

UNIVERZITET CRNE GORE
FILOZOFSKI FAKULTET

Mr Ivan Tepavčević

PROCESI MODERNIZACIJE CRNOGORSKOG DRUŠTVA 1879–1900. GODINA
– Doktorska disertacija –

Nikšić, 2024.

UNIVERSITY OF MONTENEGRO
FACULTY OF PHILOSOPHY – NIKŠIĆ

Mr Ivan Tepavčević

The Modernization Processes of Society in Montenegro from 1879 to 1900

– DOCTORAL DISSERTATION –

Nikšić, 2024.

PODACI O DOKTORANDU, MENTORU I ČLANOVIMA KOMISIJE

DOKTORAND

Ime i prezime: Ivan Tepavčević
Datum i mjesto rođenja: 11. 02. 1982.
Naziv završenog postdiplomskog studija: Magistar istorijskih nauka,
Filozofski fakultet Nikšić
Godina završetka: 2012.

MENTOR: Prof. dr Momir Samardžić, Filozofski fakultet,
Univerzitet u Novom Sadu

ČLANOVI KOMISIJE: Prof. dr Momir Samardžić, Filozofski fakultet, Univerzitet u
Novom Sadu
Prof. dr Živko Andrijašević, Filozofski fakultet, Univerzitet
Crne Gore
Prof. dr Đorđe Borozan, Univerzitet Donja Gorica

DATUM ODBRANE:

Nikšić, 2024. godine

PODACI O DOKTORSKOJ DISERTACIJI

Univerzitet Crne Gore

Filozofski fakultet – Nikšić

Odsjek za Istoriju – Doktorske studije

NAZIV DISERTACIJE:

Procesi modernizacije crnogorskog društva 1879–1900. godina

REZIME:

U doktorskoj disertaciji *Procesi modernizacije crnogorskog društva 1879–1900. godina* bavili smo se istraživanjem i analizom društvenog razvoja i modernizacijskih procesa u Crnoj Gori od 1879. do 1900. godine. Djelovanje modernizacijskih aspekata na promjene u organizaciji društvenog, ekonomskog, političkog, kulturnog života nametnuli su pitanje da li je Crna Gora na razmeđu dva vijeka prerasla iz tradicionalnog u moderno društvo, odnosno kakva je relacija između patrijahalne tradicije, duboko ukorijenjene u crnogorskom nasljeđu i modernizacije koje uzima maha krajem XIX i početkom XX vijeka.

U radu se težilo utvrđivanju toka i specifičnosti procesa modernizacije crnogorskog društva u navedenom periodu, kao i analizi okolnosti koje su obilježile i usmjerile slijed ovih procesa. Osnovni cilj istraživanja je bio da se analizom adekvatnih istorijskih izvora i konsultovanjem relevantne historiografske literature, što potpunije i cjelovitije sagleda, analizira i prikaže crnogorsko društvo u periodu 1879–1900, kao i smjesti u opšti kontekst izučavanja života u Crnoj Gori s kraja XIX i početka XX vijeka. Drugi značajan cilj istraživanja jeste predstavljenje duha jednog vremena, odnosno otkrivanja načina na koji su Crnogorci razmišljali o vremenu u kojem žive. Nastojali smo da ukažemo na faktore koji su uticali na modernizaciju i ustanovimo njihovu povezanost, da predočimo istorijske i kulturne uslove u kojima se modernizacija odvijala. Polazeći od toga, zamisao ovog istraživanja je bila da objasne posljedice modernizacije po zajednicu, i kako se u svim njenim fazama mijenjala ne samo privredna struktura, već i način života, društvene norme i ostalo.

Rezultati istraživanja potvrdili su tačnost hipoteze da su sa promjenom unutrašnjih i spoljnih političkih okolnosti državnog okvira stvorene mogućnosti da se u crnogorskom društvu

pokrenu modernizacioni procesi. Istraživanja socijalne strukture stanovništva, saobraćaja, privredne aktivnosti, administrativne, vojne, kulturno-prosvjetne funkcije crnogorskog društva, kao i drugih njenih oblika pokazala su da su se u svim oblastima dogodile značajne promjene. Na proces i dinamiku modernizacije u crnogorskom društvu pozitivno su uticali specifični elementi tradicionalnog nasljeđa. Istorija crnogorskog društva krajem XIX vijeka u stvari je istorija sučeljavanja tradicije i modernizacije.

KLJUČNE RIJEČI: Crna Gora, crnogorsko društvo, tradicija, modernizacija, XIX i XX vijek.

NAUČNA OBLAST: Istorija Crne Gore

UŽA NAUČNA OBLAST: Istorija društva

INFORMATION ABOUT THE DOCTORAL THESIS

University of Montenegro Faculty of Philosophy – Niksic

Department of History – Doctoral studies

NAME OF DISERTATIONS:

The Modernization Processes of Society in Montenegro from 1879 to 1900

SUMMARY:

In the doctoral dissertation The Modernization Processes of Society in Montenegro from 1879 to 1900 we dealt with research into and analysis of social development and the modernization processes in Montenegro from 1879 to 1900. The effect of the modernization aspects on changes in the organization of the social, economic, political and cultural life raises the question of whether Montenegro, at the turn of the twentieth century, grew from a traditional into a modern society, and what the relationship is between the patriarchal tradition, deeply rooted in Montenegrin heritage, and modernization which took off in the late nineteenth and early twentieth centuries.

This paper is aimed at determining the course and specificity of the processes of modernization of Montenegrin society in this period, as well as to analyse the circumstances that marked and directed the sequence of these processes. The main aim of the research was to analyse and present relevant historical sources and consult relevant historiographical literature, as fully and comprehensively as possible, to analyse and present Montenegrin society in the period 1879–1900, as well as to place it in the general context of studying life in Montenegro from the end of the 19th century to the beginning of the 20th century. Another important goal of the research is to present the spirit of that time, that is, to discover how Montenegrins thought about the time in which they were living. We tried to point out the factors that influenced modernization and to establish their connection, to present the historical and cultural conditions in which modernization took place. With this as a starting point, the idea of this research was to explain the consequences of modernization for the community, and how, in all its phases, it changed not only the economic structure, but also the way of life, social norms and so on.

The results of the research confirmed the accuracy of the hypothesis that, with the change in the internal and external political circumstances of the state framework, opportunities were created for the launching of modernization processes in Montenegrin society. Research on the social structure of the population, traffic, economic activity, administrative, military, cultural and

educational functions of Montenegrin society, as well as other forms of it, has shown that significant changes took place in all areas. The process and dynamics of modernization in Montenegrin society were positively influenced by specific elements of the traditional heritage. The history of Montenegrin society at the end of the 19th century is, in fact, the history of the confrontation between tradition and modernization.

KEY WORDS: Montenegro, Montenegrin society, tradition, modernization, 19th and 20th centuries.

SCIENTIFIC FIELD: History of Montenegro

FIELD OF ACADEMIC EXPERTISE: History of society

S A D R Ź A J

PREDGOVOR	13
UVOD	37
– Stanje u Crnoj Gori do Veljeg rata	37
– Značaj Berlinskog kongresa na razvoj društva u Crnoj Gori	58
POGLAVLJE I: CRNOGORSKA DRŽAVA I DRUŠTVO 1879–1900.	66
1.1. Doba promjena 1879–1900.	66
1.2. Stanovništvo i naselja Crne Gore 1879–1900.	90
1.2.1. Fenomen stanovništva u XIX vijeku	90
1.2.2. Popisi stanovništva 1879, 1899, 1909. u Crnoj Gori	92
1.2.3. Demografska statistika	104
1.2.4. Dinamika stanovništva	108
1.2.5. Migracije stanovništva Crne Gore u XIX vijeku	110
1.3. Gradska i seoska naselja u Crnoj Gori	114
1.3.1. Gradska naselja	114
1.3.2. Seoska naselja	142
1.4. Stanovanje u crnogorskom domaćinstvu	148
POGLAVLJE II: POGLAVLJE II: EKONOMIJA CRNE GORE NA NOVIM OSNOVAMA 1879–1900.	155
2.1. Privredni razvoj Crne Gore poslije Berlinskog kongresa kao preduslov modernizacije	155
2.2. Državne finansije nakon Berlinskog kongresa	158
2.2.1. Porezi, prirezi i lokalne dažbine	159
2.2.2. Carinski sistem	162
2.2.3. Monopoli	168
2.2.3.1. Monopol soli, alkoholnih pića, petroleja, cigar-papira, duvana	169
2.2.4. Takse	174

2.2.5. Prihodi državnoprivatnog karaktera	174
2.2.6. Vanredni prihodi (subvencije, javni krediti)	176
2.3. Trgovina i uloga trgovačkog kapitala u razvoju privrede krajem XIX vijeka	182
2.3.1. Odnos trgovačkog i industrijskog kapitala	196
2.4. Poljoprivreda Crne Gore 1879–1900 kao pokazatelj modernizacije	205
2.4.1. Mjere za unapređenje poljoprivrede i agrarna reforma	208
2.4.2. Stočarstvo	223
2.4.3. Zemljoradnja	235
2.4.4. Voćarstvo i vinogradarstvo	239
2.4.5. Maslinarstvo i svilarstvo	244
2.4.6. Pčelarstvo	246
2.4.7. Ruj, buharica i duvan	246
2.4.8. Ribolov	249
2.4.9. Šumarstvo i lovstvo	251
2.5. Odjeci naučno-tehnološke revolucije u Crnoj Gori	256
2.5.1. Poštansko-telegrafska i telefonska služba	256
2.5.2. Elektrifikacija	266
2.5.3. Najvažnija naučna dostignuća kroz crnogorsku prizmu	269
2.6. Strategija razvoja saobraćaja u postberlinskoj Crnoj Gori	275
2.6.1. Kopneni saobraćaj	276
2.6.2. Željeznički saobraćaj	287
2.6.3. Pomorski saobraćaj	289
2.6.4. Vazdušni saobraćaj	297
2.7. Arhitektura u Crnoj Gori na prelazu XIX i XX vijeka	298

POGLAVLJE III: MODERNIZACIJA DRUŠTVA U JAVNOM I PRIVATNOM ŽIVOTU CRNE GORE 1879–1900	322
3.1. Državna uprava i modernizacija crnogorskog društva – Reforme državne uprave ..	322
3.2. Razvitak prosvjete u Crnoj Gori od Berlinskog kongresa do kraja XIX vijeka	341
3.2.1. Upravljanje školama i rad na prosvjeti	346
3.2.2. Finansiranje školstva	354

3.2.3. Nadzorništvo osnovnih škola	356
3.2.4. Organizacija školskog rada	359
3.2.5. Nastavi planovi i programi	361
3.2.6. Udžbenici, priručnici i druge knjige	365
3.2.7. Statistika osnovnih i srednjih škola	367
3.2.8. Srednje škole	372
3.2.9. Bogoslovsko-učiteljska škola	375
3.2.10. Djevojački institut	377
3.2.11. Zemljodjelska (poljoprivredna) škola	379
3.2.12. Povremene škole i kursevi	381
3.2.13. Nastavni kadar	382
3.2.14. Školovanje Crnogoraca u stranim zemljama	387
3.2.15. Ciljevi i zadaci vaspitanja u školama	394
3.3. Kulturna politika u funkciji modernizacije crnogorskog društva 1879–1900.	398
3.3.1. Kulturne aktivnosti u cilju prosvjećivanja stanovništva – čitaonice i knjižnice.....	399
3.3.2. Unapređivanje štamparstva, izdavačke, publicističke i žurnalističke aktivnosti.....	410
3.3.3. Knjižarstvo	418
3.3.4. Muzejska i arhivska djelatnost krajem XIX vijeka	423
3.3.5. Aktivnosti na polju pozorišne, muzičke i likovne umjetnosti	425
3.4. Zdravstvena i socijalna zaštita kao faktori modernizacije društva poslije Berlinskog kongresa	434
3.4.1. Osnivanje bolnica i formiranje medicinskog kadra	436
3.4.2. Osvrt na bolesti i higijenske prilike u crnogorskom društvu poslije 1878. godine	461
3.5. Vojne reforme u postberlinskoj Crnoj Gori	469
3.5.1. Aktivnosti knjaza Nikole na organizaciji crnogorske vojske	471
3.5.2. Školovanje vojnog kadra	478
3.5.3. Vojno naoružanje	480
3.5.4. Crnogorska vojska – opšte karakteristike i moralno-vojnička svojstva	489

3.6. Odnos crnogorske vlasti prema vjerskim zajednicama poslije Berlinskog kongresa	493
3.6.1. Institucionalno uređenje Pravoslavne crkve poslije Berlinskog kongresa	495
3.6.2. Vjerska politika državne vlasti prema muslimanima poslije 1879. godine	503
3.6.3. Vjerska politika državne vlasti prema katolicima poslije 1879. godine	508
3.7. Modernizacija crnogorskog društva u privatnom životu poslije 1879. godine	511
3.7.1. Porodična zajednica	511
3.7.2. Mjesto i uloga žene u Crnoj Gori u posljednjim decenijama XIX vijeka	522
3.8. Tradicionalna ishrana u Crnoj Gori krajem XIX vijeka: za trpezom – glad	536
3.9. Narodne nošnje i način odijevanja u Crnoj Gori poslije Berlinskog kongresa	544
3.10. Krvna osveta – između tradicije i modernog društva	551
3.10.1. Krvna osveta kroz vizuru Bogišićevog proučavanja crnogorskog društva ...	555
3.10.2. Krvna osveta – uzroci i posljedice	561
3.10.3. Mirenje ili umir krvi	569
3.11. Običaji smrti i pogreba u crnogorskom tradicionalnom društvu poslije 1879. godine	581
3.12. Nove pojave u društvenom životu (1879–1900)	588
3.12.1. Marketing na kraju XIX vijeka – o oglasima u crnogorskoj štampi	588
3.12.2. Uloga i značaj kafana u oblikovanju modernosti crnogorskog društva u posljednjim decenijama XIX vijeka	595
3.12.3. Borba protiv ružnih navika i poroka u crnogorskom društvu u posljednim decenijama XIX vijeka	600
3.12.4. Fenomen slobodnog vremena i dokolice u crnogorskom društvu poslije 1879. godine	611
3.12.4.1. Slobodno vrijeme u funkciji modernizacije crnogorskog društva	611
3.12.4.2. Slavlja i proslave u crnogorskim društvu druge polovine XIX	

vijeka	615
3.12.5. Turizam u Crnoj Gori u funkciji modernizacije crnogorskog društva.....	619
ZAKLJUČAK	626
IZVORI I LITERATURA	655

PREDGOVOR

Da bi se objasnili procesi promjena u društvenim, političkim, privrednim, ekonomskim, kulturnim i drugim sistemima, kao i promjene na globalnom nivou, u naučnim, stručnim, istraživačkim poljima koristi se pojam modernizacije. Ova pojava se može posmatrati i proučavati u okvirima različitih područja nauke u zavisnosti od teorijskih shvatanja, metodologije, aktuelnosti razvoja, kao široko rasprostranjen proces promjena različitih aspekata društva. Česta upotreba pojma modernizacije kao sinonima za društveni razvoj i progres nameće potrebu da bliže objasnimo ovaj pojam sa ciljem ukazivanja opravdanosti ovakve njegove upotrebe.

Pokušaji da se definiše modernizacija su mnogobrojni, a njeni korijeni se nalaze u raznim teorijskim opredjeljenjima. Budući da nema jedinstvenog obrasca modernosti, nastojanja da se različiti sistemi društva razviju i postanu efikasniji, da li pod nazivom modernizacije ili drugačijim imenom, uslovili su da se govori o teorijama modernizacije. Te teorije utvrđuju indikatore i okolnosti u kojima će neko tradicionalno društvo putem evolutivnog razvoja dosegnuti modernost, pri čemu je obrazac modernosti savremeno *zapadno društvo*.¹

Modernizacija je skup postupaka i nastojanja da se dođe do novog društva za koje pretpostavljamo da bi nas moglo uvesti u doba u kojem se može živjeti kvalitetniji život od dosadašnjeg.² Prema „Sociološkom leksikonu” i tumačenju Nila Smelsera modernizacija je proces strukturalno-funkcionalne diferencijacije i obrazovanja i odgovarajućih oblika integracije, uključujući bolju adaptiranost, efikasnu organizaciju i nove institucionalne obrasce.³ Marion Levi smatra da je to upotreba neživih izvora moći i korišćenje sredstava za uvećanje odgovarajućih dostignuća. „*To je povezanost niza društvenih promjena na bazi industrijalizacije i socijalne diferencijacije i glavni pravac promjene od tradicionalnog ka modernom društvu*”.⁴ Jedan od

¹ Teorije modernizacije javile su se uglavnom nakon Drugog svjetskog rata, a njihov osnovni zadatak odnosio se na ispitivanje razvojnog puta Trećeg svijeta. Kao reakcija na zapadnu ideju o modernizaciji nastale su marksističke teorije društvenog razvoja, koje su ukazivale da je uzrok nerazvijenosti Trećeg svijeta kapitalistička eksploatacija, zbog koje vesternizacije neće činiti korak u modernost. Vidjeti detaljnije: Predrag Marković, *Teorija modernizacije i njena kritička primena na međuratnu Jugoslaviju i druge istočnoevropske zemlje*, Godišnjak za društvenu istoriju, 1994, br. 1, 11–34; P. Marković, *Koncept modernizacije i/ili vesternizacije u novijoj srpskoj istoriji: odbaciti ili preispitati?*, Kultura polisa, 2004, br. 1, 39–58; Latinka Perović, *Između anarhije i autokratije. Srpsko društvo na prelazima vekova (XIX–XXI)*, Beograd 2006, 50–55; Jovan Teokarević, *Modernizacija i društveni razvoj*, Beograd 1990.

² Ivor Altaras Penda, *Modernizacija i socijalna država*, Zagreb, 2006, 5.

³ *Sociološki leksikon*, Beograd, 1982, 371.

⁴ *Sociološki leksikon*, 1982, 371.

pokazatelja ka modernom društvu je promjena stavova i vrijednosti stanovništva.⁵ Kako ističe Alberto Martineli, pod modernizacijom se smatra skup procesa kojim jedno društvo želi da stekne društvena, ekonomska, kulturna obilježja, koja su tipična za modernu.⁶ Kada se uporede različite zemlje prema stepenu modernizacije, kao što je uradio Daniel Lerner, onda se društva mogu klasifikovati prema određenim nivoima. Prema ovom autoru, proces modernizacije je vezan za četiri cjeline: urbanizaciju, pismenost, političku participaciju i pojavu sredstava masovnih komunikacija.⁷

Kako navodi Martineli u svom djelu „Modernizam”: „*Modernizacija je specifični skup društvenih, ekonomskih, političkih i kulturnih promjena širokog opsega koji je obilježio svjetsku istoriju posljednjih dvjesto godina i koji vodi porijeklo iz dvostruke revolucije (ekonomsko-društvene i političko-kulturne) druge polovine XVIII vijeka; to je u načelu globalni proces u dvostrukom smislu, jer uključuje sve vidove obuhvaćenih društava i jer se iz svog primarnog centra, Zapadne Evrope, progresivno širi na čitavi svijet.*”⁸ Svaka zemlja je, na svoj način, nudila odgovore na ovaj fenomen, prije svega kao kombinaciju kulturnog i institucionalnog nasljeđa sa određenim modelima, koji su došli iz inostranstva. U tom mijenjanju i diferencijaciji društva odvajala se politika od religije, ekonomija se odvajala od veza sa rodnom zajednicom.⁹ Po tumačenju Nikole Božilovića, ljudi su doživljavali modernost i kao nešto što treba skupo platiti. U ranim fazama modernizacije cijena je mogla biti materijalna i nematerijalna. Interesantna je ova druga koja se odnosi na raspad tradicionalnog društva, uređivanje novih institucionalnih obrazaca, razvoj novih uloga i odbacivanje starih vrijednosti i vjerovanja.¹⁰ U zavisnosti od autora, modernizacija je definisana i kao promjena od jednostavnih ka složenim oblicima društva, od seoskih prema urbanim. Prema Fransisu Bejkonu izumi modernog doba koji su promijenili svijet bili su barut, štampa i kompas. Moderno društvo nije negiralo istoriju, ako je to poređenje s prošlošću bilo nužni element poređenja.¹¹ Jirgen Habermas zaključuje da je „*moderni projekat*

⁵ Ivor Altaras Penda, *Modernizacija i socijalna država*, Zagreb, 2006, 6.

⁶ Alberto Martineli, *Modernizam*, Podgorica, 2010, 13.

⁷ Daniel Lerner, *The Passing of Traditional Society*, New York, The Free Press, 1964, prema Milan Župančić, *Modernizacija društva i transformacija lokalnih zajednica*, Sociologija i prostor, No. 31–32, 1971, 48–52.

⁸ Alberto Martineli, *Modernizam*, Podgorica, 2010, 17.

⁹ Alberto Martineli, *Isto*, 19.

¹⁰ Nikola Božilović, *Tradicija i modernizacija (Evropske perspektive kulture na Balkanu)*, Sociologija, Vol. 52, br. 2, 117. Prema: Berger&Kellner 1991:152–153.

¹¹ Alberto Martineli, *Modernizam*, Podgorica, 2010, 15.

univerzalizirajući projekat emancipacije i ideologija legitimizacije ekspanzionističke snage prvih modernih zapadnih društava".¹²

Proces modernizacije predstavlja skup međusobno povezanih promjena iz kojih na površinu izbija različit tip društvene organizacije i civilizacije.¹³ Modernizacija se ispoljava u demografskim promjenama, razvoju urbanizacije, društvenom položaju žena, promjenama društvenih struktura. Strukturne promjene stanovništva uslovljene su opadanjem smrtnosti kod novorođenčadi, produženjem prosječnog životnog vijeka, migratornim procesima na relaciji selo – grad.¹⁴

Modernizacija je postala ključna riječ određenog broja istoriografskih radova i djela. Predstavlja povezanost niza društvenih promjena na bazi industrijalizacije i socijalne diferencijacije i glavni pravac promjene od tradicionalnog ka modernom društvu.¹⁵ Modernizacija je na neki način bliski predak danas često korišćenog naziva globalizacija. Oba pojma imaju pretenziju da obuhvate razvoj čitavog svijeta. Ovi pojmovi podrazumijevaju određenu političku, ekonomsku i kulturnu unifikaciju. Može se reći da je to proces u kome manje razvijena društva usvajaju odlike razvijenih. Neki od autora, posmatraju proces globalizacije na ekonomskom, političko-vojnom i kulturnom polju, kao, sa jedne strane, „*proces širenja i prihvatanja univerzalnih tekovina i vrijednosti industrijske civilizacije usmjerene na povećanje kvaliteta ljudskog života*”, a sa druge, „*kao proces više ili manje otvorenog i prisilnog nametanja jednog modela tehničko-tehnološkog razvoja, privrednog rasta, političkog sistema, kulturnog modela i cjelokupnog ustrojstva svijeta, s ciljem da se očuvaju i uvećaju postojeće unutar društvene i međudržavne razlike i da se obezbijedi potpuna kontrola nad materijalnim, duhovnim i ljudskim resursima na globalnom nivou*”.¹⁶

Po Markoviću u klasičnoj teoriji kretanje od tradicionalnog ka modernom predstavlja linearan proces koji ide jednosmjerno – od male ka većoj društvenoj diferencijaciji, od većih porodičnih zajednica ka manjim, manjeg dohotka ka većem, od niže ka većoj pismenosti, od otvorenih konflikta do kompromisa, od neposredne komunikacije do one putem medijskih sistema, od manje ka dužoj životnoj dobi, zatvorenog do otvorenog mobilizovanja političkih elita, opštih

¹² Jürgen Habermas, *Teorija komunikativnog djelovanja*, 1987.

¹³ Alberto Martineli, *Modernizam*, Podgorica, 2010, 20.

¹⁴ Alberto Martineli, *Isto*, 25.

¹⁵ *Sociološki leksikon*, 1982, 371.

¹⁶ Milan Tripković, *Globalizacija i Srbija*, Sociološki pregled, Vol. 34, 3–4, 61–74.

do specijalizovanih društvenih pozicija, nerazvijene do razvijene tehnologije, od dogmatske do sekularizovane religije, od užeg do šireg osjećaja nacionalne pripadnosti, od agrarne do industrijske privrede¹⁷. Jedna od prvih teorija u okviru modernizacijske paradigme nalazi se u djelu Volta Rostova *Faze ekonomskog rasta*.¹⁸

Pojašnjavajući problematičnost polarizacije tradicionalnih i modernih karakteristika društva, Hans Ulrich Veler je ispoljio sumnju u linearnost i jednosmjernost društvene evolucije, koja je zapravo osnovni princip klasičnih oblika teorije modernizacije. Mišljenja je da tradicionalna društva nijesu inertna kao što se smatralo, a da tradicionalne i moderne crte egzistiraju naporedu u istim društvima i kod istih ljudi. Negirao je i tvrdnje da pojedini procesi u društvu neizbježno utiču jedni na druge. Napravio je listu klasičnih modernizacionih dihotomija,¹⁹ koja u sažetom obliku izgleda ovako:

¹⁷ Predrag Marković, *Teorija modernizacije i njena kritička primena na međuratnu Jugoslaviju i druge istočnoevropske zemlje*, *Godišnjak za društvenu istoriju*, god. I, sv. 1, 1994, 12.

¹⁸ Osnovna Rostovljeva teza ogleda se u tome da su sve zapadne države prošle iste faze društvenog razvoja, a da po ugledu na njih i zemlje Trećeg svijeta treba da napreduju kroz iste takve etape. Rostov razlikuje pet faza razvoja: tradicionalno društvo, fazu u kojoj nastaju preduslovi za uzlet, zatim uzlet, pa put ka zrelosti i doba masovne potrošnje. U tradicionalnom društvu politička vlast je decentralizovana, poljoprivredna proizvodnja je na primitivnom nivou, a odnos prema spoljašnjem svijetu zasniva se na nenaučnim vrijednostima. U periodu kada zemlja počne da koristi tekovine moderne nauke, javljaju se i uslovi za treću fazu razvoja. U toj fazi javlja se ideja ekonomskog progresa, formiraju se institucije za razvoj kapitala, prije svega banke, a dolazi i do rasta investicija u oblasti transporta, komunikacija i izvozu. U političkom polju, ovu fazu karakteriše ujedinjenje različitih regiona pod jednom vladom. Treću fazu Rostov određuje kao vododjelnicu. U njoj započinje period tehnološkog poboljšanja koji se kombinuje s pojavom ekonomske i političke elite, čime ekonomski napredak postaje važan društveni cilj. Stopa investicija i štednje raste do 10 procenata nacionalnog dohotka, a investicije u nove industrije doživljavaju veliku ekspanziju. Dok nove industrije donose prihod koji se ulaže u dalji razvoj, poljoprivreda postaje komercijalizovana. Rostov misli da kada država stigne u treću fazu, njen razvoj postaje neprekidan. Tako se u narednoj, četvrtoj fazi moderan sektor proširuje na cijelu ekonomiju. Tako se 20% nacionalnog prihoda reinvestira, a proizvodnja raste brže od stope uvećanja populacije. Rostov zaključuje da otprilike 60 godina posle uzleta, država postiže zrelost, koja uključuje tehnološke i preduzetničke vještine da se proizvede šta god se želi. Na kraju, kada većina ljudi potražuje dobra koja premašuju osnovne ljudske potrebe za hranom, prostorom za život, odjećom i obućom, država stiže do posljednje faze razvitka, doba masovne potrošnje. Predrag Terzić, Tijana Perić Diligentski, *Modernizacija: određenje pojma i pojavni oblici*, *Kultura polisa*, 15, 37, 2018, 419. Prema: Rostow, W.W., *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*, Cambridge, 1960.

¹⁹ Predrag Marković, *Koncept modernizacije i/ili evropeizacije u novijoj srpskoj istoriji: odbaciti ili preispitati?* *Kultura polisa*, 1, 2004, 40. Vidjeti: Wehler H. U., *Modernisierungstheorie und Geschichte*, Goettingen, Vandenhoeck-Reihe, 1975, 15.

KLASIČNE MODERNIZACIONE DIHOTOMIJE

Društveni fenomen	u tradicionalnom	u modernom društvu
Pismenost	<i>Niska</i>	<i>Visoka</i>
Socijalna diferencijacija	<i>Mala</i>	<i>Velika</i>
Prihodi	<i>Mali, velike razlike</i>	<i>Veliki, teže izjednačavanju</i>
Empatija	<i>Mala</i>	<i>Velika</i>
Porodica	<i>Dominacija velikih primarnih grupa</i>	<i>Uža porodica</i>
Komunikacija	<i>Lična</i>	<i>Medijska</i>
Konflikti	<i>Otvoreni, rušilački</i>	<i>Institucionalizovani kompromisi</i>
Dužina života	<i>Mala</i>	<i>Velika</i>
Mobilnost	<i>Slaba</i>	<i>Snažna</i>
Stepen organizacije	<i>Niski, neformalan</i>	<i>Visoki, formalizovan</i>
Politička participacija	<i>Mala</i>	<i>Velika</i>
Regrutovanje elite	<i>Zatvoreno, predodređeno</i>	<i>Otvoreno, prema zaslugi</i>
Produktivnost	<i>Niska</i>	<i>Visoka</i>
Religija	<i>Dogmatska, državna</i>	<i>Sekularizovana, odvojena od države</i>
Način života	<i>Seoski</i>	<i>Gradski</i>
Socijalna struktura	<i>Homogena, stabilne lokalne grupe</i>	<i>Heterogene mobilne grupe</i>
Tehnologija	<i>Nerazvijena</i>	<i>Razvijena</i>
Privreda	<i>Agrarna, siroviniska</i>	<i>Industrijska, tehnološka</i>

Za razliku od modernizacije koja vrednuje i opisuje razvojne stadijume i procese u razvitku društveno-ekonomskog razvoja i sekularizacije svijeta života, modernisti se bave samoispitivanjem strukture i normativnih obrazaca sa vjerovatnoćom budućih perspektiva modernizovanih društava.²⁰ Ova razlika ukazuje i na to da modernizacijski procesi u nekoj sferi društvenog života ne korespondiraju sa modernizacijskim procesima u drugim, naročito u oblastima koje kreiraju tokove društvenog razvoja. Po tumačenju Bergera klasična sociologija je u djelima istaknutih predstavnika (Tenisa, Vebera, Dirckema i dr.) ozvaničila kao nepomirljivu dihotomiju: tradicionalnosti i modernosti, koju je usvojila klasična teorija modernizacije.²¹ Po

²⁰ Stjepan Gredelj, *Modernizacija i modernost*, Filozofija i društvo, 2010, IX/X, 239–252.

²¹ Gredelj, *Navedeno djelo*, 242. Prema: Petar Berger, *Sociology: Withdrawal of profession*, Society, Transaction Publishers, 1992. Klasična škola modernizacije, čiji su glavni predstavnici Danijel Lerner, Marion Levi, Neil Smelser,

ovoj teoriji modernizacija predstavlja globalnu transformaciju tradicionalnih društava u dinamička koja podrazumijeva kružne kumulativne procese i usmjerene strukturne promjene koji obuhvataju sve društvene podsisteme. Neuspjeh ovako shvaćenog sistema modernizacije uticao je na relativizovanje dihotomije tradicionalnost – modernost, koji je doveo i do modifikacije u određenju modernizacije, pod kojim se sada podrazumijevaju strukturne promjene koje omogućavaju da društvo kontinuirano proizvodi i apsorbuje promjene i rast.²² Po Laziću, očigledno je da se tradicija ne može posmatrati kao isprazna suprotnost modernosti, koja nestaje kako ova napreduje, već predstavlja osnovu koja se mora transformisati da bi se mogla uklopiti u dinamičke obrasce koji se konstituišu procesom modernizacije.²³ Osim teorija modernizacije i *teorija zavisnosti* i *teorija svjetskog sistema*²⁴ pokušavale su da tokom druge polovine XX vijeka utvrde principe i modele društvenoistorijskih kretanja.

Smelser vidi društvenu modernizaciju iz ugla socijalne diferencijacije, poremećaja i reintegracije. Po njegovom tumačenju javljaju se četiri promjene: 1. jednostavnija tehnologija ide ka složenijoj; 2. nekomercijalna poljoprivreda ka komercijalnoj agrikulturi; 3. ruralna populacija ka urbanoj; 4. upotrebu ljudske i životinjske snage zamjenjuje neživa snaga i industrijalizacija.²⁵

Parsons u okviru neoevolucionističke teorije posmatra društvo kao „*onaj tip društvenog sistema kojem je svojstven najviši stepen samodovoljnosti u odnosu na njegovo okruženje, uključujući i druge društvene sisteme*”. Ukazujući na značaj društvene diferencijacije, definiše je kao „*deljenje jedinice ili strukture u društvenom sistemu na dve ili više jedinica ili struktura koje se razlikuju po svojim karakteristikama i funkcionalnoj važnosti za dati sistem*.”²⁶

Semjuel Hantington modernizaciju posmatra kao revolucionaran (suprotnost tradicionalnog i modernog), kompleksan (nemoguće ga je podvesti pod jedan faktor), sistemski

Gabrijel Almond, Semjuel Ajzenštat, Dejvid Mekleland i drugi pojam modernizacije posmatra na taj način što naglašava karakteristike tradicionalnog u nekoj oblasti isticanjem suprotnosti, pokazujući na taj način različitosti modernog i tradicionalnog u svim sferama. Vidjeti detaljnije: Marija Obradović, *Teorija modernizacije i modeli razvoja*, u: Srbija u modernizacijskim procesima XX veka, Beograd, 1994, 408.

²² Gredelj, *Navedeno djelo*, 243.

²³ Mladen Lazić, *Razaranje društva*, Beograd, 1994.

²⁴ *Teorije zavisnosti*, formulisane 60-ih godina od strane neomarksističkih teoretičara Latinske Amerike, smatrali su da bi zemlje Trećeg svijeta trebalo da obustave veze sa zemljama Zapada radi unapređivanja sopstvenog razvojnog modela. *Teorija svjetskog sistema*, nastala 70-ih godina, kroz sagledavanje totaliteta i procesa dugog trajanja, u razdoblju od 1450. do savremenog doba, posmatra modernizaciju kao istorijski proces, započet u novom vijeku sa razvijanjem kapitalističkog sistema. Vidjeti: Marija Obradović, *Teorija modernizacije i modeli razvoja*, u: Srbija u modernizacijskim procesima XX veka, 408.

²⁵ Vidjeti detaljnije: Neil Smelser, *The Modernization of Social Relations*, u: Myron Weiner (ed.), *Modernization: The Dynamics of Growth*, Voice of America Forum Lectures, Washington, DC. Smelser, 1966, 119–130.

²⁶ Parsons Talkot, *Moderna društva*, Niš, 1992, 16.

(promjene jednog faktora utiču na druge promjene), globalan (iako je potekla iz Evrope, postala je globalan problem), dugotrajan (viševjekovno trajanje), fazan (svako društvo prolazi kroz slične faze), homogenizirajući (moderna društva su u osnovi slična, dok se tradicionalna razlikuju), progresivan i nepovratan proces.²⁷

Mnoge tvrdnje klasične teorije modernizacije 60-ih godina XX vijeka dovode u pitanje teoretičari modernizacijskog revizionizma, kao Milton Singer, Džozef Gusfield, Rajnhard Bendiks, Lojd i Suzan Rudolf, Šmuel Ajzenštat i drugi, a odnose se na nejasnost koncepta modernizacije, vezu između tradicije i modernizacije, kao i značenje koncepta tradicije i modernizacije. Oni smatraju da stroga diferencijacija društva na moderna i tradicionalna nije moguća, budući da se istovremeno u jednom društvu neke sfere društva mogu modernizovati, a druge ostaju nepromijenjene.²⁸ Nove teorije modernizacije odbacile su preduslov unilinearnog razvoja, dopustile postojanje raznorodnih modela modernizacije, i počele se zanimati konkretnim historijskim slučajevima, premještajući analizu na nacionalni nivo. Savremeni autori, time su fokus pažnje usmjerili ka uticaju institucija, unutrašnjih parametara i socijalnih vrijednosti na modernizacijski razvitak društva.

Pitanjima modernizacijskih tokova bavile su se 50-ih i 60-ih godina XX vijeka klasične teorije modernizacije, zatim 70-ih postmoderne teorije²⁹ i nove modernizacijske teorije 80-ih godina, sa najvećim brojem drugačijih viđenja problema. Sagledavajući sva navedena tumačenja modernizacijskih promjena, a koja se zasnivaju na teoriji evolucije, može se zaključiti da svako društvo napreduje od prostijih ka složenijim oblicima, da prolaze različite stepene razvoja, i da u konačnom modernizacija vodi ka određenom tipu društva. Proučavanje modernizacijskih tokova od njenih početaka, historijskih aspekata koji su uslovili pojavljivanje različitih teorija modernizacije, pa sve do današnjih teorija koje su složene i multidisciplinarno prožete, bitno je iz

²⁷ Predrag Terzić, Tijana Perić Diligentski, *Modernizacija: određenje pojma i pojavni oblici*, Kultura polisa, 15, 37, 2018, 419. Prema: Samuel P. Huntington, *The Change to Change: Modernization, Development, and Politics*, *Comparative Politics*, Volume 3, Issue 3, 1971.

²⁸ Predrag Terzić, Tijana Perić Diligentski, *Modernizacija: određenje pojma i pojavni oblici*, Kultura polisa, 15, 37, 2018, 419. Prema: Samuel P. Huntington, *The Change to Change: Modernization, Development, and Politics*, *Comparative Politics*, Volume 3, Issue 3, 1971.

²⁹ Postmoderne teorije modernizacije su nastale iz klasičnih teorija, inkorporirajući se u periodizaciju koju je uradio Danijel Bel, na tradicionalni ili predindustrijski, moderan odnosno industrijski i postmoderan, tj. postindustrijski period. Žan-Fransoa Liotar, *Postmoderno stanje*, Novi Sad, 1988. Pojedini teoretičari, kao Ronald Inglehart koristi termin postmodernizacija, budući da termin modernizacije ne odlikava svu širinu i obim postignutih promjena. Ronald Inglehart, *Modernization and Postmodernization*, Princeton, New Jersey, 1997, 68.

razloga da bi se bolje sagledale i shvatile zakonitosti razvoja nekog društva bilo u prošlosti ili sadašnjosti.

Kad je riječ o oblicima modernizacije, ona se može sagledavati kao društveno-istorijski proces, kao teorija i ideologija.³⁰ Prema obuhvatnosti razlikuje se parcijalna (odnosi se na promjene u okviru samo jedne oblasti ljudskog djelovanja) i globalna modernizacija (obuhvata promjene cijelog sistema). Po dubini, može biti radikalna i kreativna ili imitativna i fasadna; po smjeru i akterima razlikuje se autonomna i heteromnomna (zavisna), demokratska i autoritarna.³¹ S obzirom na elemenat prihvatanja ili neprihvatanja onih subjekata od kojih zavisi njeno sprovođenje i na koje utiču njeni efekti, razlikuje se dobrovoljna i prinudna. Po prostoru dešavanja jeste globalni proces, ali može biti predmet proučavanja na lokalnom, državnom i regionalnom planu, dok po vremenskom toku dešavanja biva kraća ili duža. Ona se, po užem tumačenju, može odnositi na oblast naučnog i tehničko-tehnološkog napretka, dok šire shvatanje uključuje modernizacijske procese i u drugim sferama društva, kao što su obrazovanje, urbanizacija, kultura, politika.³² Pojedini autori razlikuju društvenu, privrednu i političku modernizaciju.³³

Ukoliko se govori o fazama u dostizanju modernizacije i složenosti tih procesa, onda se ukazuje na sličnosti, ali i na činjenicu da ona nije nastala kao sinhrona transformacija elemenata jednog društva, već su se promjene javljale u pojedinim elementima, pa su se širile na druge, kao posljedica te početne metamorfoze. Modernizacija proizvodi različite efekte u različitim društvima, naročito onim koje se kulturološki, istorijski, razlikuju.³⁴

Možemo konstatovati da su brojni autori koji su se bavili pitanjima modernizacije, s obzirom na različite škole, tumačenja modernizacijskih tokova i promjena u različitim oblastima društva. Modernizacija je složen, kompleksan, dugotrajan proces temeljnih društvenih, tehničko-

³⁰ Javlja se u određenom prostoru, nekoj oblasti i određenom vremenskom periodu. Teorijsko proučavanje omogućava formiranje okvira koji služi kao analitičko sredstvo za proučavanje modernizacije u pojedinim oblastima ili na nivou društveno-političkih sistema. Modernizacija je i dio ideologija i programskih dokumenata države, političkih subjekata, organizacija. Predrag Terzić, Tijana Perić Diligentski, *Modernizacija: određenje pojma i pojavni oblici*, 424.

³¹ Zavisna (etnocentrička) koja može imati demokratski i autoritarni oblik nastaje pod snažnim modernizacijskim uticajem proizišlim iz političke, ekonomske, vojne ili kulturne dominacije druge zemlje ili grupe zemalja. Demokratska podrazumeva snažnu podršku najvećeg broja društvenih aktera, koji se kroz demokratsku proceduru odlučuju da li da prihvate modernizacijske promjene u nekoj oblasti i vremenskom periodu. Predrag Terzić, Tijana Perić Diligentski, *Modernizacija: određenje pojma i pojavni oblici*, 425. Petar Matić, *Politička modernizacija u eri globalizacije*, Srpska politička misao, br. 1–4, 86.

³² Predrag Terzić, Tijana Perić Diligentski, *Modernizacija: određenje pojma i pojavni oblici*, 425.

³³ Predrag Marković, *Teorija modernizacije i njena kritička primena na međuratnu Jugoslaviju i druge istočnoevropske zemlje*, Godišnjak za društvenu istoriju, 1994, god. I, sv. 1, 15–31.

³⁴ Semjuel Hantington, *Sukob civilizacija i preoblikovanje novog svetskog poretka*, Podgorica, 2000, 295.

tehnoloških promjena, koji nastaje u jednoj ili više različitih oblasti čovječijeg djelovanja. Brojni su parametri modernosti, ali je za istraživanje uticaja jednih društava na druga važno i pitanje kako se vrši modernizacija, koji su uticaji jednih na druge, zbog čega su neka društva modernija, a druga manje. Drugim riječima, da bi se shvatio pojam modernizacije mora se početi od shvatanja promjena u društvenim, političkim, ekonomskim, kulturnim strukturama postojećeg sistema; načina na koji će teći usklađivanje starih i novih vrijednosnih sistema; značaja društvenih učesnika u tim procesima; kao i uloge istorijskog, političkog, kulturnog nasljeđa u modernizacijskim procesima cjelokupnog društvenog sistema.

Bitno je i određenje pojmova modernizacija i tradicija, kao i shvatanje njihovog odnosa. Vidjeli smo da značenje modernizacije teško možemo obuhvatiti jedinstvenom definicijom, jer se u zavisnosti od opredjeljenja, može sagledavati kao ideologija, teorija ili kao istorijski proces. Modernizaciju možemo definisati kao dugoročnu transformaciju društvene strukture, koja podrazumijeva promjenu načina života, vrijednosti, razvoja tehnologije, usavršavanja političkog i ekonomskog sistema, kao i sve druge razvojne procese, kako bi društvo moglo da kreira rast i usvoji stalne promjene. Kao cjelovit proces prelaska iz tradicionalnog u moderno društvo, modernizacija podrazumijeva stvaranje institucija, infrastrukture, privrede, politike, kulture, kao i permanentnu socijalnu i strukturalnu diferencijaciju, demokratizaciju i smanjivanje tradicionalnih autoriteta. S druge strane, „*tradicija podrazumijeva način ponašanja i djelovanja sa dubokim korijenima u ljudskoj prošlosti, koji je ponavljanjem prerastao u navike i običaje ukorenjene u habitusu zajednice.*”³⁵ Riječ *traditio* prvobitno se javila u rimskom pravu, a u diskurs zapadne civilizacije ušla je preko prosvjetiteljstva. Nastankom teorija modernizacije postala je polazna tačka novog koncepta razvoja društva, najprije kao suprotnost svemu onome što je moderno, kao društveni fenomen koji služi kao ilustracija razlike između prošlosti i sadašnjosti. „*Procesi nastanka modernih država sačinjeni su od različitih činilaca, radnji i društvenih okolnosti, a rezultiraju ustanovljenjem institucija, koje oblikuju pojedinci dajući im pečat svojih vizija, projekata, političkih opredjeljenja, ponekad i svojih zabluda*”.³⁶

³⁵ Ljubinko Milosavljević, *Tradicija i istorijski diskontinuiteti*, Kultura polisa, 17/ IX, 2012, 203.

³⁶ Mladen Vukčević, Ivan Vukčević, *Osvrt na pravničku misiju dr Luja Vojnovića u Crnoj Gori*, Matica, broj 63, jesen 2015, 395.

Tradicija jeste *sadašnjost prošlog, ali i vizija budućeg*. Ona nije breme prošlosti, već izazov budućnosti, i konstruktivan dio svake kulture jer ima stvaralačku komponentu.³⁷ Posmatrana kao *kolektivno pamćenje*, tradicija može biti pozitivna iz ugla cjeline društva ukoliko može da izdrži provjeru kroz usaglašenost sa strogim savremenim kriterijumima vrijednosti. U suprotnom patrijarhalno nasljeđe može da se *učauri* i da ostane odano načelu zatvorenosti.³⁸ U tom slučaju tradicionalizam može postati negativna socio-kulturna pojava koja dovodi do usporavanja reformi i promjena u jednom društvu. Zapravo, poželjno je da tradicionalni i moderni elementi budu koegzistentni, da potpomažu jedni druge.

xx

Ako pod opštim dobrom podrazumijevamo podizanje kvaliteta života svih pripadnika društva, a koje postaje moguće upravo kroz primjenu spoznaja do kojih je došla nauka, možemo zaključiti da proučavajući modernizaciju nauka i sama sudjeluje u stvaranju modernizacijskog procesa. Baviti se modernizacijom za nauku, to predstavlja ujedno i bavljenje samom sobom.

Multidisciplinarno proučavanje modernizacijskih procesa u crnogorskoj državi i društvu, kao i dominantne socijalne i nacionalne ideologije, i vrijednosti i institucije na kojima se ta ideologija temeljila, biće predmet našeg proučavanja.

Crnogorsko društvo karakteriše sukob dvije tendencije: patrijarhalne i moderne. U središtu podjele je odnos prema Zapadu i Rusiji. Ova podjela se može uporediti sa podjelom na slovenofile i zapadnjake. Od ljudi koji su završili škole na Zapadu ili Rusiji formira se takozvana planirana elita. Iz nje se regrutuju pisci zakona, organizatori raznih institucija, pokretači listova. Istraživanje fenomena modernizacije u Crnoj Gori u vrijeme kada je u njoj okončano „herojsko doba” i započela era modernizacije i oblikovanja evropskih modela društva je složeno. Taj proces je tekao srazmjerno razvoju novog načina proizvodnje, izgradnji modernog saobraćaja i rezultatima migracionih kretanja. Istraživanja saobraćaja, privredne aktivnosti, socijalne, vjerske i etničke strukture, administrativne, vojne i kulturno-prosvjetne funkcije krajem XIX vijeka pokazala su da su se u svim tim oblastima dogodile značajne promjene, jer su, uz tradicionalne oblike saobraćaja, proizvodnje i trgovine, pored naslijeđenih društvenih struktura, stvorene nove, domaćeg i stranog

³⁷ Nikola Božilović, *Tradicija i modernizacija (Evropske perspektive kulture na Balkanu)*, Sociologija, Vol. 52, br. 2, 116. Sapir smatra da je „*prošlost od kulturnog interesa jedino dok je još sadašnjost, ili dok god može postati budućnost*”. Edvard Sapir, *Ogledi iz kulturne antropologije*, Beograd, 115. Gidens je pisao o društvenoj potrebi za tradicijama, ističući da su tradicije potrebne zato što životu daju kontinuitet i formu. Vidjeti detaljnije: Entoni Gidens, *Odbegli svet*, Beograd, 2005, 70.

³⁸ Radomir Konstatinović, *Filozofija palanke*, Beograd, 1981, 373.

porijekla, s drukčijim načinom proizvodnje, mišljenja i života. Promjene nijesu bile spektakularne kao u zapadnoevropskim razvijenim industrijskim zemljama. „*Napredak u državi nije rezultat radnje samo u jednom pravcu, nego je rezultat skladne saradnje u svijema pravcima državnoga života. Niti može prosveta da se zamisli bez materijalnoga blagostanja, niti materijalno blagostanje vrijedi što bez prosvete.*”³⁹

U budućnost možemo zaviriti preispitivanjem i sagledavanjem prošlosti. Promišljajući o prošlosti, sagledavanjem istorijskih činjenica, otvaranjem novih tema, postavljanjem istraživačkih pitanja, ukazivanjem na istorijske procese, zapravo nalazimo tačke oslonca za mišljenje o budućnosti. U odabiru teme, koja obuhvata procese modernizacije crnogorskog društva u periodu 1879–1900. godine, s posebnim osvrtom na izgradnju institucija, promjenu dotadašnjeg načina života, uvođenje reda u zakonodavstvo, bili smo rukovođeni brojnim razlozima. Najprije, ova disertacija, uzimajući u obzir složenost društvenih i istorijskih kretanja, donosi sveobuhvatnu analizu modernizacije crnogorskog društva u navedenom periodu u kontekstu političkog dinamizma i preobražaja dominantno patrijarhalne i tradicionalne Crne Gore u društvo modernih vrijednosti. Djelovanje modernizacijskih aspekata na promjene u organizaciji društvenog, ekonomskog, političkog, kulturnog života nametnuli su pitanje da li je Crna Gora na razmeđu dva vijeka prerasla iz tradicionalnog u moderno društvo, odnosno kakva je relacija između patrijarhalne tradicije, duboko ukorijenjene u crnogorskom nasljeđu i modernizacije koje uzima maha krajem XIX i početkom XX vijeka. Utvrđivanje toka i specifičnosti procesa modernizacije crnogorskog društva, kao i analiza okolnosti koje su obilježile i usmjerile slijed ovih procesa, takođe predstavljaju predmet istraživanja. Djelovanje svih modernizacijskih aspekata na promjene u organizaciji društva, ekonomije, političkog života sagledava se kroz odnos postojeće tradicionalne baze, na relaciji modernizacije i tradicije, kao i u odnosu na šire istorijske procese. Predstavljenje duha jednog vremena, odnosno otkrivanje načina na koji su Crnogorci razmišljali o vremenu u kojem žive jesu izazovi na koje se sveobuhvatnom analizom adekvatnih istorijskih izvora i konsultovanjem relevantne historiografske literature, pokušalo što potpunije i cjelovitije sagledati, istražiti i prikazati crnogorsko društvo u periodu 1879–1900, kao i smjestiti u opšti kontekst izučavanja života u Crnoj Gori s kraja XIX i početka XX vijeka. Svakako, nastojali smo da ukažemo na faktore koji su uticali na modernizaciju i ustanovimo njihovu povezanost, da

³⁹ *Glas Crnogorca*, broj 7, 1879, Cetinje, 3. mart 1879, 1.

predočimo istorijske i kulturne uslove u kojima se modernizacija odvijala. Polazeći od toga, zamisao ovog istraživanja je bila da objasne posljedice modernizacije po društvo, i kako se u svim njenim fazama mijenjala ne samo privredna struktura već i način života, društvene norme i ostalo. Na kraju, dodajmo i da istraživanje predstavlja novo, originalno istraživačko znanje u odnosu na dominantni predmet istraživanja istorijske nauke, i čini važan segment istorije i politike crnogorske države. Neistraženost i zanimljivost teme, kao i potreba što potpunijeg i objektivnijeg upoznavanja društva u Crnoj Gori u svim segmentima tog fenomena u navedenom periodu, kao i pomjeranje saznanjnih granica u crnogorskoj historiografiji, razlozi su opredjeljenosti za izradu doktorske teze.

Procesi modernizacije crnogorskog društva počeli su kasnije i tekli su neravnomjerno. Modernizacija sagledana iz različitih uglova i aspekata, ispoljava i različita naličja. Cjelovitu sliku možemo steći samo ukoliko primijenimo istorijski, sociološki, ekonomski, antropološki, pravni, politikološki pristup. Za potpunije razumijevanje modernizacijskih tokova crnogorskog društva bitno je nekoliko stvari. Prije svega to je istorijski proces preoblikovanja patrijarhalne zajednice u početak stvaranja jednog građanskog društva. U skladu sa tim ide i proces izgrađivanja crnogorske države, stvaranja institucija, koji je imao neravnomjeran tok razvoja. I na kraju, za sagledavanje ovih procesa, veoma je bitno i poimanje oblikovanja mentaliteta crnogorskog društva. Crna Gora se vjekovima nalazila na razmeđu moćnih sila i strujanja, čiji su je procesi i ideje uobličavali. To spoznavanje uloge i položaja Crne Gore, važno je i za razumijevanje modernizacijskih procesa u njoj.

xxx

Hronološki okvir istraživanja sasvim jasno je omeđen graničnim godinama – 1879. godinom, prvom godinom tzv. „mirnog doba”, nakon rata sa Osmanskim carstvom, kada počinju društvene reforme i 1900. godinom, kao granicom vjekova. Hronološki, rad je ograničen na posljednje dvije decenije XIX vijeka. Početna godina istraživanja je prva godina poslije Berlinskog kongresa, a dosta teži zadatak je bio utvrđivanje perioda u kome treba završiti istraživanje. Trebalo je odrediti period u kome se u kontinuitetu mogu pratiti osnovne postavke ovih procesa. Polazna istraživanja su nas uvjerila da je vremensko ograničenje do kraja XIX vijeka sasvim dovoljan hronološki okvir za analizu ovih zadataka. Poslije Berlinskog kongresa 1878. dolazi do konsolidacije prilika u Crnoj Gori. Kao prva hronološka odrednica uzeta je 1879. godina jer su se tokom te godine, kako na unutrašnjem tako i na spoljnjem političkom planu, odigrali događaji koji su uticali na strukturiranje crnogorskog društva. Proširenje teritorije Crne Gore i novonastale

okolnosti, novi društveno-ekonomski odnosi donijeli su promjenu administrativno-teritorijalne podjele, reorganizaciju i reformu državne uprave. Kao što je poznato, početkom 1879. godine na Cetinju je ukinut Senat i okružna nadležstva, a ustanovljeni su Državni savjet, ministarstva i Veliki sud. Druga hronološka granica je 1900. godina kojom se završava XIX vijek.

U disertaciji smo koristili neobjavljenu arhivsku građu, objavljene izvore, stručnu štampu s kraja XIX i početka XX vijeka, objavljene statističke podatke i savremenu literaturu iz različitih naučnih disciplina.

Uvažavajući rad prethodnika koji su pisali o ovoj temi, procesu našeg rada su prethodila sistematska arhivska istraživanja putem kojih smo pokušali da napravimo sintezu onoga što nam pruža izvorna arhivska građa. Za nastanak ovoga istraživanja koristili smo prvorazrednu arhivsku građu, historiografske radove, štampu, zbornike objavljenih dokumenata i druge publikacije. Najveći broj primarnih istorijskih izvora pripada fondu *Ministarstva unutrašnjih djela Knjaževine Crne Gore*, koji se čuva na Cetinju, granične godine upotrebljene u ovom radu su 1879. i 1900; kutije 1–121. Manji dio građe odnosi se i na kasnije godine. Građa je tematski raznovrsna, sadrži veliki broj administrativnih akata, pisama, depeša, molbi, obraćanja činovnika, zapovijesti, i drugih akata. Takođe, primarni istorijski izvor predstavlja fond *Ministarstva inostranih djela* sa istim graničnim godinama, kutije 2–85. Uveliko u ovome fondu građa korespondira sa građom iz *Ministarstva unutrašnjih djela*. U analizu su uključeni i fondovi *Ministarstva prosvjete i crkvenih poslova*, *Ministarstva finansija*, *Ministarstva vojnog*, *Oblasne uprave*, *Državnog savjeta* za period od 1879. do 1900. godine. Određeni broj dokumenata nalazi se u Arhivsko-bibliotečkom odjeljenju Narodnog muzeja Crne Gore na Cetinju u fondu Nikola I, u Arhivu Istorijskog instituta u Podgorici, Arhivskom odjeljenju Državnog arhiva Crne Gore u Nikšiću i Arhivskom odjeljenju Državnog arhiva Crne Gore u Baru. Takođe smo pregledali i fond *Političkog pograničnog komesarijata Andrijevića*, čije su granične godine 1882–1911, broj predmeta 263, broj listova 348. Među dokumentima ovoga fonda mogu se naći razne depeše, akta, odluke mješovitih komisija, itd.

Istorijski izvori koji se čuvaju u navedenim arhivima od velikog su značaja za istraživanje crnogorskog društva. Osnovne istorijske izvore za ovu tezu sačinjavaju neobjavljeni i publikovani arhivski istorijski izvori, materijali proistekli iz rada državnih institucija, koji se u najvećoj meri čuvaju u raznim fondovima, politički tekstovi i brošure, štampa i periodika.

Pored tih istorijskih izvora, u istraživanje su uključeni i dnevnički zapisi i memoaristika, kao i publicistički osvrti na crnogorsko društvo u XIX vijeku. Za potrebe istraživanja ove teme konsultovana je i obimna naučna literatura, koja je data na kraju rada.

Za historiografsko proučavanje crnogorskog društva krajem XIX i početkom XX vijeka primarne izvore predstavljaju i publikacije u kojima se prate oscilacije i dešavanja u društveno-političkom, kulturnom životu Crne Gore, iznose određena politička stanovišta, definiše političko i državno djelovanje, ali i formira stav javnog mjenja o velikom broju pitanja toga doba. Takve publikacije su novine, periodične publikacije, koje imaju zvanični ili poluzvanički karakter, a čiji je je programski, tematski, politički karakter određivala zvanična vlast. Oni se mogu smatrati dijelom zvaničnih ideoloških stavova, koji su u funkciji državne politike. Svojom pionirskom ulogom listovi „Crnogorac” i „Glas Crnogorca” imaju istaknuto mjesto, predstavljaju kamen temeljac i jedno od veoma značajnih istorijskih izvora za proučavanje crnogorske kulturne i ekonomske istorije, društvene i političke problematike. Oni su svjedoci određenog vremena i svojevrsno istorijsko vrelo, pa će se koristiti za elaboraciju određenih događaja, i tumačenje stavova, ideja i vizija. Treba svakako imati u vidu činjenicu da se pojedina istorijska pitanja ne mogu sagledavati samo korištenjem jedne vrste izvora. Predstavljajući poluzvanični list Knjaževine Crne Gore, listovi su se zalagali za ideje i stavove samog Dvora. U tom smislu pružaju bogatu i raznovrsnu građu o društvenom životu kraja XIX vijeka. Od zvaničnih i poluzvaničnih novina i časopisa, pored *Crnogorca* (1871–1872), značajni su i državni kalendari, novine, stručni časopisi, koji se bave ovom problematikom: *Orlić* (1865–1870), *Glas Crnogorca* (1873–1900), *Nevesinje* (1898–1899), *Onogošt* (1899–1900), *Grlica* (1889–1897), *Crnogorka* (1871, 1884–1885), *Zeta* (1885), *Nova Zeta* (1889–1891), *Luča* (1895–1900), *Prosvjeta* (1889–1901), *Branič* (1889), *Narodna misao* (1906), *Cetinjske novine* (1916). Oni predstavljaju dragocjen izvor za sagledavanje cjelokupnih odnosa tadašnjeg političkog, ekonomskog, kulturnog života. Tekstovi koje donose ovi časopisi su raznovrsni, i daju iscrpnu sliku raznih dešavanja. U svim publikacijama nastojali smo da sagledamo one činjenice koje mogu biti od značaja za razumijevanje društvenih tokova toka doba, pa smo takve sadržaje posmatrali kao istorijske izvore.

Mnoštvo podataka saopšteno je u historiografskim radovima u *Zapisima, Istorijskim zapisima, Glasniku CANU, Odjeljenje društvenih nauka, Glasniku Narodnog muzeja Crne Gore, Glasniku etnografskog muzeja na Cetinju, Matici, Bibliografskom vjesniku*. U *Istorijskim zapisima* su objavljeni radovi koji pojašnjavaju neke segmente iz naznačene teme. Kao polazište za

istraživanje ovog problema, naročito su dragocjeni radovi sljedećih istraživača: Novice Rakočevića, Đoka Pejovića, Živka Andrijaševića, Đorđa Borožana, Žarka Bulajića, Rista Dragičevića, Mirčete Đurovića, Milorada Koraća, Branislava Marovića, Milorada Radusinovića, Žarka Šćepanovića i dr.

Druga grupacija izvora, koju smo koristili, jesu zbornici dokumenata. Među njima je i *Državni savjet Knjaževine/ Kraljevine/ Crne Gore 1879–1915*, priređivača Branislava Kovačevića i Živka Andrijaševića. Autori su imali namjeru da u opštim naznakama preko priloženih dokumenata upoznaju čitalačku javnost sa izvorima koji na najbolji način oslikavaju funkcionisanje Državnog savjeta, koji predstavlja važnu kariku u funkcionisanju državnog aparata crnogorske države. Zbornici dokumenata koje je priredio Slavko Burzanović, *Ministarstvo finansija 1879–1915*, (Podgorica, 2005); *Ministarstvo inostranih djela 1879–1915*, (Podgorica, 2007); *Ministarstvo vojno 1879–1916*, (Podgorica, 2010), predstavljaju dragocjen segment važan za sagledavanje rada institucija. Zbornici dokumenata, *Crnogorski Senat (1857–1879)*, Nikole P. Rajkovića (Podgorica, Cetinje, 1997); i od istog priređivača *Isprave crnogorskih sudova (1879–1899)*, (Podgorica, 1998), važni su za uočavanje rada sudske grane vlasti i njen uticaj na crnogorsku državu i društvo. Jedan broj dokumenata na posredan ili neposredan način se odnosi i na društvene odnose. Ono što smo koristili su svakako nezaobilazni *Crnogorski zakonici 1796–1916. Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Zbornik dokumenata. Knjiga, I–V. Podgorica, 1998. od Branka Pavićevića i Radoslava Raspopovića, kao i *Međunarodni ugovori Crne Gore 1878–1918*. od Gavra Perazića i Radoslava Raspopovića i *Balkanski ugovorni odnosi 1878–1996*, I tom (1878–1918), koje je priredio Momir Stojković (Podgorica, 1992).

Brojna su i neizostavna istraživanja koja su se bavila temama vezanim za društvo, i usput za modernizacijske procese. Njihovo konsultovanje je neophodno kao važan korak u svakom daljem istraživanju. Treba izdvojiti neke naučne studije i monografije, poput: *Modernizacija i socijalna država*, Ivor Alatras Pende (Zagreb, 2006); *Modernizam*, Alberta Martinela (Podgorica, 2010); *Drevno društvo*, Luisa Morgana (Beograd, 1981); *Istorija evropske ideje*, Volfganga Šmalea (Beograd, 2003); *Proučavanje istorije*, Arnolda Tojnbja (Beograd, Podgorica, 2002); *Naličja modernizacije, Srpska država i društvo u vreme sticanja nezavisnosti*, Vladimira Jovanovića, Aleksandre Vuletić i Momira Samardžića (Beograd, 2017); *Između anarhije i autokratije. Srpsko društvo na prelazima vekova (XIX–XXI)*, Latinke Perović (Beograd 2006),

Moderna društva, Parsonsa Talkota (Niš, 1992), *Modernizacija i društveni razvoj*, Jovana Teokarevića (Beograd 1990), *Istorija privatnog života u Srba*, Marka Popovića, Miroslava Timotijevića i Milana Ristovića (Beograd, 2011); *Modernizacijski procesi u Srbiji 19. i 20. veka*, (Beograd, 2003) i *Kaldurma i asfalt – Urbanizacija i evropeizacija Beograda 1890–1914*, (Beograd, 2009) Dubravke Stojanović, *Društvene promene i ruralni razvoj*, Dejana Jankovića (Novi Sad, 2021), *Razvoj urbanih sustava u svijetu: geografski pregled*, Milana Vreska (Zagreb, 1984), *Grad, arhitektura, društvo*, Vere Backović (Beograd, 2020), *Demografija: stanovništvo svijeta*, Mladena Friganovića (Zagreb, 1990), *Sociologija: Teme i perspektive*, Majkla Haralambosa, Martina Holborna (Zagreb, 2002), *Sociologija urbaniteta*, Merime Čamo (Sarajevo, 2016), *Cambridge Economic History of Europe*, Fernanda Brodela (Cambridge, 1965), *Modernization and Postmodernization*, Ronalda Ingleharta (Princeton, New Jersey, 1997), *Sukob civilizacija i preoblikovanje novog svetskog poretka*, Semjuela Hantingtona (Podgorica, 2000), *Postmoderno stanje*, Žan-Fransoa Liotara (Novi Sad, 1988), *Cetinje kroz vrijeme početak urbanizacije*, Tatjane Jović, Aleksandara Berkuljana (Cetinje, 2015), *Urbano nasljeđe Crne Gore sa posebnim osvrtom na razvoj Cetinja*, Božidara Milića (Beograd, 2013), *Graditeljsko nasljeđe Ulcinja*, Igbale Šabović-Kerović (Podgorica, 2015), *Podgorica kroz prostor i vrijeme*, Igbale Šabović-Kerović (Podgorica, 2020), *Istorija seljačkog društva I, Organizovanje seljačke zemljišne svojine*. (Beograd, 1953), *Istorija seljačkog društva II, Sociologija stanovanja*, (Beograd, 1965) *Istorija seljačkog društva III, Sociologija seljačkih radova*, (Beograd, 1983), *Istorija seljačkog društva IV, O društvenim zajednicama i o oblicima ponašanja u njima*, (Beograd, 2012) Sretena Vukosavljevića.

Kako bi se razumjeli istorijski, politički i ekonomski procesi koji su usloveli i doveli do promjena u crnogorskom društvu, analizirali smo literaturu koja se bavila sagledavanjem uzroka razvitka društva u različitim kontekstima, kroz duže vremenske intervale. Za pravilno razumijevanje istorijskih procesa u prošlosti izuzetno je važno korišćenje sljedećih knjiga: Živka M. Andrijaševića, Šerba Rastodera, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, (Podgorica, 2006); Živka Andrijaševića, Knjaz Danilo Petrović Njegoš, *Politički spisi* (Podgorica, 2013); *Dinastija Petrović Njegoš* (Podgorica, 2016); *Crnogorska ideologija 1860–1918* (Cetinje, 2017); Jagoša Jovanovića, *Istorija Crne Gore* (Podgorica, 2001); Branka Pavićevića, *Istorija Crne Gore*, knjiga IV, tom 1 i 2 (Podgorica, 2004) i *Stvaranje crnogorske države* (Podgorica, 2007).

Pored djela koja proučavaju Crnu Goru i procese koji su doveli do promjena crnogorskog društva, za istraživača koji namjerava da se istraživanjem pomenutih fenomena bavi na jedan sveobuhvatan način, neophodno je i to da se upozna sa djelima koja će mu omogućiti sagledavanje društvenih procesa u jednoj široj perspektivi i u različitim političkim, vremenskim, socijalnim, ideološkim, geografskim i ekonomskim okvirima. Izuzetno značajna iz ove oblasti su djela sljedećih autora: Filip Arijes; Žorž Dibi, *Istorija privatnog života 4, od francuske revolucije do prvog svjetskog rata* (Beograd, 2003); Valtazar Bogišić, *Zbornik pravnih običaja u Južnih Slavena*, Knjiga 2 (Beograd – Podgorica, 1999); Vladan Đorđević, *Crna Gora i Austrija 1814–1894*, (Beograd, 1924); Hari Herder, *Evropa u devetnaestom vijeku* (Beograd, 2003); Stevan Pavlović, *Istorija Balkana* (Beograd, 2001); Petar Popović, *Odnosi Srbije i Crne Gore u XIX veku* (Beograd, 1987); Novica Rakočević, *Politički odnosi Crne Gore i Srbije 1903–1918* (Cetinje, 1981); Novica Rakočević, *Crna Gora i Austro-Ugarska 1903–1914* (Titograd, 1983); Radoslav Raspopović, *Crna Gora i Rusija* (Beograd – Podgorica, 2005); Džon Roberts, *Evropa 1880–1945* (Beograd, 2002) i dr.

O ekonomskim, demografskim, društvenim i ostalim karakteristikama predmodernizacijskog perioda, kao i protoindustrijskim korijenima crnogorske ekonomije, pisali su, pored ostalih, i sljedeći autori: Branislav Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore* (Podgorica, 2008, 2018); Đoko Pejović, *Društveno-filozofski pogledi u Crnoj Gori od početka XIX do sredine XX vijeka: prilog izučavanju teorijske misli u Crnoj Gori* (Titograd, 1980); Obren Blagojević, *Ekonomska misao u Crnoj Gori (do Drugog svjetskog rata)*, (Beograd, 1988), Pavle Radusinović, *Stanovništvo Crne Gore do 1945. godine* (Beograd, 1978); *Stanovništvo i naselja Zetske ravnice od najstarijeg do novijeg doba* (Titograd, 1991).

Pored monografija i zbornika, objavljene su i brojne rasprave i članci, koji u velikoj mjeri doprinose razumijevanju modernizacijskih procesa i predstavljaju nezaobilaznu literaturu u procesu analize istorijskih prilika. Značajni su radovi iz oblasti kulture, istorije privrede i obrazovanja, koji govore da postoji kontinuirano interesovanje istraživača za modernizacijske procese i proučavanje društvene istorije: *Crnogorska vlast i ekonomski problemi Crne Gore (1878–1912)*, Živka Andrijaševića;⁴⁰ *Pregled ekonomskog razvitka i razvitka socijalističke misli u*

⁴⁰ Živko Andrijašević, *Crnogorska vlast i ekonomski problemi Crne Gore (1878–1912)*, Glasnik odjeljenja društvenih nauka, 20, 2010, 291–341.

Crnoj Gori u Crnoj Gori u XIX vijeku, Jovana Bojovića;⁴¹ *Ekonomski odnošaji u Crnoj Gori* (Bogišićeve beleške iz godine 1873), Stanislava Borovskog;⁴² *Još jednom o agrarnim odnosima u Crnoj Gori 1878–1912*, Žarka Bulajića;⁴³ *Nekoliko arhivskih podataka o osnovnim školama u Crnoj Gori u osmoj deceniji prošlog vijeka*, kao i *Prilozi ekonomskoj istoriji Crne Gore (1861–1870)* Rista Dragičevića;⁴⁴ *Modernizacija privrednog života u Crnoj Gori za vreme kralja Nikole*, Smiljane Đurović;⁴⁵ *O agrarnim odnosima i dažbinama u Zatarju i Gornjem Polimlju 1878–1912*, separat, (Ivangrad, 1972), Đoka Pejovića.

Veoma produktivno polazište za sveobuhvatnu analizu modernizacijskih procesa i promjena unutar Crne Gore XIX vijeka i kasnije svakako su radovi i ovih autora: Jovana Vukića,⁴⁶ *Crna Gora na Berlinskom kongresu 1878. g.*; Novaka Ražnatovića⁴⁷, *Pokušaj razgraničenja između Crne Gore i Turske 1880. putem kompenzacije za Plav i Gusinje teritorijom albanskih plemena Gruda i Hota*; Živka M. Andrijaševića,⁴⁸ *Neki podaci o zagranichnoj politici Crne Gore (1878–1912)*; Đorđa Borozana⁴⁹, *Podgorica i njena okolina u ugovorima o razgraničenju Crne Gore i Turske 1878–1912*; Miomira Dašića,⁵⁰ *Pregled teritorijalnog širenja crnogorske države*; Jovana Ivoića⁵¹, *Crna Gora i događaji u Bosni, Hercegovini i Sandžaku (1878, 1879. i 1882. godine)*; Miroslava Perišića⁵², *Slika društva u Crnoj Gori krajem 19. veka u izveštajima generalnog konzula Kraljevine Srbije u Trstu*.

⁴¹ Jovan Bojović, *Pregled ekonomskog razvitka i razvitka socijalističke misli u Crnoj Gori u Crnoj Gori u XIX vijeku*, Istorijski zapisi, god. XXXIX (LIX), sv. 3, Titograd, 1986, 19–49.

⁴² Stanislav Borovski, *Ekonomski odnošaji u Crnoj Gori* (Bogišićeve beleške iz godine 1873), Zapisi, XX, 1938, 270–278.

⁴³ Žarko Bulajić, *Još jednom o agrarnim odnosima u Crnoj Gori 1878–1912*, Istorijski zapisi, god. XXXVI (LVI), sv. 1–2, Titograd, 1983, 5–33.

⁴⁴ Risto Dragičević, *Nekoliko arhivskih podataka o osnovnim školama u Crnoj Gori u osmoj deceniji prošlog vijeka*, Istorijski zapisi, knj. VIII, sv. 1–3, Titograd, 1952, 19–36; *Prilozi ekonomskoj istoriji Crne Gore (1861–1870)*, Istorijski zapisi, knj. X, sv. 2, 1954, 413–457.

⁴⁵ Smiljana Đurović, *Modernizacija privrednog života u Crnoj Gori za vreme kralja Nikole*, Zbornik radova CANU, Kralj Nikola I – Ličnost, djelo i vrijeme I, Podgorica, 1998.

⁴⁶ Jovan Vukić, *Crna Gora na Berlinskom kongresu 1878. g.*, Zapisi, knjiga II, sveska 5, Cetinje 1928, 286.

⁴⁷ Novak Ražnatović, *Pokušaj razgraničenja između Crne Gore i Turske 1880. putem kompenzacije za Plav i Gusinje teritorijom albanskih plemena Gruda i Hota*, Istorijski zapisi, knjiga XXX, sveska 1–2, Titograd, 1973, 33.

⁴⁸ Živko M. Andrijašević, *Neki podaci o zagranichnoj politici Crne Gore (1878–1912)*, Istorijski zapisi, knj. LXXVI, sv. 1–4, 2003, 7–23;

⁴⁹ Đorđe Borozan, *Podgorica i njena okolina u ugovorima o razgraničenju Crne Gore i Turske 1878–1912*, Sto dvadeset godina od oslobođenja Podgorice, zbornik radova sa naučnog skupa, 2000, 85–92.

⁵⁰ Miomir Dašić, *Pregled teritorijalnog širenja crnogorske države*, Istorijski zapisi, br. 1, 1987, 115–133.

⁵¹ Jovan Ivoić, *Crna Gora i događaji u Bosni, Hercegovini i Sandžaku (1878, 1879. i 1882. godine)*, Istorijski zapisi, Titograd, knj. III, sv. 3–4, 1949, 201–213.

⁵² Perišić Miroslav, *Slika društva u Crnoj Gori krajem 19. veka u izveštajima generalnog konzula Kraljevine Srbije u Trstu*, Istorijski zapisi, 83, br. 4, 2010, str. 109–122.

Jedan od autora koji je značajno unaprijedio crnogorsku historiografiju ovog perioda jeste Novak Ražnatović⁵³ sa radovima: *Izvršenje odluka Berlinskog kongresa o predaji Podgorice Crnoj Gori*; *Oko uspostavljanja diplomatskih odnosa Crne Gore i Turske 1879. godine*; *Razgraničenje Crne Gore i Turske (1883–1887)*; *O razgraničenju Crne Gore i Turske (1881–1887)*.

I Dušan Vuksan se interesovao za period u Crnoj Gori koji se može označiti kao kraj stare i početak nove epohe. U časopisu *Zapisi* objavljeni su brojni njegovi radovi, između ostalih: *Pedesetogodišnjica cetinjske gimnazije*, *Crna Gora i pogranični Turci*, *Gradska policija u Danilovom Gradu nazad 60 godina*, *Crnogorske finansije u XVIII i XIX vijeku 1723–1883*, *Muke vasojevićkih učitelja*, *Prvi popis stanovništva u Crnoj Gori*, *Muzej i narodna biblioteka na Cetinju*, *Crnogorci u pričanju*, *O sedamdesetogodišnjici cetinjske bogoslovije* i dr.

Đoko Pejović je, takođe, objavio veliki broj radova, koji su se pokazali kao pouzdan izvor za istraživanje modernizacijskih procesa u Crnoj Gori. Dragocjeno štivo za sve istraživače historiografskih pitanja crnogorskog društva u ispitivanom periodu svakako su Pejovićevi⁵⁴ radovi: *Rad na istraživanju i eksploataciji ruda u Crnoj Gori*; *Pokušaj isušavanja ulcinjskog polja*; *Naseljavanje Gornjeg Kolašina i Polja (1879–1886)*; *Uzroci masovnog iseljavanja stanovništva iz Crne Gore (1878–1916)*; *Naseljavanje okoline Bara i Ulcinja i način regulisanja odnosa na zemlji (poslije 1878. godine)*; *Naseljavanje Zete i neposrednije okoline Podgorice i način regulisanja odnosa na zemlji iseljenika-muhadžira (poslije 1878. godine)*; *Naseljavanje Spuža i način regulisanja agrarnih odnosa (poslije 1878. godine)*; *Uzroci masovnog iseljavanja stanovništva iz Crne Gore (1878–1916)*, Tu je i njegova monografija *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916* (Cetinje, 1971).

⁵³ Vidjeti radove Novaka Ražnatovića: *Izvršenje odluka Berlinskog kongresa o predaji Podgorice Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, knjiga XX, sveska 1, Titograd, 1963, 71; *Oko uspostavljanja diplomatskih odnosa Crne Gore i Turske 1879. godine*, Istorijski zapisi, knjiga XX, sveska 3–4, Titograd, 1972, 456; *Razgraničenje Crne Gore i Turske (1883–1887)*, Istorijski zapisi, godina LXVIII, sveska 2, Podgorica, 1995, 31; *O razgraničenju Crne Gore i Turske (1881–1887)*, Istorijski zapisi, godina LX, sveska 1, Titograd, 1987, 114.

⁵⁴ Vidjeti radove Đoka Pejovića: *Rad na istraživanju i eksploataciji ruda u Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, knj. X, sv. 2, 1954, 382–405; *Pokušaj isušavanja ulcinjskog polja*, Istorijski zapisi, knj. XII, sv. 1–2, 1956, 157–165; *Naseljavanje Gornjeg Kolašina i Polja (1879–1886)*, Istorijski zapisi, knj. XVIII, sv. 3, 1961, 381–417; *Uzroci masovnog iseljavanja stanovništva iz Crne Gore (1878–1916)*, Istorijski zapisi, godina XV, knj. XIX, sv. 2, 1962, 209–255; *Naseljavanje okoline Bara i Ulcinja i način regulisanja odnosa na zemlji (poslije 1878. godine)*, Istorijski zapisi, knj. XXVII, sv. 3–4, 1970, 307–337; *Naseljavanje Zete i neposrednije okoline Podgorice i način regulisanja odnosa na zemlji iseljenika-muhadžira (poslije 1878. godine)*, Istorijski zapisi, knj. XXX, sv. 1–2, 1973, 73–130; *Naseljavanje Spuža i način regulisanja agrarnih odnosa (poslije 1878. godine)*, Istorijski zapisi, knj. XXX, sv. 1–2, 1973, 341–361; *Uzroci masovnog iseljavanja stanovništva iz Crne Gore (1878–1916)*, Istorijski zapisi, knj. XV, sv. 2, 1962, 209–255.

Nezaobilazni su i radovi koji se odnose na prosvjetne, obrazovne i naučne prilike u Crnoj Gori XIX vijeka, za strukturu i rad škola, kao i za institucionalne prilike u toj oblasti. U tom smislu izdvajamo radove Dušana Martinovića⁵⁵: *Osnivanje čitaonice i razvoj biblioteke u Ulcinju (1884–1984)*; *Bogoslovija (1869–1876) i Bogoslovsko-učiteljska škola (1887–1915) na Cetinju*; *Kulturno-umjetnička društva Cetinja s kraja 19. do sredine 20. vijeka*; *Prilog izučavanju muzičke umjetnosti u Crnoj Gori*; Rista Dragičevića⁵⁶: *Državni muzej na Cetinju (1896–1956)*; *Nekoliko arhivskih podataka o osnovnim školama u Crnoj Gori u osmoj deceniji prošlog vijeka*; *Pripreme za otvaranje prvog državnog pozorišta na Cetinju*; *Đevojački institut na Cetinju*.

Kako su izgledali modernizacijski procesi na primjeru arhitekture i koji su razlozi doveli do početka modernizacionih procesa u crnogorskim gradovima, zabilježeno je u radovima Tatjane Jović⁵⁷: *Dvorac Prestolonasljednika Danila na Cetinju*; *Dvorac „Ratislava” u Ulcinju*; *Urbanizacija Cetinja (1878–1918)*; *Dvorski kompleks „Kruševac” u Podgorici*; *Dvorski kompleks u Nikšiću*; *Dvorski posjedi knjaza – kralja Nikole na Njegušima, Lovćenu, Rijeci Crnojevića i Virpazaru*.

Što se tiče problema interdisciplinarnosti i težnje proširivanja metodoloških okvira u procesu istraživanja, konsultovan je veći broj teoretskih djela koja se bave problematikom metodologije društvene istorije, kao i brojne sociološke, demografske, etnografske, antropološke, ekonomske i druge studije. Takođe, za potrebe komparacije društvenih pojava u Crnoj Gori i drugim državama, konsultovana su brojna relevantna djela savremene evropske i svjetske istoriografije navedena u spisku literature.

⁵⁵ Vidjeti radove Dušana Martinovića: *Osnivanje čitaonice i razvoj biblioteke u Ulcinju (1884–1984)*, Istorijski zapisi, knj. XXXVIII (LVIII), sv. 1, 1985, 71–87; *Bogoslovija (1869–1876) i Bogoslovsko-učiteljska škola (1887–1915) na Cetinju*, Istorijski zapisi, god. LXXIII, sv. 1–2, 2000, 71–114; *Kulturno-umjetnička društva Cetinja s kraja 19. do sredine 20. vijeka*, Istorijski zapisi, god. LXXV, sv. 1–4, 2003, 85–128; *Prilog izučavanju muzičke umjetnosti u Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, god. LXXIX, sv. 1–4, 2006, 107–124.

⁵⁶ Vidjeti radove Rista Dragičevića: *Državni muzej na Cetinju (1896–1956)*, Istorijski zapisi, 1957, god. X, knj. 13, sv. 1–2, 69–99; *Nekoliko arhivskih podataka o osnovnim školama u Crnoj Gori u osmoj deceniji prošlog vijeka*, Istorijski zapisi, knj. VIII, sv. 1–3, Titograd, 1952, 19–36; *Pripreme za otvaranje prvog državnog pozorišta na Cetinju*, Istorijski zapisi, knj. II, sv. 5–6, 1948, 306–320; *Đevojački institut na Cetinju*, Istorijski zapisi, knj. V, sv. 1–6, 1950, 40–62.

⁵⁷ Vidjeti radove Tatjane Jović: *Dvorac Prestolonasljednika Danila na Cetinju*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, I, 2004, 103–138; *Dvorac „Ratislava” u Ulcinju*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, V, 2009, 57–60; *Urbanizacija Cetinja (1878–1918)*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, VI, 2010, 21–84; *Dvorski kompleks „Kruševac” u Podgorici*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, VII, 2011, 69–112; *Dvorski kompleks u Nikšiću*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, VIII, 2012, 41–81; *Dvorski posjedi knjaza – kralja Nikole na Njegušima, Lovćenu, Rijeci Crnojevića i Virpazaru*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, III, 2009, 99–119.

No ipak, relativno raznolika literatura o crnogorskom društvu u navedenom periodu, od koje je u uvodnom dijelu izdvojen sam njen manji dio, ipak nije dala odgovore na mnoga važna naučna pitanja koja se tiču modernizacije crnogorskog društva. Neophodnost da se počne sa popunjavanjem tog segmenta crnogorskog društva, bio je i jedan od motiva zbog kojih smo započeli i upustili se, između ostalog, u ovo proučavanje.

Ovim istraživanjem, na metodološki utemeljen način, koristeći se najraznovrsnijom domaćom i stranom stručnom literaturom i mnoštvom podataka iz objavljenih i neobjavljenih arhivskih izvora, memoara i štampe, prikupili smo značajan korpus relevantnih istorijskih podataka, utvrdili njihovu uzročno-posljedičnu povezanost i ponudili validna i naučno utemeljena tumačenja i objašnjenja.

Imajući u vidu složenost društvenih, istorijskih, kulturnih dešavanja, ovaj rad donosi analizu modernizacije crnogorskog društva – preobražaj patrijarhalne i tradicionalne Crne Gore u društvo koje svoj razvoj okreće ka novim osnovama i izgradnji modernih institucija.

Hipoteze i ciljevi

Prilikom istraživanja nametnulo se pitanje da li je Crna Gora na razmeđu dva vijeka prerasla iz tradicionalnog u moderno društvo, odnosno kakva je relacija između patrijarhalne tradicije, duboko ukorijenjene u crnogorskom nasljeđu i modernizacije koje uzima maha krajem XIX i početkom XX vijeka. Modernizacija ima svoju društvenu, političku i ekonomsku pojavnost, koja nameće osnovne hipoteze rada. Naše interesovanje za temu i rezultati polaznih istraživanja potvrdili su prvobitna očekivanja i kao takva, bili osnova za definisanje naučnih hipoteza rada. U procesu analiziranja, razumijevanja i objašnjenja predmeta istraživanja krenulo se od sljedećih hipotetičkih tvrdnji:

1. Osnovna hipoteza ovog istraživanja pretpostavlja da su sticanjem nezavisnosti ili promjenom državnog okvira stvorene mogućnosti da u crnogorskom društvu pokrenu modernizacioni procesi;
2. Sljedeća hipoteza kojom se ovaj rad bavi je i pretpostavka da su na proces i dinamiku modernizacije u crnogorskom društvu pozitivno uticali politički procesi u Crnoj Gori i specifični elementi tradicionalnog nasljeđa;
3. Očekivanje je da bliže upoznavanje sa određenim segmentima političkih, ekonomskih, kulturnih dešavanja na području Crne Gore, i shvatanje niza faktora koji su uticali na društvena dešavanja i proces modernizacije, doprinose objektivnijem sagledavanju vremena o kome se govori.

4. Proces društvene modernizacije u Crnoj Gori oblikovan je pod uticajem njenih institucija, paralelno sa razvojem ekonomije i u interakciji sa zatečenim tradicionalnim vrijednostima;
5. Nove prilike u zemlji uslovljene teritorijalnim proširenjem i sticanjem nezavisnosti, zahtijevale su i promjenu u načinu funkcionisanja državnog aparata.
6. Istraživanja socijalne strukture stanovništva, saobraćaja, privredne aktivnosti, administrativne, vojne, kulturno-prosvjetne funkcije crnogorskog društva, kao i drugih njenih oblika pokazala su da su se u svim oblastima dogodile značajne promjene. Istorija crnogorskog društva krajem XIX vijeka u stvari je istorija sučeljavanja tradicije i modernizacije.

Navedene hipoteze biće osnova za formulisanje i postizanje naučnih ciljeva, utvrđivanje toka i specifičnosti procesa modernizacije crnogorskog društva 1879–1900, kao i za analizu okolnosti koje su obilježile i usmjerile tok ovih procesa. Osnovni cilj istraživanja jeste da se proučavanjem adekvatnih istorijskih izvora i konsultovanjem relevantne historiografske literature, što potpunije i cjelovitije sagleda, analizira, prouči i prikaže crnogorsko društvo u periodu 1879–1900. godine. Drugi značajan cilj istraživanja jeste da se predstavi duh jednog vremena, odnosno da se otkrije način na koji su Crnogorci razmišljali o vremenu u kojem žive. Posebno treba napomenuti da je jedan od ciljeva ovog rada interpretacija dobijenih saznanja, odnosno njihovo smještanje u opšti okvir izučavanja života u Crnoj Gori XIX vijeka. Da bi se taj kontekst shvatio, potrebno je analizirati položaj crnogorskog društva na geopolitičkom prostoru Balkana, ali i interakcije sa drugim balkanskim zemljama koje su prolazile sličan razvojni put, kreirajući isti zadatak – modernizaciju i evropeizaciju crnogorskog društva, ali čuvajući sopstvenu tradiciju.

Doktorska disertacija *Procesi modernizacije crnogorskog društva 1879–1900.* ima za cilj istraživanje jedne djelimično istražene epohe u istoriji Crne Gore. Budući da je predmet istraživanja do sada fragmentarno proučavan, jedan od ciljeva ovog rada jeste da na jednom mjestu objedini i ukaže na svu relevantnu literaturu koja se barem i djelimično bavi problemima društva u Crnoj Gori u navedenom periodu, kao i da je kritički analizira. Neophodno je i da se detektuje i vrednuje sva relevantna istorijska građa, arhivska, memoarska i objavljena, koja bi dalje služila istraživačima za proučavanje fenomena društva i modernizacijskih tokova.

Nastojali smo da ukažemo na faktore koji su uticali na modernizaciju i ustanovimo njihovu povezanost, da predočimo istorijske i kulturne uslove u kojima se modernizacija odvijala. Polazeći od toga, zamisao ovog istraživanja je bila da se objasne posljedice modernizacije po zajednicu, i

kako se u svim njenim fazama mijenjala ne samo privredna struktura već i način života, društvene norme i ostalo.

Metode

Kompleksnost teme, njena multidisciplinarnost i širina, presudno su uticali i na izbor naučnih metoda. U kompoziciji ove teze primijenjen je osnovni historiografski metod, koji se bazira na prikupljanju izvorne građe i literature, njihovoj kritičkoj analizi, sređivanju dobijenih rezultata, sumiranju i na kraju ekspoziciji, koja uključuje interpretacije i zaključke. S obzirom na predmet istraživanja, pri istraživanju koristili smo analitički, kvantitativni, komparativni i sintetički metod. U radu su primijenjena metodološka pravila historiografskog istraživanja, koja podrazumijevaju kritiku i analizu izvora sakupljenih u arhivskim istraživanjima, kao i rad sa drugim vrstama istorijskih izvora. Metodološke specifičnosti istraživanja problema društvene istorije zahtijevali su i primjenu metodoloških i teorijskih postulata drugih društvenih nauka. Pored metoda karakterističnih za istorijsku nauku, u istraživanju su korišteni i metodološki pristupi koji su vezani za proces proučavanja društvene istorije, komparativne istorije, istorije svakodnevnog života, i ostalih novijih grana istorijske nauke, kao i metodološki pristupi koje primjenjuju druge društvene nauke.

Struktura rada

Tema doktorske disertacije strukturirana je u tri poglavlja, podijeljena na potpoglavlja, pored uobičajenih cjelina: Predgovora, Uvod, Zaključak, Izvori i Literatura. Predgovor je posvećen metodološkim razmatranjima o prirodi teme istraživanja, o tome šta zapravo predstavlja pojam modernizacijskih procesa. U Početnom dijelu su obrazloženi predmet istraživanja i metodološki pristup i napravljen osvrt na dosadašnja historiografska dostignuća vezana za temu rada. Takođe je ukazano na najznačajnije izvore korišćene u istraživanju i izložena struktura rada, kao i njegovi dometi i značaj. U Uvodu je dat osvrt na stanje u Crnoj Gori do Veljeg rata i ukazano na značaj Berlinskog kongresa na razvoj društva u Crnoj Gori. U I poglavlju koje nosi naziv *Crnogorska država i društvo 1879–1900* ukazuje se na izgradnju društva na novim osnovama, promjene koje su uslijedile. Novo, i u istorijskom smislu odlučujuće je razdoblje koje nastaje od 1878. godine, kada je Crna Gora stekla državnu nezavisnost, i dobila status subjekta međunarodnog prava. Ovaj dio posvećen je stanovništvu, naseljima, urbanističkom razvoju Crne Gore poslije Berlinskog

kongresa. Stvaranjem države i preusmjeravanjem svijesti na evropski model življenja mijenja se fizionomija gradova i način stanovanja u crnogorskom domaćinstvu. O privrednom, finansijskom, trgovačkom, poljoprivrednom, naučno-tehnološkom, saobraćajnom i urbanističkom razvoju govorimo u narednom, drugom poglavlju naslovljenom *Ekonomija Crne Gore na novim osnovama 1879–1900*. Treće poglavlje *Modernizacija društva u javnom i privatnom životu Crne Gore 1879–1900* posvećeno je promjenama i reformama u državnoj upravi, vojsci, modernizaciji u kulturno-obrazovnim institucijama, zdravstvenoj i socijalnoj zaštiti, odnosu crnogorske vlasti prema vjerskim zajednicama poslije Berlinskog kongresa. U okviru ovog poglavlja je i modernizacija crnogorskog društva u privatnom životu, koja se odnosi na istoriju privatnog života, kako pojedinca, tako i porodice i društva – porodična zajednica, mjesto i uloga žene u crnogorskom društvu, tradicionalna ishrana, način odijevanja, običaji smrti i krvne osvete. O značaju novih pojava u društvenom životu u periodu 1879–1900 govori se kroz potpoglavlja marketinga, kafana, turizma, fenomena slobodnog vremena, poroka. Zaključak predstavlja završna i sumarna razmatranja vezana za predmet istraživanja i ukazuje na pravce nekih budućih razmatranja i istraživanja ove tematike.

UVOD

Stanje u Crnoj Gori do Veljeg rata

Ukoliko se prošlost posmatra kao mnoštvo dugotrajnih procesa i promjena u društvenim strukturama, onda se period društvene istorije u Crnoj Gori poslije 1878. godine posmatra kao *početna crnogorska moderna*.⁵⁸ Mada se proces modernizacije crnogorskog društva desio nešto ranije, dobijanjem državnosti taj proces postao je složeniji i brži. Taj početak je kasnio u odnosu na razvijenu Evropu, a Crna Gora je svojim položajem, društveno-ekonomskim uređenjem u XIX vijeku pokazivala mnoge specifičnosti. Kao i u drugim balkanskim zemljama, i u Crnoj Gori taj proces nosio je smjenu jedne paradigme koja je dugi niz godina oblikovala živote ljudi na crnogorskom prostoru, njihovu kulturu i način razmišljanja. Taj drugi model ogledao se u sporom, ali nepovratnom procesu preoblikovanja društvenih struktura, kolektivih i ličnih vrijednosti, obrazaca ponašanja i pogleda na život. Takve ideje napretka, karakteristične za kulturu XIX vijeka, počele su, istina, lagano da obuhvataju i osvajaju društvo u Crnoj Gori.

Taj proces je imao svoje nosioce – kolektivističku, plemensku Crnu Gora, koja je okrenuta čuvanju patrijarhalnog, tradicionalnog društva; i građansku, individualnu Crnu Gora, koja je vjerovala u preobražaj društva, moć obrazovanja, rađanje individue i oblikovanja nacionalne svijeti. Sukob ta dva socijalna svijeta čini ovaj dio crnogorske istorije dramatičnijim i neizvjesnijim. Da bismo razumjeli period *početne crnogorske moderne* od 1879. godine, daćemo kratak prikaz društva i stanja u Crnoj Gori prije tog perioda, osnovne pravce državne politike toga vremena.

Druga polovina XIX vijeka u Evropi odiše krupnim društveno-ekonomskih promjenama, nastalim kao posljedica buržoaskih revolucija. Te promjene u načinu života nijesu zaobišle ni područje Balkana, usljed čega će uslijediti vrijeme modernizacije društava i emancipacije na mnogim poljima. Koncepti modernosti počinju u neznatnoj mjeri da se javljaju na svim djelovima Balkana, pa i u Crnoj Gori. Privredna zaostalost, limirirajuće proizvodne mogućnosti, slabiji kontakti sa spoljnim faktorima, saobraćajna povezanost utiču na sporiji društveni razvitak. Stanovništvo se uglavnom bavilo poljoprivredom, što je bio još jedan od razloga sporijeg procesa

⁵⁸ Dragan K. Vukčević, *Početak crnogorske moderne*, u: Crna Gora 1878–1918, Podgorica, 2019, 14.

modernizacije u odnosu na razvijene zemlje Evrope. U društvu u kojem dominira ruralno stanovništvo, modernizacija ostaje problematična, budući da tradicionalne vrijednosti i dalje determinišu način života. Stranice državnopravnih, privrednih, prosvjetnih, kulturnih postignuća u procesu transformacije „*starog*” u „*ново*” društvo, s pretežno običajnim uzorima, ispisivanim prije Berlinskog kongresa, zapravo se polako naziru već od druge polovine XIX vijeka.

Dolaskom knjaza Nikole na čelo Crne Gore (1860), iskristalisala su se dva pravca državne politike: stvaranje „velike” Crne Gore i njeno međunarodno priznanje. Jedan od zadataka bio je i učvršćivanje i razvijanje već uspostavljenih institucija, izgrađivanje državnog aparata i sređivanje privrednih prilika u zemlji. Unutrašnja politika knjaza Nikole išla je tim pravcem. Sredinom XIX vijeka međunarodni položaj Crne Gore se popravlja. Knjaz Nikola nastavlja borbu za konačno priznanje Crne Gore. Relativno mirni period koji je nastupio poslije drugog Omer-pašinog napada 1862. godine posvećen je sređivanju i normalizaciji privrednih prilika u Crnoj Gori. Struktura državnih ograna zahtijevala je reorganizaciju,⁵⁹ pa su 1871. godine sprovedene državne reforme.⁶⁰ Izvršena je vojna reorganizacija. Ustanovljena su načelstva,⁶¹ koja su imala i sudsku nadležnost pored administrativne. Obuhvatala su nekoliko kapetanija i imala su funkciju povezivanja između lokalnih organa, odnosno kapetanija i Senata.⁶² Reforme su uslijedile kao posljedica društvenih pomaka u crnogorskom društvu i bile su pretpostavka u daljem razvitku. Reforme sprovedene 1871. i 1874. godine dovele su do podjele nadležnosti administrativnih, sudskih, vojnih organa, čime se funkcionisanje državnog aparata moglo odvijati lakše nego u ranijem periodu. No i pored pokušaja približavanja savremenijim formama državnog upravljanja, neizdiferenciranost funkcija mnogih državnih organa, kao i patrijarhalno-plemenska nerazvijenost i dalje su negativno uticale na razvoj državnog uređenja Crne Gore. Ekonomska zaostalost uticala je na savremene procese,

⁵⁹ Crna Gora je 1867. godine imala 112 starješina državne vlasti, nekoliko stotina činovnika, policajaca; dok je crkveno poglavarstvo predstavljao cetinjski mitropolit, dva arhimandrita, tri protoprezvitera, oko 400 sveštenika i desetak monaha. Živko Andrijašević, *Crnogorska ideologija 1860–1918*, Cetinje, 2017, 118–119.

⁶⁰ Božo Petrović detaljno govori u pismu Jovanu Marinoviću, 21. V 1874. godine o sastavu Senata, članovima kojima su povjerene uprave, kao i o novoj reformi u Senatu iz 1874. godine, *Zapisi*, 1936, knj. XV, Istorijska grada, 113. Potpunije o reformama vidjeti i radove: Nikola I, *Stanje Crne Gore po ratu 1862*, *Zapisi*, 1931, knj. VIII, 30–31; *Memoari Vojvode Gavra Vukovića, Germanija i Crna Gora*, Kotor, 1928, 4–8.

⁶¹ Načelstava je bilo devet, i to: Grahovsko, Drobњаčko, Župsko, Vasojevičko, Moračko, Bjelopavličko, Kučko, Crmničko i Riječko. Vidjeti detaljnije: Stanislav Borovski, *Popis državnog uređenja Crne Gore iz 1873. godine*, *Zapisi*, knj. XXI, 5, 1939, 286. Drugi podaci govore da je načelstava bilo šest. *Pedaset godina na prestolu Crne Gore 1860–1910*, Cetinje, 1910, 209.

⁶² Senat, kao najviši organ vlasti u Crnoj Gori, vršio je administrativnu, vojnu i sudsku vlast, dok je 1874. reorganizovan, pa je njegova jedina funkcija bila sudska, dok su za administrativno-političke poslove ustanovljene uprave – Uprava unutrašnjih djela, Uprava za vojne poslove, Uprava za finansije, Uprava za prosvjetu, Knjaževa kancelarija za spoljne poslove. Andrijašević, *Crnogorska ideologija 1860–1918*, 118–119.

koji su na taj način sporo nalazili svoje mjesto u društvu, budući da je patrijarhalna zaostalost prožimala sve pore društvenog života Crne Gore, na ovaj ili onaj način. Taj proces pobjeđivanja patrijarhalnosti i zaostalosti tekao je sporo, a kao kočnica savremenih težnji javljalo se i viševjekovno konzervativno nasljeđe, ali i činjenica da nosioci novog vremena nijesu bili dovoljno jaki da savladaju sve teškoće. No ipak, moramo primijetiti da su ove reforme i sporo napredovanje za ondašnje prilike i uslove predstavljali i te kako značajan pomak.

Kada govorimo o stanovništvu Crne Gore tokom ovog perioda prije Kongresa, nailazimo na oskudne i nepotpune demografske podatke. Do Berlinskog kongresa crnogorsko društvo je brojalo oko 120.000 do 140.000 ljudi, mada neki zvanični godišnjaci daju drugačije, preuveličane podatke.⁶³ Kad je riječ o društvu u Crnoj Gori do sredine XIX vijeka, u uveliko agrarnoj strukturi zemlje primjećivali su se obrisi budućih gradova. Istorijski usud i nedovoljni ekonomski-materijalni uslovi, uticali su da Crna Gora sedamdesetih godina XIX nije imala gradova, osim, prema pisanju Sigfrida Kaper, ⁶⁴ samo tri grada: Rijeka Crnojevića, Vir i Cetinje, a u Brdima samo jedan – Danilovgrad, koji su imali trgovačku funkciju i u njima su se održavali pazari.⁶⁵ Glavni pazari u zemlji bili su: Rijeka Crnojevića, Vir, Slivlje, Danilovgrad. Izvan Crne Gore to su bili: Risan, Kotor, Budva, Skadar, Podgorica, Nikšić, Trebinje. U Brdima je bilo 135 sela sa 1.760 rala oranica, 880 barela vina i 11.216 kosa livada. U statističkim skicama Nićifora Dučića,⁶⁶ koje je koristio Kaper, nedostaju podaci za više plemena, jer ih ni tamo nema.

Važnije naselje sedamdesetih godina XIX vijeka bila je Rijeka, koja je imala tridesetak solidnih kuća, a ukupno oko 80 i nešto više od 300 stanovnika.⁶⁷ Rijeka je bila najznačajnije trgovačko mjesto Crne Gore. U Crmničkoj nahiji nalazi se Virpazar, sa oko tridesetak kuća i oko 120 stanovnika.⁶⁸ Cetinje je tada imalo oko 120 kuća i oko 550 stanovnika.⁶⁹ U dolini Bjelopavlića

⁶³ Živko Andrijašević, *Crnogorska ideologija 1860–1918*, 127. „Orlić” prema „zvaničnom” popisu navodi podatke, da u 1863/64. živi 196.238 stanovnika. Od tog broja Katunska nahija je imala 63.738, Crmnička 28.269, Riječka 26.097, Lješanska 15.367, Brda s Moračom i Vasojevićima 62.767. Za period od 15. X 1863. do 14. X 1864. rođeno je 6.577 djece, odnosno 3.102 ženskih i 3.475 muških. U navedenom periodu umrlo je 3.938 osoba, odnosno 1.936 ženskih i 2.002 muških. *Najnoviji statistički podatci o Crnoj Gori*, Orlić, 1865, 75–77.

⁶⁴ Sigfrid Kaper, *O Crnoj Gori*, Podgorica, 1999, 39.

⁶⁵ Prema službenoj objavi u „Orliću” bilježe se sljedeći pazari: „Pazari u Crnoj Gori. Na Rijeci: svake subote. Na Viru: svakoga petka. Ha Čeraninog glavici kod sv. Čekle: svakoga ponedjeljka. Na Šljivju: svakoga ponedjeljka. Pazari sa austrijanskim mjestima: S Kotorom: svakoga utorak, četvrtak i subota. S Risnom: svaki dan, osim nedjelje. S Budvom, svake subote.” Orlić, 1866, 63. Sigfrid Kaper, *O Crnoj Gori*, Podgorica, 1999, 95.

⁶⁶ Nićifor Dučić, *Crna Gora*, Glasnik srpskog učenog društva, knjiga XL, Beograd, 1874.

⁶⁷ N. Dučić, *Crna Gora*, 24.

⁶⁸ N. Dučić, *Navedeno djelo*, 25.

⁶⁹ N. Dučić, *Navedeno djelo*, 23. Dušan Martinović, *Cetinje, Zemlja i ljudi*, 12, 1963, 27. Pri posjeti jednog engleskog novinara Cetinju, zabilježio je da je ono „siromašno selo od prizemnih kuća, sa izuzetkom dvije-tri na sprat”. Viliam

nalazio se Danilovgrad, tadašnji najmlađi crnogorski grad, nastao na mjestu nekadašnjeg sela Ćeranića-glavice. Plan za ovo naselje uradio je 1869. godine srpski inženjer Dragutin Milutinović.⁷⁰ Ćeranića-glavica u Bjelopavlićima imala je oko 20 kuća i 80 stanovnika, gdje se narod iz okolnih mjesta skupljao na trgu jedanput sedmično.⁷¹ Bez obzira na veličinu, ove varošice imale su značajnu ulogu, pošto su u određenom smislu integrisale politički i privredni život tih područja. Kao nosioci novih tendencija u crnogorskom društvu, koje u ovom periodu dolaze koliko-toliko do izražaja, predstavljali su nukleuse budućeg savremenog života Crne Gore.

Ni u ekonomskom pogledu Crna Gora toga perioda nije bila na zavidnom nivou. Njene karakteristike su bile sitnosopstvenička imovina, uz postojanje društvene svojine, gdje je najveći dio populacije živio na selu. Glavne privredne grane bile su zemljoradnja i stočarstvo, a osim njih ljudi su se bavili vinogradarstvom, pčelarstvom, ribolovom. Klimatski i pedološki uslovi pogodovali su gajenju vinove loze. Ona je osim primorja, bila rasprostranjena i u kontinentalnom području. Tako je veći prihod u zemlji donosilo vinogradarstvo, najviše zastupljeno u Crmničkoj nahiji sa 5.723 i u Riječkoj nahiji sa 2.039 barjela (1 barjela = 40 oka). Manje je bilo zastupljeno u Pješivcima u Katunskoj nahiji sa oko 400, Bjelopavlićima sa 800, Lješanskoj nahiji sa 200 i Piperima sa 80 barjela.⁷² Za pčelarstvo u navedenom periodu, prema oskudnim podacima iz izvora, može se primijetiti da je bilo relativno razvijeno za ondašnje uslove. Na osnovu podataka iz protokola dacija i materijalnih dobara iz 1863. godine u Crnoj Gori je bilo 18.455 košnica, dok Kaper daje podatak od oko 15.000 košnica.⁷³ U upotrebi su bile primitivne košnice, a pčelarstvo se održavalo zahvaljujući povoljnim geografskim uslovima. Ribolov se do 1878. godine svodio na dio oko Skadarskog jezera i okolne rijeke. Pouzdanih izvora o ulovu ribe u Skadarskom jezeru nema, osim objavljene literature, po kojoj se od ulova ribe moglo prihodovati 48–50.000 fl. ili oko 333.250 oka.⁷⁴ Kada je riječ o poljoprivredi, moramo napomenuti i činjenicu da je Crna Gora u

Stilman, *Hercegovački ustanak i crnogorsko-turski rat 1876–1878*, Beograd, 1997, 32. U jednom izvještaju iz 1873. godine navodi se da je Cetinje jedna od rijetkih evropskih prijestolnica koja zbog suše nema vodu. Ž. Andrijašević, *Crnogorska ideologija 1860–1918*, 128.

⁷⁰ Sigfrid Kaper, *O Crnoj Gori*, 40, 41.

⁷¹ Ničifor Dučić, *Crna Gora*, 1874, 25.

⁷² Sigfrid Kaper, *O Crnoj Gori*, 1999, 83. Godišnja proizvodnja vina u Crnoj Gori za period 1870–1875. iznosila je 9.292 barela ili 669.024 litra, odnosno dva puta više nego 1863. kada je iznosila 26.833 vedara ili 330.045,9 litara (1 vedro = 12,3 l) Branislav Marović, *Ekonomika istorija Crne Gore*, Podgorica, 2018; Svetozar Savić, *Ekološki uslovi i autohtone sorte vinove loze u Crnoj Gori*, Podgorica, 2003, 43.

⁷³ Sigfrid Kaper, *O Crnoj Gori*, Podgorica, 1999, 86. Državni arhiv Crne Gore, Ministarstvo finansija, protokol dacija za 1863. godinu.

⁷⁴ Sigfrid Kaper, *O Crnoj Gori*, Podgorica, 1999, 87. N. Dučić daje podatak za 1874. godinu da je ulov ribe na Skadarskom jezeru iznosio i do 1.000 miljara (500.000 kg). Prihodi od ulova iznosili su 50.000 forinti u srebru. Ničifor

posmatranom periodu oskudijevala sa poljoprivrednim kadrovima, pa se angažuju stručnjaci iz okruženja. Pripreme za osnivanje prve škole započele su 1874. godine, kada su tri mladića upućena u inostranu zemljoradničku školu.⁷⁵

U takvoj strukturi privrede, sa veoma oskudnim proizvodnim mogućnostima, reprodukcija se odvijala otežano. Ona se uglavnom svodila na borbu za održavanje života. Većih površina za intenzivniju poljoprivredu nije bilo, tako da crnogorska poljoprivreda nije mogla proizvesti dovoljne količine žita ni hrane, ni u najpovoljnijim okolnostima.⁷⁶ Tako će ostati do Berlinskog kongresa, kada će Crnoj Gori pripasti nove površine i kada će zemljoradnja postati jedna od dominantnih djelatnosti. Razlozi zbog kojih poljoprivredna proizvodnja nije mogla zadovoljiti domaće potrebe ogledali su se isključivo u veoma niskoj produktivnosti, kao i primitivnim sredstvima za proizvodnju, nepostojanju stručnog kadra. Veliki problem predstavljao je i nedostatak vode za napajanje stoke i navodnjavanje zemljišta. Količine padavina, zbog klimatskih uslova, nijesu bile dovoljne, zbog čega je dolazilo do „gladnih godina”.⁷⁷ Zbog svih navedenih problema, ali i zbog konfiguracije zemljišta, nepovoljne strukture ratarstva, crnogorski seljak se sve više okretao stočarstvu, budući da su za njegovo bavljenje postojali bolji uslovi. Stočni fond se kretao oko 42.000 goveda, sitne stoke oko 350.000 grla, oko 5.000 konja i oko 6.000 svinja.⁷⁸

Dučić, *Crna Gora, Bilješke*, Beograd, 1874, 87. U protokolima prihoda bilježe se i prihodi od dacije ribe – 1873. naplaćeno je carine na ribu 488,20 fiorina, a 1874. to je bilo 546 fiorina. DACG, CS, Protokol prihoda i rashoda, 1873–1874.

⁷⁵ Đoko Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, Cetinje, 1973, 138. „Glas Crnogorca” 1874. godine donosi tekst o potrebi osnivanja ove škole: „Naša Vlada uvidjela je potrebu osnivanja zemljodjelske škole i sada smo u stanju sa osobitom radošću javiti da je naš svijetli Gospodar odlučio da se idućijem proljećem otvori zemljodjelska škola... raširice ova škola u narodu nauk o gajenju i njegovanju stoke, kojom smo bogati. Zemljodjelska škola naučiće i usavršiće nas u najširim dosadašnjijem radovima i ona će nas uputiti na druge koje smo mi dosada iz neznanja ili napustili ili ih ni preduzimati nijesmo mogli.” *Glas Crnogorca*, broj 36, 1874, Cetinje, 16. septembar 1874, 1.

⁷⁶ Posjedi su iznosili nekoliko rala, a u Bjelopavlićima i Vasojevićima iako je prosjek bio od 1 do 10 rala, porodice su kupovinom sticale imanja od 30 do 50 rala. N. Dučić, *Crna Gora*, Glasnik SUD, XL, 1874, 82.

⁷⁷ Gladne godine pogađale su Crnu Goru više puta tokom jedne decenije. *Veliki vezir – knjazu Nikoli*, 3. XI, 1873, BIICG, DEKN, f. 51, 92. Prva „gladna godina” u doba knjaza Nikole zabilježena je 1863. godine, kada je država morala da kupuje žito da bi se prehranilo stanovništvo. U jednom pismu knjaza Nikole bilježi se da je „neobična suša potpuno uništila sve usjeve i da se narod nalazi u veoma teškom položaju, jer mu prijeto glad. Primoran sam da na vrijeme preduzimam potrebne mjere, prije dolaska zime”. *Knjaz Nikola – generalu Kotzebu*, 16. VIII 1863, BIICG, DEKN, f. 49, 74.

⁷⁸ Sigfrid Kaper, *O Crnoj Gori*, Podgorica, 1999, 85. U protokolu knjiga dacija DACG u 1863. godini zabilježeno je 351.418 ovaca i koza, 49.600 govedi, 15.535 svinja; za 1869. godinu 364.515 ovaca i koza, 44.834 govedi, 29.913 svinja; 1870. godine 401.138 ovaca i koza, 48.925 govedi i 41.102 svinje; u 1973. godini ima 422.922 ovaca i koza, 63.906 govedi, 32.852 svinja. DACG, CS, protokol dacije 1863–1870. U listu „Crnogorac” Todor Ilić, sekretar Senata, objavio je podatke za 1870. godinu po kojima ima oko 380.000 ovaca i koza, 46.000 govedi i 20.000 svinja. *Crnogorac*, broj 11, 1871, 3. april, 2,3. Dakle, možemo, zaključiti da se ukupno stanje stočnog fonda u prikazanim godinama stalno uvećava.

Samim tim, stoka je predstavljala višak koji su mogli prodati na tržištu i umjesto toga nabaviti drugu robu za svoje potrebe. Zaključujemo da osnovu ukupnog društveno-ekonomskog razvitka crnogorskog društva do 1878. godine čini stočarstvo i stočarska proizvodnja, budući da su geografska sredina i uslovi u kojima je živjelo stanovništvo pogodovali njenom razvoju u posmatranom periodu. S obzirom na činjenicu da je stočarstvo bila jedna od glavnih grana poljoprivrede, livade su imale veliki značaj u seoskim domaćinstvima. Prema Kaperu, Crna Gora je u tom periodu imala oko 20.000 kosa livada, dok se ta cifra prema zvaničnim glasilima toga perioda i popisu knjiga dacije znatno razlikuje.⁷⁹ Navedeni podaci pokazuju da je prirodna baza Crne Gore za njen ukupni razvoj bila skromna. Ipak, 70-ih godina XIX vijeka crnogorsko društvo je napravilo određene napretke u odnosu na ranija stanja, doduše sporo i neprimijetno. Dakle, privredne mogućnosti, kao što vidimo, bile su veoma ograničene. Ukoliko tome dodamo i usitnjenost posjeda, neplodnost zemljišta, mali broj oranica i livada, primitivan način obrade, onda se jasno izvodi zaključak o malom dohotku države i uslovima u kojima je stvarao i živio crnogorski seljak.

Ograničeni proizvodni kapaciteti uticali su svakako i na razvitak trgovačkog prometa. Razvoj unutrašnjeg tržišta tekao je isuviše sporo i imao je karakter primitivne razmjene dobara. Bilo je više faktora kojima se objašnjava takav spori razvoj. Prije svega to je uslovljeno nerazvijenošću saobraćaja i slabom putnom infrastrukturom, ali i nerazvijenošću varošica i gradova u tom periodu. U Crnoj Gori u proučavanom periodu putevi su bili u veoma lošem stanju, prije su to bile staze, nego putevi. Bila su tri glavna puta u Crnoj Gori; jedan je vodio od Kotora preko Njeguša, Cetinja, Dobrskog sela, Ceklina, Crnojevića rijeke kroz Lješansku nahiju u Bjelopavliće. Drugi put se odvajao na Njegušima i vodio preko Ćeklića, Bjelica, Čeva i Pješivaca u Nikšiće i kroz Župu u Drobnjake. A treći je i glavni put od Nikšića prema Spužu i Podgorici. Nijednim putem kola nijesu mogla da saobraćaju, tako da su stvari prenosili konji i mazge. Put od Cetinja preko Crnojevića rijeke do Bjelopavlića, kao i od Cetinja do Čeva, narod je napravio kulukom 1868. godine.⁸⁰ U zemlji je postojalo nekoliko mostova. Dučić 1874. godine navodi sedam poznatijih mostova, među kojima je poznat bio kameni most na Crnojevića rijeci, od knjaza Danila zadužbina njegovom ocu Stanku Petroviću 1855. godine. Tu su još bili drveni most na

⁷⁹ Sigfrid Kaper, *O Crnoj Gori*, Podgorica, 1999, 84. Prema popisu iz knjiga dacije Crna Gora je 1869. godine imala 37.449 kosa livade, a 1870. 36.332 kosa livade. DACG, CS, protokol dacije 1869–1870. Prema listu „Crnogorac” 1870. ta cifra se čak kreće do 40.000 kosa. *Crnogorac*, broj 11, 1871, 3. april, 2.

⁸⁰ Nićifor Dučić, *Crna Gora*, Glasnik srpskog učenog društva, knjiga XL, Beograd, 1874, 30, 31.

Sušici, drveni most na Zeti pod Pažićima, napravljen pod nadzorom srpskog inženjera Milutinovića 1869. godine u spomen vojvodi Mirku. Čuven je i kameni most na Mrtvici u Rovcima, napravljen 1855. godine u spomen na majku knjaza Danila Krstinju. Korišćeni su još kameni most na Morači kod manastira, zadužbina manastirska od arhimandrita Dimitrija; kameni most na Bukovici kod Šavnika u Drobnjacima „*još iz rimskog vremena*“ i kameni most na Maloj rijeci u Brskutu, kako navodi Dučić iz rimskog perioda.⁸¹ Iz navedenih podataka možemo primijetiti da su za ekonomski razvoj Crne Gore 60-ih i 70-ih godina XIX vijeka izuzetno bile važne saobraćajne komunikacije. Nažalost, knjaz Nikola nije u ovom periodu preuzimao ozbiljnije poduhvate za izgradnju puteva.⁸² Sa druge strane, pojačao se saobraćaj na Skadarskom jezeru, koji time postaje značajna spona za crnogorsku trgovinu. Uspostavljaju se stalne linije sa Skadrom, a žito, so i drugi prehrambeni proizvodi transportuju se Skadarskim jezerom.⁸³ Crnogorski pazari su bili veoma važni ne samo za privredni život u Crnoj Gori, već i za Boku i Primorje, kao i pograničnu tursku teritoriju. Najvažniji uvozni artikli za potrebe ishrane bili su: morska so, ulje, vino, rakija, pivo, kafa, šećer, brašno i žitarice. Uvozili su se i proizvodi od pamuka, platna, vuneni štofovi, svila, luksuzni predmeti; kao i predmeti od metala i stakla, gvožđe, hemikalije.⁸⁴ Žene su, takođe, na pazarima prodavale svoje proizvode, poput: odjeće, struka, džakova, čarapa, proizvoda od kože.

Knjaz Nikola je zadržao sistem carina izgrađen za vrijeme njegovih prethodnika. Crnogorske vlasti su nastojale da preko carinskog sistema dođu do određenih finansijskih

⁸¹ N. Dučić, *Navedeno djelo*, 37.

⁸² Knjaz Nikola je 1870. godine u jednom pismu grofu Bajstu izražavao zabrinutost da Crna Gora nije napravila mnogo na izgradnji putnih komunikacija. Na Cetinju je započet plan o izgradnji puta od Kotora do Rijeke Crnojevića koji bi bio veoma važan izvozno-uvozni pravac za crnogorsko društvo. Za izgradnju tog puta bilo je neophodno obezbijediti oko 500.000 fiorina, pri čemu su se nadali pomoći iz susjedne monarhije. *Knjaz Nikola – grofu Bajstu*, 6. VIII 1870, BIICG, Dokumenta Crnogorskog senata 1860–1875, f. 43, 76. Bila je planirana i izgradnja puta od Kotora do Danilovgrada uz pomoć Austro-Ugarske. *Knjaz Nikola – austrijskom kancelaru*, 15. VIII 1873, BIICG, DEKN, f. 51, 98.

⁸³ O uspostavljanju stalne linije Rijeke Crnojevića – Skadar piše i „*Crnogorac*“: „*Od dužeg vremena plovi po našoj Rijeci parabrod. On svake nedjelje dolazi Skadarskijem Jezerom iz Skadra ovamo i odavde opet nazad u Skadar. Parabrod je turski, ali ga je zakupio trgovac u Skadru g. Gligo Perović, koji za Crnu Goru liferuje so, te je s njime dovozi, ali prima i putnike*“. *Crnogorac*, broj 7, 1872, Cetinje, 19. februara, 1872, 4. (Inače za Gliga Perovića istoričar Andrijašević tvrdi da je crnogorski agent, vidjeti Počeci obavještajne službe u Crnoj Gori, Matica, broj 72, 2017, 268–272.) Vidjeti i: Risto Dragičević, *Istorijska grada*, Zapisi, 1941, knj. XXV, 179. Đurović navodi da se 1871. godine uspostavlja stalna parabrodsko veza Rijeke Crnojevića – Skadar, jednom sedmično. M. Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX vijeka i početkom XX vijeka*, Cetinje, 1958, 50. O tome piše i Pero Pejović, crnogorski konzul u Skadru knjazu Nikoli u jednom pismu: „*Prilažem uslovima i tarifu od turskog vapura koji će dolaziti jednom u nedelju na Rijeku, koi sam vapor ja zahtijeva od paše po visokoj vašoj zapovjedi*.“ DACG, Nikola I, 1871, dok. 19, 25. I. 1871.

⁸⁴ Sigfrid Kaper, *O Crnoj Gori*, 94.

sredstava. Carinski sistem je predstavljao odraz ondašnjih društveno-ekonomskih prilika, prije svega nerazvijenih privrednih odnosa i patrijarhalne privrede, a zatim i ograničenih društvenih okolnosti, koje su uticale da carina i druge institucije u navedenom periodu budu neizgrađene i nestabilne.

Jačanju domaćeg tržišta doprinosila je i vlast određenim mjerama, kao što je bila zabrana kupovine pojedinih artikala na stranim pazarima.⁸⁵ Vidimo da su ovakve mjere bile podsticajne za domaće tržište, sa jedne strane, ali sa druge strane, omogućavale su monopol domaćim trgovcima. Sužene proizvodne mogućnosti (višak proizvoda nije bio veliki) uticale su svakako na razvoj trgovačkog prometa. No, i pored tih ograničenja, trgovački saobraćaj u posmatranom periodu lagano se kreće u pozitivnom pravcu. Tome je doprinijelo i normalizovanje unutrašnjih prilika, kao i poboljšanje susjedskih odnosa sa Turskom i Austrijom.

Kada je riječ o saobraćaju, napomenimo da se u ovom periodu javlja i poštanski i telegrafski saobraćaj. Telegraf između Kotora i Cetinja, uspostavljen 1869. godine, produžen je i do Rijeke Crnojevića, Orje Luke i Ostroga. Ubrzo je formirana i pošta i poštanski saobraćaj; otvorene poštanske stanice na Cetinju, Viru i Rijeci Crnojevića.⁸⁶ Prenos štampe i pisanih dokumenata od Cetinja do nekog mjesta u Crnoj Gori mogao se obaviti za 24 časa. Ako se radilo o službenoj prepisci sa inostranstvom, onda je pošta od Beograda do Cetinja ili od Carigrada do Cetinja putovala do 14 dana, a od Skadra do Cetinja nekoliko dana.⁸⁷ Time je znatno olakšan promet, ali i trgovina, što se pozitivno odrazilo na cjelokupan društveni život Crne Gore toga perioda.

Promjene u društvenom životu Crne Gore uticale su i na finansijski sistem, koji je knjaz Nikola zadržao kao u vrijeme knjaza Danila. Finansijsko poslovanje svodilo se na najosnovnije evidencije prihoda i rashoda. Nadzor i kontrola knjaza Nikole i striktno vođenje računa o finansijama uticali su na određenu disciplinu kod državnih organa. Prvi podaci o prihodima od

⁸⁵ Jedna naredba iz 1870. odnosi se na zabranu kupovine soli pod prijetnjom kazne od 20 talijera izuzev na Rijeci Crnojevića. DACG, CS, 1870, f. I, br. 63. Vidjeti i: M. Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX vijeka i početkom XX vijeka*, Cetinje, 1958, 57. Senat 1874. godine zabranjuje kupovinu soli na pazarima koji nijesu u Crnoj Gori. Branislav Marović, *Ekonomika istorija Crne Gore*, Podgorica, 2018, 145. Detaljnije o monopolu soli u Crnoj Gori koji je imao svoje ekonomske i prirodne razloge vidjeti u knjizi: Đurović, *Crnogorske finansije 1860–1915*, 49–56.

⁸⁶ Orlić, 1870, 70–71. „Prvi brzopis u Crnoj-gori”. M. Cvjetković, *Telegrafska i telefonska služba u Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, 1–2, 1956, 168.

⁸⁷ ABO NMCG, SS, 1871, *Kapetan P. Pejović – Crnogorskom senatu*, 25. II 1871, br. 71; ABO NMCG, SS, 1871, *D. Ilić – Crnogorskom senatu*, 11. III 1871, br. 95; ABO NMCG, SS, 1871, *Kapetan J. Jovičević – Crnogorskom senatu*, 12. III 1871, br. 98.

dacija za vrijeme knjaza Nikole bilježe se 1863. godine.⁸⁸ Sliku ondašnjeg sistema finansija u Crnoj Gori, najbolje opisuju riječi knjaza Nikole: „Ja, kao i svi moji predšasnici upravljali smo državnim dobrima i prihodima onako kao što bi upravljao jedan dobar domaćin kućni, bez da smo imali ikome davati računa o upotrebljenju istijeh, miješajući u istu česu proizvod danjka zemaljskog, kapital i dohodak našeg ličnog i zemaljskog imanja. Ovaj način, koji je do sad imao svoje razloge, nije nigdje u upotrebljenju kod naroda, koji su od nas u prosvjeti odvoili. Pomislio sam, dakle, da je vrijeme da se izostavi dosadanji, a da se ustanovi drugi način uprave sa dohodcima zemaljskim.”⁸⁹ Sagledavajući loše strane finansijskog sistema, knjaz je pokušavao da određenim mjerama popravi unekoliko dato stanje. U tu svrhu naredio je da se 1864. godine popiše manastirska imovina (11 manastira) i urede prihodi i rashodi⁹⁰.

Nakon finansijske reforme 1868. godine prirezi od prihoda se stabilizuju i povećavaju.⁹¹ Ovom reformom država je osim uvođenja reda u finansijsko poslovanje, dobila i mogućnost kontrole i uzimanja viškova za državne potrebe. Skupština je, takođe, jasno odredila koji dio prihoda pripada državi i šta sve obuhvata državna imovina.⁹² U arhivskoj građi nema potpunih podataka koliki je bio budžet za navedeni period, osim podataka u protokolima za pojedine godine.⁹³ U literaturi se bilježe drugačiji podaci. Tako, Kaper navodi da su prihodi od raznih poreza na zemlju, stoku, so, ribolov, prodaju ruja, subvencije od Rusije i drugih prihoda godišnje iznosili

⁸⁸ Za navedenu godinu iz 42 kapetanije skupljeno je 56.902 fiorina. Ta suma je 1878. godine iznosila 112.298 fiorina sakupljenih u 71 kapetaniji. Vidjeti detaljnije podatke za period 1863. do 1878. godine, na osnovu kojih se vidi rast prihoda. Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX vijeka i početkom XX vijeka*, 27–28; Marović, *Ekonomika istorija Crne Gore*, 162.

⁸⁹ Nikola Petrović Njegoš, *Memoari (Autobiografija, putopisi)*, Cetinje – Titograd, 1988; Vidjeti o tome i u *Stanje Crne Gore po ratu*, Zapisi, 1931, knj. VIII, 29.

⁹⁰ Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX vijeka i početkom XX vijeka*, 17. O mjerama koje su preduzete na polju uređenja manastira piše list „Crnogorac”, 7, avgust, 1871, br. 29 – *Crnogorski manastiri*.

⁹¹ Odlukom o finansijskoj reformi 24. III 1868. godine, predloženom od strane knjaza Nikole, došlo je do razgraničenja državnih, vladaočevih i crkvenih prihoda, dok se država brinula o platama državnih činovnika i drugim potrebama. Vidjeti detaljnije: Orlić, 1869, 60–64. Marović, *Ekonomika istorija Crne Gore*, 163. Detaljne podatke o reformi dao je Risto Dragičević u članku *Prilog ekonomskoj istoriji Crne Gore 1861–1870*, Istorijski zapisi, 1954, god. VII, knj. X, 413–457.

⁹² Detaljni podaci o tome daju se u Orliću za 1869, 60–64. „U imovinu države pak spada: Sva numerisana riznica, u koju dolazi, historisko oružje i ostale dragocjenosti u Spomenici označene. Sav arhiv. Vojne kuće i sve što se na vojnu odnosi, a obilježeno je u rečenoj kneževoj Spomenici. Sve kuće opet u toj Spomenici označene. Cetinjska Pečatnja, Zemlje i livade u Župi. Druge zemlje, koje je knez u Bjelopavličima kupio, izuzimajući baštu pod Glavicom. Sav zemaljski danjak. Sav prihod od soli. Sve carine. Sav novac naroda crnogorskog, koji je u banki ruskoj. Godišnja pomoć od Rusije narodu crnogorskom, koja iznosi 36.000 f. Kasa državna i sve što se u njoj tada gotovine nalazilo.”

⁹³ Tako se za period od 8. X 1870. godinu do 8. X 1871. navodi prihod od 273.808,07 fiorina u zlatu. DACG, CS, Protokol prihoda i rashoda 1870–1874. Od 21. VIII 1872. do 10. VII 1873. bilo je 171.754,38 fiorina, a od 10. VII 1873. do 6. VII 1874. prihod je bio 307.498,27 fiorina u zlatu. DACG, CS, Protokol prihoda i rashoda 1870–1874. Period od 6. VI 1874. do 11. XI 1875. prihodovano je 356.279,29 fiorina, a od 6. VI 1874. do 28. XII 1876. prihodovano je 442.701,45 fiorina. DACG, CS, Protokol svih primanja 1874–1879. reg. br. 7.

295.000 fiorina.⁹⁴ Nasuprot prihodima stajali su izdaci za civilnu listu knjaza, godišnju apanažu knjeginje Darinke i princeze Olge, transport, plate državnih činovnika, učitelja, vladike, za održavanje škola, za odbranu, agencije u Kotoru i Skadru i za posebne izdatke u iznosu od ukupno 295.000 fiorina.⁹⁵ U cilju boljeg rukovođenja finansijama osnovan je „Financijski odbor”, koji predstavlja prvi državni organ zadužen za finansije, koji je prilikom reorganizacije Senata 1874. godine, zamijenjen sa „Upravom za finansije”.⁹⁶ Zahvaljujući navedenim aktivnostima, ondašnji sistem finansija, iako dosta pojednostavljen, počeo se popravljati. Navedena reforma iz 1868. godine za ondašnje prilike i uslove pod kojima je izvođena, predstavlja važan iskorak u razvitku crnogorskog društva. No ipak, iako je razdvajanje državnih od ličnih prihoda doprinosilo crnogorskim finansijama, osjećao se uticaj knjaza Nikole koji je i dalje rukovodio državnim sredstvima i kontrolisao prihode i rashode.

No, s obzirom na navedene ekonomske prilike, izvori finansiranja u navedenom periodu bili su veoma ograničeni i kretali su se u okvirima ekonomskih mogućnosti Crne Gore 70-ih godina XIX vijeka. Ti unutrašnji izvori odnosili su se na dacije, carine i druge namete. Dacija, koja je sakupljana jednom godišnje, do Berlinskog kongresa bila je najznačajniji izvor državnih prihoda.⁹⁷ Jednostavnost poreskog sistema ogleda se i u načinu naplate koji su ubirali lokalni organi vlasti, i obavezama seljaka prema državi koji su bili precizno određeni. Svako kašnjenje u isplati dacija bivalo je sankcionisano.⁹⁸ Ostali oblici poreza, osim dacija, u navedenom periodu nijesu bili uređeni. U tom periodu zabilježen je i pokušaj uvođenja poreza na kuće, odnosno laktarina.⁹⁹ Budući da je u ovom periodu bio unekoliko razvijen sistem škola i da je održavanje učiteljskog kadra zahtijevalo određena finansijska sredstva, koja su opterećivala siromašni crnogorski budžet,

⁹⁴ Sigfrid Kaper, *O Crnoj Gori*, Podgorica, 1999, 113.

⁹⁵ S. Kaper, *Navedeno djelo*, 114. Knjaz je tražio da se od novca princeze Olge kupe ruske državne obveznice. Za 1.250 napoleona, koje su uložene 1868. godine, kupljene su 42 akcije Moskovsko-smačenske željeznice, koje su donosile 5 posto interesa. ABO NMCG, Nikola I, 1869, dok. 7. IV 1869.

⁹⁶ Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX vijeka i početkom XX vijeka*, 20.

⁹⁷ O daciji, načinu oporezivanja i naplate detaljnije vidjeti u radu Stanislav Borovski, *Popis državnog uređenja Crne Gore iz godine 1873*, Zapisi, 1939, knj. XXI, 278–279.

⁹⁸ Svaka utaja poreza ili kašnjenje kažnjavano je tako što je obveznik morao da plati dupli iznos. U protokolu od 9. januara 1875. godine piše: „Primih od kapetana Jovice Radovića daciju Vidoja Mališina, koji nije bio ni pisao ni platio uz daciju. Sud ga osudi da plati duplo”. DACG, CS, protokol prihoda, 1874–1882, br. 8.

⁹⁹ Za kategorisanje kuća uzimalo se u obzir kriterijum da li je spratna kuća i da li ima poslovne prostorije (trgovine). Tako su se razlikovale kuće pozemljuše sa trgovinom i bez nje – porez je bio 10 odnosno 20 krajcera po laktu; kuće na sprat sa trgovinom i bez nje – 20 odnosno 40 krajcera po laktu. Jedan lakat iznosio je 27 unči, odnosno 71 santimetar. DACG, CS, Protokol dacije i poreza na kuće 1875. Vidjeti i: Lazar Tomanović, *Pedeset godina na prestolu Crne Gore 1860–1910*, Podgorica, 1998, 153. Na ovaj način urađen je popis kuća na Cetinju, dok se za ostale varoši Rijeka Crnojevića, Danilovgrad, Virpazar ne nalaze podaci u arhivskoj građi. Ovo pitanje popisa kuća riješeno je nakon Berlinskog kongresa. M. Đurović, *Crnogorske finansije 1860–1915*, 30.

odlukom Senata od 16. X 1874. godine u Crnoj Gori je uveden školski prirez na sva domaćinstva koja plaćaju daciju.¹⁰⁰ Porez je bio uveden i na trgovačku stoku (uvoznu, izvoznu i tranzitnu), duvan¹⁰¹ koji je bio u trgovačkom prometu i izvan njega; meso¹⁰² 1870. godine, pivo¹⁰³ 1872. godine. Odlukom Senata 25. IV 1874. godine ukinut je porez na špirit, stoku i duvan.¹⁰⁴

Potrebe i mišljenja crnogorske vlade, a koje se odnose na finansijske potrebe, najsvjetlije opisuje uvodnik „Glasa Crnogorca” 1874. godine: „*No ipak, s obzirom na materijalno stanje naroda, naročito na ovogodišnju oskudicu, vlada je naša tražila načina koji bi, u tome, narodu najpovoljniji bio, gledala je, da uvećani prihod državni bude po narod ne samo neosjetljiv, nego u istini ni malo teretan. Zbog toga se riješila da obide neposrednu porezu, a da druge izvore otvori, te je odredila danak na špirit, duvan i stoku. Da bi izbjegla velike troškove, koji su u drugijem državama skupčani sa ovijem poslom, kao činovništvo, zgrade i.t.d., vlada je dala ovaj prirez pojedinijem zakupcima, koji su se u tome radu udružili. Zakupci su svi naši državljani. Tako su se sastavile tri družine, od kojih je svaka uzela po jedan produkt. Oni odgovaraju državi za sumu za koju su godišnje na licitaciji uzeli prirez na potrošnju ovijeh proizvoda*”.¹⁰⁵ Na ovaj način vlada je djelimično amortizovala poreske namete stanovništvu, a kroz povećanje cijena trgovci su nadomješćivali ono što su davali državi za porez.

¹⁰⁰ „Umnožavanje, pak, škola uvećalo je rashode državne, pa da bi se školske potrebe namirile i da bi broj škola ostao u svakom okrugu onaj koji je, Senat je riješio, pošto je Svijetli Gospodar odobrio, da se udari mali prirez na cio narod što redovnu daciju daje, i to šestu paru po redovnoj daciji”. Dušan Vuksan, *Raspis o školskom prirezu*, Sitni prilozi, Zapisi, 1937, knjiga XVII, 316. U Protokolu prihoda i rashoda vidi se da je naplaćivana 1874. i 1875. godine, i da je prikupljeno 13.686,63 fiorina. Pošto je 1876. otpočeo rat, škole su većinom zatvorene, pa se vjerovatno ni porez nije plaćao. DACG, CS, Protokol prihoda i rashoda 1874–1882.

¹⁰¹ Monopol duvana prodat je na javnoj licitaciji Andriji Jovićeвиću. DACG, CS, 1874, Ugovor o zakupu, 14. I. 1874, f. I, 7. Ovaj porez na duvan ukinut je 1874. godine. Đurović, *Crnogorske finansije 1860–1915*, 34.

¹⁰² „Suviše smo dužni davati mesari Opštini cetinjskoj od svakog goveda po 1 cvanciku”. ABO NMCG, Nikola I, 1870, Ugovor 30. jul 1870. Prihodi od zakupa mesa ubirani su i u Rijeci Crnojevića, Danilovgradu i Virpazaru. Đurović, *Crnogorske finansije 1860–1915*, 35. U pismu predsjedniku Senata Božu Petroviću 1875. godine Maksim Šobajić navodi da je „kantar dat u zakup za 60 talijera, a kasapnica za 30 talijera godišnje”. DACG, CS, 1872, f. I, br. 288, 23. V 1872.

¹⁰³ Cetinjska opština je dobila pravo na porez za pivo od svake boce 2 groša. DACG, CS, 1872, f. I, br. 288, 23. V 1872. Vidjeti i: Đurović, *Crnogorske finansije 1860–1915*, 35.

¹⁰⁴ Ukidaju se „sve đumručine na špirit, stoku i duvan, koje su prije nekog vremena u državi bile uvedene.” DACG, CS, 1874, f. I, naredba br. 188. O razlozima ukidanja poreza u arhivima nema podataka. Mirčeta Đurović kao jedan od razloga navodi pogoršanje odnosa sa Turskom, kao i činjenicu da u knjigama prihoda nema navođenja primanja ovih poreza. Vidjeti detaljnije: Đurović, *Crnogorske finansije 1860–1915*, 34.

¹⁰⁵ *Glas Crnogorca*, broj 4, 1874, Cetinje, 2. februar 1874, 1. – Prirez na špirit, duvan i stoku.

Osim navedenih poreza, država je uzimala i neke druge sitnije prihode od manastira,¹⁰⁶ pošte i telegrafa¹⁰⁷, vađevine¹⁰⁸, vojnih radionica za opravku oružja.¹⁰⁹ No, svi ovi prihodi su bili minorni, tako da država na njih nije mogla računati kao siguran izvor finansiranja, budući da su od godine do godine bili promjenljivi i nesigurni.

Robno-novčani odnosi u Crnoj Gori sedamdesetih godina XIX vijeka postepeno zahvataju društveni život. Akumulacija kapitala do 1878. godine razvijana je preko trgovine i zelenašenja. No, ona je bila nedovoljna za bavljenje većim poslovima, zbog čega su se crnogorski trgovci udruživali sa trgovcima iz Boke. U skladu sa tim, javljaju se društva, najprije ortakluci, kao najjednostavnije forme udruživanja, a zatim i prva akcionarska društva. Prvo takvo društvo pod nazivom „Društvo za građenje jedne gostionice” osnovano je 1863. godine na Cetinju.¹¹⁰ Emituju se akcije radi izgradnje „Velike lokande” i tada se formira prvi akcijski kapital, koji će dovesti do izgradnje prvog hotela.

Razvitak „državnog mehanizma” nije mogao biti obezbijeđen prihodima Crne Gore iz unutrašnjih izvora, pa su se nedostajuća sredstva tražila iz inostranstva. Najveća novčana pomoć dolazila je od Rusije,¹¹¹ mada su bile značajne i druge jednokratne i privremene pomoći od Austrije¹¹² i Francuske,¹¹³ iako o tome nema puno arhivskih dokumenata, što svjedoči o tome da

¹⁰⁶ Podaci iz lista „Crnogorac”, govore da se za period od tri godine (1868–1871) u državnu kasu slilo 56.560,20 fiorina. Cetinjski manastir 27.395; Ostrog 16.000; Morača 6.600; Župa 2.234; Ćelija Piperska 1.125. Od ovog novca izdržavalo se 40 škola, 6 kaludera, 2 staratelja, cetinjski proto, protodakon i sam mitropolit. *Crnogorac*, 17. jun 1872, br. 24. *Gavro Pašić – Naši manastiri*. Crkvene vlasti su za period 1868–1873. na ime prihoda predale državnoj kasi 66.702 fiorina. DACG, CS, 1874, f. I, br. 98. Taj iznos od 1875. do 1877. po godinama je izgledao: 2. II 1873 – 11. X 1875. iznosio je 35.807,13 f.; 11. X 1875 – XII 1876. iznosio je 18.469 f. Za godinu 1877. primljeno je 4.898,20 fiorina, a za 1878. iznos je bio 1.041,13 fiorina. Vidimo da su prihodi za posljednje dvije godine bili znatno manji zbog rata. DACG, CS, Knjiga prihoda i rashoda, Crkovni prihod, 1874–1882.

¹⁰⁷ Za 1874. godinu telegrafске stanice su dale 1.081,05 fiorina, a rashoda 1.053,10 f. Za 1875. bilježi se nešto veći prihod 4.954,85 fiorina, a rashoda 4.396,32. kad je riječ o prihodima pošte, oni su 1874. iznosili 2.791,98 f, a rashodi 1.556,91. U 1875. godini pošte su imale čistog prihoda 423,68 fiorina. DACG, CS, Knjiga primanja i izdavanja novca 1874–1882. Možemo primijetiti da su su pošta i telegraf bili u začetku, pa nije ni bilo moguće da daju velike prihode.

¹⁰⁸ U 1875. godini od vađevine za žito u državnu kasu se slilo 43.359,55 fiorina. DACG, CS, Knjiga primanja i izdavanja novca 1874–1882.

¹⁰⁹ Za period dvije godine 1874. do 1876. u kasu se slilo 4.153 fiorina vojnog prihoda. DACG, CS, Knjiga primanja i izdavanja novca 1874–1882.

¹¹⁰ Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, 169.

¹¹¹ Knjaz Nikola je uspio prilikom boravka u Rusiji da izdejstvuje pomoć za „Djevojački institut” 5.500 rubalja i Cetinjsku bogosloviju 8.000 rubalja. Tom prilikom dobio je i poklon od ruskog cara u vrijednosti 50.000 rubalja. ABO NMCG, Prinovljena građa, dok. 25. X 1870. Novčana pomoć Crnoj Gori je 1. januara 1873. godine udvostručena i umjesto 23.000 fubalja tada je iznosila 46.000 rubalja. ABO NMCG, Nikola I, dok. 10. XI 1872.

¹¹² U proljeće 1870. godine na Cetinju je boravio baron Rodić, kojem prilikom je dao Nikoli poklon austrijskog cara u vrijednosti 3.000 napoleona. ABO NMCG, Nikola I, dok. 25. VI 1870. Austrijska vlada je 1873. godine odredila 30.000 fiorina za izgradnju puteva u Crnoj Gori. Đurović, *Crnogorske finansije 1860–1915*, 67.

¹¹³ Pomoć od Francuske bila je povremenog karaktera. Detaljnije o tome vidjeti: Dušan Vuksan, *Knjaz Danilo*, Zapisi, 1937, knjiga XVII, 333.

ove pomoći nijesu bile trajnog karaktera. No, moramo primijetiti i to da su te pozajmice imale i „drugo lice” koje se ispoljavalo u uticaju i interesima velikih sila prema Crnoj Gori.

Posmatran u cjelini crnogorski finansijski sistem do Berlinskog kongresa počinje polako da se konsoliduje. Sređivanje prilika u zemlji pozitivno je djelovalo i na finansijski sistem, koji ipak nije bio potpuno regulisan. U osnovi finansijskog karaktera, služio je uglavnom za podmirivanje potreba državnog aparata i za vojne potrebe, dok su druge aktivnosti, kao privredne, saobraćajne bile u drugom planu.

Kao i poljoprivreda i zanatstvo je u periodu 70-ih i 80-ih godina XIX vijeka bilo slabo razvijeno i bez većeg uticaja na ekonomski razvoj Crne Gore.¹¹⁴ Uzroci takvom stanju su brojni. U patrijarhalnoj crnogorskoj privredi, izrazito naturalnog karaktera, primitivna kućna radinost bila je unekoliko razvijena, dok je zanatstvo za Crnogorce, ratnike i junake, bio posao nižeg nivoa. Malobrojni zanatlije bili su stranci – Primorci i Albanci. Takođe, susjedna Austro-Ugarska sa razvijenom zanatskom i industrijskom proizvodnom uticala je na crnogorsko zanatstvo, na način da su Crnogorci kupovali na primorskim pazarima potrebne zanatske proizvode umjesto da su ih samostalno proizvodili. Ipak, bilo je nešto zanata na Rijeci Crnojevića, Cetinju, Danilovgradu, Viru, kao i po selima.¹¹⁵ Takođe, preduzimane su mjere za osposobljavanje mladića za zanate, pa je u tom pravcu najavljena i obuka na Cetinju.¹¹⁶ Radionica oružja koja je bila na Rijeci Crnojevića 1877. godine izradila je 2.000 granata za topove.¹¹⁷ Uprkos naporima države, zanatstvo je bilo nerazvijeno, a Crnogorci su i dalje imali negativan stav prema zanatima.¹¹⁸

Industrijska proizvodnja je bila do Berlinskog kongresa skoro nerazvijena. Pilana na Rijeci Crnojevića, podignuta 1873. godine, veoma primitivna i sa ograničenim kapacitetom, može se

¹¹⁴ „Gotovo isključivi zanat Crnogoraca je zemaljski rad sa granama, koje obično uz to bivaju i od kojih je držanje stoke najglavnije... Zanatlije nema ni jednoga, nego su zanatlije samo zagranični ljudi.” Valtazar Bogišić, *Ekonomski odnosi u Crnoj Gori*, Zapis, 1938, knjiga XX, sv. 5, 271.

¹¹⁵ Simo Popović navodi da je 70-ih godina XIX vijeka bilo na Cetinju nešto zanatlija: „Od zanata bio je na Cetinju jedan puškar, jedan terzija... jedan obučar i dva maraguna... Terzija je bio Skadranin, latinin, crevljar i maraguni bili su Talijani, samo je puškar bio Srbin.” Simo Popović, *Memoari*, Podgorica, 2015, 521. Arso Pajević bilježi da je zanatskih radnji bilo i na Cetinju, u Danilovgradu, i na Rijeci Crnojevića. Pajević, *Iz Crne Gore i Hercegovina – uspomene vojevanja za narodno oslobođenje 1876*, Novi Sad, 1891, 110, 309, 428.

¹¹⁶ Zabilježen je pokušaj da se od učenika vojne muzike osnuje zanatska škola od 32 momka, koji bi po završetku dobili pomoć od države za početak zanatske djelatnosti. *Glas Crnogorca*, 1875, broj 22, Cetinje, 9. jun 1875, 2, 3.

¹¹⁷ Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, 167.

¹¹⁸ U literaturi se navodi slučaj crnogorskog obučara koji je zbog lošeg odnosa prema njemu bio prinuđen da emigrira iz Crne Gore. Josip Holeček, *Za slobodu – slike i crte iz crnogorskih i hercegovačkih bojeva protiv Turaka*, Novi Sad, 1881, 98–99.

smatrati prvim industrijskim preduzećem u Crnoj Gori.¹¹⁹ Pilana je radila do 1876. godine kada je obustavila rad.¹²⁰ O potrebi industrijalizacije svjedoči i tekst *Drvenarska fabrika na Rijeci* objavljen u „Glasu Crnogorca”.¹²¹ Sa znatnim zakašnjenjem za evropskim zemljama, crnogorsko društvo se malim pomacima kretalo u susret XX vijeku u kojem će industrija biti preovlađujuća grana privrede.

Raslojavanje stanovništva, kao posljedica privrednih kretanja i društvenih promjena, dovodi i do promjena u životu Crnogoraca. Dolazi do izdvajanja siromašnih seljaka, na jednoj strani, a na drugoj do izdvajanja veleposjednika (glavari i bogatiji seljaci). Da bi popravio materijalni položaj, seljak se zaduživao kod trgovaca, glavara, išao na zaradu i iseljavao se iz Crne Gore. Uzoci migracije stanovnika Crne Gore objašnjavaju se lošim materijalnim uslovima, prije svega, nerodnim godinama, malom površinom obradivog zemljišta, prezaduženošću, nesigurnošću života u graničnim predjelima, krvnom osvetom i dr. Crnogorci su išli radi zarade ili naseljavanja drugih mjesta. Na osnovu dvije pasoške knjige za period 1853–1860. i 1866–1878. vidi se da je 4.684 Crnogorca pošlo za Carigrad. Od 1865. otpočeo je masovniji odlazak u Egipat radi zarade, na poslove prokopavanja Sueckog kanala, navodnjavanja Donjeg Egipta.¹²² Osim Carigrada i Egipta, Crnogorci su išli u Grčku, Ameriku, Rumuniju, mada su često išli i za Boku Kotorsku.¹²³ Na osnovu arhivske građe pasoških knjiga u periodima 1853–1860. i 1866–1878. radi zarade ili naseljavanja pošao je iz Crne Gore 8.141 Crnogorac.¹²⁴

Od vremena Drugog Omer-pašinog napada na Crnu Goru do Veljeg rata u Crnoj Gori će doći do realizacije određenih značajnih inicijativa na uređenju državne vlasti. Proširila se školska mreža, počinje da izlazi nova periodika, osniva se „Društvo cetinjska čitaonica” 1868. godine,¹²⁵ a nešto kasnije i Crnogorska vojna muzika. „Društvo cetinjska čitaonica” bila je prva organizacija

¹¹⁹ Radila je na vođeni pogon, sa gaterom od 12 pila, i dnevno je proizvodila 300 dasaka od 5 m dužine. Krajem 1874. godine proizvodila je 20.000 dasaka za prodaju. *Glas Crnogorca*, 1874, broj 2, Cetinje, 12. januar 1874, 3. *Glas Crnogorca*, 1875, broj 4, Cetinje, 27. januar 1875, 2.

¹²⁰ Rad pilane bio je otežan zbog daljine i dovoza građe, pa su njena postrojenja prenesena kod Nikšića, gdje su bili veći kompleksi šuma. Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, Cetinje, 1958, 47.

¹²¹ „Po načelima politične ekonomije, veli se, da se izvor narodnog bogastva sastoji iz zemljoradnje kao prvog i osnovnog izvora bogastva, iz industrije kao sekundarnog izvora i iz trgovine, koja zavisi od savršenstva zemljoradnje i industrije... Industrija je dakle ona činjenica bez koje nema bogastva, a to je bez primjene nauke na životne cijelji ljudske nema pravog bogastva.” *Glas Crnogorca*, broj 30, 1874, Cetinje, 5. avgust 1874, 1.

¹²² ABO NMCG, *Knjiga pasoša 1853–1860, Knjiga pasoša 1866–1878*. Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, 174.

¹²³ Đoko Pejović, *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, Titograd, 1962, 203–205.

¹²⁴ ABO NMCG, *Knjiga pasoša 1853–1860, Knjiga pasoša 1866–1878*.

¹²⁵ Luka I. Milunović, *Gospodar i pozorište*, Matica, broj 80, Cetinje, Podgorica, zima 2019, 226.

te vrste formirana u Knjaževini Crnoj Gori. Članovi, osnivači toga društva, bili su najznačajnije ličnosti u državi sa vladarom, knjazom Nikolom I na čelu.¹²⁶

Osjeća se napredak u prosvjeti prvih godina vladavine knjaza Nikole, jer su promijenjene društvene okolnosti, a i sam knjaz je iskazivao brigu prema školskom sistemu. Tako je krajem 1863. godine bilo deset osnovnih škola (po dvije u Katunskoj, Riječkoj i Crmničkoj nahiji i Bjelopavlićima, i po jedna u Lješanskoj nahiji i Vasojevićima), dok je 1863/64. taj broj bio jedanaest. Broj škola je rastao, pa je 1871/72. radilo 38 škola,¹²⁷ 1873/74. bila 41 škola sa 1.744 učenika,¹²⁸ školske 1874/75. taj broj se povećao za šest.¹²⁹ Pred rat zabilježeno je preko 50 škola sa oko 2.500 učenika.¹³⁰ Početkom 60-ih osniva se Bogoslovija, koja počinje sa radom 1863. godine, ali kratko samo nepunu školsku godinu.¹³¹ Nikola je radio i na uspostavljanju prvih organa državne vlasti za upravljanje prosvjetom, kao što su bili Načelništvo narodne prosvjete¹³² (1860), Školsko nadzorništvo (1862), Odjeljenje narodne prosvjete (1868). Prema tadašnjim pravilima školovanje je bilo obavezno za mušku djecu od 7 do 12 godina iz porodica imućnijeg imovinskog stanja, dok je porodicama sa slabijim imovnim stanjem dato da sami odrede hoće li školovati djecu. Školovanje prema pravilima za osnovne škole je bilo besplatno, dok troškove za izdržavanje škola i učitelja snosi kapetanija ili pleme u kojem je škola.¹³³ Do donošenja Školskog zakona (1870) upis djece je bio dobrovoljan, odnosno zavisio je od volje roditelja da šalju djecu u školu.¹³⁴ Krajem 60-ih godina otvorene su dvije srednje škole Bogoslovija i Djevojački institut za koji se podiže

¹²⁶ Luka I. Milunović, *O tri decenije u kulturi Crne Gore (1881–1911)*, Matica, broj 84, Cetinje, Podgorica, 2020, 196, 197.

¹²⁷ Navodi se podatak da je ove školske godine bila 41 škola. *Crnogorac*, 1871, 40.

¹²⁸ Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, Cetinje, 1958, 47. Prema Milošu Starovlahu 1863/64. godine bilo je 11 škola sa 417 učenika, a 1873/74. bila je 41 škola. Miloš Starovlah, *Prosvjetna politika kralja Nikole*, Kralj Nikola – ličnost, djelo i vrijeme II, Podgorica, CANU 1998, 245. Vidjeti detaljnije po godinama: Đoko Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, Cetinje, 1971, 100–101.

¹²⁹ Đoko Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, Cetinje, 1971, 101; Đuro Špadijer, *Referat o školama u Crnoj Gori*, Cetinje, 1906, 5.

¹³⁰ Andrijašević navodi podatak da su nastavu izvodila 62 učitelja, i da je kratko vrijeme svaka kapetanija imala barem po jednu školu. Živko Andrijašević, *Crnogorska ideologija 1860–1918*, 121.

¹³¹ Živko Andrijašević, *Pregled istorije crnogorskog školstva do 1918. godine*, Bibliografski vjesnik, 1–3, 2009, 133–168.

¹³² Na njenom čelu bio je Todor Ilić, bivši učitelj iz Trsta, a kasnije sekretar knjaza, Đ. Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, Cetinje, 1971, 17.

¹³³ Živko Andrijašević, *Pregled istorije crnogorskog školstva do 1918. godine*, 145. Lokalne vlasti su bile dužne da deset dana pred početak školske godine naprave popis djece koja su spremna za školu. DACG, AON, JMN, 1873, Š. Kovačević, nadzornik osnovnih škola – kapetanima, 20. VIII 1873, f. 2, broj 34.

¹³⁴ Događalo se da je u sredinama sa besplatnim državnim školama, djeci onemogućeno školovanje. Zato Crnogorski senat naređuje crmničkim glavarima da djecu obavezno šalju u školu. Crnogorski senat – crmničkim glavarima. 8. X 1869, *Crnogorski senat*, Zbornik dokumenata, priredio Nikola Rajković, Podgorica/Cetinje, 1997, 58.

zgrada namijenjena potrebama obrazovanja.¹³⁵ Počele su sa radom 1869. godine, novcem dobijenim iz Rusije.¹³⁶ Godine 1872. Jelena Vicković iz Kotora dolazi na Cetinje i počinje besplatno da drži časove za djevojčice.¹³⁷ Učila je ih je ručnom radu, čitanju i pisanju sve do 1874. godine. Godine 1874/75. država otvara javnu žensku osnovnu školu i počinje učiteljicu da plaća.¹³⁸ Napomenimo i da je 1875. godine otvorena „Zemljodjelska škola” u Danilovgradu, koja je imala za cilj unaprjeđenje crnogorske poljoprivrede.¹³⁹

Ponovo počinje sa radom štamparija poznata od 1864–1877. kao „Knjaževska pečatnja”, pomognuta novcem knjaževske civilne liste.¹⁴⁰ U „Državnoj pečatnji” 1868–1870. objavljuju se knjige, školski udžbenici, zakoni, naredbe, proglasi, novine, časopisi.

*„Pojava periodične štampe predstavlja značajan datum u kulturnoj istoriji jednog naroda. Taj trenutak za Crnu Goru, zbog izuzetno specifičnih društveno-istorijskih prilika u kojima se ona nalazila, nastupio je relativno kasno – znatno kasnije nego kod većine ostalih južnoslovenskih naroda”.*¹⁴¹ Šezdesetih godina XIX vijeka u Crnoj Gori počinju da izlaze štampane publikacije u kojima se „*iznose zvanični stavovi i ideološki sadržaji, koji služe za oblikovanje političke i identitetske svijesti i uvjerenja.*”¹⁴² Izdavačka djelatnost suočavala se sa brojnim problemima, koji se ogledaju u slaboj materijalnoj osnovi, nedostatku stručnog kadra, no,

¹³⁵ Luka I. Milunović, *O tri decenije u kulturi Crne Gore (1881–1911)*, Matica, broj 84, Cetinje, Podgorica, 2020, 182, 183.

¹³⁶ Živko Andrijašević, *Crnogorska ideologija 1860–1918*, 123. Bogoslovija je imala tri razreda, a Đevojački institut dva. U Bogosloviju su primani dječaci sa završenih četiri razreda osnovne škole i dobrim uspjehom i navršениh 16 godina. Za Đevojački institut bilo je predviđeno školovanje 24 djevojčice starije od 9 godina. Detaljnije o navedenom vidjeti rad: Živko Andrijašević, *Pregled istorije crnogorskog školstva do 1918. godine*, 133–168.

¹³⁷ Prvi pomen školovanja djevojčica bilježi se 1867. godine. Cetinjski učitelj Kovačević imao je u razredu „*po jedno 12 djevojčica*” Đoko Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 51. U Cetinjskom manastiru 1865. godine nalazila se i soba za djevojčice. Viljem Denton, *Nekoliko dana u Crnoj Gori*, Zapis, 1937, XVIII, 24.

¹³⁸ *Prosvjeta*, april, 1896, Cetinje, 196–201. Posljednje školske godine 1875/76. uoči rata bilo je 63 učitelja i samo jedna učiteljica. Đoko Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 52. U Crnoj Gori 1874/75. godine učilo je 97 djevojčica, a u osnovanoj trirazrednoj školi na Cetinju bilo je oko 40 učenika. Stanislav Borovski, *Popis državnog uređenja Crne Gore iz godine 1873.* (Valtazar Bogišić), Zapis, 1939, XXI, 282–284.

¹³⁹ U novinama se navodi da je za prvi tečaj ograničen broj od 20 učenika. *Glas Crnogorca*, broj 19, 1875, Cetinje, 19. maj 1875, 2. U školu je primljeno 18 učenika, od kojih 12 o trošku države. Po izbijanju rata škola je prestala sa radom, a ponovo je otvorena 1893. godine u Podgorici. Đoko Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 138. Ljubo Pavićević, *Prve poljoprivredne škole u Crnoj Gori*, Poljoprivreda i šumarstvo, 3–4, 1964, 57–58.

¹⁴⁰ Fransoa Lenorman, *Turci i Crnogorci*, Podgorica, 2002, 151–151.

¹⁴¹ Ivan Tepavčević, *Crnogorska slika neprijatelja u listu „Crnogorac” 1871–1872*, Tokovi, časopis za naučna, književna i društvena pitanja, Berane, 2010, str. 224. „*Prve novine u Srbiji pojavile su se 1832. godine pod nazivom „Novine srbske”; prve hrvatske novine bile su „Novine horvatske” iz 1835. godine; prve slovenačke novine bile su „Ljubljanske novice” (1797–1800); prvijenac bosanske štampe pojavio se pod imenom „Bosanski prijatelj” 1850. godine u Zagrebu, odnosno „Bosanski vjesnik” 1866. godine, prvi list na Kosovu bio je „Prizren” iz 1871. godine, a prva makedonska novina „Makedonski glas”, pokrenula je makedonska emigracija 1895. godine u Sofiji*”. Dušan Martinović, *Dodatak fototipskom izdanju lista „Crnogorac”, Cetinje*, 1982.

¹⁴² Živko Andrijašević, *Crnogorska ideologija 1860–1918.*, 123.

ipak, oni su odigrali značajnu ulogu na popularizaciji političke i privredne aktivnosti Crne Gore kod susjednih naroda. Književna misao u Crnoj Gori sa manje ili više uspjeha pronalazila je svoj izraz i tematiku.

Na Cetinju je od 1865. godine počeo da izlazi crnogorski godišnjak „Orlić” do 1870. godine. Sastojao se od kalendarskog dijela, popisa vladajuće porodice, organa državne i svjetovne uprave, raznih statističkih podataka, političkih dešavanja, podataka o radu državnih institucija, „finansijalnoj” reformi 1868, istorijskih tekstova, etnografskih, političkih rasprava, književnog dijela.¹⁴³ Poslije 14 godina prekida Jovan Sundečić pripremio je posljednje izdanje 1885. godine.¹⁴⁴

Nakon toga počinje da izlazi „Crnogorac”, programiran kao nedjeljnik, koji je u suštini bio zvanični list državne vlasti.¹⁴⁵ Prvi broj izašao je na Cetinju, „pod dičnim imenom Crnogorac” 23. januara 1871. godine, sa podnaslovom „List za književnost i politiku”. Ubrzo 10. jula 1871. godine od 25. broja postaje „Nedjeljni politički list”, kakav će ostati do početka naredne 1872. godine. Od broja 8. (26. II) za 1872. godinu pa do kraja izlaženja imao je podnaslov „Nedjeljni list za politiku i književnost” (od tada mijenja i tip slova u nazivu). Programirani ritam izlaženja „Crnogorac” je održao tokom prve dvije godine (s izuzetkom 11. septembra 1871. godine; 1. januara, 9. septembra i 7. oktobra 1872. godine, kada se nije pojavio redovan broj zbog nestašice papira u štampariji).¹⁴⁶ Godine 1871. izašlo je 48 brojeva i isto toliko u narednoj 1872. godini.¹⁴⁷ U 1873. godini izašlo je svega 6 brojeva. Broj 6. od 15. februara bio je posljednji – sa njim se „Crnogorac” ugasio.¹⁴⁸ Nije poznato koliki je bio tiraž, a u u toku cijele 1871. godine bilo je

¹⁴³ Orlić, *crnogorski godišnjak stari i novi*, 1865–1870, Cetinje.

¹⁴⁴ Sastojao se od kalendarskog dijela, šematizma organa državne uprave, članaka, pjesama. Đoko Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 240.

¹⁴⁵ Kao vlasnik lista za njegova dva prva godišta pojavljivao se Jovan Sundečić, dok za 1873. godište, nije navodeno njegovo ime. Sundečić dolazi na jesen 1864. u Crnu Goru, nakon poziva knjaza Nikole, kome je bio lični sekretar i tu dužnost je (s manjim prekidom 1867. godine) obavljao do penzionisanja 1874. godine. Bio je urednik godišnjaka „Orlić” (1865–1870, 1885. godine). Ivan Tepavčević, *Crnogorska slika neprijatelja u listu „Crnogorac” 1871–1872*, 225.

¹⁴⁶ Napomenimo i da je Dušan Martinović konstatovao izostanak samo dva broja i to od 8. januara i 9. septembra 1872. godine (Dušan Martinović, *Dodatak fototipskom izdanju lista „Crnogorac”*, Cetinje, 1982).

¹⁴⁷ Dušan Vuksan smatra da su u 1872. godini izašla 52 broja, što je nemoguće, jer je 48. broj drugog godišta štampan u subotu 23. decembra (Dušan Vuksan, *Pregled štampe u Crnoj Gori 1834–1934*, Cetinje, 1934, 34).

¹⁴⁸ „Nijesmo uspjeli da pronađemo broj 1–6. za 1873. godinu, jer ne postoji u fototipskom izdanju, kao ni i u Centralnoj narodnoj biblioteci „Đurđe Crnojević” i Istorijskom institutu Crne Gore... Objavljena su svega 102 broja na 408 strana... Svaki broj je imao po 4 strane, izuzev 3 broja (32, 36. i 38. za 1872. godinu) u kojima je objavljen i dodatak. List je izlazio na formatu 31 x 46 cm. Paginacija je išla za svaku godinu ponaosob od 1, nastavljajući se u narednim brojevima do 192. Za razliku od numeracije lista koja za svaku godinu počinje od 1, a završava se sa 48. i u kojoj se desila samo jedna greška (broj 40. za 1872. godinu numerisan je kao 30), u paginaciji stranica ima više štamparskih

„pretplatnika i upisnika svega 703”.¹⁴⁹ „Crnogorac” je pored uvodnika i drugih članaka opšteg karaktera, sadržao i sljedeće rubrike: dopisi, podlistak, vijesti iz našijeh i tuđijeh zemalja, iz našijeh i stranjeh novina, književnost i povremeno: novosti, politički pregled, različitosti, bilješke, oglasi. Većina članaka u časopisu odnosi se na spoljnu politiku, unutrašnju prosvjetno-kulturnu i ekonomsku tematiku. Naročito je zaoštravao tzv. istočno pitanje, „*žeravicu, koja će zapaliti svu Jevropu pri najmanjem vjetriću prvom prilikom*”¹⁵⁰, na otvoren i jasan način raskrinkavao tuđinsku vlast i bodrio narod na ustanak. Redovno je donosio tekstove o crnogorsko-turskim graničnim razmjericama, nasrtajima na Crnu Goru kao i o nasiljima koja su pogranični Turci činili Crnogorcima. „Crnogorac” ne prikazuje samo sliku stanja i istinu o oslobodilačkim pokretima balkanskih naroda, već te narode podstrekava, podržava i bodri na borbu radi oslobođenja od Osmanskog carstva. *Napisi u „Crnogorcu” su po sadržaju bogati, po tematici raznovrsni i ideološki obojeni. Često se bez komentara prenose vijesti stranih agencija ili istaknutih naučnih ili političkih autoriteta i na taj način vješto prezentira ono što se želi*”.¹⁵¹

Nakon prestanka sa radom prvog crnogorskog nedjeljnog lista „Crnogorac”, počinje da izlazi 21. aprila 1873. godine nedeljni list za politiku i književnost pod nazivom „Glas Crnogorca”. Od broja 62 koji je izašao 1. X 1877. pa do kraja 1878. godine nije se pojavljivao zbog ratnih dešavanja.¹⁵² List je bio poluzvanični organ crnogorske vlade, koji je imao veliki uticaj ne samo na prostoru Crne Gore već i šire, budući da je bio dostupan čitaocima Srbije, Hrvatske, Dalmacije, Bosne, Austrije, Turske, Rusije, Engleske, Amerike. Na prvoj stranici je imao dodatak „Službeni dio”, u kojem su objavljivani zakoni, proglašeni vlade, uredbi, propisi i drugi službeni materijali. Njegova programska orijentacija i specifičnost uredničkog načina rada, omogućila je okupljanje

grešaka. U 1871. godini pogrešno označene strane su u ovim brojevima: broj 9, 11, 25, 29; a u 1872. godini broj 29, 35, 37–40. Bez paginacije su strane: 58, 76, 184. u 1871. godini, i 164. strana za 1872. godinu... Štampan je u Državnoj štampariji na Cetinju na novinskoj hartiji osrednjeg kvaliteta i prilično solidnom štamparskom tehnikom, tako da su slova i danas, poslije više od 140 godina lako čitljiva.” Ivan Tepavčević, *Crnogorska slika neprijatelja u listu „Crnogorac” 1871–1872*, 225.

¹⁴⁹ Vasilije Lukić, *Arhivska dokumentacija o prihodima, rashodima i pretplatnicima prvih crnogorskih listova „Crnogorca” i „Glasa Crnogorca”*, Istorijski zapisi, godina XXVIII (XLVIII), knjiga XXXII, 3–4, Titograd, 1975, 548.

¹⁵⁰ „Crnogorac”, I/1871, broj 1, str. 3.

¹⁵¹ Detaljnije o tome vidjeti naš rad Ivan Tepavčević, *Crnogorska slika neprijatelja u listu „Crnogorac” 1871–1872*, 223–254.

¹⁵² „Iz istih tih razloga list nije izlazio ni 1916. godine. Osim na Cetinju, list je štampan u Francuskoj, a u Italiji 1922. štampan posljednji, 95. broj. Ukupno je izašlo 2374 brojeva ovih novina. U toku pedesetogodišnjeg izlaženja „Glas Crnogorca” je imao 17 urednika. Od broja 26 za 1895. godinu u podnaslovu je data odrednica: „list za politiku i književnost”. Nacionalna biblioteka Crne Gore Đurđe Crnojević, digitalna biblioteka. <https://www.dlib.me/me/casopisi-novine-kolekcije/481-URN:DLIB.ME59730P-3>

velikog broja saradnika, zahvaljujući kojima je časopis pored priloga političkog sadržaja, imao i informacije iz drugih oblasti: kulture, obrazovanja, nauke, umjetnosti. Osim redovnog sadržaja, imao je i djelove „Listak” i „Podlistak” u kojima su se nalazili razni književni sadržaji. Saradnici su bili brojni naučni, javni i kulturni radnici s kraja XIX i početka XX vijeka, kao: Vasa Pelagić, Ljubomir Nenadović, Valtazar Bogišić, Stefan Mitrov Ljubiša, Vuk Vrčević, Milan Jovanović Batut, Pavle Rovinski, Simo Matavulj, Jovan Jovanović Zmaj, Laza Kostić i drugi.

Godine 1871. na Cetinju počinje da izlazi prvi književni list „Crnogorka”. Prvi broj izašao je 10. jula 1871, a posljedni, koji nije sačuvan, 25. decembra 1871. U njemu je sarađivalo 14 autora (2 sa Cetinja, 7 iz Boke i 5 izvanjaca).¹⁵³ U 23 broja na 92 strane leksikon-formata, koliko ih je objavljeno, objavljivane su pripovijetke, pjesme, istorijski članci, etnografski, putopisi. Izlazila je jedanput nedjeljno, dok su kao dvobrojevi izašli: 4 i 5, 11 i 12, 16 i 17, 18 i 19. Imao je 180 pretplatnika. Prestao je da izlazi zbog malog broja pretplatnika i uticaja izvan Crne Gore. Ponovo je počeo da izlazi 12. januara 1884. godine do 1885.¹⁵⁴

Knjaz Nikola je 60-ih godina XIX vijeka radio i na promjenama unutar Pravoslavne crkve, tako što je u avgustu 1860. godine donio odluku o izboru novog mitropolita.¹⁵⁵ Godine 1867. mitropolit Ilarion uz saglasnost državnog vrha donosi određene uredbe o vođenju parohijalnih knjiga rođenih, krštenih, vjenčanih i umrlih.¹⁵⁶ Država se zatim posvetila i uređivanju finansijskog stanja unutar crkve, a sve u sklopu reforme finansijskog sistema Crne Gore.¹⁵⁷ Glavarskom skupštinom u martu 1868. godine odlučeno je da se sva crkvena imovina preda poglavaru Pravoslavne crkve na staranje, bez prava kupovine, prodaje ili poklanjanje iste. Mjerama je regulisano i pitanje materijalnog statusa sveštenika i kaluđera. Pravoslavna crkva je zahvaljujući navedenim mjerama, krajem 60-ih i početkom 70-ih godina XIX vijeka počela da dobija novo ustrojstvo.¹⁵⁸

¹⁵³ Niko Martinović, *Razvitak štampe i stamparstva u Crnoj Gori (1493–1945)*, Beograd, 1965, 137. Miroslav Luketić, *Bibliografija „Crnogorke” – prvog književnog časopisa Crne Gore*, Bibliografski vjesnik, 1961, I, 3–12.

¹⁵⁴ Vuksan, *Pregled štampe u Crnoj Gori 1834–1934*, 84. Centralna narodna biblioteka izdala je 1980. fototipsko izdanje „Crnogorke” iz 1884–1885.

<https://www.dlib.me/me/casopisi-novine-kolekcije/417-URN:DLIB.ME71238PP-4>

¹⁵⁵ ABO NMCG, NI, 1863, Knjaz Nikola – V. Makuševu, 30. I. 1863, br. 11.

¹⁵⁶ Orlić, 1869, 63.

¹⁵⁷ Protodakon Filip Radičević i senator Risto Bošković dobili su zaduženje od knjaza Nikole da popišu cjelokupnu crkvenu imovinu. Živko Andrijašević, *Dinastija Petrović-Njegoš*, Podgorica, 2016, 452.

¹⁵⁸ Detaljnije vidjeti: Živko Andrijašević, *Crnogorska crkva 1852–1918*, Nikšić, 2008; Živko Andrijašević, *Pravoslavna crkva u Crnoj Gori u vrijeme Nikole I Petrovića Njegoša*, Matica, 32–33, 2008, 133–154.

U crnogorskom društvu sa veoma ukorijenjenom plemenskom i rodbinskom sviješću prisutna je i samosvijest o požrtvovanosti svakog crnogorskog vojnika za odbranu Crne Gore. Veliki problem u crnogorskoj vojsci predstavljali su prije svega oskudno naoružanje, nedovoljan broj obučenog kadra, ali i brojna neujednačenost unutar jedinica. Prema popisu iz 1863/64. godine crnogorska vojska brojala je oko 25.000 vojnika, sa mogućnošću mobilisanja još 10.000 vojnika. Veliki dio oružja – kremenjače, džeferdari, jatagani, šeišani – nalazio se u privatnom vlasništvu.¹⁵⁹ Država je početkom 1865. od sopstvenih sredstava kupila u Beču 6.000 pušaka, od Srbije su dobili 5.000 pušaka, osam topova, 35.000 oka olova i 500 baruta; dok je Lazar Trifković, poznati fabrikant, poklonio 500 pušaka, 500 sabalja i hartije za jedan milion fišeka.¹⁶⁰ U tom periodu (početkom 1866) radilo se i na formacijskom ustrojstvu vojske, ali i obuci pješadijskih i artiljerijskih jedinica.¹⁶¹ Godine 1870. izvršen je popis vojno sposobnih obveznika, po kojem je Crna Gora imala 16.700 vojnika od 16 do 60 godina. Popis je bio osnova za dalju reorganizaciju vojske. Posebnom uredbom od 13. I 1871. formirane su brigade i bataljoni.¹⁶² Te godine dodijeljeni su i činovi komandira, potkomandira, oficira, vodnika i desetara.¹⁶³ U razvoju crnogorske vojske bitna je 1874. godina kada je u okviru reforme državne uprave formirana uprava koja je bila zadužena za upravljanje vojnim poslovima. Ona predstavlja preteču Ministarstva vojnog formiranog 1879. godine.

Crnogorsko društvo 60-ih, 70-ih i 80-ih godina XIX vijeka, bez obzira na sva uporišta tradicionalnog načina života, izloženo je uticajima sa strane, preko trgovinskog prometa, stranog kapitala koji lagano ulazi u zemlju, pečalbarenja i odlaska ljudi vani, novina, izvanjaca koji su posjećivali Crnu Goru. Promjene na poljima politike, ekonomije, društvenog života malo-pomalo uticale su i na svijest crnogorskog čovjeka i formirale njegov pogled na svijet. A kako stanje u Crnoj Gori crnogorska štampa tog perioda vidi pred rat? „Glas Crnogorca” opisuje ga riječima da u Crnoj Gori u predratnom vremenu nema gimnazija, realki i univerziteta, nema muzeja i biblioteka, fabrika, parnih mlinova i boljih zanata, nema dobrih puteva, parnih brodova i željeznice. Autori tekstova, sa druge strane, iznose bitnu činjenicu da je nestala glavna prepreka

¹⁵⁹ Risto Dragičević, *Počeci savremenog naoružanja i organizacije crnogorske vojske*, Istorijski zapisi, knj. XXII, sv. 5, 1939, 276.

¹⁶⁰ Srđa Martinović, *Crnogorska vojska od knjaza Danila do osnivanja stajaće vojske*, Matica, br. 72, zima, 2017, 338.

¹⁶¹ *Pedeset godina na prestolu Crne Gore 1860–1910*, Cetinje, 1910, 55–56.

¹⁶² Crnogorska vojska se sastojala od 23 bataljona redovne vojske, 6 bataljona garde i jedne baterije brdskih topova. Srđa Martinović, *Crnogorska vojska od knjaza Danila do osnivanja stajaće vojske*, 343.

¹⁶³ *Pedeset godina na prestolu Crne Gore 1860–1910*, Cetinje, 1910, 59–60.

koja je napretku smetala. Poslije oslobođenja vladalo je određeni entuzijazam. Smatralo se da će se za građenje novih puteva, za isušenje blata, eksploataciju šuma, prokopavanje kanala, za podizanje škola, fabrika, zanata, kao i za poboljšavanje poljske privrede naći novca u Evropi. Samo je potrebno da se rade poslovi neprekidno, kako je isticano, koji su čekali pet vjekova.¹⁶⁴ I ministar inostranih djela Gavro Vuković u „Memoarima” navodi da je zemlja prije knjaza Nikole bila skoro isključivo vojnička država. A kao takva mogla je podmiriti svoje potrebe, jer su one bile usmjerene prema zahtjevima i ciljevima vojnim. Nije bilo velike težnje da se na obrazovanje puno troši. Već poslije Kongresa, on smatra da je bilo drugačije. Da zemlja treba da teži ka modernim evropskim državama. A da bi bila uspješna, mora da se razvija svestrano i harmonično. Po njegovim riječima, prosvjeta pomaže ekonomiji i nauci, ekonomija dobroj upravi i finansijama. Unutrašnji život zemlje treba da bude snažno uslovljen ekonomskim i političkim kretanjima u svijetu. Crna Gora ne može biti izolovano društvo, jer takva društva nijesu ni moguća, već treba da iskoriste strane ekonomske uticaje i pretvore ih u sopstveni napredak.¹⁶⁵ Vojvoda Vuković ocjenjuje da je za razvitak moderne državnosti bila potrebna nova svijest. Ona je davala prednost ekonomiji, vezama sa svijetom, dolasku stranog kapitala u Crnu Goru. Prema njegovom mišljenju razvoj saobraćaja, privrede i industrije, stočarstva jedino je mogao garantovati napredak Crne Gore. Stvaranje moderne države uticalo je na crnogorski karakter, tako da se javlja tip čovjeka spremnog na poslušnost i podanost državnim organima i vlastima.¹⁶⁶ Postojala je grupa ljudi starog kova, a velike moći, koji su se odupirali napretku. Kako navodi Vuković, to je paralisalo zemlju, a glavna parola je bila: „*Sve po starom... Šta hoće škole, a još učitelji, te djecu odvrćaju da ne čuvaju stoku, pa profesori koji se moraju nazivati 'gospodinom'...*”¹⁶⁷

Društveni razvitak Crne Gore u posmatranom periodu pokazuje određeni stepen napretka, na kojem je bilo moguće dalje graditi društvo. Ovaj mali i relativni napredak crnogorskog društva, ipak ukazuje da je Crna Gora i dalje naizgrađena i zaostala država. Njene državnopravne institucije i državni organi započinju sitnim koracima afirmaciju i izgrađivanje modernog državnog uređenja. Opterećeni patrijarhalnim nasljeđem, procesi modernizacije crnogorskog društva nosili su i smjenu određene paradigme i načina života. Patrijarhalni model koji je dugo oblikovao život, način razmišljanja, kulturne obrasce počinje postepeno, ali neumitno,

¹⁶⁴ Glas Crnogoraca, broj 6, 1881, Cetinje, 6. februar 1881, 1.

¹⁶⁵ Gavro Vuković, *Memoari*, Cetinje, Titograd, 1984, 13.

¹⁶⁶ Gavro Vuković, *Memoari*, 51. 72.

¹⁶⁷ Gavro Vuković, *Memoari*, 191.

da smjenjuje novi koncept preobražaja društvenih struktura, ličnih i kolektivnih vizija i shvatanja života. Početni koraci modernizacije crnogorskog društva do 1878. godine bili su zasnovani, prije svega, na izgrađivanju institucija, razvoju gradova i stanovništva u njima. Država i mir predstavljali su najbitniji uslov društvenog napretka.

Značaj Berlinskog kongresa na razvoj društva u Crnoj Gori

Rat 1876–1878. i mir koji je uslijedio dijele četrdesetogodišnje vladanje knjaza Nikole do 1900. godine na dva dijela. Kako Tatiščev navodi, u prvoj polovini vladanja radnja knjaževa bila je usmjerena prema spoljnoj politici. Bilo je potrebno proširiti crnogorsko zemljište, kako bi se obezbijedilo samostalno razvijanje Crne Gore, dobiti slobodni pristup na more, koji bi joj omogućio punu nezavisnost od strane susjednih država: Austro-Ugarske i Osmanskog carstva. Sanstefanski ugovor utrostručio je zemljište knjaževine; dok je Berlinski kongres znatno smanjio zemljišni prirast prema Skadru, Hercegovini i Staroj Srbiji. Ovi važni dobici umnožili su broj crnogorskih varoši i broj podanika, među kojima je znatni dio muslimana i katolika, a najvažnije od svega, pretvorili su Crnu Goru od knjaževine, sa svih strana stiješnjene kamenim gorama, u državu, koja ima plodne ravnice, i koja izlazi na more. Ono što je bio veliki uspjeh vlasti u Crnoj Gori jeste načelo bezuslovnog vjerotrpljenja prema crnogorskim podanicima svih vjeroispovijesti. Pravoslavni, rimokatolici i muslimani živjeli su jedan uz drugog bez međusobnog trvenja i u dobrim međusobnim odnosima.¹⁶⁸

Poslije završetka ratnih operacija u crnogorsko-turskom ratu 1876–1878, došlo je vrijeme da se na jednom međunarodnom skupu riješe otvorena pitanja. Pitanja su djelimično riješena na konferenciji u San Stefanu, međutim, pod pritiskom velikih sila Austro-Ugarske i Velike Britanije, Ruska imperija je morala da popusti i počne nove pregovore. To je rezultiralo kongresom u Berlinu od 13. juna do 13. jula 1878. godine. Odluke donijete na ovom kongresu bile su od velikog značaja za balkanske zemlje. Predstavnici malih zemalja nijesu učestvovali u zvaničnim sjednicama kongresa. Crnogorski predstavnici, vojvode Božo Petrović i Stanko Radonjić, mogli su

¹⁶⁸ *Glas Crnogoraca*, broj 22, 1897, Cetinje, 31. maj 1897, 2.

diplomatski da djeluju izvan zvaničnih sjednica i da razgovaraju sa predstavnicima velikih sila o pitanjima koja su bila od interesa za njih. Prvi je došao iz Beča, a drugi iz Petrograda.¹⁶⁹ Crnogorske interese zastupala je Rusija.¹⁷⁰ Od 29 tačaka, temeljno je promijenjeno 18, pa je Sanstefanski ugovor prestao da važi.¹⁷¹ Kako navodi A. d' Avril o nezavisnosti Crne Gore: „*Nezavisnost Crne Gore nije 1878. godine ni data ni zamišljena; jer ma da otvoreno ne usvojena od svijetu, ona je već postojala*”.¹⁷²

Jedan od članova glasi:

„*Svi će stanovnici Crne Gore uživati potpunu slobodu svojih vjeroispovijesti i nikakva smetnja neće biti učinjena bilo jerarhijskoj organizaciji raznih crkava, bilo njihovim odnosima sa duhovnim im starješinama*”.¹⁷³

Berlinskim ugovorom Crnoj Gori konačno je priznata nezavisnost. Iako je uslijedio sa velikim zakašnjenjem u odnosu na stvarno stanje, on nije bio bez uticaja na međunarodni položaj Crne Gore i njen dalji razvitak na svim poljima – ekonomskom, privrednom, političkom.

Odmah poslije Kongresa, pritisak velikih sila doveo je do pregovora između zaraćenih strana, tako da su se komisije, crnogorska i turska, sastale na crnogorskom zemljištu u Virpazaru da predaju Spuž i Podgoricu, kao i da izvrše predaju ostalih mjesta i konačno stvar rasprave.¹⁷⁴ Tim sporazumom razrađen je način evakuacije zaposjednutih teritorija. Crnogorska vojska je, prema sporazumu, 7. II ušla u Žabljak, a 8. II u Spuž i Podgoricu. Istoga dana, Turcima je ustupljen Ulcinj.¹⁷⁵ Još prije predaje navedenih mjesta, u novinama „Dojče Cajtung”, a koje prenosi „Glas Crnogorca”, isticalo se da su vođeni pregovori između vojvode Maša Vrbice i Austro-Ugarske vlade oko Bara, kao i oko toga da Crna Gora ne smije imati ratnu zastavu.¹⁷⁶ Pomorski i sanitarni policijski nadzor vršila je Austro-Ugarska, kako u luci Bar, tako i duž cijele crnogorske obale.¹⁷⁷ Bilo je dosta nejasnoća i na terenu je bilo potrebno regulisati odnose oko uspostavljanja graničnih

¹⁶⁹ *Berlinski kongres*, Zapis, knjiga II, sveska 2, Cetinje, 1928, 95; Novak Ražnatović, *Crna Gora i Berlinski kongres*, Cetinje, 1979.

¹⁷⁰ Radoslav Raspopović, *Diplomatija Crne Gore, 1711–1918*, Podgorica, Beograd, 1996, 280.

¹⁷¹ David D. Dašić, *Istorija diplomatije, evolucija diplomatskog metoda u političkoj istoriji*, Beograd, 2015, 312.

¹⁷² J. Vukić, *Crna Gora na Berlinskom kongresu 1878. g.*, Zapis, knjiga II, sveska 5, Cetinje, 1928, 284.

¹⁷³ J. Vukić, *Crna Gora na Berlinskom kongresu 1878. g.*, 284.

¹⁷⁴ *Glas Crnogorca*, broj 2, 1879, Cetinje, 19. januar 1879, 3.

¹⁷⁵ Saša Knežević, *Britanska politika prema pitanju razgraničenja Crne Gore i Turske 1878–1880*. Istorijski zapisi, godina LXX, sveska 1, Podgorica, 1997, 76.

¹⁷⁶ *Glas Crnogorca*, 1879, broj 2, Cetinje, 20. januar 1879, 1.

¹⁷⁷ Saša Knežević, *Crna Gora i član 29 Berlinskog ugovora*, Istorijski zapisi, godina LXXIX, sveska 1–4, Podgorica, 2006, 147; *Glas Crnogorca*, broj 2, 1879, Cetinje, 19. januar 1879, 3.

linija. Austro-Ugarska je posjela oblasti, koje su na Cetinju smatrali kao rođeno nasljedstvo iz turske zaostavštine.¹⁷⁸ Na Cetinju su bili ogorčeni kako se njihov susjed umiješao i to nijesu krili u zvaničnim novinama. Predlagali su da se izbriše iz austrijskog državnog rječnika „*politika od slučaja do slučaja*”, jer su pored štete imali i sramotu.¹⁷⁹

Što se tiče granice prema Austriji, u reonu primorja kod Bara, Temel je stupio u razgovore sa ministrom Radonjićem i knjazom Nikolom, i oni su se sporazumjeli da se predaja Spiča i Šušnja Austro-Ugarskoj obavi 11. maja 1879. godine.¹⁸⁰ Još prije formalne predaje ovih naselja, na primorju je bila vidljiva demonstracija pomorske moći Austrougarske. Ratni brodovi su krstarili ispred Bara, a austrijski konzul je uticao na katoličko stanovništvo da se izjasne protiv crnogorskih vlasti.¹⁸¹

Od završetka rata Crnogorci su od evakuacije određenih mjesta držali desnu obalu Bojane u dužini od 16 kilometara od ušća uzvodno. Vraćanjem Ulcinja, Turci su opet postali gospodari obje obale. Sprečavali su crnogorsku plovidbu Bojanom tokom krize oko razgraničenja. Postupali su, zajedno s Albanskom ligom, zapravo kao ratujuća strana i onemogućavali da Crna Gora vodenim putem dotura žito i namirnice za stanovništvo, a naročito vojsku.¹⁸² Crna Gora je dobila cijelu desnu obalu Bojane do sredine njenoga korita, a na Bojani pristaništa svetog Nikole (blizu samoga ušća Bojane u more) i svetog Đordžija. Pitanje pravne regulacije i razgraničenja na ovim vodama na međunarodnom planu je prvi put postavljeno na Berlinskom kongresu. Odlukama Kongresa rijeka Bojana je demilitarizovana, a granice na njoj povučene su „*tahalvegom*”.¹⁸³ Porta je čak u danu kada je ratifikovan Berlinski ugovor, koji Crnoj Gori potvrđuje slobodnu plovidbu Bojanom, zatvorila Bojanu za crnogorske transporte. Šasko jezero je protokolom komisije određeno da stanovnici jedne i druge obale imaju pravo na upotrebu cijeloga jezera, kao što je to međunarodna praksa kod svih voda koje prave granicu između dvije države.¹⁸⁴

Iako je rat završen, mnoge nesuglasice su ostale. Crnogorci su smatrali da su pitanja, kod kojih spora nije moglo biti i koja su bila jasna kao dan, od turske strane prikazivana sa svakojakim

¹⁷⁸ *Glas Crnogorca*, 1879, broj 2, Cetinje, 19. januar 1879, 3.

¹⁷⁹ *Glas Crnogorca*, 1879, broj 2, Cetinje, 19. januar 1879, 3.

¹⁸⁰ Novak Ražnatović, *Sprovođenje XXXIX člana Berlinskog ugovora o Crnogorskom primorju i ingerenciji Austro-Ugarske u luci Bar*, Istorijski zapisi, knjiga XXX, sveska 3–4, Titograd, 1972, 384.

¹⁸¹ *Berlinski kongres*, Zapisi, knjiga II, sveska 2, Cetinje, 1928, 96.

¹⁸² Novak Ražnatović, *Sprovođenje XXXIX člana Berlinskog ugovora o Crnogorskom primorju i ingerenciji Austro-Ugarske u luci Bar*, Istorijski zapisi, knjiga XXX, sveska 3–4, Titograd, 1972, 410.

¹⁸³ Gavro Perazić, *Skadarsko jezero i rijeka Bojana u međunarodnom pravu*, Titograd, 1981, 184.

¹⁸⁴ *Glas Crnogorca*, 1881, broj 4, Cetinje, 23. januar 1881, 1.

teškoćama i predstavljana svijetu tako da za njih treba dugi vremenski period da se riješe.¹⁸⁵ Izvršenje odluka Kongresa za Crnu Goru išlo je dosta teško. Prema pisanju „Glasa Crnogorca” za osmansku vladu je najbolje bilo da se rok za predaju gradova što dalje odmakne, „*kako bi neka sila poslala na Crnu Goru kugu ili neko drugo čudo, koje će je umoriti, kada to nije mogao da uradi turski nizam*”.¹⁸⁶ Kako je pisala tadašnja štampa, narod je jedva čekao da se oslobodi od Osmanskog carstva, i da uđe pod „*moćno krilo orla crnogorskog*”, pod kojim bi uživao slobodu i blagodeti, koje je pružala uređena pravna država. Smatralo se da će teritorije koje uđu u sastav Crne Gore imati pravicu, red i zakonitost.¹⁸⁷ Međutim, tek je predstojala izgradnja institucija u Crnoj Gori, i ovo je bio jedan uljepšani pogled na stvarnost.

Neke od prvih novosti poslije rata govore su o dolasku delegacije podgoričkih muslimana na Cetinje.¹⁸⁸ U govoru koji je uslijedio „*novi podanici muhamedanske vjere usuđuju se sa strahonoštovanjem pristupiti skalama Tvojega uzvišenoga prijestola moleći Te preponizno da uzmeš njih i njihove jednovjernike pod Tvoje moćno okrilje*”. Govor se završava hvalospjevima Nikoli I i molbom da ih „*osjeni sjenom Tvojijeh moćnijeh krila, njih i djecu njihovu i unuke njihove, a oni zadaju Božju vjeru tvrdu i nesalomljivu, da će se truditi da ne budu manji od Njegovih najboljijeh Crnogoraca, njihovih današnjih sugrađana*”.¹⁸⁹ Imajući u vidu da je prošlo tek godinu dana od završetka ratnih operacija, ipak možemo reći da je nastupilo vrijeme promjena u Crnoj Gori. Ono što su vlasti u Crnoj Gori od njih zahtijevale, to je da budu poslušni vlastima, pa će im biti dobro u novoj otadžbini.¹⁹⁰ Kako su novine prenosile, među pravoslavnim i muhamedanskim Crnogorcima uspostavila se bratska sloga i ne bi trebalo da bude više razlike među sinovima jednoga naroda.¹⁹¹ Jedan od zadataka državne politike Crne Gore nakon Berlinskog kongresa bio je i da uključi inovjerce u političke i društveno-ekonomske tokove, čime bi oni postali državni podanici. Samim tim, trebalo je riješiti pitanje statusa i obaveza tog stanovništva prema državi, kao i položaja njihovih vjerskih institucija.

¹⁸⁵ Glas Crnogorca, 1879, broj 2, Cetinje, 19. januar 1879, 3.

¹⁸⁶ Glas Crnogorca, 1879, broj 2, Cetinje, 19. januar 1879, 3.

¹⁸⁷ Glas Crnogorca, 1879, broj 2, Cetinje, 19. januar 1879, 3.

¹⁸⁸ Glas Crnogorca, 1879, broj 5, strana 10. U delegaciji se nalazilo 15 Muhamedanaca, svi iz Podgorice, sve same age i begovi. To su bili Bećir-beg Osmanagić, vođa deputacije, Derviš-beg Osmanagić, Osman-beg Osmanagić, Zelen Andrović, Murat-aga Adžimehov, Mehmed-beg Lekić, Mahmud-beg Đurđević, Ahmet-beg Osmanagić, Maše Adži-Ahmetov, Sulejman-aga Veslić, Šaihbeg Šehović, Mustafa Adži-Useinović, Etem Bulić, Avdo Krnjić i Ibrahim-beg Avelić.

¹⁸⁹ Glas Crnogorca, 1879, broj 5, Cetinje, 17. februar 1879, 1.

¹⁹⁰ Glas Crnogorca, 1879, broj 5, Cetinje, 17. februar 1879, 1.

¹⁹¹ Glas Crnogorca, 1879, broj 5, Cetinje, 17. februar 1879, 1.

Granice Knjaževine su znatno smanjene uticajem austro-ugarskih delegata, jer je prema San-Stefanskom ugovoru teritorija bila oko 15.000 km², dok se na Berlinskom kongresu ova površina smanjila za više od pet hiljada km². Naročito je bio osjetan gubitak gatačkog okruga prema Hercegovini. Prema Novopazarskom sandžaku teritorije koje su pripale Crnoj Gori u San Stefanu smanjene su za više od polovine.¹⁹² Crnoj Gori je dvadeset osmim članom pripala Podgorica, Kolašin, Gusinje i Plav. Međutim, raznim odugovlačenjima u predaji Plava i Gusinja, diplomatskim igrama neće se u potpunosti realizovati ovaj član.¹⁹³ „Glas Crnogorca” je objavljivao tekstove u kojima se naglašavalo da će poslije osvajanja Nikšića i dobitka Podgorice, Spuža i Žabljaka „*nestati klinova koji su bili zabodeni u crnogorsko tijelo*”, i da se sada može pristupiti lagodnije svestranom uređenju državne zgrade.¹⁹⁴ Dobijanje gradova, kao što su Podgorica, Bar, Nikšić, Ulcinj, koji su višestruko bili veći od prijestonice Cetinja, umnogome je uticalo na promjene u crnogorskoj ekonomiji poslije Berlinskog kongresa.

„Glas Crnogorca” u više tekstova isticao je koji su to bili zadaci i ciljevi crnogorske države. To su teme, koje se nijesu skidale sa dnevnog reda. Naglašava se da ako je misija crnogorske države do potonjih godina imala odbrambeni i konzervativni karakter, poslije posljednjeg rata i usljed promjena koje su sa njim prouzrokovane, uloga crnogorske države proširena je kulturnom i civilizatorskom misijom na ovom dijelu Balkanskog poluostrva.¹⁹⁵ Kako su godine prolazile, osjećala se razlika, koju novine bilježe za nepunu deceniju. Upoređuju se podaci između 1873. i 1883. godine. Navodi se da je bila potrebna velika suma rada i npora, muke i žrtava, kako bi se ogromna razlika smanjila. Granice su se raširile od ušća Bojane do planina hercegovačkih, na obronke Mokre Gore i Jastrebiće.¹⁹⁶ Autori tekstova zaključuju da su razlike između plemena prestale i da su sva pretvorena u jedno veliko bratstvo, pod krovom zajedničke otadžbine, koje radi na zajedničkim zadacima cijelog naroda.¹⁹⁷ Od stare Crne Gore trebalo je

¹⁹² J. Vukić, *Crna Gora na Berlinskom kongresu 1878. g.*, Zapisi, knjiga II, sveska 5, Cetinje 1928, 286; Novak Ražnatović, *Pokušaj razgraničenja između Crne Gore i Turske 1880. putem kompenzacije za Plav i Gusinje teritorijom albanskih plemena Gruda i Hota*, Istorijski zapisi, knjiga XXX, sveska 1–2, Titograd, 1973, 33.

¹⁹³ Novak Ražnatović, *Izvršenje odluka Berlinskog kongresa o predaji Podgorice Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, knjiga XX, sveska 1, Titograd, 1963, 71.

¹⁹⁴ *Glas Crnogorca*, 1879, broj 4, Cetinje, 10. februar 1879, 1.

¹⁹⁵ *Glas Crnogorca*, 1881, broj 5, Cetinje, 31. januar 1881, 1.

¹⁹⁶ Kako konstatuje Kaper, vezano za granice prije Kongresa, ono što je bilo konstantno, to je bila okolnost da su one bile neodređene i da su se stalno pomjerale u zavisnosti od toga da li su Turci ili Crnogorci bili u stanju da ostvare svoje aspiracije na određenu teritoriju. Pri tome se nije radilo ni o čemu drugome nego „*o pašnjacima, zbog kojih je s obje strane stoljećima prolivano više krvi nego za neko lijepo vojvodstvo*”. Sigfrid Kaper, *O Crnoj Gori*, Podgorica, 1999, 12.

¹⁹⁷ *Glas Crnogorca*, 1883, broj 27, Cetinje, 3. jul 1883, 1.

stvoriti novu modernu državu, na temelju stare crnogorske države i njenog životvornog korjena podići „*novu državnu zgradu, novo državno tijelo kroz koje će opticati krv staroga životvorenog Crnogorstva*”. U zvaničnim novinama, koje su izražavale stavove cetinjskog dvora, smatrali su da će evropska kultura i civilizacija pomoći da novu crnogorsku državu snabdije svim atributima državne moći i državnih sposobnosti, kako bi se našla u zajednici evropskih država, ne samo uz priznanje nego i poštovanje.¹⁹⁸ Ističe se da je Crna Gora na početku svog novog života. Završila je svoju tradicionalnu misiju, „*raširila zidove svoje državne zgrade*”. Sada je trebalo iznutra ozidati „*zgradu*” i snabdjeti je svime onime što je neophodno za napredak svih njenih stanovnika.¹⁹⁹ Crna Gora je nekada dosta svojih sredstava ulagala u borbu na bojnopolju, dok je poslije Berlinskog kongresa počela da razvija zemljoradnju, trgovinu, prosvjetu, i tako lagano stupa u zajednicu kulturnih država, ne prestajući vršiti svoj istorijski nacionalni poziv.²⁰⁰ Na osnovu tekstova u „*Glasu Crnogorca*” možemo zaključiti da se na promijenjenim osnovama drugačije počinje odvijati život u crnogorskom društvu. To prestaje da bude stara, besputna Crna Gora, sa slabim mogućnostima za privredni, ekonomski, kulturni i društveni život.

Kako je izgledala Crna Gora u tom periodu, najbolje nam svjedoče i riječi knjaza Nikole, koji u jednom pismu ruskom caru pred Berlinski kongres ističe da su hrišćani u Turskoj dobili slobodu, a Crna Gora poslije vjekovnih borbi i neprestanih patnji, vidi da se pred njom otvara perspektiva jednog novog života i mogućnost da izađe iz njenih stijena. Crna Gora je imala mogućnost da inauguriše jednu epohu minulog mučnog rada i da dobije mogućnost da ubere plodove njene krvave istorije!²⁰¹

Po mišljenju Sima Popovića u „*Memoarima*”, slika Crne Gore, pokazuje da je zemlja krajem rata bila u teškom stanju, i to je sve predloženo u opširnom izvještaju ruskoj vladi preko Jonina. Naglašava se da su veliki ratni troškovi, kao i izdržavanje mnogobrojnih hercegovačkih porodica. Za čitavo vrijeme rata osjeća se zastoj svakoga rada i trgovine, zemlje su ostale neobrađene, jer je sva radna snaga bila na bojnopolju, a osim toga, ako se nešto i uradilo, suša je uništila, tako je da Crnoj Gori prijetila glad.²⁰² Poslije dvadeset godina mira, kako konstatuje Popović, knjaz je zaratio sa starim navikama i ustanovama. Probijaju se kolski putevi na sve strane,

¹⁹⁸ *Glas Crnogorca*, 1883, broj 48, Cetinje, 27. novembar 1883, 1.

¹⁹⁹ *Glas Crnogorca*, 1883, broj 51, Cetinje, 18. decembar 1883, 1.

²⁰⁰ *Glas Crnogorca*, 1900, broj 43, Cetinje, 28. oktobar 1900, 1.

²⁰¹ BIICG, DEKN, 1878, f. 52, nema datuma, kopija pisma knjaza Nikole ruskom caru.

²⁰² Vojvoda Simo Popović, *Memoari*, Cetinje, Podgorica, 1996, 269.

otvoraju škole, uređuju sudovi, pišu zakoni, rade pošte i telegrafi, vodovodi i kanali, oživjela je trgovina. Sve je to, po mišljenju ministra prosvjete i guvernera Ulcinja, uz slavu junaštva crnogorskog, visoko diglo ugled Crne Gore.²⁰³ S druge strane, De la Bulinjer koji je bio dvije godine diplomatski predstavnik Francuske u Crnoj Gori, krajem XIX vijeka, isticao je da je Crna Gora pokazala lijepih kvaliteta energije i vitalnosti, ali da sve više propada, jer se herojski period njenoga života završio Berlinskim kongresom. Za dvadeset godina od Kongresa, po njemu, nije mnogo postignuto, pošto Crnogorci, smatra on, nemaju smisla za industriju i trgovinu, već čekaju bolje dane sa puškom pri ruci potčinjeni volji knjaza Nikole, koga respektuju i koga se boje. Prema ovom francuskom predstavniku, Nikšićka i Zetska ravnica nijesu obogatile zemlju, a barsko i ulcinjsko pristanište su ostali pusti.²⁰⁴ Kako navodi Henrih Angel, norveški avanturista koji se našao u zemlji sredinom posljednje decenije XIX vijeka, moć jedne zemlje nijesu činili zalihe novca ili brojnost stanovništva, već karakter i moralna jačina njenih ljudi. „*Očevi su gladu, patnjom i krvlju svojim potomcima obezbijedili slobodnu zemlju, imaju li ti potomci pravo da svoje nasljeđe obezvrijede*”²⁰⁵

Kakvo je bilo stanje Crne Gore nakon Kongresa? Prve godine poslije Kongresa zemlja se oporavljala od ratnih operacija. Domaća privreda, obrađivanje zemlje, stočarstvo, sve je to bilo zapušteno od 1875. godine, i ostavljeno na nejači ženama i djeci. Trgovina je bila u potpunosti stala, svaki prihod je presušio. Kako naglašava vojvoda Gavro Vuković „*mir je zatekao Crnu Goru u pustoš*”. Osim ovoga sušne godine su bile kao željezni lanci oko vrata naroda.²⁰⁶ Suša je te 1878. godine vladala od marta do oktobra. Osim toga Crna Gora je imala ogromne troškove od izdržavanja oko 70.000 izbjeglica iz krajeva pod vlašću Turske – iz Hercegovine, Donjih Vasojevića i dijela Novopazarskog Sandžaka. Do sredine 1878. godine uz pomoć ruske vlade vraćeno je oko 46.000 izbjeglica, kojima je data određena količina kukuruza i sjemena. Oko 28.000 izbjeglica se još zadržalo u Crnoj Gori, najviše žene, djeca i stariji ljudi iz Nevesinja, Gacka, Ljubinja. Tu je bilo i 5.000 naoružanih vojnika iz Hercegovine, koji su bili u sastavu crnogorske

²⁰³ Vojvoda Simo Popović, *Memoari*, Cetinje, Podgorica, 1996, 426.

²⁰⁴ Luka I. Milunović, *Ugovori o smještaju diplomatskih predstavništava na Cetinju krajem XIX vijeka*, Istorijski zapisi, godina LXXVIII, sveska 1–4, Podgorica, 2005, 231; Dimitrije Dimo Vujović, *Crna Gora i Francuska 1860–1914*, Cetinje, 1971, 332.

²⁰⁵ Henrik Angell, *Sinovi crnih planina*, Nikšić, 2007, 107.

²⁰⁶ Gavro Vuković, *Memoari 2*, Cetinje, Titograd, 1985, 30.

vojske.²⁰⁷ Crna Gora je još izdržavala preko 1.000 zarobljenika turskih regularnih trupa.²⁰⁸ Crnogorska vojska je poslije završenih ratnih operacija 1878. godine raspolagala skromnim vojnim potencijalom.²⁰⁹

Dakle, možemo zaključiti da mnogi problemi njenog stanovništva ne samo da nijesu nestali, već su u nekim crtama bili izraženiji nego prije 1878. godine. Pred Crnom Gorom otvara se novo poglavlje koje započinje međunarodnim priznanjem. Otpočinje talas reformi, po uzoru na druge razvijene evropske zemlje, u pravcima modernizacije crnogorskog društva i države, počev od državne reforme, industrijalizacije, administracije, reforme u školstvu, otvaranja kulturnih institucija, započinjanja i nastavljanja političkih i zakonodavnih reformi. Inkorporiranje novih oblasti nakon 1878. umnogome je uticalo na promjenu ekonomske strukture Crne Gore, a samim tim i na započinjanje procesa izmjena cijelog niza socijalnih elemenata. Migracijama stanovništva u novodobijene krajeve, dolazi do njihovog izvanplemenskog grupisanja i socijalizacije, odnosno uključivanja u intenzivnije ekonomske procese. Time počinje veoma značajna epoha u izgrađivanju građanskog društva u Crnoj Gori i transformacije jedne drugačije društvene svijesti. Promjene koje su uslijedile u Crnoj Gori poslije Berlinskog kongresa, prouzrokovale su i izmjene u organizaciji državne vlasti. Znatno uvećanje teritorije, broja stanovnika, ekonomskih procesa, kao i društvenih dešavanja, uslovljavali su reorganizaciju i modernizovanje takvog državnog aparata. Novi uslovi u kojima se našlo crnogorsko društvo nakon sticanja nezavisnosti zahtijevali su i nove i drugačije pravce razvoja Crne Gore.

²⁰⁷ Novak Ražnatović, *Crna Gora i Sanstefanski mir*, Istorijski zapisi, knjiga XXXIII, sveska 3–4, Titograd, 1976, 441.

²⁰⁸ Novak Ražnatović, *Crna Gora i Sanstefanski mir*, 406. Crnogorci su u ratu 1876–1878. zarobili 11.331 turskih vojnika i oficira. Od navedenog broja nizama zarobljeno je 5.782, a bašibozuka i trećepozitivaca 5.237. Turski zarobljenici su korišćeni na gradnji puta Rijeka Crnojevića – Podgorica.

²⁰⁹ Imala oko 6.000 pušaka krnkovača, isto toliko snajderovih pušaka, koje su zaplijenjene tokom rata, i oko 9.000 pušaka Vencelova sistema, iz Austrije, ali neupotrebljivih. Nije raspolagala ni velikom artiljerijskom moći, imala je svega 29 topova različitog kalibra, od čega 2/3 zaplijenjene od Turaka, sa blizu 9.000 granata i oko 900 šrapnela. Novak Ražnatović, *Izvršenje odluka Berlinskog kongresa o predaji Podgorice Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, knjiga XX, sveska 1, Titograd, 1963, 76; Novak Ražnatović, *Crna Gora i Sanstefanski mir*, 421.

POGLAVLJE I: CRNOGORSKA DRŽAVA I DRUŠTVO 1879–1900.

1.1. Doba promjena 1879–1900.

U toku XIX vijeka balkanske zemlje, procesom oslobađanja iz Osmanskog carstva, u kojem su bile djelimično uočljive Evropi, opterećene bremenima u vidu siromaštva, neindustrijalizacije, nedostatka urbanih sredina, nastoje da se izbore za svoje mjesto i ulogu u savremenom evropskom prostoru. Balkan je predstavljan kao nedorasli dio Evrope, napola civilizovan, nerazvijen, u kojem narodi u razvojnog pravcu idu u dobrom smjeru, ali nikako da stignu do željenog cilja – Evrope i razvijenog društva.²¹⁰ Modernizacija balkanskih zemalja započeta je u agrarno-patrijarhalnim uslovima, sa predmodernim konceptima, djelimično transformisana pod pritiscima novonastalih struktura, shvatanja i vrijednosti. Modernizacijski procesi balkanskih država objašnjavaju se kao posljedica političkih projekata, u kojima je državno uređenje stvoreno prema standardima razvijenih evropskih zemalja, usljed čega istoriju modernizacije takvih zemalja prati nesklad njenih pojavnosti i nesrazmjera promjena. U zemljama u kojima su promjene bile radikalne nije bilo moguće govoriti o harmonizovanom usklađivanju modernog i tradicionalnog, čime je dolazio do vještačkog spajanja tih oprečnih segmenata.²¹¹ U odnosu na evropske države u kojima je razvoj građanskog društva bio uslov liberalizacije, u balkanskim zemljama zabilježen je suprotan proces razvoja – politička modernizacija prethodila je društvenoj.

Nepovoljne geopolitičke okolnosti u kojima su zemlje Balkana stvarale svoje institucije, često ometane spoljnim i unutrašnjim faktorima i političkim razmjericama, bez infrastrukture, razvijenih gradova, opterećeni nedostatkom stabilnih ekonomskih sistema, industrije, sa slabostima obrazovnih sistema, malim brojem školovanih ljudi, velikim procentom ruralnog stanovništva umnogome su uticali da balkanski narodi sporije ostvaruju procese modernizacije i

²¹⁰ Ivan Čolović, *Balkanski diskurs i njegovi kritičari*, Republika, decembar 2010, 490–491.

²¹¹ John Elster, Claus Offe and Ulrich Preuss, *Institutional Design in Post-kommunist Societies*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998, 299.

preobražaja ovih društava iz tradicionalnih u moderna.²¹² Svakako, veoma je bitno istaći da su ti procesi bili evidentni, ali i različiti u svim balkanskim zemljama, u pogledu dinamike nastajanja i razvoja novih institucija, njihove efikasnosti i kvaliteta, kao i modernizacijskih rezultata. Kod modernizacijskih tokova veoma je važno u kolikoj mjeri su uticali na poboljšanje kvaliteta života ljudi u svim oblastima, čime se pozitivni rezultati promjena mogu prikazati egzaktnim pokazateljima.

Krupne društvene i političke promjene u Evropi u XIX vijeku neminovno su se reflektovale i na Crnu Goru i njeno društvo, koje se sporije, neravnomjerno, ipak, uključivalo u zajednicu evropskih naroda i započinjalo modernizacijske korake. No, sporiji razvitak proizvodnih snaga, siromaštvo, uticali su na zamjenjivanje naslijeđenih patrijarhalnih obrazaca života i izgrađivanje novih društvenih, progresivnih snaga koje bi bile nosioci stvaranja savremene države i društva. Svakako su spoljni činioci – društveni i privredni – imali sve jači uticaj na stare partijarhalne odnose i bili su podstrek onim političkim snagama da krenu putem stvaranja modernog društva po ugledu na evropska. Od druge polovine XIX vijeka u crnogorskom društvu ukrštaju se različiti uticaji društvenih i privrednih sistema, koji svakako ne predstavljaju izuzetak u odnosu na druge balkanske države tog perioda.

Kao i za mnoge balkanske države, novo, i u istorijskom smislu krucijalno razdoblje jeste ono koje nastaje od 1878. godine, kada Crna Gora dobija državnu nezavisnost, odnosno status subjekta međunarodnog prava. Iako je Berlinski ugovor definisao okvir, u Crnoj Gori je došlo do velikog sukoba oko toga šta taj okvir obuhvata. Odnos prema dovršenju nacionalnog oslobođenja uslovljavao je sadržaj crnogorske unutrašnje politike. Tada se definisala i jedna od najvažnijih paradigmi razvoja moderne Crne Gore. Ispostavilo se da su nacionalna dimenzija i socijalna dimenzija kolektivizma, zasnovanog na patrijarhalnim ustanovama ekonomske jednakosti, jedinstvena ideologija. Usmjerenost male, nezavisne države na razvoj u pravcu pravne, ekonomske, kulturne i političke modernizacije, protumačena je kao izdaja *zavjetne misli* o

²¹² Kako je pisao „Onogošt” krajem XIX vijeka u Crnoj Gori su puna usta bila riječi „Jevropska civilizacija”! Kako je to bila bučna i zvučna riječ! „Ljudi su se prosto od te riječi od miline topili!” S druge strane, „evropski moral, koji je uvijek išao sa svojom majkom civilizacijom pod ruku” bio je drugačije prikazivan u crnogorskoj javnosti. Novine su u člancima donosile da se Evropa u drugoj polovini XIX vijeka ne može ponositi moralom ni na svome ognjištu, a još manje na tuđem. *Onogošt*, 1900, broj 31, Nikšić, 1. avgust 1900, 1. U Crnoj Gori su u početku smatrali da je kongres stvorio uslove za nove nemire i ratove, i da nije poštedio ni Crnu Goru, već da je „uvukao u svoje kombinacije koje smjeraju na novu diobu vlasti i moći u Jevropi”. *Glas Crnogorca*, 1880, broj 5, Cetinje, 1. februar, 1880, 1.

oslobađanju i ujedinjavanju naroda. U skladu sa tim kontekstom mapirale su se dvije različite tendencije – istočna i zapadna, odnosno – patrijarhalna i moderna.²¹³

Sam čin međunarodnog priznanja Crne Gore za nju je predstavljao ne samo veliki politički događaj već i izuzetno važan društveni čin, kojim je ona dobila značajan podstrek za modernizacijski put.²¹⁴ Taj put će biti ubrzan u posljednjim decenijama XIX vijeka, stvaranjem političkih institucija, otvaranjem diplomatskih misija, unapređivanjem i proširivanjem obrazovanja i školstva, pojavom finansijskih institucija, prvih oblika kapitala, inostranih investicija, izradom pravnih propisa.

Krajem XIX i početkom XX vijeka Crna Gora je prolazila kroz vrlo intenzivan i jedan od najznačajnijih perioda u istoriji svog postojanja. U svega nekoliko godina zbili su se, na jednoj strani, ekonomski uspon i probuđena očekivanja u više dometa državnog, političkog i privrednog razvoja, a na drugoj strani tinjali su, izbijajući na površinu sa manje ili više razornim posljedicama, znaci društvene, ekonomske i političke krize. Promjene su bile vidljive u tržišnom, monetarnom, poreskom, bankarskom sistemu – koje je pratila i odgovarajuća nova zakonska regulativa. Napravljen je napredak i u političkom životu usvajanjem tekovina modernih građanskih država, što je bilo izraženo kasnije u donošenju ustava i zavođenju parlamentarnog sistema vlasti.²¹⁵ Istorijske prilike – obilježene kratkotrajnim periodima oslobođenih od rata i razmišljanja o ratu – pogodovala su takvom odnosu države i društva. Takođe, može se reći da su zbog toga lične osobine vladara, izraženiji uticaj politike na ekonomiju i njihovo neposredno prožimanje, igrali u Crnoj Gori značajniju ulogu nego u evropskim društvima. Kakvi su bili planovi države, najbolje nam opisiju riječi urednika „Glasa Crnogorca”:

„Potrebe te stavljaju u zadatak našoj visokoj vladi: da otvori izvore narodnoga blagostanja, da načini pravilne i solidne drumove i putove kroza svu zemlju, da rijeke reguliše i za plovidbu sposobne učini, da blata isuši, da poljsku privredu u zemlji unaprijedi, da sredstva saobraćajna, pošte, telegrafe po svoj zemlji, bar u svijema većim mjestima, ustanovi i zavede, da

²¹³ O mogućnostima i ograničenjima modernizacijskog procesa u Srbiji vidjeti knjigu: Latinka Perović, *Između anarhije i autokratije*, Beograd, 2006, 19.

²¹⁴ Crnoj Gori je tada više no ikad bio potreban mir. Kako bi slobodna od svih zapleta i nemira, bez prekida mogla uložiti svu svoju snagu na unutrašnje uređenje. Isticalo se da svi crnogorski naraštaji, svi „sinovi njeni s koljena na koljeno, s plemena na pleme, s bratstva na bratstvo nijesu bili ništa drugo nego zidari i građani budućnosti crnogorske, pravi radnici i mučenici svoga narodnoga poziva, svoje narodne budućnosti”. *Glas Crnogorca*, broj 50, 1881, Cetinje, 12. decembar 1881, 1.

²¹⁵ Ivan Tepavčević, *Pitanje granica između Crne Gore i Osmanskog carstva krajem XIX i početkom XX vijeka*, *Almanah*, broj 63/64, 198.

bogate šume naše racionalnom njegovanju podvrgne, da trgovini, zanatima i industriji olakšice i zaštitu pruži, da otvori na sve strane po zemlji škole, male i srednje, opšte i stručne, poljodjelske i zanatlijske itd.”²¹⁶

Nove prilike u zemlji uslovljene teritorijalnim proširenjem i sticanjem nezavisnosti, zahtijevale su i promjenu u načinu funkcionisanja državnog aparata, odnosno reorganizaciju institucija državne vlasti. Početkom 1879. godine na Cetinju je ukinut Senat (osnovan 1831) i okružna nadleštva, a ustanovljeni su Državni savjet, Ministarstva sa šest odjeljenja i Veliki sud.²¹⁷ Knjaz je objavio novo uređenje državne uprave, pravdajući tu odluku promjenom međunarodnog položaja i teritorijalnim uvećanjem. Do tada je Senat bio istovremeno nosilac i vršilac tri najveće funkcije; bio je knjaževski savjet, najviša administrativna vlast i najviši zemaljski sud. Državni savjet postaje najviše zakonodavno tijelo i najviša državna nadzorna vlast; sastavljeno od ministara i lica, koje Knjaz imenuje iz drugih državnih zvanja. Njegova uloga bila je da izrađuje osnovne zakone i pretresa zakonske predloge, da ima nadzornu vlast nad cijelom državnom upravom, da šalje kontrolne, istražne i druge komisije, da sastavlja na kraju svake računske godine godišnji budžet. Državnom savjetu podređeno je Ministarstvo, koje je bilo sastavljeno iz odjeljenja: 1. za spoljne poslove, 2. za unutrašnje poslove i građevinu. 3. za prosvjetu, 4. za pravosuđe, 5. za finansije, 6. za vojsku. Za državne savjetnike imenovani su Božo Petrović kao predsjednik Državnoga savjeta; vojvoda Stanko Radonjić za ministra spoljnih djela; vojvoda Mašo Vrbica za ministra unutrašnjih djela i građevina; vojvoda Ilija Plamenac za ministra vojnog; vojvoda Đuro Cerović za ministra finansija; za ministra pravde Božo Petrović. Do naimenovanja ministra prosvjete zastupao ga je ministar finansija.²¹⁸ Veliki sud činili su predsjednik i četiri člana: Božo Petrović predsjednik; i članovi: vojvoda Đuro Matanović, serdar Stanko Vukotić, Gavro Vuković, Jagoš Radović.²¹⁹ Sud je sudio prestupe i zločine, koji su bili izvan domašaja sreskih sudova. Sudstvo je bilo odvojeno i samostalno. Knjaz je ovim rješenjem ukinuo postojeća okružna

²¹⁶ *Glas Crnogorca*, 1879, broj 14, Cetinje, 21. april 1879, 2.

²¹⁷ DACG, MUD, f. 2. broj 376, *Vojvoda Mašo Vrbica, ministar unutrašnjih djela – vojvodi Lazaru Sočići*, Cetinje, 10. mart 1879.

²¹⁸ Na primjer, Simo Popović je postavljen za ministra prosvjete 1896. godine. Saša Knežević, *Britanska politika prema pitanju razgraničenja Crne Gore i Turske 1878–1880*, Istorijski zapisi, knjiga LXX, sveska 1, Titograd, 1997, 73.

²¹⁹ *Glas Crnogorca*, 1879, broj 8, Cetinje, 9. mart 1879, 4; Gavro Vuković, *Germanija i Crna Gora (odlomak iz memoara)*, Zapisi, godina I, sveska 2, Cetinje, 1927, 100. Vladan Đorđević, *Crna Gora i Austrija 1814–1894*, Beograd, 1924, 443.

načelstva i ustanovio samo srezove sa opštinskim vlastima.²²⁰ Srezova je u početku bilo osamdeset tri, ali se postepeno reduciraju na polovinu, spajajući se jedan s drugim prema prirodi zemljišta i veličini pojedinih srezova. Crna Gora bila je podijeljena na četiri vojna zapovjedništva, koja su se starala o obučavanju vojske, njima podpadajuće, i o svim stvarima i poslovima, koji se odnose na vojnu državnu snagu.²²¹ Broj kapetanija sa ranijih 46 povećan je na 75 (1879. g.).²²² Uvedena je nova administrativno teritorijalna podjela Crne Gore na deset nahija – oblasti, a ove su se dijelile na kapetanije. Nahija su bile: Katunska, Riječka, Crmnička, Lješanska, Brdska, Moračka, Vasojevička, Nikšićka, Zetska i Primorska.²²³ Na čelu nahija bili su okružni kapetani ili načelnici. Odvojena je administrativna i sudska vlast. Na taj način državni aparat je reorganizovan i prilagođen novonastalim uslovima poslije rata 1876–1878. Ovakav državni aparat, približen savremenijem načinu funkcionisanja, potpuniji i izdiferenciraniji, mogao je doprinijeti bržem razvitku Crne Gore.

Vrhovna vlast u državi je bio knjaz. Njegova riječ se slušala bespogovorno. Knjaz je odlučivao o svim stvarima vezano za državnu službu, dijelio je zemlju i kuće, davao stipendije i pomoć, upisivao u školu ili gimnaziju, presuđivao ukoliko je htio.²²⁴ Krajem 80-ih godina u administraciji je bilo oko stotinu ljudi, dok je „u crnogorskim Ministarstvima, Velikom sudu i Državnom savjetu bilo tridesetak činovnika, dok je u školstvu bilo 12 nastavnika/profesora u srednjim školama i 74 učitelja u osnovnim... Knjaz je tražio i da ga upravitelji oblasti redovno obavještavaju o zdravstvenom stanju naroda, stanju stoke, trgovini, stanju usjeva, raspoloženju podanika.”²²⁵ Dakle, i nakon 1878. godine država ostaje sa apsolutističkom vlašću, a knjaz je

²²⁰ Glas Crnogoraca, 1879, broj 8, Cetinje, 10. mart 1879, 1.

²²¹ Glas Crnogoraca, 1879, broj 8, Cetinje, 10. mart 1879, 1.

²²² Broj kapetanija u „staroj granici” bio je 48, i u „novoj granici” 27, odnosno novopripojenim oblastima. Spisak kapetanija, DACG, MUD, f. 9, 1879, broj 2956.

²²³ Pedeset godina na prestolu Crne Gore, 1910, 209.

²²⁴ Jedan Vasojević moli knjaza za pomoć da mu porodica ne umre od gladi. (Molba knjazu-gopodaru, DACG, fond Državni savjet (DS), f. 1, br. 1/1891, 2/1891); Molba Kusa Simova knjazu zbog oduzimanja imanja. (Kuso Simov – knjazu Nikoli, 3. IV 1884, DACG, DS, f. 1, br. 2/1884); Učenik gimnazije Lazar Perović moli knjaza za kupovinu knjiga. (L. Perović – knjazu Nikoli, 28. VIII 1886, DACG, MPCP, f. 2, br. 161); Knjaz je davao novac za izgradnju puteva i vjerskih objekata: 100 fiorina za izgradnju puta Presjeka–Nikšić (DACG, MUD, f. 53, 1888, br. 2551); 10.000 fiorina za put Danilovgrad–Nikšić (DACG, MUD, f. 70, 1889, br. 212); 300 talira za crkvu u Spuzu (DACG, MUD, f. 47, 1887, br. 729). Petar Đonović moli za neku službu. (P. Đonović – knjazu Nikoli, 16. VI 1891, DACG, DS, f. 1, br. 5/1891). Živko M. Andrijašević, *Politička osnova vladarskog kulta Nikole krajem XIX i početkom XX vijeka*, Istorijski zapisi, godina LXXV, sveska 1–2, Podgorica, 2002, 93.

²²⁵ Niko Tatar, na knjažev zahtjev, dostavlja izvještaj o stanju roda (N. Tatar – Ministarstvu inostranih djela, 29. IX, 1896, DACG, PPK, f. 29); Vodio je računa da Ministarstvo prosvjete ne kasni s stipendijom (Knjaz Nikola – J. Pavloviću, ministru prosvjete i crkvenih poslova, 1881, DACG, MPCP, f. 1, br. 259). Ž. Andrijašević, *Isto*, 93, 96.

smatrao da je za takvo društvo najbolji prosvijećeni apsolutizam, sa vladarom kao glavom porodice.²²⁶

Državni aparat vlasti u početku bio je dosta neizgrađen, sa ljudima koji nijesu imali potrebne stručne sprema, tako da je većina kapetana poslije rata bila jedva pismena. Uglavnom su živjeli na selu i obrađivali posjede kao i ostali.²²⁷ U „Glasu Crnogorca” 1881. godine piše da su svi Crnogorci u obavezi da snose državne terete, bez obzira na vjeru, i time ispunjavaju prema propisanim naredbama opšte građanske dužnosti. Kome se ovo uređenje nije dopadalo, taj nije za Crnu Goru, pa su mu poručivali da traži krajeve gdje su „*ljudi sretni kad se upodobе marvi božjoj*”.²²⁸ Država započinje unutrašnje reforme i sprema se da učini nove korake. „*Do rata je bio jedan isključivi vojni kolosjek, dok danas ona treba da se izdigne na visine moderne, pravne i prosvijetljene države. Javno mnjenje je postalo sila koja se može porediti sa engleskom flotom i da se na njega mora najozbiljnije računati*”.²²⁹ Upravo se od Crne Gore zahtijevao novi poredak. Ona treba da postane „*središte i ognjište, na kom će gorjeti oganj prosvjete, blagostanja i izobraženja, koji će svjetlost prosipati na svu još u mrak uvijenu okolinu našu i koji će toplotom svojom razgrijevati mnoga ohladnjela i učmala srca*”.²³⁰

Usljed nedovoljnosti sopstvenih kadrovskih kapaciteta u Crnoj Gori, nametalo se angažovanje „učenih izvanjaca”, koji bi ubrzali procese ukupne modernizacije društva, i time dali pečat na izgradnji državnog sistema.²³¹ Proces formiranja moderne crnogorske države prije Berlinskog kongresa bio je koncentrisan ka stvaranju državnih institucija na jednoj strani, dok je prema spoljnjem svijetu glavna bila borba za međunarodno priznanje.²³² U tim procesima od velike važnosti je uloga državnika koji osmišljavaju reforme, kao i znalaca koji ih sprovode u djelo. Brojni problemi su bili pred crnogorskom državom poslije Berlinskog kongresa. Poslije 1878. godine postaje jasno da se država ne može modernizovati zadržavanjem starih društvenih snaga, pa knjaz Nikola odlučnije kreće u promjene, oslanjajući se na savremeniji činovnički aparat. Razvoj političkih odnosa nakon 1879. nametao je potrebu za promjenama u organizaciji države i

²²⁶ Živko Andrijašević, *Istorija crnogorske državnosti od srednjeg vijeka do 2006. godine*, Podgorica, 2022, 365.

²²⁷ *Istorija srpskog naroda*, knjiga 6, tom I, (napisali: Čedomir Popov, Dimitrije Đorđević, Novica Rakočević, Đorđe Mikić, Kosta Milutinović, Vasilije Krestić, Andrija Radenić, Milorad Ekmečić), Beograd, 1983, 211.

²²⁸ *Glas Crnogorca*, broj 28, 1881, Cetinje, 11. jul 1881, 1.

²²⁹ Gavro Vuković, *Memoari*, 3, Titograd, 1985, 310.

²³⁰ *Glas Crnogorca*, broj 9, 1881, Cetinje, 27. februar 1881, 1.

²³¹ Mladen Vukčević, Ivan Vukčević, *Osvrt na pravničku misiju dr Luja Vojnovića u Crnoj Gori*, Matica, broj 63, jesen 2015, 396.

²³² Saša Knežević, *Banke i novac u Crnoj Gori*, Matica, broj 62, ljeto 2015, 297.

društva. No, građansko društvo se sporo razvijalo, a državna vlast je bila u rukama knjaza Nikole. Na tom započetom putu državnih reformi Nikola I je sa dosta državničke mudrosti razvio i učvrstio državne institucije i krenuo u sređivanje društveno-ekonomskih prilika u zemlji.

Godine 1878. nakon teritorijalnih dobitaka teritorija Crne Gore je iznosila 8.665 km².²³³ Nakon brojnih komplikacija i sukoba u vezi sa sprovođenjem odluka Berlinskog kongresa, uslijedio je višegodišnji proces razgraničenja i utvrđivanja granične linije između Crne Gore i Osmanskog carstva.²³⁴ Nakon teritorijalnih kompenzacija koje su izvršene nakon Berlinskog kongresa, teritorija Crne Gore iznosila je 9.475 km².²³⁵ Ona je zahvatala približno oko 70 km obale. Kako navodi Rovinski od ušća rijeke Bojane do planine Mokra (smjer sjeveroistok) pružala se u dužini oko 178 km. Od planine Mokra do sastava rijeka Tare i Pive (sjeverozapadni smjer) rastojanje je bilo oko 125 km. Od sastava Tare i Pive do blizu mora u blizini ispod Štirovnika (južni smjer s jednim većim skretanjem k zapadu) oko 143 km i od Štirovnika, paralelno s morem do ušća Bojane (jugoistočni smjer) oko 120 km. Sve ukupno oko 566 km. Njena najveća dužina pravcem sjever–jug iznosila je 165 km (od sastava Pive i Tare do ušća Bojane), dok je pravcem

²³³ H. Batovski, *Teritorijalni razvoj Crne Gore*, Zapisi, 1938, knjiga XVIII, 2, 76.

²³⁴ Detaljnije vidjeti: DACG, MV, f. 2, vojvoda Ilija Plamenac – vojvodi Marku Miljanovu, 24. 9. 1879, 536; Novak Ražnatović, *Crna Gora i Berlinski kongres*, Cetinje, 1979, 87–148. Gavro Vuković, *Memoari*, Cetinje–Titograd, 1985, 9–148; Jovan Vukić, *Plavsko-gusinjska afera i oslobođenje Ulcinja 1880. godine*, Beograd, 1929; Novak Ražnatović, *Sprovođenje XXIX člana Berlinskog ugovora o Crnogorskom primorju i integraciji Austro-Ugarske u luci Bar*, Istorijski zapisi, 3–4, 1972, 383–412; Jovan Vukić, *Plavsko-gusinjska afera i oslobođenje Ulcinja 1880. godine*, Beograd, 1929; Novak Ražnatović, *O razgraničenju Crne Gore i Turske (1881–1887)*, Istorijski zapisi, godina LX, sveska 1, Titograd, 1987, 106; Novak Ražnatović, *Razgraničenje Crne Gore i Turske (1883–1887)*, Istorijski zapisi, godina LXVIII, sveska 2, Podgorica, 1995, 31; Novak Ražnatović, *Izvršenje odluka Berlinskog kongresa o predaji Podgorice Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, knjiga XX, sveska 1, Titograd, 1963, 88; *Zapisnik o razgraničenju s Turskom 1879 godine*, Zapisi, knjiga XIX, sveska 1, Cetinje, 1938, 48–50; Novak Ražnatović, *Plavsko-gusinjska afera 1879. i Marko Miljanov*, Istorijski zapisi, godina XXXV (LV), sveska 3–4, Titograd, 1982, 61; Novak Ražnatović, *Pokušaj razgraničenja između Crne Gore i Turske 1880. putem kompenzacije za Plav i Gusinje teritorijom albanskih plemena Gruda i Hota*, Istorijski zapisi, knjiga XXX, sveska 1–2, Titograd, 1973, 35; Saša Knežević, *Britanska politika prema pitanju razgraničenja Crne Gore i Turske 1878–1880*, Istorijski zapisi, knjiga LXX, sveska 1, Titograd, 1997, 76; Milovan Mušo Šćepanović, *Naseljavanje i podjela zemlje u kolašinskom kraju 1879–1886 (pravne relacije)*, Istorijski zapisi, godina XXXVIII (LVIII), sveska 2, 1985, 111, 112.

²³⁵ Podaci o veličini teritorije ondašnje Crne Gore prilično se razlikuju, ali se najviše kreću nešto preko 9.000 km². Ruski general Streljicki navodi da je crnogorska teritorija iznosila 9.400 km² (St. Grujić, *Statistika Knjaževine Crne Gore*, Ratnik, 1890, knj. XXIII, 45–46). Gotovo ista cifra, 9.475 km², navedena je u knjizi *Pedeset godina na prestolu Crne Gore*. Dr Henrik Batovski navodi nekoliko podataka iz raznih izvora, koji se uglavnom kreću od 9.000 do 9433 km², pa zaključuje: „Broj između 9.000 i 9.100 kv. kilometara izgleda da je najbliži istini.” (*Teritorijalni razvoj Crne Gore*, Zapisi, 1937, knj. XVIII, 76; Mirčeta Đurović, *Trgovčki kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, Istorijski institut NR Crne Gore, Cetinje, 1958, 101). Tablice Hibner za 1882. godine navode 9.030 km², dok za godinu 1907. daju podatak od 9.080 km²; Gotski almanah za 1880. godinu navodi 9.433 km², za 1887. godinu 9.030 km², a za 1908. godinu 9.080 km²; Miomir Dašić u radu *Pregled teritorijalnog širenja crnogorske države*, Istorijski zapisi, br. 1, 1987. daje podatak od 9.475 km², kao i Branislav Marović, *Stočarstvo Crne Gore 1860–1953*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 1998, 20.

zapad–istok rastojanje bilo 130 km (od Gubara na području Grahova do Mokre planine u Vasojevićima). Rovinski navodi interesantno upoređenje razdaljine između Cetinja i pojedinih mjesta vezano za pješački hod od prosječno 5 km na čas. Po njegovoj računici od Cetinja do Ulcinja bila su potrebna dva dana hoda, do Pive i Tare tri dana, do krajnje tačke u Vasojevićima isto tri dana, do Grahova jedan dan.²³⁶ Veliki dobici, koji su ozvaničeni na Berlinskom kongresu, kao što su dvostruko uvećanje državne teritorije, ogromne površine obradivog zemljišta, nekoliko ekonomski razvijenih gradskih sredina i izlaz na more, svakako su uticali na njen društveno-ekonomski i kulturni razvoj. Oslobođene oblasti bile su ekonomski naprednije, bogatije, i privredno snažnije u odnosi na „stari” dio zemlje. U njima ima više ekonomskih kapaciteta, više obradivih površina, šuma, pašnjaka. Agrarna reforma, sprovedena poslije Berlinskog kongresa, djelimično je riješila problem prenaseljenosti, a glavnu odliku u ekonomskom životu zemlje i dalje je predstavljao sitni seljački posjed. Početkom XX vijeka gradski život unosi izvjesne novine u određenu društvenu strukturu zemlje, a naročito dolazi do povezivanja gradova savremenijim putevima. Dakle, Crna Gora je trebalo da bude zemlja ekonomskog napretka, ali i integrisani prostor na kome će se sprovoditi državna politika u svim sferama društvenog života. Vlast je bila svjesna činjenice da je poslije velikog teritorijalnog proširenja zemlja komunikacijski nepovezana i da ekonomskog razvoja ne može da bude bez dobrih saobraćajnica.

Budući da nema preciznih podataka o broju stanovnika Crne Gore u tom periodu, pretpostavlja se da je taj broj sa novodobijenim oblastima, od oko 140.000 pred rat 1876. godine porastao za oko 35–40.000.²³⁷ Iako je pri Ministarstvu unutrašnjih djela bio osnovan statistički odsjek koji je preko svojih organa dobijao izvještaje i upoznao najčešće preko „Glasa Crnogorca” javnost u vezi sa brojnim podacima koji se odnose na ekonomiju, školstvo, izvoz, uvoz, prihode i rashode, do tačnog broja stanovnika teško se dolazilo. Za ovo postoji više razloga. Vlasti su često zbog vojnih ili drugih razloga taj broj držali u tajnosti.²³⁸ Po nekim tumačenjima crnogorski dvor je korigovao podatke u strogoj tajnosti.²³⁹ U ovom periodu u Crnoj Gori ne žive

²³⁶ Pavel Apolonovič Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, Geografija – Istorija, Cetinje, 1993, 28, 29.

²³⁷ Andrijašević, *Crnogorska ideologija 1860–1918*, 232. Pavle Radusinović, *Stanovništvo Crne Gore do 1945. godine*, Beograd, 1978, 131.

²³⁸ Đ. Pejović, *Uzroci masovnog iseljavanja stanovništva iz Crne Gore (1878–1961)*, Istorijski zapisi, XIX, 1962, 211.

²³⁹ Radusinović, *Stanovništvo Crne Gore do 1945*, 132. Prema: B. Schwarc, *Montenegro, Schilderung einer Reise*, Leipzig, 1887. „Ako se hoće dati vijesti o broju crnogorskih stanovnika, to treba prije svega imati na umu čudnu činjenicu da je on do sada uopšte previsoko uziman. U najvećem dijelu geografskih udžbenika govori se o nekih 250 i 300.000, čak i više. Ova zabluda je sigurno potekla otuda, što je zaključak iz zaista pretjeranog broja vojnika, koje je Crna Gora, pored svih žrtava u važnim bojevima izvodila pred zapanjeni svijet. Ali su nama prijateljski stavljeni

samo pripadnici pravoslavne vjeroispovijesti, već se po nekim procjenama smatra da nepravoslavnog stanovništva ima oko deset hiljada. Crna Gora je poslije Berlinskog kongresa dobila nešto oko 25 % novog stanovništva. Gotovo četvrtina crnogorskih podanika poslije 1878. godine bila je iz novooslobođenih oblasti. Uz to, skoro polovina ovog stanovništva nije bila pravoslavne vjeroispovijesti.²⁴⁰ Najveći dio stanovništva živi na selu, preko 80%.²⁴¹

Veoma značajnu ulogu u razvoju statističke misli u Crnoj Gori predstavljaju popisi stanovništva iz 1879, 1899. i 1909. godine. Spoznaja o sprovođenju popisa u Crnoj Gori krajem XIX vijeka govori o razvijenosti i spremnosti crnogorske administracije da se izbori sa izazovom koji se našao pred njom. U crnogorskoj istoriografiji bilo je različitih tumačenja, nejasnoća, nedorečenosti, pa i propusta, ali i osporavanja, pogotovo popisa iz 1879.²⁴² Međutim, arhivska građa iz tog perioda svjedoči da je tadašnja Crna Gora imala snage i pregnuća da ispuni brojne zahtjeve koji su joj svakako donosili i bolji međunarodno pravni položaj. Podaci dobijeni ovim popisima odlikuju demografsku sliku tadašnje Crne Gore i crnogorskog društva, o čemu će biti detaljno riječi u poglavlju o stanovništvu.

Crnogorski gradovi ovoga perioda ne mogu se porediti sa savremenim evropskim gradovima. Početkom XX vijeka u njima je živjelo oko 15 posto stanovništva.²⁴³ Poslije Kongresa rast gradova u Crnoj Gori predstavlja pravu malu prekretnicu za razvoj društva. Formira se građanska klasa od ostataka iz turskog perioda i novog stanovništva koje se masovno doseljava na nove teritorije. Veliki je upliv trgovaca, zanatlija, poslovnih ljudi, a uz njih i činovnika, koji predstavljaju jedan novi element u razvoju crnogorske države. U zemlji je bilo oko 350 sela. Veća

na raspoloženje tačni podaci o ovome, koji su sabrani u najnovije vrijeme. Po njima cijela država sa prisajedinjenim oblastima jedva da ima 160.000 stanovnika, od kojih, usljed vječitih i krvavih bojeva, samo manji dio, njih 75.000 pripada muškom polu". Po Rovinskom u Crnoj Gori je 1880. živjelo 150.000 duša i 25.000 domova. P. Rovinski, *Černogorija*, II, I dio, Peterburg, 1897, 690. Moskovljević navodi broj od 170.000 stanovnika za 1878. godinu. Moskovljević, *Naša otadžbina*, Beograd, 1929, 18.

U Crnoj Gori je prema podacima za 31. decembar 1909. živjelo 317.856 stanovnika, odnosno 179.605 muškaraca i 138.260 žena (DACG, MUD, br. 10767, 30. II 1910). Ipak, pretpostavlja se da tolika nesrazmjera u broju ženskih i muških osoba nije mogla biti, ako se imaju u vidu ratnički, migracioni, ekonomski faktori. Prema drugim arhivskim podacima u Crnoj Gori je tada bilo 222.015 stanovnika (DACG, MUD, br. 10334, novembar 1910).

²⁴⁰ Radusinović, *Stanovništvo Crne Gore do 1945. godine*, 131. Živko M. Andrijašević, *Politička osnova vladarskog kulta knjaza Nikole krajem 19. i početkom 20. vijeka*, Istorijski zapisi, godina LXXXV, sveska 1–2, 2002, 92.

²⁴¹ Živko M. Andrijašević, *Kratka istorija Crne Gore*, Bar (Cetinje), 2000, 176. Andrijašević, *Crnogorska ideologija 1860–1918*, 232.

²⁴² Dušan Vuksan, *Prvi popis stanovništva u Crnoj Gori*, Zapisi, XVII, 184–186; Srđan Pejović, Mirjana Kapisoda, *Popis svega stanovništva Crne Gore po okružjima, varošima i selima*, 1879, Zbirka dokumenata, Knjiga I, Cetinje, 2009.

²⁴³ Miomir Dašić, *O nekim opštim pogledima na Crnu Goru epohe kralja Nikole (1860–1918)*, u Kralj Nikola – Ličnost, djelo, vrijeme, Podgorica, 1998, tom I, 39.

mjesta su bili Cetinje, Rijeka Crnojevića i Danilovgrad. Poslije rata tu su još Podgorica, Nikšić, Bar, Ulcinj, Kolašin, Andrijevića. Neposredno poslije rata Podgorica je imala oko 8.000, Nikšić 4.000, Bar 6.000, Ulcinj 5.000 stanovnika. Tada je, na primjer, Cetinje imalo oko 800 stanovnika, da bi se 1896. godine taj broj na Cetinju kretao oko 2.500. Pri izgradnji gradova vodilo se računa da se grade planski, ali takođe da se poštuju određeni rokovi. Tako je, na primjer, prilikom izgradnje kuća u Andrijevići dat rok ljudima da naprave kuće na zemljištu, a ukoliko se ne bi ispoštovao rok, zemljište je davano drugima koji su mogli taj rok ispoštovati.²⁴⁴

Indikator nemogućnosti crnogorske vlasti da umanjí posljedice ekonomske krize predstavljale su migracije stanovništva. Godine 1889. u Crnoj Gori bilo je 33.292 domaćinstva. Jedna od negativnih posljedica je iseljavanje stanovništva i nemogućnosti crnogorske vlasti da je koliko toliko ublaži. Od par hiljada pojedinih godina, pa do 11.000 stanovnika tokom 1889. godine. U periodu od sedam godina iseljeno je čak 30.000 stanovnika.²⁴⁵ Crna Gora nije uspjela da obezbijedi normalniji život većem broju porodica, a što im je obećavano.²⁴⁶ Kada se pogleda struktura stanovništva na kraju XIX vijeka, onda se uočava da je jedna trećina bez zemlje i kuće. Upravo u tom dijelu se nalazi najveći dio stanovništva koji se iseljava. Primjetan je porast broja stanovnika. List „Onogošt” 1899. godine iznosi podatke da u mjestima gdje je prije 50 godina živjelo 7 porodica, tada živi između 50 i 70.²⁴⁷ Ako se uzme u obzir da se sa deset rala može prehraniti 15 stanovnika, a da Crna Gora početkom XX vijeka ima oko 180.000 rala pod raznim poljoprivrednim kulturama²⁴⁸, onda se nameće zaključak da je u prosječno rodnoj godini mogla da prehrani oko 200.000 stanovnika.²⁴⁹ Porast stanovništva i broja porodica, diobe kućnih zajednica i usitnjavanje sitnog posjeda, česte nerodne godine, činili su život sve težim, pa se izlaz tražio u iseljavanju i radu u inostranstvu.

Poslije Berlinskog kongresa crnogorska država je svoj uticaj usmjerila prema Polimlju, Novopazarskom Sandžaku i sjevernoj Albaniji, oblastima koje su bile u okviru Osmanskog carstva. Crna Gora je uspjela da izdejstvuje status zaštitnice turskih podanika u pograničnim

²⁴⁴ DACG, MUD, 1884, f. 37, dokument 1171 (*Božo Petrović – Milutinu Dedoviću*)

²⁴⁵ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Podgorica, 2006, 217.

²⁴⁶ Jedan od razloga iseljavanja porodica i radnika često su bili pored gladi i dažbine koje su morale plaćati državi – porez, dacija, školarina, dažbine crkvi, obavezni rad, odnosno nadnica, DACG, MF, 1881, f.16, 758; DACG, MUD, 1884, f.53, 375, Vidjeti: Đoko Pejović, *Uzroci masovnog iseljavanja stanovništva iz Crne Gore (1878–1916)*, Istorijski zapisi, godina XV, knjiga XIX, sveska 2, Titograd, 1962, 224.

²⁴⁷ *Onogošt*, 1899, broj 29–31, *Onogošt*, 1900, broj 7.

²⁴⁸ 90.000 pod kukuruzom, 45.000 pod pšenicom i 45.000 za krompir, kupus, pasulj.

²⁴⁹ Đoko Pejović, *Uzroci masovnog iseljavanja stanovništva iz Crne Gore (1878–1916)*, 210.

oblastima, tako da ona u njima djeluje politički i propagandno. Nacionalna politika Crne Gore je usmjerena prema pljevaljskoj, bjelopoljskoj, beranskoj i gusinjskoj kazi. Uticaj u ovim oblastima je sproveden preko lokalnih vlasti u pograničnim krajevima i političkih povjerenika sa druge strane granice. Crnogorska vlast je smatrala da ima presudnu ulogu i potpuni uticaj na tamošnje pravoslavno stanovništvo. Ona je, takođe, jačala svoj uticaj i među katoličkim Albancima, koji su naseljavali oblasti između Skadarskog jezera i gornjeg toka Cijevne. Albanci su se razlikovali po svojoj konfesionalnoj pripadnosti od Turaka, bili su nezainteresovani za dalji opstanak Carstva. Poslije Berlinskog kongresa na Cetinju su smatrali da granice ne odražavaju pravo stanje stvari i da je Crnoj Gori učinjena nepravda. Crnogorske teritorijalne ambicije odnosile su se na Skadar i sjevernu Albaniju do Drima i Mate, plavsko-gusinjsku oblast, Donje Vasojeviće, dio Stare Srbije do Đakovičkog okruga i Prizrena i dio Novopazarskog Sandžaka.²⁵⁰ Već je na kraju rata sa Turskom bilo jasno da se Crna Gora neće moći modernizovati zadržavanjem starih društvenih snaga. Tako nastaju otpori Nikolinoj vlasti, i dolazi do konflikta između vladara i pojedinih glavara, koji se može donekle protumačiti i kao sukob modernog sa patrijarhalnim. Gledajući strukturu stanovništva, nije Crna Gora bila samo, uslovno rečeno, viši slojevi društva, knjažev dvor, glavari, činovnici i učenjaci. Realna Crna Gora je bilo društvo seljaka, poljoprivrednika i stočara, koji su se borili za svoje mjesto pod suncem i bili ugroženi od privrednog i socijalnog kolapsa.²⁵¹

Migracijama stanovništva u novodobijene oblasti došlo je do njihovog izvanplemenskog homogenizovanja, a socijalizacijom doseljenjika i njihovim uključivanjem u društvene tokove došlo je do stvaranja zajedica u kojima plemanska pripadnost prestaje da bude dominantan faktor inkorporiranja. Novi društveni slojevi tako počinju da bivaju antipod plemenskoj Crnoj Gori. „Nova” i „stara” Crna Gora čine dva različita kulturološka modela, koji se uklapaju poslije 1878. godine u jednu državnu i društvenu cjelinu. Proces integracija trebalo je da sprovede institucija vlasti *„centralizovanjem i unifikacijom administrativnog i prosvjetnog sistema, zatim izgradnjom komunikacija i formiranjem jedinstvenog ekonomskog prostora.”*²⁵²

Zvanično glasilo „Glas Crnogorca” je 1884. godine isticao da novo doba stavlja pred stanovnike Crne Gore nove zadatke, koje njihovi preci nijesu poznavali, i prema kojima ni oni

²⁵⁰ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Podgorica, 2006, 267.

²⁵¹ Holm Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, Beograd, 2008, 207.

²⁵² Živko Andrijašević, *Crnogorska ideologija 1860–1918*, 249.

sami nijesu bili vješti. Sada je potrebno da se trude da ih nauče i savlađuju. Ono što oni ne budu mogli, da ostave naraštajima koji će za njima doći. Smatra se da od stare Crne Gore treba stvoriti novu Crnu Goru, od vojničke države treba napraviti uređenu, modernu i kulturnu državu koja će stati dostojno u isti red sa ostalim evropskim državama.²⁵³ Početkom te godine apostrofiralo se određeno životno načelo države, koje ima svaka država, pa ga mora imati i Crna Gora. To načelo je bilo – Crnogorstvo, bez koga ona ne bi mogla živjeti. Ta tema se razrađivala u nekoliko brojeva novina gdje se navodilo da ona ne bi materijalno propala, ako bi izgubila to načelo „*u njoj bi ostale one iste stijene i krši, možda još zaodjenute šumom i zelenilom, ona bi se mogla još i proširiti, u njoj bi moglo biti i više naroda, bogatijeg i prosvjetljenijeg – ali to više ne bi bila Crna Gora, kad u njoj ne bi bilo Crnogorstva*”.²⁵⁴ Staroj državi trebalo je dati nove oblike, trebalo je obnoviti novim životom dobro uređene i moderne države, gdje bi se pazilo na sve strane državnog života, a opet se sve prilagođavalo prema crnogorskom korjenu. Trebalo je „*unijeti u staru Crnu Goru zdravu kulturu i civilizaciju novoga vijeka i priljubiti je k osnovi države, da s njom sraste i da je osnaži*”.²⁵⁵ Svake godine trebalo je ponešto dodavati ka toj „*novoj zgradi crnogorske države*”, ali dobro uočavajući sve potrebe zemlje i naroda. Na slikovitim primjerima je isticano kako treba raditi za dobrobit države, pa se tako kaže da niko još nije ozidao kuće s krova počinjući. Isto tako ni država se ne može praviti.²⁵⁶ Pred njom su u početku bili brojni izazovi i zadaci u prosvjeti, privredi, upravi, finansijama, zdravstvu. Državne potrebe nije bilo moguće podmiriti sve odjednom, već jednu za drugom počinjući od najvažnijih i najcjelishodnijih, pa prelazeći redom na druge. Moralo se gledati koji su interesi i zadaci države.²⁵⁷

Poslije Berlinskog kongresa dolazi do unapređivanja prosvjetnih institucija, povećava se broj osnovnih škola, osnivaju se nove školske institucije, uvećava se broj publikacija i nedeljnih i periodičnih glasila. Pored razvoja prosvjetnih institucija, osnivaju se brojna književna društva, nacionalne institucije kulture (Državna biblioteka, Državni arhiv i Državni muzej). U državnim glasilima se ističe i da Crna Gora samo tako može napredovati, odnosno ako se u budućnosti bude

²⁵³ *Glas Crnogorca*, 1884, broj 4, Cetinje, 22. januar 1884, 1; *Glas Crnogorca*, 1885, broj 1, Cetinje, 12. januar 1885, 1.

²⁵⁴ *Glas Crnogorca*, 1884, broj 5, Cetinje, 28. januar 1884, 1.

²⁵⁵ *Glas Crnogorca*, 1884, broj 9, Cetinje, 26. februar 1884, 1.

²⁵⁶ *Glas Crnogorca*, 1885, broj 21, Cetinje 1. jun 1885, 1.

²⁵⁷ *Glas Crnogorca*, 1882, broj 15, Cetinje 10. april 1882, 1.

naslanjala i na mač i na pero. Poštovanje prema prosvjeti, bez koje ne može postojati ni Crna Gora, treba dovesti u sklad s poštovanjem prema viteštvu.²⁵⁸

Knjaz Nikola je nakon 1878. godine preduzeo čitav niz mjera za podsticaj ekonomskog preobražaja Crne Gore. Vjerovao je da Crna Gora ulazi u period ekonomskog prosperiteta i da će postati država koja neće puno zavisiti od tuđe pomoći. Promjene nastale u ekonomskom pogledu poslije Berlinskog kongresa najbolje se vide iz protokola dacija o imovini koja je oporezovana. Tako je, na primjer, prije 1878. godine Crna Gora posjedovala 77.857 rala oranice i 37.343 livada kose, dok je 1885. (privreda se ove godine stabilizuje) bilo 156.500 rala oranice i 102.869 kosa livade. Broj goveda, konja, svinja, brava, pčela bio je skoro dupo veći. Pored toga, u novooslobođenim krajevima bilo je veliki broj mlinova (372) i valjaonica (53), a u primorskim krajevima maslina (156.198). To je uslovilo i da dođe do porasta iznosa dacija (poreza).²⁵⁹ Smatralo se da je za preobražaj društva veoma važno unapređenje poljoprivrede i stočarstva. Nagovještavalo se uvođenje novih sorti biljaka, stvaranje novih zasada, dovođenje stručnjaka za rješavanje problema privrede.²⁶⁰ Kako se zemljoradnja i stočarstvo nalaze na niskom stupnju razvoja, važan zadatak države u predstojećem periodu biće kreiranje uslova za njihov razvoj. Na taj način stvorili bi se uslovi i za ekonomsku samostalnost države Crne Gore. Vjerovali su i da bogatstvo šuma i industrijskih biljaka može donijeti milione fiorina državi.²⁶¹ Ekonomski potencijali Pive, Drobnjaka, Vasojevića, Jezera, Šaranaca uz dobre puteve i stručnjake koji će osavremeniti proizvodnju, omogućiće višak hrane koji će se izvoziti na svjetska tržišta.²⁶²

Promjena državnopravnog statusa zemlje i dobijanje velikih teritorija davali su osnova za stvaranje unutrašnjeg probražaja, prije svega u pravcu ekonomskog boljitka, budući da su nove teritorije donijele i velike ekonomske mogućnosti. Za ovaj preobražaj bio je potreban novac, ali se država nije htjela zaduživati. Sve što je rađeno u periodu 1878–1900. na polju nacionalne ekonomije bilo je fragmentarno, periodično i nedovoljno brzo, budući da nije bilo odgovarajućih

²⁵⁸ *Glas Crnogorca*, 1894, broj 8, Cetinje, 19. februar 1894, 2.

²⁵⁹ Podaci za 1873. godinu: bravi – 422.922; goveda i konji – 63.906; pčele i svinje 32.852; 1885. godina: bravi – 832.279; goveda i konji 139.342, pčele i svinje – 60.301. Za godinu 1873. prikupljeno je 91.534,44 fiorina, a za 1885. taj iznos je bio 343.188,33 fiorina. DACG, CS, Knjiga naplate dacije i izdavanja plata. DACG, MF; protokol dacije za 1885. Detaljnije: Đurović, *Crnogorske finansije 1860–1915*, 91–96.

²⁶⁰ *Glas Crnogorca*, broj 13, 1879, Cetinje 14. april 1879, 1. Ministarstvo se brinulo o širenju novih biljni sorti, pa je izdavalo naređenja kapetanima da nadgledaju njihovu upotrebu; vodeći računa o stanju usjeva i dovoljnim količinama za narednu godinu. DACG, MUD, f.4, 1879, B. Petrović – vojvodi M. Vrbici, 28. V 1879. DACG MUD, f. 12, 1880; br. 1443, 1453, 1454, 1455, 1456, 1463, 1471, 1472.

²⁶¹ *Glas Crnogorca*, 1884, broj 18, Cetinje 29. april 1884, 1.

²⁶² *Glas Crnogorca*, 1884, broj 29, Cetinje 15. jul 1879, 1.

strateških planova i krupnijih reformi. Sve što je država preduzimala svodilo se na elaborate za poboljšanje određenih poljoprivrednih djelatnosti, kao i na državna glasila koja su iznosila optimistične vizije budućeg razvoja Crne Gore i društva. To svakako ne znači da u Crnoj Gori nije bilo novih industrijskih postrojenja, privrednih društava, poljoprivrednih dobara, novih saobraćajnica, no, ipak, sve je to bilo slabijeg potencijala za pokretanje bržeg ekonomskog preobražaja i transformacije.

Pomjeranja stanovništva u novim okolnostima dovela su da promjene strukture posjeda, a što je uticalo i na finansijsku politiku crnogorske države. Novi krajevi su bili razvijeniji i bogatiji od stare Crne Gore. Oni su postali najvažniji poljoprivredni predjeli Crne Gore. U pismu knjaza Nikole knezu Milanu u martu 1879. godine, navodi se da iako nije postignut cilj, koji su smjerale kneževine, da se prema okolnostima, koje su Evropom zavladaile, moraju zadovoljiti dobijenim rezultatima.²⁶³ A rezultati su bili takvi da je Crna Gora izlaskom na more dobila mogućnost razvoja pomorstva, trgovačke flote. Velike sile su predaju Ulcinja uslovile odredbama XXIX člana Berlinskog ugovora. Odredbe o primorju Bara koji je predmet pisama vlade Austro-Ugarske od 17. januara 1880. godine i vlade Crne Gore od 30. novembra 1879. i 20. januara 1880. godine – biće isto primijenjene na Ulcinj i njegovo primorje. Osmansko-crnogorski pregovori o razgraničenju imali su za rezultat konvencija potpisanu u Kunju 25. XI 1880. godine. Crnogorska vojska je ušla u Ulcinj 26. novembra 1880. godine. Sljedećeg dana Božo Petrović je dočekan aklamacijom od varoškog stanovništva, dok je cijela teritorija do Bojane pripala Crnoj Gori do 29. novembra.²⁶⁴ „*Prijetnja britanskim planom o okupaciji Smirne i drugi pritisci evropskih sila u Carigradu dali su napokon rezultate.*”²⁶⁵ Istovremeno sa dobijanjem gradova u unutrašnjosti jača zanatstvo, trgovina, jača eksploatacija šuma, raste unutrašnja trgovina.²⁶⁶

Primjećujemo da su bez obzira na veličinu i kvalitet posjeda koje je dobio seljak i načina raspodjele zemlje u novodobijenim krajevima, nastale promjene imale ogroman značaj za dalji razvitak poljoprivrede i života. Zemljišnji svojinski odnosi poslije Kongresa doživjeli su značajan preobražaj. Odnos obrađene i neobrađene površine u Crnoj Gori bio je 1:11.²⁶⁷ Osim formalno

²⁶³ *Odnosi Srbije i Crne Gore u XIX veku*, priredio Petar Popović, Beograd, 1987, 639.

²⁶⁴ J. Vukić, *Oslobođenje Ulcinja*, Zapisi, knjiga IV, sveska 2, Cetinje, 1929, 105.

²⁶⁵ Saša Knežević, *Britanska politika prema pitanju razgraničenja Crne Gore i Turske 1878–1880*. Istorijski zapisi, godina LXX, sveska 1, Podgorica, 1997, 89.

²⁶⁶ Živko M. Andrijašević, *Politička osnova vladarskog kulta Nikole krajem XIX i početkom XX vijeka*, Istorijski zapisi, godina LXXV, sveska 1–2, Podgorica, 2002, 92.

²⁶⁷ Đoko Pejović, *Uzroci masovnog iseljavanja stanovništva iz Crne Gore (1878–1916)*, Istorijski zapisi, godina XV, knjiga XIX, sveska 2, Titograd, 1962, 211.

pravne promjene i otklanjanja feudalnih odnosa u krajevima oslobođenim u ratu, vršila se i kolonizacija i preraspodjela zemljišnih posjeda. Kada je bila podjela Nikšićkog polja, najbolje dionice dobili su knjaz i najviši glavari. Glavari su dobijali i po više stotina rala najbolje zemlje. Slična situacija je bila širom Crne Gore. Na primjer, trojica piperskih glavara dobili su najbolje i najveće površine zemlje. Glavari su za sebe zadržavali vinograde i mlinove, a zemlju su davali drugima da je obrađuju. U Nikšiću je ostala zemlja podijeljena na 5.400 muških glava. Svako ko je učestvovao u ratu, mogao je dobiti 3 rala. Četni oficiri su dobijali 7 puta više, dakle više od 20 rala.²⁶⁸ Na prostoru Zete 36% stanovništva bilo je iz Katunske, Riječke, Lješanske i Crmničke nahije.²⁶⁹ U Spuzu su postojali trgovci koji su se bavili preprodajom zemlje. Uprkos ovoj podjeli zemlje, mnogi su ostajali bez nje. Imamo primjer vojvode Sočice koji je 1889. godine kupovao imanja 70 ljudi koji su se iselili u Srbiju.²⁷⁰ U teritorijalni okvir zemlje ušli su privredno razvijeniji krajevi sa velikim površinama obradivog zemljišta pogodnog za poljoprivredu. Prije rata ratarski zemljišni fond iznosio je 77.494 rala, dok su se, na primjer, 1884. godine obradive površine povećale na 152.275 rala.²⁷¹

Kako svjedoči vojvoda Gavro Vuković, prva polovina 1879. godine provedena je u raspravljanju unutrašnjih pitanja, koja su se poslije rata isticala. „*Nastalo je doba prepiranja o junaštvu, o bitkama, o sječi glava*”. Poslije toga došlo je do podjele dobijenog plijena, zemalja, mlinova, voćnjaka, koji su ostali iza Turaka. U početku nije bilo jedinstvenog sistema za cijelu zemlju, što se tiče raspodjele zemlje i rješavanja pitanja o darovima.²⁷² Svaki vojnik koji je dobio zemlju u nikšićkom polju, na sebe je preuzimao obavezu plaćanja određenog poreza muslimanima, koji su bili prethodni vlasnici te zemlje. Isplaćivana je četvrtina roda, i uprkos tome što su se Crnogorci bunili, knjaz je izdao proklamaciju o ovoj međunarodnoj obavezi 13. jula 1882. godine. Ministarstvo unutrašnjih djela je donijelo naredbu 16. jula 1882. godine o muhadžerskim imanjima.²⁷³ U godinama poslije Berlinskog kongresa vladala je prava zbrka oko muhadžerskih imanja, koja su prodavana i mijenjana. U periodu od 1883. do 1887. godine država je otkupljivala

²⁶⁸ Đoko Pejović, *Uzroci masovnog iseljavanja stanovništva iz Crne Gore (1878–1916)*, 214.

²⁶⁹ Đoko Pejović, *Uzroci masovnog iseljavanja stanovništva iz Crne Gore (1878–1916)*, 218.

²⁷⁰ Đoko Pejović, *Isto*, 245.

²⁷¹ Ljubinka Ćirić – Bogetić, *Komunice u Crnoj Gori u XIX i početkom XX vijeka*, Titograd, 1966, 143.

²⁷² Gavro Vuković, *Memoari 2*, Cetinje, Titograd, 1985, 27.

²⁷³ Milovan Mušo Šćepanović, *Naseljavanje i podjela zemlje u kolašinskom kraju 1879–1886 (pravne relacije)*, Istorijski zapisi, godina XXXVIII (LVIII), sveska 2, 1985, 84.

od muhadžira više od deset hiljada rala zemlje za blizu 26 hiljada talira.²⁷⁴ Knjaz Nikola da bi stao na put toj praksi, naredio je 15. aprila 1893. godine da se ukida ta praksa i da se mora zemlja držati najmanje trideset godina kako bi ona prešla u trajno vlasništvo.²⁷⁵ U Kolašinu je poslije oslobođenja zemlja dijeljena između tri bataljona, koja su oslobađala grad na način da se vukao brušket. Knjaz je početkom 1880. godine naredio komandirima Moračkog i Rovačkog bataljona da urade i obnove 240 kuća u koje će se useliti najsiromašniji.²⁷⁶ Ponovno mjerenje već podijeljene zemlje vršilo se i 1885. godine. U svojim „Memoarima” vojvoda Gavro Vuković ističe da se Crnogorci jako udvaraju svojim starješinama, a posebno onima od kojih ih je strah. Nije bilo rijetko kada su u podjeli odličja preskakali dobre junake, a dodjeljivali ih vojnim starješinama. Knjaz Nikola je pokušavao da tamo gdje uoči, tu grešku ispravi.²⁷⁷

Unutrašnje tržište Crne Gore nije moglo da zadovolji tadašnje potrebe Crne Gore. Takvo stanje upućivalo je Crnogorce da idu na strana tržišta, od kojih su zavisili ne samo ekonomski već i politički. Zatvaranjem nekih turskih pazara pojedini pogranični krajevi dolazili su u vrlo težak položaj.²⁷⁸ Sukobe pojedinih crnogorskih trupa i pojedinaca koji su dovodili do prekida trgovačkih veza sa susjednim zemljama posebno sa Turskom, državne vlasti su u ovom periodu onemogućavale i nastojale su da ti odnosi budu normalniji kako ne bi dolazilo do zabrane trgovačkog saobraćaja, što je nanosilo prilično štete crnogorskoj privredi, posebno trgovini.²⁷⁹ Mada je trgovine bilo i ranije, Crnogorci su usmjerili svoju robu prema turskim pazarima 1. januara 1880. godine.²⁸⁰ Poslije Berlinskog kongresa zbog povećanja uvoza industrijskih proizvoda jača emigracija zanatlija u Albaniju i druge turske krajeve.²⁸¹ Cetinje utiče na nacionalno-političke pokrete i dešavanja u ovim oblastima tako što gradi mrežu političkih povjerenika i privrženika. Politička zbivanja u okruženju na taj način sasvim odgovaraju crnogorskim državnim ciljevima. Crna Gora je dobila ulogu zaštitnice prava pravoslavnog stanovništva sa druge strane granice, i

²⁷⁴ DACG, MUD, 1895, f. 92, 291. Đoko Pejović, *Uzroci masovnog iseljavanja stanovništva iz Crne Gore (1878–1916)*, 213.

²⁷⁵ Milovan Mušo Šćepanović, *Naseljavanje i podjela zemlje u kolašinskom kraju 1879–1886 (pravne relacije)*, 126.

²⁷⁶ Isto, 88.

²⁷⁷ Gavro Vuković, *Memoari 2*, Cetinje, Titograd, 1985, 28.

²⁷⁸ Branislav Marović, *Spoljno tržište i izvoz stoke i stočnih proizvoda Crne Gore u XIX i početkom XX vijeka*, Istorijski zapisi, godina LXIX, sveska 1, Podgorica, 1996, 143.

²⁷⁹ Branislav Marović, *Spoljno tržište i izvoz stoke i stočnih proizvoda Crne Gore u XIX i početkom XX vijeka*, Istorijski zapisi, godina LXIX, sveska 1, Podgorica, 1996, 144.

²⁸⁰ Isto, 147.

²⁸¹ Pavle Strugar, *Stvaranje zanatlijskog kadra u Crnoj Gori krajem XIX i početkom XX vijeka*, Istorijski zapisi, knjiga XVII, sveska 4, 1960, 755.

ona je tu ulogu koristila na više načina. To joj je omogućilo široko polje nacionalnog rada u ovim djelovima Turske. Svoj uticaj u ovim oblastima Crna Gora je vršila preko lokalnih vlasti u pograničnim krajevima, koje su imale čvrste veze sa pravoslavnim stanovništvom s druge strane granice. Središte odakle se vršila političko-propagandna aktivnost prema beranskoj, bjelopoljskoj i gusinjskoj kazi bila je Andrijevića, dok su za političku djelatnost prema pljevaljskoj kazi, kasnije Sandžaku, bile nadležne vlasti u Nikšiću, kao i politički pogranični komesarijat na Žabljaku. Oblasne uprave su periodično dostavljale Ministarstvu unutrašnjih djela detaljne izvještaje o stanju usjeva, prinosima, stanju stoke, putevima, iseljavanju.²⁸²

Kako je Turska poražena u Veljem ratu, očekivalo se da će veliki broj stanovništva muslimanske vjeroispovijesti odseliti iz Crne Gore. Međutim, trgovački sloj je dominantno ostao, tako da imamo podatke da je od 320 dućana na teritoriji Podgorice, zatvoreno 90, u Baru se 16 trgovaca odselilo, a u Ulcinju 23.²⁸³ Poslije Kongresa u crnogorskim gradovima imamo jedno novo stanje kada veliki broj crnogorskih trgovaca otvara radnje i dućane. Time se unosi novi duh, osjeća se dah reformi i oslobađanje od ranijih stega. Donošenjem određenih zakonskih propisa iz 1881. godine postavljaju se osnove u do tada dosta nesređenom sistemu trgovine. Do 1881. godine u Crnoj Gori je postojalo 705 trgovačkih i 286 zanatskih radnji.²⁸⁴

Za razliku od uljepšane priče u zvaničnim crnogorskim novinama o ekonomskom progresu društva, realnost u Crnoj Gori je bila nešto drugačija. Veliki dio stanovništva je živio na granici ekonomskog preživljavanja, bez većih zaliha ili proizvoda, a jedna nerodna godina izazivala bi veliku socijalnu katastrofu. Oskudica i glad, tako postaju veliki problem već prve godine nakon oslobođenja.²⁸⁵ Za vrijeme nerodnih godina ljudi su bili primorani da se zadužuju i da prodavaju svoja imanja. Izvještaji koji su dolazili u ministarstvo unutrašnjih djela bili su veoma nepovoljni vezano za materijalno stanje naroda.²⁸⁶ Dvije godine poslije rata, na primjer, u Zeti je bilo oko 1.180 ljudi koji su bili na ivici gladi. U teškoj 1890. godini oko 8.500 stanovnika je prijavljeno da

²⁸² Živko M. Andrijašević, *Crnogorska vlast i ekonomski problemi Crne Gore (1878–1912)*, 340.

²⁸³ Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, Cetinje 1958, 134.

²⁸⁴ M. Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, 139–141.

²⁸⁵ Koliko su bile teške prilike u Crnoj Gori u prvoj godini poslije Berlinskog kongresa, najbolje svjedoče izvještaji u ministarstvu unutrašnjih djela o stanju naroda. Tu se navodi da je suša više naudila nego rat, jer bez običnih iseljenja, više od 10.000 ljudi moralo je da potraži na strani kako da se ishrani, pored svih mjera koje je knjaževska vlada preduzela da se nabavkom žita iz Rusije poboljša stanje. Osim toga više od 5.000 ljudi je bilo angažovano na gradnji puteva, gdje je nalazilo svoju koru hljeba. *Glas Crnogorca*, 1879, broj 36, Cetinje, 22. septembar 1879, 2.

²⁸⁶ U kolašinskoj kapetaniji glad je bila tolika da je lokalni upravitelj nagovještavao da će biti 100 mrtvih. DACG, MUD, f. 6, broj 1600. Komandir M. Pavićević – vojvodi M. Vrbici, ministru unutrašnjih djela, 1. VIII 1879.

nemaju šta da jedu.²⁸⁷ Čak i školski izvještaji od 1891–1901. godine pokazuju podatke o broju gladne djece koja nijesu dolazila u školu.²⁸⁸ Siromaštvo i gladne godine bili su veliki problem sa kojim će Crna Gora morati da se bori skoro svake godine, što je za posljedicu imalo ekonomsko iscrpljivanje i nerealne planove o privrednom preporodu i blagostanju.

No, bez obzira na sve navedene probleme i teškoće sa kojima se susretalo crnogorsko društvo na putu modernizacije, činjenica je da se bogatstvo države uvećalo i da je time stvorena šira perspektiva privrednog razvoja. Kada se govorilo o ekonomskim problemima, država je smatrala da treba riješiti pitanje saobraćajnica i slabe komunikacijske povezanosti. Cilj je bio da se što bolje povežu najvažnije oblasti u Crnoj Gori i time doprinesu bržem ekonomskom razvoju i napretku. Ohrabreni novodobijenim krajevima i dobicima, crnogorska vlast je samouvjereno nastupala i iznosila šta je sve potrebno uraditi kad je riječ o ekonomskom preobražaju zemlje. Čim je nakon rata počeo da izlazi „Glas Crnogorca”, počeo je i da raste optimizam i blagostanje, kao i privid ozbiljnog rada države na preobražaju ekonomskih prilika. Po zvaničnom crnogorskom glasilu napredak je bio na dohvatu ruke, i samo je trebalo strpljenja.

*„Priznati se mora da veliki zadatak leži na današnjem naraštaju, pod čijim se rukama nalazi golemi proces prijelaza Crne Gore iz dojakošnjeg njenog patrijahalnog stanja u stanje jedne uređene pravne države. Istina odgovornost za uspjeh ili neuspjeh počiva u pravoj liniji i sa svom težinom na onijema, kojima je istorijski tok i razvitak događaja položio u ruke neograničenu vlast pod onim bogatim fondom snage i moći, kojom zemlja ova raspolaže, ali ishod odgovornosti, više ili manje, ne mogu se izvući ni svi oni elementi, koja su ma s koje strane, bilo to inteligencijom ili iskustvom ili materijanim bogatstvom ili starodavnim glasom imena svoga ili položajem svojim, kadri da ulože ponešto u temelj zajedničke nam zgrade državne, da spriječe što bi nam od štete bilo ili da proture što bi nam blagoslov i beričet donijeti moglo”.*²⁸⁹ Ovim riječima „Glas Crnogorca” je 1880. godine ukazivao na jedan zadatak, koji se pojavio poslije Berlinskog kongresa u Crnoj Gori, a to je izgradnja društva na novim osnovama, djelimična urbanizacija, sekularizacija, industrijalizacija. U Crnoj Gori su bili svjesni da je ona tek na početku kako su govorili „državnog

²⁸⁷ Ivan Tepavčević, *Društvene prilike u Zeti za vrijeme Knjaževine/Kraljevine Crne Gore*, Matica, broj 70, 2017, str. 321, 330. Đoko Pejović, *Uzroci masovnog iseljavanja stanovništva iz Crne Gore (1878–1916)*, Istorijski zapisi, godina XV, knjiga XIX, sveska 2, Titograd, 1962, 250. Mnoge porodice iz Pive morale su preći u Bosnu zbog gladi, DACG, MUD, f. 11, broj 537. J. Hadžić, kapetan pivski – vojvodi M. Vrbici, ministru unutrašnjih djela, 1. III 1880.

²⁸⁸ Za godine 1891, 1895, 1897, 1901: DACG, Glavno školsko nadzorništvo Ministarstva prosvjete i crkvenih poslova 1901, 453; 1902, 1402. Đoko Pejović, *Uzroci masovnog iseljavanja stanovništva iz Crne Gore (1878–1916)*, 251.

²⁸⁹ *Glas Crnogorca*, 1880, broj 5, 2. februara 1880, 1.

života”. Izgradnju institucija, promjenu dotadašnjeg načina života, uvođenje reda u zakonodavstvo nije bilo lako postići. „*Mučno je živjeti čovjeku, u koga su velike želje i slabe moći. On je u vječitij borbi oko riješenja preteškog zadatka da slabim silama svojim postigne ono za čem mu srce i duša žude*”.²⁹⁰ Crna Gora je bila jednim dijelom nalik na ovo stanje. U zvaničnim cetinjskim novinama isticali su da nema toga čovjeka, koji živi od palate do najniže kolibe, koji ne bi svim srcem želio da vidi Crnu Goru među prvim evropskim državama, da vidi narodnu prosvjetu na najvišem stepenu razvoja, kao i njenu radinost, zanate i industriju, da vidi zemlju ispresijecanu mrežom gvođenih puteva i drumova. Ali tu se nailazi na problem, a to je kako da se preskoči pet vjekova za desetak godina. Autori tekstova koji su izražavali stavove dvora na Cetinju, navode da su se druge zemlje „*natrčali još prije pet stotina godina, a mi eno ostali na jednom mjestu, i danas da se zagnemo na njega iz svijeh sila svojijeh, nijesmo u stanju ni da im se približimo a nekmoli da ih sustignemo za koji desetak godina*”. To su bili problemi sa kojima se suočavala Crna Gora na putu svog napretka poslije Berlinskog kongresa. Dakle, željeni stepen razvoja društva još nije ostvaren, jer se on ne može dosegnuti za kratak vremenski period, već postepeno i na duže staze.

Crnogorska vlast je zato obećavala povoljnije uslove za obavljanje privredne djelatnosti, iskorjenjivanje siromaštva, zaustavljanje iseljavanja, poboljšavanje ekonomskih prilika, uvećanje državnih prihoda. Vlast će posvetiti pažnju edukaciji stanovništva, podstićće nove metode pri obrađivanju zemljišta, otvaraće privredne zavode, zadruge, koristiće stručna znanja u privredi. Bez obzira na mnoge nedostatke u privrednom i ekonomskom pogledu, zvaničnici kažu da ona može biti bogata zemlja, a da to zavisi od samih Crnogoraca.²⁹¹ Vlast je obećavala regulisanje poreza i reformu poreskog sistema, osnivanje novčanih i kreditnih zavoda, a sve u cilju podsticanja preduzetništva i štedljivosti. Da bi se ti ciljevi ostvarili, Crnogorci moraju promijeniti svoj odnos prema radu, tako da moraju raditi stotinu puta više nego ranije, da bi potpomogli privredni razvitak.²⁹² Crnogorska vlast će, kako obećava, u tom pravcu raditi više i bolje da pomogne razvitak privrede.²⁹³

Crna Gora je poslije rata i promjena koje je rat iza sebe donio, promijenila svoju ulogu, ili bolje reći: „*da je uz dojučerašnju svoju istorijsku ulogu primila na sebe još i drugu neku od druge*

²⁹⁰ Glas Crnogorca, 1881, broj 33, 16. avgusta 1881, 1.

²⁹¹ Glas Crnogorca, 1884, broj 16, 14. april 1884, 1.

²⁹² Crnogorski sinovi i unuci ne smiju biti ekonomski prosjaci i roblje, a to neće biti jedino ako Crna Gora bude mogla da se izdržava od sopstvene proizvodnje i prihoda. Glas Crnogorca, broj 14, 1879, 21. april 1879, 1.

²⁹³ Glas Crnogorca, 1882, broj 6, 13. februar 1882, 1.

ruke, koje do rata nije imala". Već danas, kada više nije zbijena u gole stijene i krševе, može da se proširi na „*poljane i ravnice u pitomoj staradovnoj Zeti, a livade oko Nikšića traže od Crnogoraca da u njih zarije plug i zakopa motikom, da na njima mjesto puščana praha i vruća olova, prosipa blagosloveno sjeme raznijeh plodova i rodova*". Isticano je da je u „*vlast i državu crnogorsku ušlo primorje koje traži od Crnogoraca, da se na dalekom sinjem moru ogleda trgovinom i prometom i svakim drugim radom, kojim svi srećni narodi dolaze do blagostanja, napretka i boljeg života*". U Crnoj Gori su vladajući krugovi smatrali da joj je osim njene istorijske uloge, koja leži u simbolu puške i handžara, poslije Kongresa dodijeljena još jedna nova časna uloga, a to je da na „*ovom najzapuštenijem kraju južne Jevrope budu pioniri kulture i civilizacije*." Taj novi zadatak ne traži krvi, nego sveukupne radne, duševne i umne snage.²⁹⁴ Crna Gora se borila za svoju slobodu i za svoju bolju budućnost i ta je borba naših predaka poticala i hrabrila od početka XIX vijeka ostale narode na Balkanskom poluostrvu na ustanke za oslobođenje.²⁹⁵ U Crnoj Gori su znali da ih je susjedstvo sa Turskom osudilo na vječitu borbu za svoj opstanak i da se pored te borbe nije moglo pomišljati ni na šta drugo. Tu se nalazio izgovor da se po zemlji moglo naći „*poneka pojatica pa i kućica, poneki dobar putić pa i počeci od dobrih drumova, poneka osnovna školica*". Što prije se želi otrgnuti i izvući iz toga stanja, u koje je često ratovanje primoralo da se nađu, i za koje su i sami osjećali da ne priliči u novom položaju. I upravo crnogorska vlast poručuje da je volja, „*silnija no igda, da udarimo temelj pouzdani za novi vijek, novo doba Crne Gore, koje će se pored starodavnog junaštva ovjenčati još i zracima kulture i civilizacije*." Svjesni su da je Crna Gora „*slaba u tečnom kapitalu, ali je srazmjerno imućna u ležećem, koji će se pod mudrom i vještom vladom u život dići i sam sebe sve više oplodavati*."²⁹⁶ Vlast je isticala da je spremna da učini izvjesne unutrašnje reforme, kako bi se zemlja podigla na „*visine moderne, pravne i prosvjetljene države*". Novine su bile pune hvalospjeva o „*upaljenom ognju prosvjete, blagostanja i izobraženja, koji će svjetlost prosipati na svu još u mrak uvijenu okolinu našu i koji će toplotom svojom razgrijevati mnoga ohladnjela i učmala srca*."²⁹⁷ Za unutrašnje preuređenje, za mnogobrojne radove oko narodno-ekonomskog unapređenja, bio je potreban mir, kao i potpuna sigurnosti od svakoga uznemirenja. Crna Gora je tražila potporu, koja

²⁹⁴ Glas Crnogoraca, 1881, broj 5, Cetinje, 30. januar 1881, 1

²⁹⁵ „Posljedicama te borbe cio izobraženi svijet klanja, kao uspjesima civilizacije i napretka čovječanstva". Glas Crnogoraca, 1898, broj 1, Cetinje, 3. januar 1898, 1, Pogled na prošlu godinu.

²⁹⁶ Glas Crnogoraca, 1881, broj 6, Cetinje, 6. februar 1881, 1.

²⁹⁷ Glas Crnogoraca, 1881, broj 9, Cetinje, 27. februar 1881, 1.

znači nešto na bazi Evrope, odnosno bio joj je potreban glas koji se dobro čuo u evropskim razmjerama. I ona je smatrala da taj glas ima Rusija, koja će, vjerovali su na Cetinju, uvijek biti uz Crnu Goru.²⁹⁸ Neki od tekstova isticali su da se sada u doba mira sa svih strana u Crnoj Gori čuje jednodušan poklič „*Gospodaru, daj nam sjemenja*”! I da je to neki odraz nove Crne Gore. Naglašava se da ona po svojim istorijskim tradicijama i narodnim aspiracijama, treba i mora da ima na ovom najzapuštenijem kraju Balkanskoga poluostrva, određene kulturne misije. Vlada Nj. Visočanstva sistematično i po smišljenom planu radi na novim osnovama na kojim će se moći utvrditi novi položaj Crne Gore u Evropi i ujedno otpočeti rad oko njenih kulturnih zadataka.²⁹⁹ Glavni problem što se još ne osjeća boljitak, „Glas Crnogorca” 1881. godine vidi u raznim nesuglasticama oko granica, koje iziskuju upotrebu vojnih jedinica. Britanski izaslanik Kenedi je pisao da je politika knjaza Nikole bila da „*obezbjedi da voda u loncu uvijek ključa*” na granici prema Austriji i Turskoj.³⁰⁰

Pišući o napretku, koji je u Crnoj Gori postignut do kraja vijeka, zaključilo se: „*da je Knjaz Nikola udario kamen temeljac Crnoj Gori kao modernoj državi*”.³⁰¹ Sticanje državne nezavisnosti predstavljalo je istorijsku prekretnicu. Pokušaj modernizacije Crne Gore, od sticanja nezavisnosti do kraja XIX vijeka, značajan je zato što su se u njemu manifestovale neke karakteristike dramatičnog prelaza patrijarhalnog u modernog društvo. „*Državna makina može već da radi. Sastav joj je takav da će moći dobro raditi – ako ne bude oskudice u ulju*.”³⁰² Pod uljem se naravno podrazumijeva novac, kao važan preduslov sprovođenja reformi. Ovaj pokušaj modernizacije Crne Gore učinili su predstavnici intelektualne elite. Političke reforme idu zajedno sa reformom ekonomije, čitavog seta finansijskih zakona i trgovinskih konvencija, obrazovanja i prosvjete, ključnih institucija države. Doneseno je oko četrdesetak zakona, među njima i *Opšti imovinski zakonik* 1888. Dosta se o njemu pisalo u štampi. Pošto je država radila na polju svog duševnog i materijalnog unapređenja, osnivajući škole, podižući privredu, brinući se za saobraćajna sredstva i popravljajući i usavršavajući različite grane državne uprave, sve je to iziskivalo potrebu, da zemlja dobije i građanski zakonik. On je trebalo da odgovara znatno

²⁹⁸ *Glas Crnogorca*, 1886, broj 4, Cetinje, 25. januar 1886, 1.

²⁹⁹ *Glas Crnogorca*, 1881, broj 19, Cetinje, 9. maj 1881, 1.

³⁰⁰ Saša Knežević, *Crna Gora i član 29 Berlinskog ugovora*, Istorijski zapisi, godina LXXIX, sveska 1–4, Podgorica, 2006, 149.

³⁰¹ *Glas Crnogorca*, 1900, broj 51, Cetinje, 23. decembar 1900, 3.

³⁰² *Glas Crnogorca*, 1879, broj 10, Cetinje, 24. mart 1879, 1.

promijenjenim odnosima i povećanim potrebama privatnoga života.³⁰³ Imovinski zakonik knjaževine Crne Gore je ogromna tekovina na kulturnom polju, pa je naglašavano da se od srca mora radovati svaki iskreni prijatelj tome napretku i budućnosti.³⁰⁴ Crnogorska vlast je, kako tvrdi knjaz Nikola, mnogim uredbama organizovala i osavremenila rad državne uprave.³⁰⁵ Svi ovi uspjesi, za vlast Crne Gore, krunisani *Opštim imovinskim zakonikom*, predstavljaju nagovještaj nove epohe razvoja i narodnog i državnog života, kao i korak bliže evropskim uređenim društvima. Knez je ovaj datum donošenja Zakona označio kao dan rastanaka sa epohom u kojoj je Crna Gora živjela kao ratnička zemlja.³⁰⁶

Crnogorska vlast je isticala kako se državne potrebe množe sve više i više u zemlji. To je bilo očekivano, jer je država krenula na put razvoja. Zvanični stav je bio da se neće dopustiti da Crna Gora bude tu radi činovnika, a ne činovnici radi Crne Gore. „*Ne treba zemlja da bude sluškinja i krava muzara, a ne oni njeni vrijedni i savjesni radnici i čuvari*”. Osnovni zadatak vlade trebalo je da bude da napravi pravilne i solidne drumove i puteve kroz zemlju, da reguliše rijeke i da ih za plovidbu sposobne učini, da isuši blata, da sredstva saobraćajna, pošte, telegrafe po čitavoj zemlji, bar u svim većim mjestima, ustanovi i zavede. Bogate šume trebalo je da racionalnom njegovanju podvrgne, da trgovini, zanatima i industriji olakšice i zaštitu pruži, kao i da otvori na sve strane po zemlji škole, opšte i stručne, poljoprivredne i zanatlijske.³⁰⁷ Crna Gora tada je stupala na sasvim novi put na kome je pokušavala da usvaja plodove sveevropske kulture u tijesnim vezama sa zapadnim predstavnicima te kulture. Te promjene nijesu bile samo spoljašnje, već su primjetne i u karakteru, gdje su veliki uticaj imale pravne norme, koje realizuju novi zakoni i sudovi. Stanovništvo se dijeli na običan narod i gospodu, sa svim svojim međusobnim razlikama u načinu života, kao i u pravima.³⁰⁸

Crnogorska vlast se nije samo hvalila planovima koji će donijeti preporod Crnoj Gori, već i uspjesima koje je ostvarila. U tom smislu zanimljivo je pomenuti i da je Gospodar oslobađao od svake radnje ljude koji su gradili mostove. Takav primjer je zabilježen sa Bjelopavlićima koji su gradili most na Gračanici.³⁰⁹ Naglašava se zadovoljstvo zbog privođenja kraju radova na putu od

³⁰³ *Glas Crnogorca*, 1888, broj 43, Cetinje, 23. oktobar 1888, 1.

³⁰⁴ *Glas Crnogorca*, 1888, broj 43, Cetinje, 23. oktobar 1888, 3.

³⁰⁵ *Opšti imovinski zakonik za Knjaževinu Crnu Goru*, Cetinje, 1888, 1–6.

³⁰⁶ *Glas Crnogorca*, 1888, broj 18, Cetinje, 1. maj 1888, 1.

³⁰⁷ *Glas Crnogorca*, 1879, broj 14, Cetinje, 20. april 1879, 1.

³⁰⁸ Pavel Apolonovič Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, Etnografija, Cetinje, 1994, 18.

³⁰⁹ DACG, MUD, 1886, f. 60, dokument 722 (*Tatar–Filipu Peroviću*).

Cetinja do Kotora, kao i od Cetinja do Rijeke. Uz gradnju puta od Skadarskog jezera do Bara, Crna Gora bi bila vezana sa dva kraja morska, od zaliva bokokotorskog pa do pristaništa barskog, a uz to imala bi ravnica zetska otvoren izlazak na more.³¹⁰ U sumiranju onoga što je država uradila u ostvarivanju napretka u zemlji često su se u zvaničnim glasilima iznosili glorifikujući stavovi i ocjene. Kako su pisale novine, petnaest godina poslije Kongresa, Crna Gora je do tada bila stan ratnika i tek poslije posljednjeg rata ušla je u novi miran život – na polje unutrašnjeg svoga preporoda. U tom periodu čitav red nerodnih godina je spriječio preporod, pa uprkos tome, ističu da se svako mora diviti koliki je napredak učinjen. Govori se da stari ljudi ne pamte bolje godine i da žito nije nikad jeftinije bilo u Crnoj Gori, dok po pazarima stoka nije nikad bila skuplja, nego što je bila te godine. U bolji život nadaju se i zbog toga što je na polju zakonodavstva stupio zakon o penzijama državnih činovnika, koji je regulisao penzije kojih do tada nije bilo.³¹¹ Knjaz Nikola tako je širio optimizam govoreći da je Crna Gora postala veća, slavnija i bolja, a Crnogorci, poznati nekad samo po junaštvu, postaju sada i vrijedni radnici.

O tome šta je Crna Gora postigla za vrijeme vladavine knjaza Nikole na stranicama zvaničnih glasila ukazivano je mnogo puta. Tako je, na primjer, jubilej tridesetogodišnje vladanje knjaza Nikole bila prilika da list „Nova Zeta” 1890. godine pobroji uspjehe vlasti u tom periodu. Tako se navodi da je uređeno pravosuđe, koje teče od seoskog kmeta preko plemenskih kapetana, okružnih sudova i Velikog Suda do samog Gospodara. Škole šire prosvjetu od Kosijereva do Andrijevice, od Ulcinja i Mrkojevića do Šavnika, dok na Cetinju radi uspješno i preko granica Crne Gore viši ženski zavod. Govori se i o putevima koji povezuju gradove, o pošti i telegrafu, parobrodskoj plovidbi po zetskom jezeru.³¹² Godine 1895. u novinama se moglo pročitati šta je to donijela sloboda i nezavisna država. Donijela je, prije svega, sigurnost i bezbjednost, ophođenje prema ženama, koje su slobodne svuda i u svako vrijeme za poslom poći; istrebljenje krađa i otmica, ukidanje mita.³¹³ Ako je suditi na osnovu vladarevih izjava i zvaničnih glasila, Crna Gora se nalazila na putu ekonomske i društvene transformacije. O zaslugama knjaza Nikole za napredak Crne Gore i crnogorskog društva pisano je raznim progodama i povodima. Kako se navodi knjaz je uspio da Crnu Goru uvede u red civilizovanih evropskih naroda.³¹⁴ Uticaj knjaza Nikole se

³¹⁰ *Glas Crnogorca*, 1881, broj 14, Cetinje, 4. april 1881, 1.

³¹¹ *Glas Crnogorca*, 1894, broj 1, Cetinje, 1. januar 1894, 1. *Godina 1893*.

³¹² *Nova Zeta*, 1890, broj 8, Cetinje, 1890, 273, 274.

³¹³ *Glas Crnogorca*, 1895, broj 20, Cetinje, 13. maj 1895, 1.

³¹⁴ Živko Andrijašević, *Crnogorska ideologija 1860–1918*, 361.

učvrstio u pograničnom pojasu Crne Gore prema Osmanskom carstvu prije svega zbog organizovanog političkog i kulturnog djelovanja. Najviše zbog plemenskih, bratstveničkih veza sa stanovništvom sa druge strane granice, stanovništvo se osjećalo kao jedno.³¹⁵ Knjaz Nikola posebno od devedesetih godina XIX vijeka uzdiže kult dinastije Petrović Njegoš. On ističe tradiciju srednjovjekovne Zete Balšića i Crnojevića, kao i vladavinu vladika iz raznih plemena do Petrovića Njegoša.³¹⁶ Na taj način stvara kod stanovništva određeni mit o ulozi svoje porodice. Kroz četrdeset godina Crna Gora je postala od ratničkog stana uređena država sa sudovima, prokrčenim putevima, novim varošima, otvorenim školama i crkvama.³¹⁷

I cetinjska „Luča” krajem XIX vijeka donosila je tekstove o tome što je bio cilj zvanične politike prije i poslije Berlinskog kongresa. Jasno se navodi da je bilo teško razvijati norme kulture i vaspitanja na duh ubojitog Crnogorca, u vremenu kada se još mogao osjetiti „*vonj pušćanoga dima*”. Uprkos tome, malo društvo je razvijalo „*duh i slobodu, ljubav bratinsku i lijepe želje u načelima istine i pravde, opštu stvar, a ne instinktivni egoizam – vjeru i nadu sretnije budućnosti*.”³¹⁸

Na promijenjenim osnovama drugačije se odvijao i život u Crnoj Gori. Stvaraju se mogućnosti za intenzivniji razvoj privrede, industrije, zanatstva i drugih privrednih grana. Obnavlja se pomorski i jezerski saobraćaj, podižu prva industrijska preduzeća, počinje eksploatacija šuma, raste unutrašnja i spoljna trgovina. Uporedo se razvijaju i druge oblasti društvenog života – prosvjeta, kultura, čime se stvara drugačiji ambijent koji počinje da prožima sve pore društvenog razvoja. Iako navedene okolnosti svjedoče da su nakon Berlinskog kongresa nastali novi i izmijenjeni preduslovi za brži društveni razvitak, to nikako ne znači da je Crna Gora postigla stepen razvijene zemlje koja se može mjeriti sa savremenim evropskim zemljama. Naprotiv, Crna Gora i dalje zaostaje za razvijenim evropskim zemljama. Ipak, ostaje činjenica da se društveno, ekonomsko, privredno i kulturno stanje prije i poslije rata 1876–1878. u znatnoj mjeri promijenilo.

³¹⁵ Novak Ražnatović, *Rad vlada Crne Gore i Srbije na postavljanju srpskih mitropolita u Prizrenu i Skoplju 1890–1902. godine*, Istorijski zapisi, knjiga XXII, sveska 2, Titograd, 1965, 273.

³¹⁶ Novak Ražnatović, *Rad vlada Crne Gore i Srbije na postavljanju srpskih mitropolita u Prizrenu i Skoplju 1890–1902. godine*, Istorijski zapisi, knjiga XXII, sveska 2, Titograd, 1965, 274.

³¹⁷ *Glas Crnogorca*, 1900, broj 32, Cetinje, 12. avgust 1900, 1.

³¹⁸ *Luča*, 1898, s. 52, 30-godišnjica Cetinjske čitaonice.

1.2. Stanovništvo i naselja Crne Gore 1879–1900.

1.2.1. Fenomen stanovništva u XIX vijeku

Sa krupnim društveno-ekonomskim promjenama u XVIII i XIX vijeku dolazi i do povećanog interesovanja za demografska istraživanja u evropskim zemljama. Razna empirijska istraživanja pozitivno su uticala na promjenu opažanja stanovništva kao fenomena.³¹⁹ Razvijanjem i jačanjem države povećava se i njen uticaj na mnoge sfere čovjekovog života, pa tako i na stanovništvo i sve njegove činioce kretanja (poboljšavanje u oblasti zdravstva, uslovi stanovanja, naseljavanje, migracije, stopa nataliteta). Stanovništvo Evrope bilo je u stalnom porastu od XVII vijeka, a svoj rast je nastavilo i nakon 1880. godine.³²⁰ Važno je napomenuti da velike promjene evropskog stanovništva, nastale u posljednja dva vijeka, nemaju samo statističku i demografsku važnost.³²¹ Evropa je nakon Berlinskog kongresa bila izdijeljena na države poput Crne Gore, sa manje od četvrtine miliona stanovnika do velikih poput Rusije, Njemačke, Austro-Ugarske, Engleske, Francuske.³²²

Razvoj određenog društva i demografski razvoj povezani su i neobjašnjivi su jedan bez drugog. Tokom XIX i krajem XIX vijeka u Crnoj Gori dešavale su se značajne demografske

³¹⁹ Fuko tvrdi da „stanovništvo nije skup pravnih subjekata u individualnom ili kolektivnom odnosu sa voljom suverena. Riječ je o skupu elemenata u kojima se uočavaju konstante i regularnosti čak i u slučajnostima. Pomoću njih možemo da identifikujemo određen broj varijabli koje se mogu modifikovati i od kojih stanovništvo zavisi”. Vidjeti: Mišel Fuko, *Bezbednost, teritorija, stanovništvo*, Novi Sad, 2014, 93. Kanadski sociolog Brus Kertis smatra da se o fenomenu stanovništva, o kojem Fuko govori i vezuje ga za drugu polovinu XVIII vijeka, može govoriti početkom XIX vijeka. B. Curtis, *Foucault on Governmentality and Population: The Impossible Discovery*, Canadian Journal of Sociology, Vol. 27, No. 4, 2002, 505–533. Stanovništvo se posmatra kao cjelina uslovljena biološkim procesima i zakonitostima. Osnovna obilježja stanovništva postaju stopa nataliteta i mortaliteta, polna i starosna struktura, kretanja stanovništva. Aleksandra Vuletić, *Demografski kapaciteti*, u: Naličja modernizacije, Beograd, 2017, 149.

³²⁰ Političku strukturu Evrope do 1880. godine obilježili su Bečki kongres, ratovi vođeni sredinom vijeka i Berlinski kongres. Propadanjem Osmanskog carstva već je do 1880. godine došlo do stvaranja novih država na Balkanu – Crne Gore, Srbije, Rumunije – koje su svoju formalnu nezavisnost dobile na Berlinskom kongresu. Džon M. Roberts, *Evropa 1880–1945*, Beograd, 18.

³²¹ Udio Evrope u svjetskoj populaciji bio je prilično visok sve do 1945. godine, mada je i tada predstavljao jednu petinu svjetskog stanovništva. Približan broj stanovnika u Evropi iznosio je po godinama: 1880 – 320 miliona; 1900 – 390 miliona, 1940 – 520 miliona (računajući i SSSR). *The Cambridge Economic History of Europe*, vol VI, The Industrial Revolutions and After, ed. H. J. Habakkuk and M. Postan, Cambridge, 1965, 90–103.

³²² Stopa rasta stanovnika u periodu 1880–1910. izgleda ovako: Rusija je uvećala populaciju za 50–60%; Njemačka za 43%; Austro-Ugarska za 35%; Engleska za 26%, Francuska za 5%. Džon M. Roberts, *Evropa 1880–1945*, Beograd, 28.

promjene i procesi u strukturi stanovništva, kao i migracije podstaknute raznim društvenim, političkim, ekonomskim dešavanjima. To se sve odrazilo i na broj stanovnika u XIX vijeku.

Statistika je osnova svake dobro uređene države. Razni oblici popisivanja stanovništva postoje u svijetu još i prije XVIII vijeka, istina parcijalno, nesistematično, po potrebi, u određenim djelovima neke teritorije.³²³ Prvi popisi su rađeni s ciljem određivanja vojnih i poreskih obveznika. Kasniji popisi bave se prikupljanjem podataka o starosnoj dobi, polu, profesiji, zdravstvenom stanju, nacionalnosti, jeziku i dr. Većina evropskih zemalja krajem XVIII i početkom XIX vijeka počinje da sprovodi popis u određenim vremenskim intervalima.³²⁴ S obzirom na nedostatak empirijskih materijala iz ranijih perioda, u literaturi se javljaju oprečni podaci o demografskim kretanjima i karakteristikama stanovništva.

U XIX vijeku statistika počinje da postaje izvor raznih podataka o društvu neke zemlje. Određivanjem postojećih kategorija i indikatora ona je istovremeno prikazivala postojeće stanje, ali i kreirala nove pravce u demografiji. Na taj način statistika je oslanjajući se na državu prikupljala podatke u cilju tumačenja društvenih kretanja i društva uopšte.³²⁵ Prikupljanje statističkih podataka u Evropi u XIX vijeku išlo je u pravcu modernizacije država. U tom cilju većina evropskih zemalja osnovala je statističke službe koje su se bavile statističkim problemima – prikupljanjem, klasifikacijom i analizom podataka o stanovništvu.³²⁶

³²³ U XIV vijeku organizuje se prvi djelimični popis stanovništva. U Norveškoj je za vojne potrebe izvršen popis muškaraca starijih od 12 godina. Prvi popis cjelokupnog stanovništva smatra se popis u Kanadi 1665. godine, kada je popisano 3.215 stanovnika. Ponavljan je u nepravilnim intervalima sve do 1754. godine. U Japanu su zabilježeni djelimični popisi u periodu 1721–1846. godine. U Evropi se prvi potpuni popisi javljaju u XVIII vijeku i to u: Finskoj 1749. godine, Švedskoj 1750, Norveškoj i Danskoj 1769, Engleskoj i Francuskoj 1801. Za prvi moderan popis u Evropi smatra se popis u Belgiji 1846. godine, jer je postavio nove standarde u popisivanju. Prvi popis u SAD urađen je 1790. godine. Rolf Gehrmann, *German Census-Taking Before 1871*, Max Planck Institute for Demographic Research, Laboratory of Historical Demography, 1–24. Thomas Hollingsworth, *Historical Demography*, London, 1969. Lademann, L. and A. Jensen, *Folketællinger 1787–1950*, Rigsarkivet, Copenhagen, Denmark, 2006; *Census 2017*. Britannica Academic.

<http://academic.eb.com.libezproxy.open.ac.uk/levels/collegiate/article/22060>

History and Development of the Census in England and Wales.

<https://web.archive.org/web/20170202022221/https://theforgottenfamily.wordpress.com/2017/01/19/history-and-development-of-the-census-in-england-and-wales/>

³²⁴ Svakih deset godina popisi su obavljani u SAD, Norveškoj, Engleskoj, Holandiji, Sardiniji; svakih pet godina u Francuskoj; Njemačkoj poslije tri godine. Leone Levi, *Resume of the Statistical Congress, held at Brussels, September 11th, 1853, for the Purpose of Introducing Unity in the Statistical Documents of all Countries*, Journal of the Statistical Society of London, 1854, Mar., Vol. 17, No. 1, pp. 1–14.

³²⁵ Mišel Fuko, *Bezbednost, teritorija, stanovništvo*, 120–134; Philip Kreager, Bruce Winney, Stanley Ulijaszek, and Cristian Capelii, *Population and the Human Sciences Concepts, Models, Evidence*, Oxford University Press, 215, 139–174.

³²⁶ Aleksandra Vuletić, *Demografski kapaciteti*, u: Naličja modernizacije, Beograd, 2017, 154.

1.2.2. Popisi stanovništva 1879, 1899, 1909. u Crnoj Gori

Demografska kretanja stanovništva Crne Gore mogu se proučavati na osnovu raspoloživog fonda podataka – iz arhivske građe, zvaničnih glasila, literature, a od XIX vijeka i na osnovu nezvaničnih popisa. Ti podaci, parcijalni i globalni, ipak nijesu uvijek bili dovoljno pouzdani i precizni.³²⁷ U Crnoj Gori se početkom XIX vijeka, kad je došlo do formiranja prvih

³²⁷ Prvi pomen o broju kuća i baština u Crnoj Gori i sa teritorija koja je obuhvatala prostor današnje Crne Gore, u nahijama i naseljima, nalazi se u turskim defterima po popisu iz 1485, 1523, 1529–1536, 1570. Branislav Đurđević, *Iz istorije Crne Gore, brdskih i malisorskih plemena*, Radovi naučnog društva BiH, II, 1954, 165–220; Branislav Đurđević, *Defteri za Crnogorski sandžak iz vremena Skenderbega Crnojevića*, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, 3–4, 1953, 349–401; Branislav Đurđević, *Sitni prilozi iz istorije Crne Gore u XVI i XVII vijeku*, Godišnjak istorijskog društva BiH, god. VI, VII, VIII, 1956, 1957, 55–62, 17–36, 69–83. A. Solovljev, prema popisu sačinjenom od nepoznatog kaludera, pominje da je 1592. godine u staroj Crnoj Gori bilo oko 1.700 kuća. Solovljev, *Popis crnogorskih plemena iz godine 1592*, Spomenik LXXXVIII, Beograd, 1935, 9–10. Marin Bolica, dvadesetak godina kasnije, 1614. godine, navodi podatak od 90 sela, 3.542 kuće, sa oko 15.000 stanovnika i 8.027 vojnika. M. Bolica, *Izveštaj i opis Skadarskog sandžakata*, U: Fransoa Lenorman, *Turci i Crnogorci*, Podgorica, 2002. Prema dokumentu od nepoznatog autora, u vremenu između 1608. i 1640. godine Crna Gora je imala, bez Lješkopolja i više sela svih nahija, 1.275 domova. *Istorijska građa*, Zapisi, XVII, 1937, 98. U izvještaju mletačkog providura u Kotoru Nikole Erice navode se brojke od 12.418 stanovnika za staru Crnu Goru (sa Pješivcima), 10.700 za Brda, 950 za Martiniće i Rovca. Ukupno je bilo 20.068 stanovnika. Jovan N. Tomić, *Izveštaj kotorskog providura N. Erice*, Spomenica SKA, Beograd, 1914, 83. Gligor Stanojević navodi da Crna Gora u vrijeme vladike Danila ima 3.524 kuće i oko 20.000 stanovnika. Gligor Stanojević, *Crna Gora u doba vladike Danila*, Cetinje, 1955, 184–185. Krajem XVIII vijeka Crna Gora ima oko 40.000 stanovnika, po izvještajima generala Narandžića i pukovnika Paulića. Marko Dragović, *Rusija i Crna Gora 1780–1790*, Glasnik Srpskog učenog društva, 1891, knj. 72, 241; Vladan Đorđević, *Crna Gora i Austrija u XVIII vijeku*, Beograd, 1919, 42–43. Tihomir Đorđević je dao podatke na osnovu francuskih izvora iz 1806. godine, po kojima je Crna Gora imala 38.160 stanovnika, odnosno 9.563 ljudi sposobnih za borbu. Tihomir Đorđević, *Nešto statistike Crne Gore iz početka XIX vijeka*, Zapisi, sv. I, novembar, 1927, 292–298. P. Popović je po statističkim podacima iz 1812–1813. godine dao brojke od 58.732 stanovnika i 14.683 borca. Petar. I. Popović, *Interes za Crnu Goru u početku XIX vijeka*, Zapisi, sv. I, jul, 1927, 1–12. Po jednom francuskom izvještaju iz 1807. godine stara Crna Gora je imala 36.400 stanovnika i 8.100 ratnika; dok su Brda imala 20.000 stanovnika i 5.200 ratnika. T. Nikčević, *Još jedan francuski izvještaj o Crnoj Gori sa početka XIX vijeka*, Istoriski zapisi, XXV, 1968, 265–276. Francuski oficir Viala de Somijer u bilješkama koje su izašle 1820. godine navodi da je Crna Gora, deceniju ranije imala 53.163 stanovnika, odnosno 13.292 vojnika. Andrija Lainović, *Osvrt na jednu staru knjigu o Crnogorcima*, Istorijski zapisi, sv. 3–4, 1949, 161. Moskovljević za 1815. godinu kaže da je na 3.000 km² živjelo oko 50.000 stanovnika, dok je 1835. imala oko 65.000 stanovnika. Miloš Moskovljević, *Naša otadžbina*, Beograd, 1929, 18. Na osnovu svih ovih podataka može se zaključiti da se stanovništvo uprkos raznim nedaćama, gladi i ratovima ipak relativno brzo uvećavalo, naročito od kraja XVIII vijeka. Prama podacima iz sredine XIX vijeka Crna Gora je imala oko 120.000 stanovnika. Lenorman 1846. godine navodi 120.000, a Kovaljevski 122.000. F. Lenorman, *Turci i Crnogorci*, Podgorica, 2002, 275; J. Kovaljevski, *Crna Gora i slovenske zemlje*, Podgorica, 1999. Nakon pobjede na Grahovcu 1858. i oslobodilačkog rata 1876–1878. i udvostručenja teritorija, Crna Gora uvećava i broj stanovništva. Po podacima iz zvaničnog kalendara „Orlić” za 1865. godinu u Crnoj Gori i Brdima bilo je 196.228 stanovnika. Podaci ne obuhvataju šest kapetanija. Ovdje su dati i prvi podaci o polnoj strukturi stanovništva (u Katunskoj nahiji bilo je 32.723 muških i 31.015 žena; Riječkoj 13.127 muških i 12.970 žena; Crmničkoj 14.272 muških i 13.997 žena; Lješanskoj 7.978 muških i 7.389 žena; Brda, Morača i Vasojevići 31.789 muških i 30.978 žena. Vidimo da je broj muškaraca bio veći u odnosu na broj žena u svim nahijama. Kad je riječ o natalitetu i mortalitetu za period 14. X 1863 – 14. X 1864, broj rođenih je bio 3.475 muških i 3.102 ženskih; dok je broj umrlih bio 2.002 muških i 1.936 ženskih). *Orlić*, 1865, 75–79. Rovinski primjećuje nerealnost navedenih podataka u „Orliću” pozivajući se na podatke iz karte Bikova, koji se bavio topografskim snimanjima Crne Gore u periodu 1860–1866. po kojima je razlika između ova dva izvora 3.899 stanovnika. P. Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti – Etnografija*, Cetinje, 1994, 301.

državnih organa, javila i potreba za pokretanjem statistike. U ranijim periodima uglavnom su postojali izvještaji stranih putopisaca, koji su boravili u Crnoj Gori i u svojim radovima davali šture podatke o broju stanovništva i broju ratnika u datom periodu. U postojećoj literaturi i izvorima nalaze se podaci o stanovništvu Crne Gore XIX vijeka, nastali za raznovrsne potrebe i one stranog porijekla, koji često u nedostatku izvora predstavljaju koristan i dragocjen izvor.

Početak urbanizacije u drugoj polovini XIX vijeka donosi određene promjene i u stanovništvu Crne Gore. U posljednjoj četvrtini XIX vijeka počinje postepeni priliv stanovništva sa sela u gradove, nakon teritorijalnih kompenzacija koje su izvršene nakon Berlinskog kongresa. U odnosu na veličinu dobijenih teritorija, stanovništvo Crne Gore nije se uvećalo u jednakoj razmjeri. Naime, prije rata 1876–1878. Crna Gora je brojala oko 140.000 hiljada stanovnika, a poslije Berlinskog imala je za oko 35.000 do 40.000 više. Broj stanovništva bi bio i veći da nije došlo do iseljavanja iz nikšićke, podgoričke i kolašinske oblasti jednog dijela muslimanskog stanovništva.³²⁸ Zbog vojnih i ekonomskih razloga broj stanovnika nije objavljivan, iako su vlasti raspolagale relativno tačnim podacima. Iz navedenih razloga u periodu prije Berlinskog kongresa nijesu preduzimane ozbiljnije mjere za sređivanje i tačno publikovanje statističkog materijala.

Iako reformom državne uprave 1879. godine dolazi do transformacije državnog aparata u Crnoj Gori, u samim ministarstvima ne postoji zasebna statistička služba kao samostalna organizaciona jedinica. No, na osnovu dokumentacije nastale radom određenih ministarstava može se zaključiti da se primjenjuju određeni statistički postupci pri sakupljanju građe i obrade iste. Može se pretpostaviti, s obzirom na tri sprovedena popisa iz 1879, 1899. i 1909. godine, da je postojao službenik ili grupa činovnika, zaduženih za navedene poslove prikupljanja i realizacije statistike. Stupanjem na snagu „Zakona o knjaževskoj vladi i državnom savjetu” propisana su pitanja djelokruga, nadležnosti, rada i organizacije državnih uprava. Tako je u okviru Ministarstva unutrašnjih djela u članu 9. predviđeno postojanje „narodnog popisa i statistike”.³²⁹ Statistička služba je radila na ovaj način do 1909. godine, kada je formirano posebno statističko odjeljenje naredbom ministra unutrašnjih djela Jovana Plamenca. Njen glavni zadatak je bio da stručno,

³²⁸ Živko Andrijašević, *Istorija crnogorske državnosti*, 2022, 342.

³²⁹ „Zakon o knjaževskoj vladi i državnom savjetu, 6/19. decembar 1902, Ministarstvo unutrašnjih djela, član 9, Upravnom odjeljenju spadaju: ž) narodni popis i statistika”. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Knjiga II, Zbornik dokumenata, Podgorica 1998, 584.

kadrovski i organizaciono odgovori sve zahtjevnijim potrebama države, a prije svega da sprovede planirani popis stanovništva 31. XII 1909. godine.³³⁰

Popis iz 1879. godine na osnovu djelimično sačuvane građe³³¹ svjedoči o namjeri države da se izbori sa izazovom koji je bio pred njom. U literaturi nailazimo na različita tumačenja, nedorečenosti, osporavanja popisa iz 1879. godine.³³²

Prema uredbi 561 o popisu stanovništva od 23. juna 1879. godine popis su obavljali kapetani sa pisarima u svojim kapetanijama za vrlo kratak period od osam dana.³³³ Uredbu o popisu izdao je ministar unutrašnjih djela Mašo Vrbica. Naredba je poslata preko Nikšića, Rijeke, Kolašina, Vira, Bara, Grahova, Danilovgrada, Andrijevice, Goranskog, Podgorice.³³⁴ U njoj su data kratka uputstva o načinu popisa. Naređuje se da kapetani uzmu pisare sa sobom i da u svakom selu njihove kapetanije popišu koliko „ima muške a koliko ženske čeljadi”. Uredba je poslata za

³³⁰ „Radi uspješnijeg rada i pravilnije podjele istoga našao sam za potrebno, bazirajući na čl. 4. i 5. Zakona o ustroјstvu Ministarstva Unutrašnjih Djela, da izdvojim statistički odsjek Upravnog Odjeljenja u zasebno Statističko Odjeljenje, koje ima zauzeti mjesto Odjeljenja za građevine i Saobraćaj, prenešenog pod Upravu Ministarstva Finansija. Za vršioca dužnosti šefa ovog Odjeljenja postavljam Milisava M. Dedovića, dosadašnjeg statističara ovog Ministarstva. Ovo moje rješenje ima se obnarodovati u prvom narednom broju „Gl. Crnogorca”, kao i saopštiti g. Dedoviću. Cetinje, 15. maja 1909 g.” „Prepisom G. Ministra Unutrašnjih Djela od 15. maja ove godine broj 3371 izdvojeno je iz Upravnog Odjeljenja istog Ministarstva i obrazovano novo Statističko Odjeljenje, a na mjesto Odjeljenja za Građevinu i Saobraćaj, koje je još ranije priješlo pod Upravu Ministarstva Finansija, a shodno članu 4 i 5. Zakona o ustroјstvu Ministarstva Unutrašnjih Djela”. MUD, Statističko Odjeljenje, K. C. Br. 3371, Cetinje, 15. V, 1909.

³³¹ U fondu Ministarstva unutrašnjih djela sačuvane su dvije knjige popisa stanovništva iz 1879. godine pod nazivom „Popis svega stanovništva po okružjima, varošima i selima”, MUD, VII-1, VII-2. Prva knjiga ima 224 lista (6 oštećeno), a sadrži podatke za 15 kapetanija: Njeguška, Cetinjska, Baička, Čeklička, Komanska, Zagaračka, Cucka, Bjelička, Pješivačka, Čevska, Rudinska, Oputno Rudinska, Banjanska, Pivska, Goljska. Druga knjiga ima 270 listova i podatke za 27 kapetanija: Ljubotinjska, Građanska, Dobrska, Dodoška sa Žabljakom, Ceklinska, Vranjinaška, Crmnička nahija, Gornjo Selačka, Boljevička, Podgorska, Limska, Dupioska, Brčeoska, Gluho Doljska, Krnjička, Donjo Selačka, Okružje Barsko s Krajinom, Livarska, Donjo Šestanska, Gornjo Šestanska, Lješanska, Mrkovska, Zubačka, Lukovska, Šaranska, Nikšićka. Vidjeti i: Srđan Pejović, *Kako je sproveden popis stanovništva Crne Gore 1879. godine*, Arhivski zapisi, godina 17, broj 1, 2010, 7–19.

³³² Dušan Vuksan smatra da do popisa nije došlo, zasnivajući to tvrđenje na činjenici da ne postoji sačuvana arhivska građa. Međutim, ova građa nije bila sredena do 1952. godine u Državnom arhivu. Srđan Pejović i Mirjana Kapisoda smatraju da je popis izvršen na cjelokupnoj teritoriji. U prilog ovoj tvrdnji navode dvije sačuvane knjige popisa koje obuhvataju 42 kapetanije. Pretpostavljaju da prostale knjige popisa nijesu sačuvane, a mišljenja su da nedostaju još tri knjige, budući da nema popisa za veliki dio teritorije tadašnje Crne Gore. Ta građa je publikovana u dvije knjige: *Popis svega stanovništva Crne Gore po okružjima, varošima i selima*, 1879, knjige I i II, urednici Srđan Pejović, Mirjana Kapisoda, Cetinje, 2009. Vidi i: Dušan Vuksan, *Prvi popis stanovništva u Crnoj Gori*, Zapisi, knjiga XVII, sv. 3, 1937, 184–186. Mirjana Kapisoda, *O organizaciji prvog popisa 1879. u suverenoj knjaževini Crnoj Gori*, Arhivski zapisi, godina 16, broj 1, 71–91.

³³³ DACG, MUD, f. 9, 2987, *Vojvoda Mašo Vrbica, ministar unutrašnjih djela – vojvodi Iliji Plamencu, ministru vojnom*, Cetinje, 19. jul 1879.

³³⁴ DACG, MUD, 1879, f. 5, 1270; DACG, MUD, 1879, f. 5, 1271; DACG, MUD, 1879, f. 5, 1272; DACG, MUD, 1879, f. 5, 1273. „Njegovo visočanstvo Knjaz Nikola I naš preuzvišeni Gospodar izvolio Mi je narediti da Mu što prije donesem tačnu statistiku iz svega njegova naroda usljed čega sam danas izdao okružnicu na sve kapetane”. Vojvoda Vrbica – vojvodi Plamencu, DACG, MUD, 1879, f. 11, 1275.

72 kapetana, dok su ostalih 11 bili u okrugu cetinjskom.³³⁵ Oblasni kapetani su bili zaduženi da vode računa o radu podređenih kapetana, kao i da im pomažu kad zatreba, što se zaključuje iz dokumenata koji su slali vojvodi Mašu Vrbici. Pisari su sačinjavali protokole, koje su poslije popisa nosili na Cetinje.³³⁶ Po sačuvanim dokumentima vidi se kako je tekao sam proces popisa. Popis je počeo u skladu sa naredbom, a od strane ministarstva slata su uputstva nadležnim kapetanima sa pojašnjenjima potrebe i svrhe popisa.³³⁷ Sporadično su se javljali i problemi.³³⁸ Sa druge strane, primjetna je velika odlučnost ministarstva i države da se popis sprovede kako treba, pa se naređuje striktno sprovođenje³³⁹ i prijeti sankcijama za one koji to odbiju.³⁴⁰ Popisivanje nije uvijek bilo dobrovoljno, kao npr. u slučaju Podgorice, gdje je dio muslimanskog stanovništva odbio da se popiše. Tada je vojvoda Vrbica naložio i oštrije mjere, pri čemu su uhapšeni neki podgorički muslimani.³⁴¹ Pored opštih uputstava, od strane ministarstva naređeno je da se vodi računa da se u mješovitim sredinama tačno naznači vjeroispovijest.³⁴² Zapažamo na osnovu

³³⁵ DACG, MUD, 1879, f. 5, 1270. Vidjeti: Dušan Vuksan, *Prvi popis stanovništva u Crnoj Gori*, Zapisi, knjiga XVII, sveska 3, Cetinje, 1937, 184.

³³⁶ DACG, MUD, 1879, f. 5, 1285/1.

³³⁷ DACG, MUD, 1879, f. 5, 1336/1.

³³⁸ Kapetan jezerski Živko Šibajić u pismu Vrbici saopštava da poslanik Perko Šaulić nije htio da ponese protokol „bez što mu nijesam za prvi polazak i sadašnji označio 6. tal. a po riječi Vašoj i Telegrafu nijesam mu ništa davao” DACG, MUD, 1879, f. 11, 1443. Kapetan Zeko Lalević iz Donjo Kolašinske kapetanije javlja da iz te kapetanije „mole da im se ženska djeca pišu u sumu bez imena, a muška po imenu” DACG, MUD, 1879, f. 11, 1316. Kapetan Zeko Lalević odgovara Mašu Vrbici: „Vašu naredbu pod brojem 599 izvršiti nemogu. Donjo Kolašinci brzojavom pitali bab-aliji u carigradu jeli im protivu dina popisati žensko po imenu” DACG, MUD, 1879, f. 11, 1386. Vasojevički kapetani iz Andrijevice mole za pomoć u materijalu jer su: „vrlo oskudni o potrebama za pisače stvari, kao hartija, mastilo, pera, pisaljke, vosak za pečate, itd. a te stvari ovamo dobiti ne možemo”. DACG, MUD, 1879, f. 11, 1337.

³³⁹ „Sve svjetske učene države imaju popis svoga naroda, imena i prezimena čeljadi sviju vjera a to i Knjaževa vlada hoće da ima i to se po svoj Knjaževini piše: hristijani, Turci i Latini. Dakle svakojega čeljadeta muškoga i ženskoga neka imena budu zapisana, jer je to radi reda a protivu vjere i zakona nije. Dakle ti izvrši naredbe koje ti se daju kao svaki drugi kapetan”. Vojvoda Vrbica – Zeki Laleviću, DACG, MUD, 1879, f. 5, 1515/1.

³⁴⁰ DACG, MUD, 1879, f. 5, 1384/1. Vojvoda Mašo Vrbica piše kapetanu Pejoviću i objašnjava zašto je bitno sprovesti popis: „upisivanje je u svu državu i stoga što je zla godina pa knjaz hoće da zna koliko čeljadi ima i koliko mu treba žita dobiti za svako čeljade jerboa za ovu godinu žita neće se roditi i samo radi žita upisivaju se čaljad daklen lijepo im ovo objasni i naredi kapetanu da se potruži da izvrši taj posa recimu da kaže svakome ko se neće upisati da će taj stradati pa ako upiše dobro upiše ako li neupiše a oni će doista platiti u svoje vrijeme” DACG, MUD, 1879, f. 11, 1285.

³⁴¹ Poslije razgovora sa knjazom koji im je objasnio svrhu popisa, prihvatili su da se popišu, jer popis nije usmjeren protiv njihovih običaja, vjere i položaja. Po nalogu knjaževske vlade pušteni su i popis je sproveden. DACG, MUD, 1879, f. 5, 1565/4.

³⁴² Vojvoda Mašo Vrbica piše da svi kapetani Barskog okruga moraju popisati tačan broj stanovnika po vjeroispovijesti pošto imaju tri vjere. DACG, MUD, 1879, f. 11, 1273. Sličan dopis upućen je i popu Mašanu Nikčeviću iz Nikšića da označi koliko ima pravoslavnih, a koliko muhamedanaca. DACG, MUD, 1879, f. 11, 1270. Vojvoda Mašo Vrbica skreće pažnju kolašinskim kapetanima Zeki Laleviću i Isu Pepiću da se popisi tačno izvrše prema naredbi, odnosno da se označi koji su „pravoslavni a koji Muhamedanci.” DACG, MUD, 1879, f. 11, 1272.

arhivske građe i zvanične štampe da podgorički muslimani nijesu htjeli da se podvrgnu popisu.³⁴³ Zvanične novine su nalazile razloge zbog čega nijesu htjeli to da rade, pa su spominjale primjer da i Turska periodično vrši popise naroda i da postoje posebna statistička odjeljenja sa mnoštvom činovnika koja se time bave.³⁴⁴ Popis u Nikšiću, na primjer, bio je pod nadzorom kapetana Mehmeda Ibričića, i muslimani u gradu su se odazvali pozivu.³⁴⁵

Uz manje i više problema, popis je ipak sproveden do kraja jula. Da je ministarstvo unutrašnjih djela sa pažnjom pratio proces popisa, pokazuju nam i neki sačuvani dokumenti, na osnovu kojih se zaključuje da su protokoli pregledani, prosljeđivani na dalje prepisivanje u predviđenoj formi, ili su vraćani na doradu.³⁴⁶ Kako su izvještavali vasojevički kapetani vojvodu Maša Vrbicu, osam dana poslije primljene uredbe, popis je bio završen.³⁴⁷ Jedan (veći) dio te arhivske građe je uništen.³⁴⁸ Popis je obavljen u 42 kapetanije, jednom okrugu i jednoj varoši.³⁴⁹

³⁴³ Zeka Lalević izvještava da muhamedanci ne žele da se popišu, čime on ne može da sprovede popis. DACG, MUD, 1879, f. 5, 1384/1. *Glas Crnogoraca*, 1879, broj 27, Cetinje, 21. jul 1879, 4, dopisi iz Bara, 23. jula; „U utornik poslije po dne dopremljeni su amo pod stražom i u zatvor stavljeni oni Podgoričani muhamedovske vjere koji nijesu htjeli da se pokore vladinoj naredbi odnosno popisa stanovništva. Ovo su im imena: Hadži Mahmud Adrović, Avdo Krnjić, Sadik Hadži Ramadanović, Hasan beg Avarić, Mahmud aga Hadži Useinović, Hadži Usein Unkašević, Dule Necević, Alija Ramadanović, Derviš Dervišević. Ovo su svi iz Podgorice. Kojima su se pridružili još i ovi Muhamedovci iz jednog sela blizu Podgorice iz Golubovaca: Buto Mačković, Mustafa Pašović, Medo Mujković i Jefrem Abad.”

³⁴⁴ *Glas Crnogoraca*, 1879, broj 27, Cetinje, 20. jul 1879, 1.

³⁴⁵ Veljko Šakotić, *Nikšić u Knjaževini (Kraljevini) Crnoj Gori*, Nikšić, 1996, 58. Pop Mašan Nikčević imao je problema za Nikšićku kapetaniju, budući da je bilo u toku naseljavanje Nikšića. Vojvoda Mašo Vrbica mu je poslao uputstvo za rješenje problema: „Ako su se selili za na vazda u Nikšiće neka se pišu u kapetaniju u koju su se preselili. Ako li se nijesu preselili u Nikšiće neka idu kod svojih kapetana da se upišu” DACG, MUD, 1879, f. 5, 1276/1.

³⁴⁶ Vojvoda Mašo Vrbica – kapetanu Radu Aleksiću, Gornji Vasojevići: „Protokol ti ne valja ništa. Po njemu se ne zna oklen je ko i ko je čiji, daklen odma nađi drugog boljeg pisara koji zna čistije pisat i nanovo prepisi narod, ko je iz koga sela, i svakoga po imenu i po prezimenu. Protokol da dođe na Cetinje do osam dana”. DACG, MUD, 1879, f. 5, 1532/1. „Protokol narodni kojeg si ovamo poslao sasvim je neuredan, stoga što se u njemu ne može razabrati čije je koje čeljade. U naredbi koju si primio razložito javljeno ti je da popišeš narod, svakoga po imenu i prezimenu da se zna čije je muško čije je žensko čeljade i što je prema domaćinu kutnjem, to jest je li mu sin, kćer, brat, snaha ili unuča. Stoga naređuje ti se strogo, da odma iznova protokol popišeš i da ga nadalje danas osam dana na Cetinje pošlješ i to na tvoju putninu.” DACG, MUD, 1879, f. 5, 1521/1. Protokoli su vraćeni na doradu i sljedećim kapetanima: Vuksanu Mušikinu (Bratonožići) DACG, MUD, 1879, f. 5, 1510/1; Nikoli Miloševu (Crnci) DACG, MUD, 1879, f. 5, 1513/1; popu Simu Raduloviću (Komani) DACG, MUD, 1879, f. 5, 1520/1; popu Peru Markoviću, Tomu Asanovu (Lješkopolje), Stevu Berlilaži (Zeta), Madžu Lazarevu (Kosor), Bošku Damjanoviću (Vražegrmci), Radovanu Bojoviću (Župa), Živku Pekiću (Drobnjak) DACG, MUD, 1879, f. 5, 1521/1; Marku Novakovu (Krnjice) DACG, MUD, 1879, f. 5, 1291.

³⁴⁷ Kapetani Vasojevički šalju pismo Vrbici u kome ga obavještavaju o popisu i šalju protokole. DACG, MUD, f. 5, 1336, *Vasojevički kapetani – vojvodi Mašu Vrbici, ministru unutrašnjih djela, Andrijevice*, 30. jun 1879.

³⁴⁸ Jedan broj sačuvanih izvještaja o sprovedenom popisu dostavljali su i kapetani iz kapetanija za koje nijesu sačuvane u dvijema sačuvanim knjigama popisa: Pušo Tomov – Uble; Miro Pavićev – Rovca; Ilija Lukin – Medun Nikola Milošev – Crnci; pop Mato Popović – Zeta, Živko Šibalić – Jezera. Prema Srđanu Pejoviću, broj nepopisanog stanovništva nije veći od 3.500–4.000 stanovnika, pa smatra da je popis uspješno sproveden. Vidjeti detaljnije: Srđan Pejović, *Kako je sproveden popis stanovništva Crne Gore 1879. godine*, 14.

³⁴⁹ U kapetaniju Zetskoj ostalo je nepopisano 1.000 stanovnika DACG, MUD, 1879, f. 5, 1379/2. Zabilježeno je odbijanje popisivanja porodica hercegovačkih ustanika u Šaranskoj kapetaniji. DACG, MUD, 1879, f. 5, 1363/1. Za kapetaniju golijšku popisom nijesu obuhvaćene sve kuće i čeljad. U kapetaniji Gornjošestanskoj nije se htjelo popisati

Prema tom djelimičnom popisu u Crnoj Gori je živjelo 10.539 porodica sa 55.433 člana.³⁵⁰ Prosječan broj članova domaćinstva bio je 5,3. Prema tom popisu u Pivi, Crkvicama i Banjanima prosječan broj članova porodice bio je 8,18, u Drobnjacima 6,60, u Vasojevićima 6,32, u Cucama 6,7, Bjelopavlićima 5,21, Piperima 4,96. Prosječni broj članova porodice u devet oblasti iznosio je 5,89.³⁵¹ U popisu je naveden naziv za svaku kapetaniju i ime nadležnog kapetana; nazivi sela (mada nedosljedno); redni broj stanovnika; ime, ime oca; pol, starosna dob, kojem domaćinstvu pripadaju i u kom su srodstvu. Godina rođenja najčešće nije popunjavana. Na dnu svake stranice nalazi se zbir stanovnika, kao i ukupan zbir za svaku kapetaniju. Od dvije rubrike na prvoj strani, jedna je za broj familija i starješina, a druga za broj muškaraca, zatim idu imena i prezimena, a najposlije broj godina muških u porodici. Na drugoj strani su stavljali žene po istom načinu, pod istim brojem familije. Bez ikakvog računanja, može se na kraju protokola vidjeti koliko koja kapetanija ima familija, a koliko muškaraca i žena.³⁵²

Posmatrajući sve okolnosti u kojima se sprovodio popis, probleme sa kojima se susretala država, popis stanovništva iz 1879. godine ukazuje, prije svega, na spremnost državnih organa da ga sprovede u cilju dobijanja pouzdanih podataka. Pomoću ovih nepotpunih podataka ne može se krajnje precizno, sistematizovano i cjelovito pratiti razvoj stanovništva Crne Gore u datom periodu. No, ipak, na osnovu djelimično sačuvane građe i na osnovu elementarnih podataka koji je sadržao može se konstatovati da ovaj popis predstavlja nezaobilazan okvir i osnovu za sve naredne popise koji će uslijediti. Na osnovu iskustava koje je država stekla prilikom njegovog sprovođenja, olakšan je put za naredni popis 1899. godine, koji će svakako biti drugačiji u odnosu na ovaj, jer će sadržavati više podataka, imaće popisne obrasce, kao i uvođenje desetogodišnjeg roka kao standarda za sprovođenje opšteg popisa stanovništva.

Naredni popis stanovništva sproveden je tek nakon 20 godina poslije prvog popisa, odnosno 1899. godine. Knjige popisa stanovništva nijesu sve sačuvane, s obzirom da je veliki dio

360 turskih kuća. Radusinović, *Stanovništvo Crne Gore do 1945. godine*, 130, 276. U prvoj knjizi *Popis svega stanovništva Crne Gore po okružjima, varošima i selima*, za kapetaniju golijsku, koja je posljednja u knjizi, sačuvano je svega 12 stranica popisa, a Pejović smatra da nedostaje 4 do 6 stranica. *Popis svega stanovništva Crne Gore po okružjima, varošima i selima*, 1879, knjige I i II, urednici Srđan Pejović, Mirjana Kapisoda, Cetinje, 2009, Riječ priređivača, 4.

³⁵⁰ *Popis svega stanovništva Crne Gore po okružjima, varošima i selima*, 1879, knjige I i II.

³⁵¹ Đoko Pejović, *Uzroci masovnog iseljavanja stanovništva iz Crne Gore (1878–1916)*, Istorijski zapisi, godina XV, knjiga XIX, sveska 2, Titograd, 1962, 209.

³⁵² DACG, MUD, f. 5, broj 1336, *Vasojevički kapetani – vojvodi Mašu Vrbici, ministru unutrašnjih djela, Andrijevića*, 30. jun 1879. *Popis svega stanovništva Crne Gore po okružjima, varošima i selima*, 1879, knjige I i II.

državnog arhiva stradao tokom Prvog svjetskog rada. Zbog nedostatka popisnih knjiga nije moguće tačno utvrditi rezultate popisa. Kao i za prethodni popis iz 1879. godine, ni za ovaj nijesu sačuvani izvještaji o popisu po svim kapetanijama. Na osnovu sačuvane *Naredbe sa uputstvom za izvođenje popisa* od 30. oktobra 1898. godine vidimo da je dat rok do 1. maja 1899. kao krajnji datum za završetak popisa.³⁵³ Naredba je veoma precizna, sastoji se iz 12 tačaka. Kapetanima je naređeno da liste predaju pisarima kapetanskim tek poslije prikupljanja dacija (godišnjih poreza), što svjedoči o činjenici da je vođeno računa o svim eventualnim poteškoćama.³⁵⁴ Ministarstvo unutrašnjih djela, odnosno ministar unutrašnjih djela Božo Petrović, poslao je okružnim sudovima u državi naredbu da se izvrši popisivanje prema određenim obrascima. Ti novi obrasci sadržali su više podataka nego oni iz 1879. godine. Oni su sadržali redni broj porodice, ime, očevo ime i prezime domaćina, redni broj članova porodice, njihova imena i koliko imaju godina, koliko ima pismenih, šta su po zanimanju, vjeri, njihovo mjesto prebivališta, čiji su podanici. Popis je obavljen u prvoj polovini 1899. godine. Posebnim članom sedam tretiraju se „ustaši” i njihove porodice koje su nastanjene u Crnoj Gori, kao i vojni bjegunci.³⁵⁵ Popisivači su bili dužni da naprave posebne zbirne liste sa brojem stanovnika za sve kapetanije pojedinačno.³⁵⁶ U Državnom arhivu u sačuvanim fragmentima arhivske građe nalazi se sumarni pregled broja stanovnika po

³⁵³ „12) Pisari kapetanski i uprava varoških treba da izvrše ovaj popis i sastave liste (formulare) redom jednu za drugom kako idu, najdalje do prvoga aprila 1899. g. do koga dana treba da predadu sve gotove teme Okružnom sudu, koji će rad pregledati, i ako ga nađe uredna i tačna, nezadržano poslati ovamo. U protivnom slučaju, dati im ga ponovo na uređenje najdalje do 1. maja 1899. Ko ni do drugog roka ne bude gotov s urednim popisom, neka mu Okružni Sud oduzme formulare i predade drugome da ih uredi na račun kapetanov i njegova pisara. Gornji broj formulara neka taj Sud podijeli Kapetanijama i Varoškim upravama, po prostoru i broju stanovništva njihova, od prilike – a izvjestan broj istih zadrži kod sebe i po potrebi šalje gdje bi pomanjkali”. DACG, MUD, 1898, f. 110, 1032. Vidjeti: Srđan Pejović, *Kako su organizovani i sprovedeni popisi stanovništva u Knjaževini Crnoj Gori 1877., 1899. i 1909. godine*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, 2020, knj. 16, 177–219.

³⁵⁴ „Da se ne bi suviše dangubilo, a tako isto da bi i troška što manje bilo, nastojaće te i po mogućnosti, udesiti da ovaj posao uredite sa pisarima kapetanskijema za jedan dan, i to po predaji dacije, kako ih u tome poslu ne bi što smetnulo”. DACG, MUD, 1898, f. 111, 1126. Vidjeti: Srđan Pejović, *Kako su organizovani i sprovedeni popisi stanovništva u Knjaževini Crnoj Gori 1877., 1899. i 1909. godine*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, 2020, knj. 16, 198.

³⁵⁵ „Ustaše i njihove familije treba bilježiti, istim redom, kao i Crnogorce (ske) u onoj opštini i kapetaniji gdje je koji nastanjen – a u primjedbi naznačiti: da je „ustaš”, oklen je i koje je godine prešao u Crnu Goru, Na isti način bilježi se i „vojnički bjegunci”, nastanjeni u Crnoj Gori a jedni i drugi smatraju se i bilježe crnogorskim podanicima”. DACG, MUD, 1898, f. 111, 1128. Vidjeti: Srđan Pejović, *Kako su organizovani i sprovedeni popisi stanovništva u Knjaževini Crnoj Gori 1877., 1899. i 1909. godine*, 199.

³⁵⁶ „10) Svakoju opštini po svršetku treba učiniti zasebni zbir, npr. ovako: U opštini N. N. Čeljadi muških: 576 – ženskih, Pismeni: muških: 205, ženskih: 90. Svega muških i ženskih (pismeni i nepismeni): 1002. Podanika: crnogorskih, inostranih: 100, pa onda, niže jednu ili dvije linije, nastaviti drugu opštinu, istim redom kao i prvu, a tako treću, četvrtu i sve do kraja, koliko ih bude. Redovni broj familija ne prekida se, već nastavlja do svršetka popisa cijele kapetanije”. DACG, MUD, 1898, f. 111, 1160. Vidjeti: Srđan Pejović, *Kako su organizovani i sprovedeni popisi stanovništva u Knjaževini Crnoj Gori 1877., 1899. i 1909. godine*, 200.

kapetanijama i varoškim upravama. Za 14 kapetanija ukupan broj stanovnika iznosi 40.491 stanovnik (40.255 domaćih i 236 inostranih).³⁵⁷ Zbog nepostajanja ostalih arhivskih podataka nije moguće utvrditi rezultate popisa i druge demografske podatke i karakteristike.

Značaj ovog popisa, i pored svih nesačuvanih podataka, ogleda se prije svega u spremnosti države da sprovodi i sačinjava relevantne podatke o mnogim demografskim pokazateljima. Mada je realizovan poslije 20 godina od prvog popisa, predstavlja korak naprijed u samom pristupu i organizaciji popisa, a prije svega jer se ustanovljava desetogodišnji period kao standard za sprovođenje popisa stanovništva.

Na osnovu iskustava stečenih prethodnim popisima, obavljene su pripreme za sprovođenje popisa 1909. godine. Ministarstvo unutrašnjih djela pripremilo je „Pravila i Uputstva za izvršenje popisa stanovništva i domaće stoke,”³⁵⁸ koje je poslato nadležnim organima lokalne uprave ili kapetanskim vlastima. Pravila su objavljena u „Glasu Crnogorca” 21. aprila 1909. godine, a potpisuje ih ministar unutrašnjih djela Jovan S. Plamenac i statističar M. M. Dedović. Pravila se sastoje od „Opštih naredbi” sa 25 članova i „Uputstva za popunjavanje popisne liste i kontrolnog spiska” koji ima dva dijela: A) Uputstva za popunjavanje liste i B) Uputstva za popunjavanje kontrolnog spiska. Predviđeno je da popis počinje 31. decembra, a završiće se 1. januara 1910. godine. Pravilima se predviđa popisivanje svih pravnih i fizičkih lica, kao i popis domova i stočnog fonda.³⁵⁹ Uputstvima se predviđa da kapetanski sudovi izvrše podijelu kapetanija na popisne krugove, s tim da jedan popisni krug nema više od 150 ni manje od 50 domova, dok se ta cifra može svesti i na manji broj u brdskim i teško pristupačnim mjestima. Popisni krugovi moraju biti određeni do 1. septembra i tačno obilježeni da se ne bi dogodilo da neki dom ostane neupisan, ili da ga upišu dva popisivača. Imena popisivača moraju biti određena do kraja septembra i predata Ministarstvu unutrašnjih djela. Popisom se striktno predviđaju rokovi, sredstva i način izvršenja

³⁵⁷ Bratonožićka – 4018 - 1; Biočka i Orahovačka – 896; Grahovska i Komanska (Grahovska – 4807; Komanska – 218); Župska – 287 (prenos); Zagaračka – 196 (prenos); Nikšićka – 1222 + 25 (inostranih); Pješivačka i Rudinska (Pješivačka – 323 + Rudinska – 744); Seoska, Dupioska i Gluhodoljska (Seoska – 247 + 32 + 35; Dupioska – 1080 + 2; Gluhodolska – 1582); Ulcinjska – 4.173 + 134; Šestanska – 636 + 1; Sotonička, Boljevička, Podgorska, Brčeoska, Limljanska i Dupioska (641 + 984 + 1.232 + 1.259 + 2 (inostrana); Gornjozetska i Šestanska (1.191 + 1.382 + 2 (inostrana); Nikšićka, Gornjopoljska, Lukovska i Župska (1.912 + 67 (inostranih) + 2.737 + 1 (inostranih); 6.142 + 1 (in.) + 2.345 + 225); Spuška i Podgorička (nema podataka). DACG, MUD, VII, Statistički odsjek – Knjige popisa stanovništva po Kapetanijama, 1899. god. Vidjeti: Srdan Pejović, *Kako su organizovani i sprovedeni popisi stanovništva u Knjaževini Crnoj Gori 1877., 1899. i 1909. godine*, 204.

³⁵⁸ *Glas Crnogorca*, 1909, broj 19, Cetinje, 25. april 1909.

³⁵⁹ „U svakom mjestu popisaće se i pravno i faktično stanovništvo, t. j. i ono, koje tu stanuje i ono, koje se tu nađe. Uz popis stanovništva popisaće se odmah i domaća stoka, kakvu i koliko je ko bude imao do po noći 31. decembra. U isto vrijeme popisaće se broj domova (kuća)”. *Glas Crnogorca*, broj 19, 1909, Cetinje, 25. april 1909.

popisa. Popisom se precizno predviđa način popisivanja bolesnika u bolnicama, osuđenika, pritvorenika, đaka, vojnika. „Uputstvo za popunjavanje popisne liste i kontrolnog spiska” vrlo detaljno kroz 17 rubrika predstavlja sastavni dio naredbe i popisnog materijala, koji popunjavaju starije domaćinstava, a kontrolišu ih popisivači. Popis stanovništva urađen prema naredbi, Pravilima i Uputstvima sproveden je u predviđenom roku, a rezultati su objavljeni u zvaničnom glasilu „Glasu Crnogorca” počev od kraja 1910. godine i tokom 1911. Osim popisnih podataka u navedenom vremenu objavljeni su i statistički podaci dobijeni od Statističkog odsjeka. U njima se daju različiti statistički podaci: Statistika seoskih opština za Nikšićku i Zetsko-brdsku oblast,³⁶⁰ kao i Statistika seoskih opština sa glavnim kmetovima za Moračko-vasojevičku oblast i Katunsko-riječku,³⁶¹ Primorsko-crmničku oblast;³⁶² Statistika stanovništva sa duševnim i tjelesnim nedostacima;³⁶³ Statistika osoba koje se bave prosjačenjem po oblastima i varoškim opštinama;³⁶⁴ Statistika muhamedanskih A. bogomolja, hodža, škola i vjeroučitelja; B. vjeroispovijedne škole i

³⁶⁰ *Glas Crnogorca*, broj 36, 1910, Cetinje, 19. avgust 1910, 6. U njemu se nalaze podaci za: *Statistika Seoskih Opština u Cg. Gori sa glavnim kmetovima za 1909. god. B. Nikšićka Oblast. B. Zetsko-Brdsko oblast.*

³⁶¹ *Glas Crnogorca*, broj 37, 1910, Cetinje, 24. avgust 1910, 6. *Statistika Seoskih Opština u Cr. Gori sa glavnim kmetovima za 1909. G. Moračko-Vasojevička Oblast. A. Katunsko-Riječka Oblast.*

³⁶² *Glas Crnogorca*, broj 38, 1910, Cetinje, 28. avgust 1910, 4. *Statistika Seoskih Opština u Cr. Gori sa glavnim kmetovima za 1909. D. Primorsko-Crmnička Oblast.*

³⁶³ U varoškim opština broj umobolnih je bio 25 m. i 11 ž. (ukupno 36); slijepih 15 m. i 11 ž. (uk. 26); gluvonijemih 12 m. i 10 ž. (uk. 22); osakaćenih 17 m. i 30. ž. (47); Katunsko riječkoj oblasti: umobolnih je bio 78 m. i 55 ž. (ukupno 133); slijepih 64 m. i 51 ž. (uk. 115); gluvonijemih 33 m. i 39 ž. (uk. 72); osakaćenih 106 m. i 76. ž. (182); Zetsko brdska: umobolnih je bio 54 m. i 24 ž. (ukupno 78); slijepih 34 m. i 26 ž. (uk. 60); gluvonijemih 37 m. i 13 ž. (uk. 50); osakaćenih 72 m. i 69. ž. (141); Nikšićka: umobolnih je bio 56 m. i 32 ž. (ukupno 88); slijepih 53 m. i 41 ž. (uk. 94); gluvonijemih 48 m. i 19 ž. (uk. 67); osakaćenih 117 m. i 71. ž. (188); Moračko vasojevička: umobolnih je bio 49 m. i 45 ž. (ukupno 94); slijepih 50 m. i 41 ž. (uk. 91); gluvonijemih 30 m. i 27 ž. (uk. 57); osakaćenih 92 m. i 74. ž. (166); Primorsko Crnogorska: umobolnih je bio 25 m. i 24 ž. (ukupno 49); slijepih 21 m. i 20 ž. (uk. 41); gluvonijemih 20 m. i 16 ž. (uk. 36); osakaćenih 42 m. i 30. ž. (72). Ukupno umobolnih m. 287, ž. 191 (uk. 478); slijepih m. 237, ž. 190 (uk. 427); gluvonijemih m. 180, ž. 124 (uk. 304); osakaćenih m. 446, ž. 350 (uk. 796). *Glas Crnogorca*, broj 52, 1910, Cetinje, 20. novembar 1910, 3.

³⁶⁴ Pregled po oblastima bez var. opština: Katunsko riječka: 12. m. i 4 ž. (uk. 16); Zetsko-brdska: 17. m. i 21 ž. (uk. 38); Nikšićka: 29. m. i 28 ž. (uk. 57); Primorsko crmnička: 1. m. i – ž. (uk. 1). Ukupno muških 105, ženskih 76 (ukupno 181). Pregled po varoškim opštinama: Cetinje: 1 m. i 2 ž. (uk. 3); Podgorica: 1 m. i 1 ž. (uk. 2); Rijeka: – m. i 1 ž. (uk. 1); Danilov-grad: – m. i 1 ž. (uk. 1); Nikšić: 2 m. i 2 ž. (uk. 4); Kolašin: – m. i – ž. (uk. –); Andrijevica: – m. i – ž. (uk. –); Bar: 1 m. i – ž. (uk. 1); Ulcinj: – m. i – ž. (uk. –); Var-Pazar: – m. i – ž. (uk. –). Ukupno muških 5, ženskih 7 (ukupno 12). *Glas Crnogorca*, broj 52, 1910, Cetinje, 20. novembar 1910, 3.

vjeroučitelji; uprava šerijata;³⁶⁵ Statistički podaci rođenih i umrlih u Crnoj Gori za 1909. i 1910;³⁶⁶ Statistički podaci čedomorstva u Crnoj Gori;³⁶⁷ Statistički podaci vanbračnih pogrešilica u Crnoj Gori;³⁶⁸ Statistički podaci bolesnih lica od „Lepre” u Crnoj Gori;³⁶⁹ Samoubistva u Crnoj Gori;³⁷⁰ stanovništvo s duševnim i tjelesnim nedostacima;³⁷¹ varoši po broju stanovnika, bez stranih

³⁶⁵ A: Bogomolje i hodže: Kadiluk: Ulcinjski: bogomolje (varoške 7; seoske 4; uk. 11); hodže (varoške 7; seoske 4; uk. 11); Barski: bogomolje (varoške 4; seoske 14; uk. 18); hodže (varoške 4; seoske 14; uk. 18); Podgorički: Ulcinjski: bogomolje (varoške 6; seoske 1; uk. 7); hodže (varoške 6; seoske 1; uk. 7); ukupno: Ulcinjski: bogomolje: varoške 17, seoske 19, ukupno 36; hodže: varoške 17, seoske 19, ukupno 36. Ulcinj: broj odjeljenja: m. 2 i ž. 1 (uk. 3), broj vjeroučitelja: 3; Bar: broj odjeljenja: m. 2 i ž. – (uk. 2), broj vjeroučitelja: 2; Podgorica: broj odjeljenja: m. 2 i ž. 1 (uk. 3), broj vjeroučitelja: 3, Ukupno: Ulcinj: odjeljenja (m. 6, ž. 2, uk. 8), vjeroučitelja 8. Muftija: 1; sekretara: 1; kadija: 3; ukupno 5. *Glas Crnogorca*, broj 49, 1910, Cetinje, 30. oktobar 1910, 3.

³⁶⁶ Za 1909: Pregled po eparhijama: Mitropoljska: rođenih: 2.548 m. i 2.319 ž. (uk. 4.867); umrlih: 1.045 m. i 909 ž. (uk. 1.954); Zahumsko-raška: rođenih: 2.679 m. i 2.515 ž. (uk. 5.194); umrlih: 945 m. i 814 ž. (uk. 1.759). Ukupno: rođenih: m. 5.227, ž. 4.834 (uk. 10.061); umrlih: m. 1.990, ž. 1.723 (uk. 3.713). *Glas Crnogorca*, broj 55, 1910, Cetinje, 11. decembar 1910, 4.

Za 1910: Pregled po eparhijama: Mitropoljska: rođenih: 2.691 m. i 2.642 ž. (uk. 5.333); umrlih: 1.021 m. i 1.029 ž. (uk. 2.050); Zahumsko-raška: rođenih: 2.919 m. i 2.672 ž. (uk. 5.591); umrlih: 1.045 m. i 1.033 ž. (uk. 2.078). Ukupno: rođenih: m. 5.610, ž. 5.314 (uk. 10.924); umrlih: m. 2.066, ž. 2.062 (uk. 4.128). *Glas Crnogorca*, broj 55, 1910, Cetinje, 11. decembar 1910, 4. *Glas Crnogorca*, broj 42, 1911, Cetinje, 24. septembar 1910, 3.

³⁶⁷ Pregled po oblastima: Katunsko-riječka: –; Zetsko brdska 5; Nikšićka: 1; Moračko-vasojevička 3; Primor. Crmnička 1; ukupno: 10. *Glas Crnogorca*, broj 42, 1911, Cetinje, 24. septembar 1911, 4.

³⁶⁸ Pregled po oblastima: Katunsko-riječka: 18; Zetsko brdska 18; Nikšićka: 31; Moračko-vasojevička 20; Primor. Crmnička 1; ukupno: 88. *Glas Crnogorca*, broj 55, 1910, Cetinje, 11. decembar 1910, 3.

³⁶⁹ Pregled po oblastima: Katunsko-riječka: m. 4, ž. – (uk. 4); Zetsko brdska m. 4, ž. 1 (uk. 5); Nikšićka: m. 3, ž. 2 (uk. 5); Moračko-vasojevička m. 8, ž. 3 (uk. 11); Primor. Crmnička –; ukupno: m. 19, ž. 6 (uk. 25). *Glas Crnogorca*, broj 55, 1910, Cetinje, 11. decembar 1910, 4.

³⁷⁰ Katunsko-riječka: puškom (m. 5, ž. 1, uk. 6), nožem –, vješanjem (m. 1, ž. 2, uk. 3), trovanjem –, davljenjem (m. 1, ž. 1, uk. 2), nepoznatim načinom –; Zetsko-brdska: puškom (m. 9, ž. 2, uk. 11), nožem –, vješanjem (m. –, ž. 1, uk. 1), trovanjem –, davljenjem –, nepoznatim načinom –; Nikšićka: puškom (m. 5, ž. 2, uk. 7), nožem (m. 1, ž. –, uk. 1), vješanjem –, trovanjem –, davljenjem –, nepoznatim načinom –; Moračko-vasojevička: puškom (m. 6, ž. 2, uk. 8), nožem –, vješanjem (m. –, ž. 1, uk. 1), trovanjem –, davljenjem –, nepoznatim načinom –; Primorsko-crmnička: puškom (m. 5, ž. –, uk. 5), nožem –, vješanjem –, trovanjem –, davljenjem (m. 3, ž. 1, uk. 4), nepoznatim načinom –. Ukupno: puškom: m. 30, ž. 3, uk. 37; nožem: m. 1, ž. –, uk. 1; vješanjem: m. 1, ž. 4, uk. 5; trovanjem: –, davljenjem: m. 3, ž. 1, uk. 4; nepoznatim načinom: m. –, ž. 1, uk. 1. *Glas Crnogorca*, broj 55, 1910, Cetinje, 11. decembar 1910, 4.

³⁷¹ Cetinje: umobolnih (m. 5, ž. 2, uk. 7); slijepih (m. 3, ž. –, uk. 3); gluvonijemih (m. –, ž. 1, uk. 1); osakaćenih (m. 1, ž. 3, uk. 4); Podgorica: umobolnih (m. 5, ž. 2, uk. 7); slijepih (m. 1, ž. –, uk. 1); gluvonijemih (m. 5, ž. 3, uk. 8); osakaćenih –; Rijeka: umobolnih (m. 1, ž. –, uk. 1); slijepih (m. 2, ž. –, uk. 2); gluvonijemih (m. 1, ž. 1, uk. 2); osakaćenih (m. 1, ž. –, uk. 1); Danilov grad: umobolnih (m. 1, ž. –, uk. 1); slijepih (m. –, ž. 2, uk. 2); gluvonijemih (m. –, ž. 2, uk. 2); osakaćenih (m. 3, ž. 1, uk. 4); Nikšić: umobolnih (m. 4, ž. 1, uk. 5); slijepih (m. 5, ž. 2, uk. 7); gluvonijemih (m. 3, ž. –, uk. 3); osakaćenih (m. 7, ž. 7, uk. 14); Kolašin: umobolnih – slijepih (m. 1, ž. –, uk. 1); gluvonijemih (m. 1, ž. –, uk. 1); osakaćenih (m. –, ž. 1, uk. 1); Andrijevića: umobolnih (m. 1, ž. –, uk. 1); slijepih –; gluvonijemih –; osakaćenih (m. –, ž. 2, uk. 2); Bar: umobolnih (m. –, ž. 1, uk. 1); slijepih –; gluvonijemih –; osakaćenih –; Ulcinj: umobolnih (m. 8, ž. 5, uk. 13); slijepih (m. 3, ž. 7, uk. 10); gluvonijemih (m. 2, ž. 3, uk. 5); osakaćenih (m. 5, ž. 14, uk. 19); Vir-pazar: umobolnih –; slijepih –; gluvonijemih –; osakaćenih (m. –, ž. 2, uk. 2). Ukupno: umobolnih: m. 25, ž. 11, uk. 36; slijepih: m. 15, ž. 11, uk. 26; gluvonijemih: m. 12, ž. 10, uk. 22; osakaćenih: m. 17, ž. 30, uk. 47. *Glas Crnogorca*, broj 55, 1910, Cetinje, 11. decembar 1910, 4.

podanika;³⁷² statistika kućnih starješina³⁷³; stjecišta;³⁷⁴ Statistika muhamedanskih i rimokatoličkih stanovnika – crnogorskih podanika;³⁷⁵ stanovništvo po pismenosti (pregled po varoškim opštinama);³⁷⁶ Statistika osuđenika u Crnoj Gori za 1909. i 1910;³⁷⁷ stanovništvo po pismenosti

³⁷² Cetinje: Katunsko-riječka: m. 3.394, ž. 2.501, uk. 5.895; Podgorica: Zetsko-brdska: m. 5.704, ž. 4.191, uk. 9.895; Rijeka: Katunsko-riječka: m. 968, ž. 764, uk. 9.895; Dan-grad: Zetsko-brdska: m. 831, ž. 497, uk. 1.328; Nikšić: Nikšićka: m. 2.359, ž. 1.727, uk. 4.086; Kolašin: Moračko-vasojevička: m. 3.753, ž. 497, uk. 1.250; Andrijevića: Moračko-vasojevička: m. 446, ž. 356, uk. 802; Bar: Primorsko-crmnička: m. 2.188, ž. 1.325, uk. 3.381; Ulcinj: Primorsko-crmnička: m. 2.960, ž. 2.421, uk. 5.281; Vir-pazar: Primorsko-crmnička: m. 478, ž. 209, uk. 687. Ukupno: m. 20.081, ž. 14.488, uk. 34.569. *Glas Crnogorca*, broj 3, 1911, Cetinje, 15. januar 1911, 4.

³⁷³ Varoške opštine 6.043; Katunsko-riječka oblast 11.220; Zetsko-brdska 11.302; Nikšićka 11.502; Moračko-vasojevička 10.089; Primorsko-crmnička 6.345; Ukupno: 56.345. *Glas Crnogorca*, broj 7, 1911, Cetinje, 12. februar 1911, 2.

³⁷⁴ Oblasni sudovi: Katunsko-riječka oblast 1 (invertarne imovine 59.78.16; povjerilačkih potraživanja 54.167,34; sudom priznatih traženja 54.167,34); Zetsko-brdska –; Nikšićka 2 (invertarne imovine 48.406,39; povjerilačkih potraživanja 107.247,19; sudom priznatih traženja 107.247,19); Moračko-vasojevička 1 (invertarne imovine 20.146,10; povjerilačkih potraživanja 3.214,95; sudom priznatih traženja 2.236,55); Primorsko-crmnička 3 (invertarne imovine 6.686,54; povjerilačkih potraživanja 4.450; sudom priznatih traženja 2.236,54). *Glas Crnogorca*, broj 7, 1911, Cetinje, 12. februar 1911, 2.

³⁷⁵ Oblasti: Katunsko-riječki: Muhamedanaca: m. 36, ž. 2, uk. 38; Rimokatolika: m. 6, ž. –, uk. 6; Zetsko-brdski: Muhamedanaca: m. 1.400, ž. 620, uk. 2020; Rimokatolika: m. 800, ž. 786, uk. 1.586; Nikšićki: Muhamedanaca: m. 100, ž. 62, uk. 162; Rimokatolika: m. 7, ž. 6, uk. 13; Moračko-vasojevički: Muhamedanaca: m. 7, ž. –, uk. 7; Rimokatolika:–; Primorsko-crmnički: Muhamedanaca: m. 4.432, ž. 4.000, uk. 8.432; Rimokatolika: m. 2.000, ž. 1.306, uk. 3.306; Ukupno: Muhamedanaca (m. 5.975, ž. 4.684, uk. 10.659); Rimokatolika (m. 2.813, ž. 2.098, uk. 4.911). *Glas Crnogorca*, broj 7, 1911, Cetinje, 12. februar 1911, 2.

³⁷⁶ Varoške opštine: Oblasti: Cetinje: Katunsko-riječka: m. 89, ž. 39; Podgorica: Zetsko-brdska: m. 30, ž. 14; Rijeka: Katunsko-riječka: m. 87, ž. 35; Danilov-grad: Zetsko-brdska: m. 81, ž. 37; Nikšić: Nikšićka: m. 81, ž. 37; Kolašin: Moračko-vasojevička: m. 50, ž. 20; Andrijevića: Moračko-vasojevička: m. 88, ž. 37; Bar: Primorsko-crmnička: m. 48, ž. 20; Ulcinj: Primorsko-crmnička: m. 35, ž. 9; Vir-pazar: Primorsko-crmnička: m. 80, ž. 30. Prosječno: m. 648, ž. 247. *Glas Crnogorca*, broj 7, 1911, Cetinje, 12. februar 1911, 3.

³⁷⁷ U Centralnom Kaznenom Zatvoru u Podgorici za 1909: 1. Zateklo se u početku godine (na smrt –; na robiju: m. 74, ž. 7, uk. 81; na zatočenje: –; na zatvor: m. 17, ž. 6, uk. 23; nepresuđenih: m. 4, ž. –, uk. 4; kao maloljetni: –; ukupno: m. 95, ž. 13, uk. 108); 2. Došlo novih u tečaju godine: (na smrt m. 5, uk. 5; na robiju: m. 67, ž. 1, uk. 68; na zatočenje: –; na zatvor: m. 34, ž. 5, uk. 39; nepresuđenih: m. 2, ž. 1, uk. 3; kao maloljetni: –; ukupno: m. 108, ž. 7, uk. 115); 3. Umrlo: (na smrt m. –; na robiju: m. 1, ž. 1, uk. 2; na zatočenje: –; na zatvor: –; nepresuđenih: –; kao maloljetni: –; ukupno: m. 1, ž. 1, uk. 2); 4. Izdržalo kaznu: (na smrt m. –; na robiju: m. 3, uk. 3; na zatočenje: –; na zatvor: m. 14, ž. 2, uk. 16; nepresuđenih: –; kao maloljetni: –; ukupno: m. 17, ž. 2, uk. 19); 5. Pomilovano: (na smrt –; na robiju: m. 9, uk. 9; na zatočenje: –; na zatvor: m. 11, ž. 1, uk. 12; nepresuđenih: –; kao maloljetni: –; ukupno: m. 20, ž. 1, uk. 21); 6. Otpušteno uslovno: (na smrt –; na robiju: –; na zatočenje: –; na zatvor: –; nepresuđenih: m. 3, uk. 3; kao maloljetni: –; ukupno: m. 3, uk. 3); 7. Otpušteno kući radi popravke: –; 8. Na liječenje: (na smrt –; na robiju: m. 1, uk. 1; na zatočenje: –; na zatvor: ž. 2, uk. 2; nepresuđenih: –; kao maloljetni: –; ukupno: m. 1, ž. 2, uk. 3); 9. U bjekstvo: (na smrt –; na robiju: m. 5, uk. 5; na zatočenje: –; na zatvor: –; nepresuđenih: –; kao maloljetni: –; ukupno: m. 5, uk. 5); 10. U cetinjskoj tamnici: –; 11. U nikšićkom zatvoru: (na smrt –; na robiju: –; na zatočenje: –; na zatvor: ž. 1, uk. 1; nepresuđenih: –; kao maloljetni: –; ukupno: ž. 1, uk. 1); 12. U podgoričkom zatvoru: (na smrt m. 3, uk. 3; na robiju: –; na zatočenje: –; na zatvor: –; nepresuđenih: –; kao maloljetni: –; ukupno: ž. 1, uk. 1); 13. Strijeljano: (na smrt m. 3, uk. 3; na robiju: –; na zatočenje: –; na zatvor: –; nepresuđenih: –; kao maloljetni: –; ukupno: m. 3, uk. 3); 14. U ludnici: –; 15. Svega izašlo iz zatvora: (na smrt m. 3, uk. 3; na robiju: m. 19, ž. 1, uk. 20; na zatočenje: –; na zatvor: m. 25, ž. 6, uk. 31; nepresuđenih: m. 3, ž. 1, uk. 4; kao maloljetni: –; ukupno: m. 50, ž. 8, uk. 58); 16. Ostalo svega u zavodu na kraju godine: (na smrt m. 2, uk. 2; na robiju: m. 122, ž. 7, uk. 129; na zatočenje: –; na zatvor: m. 26, ž. 5, uk. 31; nepresuđenih: m. 3, uk. 3; kao maloljetni: –; ukupno: m. 153, ž. 12, uk. 165). *Glas Crnogorca*, broj 12, 1911, Cetinje, 19. mart 1911, 3.

U Centralnom Kaznenom Zatvoru u Podgorici za 1910: 1. Zateklo se u početku godine (na smrt m. 2, uk. 2; na robiju: m. 122, ž. 7, uk. 129; na zatočenje: –; na zatvor: m. 26, ž. 5, uk. 31; nepresuđenih: m. 3, ž. –, uk. 3; kao maloljetni: –

(pregled po kapetanijama);³⁷⁸ Statistika crnogorskih državljana koji su se vratili iz inostranstva (tečajem 1909,³⁷⁹ tečajem mjeseca novembra 1910,³⁸⁰ tečajem mjeseca decembra 1910³⁸¹, tečajem mjeseca januara 1911,³⁸² tečajem mjeseca jula 1911³⁸³); Statistički podaci oženjenih, udatih,

; ukupno: m. 153, ž. 12, uk. 165); 2. Došlo novih u tečaju godine: (na smrt –; na robiju: m. 19, ž. 4, uk. 23; na zatočenje: –; na zatvor: m. 38, ž. 1, uk. 39; nepresuđenih: –; kao maloljetni: –; ukupno: m. 57, ž. 5, uk. 62); 3. Umrlo: (na smrt m. –; na robiju: m. 1, ž. –, uk. 1; na zatočenje: –; na zatvor: ž. 1, uk. 1; nepresuđenih: –; kao maloljetni: –; ukupno: m. 1, ž. 1, uk. 2); 4. Izdržalo kaznu: (na smrt m. –; na robiju: m. 3, uk. 3; na zatočenje: –; na zatvor: m. 10, ž. 1, uk. 11; nepresuđenih: –; kao maloljetni: –; ukupno: m. 10, ž. 1, uk. 11); 5. Pomilovano: (na smrt –; na robiju: m. 60, ž. 3, uk. 63; na zatočenje: –; na zatvor: m. 19, ž. 3, uk. 22; nepresuđenih: –; kao maloljetni: –; ukupno: m. 82, ž. 6, uk. 88); 6. Otpušteno uslovno: (na smrt –; na robiju: –; na zatočenje: –; na zatvor: –; nepresuđenih: –; kao maloljetni: –; ukupno: –); 7. Otpušteno kući radi popravke: –; 8. Na liječenje: (na smrt m. 1, uk. 1; na robiju: m. 2, uk. 2; na zatočenje: –; na zatvor: m. 1, uk. 1; nepresuđenih: –; kao maloljetni: –; ukupno: m. 4, ž. –, uk. 4); 9. U bjekstvo: –; 10. U cetinjskoj tamnici: (na smrt –; na robiju: m. 1, ž. 1, uk. 2; na zatočenje: –; na zatvor: –; nepresuđenih: –; kao maloljetni: –; ukupno: m. 1, ž. 1, uk. 2); 11. U nikšićkom zatvoru: –; 12. U podgoričkom zatvoru: –; 13. Strijeljano: –; 14. U ludnici: –; Svega izašlo iz zatvora: (na smrt m. 1, uk. 1; na robiju: m. 64, ž. 4, uk. 68; na zatočenje: –; na zatvor: m. 30, ž. 5, uk. 35; nepresuđenih: m. 3, uk. 3; kao maloljetni: –; ukupno: m. 98, ž. 9, uk. 107); 16. Ostalo svega u zavodu na kraju godine: (na smrt m. 1, uk. 1; na robiju: m. 77, ž. 7, uk. 84; na zatočenje: –; na zatvor: m. 34, ž. 1, uk. 35; nepresuđenih: m. 3, uk. 3; kao maloljetni: –; ukupno: m. 112, ž. 8, uk. 120). *Glas Crnogorca*, broj 42, 1911, Cetinje, 24. septembar 1911, 3.

³⁷⁸ A) Katunsko-riječka oblast: kapetanije: Cetinjska: m. 68, ž. 14; Njeguška: m. 58, ž. 4; Cucko-čeklička: m. 42, ž. 3; Čevsko-bjelička: m. 45, ž. 4; Grahovska: m. 48, ž. 10; Rudinska: m. 48, ž. 4; Pješivačka: m. 50, ž. 4; Komansko-zagaračka: m. 21, ž. –; Ceklinsko-dobrska: m. 75, ž. 6; Donjo-ceklinska: m. 61, ž. 4; Ljubotinjsko-gradanska: m. 70, ž. 5; Lješanska: m. 63, ž. 2. *Glas Crnogorca*, broj 12, 1911, Cetinje, 19. mart 1911, 4.

B) Nikšićka oblast: kapetanije: Nikšićka: m. 40, ž. 4; Trebješka: m. 42, ž. 4; Lukovska: m. 40, ž. 3; Župska: m. 28, ž. 2; Uskočka: m. 5, ž. 2; Drobnyačka: m. 41, ž. 8; Jezersko Šaranska: m. 50, ž. 5; Planina Pive: m. 56, ž. 4; Župa Pivska: m. 40, ž. 3; Goljska: m. 38, ž. 4; Oputno-Rudinska: m. 42, ž. 4; Banjanska: m. 36, ž. 8.

G) Moračko-Vasojevička oblast: kapetanije: Gornjo-Moračka: m. 54, ž. 4; Donjo-Moračka: m. 65, ž. 5; Rovačka: m. 28, ž. 1; Kolašinska: m. 58, ž. 8; Lipovska: m. 70, ž. 12; Poljska: m. 50, ž. 3; Ljevorečka: m. 61, ž. 5; Kraljska: m. 16, ž. 6; Andrijevička: m. 54, ž. 8; Polimska: m. 30, ž. 3; Velička: m. 30, ž. 1; Šekular-Trepačka: m. 43, ž. 2.

D) Primorsko-Crmnička oblast: kapetanije: Barska: m. 38, ž. 12; Mrkojevička: m. 16, ž. 1; Ulcinjska: m. 1, ž. 1; Krajinska: m. 1, ž. –; Šestan.-Selačka: m. 30, ž. 1; Gornjo-Crmnička: m. 63, ž. 5; Donjo-Crmnička: m. 54, ž. 3; *Glas Crnogorca*, broj 14, 1911, Cetinje, 2. april 1911, 3.

³⁷⁹ Tečajem 1909. Oblasti: Katunsko-riječka: iz Amerike 333, iz ostalih zemalja 56; Zetsko-brdska: iz Amerike 154, iz ostalih zemalja 75; Nikšićka: iz Amerike 409, iz ostalih zemalja 19; Moračko-vasojevička: iz Amerike 170, iz ostalih zemalja 35; Primorsko-crmnička: iz Amerike 104, iz ostalih zemalja 146. Ukupno: iz Amerike 1.170, iz ostalih zemalja 331. *Glas Crnogorca*, broj 14, 1911, Cetinje, 2. april 1911, 3.

³⁸⁰ Tečajem mjeseca novembra 1910. Oblasti: Katunsko-riječka: iz Amerike 54, iz ostalih zemalja 6; Zetsko-brdska: iz Amerike 39, iz ostalih zemalja 12; Nikšićka: iz Amerike 70, iz ostalih zemalja –; Moračko-vasojevička: iz Amerike 22, iz ostalih zemalja 15; Primorsko-crmnička: iz Amerike 9, iz ostalih zemalja 13. Ukupno: iz Amerike 194, iz ostalih zemalja 46. *Glas Crnogorca*, broj 7, 1911, Cetinje, 12. februar 1911, 2.

³⁸¹ Tečajem mjeseca decembra 1910. Oblasti: Katunsko-riječka: iz Amerike 50, iz ostalih zemalja 35; Zetsko-brdska: iz Amerike 40, iz ostalih zemalja 5; Nikšićka: iz Amerike 58, iz ostalih zemalja –; Moračko-vasojevička: iz Amerike 12, iz ostalih zemalja 1; Primorsko-crmnička: iz Amerike 8, iz ostalih zemalja 13. Ukupno: iz Amerike 168, iz ostalih zemalja 54. *Glas Crnogorca*, broj 14, 1911, Cetinje, 2. april 1911, 3.

³⁸² Tečajem mjeseca januara 1911: Oblasti: Katunsko-riječka: iz Amerike 29, iz ostalih zemalja –; Zetsko-brdska: iz Amerike 8, iz ostalih zemalja 1; Nikšićka: iz Amerike 30, iz ostalih zemalja –; Moračko-vasojevička: iz Amerike 10, iz ostalih zemalja –; Primorsko-crmnička: iz Amerike 3, iz ostalih zemalja 10. Ukupno: iz Amerike 80, iz ostalih zemalja 11. *Glas Crnogorca*, broj 14, 1911, Cetinje, 2. april 1911, 3.

³⁸³ Tečajem mjeseca jula 1911: Oblasti: Katunsko-riječka: iz Amerike 2, iz ostalih zemalja 14; Zetsko-brdska: iz Amerike 16, iz ostalih zemalja 4; Nikšićka: iz Amerike 12, iz ostalih zemalja 1; Moračko-vasojevička: iz Amerike 7, iz ostalih zemalja –; Primorsko-crmnička: iz Amerike 3, iz ostalih zemalja 17. Ukupno: iz Amerike 41, iz ostalih zemalja 37. *Glas Crnogorca*, broj 14, 1911, Cetinje, 2. april 1911, 3.

razvedenih, raspuštenica i poništenih brakova tečajem 1910.³⁸⁴ Prema popisu iz 1909. u „Glasu Crnogorca” se navodi da je u gradovima živjelo ukupno 28.677 stanovnika (m. 16.687, ž. 11.990).³⁸⁵

Tabelarni statistički pregledi rezultat su obrade podataka koje je završeno u statističkom odsjeku Ministarstva unutrašnjih djela. Izvještaji su dostavljeni tokom janaura 1910. mada je bilo potrebno vrijeme da se uradi obrada dobijenih podataka. U nedostatku podataka iz prethodna dva popisa nije moguće izvršiti uporednu analizu. Prema podacima iz 1909. godine kao i za 1910, možemo vidjeti broj rođenih i umrlih. Broj rođenih 1910. veći je za 863 u odnosu na 1909, dok je broj umrlih veći za 415 (od tog broja čak je 339 žena, što je zabrinjavajući podatak). Takođe, može se pratiti broj iseljenika za tokom 1909, kao i krajem 1910. i početkom 1911. Primjećuje se da je broj ljudi koji su se vratili iz Amerike i drugih zemalja opadao tokom posmatranog perioda; a u opadanju je i stopa osuđenika za dvije godine.

1.2.3. Demografska statistika

Prema arhivskim podacima iz dva različita dokumenta u Crnoj Gori živjelo je 1909. godine 317.856 stanovnika, tj. 179.605 muškaraca i 138.260 žena, odnosno prema drugom izvoru iz 1910. godine 222.015 stanovnika.³⁸⁶ Prvi podaci od 317.865 stanovnika dovode se u sumnju iz više razloga. Kao prvo, tolika nesrazmjera u broju muških i ženskih osoba nije mogla postojati, s obzirom na ratničke, migracione, ekonomske faktore. Sa druge strane, to je bio opšti model kada su u pitanju popisi u Knjaževini Crnoj Gori. Iz Stenografskih bilješki iz 1914. godine vidi se da je u Crnoj Gori bilo 220.000 stanovnika, odnosno 37.911 domaćinstava.³⁸⁷ Moskovljević daje

³⁸⁴ Pregled po eparhijama: Mitropolijska: oženjenih 660, udatih 660, razvedenih 4, raspuštenica 4. Zahumsko-raška: oženjenih 750, udatih 750, razvedenih 13, raspuštenica 13, poništenih brakova 2. Ukupno: oženjenih 1.410, udatih 1.410, razvedenih 17, raspuštenica 17, poništenih brakova 2. *Glas Crnogorca*, broj 50, 1911, Cetinje, 19. novembar 1911, 3.

³⁸⁵ Podgorica: m. 5.704, ž. 4.191, uk. 9.895; Ulcinj: m. 2.960, ž. 2.421, uk. 5.381; Nikšić: m. 2.359, ž. 1.727; Bar: m. 2.188, ž. 1.328, uk. 3.516; Rijeka: m. 968, ž. 764, uk. 1.732; Danilovgrad: m. 831, ž. 497, uk. 1.328; Kolašin: m. 753, ž. 497, uk. 1.250; Virpazar: m. 478, ž. 209, uk. 687; Andrijevica: m. 446, ž. 356, uk. 802. Sa ostalim varošicama: Spuž, Žabljak, Njeguši, Grahovo, Trešnjevo, Šavnik, Goransko, Žabljak taj broj iznosi oko 35.000 stanovnika.

³⁸⁶ U jednom dokumentu datiranom 31. decembar 1909. u Crnoj Gori je živjelo 317.856 stanovnika, odnosno 179.605 muškaraca i 138.260 žena (DACG, MUD, 1910, f.185, 10767, 30. II 1910). Prema arhivskom podatku iz novembra 1910. u Crnoj Gori je tada boravilo 222.015 stanovnika (DACG, MUD, 1910, f. 187, 10334, novembar 1910).

³⁸⁷ *Stenografsk bilješke*, 1914, 454. Vidjeti i: Radusinović, *Stanovništvo Crne Gore do 1945*, 132.

podatak za 1913. godinu od 240.000 stanovnika³⁸⁸. Iz različitih podataka da se zaključiti da je u Crnoj Gori početkom XIX vijeka bilo oko 220.000 stanovnika. Mora se uzeti u obzir i da je veliki broj stanovništva napuštao Crnu Goru i odlazio u inostranstvo, što se vidi i iz popisa 1909. ali i ranije. Tako je prema arhivskim podacima iz Ministarstva vojnog broj odsutnih vojnika za 1911. godinu iznosio 10.109.³⁸⁹ Prema Statističkom odsjeku 1911. u Crnoj Gori je živjelo 220.018 stanovnika.³⁹⁰ No i pored činjenice da je pri Ministarstvu unutrašnjih djela bio statistički odsjek, koji je preko državnih organa dobijao izvještaje sa brojnim podacima i upoznao javnost preko zvaničnog glasila „Glasa Crnogorca”, do tačnog popisa stanovništva i domaćinstava teško se moglo doći. Glavni razlog je što su ga vlasti iz, prije svega, vojnih i drugih razloga držale u tajnosti ili prikazivale nerealnim. Na takav zaključak upućuju nas i podaci koje daju Rovinski i Švarc.

Rovinski je kritikovao crnogorsku vladu koja nije smatrala za shodno da objavljuje statističke podatke o stanovništvu. On navodi da je samo episkop zahumski Visarion Ljubiša ovo štampao u svoja tri „šematizma” iz 1880, 1882. i 1883, koji obuhvata okolinu Nikšića, plemena Bjelopavliće, Pipere, Kuče, Vasojeviće, Drobnjake sa Šarancima i Pivu.³⁹¹ Iz šematizma se vidi da je stanovništvo od 57.000 u 1880. godini poraslo do 63.751 u 1883. godini.

Podaci iz 1883. godine za devet okruga:³⁹²

		Duša	Kuća	Duša po jednoj kući
1.	Bjelopavlići sa Spužom	7.440	1.426	5,21
2.	Piperi	3.960	797	4,96
3.	Kuči	5.116	920	5,56
4.	Brskut (Bratonožići)	2.831	506	5,59
5.	Vasojevići	9.599	1.517	6,32

³⁸⁸ Moskovljević, *Naša otadžbina*, Beograd, 1929, 18.

³⁸⁹ Najveći broj se iseljavao u Ameriku 8.584, Evropu 1.395 i ostale zemlje 130. DACG, Ministarstvo vojno, 1883–1914, f. 1.

³⁹⁰ Podaci su sljedeći: varoške oblasti (12.181 m. i 19.538 ž.); Katunska oblast (23.696 m. i 22.056 ž.), Zetsko-brdska (22.834 m. i 21.445 ž.), Nikšićka (26.423 m. i 24.070 ž.), Moračko-vasojevička (19.850 m. i 17.763 ž.), Primorsko-crmnička (10.721 m. i 10.437 ž.). Ukupno: muških 115.705, ženskih 106.313, svega: 222.018. DACG, MUD, upravno odjeljenje, statistički odsjek, 1908–1911, f. 173.

³⁹¹ *Šematizam pravoslavne eparhije Zaholomske i Rasiske*, Cetinje, 1883.

³⁹² *Šematizam pravoslavne eparhije Zaholomske i Rasiske*, 1883. Vidjeti i: Pavel Apolonovič Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti – Etnografija*, Cetinje, 1994, 148.

6.	Morača i Rovca s Kolašinom	10.880	1.787	6,09
7.	Drobnjaci sa Uskocima	8.317	1.260	6,60
8.	Piva sa Crkvicama	5.766	926	6,18
9.	Nikšić sa okolinom	9.842	1.669	5,89
Svega		63.751	10.808	5,89

Prema: Pavel Apolonovič Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti – Etnografija*, Cetinje, 1994, 149. Prema: *Šematizam pravoslavne eparhije Zaholomske i Rasiske*, 1883.

Bernard Švarc, na primjer, navodi da u zemlji ima oko 160.000 stanovnika, i daje podatak da je deset hiljada žena više u odnosu na broj muškaraca.³⁹³ Po podacima Pavla Rovinskog za taj početni period, imamo velike sličnosti sa Švarcom, iako Rovinski konstatuje desetak hiljada stanovnika manje. Pavle Rovinski iznosi određene podatke, koji se odnose na zahumsku eparhiju 1882./1883. godine. Tu konstatuje, a tiče se jedne polovine Crne Gore, da je broj stanovnika bio ukupno 63.751.³⁹⁴ Ukupno je rođeno 2.036, a umrlo 765. Prirodni priraštaj je bio 1.271. Zapažamo da se manje rađalo, a da je više umiralo žensko stanovništvo, što govori o položaju žene u porodici.³⁹⁵ Rovinski navodi da je za 18 godina (od 1880. do 1898.) prirodni priraštaj bio 1%.³⁹⁶ Prema istom autoru u Crnoj Gori je gustina naseljenosti u tom periodu bila 227 stanovnika.³⁹⁷ Sa razvojem gradskog života dolazi do porasta stanovništva u gradovima u odnosu na seoska. Podaci koji se tiču broja stanovnika u zvaničnim glasilima, almanasima, kalendarima, literaturi, često su

³⁹³ „U najvećem dijelu geografskih udžbenika govori se o nekih 250 i 300.000, čak i više. Ova zabluda je sigurno potekla otuda, što je zaključak iz zaista pretjeranog broja vojnika, koje je Crna Gora, pored svih žrtava u važnim bojama izvodila pred zapanjeni svijet. Ali su nama prijateljski stavljeni na raspoloženje tačni podaci o ovome, koji su sabrani u najnovije vrijeme. Po njima cijela država sa prisajedinjenim oblastima jedva da ima 160.000 stanovnika, od kojih, usljed vječitih i krvavih bojeva, samo manji dio, njih 75.000 pripada muškom polu”. Bernard Schwarz, *Montenegro*, Schinlarung einer Reise, Leipzig, 1883, 146. Vidjeti i Radusinović, *Stanovništvo Crne Gore do 1945*, 131.

³⁹⁴ Pavel Apolonovič Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti – Državni život (1851–1907) – Arheologija*, Cetinje, 1994, 303.

³⁹⁵ Pavel Apolonovič Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti – Etnografija*, Cetinje, 1994, 220.

³⁹⁶ Pavel Apolonovič Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti – Državni život (1851–1907) – Arheologija*, 303.

³⁹⁷ Smatra da je u cijeloj Crnoj Gori bilo 165.000 stanovnika, a s obzirom na površinu koju zauzima gustina iznosi 227. Po tom podatku Crna Gora je znatno iza drugih zemalja: Srbije, Grčke, Rumunije, Bugarske, gdje je naseljenost dvostruko veća. Rovinski, *Isto*, 303.

protivurječni, ali i ponekad neralni. Po raznim podacima Crna Gora je imala od 200.000 do preko 300.000 stanovnika.

Do kraja vijeka ukupan broj stanovnika se povećao na oko 200.000, prema bilješkama Pavla Bikova, a koje navodi Dučić.³⁹⁸ Podaci o broju stanovnika su dosta varirali, pa se, na primjer, prema „Gotskom almanahu” iz 1885. godine navodio broj od 236.000, nešto kasnije taj broj je išao i do 300.000.³⁹⁹ Čak je i „Glas Crnogorca” pisao 1880. godine da uprkos tome što granice nijesu još utvrđene, u Crnoj Gori živi oko 120.000 stanovnika iz novih krajeva, a da je ukupan broj oko 320.000.⁴⁰⁰ List „Onogošt” krajem vijeka navodi da je Crna Gora imala 1876. godine 200.000 stanovnika i do 80 kvadratnih milja prostora (a da tada ima 172 milje) i da je mogla izvesti u boj oko 20.000 ljudi.⁴⁰¹

Simo Popović u svojim „Memoarima” daje određene statističke podatke za muslimansko stanovništvo u Crnoj Gori. Napominje da je Crna Gora širenjem svojih granica ponovo dobila svoje muhamedance. U okrugu ulcinjskom ima 848 kuća i oko 3.500 stanovnika, u okrugu barskom 760 kuća i 3.900 stanovnika, u podgoričkom okrugu 464 i oko 2.500 stanovnika, u nikšićkom okrugu 31 kuća i oko 150 stanovnika. Sve ukupno, sa još nekim mjestima gdje su živjeli, u Crnoj Gori bilo je u posmatranom periodu 2.489 kuća i 12.051 stanovnik muslimanske vjeroispovijesti. Od toga broja muškaraca je bilo 5.923, a žena 6.128.⁴⁰² Popović, takođe, navodi da je sa definisanjem novih granica Crna Gora dobila i katoličko stanovništvo, i to nešto više od 6.000 stanovnika. Vjersku službu je izvodilo devet sveštenika. „*Dvojica su bili domaći, jedan Baranin i jedan Krajinjanin, a drugi iz Arbanije i iz Italije*”.⁴⁰³ Pomenimo i da je 1896. godine na Cetinju živio jedini katolik u gradu, Jak Dreca, inače trgovac.⁴⁰⁴

Napomenimo i da je vlada 1881. godine htjela da zna po imenu i prezimenu svakog austrijskog podanika, kako onoga koji je stalno nastanjen, tako i onoga koji se privremeno nalazio

³⁹⁸ Nićifor Dučić, *Književni radovi*, 3, Beograd, 1983, 16.

³⁹⁹ *Stara pisma, Štrossmajer Knjazu Nikoli, Zapis*, knjiga XIII, sveska 1, Cetinje, 1935, 28.

⁴⁰⁰ *Glas Crnogorca*, broj 18, 1880, Cetinje, 3. maj 1880, 4.

⁴⁰¹ *Onogošt*, broj 7, 1900, Nikšić, 17. februar 1900, 2.

⁴⁰² Vojvoda Simo Popović, *Memoari*, Cetinje, Podgorica, 1995, 553–554.

⁴⁰³ Vojvoda Simo Popović, *Memoari*, Cetinje, Podgorica, 1995, 579. „*Arcibiskupija barska ima sada jedanaest parohija: bar sa 675 duša; Ulcinj sa 498; Salč sa 686, Sv. Nikola na Bojani sa 360; Sv. Đorđe sa 301; Zubci sa 685; Šestani sa 674; Livari sa 687; Podgorica sa 286, Koći sa 560 i Zatrijebač sa 1212, svega 6625 duša.*”

⁴⁰⁴ Vojvoda Simo Popović, *Memoari*, Cetinje, Podgorica, 1995, 611.

u Crnoj Gori. Posebno se pazilo da se u listi upisanih ne upiše neki drugi podanik. Takođe se vodilo računa da se u listu upišu samo oni koji su prije Božića došli.⁴⁰⁵

1.2.4. Dinamika stanovništva

Stanovništvo Evrope bilo je u stalnom porastu još od XVII vijeka, a taj trend se nastavio i krajem XIX vijeka. U pojedinim zemljama stopa reprodukcije je opadala više nego u drugima. U jugoistočnom i istočnom dijelu Evrope pad je bio manje naglašen nego na sjeveru i zapadu. Broj stanovnika Evrope i pored velikih migracija, ratnih gubitaka, pada nataliteta rastao je tokom ovog perioda. Pad mortaliteta u Evropi rezultat je smanjenja smrtnosti djece, poboljšanih uslova života (bolja ishrana i uslovi stanovanja, liječenje).⁴⁰⁶

Struktura stanovništva, trendovi kretanja, broj stanovnika, natalitet, mortalitet, prirodni priraštaj pokazatelju su (ne)uspješnosti politike neke države i njene spremnosti upravljanja njima. Pozitivistički pristup fenomenu stanovništva u XIX vijeku značio je i veću i naglašeniju ulogu države u demografskim kretanjima. U toku XIX vijeka stanovništvo na prostoru Crne Gore imalo je veoma različite društvene, ekonomske, političke, kulturne uslove života.

Neravnomjerni priraštaj stanovništva povezan je sa kretanjem stanovništva, koje može biti prirodno (natalitet i mortalitet) i mehaničko (imigracija i emigracija).⁴⁰⁷

Dinamičan prirodni priraštaj u Crnoj Gori počeo je osamdesetih godina XIX vijeka, i za čitav jedan vijek je kasnio za Zapadnom Evropom. Glavne karakteristike tog tradicionalnog modela stanovništva bile su rano sklapanje brakova, visoka stopa nataliteta, velika stopa mortaliteta dojenčadi i djece. U suštini mlado društvo.

Polazeći od činjenice da je demografski razvoj u Crnoj Gori bio determinisan ekonomskim, društvenim i kulturnim uslovima, proces demografske tranzicije odvijao se pod različitim uslovima, pa je i vrijeme pada mortaliteta bilo drugačije u odnosu na evropske zemlje. Realnost ove pretpostavke mogli bismo provjeriti na osnovu izvorne građe, ali nažalost ona nije sačuvana.

⁴⁰⁵ DACG, MUD, 1881, f. 19, 214, Cetinje 16. januar 1881.

⁴⁰⁶ Džon Roberts, *Evropa 1880–1945*, 23–27.

⁴⁰⁷ Trendovi kretanja ovih komponenti određuju demografske strukture nekog društva. Kao pozitivni elementi natalitet i imigracija doprinose rastu stanovništva, dok su mortalitet i emigracija negativne karakteristike koje doprinose smanjenju stanovništva. Alica Wertheimer-Baletić, *Stanovništvo i razvoj*, Zagreb, 1999, 200–2003.

Odsustvo takve građe o stanovništvu za Crnu Goru, onemogućava i utvrđivanje intenziteta, tempa rasta stanovništva i dr. Vidjeli smo i da su mnogobrojni podaci u literaturi o stanovništvu Crne Gore uglavnom proizvoljni i netačni. Ove činjenice se odnose i na period prije 1878. i nakon toga.⁴⁰⁸ Faktori koji su uticali na visoke stope mortaliteta do kraja 70-ih godina XIX vijeka su gladne godine, epidemije većih razmjera, slaba zdravstvena zaštita, velike migracije i dr. Ako se uzmu u obzir ovakve okolnosti društvene, političke, socijalne, onda u Crnoj Gori nije ni moglo doći do opadanja mortaliteta. Tek, poslije Kongresa počela je lagano da opada stopa smrtnosti, a što se može vidjeti iz šematizama, popisa iz 1909.⁴⁰⁹ Ovaj period nakon 1878. godine donosi nove procese u ekonomskom, socijalnom, kulturnom razvitku, što je svakako imalo uticaja i na bolje uslove života, a samim tim i pad mortaliteta. Iako su ove pozitivne promjene tekle relativno sporo, i različitim intenzitetom obuhvatale pojedine djelove Crne Gore, njihovo kompleksno djelovanje pozitivno se reflektovalo na život stanovništva, a samim tim i na mortalitet.⁴¹⁰

Zvanične novine „Glas Crnogorca” donosile su 1880. godine tekstove o natalitetu i tvrdili da napreduju samo oni narodi, čiji se broj uvećava, jer je u brojnosti veliki dio snage. Tu se navodi

⁴⁰⁸ „Podaci o tačnom broju stanovnika nedostajali su i do balkanskog rata, što je, opet, samo po sebi, karakteristična činjenica. Izgleda da su oni, svjesno, i opravdano, prikrivani: s jedne strane, iz vojnih razloga (da susjedne zemlje, naročito Turska, misle da ga ima više nego što ga je u stvari moglo biti), a s druge strane, iz ekonomskih – da bi se time, u naročito teškim prilikama, čim više obrazložilo traženje što veće pomoći, ukoliko se do nje uopšte moglo doći” Pejović, *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, 7.

⁴⁰⁹ Za 1909: Pregled po eparijama: Mitropolijska: rođenih: 2.548 m. i 2.319 ž. (uk. 4.867); umrlih: 1.045 m. i 909 ž. (uk. 1.954); Zahumsko-raška: rođenih: 2.679 m. i 2.515 ž. (uk. 5.194); umrlih: 945 m. i 814 ž. (uk. 1.759). Ukupno: rođenih: m. 5.227, ž. 4.834 (uk. 10.061); umrlih: m. 1.990, ž. 1.723 (uk. 3.713). *Glas Crnogorca*, broj 55, 1910, Cetinje, 11. decembar 1910, 4.

⁴¹⁰ U studiji *The population of Yugoslavia*, autori smatraju da je fertilitet počeo da opada u razvijenijim djelovima Jugoslavije – Sloveniji, Hrvatskoj, užoj Srbiji u periodu između 1891/95. i 1906/10, dok je u manje razvijenim – BiH, Makedoniji započeo kasnije 1931/34, na Kosovu znatno kasnije 1965. za Crnu Goru smatraju da je taj period počeo neposredno poslije Prvog svjetskog rata. Dakle, po njihovim ocjenama mortalitet je počeo da opada u razvijenijim krajevima već od sredine XIX vijeka, a u nerazvijenim krajem XIX i u prvoj polovini XX vijeka. *The population of Yugoslavia*, Demographic research center, Belgrade, 1974, 14–21.

Prema opsežnim istraživanjima Aleksandre Vuletić početkom 80-ih godina XIX vijeka u Srbiji stope mortaliteta počele su postepeno da opadaju; njihovo opadanje praćeno je blagim porastom stopa nataliteta, što je rezultiralo većim prirodnim priraštajem u odnosu na prethodna razdoblja. Aleksandra Vuletić, *Demografski kapaciteti*, u: Naličja modernizacije, Beograd, 2017, 221.

Odsustvo izvorne dokumentacije za veći dio jugoslovenskog područja nije davalo mogućnosti da se pouzdano utvrdi vrijeme otpočinjanja mortaliteta i fertiliteta. Najraniji raspoloživi podaci o smrtnosti za Jugoslaviju datiraju tek iz 1921. godine, a za neke republike i tek 1930. Izvorna dokumentacija za Crnu Goru raspoloživa je tek od 1934. godine. Radović smatra da tok i razvoj crnogorskog društva nakon 1878. godine, iskustva nekih djelova Boke Kotorske (Kotora, Dobrote, gdje je na osnovu fragmenata sačuvanih dokumenata u periodu 1844–1873. zabilježena tendencija smanjenja umiranja, naročito nakon 1870. godine) daju za pravo da je realnija pretpostavka da su početni oblici borbe za uzrocima visoke smrtnosti u Crnoj Gori započeli i prije 80-ih godina XIX vijeka i da su time stvoreni neki uslovi u kojima je moglo doći do laganog opadanja smrtnosti. Ljubica Radović, *Smrtnost stanovništva Crna Gora 1878–1978*, Cetinje, 1984, 80–83, 99–102.

primjer Engleske koja je naselila veliki dio svijeta. Što se tiče Crne Gore, novine pišu da su male porodice, da ima malo krajeva koji brojno napreduju. Kritikuju se novine u pojedinim porodicama, a jedna od stvari koja se negativno navodi je da su neprijatelji poroda dugi i strogi postovi.⁴¹¹ Sa druge strane, u ulcinjskom okrugu Rovinski navodi da je 1881. godine bilo 6,66 stanovnika po jednoj kući, a u samom gradu još i manje 4,28. U ranijem periodu pred spoljašnjom opasnošću narod se čuvao u velikim porodicama, dok su se u periodu mira porodice razdvajale. Rovinski dalje navodi zanimljiv primjer u Drobnjacima gdje je pod istim krovom u porodici Jovana Vukovića živjelo 57 članova.⁴¹² Pošto nemamo tačnih podataka po godinama, možemo samo pretpostaviti da se Crna Gora nalazila u vrhu evropske piramide stope rađanja.⁴¹³ Novine su krajem vijeka izvještavale da je prosječna dužina ljudskog života iznosila skoro punih 40 godina.⁴¹⁴ S druge strane, bilo je bilježaka u štampi da je prosječna dužina 33 godine.⁴¹⁵

1.2.5. Migracije stanovništva Crne Gore u XIX vijeku

U Evropi je druga polovina XIX vijeka obilježena masovnim migracijama stanovništva. Posmatrano po obimu i globalnom značaju, razlikuju se spoljašnja – u zemlje novog svijeta i unutrašnja – iz sela u grad. Obje su bile uslovljene industrijskom i demografskom revolucijom koje su zahvatile Evropu toga doba. U periodu 1850–1913. preko 40 miliona ljudi odselilo se u zemlje novog svijeta. Talas je krenuo iz Irske sredinom 40-ih godina XIX vijeka, proširio se na zapadnoevropske i skandinavske zemlje, da bi potom obuhvatio i zemlje južne, centralne i istočne Evrope. Jedna od tekovina XIX vijeka jeste i urbanizacija, odnosno migriranje stanovništva iz seoskih sredina u gradske. Po nekim pokazateljima 1830. godine u Evropi u gradovima je živjelo

⁴¹¹ *Glas Crnogorca*, broj 21, 1880. Cetinje, 24. maj 1880, 2. „Žena i muž nijesu prilika po godinama, pa ili ne rađaju, ili ne zastanu prije prirodna roka; žena ne će da rađa ili sa lijenosti ili sa gizde; mužu je teško hraniti „silnu djecu”, pa jedva dočeka da mu žena ne rodi; majka ne zna ili neće da njeguje svoj porod kako valja; djevojka traži momka koji će joj moći spremati sve ugodnosti života, a ne traži muža, da s njime porodicu osnuje; momak se boji ženidbe; u porodici nije zajednice, te jedno dere drugom, a drugo drugom stranom ne osvrćući se na djecu itd. Stoga se ne rađa, tako se moralno zatire, tako se sahranjuje, i tako se u nas gase ognjišta, a s njima i snaga naroda.”

⁴¹² Pavel Apolonovič Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti – Etnografija*, Cetinje, 1994, 149.

⁴¹³ Holm Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, Beograd, 2008, 161.

⁴¹⁴ *Glas Crnogorca*, broj 9, 1898, Cetinje, 28. februar 1898, 4.

⁴¹⁵ *Onogošt*, broj 16, 1899, Nikšić, 26. avgust 1899, 4. „Prosječan je ljudski život 33 godine. Četvrtina ljudi umire prije 7, polovina prije 17. godine. Od 1000. ljudi jedan doživi sto godina; od 100. ljudi šestorica dostignu 56. godinu; od 500. ljudi samo jedan 80-tu godinu. Od 1500 miliona ljudi, koliko ih ima na zemlji, umiru godišnje 50. miliona, dnevno 137.736., svakog sata 5595., svakog minuta 90., za svaka dva sekunda umire prosječno tri čovjeka.”

30.400.000 stanovništva, godine 1880. godine 81.600.000, dok je taj broj pred početak Prvog svjetskog rata iznosio čak 152.500.000 ljudi.⁴¹⁶

Uzroci neprekidnog iseljavanja stanovništva u Crnoj Gori XIX vijeka objašnjavaju se, prije svega, njenim slabim materijalnim uslovima, manjim obradljivim površinama, nerodnim godinama, bržim priraštajem, nepostojanjem drugih izvora zarade, imovinskim diferenciranjem i siromašenjem, bolestima i epidemijama, krvnom osvetom, i drugim činiocima koji su se mogli pojaviti u ovakvim uslovima života.⁴¹⁷ U arhivskoj građi i literaturi se navodi da je jedan od čestih uzroka nedostajanje obradive površine.⁴¹⁸ Jedan od uzroka migracijama stanovništva je i veliki priraštaj, koji uslovljava odlazak mlade i aktivne radne snage. Uz ovaj postojalo je još razloga za odlazak, prije svega nemaština, gladne godine, traženje boljih uslova za život.⁴¹⁹ Crnogorci su se iseljavali svuda, najčešće prema primorju, Austriji, Bosni i Hercegovini, Srbiji.⁴²⁰ Kako konstatuje Glušćević, u nerodnim i gladnim godinama bile su prisutne velike migracije stanovništva, pa je tako u 1889. godini blizu 11.000 stanovnika otišlo iz Crne Gore u druge zemlje, najviše u Srbiju. Ta godina je jedna od tri (1822, 1847), najteže i najsurovije gladne godine u Crnoj Gori u XIX vijeku.⁴²¹ Proces iseljavanja obuhvatao je ne samo stari dio države, veći i novodobijene oblasti dobijene Berlinskim kongresom.

⁴¹⁶ Neil L. Tranter, *Population, migration and labour supply*, In: *The European Economy 1750–1914, A thematic approach*, eds. Derek Howard Aldcroft, Simon P. Ville, Manchester University Press, 1994, 35–71.

⁴¹⁷ Detaljnije o tome: Đoko Pejović, *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, Podgorica, 2003, 13.

⁴¹⁸ Broj zainteresovanih za zemlju stalno je rastao. Nametala se potreba da se podijele komune, budući da druge zemlje nije bilo. Krajem 1892. naredeno je da se porodicama podijeli 500 rala tek isušene zemlje, a 1.000 rala da podijeli knjaz. Zemlja je dijeljena porodicama iz Bjelopavlića, Crmnice, Lješanske nahije, Kuća, okoline Cetinja, Ceklina, Ljubotinja, po domaćinstvu manje nego što je to rađeno ranije. DACG, MUD, 1892, 83, 788–897, 919, MUD, 11892, 977. Iz dokumenata raznih ministarstava vidi se kolika je bila potreba za zemljom. Minimalne obradive površine uslovljavale su iseljavanja. Na primjer 13 porodica u Piperima sa 69 članova imalo je 1 do 2 rala zemlje, a od 500 kuća u Banjanima 150 su bili bezzemljaši, pošto su imali svega 80 rala. Stanje nije bilo bolje ni u Goliji, Vasojevićima, Bjelopavlićima, Pivi, Kolašinu. DACG, Molbenica, 1880, f. 13. DACG, MUD, 1887, f.63, 1000. Vidjeti i: Đoko Pejović, *Uzroci masovnog iseljavanja stanovništva iz Crne Gore (1878–1916)*, Istorijski zapisi, godina XV, knjiga XIX, sveska 2, Titograd, 1962, 224.

⁴¹⁹ U Zeti je 1880. godine bilo 1.180 gladnih duša. DACG, MF, 1880, f.7, 634. Dokumenta bilježe gladne godine u Banjanima, Spužu, Zeti i drugim mjestima. DACG, MUD, 1887, f. 63. 1044. Zahtjevi za pomoć ugroženima od gladi stizali su iz Rovaca, Spuža, Pješivaca. DACG, MUD, 1888, f. 66, dok. 37, 102, 209. Zabilježeni su slučajevi samoubistava zbog gladi u Kolašinu. Risto Dragičević, *Jedna naredba ministra vojnog Plamenca brig. Miru Vlahoviću*, Zapisi, 1938. godina XI, knjiga XX, sveska 5, Titograd, 1938, 314–315. Godina 1895. i 1896. bila je velika glad i umiranje u Kućima, Poljima, Veliki. DACG, MUD, 1895, f.92, 101, MUD, 1896, f.96, 548, 636. I naredne 1900. glad je prijetila u Pivi, Uskocima, Žablaku, Rovcima, Kolašinu, Poljima. DACG, MUD, 1900, f. 118, 242.

⁴²⁰ Petar Šobajić, *Neke znamenite porodice u Srbiji poreklom iz Crne Gore*, Zapisi, knjiga II, sveska 3, Cetinje, 1928, 229.

⁴²¹ Vukajlo Glušćević, *Faktori migracionih kretanja stanovništva Crne Gore u XIX vijeku*, Istorijski zapisi, godina LXXVIII, sveska 1–4, Podgorica, 2005, 85.

Gavro Vuković u svojim „Memoarima” navodi da je Crna Gora sirotna država, da nije imala sredstva da dâ zarade narodu. Stoga su Crnogorci bili prinuđeni tražiti zarade po tuđim zemljama. Od doba progonstva Crnogoraca iz Srbije, Amerika je postala njihovo utočište. Cvijet mladosti iseljavao se, da se više nikad ne vrati. Gavro Vuković dalje konstatuje da bi se tome zlu stalo na put, prva je briga bila da učine korake kod Regentstva i radikalne vlade da prekršene odnose obnove.⁴²² Intenzivniji kontakti između vlasti u Crnoj Gori i Srbiji dešavaju se od sredine 1889. godine.⁴²³ U zemlji je bila nerodna godina, i na molbu vlasti u Crnoj Gori, Srbija je primila više od 1.000 crnogorskih porodica koje su se naselile u topličkom kraju.⁴²⁴

Uzroci i neposredni povodi iseljavanja Crnogoraca, ukoliko se izuzmu manje migracije zbog političkih razloga, iseljenje muslimana 1878–1914. i rijetka iseljenja zbog straha od bolesti, u osnovi su vidimo ekonomske prirode. Kretanje stanovništva iz Crne Gore u razne evropske i druge zemlje može se sigurnije pratiti od 1879. godine od kada su pasoške knjige⁴²⁵ vođene redovnije i sa potpunijim podacima. Ipak, ni ovaj pregled iseljavanja ne daje tačne podatke, jer je bilo ljudi koji su se selili bez isprava, i zbog toga sto nijesu sačuvane pasoške knjige u periodima 1893–1903. i poslije 1905. kada se masovno išlo iz Crne Gore radi zarade. U knjige su unošena imena pojedinaca koji su išli na rad i imena domaćina koji su išli sa porodicama, dok članovi porodica nijesu ulazili u ukupan broj iseljenih. Broj iseljenika svakako je bio veći, nego što se vidi iz sačuvane građe.⁴²⁶ Podaci o ekonomskim migracijama pokazatelj su krize i nemogućnosti crnogorske države da je riješi. U periodu od 1885. do 1905. iz Crne Gore se svake godine iseljavalo od dvije-tri hiljade do desetak hiljada stanovnika. U razdoblju 1885–1892. na osnovu zvanične

⁴²² Gavro Vuković, *Memoari 2*, Cetinje, Titograd, 1985, 183.

⁴²³ Detaljnije o ovome: Đoko Pejović, *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, Podgorica, 2003, 403–443.

⁴²⁴ Novak Ražnatović, *Rad vlada Crne Gore i Srbije na postavljanju srpskih mitropolita u Prizrenu i Skoplju 1890–1902. godine*, Istorijski zapisi, knjiga XXII, sveska 2, Titograd, 1965, 218. DACG, MID, 1898, f. 78, 381, 491, 850. Primorani velikom oskudicom Crnogorci su počeli da prelaze u Srbiju u većim grupama 1889. godine sa ispravama i bez njih. U početku oktobra znalo se da će ove porodice biti naseljene u topličkom okrugu. DACG, MID, 1889, f. 56, 1276; DACG, MID, 1889, f. 56, 1204.

⁴²⁵ Đoko Pejović navodi podatke da je na osnovu dvije sačuvane pasoške knjige u periodima 1853–1860. i 1866–1878. godine Crnu Goru napustio 8.141 Crnogorac. U Srbiju se iselilo 2.388 sa 141 porodicom, u Carigrad 4.684, a ostali u druge zemlje Evrope, Amerike i Afrike. Za odlazak u Kotor i Primorje izdavani su pasoši na godinu. Pejović, *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, 242.

⁴²⁶ Od sredine marta 1879. godine do kraja 1892. u razne države na svim kontinentima, izuzimajući Australiju, pošlo je radi nastanjenja ili zarade 48.186, od kojih 4.046 na čelu porodica sa 22.298 članova u sledeće zemlje: Srbija – 20.051; Bugarska – 1.028; Turska – 355; Boka i Dalmacija – 475; Bosna i Hercegovina – 184; Austro-Ugarska – 64; Rumunija – 13; Grčka – 2; Rusija – 5; Ist. Rumelija – 5; Amerika – 10; Skadar – 25; ostale zemlje – 81. Ostalih 25.888 bili su pojedinci koji su išli radi zarade ili su se vraćali. Pejović smatra da je iseljavanje poslije 1892. bilo intenzivnije, iako nema siguran dokaz, odnosno pasoške knjige. Pejović, *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, 446.

evidencije Crnu Goru je napustilo oko 30.000 ljudi. Ukoliko se zna da je u tom vremenu Crna Gora imala oko 200.000 stanovnika, onda je podatak o iseljavalju i više nego alarmantan.⁴²⁷

Tokom XIX vijeka u Crnu Goru je dolazio veliki broj „izvanjaca”,⁴²⁸ čija su stvaralačka iskustva i politički pogledi često predstavljali novine u političkom i kulturnom životu Crne Gore. Svojim djelom značajno su doprinijeli ukupnom kulturno-prosvjetnom preporodu Crne Gore u drugoj polovini XIX vijeka. Po vremenu koje su proveli u Crnoj Gori i po uticaju na domaće stanovništvo, mogli bi se podijeliti na one koji su boravili kraće vrijeme i čiji je trag ostao u kulturnom i političkom životu Crne Gore i na one koji su se prilagodili crnogorskoj sredini i svoj stvaralački rad vezali za Crnu Goru.

xx

Vidjeli smo da je na demografsku strukturu stanovništva Crne Gore u posmatranom periodu uticalo više faktora. Informacije o stanovništvu država je pokušavala da dobije preko popisa. Iako je pri Ministarstvu unutrašnjih djela postojao statistički odsjek, koji je preko raznih organa dobijao izvještaje sa podacima i upoznao javnost o tome preko zvaničnih glasila, do tačnog popisa stanovništva i domaćinstava ipak teško se dolazilo. Država ga je držala u tajnosti iz vojnih i drugih razloga i često prikazivala nerealnim.

Ukoliko znamo da je demografski razvoj crnogorskog društva determinisan ekonomskim, socijalnim i kulturnim uslovima, proces demografske tranzicije odvijao se pod drugačijim uslovima u odnosu na zemlje u okruženju i evropske. Nedostatak izvorne građe o stanovništvu Crne Gore u ovom periodu onemogućava utvrđivanje brojnih demografskih pokazatelja, poput intenziteta, tempa rasta stanovništva, stope nataliteta, mortaliteta i dr. Sa druge strane, mnogobrojni podaci u literaturi o stanovništvu Crne Gore prije i nakon 1878. godine, uglavnom manje ili više pouzdani, fragmentarni ili cjeloviti, predstavljaju koristan i nezaobilazan, a u nekim

⁴²⁷ Pejović navodi da se 1905. godine u inostranstvu nalazilo 7.656 crnogorskih vojnih obveznika, od ukupno 40.941 koliko ih je Crna Gora u tom momentu imala. Detaljnije o ovome vidjeti: Pejović, *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, 443–448. DACG, MV, Izvod brojnog stanja crnogorske vojske 1905, protokol i spiskovi, 108–118.

⁴²⁸ Za kulturno-prosvjetne političke i druge radnike koji su dolazili iz raznih jugoslovenskih zemalja u Crnu Goru uobičajen je naziv „izvanjac”. Riječ „izvanjac” nastala je u Crnoj Gori u XIX vijeku, kada su u većem broju ljudi sa strane počeli da dolaze u ovu zemlju. Među njima najpoznatiji su: Valtazar Bogišić, Sima Milutinović, Dimitrije Milaković, Đorđe Srdić, Milorad Medaković, Vuk Stefanović Karadžić, Ljubomir Nenadović, Jovan Sundečić, Milan Kostić, Simo Popović, Božo Novaković, Ilija Beara, Jovan Pavlović, Jovo Ljepava, Stevo Čuturilo, Laza Kostić, Simo Matavulj, Mihailo Polit Desančić, Jovan Jovanović Zmaj, Vasa Pelagić, Milan Jovanović Batut, Josip Slade. Detaljnije o ovome vidjeti: Ivan Kustudija, *Izvanjci u Crnoj Gori i ona u njima*. Cetinje, Podgorica, 1995.

slučajevima i jedini izvor podataka. Sakupljanje statističkih podataka i značaj statistike stanovništva u cilju produženja životnog vijeka, smanjenja smrtnosti, povećanja broja stanovnika, svakako su primarni zadaci crnogorske države krajem XIX i početkom XX vijeka. Uvođenje određenih standarda, kao što je desetogodišnji standard održavanja popisa, poboljšanje vrsta obrazaca za njihovo sprovođenje, predstavljaju pomak i doprinose napretku statističke službe u Crnoj Gori u navedenom periodu. U skladu sa savremenim postulatima demografskog razvoja, početak demografske transformacije u nekom društvu podudara se sa početkom modernizacije. Preko raznih faktora, kao što su poboljšanje uslova života, zdravstvenih mjera, sanitarnih uslova i dr., kao neophodnih preduslova društvenog napretka, država nastoji da kreira politike upravljanja kojima bi uticala na poboljšanje demografskih odlika stanovništva.

1.3. Gradska i seoska naselja u Crnoj Gori

1.3.1. Gradska naselja

U XIX vijeku evropski prostor doživljava intenzivnu urbanizaciju, usljed rasta gradskih naselja i uvećanja stanovništva u njima. Faktori koji su uticali na urbani razvoj jesu industrijski razvoj i revolucija, socijalni faktori, razvoj saobraćaja, migracije stanovništva. Društvene, istorijske, ekonomske prilike u mnogim evropskim zemljama bile su različite, pa je razvoj takvih urbanih sredina bio uslovnjen njima.⁴²⁹ Evropska dešavanja u XIX vijeku uticala su i na Crnu Goru i crnogorsko društvo.

⁴²⁹ Krajem XIX i početkom XX vijeka u okrilju evropske (njemačke i francuske) i američke (čikaške) škole definisana je i razvijena sociologija urbanog narativa, koju su afirmirali E. Dirken, F. Le Plej, G. Zimel, F. Tenis, O. Spengler, M. Veber i drugi poznati evropski naučnici, kao i E. V. Bardžes, R. Mekenzi, R. Park, L. Virt i dr. (najznačajniji predstavnici čikaške škole). Haralambos i Holborn, *Sociologija: Teme i perspektive*, Zagreb, 2002, 691–693. U Engleskoj se javlja londonska i edinburška škola, sa P. Gedisonom kao glavnim predstavnikom, koji se bavio pitanjima porasta gradova, razvojem tehnike i uticajem na društvo. Jedan od istaknutih predstavnika američke urbane kulture jeste istoričar, sociolog i urbanista Luis Mamford. Knjiga *Grad u historiji* (*The City in History*, 1962) bavi se sveobuhvatim istorijskim istraživanjem nastanka i razvoja gradova, te predstavlja jednu od najsistematičnijih studija proučavanja društvenih i kulturnih procesa u gradovima. Kostić, *Sociologija grada*, Beograd, 1973, 15. Značajan urbanosociološki obrazac i razmatranja o građanskom društvu nalazi se u radovima M. Kastelsa, Ž. Loškina, K. Topalova, H. Lefevra i drugih. Cvjetičanin, *Teze o odnosima marksizma, sociologije i politologije*, Revija za sociologiju, 1980, br. 10, 1–2, 63–67. Maks Veber ima veoma značajnu ulogu u razvitku i afirmaciji klasične njemačke škole, naročito svojim djelom *Privreda i društvo / Economy and Society* (1920), koje predstavlja nezaobilazan sociološko-teorijski narativ pri analizi grada. Vujović, *Grad u sociologiji Maksa Vebera*, Zbornik za društvene nauke, 1980, 69, 61–74.

Prema broju naselja Crna Gora se mogla mjeriti sa nekoliko postojećih evropskih država sa velikoknjaževskim naslovom. Kako navodi istoričarka Dubravka Stojanović, devetnaesti vijek pored brojnih revolucija koje je donio sa sobom, iznjedrio je i revoluciju urbanog.⁴³⁰ Grad je u XIX vijeku doživio pravi bum u Zapadnoj Evropi. Prema podacima početkom vijeka bila su samo dva milionska grada, dok je u Evropi u tom periodu u gradovima živjelo oko 20 miliona stanovnika. Vijek kasnije gradovi imaju osam puta više stanovnika, gradovi se otvaraju, više nijesu učaureni u svojim zidinama.⁴³¹ Počinje planiranje i uređenje odnosa u samom gradu i to je prvi pokazatelj modernosti.⁴³²

Iako je Crna Gora na Berlinskom kongresu uvećana gotovo duplo, to nije značilo odmah da je tim povećanjem ona obezbijedila bolje uslove života svom stanovništvu.⁴³³ Urbanizacija nije značila samo život u gradu i širenje gradskog prostora, već i promjenu načina života. Sa novim mjerama u privatnosti, vaspitanju, novim standardima u građevinarstvu, polako se ugledaju na primjere iz zapadne Evrope. Stanovništvo Crne Gore, koje je prije Berlinskog kongresa bilo dosta jednolično, počinje sada da se dijeli na „gospodu i narod”, sa svim razlikama među njima u načinu života i međusobnim pravima i obavezama. Rovinski navodi da su stari običaji nešto što je svoje odživjelo.⁴³⁴ Kuće se ne grade samo radi stanovanja, već i izdavanja i dobijanja novca. Stranci nijesu mogli graditi kuće jer crnogorski zakoni nijesu dopuštali stranom podaniku da može imati nepokretnih dobara.⁴³⁵ Kako navodi Nićifor Dučić, prije rata kuće su se u Crnoj Gori zidale većinom suhomedom. One koje su bile glavara ili imućnijih ljudi, zidane su krečom. Krov je obično bio od slame, dok se u Crmničkoj i Riječkoj nahiji pokrivao tiglama. Po njegovim riječima, peći su se mogle naći samo na Cetinju.⁴³⁶ Nastoji se da se maksimalno iskoristi prostor. Pojava uređenih kvartova smatra se znakom modernosti, kao i pojava planiranja.⁴³⁷ Krajevi koji su ušli u teritorijalni sastav Crne Gore bili su bogatiji i plodniji i to će svakako uticati na transformaciju

⁴³⁰ Dubravka Stojanović, *Kaldrma i asfalt-Urbanizacija i evropeizacija Beograda 1890–1914*, Beograd, 2009, 24.

⁴³¹ Dubravka Stojanović, *Isto*, 25. Broj velikih gradova u XIX vijeku brzo se uvećavao. London, Berlin, Pariz, Beč imali su 1880. godine preko milion stanovnika. Gradova preko pola miliona bilo je 29 – Njemačka 7 gradova, Velika Britanija i Rusija po 5, Italija 3, Francuska, Španija i Austro-Ugarska po 2, Belgija, Holandija, Danska po 1. Džon Roberts, *Evropa 1880–1945*, 29.

⁴³² Dubravka Stojanović, *Isto*, 33.

⁴³³ Vukajlo Gluščević, *Faktori migracionih kretanja stanovništva Crne Gore u XIX vijeku*, Istorijski zapisi, godina LXXVIII, sveska 1–4, Podgorica, 2005, 83.

⁴³⁴ Pavel Apolonovič Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti – Etnografija*, Cetinje, 1994, 48.

⁴³⁵ DACG, MUD, 1881, f. 22, 1135, *Simo Popović – Mašu Vrbici, ministru unutrašnjih djela*, 4. 5. 1881.

⁴³⁶ Nićifor Dučić, *Crna Gora*, Glasnik srpskog učenog društva, knjiga XL, Beograd, 1874, 91.

⁴³⁷ Dubravka Stojanović, *Kaldrma i asfalt-Urbanizacija i evropeizacija Beograda 1890–1914*, Beograd, 2009, 85.

privrede. Tada zemljoradnja dobija primat nad stočarstvom. Oslobođanjem gradova Podgorice, Nikšića, Bara, Ulcinja, Kolašina, ukidaju se i čivčijski odnosi i seljaci postaju vlasnici zemlje.⁴³⁸ U tim gradovima bilo je razvijeno zanatstvo i trgovina. U budućem periodu oni se saobraćajno povezuju.⁴³⁹

Sagledavanje odlika dugoročnih kretanja stanovništva u gradovima, kao i naseljima gradskog karaktera i normativa u njima čini dio šire problematike ekonomskog, privrednog, socijalnog i ukupnog razvoja jednog društva. O gradskim naseljima Crne Gore pisali su stranci, putopisici, zvanične novine toga doba. Na osnovu sačuvane arhivske građe, kao i podataka istoričara, etnografa mogu se pratiti i demografska kretanja, kao i promjene u crnogorskim gradovima. Veoma korisne i zanimljive podatke o gradskim naseljima u Crnoj Gori dali su Pavle Rovinski, Andrija Jovičević, Jovan Erdeljanović, Petar Šobajić, Obren Blagojević, Jovan Vukmanović, Dušan Martinović, Milan Sarić i dr.⁴⁴⁰

Prema zvaničnim podacima u svijetu je 1850. godine bilo 1.265 miliona, 1900. godine 1.650 miliona stanovnika, u Evropi taj broj 1880. godine iznosio je 187 miliona, 1900. godine 293 miliona⁴⁴¹. Prema pisanju zvaničnih crnogorskih glasila 1877. godine na zemlji je ukupno živjelo oko 1.429.145.000 stanovnika, odnosno na kvadratni kilometar dolazilo je 10,7 stanovnika. U Evropi je bilo 312.398.480 stanovnika.⁴⁴² Prema novinskim podacima iz 1895. godine na zemlji

⁴³⁸ Niko S. Martinović, Dr Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, Istorijski zapisi, knjiga XIV, sveska 1–2, Titograd, 1958, 419.

⁴³⁹ Isto, 420.

⁴⁴⁰ Pavel Apolonovič Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti – Etnografija*, Cetinje, 1994; Andrija Jovičević, *Malesija, Naselja i poreklo stanovništva*, Beograd, 1923, Andrija Jovičević, *Malesija*, Srpski etnografski zbornik, knj. XXVII, Beograd, 1923, Andrija Jovičević, *Zeta i Lješkopolje*, Beograd, SEZ, knj. XXXVIII, 1926, 253–594. A. Jovičević, *Riječka nahija*, Srpski etnografski zbornik, knj. XV, Beograd, 1911, A. Jovičević, *Plavsko-gusinjska oblast, Polimlje, Velika i Šekular*, Srpski etnografski zbornik, knj. XXI, Beograd, 1921, A. Jovičević, *Crnogorsko primorje i Krajina*, Srpski etnografski zbornik, knj. XXIII, Beograd, 1922; Jovan Erdeljanović, *Stara Crna Gora, Bokelji*, Podgorica, 1997, Jovan Erdeljanović, *Kuči, Bratonožići, Piperi*, Podgorica, 1997; Radosav Vešović, *Pleme Vasojevići*, Sarajevo, 1935; Vule Knežević, *Pleme Šaranci*, Beograd, 1961; Obren Blagojević, *Piva*, Beograd, 1971; Petar Šobajić, *Bjelopavlići i Pješivci*, Srpski etnografski zbornik, knj. XXVII, Beograd, 1923, P. Šobajić, *Nikšić (Onogošt)*, Beograd, 1938; Mirko Barjaktarević, *Rovca (etnološka studija)*, Podgorica, 1984; Sekula Dobričanin, *Donja Morača, život i običaji naroda po tradiciji*, Titograd, 1984; Stevan Popović, *Rovca i Rovčani u istoriji i tradiciji*, Nikšić, 1997; Jovan Vukmanović, *Paštrovići – antropogeografska i etnološka studija*, Cetinje, 1960, J. Vukmanović, *Crmnica – antropogeografska i etnološka studija*, Beograd, 1926; D. Martinović, *Cetinje, postanak, razvoj i turističke mogućnosti*, Cetinje, 1977; Milan Sarić, *Nikšićka oblast 1878–1918*, Beograd, 1977.

⁴⁴¹ Ivo Nejašmić, *Demografija: stanovništvo u prostornim odnosima i procesima*, Zagreb, 2005, 40–41.

Izvor: *Historical Estimates of World population*, U.S. Bureau of the Census, <http://www.census.gov/ipc/>; UN Population Division, Department of Economic and Social Information and Policy Analysis.

World Population Chart, prilog knjizi *World Population Estimates and Projections 1950–2025*, UN, New York, 1990.

⁴⁴² *Glas Crnogorca*, broj 22, 1879, Cetinje, 9. jun 1879, 1.

je živjelo oko 1,5 milijardi stanovnika.⁴⁴³ U štampi tog vremena su se mogle naći razne bilješke, koje su govorile o statističkim podacima za brojne sfere društva.⁴⁴⁴ Preko novina mogli ste saznati odgovore i na takva pitanja poput toga gdje žive najstariji ljudi u Evropi?⁴⁴⁵ U „Glasu Crnogorca” u posebnom dijelu izlazio je listak „Slovenski svijet u statistici”. Tu se navode površine pojedinih slovenskih država i broj stanovnika sa prosječnom gustinom naseljenosti. Tako se, na primjer, za Beograd navodi da je imao 1896. godine nešto više od 59.000 stanovnika, za Niš 21.000, u Zagrebu je bilo oko 3.000 kuća, dok je u Ljubljani bilo 32.000 stanovnika. U Sarajevu je bilo preko 41.000. Skadar broji preko 30.000 stanovnika.⁴⁴⁶ Za Crnu Goru se tvrdilo da ima oko 300.000 stanovnika i da je prosječna gustina naseljenosti 32 stanovnika na km².⁴⁴⁷ S druge strane, Prag sa predgrađima imao je 470.536 stanovnika (1890.), dok je 1897. imao oko pola miliona. Varšava je imala 615.000, a Krakov 80.000 stanovnika.⁴⁴⁸ Kao što možemo primijetiti, odlike stanovništva se neprestano mijenjaju i prostorno i vremenski. Budući da je „*stanovništvo odraz prošlih zbivanja, činilac sadašnjosti i subjekat budućnosti*”, ono čini vezivno tkivo između „*prirodne osnove i društvene nadgradnje*”.⁴⁴⁹ Veliki je broj društveno-ekonomskih faktora koji utiču u grupisanju stanovnika. Step en ekonomskog razvoja neke zemlje, njen tehnološki razvoj, politički sastav, step en obrazovanja direktno ili indirektno utiču na prostorno raspoređivanje stanovništva, naseljenost, tip naselja. Crnogorska vlast je na taj način preko zvaničnih glasila periodično dostavljala podatke o brojnosti, kretanjima, tokovima razvoja stanovništva u svijetu i okruženju. Na taj način zadatak

⁴⁴³ Glas Crnogorca, broj 8, 1895, Cetinje, 18. februar 1895, 4. „(Žiteljstvo na zemlji) Sada se broji da na zemlji živi 1,500,600.000 žitelja, i to u Jevropi 381,200.000, u Aziji 854,000.000, u Africi 127,000.000, u Australiji 4,730.000, a u Americi 133,670.000. Hrišćana se broji da imade 500,600.000 i to jevangelika 200,000.000, rimokatolika 195,600.000 i ist. pravoslavnih 105,000.000. dalje imade Jevreja 8,000.000, Muhamedanaca 180,000.000, a bezvjeraca 812,000.000.”

⁴⁴⁴ Tako se, na primjer, moglo pročitati kolika je srednja dužina čovjekovog života prema zanimanjima. Glas Crnogorca, broj 6, 1891, Cetinje, 2. februar 1891, 3. „Duhovna lica žive 65 godina. Učitelji, trgovci, kasapi i baštovani 56 godina. Pravnici i finansisti 54. Ljekari 52 godine, Pećari 51; Crevljari 47; Kovači 46; Terzije 45; Zidari, slovoslagači i litografi 40; naučenjaci i književnici žive mnogo više od ovih i evo koliko oni u srednjemu, žive: matematičari, filozofi i bogoslovi žive 71 godinu, romanopisci i pjesnici 70,9; Istoričari, filolozi i arteolozi 70,2. Iz ovoga jasno vidimo da fizički trud i duševno nezadovoljstvo ubija život; a tjelesno počivanje i duševno zadovoljstvo produžava vijek čovjekov.”

⁴⁴⁵ Glas Crnogorca, broj 39, 1895, Cetinje, 23. septembar 1895, 4. „Prema popisu stanovništva u Bugarskoj, sredinom poslednje decenije XIX vijela, ta zemlja je imala 3,310.713 stanovnika. Po toj statistici utvrđeno je da u toj kneževini ima 2.663 ljudi između 95 i 100 godina i 3.372 čovjeka preko 100 god. A u cijeloj Austriji, koja ima preko 40 miliona duša, u 1892. god. bilo je samo 367 staraca preko 95 god. Kakva ogromna razlika!”

⁴⁴⁶ Glas Crnogorca, broj 22, 1879, Cetinje, 9. jun 1879, 3.

⁴⁴⁷ Glas Crnogorca, broj 37, 1897, Cetinje, 13. septembar 1897, 2.

⁴⁴⁸ Glas Crnogorca, broj 37, 1897, Cetinje, 13. septembar 1897, 3.

⁴⁴⁹ Ivo Nejašmić, Demografija: stanovništvo u prostornim odnosima i procesima, 13.

države nametao je nove potrebe i okolnosti u kojima je Crna Gora počinjala da živi nakon promjena označenih Berlinskim kongresom. Jedna od tih promjena jeste i stvaranje urbanih gradskih sredina.

U različitim društveno istorijskim epohama grad kao obilježje naselja imao je raznolike nazive.⁴⁵⁰ Svaka epoha nosila je svoje specifične urbane karakteristike, koje su predstavljale sadržaj gradskog života u određenim razdobljima kroz koje je grad (naselje) prolazio u svom istorijskom hodu. Institucionalna heterogenost bitna je odlika gradskog naselja. Tako je grad prvobitno označavao svako mjesto u kome se odvijala trgovina; postojanje utvrđenja, kao i vršenje administrativne, privredne funkcije. To je, zapravo, najznačajniji oblik teritorijalnog grupisanja ljudi. Grad se definiše kao gravitaciona zona „*lokalnog, regionalnog, nacionalnog, i/ili internacionalnog/globalnog karaktera na određenom geografskom području*”, određene fizičke strukture, institucionalnih procesa, kao prostor organizovan za političko, ekonomsko, socijalno, kulturno, religijsko i dr. djelovanje velikog broja stanovnika, smislen ljudski aktivitet u privatnoj i javnoj sferi, protkan simbiozom grupa, ličnosti, događaja, vrijednosti, pravila, kolektiviteta koje grad prožima, integrišući urbane aktere u realnost gradskog života u urbanitet.⁴⁵¹ Dominantna obilježlja jesu: veličina naselja, minimalna zavisnost od prirodnih resursa, a maksimalna od društvenih, kompleksnost društvenog života, visok stepen podjele rada, tehnološka dostignuća, dominantnost sekundarnih veza i grupa, povremeni i formalni društveni odnosi regulisani pravnim propisima, dok je socijalni život pojedinaca segmentiran.⁴⁵² Da bi se na pravilan način razumjele osnovne karakteristike grada i načina života u njemu neophodno je imati na umu da se urbano, tj. gradski način života predindustrijskog društva uveliko razlikuje od današnjeg pojma savremeni grad. Iako se mogu pronaći neke zajedničke karakteristike življenja, obrasci urbanog ponašanja u odnosu na identične sadržaje su drugačiji. To je i razumljivo s obzirom na neizbježne društvene, istorijske promjene, ali i činjenicu čuvanja i prenosa tradicionalnih vrijednosti, na osnovu kojih se jedno društvo mijenja u zavisnosti od zatečenog stanja i naslijeđenog od prethodnih naraštaja. Gradovi se razlikuju s obzirom na broj stanovnika, prostor, mobilnost, koncentraciju, gustinu naseljenosti, dominantnu strukturu zanimanja stanovništva i dr. Sa druge strane, mogu posjedovati iste ili slične strukturne, funkcionalne sadržaje. Pojedine faze u nastanku i razvitku gradova i

⁴⁵⁰ *Naselje ili naseljeno mjesto označava svaki manje-više kompaktan skup kuća (zgrada), bez obzira na broj, veličinu – od zaselaka do gradova. U demografiji pod naseljem se podrazumijeva samostalno naselje koje ima teritoriju, ime, stanovnike.* Ivo Nejašmić, *Demografija: stanovništvo u prostornim odnosima i procesima*, 14.

⁴⁵¹ Luis Mamford, *Grad u istoriji*, Beograd, 2001, 545.

⁴⁵² Aljoša Mimica, Marija Bogdanović, *Sociološki rečnik*, Beograd, 2007, 166.

načina života u njima mogu se pratiti zahvaljujući različitim prostornim i vremenskim okvirima – antičkim, srednjovjekovnim, savremenim tumačenjima.⁴⁵³ Po tim kriterijumima, po vremenskoj hronologiji dijele se na: predindustrijske (gradove starovjekovnih civilizacija, antičke, feudalne), industrijske (kapitalističke, socijalističke, gradove u ekspanziji), postindustrijske (srastanje više pojedinačnih gradova u jedan).⁴⁵⁴

Gradsko naselje u Crnoj Gori javlja se i pod drugim nazivima, kao što su varoš (termin koji se javlja od XV vijeka), trg, varošica (naselje manje od varoši koje predstavlja prelaz između seoske i urbane sredine).⁴⁵⁵ Crna Gora bila je uz Srbiju, Finsku i Rusiju najmanje urbanizovana zemlja Evrope.⁴⁵⁶ Prema procjenama u najvećim naseljima Crne Gore krajem XIX vijeka živjelo je oko 15 posto stanovnika. Koliko od toga broja treba smatrati građanima, zavisi od definicije toga pojma. Kako je neko ko je došao sa sela u grad postajao građanin? Da li je bila dovoljna činjenica da se drugačije oblači, ili da samim tim što živi u gradu, postaje građanin, bila dovoljna da se tako nazove. Zundhausen daje jedan odgovor oko pojmova stanovnik varoši i varošanin i smatra da se ne mogu poistovjetiti. Sam pojam građanin se odnosi na osobe koje se prema svojoj djelatnosti, načinu života i socijalnoj organizaciji razlikuju od seljaka. Prema tome, samo jedan dio gradskog stanovništva se može ubrajati u građane.⁴⁵⁷

U varošima su živjeli, uslovno rečeno, visoka klasa, pripadnici vladarske porodice, državni činovnici, trgovci, zanatlije. Osim drugačijeg načina oblačenja, život u gradu donio je drugačije obrasce ponašanja, a samim tim oni su davali određenu notu društvenom životu. Dolazak mladih ljudi sa školovanja u inostranstvu u posljednjoj deceniji XIX vijeka donio je sa sobom i ideje i znanja iz drugih sredina, različite stilove ponašanja, načine ophođenja. Mladi ljudi, puni elana bili su inicijatori osnivanja udruženja, zalagali su se za otvaranje kulturnih institucija.⁴⁵⁸

Građanski duh, svijest i ideologija ulazili su laganim koracima u crnogorsko društvo i pružali pečat daljem razvoju. Suočena sa brojnim problemima, nerazvijenim proizvodnim

⁴⁵³ Merima Čamo, *Ruralna i urbana sociologija*, U: Adnan Džafić, Sarina Bakić, Asim Mujkić, Razumijevanje društva, Sarajevo, 2021, 125.

⁴⁵⁴ Kostić, *Sociologija grada*, Beograd, 1973, 1–8.

⁴⁵⁵ Gradovi se u novije vrijeme označavaju kao centri tržišta rada koji omogućavaju razne potrebe stanovnika, akumulaciju raznih funkcija, pa i stanovništva koje je zaposleno u njima. Branko Radojičić, *Geografija Crne Gore, društvena osnova i regije*, Podgorica, 2003, 181. Vidjeti i: Petar Vlahović, *Grad u Crnoj Gori i njegov etnološki značaj*, U: Etnologija grada u Crnoj Gori, CANU, Podgorica, 2009, 7–21.

⁴⁵⁶ Holm Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, Beograd, 2008, 163.

⁴⁵⁷ Holm Zundhausen, *Isto*, 176.

⁴⁵⁸ Holm Zundhausen, *Isto*, 180.

snagama, slabom materijalnom osnovom, Crna Gora nije imala većih gradova. Zemlja počinje da se urbanizuje, ali dosta teško. Svakako je urbani život primorskih gradova uticao na Crnogorce i crnogorsko društvo, da je već 60-ih godina XIX vijeka građanski duh urbanog života ulazio u Crnu Goru preko Austrije, Francuske.⁴⁵⁹

Unutrašnje migracije stanovništva, koja podrazumijevaju prostornu pokretljivost unutar granica neke države, povezane su sa društveno-ekonomskim razvojem, procesom industrijalizacije i urbanizacije. Migracija iz ruralnih u urbane prostore, tj. iz sela u gradove jedna je od najvažnijih, a predstavlja istorijski i globalni proces. U svim prostorima značajnije društvene i ekonomske promjene praćene su jakim migracijama radne snage iz manje razvijenih u razvijenije krajeve, iz patrijarhalnih u naprednije, iz sela u grad, iz stočarskih u industrijske sredine.⁴⁶⁰ Ovakve migracije iz sela u gradove naročito se ispoljavaju u XIX vijeku, naporedo sa razvojem kapitala.⁴⁶¹

Problematika razvoja gradova, njihove urbanizacije i modernizacije direktno je uslovljena istorijskim, društvenim, ekonomskih prilikama. Krajem XIX vijeka razvoj urbaniteta postaje osnova i simbol napretka i razvoja crnogorskog društva. U prvim godinama poslije rata novine su donosile tekstove o obnovi gradova. O pojmu urbanizacije gradova u Srbiji poslije oslobođenja od Turaka, o kome piše istoričarka Dubravka Stojanović, može se praviti paralela u crnogorskom društvu poslije Berlinskog kongresa. Naselja počinju da se šire i rastu, a priliv stanovništva u njima najvećim dijelom je iz ruralnih sredina, tako da postepeno imamo borbu seoskog i gradskog načina života u samom gradu. Priliv stanovništva iz sela u veća naselja bio je motivisan boljim uslovima života, potragom za poslom i otvaranjem određenih industrijskih objekata.⁴⁶² Kao jedan od glavnih faktora preseljenja sa sela u grad bilo je zaposlenje. A kada se zaposli, Crnogorcu je trebao stan i hrana. Najvažnije što bi ga dovelo u grad bila je državna služba.

Od posebnog značaja za razvitak crnogorskog društva bilo je i uključivanje novih gradova i varoši – Podgorice, Nikšića, Kolašina, Bara, Ulcinja, Spuža u život Crne Gore. Po ekonomskim, privrednim i dr. osobenostima razlikovali su se od života u malim i stiješnjenim varošicama stare Crne Gore – Cetinja, Rijeke Crnojevića, Virpazara. Povezivanje gradova bilo je od presudne važnosti za dalji razvitak crnogorskog društva. Ovi gradovi postaju nosioci savremenih odnosa,

⁴⁵⁹ Branko Pavićević, *Istorija Crne Gore*, IV, Podgorica, 2004, 140–141.

⁴⁶⁰ Mladen Friganović, *Demografija: stanovništvo svijeta*, Zagreb, 1990, 132.

⁴⁶¹ Najprije se pojavljuju u Engleskoj, Njemačkoj, Francuskoj, kao posljedica promjena u ruralnim sredinama. Ubrzana industrijalizacija zahtijevala je više radne snage, čime je migracija iz sela u gradove postala dominantan demografski proces. Milan Vresk, *Razvoj urbanih sustava u svijetu: geografski pregled*, Zagreb, 1984, 78.

⁴⁶² Dubravka Stojanović, *Kaldrma i asfalt, Urbanizacija i evropeizacija Beograda 1890–1914*, Beograd, 2009, 192.

koji su donekle razgrađivali zaostale patrijarhalne odnose i plemenske institucije koji su se i dalje zadržavali. Zbog toga novodobijeni gradovi postaju nosioci društveno-ekonomskog razvitka zemlje posljednjih decenija XIX i početkom XX vijeka.

Slika crnogorskih varoši prije Berlinskog i nakon njega unekoliko se razlikuje. Cetinje je u toku rata opisivano od putopisaca, koji su se tu zadesili, kao mala varoš, bez trgovačkih radnji, koja ima samo jednu ulicu, poput sela u Irskoj.⁴⁶³ Ista stvar je bila sa Danilovgradom, Rijekom. Putevi su bili takvi da dva konjanika nijesu mogla jahati uporedo, na putevima nijesu mogli vidjeti nigdje vozila sa točkovima, osim kod Rijeke, ali su i to opisivali kao izuzetak, a ne pravilo.⁴⁶⁴ U budućem periodu poseban naglasak je dat novodobijenim sjevernim krajevima, kako bi se vezali za ostatak zemlje. Bilo je potrebno da se ti krajevi što jače učvrste za središte države i da mu se što „*bliže primaknu vremenom i prostorom*”, a to se može postići dobrim komunikacionim sredstvima, koja bi spajala središte i trgovačka ušća zemlje sa tim krajevima.⁴⁶⁵

Nakon Berlinskog kongresa povećanje urbanih naselja označavao je istorijski progres u razvoju crnogorskog društva i države. Po nekim podacima Cetinje se sporo teritorijalno razvijalo i napredovalo.⁴⁶⁶ Godine 1860. imalo je nešto više od 30-ak kuća, a desetak godina kasnije 70-ak pretežno slamom pokrivenih. Nakon 1870. javlja se tendencija porasta i broja stanovnika i kuća, čime počinje da dobija oblike i karakter urbane sredine, iako do kraja XIX vijeka dominira ruralna struktura i fizionomija.⁴⁶⁷ Cetinje je 1874. godine imalo 115 kuća među kojima je bilo i lijepih na dva boja (prizemlje i sprat) sa oko 500 stanovnika. Ulice su imale osvjetljenje od fenjera. Već od 1878. godine Cetinje je imalo 200 kuća sa 800 stanovnika, čime počinje faza njegovog brzog

⁴⁶³ Izvještaj Johna Furleya o bolesnicima i ranjenima u Crnoj Gori; Zadar, 30 avgusta 1877, Istorijski zapisi, knjiga XIV, sveska 1–2, Titograd, 1958, 135. Šarl Lamb koji je boravio 1843. godine na Cetinju navodi da osim Manastira i Njegoševe rezidencije ima jedva 6–7 zidanih jednospratnih kuća i toliko „*udžerica*”. Charles Lamb, *A ramble in Montenegro*, Blackwood's Edinburgh Magazine, London, 57, 1845, 33–51. Cetinje, koji engleski putopisac Gardner Wilkinson naziva najmanjom prijestonicom Evrope, ima 1844. godine 20-ak crijepom pokrivenih i bolje građenih kuća (i 2 krčme), pored Manastira i Biljarde. Gardner Wilkinson, *Dalmatia and Montenegro*, London, 1848, 402–562.

⁴⁶⁴ Izvještaj Johna Furleya o bolesnicima i ranjenima u Crnoj Gori; Zadar, 30 avgusta 1877, Istorijski zapisi, 140.

⁴⁶⁵ Glas Crnogorca, broj 24, 1884, Cetinje, 9. jun 1884, 1.

⁴⁶⁶ Vidjeti detaljnije rad: Dušan Martinović, *Cetinje – najstariji arhivski pomeni, teritorijalni razvoj i fizionomija*, U: Etnologija grada u Crnoj Gori, CANU, Podgorica, 2009, 107–125.

⁴⁶⁷ Arso Pajević koji je boravio na Cetinju 1876. godine slikovito ga opisuje kao *malemo mjestance*, sa oko 1.000 stanovnika i 170–200 domova, koji su skromno poređani u nizu u jednoj dugoj, širokoj i pravoujnoj ulici, iz koje se odvajaju još dvije pobočne manje ulice. A. Pajević, *Iz Crne Gore i Hercegovine – uspomene vojevanja za narodno oslobođenje 1876*, Novi Sad, 1891, 109–110.

razvoja.⁴⁶⁸ Tada počinje da mijenja svoj lik – ulice se uređuju, grad se etapno širi, a kuće poprimaju obrise savremenih.⁴⁶⁹

U godinama nakon Berlinskog kongresa Cetinje je postala najmanja, ali veoma važna evropska prijestonica. Pitanje njegove izgradnje postavilo se kao nužna potreba. Tada se za Cetinje navodi da se podiže ubrzano. „*Na sve strane podižu se nove kuće i to od solidnog materijala i po naprijed obilježenom planu, tako da će služiti na ukras našoj varoši kada se dogotove*”. Varoška uprava je nastojala da se izvede kanalizacija i da se ispred kuća naprave trotoari, kao i pijace i sokaci i da se naspu i poravne pijeskom.⁴⁷⁰ Cetinje je imalo veliku pijacu, koja nije bila uređena. Knjaz Nikola je naredio da se popravi o državnom trošku.⁴⁷¹ Godinu dana poslije Berlinskog kongresa kapetan Niko Martinović je izvještavao Maša Vrbicu da su pomaci oko uređenja pijace već uočljivi. Da su besposličari, varalice i slični udaljeni, kako ne bi uznemiravali varoš. Da su postojali trgovci koji su samovoljno prodavali, kako su htjeli, bez ikakve naredbe. Pošto su napravili određena pravila, onda je to „*milo svakojem poštenom državljaninu, nako kakvom izrodu i dušmanu našeg obšteg napredka*”.⁴⁷² Poslije par godina u varoši je boravio inženjer Vicko Ribinar, koga je vlada poslala, kako bi nivelisao i popravio pijacu.⁴⁷³ Osamdesetih godina počinje zabrana pokrivanja kuća slamom da bi se izbjegli rizici od požara. Tako je jedna od naredbi iz 1881. godine isticala da se svima koji kuće slamom pokrivene imaju, da ih do Đurđeva dana pokriju ćeramidom.⁴⁷⁴ U skladu sa dinamikom uređenja prijestonice, sredinom 1884. godine riješeno je pitanje urednog osvjetljenja starog varoškog dijela.⁴⁷⁵ Naporedo sa gradnjom kuća išla

⁴⁶⁸ Prema Rovinskom na Cetinju je 1879. godine bilo oko stotinak kuća, uglavnom prizemnih sa slamom i oko 800 stanovnika. Po ovom autoru 1881. su bile 134 kuće i oko 1.000 stanovnika. Narednih godina kada su nastale povoljnije društvene prilike, broj stanovništva se povećao za 1.000. Godine 1896. imao je 2.476, a 1909. 5.895. Pavel Apolonović Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti – Arheologija*, Cetinje, 1994, 304. Radusinović, *Stanovništvo Crne Gore do 1945*, 135; Dušan Martinović, *Cetinje*, Zemlja i ljudi, Beograd, sv. 12, 1963, 27. DACG, MUD, Statistika, 1908–1911, f. 173.

⁴⁶⁹ Dušan Martinović, *Cetinje – najstariji arhivski pomeni, teritorijalni razvoj i fizionomija*, U: Etnologija grada u Crnoj Gori, CANU, Podgorica, 2009, 122. Proučavanjem Cetinja najviše se bavio Dušan Martinović koji je napisao desetak monografija, od kojih izdvajamo: *Cetinje – postanak, funkcije i turističke mogućnosti*, Cetinje, 1977; *Cetinje – spomenici arhitekture*, Cetinje, 1981; *Kameni presto slobode. Geografsko-istorijska studija Cetinjskog kraja*, Cetinje, 1999.

⁴⁷⁰ *Glas Crnogorca*, broj 33, 1881, Cetinje, 16. avgust 1881, 4.

⁴⁷¹ *Glas Crnogorca*, broj 19, 1888, Cetinje, 8. maj 1888, 1.

⁴⁷² DACG, MUD, 1879, f. 4, 1013, *Kapetan Niko Martinović – vojvodi Mašu Vrbici, ministru unutrašnjih djela*, Cetinje, 8. jun 1879.

⁴⁷³ *Glas Crnogorca*, broj 18, 1889, Cetinje, 30. april 1889, 1.

⁴⁷⁴ DACG, MUD, 1881, f. 19, 286/1, *Tomaš Vukotić – Gospodaru*, 25. februar 1881.

⁴⁷⁵ Postavljeno je 30 ferala na institucijama i javnim zgradama. Tatjana Jović, Aleksandar Berkuljan, *Cetinje kroz vrijeme početak urbanizacije*, Cetinje, 2015, 23.

je i popravka postojećih infrastrukturnih objekata – mosta kod Vlaške Crkve, postavljanje „Česme Velike Knjaginje Milice”. Urbanijem izgledu grada doprinosilo je i osvjetljenje (naručeno od tršćanske firme Rudolfa Ditmara), uređivanje puta do Bajica, rekonstrukcija dvora kralja Nikole.

Potreba za urbanizacijom Cetinja nametala je i nove obrasce urbanog ponašanja. Da se država starala i o poboljšanju uslova života stanovnika Cetinja, svjedoče i neke uredbe. Tim povodom je uprava varoši Cetinje izdavala naredbe u kojima je mnoge segmente ponašanja i života grada pokušavala da primijeni. To se odnosilo na uredan izgled varoši i čistoću. Tako na primjer, upravitelj varoši Cetinja Tomaš Vukotić 3. jula 1880. godine apeluje na građane Cetinja da je svaki stanovnik varoši Cetinja dužan, da za 8 dana očisti i u potpuni red dovede, što se čistoće tiče, svoju avliju i prigradu, i uopšte što mu se oko kuće nalazi. Uprava varoši Cetinja, uviđajući da je po mnogim avlijama i prigradama kućnim velika nečistoća, zbog nagomilanog đubreta, a od tuda proizilaze rđave posljedice po zdravlje stanovništva ove varoši, naročito u toplije dane, našla se pobuđena da izda tu naredbu. Dalje navodi da je svako dužan da pokupljeno đubre i drugu nečistoću iznese izvan varoši, ili na ono mjesto koje uprava odredi. Onaj ko se ne bude pridržavao ove naredbe, biće pozvan na odgovornost i strogo kažnjen. Ovo je urađeno zbog toga što se odnosilo na korist cijelog stanovništva. Takođe se preporučivalo da i ubuduće svoje avlije i sve ono što kućama pripada, održavaju u potpunom redu.⁴⁷⁶ Ove naredbe su učestale u narednom periodu. Jedna od njih govori da će biti strogo „*kažnjeno svako javno kartanje za novac, pijančenje, ljenstvovanje i provođenje vremena u neradu, u danima koji su za rad određeni*”. Dalje se saopštava svakome bez razlike da se nikome za veresiju suditi neće koji daje veresiju ljudima. Naročito se neće suditi onima, koji na veresiju daju luksuznu robu bez koje se može živjeti.⁴⁷⁷ Takođe je uprava varoši Cetinja naredila i preporučila stanovnicima da svoju djecu ne puštaju da sama bez čuvara i kontrole tumačaju po ulicama i pijacama varoškim. Posebno ne onim, kuda ide otmeni svijet, kao i onuda kuda prolaze kola i konji. Pošto se prva naredba nije poštovala, onda se ova pooštrava, jer će svaki koji ne bude poštovao naredbu, biti strogo kažnjen.⁴⁷⁸ Slična situacija bila je i u Nikšiću krajem XIX vijeka. Djeca su se igrala po pijaci i po putevima bez nadzora. Upozoravalo se da treba donijeti strožije mjere.⁴⁷⁹ Jedna od naredbi odnosila se na ona lica koja su u varoši bez ikakvog zanimanja i koja provode vrijeme na tuđ račun. Uprava varoši je morala

⁴⁷⁶ *Glas Crnogorca*, broj 27, 1880, Cetinje, 5. jul 1880, 4.

⁴⁷⁷ *Glas Crnogorca*, broj 28, 1880, Cetinje, 12. jul 1880, 4.

⁴⁷⁸ *Glas Crnogorca*, broj 28, 1880, Cetinje, 12. jul 1880, 4.

⁴⁷⁹ *Onogošt*, broj 18, 1899, Nikšić, 9. septembar 1899, 4.

uvijek znati i voditi računa o tim licima. Preporučivalo se svim stanovnicima Cetinja da je za 8 dana svako dužan upravi prijaviti svoga slugu, sluškinju, kalfu ili šegrtu. Isti tako i krčmari, kao i ostali stanovnici, dužni su bili da odmah upravi prijave svako lice koje je došlo kod njih sa strane, po svome privatnom poslu, na kratko vrijeme. Krčmari moraju za svako lice da uzmu potvrdu iz varoške uprave, a isti će potvrdu opet vraćati natrag, kad lice od njih ode.⁴⁸⁰ Spomenimo i da se jedna od naredbi odnosila na noćnu tišinu. Od 11 sati noću nastupala je opšta tišina za noćni odmor i spavanje. Ko se poslije ovoga vremena uhvati „*da po svome ćefu, lupanjem, vardanjem, pucanjem iz puškaka i u opšte na čim, što bi uznemirenje proizvelo, narušava noćnu tišinu stanovništva, biće najstrožije kažnjen.*”⁴⁸¹ Da počinju elementi urbanog i novog, vidi se i po izdavanju kuća diplomatskim predstavnicima. Imamo, na primjer, 1900. godine ugovor o iznajmljivanju na godinu dana kuće grčkom generalnom konzulu na Cetinju, Aleksandru Logotetisu pred Opštinskim sudom na Cetinju. Vlasnik kuće je bio Stevan Krcetin, iz Dobrskog Sela.⁴⁸² Jedan od zadataka uprave varoši sastojao se u tome da objavljuje prodaju imovine dužnika radi namirenja dugova. Onaj ko je bio voljan da kupi te ponuđene nekretnine, sa ponudom se obraćao varoškoj upravi.⁴⁸³ Uprava grada je vodila računa i o zdravstvenim prilikama, kao i o svim informacijama koje su mogle biti od koristi stanovnicima. Zbog nekoliko slučajeva kolere, koji su se desili u Trstu i Rijeci, a imajući u vidu mogućnost zaraze usled saobraćaja sa tim trgovačkim gradovima i Dalmacijom uopšte, vlasti su preduzele nužne korake. Na Cetinju su dva policajca obilazili sve kuće. Sva smetlišta su iznesena, mnogi javni prohodi su popravljeni, u svaki je bačena hemijska smjesa. Slična naredba izdata je i za druge varoši.⁴⁸⁴ Cetinje se krajem XIX vijeka dosta izmijenilo, pa je 1899. godine imalo 2.000 stanovnika.⁴⁸⁵ Dolazili su mladi ljudi, koji su školovani po Evropi, zapošljavali se u državnim službama. Određen broj mladih se zanimao zanatima. Oni su predstavljali jedan novi dio Cetinja.⁴⁸⁶ Varoš Cetinje se počela širiti u posmatranom periodu, tako da je groblje Vlačke crkve, koje je nekad bilo na kraju, sada došlo u sredinu iste. Uređenje

⁴⁸⁰ *Glas Crnogorca*, broj 28, 1880, Cetinje, 12. jul 1880, 4.

⁴⁸¹ *Glas Crnogorca*, broj 28, 1880, Cetinje, 12. jul 1880, 4.

⁴⁸² Grčka je među prvima poslala diplomatskog predstavnika u Crnu Goru. U skladu sa potrebama diplomate iz Grčke iznajmivali su pojedine privatne kuće. Luka I. Milunović, *Ugovori o smještaju diplomatskih predstavništava na Cetinju krajem XIX vijeka*, Istorijski zapisi, godina LXXVIII, sveska 1–4, Podgorica, 2005, 232. Ugovor precizira da Logotetis iznajmljuje novosagrađenu kuću na dva sprata, od 9 prostorija od 1. septembra 1900. godine sa pripadajućom zgradom i dodacima, koja je smještena u blizini Vojnog stana na Cetinju. DACG, UVC, 1900, f. 26, 1895.

⁴⁸³ *Glas Crnogorca*, broj 9, 1882, Cetinje, 28. februar 1882, 4.

⁴⁸⁴ *Glas Crnogorca*, broj 25, 1886, Cetinje, 24. jun 1886, 4.

⁴⁸⁵ Đuro Popović, Jovan Roganović, *Zemljopis Knjaževine Crne Gore*, Cetinje, 1899.

⁴⁸⁶ Jovan Martinović, *Životni put pisara kralja Nikole*, Matica, Cetinje, Podgorica, ljeto 2013, 618.

varoši zahtijevalo je što skorije uređenje i livelisanje groblja.⁴⁸⁷ Nekoliko godina poslije Berlinskog kongresa imamo inicijative za uspostavljanje vatrogasne službe na Cetinju. U zvaničnim glasilima se ističe kako je rijetko naći tako živog, složnog rada pri gašenju požara, kao što je u Crnoj Gori. Ipak, da bi taj rad bio mnogo korisniji i uspješniji, trebalo bi da bude uređen i da se narodu da prilika, da se nauči u požarničkom radu. Za to ne treba mnogo troškova.⁴⁸⁸ U cilju stvaranja uređene države, koja ima uzorne građane, vlast je donosila čitav niz mjera. Državna uprava je nastojala da varošicu uvede u red uređenih i modernih gradova. Godine 1890. Ministarstvo unutrašnjih djela svojom okružnicom od 21. februara broj 184. zabranilo je da se kako na Cetinju, tako i po svim varošima u knjaževini ne smiju držati pazari u dane svete neđelje. Tada svi dućani moraju biti zatvoreni i da se u tim danima ne smije ništa trgovati, i isto tako se ne smije ni javna trgovina na pijacama obavljati. Od ove naredbe izuzete su samo gostionice.⁴⁸⁹ Opština cetinjska izdala je naredbu 1891. godine da nijedan trgovac petrolejom ne smije u radnji držati količinu veću od dnevne potražnje. Sve ostalo morao je držati izvan varoši.⁴⁹⁰ Opštinsko upraviteljstvo Cetinja postavljalo je oglase za mjesto cetinjskog odžačara krajem 1890. godine. Njegova dužnost je bila da čisti četiri puta u godini varoške odžake.⁴⁹¹ Takođe, lokalna administracija je stavljala do znanja da nijedan trgovac ni zanatlija ne smije otvoriti u ovoj varoši svoj rad bez prethodnoga znanja i odobrenja Upraviteljstva Opštine cetinjske.⁴⁹² Uprava Opštine cetinjske je naređivala svim trgovcima i samostalnim zanatlijama, koji su željeli i namjeravali da trguju ili vrše svoj zanatlijski rad, da se prijave ovoj upravi, gdje će dobiti štampanu opštinsku dozvolu.⁴⁹³

Da bi neko naselje dobilo odrednicu urbanog, mora imati razvijenu komunalnu infrastrukturu, zdravstvenu, prosvjetnu, kulturnu. Modernizacija i razvoj državnog aparata, koje je pratio porast broja stanovnika, podstakli su rekonstrukciju, ali i izgradnju novih objekata – privatnih i državnih, namijenjenih boljem životu prijestonice.

⁴⁸⁷ *Glas Crnogorca*, broj 15, 1897, Cetinje, 11. april 1897, 4.

⁴⁸⁸ *Glas Crnogorca*, broj 34, 1886, Cetinje, 25. avgust 1886, 3.

⁴⁸⁹ *Glas Crnogorca*, broj 12, 1890, Cetinje, 15. mart 1890, I. DACG, MUD, 1890, f. 74, 184.

⁴⁹⁰ *Glas Crnogorca*, broj 1, 1891, Cetinje, 1. januar 1891, 1.

⁴⁹¹ *Glas Crnogorca*, broj 1, 1891, Cetinje, 1. januar 1891, 4.

⁴⁹² *Glas Crnogorca*, broj 5, 1891, Cetinje, 26. januar 1891, 4.

⁴⁹³ *Glas Crnogorca*, broj 12, 1891, Cetinje, 16. mart 1891, 4.

Već od sredine XIX vijeka uočava se ekonomski, politički, kulturni značaj Podgorice.⁴⁹⁴ Po veličini, komunikacijama i trgovačkom prometu Podgorica je bila prva varoš u Crnoj Gori.⁴⁹⁵ Kao takva, trebalo je da prednjači vrijednim i korisnim ustanovama i udruženjima.⁴⁹⁶ U Podgorici je po oslobođenju živjelo, po nekim podacima, 6.000,⁴⁹⁷ a prema drugim više od 8.000⁴⁹⁸ stanovnika, imala je oko 1.500 kuća, najviše pozemljuša.⁴⁹⁹ Nakon 1879. postala je veoma važan trgovinski, saobraćajni, kulturni centar, koji je imao 153 trgovačke i 133 zanatlijske radnje.⁵⁰⁰ U gradu je odmah osigurana bezbjednost ličnosti i imanja, a uz to radnje su opet otvorene.⁵⁰¹ Nastaje novi život. Crnogorska uprava uspjela je da za kratko vrijeme uvede javnu sigurnost, osposobi poštu, telegraf, podigne škole za pravoslavne i odjeljenje za muslimane, popravi obične i sagrađi kolske puteve, sazida preko rijeka mostove. Kao jedan od uspjeha vlasti navođen je i završetak puta od Podgorice do Rijeke Crnojevića, čima je ona dobila vezu sa Cetinjem, a preko njega i sa Kotorom.⁵⁰² Sa Rijeke iz Vira i Skadra parobrodi su redovno dovozili putnike i trgovačku robu na Plavnicu, odakle se kolima za dva sata stizalo u Podgoricu. Moderni put Podgorica – Spuž – Danilovgrad – Orja Luka završen je 1886. godine, i odatle se nastavio za Nikšić. Građene nove

⁴⁹⁴ Prvi pomen Podgorice potiče iz XIV vijeka. Njena prva funkcija bila je trgovačka, kao neka vrsta kontrolnog punkta, na putu Skadar – Onogošt, odnosno jedna vrsta isturene odbrambene lokacije Dokleje. Pisani izvori koji dokazuju njenu stambenu funkciju zabilježeni su krajem XV vijeka. Tada je osnovana kao varoš tvrđave Depedogen. Od tog vremena urbani razvoj Podgorice ide uzlaznom linijom sve do formiranja Mirkove varoši 1886. godine, koja dobija ulogu urbanog gradskog centra. O urbanom i arhitektonskom razvoju Podgorice vidjeti detaljnije u knjizi: Šabović-Kerović Igbala, *Podgorica kroz prostor i vrijeme*, Podgorica, 2020. Po Mijoviću, Turci su podgoričku tvrđavu počeli da podižu 1474. godine, kako govore savremeni mletački izvori, a moguće da su je sagrađili 1476. ili 1477. godine, kako navode mlađi ljetopisi, ili 1478. godine, kako tvrdi turski putopisac. Mijović, Pavle, *Tragom drevnih kultura Crne Gore*, Titograd, 1970, 130.

⁴⁹⁵ O porijeklu i nastanku Podgorice detaljnije u radu: Šabović-Kerović Igbala, *Fortifikacijsko graditeljstvo*, Matica, br. 79, jesen, 2019, 441–462.

⁴⁹⁶ *Nevesinje*, broj 26, 1898, Nikšić, 28. oktobar 1898, 4.

⁴⁹⁷ *Glas Crnogorca*, broj 43, 1886, Cetinje, 28. oktobar 1886, 2.

⁴⁹⁸ Dušan J. Martinović, *Portreti III*, Cetinje, 1990, 81. Đorđe Borozan, *Podgorica i njena okolina u ugovorima o razgraničenju Crne Gore i Turske 1878–1912*, u: *Sto dvadeset godina od oslobođenja Podgorice*, Zbornik radova sa naučnog skupa Podgorica, 2–3. XII 1999, Podgorica, 2000, 86. Branislav Pešić, *Zdravstvena služba u Podgorici 1879–1941*, u: *Sto dvadeset godina od oslobođenja Podgorice*, Zbornik radova sa naučnog skupa Podgorica, 2–3. XII 1999, Podgorica, 2000, 449. Prema nekim podacima iz popisa 1485. godine Podgorica je imala 40 domaćinstava, da bi 1582. taj broj iznosio 322. Jasmina Đorđević, *Popis Podgorice iz 1588. godine*, u: *Sto dvadeset godina od oslobođenja Podgorice*, Zbornik radova sa naučnog skupa Podgorica, 2–3. XII 1999, Podgorica, 2000, 17–26. Početkom XVII vijeka imala je oko 6.000 stanovnika, da bi početkom XIX taj broj iznosio 950 domova i oko 6.500 stanovnika. Pavle Radusinović, *Stanovništvo i naselja Zetske ravnice od najstarijeg do novijeg doba*, Titograd, 1991, 185, 192, 203.

⁴⁹⁹ *Glas Crnogorca*, broj 4, 1879, Cetinje, 10. februar 1879, 3, vijesti iz Podgorice, 20. januara.

⁵⁰⁰ Prema popisu i broju izdatih dozvola u 1881. i 1882. Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, Cetinje, 1958, 140–141. Đorđe Borozan, *Podgorica i njena okolina u ugovorima o razgraničenju Crne Gore i Turske 1878–1912*, 86.

⁵⁰¹ *Glas Crnogorca*, broj 4, 1879, Cetinje, 10. februar 1879, 3, vijesti iz Podgorice, 20. januara.

⁵⁰² *Grlica*, 1891, *Kolski put s Rijeke u Mirkovu varoš*, 31. Živko Andrijašević, *Crnogorska ideologija 1860–1918*, 296.

varoši bio je veliki korak na putu kulturnog napretka Podgorice, kao i sve okoline. Broj stanovnika se umnožavao najčešće doseljavanjem. Trgovina je po obimu najveća od svih varoši u Crnoj Gori. U Podgorici je bilo 320 dućana.⁵⁰³ Podgorička uvozna carina donosila je državnoj kasi više nego ijedna druga. Preko Podgorice se izvozilo za Trst i Veneciju većina vune, ruja, kože, a stoka se izvozila u Skadar. Podgorički trgovci nosili su ceklinjske ukljeve (skoranza) i skadarsku jegulju u Italiju i Srbiju. Svake jeseni dolazili su u Podgoricu Italijani za stoku i gusinjske konje. Od domaće industrije poznata je bila izrada fine kože sahtijana (mješina i kajsors), izrada debelog, svaljanog sukna – pustine (filc). Na Ribnici je postojalo nekoliko mlinova i nekoliko valjaonica.⁵⁰⁴

Na inicijativu knjaza Nikole počela je da se podiže nova varoš Podgorica, i to sa desne strane rijeke Ribnice i to preko puta stare varoši. Knjaz je tada naredio i da se sagradi dobar kolski put od Plavnice do Podgorice i od Podgorice do Danilovgrada, i da taj put bude tako sagrađen kako bi se „vremenom mogla i željeznica prevući preko njega”.⁵⁰⁵ Prema planovima izgradnje Mirkove varoši u centru Podgorice trebalo je napraviti mjesta za pazar ravnomjerno oko spomenika, i da se stvari u glavnoj pijaci ravnomjerno razmjesti.⁵⁰⁶ Poslije svečanog otvaranja varoši mnogi podgorički trgovci prenijeli su svoju trgovinu u novu varoš.⁵⁰⁷ Poslije izgradnje Mirkove varoši 1886. godine, kada je svečano otvorena za Mitrovdan,⁵⁰⁸ novine su izvještavale kako dobro napreduje izgradnja. Okolni bataljoni nasipali su pijeskom glavnu pijacu⁵⁰⁹ i glavnu ulicu,⁵¹⁰

⁵⁰³ Kapetan Luka Nenezić javlja ministru unutrašnjih djela Mašu Vrbici „u ovoj varoši nalazi se pod brojem dućana 320... U istijem dućanima obrta ima koji drže i po dvije i tri numere i označeni su ujedno.” DACG, MUD, 1881, f. 19, 73. U knjizi Andrije Lainovića navodi se da je 60-ih godina bilo 350 dućana. Andrija Lainović, *Kratak pogled na prošlost Titograda*, Cetinje, 1950, 40. Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, 134.

⁵⁰⁴ *Glas Crnogorca*, broj 43, 1886, Cetinje, 28. oktobar 1886, 2.

⁵⁰⁵ *Glas Crnogorca*, broj 31, 1884, Cetinje, 28. jul 1884. 1.

⁵⁰⁶ DACG, MUD, 1887, f. 65, dokument 49/2022, Božu Petroviću, 9. oktobar 1887.

⁵⁰⁷ „Mirkova Varoš učinjela je lijep uspjeh... Naši domaći proizvodi već su svi u njoj. U pazarne dane napuni se Varoš u koliko dosežu građevine. Dućandžije u njoj prišli jako konkurišu i na svoju štetu dućandžijama nebi li time odbili narod da ne trguje u staroi varoši.” DACG, MUD, 1887, f. 62, 19, V. Vaso Ivanović – G. Božu Petroviću.

⁵⁰⁸ *Glas Crnogorca*, broj 39, 1886, Izvještaj o ljetini u Crnoj Gori, Cetinje, 30. septembar 1886, 3.

⁵⁰⁹ „Dobro bi bilo kad bi se naredilo da vojska naspe pjacu i ulice koje su podpunjene kućama i da se varoš kanalizira ese u vrijeme kiša tako zagliba da se u nju ne može uljeć...” DACG, MUD, 1886, f. 61, 1162, K. Lazović – Ministar Un. Djela. „U Mirkovu varoš danas počinje batal. lješkopoljski i radi vazdan. Na četiri bataleona predijelio sam širinu glavne pjace, i peti bataleon od ulaska ulice do širine glavne pjace.” DACG, MUD, 1887, f. 62, 19, V. Vaso Ivanović – G. Božu Petroviću.

⁵¹⁰ „Kad je ono vojska nasipala Mirkovu Varoš ostale su nenasute tri ulice koje su duge po 75 metara a ima jedna na 15 i dvije po 12 metara. Te tri ulice popunile su se sa malim izuzetkom kućama u kojima su se nastanili dućandžije. A kad se nasipala pjaca vojska radi vađenje pijeska iskopala rupe na više mjesta kroz rečene ulice koje se u vrijeme kiše napune vode te narod ne može kroz njih prolaziti. Zbog te nezgode dobro bi bilo da se naspu i te tri ulice a rada ne bi mlogo bilo pošto se odbiju trotuari koje gradi svako ispred svoje kuće.” DACG, MUD, 1887, f. 63, dok. 518, J. Lazović – Ministru Un. Djela G. Božu Petroviću.

popločavali glavni trg,⁵¹¹ varoš je vezana kolskim putevima Plavnica–Danilovgrad. Istovremeno popravljani su ili građeni mostovi koji spajaju stari i novi dio Podgorice.⁵¹² Očekivanja su bila da će se prenijeti iz Podgorice u Mirkovu varoš državne institucije, kao Uprava varoši i finansije, pošte i telegrafa, koje su sve bile potrebne trgovini.⁵¹³ U novoj varoši sagrađeno je dosta lijepih kuća, a građenje se i dalje produžavalo.⁵¹⁴ Marko Dragović je smatrao da Mirkova varoš ima dobru trgovačku budućnost, kao središte trgovine cijele Zete, a i zbog toga što ima dobar saobraćaj sa trgovačkim mjestima. Kolski put je povezivao sa Skadarskim jezerom, a preko njega sa Skadrom, Virom i Rijekom. Kolski put povezivao je s Danilovgradom i sa Nikšićem.⁵¹⁵ Vodilo se računa i o rasvjeti, kao i uređenju parkovskih površina.⁵¹⁶ Težnja ka urbanizaciji Podgorice diktirala je i nove obrasce ponašanja. Da se državna uprava starala o poboljšanju uslova života stanovnika, svjedoči i štampa toga vremena. U raznim bilješkama o gradskom životu u ondašnjim zvaničnim glasilima nailazimo na preporuke za čistoću, gdje se kaže da ne treba rđavo shvatiti ove naredbe, jer ljudi od napretka znaće da iskrena kritika uvijek samo dobra donese. Najteža situacija oko čistoće bila je u Staroj varoši. Država je imala planove i za izgradnju zdravstvenih institucija, odnosno bolnice. Zgrada iz turskoga vremena iskorišćena je za mjesto gdje su tada bile osnovna škola, sud, pošta i telegraf.⁵¹⁷ U Podgorici je od 1884. godine uzeto jedno bolničko odjeljenje, koje je služilo ranije za kuhinju za tamnicu. Okružni kapetan Lazović tražio je jedno mjesto u staroj varoši gdje je bila vojna radionica, koja se mogla za tamnicu udesiti.⁵¹⁸ Još 2. februara 1892.

⁵¹¹ DACG, MUD, 1887, f. 46, 19, *Brigadir V. Ivanović – G. Božu Petroviću Njegošu*, 8. januar, 1887. DACG, MUD, 1887, f. 46, 114, *Brigadir V. Ivanović – G. Božu Petroviću Njegošu*, 15. januar, 1887. DACG, MUD, 1887, f. 46, 147, *Vojvoda B. Petrović Njegošu – brigadiru V. Ivanoviću*, 24. januar, 1887.

⁵¹² DACG, MUD, 1886, f. 44, 238, *Vojvoda Đ. Cerović – Ministarstvu unutrašnjih djela*, 9. april, 1886; DACG, MUD, 1887, f. 47, 764, *Kapetan L. Nenezić – Ministarstvu unutrašnjih djela*, 22. maj, 1887.

⁵¹³ *Glas Crnogorca*, broj 15, 1887, Podgorica, 1. april 1887, 2.

⁵¹⁴ „Od nazad neko vrijeme počeli su sopstvenici razvaljivati svoje dućane u Staroj varoši i micati s njih materijal i u glavnoj ulici svi su već razvaljeni osim jedno šest emigrantskijeh a će šest neoće sopstvenici kao za inat da razvale. A kako su svi stari dućani od drveta i vezani jedan za drugoga će pošto su između njih šest po neki razvaljeni, onda su i oni ostali otvoreni i gotovi su svi da panu, a još je ovđe velika sirotinja došla sa sela i noću raznose po nešto od njih te će panuti sve i s njih raznijet. Vlasti su najstrože pazile da ne bude štete ali od kad su se počeli razvaljivati ne mogu vlasti ništa učiniti, što ne bi stavile čuvara na svaki po jednoga, pa i čuvari da bi se stavili opet panuće rečeni šest dućana čim puhne jaki vjetar.” MUD, 1890, f. 77, 374, *Okr. Kap. Lazović – Min. Un. Djela, G. V. B. Petroviću*.

⁵¹⁵ *Glas Crnogorca*, broj 29, 1887, Cetinje, 19. jul 1887, 1.

⁵¹⁶ „Potrebno je da se u Mirkovu varoš stave ferali kudise vlasti nađu za nužno, jer se trgovci i narod na to žale. Najposlije potrebite su i dvije bistijerne radi naroda koi dolazi u park jer se bez njih ne može nikako osobito kad nastupe ljetnje vrućine.” MUD, 1887, f. 63, 518, *J. Lazović – Ministru Un. Djela G. Božu Petroviću*. „Staviti četiri ferala u varoš, koje do sad nijesu stavljali, a tako potrebite su kao onamo koji će palit feral, kupovati ulja...” DACG, MUD, 1889, f. 70, 150, *kapetan Mihailo Labović – Božu Petroviću*, 21. I. 1889.

⁵¹⁷ *Glas Crnogorca*, broj 38, 1890, Cetinje, 15. septembar 1890, 2.

⁵¹⁸ DACG, MUD, 1890, f. 74, 177(2), *Okružni kapetan Lazović – ministru*, 7. februar 1890.

godine, zauzimanjem samih građana podgoričkih, osnovana je pjevačka družina, koja je uzela ime „Branko”, iz poštovanja prema pjesniku Branku Radičeviću.⁵¹⁹ Stevan Lukačević, predsjednik opštine podgoričke, zaslužan za dovršetak radova na spravi protiv požara, nabavio je materijal za dva bunara na pijaci Mirkove varoši, koji su služili za olakšicu naroda, a za slučaj požara oni su pomagali bržem crpljenju vode. Napravio je opštinski magacin, gdje se smještaju zapaljive materije. Takođe je kupio kuću gdje su se smještali epidemični bolesnici, na odvojenom mjestu u Drač-mahali. Uz sve to, jedna od njegovih dužnosti bila je i statistika podgoričkog stanovništva i njihovih imanja.⁵²⁰ Šest godina od početka građenja Mirkove varoši desio se u njoj prvi požar. Povodom ovoga požara građanstvo ove varoši zauzelo se da nabavi cijeli vatrogasni alat za nekoliko osoba, kako bi se u buduću bolje moglo reagovati. Osim toga, otkloniće se iz varoši u jednu kuću na kraju, sve ono što može požar prouzrokovati.⁵²¹

U gradovima se vršilo pošumljavanje ogoljelih površina, čime se značajno mijenjao njihov urbani profil. Takve slučajeve imamo u Podgorici, gdje se počela trapiti zemlja za sadenje raznog drveća. Ove radnje počele su u Lješkopoljskom polju, pa su prenijete u Ćemovsko. Za to je bilo određeno hiljadu radnika, koji su trebali cijelu zimu i proljeće to da rade. Loze za sadenje uzete su iz najboljih vinograda doljanskih i berskih, masline isporučene iz okoline Bara i Ulcinja, akacije i koštanji došli su iz Goricije, a želudi i košće pokupljeni su po selima u okolini Podgorice i Danilovgrada.⁵²² Slična situacija je bila prilikom pošumljavanja varoškog parka na Cetinju 1891. godine. Tada je uprava grada pozivala varošane da po mogućnosti priskoče sa „*drvadima našijeh gora koliko komada koji može dobiti ili donijeti radi što skorijeg ukrašenja istog parka, na čemu će im Opština Varoši Cetinja zahvaliti.*”⁵²³

Posljednja decenija XIX vijeka obilježena je izgradnjom infrastrukturnih objekata, poboljšanjem uslova života, čime se urbani izgled Podgorice značajno mijenja.

⁵¹⁹ Glas Crnogorca, broj 11, 1895, Cetinje, 11. mart 1895, 1.

⁵²⁰ Glas Crnogorca, broj 13, 1895, Cetinje, 25. mart 1895, 1.

⁵²¹ Glas Crnogorca, broj 26, 1892, Cetinje, 27. jun 1892, 3.

⁵²² Glas Crnogorca, broj 52, 1890, Cetinje, 22. decembra 1890, 3.

⁵²³ Glas Crnogorca, broj 12, 1891, Cetinje, 16. mart 1891, 4.

Nikšić je bio centar najveće oblasti u sjeverozapadnoj Crnoj Gori.⁵²⁴ Ona se pružala od Ostroga na jugoistoku do Pive na sjeveru. To je bila najbogatija stočarska oblast u Crnoj Gori.⁵²⁵ Petar Šobajić navodi da kada je grad oslobođen od Turaka, imao je nekih 450 domova.⁵²⁶ Tada je umjesto stare kasabe⁵²⁷ izgrađena nova varoš, u kojoj je počela da se razvija privreda, otvaraju prosvjetne i kulturne institucije i društva, pokreće se i izdavačka djelatnost.⁵²⁸ Sam grad Nikšić krajem vijeka imao je oko 2.000 stanovnika, od kojih su četiri petine doseljenici, odnosno ustanici iz Bosne i Hercegovine, Stare Srbije, Albanije i Austrije.⁵²⁹ Kakva je bila struktura stanovništva, najbolje pokazuje primjer Nikšića. U „Glasu Crnogorca” iz 1881. godine nalazimo podatke o broju stanovnika u Nikšiću. Na osnovu konkursa za upražnjeno mjesto ljekara, navodi se da je broj stanovnika oko 4.000.⁵³⁰ Poslije oslobođenja grada bile su žive migracije stanovništva. U toku prvih pet godina poslije 1877. godine grad je napustilo blizu 400 muslimanskih porodica. U gradu je ostalo njih 19. Jedan od razloga napuštanja grada bio je i problem prilagođavanja novim prilikama, novim vlastima, kao i tome da više muslimani nijesu mogli biti povlašćeni.⁵³¹ Jovan Ivović navodi da je do 1897. godine u Nikšiću iz raznih susjednih oblasti, iz Albanije, Boke, Hercegovine, Bosne, Sandžaka, računajući i odbjegle vojnike bilo 210 domova sa 832 člana.⁵³² I List „Onogošt” je 1899. godine donosio podatke popisa naroda za Nikšićku nahiju.⁵³³

⁵²⁴ Nikšić predstavlja primjer grada u kojem je razvoj i plansko formiranje povezano sa istorijskim dešavanjima krajem XVII vijeka, poslije Karlovačkog mira i gubljenja jednog dijela Boke Kotorske. Tada se osmanska država odlučila da gradi nove granične utvrde zbog zaštite svojih granica. Igbala Šabović-Kerović, *Fortifikacijsko graditeljstvo*, Matica, br. 79, jesen, 2019, 453.

⁵²⁵ Jovan Ivović, *Nikšić, mjesto naseljavanja i privrednog boravka (1877–1897)*, Istorijski zapisi, knjiga II, sveska 5–6, Cetinje, 1948, 305.

⁵²⁶ Veljko Šakotić, *Nikšić u Knjaževini (Kraljevini) Crnoj Gori*, Nikšić, 1996, 50.

⁵²⁷ „Početkom XIX vijeka urbana struktura sastojala se iz tri dijela: utvrđenja, unutrašnjeg grada unutar bedema, prostranog dijela grada bez bedema u kojem se nalazilo deset mahala i čaršija”. Igbala Šabović-Kerović, *Fortifikacijsko graditeljstvo*, Matica, br. 79, jesen, 2019, 454.

⁵²⁸ Veljko Šakotić, *Nikšić u Knjaževini (Kraljevini) Crnoj Gori*, Nikšić, 1996, 54.

⁵²⁹ *Onogošt*, broj 25, 1899, Nikšić, 4. novembar 1899, 1.

⁵³⁰ Veljko Šakotić, *Isto*, 59.

⁵³¹ Ejup Mušović, *Crnogorski muhadžiri i njihova kretanja*, Istorijski zapisi, godina XXXIX (LIX), sveska 1–2, Titograd, 1986, 143; Ejup Mušović, *Mušovići*, Istorijski zapisi, godina XXXIV (LIV), sveska 2, 1981, 93.

⁵³² Jovan Ivović, *Nikšić, mjesto naseljavanja i privrednog boravka (1877–1897)*, Istorijski zapisi, knjiga II, sveska 5–6, Cetinje, 1948, 304. „Od tih 210 domova, 32 su trgovačka, 15 gostioničarskih, 10 službeničkih (4 činovnika i 6 pandura), 42 zemljoradnička, 55 nadničarskih, 54 zanatlijska, 1 živi od darovane zemlje i ne radi ništa, dok 1 služi drugoga.”

⁵³³ Tu se prezentuju podaci za 14 djelova nahije, gdje ima ukupno 46.271 stanovnik. Konstatuje se da varoš Nikšić ima 1.976 stanovnika. Prema polu ima 24.203 muških i 22.068 ženskih stanovnika. Pravoslavne vjere je bilo 46.005, rimokatoličke 33, a muhamedanske 233 u ovoj nahiji. Najveći broj pismenih bio je upravo u varoši Nikšić, gdje je više od polovine stanovništva bilo pismeno, odnosno od 1.976 stanovnika pismeno je bilo 1.029. U čitavoj nahiji broj pismenih je bio 5.331, odnosno 11%. Od tog broja 4.975 su bili muškarci, a 356 žene. U nahiji je bilo i 69 stranaca koji su se tu zadesili u vrijeme popisivanja. *Onogošt*, broj 13, 1899, Nikšić, 5. avgust 1899, 1. Kada se dobiju podaci

Prema pisanju Maksima Šobajića, u Nikšiću se nalazili guverner, okružni sud od tri člana; varoška uprava⁵³⁴ (kapetanska policija). Tu su bili prosvjetni zavod, pošta i telegrafski uredi, narodna četvororazredna škola sa tri učitelja, ženska osnovna škola, narodna čitaonica, pozorišno društvo. Šakotić ističe da se opštinska uprava starala i o popravci ulica, izgradnji mostića, pazarišta, kućica na trgu gdje je bila opštinska vaga i gdje su se prodavale šibice, puščani prah i fišeci.⁵³⁵ U gradu se od 1879. godine nalazila knjižara i to na mjestu mješovite trgovine braće Šobajića. Dvije godine kasnije održana je osnivačka skupština „Društva nikšićke čitaonice” sa 46 članova. To je bila četvrta čitaonica u zemlji, jer su ranije takva društva postojala na Cetinju, Podgorici i Baru. Interesantno je primijetiti da su većinom članovi učitelji, sveštenici, trgovci, zanatlije, glavari.⁵³⁶ Ako se gleda prava knjižara, bez dodira sa mješovitom trgovinom, onda je takva knjižara u Nikšiću otvorena 1899. godine, od strane Nika Ivankovića, nekadašnjeg učitelja.⁵³⁷ Krajem vijeka u gradu je postojala i jedna akcionarska štamparija „Akcionarsko društvo nikšićke štamparije” u kojoj su se štampale novine.⁵³⁸

Da Nikšić počinje da liči na modernije gradove, postaje jasno kada se počinje raditi prvi urbanistički plan grada, po nalogu knjaza Nikole, a u izvedbi Zadrana Josipa Sladea 1883. godine. Ovaj arhitekta zaslužan je i za tri velelepna objekta kulture: Carev most na Zeti, Sabornu crkvu i Dvorac kralja Nikole. Pošto je građen put Podgorica–Nikšić, postavila se kao velika enigma premošćavanje rijeke Zete, koja je periodično plavila južni dio polja. Odlučeno je da se sagradi most preko Slivlja, koji je završen ogromnim trudom bataljona za nekoliko mjeseci rada.⁵³⁹ Sam most je izrađen od tesanog kamena, dužine 269 m sa 18 okana. Svečano je otvoren 30. oktobra 1894. godine, i u čast ruskog cara Aleksandra III, koji je pomogao izgradnju, dobio je ime Carev most. Na uzvišenju Petrova glavica počela je 1895. godine da se podiže Saborna crkva. Izgradnja je trajala do 1900. godine. Izgrađena je u slavu crnogorskim i hercegovačkim vojnicima poginulim

o broju stanovnika, onda se mogu raditi razne analize. Tako da je, na primjer, na svako 1.850 stanovnika dolazila po jedna škola i na svako 1.714 stanovnika po jedan učitelj. *Onogošt*, broj 18, 1899, Nikšić, 9. septembar 1899, 2.

⁵³⁴ Dužnost okružnog kapetana – načelnika, u Nikšiću povjeravana je: Jevtu Miletinu Nikoliću, popu Mašanu Nikčeviću, Bogdanu Drobnojaku (Memedoviću), Đuru Ceroviću, vojvodi Šaku Petroviću u zvanju guvernera od 1884. do 1893. godine i Obrenu Nikoviću do 1903. godine.

⁵³⁵ Veljko Šakotić, *Nikšić u Knjaževini (Kraljevini) Crnoj Gori*, Nikšić, 1996, 110.

⁵³⁶ Veljko Šakotić, *Isto*, 244, 247.

⁵³⁷ Veljko Šakotić, *Isto*, 258.

⁵³⁸ „Daje se na znanje da je osnovana Društvena štamparija u Nikšiću na akcije. Društvo ima svoj ustav kojega je Visoka vlada potvrdila. Po ustavu broj akcija ustanovljen je na 300. I to svaka po 10 fiorina. Do sada se upisalo 196 lica, među kojima i Nikšićka čitaonica”. *Nevesinje*, 11. novembar, 1898, br. 28.

⁵³⁹ Niko Martinović, *Kulturno-istorijski spomenici u nikšićkom kraju*, Istorijski zapisi, godina LX, sveska 4, Titograd, 1987, 192.

za vjeru i otačastvo u ratu 1875. do 1880. godine. Projektant crkve je bio Mihailo Mihailović Preobraženski. Treći važni objekat bila je izgradnja Dvorca kralja Nikole u neorenesansnom stilu. Njegova izgradnja završena je 1900. godine.⁵⁴⁰

U jesen 1884. godine „Glas Crnogorca” javlja da se varoš Nikšić iz temelja podiže. Pripreme su završene za izgradnju pijace sa šest ulica. Već tada su podignute kuće u dužini od 600 metara, sa jednim spratom ili dva.⁵⁴¹ Uređenje novog gradskog jezgra započelo je sredinom 80-ih godina XIX vijeka. Već krajem 1884. počelo se sa prikupljanjem građe za uređenje nove varoši, a naredne godine započeli su radovi. Usljed priliva novog stanovništva, nedostajalo je stambenih zgrada. Trgovcima, a zatim i drugim građanima dijeljeno je besplatno zemljište za zidanje. Nove kuće bile su oslobođene poreza na period od 10 godina.⁵⁴² Početkom sljedeće godine šest bataljona narodne vojske završili su uređenje trga i ulica koje su išle prema njemu.⁵⁴³ Prvog marta počelo je naseljavanje nove varoši uz velike svečanosti.⁵⁴⁴ Vrijedno je spomenuti da je prilikom izgradnje trga Šako Petrović okupio 22 oficira i podijelio pijacu na 22 dijela za nasipanje i građenje.⁵⁴⁵ Iste te godine Šako Petrović je naređivao da se ne smije klačina paliti pa poslije prodavati, jedino je to bilo moguće činiti za svoje potrebe. Nekoliko lica, koja su iskoristila građenje varoši Nikšić, bilo je uhvaćeno u paljenju klačine.⁵⁴⁶ Prilikom izgradnje nove varoši stare tigele su se koristile za pokrivanje novih kuća Makrida, Katurića, pa se kasnije to nadoknađivalo.⁵⁴⁷ U Nikšiću 1885. godine Šako Petrović obavještava Božu Petrovića da je potrebno da se naprave nekoliko ferala u novoj varoši, i da se dovede majstor koji će biti dobar.⁵⁴⁸ Prilikom svoje posjete Nikšiću 1885. godine, knjaz Nikola se zahvalio građanima i u znak naklonosti oslobodio ih plaćanja četvrtine sa zemalja koje su dobili poslije rata.⁵⁴⁹ U gradu je krajem decembra 1887. godine otvorena bolnica „Knjeginja Zorka”, dok je liječenje bolesnika bilo moguće u martu naredne godine. Ona je bila

⁵⁴⁰ Niko Martinović, *Kulturno-istorijski spomenici u nikšićkom kraju*, Istorijski zapisi, godina LX, sveska 4, Titograd, 1987, 193.

⁵⁴¹ *Glas Crnogorca*, broj 5, 1885, Cetinje, 10. februar 1885, 3. Veljko Šakotić, *Nikšić u Knjaževini (Kraljevini) Crnoj Gori*, 102.

⁵⁴² *Glas Crnogorca*, broj 10, 1885, Cetinje, 17. mart 1885, 3.

⁵⁴³ Veljko Šakotić, *Isto*, 103.

⁵⁴⁴ *Glas Crnogorca*, broj 5, 1885, Cetinje, 10. februar 1885, 3; Veljko Šakotić, *Isto*, 104.

⁵⁴⁵ Alata je imao oko 150 komada, i smatrao je da je to nedovoljno jer više nije stiglo. DACG, MUD, 1885, f. 56, 40/37, *Šako Petrović – Božu Petroviću*, Nikšić, 28. januar 1885.

⁵⁴⁶ DACG, MUD, 1885, f. 56, 40/252, Nikšić, *Šako Petrović – Ministarstvu unutrašnjih djela*, 12. mart 1885.

⁵⁴⁷ DACG, MUD, 1884, f. 55, 39/1209, *Vojvoda Cerović – Božu Petroviću*, 12. oktobar 1884.

⁵⁴⁸ DACG, MUD, 1885, f. 56, 40/149, Nikšić, *Šako Petrović – Božu Petroviću*, 22. februar 1885.

⁵⁴⁹ *Glas Crnogorca*, broj 16, 1885, Cetinje, 21. april 1885, 3.

dobro snabdjevena za liječenje deset bolesnika.⁵⁵⁰ Grad je dobijao pitku vodu sa bunara i izvora u Rastocima i Glibavcu, takođe su ostali bunari iz prethodnog perioda. Prvi bunari izgrađeni su na trgu 1886. godine, a kasnije je izgrađeno još jedanaest.⁵⁵¹ Knjaz Nikola naredio je Marku Đukanoviću da izvor rijeke Jablanice koja se nalazi u Nikšićkoj Župi pojača sa tri izvora i tako pojačanu dovede do Nikšića. Koristi bi bile višestruke – prilikom nestanka vode u bunarima, kao i za poljoprivredu.⁵⁵² O uključivanju župskih voda u Nikšićki vodovod svjedoči i dokument inženjera Đukanovića, u kome su dati prednacrt plana kako da se riješi ovaj problem i istraživanja koja su dala pozitivne rezultate.⁵⁵³ Značajna pažnja poklanjana je uzgoju šuma.⁵⁵⁴ Manja pošumljavanja vršena su 1889. i 1890. pod rukovodstvom Ministarstva vojnog.

Šobajić navodi da se roba iz evropskih fabrika od nekoliko stotina artikala nalazila u nikšićkim magazinima. Takođe, druge prodavnice su bile pune domaćih proizvoda koža (bravljih), voska, buharice (trave). Nikšićka stočna pijaca bila je najvažnija u zemlji. Na nedeljnom pazaru na hiljade ljudi donosilo je svoje proizvode kako bi ih prodali.⁵⁵⁵ U Nikšiću se razvijaju robno-novčani odnosi, razvija trgovina i imamo bogaćenje dijela trgovaca.⁵⁵⁶ Najveći broj trgovačkih radnji bio je sitnijeg karaktera. Veliki broj njih nijesu bile samo trgovačke radnje, već su se bavile i zanatima. Prema broju izdatih dozvola od strane Ministarstva finansija u 1881. i tokom 1882. godine u njemu je bilo 34 zanatske (18 stranih i 16 domaćih) i 111 trgovačkih radnji (54 strane i 57 domaćih).⁵⁵⁷ Vidimo da se trgovina sve više počinje isticati po raznovrsnosti, čime se unosi u privredu duh novog vremena. Ranije muslimanske trgovce potiskivali su Crnogorci, zbog čega je

⁵⁵⁰ Veljko Šakotić, *Nikšić u Knjaževini (Kraljevini) Crnoj Gori*, 108. Odlukom Ministarstva unutrašnjih djela otvorena je bolnica u Nikšiću 11. decembra 1887. godine. Smještena je u adaptiranoj turskoj kasarni. Imala je oko 50 kreveta. Pošto nije bilo dovoljno materijalnih mogućnosti zatvorena je nakon sedam godina. Jovan Kujačić, *Prilozi istoriji zdravstvene kulture Crne Gore do kraja 1918*, Beograd, 1950, 108–109. Milan Sarić, *Nikšićka oblast 1878–1918*, Beograd, 1997, 317.

⁵⁵¹ Veljko Šakotić, *Nikšić u Knjaževini (Kraljevini) Crnoj Gori*, Nikšić, 1996, 109.

⁵⁵² *Nevesinje*, broj 18, 1898, Nikšić, 2. septembar, 1898, 3.

⁵⁵³ Dokument koji je inženjer Đukanović uputio dežurnom adutantu na Cetinju 16. jula 1895. „Juče sam stigao iz Župe i dostavljam vam prvo, odnosno kamenog uglja u zemlji je 23 metra vena najprva pošla je naniže u pod, a druga se još jedna ukazala pravilno preko cijela tunela pri vrhu ispod iste... Ove vene su deblje i tanje i ima ih po 50 centimetara debljine... Prezida na Gračanici imalo bi se učiniti pet. Jedna 35 metara ka vrh Laza kod mlina na izlaz od Liverovića. Ova bi bila od najveće koristi, jer sprečava sva točila iz Župe. Druga niže Laza od 35 metara, pa dvije kod ploče Dragovoljičke po do 50 metara, a jedna na izlaz k Rudome Polju od 60 m. Svud je položaj lijep.” DACG, MUD, 1895, f.94, 999 (3).

⁵⁵⁴ Knjaz Nikola preporučuje vojvodi Šaku Petroviću da smanji kazne za sječenje, ali i apeluje da Ozrinici moraju bolje čuvati šume. DACG, MV, 1890, f. 33, 1150.

⁵⁵⁵ *Glas Crnogorca*, broj 5, 1888, Cetinje, 31. januar 1888, 3.

⁵⁵⁶ Veljko Šakotić, *Nikšić u Knjaževini (Kraljevini) Crnoj Gori*, Nikšić, 1996, 132.

⁵⁵⁷ DACG, MUD, protokoli prihoda 1882–1892, protokol Trgovačke dozvole 1881–1882. Vidjeti: Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, Cetinje, 1958, 140–141.

dolazilo i do rivalstva. U cilju zaštite pravoslavnih trgovaca osnovano je 1881. godine Trgovačko društvo nikšićkih trgovaca.⁵⁵⁸ Ivović donosi interesantne podatke o strukturi u samoj zanatskoj djelatnosti u Nikšiću. Konstatuje da je od 54 zanatlije koji su došli sa strane bilo: „14 zidara, 8 kovača, 6 terzija, 5 križača duvana, 4 stolara, 4 kasapa, 2 obučara, 2 limara, 2 pekara, 2 drndara, 2 zlatara, 1 berberin, 1 opančar i 1 mlinar”.⁵⁵⁹ Jedan dio trgovaca pribjegavao je prodaji robe na odloženo plaćanje, što im je omogućavalo i zelenaški profit. Kada je knjeginja Milena dolazila prvi put u novu varoš Nikšić 1890. godine, bio je organizovan svečani doček. Tada su stanovnici grada pod Trebjesom prvi put vidjeli karoce kojim je došla vladajuća porodica.⁵⁶⁰ Narod varoši Nikšić je 1890. godine izabrao opštinsku upravu. Većinom glasova izabrali su za kmeta Matu Činića, šest pomoćnika i četrnaest odbornika. Ovi odbornici su našli kancelariju i pisara i počeli raditi.⁵⁶¹ U Nikšiću je krajem vijeka bila skupština grada, koja se sastajala pred školom. Na primjer, vijećali su o tome hoće li se prodati neki opštinski bunari pojedinim licima ili ne. Ogromnom većinom glasova usvojeno je da se ne prodaju i da ostanu opštinska svojina, kao i do tada.⁵⁶² Da bi grad poprimio oblike uređenog naselja, moralo se prekinuti sa starim navikama. Tako se zbog ugleda varoši morala navesti još jedna stvar koja je ružila lice varoši. To je bila puštena stoka, koja se mogla slobodno kretati po pijacama i putevima. Smatra se da pijace i putevi nijesu ničija lična svojina, nego opštinska, i da treba da su uvijek čiste i slobodne. Dalje se ističe da se to može trpljeti po selima, ali nikada u varoši, u koje dolaze stranci i druge visoke osobe.⁵⁶³ Da se grad sve više urbanizuje, vidi se i godine 1899. kada je u Nikšiću na raznim mjestima nove i stare varoši postavljena rasvjeta – novi fenjeri, te se od tada može noću, „kad je najveća tmina, spokojno prolaziti”.⁵⁶⁴ Jedna od novina koja odslikava modernost, a koja se mogla pročitati u novinama

⁵⁵⁸ Po toj zamisli trgovački centar iz muslimanskog kraja premješten je u novi dio varoši. Ubrzo je sav trgovački promet počeo da se odvija na novoizgrađenoj pijaci, zahvaljujući preduzimljivosti pravoslavnih trgovaca. DACG, MUD, 1881, f.18, 48. „Evo već su neki trgovci naredili sa novijem butigama i u njih svoju robu smjestili... Dakle, pazar je mnogo divan, i njegov položaj, ali za butige nijesu trgovci mogli ni u snu misliti da će ovakve divne dobiti i mlogo su s njima zadovoljniji nego s prvijema... U novi su Pazar predigli svojevoljno i grade dućane i neki ovdašnji muhamedanski stanovnici koji trguju. Tako je ostala sama i bez ijednog trgovca ili zanatlije stara čaršija. Ima nekije muhamedanaca, koji onde stanuju, te im je mlogo žao i protivno što se Pazar novi osnovao.”

⁵⁵⁹ Jovan Ivović, *Nikšić, mjesto naseljavanja i privrednog boravka (1877–1897)*, Istorijski zapisi, knjiga II, sveska 5–6, Cetinje, 1948, 304.

⁵⁶⁰ *Glas Crnogorca*, broj 36, 1890, Cetinje, 1. septembar 1890, 3. Novinar koji je izvještavao o ovome događaju pod naletom emocija piše: „Čisto mi se predstavi da se i gradski bedemi od radosti zatresoše, čineći počast svome osloboditelju.”

⁵⁶¹ *Glas Crnogorca*, broj 52, 1890, Cetinje, 22. decembra 1890, 3.

⁵⁶² *Nevesinje*, broj 19, 1898, Nikšić, 9. septembar 1898, 4.

⁵⁶³ *Onogošt*, broj 18, 1899, Nikšić, 9. septembar. 1899, 4.

⁵⁶⁴ *Onogošt*, broj 28, 1899, Nikšić, 2. decembar 1899, 4.

1900. godine jeste i da Mićo Ivanišević nudi svoj gromobran, „*koji je bolji od svih dosadašnjih*”.⁵⁶⁵ Nikšić sve do 1918. godine nije imao zvaničnih naziva za ulice.⁵⁶⁶

Nakon oslobođenja Nikšić postaje otvoren grad za mnoge ljude koji donose kapital i doprinose njegovom razvoju. Ulažu se napor da grad dobije obrise urbane sredine. Dolazi do promjena u privrednom, kulturnom, političkom životu. Sprovodi se agrarna reforma, radi se urbanistički plan na čijoj osnovi niče novi grad. Grade se putevi i mostovi u cilju povezivanja sa drugim sredinama. Krajem XIX vijeka po perifernim kapetanijama dolazi do formiranja trgovačko-političkih centara – Grahova, Vilusa, Velimlja, Krsca, Crkvice i dr. u kojima se otvaraju trgovinske i zanatlijske radnje, a u pojedinim i stočni pazari. U gradu dolazi do otvaranja škola, zdravstvenih, kulturnih ustanova, pokreću se novi listovi. Prodorom trgovine, kulture, pismenosti počinju da se osjećaju urbaniji i modernizacijski tokovi i u Nikšiću.

Izlaz na more predstavljao je veoma važan činilac u ekonomskom i društvenom razvoju crnogorskog društva. Iako je dobijanjem Bara i Ulcinja Crna Gora dobila dva pristaništa na Jadranu, to samo po sebi nije značilo mnogo ukoliko ne bi došlo do razvijanja i snaženja ovih gradova u smislu trgovačkih i saobraćajnih središta na Sredozemlju.

Da bi primorski gradovi dobili ekonomsku važnost, bilo je neophodno da se promet roba (uvoz i izvoz) odvija preko Bara i Ulcinja. U tom smislu sve crnogorske sredine trebale bi da gravitiraju prema primorskim gradovima. Bar je imao svoje mjesto u o ekonomskom iskorišćavanju morske obale već od 80-ih godina XIX vijeka.⁵⁶⁷ U zvaničnim crnogorskim glasilima o Baru se pisalo kao o gradu koji predstavlja izvozno-uvozno središte.⁵⁶⁸ Broj stanovnika Bara u prvim godina poslije oslobođenja kretao se oko 4.000.⁵⁶⁹ U Starom Baru je živjelo 55

⁵⁶⁵ *Onogošt*, broj 23, 1900, Nikšić, 8. jun 1900, 4.

⁵⁶⁶ Jovan Ivočić, *Nikšić, mjesto naseljavanja i privrednog boravka (1877–1897)*, Istorijski zapisi, knjiga II, sveska 3–4, Cetinje, 1948, 218.

⁵⁶⁷ Bar čini osoben primjer transformacije urbane strukture, obnavljanja i dograđivanja dijelova utvrđenja u periodu kraja XVI i početka XVIII vijeka, uz izgrađivanje važnih objekata u granicama prvobitne urbane koncepcije. Popis iz 1582. godine Bar opisuje kao tvrđavu, varoš i šehar u kojima je početkom XVII vijeka živjelo oko 600 domaćinstava. Sastoji se iz dva različita, mada prirodno spojena dijela: Citadele, koja je vojnog karaktera (utvrđeni dio grada), i Podgrada sastavljenog iz dvije mahale, poznate kao Gornja (Varoš bala) i Donja varoš (Varoš zir). Čaršija predstavlja vezu Donje i Gornje varoši, u kojima su smještene džamije Omerbašića (1662) i Škanjevića (1819), izgrađene pored sjeverne gradske kapije, kao i Derviš-Hasanova džamija (1738) sagrađena u Podgradu, najnižem stambenom dijelu. Igbala Šabović-Kerović, *Fortifikacijsko graditeljstvo*, Matica, br. 79, jesen, 2019, 447. Vidjeti i: Živko Andrijašević, *Crnogorska ideologija 1860–1918*, 287.

⁵⁶⁸ „Bar bi imao da bude glavna arterija našeg narodno-ekonomskog života”, *Glas Crnogorca*, broj 22, 1885, Cetinje, 9. jun 1885, 1.

⁵⁶⁹ *Porti del Montenegro*, Luke Crne Gore (arhiv), Roma, Tipografia Barbera, 1881, autor pod pseudonimom E. Tergesti (Evgenije Popović), Matica, broj 74, godina XIX, ljeto 2018, 626.

romskih porodica, sačinjavajući jednu mahalalu. Po vjeroispovijesti su bili muslimani i govorili su turski, dok su kući govorili albanskim jezikom. Obično su se zanimali kovačkim zanatom.⁵⁷⁰ Francuski inženjer, Arno iz Nice, bio je angažovan u Crnoj Gori na izradi plana nove varoši Bara.⁵⁷¹ Između ostalog, napravio je plan opštinske zgrade i određenog broja vila. Josip Slade organizovao je rad na popravci barskog pristaništa.⁵⁷² Putni pravac od Virpazara do Bara smatran je tada za komunikaciju od ogromne važnosti.⁵⁷³

Godinu dana po oslobođenju Bara grad je i dalje bio u ruševinama. Poneka kuća u mahalama je pokrivena i tu je najčešće živjela sirotinja, dok je varoš Bar podignuta skoro cijela i „*nema deset butiga i doganja koje već nijesu pokrivena*”. U vrijeme pazarnog dana ima dosta naroda i može se prilično jeftino sve nabaviti.⁵⁷⁴ Početkom januara 1881. godine desila se velika eksplozija u Baru. Grom je udario u barutanu i digao je svu u vazduh. Kako je u barutani bila velika količina baruta (142 bačve pune baruta, kao i mnoštvo škrinja s barutom), od potresa su stradale i druge kuće u okolini, a bilo je 10 žrtava i mnogo ranjenih. Šteta koja je državi nanesena računala se na 100.000 fiorina.⁵⁷⁵ Kako su novine izvještavale o ovoj nesreći „*kamenje sa džebane padalo je na pristan Barski gdje ima više od sahata puta daljine, a tako i na Dobru Vodu gdje ima sat i po puta daljine!*”⁵⁷⁶ „Glas Crnogorca” piše da stanovnici Bara većinski žele da su trgovci ili zanatlije, a da većinu poslova rade porodice koje tu zimuju iz brdskih plemena, koje se na taj način izdržavaju i prehranjuju do proljeća.⁵⁷⁷ U Baru je 1893. godine bilo potrebno da se izvrše melioracioni radovi, jer je rijeku koja je prijetila pijaci i pristaništu, trebalo vratiti u svoje pređašnje korito.⁵⁷⁸ Kasnije se radilo i na izgradnji puta od Bara do pristaništa, koje je znatno prošireno.⁵⁷⁹

Kako navode crnogorska zvanična glasila u planu je bila gradnja skladišta industrijskih proizvoda i skladišta za višak robe, čime bi grad postao centar trgovine, uvoza i izvoza robe. Da bi se to ostvarilo, bilo bi neophodno izgraditi moderno lučko pristanište. Iako se konstatuje da

⁵⁷⁰ Jovan Vukmanović, *Među barskim ciganima*, Zapisi, knjiga XI, sveska 4, Cetinje, 1932, 209.

⁵⁷¹ Ivona Jovanović, *Francuski jezik i kultura u Crnoj Gori (1830–1914)*, Podgorica, 2016, 150.

⁵⁷² DACG, MUD, 1879, f. 8, 2443, *Vojvoda M. Đurović – vojvodi Mašu Vrbici*, 2. decembar 1879; DACG, MUD, 1879, f. 8, 2489, *P. Stanković – vojvodi Mašu Vrbici*, 12. decembar 1879.

⁵⁷³ DACG, MUD, 1879, f. 12, 1255, *P. Stanković – vojvodi Mašu Vrbici*, 26. april 1880.

⁵⁷⁴ *Glas Crnogorca*, broj 27, 1879, Cetinje, 21. jul 1879, 4, dopisi iz Bara, 23. jula.

⁵⁷⁵ *Glas Crnogorca*, broj 2, 1881, Cetinje, 10. januar 1881, 4.

⁵⁷⁶ *Glas Crnogorca*, broj 3, 1881, Bar, 10. januar 1881, 3.

⁵⁷⁷ *Glas Crnogorca*, broj 29, 1890, Cetinje, 14. jul 1890, 2. Prema popisu i broju izdatih dozvola u 1881. i 1882. godini broj trgovačkih radni iznosio je 52 (32 strane i 20 domaćih), dok su bile 33 zanatlijske radnje (12 stranih i 21 domaća). Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, 140–141.

⁵⁷⁸ DACG, MUD, 1893, f. 87, 618(2), *Zakarija – Knj. Cr. Upravi Pomorstva*, 8. maj 1893.

⁵⁷⁹ DACG, MUD, 1884, f. 50, 652, *Vojvoda Simo Popović – Ministarstvu unutrašnjih djela*, 31. mart 1888.

nedostaje materijalnih sredstava za ostvarenje tih ciljeva, država će sve uraditi da se to ostvari postepeno, a na tome će raditi i buduće generacije.⁵⁸⁰ Trebalo je da Bar preuzme ekonomsku ulogu koju su imali Kotor i Skadar.

Ulcinj je bio glavno administrativno-upravno sjedište Primorske nahije.⁵⁸¹ Najslikovitiji je pokazatelj prožimanja „mediteranske i orijentalno-balkanske urbane i arhitektonske kulture, naročito ostvarene u djelovima naselja i utvrđenja”.⁵⁸² Njegova specifičnost data je u raznolikoj civilizacijskoj raznolikosti ostvarenoj u različitim vremenskim periodima.⁵⁸³

Dijelio se na grad, varoš i okolinu. Grad se nalazio na južnoj strani pri samom moru, istočno od njega stajalo je pristanište, a još istočnije Ratislava, dvorac knjaza Nikole sa baštom i vinogradom. Varoš se prostirala od pristana do Bijele gore. Kuće su mahom bile sagrađene po turskom stilu, ali u novije doba dosta ih je bilo i po evropskom. Krajem vijeka broj stanovnika u Ulcinju kretao se prema arhivskoj građi oko 8.500,⁵⁸⁴ dok drugi izvori navode da je u periodu kada je Ulcinj ušao u sastav Crne Gore taj broj iznosio oko 7.000. stanovnika.⁵⁸⁵ Najveći procenat su bili muslimani, nesto manje katolika, pravoslavni, a bilo je i romskog stanovništva.⁵⁸⁶ Godinu dana pošto je Ulcinj ušao u sastav Crne Gore, govori se o tom gradu kako čvrsto stoji pod crnogorskom vlašću, i da su Ulcinjani izjednačeni u svemu i svačemu s ostalim Crnogorcima. „*Mir i tišina prostire se nad zemljom i narodom od Možure pa do Bojane; svak ide za svojim poslom, svaki čini svoju dužnost i svaki po svom zakonu daje Bogu božije a Knjazu knjaževo.*”⁵⁸⁷

⁵⁸⁰ Glas Crnogorca broj 24, 1885, Cetinje, 22. jun 1885, 1.

⁵⁸¹ Ulcinj se prvi put pominje krajem stare i u I i II vijeku nove ere kao „Colchinium, odn. Cicinium, na Pojtingerovoj tabli mogući Vicinium, prema Porfirogenitu Helcynio / 734. g. ili prema nekim drugim izvorima Ulcini, Dulcinium, Licini, Dolcignum”. Pripadao je u XI v. dukljanskim vladarima, a zatim je krajem XII vijeka bio u Nemanjinoj vlasti. Tokom XIV vijeka bile su učestale promjene vlasti. Tako je Đurađ Balšić vladao u periodu 1385–1403, posle njegove smrti odlazi Mlečanima do 1412. godine, kada se vraća sinu njegovom, Balši III. Zatim biva ponovo pod mletačkom vlašću od 1423. do 1571, kada Turci preuzimaju vlast. Pavle Mijović, Mirko Kovačević, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, Beograd, Ulcinj, 1975, 146.

⁵⁸² Igbala Šabović-Kerović, *Fortifikacijsko graditeljstvo*, Matica, br. 79, jesen, 2019, 443. Igbala Šabović-Kerović, *Graditeljsko nasljeđe Ulcinja*, Podgorica, 2015, 15.

⁵⁸³ Razlikuju se: ilirsko-grčki period, srednjovjekovni, mletački i osmanski do 1878. Igbala Šabović-Kerović, *Graditeljsko nasljeđe Ulcinja*, 15.

⁵⁸⁴ Ulcinj sa svojom okolinom ima oko 6.000 muhamedanskih duša. Katoličkih oko 2.500, pravoslavni oko 50, u sve oko 8.550. DACG, MUD, 1880, f. 14, 2345.

⁵⁸⁵ Dušan Martinović, *Osnivanje čitaonice i razvoj biblioteke u Ulcinju (1884–1984)*, Istorijski zapisi, knjiga XXXVIII (LVIII), sveska 1, Titograd, 1985, 71.

⁵⁸⁶ Knjaz Nikola i Dragutin Ilić, *Dragutin J. Ilić Knjazu Nikoli, 19. – I. – 1900. Ulcinj 19. januara. 1900*, Zapisi, knjiga XV, sveska 2, Cetinje, 1936, 93. „Ja sam g. Marku isporučio poruku Vašeg Visočanstva, da potraži na Ulcinju dvoje arapčadi, te da Vam ih pošalje na Cetinje. On misli da će s njim ići vrlo teško, jer su, veli, ulcinjski crnci tvrdoglavi i za živu glavu neće nikuda van Ulcinja.”

⁵⁸⁷ Glas Crnogorca broj 48, 1881, Cetinje, 25. novembra 1881, 1.

Stanovništvo se najviše bavilo pomorstvom, maslinarstvom, zanatima i trgovinom. Velike koristi stanovnici su imali od moreplovstva. Prvih godina po oslobođenju u gradu je bilo 87 trgovačkih i 29 zanatskih radnji.⁵⁸⁸ U luci je bilo 145 brodova.⁵⁸⁹ Vlast je preduzimala određene mjere za unapređenje pomorstva, poljoprivrede, saobraćaja.⁵⁹⁰ Jedan dio se bavio trgovinom, a stanovnici su koristili i od maslina, kojih je tada na broju bilo oko 70.000 komada. U vrijeme guvernera Sima Popovića organizovane su javne službe upravne i sudske vlasti. Pošto je postao sjedište Primorske nahije, u njemu se nalazio i guverner, zatim okružni sud, načelstva, pošta, telegraf, čitaonica, pomorska uprava i razni drugi nosioci sudske i izvršne vlasti.⁵⁹¹ U gradu je bila osnovna škola, koja je počela sa radom 1886. godine, muslimanski mejtep, objekti sakralnog značaja (jedna katolička, dvije pravoslavne crkve i devet džamija).⁵⁹² Na inicijativu guvernera otvara se 1884. godine čitaonica, koja je tada imala 38 članova. U samom gradu u ovom periodu bio je lazaret, kuća lučkog kapetana, carina, agencija Lojda i skladišta. Bilo je više lijepih kuća od kojih su neke bile i na dva sprata.⁵⁹³ Grad je bio poznat po svom Bazaru koji je nekad brojao oko 150 radnji. Sam stari grad imao je više od hiljadu stanovnika, dok je podgrađe imalo oko 500 kuća sa 2.800 stanovnika. Ulcinjska okolina brojala je 13 sela. U budućem periodu počće osvijetljavanje ulica, regulacija odvoda vode sa ulica, sađenje drveća, obnova grada, čišćenje luke.⁵⁹⁴ Zbog toga što nijesu zadovoljene potrebe velikog broja Crnogoraca za zemljom poslije podjele u Nikšićkom polju i drugim mjestima, došlo se na ideju da se počne sa isušivanjem Ulcinjskog polja. Samo polje ima oko 5.500 hektara, dok se obrađivala samo jedna trećina.⁵⁹⁵ Josip Slade je poslat u Ulcinj, da vidi ulcinjsko blato, jer bi se mogla tu otvoriti zemlja za naseljenje. Inženjer je bio potreban za puteve i regulaciju varoši.⁵⁹⁶ Prema procjenama Josipa Sladea iz 1881. godine dobilo bi se najmanje 12.000 rala dobre zemlje. Sljedeće godine Slade je ponovo premjeravao zemlju i pravio planove za isušenje.⁵⁹⁷ Plan je bio da se prokopa kanal dug 4

⁵⁸⁸ Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, 140–141.

⁵⁸⁹ Simo Popović, guverner Ulcinja, u pismu Mašu Vrbici navodi da je Ulcinj prije Balkanskog kongresa imao 130 do 140 brodova. DACG, MUD, 1881, f.19, 81.

⁵⁹⁰ Dušan J. Martinović, *Portreti VI*, Cetinje 1997, 19.

⁵⁹¹ Dušan Martinović, *Osnivanje čitaonice i razvoj biblioteke u Ulcinju (1884–1984)*, 71.

⁵⁹² Dušan Martinović, *Osnivanje čitaonice i razvoj biblioteke u Ulcinju (1884–1984)*, 75.

⁵⁹³ Porti del Montenegro, *Luke Crne Gore* (arhiv), Roma, Tipografia Barbera, 1881, autor pod pseudonimom E. Tergesti (Evgenije Popović), Matica, ljeto 2018, broj 74, godina XIX, 624.

⁵⁹⁴ Porti del Montenegro, *Luke Crne Gore* (arhiv), Roma, Tipografia Barbera, 1881, autor pod pseudonimom E. Tergesti (Evgenije Popović), 628.

⁵⁹⁵ Đoko Pejović, *Pokušaj isušivanja ulcinjskog polja*, Istorijski zapisi, knjiga XII, sveska 1–2, Titograd, 1956, 158.

⁵⁹⁶ DACG, MUD, 1881, f. 19, 276/1/18, *Simo Popović – Mašu Vrbici, ministru unutrašnjih djela*, 20. 2. 1881.

⁵⁹⁷ Đoko Pejović, *Pokušaj isušivanja ulcinjskog polja*, 157.

kilometra, širine između 7 i 9 metara, a koštao bi državu oko 20.000 forinti. Od poplave iz 1896. godine kanal se proširio, da je stvorio novi *porat* „Knjaginja Milena”.⁵⁹⁸ U posljednjoj deceniji XIX vijeka dolazilo je često do plavljenja kompleksa obradivih površina. U jednom trenutku smatralo se da je oko 8.000 rala zemlje oštećeno morskom vodom.

Da se grad sve više urbanizovao pokazuju nam i primjeri običaja u tom gradu. Simo Popović naglašava da su se u Ulcinju poslije oslobođenja promijenili običaji koji se tiču sahrane pokojnika. Određena su dva mjesta za groblja. Promijenio se i odnos poštovanja vjerskih obreda, na način da su muslimani ustajali, a pravoslavci skidali kape kada su bili sahrane. Isto tako pravoslavci su išli kod muslimana za vrijeme bajrama, a muslimani su posjećivali pravoslavce za vrijeme Božića, Vaskrsa i krsnog imena.⁵⁹⁹ Krajem vijeka spoznati su potencijali grada, najviše zbog zadovoljenja kulturnih potreba kako građana tako i turista. Grad posjećuju stranci, uživaju u njegovim ljepotama i promovišu ga kao turističko, kupališno i rekreativno mjesto.⁶⁰⁰ Zahvaljujući geografskom položaju Ulcinj ima sve predispozicije da postane značajno trgovačko i saobraćajno središte na Sredozemlju.

Osnivanje novih varoši u Nikšiću i Podgorici i aktivnosti u njima, razvijanje Bara i Ulcinja, uslovlili su osnivanje novih naselja u Kolašinu i Danilovgradu.

Državne vlasti preduzimale su mjere za razvitak varoši Danilovgrada. Knjaz Nikola je riješio da osnuje varoš u Bjelopavlićima na Čeranića Glavici (Danilovgradu) u kojem bi povremeno boravio. Uglavnom su ekonomski razlozi rukovodili knjaza Nikolu da formira ovaj grad.⁶⁰¹ Danilovgrad se počeo graditi po planu inženjera Dragiše S. Milutinovića, koji je 1869. godine boravio u Crnoj Gori. Poslije rata izgradilo se više kuća. Mnoge su bile dograđene, a neke tek ozidane. U onim kućama koje su bile dovršene, stanovalo se i trgovalo. Mnoge od njih su ostale prazne. Trgovci koji su bili otpočeli ovdje trgovinu, ostavili su ovo mjesto i prešli u Nikšić ili Podgoricu. Grad je prema popisu i broju izdatih dozvola u 1881. i 1882. imao 34 trgovačke radnje

⁵⁹⁸ *Onogošt*, broj 22, 1899, Nikšić, 5. oktobar 1899, 2.

⁵⁹⁹ Vojvoda Simo Popović, *Memoari*, Cetinje, Podgorica, 1995, 561.

⁶⁰⁰ Dušan Martinović, *Osnivanje čitaonice i razvoj biblioteke u Ulcinju (1884–1984)*, Istorijski zapisi, godina XXXVIII (LVIII), sveska 1, Titograd, 1985, 76.

⁶⁰¹ Sa tom idejom upoznaje kancelara u Petrovgradu Gorčakova, kome saopštava razloge za osnivanje nove varoši. „A mimo sve ostalo, s obzirom da bi se dobra trgovina otvorila i promakla se obližnjima krajevima...položen je temelj novome gradu na Glavici u Bjelopavlićima, pod nazivom Danilovgrad, koji na sav mah napreduje i gdje namjeravam više javnih zgrada podignuti, a osobito dvor za sebe i dom za Senat, pošto uviđam da bi vesma probitačno bilo da neko vrijeme svake godine i na onoj strani Crne Gore skupa sa senatorima probavim.” ABO NMCG, Nikola I, 1872, nedatirano. Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, Cetinje, 1958, 52.

(29 domaćih i 5 stranih) i 4 zanatske.⁶⁰² Prema izvještaju Marka Dragovića iz 1887. godine, nešto dućana se još držalo, ali slaba je bila trgovina. U varoši pazar je bio jednom nedeljno.⁶⁰³ Danilovgrad je tada brojao nešto preko trideset domova.⁶⁰⁴

Mjere za uređenje novih varoši i stvaranje povoljnijih uslova za život i trgovačku djelatnost preduzimale su se i u Kolašinu.⁶⁰⁵ Nakon prisajedinjenja Kolašina Crnoj Gori 1878. muslimansko stanovništvo se iselilo u Donji Kolašin, a Kolašin i okolinu su naselili Rovčani (1 bataljon) i Moračani (2 bataljona), kao i poneka porodica iz Uskoka ili rijetki pojedinci iz drugih plemena.⁶⁰⁶ Godine 1893. Špiro Vujisić obavještava Boža Petrovića da je potrebno da se pošalje čovjek koji će sve urediti oko nasipanja varoši Kolašina.⁶⁰⁷ Vijesti iz Kolašina 1886. godine navode da ovdje nema poštanskog ureda još, tako da su stanovnici morali pisma i pošiljke da šalju po poznanicima i prijateljima. Trgovina u varoši je slabo radila. Najčešći proizvod ovoga okruga bila je stoka, ali i ta trgovina slabo je napredovala.⁶⁰⁸ Trgovačkih radnji početkom 80-ih godina bilo je 20 (12 stranih i 8 domaćih), a zanatskih 6 (5 domaćih i 1 strana).⁶⁰⁹ Kolašinski kapetan M. Bojić 1887. godine traži inženjera koji bi izgradio plan nove varoši, budući da je „*viši broj trgovaca priugotovio materijal za građenje novih kuća*”.⁶¹⁰ Nekoliko mjeseci zatim javlja da su „*trgovci kolašinski napravili kolašinsku varoš ponovo*”, i moli za dozvolu da se sruše stare zgrade koje bi smetale pravilnom razvitku novog dijela Kolašina.⁶¹¹ Nekoliko bataljona radilo je na izgradnji gradskog trga i ulica.⁶¹²

⁶⁰² Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, 140–141.

⁶⁰³ *Glas Crnogorca*, broj 32, 1887, Cetinje, 9. avgust 1887, 1.

⁶⁰⁴ *Glas Crnogorca*, broj 32, 1887, Cetinje, 9. avgust 1887, 2.

⁶⁰⁵ Rovinski navodi da se pod imenom Kolašin krajem XIX vijeka podrazumijevala samo varošica na ušću rijeke Svinjače u Taru, iako se u istoriografiji Gornjim Kolašinom podrazumijeva cijelo područje u dolini Tare od Ostrvice do Polja. P. A. Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti – Etnografija*, tom II, 1994, 86.

Turci su osnovali grad sredinom XVII vijeka, kao malo utvrđenje, koje je imalo stalnu posadu, kojom je upravljao *kolazi* (pedesetar), po kojem je varoš imenovana. Iako je imao 30–40 kuća, postao je značajno područje, u kojem su živjeli zanatlije, trgovci i vlasnici hanova. Mato Pižurica, *Govor okoline Kolašina*, Podgorica, 1981, 8.

⁶⁰⁶ Demografska slika Kolašina uobličila se u periodu 1879–1886. godine. Rovčani su dobili najveći dio posjeda na desnoj obali Tare. Pošto je posjed bio usitnjen, dolazilo je do sporog naseljavanja, pogotovo iz Rovaca, a decenijama su trajala parničenja između ova dva plemena – Rovaca i Morače. Rovački i morački doseljenici bili su najbrojniji u naseljavanju Polja i dijela prema Bijelom Polju i Mojkovcu. Đoko Pejović, *Naseljavanje Gornjeg Kolašina i Polja (1879–1886)*, Istorijski zapisi, knj. XVIII, br. 3, 1961, 381–416. Februara mjeseca Rovčanima je pripalo zemlje za 100 kuća, a Moračanima za 140 kuća, radi što boljeg obrađivanja zemlje. DACG, MUD, 1880. f. 10, 130.

⁶⁰⁷ DACG, MUD, 1893, f. 87, 592(2), *Špiro Vujisić – Božu Petroviću*, Cetinje 1. jun 1893.

⁶⁰⁸ *Glas Crnogorca* broj 41, 1886, Cetinje, 14. oktobar 1886, 2, vijesti iz Kolašina 1. oktobra.

⁶⁰⁹ Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, 140–141.

⁶¹⁰ DACG, MUD, 1887, f. 62, 302, *Kapetan M. Bojić – vojvodi Petroviću*, jun 1887.

⁶¹¹ DACG, MUD, 1887, f. 63, 690, *Kapetan M. Bojić – vojvodi Petroviću*, jul 1887. *Glas Crnogorca*, broj 24, 1887, Cetinje, 14. jul 1887, 1.

⁶¹² DACG, MUD, 1887, f. 63, 724, *Kapetan M. Bojić – vojvodi Petroviću*, 5. maj 1887.

Živost počinje da se osjeća i u sjevernim krajevima Crne Gore. Deceniju poslije Berlinskog kongresa imamo vijesti u novinama o Šavniku i njegovom položaju. Drobnjak navodi da kroz tu malu varošicu prolaze putevi na četiri strane prema Nikšiću, Kolašinu, Pivi i Pljevljima. U varošici postoji četvororazredna škola, 23 vodenice i valjenice, i konstatuje se da bi se vremenom i mudrom državnom upravom mogle na rijeci u sredini varoši podići i državne fabrike, za domaću industriju kao: kožu, vunu, prah (barut).⁶¹³ Šavnik sa Goranskim imao je 9 zanatskih radnji.⁶¹⁴ Poslije rata otvoren je pazar u Šavniku. Pošto se pokazao nedovoljnim, ali i za određene krajeve nepodesnim, Drobnjaci mole da se otvori Pazar i u Žablaku.⁶¹⁵

Pitanje otvaranja pazara bilo je često aktuelno za administraciju. Na primjer, pošto Grahovo ima povoljan položaj prema Boki Kotorskoj, Hercegovini i prema crnogorskim plemenima: Cucama, Banjanima i Rudinama, postavljalo se pitanje da se otvori jedan pazar. Što se tiče dana kojim bi radio taj Pazar, grahovski kapetan Stevan Zimonjić obavještavao je ministra unutrašnjih djela da bi to najbolje bilo utorkom ili srijedom – budući je nedjeljom pazar u Nikšiću, a subotom u Novome, i tako bi trgovcima to vrlo pogodno bilo.⁶¹⁶ Država je nastojala da se dovede rasvjeta i u ovu varošicu u cilju poboljšanja uslova života tamošnjem stanovništvu.⁶¹⁷

Crnogorska vlast je namjeravala urediti i Andrijevicu. Pri izgradnji gradova vodilo se računa da se grade planski, ali takođe da se poštuju određeni rokovi. Tako je, na primjer, prilikom izgradnje kuća u Andrijevici dat rok ljudima da naprave kuće na zemljištu, a ukoliko se ne bi ispoštovao rok, zemljište je davano drugima koji su mogli taj rok ispoštovati. Božo Petrović slao je naredbe kapetanu Milutinu Dedoviću da se onima koji neće da prave kuće na mjestima koja su im određena oduzmu i daju drugima koji će odmah početi da ih prave.⁶¹⁸ Andrijeвица se, kao glavno mjesto Vasojevića, sastojalo od jedne ulice sa kućama od drveta sa izbačenim balkonima.

⁶¹³ *Glas Crnogoraca*, broj 45, 1888, Cetinje, 6. novembar 1888, 3.

⁶¹⁴ Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, 141.

⁶¹⁵ Kapetan Nešo Šaulić piše ministru unutrašnjih djela: „Nahodim za potrebito, a potom i korisno, da bi se ovden označio jedan dan u koji bi bio Pazar pošto ga dosad nije bilo u ovoj varoši... Ovo se predlaže osobito zbog siromašnih koji nijesu kadri u dalje pazare goniti mal.” DACG, MUD, 1898, f.108, 755.

⁶¹⁶ DACG, MUD 1879, f.6, 1843, *Grahovski kapetan Stevan Zimonjić – vojvodi Mašu Vrbici, ministru unutrašnjih djela*, Grahovo, 14. septembar 1879.

⁶¹⁷ Kapetan Daković opominje više puta da se u ovu varošicu stave ferale, budući da to traži narod koji radi trgovine dolazi napazar. DACG, MUD, 1892, f.84, 1535, *kapetan Akim Daković – ministarstvu finansija*, Grahovo, septembar 1892.

⁶¹⁸ DACG, MUD, 1884, f. 91, 37/1171, *Božo Petrović – kapetanu Milutinu Dedoviću, Andrijeвица*, 5. mart 1884.

Naselje je imalo nešto manjih radnji (13 – 10 domaćih i 3 strane) i malu gostionicu.⁶¹⁹ U narednih nekoliko godina država je obezbijedila novac za uređenje Andrijevice.⁶²⁰

Varošica Žabljak prema svom položaju bila je uređena. Dopisnici su javljali 1898. godine da bi bila još uređenija, kad bi kao i ostale varošice crnogorske imala pomoć iz državne blagajne i kad bi se i način uprave kao po drugim varošima uredio.⁶²¹

1.3.2. *Seoska naselja*

Društvene, ekonomske, istorijske prilike u pojedinim djelovima Crne Gore bile su različite, što je uslovalo i drugačiji razvitak urbanih i ruralnih sredina. Društveni fenomeni kao što su selo i grad ne funkcionišu nezavisno, već se stalno prožimaju različitim faktorima, vezama i procesima (migracije na relaciji selo – grad, ruralizacija grada) koji ih uslovljavaju, povezuju (istovremeno razdvajaju) i na kraju definišu.⁶²² Modernizacija jednog društva dešava se u stalnom dijalogu tradicije i modernizacije, na relaciji manje zajednice i većeg društva, sela i grada, poljoprivrede i industrije. Društveni sistem mora da obezbijedi trajnije promjene u procesima koji imaju tendenciju razvoja, kao što su tehnološki procesi, poljoprivredni procesi, industrijalizacija, urbanizacija. Tu su svakako i prateće pojave, koje se ogledaju u razvoju društvenih elita, obrazovanju, demografskoj tranziciji, odnosu tradicionalno/moderno. Grad, prema nekim autorima, predstavlja „*epicentar (post)modernizacije, najvišu i najpogodniju platformu*” za prelaz na viši stepen razvoja društva u cjelini.⁶²³

Selo se definiše kao najtrajnija društvena organizacija prostora koju karakteriše manji broj stanovnika i relativno homogena socijalna struktura u kojem, dominiraju primarni, tj. poljoprivredni način privređivanja.⁶²⁴ Karakterišu se određenom izolovanosti od društvene sredine a većom zavisnosti od prirodne, brojem stanovnika koji je manji, nižim stepenom podjele rada, grupnim karakterom društvenih odnosa, visokim stepenom socijalne kontrole koji je zasnovan na tradicionalnim oblicima ponašanja, značajnom ulogom tradicije, običaja, religije, ograničenom

⁶¹⁹ Saša Knežević, *Kratak putopis britanskog poslanika Kenedija*, Istorijski zapisi, godina LXXI, sveska 1–2, Podgorica, 1998, 248. Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, 140.

⁶²⁰ DACG, MUD, 1888, f.51, 1104, *Opštinska uprava Andrijevice – vojvodi B. Petroviću*, 8. maj 1888.

⁶²¹ *Glas Crnogorca*, broj 19, 1898, Cetinje, 9. maj 1898, 2.

⁶²² Merima Čamo, *Ruralna i urbana sociologija*, U: Adnan Džafić, Sarina Bakić, Asim Mujkić, *Razumijevanje društva*, Sarajevo, 2021, 121.

⁶²³ Merima Čamo, *Sociologija urbaniteta*, Sarajevo, 2016, 13.

⁶²⁴ Merima Čamo, *Ruralna i urbana sociologija*, 124.

društenom mobilnošću i dr.⁶²⁵ Prema tipologiji pokazatelja stanja i promjena razlikuje se *tradicionalno* i *transformisano* selo. Tradicionalni tip, dominantan u svim aspektima ruralnog života društava na niskom stepenu socioekonomskog, političkog razvoja, odlikuje se nerazvijenošću, korišćenjem sredstava u privatnom vlasništvu, slabom socijalnom pokretljivošću, rijetkim socijalnim kontaktima sa globalnim društvom, širenjem populacije, analfabetizmom, otporom prema inovacijama, znatno većom stopom nataliteta i višom mortaliteta i dr. Sa druge strane, transformisano selo odlikuje se tranzitnom fazom specijalizacije poljoprivrede i drugih oblika proizvodnje, razvijenom društvenom podjelom rada, korišćenjem sredstava i u privatnom i društvenom vlasništvu, upotrebom mašina, složenijom socijalnom strukturom, izraženijom socijalnom pokretljivošću, promjenama u kulturi stanovanja, prirodnim mortalitetom i natalitetom na nižem stupnju, otvorenosti prema novinama, društvenim trendovima. Prema obliku koji zavisi od prirodnog okruženja, rasporedu ruralne materijalne baštine, razmještanju stambenih objekata, puteva, obradivih površina, razlikuje se *raštrkano* (razbijeno, osamljeno), *okupljeno* (zbijeno, grupisano), *izduženo* seosko naselje.⁶²⁶ Selo je duži vremenski period posmatrano u ravni površina sa većim poljoprivrednim značajem, čime je u osnovi određivana i zbijenost/razbijenost naselja u toku tranzitne faze.⁶²⁷

O selima i seoskom životu postoje saznanja u istorijskim, etnološkim, etnografskim djelima brojnih autora. Zanimanje za proučavanje društvenog života u seoskim sredinama bio je povećan sa pojavom kapitalizma.⁶²⁸ Od sredine prošlog vijeka javljaju se opsežna interdisciplinarna proučavanja na polju sociogeografije, etnosociologije, agroekonomije, demografije sela.⁶²⁹ Veliki doprinos dali su naučnici s prostora bivše Jugoslavije: Vera S. Erlich, C. Kostić, Lj. Pušić, S. Vujović, R. Supek, I. Cifrić, M. Vresk, O. Čaldarović, A. Uzelac, J. Ćirić, S. Vukosavljević i mnogi drugi.⁶³⁰ O selima u Crnoj Gori postoji obimna i raznolika istorijska, etnološka literatura, istina neujednačene naučne i stručne vrijednosti. Pored klasičnih djela, poput,

⁶²⁵ Jože Goričar, *Sociologija*, Beograd, 1977, 409.

⁶²⁶ Merima Čamo, *Ruralna i urbana sociologija*, 121.

⁶²⁷ Sreten Vukosavljević, *Istorija seljačkog društva* II, *Sociologija stanovanja*, Beograd, 1965: 69. Merima Čamo, *Ruralna i urbana sociologija*, 123.

⁶²⁸ O selu su pisali F. Le Plej, E. Dirken, D. Gusti, Karl Kaucki, L. fon Vize, G. Plehanov, B. Kajser, F. Engels, K. Marks, L. Mamford i dr. Radomir Lukić i Miroslav Pečujlić, *Sociološki leksikon*, Beograd, 1982, 642–643. Francuski sociolog Henri Mendras, kroz svoja djela *Seljačka društva* (1976), *Putovanje u zemlju rustikalne utopije* (1979), *Kralj seljaka* (1967) bavi se pitanjima iz oblasti ruralne sociologije. Merima Čamo, *Ruralna i urbana sociologija*, 129.

⁶²⁹ Merima Čamo, *Ruralna i urbana sociologija*, 129.

⁶³⁰ Esad Ljubović, *Sociologija i društvo: razvoj sociološke misli u Bosni i Hercegovine*, Sarajevo, 2005, 289–295.

Bolica, Bogišića, Rovinskog, Erdeljanovića, Cvijića, Lalevića, Protića, Šobajića, Vešovića, nalazimo i savremenije pristupe poput Radusinovića, Blagojevića, Lutovca, Radojičića, Barjaktarovića, Bakića, Novakovića, Šturanovića, Tadića i dr.⁶³¹

Prema nekim tumačenjima istorija crnogorskog društva sve do 1916. godine bila je „istorija seljaštva”, jer je veliki broj populacije živio na selu. Proučavanje ovog pitanja podrazumijeva proučavanje sela kao političke, ekonomske i kulturne sredine, agrarne odnose i seljaštvo kao fenomen.⁶³² Baštinska svojina stvarala se spontao i uobličavala u XVIII, XIX, čak i XX vijeku. Svako bratstvo je posjedovalo baštinska jezgra. Crnogorske vlasti vršile su diobu zemljišta nakon 1878. godine. Knjaz i glavari posjedovali su najbolje posjede. Zajedničko zemljište selo je branilo zbog paše i stoke. Važilo je pravilo preče kupovine, da bi se posjed sačuvao. Kolektivna zemljišna svojina nije bila tačno određena. Sela su se između sebe dogovarala, a vlast je težila da odredi granice. Agrarna reforma uslijedila je nakon dobijanja novih teritorija, odnosno poslije Berlinskog kongresa. O svim ovim pitanjima govorićemo detaljnije u narednim poglavljima.

U studijama Sretena Vukosavljevića *Istorija seljačkog društva*⁶³³ argumentovano se iznosi da je turska vladavina uticala na seobe naroda. Homogenost, nacionalna i vjerska, bili su dominantni činioci oslobodilačkih pokreta u Crnoj Gori, dok je socijalna homogenost bila manje važna. Posmatrajući tradicionalno društvo, Vukosavljević uočava dva glavna tipa seljačkih porodica, i to: inokoštinu i porodičnu zadrugu, nastalu od inokosne porodice uvećavanjem ljudi; udruživanjem u zadrugu. Autor smatra da se tip porodice određuje u skladu sa načinom proizvodnje. Posebna pažnja usmjerena je proučavanju porodičnog života, kao što je zadruga, za koju je karakteristično zajedničko privređivanje, stanovanje, porodična solidarnost, patrijarhalnost odnosa i dr.⁶³⁴

⁶³¹ Petar Vlahović, *Selo u Crnoj Gori*, u: *Selo u Crnoj Gori*, Zbornik radova, Podgorica, 2004, 13–27.

⁶³² Perko Vojinović, *Opšti pogled na seljaštvo u Crnoj Gori (1878–1916)*, u: Dinastija Petrović Njegoš, tom II, Zbornik radova sa međunarodnog skupa, Podgorica, 2002, 515.

⁶³³ Višedomna studija pod nazivom *Istorija seljačkog društva* u IV toma (*Organizovanje seljačke zemljišne svojine*, 1953, *Sociologija stanovanja*, 1965, *Sociologija seljačkih radova*, 1983, *O društvenim zajednicama i o oblicima ponašanja u njima*, 2012) bavi se tumačenjima tradicionalnih ruralnih društvenih struktura i njenih promjena. Sreten Vukosavljević, *Istorija seljačkog društva*, Beograd, 1953, 1965, 1983, 2012. Glavno mjesto u njegovoj analizi obuhvata način privređivanja (stočarstvo, ratarstvo, trgovina, zanati), kojima autor objašnjava promjene u svojinskim odnosima (privatna/kolektivna svojina), organizaciju seljačkih radova, stvaranje određenog tipa naselja, način stanovanja u njima, kreiranje mentaliteta kod seljaka. Vidjeti: Jovana Čikić, Ana Bilinović Rajačić, *Doprinos Sretena Vukosavljevića sociološkom istraživanju porodice u srpskom društvu*, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, XLV, 1, 2020, 209–224; Milošević, 1997, *Umeće rada*, Novi Sad, 113.

⁶³⁴ Vukosavljević, *O društvenim zajednicama i o oblicima ponašanja u njima*, 2012, 86–87.

Selo je predstavljalo društvenu i privrednu cjelinu u kojoj su stanovnici imali porodičnu i zajedničku imovinu (komun). Razlikuju se stalna naselja (sela sa zaseocima) i privremena naselja (katun, ljetnji stan, tor). Sela imaju zajedničke pašnjake, šume, utrine.⁶³⁵ Stanovnici sela mogli su biti zajedničkog ili različitog porijekla, koji su bili izdijeljeni na bratstva. Selo je dobijalo ime po bratstvu, rodu ili plemenu, koji su se prvi doselili na taj prostor. Kad je riječ o tipu sela u Crnoj Gori, razlikuju se razbijena, zbijena i prelaznog tipa. Zbijeni tip kuća nastajao je diobom porodica i podizanjem novih kuća pored starih. Razlikuju se i sela u nizu podignuta obično pored puteva.⁶³⁶ Položaj sela uslovljen je zemljištem, putevima i drugim geografskim činiocima. Kuće su se pravile u podnožju brda, na stranama ili pored kotlina.⁶³⁷

Na oslobođenoj teritoriji 1878. godine poslije naseljavanja i agrarnih odnosa uslijedile su promjene posjedovne strukture – nestali su aginski i beglučki posjedi, određeni dio seljaka dobio je zemlju i naselio se u nove krajeve, u kojima su formirali seoska gazdinstva. Analizirajući strukturu posjeda Žarko Bulajić navodi da 2.831 domaćinstvo nije posjedovalo ni puno ralo oranice, 8.553 posjedovalo je 1 do 3 rala, 6.937 od 3 do 5 rala, a 18.321 domaćinstvo ni puni hektar. Samim tim posjedovna struktura se sporo mijenjala, došlo je do porasta najsitnijih, i opadanja srednjih i većih oranica. Porast seoskog stanovništva, ograničenost u obradivoj zemlji uticali su na usitnjavanje seoskih posjeda. U periodu 1889–1890. broj seoskih domaćinstava povećao se za 4.006. Preovlađivao je sitni posjed i po broju seoskih domaćinstava i po površini obradive zemlje. Razvijanjem trgovačkog kapitala, seosko stanovništvo biva uvućeno u splet zelenaških dugova i robno-novčanih odnosa brže nego što se moglo očekivati s obzirom na stepen razvoja društva. Zbog brojnih negativnih faktora dolazi do razbijanja seoskih gazdinstava i njihovog siromašenja, gladi, emigracije, pećalbarstva.⁶³⁸ Agrarna struktura Crne Gore u posmatranom periodu bila je uslovljena posebnim istorijskim uslovima, stepenom ekonomskog razvoja, karakterom društvenih odnosa, o čemu ćemo govoriti nešto kasnije.

Srpska kraljevska akademija nauka radila je na ispitivanju sela, kojim je rukovala uprava Geografskog zavoda Velike škole. Ona je štampala Uputstva, prema kojima se ispituju sela u Crnoj Gori i nastoji se, uz pomoć saradnika, upoznati život crnogorskog sela. Zato je bilo potrebno, da

⁶³⁵ Petar Vlahović, *Selo u Crnoj Gori*, u: *Selo u Crnoj Gori*, Zbornik radova, Podgorica, 2004, 14.

⁶³⁶ Andrija Jovičević, *Zeta i Lješkopolje*, Srpski etnografski zbornik, knj. XXXVIII, Naselja, 23, 1926, 92.

⁶³⁷ Andrija Jovičević, *Riječka nahija*, Srpski etnografski zbornik, knj. XXXVIII, Naselja, 7, 1911, 47; Andrija Jovičević, *Zeta i Lješkopolje*, 225–226.

⁶³⁸ Žarko Bulajić, *Agrarni odnosi u Crnoj Gori (1878–1912)*, Titograd, 1959, 152–154; 157–267.

se što više sveštenika, učitelja i ljudi koji žive u narodu uključi u ovaj posao.⁶³⁹ U zvaničnoj štampi se 1896. godine nalazila su se uputstva za proučavanje sela. Tu se tražilo koji je tip sela, kakve su kuće, dvor i okućnica, zatim je bilo riječi o pojatama ili stanarnicama (stanovi, stajnice, salaši, bačije), kolibama, pivnicama. Jedno od uputstava se odnosilo i na priče i tumačenja o imenima sela, zaselaka i njihovih krajeva, zatim na porijeklo stanovništva, postanak sela, pomještanje sela, selišta, i na kraju o zanimanju stanovništva.⁶⁴⁰ Kao i u gradskim sredinama, takođe je i u seoskim država nastojala da poboljša uslove života, kao što su zdravstveni, higijenski i drugi uslovi. Tako je Đorđe Dragović 1899. godine pisao da bi dobro bilo kada bi se mjesne građanske vlasti osvrnule na naredbu, koja je od nadležnoga Ministarstva izdata bila još 1893. god. i da na osnovu nje preduzmu nužne korake, kako bi se nečistoća po selima i okolo stanova što je više moguće uklanjala. Isto tako, predlagao je da se izbjegava svaki lični sastanak sa zaraženim osobljem i da se prema mogućnosti održava čistoća, koja je u pomenutoj naredbi propisana.⁶⁴¹ Jedno od većih sela bila je Velika, koja je 1892. godine imala 247 kuća. Kuće su bile dosta lijepe, napravljene sve od drveta, ne baš prema pravilima higijene.⁶⁴² U Velimlju, varošici u samom središtu bila je mala pijaca. Tu se još nalazila i škola, brzojavna štacija i kuće imućnih trgovaca.⁶⁴³

Vidimo da se nakon Berlinskog kongresa osjeća živost u selima uglavnom u svim krajevima Crne Gore. Aktivnosti se sprovode u razvijanju trgovine, i u onim krajevima u kojima je do tada nije bilo. Uprkos činjenici da je bio povećan broj pazara, mnogi krajevi traže da se otvore novi. Zahvaljujući jačanju robno-novčanih odnosa i trgovačkog kapitala, 90-ih godina XIX vijeka u pojedinim selima počinju da se formiraju tržišni centri i da se javljaju začeci novih varoši. Time se dio prometa iz gradova prenosio u sela. Država je u nastojanju da zaštiti gradove, pokušala da

⁶³⁹ *Glas Crnogorca* broj 24, 1899, Cetinje, 12 jun 1899, 2.

⁶⁴⁰ *Glas Crnogorca*, broj 24, 1896. Cetinje, 15. jun 1896, 2.

⁶⁴¹ *Onogošt*, broj 31, 1899, Nikšić, 23. decembar 1899, 3.

⁶⁴² *Glas Crnogorca* broj 11, 1892, Cetinje, 14. mart 1892. strana 4, vijesti iz Velike, 10. februara.

⁶⁴³ *Nevesinje*, broj 10, 1898, Nikšić, 8. jul 1898, 4, vijesti iz Velimlja, 25. juna 1898.

spriječi osnivanje novih varoši. To se desilo u Boanu,⁶⁴⁴ Vilusima,⁶⁴⁵ Velimlju⁶⁴⁶ Obzovici,⁶⁴⁷ Crmnici.⁶⁴⁸ Razvitak seoskih dućana nije pogodovao gradskim trgovinama, zbog čega je država donijela 1901. odluku o njihovoj zabrani. Ovakva državna politika išla je u pravcu zaštite gradova i njihovog razvoja. Na taj način gradska privreda razvijana je na štetu sela. No i pored zabrane, od Berlinskog kongresa do početka XX vijeka izdato je u selima preko 450 trgovačkih dozvola.⁶⁴⁹ No, sve je to uticalo na dalji razvitak crnogorskog sela.

xx

Nakon Berlinskog kongresa porast ubranih naselja predstavljao je preokret u razvoju crnogorske države i društva. Građanski sloj su činili predstavnici stare turske čaršije, zatečene prilikom oslobođenja 1878. (Podgorica, Ulcinj, Bar) i novog stanovništva koje se doseljavalo iz drugih gradova. Zanatlijama, trgovcima pridružuju se i državni činovnici, bogatiji seljaci koji čine novu klasu. Razvoj gradova doprinosi uspostavljanju i novih odnosa na relaciji grad – selo. Gradske društvene, privredne funkcije, čiji su nosioci trgovci, zanatlije, mali preduzetnici zahvataju i seljačko društvo. Crnogorske vlasti su smatrale da je ekonomski razvoj Podgorice i Nikšića najbolji pokazatelj napretka crnogorskog društva. Sa druge strane, ekonomski napredak Ulcinja i Bara biće unaprijeđen sa završetkom izgradnje tamošnjih pristaništa. Nastojalo se obezbijediti sredstava za uređenje i drugih varošica. Država je namjeravala da pored rješavanja brojnih problema, kao što je problem slabih komunikacija, urbanistički izgradi i uredi gradove koji

⁶⁴⁴ „Na Boanu u Tušini ima već nekoliko kuća ograženijeh, de pojedini ljudi držepomalo robe i pića, pa se sad ponovo neki prijavljuju da tu kuće grade. Sa novijem građenjem ovde kuća stvorila bi se kao neka mala varošica, koja bi bila na štetu ovdašnje glavne trgovine... No sam zabranio tu svaku dalju radnju do vašeg rješenja”. DACG, MUD, 1888, f. 66, 500. Vojvoda Šako Petrović – Ministru unutrašnjih djela.

⁶⁴⁵ Godine 1901. bila je zabranjena trgovina u Vilusima, da bi početkom 1902. ponovo omogućena. Viliški trgovci se 9. decembra 1901. godine žale ministru unutrašnjih djela da im je zabranjena nabavka nove robe i da im se zabranjuje svaka trgovačka radnja ubuduće. Narednog dana Božo Petrović javlja kapetanu Akimu Dakoviću da viliški trgovci mogu prodavati svoju robu, ali ne smiju nove narudžbine praviti. DACG, MUD, 1888, f. 67, 1307. Grahovljani mole da se Vilusi tretiraju kao selo i da se u njima ukinu dućani, jer će uništiti trgovinu u Grahovu. DACG, MUD, 1901, f. 123, 1340.

⁶⁴⁶ Jedanaest trgovaca iz novoosnovanog Velimlja žale se kapetanu Četku Pejoviću 24. IX 1898. godine na seoske dućane. Prilikom osnivanja Velimlja državne vlasti obećavaju da će ukinuti sve dućane po okolnim selima. DACG, MUD, 1898, f.111, 1182.

⁶⁴⁷ „Evo nekoliko mjeseci od kada su neki Primorci otvorili trgovinsku radnju na Obzovici... Pošto cijelo Primorje od kada se ta trgovina otvorila tun trguje, to je nama trgovcima velika šteta, kako nama tako i ovome varošu.” DACG, MUD, 1901, f.122, 187.

⁶⁴⁸ „Varoš Vir s dana u dan sve više propada i ide natrag, jedino zbog poplave vodne, a drugo zbog otvaranja butiga po plemenima u okružju crmničkom... Butige danas postoje u plemenima...” DACG, MUD, 1901, f.122 dok. 411.

⁶⁴⁹ Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, Cetinje, 1958, 162.

su nosioci trgovačkih, zanatlijskih, kulturnih središta. To se odnosi na Nikšić, Bar, Podgoricu, Kolašin. Obnova gradskih i trgovačkih centara, izgradnja komunikacija predstavljaju važan dio državnih planova u cilju ubrzanog preobražaja Crne Gore. Uključivanje gradova i njihovo povezivanje imalo je presudni značaj za dalji razvitak crnogorskog društva. Time je stvoren temelj novim ekonomskim, privrednim promjenama u Crnoj Gori. Oni su doprinosili razbijanju preživjelih plemenskih institucija i odnosa, koji su se ipak ponegdje zadržavali. Upravo zbog činjenice da su novodobijeni gradovi bili nosioci savremenih društvenih odnosa i prednjačili pred krajevima stare Crne Gore, oni su imali značajnu ulogu u društvenom, privrednom, ekonomskom razvoju Crne Gore krajem XIX i početkom XX vijeka.

1.4. Stanovanje u crnogorskom domaćinstvu

Kuća, kao osnovna strukturalna jedinica naselja, predstavlja značajnu urbanističku vrijednost crnogorskih gradova, koja je kroz viševjekovno kulturno nasljeđe imala bogat razvojni put. Regionalna pripadnost, kao i kulturološki značaj utiču na tip i model oblikovanja kuća.⁶⁵⁰ Tipovi crnogorskih kuća razlikuju se prema obliku, formi, materijalu, kao i razdoblju u kome su sagrađene. Izdvajaju se prizemne, dubirozi,⁶⁵¹ brvnare⁶⁵² (prizemne i sa izbom), čatmare,⁶⁵³

⁶⁵⁰ U tom smislu razlikuju se dvodjelne kuće Crne Gore, napravljene od kamena ili brvna, sa krovom od štice, slame, krovine, šindre, i drugi tip kuće od kamena u prizemlju sa spratom od brvana. Igbala Šabović-Kerović, *Orijentalno-osmanski model kuće u Crnoj Gori – Uticajni faktori na prostorno-funkcionalnu organizaciju (tip kuće)*, Almanah, 2011, 50, 63–87.

⁶⁵¹ Najjednostavniji tip stambenih objekata je bila koliba koja je u početku imala samo krov koji je išao od zemlje. Najčešće su bile kolibe kružne osnove sa ognjištem na sredini i krovom u obliku kupe. U Crnoj Gori ove kolibe zvale su se *savardag* ili *dubirog* i nalazile su se uglavnom na katunima, ali se javljaju i po selima. Aleksandra Kapetanović, Biljana Gligorić, Tatjana Rajić, *Studija tradicionalne arhitekture na području opština Berane, Petnjica, Andrijevića, Plav i Gusinje*, Polimski muzej i Regionalna razvojna agencija za Bjelasicu, Komove i Prokletije, Berane, 2019, 18. Rovinski opisuje *savardake* odnosno *dubiroge* kao mjesta stanovanja u Vasojevićima, Drobnjacima, u kojima se živjelo iz nužde. Pavel A. Rovinski, *Zapisi o Crnoj Gori*, Podgorica, 53–54. Za nevolju se živi i u zemunicama pokrivenim busenom koje se zovu *busara*, ili u kolibama od granja zvanim *katafe*. Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti – Etnografija*, 320.

⁶⁵² Brvnare su bile zgrade četvrtaste osnove građene od brvana, koje su bile položene jedna preko druge. Najstariji tip je bila prizemna jednodjelna brvnara, od slame, a kasnije šindre. Kapetanović, Gligorić, Rajić, *Isto*, 18. Rovinski je opisuje kao „kuću sa širokom kvadratnom osnovom”, sa zidovima od brvana i visokim slamnatim krovom. Rovinski, *Zapisi o Crnoj Gori*, 52.

⁶⁵³ Čatmara je nastala u krajevima u kojima nije bilo kvalitetnog drveta za gradnju, pa su se pravile od drvenih gredica ispunjenih na razne načine (*pletare* od pruća oblijepljene blatom i *na dolamu* ispunjene nepečenom ciglom). Nastale su početkom XX vijeka. Kapetanović, Gligorić, Rajić *Isto*, 24. Čatmara je najviše bilo u Bjelopavlićima, građenih od pletera. U Kolašinu, ponegdje u Nikšiću i drugim mjestima bile su od brvana međusobno povezanih letvama i ispunjenih glinom, zemljom ili drugim materijalom. Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti – Etnografija*, 316.

polubrvnare-polučatmare,⁶⁵⁴ kamene,⁶⁵⁵ kule.⁶⁵⁶ Rovinski napominje da se sve prostorije u Crnoj Gori koje imaju krov nazivaju „suvota”, kuća ili dom, kula, čardak, koliba, stan, klada.⁶⁵⁷ Svi objekti za stanovanje razlikuju se međusobno po unutrašnjem rasporedu, pratećim objektima, namještaju i slično. Do 1878. godine kuće su bile vrlo niske, sa malim prozorima, koji su bili pokriveni naročitom debelom hartijom, koja se zvala *pendžeruša*. Nakon toga mijenja se izgled kuća koje bivaju prostrane, visoke sa velikim staklenim prozorima.⁶⁵⁸ Rovinski razlikuje dva tipa kuća u Crnoj Gori: „*pozemljuše*”, zidane na zemljanoj podlozi (nazivaju se još i „*polače*”), i „*kuće na pod*”, tj. sprat (prizemlje je za stoku ili je to podrum, dok na spratu žive ljudi).⁶⁵⁹

U najvećem dijelu Crne Gore kuće su građene od kamena; dok su u Vasojevićima pretežno bile građene od drveta; tako je približno bilo i u Morači, Pivi i Drobnjacima.⁶⁶⁰ Kuće bogatih i ljudi koji su na bili na nekom položaju nijesu ono što nazivamo narodnim tipom. U njima

⁶⁵⁴ Kombinovani tip kuće – dio je građen kao brvnara, a drugi dio čatmara. Prizemlje je od kamena. Gradila se u gradovima. Zabilježene su u Plavu, Gusinju, Bihoru. Milisav Lutovac, *Bihor i Korita: antropogeografska ispitivanja*, Beograd, 1967, 59–60. Vidjeti i: Kapetanović, Gligorić, Rajić Isto, 26.

⁶⁵⁵ Jovan Cvijić smatra da prostor crnogorskih Brda predstavlja kombinovani tip kuća – drvenih i kamenih. Brvnara se veže za šumarske dinarske oblasti, a kamene za primorje. Jovan Cvijić, *Antropogeografski problem Balkanskoga poluostrva*, Rasprave i grada, Knj. I, Beograd, 1918, 273, 276.

⁶⁵⁶ A. Kapetanović, B. Gligorić, T. Rajić, *Isto*, 2019, 18. Na prostorima Crne Gore u prošlosti se kulom smatrala svaka bolje zidana kamena kuća. Javljale su se u periodu kraja XVI – početka XX vijeka, i njihova funkcija osim za stanovanje, imala je i ekonomsku funkciju (prizemlje je služilo kao magacin, za odlaganje hrane, držanje stoke, alata i sl.). U periodima ratova služile su kao utočište. Crnogorske kule se dijele na više tipova. U periodu stare Crne Gore kula je bila zidana kamena kuća. Na sjeveru se javljaju *istočnjačke* kule zidane od kamena na prizemlju i drveta u gornjem dijelu. Na primorju su zabilježene kule kao dijelovi palata i vila, ili one u odbrambenoj funkciji. Na graničnim predjelima zidane su takozvane *pandurice* u funkciji odbrane. Zabilježene su kule u sklopovima manastirskih kompleksa i *sahat-kule* u starim gradskim sredinama, *kule svetilje* na primorju i kule u sklopu fortifikacija i utvrda. Najpoznatije crnogorske kule jesu: Kula Redžepagića u Plavu iz XVII vijeka, Vladičina kula na Karuču iz 1808. god., Čardak Svetog Petra u Morinju, Kula Baja Pivljanina u Dražinom Vrtu iz druge polovine XVII, Kula u Starom Selu – Župa Nikšićka iz 1855. godine, Kula Camovića – Vuksanlekići iz XIX vijeka, Kula Ganića u Rožajama i Kula Balića u Gusinju, Kula Lazara Sočice na Goransku krajem XIX vijeka. Na Primorju su poznate Kula Lukovića u Tivtu, Kokotova kula (palata Dabinović), Verona – Bizanti, Buća, kule u Perastu, Kula Boškovića u Paštrovićima i mnoge druge. Poznate su i kule na Skadarskom jezeru – na Karuču i na Rijeci Crnojevića. Tanja Vujović, *Kule Crne Gore kao crnogorski tradicionalni simbol*, u: Selo u Crnoj Gori, Zbornik radova, Podgorica, 2004, 559–563. S obzirom na vrijeme gradnje i opšte karakteristike razlikuju se starije, građene u XVII i XVIII vijeku isključivo u odbrambene funkcije, i mlade nastale tokom XIX i početkom XX vijeka. A. Kapetanović, B. Gligorić, T. Rajić, *Studija tradicionalne arhitekture na području opština Berane, Petnjica, Andrijevice, Plav i Gusinje*, 2019, 32. Jovan Cvijić navodi da ih ima na cijelom Balkanu, uključujući i Crnu Goru. Bilježi dvije vrste: *kule stražare* i *kule stanovi*. J. Cvijić, *Antropogeografski problem Balkanskoga poluostrva*, 1918, 296–298.

⁶⁵⁷ Suvota su prostorije koje mogu biti stalnog ili privremenog karaktera, namijenjene ljudima ili stoci. Pavel Apolonović Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti – Etnografija*, II, Cetinje, 1994, 299.

⁶⁵⁸ Bogdan Lalević, Ivan Protić, *Vasojevići u crnogorskoj granici*, Andrijevice, 1903, 47.

⁶⁵⁹ Prvi tip kuće, *pozemljuša*, sličan je kolibi i zabilježen je u zabačenijim mjestima u siromašnim krajevima Crne Gore. Uglavnom su suvomeđe, sa slamenim krovom, rijetko od kamena. Pretežno su bez prozora, pa su predstavljale prave male tvrđave. *Kuće na sprat* imaju iste dijelove kao i prethodne, samo što se razlikuje i prostorija ispod, koja se naziva *izba* ili *konoba*. Pavel Apolonović Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti – Etnografija*, 300.

⁶⁶⁰ P. A. Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti – Etnografija*, 299.

je malo dolazilo do izražaja i lični ukus samog domaćina, pošto je njihov plan i raspored unutrašnjih prostorija određivao ili arhitekta ili majstori iz Primorja, Dalmacije ili Italije. Kako navodi Rovinski, u Podgorici su nove građevine pokrivali crijepom iz Crmnice ili iz Bjelopavlića, Nikšića i Podgorice, gdje je počeo da se proizvodi odnedavno.⁶⁶¹ Ove kuće spadaju u zajednički tip kuća, karakterističan za južnu Evropu. U cilju poboljšanih uslova života radilo se i na poboljšanju njihove gradnje. Tako je zvanično državno glasilo „Glas Crnogorca” 1892. godine javljao da bi bilo dobro da se učini jedna proba sa francuskim tiglama, koje su korišćene za konjušnicu knjaza Nikole ili neke novije cetinjske kuće. Navodi se da su te kuće ljepše za vidjeti, i da su praktičniji krovovi, jer je krov strmiji, usljed čega se voda i snijeg sa njega brže slijevaju, a i više se prostora ispod njega dobija. Bilo ih je svih vrsta i veličina, a cijena im se kretala od 45 do 100 franaka za hiljadu komada.⁶⁶² U ranijim periodima postojala je jedna velika soba i veća prostorija u kojoj je na ognjištu gorela vatra oko koje se okupljalo domaćinstvo. U starijim kućama ponekad, uz sav veliki prostor i gradnju, nije bilo prostorija za najneophodnije potrebe. U dopisima se može pratiti kakva su sve uputstva dobijali ljudi, kada su pravili kuće. Na primjer, kritikuju se jer neracionalno troše i rade kuće. U jednom dopisu se kaže da kad domaćin potroši 500 talijera za kuću, može potrošiti još 40 talijera pa, malo podalje od kuće, ograditi pojamu za stoku. Vodio se računa i o higijeni ne samo u kući već i van nje. Preporučivalo se da se đubre (gnoj) istura dalje od kuće, jer treba oko kuće da je čistina, pa je uzimana za primjer novosagrađena kuća braće Malovića u Šavniku.⁶⁶³ Sam izgled unutrašnjosti pojedinih kuća krajem XIX vijeka oslikava materijalni status vlasnika.⁶⁶⁴ Veća pažnja posvećena je i mogućnostima njihovog zagrijavanja, pa su one imale metalne i kaljeve peći. U velikom broju novih kuća kuhinja je čuvala tradiciju kuće. Tu se nalazilo ognjište i nad njim kotao, bez plafona, a ispod krova su visili „*komadi mesa koje se sušilo, mješine sa mrsom, komadi slanine*” i slično. Na ognjištima su nalagali badnjake, često provodeći vrijeme. U ovom novijem periodu poneko je nalagao badnjake i u kaminu. Rovinski je

⁶⁶¹ P. A. Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti – Etnografija*, 310.

⁶⁶² *Glas Crnogorca* broj 5, 1892, Cetinje, 1. februar 1892, 2.

⁶⁶³ *Glas Crnogorca* broj 52, 1890, Cetinje, 22. decembar 1890, 3, vijesti iz Šavnika 9. decembra.

⁶⁶⁴ Luča, 1898, N. Ivanković, *Crnogorka*, 74. „U ugao desni prostrano ognjište, više njega gvozdene komostre ili verige, za koje se vješa veliki kotao za kačamak. Po zidovima vise: sita, rešeta, ibrici, tikve, načve i vagani; na polici: sudovi svakovrsni, bocuni, čikare za kafu. na jednoj strani veliki odar – tu spavaju svekar i svekrva, a blizu malog prozora drugi odar za njih. Više odrova oružje: duga puška, jatagan i po dvije male puške. Dalje vidiš razređene: kašune za mrs, brašno, slaninu, sanduci za sušenje mesa, išarane skrinje za ruvo, nekoliko stolića tronožnih, jedna tronožna naslonjača, dvije male tronožne trpeze, u čošku dva barela za vodu, jedna stužina i velika kaca, o petru dvije suve pršute, jedan snop kobasica, u guku povezano salo, u zidovima nekoliko panjega – to je sve.”

pisao o tome da je ognjište kod Crnogoraca sveto jer je ono simbolizovalo život kuće. U novim gradovima koji su nastali na ruševinama starih, poput Nikšića ili Mirkove Varoši u Podgorici, kuće su se gradile po planu, tu su postojale pravilne ulice sa lijepim kućama i prodavnicama i drugim radnjama evropskog tipa. Tako je, na primjer, u Nikšiću sagrađena zgrada gdje su na gornjem spratu prostorije za stanovanje, dok su ispod radnje.⁶⁶⁵ Novih kuća ima i u drugim crnogorskim gradovima Danilovgradu i Rijeci, mada manje. Na Rijeci je većina kuća turskog tipa.⁶⁶⁶ Sličnog tipa su kuće i u Virpazaru, Grahovu, Andrijevići, Žabljaku. Kuće u Baru i Ulcinju slične su onima u Podgorici, osim što se kod njih vidi italijanski uticaj (ima i trospratnica). Kuće poznatih begova u Baru nazivaju se „saraji”.⁶⁶⁷

Savjetovalo se da svaka kuća ima termometar, pa da prema njemu upravlja da li će se, i koliko će se zagrijavati. Preporučivalo se da u sobi ne treba više od 14 stepeni, jer jače zagrijana soba može prije da naudi.⁶⁶⁸ Nastojalo se da ispod kuće bude podrum u kome se vazduh često može obnavljati, jer je smatrano da je svaka kuća zdravija za stanovanje pod kojom ima podrum.⁶⁶⁹ Način života u kućama, na primjer, u Drobnjacima, Uskocima, Šarancima i Jezerima bio je arhaičan. Vladao je nered, nečistoća, najviše zbog neznanja. Što se tiče spavaćih haljina, one su bile od domaćih proizvoda, za prostirku su bili dušeci, ponjave, dok su za pokrivače koristili šarene ponjave, gubere i na dosta mjesta jorgane. Pod glavom obično su stavljali svak svoju odjeću (odrasli i silaj sa oružjem), a iznad toga jastuke. Svaki domaćin je imao krevet od drveta, a isto tako i njegova braća ili stariji sinovi, dok su ostali ležali na prostirci na zemlji. Spavaće haljine rijetko su se prale. Jedan dio kuća bio je sagrađen od kamena, dok je gornji boj bio sagrađen od drveta. Sobe su se rijetko krećile. Posuđe je obično bilo bakarno ili drveno. Bila su upozorenja za bakarne sudove da su otrovni, jer će ih seljak godišnje jednom kalaisati ili uopšte neće. Upotrebljavali su se i zemljani sudovi, koje su dobavljali iz Pljevalja. Jeli su s trpeze koja je bila okrugla i niska oko 15 cm. Za posluhu kroz kuću služila je luč, u sobama su bile lampe bez stakla ili lojane svijeće, koje su sami kući izrađivali.⁶⁷⁰ U Crnoj Gori se dosta trošilo na osvjtljenje kuća, a upotrebljavale su se za to najviše svijeće iz Trsta. Francuske svijeće, na primjer, nijesu bile skupe,

⁶⁶⁵ Pavel Apolonovič Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti – Etnografija*, Cetinje, 1994, 309.

⁶⁶⁶ „Na donjem spratu su radnje bez prozora, a na gornjem stambene prostorije, sa dosta prozora”. Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti – Etnografija*, 310.

⁶⁶⁷ Rovinski, *Isto*, 311.

⁶⁶⁸ *Glas Crnogorca*, broj 14, 1880, Cetinje, 5. april 1880, 2.

⁶⁶⁹ *Glas Crnogorca*, broj 31, 1884, Cetinje, 29. jul 1884, 3.

⁶⁷⁰ *Glas Crnogorca*, broj 4, 1891, Cetinje, 19. januar 1891, 2.

jer je 100 kilograma takvih svijeća koštalo 180 franaka, dok su se druge mogle naći i za 104 do 112 franaka od 100 kila. U Crnoj Gori se dosta trošilo sapuna. Bili su dostupni brojni oglasi za kupovinu francuskog sapuna. Reklamirale su se tri vrste sapuna, koje su u Crnoj Gori dobro prolazile, prvo razni mirisni sapuni za umivanje, zatim bijeli sapun za pranje robe i isto takav modri sapun. Postojali su sapuni za umivanje u hladnoj i toploj vodi. Prodavali su se u dužini od 60 cm, a cijena je bila 1,5 do 6 franaka.⁶⁷¹ Sve pomenute vrste sapuna i svijeća, kao i njihove cijene mogli su crnogorski trgovci u Ministarstvu finansija na Cetinju vidjeti i uvjeriti se o njihovom kvalitetu.⁶⁷² Radi poboljšanja uslova života u novinama su se mogli naći i recepti za pravljenje sapuna.⁶⁷³ Isto tako su davana razna uputstva oko stanovanja u kućama. Preporučivalo se da se sobe provjetravaju. Njemci su za to imali poslovicu: „*Otvorite prozore i vrata na kući, pa ljekar vam u nju nikad neće ući*”.⁶⁷⁴ Takođe su bila uputstva oko provjetravanja i namještanja postelje. Pisalo se da kad se posteljina odmah namjesti, onda se time „*pretrpaju sva isparenja, tako da posteljina ostane vlažna, i čovjek u mjesto da se u njoj lijepo odmori, često se uznemiri od udisanja škodljivog vazduha*”. Zato je trebalo da čim se ustane, protresu se sve posteljne stvari i preokrenu, kako bi se svaki djelić prožeo čistim vazduhom. Kad se posteljne stvari dobro provjetre, onda ih je trebalo namjestiti.⁶⁷⁵ Što se tiče kućnog namještaja, opazio se neki napredak, iako nijesu stvari stajale najbolje. Po kućama su se počeli viđati kreveti, stolovi i stolice i dr.⁶⁷⁶ Kako navodi Niko Hajduković u svojim „Memoarima”, Crnogorci su se vraćali svojim kućama poslije boravka u inostranstvu od nekoliko godina. Oni bi tamo uvijek kupovali stvari koje su smatrali da će im biti od koristi u svojoj zemlji i slagali ih u svoje sanduke. Kupovali su jorgane, bakrene sudove za kuvanje, pribor za jelo u početku od drveta, a tokom vremena počeli su da nabavljaju i metalni pribor.⁶⁷⁷ U kasnijem periodu kupovali su čak i krevete, duške, porculanske tanjire.⁶⁷⁸ Interesantni su bili oglasi u štampi koji su se, na primjer, odnosili na prodavanje namještaja.⁶⁷⁹ Takođe se preporučivala štednja rakije, kafe i šećera, jer bi kuća, u najmanju ruku, bila korisnija za 40–50

⁶⁷¹ *Glas Crnogorca*, broj 5, 1892, Cetinje, 1. februar 1892, 2.

⁶⁷² *Glas Crnogorca*, broj 5, 1892, Cetinje, 1. februar 1892, 2.

⁶⁷³ *Nevesinje*, broj 6, 1898, Nikšić, 10. jun 1898, 1. „*Skuvajte nekoliko bijelijeh, brašnjavijeh krtola, očistite ih, nagnječite i pomiješajte s malo mlijeka. Dobićete smjesu malo lošiju od jeftinog dućanskog sapuna u toliko bolju, što u njojzi neće biti nikakvijeh škodljivijeh sastojaka.*”

⁶⁷⁴ *Glas Crnogorca*, broj 45, 1895, Cetinje, 4. novembar 1895, 4.

⁶⁷⁵ *Glas Crnogorca*, broj 9, 1896, Cetinje, 2. mart 1896, 4.

⁶⁷⁶ DACG, MP, 1883, f. 14, 455/9, Pava Petković, učiteljica Podgorica, *O vaspitanju i školskoj disciplini*.

⁶⁷⁷ Niko Hajduković, *Memoari*, Podgorica, 2000, 24.

⁶⁷⁸ Niko Hajduković, *Memoari*, 25.

⁶⁷⁹ *Glas Crnogorca*, broj 19, 1881, Cetinje, 10. maj 1881, 4.

fiorina. Da su stanovnici u gradovima težili ka modernijem načinu života vidi se i po oglasima krajem osamdesetih godina, u kojima možemo vidjeti da se u Crnu Goru uvozi umjetnička roba, klaviri, časovnici svih vrsta, predmeti od srebra, zlata i tuča, dragoga kamenja, porculana...⁶⁸⁰ Sve to govori o postepenoj urbanizaciji koja uzima sve više maha krajem XIX vijeka.

Pored kuća za stanovanje u selima se nalaze i pomoćni objekti. U selima u Njegušima, Ceklinu, Crmnici, Ljubotinju dvorište je ograđeno suvomeđom ili kamenim zidom, dok su u Vasojevićima kuće uglavnom bez ograde. Na imanju se nalaze i *staje* (košare) za stoku (u Morači i Vasojevićima nazivaju se *salaši*), *obori* (ograđena mjesta), *mljekar*, *pojata* (vajata, trnica), *tor* (vrzina u Vasojevićima), *stan*⁶⁸¹ (kućara, kućer, plužina, previjača, kotara).⁶⁸² U svakom dvorištu nalazi se *gumno* – istorijski, tradicionalni objekat u crnogorskom prostoru.⁶⁸³ Gumna su služila i za narodna okupljanja o praznicima, danima zabave, donošenje bitnih odluka za zajednicu.

Katuni, kao privremena naselja, nastali su kao posljedica kretanja stanovništva u predjelima u kojima se ljudi bave stočarstvom, pa je zbog problema sa ispašom bilo neophodno izmještanje u krajeve bogate pašnjacima.⁶⁸⁴ Stočarska kretanja mogu biti ljetnja ili zimska, kao i kretanja iz nižih u više predjele i obrnuto, što zavisi od geografskih, klimatskih karakteristika nekog područja, ali i istorijskih okolnosti. Najčešći oblik stočarskih kretanja u Crnoj Gori jeste izdig u planine tokom ljeta. Način korišćenja katuna, njegove karakteristike razlikuju se i po tome da li su pašnjaci u privatnom ili zajedničkom vlasništvu (komunice).⁶⁸⁵

⁶⁸⁰ *Glas Crnogorca*, broj 1, 1889, Cetinje, 1. januar 1889, 4. Za satove su oglašavali da su čudo industrije, i da se prodaju „časovnici u špag”. *Glas Crnogorca*, broj 3, 1889, Cetinje, 15. januar 1889, 4. Takođe se za kuće moglo kupiti „sprava za pravljenje masla, pjene, punča i guljenje povrća”.⁶⁸⁰ *Glas Crnogorca*, broj 2, 1891, Cetinje, 5. januar 1891, 4. Tih godina mogli ste da poručite iz Beča na Cetinje najnoviju englesku šivaću mašinu u vrijednosti 12, ½ franaka, ili pribor za trpezu od 48 komada za 8 fiorina. *Glas Crnogorca*, broj 28, 1888, Cetinje, 10. jul 1888, 4.

⁶⁸¹ Zatvoreni objekti raznih oblika za čuvanje stoke. Miniijturne kuće od drveta postavljene na saoni, s mogućnošću premještanja. Previjača se javlja u Bjelopavlicima i Katunskoj Nahiji, pravi se od slame i pruća. Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti – Etnografija*, 319.

⁶⁸² Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti – Etnografija*, 319.

⁶⁸³ Na crnogorskom tlu grade se vjekovima od srednjeg vijeka do XX. Zemljana su bila za sezonsku upotrebu, dok su kamena bila na uzvišenjima, prečnika 2 do 9 m, kružne osnove, sa podom od kamenih blokova ili ploča, sa ograđenim zidom, okolomeđinom visine 30–90 cm i rupom u sredini guvna. Tanja Vujović, *Guvno – crnogorski tradicionalni simbol i znak u prostoru*, Saopštenje na okrugom stolu „Gumna budvanskog kraja – mjesta sastajališta i odluka” JU Narodna biblioteka Budve, 12. 12. 2019.

www.chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgiclfindmkaj/https://digital.nbbd.me/static/dl-unit/mat/guvna-okrugli-sto-budva.pdf

⁶⁸⁴ Položaj katuna zavisi od konfiguracije terena, veličine pašnjaka, dostupnosti izvora, materijala za gradnju katuna. Aleksandra Kapetanović, *Studija tradicionalne arhitekture na području opština Berane, Petnjica, Andrijevića, Plav i Gusinje*, 38.

⁶⁸⁵ Urban smatra da čobani svake godine imaju novu ispašu i drugu planinu, zbog čega ne ulažu mnogo na uređenje katuna, jer ga smatraju privremenim staništem. Stjepan Urban, *U predvorju Prokletija i na vrhovima Prokletija*, Hrvatski planinar, 1938, 2/3, 55–57.

xx

Sa društvenim, političkim promjenama nakon Berlinskog kongresa u crnogorskoj porodici dolazi do promjena i u načinu stanovanja. Počinje da se vodi računa o gradnji kuća, rasporedu prostorija za stanovanje, njihovom opremanju, pokućstvu, načinu života uopšte. Možemo zaključiti da je kraj XIX vijeka donio značajne promjene prvo u strukturi stanovništva, arhitektonskom identitetu naselja, kulturi stanovanja na cjelokupnom području Crne Gore. Migracije seoskog stanovništva prema gradu vidljive su sve do kraja XIX vijeka.

U gradovima iz perioda turske vladavine bio je dominantan orijentalni način života. Nakon oslobođenja od Turaka, sa razvojem kapitalističkih odnosa, život u gradovima lagano se prilagođava evropskom, gradskom načinu života. Seosko stanovništvo počinje da doseljava postepeno u gradove, čime počinje da se mijenja i prilagođava način života. Posljednih decenija XIX vijeka i početkom XX razvoj urbaniteta postaje znak razvoja i napretka. Svaka porodica nastojala je da ima svoju kuću ograđenu sa dvorištem. Način života posmatranog perioda imao je obilježja svojstvena ondašnjem vremenu i urbanom načinu života. I pored sačuvanih tradicionalnih i patrijarhalnih pogleda na porodicu, osjeća se pomak u strukturi, obliku i načinu života gradskih i seoskih naselja.

POGLAVLJE II: EKONOMIJA CRNE GORE NA NOVIM OSNOVAMA 1879–1900.

2.1. Privredni razvoj Crne Gore poslije Berlinskog kongresa kao preduslov modernizacije

U Evropi krajem XIX i početkom XX vijeka uočavaju se dva modela društva: agrarni na jugoistoku i industrijalizovani na sjeverozapadu Evrope. Njemačka i Velika Britanija predstavljaju primjere izrazito razvijenih industrijskih društava. Industrija je bila najveći strateški činilac, koji je u velikoj mjeri oblikovao društveni i ekonomski život Evrope.⁶⁸⁶ Brodel posmatra postupak diferencijacije svjetskih područja kroz tri dijela: središta, poluperiferije i periferije evropske ekonomije.⁶⁸⁷ Rezultati privrednog razvoja u Evropi mogu se posmatrati s obzirom na stepen uvećanja njihovog bogatstva. Prvu grupu čine prave industrijske zemlje, koje su se razlikovale po veličini i strukturi (Velika Britanija, Belgija, Njemačka). Na drugom mjestu su zemlje sa mješovitom privredom i visokim životnim standardom, u kojima nijedna privredna grana nije bila dominantna (Francuska, Švedska, Holandija). Treća, najveća grupa, obuhvatala je sve ostale evropske zemlje u kojima je poljoprivreda bila dominantna. Materijalno stanje po stanovniku bilo je u srazmjeri sa ovom podjelom, po kojoj su najveći životni standard imale industrijske države, a najmanji zemlje na jugu i istoku.⁶⁸⁸ Među ekonomskim marginama Evrope toga perioda nalaze se zemlje Balkanskog poluostrva.⁶⁸⁹ U literaturi se navodi više razloga enonomskog zaostajanja velikog broja zemalja, pa i Balkana. Svjetska ekonomija nije bila raspoložena za prijem novih učesnika, budući da je globalno tržište već bilo dovoljno podijeljeno. Krediti koji su im dodjeljivani nijesu bili adekvatno korišćeni u razvojne potrebe. Tu je bio i nedostatak radne snage za rad u industriji, zbog velikih migracija stanovništva. Tradicionalni oblici života nijesu išli na ruku modernizacijskim potrebama i promjenama.⁶⁹⁰ Tokom XIX vijeka nakon oslobađanja od

⁶⁸⁶ Bez obzira na razlike u agrarnom i industrijskom dijelu Evrope, egzistirao je opšteprihvaćeni obrazac po kojem se društvo dijelilo na elite, koje upravljaju i veliki dio podređenih. Mada je životni standard rastao u razvijenim djelovima, i dalje je postojao jaz između elite i mase, odnosno bogatih i siromašnih. To se najbolje pokazivalo kroz standard, pismenost, brojnost porodica, način odijevanja, ponašanja. Džon M. Roberts, *Evropa 1880–1945*, Beograd, 2002, 35, 36, 64.

⁶⁸⁷ Fernand Brodel, *Cambridge Economic History of Europe*, Cambridge, 1965, 85.

⁶⁸⁸ Roberts, *Evropa 1880–1945*, 47.

⁶⁸⁹ Jeffrey G. Williamson, *When, Where and Why? Early Industrialization in the Poor Periphery 1870–1940*, NBER Working Paper No. w16344, year 2010, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1674788>

⁶⁹⁰ John R. Lampe and Marvin R. Jackson, *Balkan Economic History, 1550–1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations*, Bloomington, Indiana University Press, 1982.

Osmanskog carstva, u kojem su bili nedovoljno vidljivi evropskom prostoru, balkanske zemlje nastoje da pronađu svoje mjesto u savremenom, razvijenom, evropskom industrijskom svijetu. To nije bilo nimalo lako s obzirom na njihov istorijski balast, u obliku siromaštva, nerazvijenosti, sa visokim procentom ruralnog stanovništva, bez ozbiljne industrije, urbanih centara, infrastrukture. Balkanske zemlje gradile su svoju privredu i industriju u nepovoljnim geopolitičkim uslovima, usporavane brojnim spoljašnjim i unutrašnjim faktorima. Proces privredne modernizacije bili su usporeni i zbog nedostatka razvijenih ekonomskih sistema, velikih unutrašnjih i spoljnih sukoba, nedostatka obrazovnih sistema. Na to je uticala i marginalizacija balkanskih prostora.⁶⁹¹

Crnogorska privreda do Berlinskog kongresa sporo se zbog siromaštva, nedostatka domaćeg i stranog kapitala, prirodne privrede, zasnovane na stočarstvu, koja je zadovoljavala skromne potrebe stanovništva. Crna Gora je od 1879. godine, zahvaljujući decenijama mira, imala brži razvoj i postigla je napredak u svim sferama života. Privredni progres pratila je klasna diferencijacija.⁶⁹² Crnogorska vlast je ušla sa optimizmom u novu epohu nakon Berlinskog kongresa, vjerujući da mir i plodovi pobjede mogu donijeti boljitak na svim poljima, pa i polju privrede i ekonomije. Odmah nakon rata počeli su da razmišljaju o mjerama u cilju poboljšanja ukupnih prilika u zemlji. Planovi o privrednom napretku bili su ne samo dio državne politike, već i oblik državne ideologije, koja je predstavljala generator promjena u novom vremenu mira. U tom pravcu ohrabrena velikim teritorijalnim dobitcima, država je objelodanjivala šta je sve neophodno raditi na preobražaju Crne Gore. U državnom nedjeljnom listu „Glas Crnogorca” država je počela da širi ekonomski i privredni optimizam i nagovještava planove koje namjerava uraditi. Kada se počelo pisati o preobražaju crnogorskog društva, apostrofirano je da su sve privredne grane u anahronim oblicima, koje su posljedica viševjekovnog položaja države Crne Gore.⁶⁹³

Državna glasila su izvještavala poslije Berlinskog kongresa da „*državna makina može već da radi*”. Takvog je sastava da će „*moći dobro raditi – ako ne bude oskudice u ulju*”.⁶⁹⁴ Ta „*oskudica u ulju*” pretpostavljala je nedostatak finansija, a prema štampi ljudi su bili spremni za rad. Oni su shvatali da je državni organizam jedna cjelina, u kojoj su svi dijelovi važni i nužni. U njoj se nije mogao zapostaviti ni jedan dio, a da se ne naškodi cjelini. Jedni su smatrali da nema

⁶⁹¹ Sanja Šuljagić, *Osnove napretka u procesu modernizacije pojedinih država (uporedni istorijski modeli)*, Politička revija, 4, 7/2, 2005, 329–348.

⁶⁹² Branislav Kovačević, Marijan Mašo Miljić, *Drobnjačke davije i presude (1872–1902)*, Podgorica, 2005, 25.

⁶⁹³ Živko Andrijašević, *Crnogorska vlast i ekonomski problemi Crne Gore (1878–1912)*, Glasnik Odjeljenja društvenih nauka, knjiga 20, Podgorica, 2010, 296–297.

⁶⁹⁴ *Glas Crnogorca*, broj 10, 1879, Cetinje, 24. mart 1879, 18.

ništa bez prosvjete, drugi da je glavna vojna organizacija; treći su privredi davali primat i procjenjivali da je materijalno blagostanje jedini uslov napretku. Jedino je saradnjom između svih pravaca državnog života bio moguć uspjeh.⁶⁹⁵ Crna Gora, stupivši u zajednicu s ostalim evropskim državama, ušla je u jedno novo stanje, gdje su iskrsavale potrebe koje ranije nijesu bile poznate. Te potrebe su bile veće nego što je bila „*naša dosadašnja sprema*”, pa su se trudili da „*nađu što bolje i lakše puteve i načine kako će ih podmiriti*”.⁶⁹⁶ Novine su isticale da „*politika zemlje priznaje potrebu svestranog i harmoničnog razvitka države, ali će tu potrebu namirivati samo postupno, prema moći sredstava, racionalnim načinom, i koja zahtijeva da se ide redom. Za zemlju je najbolje ono praktično oprobano, istorijski potvrđeno pravilo: što manje spoljašnje politike, a što više dobre unutrašnje. Moć i upliv spoljašnje politike svake države raste sa njenom unutrašnjom snagom i ova se postizala dobrom unutrašnjom politikom.*”⁶⁹⁷ U novinskim uvodnicima, sredinom osamdesetih godina XIX vijeka, možemo pratiti koje su to glavne postavke na kojima će počivati državne politike. Tržišnu privrednu strukturu su činili: poljoprivreda kao dominantna grana proizvodnje, sitno zanatstvo najčešće u rukama doseljenika i trgovina.

Još se navodilo kako se u staroj Crnoj Gori vodila finansijska i ekonomska politika, to je lako kazati sa nekoliko riječi: „*da se vazda nađe ponešto praha, slova i oružja i da se s tijem čini što veća ekonomija*”. Nova Crna Gora željela je mnogo više. Ona je tražila ne samo dosta praha i olova nego i pušaka od više sistema, i topova svakog kalibra, brdskih, poljskih i pozicionih i svake druge ubojne opreme. Nova Crna Gora je željela dobre puteve kroz cijelu zemlju, htjela je dobre i za morsku plovidbu ugodne luke. Bile su velike potrebe. Postavljalo se pitanje da li su u istoj mjeri i izdaci i sredstva?⁶⁹⁸

Crnoj Gori je bio potreban mir, i da je zemlja slobodna od svih spoljašnjih zapleta i nemira, kako bi mogla uložiti sve svoje snage na „*unutrašnje svoje ukrjepljenje*”.⁶⁹⁹ Novine su uglavnom početkom kalendarske godine u prvim brojevima davale pregled za prethodnu godinu. Tu su

⁶⁹⁵ Glas Crnogorca, broj 7, 1879, Cetinje, 3. mart 1879, 13.

⁶⁹⁶ Glas Crnogorca, broj 41, 1881, Cetinje, 11. oktobar 1881, 1.

⁶⁹⁷ Glas Crnogorca, broj 16, 1882, Cetinje, 18. april 1882, 1. Glas Crnogorca, broj 12, 1882, Cetinje, 21. mart 1882, 1. „*Tačno shvatiti zadatak svoje države i svoga naroda, vječito imati na umu interese državne, hladnim razumom mjeriti i ocjenjivati sve prilike i događaje u svijetu, kad treba pregnuti odlučno i odvažno sa svijem naporom svojijeh sila i s najvišim samopregorijevanjem, a opet kad treba uzdržati se i ugušiti u sebi svu navalu ličnog i narodnog zanosa ne mareći ni za najžešće prijekore kojijema će nas obasipati neobaviještena sadašnjost – eto to je sva majstorija kojom državnici ne samo velikijeh nego i malijeh država čine uspjehe.*”

⁶⁹⁸ Glas Crnogorca, broj 8, 1883, Cetinje, 20. februar 1883, 1.

⁶⁹⁹ Glas Crnogorca, broj 50, 1881, Cetinje, 13. decembar 1881, 1.

obično hvalile uspjehe koje su postigle vlasti u toj godini. Često su se mogli pročitati hvalospjevi o tome „*koliko smo koraknuli unaprijed*” i da se sve to mora pripisati očinskoj brizi Gospodara. Tako se, na primjer, za 1893. godinu kaže da stari ljudi ne pamte bolje godine i da je zemlja rodila obilato svakakvim rodом. Žito nije bilo nikada jeftinije, a isto tako je rodila stočna hrana. Na pazarima stoka se nikad nije skuplje prodavala. Pisci tih članaka smatraju da kada se blagostanje u narodu osjeti, onda će i država osjetiti i postaviće rad na polju državnog i narodnog preporoda.⁷⁰⁰ Članci u novinama isticali su da je Crna Gora sa slabim finansijskim izvorima, u začetku svog kulturnog razvijanja, i da nije mogla činiti u privredi velikih koraka. Morala se zadovoljiti i sitnijim pomicanjima unaprijed.⁷⁰¹ Privreda je do Berlinskog kongresa bila dosta nerazvijena, gdje je stočarstvo predstavljalo glavnu granu proizvodnje. Poslije Kongresa i teritorijalnog proširenja, izmijenilo se lice zemlje i stanje u privrednim djelatnostima.⁷⁰²

U novonastalim okolnostima dolazi do promjene u strukturi posjeda i pomjeranja stanovništva što je imalo uticaja i na privredu, a samim tim i finansije. Pripajanjem novih oblasti poboljšanje su proizvodne mogućnosti i stvorena šira baza za privredni razvoj. Poseban značaj za privredu Crne Gore imalo je uključivanje gradova Podgorice, Nikšića, Bara, Ulcinja, Spuža, Kolašina u društveni život Crne Gore. One su imale unekoliko razvijen privredni život, za razliku od gradova stare Crne Gore – Cetinja, Virpazara, Rijeke Crnojevića.

2.2. Državne finansije nakon Berlinskog kongresa

Sistem finansija u Crnoj Gori u posmatranom periodu bio je odraz društvenog i ekonomskog stanja u kome se ona nalazila. Promjene nakon Berlinskog kongresa koje su uslijedile u društvenom, ekonomskom životu nužno su zahtijevale i promjene finansijskog sistema. Crnogorske finansije su uglavnom imale prihode od posrednih i neposrednih poreza, čijom naplatom je pogoršavan težak položaj naroda. Tim prihodima izdržavan je birokratski sve brojniji aparat.⁷⁰³ Proširivanje državnog aparata uslovljavalo je i povećane rashode, koji nijesu mogli biti

⁷⁰⁰ *Glas Crnogoraca*, broj 1, 1894, Cetinje, 1. januar 1894 1, *Godina 1893*.

⁷⁰¹ *Glas Crnogoraca*, broj 1, 1895, Cetinje, 1. januar 1895, 1, *Na izmaku godine*.

⁷⁰² Dušan Martinović, *Neka pitanja izučavanja ekonomske istorije i njena obrada u „Zapisima” – „Istorijskim zapisima”*, *Istorijski zapisi*, godina XXXIII (LIII), sveska 4, Titograd, 1980, 90.

⁷⁰³ Đoko Pejović, *Uzroci masovnog iseljavanja stanovništva iz Crne Gore (1878–1916)*, *Istorijski zapisi*, godina XV, knjiga XIX, sveska 2, Titograd, 1962, 228.

dovoljni od postojećih prihoda. Zato je trebalo povećati državne prihode i pronaći nove načine finansiranja.

2.2.1. Porezi, prirezi i lokalne dažbine

Najznačajniji porez i unutrašnji izvor državnih prihoda do kraja XIX vijeka bila je dacija koja se sastojala od ubiranja novca na zemlju, stoku, vino, rakiju i pčele. U Crnoj Gori porez je plaćan srazmjerno imovini.⁷⁰⁴ Ukoliko nijesu bili u mogućnosti da daju porez, seljacima se oduzimala zemlja,⁷⁰⁵ ili su išli na rad da bi zaradili i platili.⁷⁰⁶ Ministarstvo finansija je vodilo uredne knjige dacija, pa je zahvaljujući takvoj evidenciji dacija redovno plaćana i bila siguran prihod za državu.⁷⁰⁷ Država je 1882. godine naredbom od 27. avgusta povećala daciju na određene proizvode, jer je 1881. izvršeno povećanje svih državnih prihoda, pa se i dacija morala povećati.⁷⁰⁸ Porez se uzimao na mlinove, valjaonice⁷⁰⁹ i masline.⁷¹⁰

Kada se pogleda u posmatranom periodu, godišnja promjena ukupnih iznosa dacije, onda se vidi da se osnova za oporezivanje nije bitnije promijenila, a samim tim i ekonomska snaga naroda.⁷¹¹ Kako su novine pisale, dacija se kupila i narod je bio u brizi kako bi podmirio dugovanja. Seljaci nijesu imali para, dok ne prodaju stoku, a kupaca je bilo malo. Ko je imao para, mogao je

⁷⁰⁴ Vojvoda Đuro Cerović izdaje naredbu svim kapetanima šta sve spada pod daciju, vrijeme isporučivanja, vođenje knjiga protokola i dr. DACG, MF, 1879, f. 1, 15. IV 1879.

Svake godine izdavane su naredbe za pisanje dacija, sa manjim izmjenama. DACG, MF, 1881–1915, štampani raspisi, naredba br. 387. Imovina koja se oporezuje popisuje se do 1. maja, osim svinja i pčela koji se vršio u jesen. Novac je predavan do 14. X svake godine. Kazne za netačne podatke bile su velike. Šibikarenje, kao vid kazne, zamijenjen je 1882. godine zatvorom od dva mjeseca, ali je ovo bilo neučinkovito pa je uvedena novčana kazna. DACG, MF, 1881–1915, štampani raspisi, naredba br. 274. DACG, MF, 1881–1915, štampani raspisi, naredba br. 201, 8. mart. 1884. Mirčeta Đurović, *Crnogorske finansije 1860–1915*, 96–104.

⁷⁰⁵ Ožrinički kapetan Špiro Nikolić pita Ministarstvo finansija šta da radi za dva siromaha koji nemaju da plate daciju, i da li da im proda zemlju. Matanović, ministar finansija, odgovara „Naplati daciju po svaki način, kako znaš”. DACG, MF, 1887, f. 68, 865.

⁷⁰⁶ „Radnici koi su radili na ovdašnju liniju puta zamućili su po neki dio novca, sve mučeći se da im valjaju za daciju”. DACG, MUD, 1886, f. 60, 18. Vojvoda Mašo Đurović – ministru Božu Petroviću, 4. oktobar, 1885.

⁷⁰⁷ Mirčeta Đurović, *Crnogorske finansije 1860–1915*, 98–99.

⁷⁰⁸ Do 1882. ralo oranice bilo je 60 novčica, nakon 1882. iznosi 80 novčica. Kosa livade 30/40; brav (ovca i koza) 6/10; govedo 30/50; konj, 30/50; svinja 15/20; košnica pčela 15/15; motika vinograda 15/20; barilo vina 40/40; korijen maslina –/4. DACG, MF, 1879, f. 2, dok. 18. IX 1879. DACG, MF, 1882, f. 3, 857. Đurović, *Crnogorske finansije 1860–1915*, 99. Kao što se vidi povećanje dacije nije bilo zanemarljivo, a najviše prihoda je bilo na zemlju i stoku, jer su oni davali najviše prihoda.

⁷⁰⁹ Prihod je smatran kao dacija, jer se uzimao u isto vrijeme i knjižen je u knjige dacija. Đurović, *Crnogorske finansije 1860–1915*, 99.

⁷¹⁰ Uveden je nakon 1878. godine, samo na masline koje su donosile plod. DACG, MF, 1883, f. 44, 495.

⁷¹¹ Luka Milunović, *Tehnika vladanja kralja Nikole i rezultati*, Akcionar, IV, broj 1–2, Podgorica, 2006, 72.

jeftinije uzeti stoku.⁷¹² Po navodima Mirčete Đurovića, dacija je rasla sa 169.520 u 1881. godini na 303.381,38 fiorina u 1883. godini.⁷¹³ U posljednjoj deceniji XIX vijeka dacije se ustaljuje i nema većih promjena.

Ovaj sistem oporezivanja nije bio idealan za uslove nakon Berlinskog kongresa, budući da je ekonomska neravnomjernost sve više izbijala u prvi plan. Izdvajaju se dva sloja – bogati građani koji se bave trgovinom i zelenašenjem u gradskim sredinama i imućniji glavari i gazde na selu; i sloj siromašnih, prije svega seljaka. Dacija je jednako opterećivala oba sloja. Izmijenjena struktura posjeda i sve izraženija imovinska nejednakost uslovile su uvođenje novog načina poreza, koji bi pravilnije i adekvatnije opterećivao obveznike. Očigledno da sistem dacija nije bio primljenljiv u novim uslovima, pa se kao logično rješenje nametala finansijska reforma. No crnogorska država nije imala snage da sprovede reformu do kraja, pa je uprkos svemu dacija ostala ista, iako su se promijenile društveno-ekonomske prilike.⁷¹⁴

Osim dacija, poslije Berlinskog kongresa uvode se kao neposredni i porezi na zgrade – laktarina,⁷¹⁵ kao i porez na kiriju kuća.⁷¹⁶ Porez na zgrade bio je do 1903. godine, odnosno do donošenja *Zakona o porezu na prinos od kapitala rada*.⁷¹⁷ U cilju razvijanja novih gradova i izgradnje novih zgrada država je oslobađala od plaćanja poreza, kao i zgrade industrijskih preduzeća.⁷¹⁸ Do 1896. porez na zgrade i porez na kiriju kuća je bio ispod 10.000 fiorina, tek je porastao poslije 1901. godine preko 20.000 fiorina.⁷¹⁹

Osim ovih poreza, postojali su i kuluk i nizamija, kao i još neki prirezi. Kuluk se do 1890. godine plaćao radom, obično su 10 dana u godini svi sposobni muškarci radili.⁷²⁰ Onaj ko nije

⁷¹² *Glas Crnogorca*, broj 41, 1888, Cetinje, 9. oktobar 1888, 2, vijesti iz Šavnika 25. septembra.

⁷¹³ Đurović, *Isto*, 101.

⁷¹⁴ Detaljnije o dacijama vidjeti u knjizi Đurovića, *Crnogorske finansije 1860–1915*, 96–104.

⁷¹⁵ Do 1878. laktarina se odnosila na Cetinje, mada taj porez nije donosio puno državnoj kasi. Nakon teritorijalnog proširenja, ovaj porez se odnosio na nekoliko većih gradova, pa je postao akutan. Đurović, *Isto*, 105.

⁷¹⁶ Svi vlasnici kuća bili su obavezni da plaćaju porez na kuće – na prizemne 40 novčica, na sprat 80 novčica po laktu (lakat / 27 unača / 71 santimetar). Nakon 1889. palaćana je „metrarina” 56 novčica na prizemne kuće, i 1,12 fiorina na spratne. DACG, MF, 1881, f. I, br. 618. „Sve kuće koje su ofitane u toj varoši plaćaju deset posto. Ako ko drži u svojoj sobstvenoj kući plaća na dućan deset posto na onoliko koliko bi mu drugi dao ofita”. DACG, MF, 1881, f. 25, 604. Đurović, *Isto*, 105.

⁷¹⁷ Đurović, *Isto*, 105. *Pravila i uputstva za upisivanje i naplaćivanje poreza*, 1904. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Knj. II, Zbornik dokumenata, Podgorica 1998, 947.

⁷¹⁸ Ako je zgrada podignuta 1884, porez se nije plaćao za 10 narednih godina, a u 1885. za narednih 5 godina. Nikšićani su bili oslobođeni plaćanja poreza na nove zgrade prilikom građenja nove varoši. DACG, MF, 1891, f. 93, 70.

⁷¹⁹ Đurović, *Isto*, 106.

⁷²⁰ Odnosio se na svakog radno sposobnog Crnogorca od 16 do 60 godina. Đurović, *Isto*, 109.

mogao da radi morao je naći zamjenu.⁷²¹ Od te godine kuluk se mogao zamijeniti i novcem,⁷²² a od 1907. godine plaćao se samo novcem i to 6 kruna godišnje.⁷²³ Novac dobijen kulukom koristio se za gradnju puteva, javnih objekata, za zdravstvo i dr. Na taj način, kako navodi Đurović, porez je postao fiskalni namet – prirez, koji je bio obavezan za sve građane sposobne za rad.⁷²⁴ Pošto se kuluk održavao prislinim mjerama, on je postajao anahronizam vremena. Za Crnogorce kuluk je bio težak namet. Spadao je u nadležnost Ministarstva vojnog, pa se često ogledao u okrutnosti vlasti, o čemu svjedoči i građa u dokumentima.⁷²⁵ Pored svih manjkavosti, pozitivna strana kuluka ogledala se u tome jer je doprinio izgradnji novih varoši, institucija, puteva kojima su povezani trgovački centri.

Pored navedenih poreza i prireza u Crnoj Gori postojala je i nizamija ili vojnica, koju je plaćao samo dio stanovnika, i to odrasli muslimani u zamjenu za služenje vojnog roka.⁷²⁶ Prihodi su korišćeni za vojne potrebe i iznosili su oko 20.000 fiorina godišnje. Na primjer, bir su plaćala pravoslavna domaćinstva i to je bio sveštenički prirez, koji je od 1900. godine plaćan samo u novcu. Nizamija je naplaćivana od 1881. do 1905. godine kada je izmijenjena.⁷²⁷

Osim navedenih postojali su u Crnoj Gori toga doba i neki manji porezi lokalnog oblika, kao što su takse klanica i kantara, a važili su do 1899. godine, kada su ustupljeni varoškim opštinama.⁷²⁸ Oni su sakupljeni u sredinama gdje je bilo tržište. Prihode od kantara predstavljali

⁷²¹ „Riješeno je da svako mora raditi na putovima, stoga se popovi ne mogu izuzeti nego i oni moraju raditi ili mjesto sebe radnike plaćati”. DACG, MUD, 1884, f. 54, 523. Mitrofan Ban – ministru unutrašnjih poslova Božu Petroviću, 7. avgust, 1884. „Prodaja radnje u Mirkovoj Varoši ne dozvoljava se, no mora svaki batalion kad mu red dođe oditi na rabotu. Međutim, pojedini ljudi, bili Turci ili naši, slobodan je svaki... na rabotu poslati mjesto sebe drugoga radnika da radi mjesto njega, drugačije nikako”. DACG, MUD, 1887, f. 62, 40.

⁷²² „Njegovo Visočanstvo naš uzvišeni Gospodar... blagoizvolio je riješiti da se svakome ostavi na izvoljenje da može birati: ili da radi po ove deset dana u godinu ili... da dadne deset šestica, tj. za svaki dan po jednu šesticu.” DACG, MUD, 1890, f. 75, 744.

⁷²³ Odnosio se na sve sposobne Crnogorce od 16 do 60 godine, osim đaka. Mirčeta Đurović, *Isto*, 111.

⁷²⁴ Kuluk je tako prošao tri faze razvoja: do 1890. bio je isključivo u radnoj snazi, od 1890. do 1907. mogao se platiti i novcem, osim radom, i od 1907. isključivo novcem. Mirčeta Đurović, *Isto*, 112.

⁷²⁵ Naredbe nadležnih organa često ispoljavaju kruti odnos i nasilno ponašanje: DACG, MUD, 1886, f. 60, 523; DACG, MUD, 1887, f. 65, 1887; DACG, MUD, 1888, f. 67, 1284.

⁷²⁶ Knjaz Nikola je donio odluku da se popiše i muslimansko stanovništvo za vojsku. To je izazvalo negodovanje muslimanskog stanovništva, jer nijesu željeli da nose crnogorsko oružje, pa je knjaz prihvatio sugestiju ruskog poslanika Jonina da muslimani plaćaju otkup. Tako je u Crnoj Gori uvedena nizamija za sve muslimane od 18 do 50 godine. Mirčeta Đurović, *Isto*, 119.

⁷²⁷ Predlog koji je upućen Skupštini 1906. godine da se nizamija izuzme iz Ministarstva vojnog i uvrsti u vanredne prihode nije razmatran. Mirčeta Đurović, *Isto*, 119. *Stenografske bilješke Crnogorske Skupštine*, oktobar 1906, knjiga I, 574.

⁷²⁸ Od 1. maja 1899. godine prihodi od klanice i kantara dati su na upravljanje gradovima, osim u onim mjestima u kojima nijesu postojale opštinske uprave. DACG, MF, 1899, f. 168, 502. U Cetinju i Ulcinju ovi prihodi su ranije bili ustupljeni varoškim opštinama. Mirčeta Đurović, *Crnogorske finansije 1860–1915*, 122.

su prihodi od „mjeračina” na pijacama, dok su prihodi od klanica ubirani od zaklane stoke, od onoga što je bilo namijenjeno prodaji.⁷²⁹ Ovi prihodi nijesu ubirani direktno, već su davani na godišnji zakup pojedincima, preko licitacije.⁷³⁰ Prihodi su bili neznatni, a najznačajniji dio ubiran je u Podgorici, Nikšiću, Cetinju, Baru i Ulcinju. Krajem XIX vijeka u cilju poboljšanja finansija u opštinama država je preduzimala korake donošenjem propisa po kojima se povećavaju izvori samostalnih prihoda. U tom pravcu država je izdala Uredbu varoškim opštinama kojom se određuju samostalni finansijski izvori, kao i Pravilnik u kome su određeni svi opštinski nameti.⁷³¹ Lokalni nameti predstavljali su opterećenje za siromašnog crnogorskog seljaka.⁷³² Uprkos svemu, ovi prihodi su bili nedovoljni za finansijsko osamostaljivanje pojedinih opština.

2.2.2. Carinski sistem

Nakon završetka rata, već 1881. godine država počinje da preduzima mjere za regulisanje carinskog sistema. Državni savjet donio je *Zakon o naplati takse na uvoz trgovačke robe*, kojim se reguliše pitanje registracije trgovačkih radnji.⁷³³ Zakon je predviđao i kazne za neplaćanje carine, koje su čak predviđale i zabranu prava poslovanja. Naplaćivanje se sprovodilo 3 puta – 1. januara, 1. maja i 1. septembra.⁷³⁴ Zakon, ipak, nije dobro rješavao pitanja carinskog sistema, jer je regulisao pitanja carine na uvezenu trgovačku robu, ali ne i onu koja se uvozila za lične potrebe.⁷³⁵

⁷²⁹ M. Đurović, *Crnogorske finansije 1860–1915*, 122. Nakon Kongresa naplaćivano je 2 novčica na izmjereno od pola litra do 60 oka. Kasnije je određena skala od 2 do 7 novčica u zavisnosti od težine do 100 oka. Od 1886. mjeračina je bila: 1–25 oka 2 novčica, do 50 oka 3 novčica, do 75 oka 5 novčica, do 100 oka 7 n., preko 100 oka još po 2 novčica na svakih 25 oka. DACG, MF, 1886, f. 62, 133. Taksa na klanice je bila: za jagnje 10 novčica, na brava 60 i svinju 50 novčica. DACG, MF, 1882, f. I, dok. 536.

⁷³⁰ Cetinjska opština je zaključila ugovor o zakupu kantara i klanice sa Andrijom Počekom. DACG, MP, Veliki sud, 1879, f. 2, dok. 24. VII 1879. Slični ugovori 1880. potpisani su za Rijeku Crnojevića, Virpazar. DACG, MP, Veliki sud, 1880, f. 3, dok. 172, 24. VI 1880.

⁷³¹ M. Đurović, *Isto*, 124.

⁷³² Rovinski konstatuje da opštinske dadžbine teško podnose siromašni koji nemaju drugih izvora prihoda, osim onoga što zarade. *Pedeset godina na prestolu Crne Gore 1860–1910*, 1998, 493.

⁷³³ Ovaj zakon je omogućio regulisanje anarhije koja je vladala u nekontrolisanom trgovanju. Mirčeta Đurović, *Isto*, 126. „Svaki trgovac dužan je plaćati izvjesni procenat na robu trgovačku, koju u svoj dućan unese. Od ovog plaćanja izuzima se: špirit, duvan i so, roba državnog monopola. Od ove takse oslobađa se uvozna trgovina žita. Procenat uvozne takse iznosi 4% od označene na originalnome računu vrijednosti uvozne robe”. DACG, MUD, 1881, f. 19, 22. *Zakon o carinskim taksama na uvezenu trgovačku robu*, 1/13. jul 1881; *Naredba ministarstva finansija kapetanima o načinu primjene Zakona o naplati takse na uvezenu trgovačku robu*, 4/16. jul 1881. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Knjiga II, Zbornik dokumenata, Podgorica, 1998, 50, 52.

⁷³⁴ Đurović, *Isto*, 127.

⁷³⁵ DACG, MF, 1881, f. 26, 955.

Tranzitna roba nije se carinila.⁷³⁶ Problem carine na izvoz nije bio riješen na adekvatan način. Carina se plaćala na izvezenu suvu ribu i ruj, dok se trgovina suve ukljeve nije kontrolisala.⁷³⁷ Za ruj država je kontrolisala trgovinu ili je sama obavljala izvoz,⁷³⁸ sve do 1892. od kada je trgovina rujem postala slobodna.⁷³⁹ Prihod na ribu i ruj kretao se oko 2.000 fiorina. Pitanje carine na stoku prema arhivskim podacima bilo je naplaćivano samo u nekim predjelima Crne Gore.⁷⁴⁰

Prihodi carina na izvezenu robu nijesu bili veliki za državu i nijesu bili riješeni na adekvatan način krajem XIX vijeka. Kad je riječ o carini na uvezenu robu, ona je naplaćivana po *Zakonu* iz 1881. godine, sve do 1892. godine i to 4 % od vrijednosti uvezene robe,⁷⁴¹ da bi se od 25. avgusta 1892. ta stopa povećala na 6%.⁷⁴² Prijedlogom Državnog savjeta, a odobrenjem knjaza Nikole, Ministarstvo finansija je 28. septembra 1893. odlučilo da carini svu robu koja se uvozi.⁷⁴³ Država je propisom od 18. novembra 1897. godine izuzela plaćanja pšenicu, ječam, ovas, raž, heljdu, proso, kukuruz i kukuruzno brašno.⁷⁴⁴ Na ovaj način štićeno je domaće tržište i unutrašnja trgovina. Donošenjem *Zakona na trgovački obrt* 1899. godine, pored carine trgovci su morali plaćati i porez na obrt 2% vrijednosti uvezene robe.⁷⁴⁵ To je uticalo i na crnogorske finansije i na unutrašnje tržište. Došlo je do povećanja prihoda, ali i povećanja cijena, što je uslovalo nezadovoljstvo stanovništva iz svih krajeva Crne Gore.⁷⁴⁶ Iako je Ministarstvo pokušalo da interveniše i izda naredbu da se cijene ne smiju povećavati, to nije moglo spriječiti porast cijena.⁷⁴⁷

⁷³⁶ „Ne uzima se ništa na trgovinu koja ide iz austrijske granice za Tursku”. DACG, MF, 1881, f. 25, 526. Luka Đurović – Ministarstvu finansija, 1881.

⁷³⁷ Ukljeva se dobro izvozila. U periodu 1898–1899. izvezeno je 196.628 kg. DACG, MF, 1899, f. 168, 532.

⁷³⁸ Ruj je otkupljivao na Rijeci Crnojevića, Podgorici, Seljanima po 5 cvancika, a na Primorju po 6,5 cvancika. DACG, MF, 1879, f. 1, 5. V 1879.

⁷³⁹ DACG, MF, 1892, f.101, dok. 470.

⁷⁴⁰ Kapetan Krsto Lainović naplatio je od takse na izvoz životinja 472,02 fiorina. DACG, MF, 1881, f.25, dok. 23. mart 1881. Ne može se precizno na osnovu arhivske građe utvrditi do kad je naplaćivana carina na izvoznu stoku, ali se pretpostavlja da je brzo ukinuta, jer se od 1885. ne pominje. Mirčeta Đurović, *Isto*, 129.

⁷⁴¹ Mirčeta Đurović, *Isto*, 129.

⁷⁴² „Procenat uvezene takse iznosi 6% od označene na originalu za račun vrijednosti uvozne robe”. DACG, MF, 1892, f.102, 740.

⁷⁴³ „Izuzimajući Svijetli Dvor i predstavnike velikijeh sila, kod Dvora Njegovog Visočanstva, svaki bez razlike ostali podajnik ili stranac koji živi u Knjaževini, dužan je od 15 Oktobra 1893, na robu, piće, duvan, koje iz inozemstva dobavi, plaćati propisatu uvoznju taksu”. DACG, MF, 1893, f.111, 679.

⁷⁴⁴ DACG, MF, 1897, f. 152, 451.

⁷⁴⁵ *Zakon za trgovački obrt*, Cetinje, 1899, 3–8. Mirčeta Đurović, *Isto*, 133. Nameti na trgovačku robu povećali su se tako 10% (carina 8% i porez na obrt 2 %). *Zakon o naplati takse na trgovački obrt*, 20. jun / 2. jul 1899. Pavićević, Raspopović, *Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Knj. II, 1998, 404.

⁷⁴⁶ „Narod ovoga okruga (Virpazara) žali se na podignute ogromne cijene robe koja se trgovcima u dućanima zatekla... Očekuje se rješenje toga Ministarstva”. DACG, MUD, 1899, f. 114, 774. Opštinska uprava na Virpazaru – Ministarstvu unutrašnjih djela.

⁷⁴⁷ DACG, MUD, 1899, f. 115, 734, 5. VII 1899.

Prekretnicu u carinskom sistemu predstavljalo je donošenje *Zakona o ustanovi i službi carinarnica u Knjaževini Crnoj Gori i o opštoj carinskoj naplati* 1899. godine, koji označava temelj funkcionisanja carinskog sistema Crne Gore.⁷⁴⁸ Zakonom se, između ostalog, preciziraju i mjesta gdje se nalaze carinarnice: Grahovo, Njeguši, Barski Pristan, Ulcinj, Sveti Nikola, Virpazar, Rijeka Crnojevića, Plavnica, Andrijevića, Kolašin, Lever-Tara, Hum, Bobotovo Groblje.⁷⁴⁹ Njime se reguliše i pitanje plaćanja takse na uvoznu robu.⁷⁵⁰ Članom 13 predviđa se i koja su lica i robe oslobođena plaćanja carine.⁷⁵¹ Zakonom su definisana i pravila i carinske tarife na izvoz domaćih proizvoda, ruja, ribe, kože, vune. Ovim zakonom regulisala su se pravila carinarnica, njihova služba, definisale pojedine institucije, ustanovili carinski postupak i tarife, naglašena potreba za carinskom statistikom i evidencijom.

Carinski prihodi u velikoj mjeri definišu carinski sistem u Crnoj Gori krajem XIX vijeka.⁷⁵² Najviše prihoda početkom XX vijeka donosila je carinarnica u Podgorici, gotovo trećinu ukupnih carinskih prihoda u Crnoj Gori. Nakon nje, slijede Nikšić, Cetinje, Rijeka Crnojevića, Bar i Ulcinj.⁷⁵³ Povećanjem carinskih tarifa iz 1892, 1899, 1904. i 1905, rasli su i carinski prihodi. Carinska politika bila je u smjeru nameta, što se nepovoljno odnosio na privredni razvoj i stanovništvo. Da bi donekle ublažili tešku finansijsku krizu krajem XIX vijeka, država je pribjegla povećanju carina. Drastično povećanje carine na uvoz u periodu 1899–1905. uslovalo je naglo povećanje cijena, dok je cijena stoke, kao osnovnog tržišnog proizvoda, ostala nepromijenjena, što

⁷⁴⁸ *Zakona o ustanovi i službi carinarnica u Knjaževini Crnoj Gori i o opštoj carinskoj naplati*, Cetinje, 1899, 3–34. Zakon ima 14 glava u kojima su definisana brojna pitanja carinske službe u Crnoj Gori. Mirčeta Đurović, *Isto*, 133. *Zakon o ustanovi i službi carinarnica u Knjaževini Crnoj Gori*, 20. jun / 3. jul 1899. Pavićević, Raspopović, *Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Knjiga II, 1998, 419.

⁷⁴⁹ *Zakona o ustanovi i službi carinarnica u Knjaževini Crnoj Gori i o opštoj carinskoj naplati*, Cetinje, 1899, Glava XI, 3–34. Marović, *Ekonomika istorija Crne Gore*, 278.

⁷⁵⁰ 1. Na svu uvoznu robu 8% vrijednosti po originalnom računu; 2. Na svaki kilogram duvana, cigara i cigareta po 2 fiorina; 3. kao i na špirituozna pića: ekstrakt 10 f; esencija za ocat 1 f; konjak, rum i špiritus sa anizom 0.60; špirit prosti – bez anize 0,50; abšencije, mastike i razne rakije 0,30; liker 0,60, širupi 0,30, vina prosta u bačvama i ocat 0,30; vina fina – šampanj 1; razna 0,50; bira 0,10. *Zakona o ustanovi i službi carinarnica u Knjaževini Crnoj Gori i o opštoj carinskoj naplati*, 3–34.

⁷⁵¹ Carine su oslobođeni dvor knjaza Nikole i predstavnici stranih država. Carinske takse oslobođeni su sljedeći proizvodi: „rumetin i rumetinovo brašno, pšenica, raž, ječam, pros, ovas, fadžola, leća, jelda, trava, sijeno, slama, novci, novine i časopisi”, član 53; kao i stvari neophodne putniku za ličnu upotrebu, stvari za kuću i dr. *Zakon o ustanovi i službi carinarnica u Knjaževini Crnoj Gori i o opštoj carinskoj naplati*, 3–34.

⁷⁵² Do 1899. godine carinski prihodi su vođeni u posebnim protokolima, a nakon tog perioda u carinskim knjigama. DACG, MF, Protokol prihoda od trgovine 1883–1899; Glavni protokoli carinskih prihoda 1899–1914. Detaljno o tome vidjeti u: Mirčeta Đurović, *Crnogorske finansije 1860–1915*, 143.

⁷⁵³ Mirčeta Đurović, *Isto*, 146. Podaci za 1904. god. Podgorica 213.211,76; Nikšić 62.038,14, Cetinje 95.015,53, Rijeka Crnojevića 33.377,81, Bar – Pristan 26.554,26, Ulcinj 20.533,81. DACG, MF, Knjige carinskih prihoda za 1904.

se nepovoljno odrazilo na seljake.⁷⁵⁴ Trgovci su lako podnosili namete, tako što su ih kompenzovali povećanjem cijena proizvoda. Zaključuje se da je najveći teret ovakvih povećanja trpio crnogorski seljak i potrošač. To je dovodilo do osiromašenja velikog dijela stanovništva.⁷⁵⁵

Carinski odnosi sa velikim brojem stranih država regulisani su tek krajem XIX i početkom XX vijeka. Za Crnu Goru veliki značaj, kako uvoza tako i izvoza robe, predstavljala je Austro-Ugarska. Trgovačke i druge veze između Crne Gore i Primorja decenijama su bile jedan od najznačajnijih faktora za obje strane. Koliko su Bokeljima bili neophodni stoka i stočni proizvodi iz Crne Gore, toliko su i Crnogorcima bili važni industrijski i zanatski proizvodi iz Primorja. Nakon Berlinskog kongresa spoljnotrgovinski promet između dvije zemlje bio je i dalje veoma značajan. Ipak, ti odnosi nijesu bili uvijek obostrani. Tako je Austro-Ugarska nakon 1878. godine pooštrila carinske mjere prema Crnoj Gori. One su se odnosile u sljedećem: trgovinski tranzit preko Austro-Ugarske moći će se vršiti samo u pazarnim danima; so iz Austro-Ugarske se može izvoziti samo određenim putevima; tranzit duvana za Crnu Goru dozvoljen je samo sa tranzitnom knjigom dozvoljenom od strane „*kraljevskih carinskih vlasti*”.⁷⁵⁶ Radi suzbijanja krijumčarenja crnogorske vlasti su uputile dopis svim kapetanijama u cilju upoznavanja sa navedenim odlukama od strane austrougarske države.⁷⁵⁷ Austrougarska vlada je dostavila i novu carinsku tarifu za sve crnogorske proizvode koji se uvoze u tu zemlju.⁷⁵⁸ Crnogorska strana je predlagala i neke druge mjere, kao što su usmjeravanje izvoza preko Bara i Ulcinja, da bi ublažila nepovoljne efekte austrougarskih carina.⁷⁵⁹

Još su 1884. godine zvanične novine pisale da ne bi trebalo previše dopuštati stranim silama da zauzmu ekonomiju Crne Gore u potpunosti, a isto tako da treba dopustiti da velike strane sile vode na teritoriji Crne Gore borbu za trgovačke veze i odnose, jer će samo na taj način izaći korist za zemlju. Pošto tada Crna Gora nije previše izvozila, a uvozila je dosta sa strane, problem je bio u tome, smatraju u novinama, što u zemlji nije bilo industrije i prerađivačkih kapaciteta u dovoljnoj

⁷⁵⁴ *Glas Crnogorca*, broj 41, 1892, Cetinje, 11. oktobar 1881, 1. *Glas Crnogorca*, broj 49, 1904, Cetinje, 4. decembar 1888, 1.

⁷⁵⁵ Rovinski govori o negativnim posljedicama povećanja carina. Tomanović, Lazar, *Crnogorski Ministarski Savjet, Pedeset godina na prestolu Crne Gore 1860–1910*, Podgorica, 1998, 83.

⁷⁵⁶ DACG, MUD, 1880, f. 16, 3458, 10. XII 1880.

⁷⁵⁷ DACG, MUD, 1880, f. 16, 3458, 10. XII 1880. Ministarstvo unutrašnjih djela – kapetanima.

⁷⁵⁸ DACG, MUD, 1880, f. 13. dok. 1812. Visoke cijene carinskih proizvoda uslovile su veće krijumčarenje robe, pa je austrougarska vlada donekle ublažila mjere i dozvolila prenos robe svakog dana osim nedjelje i svećanih dana. DACG, MUD, 1881, f. 19, 13.

⁷⁵⁹ Kapetan Stevan Zimonjić predlaže da se izvoz orijentise prema Baru i Ulcinju, kao i da se formira domaće trgovačko društvo koje bi se bavilo izvozom stoke. ABO NMCG, Nikola I, 20. VI 1882. Đurović, *Isto*, 150.

mjeri.⁷⁶⁰ Knjaz Nikola je ulagao velike napore na modernizovanju privrednog života Crne Gore. Crna Gora nije imala veliki izvoz. Glavni predmet njenog izvoza bio je stočarstvo.⁷⁶¹ Ono je imalo povoljne uslove za razvoj, dosta šuma i pašnjaka.⁷⁶² U spoljnoj trgovini prema Francuskoj ono je predstavljalo njen najvažniji izvozni artikal. Osim izvoza stoke pregovaralo se i o izgradnji transbalkanske željeznice od Dunava do Jadrana.⁷⁶³

Prvi trgovinski ugovor koji je Crna Gora sklopila sa nekom stranom zemljom bio je ugovor sa Velikom Britanijom. Ona je ugovor zaključila 21. januara 1882. godine.⁷⁶⁴ Ugovor za Crnu Goru nije imao neku praktičnu vrijednost.⁷⁶⁵ Ipak, ovaj ugovor je predstavljao putokaz za sklapanje carinskih i trgovačkih ugovora i sa drugim zemljama.⁷⁶⁶ Crna Gora je trgovala sa Britanijom preko Malte. Ta trgovina najčešće se svodila na izvoz stoke.⁷⁶⁷ Dobar dio trgovačkog saobraćaja sa inostranstvom (Italijom⁷⁶⁸, Francuskom,⁷⁶⁹ Grčkom⁷⁷⁰) odvijao se preko crnogorskih luka Bara i Ulcinja.⁷⁷¹ Konji su najviše izvoženi u Italiju, krupna stoka na Maltu, a sitna stoka u Francusku. Jedan dio izvožen je u Skadar, Bosnu, Hercegovinu.⁷⁷² Krajem XIX vijeka italijanski trgovci postepeno su prodirali u trgovinu Crne Gore, otvarali svoja stovarišta i trgovačke radnje. Bili su zastupljeni u najvećim mjestima. Trgovali su obično vinima, likerima.⁷⁷³ U prethodnom periodu najviše se uvozilo žito i so. Preko polovine uvoza otpadalo je na ovu robu. Zatim su se uvozili

⁷⁶⁰ *Glas Crnogorca*, broj 30, 1884, Cetinje, 22. jul 1884, 1.

⁷⁶¹ *Glas Crnogorca*, broj 27, 1892, Cetinje, 4. jul 1892, 1.

⁷⁶² Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, Cetinje, 1958, 8.

⁷⁶³ Ivona Jovanović, *Francuski jezik i kultura u Crnoj Gori (1830–1914)*, Podgorica, 2016, 142.

⁷⁶⁴ Saša Knežević, *Privredne i kulturne veze Velike Britanije i Crne Gore 1878–1908*, Istorijski zapisi, godina LXIX, sveska 3, Podgorica, 1996, 76. „Svaka U Britanskoj proizvedena ili rukom izrađena roba uvoziće se u Crnu Goru slobodna od svake dažbine ili takse”. *Glas Crnogorca*, broj 19, 1882, Cetinje, 21. januar 1882, 1.

⁷⁶⁵ „Sa teoretične strane može se reći da je ovaj ugovor vrlo povoljan za nas. Praktična vrijednost njegova za sad je slaba i tek se vremenom može pokazati... Naša trgovina i radinost nije ni blizu toliko razvijena da bi se mogla okoristiti ovijem ugovorom... Isto tako i izvoz naših proizvoda kao i uvoz engleske robe u našu zemlju jedva da će stajati na kojem stepenu iznad nule”. *Glas Crnogorca*, broj 19, 1882, Cetinje, 21. januar 1882, 1.

⁷⁶⁶ Ministarstvo finansija uputilo je dopis kapetanima da se svi trgovci upoznaju sa ovim ugovorom. U dopisu oštro se napada austrougarska carinska politika i preporučuje izvoz preko Bara za druge zemlje, pa i Englesku. DACG, MF, 1882, f. III, dok. 3. VI 1882.

⁷⁶⁷ Saša Knežević, *Privredne i kulturne veze Velike Britanije i Crne Gore 1878–1908*, Istorijski zapisi, godina LXIX, sveska 3, Podgorica, 1996, 78.

⁷⁶⁸ Ugovor sa Italijom na 10 godina zaključen je 28. marta 1883. godine. ABO NMCG, Nikola I, dok. 23. IV 1883.

⁷⁶⁹ Sa Francuskom je potpisan ugovor sredinom 1892. godine na bazi klauzule najvećeg povlašćenja. *Ugovori o trgovini i plovidbi zaključeni između Crne Gore i inostranih država*, Cetinje, 1912, 25. M. Đurović, *Isto*, 152.

⁷⁷⁰ Trgovinski ugovor sa Grčkom i pomorska konvencija potpisan je 1897. godine. *Glas Crnogorca*, broj 51, 1897, Cetinje, 14. novembar 1897, 1.

⁷⁷¹ Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, Cetinje, 1958, 180.

⁷⁷² Đurović, *Isto*, 183.

⁷⁷³ Đurović, *Isto* 234.

fabrički proizvodi, pića i razna roba široke potrošnje.⁷⁷⁴ Crnogorski trgovci koji su izvozili u Srbiju,⁷⁷⁵ ribu – ukljevu saragu, ulje, ruj, morali su da uzmu pismeno uvjerenje od mjesne vlasti, odakle se proizvodi kreću, kojim se dokazuje da su isključivo crnogorskog porijekla. Svako takvo pismeno uvjerenje trebalo je biti podneseno kancelariji Ministarstva inostranih djela, da bude ovjereno.⁷⁷⁶ Crnogorske vlasti izvezile su u Srbiju osušenu ribu ukljevu, ulje iz Bara i ruj. Imala je povlastice na izvoz ove robe, ali ne i robe koja je proizvedena negdje drugo, a zatim bila u Crnoj Gori pa izvezena u Srbiju. Tražilo se da za svaki proizvod postoji uvjerenje carinskih organa da je proizvod iz Crne Gore.⁷⁷⁷ Količine koje su išle na tržište Srbije bile su male, tako da imamo, na primjer, da je trgovac iz Rijeke Crnojevića prodao u Srbiji oko 5.000 litara ulja.⁷⁷⁸ Sa druge strane, takođe su bile manje količine proizvoda koje su dolazile u Crnu Goru.⁷⁷⁹ Srbija je, na primjer, izvozila u Crnu Goru suvo meso, suve šljive i šljivovicu, za čijom potrošnjom nije bile prevelikog interesovanja.⁷⁸⁰

Do kraja XIX vijeka Crna Gora je imala regulisane carinske i trgovačke odnose sa Engleskom, Italijom, Francuskom, Grčkom, Srbijom. Kad je stupio na snagu *Zakon o ustanovi i službi carinarnica* 1. jula 1899. godine došlo je do podvajanja carinske takse iz zemalja ugovornica i neugovornica. Član 51 zakona predviđa 4% carine za zemlje koje nijesu imale ugovor sa Crnom Gorom. Sredinom 1899. traženo je od zemalja koje imaju ugovor sa Crnom Gorom da moraju imati dokumenta o porijeklu robe. U suprotnom plaćaće porez.⁷⁸¹ To je primoralo mnoge zemlje da regulišu ugovore sa Crnom Gorom. Kasnije, 1903. donošenjem novog carinskog zakona pitanje carinskih i trgovačkih odnosa regulisano je na drugačiji način.⁷⁸² Otkazani su svi ugovori do kraja 1904. i predloženi novi ugovori sa svim zemljama. Crna Gora je novim ugovorima do 1903. imala regulisane trgovinske i carinske odnose sa 15 zemalja: Belgijom, Egiptom, Srbijom, Njemačkom,

⁷⁷⁴ Đurović, *Isto*, 81.

⁷⁷⁵ Godine 1891. sklopljena je privremena konvencija sa Srbijom u trajanju od godinu i po dana, od 1. maja 1891. do 4. oktobra 1892. *Glas Crnogorca*, broj 25, 1891, Cetinje, 15. jun 1891, 1. Novi ugovor je potpisan 1896. *Glas Crnogorca*, broj 51, 1896, Cetinje, 14. novembar 1896, 1.

⁷⁷⁶ *Glas Crnogorca*, broj 19, 1896, Cetinje, 14. maj 1896, 3.

⁷⁷⁷ Novak Ražnatović, *Trgovinski odnosi između Crne Gore i Srbije 1890–1903*, Istorijski zapisi, knjiga XXIII, sveska 2, Titograd, 1966, 325.

⁷⁷⁸ Ražnatović, *Isto*, 329.

⁷⁷⁹ Ražnatović, *Isto*, 330.

⁷⁸⁰ Ražnatović, *Isto*, 341.

⁷⁸¹ „Dakle, prolaz robe preko naše zemlje zabranjen je za one zemlje preko kojih naši proizvodi ne mogu nikako slobodno prolaziti. Ovo kaži na lijepi način da to više nikako ne može biti”. DACG, MF, 1899, f. 169, 1100.

⁷⁸² Carinski zakon za Knjaževinu Crnu Goru, 6/19. decembar 1903; *Zakon o carinskoj minimalnoj tarifi za Knjaževinu Crnu Goru*, 6/19. decembar 1903. Pavićević, Raspopović, *Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Knjiga II, 1998, 584

Holandijom, Grčkom, Austrijom, Bugarskom, Rusijom, Engleskom, Turskom, Italijom, Francuskom, Švajcarskom, Rumunijom.⁷⁸³

Kada se posmatra carinski sistem u cjelini u Crnoj Gori u posljednjim decenijama XIX vijeka može se zaključiti da on nije ni mogao biti u tolikoj mjeri razvijen s obzirom na ekonomske mogućnosti zemlje, kao i društvene okolnosti u kojima se ona nalazila. Takođe, nije bilo razvijene industrije, o čemu će biti riječi kasnije, da bi se pomoću carine štitio njen razvoj. Država je pokušavala određenim mjerama da zaštiti domaćeg proizvođača, što se, na primjer, vidi po uvozu vina.⁷⁸⁴ Povećanje carinskih stopa bilo je u pravcu donošenja finansijskih prihoda, ali ne i u cilju ekonomskog razvitka države i društvenog napretka. Neki osnovni prehrambeni proizvodi, kao brašno, voće, začini, bili su oslobođeni carine ili je ona bila veoma niska. Time je država pokušavala da zaštiti potrošača u Crnoj Gori da dođe što jeftinije do, prije svega žita, koje je uvijek nedostajalo u Crnoj Gori. Prihodi od carina su rasli, pa je ona postajala najznačajniji finansijski prihod države.⁷⁸⁵

2.2.3. Monopoli

Sistem zakupa, koji je bio razvijen u Crnoj Gori do 1878. godine, država je počela da suzbija, i potpomaže slobodan protok roba, a njegovo zadržavanje je bilo samo u nekim opštinama,⁷⁸⁶ ili kod onih artikala koji su bili monopolisani od strane države. Tako je pod zakup država izdavala trgovinu rujem, alkoholom, buharicom, duvanom, solju, negdje prodaju hljeba i mesa. Najčešće je to rađeno putem licitacije. Zakupci su uglavnom bili ljudi bliski vlastima.⁷⁸⁷ U novinama se objavljuju česte licitacije za određene proizvode, pa se pozivaju svi koji bi htjeli učestvovati u zakupu istih, da dođu u kancelariju Ministarstva finansija.⁷⁸⁸ Ugovor se davao onima koji za najnižu cijenu nabave proizvode i predaju je u državne magacine na Plavnici, Rijeci ili

⁷⁸³ Detaljnije o Zakonu u knjizi Đurović, *Crnogorske finansije 1860–1915*, 153–162.

⁷⁸⁴ U periodu od 1. marta 1898. do 1. marta 1899. uvezeno je 732.331 kg (Podgorica 107.171, Rijeka Crnojevića 120.232, Cetinje 277.623). DACG, MF, 1899, f. 168, 324. Za period 1. jula 1899 do 1. jula 1900. uvoz je iznosio 644.260 kg (Rijeka Crnojevića 111.156, Podgorica 155.963, Cetinje 231.926). DACG, MF, 1900, f. 177, 1017.

⁷⁸⁵ Prihodi od carina su 1883. godine iznosili 70.509,82 perpera, a 1910. bio je 1.366.737 perpera. Marović, *Ekonomika istorija Crne Gore*, 278.

⁷⁸⁶ Prodaju hljeba koja je bila data u zakup jednom trgovcu u Nikšiću 1881. godine, Ministarstvo finansija ukinulo je i uvelo slobodan promet. DACG, MF, 1881, f. 26, 1114.

⁷⁸⁷ Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, Cetinje, 1958, 65.

⁷⁸⁸ *Glas Crnogoraca*, broj 11, 1880, Cetinje, 15. mart 1880, 4.

Viru. U nekim ugovorima tražila se kaucija bilo u „*novcu, kartelama ili u sigurnom jemstvu*.”⁷⁸⁹ Državni magazini su se nalazili: na Njegušima, Grahovu, Rijeci Crnojevića, Plavnici, a Crna Gora je imala i skladišta u Kotoru i Risnu.⁷⁹⁰ Sistem zakupa bio je odraz društvenih i ekonomskih prilika do 1879. godine i sporog razvitka savremenih odnosa u zemlji. Nakon Berlinskog kongresa, budući da je došlo do uvećanja trgovina, zakup je predstavljao prepreku slobodnom razvitku prometa i formiranju trgovačkog kapitala. Samim ekonomskim razvitkom države početkom XX vijeka, zakup će biti potisnut kao recidiv prošlosti. Kad je riječ o monopolu, crnogorska država nije imala izgrađen sistem, jer je često bilo promjena, osim kod monopola soli.⁷⁹¹ U periodu 1878–1910. u Crnoj Gori postojali su monopoli soli, alkoholnih pića, petroleja, cigar-papira i duvana.⁷⁹²

2.2.3.1. Monopol soli, alkoholnih pića, petroleja, cigar-papira, duvana

Crna Gora je bila veliki potrošač soli, što je iznosilo između 2 i 3 miliona kg godišnje.⁷⁹³ Prije 1879. godine monopol soli nije bio regulisan, pa su trgovci nabavljali so iz Primorja i time izbjegavali monopol. Zbog toga je Ministarstvo finansija podsjetilo da je so monopolisana roba i da samo država ima pravo kontrole nabavke i prodaje ovog artikla.⁷⁹⁴ Da bi stanovništvo usmjerilo samo na domaće tržište, država se obratila austrijskoj vladi da zaustave prodaju soli crnogorskim građanima.⁷⁹⁵

U prvim godinama nakon Berlinskog kongresa so se nabavljala iz Italije.⁷⁹⁶ Iz ugovora od maja 1881. godine crnogorske vlade sa jednim italijanskim trgovcem Antonijem Manosom vidi se da je bio obavezan da u roku od tri godine isporuči 10 miliona kg soli.⁷⁹⁷ Ta isporuka nije tekla

⁷⁸⁹ *Glas Crnogorca*, broj 6, 1885, Cetinje, 17. februar 1885, 4.

⁷⁹⁰ U početku se plaćalo 5 soldi na kol. na noć, a kasnije 3 solda. DACG, MF, 1882, f. 1, 12. III, 24. IV; f. 3, 31. X 1882.

⁷⁹¹ Đurović, *Crnogorske finansije 1860–1915*, 164–166.

⁷⁹² Marović, *Ekonomika istorija Crne Gore*, 280.

⁷⁹³ Prosječno se trošilo oko dva i po miliona kg soli, odnosno više od 10 kg po stanovniku. DACG, MF, 1881, f. 25, 45. Dobavljači soli su bili uglavnom strani trgovci. Tokom 1880. i početkom 1881. so je nabavljao trgovac Gvido Vulev Perović. So je nabavljana iz Sicilije od Josifa Dalija. DACG, MF, tabelarni pregled i kupovina soli 1880–1881. Vidi: M. Đurović, *Isto*, 167.

⁷⁹⁴ DACG, MF, 1879, f. 1, 19. VI 1879.

⁷⁹⁵ Preko poslanika Temela zamolili su da obznanе „*austro-ugarskim solarskim uredima da zaustave svaku i najmanju prodaju soli crnogorskim podajnicima živećim u granicama Knjaževine*”. DACG, MUD, 1879, f. 4, 935, 30. IX 1879.

⁷⁹⁶ To potvrđuje ugovor zaključen sa jednom firmom iz Sicilije. DACG, MF, 1879, f.2, 8. XII 1879.

⁷⁹⁷ Ugovor je sklopljen sa Antonijem Manosom 29. maja 1881. godine. Nabavljana je po cijeni 2,55 fionina po tovaru. DACG, MF, 1881, f. 25, 514.

planiranom dinamikom, pa je došlo do oskudice ovog proizvoda,⁷⁹⁸ a njegovi brodovi bili su zaplijenjeni kao garant za izvršavanje ugovora.⁷⁹⁹

Država je prodaju soli do 1890. godine dodjeljivala ljudima koji su preko licitacije davali najbolje uslove.⁸⁰⁰ Najveći isporučilac soli od 1885. do kraja XIX vijeka bio je skadarski trgovac Paško Koka.⁸⁰¹ So se isporučivala uglavnom u magacine u Plavnici, Virpazaru i Rijeci Crnojevića, a nešto manje u Bar i Ulcinj. Nakon 1890. otvaraju se i magacini na Grahovu i Njegušima, kao i Danilovgradu krajem XIX vijeka.⁸⁰² Ministarstvo financija davalo je so na licitaciju i 1900. godine. Bilo je predviđeno da se ugovor dâ onome ko se za najnižu cijenu obaveže da nabavlja iz inostranstva morsku so, prema mostri koja se nalazila u kancelariji Ministarstva finansija i da je predaje na decimal u državne magazine: Plavnica, Rijeka, Vir, Bar, Ulcinj, Njeguši, Grahovo. Ugovor je, na primjer, sklapan za petnaest miliona kilograma.⁸⁰³

Prema arhivskoj građi u periodu od 1890. do 1900. isporučeno je ukupno 23.890.726,37 kg soli, dok su prihodi iznosili 1.122.898,48 fiorina.⁸⁰⁴ So se nabavljala po različitim cijenama zavisno od mjesta gdje se isporučivala. Cijena soli je bila ista u svim magacinima i iznosila je 5 fiorina kvintal do kraja XIX vijeka.⁸⁰⁵ Tom mjerom, vidimo, država je pokušavala da unekoliko zaštititi kupce soli, jer bi je tako, npr. Graholjvani morali kupovati skuplje nego oni u Primorju ili Podgorici. Kasnije 1905. prodavala se i po 10 kruna po kvintalu u Baru i Rijeci Crnojevića, Podgorici 11, Nikšići 12 kruna.⁸⁰⁶ So se nabavljala i od trgovaca Nuš Kole,⁸⁰⁷ Šakira Efendije,⁸⁰⁸

⁷⁹⁸ DACG, MUD, 1882, f. 30, 129.

⁷⁹⁹ DACG, MF, 1882, f. 1, 172. Mirčeta Đurović, *Pokušaj stvaranja akcionarskih društava u Crnoj Gori do kraja XIX vijeka*, Istorijski zapisi, knjiga XIV, sveska 1–2, Titograd, 1958, 118.

⁸⁰⁰ DACG, MUD, 1881, f. 19, 42. DACG, MF, 1885, f. 56, 425.

⁸⁰¹ Đurović, *Isto*, 168. DACG, MF, 1885, f. 56, 55; DACG, MF, 1886, f. 62, 89; DACG, MF, 1887, f. 68, 639; DACG, MF, 1890, f. 83, 387; DACG, MF, 1895, f. 123, 708. DACG, MF, pregled kupovine i prodaje soli 1890–1900, protokol br. 42.

⁸⁰² Marović, *Ekonomika istorija Crne Gore*, 280; Đurović, *Crnogorske finansije 1860–1915*, 168.

⁸⁰³ *Glas Crnogoraca*, broj 1, 1900, Cetinje, 5. januar 1900, 4.

⁸⁰⁴ DACG, MF, 1890–1900, protokoli soli. Vidjeti detaljnije Đurović, *Isto*, 168–169. Najviše je isporučeno preko Plavnice 13.321.300,30 kg, zatim Grahova 5.069.417,20; Rijeke Crnojevića 2.203.266; Njeguša 1.181.755,97; Bara i Ulcinja 1.141.742,20; Virpazara 973.244,70.

⁸⁰⁵ U 1880. so je prodavana 7 fiorina po kvintalu, jer je suplje nabavljana. Od 1881. prodaje se po 5 fiorina, osim u Baru i Ulcinju gdje je jedno vrijeme bila 4, odnosno 4,3 f. DACG, MF, pregled kupovine i prodaje soli 1890–1900. Đurović, *Isto*, 170.

⁸⁰⁶ DACG, MF, protokol 3, dok. 90, knjiga primanja i izdavanja soli 1906–1909. Đurović, *Isto*, 170.

⁸⁰⁷ Sa Nuš Kolom ugovor je potpisan 1890. i 1895. godine o isporuci 8 miliona kg soli. DACG, MF, protokoli soli 1890–1900. Đurović, *Isto*, 171.

⁸⁰⁸ Skadarski trgovac Šakir Efendija obavezao se da isporuči 15 miliona kg soli u roku od 5 godina. *Glas Crnogoraca*, broj 1, 1900, Cetinje, 1. januar 1900, 4. DACG, MF, 1901, f. 194, 673.

Radoslava Žutkića, Otomanskog društva.⁸⁰⁹ Iz crnogorskih magazina so su koristili i obližni krajevi i stanovnici izvan Crne Gore.⁸¹⁰ Prihodi soli, prema arhivskoj građi, kretali su se godišnje između 200 do 300 hiljada perpera, čime su predstavljali značajan finansijski prihod za državu. Tu su i izdaci nabavke, plate službenicima, održavanje magacina i dr., tako je državi ostajalo oko 200.000 perpera. Budući da nije bila proizvođač soli, crnogorska država je namjeravala da izgradi solanu u Baru. Tim povodom je Emanuel Nikolić boravio 1897. godine u Crnoj Gori.⁸¹¹ Ovi projekti nažalost ostali su neostvareni, iako nijesu tražili velika finansijska ulaganja.

Period 1878–1914. različito tretira alkoholna pića u finansijskom sistemu Crne Gore. Ona su tek monopolisana od 1900. godine, mada je i znatno ranije uvedena neka vrsta monopola. Državni magacini pića nalazili su se u Baru, na Njegušima i Grahovu, u kojima su trgovci kupovali piće i prodavali ga. Cijene pića iznosile su od 0,40 do 6 fiorina po flaši.⁸¹² Iako je prodaja pića bila slobodna, plaćala se taksa u zavisnosti od vrste alkohola.⁸¹³ Država je već od 1880. strogo zabranjivala nabavku pića, osim u državnim magacinima.⁸¹⁴ Da je država i ranije nastojala da uvede monopol pića, vidi se po arhivskoj građi.⁸¹⁵ Davala je u zakup pića pojedinim trgovcima putem licitacije.⁸¹⁶ Ubrzo je došlo do promjene kod prometa alkoholnih pića. Tako je jednom naredbom iz 1882. godine država odlučila da više ne nabavlja alkoholna pića i da dozvoli slobodan promet. Budući da su se smanjili državni prihodi, bilo je opravdanije da se dozvoli slobodan

⁸⁰⁹ So se isporučivala i preko kotorskog trgovca Radoslava Žutkića i Otomanskog društva. Detaljnije vidjeti: Đurović, *Isto*, 171.

⁸¹⁰ „Karavani iz prekograničice, tj. pljevaljske i kolašinske nahije, kao obično svake godine, počeli su i ove godine u ovu varoš dolaziti za so”. DACG, MF, 1885, f. 56, 422. Kapetan Krsto Lainović – ministru finansija Matanoviću, 22. V, 1885. „A za so, dati, znaš da se nesmiye iz druge države kupovati za našu, no se ja vazda iz naše dosad za Tursku nosila”. DACG, MUD, 1887, f. 62, 178.

⁸¹¹ Imao je ideju da se izgrade dva manja bazena, koji bi donosili 4.000 kg soli dnevno. Iz predračuna ugovora vidi se veoma skromna zamisao ovog projekta. DACG, MF, f. projekat solane. Isp. Đurović, *Crnogorske finansije 1860–1915*, 175.

⁸¹² Kretale su se na sljedeći način: špirit 2,40; rum 2,40; šljivovica 2,40; apšencija 2,40; cipar 2,40; rozolija 6; rakija od špirita 1,20; rakija dalmatinska 1,20; mastika 1,60. DACG, MF, 1880, f. 15, 412.

⁸¹³ Taksa je iznosila špirit 0,40; rum 1; šljivovica 0,60; apšencija 0,60; cipar 0,60; rakija od špirita 0,50; rakija dalmatinska 0,40; mastika 0,40. DACG, MF, 1880, f. 17, 1137.

⁸¹⁴ „Saopštite narodu ko god da se uhvati da kupuje pića osim iz državnih magazina biće kažnjen sa 50 talijera i uzeće mu se piće koje je krijući kupio... Ko god prokaže onoga te piće krišom kupuje dobiće iz kase 25 talijera i daće mu se ono piće koje je kupljeno krišom izvan magazina državnih”. DACG, MF, 1880, f. 15, 412.

⁸¹⁵ „Špirit, duvan i so biće monopoli državnih... K tome radu pristupiće Savjet da rešava dok mu vi i vojvoda Mirko pošaljete spisak dućana”. DACG, MUD, 1881, f. 19, 25. Vojvoda Mašo Vrbica – vojvodi Simu Popoviću, 13. januar, 1881.

⁸¹⁶ DACG, MF, 1881, f. 26, 1117.

promet uz određenu taksu.⁸¹⁷ Nakon Berlinskog kongresa taksa je bila niža, da bi se kasnije do kraja XIX vijeka znatno uvećala.⁸¹⁸ Monopol na alkoholna pića uveden je 1. januara 1900.⁸¹⁹ Ministarstvo finansija naručivalo je piće iz Trsta i Srbije.⁸²⁰ Kad je stupio Carinski zakon 1904. godine, ukinut je monopol pića, a uvedena carinska tarifa.⁸²¹ Prihodi od monopola alkoholnih pića nije donosio državi veći profit.⁸²²

Monopol na petrolej, kao veoma važan artikal, regulisan je naredbom od 16. februara 1896. godine.⁸²³ Mogao se kupovati u državnim magacinima na Rijeci Crnojevića, Virpazaru, Plavnici, Grahovu, Njegušima, Baru i Ulcinju, po cijeni od 4,50 fiorina za „kašetu”, odnosno „lamu”. To je dovelo do uvećanja cijena petroleja.⁸²⁴ Nabavljan je uglavnom iz Odese, nešto manje iz Trsta i Skadra.⁸²⁵ Pošto nije donosio mnogo prihoda, država je odlučila 1. januara 1900. da ukine ovaj monopol. Uvođenje monopola na petrolej ogleda se i u povećanju njegove cijene, što je veoma negativno uticalo na stanovništvo, pa je njegovo ukidanje dočekano sa odobravanjem u narodu.

Monopol cigar-papira država je uvela 15. marta 1905. godine.⁸²⁶ Njegovi prihodi ustupljeni su cetinjskoj opštini, zbog uvećanih troškova koje je imao ovaj grad, kao prijestonica. Monopol je iznosio 20.000 do 30.000 perpera godišnje. Kako opština nije mogla da obezbijedi ovaj monopol i osujeti krijumčarenje, država ga je preuzela krajem 1907. godine. Prihodi su iznosili od oko 40.000 do 90.000 perpera.⁸²⁷

⁸¹⁷ U naredbi se jasno apostrofira da je država imala isključivo pravo na monopol i da „je riješila da je po danas svaki trgovac slobodan sva špirituožna pića da sam hoće kupovati, na koja plaćati mora taksu po niže naznačenoj tablici”. DACG, MF, 1882, f. 1, 148.

⁸¹⁸ DACG, MF, protokoli prihoda od špirituožnog pića i preograničnog duvana za godinu 1883–1899. Đurović, *Crnogorske finansije 1860–1915*, 180–181.

⁸¹⁹ Špirituožna pića: špirit, rum, šljiva, mastika, abšencija, razne rakije postaju monopolisane, dok likeri i druga pića nijesu, a na njih se plaćala carina prema *Zakonu o ustrojstvu i službi carinarnica* 1899. DACG, MF, 1900, f. 176, 480.

⁸²⁰ Od tršćanskih trgovaca Damjanovića i Širovića piće je neposredno isporučivano magacinima na Grahovu, Njegušima, Baru. DACG, MUD, 1900, f. 117, 3. Nabavka šljivovice bila je povjerena cetinjskom trgovcu Niku Vitoroviću. DACG, MF, 1901, f. 193, 112.

⁸²¹ Đurović, *Isto*, 182–183.

⁸²² Prije uvođenja monopola, 1898, prihod od taksi iznosio je 85.707,02 fiorina, a za vrijeme monopola 75.009,08 fiorina. Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, 281. Đurović, *Isto*, 183.

⁸²³ „Na predlog Državnog savjeta, a sa odobrenjem Njegovog Visočanstva Gospodara, riješeno je da, počinjući od 1. marta 1896. unaprijed, petrolija postaje monopol državni... Potom je svakome zabranjeno uvoziti u Knjaževinu petrolija iz inozemstva, onaj ko bi se uhvatio... da dobavlja drugog osim državnog izgubiće uhvaćeno ulje i suviše platiće globe fior. a. v. tri na svaku lamu”. DACG, MF, 1896, f. 135, 244.

⁸²⁴ Prije monopola cijena petroleja je iznosila 3,13, a nakon toka čak 4,50 fiorina. DACG, MF, 1896, f. 135, 203.

⁸²⁵ DACG, MF, pregled kupovine i prodaje petroleja 1896–1897. Đurović, *Isto*, 187.

⁸²⁶ *Glas Crnogorca*, broj 7, 1905, Cetinje, 19. februar 1905, 2.

⁸²⁷ Za 1908. godinu prihodi su iznosili 39.404,77 perpera; 1909 – 62.488,47; 1910 – 79.162,74; 1911 – 87.936,47. Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, 282. Đurović, *Crnogorske finansije 1860–1915*, 188.

Poslije Berlinskog kongresa država je uvela porez na duvan.⁸²⁸ Godine 1881. izvršena je procjena duvana za sve proizvođače.⁸²⁹ Taksa je naplaćivana do 1883. godine na domaći duvan, a na uvozni je ostala i kasnije.⁸³⁰ Država je namjeravala da prvih godina nakon Berlinskog kongresa uvede monopol na duvan, ali se to desilo znatno kasnije, tek 1903.⁸³¹

Država je otkupljivala duvan u periodu 1893–1897. U tom pravcu obratila se Austriji da otkupi određenu količinu duvana. Finansijski efekti otkupa i prodaje duvana nijesu bili veliki i iznosili su 24.899,50 fiorina.⁸³² Na to je uticao loš kvalitet duvana (treće i četvrte klase), troškovi otkupa, razlika između otkupne i prodajne cijene, transport do Kotora, ambalaža. Budući da je državni otkup stalno opadao, država je bila u gubicima, pa je na kraju odustala od otkupa i izvoza duvana.⁸³³ Pošto država nije imala mogućnosti da organizuje preradu duvana, rješenje je potraženo u stranim kompanijama.⁸³⁴ Zainteresovani koncesionari za preradu i prodaju duvana bili su iz Belgije,⁸³⁵ Turske,⁸³⁶ Italije,⁸³⁷ Austrije.⁸³⁸ Država je utvrdila uslove koncesije i odredila se prema pojedinim zemljama.⁸³⁹ Tokom 1901. vođeni su intenzivni pregovori u vezi sa koncesijom duvana u Crnoj Gori.⁸⁴⁰ Koncesiju je dobila Italija, sa kojom je sklopljen ugovor 18/31. januara 1903. godine.⁸⁴¹ Država je imala velika očekivanja od monopola duvana, ali su očekivani rezultati

⁸²⁸ Taksa na domaći duvan bila je 40 novčića, a na uvozni 60 novčića po oku (1,5 kg). DACG, MF, 1880, f. 15, 303.

⁸²⁹ DACG, MF, 1881, f. 25, 632.

⁸³⁰ Za 1881. godinu proizvedeno je 52.766 kg duvana, na šta je naplaćeno 16.065,60 fiorina takse. DACG, MF, 1881, f. 25, nedatirano. U Podgorici je 1882. godine naplaćeno 17.735,60 fiorina. DACG, MF, 1882, f. 1, dok. 7. VII 1882.

⁸³¹ Duvan je „*roba državnog monopola*”. DACG, MUD, 1881, f. IV, dok. 611. U projektu budžeta za 1881. godinu bili su predviđeni prihodi od monopola duvana na 40.000 fiorina. Dušan Vuksan, *Crnogorske finansije u XVIII i XIX vijeku*, Zapis, godina IX, knjiga XVI, sveska 1, 1936, 10–20.

⁸³² DACG, MF, protokol izdavanja i primanja za duvan 1893–1897. Đurović, *Isto*, 390.

⁸³³ Marović, *Isto*, 282. Đurović, *Isto*, 391.

⁸³⁴ O uslovima koncesije vidjeti detaljnije u knjizi Đurovića, *Crnogorske finansije 1860–1915*, 393–395.

⁸³⁵ DACG, MF, 1900, f. 176, monopol duvana, 627. Van Zejl d' Arlon dao je detaljan plan uspostavljanja monopola duvana i gradnje fabrike.

⁸³⁶ DACG, MF, 1900, f. 177, 1039. Sindikat iz Carigrada izrazio je spremnost da uloži 4 do 5 miliona franaka u posao oko duvana. Crnogorska strana je odbila ponudu. DACG, MF, 1901, f. 195, 1041.

⁸³⁷ DACG, MF, 1901, f. 193, 92.

⁸³⁸ DACG, MF, 1900, f. 176, monopol duvana. DACG, MUD, 1901, f. 122, 418. DACG, MUD, 1903, f. 132, 3051. Austrijski trgovac Filip Lukšić je imao više prijedloga i projekata. Svi pokušaji pregovora su bili neuspješni.

⁸³⁹ Državni savjet ovlastio je Nika Matanovića za sklapanje ugovora. DACG, MF, 1901, f. 177, dok. 18. XI 1901.

⁸⁴⁰ Ante Dešković privukao je pažnju bečkih firmi i jedne holandske firme. DACG, MF, 1901, f. 195, 1316. Decembra 1901. vođeni su pregovori sa Viktorom Levim iz Beča. DACG, MF, 1901, f. 195, 1506. I neki kairski trgovci bili su zainteresovani za monopol. DACG, MF, 1902, f. 205, 241.

⁸⁴¹ Sa crnogorske strane Ugovor je potpisao Božo Petrović, a sa italijanskog društva R. Revedini, Đ. Volpi, R. Paganini. Potrebna sredstva za monopol iznose 1.500.000 lira, koje će se obezbijediti formiranjem akcionarskog društva. Formirano *Društvo zadružne režije crnogorskog duvana*, sa sjedištem u Veneciji, obavezalo se da će izgraditi u Podgorici fabriku duvana i magacine u Baru, Cetinju i Nikšiću, i prodavnice u cijeloj Crnoj Gori. Društvo je osnovano na 15 godina, a profit se dijelio 80 % društvu i 20% Crnoj Gori. Detaljnije o djelatnosti monopola duvana vidjeti: Đurović, *Isto*, 396–421.

izostali – nije došlo do razvoja crnogorske proizvodnje, gajenje duvana je ograničavano, površina zasađena duvanom je smanjivana, radna snaga je uglavnom bila iz Italije, i nije bilo nekih finansijskih dobiti za crnogorsku stranu.

Država je 1914. donijela poseban zakon o monopolima u Crnoj Gori, no nekoliko mjeseci nakon stupanja, Crna Gora je ušla u rat i nije moglo doći do njegove realizacije.⁸⁴² Iz svega se može zaključiti da monopol nije najbolje funkcionisao u Crnoj Gori, i da je jedino monopol soli i duvana donekle sproveden. Što se tiče finansija, jedino je monopol soli donosio značajniji prihod. Monopol špirituoznih pića i petroleja doprinio je povećanju skoka cijena, što se negativno odrazilo na stanovništvo. Ostali monopoli nijesu donosili veće prihode državi.

2.2.4. Takse

Do sredine 1881. godine u Crnoj Gori nije bilo taksu, ni sudskih ni lokalnih organa. Tada je Ministarstvo finansija uvelo taksu 1% na sve isprave, koja je 1894. smanjena na 0,5% vrijednosti koja je u dokumentu označena.⁸⁴³ Država nije imala mnogo prihoda od ovoga. Da su Crnogorci malo upotrebljavali taksirane isprave, vidi se po prihodima u vremenu 1881–1896.⁸⁴⁴ Do značajnijih promjena nije došlo ni početkom XX vijeka. Zakon o taksama stupio je na snagu 1. januara 1912. godine, i predstavlja propis koji potpunije reguliše pitanje taksu u Crnoj Gori.⁸⁴⁵

2.2.5. Prihodi državnoprivatnog karaktera

Država je osim neposrednih i posrednih poreza, imala prohode i iz drugih izvora. Oni se odnose na prihode od raznih državnih ustanova, kao što su pošta, telegraf, državne štamparije,

⁸⁴² „Država ima isključivo pravo da uvozi, prerađuje ili samo izrađuje i prodaje na veliko ove artikle: so, cigarpapir, žigice, petroleum i špirit”. Lazar Tomanović, *Pedeset godina na prestolu Crne Gore*, 1998, 198–199.

⁸⁴³ „Primijećeno je da sudovi u našoj državi najviše danas imaju posla da sude oko dugova, prodaja, promjena, kupovina, kontrata, testamenata itd... Usljed čega na predlog Državnog savjeta, a sa odobrenjem Njegovog Visočanstva... bi riješeno da se i kod nas ustanovi bul nazvani sudska taksa koja će se podanas na sve karte stavljati”. *Zbornik sudskih zakona i naredaba za Knjaževinu Crnu Goru*, II, Cetinje 1912, 98–99; *Pedeset godina na prestolu Crne Gore*, 165–166.

⁸⁴⁴ U periodu 16 godina prodato je u vrijednosti 72.056,64 fiorina. Prosječno je godišnje prodavano taksu u vrijednosti oko 4.500 fiorina. Đurović, *Isto*, 192.

⁸⁴⁵ U *Pravilima za izvršenje Zakona o taksama*, koja su izašla su krajem 1913. godine, nalaze se detaljna uputstva o primjeni Zakona. *Glas Crnogorca*, broj 57, 1913, Cetinje, 11. decembar 1913, 1.

pomorska luka, vojnotehnički zavod, poljoprivredna stanica, državni rasadnik, banke. Sve nabrojane ustanove donosile su male prihode, a neke je čak država morala da dotira, kao luke.⁸⁴⁶ Prihodi pošta i telegrafa samo povremeno su donosili prihod.⁸⁴⁷ Stabilniji prihodi donosili su vojnotehnički zavodi na Cetinju, Rijeci Crnojevića, Podgorici, Nikšiću, Kolašinu.⁸⁴⁸ Oni su do kraja XIX vijeka uglavnom radili za državne potrebe, a zatim su vršili i privatne usluge. Značajne finansijske koristi donosili su prihodi od manastira i manastirskih imanja. Oni su od 1883. do 1914. godine bili neujednačeni.⁸⁴⁹ Najveće prihode davali su Cetinjski i Ostroški manastir, zatim Morački, Nikšićki manastir. Država je ubirala značajne prihode od prodaje i davanja žita na vađevinu, trgovine stokom, duvanom i dr.

Sa normalizovanjem prilika poslije Berlinskog kongresa, očekivanja su bila i da će vađevina biti svedena na minimum ili nestati. No, to se nije desilo. Pošto crnogorski seljak nije imao dovoljno žita za prehranu, morao ga je uzimati na vađevinu, jer nije imao gotovog novca. Dopisnik „Glasa Crnogorca” 1892. godine donosi primjere ubiranja vađevine na pazaru u Šavniku i zaključuje da ova trgovina „*ne služi na čast onima koji hoće da narod prekomjerno ogule*” i da će vlast morati „*stati im na put*.”⁸⁵⁰ Država je nakon Berlinskog kongresa nastojala da organizuje nabavku žita i omogući snabdijevanje naroda.⁸⁵¹ Do kraja 1879. nabavljeno je oko 8 miliona kg žita.⁸⁵² Tokom 1879. i 1880. žito je davano za gotov novac, vađevinu i na poklon. Žito davano na vađevinu bilo je puno skuplje, gotovo jednu trećinu od onog kupljenog za gotov novac.⁸⁵³ Uskoro je država poručila nove količine, jer prethodna nije bila dovoljna da zadovolji potrebe za njim. Država je za 1879. i 1880. dala u 70 kapetanija žita na vađevinu 7.897.290 kg, a na poklon 514.080 kg žita.⁸⁵⁴ Žito dato na vađevinu trebalo je naplatiti do jeseni 1880, ali je naplata išla dosta teško,

⁸⁴⁶ Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, 284. U 1884. godini prihodi luka bili su manji od rashoda, pa je država dotirala iznos od 2.328,34 fiorina. DACG, MF, 1884, f. I, dok. 177.

⁸⁴⁷ Za 1886. prihodovano je 6.075,22 f., 1888 – 2.845,91, 1895 – 207,12 f. DACG, MF, protokoli prihoda pomorstva, pošta i telegrafa, 1883–1902. Đurović, *Crnogorske finansije 1860–1915*, 199.

⁸⁴⁸ Prihodi za period 1884–1901. iznosili su 27.832,48, a rashodi 3.741,57 f. DACG, MF, knj. 334, protokol prihoda i rashoda oružanih radionica i laboratorija 1880–1901. Đurović, *Isto*, 199.

⁸⁴⁹ DACG, MF, protokol prihoda ministarstva 1883–1902. *Pedeset godina na prestolu Crne Gore*. Đurović, *Isto*, 201.

⁸⁵⁰ *Glas Crnogorca*, broj 18, 1892, Cetinje, 2. maj 1892, 2.

⁸⁵¹ „Izvlačeći od ove trgovine znatne prihode... vladi se otvara volja da se i ona pusti u trgovinu. Tako se jedno vrijeme bavila kupovinom žita u inostranstvu, da ga svome narodu daje kao pozajmicu.” Rovinski, *Černogorija, I, II, III*, S. Peterburg, 1881–1915, 64.

⁸⁵² Iskrcano je 7.837.741,53 kg žita u Perastu, Kotoru, Budvi, Risnu. Svakom domaćinstvu izdvajano je po 30 kg žita, a najsiromašnijim familijama još po 30 kg po članu. DACG, MF, 1879, f. 3, 1024.

⁸⁵³ DACG, MF, 1880, f. 17, 898.

⁸⁵⁴ Za 7.897.290 kg žita trebalo je naplatiti 789.729 fiorina. Đurović, *Isto*, 203.

jer narod nije imao novca.⁸⁵⁵ Knjaz Nikola je pismom upućenim svim kapetanima insistirao da se dug vađevine što prije naplati,⁸⁵⁶ što je donijelo rezultate u naplati dugovanja.⁸⁵⁷ Državno žito bilo je jeftinije od privatnog, mada se ponekad dešavalo da bude i skuplje.⁸⁵⁸ Zbog slabe naplate država je uvela sistem „sigurnih jemaca”, mada ni to nije bilo izvjesno, pa je prekinula sa neposrednim davanjem žita narodu. Kasnije se žito nabavljalo, naročito u nerodnim godinama i za građenje puteva, o čemu se biti više govora u drugim poglavljima.

Vađevina, kao i drugi oblici kao što su kuluk, prirodni oblik nagrađivanja (zarada na putevima i javnim građevinama) predstavljaju specifičan sistem, koji se u crnogorskom društvu dugo zadržao kao posljedica privredne nerazvijenosti i odraza realnog života toga doba. One su dugo opstajale jer im je to omogućavao društveni, a prije svega ekonomski poredak i sistem u XIX vijeku. Pored žita, država je imala monopol na izvoznu trgovinu stoke (ovce i koze), duvana, ruja i buharice. Glavne destinacije za izvoz bile su: Malta, Italija i Francuska.⁸⁵⁹

2.2.6. Vanredni prihodi (subvencije, javni krediti)

Crna Gora je u posmatranom periodu nastavila da prima pomoć, odnosno subvencije od Rusije, koje su iznosile oko 80.000 fiorina (46.000 rublja) na godišnjem nivou.⁸⁶⁰ Ta pomoć koja je bila na nivou iz 1873. godine, nije se povećavala do 1889. godine, kada je Crna Gora zapala u dugove. Tada je otpisan njen dug prema banci u Petrogradu, a subvencije su povećane na 100.000 rublja.⁸⁶¹ Ruska finansijska pomoć najvećim dijelom trošena je na crnogorsku vojsku, i ta sredstva nijesu ulazila u zvanični državni budžet.⁸⁶² Od januara 1896. pomoć za održavanje crnogorske

⁸⁵⁵ „Sada vam se, pak, najstrožije javlja da prodavate svakome od svoje imovine pošto-zašto i najstrožije naplaćivate vađevinu žita, koju ste dužni skupiti najdalje do Nikoljdana. Inače, bićete vi za sve odgovorni”. DACG, MF, 1880, f. 17, 1220.

⁸⁵⁶ DACG, MF, 1880, f. 17, 1270. Stroge naredbe o naplati žita ponavljaju se u dužem vremenskom periodu. DACG, MF, 1880, f. 14, 12.

⁸⁵⁷ Do kraja 1880. uspjeli su da naplate 200.127,94 fiorina. Dug se namirivao u periodu od nekoliko godine. DACG, MF, protokoli, izvod vađevine žita 1878–1880. Đurović, *Isto*, 203.

⁸⁵⁸ Đurović, *Isto*, 204.

⁸⁵⁹ Izboz stoke bio je 1895. godine za Francusku 12.406 brava, po cijeni 95.845,62 fiorina, a dobit čista je bila 16.904,71 f. DACG, MF, 1895, f. 123, 716, DACG, MF, f. 124, 841, 889, 1058, 1066, 1067. Kasnije je izvoz preuzeo cetinjski trgovac Vuk Vuletić. *Glas Crnogorca*, broj 48, 1902, Cetinje, 30. novembar 1902, 1.

⁸⁶⁰ ABO NMCG, Nikola I, dok. 8. VII 1879.

⁸⁶¹ Od tog novca 80.000 odbijalo se za otplatu zajma banci u Petrogradu, a 20.000 bilo je godišnje pomoći Crnoj Gori. *Dugovanje Crne Gore Rusiji*, Zapis, Sitni prilozi, 1938, knj. XIX, sv. 2, 122–123.

⁸⁶² Sredinom 1895. Rusija je poslala 667.612 fiorina za građenje vojnih stanova, kao i za stajaću vojsku. ABO NMCG, prinovaljeni rukopisi, dok. 21. IX 1895. ABO NMCG, Nikola I, dok. 14. V 1897. Đurović, *Isto*, 212.

vojske iznosila je 104.000 fiorina.⁸⁶³ Godine 1897. uvećane su subvencije Dvoru, koje su sad iznosile 70.000 rubalja. Na taj način ukupne godišnje subvencije od Rusije iznosile su preko 220.000 rubalja. Iako je ova pomoć donekle pomagala državni budžet, nije mnogo uticala na bolje finansijske prilike u Crnoj Gori.⁸⁶⁴ Ruska subvencija služila je i za ostvarivanje upliva u društveni život Crne Gore.

Austrija je davala godišnju pomoć za održavanje puteva u iznosu od 30.000 fiorina.⁸⁶⁵ Ova pomoć je odustavljena 1892. godine.⁸⁶⁶ Austrijska vlada prihvatila je molbu crnogorske vlade za pomoć u gradnji puta Risan–Nikšić.⁸⁶⁷

Da bi se ekonomski i privredno razvijala crnogorskoj državi nedostajala su finansijska sredstva. Crna Gora, početkom posmatranog perioda, počinje da uzima kredite u inostranstvu, i to najčešće u Austro-Ugarskoj i Rusiji. Dugovi po osnovu uzimanja kredita su se vremenom povećavali i bili su stalna prijetnja urušavanju finansijskog sistema Crne Gore.⁸⁶⁸ U periodu 1879–1914. godine crnogorska država je uzela 42 zajma, koji su uglavnom bili iz inostranstva (2 su dobijena od domaćih zajmodavaca), u ukupnoj vrijednosti 46.451.000 perpera, uključujući i sume pozajmljivane od privatnika.⁸⁶⁹ Najviše zajmova je bilo od 1893. do 1900. godine. Način korišćenja kredita nije bio produktivan i koristio je za vraćanje starijih dugova sa visokim kamatnim stopama, a nije bio u funkciji pokretanja društveno-ekonomskog napretka Crne Gore i crnogorskog društva.⁸⁷⁰

U zvaničnim vladinim glasilima bili su česti natpisi o kreditnim i novčanim zavodima. Još je 1884. godine „Glas Crnogorca” pisao da, sagledavajući stanje u Crnoj Gori, kreditni i novčani odnosi još nijesu regulisani i uređeni kao u ostalom svijetu. Smatralo se da bi kada bi se u zemlji

⁸⁶³ Đurović, *Isto*, 212.

⁸⁶⁴ Đurović, *Isto*, 212.

⁸⁶⁵ Vladan Đorđević, *Vladan, Crna Gora i Austrija 1814–1894*, Beograd, 1924, 485.

⁸⁶⁶ Đurović, *Isto*, 221.

⁸⁶⁷ Odobreno je 20.000 fiorina. Put nije izgrađen ovom prilikom. Austrija je bila zainteresovana za ovaj put, pa je odobrila pomoć u iznosu 400.000 perpera 1912 godine. Od planiranog iznosa Austrija je dala 250.000, mada radovi nijesu nastavljeni poslije Balkanskog rata. Đurović, *Isto*, 222. Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, 285.

⁸⁶⁸ Luka Milunović, *Tehnika vladanja kralja Nikole i rezultati*, Akcionar, IV, broj 1–2, Podgorica, 2006, 67.

⁸⁶⁹ Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, 285. Detaljnije o javnim kreditima vidjeti u knjizi Đurovića, *Crnogorske finansije 1860–1915*, 222–294.

⁸⁷⁰ Tri inostrana kredita uzeta su 1889. godine u iznosu preko 600.000 fiorina. Dvije godine nakon toga uzeta su tri kredita u vrijednosti preko 600.000 fiorina. Bečka Lender banka dala je 1890. kredit od 250.000 fiorina, a 1892. Otomanska banka oko 100.000 fiorina. Godine 1893. uzet je kredit od milion fiorina. Tri kredita uzeta su 1895. godine u iznosu oko 150.000 fiorina, a 1896. dva oko 200.000 fiorina. Takođe, 1897. kod dvije inostrane banke uzeto je preko 300.000 fiorina, a 1898. kod tri banke oko 400.000 fiorina. U vrijednosti oko milion fiorina uzeta su tri inostrana kredita 1900. godine. Detaljnije o tome vidjeti: Đurović, *Crnogorske finansije 1860–1915*, 289–290.

ustanovio i po pravilima osnovao novčani i kreditni zavod, stanje bi bilo bolje. Taj zavod da li „štedionica, narodna banka, kreditna zajednica ili nekako drugačije bio bi regulator novčanog trga i veliki pomoćnik cjelokupnog narodnog rada, podstrekač duha štedljivosti i kapitalizacije u našega naroda i spasitelj njegov u časovima momentane novčane preše”.⁸⁷¹ Dominantno sredstvo plaćanja bila je austrougarska moneta fiorin, koja je imala zlatno pokriće. Kao sredstvo plaćanja fiorin je ostao u Crnoj Gori sve do 1. maja 1901. godine. Tada je u upotrebu ušla austrijska kruna. Dosta negativnih posljedica je ostavilo na crnogorsku privredu nemanje sopstvene valute.⁸⁷² Ministarstvo finansija je, recimo, obavještavalo da državna kasa od početka 1893. godine neće više primati cvancike – stare komade srebrne od po dva fiorina, a isto tako ni nikakvu vrstu srebrnih talijera.⁸⁷³ Godina 1900. može se smatrati kao prelomna u razvitku kapitalističkih elemenata u Crnoj Gori. Akumulacija kapitala vršena je preko trgovine i zelenašenja. Ostale djelatnosti poput zanata, poljoprivrede, začetaka industrije akumulirale su neznatne sume kapitala. Prva banka u Crnoj Gori formirana je 1901. godine. Država vidi spas u bankarskom sektoru, koji bi stao na put zelenašenju i upropašćivanju crnogorskog seljaka.⁸⁷⁴ Osnivanje banaka u Crnoj Gori kasnilo je za potrebama trgovinskog i zelenaškog kapitala, kao i sve većim zahtjevima države. Uspostavljanje savremenog finansijskog sistema je bilo u zaostajanju u odnosu na susjedne države, kao i kovanje i štampanje sopstvene valute.⁸⁷⁵ Prve banke u Crnoj Gori pojavile su se početkom XX vijeka (1901. godine u Nikšiću, 1904. godine u Podgorici i 1906. godine na Cetinju). Ranije se osjećala potreba za bankarskim sistemom, tako da je 1897. godine upućen zahtjev Ministarstvu unutrašnjih djela za otvaranje Prve zetske štedionice. Taj zahtjev je riješen tek 1904. godine.⁸⁷⁶

Poslije analize pojedinačnih finansijskih izvora, ukazaćemo i na ukupne državne prihode ostvarene u posmatranom periodu. Prihvaćena je ruska sugestija zbog racionalnijeg korišćenja sredstava da se izvrše finansijske reforme, tako da je 1901. godine donijet *Zakon o državnom*

⁸⁷¹ *Glas Crnogoraca*, broj 42, 1884, Cetinje, 14. oktobar 1884, 1.

⁸⁷² Saša Knežević, *Banke i novac u Crnoj Gori*, Matica, 62, Cetinje, Podgorica, ljeto 2015, 304.

⁸⁷³ *Glas Crnogoraca*, broj 49, 1892, Cetinje, 5. decembar 1892, 4.

⁸⁷⁴ Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, Cetinje, 1958, 203.

⁸⁷⁵ Dragiša Đoković, *Kada su i gdje osnovane prve banke u Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, godina LXX, sveska 3, Titograd, 1997, 18.

⁸⁷⁶ Dragiša Đoković, *Kada su i gdje osnovane prve banke u Crnoj Gori*, 13.

budžetu.⁸⁷⁷ Nakon Berlinskog kongresa svake godine su vršeni pregledi prihoda i rashoda i sastavljeni predračuni, istina najelementarniji.⁸⁷⁸

Dušan Vuksan navodi prijedlog budžeta za 1878. i 1879. godinu, koji se zove: „*Godišnje plate sviju činovnika u Knjaževini do danas sa penzionerima i redovnim drugim izdacima*”. Prema tom prijedlogu postojali su lični ili pojedinačni podaci, zatim lični grupisani izdaci, kamate, materijalni izdaci, kirije i u naturi. Pojedinačnih podataka bilo je u 34 kolone, a ukupno je bilo obuhvaćeno 146 imena, od kojih su najzanimljiviji za knjaza Nikolu u visini od 28.000 fiorina, knjaginje Olge 3.000, mitropolita 2.000. U grupi ličnih grupisanih izdataka kapetanima, stotinašima, barjaktarima, kapetanskim pisarima i ranjenicima bilo je predviđeno 23.900 fiorina, bataljonskim komandirima, podkomandirima, oficirima, barjaktarima i trubačima 8.142, a perjanicima Dvora 7.000. Za učitelje osnovnih škola bilo je predviđeno 4.850 fiorina, a telegrafistima i čuvarima 5.845. Za radnike vojne fabrike na raspolaganju je bilo 3.606 fiorina, a za poštare 500. Za materijalne izdatke bolnice Danilo I bilo je predviđeno 11.000 fiorina, a za troškove Devojačkog zavoda 8.000 fiorina. Za „diliđencu” bilo je predviđeno 104 fiorina. Budžet rashoda za ove dvije godine iznosio je oko 254.000 fiorina, dok su budžeti prihoda za te dvije godine nedostupni.⁸⁷⁹

Za 1881. godinu postoji projekat prihoda i rashoda budžeta. Budžetski prihodi su bili 414.649. Tu su bili prihodi od dacije oko 120.000 fiorina, monopola na so oko 110.000, zatim su bili prihodi od duvana, špirita, trgovine, od manastira, mlinova, od izdavanja kuća, prihodi od pošta i telegrafa, kao i subvencija iz Rusije u iznosu od 57.960 fiorina.⁸⁸⁰ Ovi prihodi za 1881. godinu teško da su bili ostvarivi. Prema tvrđenju Vuksana, od projektovanih prihoda se moglo naplatiti oko 60%. Projektovani rashodi za tu godinu kretali su se oko 240.014 fiorina. Knjazu je išlo 28.000, dvojici sinova 9.333 fiorina, knjaginjici Olgi 3.000, a kćerkama po 2.000. Doktor knjaza Nikole imao je godišnju platu od 4.800 fiorina, dok je dvorska kancelarija rashodovala 4.000. Za ministarstvo unutrašnjih djela bilo je predviđeno 38.706, za Ministarstvo prosvjete 31.156, Vojno 30.356. I to su bile samo plate činovnika i naoružanje. Za Ministarstvo pravde bilo je predviđeno 14.102, finansija 7.640, a Inostranih djela 4.820 fiorina. Interesantno da su za čuvare džebana bili

⁸⁷⁷ *Zakon o državnom budžetu*, 1/14. maj 1910. Pavićević, Raspopović, *Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Knj. II, 1998, 534.

⁸⁷⁸ Saša Knežević, *Banke i novac u Crnoj Gori*, Matica, 62, Cetinje, Podgorica, ljeto 2015, 301.

⁸⁷⁹ Dušan Vuksan, *Crnogorske finansije u XVIII I XIX vijeku, 1723–1883*, Zapisi, Glasnik cetinjskog istorijskog društva, knjiga XV, sveska 6, Cetinje, 1936, 14–17.

⁸⁸⁰ Dušan Vuksan, *Crnogorske finansije u XVIII I XIX vijeku, 1723–1883*, 14–17.

skoro jednaki izdaci, kao za dva ministarstva zajedno (Finansija i Inostranih djela). Za čuvare džebane bilo je predviđeno 12.041 fiorina. Dok je za muziku bilo predviđeno nešto malo manje od Ministarstva inostranih djela, oko 4.000 fiorina.

Prema nacrtu budžeta za 1882. godinu, koji je sastavio ministar finansija Matanović, godišnji prihodi su iznosili 419.614, a rashodi 489.371 fiorin. Deficit budžeta je iznosio 69.757.⁸⁸¹

Tačnija evidencija počinje da se vodi tek od 1883. godine. Određena ministarstva su ubirala prihode od institucija koje su bile u njihovoj nadležnosti. Ministarstvo unutrašnjih djela imalo je prihode od pomorskih luka; Ministarstvo inostranih nije imalo finansija osim subvencija; Ministarstvo vojno je imalo prihode od vojnih radionica, prodaje municije, nizamija, vojničkih globa; Ministarstvo prosvjete dugo nije imalo prihoda, osim neznatnih od štamparija i prodaje knjiga; Ministarstvo crkvenih djela ubiralo je prihode od manastira i subvencije za Bogosloviju; Ministarstvo pravde imalo je neznatne prihode; dok su glavni prihodi dacija, carine i prirezi predavani neposredno u državnu blagajnu. Vanredni prihodi odnosili su se na prodaju žita, vađevinu, prodaju duvana, izvoz stoke i dr. i oni su se do 1896. tako i vodili. U periodu od 1894. do 1900. i 1903. do 1914. budžet se kretao oko milion fiorina.⁸⁸² Taj budžet, formiran iz unutrašnjih izvora, pomoći, subvencija trebalo je da podmiri sve potrebe u državi. Najznačajniji prihodi bili su od dacije, carine i monopola soli.

Posebno mjesto i ulogu u društvenom životu imao je Dvor knjaza Nikole, ali i u finansijskom. Državna i dvorska imovima odvojene su još 1868. godine, kada je određena dotacija Dvoru i knjazu Nikoli.⁸⁸³ Dvor je imao dotacije od države, subvencija iz Rusije i sopstvenih prihoda.⁸⁸⁴

Kad je riječ o platnom sistemu, on nije bio regulisan do Berlinskog kongresa. Krajem XIX i početkom XX vijeka donijeto je više zakonskih propisa koji su umnogome regulisali platni sistem: *Zakon o penzijama* 1894, *Zakon o uređenju plata nastavnika srednjih i osnovnih škola*

⁸⁸¹ Dušan Vuksan, *Crnogorske finansije u XVIII I XIX vijeku, 1723–1883*, 18.

⁸⁸² Vidjeti: Đurović, *Crnogorske finansije 1860–1915*, 295–298. Marović, *Ekonomika istorija Crne Gore*, 287.

⁸⁸³ Orlić, 1869.

⁸⁸⁴ Poslije Berlinskog kongresa povećana je apanaža knjazu Nikoli sa 6.000 na 10.000 dukata, odnosno 47.500 fiorina. Sva tri sina su do 1899. primali po 500 dukata (2.225 f.), kćerke po 950 fiorina. Darinka, udovica knjaza Danila je primala 1.000 dukata (4.800 f.). Ovaj iznos se mijenjao u zavisnosti od broja članova porodice i nekih dodatnih prihoda. DACG, MF, 1896. f.135, 146. Ovi dodaci povećavaju se početkom XX vijeka. Đurović, *Crnogorske finansije 1860–1915*, 307.

1897, *Naredba o uređenju sistematskih plata sveštenicima* 1900.⁸⁸⁵ U potpunosti reguliše se tek donošenjem *Zakona o činovnicima građanskog reda* 1902. i njegovim dopunama za 1903. i 1910.⁸⁸⁶ Plate su do kraja XIX vijeka bile regulisane propisima, ali su se razlikovale u pojedinim ministarstvima.⁸⁸⁷ Svim ovim pravnim aktima regulisan je platni sistem crnogorske države u posmatranom periodu.

Rashodi države bili su u okvirima raspoloživih sredstava i mogućnosti crnogorske države. Državna kasa je u periodu 1880. do 1900. izdvajala od oko 600.000 do 1.600.000. Tu su bili i vanredni rashodi, koji su se odnosili na darove, pomoći, putovanja, kupovinu žita, zajmove i dr.⁸⁸⁸ Ono što se primjećuje da su često državni rashodi premašivali prihode. Država je zato svake ili svake druge godine uzimala strane kredite. Spoljni dug Crne Gore 1889. godine iznosio je dva miliona fiorina, dok je prihod bio oko 800.000 fiorina. Spoljni dug je stalno rastao, pošto država nije mogla iz sopstvenih sredstava da obezbijedi funkcionisanje državnog aparata. Krajem XIX vijeka spoljni dug je bio 4,5 miliona fiorina, a prihodi preko 930.000 fiorina.⁸⁸⁹ Na godišnje zajmove odlivalo se više od 200.000 fiorina. Ovakvo stanje dokazuje da crnogorska država skoro tri decenije nije uspijevala da riješi probleme finansija i ekonomske održivosti. Crnogorske finansije su bile nešto stabilnije prvih godina poslije Kongresa, da bi kasnije zapadale u određenu krizu. Koncesije date stranom kapitalu svakako su uticale na poboljšanje cjelokupne slike privrednog života. Vidimo i da je dalje bila kreditno zavisna od Rusije. Zvanična politika objašnjavala je takvo stanje nepovoljnim okruženjem u kome se nalazila.⁸⁹⁰ Zbog svega navedenog crnogorska država bila je ograničena ne samo u svojim ekonomskim, već i drugim državnim planovima.

⁸⁸⁵ *Naredba Mitropolije crnogorske o uvođenju godišnje plate parohijalnom sveštenstvu*, 24. februar / 9. mart 1900. *Zakon o platama nastavnika srednjih i osnovnih škola*, 12/24. avgust 1897; Pavićević, Raspopović, *Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Knj. II, 379, 458.

⁸⁸⁶ *Zakon o činovnicima građanskog reda*, 6/19. decembar 1902. Pavićević, Raspopović, *Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Knj. II, 593.

⁸⁸⁷ Dušan Vuksan, *Crnogorske finansije u XVIII I XIX vijeku, 1723–1883*, Zapis, Glasnik cetinjskog istorijskog društva, knjiga XV, sveska 6, Cetinje, 1936, 14–16.

⁸⁸⁸ DACG, MF, protokoli izdavanja novca iz državne kase 1880–1900. DACG, MF, pregled prihoda i rashoda 1896–1900. Đurović, Đurović, *Crnogorske finansije 1860–1915*, 300.

⁸⁸⁹ Đurović, *Crnogorske finansije 1860–1915*, 218, 255, 296–297.

⁸⁹⁰ „Naša mala zemlja nalazi se pritješnjena između dvije velike sile, s jedne strane Austrija, sa njenim teškim tarifnim sistemom, koji ona naspram nas održava na veoma neprijateljski način, a s druge strane Turska, istina bolje raspoložena naspram nas, ali njena dobra volja paralisana je nehatom njenih činovnika. Ekonomska situacija u kojoj se nalazimo veoma je teška”. BIICG, DEKN, f. 57, G. Vuković, ministar inostranih djela – P. Deperu, francuskom poslaniku, 28. 07. 1897.

2.3. Trgovina i uloga trgovačkog kapitala u razvoju privrede krajem XIX vijeka

Vrijeme nakon Berlinskog kongresa donijelo je značajne ekonomske promjene i u trgovačkoj mreži kao sastavnom dijelu ekonomije. Veliki pomak u razvitku trgovine predstavljalo je priključenje gradova Podgorice, Nikšića, Ulcinja, Bara, Kolašina i Spuža, koji su imali veoma razvijenu trgovinu i unijeli novi duh u crnogorsku privredu. Trgovački duh počeo je da oživljava i u starom dijelu Crne Gore, zahvaljujući trgovcima koji su se doselili iz turskih sredina, ali i jednom izvjesnom broju Crnogoraca koji otvaraju radnje.⁸⁹¹ Na taj način prepoznaju se stanovnici iz „nove” Crne Gore oličeni u uspješnoj trgovini, zanatstvu i formiranom građanskom društvu i malobrojniji trgovci, građani, seljaci iz „stare” Crne Gore, koji tek kreću putem bržeg ekonomskog razvitka.

Značajnu ulogu u ekonomskom napretku svakako je imao građanski sloj, a pogotovo za razvoj trgovine i zanatstva. Veliki broj muslimanskih trgovaca ostavši u Crnoj Gori, počeo je da razvija trgovačku mrežu i kapital. U taj novostvoreni ambijent uključuju se i drugi trgovci koji su počeli da otvaraju radnje ili da zakupljuju turske. Taj rivalitet je naročito dolazio do izražaja u Podgorici i Nikšiću, jer su i jedni i drugi nastojali da imaju dominantne pozicije u trgovini. Tako je u Nikšiću osnovano *Trgovačko društvo*, čije je zadatak bio zaštita pravoslavnih trgovaca, a između ostalog ogledao se i u onemogućavanju plaćanja kirije za korišćenje muslimanskih dućana koji su prešli u vlasništvo Crnogoraca. Domaći trgovci počeli su da grade dućane udaljene od muslimanskih i na taj način premještaju centar trgovačkog prometa u novu varoš.⁸⁹² Na sličan način došlo je i do organizovanja trgovina u Podgorici, istina nešto sporije, jer je broj muslimanskih trgovaca sa akumuliranim kapitalom bio znatan, pa su se duže opirali crnogorskim

⁸⁹¹ Broj trgovačkih radnji povećao se od trgovaca koji su se doselili iz turskih krajeva. „*Ima u ovoj varoši (Cetinje) nekoliko Arbanasa, koji su se ovdje najviše uvukli u vrijeme rata*”. DACC, MUD, 1879, f. 2, 28. Niko Martinović – ministru unutrašnjih djela, 8. jul 1879. Za Danilovgrad Arso Pajević piše „*primetio sam da su dućandžije, zanatlije i pivničari isključivo Arbanasi*” i da trgovaca ima „*u svim pazarnim mestima po Crnoj Gori*”. Pajević, *Iz Crne Gore i Hercegovina – uspomene vojevanja za narodno oslobođenje 1876*, Novi Sad, 1891, 320–321.

⁸⁹² DACC, MUD, 1881, f. 19, 4. Mašo Vrbica – popu Mašanu Nikčeviću, 3. februar 1881.

trgovcima i njihovim mjerama. U tom pravcu osnovan je *Trgovački esnaf*.⁸⁹³ Početkom 1889. godine u starom dijelu varoši bila su 4 dućana, a već u aprilu 1890 nije ih bilo.⁸⁹⁴

Trgovački kapital i djelatnost trgovaca postaju veoma značajan faktor i nosioci novog života u novoosnovanim varošima Nikšiću, Podgorici, Kolašinu, Danilovgradu, Baru, Ulcinju. Državni organi do 1878. godine nijesu imali evidenciju o trgovačkim radnjama, pa se moralo ozbiljnije prići njihovom evidentiranju. U tom smislu, jedna od naredbi ministra Unutrašnjih djela od 5. januara 1881. godine odnosila se na popis i klasifikaciji svih trgovačkih radnji u Crnoj Gori.⁸⁹⁵ Te godine se donosi „*Zakon o naplati takse na uvoz trgovačke robe*”. Po ovome zakonu svaki trgovac morao je imati dozvolu od nadležnog organa za vođenje poslova.⁸⁹⁶ Na osnovu zakona izvršena je registracija svih dućana – trgovačkih i zanatskih. U Crnoj Gori je prema dozvolama iz 1881. i 1882. godine postojalo 705 trgovačkih radnji – 526 domaćih i 179 stranih. Najveći broj radnji zabilježen je u Nikšiću, Podgorici, Rijeci Crnojevića, Ulcinju. Kad je riječ o zanatskim radnjama, bilo ih je 286, od čega 232 domaće i 54 strane.⁸⁹⁷ U navedenom periodu (1881–1882) u Crnoj Gori je zabilježeno 238 kafana. Poslije Berlinskog kongresa zanatstvo je počelo da opada, jednim dijelom zbog povećanja uvoza industrijskih proizvoda, a drugim zbog emigriranja zanatlija u osmanske krajeve.⁸⁹⁸ Broj zanatskih radnji se vremenom smanjuje i zbog većeg uvoza industrijske robe, kao i otvaranja određenih industrijskih objekata. Kako navodi Bojović, u periodu 1881–1891. godine u Crnoj Gori je bilo 2.235 trgovačkih i zanatskih radnji. Od toga 1.106 trgovačkih, 504 zanatske i 625 kafana. Trgovačke radnje u navedenom periodu bile su

⁸⁹³ „Javljam o vi kako smo našli za dobro da ovdje sastavimo trgovački esnaf; i nama je u interesu da bude u tome esnavu Turaka i katolika. I tako smo danas izabrali tri Turčina i jednoga latinina, sa kojijema smo našli za dobro da u ovoj varoši ne može nijedan stranac niti muhadžerim nanovo otvoriti butigu pride nego bude ovden familijaran.” DACG, MUD, 1881, f. 19, 60.

⁸⁹⁴ DACG, MUD, 1889, f. 70, 193. „Stara varoš postala je sada kao selo i u njoj više nema nikakve radnje, nego je premješteno sve u Mirkovoj varoši”. DACG, MUD, 1890, f. 74, 273.

⁸⁹⁵ DACG, MUD, 1881, f. 19, 10. Naredba ministarstva unutrašnjih djela o uređenju trgovačkih varoši (Ulcinj, Podgorica, Cetinje, Šavnik) i popisu dućana, krčmi, čitaonica i drugih trgovačkih objekata, 5/17. januar 1881, Pavićević, Raspopović, *Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Knjiga II, 379, 40.

⁸⁹⁶ Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, Cetinje, 1958, 139. *Zakon o carinskim taksama na uvezenu trgovačku robu*, 1/13. jul 1881. Naredba ministarstva finansija kapetanima o načinu primjene Zakona o naplati takse na uvezenu trgovačku robu, 4/16. jul 1881. Pavićević, Raspopović, *Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Knjiga II, 379, 50, 52. Ovi zakoni regulisali su niz pitanja, kao što su: vlasnik trgovine bio je obavezan da prijavi sve promjene – zatvaranje radnje, prodaju, poklon, prenos; uvedena taksa iznosila je 4% na vrijednost uvezene robe; trgovci su morali voditi trgovački protokol; svi proizvodi Knjaževine bili su oslobođeni od takse.

⁸⁹⁷ Jovan R. Bojović, *Pregled ekonomskog razvitka i razvitka socijalističke misli u Crnoj Gori u XIX vijeku*, Istorijski zapisi, godina XXXIX (LIX), sveska 3, Titograd, 1986, 33.

⁸⁹⁸ Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, 46, 114.

sitnijeg karaktera, sa manjim kapitalom. Bilo je dosta napora kako bi se unaprijedili zanati u gradovima. Ipak, kada se pogleda po decenijama uočava se opadanje broja zanatskih radnji. U sljedećih deset godina izdato je 935 dozvola za trgovačke i zanatske radnje i kafane, i to 420 trgovačkih, 202 zanatske radnje i 313 kafana. U periodu od 1882. do 1902. godine ukupno je izdato 3.170 dozvola za rad trgovinama i zanatskim radnjama. To, ipak, ne znači da je toliko i radilo. Najvjerovatnije da se broj radnji krajem XIX vijeka kretao oko 1.500.⁸⁹⁹ Najveći broj trgovačkih radnji bio je u: Podgorici, Nikšiću, Ulcinju i Baru, gotovo dvije trećine od svih radnji. Tri četvrtine trgovaca i zanatlija bili su domaći, a jednu četvrtinu činili su stranci.⁹⁰⁰ Treba naglasiti da trgovačke dozvole nijesu davane samo stalnim trgovačkim i zanatskim radnjama, nego i onima koji su robu prodavali na pijacama, pazarima, putujućim trgovcima, što je imalo uticaja na veliki broj izdatih dozvola za rad.⁹⁰¹

Do 1892. godine u zemlji postoji 179 inostranih i 526 domaćih trgovačkih radnji. Početkom razmatranog perioda broj kafana se kretao oko 238. (1881).⁹⁰²

Mjesto	Trgovačke radnje po vrstama 1881. i 1882. godine										
	Raznih sitnica	Manu- faktorne	Razne robe	Bakal- nice	Kafane	Mesare	Prodav. duvana	Razne	Svega	Strani	Domaći
Podgorica	10	–	15	50	62	1	5	10	153	26	127
Nikšić	7	–	37	1	61	3	2	–	111	54	57
Ulcinj	1	17	1	45	15	8	–	–	87	3	84
R.Crnojevića	–	14	14	–	32	2	13	–	75	19	56
Bar	6	10	27	–	7	–	–	2	52	32	20
Cetinje	20	1	9	–	1	–	–	–	31	18	13
Danilovgrad	–	–	14	5	15	–	–	–	34	5	29
Virpazar	–	9	4	–	–	–	–	–	13	2	11

⁸⁹⁹ Jovan R. Bojović, *Pregled ekonomskog razvitka i razvitka socijalističke misli u Crnoj Gori u XIX vijeku*, 34.

⁹⁰⁰ Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, 142.

⁹⁰¹ „Trgovci ovd. varoši podnijeli su ovom sudu žalbu na one koji prodaju po pjaci – izvan dućana, kao so, svitu, pojase, obuću, kolane i druge stvari, govoreći da i ako isti prodavci kupe dozvole za ovakvu prodaju, da njima time nanose štetu.” DACG, MUD, 1897, f. 100, 525.

⁹⁰² Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, 46, 114.

Kolašin	–	–	14	–	6	–	–	–	20	12	8
Grahovo	1	–	14	–	–	–	–	–	15	1	14
Spuž	–	–	7	–	6	–	–	–	13	–	13
Andrijevića	–	–	13	–	–	–	–	–	13	3	10
Razna sela	13	–	37	4	33	1	–	–	88	4	84
Ukupno	58	51	206	105	238	15	20	12	705	179	526

Prema: Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, Cetinje, 1958, 140.

Promet koji se ostvarivao u trgovačkoj mreži bio je mali. U arhivskoj građi ne postoje precizni pregled po svim varošima, ali ima za pojedine, kao za Podgoricu, Cetinje, Rijeku Crnojevića.⁹⁰³ U 1884. godini u Podgorici je bilo 85 trgovačkih radnji sa ostvarenim prometom od 355.844 fiorina; u Cetinju u 30 radnji ostvareno je 56.548 fiorina; Rijeci Crnojevića za 23 radnje promet je bio 88.428 fiorina. Za godinu 1891. promet je iznosio: u Podgorici 437.889; Cetinju 110.702; Rijeci Crnojevića 60.235. Vidimo da se u Podgorici i Cetinju osjeća blagi napredak, dok je u Rijeci Crnojevića ostvaren pad.

Promet uvozne robe trgovačkih radnji kretao se od 816.217,50 f. u 1883. do 1.980.737,66 f. u 1899. godini.⁹⁰⁴ Podaci prihoda uglavnom pokazuju određeni pomak, pogotovo poslije devedesetih godina. Usitnjenost trgovačkog kapitala dovodila je svakako do nestabilnosti, broj trgovački radnji se mijenjao pogotovo nakon 1879. godine. Bavljenje trgovinom je bilo unosno, pa su mnogi otvarali radnje i sa skromnim sredstvima, da bi nakon kraćeg vremena mijenjali poslove i prelazili iz jedne vrste trgovine u drugu.⁹⁰⁵

⁹⁰³ DACG, MF, f. prihodi, 1884–1900. Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, 262, Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, 144.

⁹⁰⁴ Po godinama promet je bio sljedeći: 1883. – 816.217,50; 1884. – 919.248; 1885. – 946.306; 1886. – 923.676; 1887. – 944.673,50; 1888. – 762.211,20; 1889. – 738.755,70; 1890. – 840.148,25; 1891. – 902.427,75; 1892. – 881.372,75; 1893. – 1.004.298,33; 1894. – 1.225.468,33; 1895. – 1.072.995; 1896. – 1.120.575; 1897. – 1.169.526; 1898. – 1.373.727,83; 1899. – 1.980.737,66. DACG, MF, protokoli prihoda od trgovine 1883–1899. Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, 145.

⁹⁰⁵ „A tako ih ima koji su bili uzeli dozvolu na krčmarsku ili zanatlijsku radnju, pa je tu radnju napuštio ili oće da je napušti, pa umjesto iste da otvori trgovačku radnju, ili obrnuto, pa se pozivaju da im može služiti krčmarska ili zanatlijska dozvola za sve trgovine, ili trgovačka za obratne. A tako ima koji su imali dozvole i držali radnje, pa su radnju napuštali, pa bi šćeli da i jopet radnju otvore pod firmom prvašnje dozvole”. DACG, MUD, 1900, f. 118, 304.

Trgovačka mreža nakon Berlinskog kongresa počinje da biva razvijenija i razgranatija, a počinje da se osjeća značajniji napredak. Sa porastom trgovačkih mreža, raste i promet. U tom cilju da bi pospješili prodaju u crnogorskoj štampi mogla su se naći razna oglašavanja za prodaju proizvoda koji su došli iz inostranstva, kao i ona sa domaćeg tržišta. Tako, na primjer, Karađuzović 1891. godine javlja da se u Baru na pristaništu, kod uprave luke, može naći razna trgovina poput šećera, brašna i svijeća, koje su došle parobrodom „Jaroslavom iz Rusije”. Cijene su bile niže, nego u Trstu.⁹⁰⁶ Trgovci su se reklamirali da im stiže dobra gvoždarska i kolonijalna roba, najbolje vrste, iz fabrika u inostranstvu. Prema oglasima prodavali su je po znatno jeftinijim cijenama.⁹⁰⁷ Isto tako, na Cetinju se javljaju trgovci vina Kovačević i Saso, koji daju oglase da su na Cetinju otvorili veliki depozit pravoga lozovog vina pod jemstvom.⁹⁰⁸ Stanovnici Crne Gore bili su u prilici da se obavijeste da poslastičarska radnja Andrije Rainisa u Kotoru pravi razne vrste kolača, torti za svečane i svadbene dane uz umjerenu cijenu. Ista je bila snabdjevena sa najfinijim likerima, kompotima, pekmezom, čokoladom.⁹⁰⁹ Na Cetinju su se otvarale razne zanatske i trgovačke radnje. Tako jedna od njih 1891. godine oglašava prodaju raznih vrsta čizama. U zavisnosti od materijala kojim su napravljene, cijena se kretala od 15 do 22 fiorina. Cijena muških cipela se kretala od 5 do 7 forinti za par, a ženske su bile od 4,5 do 5 forinti.⁹¹⁰ Jedna od interesantnijih radnji reklamirala se u novinama 1896. godine. Radnja Nikole P. Matanovića na Cetinju preporučivala je svoje veliko stovarište svakovrsnih gvoždarskih proizvoda poput: okovâ za građevine, sve vrste alata za majstore, kućno i kuhinjsko posuđe, sprave za korubanje rumentina, sve vrsta boja, i cjelokupni pribor za „*bojadisane*”. Osim ovih proizvoda, u njoj su se mogli naći i: kafa, šećer, oriz, pasta, brašno, sapun, vina, likeri. Te godine su se reklamirala francuska vina i likeri: „Chateau Lafite Gd Vin”, „Malere”, „Closdu Roi”, „Chateu d’ Issan”, „Pontet Canet”, „Corton”, „Cognac fine Champagne”, „Cognac fine Excelsior”.⁹¹¹ I sljedeće godine gvoždarsko kolonijalna radnja Nikole Matanovića je nudila veliki izbor: pašade, posuđa, šivaćih mašina, britvi, lampi, američkih mašina za sječenje mesa, mašine za korubanje rumentina, boje, četke, šporete i peći, 12 vrsti francuskih šampanjaca, četkice za zube.⁹¹² Krajem vijeka imamo na Cetinju otvaranje

⁹⁰⁶ *Glas Crnogorca*, broj 11, 1891, 9. mart 1891, 2, vijesti iz Bara 1. marta.

⁹⁰⁷ *Glas Crnogorca*, broj 29, 1898, Cetinje, 18. jul 1898, 4.

⁹⁰⁸ *Glas Crnogorca*, broj 14, 1900, Cetinje, 6. april 1900, 4.

⁹⁰⁹ *Glas Crnogorca*, broj 18, 1896, Cetinje, 4. maj 1896, 4.

⁹¹⁰ *Glas Crnogorca*, broj 50, 1891, Cetinje, 7. decembar 1891, 4.

⁹¹¹ *Glas Crnogorca*, broj 35, 1896, Cetinje, 24. avgust 1896, 4.

⁹¹² *Glas Crnogorca*, broj 3, 1897, Cetinje, 18. januar 1897, 4.

sajdžijske radnje Ljubomira Tamindžića. On u oglasu daje obavještenje da je završio petogodišnji sajdžijski kurs u Vršcu. Za opravljene i nove satove davao je dvogodišnju garanciju.⁹¹³ Na Cetinju je radio, kod Zefa Male, Franjo Benedetić koji je popravljao „sve vrsta makina za šivenje i popravljao velosipeda”.⁹¹⁴ U zvaničnim glasilima su se oglašavale i novine koje su stizale sa strane. Tako se reklamira nova peć Sava Kalacanova u kući Mila Tomaševića u kojoj se pekao hljeb u štrucama. Još se navodi da je bečki kvasac, a da je brašno prve vrste.⁹¹⁵ U novinama u oglasima mogli ste da se obavijestite o kvalitetu sapuna iz fabrike vojvode Maša Vrbice.⁹¹⁶ Na Cetinju se 1886. godine reklamirao Dragutin Đilen da posjeduje sve vrste pečata od kaučuka i metala i da ih izrađuje sa garancijom.⁹¹⁷ Radnja Nikole Matanovića nudila je kupcima: kafu, cukar, oriz, paštu, boje, šampanjac, vina i likere (devet vrsta).⁹¹⁸ Trgovačke radnje od 1899. godine, u kojima se prodavala roba, nijesu smjele da prodaju piće na malo. Napomenimo i da je kafanama tek 1900. godine bila zabranjena prodaja kafe, šećera, duvana, sapuna.

Da je država vodila računa o unapređivanju zanata vidi se i po tome što je slala crnogorske mladiće na zanate u inostranstvu, a što je bilo značajno po samu državu, jer se smatralo da će to unaprijediti u određenom pogledu Crnu Goru. Bilo je shvatanje da kad bude Crna Gora imala svoje zanatliјstvo, onda će ono podmirivati potrebe u zemlji, te će tako imati u samoj zemlji svoje zanimanje i zaslugu, a što je još glavnije: ostajace novac u zemlji. Početkom devedesetih godina XIX vijeka u Vršac su slati mladići na izučavanje zanata.⁹¹⁹ Tamo se nalazilo 29 crnogorskih dječaka, koji su učili zanate.⁹²⁰ Njihov uspjeh je praćen tokom godina slanjem izvještaja o vladanju, ocjenama i opštim karakteristikama.⁹²¹ Prilikom proslava jubileja 200 godina dinastije Petrović Njegoš ponovo je u Vršac odvedeno 17 mladića na zanate.⁹²² Prema tim izvještajima do 1898. godine 9 dječaka od ukupno 29 je završilo zanate ili bilo pri kraju.⁹²³ Osim Vršca djeca su slata i u druga mjesta po Evropi koja su bila industrijski i kulturno razvijenija. U dodiru sa takvom

⁹¹³ *Onogošt*, broj 15, 1900, Nikšić, 3. april 1900, 4.

⁹¹⁴ *Glas Crnogorca*, broj 48, 1897, Cetinje, 29. novembar 1897, 4.

⁹¹⁵ *Onogošt*, broj 29, 1899, Nikšić, 9. decembar 1899, 4.

⁹¹⁶ *Glas Crnogorca*, broj 12, 1889, Cetinje, 19. mart 1889, 4.

⁹¹⁷ *Glas Crnogorca*, broj 32, 1886, Cetinje, 12. avgust 1886, 4.

⁹¹⁸ *Glas Crnogorca*, broj 35, 1896, Cetinje, 24. avgust 1896, 4.

⁹¹⁹ Pavle Strugar, *Stvaranje zanatlijskog kadra u Crnoj Gori krajem XIX i početkom XX vijeka*, Istorijski zapisi, godina XIII, knjiga XVII, sveska 4, Titograd, 1960, 755.

⁹²⁰ *Glas Crnogorca*, broj 44, 1896, Cetinje, 26. oktobar 1896, 4.

⁹²¹ Pavle Strugar, *Stvaranje zanatlijskog kadra u Crnoj Gori krajem XIX i početkom XX vijeka*, 760.

⁹²² Strugar, *Isto*, 761.

⁹²³ Strugar, *Isto*, 767.

sredinom, mladi ljudi su mijenjali navike, mišljenja i sa novim usvojenim pogledima na svijet vraćali se u Crnu Goru gdje su otvarali svoje radionice.⁹²⁴

Ponuda i potražnja na domaćem tržištu bila je neujednačena i bila je uslovljena brojnim faktorima. Dešavalo se da je ponuda veća od potražnje, pa je veći dio ostajao neprodat.⁹²⁵ U zavisnosti od cijena stoke i žita, zavisile su cijene i drugih proizvoda. Na crnogorsko tržište uticale su mnoge okolnosti, kao što su: zabrana izvoza i uvoza stoke i stočnih proizvoda, zabrana pregona prekogranične stoke preko teritorije Crne Gore, zabrana prodaje žita stranim trgovcima. Takva jedna mjera je bila zabrana uvoza i izvoza stočne robe i stočnih proizvoda.⁹²⁶ Zabrana slobodnog izvoza uslovljavala je nisku cijenu proizvoda. Ukoliko bi se dozvolio slobodan prolaz, cijene bi rasle.⁹²⁷ Državne vlasti su vidimo pokušavale da zaštite unutrašnje tržište. U tom smislu one su naređivale pograničnim kapetanima da zabranjuju izvoz stoke preko granice.⁹²⁸ Isto tako, povremeno je zabranjivala prodaju žita stranim državljanima, jer je ta prodaja uticala na povećanje cijena u zemlji.⁹²⁹ Država je pomenutim mjerama pokušavala da zaštiti domaće stanovništvo i unutrašnje tržište, koje nije bilo jedinstveno u posmatranom periodu, što se odražavalo i na veće cijene na pazarima i određenim mjestima. U Crnoj Gori se osamdesetih godina moglo pratiti stanje na berzi u Beču.⁹³⁰ Početkom osamdesetih godina u Crnoj Gori su stizale objave cijena robe sa

⁹²⁴ Strugar, *Isto*, 783.

⁹²⁵ „Živoga na Pazar dolazi mlogo, ali nema trgovaca sprema toliko životinje”. DACG, MUD, 1880, f. 10, 163. Kapetani bjelopavlički – ministru unutrašnjih djela, 23. novembar, 1880. „Jučerašnji pazar na ovdašnjoj pjaci bio je izobiljan sa različnom životinjom, ali je trgovaca bilo vrlo malo, tako da se stoka sva vratila neprodana”. DACG, MUD, 1881, f. 19, 46.

⁹²⁶ „Sad ova dacija panu, pa su ljudi na veliku muku bez trgovaca. A bilo bi dosta trgovaca iz Hercegovine koji bi ulazili sa pasošima te bi uzimali... ajvana, pa je austrijska vlada zapriječila te ne da trgovinama ulaziti na određena mjesta.” DACG, MUD, 1882, f. 30, 59. Vojvoda Lazar Sočica – Mašu Vrbici, 12. oktobar, 1882. „Mnogima sitna stoka osta neprodana ljudima koi su je imali i kojema je velika šteta... Trgovcima je još viša, te nekoliko puta. Ovome je uzrok zabrana iz naše granice u Hercegovinu što nije slobodno projavljivati.” DACG, MUD, 1882, f. 30, 144. Bogdan Drobnjak – Mašu Vrbici, 15. oktobar 1882.

⁹²⁷ Kapetan Radoman obavještava da je zbog omogućenog izvoza stoke u Hercegovinu cijena porasla za nekoliko fiorina po bravu. DACG, MUD, 1883, f. 50, 592. Na sličan način bilo je sa žitom: „Ušljed izvoza žita cijene su skočile na hum od 6 fiorina na 9½. Zbog toga je svaki izvoz zabranjen. Osobito barski okrug primoran će biti odatle kupovati žito, pošto će i Turska, kako čujem, zabraniti izvoz žita.” Kapetan ulcinjski Marko Petrović – ministru unutrašnjih djela, 4. maj, 1898. DACG, MUD, f. 1898, f. 107, 511.

⁹²⁸ „Da se bolje crnogorska životinja mogla prodati, treba zabraniti da trgovci ne pregone prekograničnu stoku preko Crne Gore. Dakle, naredi dotičnim kapetanima po granicama da zatvore ulazak prekograničnim bravima i govedima u Crnu Goru.” DACG, MUD, 1880, f. 10, 42. Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, 166.

⁹²⁹ „Objavite u pazar da nijedan privatni trgovac koji sa žitom trguje i narodu ga prodaje ne smije nijednoga zrna prodati stranome podaniku od sad do Petrovdane, jer se primijetilo da strani podanici, kupujući žito na našim pazarima, podižu mu cijenu i poskupljuju ga. Za koga se bi doznalo da ovu naredbu prekorači, strogo će kažnjen biti.” DACG, MUD, 1891, f. 78, 514. Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, 167.

⁹³⁰ *Glas Crnogorca*, broj 14, 1880, Cetinje, 5. april 1880, 4.

stranog tržišta, najviše iz Trsta. Tako ste, na primjer, mogli da se upoznate sa cijenama: kafe portoriko, austrijskog šećera, ruske pšenice i kukuruza, italijanskog ulja raznih vrsta, šljiva, masla, meda, slanine, petroleja. Takve informacije su dobro došle crnogorskim trgovcima, koji su trgovali sa Trstom.⁹³¹ Sve cijene su date tako da narod može da uporedi pijacu u Trstu i Kotoru.⁹³²

Uvoz proizvoda i dalje je bio mnogo veći od izvoza. Cijene stoke u Austriji su bile duplo veće od cijena stoke u Crnoj Gori, tako da se izvozom stoke i njenom prodajom brzo moglo doći do novca. Na primjer, 1887. godine govedo je koštalo od 17 do 35 fiorina, a багаš žita (15 kg) 1 fiorin i 19 novčića. Tržišta koja su bila najbolja za izvoz crnogorske stoke bila su: Italija, Malta, Francuska, Austrija, Osmansko carstvo. Ekonomija Crne Gore, a samim tim i stanje u narodu se moglo upoznati preko oscilacija u izvozu stoke.⁹³³ Osim toga na granicama je čest bio šverc robe ili kontraband. Obično se švercovala roba koja je sa druge strane granice imala dosta veću cijenu. To je bio duvan, kafa, šećer, jer su razlike u cijenama bile velike, pa je mogućnost zarade bila dobra. Đoko Pejović navodi da je kilogram kafe u Crnoj Gori koštao 50 solada, a u Austriji 1 fiorin i 40 solada. Isto tako, kilogram šećera u Crnoj Gori je koštao 14 solada, a u Austriji 40. Šverceri su ga austrijskim trgovcima prodavali duplo u odnosu na Crnu Goru, pa su tako i jedni i drugi zarađivali.⁹³⁴

Zvanična glasila su redovno izvještavala kakav je promet domaćih proizvoda u Crnoj Gori. Pratili su se cijene na nekolike pijace u državi. Cjenovnik je bio sljedeći: u Nikšiću u novembru 1887. godine cijena volova po komadu iznosila je 24–30 fiorina; krava po komadu 14–22 fiorina; brava ovči 2–7 f.; brava kozji, 2–6 f.; jaradi od 1 f. i 30 novčića do 1 f. i 70 novčića. Jagnjad su se mogla kupiti po cijeni od 1 fiorin i 70 novčića, a prasad od 2 do 16 fiorina. Oka rumetina (1,5 kg kukuruza) bila je 12 novčića, dok je brašno rumetinovo bilo isto toliko. Oka raži je bila 10 novčića, pšenice 12, a ječma 9 novčića. Oka krtole se mogla naći za 3 novčića, masla za 1 fiorin i 10 novčića. Oka skorupa je bila oko 70 novčića, a sira po 60 novčića. Duvan u listovima mogli ste da trgujete za oku po 1 fiorin i 30 novčića, dok je duvan dogram oka bila po 80 novčića. Cijena voska po oki bila je 1 fiorin i 60 novčića.⁹³⁵ Suvo meso i sir bili su jeftiniji u Nikšiću, nego u

⁹³¹ *Glas Crnogorca*, broj 35, 1880, Cetinje, 30. avgust 1880, 4.

⁹³² *Glas Crnogorca*, broj 50, 1881, Cetinje, 13. decembar 1881, 4.

⁹³³ Đoko Pejović, *Uzroci masovnog iseljavanja stanovništva iz Crne Gore (1878–1916)*, Istorijski zapisi, godina XV, knjiga XIX, sveska 2, Titograd, 1962, 229.

⁹³⁴ Đoko Pejović, *Uzroci masovnog iseljavanja stanovništva iz Crne Gore (1878–1916)*, 230.

⁹³⁵ *Glas Crnogorca*, broj 47, 1887, Cetinje, 22. novembar 1887, 3.

Danilovgradu.⁹³⁶ Najveća razlika u cijenama bila je između Cetinja – gdje su cijene najveće, i Andrijevice – gdje su cijene najniže. U drugim mjestima razlika nije bila tako velika.

U pojedinim godinama cijene su se mijenjale, u zavisnosti od tržišta. Tako su, na primjer, sljedeće godine na istom pazaru u Nikšiću cijene gotovo svih proizvoda niže, u nekim slučajevima i duplo.⁹³⁷ Skorup koji je bio 70 novčića, tada je bio 40 novčića. Duvan u listovima je pao na 50 novčića, maslo na 65, a vosak na 1 florin.⁹³⁸ Početkom 1890. godine cijena volova bila je 38–40 fiorina po komadu, a pšenice od 13 do 15 novčića. Cijena duvana u listu za kilogram ipo se kretala između 60 i 80 novčića.⁹³⁹ Cijene na nikšićkom pazaru u martu 1892. godine bile su: volovi od 150 kg – 55–60 f.; brašno 1,5 kg – 14 novčića; pšenica 1,5, kg – 17 novčića; ječam 1,5 kg – 13 novčića; krtola 1,5 kg – 4 novčića; duvan 1,5 kg – 1 f. i 30 novčića.⁹⁴⁰ U maju su ovce sa jagnjetom koštale 4–5 fiorina, a koze sa jaradima 4–6 fiorina.⁹⁴¹ Nadnice radnicima koji su, primjera radi, kopali rude bile su za običnog radnika 0,80 do 1,20 fiorina, za minera od 1,20 do 2, za drvodelju od 2 do 3, za zidara od 1,50 do 2,50.⁹⁴² Kada se uporede nadnice sa cijenama životnih namirnica, može se doći do interesantnih podataka. Tako je, recimo, obični radnik za svoju nadnicu mogao da kupi 1,5 kg duvana u listovima, ili oko dva kg skorupa, ili desetak kg kukuruza.

Početkom XX vijeka u Crnoj Gori očekivanja su bila veća u ekonomskoj politici, jer je zemlja živjela u relativnom miru nekoliko decenije. Razmjere problema početkom XX vijeka bile su veće, nego nekoliko decenije ranije, prije svega zbog siromaštva, nedostatka obradivog zemljišta, pojave masovne gladi, emigracija i dr. Slaba komunikacijska povezanost između pojedinih krajeva uticala je na neujednačenost cijena životnih namirnica. Tako je u Ulcinju 100 kg pšenice bilo jeftinije za šest kruna, nego u Baru (u Ulcinju 16 kruna, u Baru 22 krune), iako se radilo o gradovima koji su udaljeni jedan od drugog tridesetak kilometara.⁹⁴³

Početkom 1879. godine došla su uputstva za prodavanje i pečenje hljeba na Cetinju. Bila je utvrđena cijena bijelog hljeba od 9 novčića, a crnog od 8 novčića. Onaj ko je pekao hljeb, bio je

⁹³⁶ Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, 169.

⁹³⁷ *Glas Crnogorca*, broj 35, 1888, Cetinje, 28. avgust 1888, 4.

⁹³⁸ *Glas Crnogorca*, broj 49, 1888, Cetinje, 4. decembar 1888, 3.

⁹³⁹ *Glas Crnogorca*, broj 12, 1890, Cetinje, 18. mart 1890, 4.

⁹⁴⁰ *Glas Crnogorca*, broj 11, 1892, Cetinje, 14. mart 1892, 4.

⁹⁴¹ *Glas Crnogorca*, broj 19, 1892, Cetinje, 9. maj 1892, 4.

⁹⁴² Jovan R. Bojović, *Pregled ekonomskog razvitka i razvitka socijalističke misli u Crnoj Gori u XIX vijeku*, Istorijski zapisi, godina XXXIX (LIX), sveska 3, Titograd, 1986, 44.

⁹⁴³ Živko M. Andrijašević, *Crnogorska vlast i ekonomski problemi Crne Gore (1878–1912)*, Glasnik odjeljenja društvenih nauka, CANU, knjiga 20, Podgorica, 2010, 341.

u obavezi da ima rezerve i da mu ne fali brašna, a ukoliko ne bude imao, morao je varoškom kapetanu da javi najmanje 8 dana prije.⁹⁴⁴ Trgovci na Cetinju su, na primjer, krajem 1897. godine prodavali dalmatinska vina, čija je cijena bila za jedan litar 16 novčića.⁹⁴⁵

Varoški sud je objavio aprila 1879. godine da je svaki trgovac, koji bi htio da kolje i prodaje stoku na Cetinju, dužan da unaprijed propisanu taksu na svakog brava položi.⁹⁴⁶ Uprava varoši Cetinje je 1890. godine objavljivala da klanje i prodavanje goveđeg mesa od 4. marta 1890. godine postaje slobodna trgovina za svakoga. Prodavci mesa bili su obavezni držati se pravila, tj. da goveda budu zdrava, a mjera tačna na kilograme. Steone krave nijesu se smjele klati, dok se meso izjalovljenih krava nije smjelo prodavati, a isto tako se naređivalo i za stoku koju je ubio grom, ili je umrla od nepoznatog uzroka, ili koja je болоvala od raznih zaraznih bolesti.⁹⁴⁷ Takođe, ugovori na licitacijama su davani za one koji su prevozili duvan na kolima iz Nikšića, Podgorice i Rijeke u Kotor.⁹⁴⁸ Kako navodi Luka Milunović, prvi konkretan prijedlog projekta pravilnika koji reguliše pružanje usluga u oblasti trgovine napravio je 1895. godine Bajo Gardašević i to predao Ministarstvu finansija.⁹⁴⁹

Cijene koje je donosio zvanični list „Glas Crnogorca” ukazuje na opštu tendenciju da postoje razlike u cijenama za sve proizvode, ali one nijesu velike. Na nekom mjestu su pojedini proizvodi skuplji, a drugi jeftiniji, i obrnuto. Dakle, razlike su samo u cijenama pojedinih proizvoda. Kretanje cijena bilo je uslovljeno i naplatom poreza, dacije, vađevine i drugih oblika dažbina, pošto je seljak da bi došao do novca i izmirio obaveze prema državi morao da prodava stoku i domaće proizvode po nižim cijenama.⁹⁵⁰ Izvoz stoke bio je ograničavan ili čak zabranjivan zbog stočnih bolesti, a što je takođe uticalo na cijene.⁹⁵¹ Na visinu cijena uticali su i drugi faktori, počev od uvoza, izvoza, nerodnih godina, povećanja poreza i drugih dažbina,⁹⁵² prezaduženosti

⁹⁴⁴ *Glas Crnogorca* broj 2, Cetinje, 20. januar 1879, 4.

⁹⁴⁵ *Glas Crnogorca*, broj 48, 1897, Cetinje, 29. novembar 1897, 4.

⁹⁴⁶ *Glas Crnogorca*, broj 14, 1879, Cetinje, 21. aprila 1879, 1.

⁹⁴⁷ *Glas Crnogorca*, broj 10, 1890, Cetinje, 4. mart 1890, 4.

⁹⁴⁸ *Glas Crnogorca*, broj 32, 1894, Cetinje, 6. avgust 1894, 4.

⁹⁴⁹ Luka Milunović, *Tehnika vladanja kralja Nikole i rezultati*, Akcionar, IV, broj 1–2, Podgorica, 2006, 67.

⁹⁵⁰ „Ja sam bio jučen na pazar u Podgoricu, najviše zbog kupljena dacije; stoke narod dognao na Pazar mnoštvo; prodalo se nije ništa; trgovaca nema niotkud; narod je na veliku nuždu bez dacije; i ako ne izide trgovaca bićemo i mi kapetani na veliku muku.” DACG, MUD, 1887, f. 62, 250. „Usljed neocijenjenog dobra koje i ovaj put Vaše Veličanstvo učini narodu svom sa odloženjem skužavanja žita, počеше stizat iz vnutrenosti najživlje blagodarnosti Vašem Visočanstvu. Gospodaru, na svim pazarima već su znatno cijene živome i žitu skočile, kupci se čudno iznenadiše, no prodavaoci oveseliše i mole vi boga za zdravlje.” DACG, MUD, 1880, f. 10, 55.

⁹⁵¹ DACG, MUD, 1883, f. 50, 560.

⁹⁵² „Narod ovog okruga žali se na podignute ogromne cijene robi koja se trgovcima u dućanima zatekla.” DACG, MUD, 1899, f. 115, 774.

seljaka,⁹⁵³ kao i brojni društveni i ekonomski faktori i poremećaji na tržištu u Crnoj Gori i izvan nje.

Pregled najvažnijih proizvoda sredinom januara 1887. godine u Crnoj Gori

Pazari	Goveda	Ovce i koze	Kože	Suvo meso	Vuna	Sir	Kukuruz	Pšenica	Ječam	Duvan
		1 komad								
	fiorina					novčića				
Podgorica	15–40	3–3,5	60–90	40	60–80	34–40	10	15	8	50–80
Nikšić	36–52	4	100	34–40	100	25	10	13–14	9	34–50
Danilovgrad	26,5	3–3,6	80	51	70	50	9	9	–	68
Rijeka Crnojevića	20–35	2,7–3	–	30–43	50–70	50–60	10–12	17–24	13	40–70
Virpazar	36	4,8–6	–	40	82	–	10	–	–	68
Bar	25	–	–	–	94	51	11–12	20	15	–
Ulcinj	42	3,5	80	53	95	50	6	13	–	51

Prema: Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, Cetinje, 1958, 168.

Primjećuje se da je trgovačka mreža nakon Berlinskog kongresa počela da ide uzlaznom linijom, osjećao se porast prometa roba, naročito krajem XIX vijeka. Iako je bila pretežno sitnijeg karaktera i trgovačkog kapitala, osim jednog broja većih trgovačkih radnji u gradovima, imala je velikog uticaja na društveni i ekonomski razvoj crnogorskog društva. Veoma je bitno napomenuti da se trgovački kapital nije razvijao samo po gradovima, već je sve više obuhvatao i sela.

Nakon 1879. godine pojačavaju se aktivnosti u razvoju trgovačkog saobraćaja i u onim mjestima u kojima ga do tada nije bilo. Mnoga mjesta zahvaljujući razvoju saobraćajnica otvaraju nove pazare, uređuju postojeće, čime pazari i dalje ostaju značajan faktor prometa u državi. Crna

⁹⁵³ Kapetan Vule Raičević iz Vasojevića javlja da se „narod udužio” i da je na mukama jer nema trgovaca da kupe stoku. DACG, MUD, 1887, f. 62, 350.

Gora pored postojećih, dobija i nove pazare na Njegušima⁹⁵⁴ (1895), Grahovu⁹⁵⁵ (1892), Šavniku. Traženo je i da se otvore pazari u Vilusima, Boanu, Čekličima, Žabljaku, čime bi se uvećao trgovački promet.⁹⁵⁶ No, nije samo otvaranje pazara i povećani promet na njima bilo značajno za razvoj trgovine, već je tome doprinio i razvoj seoskih radnji. Po selima su naročito bili zastupljeni dućani, hanovi i krčme. Trgovina se vršila i van dućana,⁹⁵⁷ a bila je razvijena i ona u pograničnim mjestima.⁹⁵⁸ Brojni izvještaji iz mnogih krajeva svjedoče o povećanom broju seoskih dućana, koji su se negativno odražavali na seljake.⁹⁵⁹ Često su se seljaci žalili nadležnom ministru oko raznih problema koje su imali povodom krčmi. Rasprostranjenost i brojnost seoskih dućana natjerala je državu da reaguje i preduzme mjere za rješavanje tog problema. Tako da je data naredba Gardaševiću da uradi 1894. godine projekat o potrebnom broju hanova i mjestima na kojima bi oni mogli biti.⁹⁶⁰ No, tada je sve ostalo na tom projektu, a država je i dalje pokušavala da ograniči otvaranje novih seoskih dućana. Crnogorska vlada je 23. novembra 1901. donijela odluku da se po selima ukinu dućani i trgovina, a da se ostave samo hanovi.⁹⁶¹ Ovo je rađeno zbog toga što se željelo spriječiti stvaranje novih varoši na uštrb već postojećih. Takođe je otvaranje dućana po selima uticalo na zaradu trgovina po varošima, pa su zbog toga bile učestale njihove žalbe na rad

⁹⁵⁴ Kapetan Savo Radonjić obavještava Božu Petrovića 1895. godine da se „pazar umnožava, ali da nije poravnjen kao što bi trebalo i dolikovalo tom mjestu”. DACG, MUD, 1895, f. 92, 188.

⁹⁵⁵ Božo Petrović obavještava grahovskog kapetana Akima Dakovića da će se otvoriti pazar na Grahovu. DACG, MUD, 1892, f. 82, 365.

⁹⁵⁶ M. Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, 151–153.

⁹⁵⁷ „Neki ljudi iz moje kapetanije (Golijske) dogone razne stvari, kao kafu, cukar, duvan i drugo, i prodaju na nekim mjestima, brdima i šumama, đe nije mjesto određeno za prodaju.” DACG, MUD, 1882, 82, 251. Đoko Višnjić – ministru unutrašnjih djela, 27. jul 1882.

⁹⁵⁸ U jednoj naredbi kaže se da su „...neki Crnogorci pogradili dućane blizu austrijske granice”, pa se kapetanima naređuje „pritjažateljima dućana uzduž austrijske granice kazaćete da po danas ne smiju nikakve trgovine voditi što ne bihu prethodno iz ovdašnje kancelarije dozvolu trgovačku izvadili”. DACG, MUD, 1883, f. 49, 42.

⁹⁵⁹ „Kao što vam je poznato, Nj, V. Gospodar, uvjerivši se da oko 50 krčama i doganja, koje su se razmnožile bile u Zeti upropašćuju Zetu više nego najnerodnije godine”. DACG, MUD, 1899, f. 114, 576. Okružni kapetan Milovan Džaković – Božu Petroviću, 19. maj, 1889. „...umnožili se hanovi u ovom okrugu (Andrijevice) i namjeravaju se još neki otvoriti koji hanovi idu više na štetu narocku no na koristi”. DACG, MUD, 1899, f. 116, 1039.

⁹⁶⁰ DACG, MUD, 1894, f. razna akta, 24. IX 1894. M. Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, 155.

⁹⁶¹ „Počem postoji mnoštvo dućana izvan varoši, po selima i putovima, a počem su isti na štetu kako za narod tako i za varoši, vlada Njeg. Kr. Visočanstva Gospodara riješila je da se ti dućani ukinu i svaka dućanska trgovina izvan varoši ubuduće i bez izuzetka zabrani. Sopstvenicima tih dućana ostavlja se do 1. marta 1902. godine slobodna prodaja zatečenog danas u njima trgovačkog esapa, ali pod strogom zaprekom i nadzorom kmetova i kapetana da ne smiju novoga nabavljati... Hanovi (krčme) koji danas postoje, a imaju zakonitu dozvolu, mogu i dalje ostati, ali da ne smiju s dućanskim stvarima trgovati, kao ni piće, kafu, cukar uveliko, niti za preprodaju u višim količinama uzimati. Novi hanovi se ne smiju otvarati.” DACG, MUD, 1881, f. 24, 1254.

seoskih dućana. Takvi su primjeri sa Boanom⁹⁶² i Vilusima,⁹⁶³ gdje je zabranjena trgovina, osim hanovima. Borba između seoskih i varoških trgovaca dolazi do izražaja krajem XIX vijeka.⁹⁶⁴ Trgovci na Virpazaru su se, na primjer, žalili da je avgusta 1899. godine trgovina sasvim oslabila.⁹⁶⁵ Kao jedan od razloga navodili su da su u selima otvorene moderne trgovine sa raznom manufakturom. Tu se napominje da se u Gluhom dolu nalaze tri trgovine, u Brčelima dvije i to na raskrsnicama, u Boljevićima jedna. Takva vrsta konkurencije im nije odgovarala, a uz to sve trgovine su mahom držali strani trgovci.⁹⁶⁶ Državne mjere samo su donekle ograničavale prodiranje trgovačkog kapitala po crnogorskim selima, ali ga nijesu mogli zaustaviti. Mnogi dućani ostali su da rade bez ikakvih dozvola ili pod firmom hanova. U tom pravcu država je opet 1905. godine izdala *Pravilnik o hanovima*, u kojima se precizira uređenje hanova na selu.⁹⁶⁷ Mirčeta Đurović konstatuje da je u posmatranom periodu država izdala oko 450 trgovačkih dozvola raznim selima. Cilj državne politike nije bila samo zaštita seljaka, već je glavni cilj bio zaštita gradova i akumuliranje prometa u njima, a što se vidi i po naredbama koje je izdavala početkom XX vijeka.⁹⁶⁸ Ovakva državna politika forsirala je gradove na štetu seoskih područja, kao Njeguša, Velimlja, Vilusa, Grahova, Šavnika i dr.

Veresija, prodaja na poček ili vađevina dobija razmjere u drugoj polovini XIX vijeka. Vidjeli smo, u ranijem pominjanju, da se najviše odnosila na žito⁹⁶⁹ i njena naplata je imala prioritet u odnosu na ostale dugove.⁹⁷⁰ Kada se roba daje na odloženo plaćanje, ona je prodavana tada po većim cijenama. Tako se stvarao trgovački profit.⁹⁷¹ Na drugoj strani imamo prezaduženost, koja

⁹⁶² „Na Boanu u Tušini ima već nekoliko kuća ograđenijeh, de pojedini ljudi drže pomalo robe i pića, pa se sad ponovo neki prijavljuju da tu kuće grade. Sa novijem građenjem ovde kuća stvorila bi se kao neka mala varošica, koja bi bila na štetu ovdashnje (nikšićke), glavne trgovine”. DACG, MUD, 1888, f. 66, 500.

⁹⁶³ „Riješeno je da se trgovcijama viluškim dozvoli i dalje da mogu trgovati i nove robe nabavljati u svojim dućanima... ali da se nipošto ne smije novijeh dućana ovamo otvarati”. DACG, MUD, 1902, f. 126, 320.

⁹⁶⁴ Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, Cetinje, 1958, 159.

⁹⁶⁵ DACG, MUD, 1901, f. 123, 411.

⁹⁶⁶ *Onogošt*, broj 15, 1899, Nikšić, 19. avgust 1899, 3.

⁹⁶⁷ *Pravilnik o otvaranju i načinu korišćenja hanova*, 6/19. oktobar 1905. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Knj. II, 1998, 1032.

⁹⁶⁸ Naredbom od 4. marta 1902. zabranjuje se izgradnja novih hanova i dućana po selima i daje preporuka kapetanima da se novi dućani registruju u gradovima. DACG, MUD, 1902, f. 122, 245.

⁹⁶⁹ Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, Cetinje, 1958, 86.

⁹⁷⁰ Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, 90.

⁹⁷¹ „Sada ve pitamo za dugove narocke, koje nijesu mali no velji, trgovine drobnjačke i moračke i dalje druge koje su ljudi uzeli u veresiju i vade (rok) im prošle... Tu nije suma malo para. Drugo je esap (račun) trgovački, roba kotorska, podgorička... Treće krčmarski dug što je narod izio i popio. Četvrto, od Nove godine i pare i žito koje su ljudi davali, i tome su vade prošle.” DACG, MUD, 1884, f. 53, 274. Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, Cetinje, 1958, 92.

seljake vodi u prodaju svoje imovine i imanja. U posmatranom periodu zaduženost je bila masovna pojava u zemlji.⁹⁷² Kako navodi Đurović, od 1896. godine država nije neposredno davala žito na vađevinu pojedincima, nego je ustupala pojedinim sigurnim jemcima, koji su ga preprodavali narodu.⁹⁷³ To su obično bili bogatiji trgovci i glavari. U slučaju namirivanja dugova uzimalo se sve što dužnik ima osim krova nad glavom, odjeće, najpotrebnijeg pokućstva, alata za zemljoradnju i jednog rala zemlje.⁹⁷⁴ Proces diferencijacije stanovništva bio je uslovljen i otvaranjem Crne Gore prema svijetu. Na jednoj strani imamo bogaćenje uskog kruga zelenaša, glavara i trgovaca, a na drugoj veliko osiromašenje seljaka. Društvo se raslojava uprkos određenim mjerama države na zaustavljanju i čuvanju sitnog seljačkog posjeda.⁹⁷⁵ Raslojavanje društva imalo je takve razmjere da je dolazilo do zelenašenja, davanja poklona zajmodavcima, podmićivanja. Država je nastojala da to iskorijeni pa je donosila posebne naredbe.⁹⁷⁶ U procesu razvijanja trgovačkog kapitala izdvaja se jedan bogati sloj trgovaca, koji su imali stalne trgovačke radnje, kao i druge trgovačke poslove koji su se odnosili na izvoz stoke, stočnih proizvoda i dr. Trgovinom su se bavili glavari, kapetani, koji su postajali, za tadašnje crnogorske prilike, bogati. Koristili su svoj povlašćeni položaj kako bi došli do bogatstva.⁹⁷⁷ Sprega trgovačkog i zelenaškog kapitala doprinijela je odumiranju starih patrijarhalnih odnosa u Crnoj Gori, i razvijanju savremenih društvenih odnosa.⁹⁷⁸ Ovo nije moglo proći bez negativnih posljedica po pojedine društvene slojeve. Jača proces osiromašenja sitnih seljačkih gazdinstava, koji nijesu imali novca da plate sve prispjele obaveze.⁹⁷⁹ Vlasti su pokušavale da zaštite seoska domaćinstva, tako što su donosile zakonske akte vezano za zabranu prodaje na veresiju (1888), luksuz oko prodaje zlatom vezenih odijela (1897) i trgovinu u seoskim dućanima (1901).⁹⁸⁰ Zbog manjeg robnog prometa nije

⁹⁷² Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, Cetinje, 1958, 95.

⁹⁷³ „Žito na vađevinu davaće se potrebnijima koji imaju dobre jemce... a onijema te nemadu jemaca neće...” DACG, MUD, 1888, f. 66, 73. *Ministar unutrašnji djela – Šaku Petroviću*. Čak i kada bi dobijali vađevinu bez jemaca, to je bilo pod teškim uslovima: „Na one 15 druga te su uzeli žito na vađevinu jez jemaca davaćeš od onoga te zamuče po onoliko koliko će im dosta biti da hljeba jedu, ostalo ostavljaj na stranu da se vađevina otplaćuje.” DACG, MUD, 1888, f. 66, 457. Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, 192.

⁹⁷⁴ „Za namirivanje vađevine dužniku se može sve prodati što ima, pa i darovna zemlja.” DACG, MUD, 1888, f. oktobar – decembar, dok. 1213. „Danas kreće tamo cijeli narod kučki te je uzeo biljete... da radom na put odužuje vađevinu državnog žita”. DACG, MUD, 1881, f. 29, 2577.

⁹⁷⁵ Petar Đ. Stojanović, *Pravo preče kupovine kao izraz kolektivne društvene svijesti u Crnoj Gori, sjevernoj Albaniji i Boki*, Istorijski zapisi, godina XXXIV (LIV), sveska 1, Titograd, 1981, 63.

⁹⁷⁶ Branislav Kovačević, Marijan Mašo Miljić, *Drobnjačke davije i presude (1872–1902)*, Podgorica, 2005, 39.

⁹⁷⁷ Jovan R. Bojović, *Pregled ekonomskog razvitka i razvitka socijalističke misli u Crnoj Gori u XIX vijeku*, Istorijski zapisi, godina XXXIX (LIX), sveska 3, Titograd, 1986, 26.

⁹⁷⁸ Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, 96.

⁹⁷⁹ Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, 97.

⁹⁸⁰ Veljko Šakotić, Nikšić u Knjaževini (Kraljevini) Crnoj Gori, Nikšić 1996, 144.

postojala brza akumulacija kapitala. Trgovački kapitali koji su stvoreni preko trgovine i zelenašenja, bili su manjeg karaktera. Postojala je forma udruživanja trgovaca, najčešće preko forme ortakluka.⁹⁸¹ Ona su bila privremenog karaktera i formirala su se za kraće vrijeme, poput Društva za trgovinu špiritusnim pićima ili Društva od ruja. Neki su, sami ili u ortakluku sa pojedinim trgovcima, počeli da otvaraju dućane. Najrasprostranjenija forma udruživanja bila je ortakluk. Prvi dućan na Cetinju bio je Jovana Pipera, koji je otvoren u saradnji sa vojvodom Đurom Matanovićem.⁹⁸² Bogišić donosi interesantan podatak da su i popovi dućandžije (pop Vaso i pop Vidak na Cetinju).⁹⁸³

Još 1891. godine u novinama su bili natpisi oko odlivanja novca koji se zaradi u zemlji. Tako su, na primjer, za terzijski zanat koji su radili ljudi sa strane, većinom Albanci, trošili novac u svojim mjestima.⁹⁸⁴ Poznati podgorički trgovac Lukačević smatrao je da je sve strane fabrikate trebalo opteretiti velikim državnim dažbinama, a ići na ruku izvozu domaćih proizvoda. Bio je mišljenja da je slobodna trgovina za velike i industrijske narode. Žalio se na Skadrane, koji su eksploatisali trgovinu i trgovce po Crnoj Gori.⁹⁸⁵

Razvitak trgovačkog kapitala nakon Berlinskog kongresa u Crnoj Gori pokazuje uzlaznu liniju. Vidjeli smo da je trgovina bila jedna od najznačajnijih privrednih djelatnosti sa trgovačkim kapitalom kao dominantnim. On je imao velikog uticaja na razvoj gradova, ali i sela i osjećao se u svim porama društvenog života toga doba. Društveno-ekonomske promjene koje su nastale poslije 1878. godine doprinijele su stvaranju povoljnijeg ambijenta za razvoj trgovine.

2.3.1. Odnos trgovačkog i industrijskog kapitala

Razvitak industrije slabo je napredovao i bio je neznatan u odnosu na trgovački kapital, koji je bio dominantan u crnogorskom društvu. Sedamdesetih godina počinju da se formiraju

⁹⁸¹ Mirčeta Đurović, *Pokušaj stvaranja akcionarskih društava u Crnoj Gori do kraja XIX vijeka*, Istorijski zapisi, knjiga XIV, sveska 1–2, Titograd, 1958, 113. Jovan R. Bojović, *Pregled ekonomskog razvitka i razvitka socijalističke misli u Crnoj Gori u XIX vijeku*, Istorijski zapisi, godina XXXIX (LIX), sveska 3, Titograd, 1986, 30.

⁹⁸² Simo Popović, *Memoari*, 137.

⁹⁸³ Stanislav Borovski, *Ekonomski odnošaji u Crnoj Gori (Bogišićeve beleške iz godine 1873)*, Zapisi, XX, 1938, 271. Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, 62.

⁹⁸⁴ *Glas Crnogorca*, broj 8, 1891, Cetinje, 16. februar 1891, 4.

⁹⁸⁵ *Glas Crnogorca*, broj 10, 1891, Cetinje, 2. mart 1891, 3, vijesti iz Podgorice 8. februara.

akcionarska društva.⁹⁸⁶ Najpoznatije trgovačke familije bile su Vuletić, Piper–Milunović, Lukačević, Gvozdenović, Marić, Šobajić, Golijanin. Postojale su ideje da se stvori parobrodarsko društvo koje će biti protivteža austrijskom „Lojdu”. U Podgorici je sredinom 1894. godine engleska trgovačka kompanija osnovala preduzeće pod imenom „Anglo-montenegrin”. Ovo preduzeće se bavilo trgovinom na veliko i saobraćajem. Nastojalo je da dobije monopol u transportu.⁹⁸⁷ Društvo je sredinom 1895. počelo izgradnju skela, pristaništa i magacina na Skadarskom jezeru.⁹⁸⁸ Imalo je dva broda „Danicu” i „Undine”.⁹⁸⁹ Ono je prestalo da postoji 1904. godine.⁹⁹⁰ U Barsko pristanište jednom nedeljno su uplovljavaju parabrodi Lojda, austrijske firme, povezujući Trst sa pristaništima Grčke i Osmanskog carstva.

Pošto je Crna Gora izašla na more, od velikog značaja je bio razvitak pomorstva. Ulažu se naponi na proširenje luka, kako bi oslobođeni gradovi mogli primati veće brodove. Osamdesetih godina pod crnogorskom zastavom plovilo je oko 88 većih i manjih brodova.⁹⁹¹ Većina je bila na jedra, a već šezdesetih godina takvi brodovi izlaze iz upotrebe u razvijenijim zemljama Zapada. Dolazi do smanjenja broja brodova, tako da već 1892. godine bilježimo 57 brodova. Samo je u Ulcinju bilo oko 500 pomoraca.⁹⁹² Dakle, crnogorska trgovačka mornarica nije bila velika, ali je koristila za razvoj trgovačkog saobraćaja Bojanom i Skadarskim jezerom. Godine 1890. imamo prvi pomorsko trgovački brod. Sredinom osamdesetih počinje putničko-teretni saobraćaj po Skadarskom jezeru. Pomorska uprava u Crnoj Gori sastojala se od jednog glavnog lučkog kapetana u Baru s pomoćnikom, od kapetana u Ulcinju i jednog na Bojani kod Svetog Nikole. Kapetani su

⁹⁸⁶ Mirčeta Đurović, *Pokušaj stvaranja akcionarskih društava u Crnoj Gori do kraja XIX vijeka*, Istorijski zapisi, knjiga XIV, sveska 1–2, Titograd, 1958, 114.

⁹⁸⁷ „Firma Anglo Montenegrin Trading C Limited Podgorica tek sada počinje na 9. junija 1894, u ovoj varoši da radi, i to najviše dosada manufakturom, koju nabavlja iz Engliške, a već počeo je nabavljati i neke robe bečke. Vidi se po radu rečene firme da će mu biti rad godišnji od 300.000 do 400.000 franaka u Crnoj Gori... A predsjedništvu Trgovačke i obrtnice komore u Beču, ako im je potrebno znati... neka se obrate u Maltu.” DACG, MUD, 1894. f. 90, 783, Kapetan Krsto Lainović – Ministarstvu unutrašnjih djela, 9. avgust, 1894.

Mirčeta Đurović, *Pokušaj stvaranja akcionarskih društava u Crnoj Gori do kraja XIX vijeka*, Istorijski zapisi, knjiga XIV, sveska 1–2, Titograd, 1958, 127. Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, 228.

⁹⁸⁸ „Ovija dana g-n Hamer, trgovac Inglez, koji stoji u Podgoricu, kupio kuću u Nikole Đikanova Jovičevića pod Počivalo i uz kuću neku zgradu i nekoliko mjesta oko iste kuće pri vodi, i oće da gradi skelu za pristavljanje vapore i magazine”. DACG, MUD, 1895, f. 93, 616.

⁹⁸⁹ U „Glasu Crnogorca” objavljen je red plovidbe. *Glas Crnogorca*, broj 17, 1888, Cetinje, 24. april 1888, 2.

⁹⁹⁰ Društvo je poslije 10 godina objavilo likvidaciju i obustavilo rad u Crnoj Gori. *Glas Crnogorca*, broj 34, 1888, Cetinje, 17. avgust 1888, 2.

⁹⁹¹ „Imamo 76 povelja izdate i 12 malih, do 10 tonelata, u sve 88 brodova pod zastavom”. DACG, MUD, 1888, f. 66, 28.

⁹⁹² „Imamo u Ulcinj 500 pomoraca sa 44 brodova malog kabotađa i 13 velikog kabotađa”. DACG, MUD, 1892, f. 83, 645.

pratili brodove koji su dolazili i odlazili iz luka, starali se o zdravstvenim i sanitarnim uslovima, izdavali su pasoše, vodili evidenciju o meteorološkim prilikama.⁹⁹³ Kao protivteža austrougarskom Lojdu, trebalo je formirati jedno domaće parobrodsko društvo koje bi zaustavilo monopol Lojda.⁹⁹⁴ Godine 1886. i 1887. preduzimaju se mjere za osnivanje jednog takvog parobrodskog društva. Ideja o osnivanju ovakvog društva javila se još krajem rata.⁹⁹⁵ To društvo bi organizovalo plovidbu Skadarskim jezerom, rijekom Bojanom i Crnogorskim primorjem.⁹⁹⁶ Tokom 1887. godine objavljen je poziv za osnivanje parobrodskog društva – „Knjaževsko crnogorsko povlašćeno parobrodsko društvo” sa sjedištem u Baru.⁹⁹⁷ Međutim, ovo društvo nije uspjelo, pa je likvidirano 18. septembra 1888. Bilo je više faktora koji su osujetili prvi pokušaj uspostavljanja crnogorske plovidbe po Crnogorskom primorju i Skadarskom jezeru. Između ostalog, ovo je bila neočekivana novina za crnogorsko društvo, nije bilo dovoljno stručnog kadra, a prije svega nedovoljno kapitala da bi društvo počelo sa radom.⁹⁹⁸ Tu je i politički momenat koji nije bio na strani Crne Gore, da bi ona i dalje bila zavisna, što se saobraćaja tiče, od stranih sila. Poslije desetak godina, odnosno 1896. ponovo se pokušalo sa osnivanjem parobrodskog društva u Podgorici, pod nazivom „Knjaževsko crnogorsko povlašćeno parobrodarsko društvo” sa sjedištem u Podgorici.⁹⁹⁹ Društvo je imalo namjeru da kupi dva parabroda. Pretpostavlja se da je sve ostalo samo na osnivanju odbora

⁹⁹³ Pavel Apolonović Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti, Geografija – Istorija*, Cetinje, 1993, 166.

⁹⁹⁴ *Glas Crnogorca*, broj 14, 1881, Cetinje 5. april 1881, 1. „Po tarifi svaki brod koji ima preko 400 tonelata plaća 38 novčića u zlato takse lučke. Parabrodima Lojda usljed konvencije bila je ova taksa lučka smanjena na 13 novčića u zlato po tonelati”, DACG, MUD, 1896, f. 98, 1100.

⁹⁹⁵ Glavni akcionari društva su bili knjaz Nikola (100 akcija), sin Mirko (40 akcija), Petar Karađorđević (300 akcija), a ostali po nekoliko akcija, što je bilo nedovoljno za rad. Bilo je ukupno 143 dioničara sa prihodom 354.500 franaka. Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, 113. Bure Dinko Franetović, *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918. godine*, Titograd, 1960, 163.

⁹⁹⁶ Mirčeta Đurović, *Pokušaj stvaranja akcionarskih društava u Crnoj Gori do kraja XIX vijeka*, Istorijski zapisi, knjiga XIV, sveska 1–2, Titograd, 1958, 128.

⁹⁹⁷ Društvo je dobilo povlasticu na isključivo pravo plovidbe za 40 godina u Crnoj Gori. DACG, MUD, 1887, f. 63, 825. U upravnom odboru bili su ljudi iz države – Gavro Vuković, ministar inostranih djela, Jovan Pavlović, ministar prosvjete, kapetani Savo Đurković i Savo Petrović, Jovo Piper, adutant knjaza Nikola, Mitar Plamenac, sekretar Ministarstva inostranih djela, kao i Vuko Vuletić, trgovac. Do 1. januara 1888. bio je upisano 676 akcija u iznosu od 338.000 franaka. *Glas Crnogorca*, broj 2, 1888, Cetinje, 10. januar 1888, 2. Bure Dinko Franetović, *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918. godine*, 155. Mirčeta Đurović, *Pokušaj stvaranja akcionarskih društava u Crnoj Gori do kraja XIX vijeka*, 120.

⁹⁹⁸ *Glas Crnogorca*, broj 38, 1888, Cetinje, 18. septembar 1888, 2. Pošto je bilo upisano manje od polovine dionica koje su predviđene statutom, društvo je prestalo da postoji.

⁹⁹⁹ Odbor koji su sačinjavali Sadik, Braća Lukačevići, Vasilije Marković, Jakub Ljumović, Selim Bibezić, Zaharija Gvozdenović i Ilija Martinović izradili su statut *Knjaževskog crnogorskog povlašćenog parobrodarskog društva sa sjedištem u Podgorici*. Imao je povlasticu i pomoć na 25 godina za prevoz pošte između Rijeke Crnojevića i Skadra, kao i drugih pristaništa na crnogorskom dijelu Skadarskog jezera. Glavnica je bila 40.000 fiorina. DACG, MUD, 1896, f. 95, 125. Bure Dinko Franetović, *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918. godine*, 174. *Glas Crnogorca*, broj 6, 1896, Cetinje, 10. februar 1896, 2.

i statuta društva. Najvjerojatnije da ga je potisnulo društvo „Anglo-montenegrin”, preuzimajući poslove koje je Društvo imalo namjeru da preuzme. Ostali dio Crne Gore svoje spoljno-trgovinske odnose održavao je preko luka Kotor i Risna. Rijeka Bojana je bila važna žila za trgovačke odnose. Njome se uzvodno prevozila so, a nizvodno izvezio ruž i riba, u obimu od približno 200.000 forinti.¹⁰⁰⁰

Veliki problem u ovoj oblasti bilo je uređenje voda, pa je u naznačenom periodu više puta pokretana inicijativa za rješavanje tog problema. Nekoliko godina poslije Kongresa pokrenuto je pitanje uređenja Drima, tako da je u Carigradu odobren projekat inženjera Lamberta. Međutim, nesrećnim slučajem taj inženjer je zajedno sa Manosom nastradao na ušću Bojane u oktobru 1882. godine. I narednih godina je pokretano ovo pitanje uređenja voda u skadarskoj oblasti, kako bi riješili pitanje poplava. Gavro Vuković je 20. juna 1890. godine zaključio konvenciju sa Osmanskim carstvom oko uređenja voda i regulacije Bojane, Drima i Kira. Međutim, ni tada nije došlo do radova.¹⁰⁰¹ U narednom periodu traženo je od Porte da izvrši odredbu člana 29 Berlinskog ugovora u vezi sa slobodnom plovidbom na Bojani, kao i uklanjanje ribolovnih sprava kod mosta u Skadru.

Vidimo da ove prve neuspješne epizode u osnivanju akcionarskih društava nijesu obeshrabrile vlast da nastavi na stvaranju preduslova za realizaciju ovih ciljeva. Istovremeno sa domaćim dolazi i do ulaska tranog kapitala na prostor Crne Gore. Do kraja XIX vijeka učinjena su još dva pokušaja da se osnuju AD društva u Crnoj Gori. Prvi je bio 1894. godine kada je na Cetinju trebalo da se otvori mesara, a drugi četiri godine kasnije kada je u Nikšiću trebalo da počne sa radom štamparija koja bi izdavala jedan nedeljni list. Posljednje osnivanje akcionarskog društva u Crnoj Gori do kraja XIX vijeka napravljeno je u Nikšiću 1898. godine. Tada je nabavljena štamparija i osnovano društvo „Akcionarsko društvo nikšićke štamparije”.¹⁰⁰² Ovo društvo je izdavalo list „Nevesinje”, a kasnije „Onogošt”.¹⁰⁰³ Ova štamparija je radila do 1903. godine. Pomenimo i da su stanovnici Crne Gore mogli 1887. godine da se osiguraju preko društva „Austro-Francuskog” protiv elementarnih i nevidljivih slučajeva. Ovo društvo je osiguravalo protiv nesreća

¹⁰⁰⁰ Pavel Apolonovič Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti, Geografija – Istorija*, 36.

¹⁰⁰¹ Dinko Franetović, *Istorijski osvrt na poplave i uređenje voda u skadarskoj oblasti*, Istorijski zapisi, godina XIII, knjiga XVII, sveska 3, Titograd, 1960, 469, 470, 471.

¹⁰⁰² „Daje se na znanje da je osnovana Društvena štamparija u Nikšiću na akcije. Društvo ima svoj ustav kojega je Visoka vlada potvrdila. Po ustavu broj akcija ustanovljen je na 300. I to svaka po 10 fiorina. Do sada se upisalo 196 lica, među kojima i Nikšićka čitaonica.” *Nevesinje*, 11, novembar 1898, br. 28.

¹⁰⁰³ Mirčeta Đurović, *Pokušaj stvaranja akcionarskih društava u Crnoj Gori do kraja XIX vijeka*, Istorijski zapisi, knjiga XIV, sveska 1–2, Titograd, 1958, 131.

od vatre, od groma, za kuće, magazine, dućane i druge zgrade, kao i pokućstvo i stvari koje su se nalazile u istima.¹⁰⁰⁴

Prva proizvodna preduzeća osnivaju se od kapitala koji je država uložila. Nakon toga preduzeća uglavnom osnivaju trgovci i preuzimaju i ona državna. Krajem vijeka osjeća se ambicija trgovačkog kapitala i prodiranje u proizvodni proces. Preduzeća osnovana do kraja XIX vijeka bila su sitnijeg karaktera, sa nedovoljnim i nedostajućim kapitalom koji bi mogao biti investiran u proizvodnju. Sa druge strane, neposredan uticaj stranog kapitala, stvaran po povoljnijim okolnostima, bio je ogromna konkurencija i prepreka bržeg industrijskog razvoja u Crnoj Gori.

Uporedo sa razvojem saobraćaja razvija se industrija – drvna, duvanska i industrija piva. To pogoduje i razvoju trgovačkog i zelenaškog kapitala, razvoju bankarskog sektora. Sve su to parametri za određenu dinamiku u privrednom i društvenom ambijentu Crne Gore. Crnogorske vlasti su imale svoje ljude, obično trgovce, poput pljevaljskog trgovca Filipa Đuraškovića, koji su vršili određene diplomatske akcije za crnogorsku vlast u predjelima gdje su živjeli. Otežavajući faktor za još veći uticaj u tim mjestima je predstavljalo siromaštvo i budžet samih ministarstava.

Prva proizvodna preduzeća osnovana su kapitalom vladarske porodice. Kasnije preduzeća osnivaju najčešće trgovci. Tada se stvaraju manja preduzeća poput uljara, predionica, pilana, pivare. Bilo je interesa da se angažuju akcionarska društva sa inostranim kapitalom, najčešće austrijskim, francuskim, engleskim, belgijskim, kako bi se eksploatisala ruda u Crmnici, napravile hidrocentrale na Morači, kako bi se koristile bogate šume u okolini Nikšića ili se izgradila željeznička pruga Bar–Nikšić.¹⁰⁰⁵ U početku su ta preduzeća imala određene povlastice i koncesije. Kada se analizira društvo u Crnoj Gori, dolazi se do interesantne činjenice, a to je uzdizanje glavariskog sloja pomoću države. Trgovačka i privredna djelatnost glavara počivala je prije svega na beneficijama koje su im omogućili pojedinci u vlasti. Trgovačka mreža je znatno raširena.

Prvih godina vladavine knjaza Nikole radionica za izradu praha i neke sitnije popravke oružja, koja se nalazila na Obodu, kod Rijeke Crnojevića, pretvorena je u manju fabriku za opravku i preradu oružja.¹⁰⁰⁶ Prvobitna industrijska preduzeća nastajala su uglavnom iz zanatlijskih radionica. Evropsko iskustvo je bilo da nastaju iz protoindustrijskih postrojenja.¹⁰⁰⁷ Krajem XIX

¹⁰⁰⁴ *Glas Crnogorca*, broj 38, 1887, Cetinje, 20. septembar 1887, 4.

¹⁰⁰⁵ Đoko Pejović, *Uzroci masovnog iseljavanja stanovništva iz Crne Gore (1878–1916)*, Istorijski zapisi, godina XV, knjiga XIX, sveska 2, Titograd, 1962, 238.

¹⁰⁰⁶ Risto J. Dragičević, *Prilozi ekonomskoj istoriji Crne Gore (1861–1870)*, Istorijski zapisi, knjiga X, sveska 2, Titograd, 1954, 427.

¹⁰⁰⁷ Dubravka Stojanović, *Kaldrma i asfalt – Urbanizacija i evropeizacija Beograda 1890–1914*, Beograd, 2009, 178.

u Crnoj Gori je podignuto nekoliko industrijskih preduzeća. Pošto već ranije izgrađena pilana na Crnojevića Rijeci nije bila produktivna, došlo se do zamisli da se u Gornjem Polju kod Nikšića 1885. godine podigne pilana.¹⁰⁰⁸ Trgovci Mato Čopić i Miloš Kruškić uzeli su 1894. i 1895. godine pod zakup pilanu knjaza Nikole u Gornjem Polju kod Nikšića.¹⁰⁰⁹ U novinama se 1895. godine mogu naći oglasi za prodaju proizvoda iz fabrike Vidrovan u Nikšiću, sve vrste štica različite debljine.¹⁰¹⁰ Rezana građa iz ove pilane koristila se u izgradnji Nikšića, Danilovgrada, Podgorice, Rijeke Crnojevića.¹⁰¹¹ Početkom XX vijeka osnovano je društvo „Šegarnica”, koje je fabriku renoviralo i modernizovalo.¹⁰¹² U Crnoj Gori su do kraja XIX vijeka postojale osim navedenih pilana na Rijeci Crnojevića i Nikšiću (Gornjem Polju) i pilane na Tari „fabrika od gore” Radoja Toškova¹⁰¹³ 1891. godine i „šegarnica” Vasilja Todorova i brata 1896. godine (koja nije dobila dozvolu za rad).¹⁰¹⁴

Značajna stavka u prihodima bio je izvoz ruja i buharice, kao i izvoz drveta. U osamdesetim godinama preko austrijske teritorije se izvozilo preko 15.000 kvintala ruja i 10.000 tovara ogrevnog drveta.¹⁰¹⁵ Ministarstvo vojno je 1886. godine zabranilo krčenje zemlje ili sječenje laza

¹⁰⁰⁸ Iz arhivske građe vidi se da je pilana imala slagališta dasaka u Nikšiću i Podgorici i da je dobro poslovala. Uprava dvora je davala pod zakup pojedincima na određeni period. DACG, Uprava dvora, 1897, f. I, II, 1307, 1367, 1370, 1532, 1785. Rovinski za ovu pilanu kaže da je bila knjaževo vlasništvo i da je napravio majstor iz Austrije. P. A. Rovinski, *Černogorija, II*, S. Peterburg, 1993, 636, 699.

¹⁰⁰⁹ AODACGNK, Arhiva Jevta M. Nikolića, 1894, f. X, 54; 1895, f. XI, 2.

¹⁰¹⁰ *Glas Crnogorca*, broj 36, 1895, Cetinje, 2. septembar 1895, 4.

¹⁰¹¹ Detaljnije o radu pilane vidjeti u: Dušan Vučković, *Drvena industrija u Crnoj Gori 1873–1941*, Titograd, 1969, 16–23.

¹⁰¹² Veljko Šakotić, *Nikšić u Knjaževini (Kraljevini) Crnoj Gori*, Nikšić 1996, 136. DACG, Uprava dvora, 1902, f. I, 118.

¹⁰¹³ Vaso Popović Makedonac zaključio je 1890. godine sa Đolom Mišovim iz Tare ugovor na 15 godina u Žuren potoku (selo Jabuka), po kojem kupuje goru po cijeni 40 novčića za stablo. Radovi na pilani su počeli odmah, ali su zbog novčanih poteškoća završeni krajem 1890. ili početkom 1891. godine. Pošto Popović nije mogao vratiti dugove uzete za podizanje pilane, prodao je 1891. godine Radoju Toškovu. Njena proizvodnja je bila veoma minimalna. Nema podataka do kada je tačno radila (mada je postojala 1907. prema arhivskoj građi, ali ne i 1914. u vrijeme podizanja nove pilane Stijovića na Jubuci). DACG, MUD, 1896, f. 96, 691. DACG, MUD, 1896, f. 96, dok. 891. DACG, MUD, 1907, f. 146, 148. Detaljnije vidjeti: Dušan Vučković, *Drvena industrija u Crnoj Gori 1873–1941*, 23–25.

¹⁰¹⁴ Prema arhivskoj građi ova pilana nije dobila dozvolu za rad od suda pošto se Radoje Toškov obratio sudu i tražio zabranu druge pilane na području Tare. Sud na osnovu ugovora Popovića sa Đolom Mišovim „nije mogao da dopusti da Vasilj Todorović gradi šegarnicu na onom mjestu, gdje je šegarnica Radoja Toškova, pošto je pogodba bila... za svu goru što je Đole imao na tom mjestu”. Ugovor sa Vasiljem Todorovim imao je uslov „ako ga ne bi što sprečavao ugovor kojeg ima s Radojem Toškovim”. DACG, MUD, 1896, f. 96, 496. DACG, MUD, 1896, f. 96, 601. DACG, MUD, 1896, f. 97, 891. Detaljnije: Dušan Vučković, *Drvena industrija u Crnoj Gori 1873–1941*, 25–28.

¹⁰¹⁵ Dušan Vučković, *Šumarstvo i lovstvo u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, Titograd, 1972, 136.

bez dozvole komisija, kako bi se stalo na put neracionalnoj sječi šuma. Osim u izuzetnim slučajevima, kada je u pitanju prehrana stoke u nerodnim godinama.¹⁰¹⁶

Podizanje pilane na Rijeci Crnojevića, prvog industrijskog objekta u Crnoj Gori, predstavljalo je veoma smion i značajan poduhvat, ako se zna da do Berlinskog kongresa nije bilo nekog značajnijeg privatnog kapitala. Iako kratkog vijeka trajanja, njenu ulogu nastavila je pilana u Gornjem Polju, gdje je snadbijevanje sirovinom bilo jeftinije i jednostavnije. U veoma nerazvijenoj industriji u Crnoj Gori, sve navedene pilane – dvorske i privatne, ipak su zauzimale značajno mjesto i kretale su se u mogućnostima privredno veoma zaostale Crne Gore. Osnovni uzroci slabog razvoja drvne industrije ogledaju se u privrednoj nerazvijenosti zemlje u naznačenom periodu, slabijoj saobraćajnoj povezanosti, nedostatku domaćeg i inostranog kapitala, kao i radne snage, konkurenciji industrijski razvijenih zemalja Austrije i Italije. Mada su brojna područja Crne Gore bogata šumama, njena industrijska proizvodnja i prerada ostali su i po broju, kapacitetu i strukturi na niskom stepenu razvoja.

Osim ovih pilana postojalo je i nekoliko manjih preduzeća prehrambene proizvodnje. Knjaz Nikola osnovao je 1880. godine *Zavod za mlječnu industriju* u Nikšiću, koji je služio kao ogledna stanica za stočarstvo.¹⁰¹⁷ Zavod se razvio u jednu od velikih stočarskih farmi, nazvanu *Farma sira*, koja je proizvodila sir odličnog kvaliteta i izvozila na inostrana tržišta. Kasnije 1901. godine *Odjeljenje za narodnu privredu* pri Ministarstvu unutrašnjih djela osnovao je *Stočarski zavod* sa poljoprivrednom stanicom u Nikšiću, koja je služila za oplemenjivanje stoke i kao model savremenom načinu uzgajanja stoke i dobijanju stočarskih proizvoda.¹⁰¹⁸

Ogroman broj maslina na Primorju omogućio je podizanje određenog broja mlinova i manjih preduzeća za rafineriju ulja. U Ulcinju je postojalo industrijsko preduzeće za rafineriju ulja zajedno sa mlinom za masline.¹⁰¹⁹ Do navedenog perioda od industrijskih preduzeća postojala je i fabrika sapuna u Baru. Vojvoda Mašo Vrbica je 1888. godine podigao fabriku sapuna u Baru, gdje se vršila i prerada maslinovog ulja.¹⁰²⁰ Deset godina kasnije u Podgorici je Savo Popović dobio

¹⁰¹⁶ Đoko Pejović, *Uzroci masovnog iseljavanja stanovništva iz Crne Gore (1878–1916)*, Istorijski zapisi, godina XV, knjiga XIX, sveska 2, Titograd, 1962, 233.

¹⁰¹⁷ DACG, MUD, 1880, f. 17, 3612. Tomanović, *Pedeset godina na prestolu Crne Gore*, 220.

¹⁰¹⁸ Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, Cetinje, 1958, 107.

¹⁰¹⁹ DACG, MUD, 1880, f. 17, 3662; DACG, MUD, 1881, f. 19, 108; DACG, MUD, 1894, f. 89, 293. Tomanović, *Pedeset godina na prestolu Crne Gore*, 228.

¹⁰²⁰ DACG, MUD, 1891, f. 79, 1004.

dozvolu za podizanje fabrike sapuna, ali je o njenom radu malo šta poznato.¹⁰²¹ Novine su izvještavale da je 1889. godine početo sa prodajom sapuna iz fabrike u Baru. Ortak u poslu sa sapunom vojvode Maša Vrbice bio je Grk Kristifor Rizos.¹⁰²² U posjetu fabrici išli su knjaz Nikola i knjaginja Milena, zajedno sa pratnjom.¹⁰²³ U štampi su se reklamirali proizvodi ove fabrike. Cijena sapuna je bila 36 novčića za kilogram na malo, a na krupno po 30 forinti za 100 kilograma. Takođe se prodavalo ulje iz fabrike po 40 novčića za litar.¹⁰²⁴ Uprava barske sapunarske fabrike objavljivala je da ima tkz. „depozite” u Podgorici kod Stefana Raičkovića (Mirkova varoš), u Ulcinju kod kapetana Zamvelje, u Skadru kod Noška Koke i na Rijeci kod Dušana Gvozdenovića. Sapun se kod njih prodavao po 30 novčića za jedan kilogram.¹⁰²⁵ Novembra 1898. godine na javnu licitaciju zbog namirivanja dugova data je uljana fabrika i sapunara Labuda Vrbice. Ko je htio da dà ponude, trebalo je da se obrati upravi varoši.¹⁰²⁶

Godine 1896. osnovana je i prva pivara u Nikšiću, poznata pod imenom „Onogošt”. Vlasnik pivare bio je Vuko Krivokapić, koji ju je i podigao iz svojih sredstava, a koji je dvije godine prije izgradnje fabrike bire tražio saglasnost od knjaza Nikole za podizanje fabrike.¹⁰²⁷ Proizvodnja u fabrici je obavljana ručnim radom. Zbog toga što je trebalo da se fabrika modernizuje, a Krivokapić nije imao toliko kapital, ona se pretvorila u akcionarsko društvo, gdje su ušli još neki trgovci. Pivarska oprema nabavljena je u Trstu za 1.400 fiorina. Kasnije su nabavljena burad i pivske boce. Pivarski majstor, koji je bio zadužen za pravljenje piva, zanat je stekao u Beču.¹⁰²⁸ Dvije godine kasnije došli su stručnjaci iz Praga, koje je uputio češki publicista Jozef Holoček. Njihov dolazak unaprijedio je rad fabrike, a kvalitet piva je bio na zavidnom nivou.¹⁰²⁹ Narudžbine piva u nikšićkoj fabrici mogle su se činiti kod uprave fabrike na boce, u najmanjoj količini za jedan sanduk od 50 boca, ili na burad po 25 kila. Pošto nije raspolagala sa

¹⁰²¹ „Savo Radivojev Popović... koji je, kako veli, imao svoju sapundžijsku radnju u Prizrenu, pak ju usljed zuluma turskoga morao napustiti, došao je ovde i podnio molbu za dozvolu da istu radnju može otvoriti u Podgoricu... dà dozvoljenje da može slobodno tun ili de za najshodnije nađe u državi otvoriti rečenu sapundžijsku radnju”. DACG, MUD, 1898, f. 106, 381. *Ministar unutrašnjih djela – okružnom kapetanu u Podgorici.*

Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, 118.

¹⁰²² *Glas Crnogorca*, broj 5, 1889, Cetinje, 29. januar 1889, 3, vijesti iz Bara 20. januara.

¹⁰²³ *Glas Crnogorca*, broj 12, 1889, Cetinje, 19. mart 1889, 3, vijesti iz Bara 14. marta.

¹⁰²⁴ *Glas Crnogorca*, broj 12, 1889, Cetinje, 19. mart 1889, 4.

¹⁰²⁵ *Glas Crnogorca*, broj 20, 1889, Cetinje, 14. maj 1889, 4.

¹⁰²⁶ *Glas Crnogorca*, broj 47, 1898, Cetinje, 21. novembar 1898, 4.

¹⁰²⁷ Nenad Perošević, *Razvoj industrije piva u Nikšiću (1896–1956)*, Istorijski zapisi, godina LXXVIII, sveska 1–4, Podgorica, 2005, 93.

¹⁰²⁸ Veljko Šakotić, *Nikšić u Knjaževini (Kraljevini) Crnoj Gori*, Nikšić 1996, 148.

¹⁰²⁹ Veljko Šakotić, *Nikšić u Knjaževini (Kraljevini) Crnoj Gori*, 150.

velikom količinom buradi i boca, uprava je tražila pod izvjesnim uslovima ambalažu nazad. Boce su bile od po $\frac{3}{4}$ i od $\frac{1}{2}$ kila.¹⁰³⁰ Vuko Krivokapić je otvorio prodaju početkom aprila 1899. godine za lakšu i tačniju poslugu svakom kupcu Cetinja, Njeguša, Rijeke. Depozit se otvarao kod Petka Pajevića na Cetinju, Petra Vujadinovića u Podgorici. Godinu ranije depozit na Cetinju bio je kod braće Memedovića.¹⁰³¹ Cijene depozita za Cetinje bile su za 1 bačvu od 25 litara 6,5 fiorina, a jedan kašet od 50 botilja $\frac{3}{4}$ iznosio je 11 fiorina. U Podgorici su cijene bile nešto niže. Tako je bačva koštala 5,9 fiorina, a kašet 10,3.¹⁰³²

Na Cetinju je renovirana štamparija, isto tako je u Nikšiću otvorena nova 1898. godine, i još neka sitnija preduzeća krajem vijeka.¹⁰³³ Jedan od trgovaca sa Cetinja, Niko Vitorović, tražio je dozvolu da se otvori fabrika sode u Podgorici 1898. godine. On je zahtijevao i poseban uslov, a to je da mu država garantuje da niko u roku od pet godina ne može otvoriti sličnu fabriku.¹⁰³⁴

Većina industrijskih preduzeća imala je neke povlastice, kao fabrika sapuna u Baru,¹⁰³⁵ fabrika sapuna u Podgorici,¹⁰³⁶ fabrika sobe u Podgorici¹⁰³⁷ i dr. Određena preduzeća koja nijesu imala koncesiju, bila su oslobođena državnih poreza, uvoznih carina. Vidimo da su svi koji su namjeravali da otvore neko preduzeće tražili određene povlastice ili koncesije za rad istih. Na taj način država je pomagala razvitak industrije u Crnoj Gori.

Sa razvojem preduzeća regulišu se i radni odnosi u Crnoj Gori. Radni odnosi su prvi put normirani u *Opštem imovinskom zakoniku za Knjaževinu Crnu Goru* 1888. godine. Svaki rad se plaćao. Poslodavac je bio dužan da se stara o radniku i u slučaju ako se razboli da ga liječi, kao da je član njegove kuće. Postojao je otkazni rok od 15 dana u slučaju nezadovoljstva poslodavca radom radnika. Ako radnik nije mogao fizički da izvrši određene poslove, poslodavac ga nije smio primoravati da radi. Prvi put su ovi radni odnosi uspostavljeni u „Knjaževskoj crnogorskoj državnoj štampariji” u Cetinju 1891. godine, kada su donesena i pravila za radnike. Tada je uspostavljeno i osmočasovno radno vrijeme za ove radnike.¹⁰³⁸ Samo dvije godine ranije na prvom

¹⁰³⁰ *Glas Crnogorca*, broj 18, 1896, Cetinje, 4. maj 1896, 4.

¹⁰³¹ *Nevesinje*, broj 3, 1898, Nikšić, 20. maj 1898, 4.

¹⁰³² *Glas Crnogorca*, broj 16, 1899, Cetinje, 15. april 1899, 4.

¹⁰³³ Jovan R. Bojović, *Pregled ekonomskog razvitka i razvitka socijalističke misli u Crnoj Gori u XIX vijeku*, Istorijski zapisi, godina XXXIX (LIX), sveska 3, Titograd, 1986, 39.

¹⁰³⁴ Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, 219.

¹⁰³⁵ *Glas Crnogorca*, broj 31, 1902, Cetinje, 3. avgust 1902, 4.

¹⁰³⁶ DACG, MUD, 1898, f. 106, 381.

¹⁰³⁷ DACG, MUD, 1898, f. 106, 275.

¹⁰³⁸ Jovan R. Bojović, *Pregled ekonomskog razvitka i razvitka socijalističke misli u Crnoj Gori u XIX vijeku*, 43.

kongresu Druge internacionale u Parizu postavljen je zahtjev za osmočasovnim vremenom. Prije toga je za crnogorske radnike bilo određeno radno vrijeme od 1. marta do 1. oktobra 10 do 12 časova, a od 1. oktobra do 1. marta 8 do 9 časova.

Nepovoljna struktura u svim oblastima privrede (niska potrošnja, nedostatak stručnjaka, slaba infrastruktura, izostanak krupnog kapitala, slabe saoraćajne veze u odnosu na potrebe modernog saobraćaja, konkurentnost moćnih i industrijski razvijenih zemalja Austrije, Italije) doveli su do niske konkurentnosti privrede, i bili su glavni uzroci zbog kojih je industrijska proizvodnja bila u zaostajanju i nerazvijenosti. Društveno-ekonomski razvitak nametao je dalje razvijanje industrije, koje će uslijediti početkom XX vijeka ulaskom stranog kapitala na crnogorsko tržište. Sva navedena preduzeća, osnovana do kraja XIX vijeka, bila su manjeg kapaciteta, osim preduzeća koje je osnovano inostrani kapital. Vidimo da su najbolje opremljene fabrike bile pivara „Trebjesa” u Nikšiću, fabrika sapuna u Baru.¹⁰³⁹ Značajnu ulogu u formiranju industrije i industrijskog kapitala odigrao je trgovački kapital u čemu se zapravo ogleda pozitivna strana ovog kapitala u crnogorskom industrijskom razvitku. Pretpostavljamo da je trgovački kapital bio veći, i razvoj industrije bi bio značajniji. Njegov uticaj je svakako ograničen i društveno-ekonomskim prilikama u zemlji, a što je povezano i sa zelenaškim kapitalom, koji je i dalje negativno uticao i determinisao razvoj trgovačkog kapitala.

No, bez obzira na karakter i veličinu ovih preduzeća, ona ipak predstavljaju značajan iskorak ka razvitku modernije crnogorske privrede i trgovačkog kapitala. Ukoliko bismo razvitak crnogorske privrede uporedili sa zemljama u okruženju ili zapadnoevropskim državama, on bi bio minoran, ali kad ga posmatramo u sklopu opštih društveno-ekonomskih prilika u zemlji, onda se mora reći da on predstavlja značajan početni korak ka boljem ukupnom razvitku Crne Gore i crnogorskog društva.

¹⁰³⁹ Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, 119.

2.4. Poljoprivreda Crne Gore 1879–1900. kao pokazatelj modernizacije

*„Zemlja ništa ne može bez neba. Ko od zemlje živi, na nebu mu je blagoslov ili prokletstvo.”*¹⁰⁴⁰

Razvoj poljoprivrede u Evropi tokom ranijih vjekova tekao je sporo, različitim tempom i sa određenim oscilacijama u različitim periodima. Nekoliko decenija prije industrijske revolucije sve evropske zemlje bile su pretežno agrarne, sa velikom dijelom stanovništva koji se bavilo poljoprivredom, koja je bila slabo reprodukcijom zavisna od ostalih sektora privrede. Poljoprivreda u evropskim zemljama u XIX vijeku bila je različito razvijena i kretala se od visoko kapitalizovane poljoprivredne industrije (npr. u Danskoj) do siromašne i prepune seljaka bez zemlje koji su radili za nadnicu (kao u Italiji). Drugačiji obrazac poljoprivrednog života javlja se u Francuskoj, Njemačkoj, Švajcarskoj, gdje je već posljednjih decenija XIX vijeka zemlja bila podijeljena seljacima. Uprkos odličnom rastu produktivnosti, zemljoradnici u Evropi nijesu mogli da zadovolje potrebe stanovništva. Zemljoposjedništvo je imalo uticaja i na demografska kretanja.¹⁰⁴¹ Devetnaesti vijek obilježen je kao vijek napretka i transformacije evropske poljoprivrede, koja se ogleda u modernizaciji proizvodnje, uvećanju prinosa, stvaranju novih kultura i sorti, otvaranju poljoprivrednih škola, departmana, instituta za poljoprivredu, u kojima su se sticala teoretska i praktična znanja. Naučna otkrića na polju poljoprivrede u XIX vijeku, pogotovo u njegovoj drugoj polovini, imala su velikog uticaja na poljoprivrednu proizvodnju i razvoj. Napredak je bio vidljiv i u drugim granama, kao stočarstvu. Tome je doprinio i razvoj saobraćaja, koji je donosio poljoprivrednicima brojne olakšice. Radnici u gradovima tražili su prehrambenu robu, koja je bila jeftinija, što je uslovljalo konkurentnost proizvoda.¹⁰⁴² Dakle, može se primijetiti da je poljoprivreda u Evropi do XIX vijeka bila osnovna komponenta ekonomskog i privrednog razvoja društva, pa se čak može govoriti i o nekoj vrsti poljoprivredne „revolucije” u pojedinim zemljama.¹⁰⁴³ Prelaz

¹⁰⁴⁰ Glas Crnogoraca, broj 31, 1882, Cetinje, 1. avgust 1882, 1.

¹⁰⁴¹ Džon Roberts, *Evropa 1880–1945*, 33–35.

¹⁰⁴² Stevan Jevtić, *Osnovi istorije poljoprivrede od praistorije do danas*, Beograd, 1993.

<https://www.tehnologijahrane.com/knjiga/osnovi-istorije-poljoprivrede-od-praistorije-do-danas>

¹⁰⁴³ U minulim decenijama javljali su se različiti pristupi u definisanju pojma „poljoprivredne revolucije”, mada je, takođe, opovrgnuta valjanost korišćenja pojma *revolucija*, za unapređivanje različitih tehnologija i agrarnih tehnika obrade zemlje. U tom smislu društvena uslovljenost određivala je tempo usvajanja određenih novina u poljoprivredi.

sa ekstenzivne na intenzivnu poljoprivredu bio je postepen, sa različitom regionalnom dinamikom i zavisnošću od demografskih kretanja. Primjenom brojnih inovacija na polju poljoprivrede, kao i transformacija u tržišnu zemljoradnju, dolazi do postepenog oslobađanja radne snage za druga polja ekonomije, a što je omogućilo ubrzani privredni razvoj.¹⁰⁴⁴ Sa druge strane, mnoge balkanske zemlje, među njima i Crna Gora, bile su prevashodno poljoprivredne zemlje sa narazvijenom poljoprivrednom proizvodnjom, niskom produktivnošću, zaostalom agrarnom privredom.

U prethodnim poglavljima vidjeli smo kakav je bio ekonomski i privredni razvitak Crne Gore poslije 1878. godine. Dok su trgovački kapital i zanatstvo doživljavali određeni stepen razvoja u odnosu na raniji period, to nije bio slučaj sa poljoprivrednom proizvodnjom. Primjećuje se da je ona pretežno stagnirala ili čak nazadovala u nekim granama. Ako se zna da je ona izuzev zanatstva, nešto manjih industrijskih preduzeća i saobraćaja, bila jedina proizvodna privredna grana, da je trgovački kapital, državni aparat u velikoj mjeri crpio seljaka, onda je razumljivo da pod takvim okolnostima i nije moglo biti unapređenja poljoprivrede i seoskih gazdinstava. Poljoprivreda Crne Gore, iako najvažnija grana crnogorske privrede, bila je dosta zaostala.¹⁰⁴⁵ Način obrade zemljišta bio je smetnja uvođenju mjera koje bi dovele do povećanja prinosa.¹⁰⁴⁶ U Crnoj Gori je dominirao sitni seljački posjed. Na kraju razmatranog perioda na ove posjede do 5 hektara otpadalo je skoro 90% svih domaćinstava. Po mišljenju Bulajića, preko 55% domaćinstava 1899. godine nije posjedovalo ni cijeli hektar oranice.¹⁰⁴⁷ Domaćinstva sa ovakvom strukturom posjeda nijesu mogli da obezbijede poljoprivredne proizvode za duži vremenski period. Prema

Detaljnije vidjeti: Momir Samardžić, „Zemljoradnja hranjenja kišom”: Karakteristike razvoja (poljo)privrede i analiza agrarnih tehnika očuvanja plodnosti zemljišta, u: Naličja modernizacije, Beograd, 2017, 343–344.

¹⁰⁴⁴ Momir Samardžić, „Zemljoradnja hranjenja kišom”: Karakteristike razvoja (poljo)privrede i analiza agrarnih tehnika očuvanja plodnosti zemljišta, 343.

¹⁰⁴⁵ Ilija Radosavović, *Jedan izvještaj o privredi iz 1878. i predlozi za poboljšanje poljoprivrede u Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, knjiga XI, sveska 1–2, Titograd, 1955, 385. Petar Filipović u jednom izvještaju govori o stanju poljoprivrede u Crnoj Gori početkom XX vijeka: „Prilikom moga putovanja po selima ja sam se uverio... na licu mesta, da seljak u Crnoj Gori obrađuje svoju privredu uopšte isto onako kao što je i pre 200 godina rađeno. On ne zna za semenje bolje vrste i korisniju stoku, a još manje su mu poznate zemljoradničke sprave kao: kopačica, sejačica, žetelica, kosačica, vršalica (parne, konjske i ručne) i drugi razni alati koji su potrebni za racionalno obrađivanje privrede uopšte”. DACG, MUD, 1910, f. 102, 2900. Petar Filipović – ministru unutrašnjih djela, 12. IV 1910.

¹⁰⁴⁶ Ilija Radosavović, *Jedan izvještaj o privredi iz 1878. i predlozi za poboljšanje poljoprivrede u Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, knjiga XI, sveska 1–2, Titograd, 1955, 384.

¹⁰⁴⁷ Žarko Bulajić, *Još jednom o agrarnim odnosima u Crnoj Gori 1878–1912*, Istorijski zapisi, godina XXXVI (LVI), sveska 1–2, Titograd, 1983, 14. „1889. godine 2.831 seosko domaćinstvo nije posjedovalo ni puno ralo oranice, 8.553 posjedovala su 1–3 rala, a 6.937 po 3–5 rala. Znači, 18.321 domaćinstvo nije posjedovalo ni pun hektar oranice. Tada je na seosko domaćinstvo dolazilo 18,5 komada sitne, 3 komada krupne stoke i 0,48 konja, a 1900. godine broj sitne stoke je opao na 17, dok je broj krupne stoke ostao nepromijenjen.” Branislav Marović, *Stočarstvo Crne Gore 1860–1953*, Podgorica, 1998, 37.

podacima iz 1885. godine Crna Gora je imala 102.869 kosa livada i 156.499 rala oranica. Uvećanje u odnosu na predberlinsku Crnu Goru bilo je preko tri puta u ovim površinama. Zemljoradnja je dobila primat nad stočarstvom. Iako su površine povećane, proizvodnja žitarica i povrća nije mogla da podmiri potrebe stanovništva u cjelokupnom iznosu. Pošto su viškovi nađeni u mlječnim proizvodima i mesu, oni su nadomještavali pomenute proizvode.¹⁰⁴⁸ Kako navodi Branislav Marović, u 1889. godini broj seoskih domaćinstava koji je bio bez livada iznosio je 38,36%, a 1900. godine broj se smanjio na 34,29%.¹⁰⁴⁹ Podaci o strukturi privatnog posjeda u 1900. godini govore da domaćinstva sa površinom oranice ispod 1 ha čine 56%, a ona sa površinom do 2 ha više od 81% svih domaćinstava, dok ih je bez zemlje preko 9%. Prosječno na jednog stanovnika dolazi 0,14 ha oranice i 0,21 ha livade. U istoj 1900. godini preko 34% svih domaćinstava nema livada, a oko 48% posjeduje 1,5 kosa livade. Približno 75% svih domaćinstava upućeno je u pogledu ishrane stoke na plemenske, bratstveničke i seoske komunice.¹⁰⁵⁰ Šume su zauzimale 38% njene ukupne površine, a 82% ukupnih poljoprivrednih površina su pašnjaci.¹⁰⁵¹

Ovakav sitan posjed, koji je dominirao u posmatranom periodu, predstavlja jedan od uzroka propadanja velikog broja stanovnika i sve većeg siromašenja. Poljoprivreda koja je imala ovakvu strukturu posjeda nije mogla obezbijediti ni godišnju ishranu za veliki broj porodica, a ponajmanje akumulirati proizvode koji bi donijeli prihod na tržištu.¹⁰⁵² Crnogorsko selo u XIX vijeku karakteriše zaostala poljoprivreda, usitnjenost posjeda, prezaduženost, neznatan dohodak, ekonomska emigracija.

2.4.1. Mjere za unapređenje poljoprivrede i agrarna reforma

Teritorijalno proširenje poslije 1878. godine povećalo je ekonomsku osnovu i privredni potencijal, ali to nije bilo dovoljno da se promijeni u velikoj mjeri život seljaka, koji je činio dominantan dio stanovništva. Kada se sagledavaju agrarne prilike u Crnoj Gori tokom XIX i početkom XX vijeka uviđa se raznolikost svojinskih formi i brojnost javnih oblika. Kao i kod

¹⁰⁴⁸ Branislav Marović, *Stočarstvo Crne Gore 1860–1953*, 45.

¹⁰⁴⁹ Marović, *Isto*, 47.

¹⁰⁵⁰ Petar Stojanović, *Sezonska kretanja stočara i komunice u običajima i propisima Crne Gore*, Istorijski zapisi, knjiga XXXIII, sveska 1, Titograd, 1976, 15.

¹⁰⁵¹ Stojanović, *Isto* 8.

¹⁰⁵² Živko M. Andrijašević, *Crnogorska vlast i ekonomski problemi Crne Gore (1878–1912)*, Glasnik odjeljenja društvenih nauka, CANU, knjiga 20, Podgorica, 2010, 330.

mnogih naroda i u Crnoj Gori postojala je „zadruga”, kućna zajednica, kuća.¹⁰⁵³ Krajem XIX i početkom XX vijeka u Crnoj Gori dolazi do nestajanja zadruga i njihovog dijeljenja na individualne porodice.¹⁰⁵⁴ Kolektivna zemljišna svojina bila je u Crnoj Gori sve do kraja XIX vijeka dominantni svojinski oblik.¹⁰⁵⁵ U Crnoj Gori je posebno mjesto zauzimao komun ili komunika, odnosno zajednička svojina na zemlji, koja je mogla obuhvatiti šume, pašnjake, livade, rijeke, jezera, izvore.¹⁰⁵⁶ U novim krajevima koji su oslobođeni 1878. godine srušen je turski feudalni sistem. Time se u Crnoj Gori otvarao put građanskog društva.¹⁰⁵⁷ Politika naseljavanja i kolonizacije određenih oblasti bila je povezana sa rješavanjem nagomilanih agrarnih odnosa.¹⁰⁵⁸

¹⁰⁵³ Kod Bogišića se javlja i termin „dom”. Bogišić, *O značaju pravnih običaja*, Pravni članci i rasprave, Beograd, 1927. Zadrugu karakteriše brojnost članova, do nekoliko pokoljenja, pa se dešavalo da u njoj živi i preko 100 članova. Ljubinka Ćirić-Bogetić, *Komunice u Crnoj Gori u XIX i početkom XX vijeka*, Titograd, 1966, 35.

¹⁰⁵⁴ Prilikom boravka u Crnoj Gori Bogišić se konsultovao sa knjazom Nikolom, koji mu je objasnio da su zadruge nestale zbog siromaštva i nedostatka zemlje. Bogišić primjećuje da „lako može biti (uzrok) stješnjenje koje dolazi od bratstva i plemena – pa kako je individuum progutan kolektivitetom ova dva zdvornja (obruč) hoće da se oslobodi bar ove unutrašnje apsorpcije”. Bogišić, *Zbornik pravnih običaja u Južnih Slavena*, Knjiga 2, Beograd – Podgorica, 1999, 99. Uzroci propadanja objašnjavaju se ekonomskim razlozima. Za održavanje zadruga potrebna je oranica, livada, pašnjak, stoka; pa bez dovoljne ratarske proizvodnje nema održavanja velikih zadruga. Mijo Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb, 1958, 35. Slično tumačenje daje i Sreten Vukosavljević, koji smatra da u predjelima krša i velike tjeskobe nijesu mogle da se oblikuju porodične zadruge i velika sela. Vukosavljević, *Istorija seljačkog društva*, I, 1953.

¹⁰⁵⁵ Milovan Mušo Šćepanović, *Naseljavanje i podjela zemlje u kolašinskom kraju 1879–1886 (pravne relacije)*, Istorijski zapisi, godina XXXVIII (LVIII), sveska 2, 1985, 104. Bogišić smatra da „gotovo svako selo koje je pri planinama ima tri vrste pašnjaka: komun seoski, udut livadski iznad sela, planinu. A neki imaju i dvije planine”. Bogišić, *Zbornik pravnih običaja u Južnih Slavena*, Knjiga 2, Beograd – Podgorica, 1999, 125. Sela, titulari imovina, raspolagali su selinom, vodopojem, šumama i pašnjacima. Postojao je seoski zbor koji je svojim autoritetom obavljao poslove, oslanjajući se na običajno pravo. Ljubinka Ćirić-Bogetić, *Komunice u Crnoj Gori u XIX i početkom XX vijeka*, 78.

¹⁰⁵⁶ Žarko Bulajić, *Još jednom o agrarnim odnosima u Crnoj Gori 1878–1912*, Istorijski zapisi, godina XXXVI (LVI), sveska 1–2, Titograd, 1983, 15. Svetozar Tomić, proučavajući Pivu zabilježio je postojanje velikog broja komunika, i to pogotovo poslije 1886. godine, u periodu davanja ispaša i šuma od strane državne komisije. Svetozar Tomić, *Piva i Pivljani*, Srpski etnografski zbornik, LIX, Beograd, 1949, 429. I u Drobnjaku su tokom XIX vijeka mnoga mjesta (Durmitor, Semolj, Studena, Bolj, Ivica sa Bučkovičkom gorom i dr.) bila kolektivno vlasništvo sela. Svetozar Tomić, *Drobnjak*, Srpski etnografski zbornik, IV, Beograd, 1902, 397–400. I u Banjanima je zabilježeno dijeljenje četinarskih, plemenskih šuma. Svetozar Tomić, *Banjani*, Srpski etnografski zbornik, LIX, Beograd, 1949, 69. U Vasojevićima se bilježe mnogobrojne ispaše i planine (Ljevorečani, Kuti, Verda, Crna Gora, Ravni). Bogdan Lalević, Ivan Protić, *Vasojevići u crnogorskoj granici*, Srpski etnografski zbornik, V, Beograd, 1903, 578–581. Na Crnogorskom primorju paštrovska sela imale su svoje komunice (pašnjake, šume, utrine). Jovan Vukmanović, *Paštovići – antropogeografska i etnološka studija*, Cetinje, 1960, 45. Komunice su, takođe, detaljno proučavali i: Valtazar Bogišić, *Grada u odgovorima iz različitih krajeva slovenskog juga*, Zagreb, 1874; Bogišić, *Članici i rasprave*, Beograd, 1927; Sreten Vukosavljević, *Istorija seljačkog društva*, I, Organizovanje seljačke zemljišne svojine, SAN, Beograd, 1953; Božidar Tomović, *Komuni u Crnoj Gori*, Pravni zbornik, br. 1–6, Podgorica, 1940; Milan Vuković, *Opšta zajednica imanja u Crnoj Gori*, Pravni zbornik, br. 1–2; Podgorica, 1937; Ljubinka Ćirić-Bogetić, *Komunice u Crnoj Gori u XIX i početkom XX vijeka*, Titograd, 1966; Dušan Vučković, *Prilog proučavanju plemenskih, seoskih i bratstveničkih šuma u Crnoj Gori*, Šumarski list, br. 8 i 9, Zagreb, 1940.

¹⁰⁵⁷ Žarko Bulajić, *Još jednom o agrarnim odnosima u Crnoj Gori 1878–1912*, 30.

¹⁰⁵⁸ Branislav Marović, *Stočarstvo Crne Gore 1860–1953*, Podgorica, 1998, 36. Energičnije rješavanje agrarnih odnosa usporavano je članom 30. Berlinskog ugovora, kojim se garantovala nepokretna svojina muslimanskom

Pripajanjem novooslobođenih teritorija najveći dio muslimanskog stanovništva emigrirao je iz Crne Gore. Omogućavanje prava muslimanima da raspolažu svojom imovinom, donosilo je dosta problema crnogorskoj državi, koja je nastojala da riješi turske agrarne odnose. Zbog toga su ti problemi rješavani brojnim ugovorima i pregovorima na Virpazaru, Kunju, Tuzima, Cetinju.¹⁰⁵⁹ Međutim, politika crnogorske države kod pitanja uređenja agrarnih odnosa na oslobođenoj teritoriji, išla je u pravcu iznalaženja načina i postupaka kojima bi se izvršila postepena konfiskacija cjelokupne zemlje i imovine muslimanskih emigranata. Agrarni odnosi sprovedeni su neujednačenim tempom prema mogućnostima, od područja do područja, slučaja do slučaja, a bez nekih posebnih planova i sistemskog rješavanja. Glavni pokretač svih mjera bila je knjaževa volja, pri čemu pitanje rješavanja agrarnih odnosa uglavnom nije bilo obuhvaćeno nekim zakonskim propisima i planovima.¹⁰⁶⁰ Tok rješavanja agrarnih odnosa, specifičan po mnogo čemu – vremenski veoma dugotrajan, ekonomski vrlo težak, teritorijalno prilično različit, politički i pravno neusaglašen – bio je uslovljen društveno-ekonomskom nerazvijenosti Crne Gore i crnogorskog društva. Odugovlačenje rješavanja agrarnih odnosa, kao i vremenska neizvjesnost, kad je riječ o dobijanju svojine nad zemljom, negativno su se reflektovali na razvoj poljoprivrede.

Sređivanje agrarnih odnosa u novodobijenim oblastima bilo je u sprezi sa strategijom naseljavanja Nikšićkog polja, Kolašina, Spuža, Zetske ravnice, Bara, Ulcinja. Zemljišni posjedi agrarne reforme, kojima je država raspolagala poslije 1878. godine, bili su tursko zemljište, zemlja iseljenika muslimana i neobrađena plemenska, bratstvenička zemlja, osim one koja je bila namijenjena komunicama. Zemlja u oslobođenim krajevima nalazila se u svojini muslimanskog stanovništva. Tako je Crna Gora dobila neriješeno agrarno pitanje. Jedan dio muslimana se iselio sa ovih teritorija, ali je zemlja dijelom ostala u njihovoj svojini. Crnogorci su u oslobođenju vidjeli i rješavanje svojih materijalnih problema.¹⁰⁶¹ Knjaz je odobravao da se dio muhadžirske zemlje može platiti po 8 fiorina u cvancikama za ralo oranice i livade.¹⁰⁶² Prema podacima Đoka Pejovića,

stanovništvu. Agrarno pitanje umnogome je zavisilo od međusobnih odnosa Osmanskog carstva i Crne Gore i poštovanja odluka Berlinskog kongresa. Bulajić, *Agrarni odnosi u Crnoj Gori (1878–1912)*, Titograd, 1959, 31.

¹⁰⁵⁹ Detaljnije o tome vidjeti u: Bulajić, *Agrarni odnosi u Crnoj Gori (1878–1912)*, 32–37.

¹⁰⁶⁰ Sretan Vukosavljević jasno konstatuje da su „crnogorske vlasti izvršavale... jednu vrlo neorganizovanu seobu zemljišta u krajevima oslobođenim 1878. godine”, Vukosavljević, *Istorija seljačkog društva*, I, 70. Izuzetak čini Pravilnik o naseljavanju Ulcinjskog polja i uputstva Ministarstva unutrašnjih djela o podjeli zemlje u Nikšićkom polju – „Projekt po kojemu bi se imalo pristupiti k podjeljenju zemalja Nikšićkog Polja” Maša Vrbice. DACG, MUD, f. 13, januar 1880.

¹⁰⁶¹ Žarko Bulajić, *Još jednom o agrarnim odnosima u Crnoj Gori 1878–1912*, 9.

¹⁰⁶² Đoko D. Pejović, *Naseljavanje Spuža i način regulisanja agrarnih odnosa (poslije 1878. godine)*, Istorijski zapisi, knjiga XXX, sveska 3–4, Titograd, 1973, 351.

1879. godine 568 muslimanskih porodica u Podgorici imalo je 7.218 rala, 1.179 kosa i 582 motike vinograda, dok su pravoslavci istovremeno imali 210 rala oranice, 88 kosa livade i 151 motku vinograda.¹⁰⁶³ Muslimanima se kasnije plaćao dohodak sa njihove zemlje. On je mogao da ima vrijednost na primjer sa 4 i po rala oko 18 bagaša žita, odnosno 90 novčića po bagašu, dok je cijena zemlje bila oko 180 fiorina. Iznos ovoga dohotka je varirao i zavisio je od kvaliteta zemlje i mjesta gdje je bila.¹⁰⁶⁴

Poslije podjele zemlje u Nikšićkom polju nijesu bile zadovoljene potrebe jednog dijela Crnogoraca za zemljom.¹⁰⁶⁵ Ukupno je podijeljeno oko 5.400 rala starosjediocima, ostala je data bataljonima stanovnicima Katunske nahije i porodicama, kojima je knjaz lično darivao zemlju prema naklonostima.¹⁰⁶⁶ Način dobijanja zemlje je bio specifičan. Dobijali su je pojedinci koji su imali različita zvanja.¹⁰⁶⁷ Osim knjaza zemlju su mogli da dodijele i pojedini ministri, predsjednik Državnog savjeta, knjaževi rođaci ili određeni kapetani.¹⁰⁶⁸ Zemlje koje su darivane, obično su bile površine od 3 do 5 rala. Međutim, knjaz je svojim rođacima davao i višestruko veće posjede. Tako su, recimo, u okolini Nikšića najbolje zemlje dobili Božo, Šako, Marko, Đuro, Filip Petrović, Peko Pavlović, Jevto Miletin Nikolić, Petar Vukotić, pop Đoka Mijušković, Jovica Zirojević, pop

¹⁰⁶³ Đoko D. Pejović, *Naseljavanje Zete i neposrednije okoline Podgorice i način regulisanja odnosa na zemlji iseljenika-muhadžira (poslije 1878. godine)*, Istorijski zapisi, knjiga XXX, sveska 1–2, Titograd, 1973, 85.

¹⁰⁶⁴ Đoko D. Pejović, *Naseljavanje Spuža i način regulisanja agrarnih odnosa (poslije 1878. godine)*, 352, 358.

¹⁰⁶⁵ Đoko Pejović, *Pokušaj isušavanja Ulcinjskog Polja*, Istorijski zapisi, knjiga XII, sveska 1–2, Titograd, 1956, 157. Nikšićko polje dijeljeno je dvije godine 1880. i 1881, mada se ovo pitanje provlačilo sve do 1892. DACG, MUD, 1906, f. 147, 7457. DACG, MUD, 1907, f. 149, 496. Podjela je izvršena na sedam bataljona Katunske nahije, zatim na čete, vodove i vojnike. DACG, MUD, 1880, f. 12, protokol dacije. Šobajić navodi: „Zemlje u polju dijeljahu 7 komandira katunskih plemena po batalionima na ravne djelove, a batalioni na puške, vojnike.” *Memoari Maksima Šobajića*, Zapisi, knjiga XI, sveska 2, Cetinje, 1932, 68.

¹⁰⁶⁶ Knjaz je darivao skoro svu zemlju koju je dobio Grahovski bataljon, i to krivošijskim ustanicima: na 53 porodice 325 rala obradive zemlje (1 ralo na svakog člana porodice), 91 ralo na 14 porodica iz raznih djelova Crne Gore, a ostatak od 170½ rala, na 22 grahovske porodice. DACG, MUD, 1900, f. 120, 713. Zemlja podijeljena unutar bataljona zvala se „vojnički dio”, a onu koju je knjaz poklanjao „darovnica”. Bulajić, *Agrarni odnosi u Crnoj Gori (1878–1912)*, 41.

¹⁰⁶⁷ Darovnice su se razlikovale po veličini (kretala se od 2 rala do više stotina), a zavisila je od naklonosti knjaza, rodbinskih veza, položaja u državnom i vojnom sistemu. Knjaz je hercegovačkim ustanicima darovao po 2 rala DACG, MUD, 1886, f. 60, 208. Iste godine „Gospodar je blagoizvolio darovati ercegovačkim glavarima po 15 rala zemlje i kuću u Nikšiću.” DACG, MUD, 1907, f. 155, 6383. U arhivskoj građi bilježe se i sljedeći podaci: Dvojici Ljubotinjana po 6 rala, Niku Martinoviću 15 rala DACG, MUD, 1882, f. 30, 113; jednom starom Bjelopavliću 10 rala i kuću u Nikšiću DACG, MUD, 1883, f. 50, 912. Zemlju Mehmeda Askova darivao je: perjanicama i kabadahijama 124; Živku Vidakovu 13,5; Nikoli Kovačeviću i Minji Filipovu po 10; Tomi Dedoviću 8; Marku Martinoviću 7; Vukalici Perovu 6; Milutinu Nikčeviću 5; Cvjetku Mironjiću, Krstu Turoviću i Radu Krstoviću po 4; Savi Zekoviću 3,5; Ivanu Labudovu 3 DACG, MUD, 1888, f. 67, 1284. Knjaz Nikola prilikom posjete Nikšiću 1885. godine „izvolio je saslušati prozbe narodne. Svakad je bio punoruk i izdašan, ali ovoga puta učinio je dosta pojedinim odličnim i nemašnim. Darovao je preko 300 rala zemlje i preko 8.000 fiorina u gotovu novcu”. *Glas Crnogorca*, broj 10, 1885, Cetinje, 28. april 1885, 2.

¹⁰⁶⁸ Đoko D. Pejović, *Naseljavanje Spuža i način regulisanja agrarnih odnosa (poslije 1878. godine)*, 343.

Mašan Nikčević, Novak Ramov Jovović, Novica, Đuro Cerović i brojni drugi glavari. Vojvodi Božu Petroviću je dato 193 rala oranica i 97 kosa livade, vojvodi Petru Vukotiću 93 rala oranice i 11 kosa livade, a vojvodi Novici Ceroviću 25 rala oranice i 14 kosa livade.¹⁰⁶⁹ Da su istaknute vojvode imali velike posjede i imovinu na njima, vidi se i iz primjera da je 1882. godine u podgoričkoj kapetaniji vojvoda Petar imao 8.000, vojvoda Marko Miljanov 7.000, kapetan Luka Nenezić 15.600 i Andrija Rogošić 14.000 korijena loza. Svi stanovnici pomenute kapetanije tada su imali nešto preko milion čokota loze.¹⁰⁷⁰ Svi koji su dobili zemlju bili su u obavezi da vlasnicima muslimanima plate četvrtinu roda, dok je onima kojima je zemlja dodijeljena kao „darovnica”, tu obavezu plaćala država.¹⁰⁷¹ U periodima 1884–1885. i 1892. u Nikšićkom polju država je otkupila preko 925 rala oranice i 130 kosa livade, i za to platila bivšim vlasnicima 1.610,73 talira. Poslije 1885. godine prestala je da važi „četrtna”, čime su raskinuti feudalni odnosi na zemlji.¹⁰⁷²

Agrarna politika crnogorske države u Kolašinu bila je slična kao i u Nikšiću, dok su razlike proisticale iz ekonomskih, političkih specifičnosti ovoga kraja. Iseljjenjem muslimanskih porodica iz Kolašina i okolnih mjesta javili su se isti problemi kao i u Nikšiću i u pogledu svojinskih prava nad zemljom, i kod ispunjavanja obaveza čivčija.¹⁰⁷³ Knjaz je zemlju podijelio Gornjomoračkom, Donjomoračkom i Rovačkom bataljonu 1879. godine, mada je zbog problema zemlja još dva puta dijeljena, i to 1880. i 1885. godine.¹⁰⁷⁴ U Kolašinu su zabilježeni slučajevi kada je zemlja i livada data na inkant onome ko najviše plati za rod te godine sa te zemlje. Savjetovano je da se drže po pravilu pošteno i javno pa „*ko više da, neka zemlju radi i livadu kosi*”.¹⁰⁷⁵ Rješenje pitanja zemlje u Kolašinu i Vasojevićima pratile su teškoće isplate u dužem vremenskom periodu. U Kolašinu i okolini dodjeljivano je po 6 rala zemlje, dok je država za 3 godine za korišćenje oko 20.000 rala zemlje isplatila vlasnicima 180.000 groša, a za ostali period

¹⁰⁶⁹ Žarko Bulajić, *Još jednom o agrarnim odnosima u Crnoj Gori 1878–1912*, 11. DACG, MF, f. 52, Protokol mjerenja zemalja kapetanije Baja Novakova iz 1884. godine, Protokol mjerenja zemalja kapetanije Novice Vukotića od 1884. godine; DACG, MF, f. 77, Protokol dacije gornjopoljske kapetanije za 1889. godinu, MUD, 1890, f. 75, 894.

¹⁰⁷⁰ Đoko D. Pejović, *Naseljavanje Zete i neposrednije okoline Podgorice i način regulisanja odnosa na zemlji iseljenika-muhadžira (poslije 1878. godine)*, 87.

¹⁰⁷¹ Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, 190.

¹⁰⁷² Bulajić, *Agrarni odnosi u Crnoj Gori (1878–1912)*, 62.

¹⁰⁷³ Bulajić, *Isto*, 64.

¹⁰⁷⁴ DACG, MUD, 1911, f. 173, 1299. Bulajić, *Agrarni odnosi u Crnoj Gori (1878–1912)*, 65.

¹⁰⁷⁵ Đoko Pejović, *Naseljavanje Gornjeg Kolašina i Polja (1879–1886)*, Istorijski zapisi, knjiga XVIII, sveska 3, Titograd, 1961, 383.

ni groša.¹⁰⁷⁶ Na taj način su čivčijski odnosi najradikalnije prekinuti u ovim krajevima, zahvaljujući oštrom sukoba aga i čivčija, sa jedne strane, i crnogorskog seljaka, sa druge.

Zemlja u Zetskoj ravnici, Lješkopolju, Žablaku, Spužu i okolini do 1878. bila je u rukama aga i begova, da bi nakon toga uslijedila masovna emigracija muslimanskih porodica. Iseljavanje je bilo uspješeno i vojnom obavezom i obaveznim školovanjem muslimanske djece.¹⁰⁷⁷ No, za razliku od Nikšića i Kolašina, u Podgorici je ostao znatno veći broj muslimanskog stanovništva.¹⁰⁷⁸ Crnogorska vlada je raznim komisijama radila podjelu zemlje crnogorskim stanovnicima. Prilikom popisa zemlje u okolini Spuža 1882. godine vidjelo se kakve su sve malverzacije rađene prilikom dodjele zemlje, kao i da je jedan dio ljudi imao zemlju koju nije prijavljivao prilikom dacije.¹⁰⁷⁹ Određeni dio zemlje dodjeljivan je i preko molbi pojedinaca, kao i naredbom knjaza i ministara, a zemlja nije dijeljena bataljonima.¹⁰⁸⁰

Kad je riječ o Baru, Ulcinju i okolnim selima veća površina zemlje bila je svojina individualnih seljaka. Poslije oslobođenja 1878. godine nije bilo masovne emigracije, kao u drugim krajevima Crne Gore. Emigrirali su uglavnom stanovnici iz grada. Tek 1880–1881. došlo je do većeg iseljavanja zbog vojne obaveze i školovanja muslimanske djece. Država nije bila zainteresovana, kao u drugim oblastima, za uređenje agrarnih odnosa iz više razloga – nepostojanja krupnijih begluka i agluka; preovladavanja sitnijeg posjeda seljaka; većinskog muslimanskog stanovništva.¹⁰⁸¹ Isušivanjem Zoganjskog jezera 1885. godine dobijeno je preko 5.000 ha plodne zemlje.¹⁰⁸² Naseljavanje je trajalo sve do sredine 1893. godine, sa preko 300 porodica.¹⁰⁸³ Zemlju

¹⁰⁷⁶ Marović, *Stočarstvo Crne Gore 1860–1953*, 35.

¹⁰⁷⁷ DACG, MID, 1879, f. II, 933; DACG, MID, 1880, f. 4, 802.

¹⁰⁷⁸ Do 16. decembra 1880. iselilo se iz Podgorice 40 muslimanskih porodica. DACG, MUD, 1880, f. 12, 133. Još 10 porodica iselilo se do 18. XII 1880. DACG, MUD, 1880, f. 12, 150. Već 20. XII „do noćas ima kuća turskije, koje su pisale da dižu 200”. DACG, MUD, 1880, f. 12, 159.

¹⁰⁷⁹ Đoko D. Pejović, *Naseljavanje Spuža i način regulisanja agrarnih odnosa (poslije 1878. godine)*, 345. „Zemlje koje je podijelio gospodin vojvoda Plamenac oko Spuža o mnozini se krivalo što im nije dao više na dio od ovi zemalja”. DACG, MUD, 1880, f. 11, 28. „I daše mi upravitelji od zemlje, gospodin vojvoda Plamenac, malo zemlje u Zetu, s drugijem siromasima lješanskijema. I kad ga podijelismo dopade me 3½ rala”. DACG, MUD, 1883, f. 49, 439.

¹⁰⁸⁰ Ministar unutrašnjih djela Mašo Vrbica naređuje Bogiću Markoviću da „po visokom nalogu Gospodara, izda Sjeru Markišinu Plamencu jednu kuću i 10 dobrija rala zemlje”. DACG, MUD, 1881, f. 19, 24. Naređuje se spuškom kapetanu da izda Stevanu Gligovu Đuroviću sa Sretnje „10–12 rala orače zemlje i 3–4 kose livade” DACG, MUD, 1882, f. 30, 6. Naredba spuškom kapetanu Mećikućiću da izda Minu Jakoševu iz Pipera „4–5 rala najbolje zemlje, 2 kose livade i kuću”. DACG, MUD, 1882, f. 30, 37.

¹⁰⁸¹ Bulajić, *Agrarni odnosi u Crnoj Gori (1878–1912)*, 128.

¹⁰⁸² Ideja za isušivanje jezera javila se 1882. godine. Izvođenje radova povjereno je Josipu Sladeu, ali tada nije došlo do opsežnijih radova. DACG, MUD, 1882, f. 30, 265. Radovi su 1885. godine izvođeni pod rukovodstvom ruskog inženjera Varmana. *Glas Crnogorca*, broj 40, 1885, Cetinje, 13. oktobar 1885, 2.

¹⁰⁸³ DACG, MUD, 1890, f. 75, 956.

je dodjeljivao knjaz,¹⁰⁸⁴ a dijeljena je i novčana pomoć za nabavku poljoprivrednih oruđa i pomoć za pravljenje kuća.¹⁰⁸⁵ Brivska gora počela je da se naseljava 1903. godine porodicama iz Ulcinja, a dodijeljena zemlja je iznosila 2 rala i određeni prostor za građenje kuća.

Državna vlast je sprovodila i neke dodatne mjere u cilju regulisanja agrarnih odnosa. Tako je od 1886. godine postojala naredba da se vinograd oduzme svakome ko ga ne radi i da se da onome koji će ga raditi kako treba.¹⁰⁸⁶ Tek je 1898. godine ukinuta naredba da pojedinac koji samostalno obrađuje zemlju, može kupiti više od 20 rala. Uvedena je slobodna kupovina zemlje, tako da je proces raslojavanja još više ubrzan.¹⁰⁸⁷ Đoko Pejović zaključuje da je 1895. godine ralo i po zemlje u Kolašinu bilo 16 fiorina, dok je ranije jedno ralo koštalo 16 fiorina. Znači da je došlo do pojeftinjenja zemlje zbog čestog iseljavanja.¹⁰⁸⁸ Na planini Bjelasici jedno ralo se moglo kupiti za 30 do 50 oka žita, dok se cijena kose livade kretala oko 8 fiorina.¹⁰⁸⁹ Ministarstvo unutrašnjih djela izdalo je 4. septembra 1884. godine naredbu da se komunice ne smiju dijeliti i da na njima stoka plemenika može slobodno pasti.¹⁰⁹⁰

Naseljavanje novodobijenih krajeva i politika kolonizacije bila je u osnovi rješavanja agrarnih odnosa. Ona je sprovedena u uslovima nerazvijenosti crnogorskog društva, zahvaćenog izdizanjem vladajućeg sloja i učvršćivanjem knjaževne vladavine. Podjela zemlje u obliku vojničkih djelova, darovnica, konfiskacija aginske i beglučke zemlje, samo su neke od odlika koje su pratile agrarnu reformu. To je uticalo na izmjenu posjedovne strukture u novodobijenim oblastima, a samim tim i na druga pitanja, kao što su emigracije, pečalbarstvo, siromaštvo, zaduženost seljaka kod zeleniša. Iako je Crna Gora poslije rata 1878. godine godinama privredno i društveno jačala, njena privreda nije mogla da primi radnu snagu koja je dolazila sa sela. Tada nastaje raslojavanje seljaštva, koje jednim dijelom ide na zaradu van granica Crne Gore.¹⁰⁹¹ Sprovedenje agrarne

¹⁰⁸⁴ *Glas Crnogorca*, broj 40, 1885, Cetinje, 13. oktobar 1885, 2. DACG. MUD, 1892, f. 82, 414, 438. I knjaz je dobio 1.000 rala, od koje je dio dao pojedinim porodicama. DACG. MUD, 1892, f. 83, 876.

¹⁰⁸⁵ *Glas Crnogorca*, broj 21, 1887, Cetinje, 14. maj 1887, 2. *Glas Crnogorca*, broj 1, 1888, Cetinje, 3. januar 1888, 2. DACG. MUD, 1895, f. 93, 475.

¹⁰⁸⁶ Đoko D. Pejović, *Naseljavanje Zete i neposrednije okoline Podgorice i način regulisanja odnosa na zemlji iseljenika-muhadžira (poslije 1878. godine)*, 112.

¹⁰⁸⁷ Pejović, *Isto*, 120.

¹⁰⁸⁸ Đoko Pejović, *Naseljavanje Gornjeg Kolašina i Polja (1879–1886)*, Istorijski zapisi, knjiga XVIII, sveska 3, Titograd, 1961, 403.

¹⁰⁸⁹ Pejović, *Isto*, 404.

¹⁰⁹⁰ Risto Dragičević, *Sentencija između Novoseljana, Zagarčana i Bandića*, Zapisi, knjiga XXIII, sveska 6, Cetinje, 1940, 379.

¹⁰⁹¹ Jovan R. Bojović, *Pregled ekonomskog razvitka i razvitka socijalističke misli u Crnoj Gori u XIX vijeku*, Istorijski zapisi, godina XXXIX (LIX), sveska 3, Titograd, 1986, 40.

reforme bio je dugotrajan, složen i specifičan proces i izraz klasne diferencijacije u kome je trebalo zadovoljiti interese svih snaga. Mjere koje je crnogorska vlast preduzimala pogodovala su bogaćenju vladajućeg sloja i siromašenju crnogorskog seljaka. No, primjećuje se da je, ipak, svako seljačko domaćinstvo dobilo zemlju, koju je moglo da koristi. Određen broj seljaka, dobivši zemlju, naselio se u novooslobođenim krajevima, u kojima se borio sa brojnim teškoćama do formiranja sopstvenog gazdinstva. Sitan posjed je dominirao kod svih vrsta obradive zemlje, čime jedno gazdinstvo nije moglo proizvesti dovoljno poljoprivrednih proizvoda da prehrani porodicu za duži vremenski period. Dakle, sitan posjed bio je osnovna karakteristika crnogorske poljoprivrede krajem XIX vijeka, koji, kao takav, nije mogao biti osnova za uvođenje savremenih poljoprivrednih metoda. Stočarstvo, kao glavna grana poljoprivrede, bilo je uslovljeno veličinom posjeda. Sveopšta ekonomska nerazvijenost, društvene prilike, neznatna površina obradive zemlje, zaostala tehnička sredstva poljoprivredne proizvodnje, usitnjenost posjeda donosili su brojne probleme crnogorskom seljaku – glad, zaduženost, emigracije, javne dugove.

Potreba za društvenim napretkom nametala je crnogorskoj državi i važan zadatak reforme i razvitka poljoprivrede. Uvećavanjem obradive površine došlo je i do gajenja određenih kultura više nego u ranijim periodima. Zemljoradnja time dobija primat nad stočarstvom, mada ne u očekivanoj mjeri. Poljoprivreda je i dalje bila ekstenzivna i zaostala. Zato je državna vlast morala da preduzme određene mjere za unapređenje i poboljšanje stočarstva, zemljoradnje, voćarstva. U tom cilju došlo je do donošenja određenih propisa, formiranja društvenih organizacija, školskih ustanova, angažovanja stručnjaka – domaćih i stranih, formiranja državnih ustanova, kao Odjeljenja narodne privrede, stimulisanja domaćih proizvođača, odobravanja kredita za nabavku sjemena.

Vlast je nakon Berlinskog kongresa počela da razmišlja o mjerama koje mora sprovesti u pravcu poboljšanja poljoprivrednih, a samim tim i ekonomskih mjera u zemlji. Zbog toga je 1878. godine na zahtjev Maša Vrbice dat nalog profesoru Iliji Beari, profesoru Bogoslovije i vještaku pčelarstva, da prikuplja podatke o stanju poljoprivrede i podnese izvještaj o tome. Elaborat o agrarnim mjerama bio je gotov već u novembru 1878. godine.¹⁰⁹² Njegov zadatak je bio da predloži i mjere koje treba preduzeti da bi se popravilo stanje u crnogorskoj poljoprivredi. U opširnom izvještaju iz 1878. godine primjećuje da je poljoprivredna proizvodnja bila dosta

¹⁰⁹² Živko M. Andrijašević, *Crnogorska vlast i ekonomski problemi Crne Gore (1878–1912)*, Glasnik odjeljenja društvenih nauka, CANU, knjiga 20, Podgorica, 2010, 292.

primitivna i nerazvijena. Jedan od osnovnih razloga za stagniranje poljoprivrede jeste i loša snabdjevenost oruđima za rad, nedostatak stručnog kadra i nerazvijenost poljoprivrednih organizacija. Smatra da se zemljište dovoljno ne đubri. Ne nalazi na bolju situaciju ni u oblasti stočarstva, iako je ova grana bila profitabilnija od ratarske. Primjećuje da je stoka slabo hranjena, stočna hrana je neuredna i bilo je malo. Osim toga, objekti za stoku su bili neuslovni i nijesu odgovarali svojoj namjeni, dok su novčana sredstva bila premala.¹⁰⁹³ Preporučivao je da se gaji lucernska djetelina, i da se izabere 100 ljudi iz 100 raznih mjesta, da svako dobije po 10 kilograma sjemena za dva rala zemlje pod uslovom da se zemlja duboko prekrči, dobro nagnoji i po pravilu usije i ogradi.¹⁰⁹⁴ Isto tako, smatrao je da je potrebno uvesti ranu krtolu i egipatsku pšenicu. Za taj prvi oporavak poljoprivrede navodio je da uvođenje plugova treba ostaviti drugom prilikom. U bliskoj budućnosti bilo je potrebno uvesti mljekarsku zadrugu, jer bi ovakva ustanova postala „izvor bogatstva”.¹⁰⁹⁵ Na osnovu njegovih izvještaja može se vidjeti stanje i stepen razvoja poljoprivrede toga doba. Opšta nerazvijenost poljoprivrednih organizacija, nedostatak stručnog kadra onemogućavali su usmjeravanje seljaka na opravdanu proizvodnju.

Teška privredna situacija dovela je do toga da državne vlasti počinju da preduzimaju mjere unapređenja poljoprivrede. U cilju podsticanja većeg prinosa i izlaska iz veoma nepovoljne situacije, počinje da se radi analiza zemljišta u pojedinim krajevima, vrše se savremenije agrotehničke mjere. Ministar Vrbica je prihvatio većinu Bearinih predloga, nakon čega su nabavljene nove sorte biljaka, a počelo se i sa izdavanjem određenih naredbi o načinima obrade zemlje.¹⁰⁹⁶ Ministarstvo se počelo brinuti o širenju novih biljnih sorti, pa se početkom 1879. godine daju uputstva o sijanju djeteline, a ministar unutrašnjih djela, vojvoda Mašo Vrbica, naređuje kapetanima da radnici dođu na Cetinje kako bi preuzeli sjemena.¹⁰⁹⁷ Smatralo se da je 10 oka dovoljno za dva rala zemlje. Na teren je izlazila komisija koja je pregledala da li su po naredbama prilagodili zemlju za sijanje. U toj komisiji su bili Đorđe Radić, upravitelj crnogorske zemljodjelske škole, i Ilija Beara.¹⁰⁹⁸ U raspisu o sijanju djeteline naređuje se kapetanima da njihova briga bude posvećena unapređenju narodnog rada i uvođenju dobrih poljskih sjemena, kao

¹⁰⁹³ Ilija Radosavović, *Jedan izvještaj o privredi iz 1878. i predlozi za poboljšanje poljoprivrede u Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, knjiga XI, sveska 1–2, Titograd, 1955, 378.

¹⁰⁹⁴ Radosavović, *Isto*, 379.

¹⁰⁹⁵ Radosavović, *Isto*, 380.

¹⁰⁹⁶ Naredba vojvode Maša Vrbice plemenskim kapetanima od 8. marta 1879, *Pedeset godina na prestolu Crne Gore*, 220.

¹⁰⁹⁷ *Raspis o sijanju djeteline*, Zapisi, knjiga XVII, sveska 6, Cetinje, 1937, 379.

¹⁰⁹⁸ *Isto*, 379–380.

i sadnju šljiva. Svaki kapetan je morao da izvještava Ministarstvo o izvršavanju ovih naredbi, stanju usjeva u zemlji, zdravlju ljudi i stoke.¹⁰⁹⁹ Isto tako trebalo je uvesti bolje rase kod stoke, obratiti veću pažnju na pčelarstvo.¹¹⁰⁰ U Nikšiću, Banjanima i Jezerima bilo je potrebno sijanje kukuruza zamijeniti ječmom. Preporučivano je i dublje oranje da bi se usjevi zaštitili od suše. Akcija sadnja koštanja započela je u proljeće 1889. godine, pa je za te potrebe nabavljeno 10.000 sadnica.¹¹⁰¹

Kao vrlo značajan poduhvat na unapređenju poljoprivrede knjaz Nikola je 1880. godine, shodno Bearinim preporukama, osnovao „Zavod za mlječnu industriju u Nikšiću” (Fabriku sira). Iste godine angažovan je Švajcarac Švalej da upravlja Zavodom. I prije toga perioda, 1878. bilo je priče da bi trebalo osnovati jedan mljekarski zavod, koji bi otkupljivao mlijeko od stočara. Kao pogodno mjesto razmatrano je da to budu Drobnjaci ili neko slično mjesto koje izobiluje mlijekom.¹¹⁰² Ilija Beara je 1880. godine predlagao Mašu Vrbici da se počne sa uzgojom soje oko Podgorice, jer je klima bila odgovarajuća.¹¹⁰³ Na Cetinju je 1882. godine osnovano „Društvo za podizanje i gajenje šljiva u Crnoj Gori”, čiji je predsjednik bio vojvoda Mašo Vrbica.¹¹⁰⁴ Rasadnici su osnivani u Baru, Kolašinu, Podgorici i u drugim manjim mjestima.¹¹⁰⁵ Crna Gora nije imala poljoprivrednog kadra, pa se nametnula potreba za školovanjem stručnjaka raznih poljoprivrednih profila. Za te potrebe otvorene su prve poljoprivredne škole – u Danilovgradu 1875. i Podgorici 1893.¹¹⁰⁶ Kako bi se unaprijedilo stočarstvo, 1893. godine osnovana je „Knjaževska crnogorska zemljodjelska škola” u Podgorici.¹¹⁰⁷ I poslije Kongresa bilo je pokušaja otvaranja ove škole, kada je Upravnik prve „Knjaževske crnogorske zemljodjelske škole” bio dr Đorđe Radić.¹¹⁰⁸ Ova škola je u Podgorici radila šest godina do 1898. godine.¹¹⁰⁹ Na njenom čelu je bio Filip Jergović. U tom šestogodišnjem periodu završni ispit je položilo 25 učenika. Boravak Radića u Crnoj Gori bio je

¹⁰⁹⁹ DACG, MUD, 1879, f. 4, 869; DACG, MUD, 1880, f. 12, 1443, 1453, 1454, 1455, 1456, 1463, 1471, 1472.

¹¹⁰⁰ DACG, MUD, 1879, f. 2, 369, *Naredba vojvode Maša Vrbice, načelnika uprave unutrašnjih djela – kapetanima*, Cetinje, 8. 3. 1879. *Raspis o sijanju djeteline*, Zapis, knjiga XVII, sveska 6, Cetinje, 1937, 378.

¹¹⁰¹ DACG, MUD, 1889, f. 70, 328.

¹¹⁰² Ilija Radosavović, *Jedan izvještaj o privredi iz 1878 i predlozi za poboljšanje poljoprivrede u Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, godina VIII, knjiga 11, sveska 1–2, Titograd, 1955, 379.

¹¹⁰³ DACG, MUD, 1880, f. 10, 355, *Ilija Beara – Mašu Vrbici, ministru unutrašnjih djela*, Podgorica, 8. 2. 1880.

¹¹⁰⁴ I. Kaluderović, *Zadrugarstvo u Crnoj Gori, 1882–1914. g.*, Zapis, Cetinje, knjiga IV, sveska 6, Cetinje, 1929, 377.

¹¹⁰⁵ Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, Cetinje, 1958, 108.

¹¹⁰⁶ Ljubo Pavićević, *Prve poljoprivredne škole u Crnoj Gori*, Poljoprivreda i šumarstvo, 3–4, 1964, 57–58.

¹¹⁰⁷ Branislav Marović, *Stočarstvo Crne Gore 1860–1953*, Podgorica, 1998, 91.

¹¹⁰⁸ *Glas Crnogorca*, broj 11, 1879, Cetinje, 31. mart 1879, 3.

¹¹⁰⁹ Nakon zatvaranja škole počeli su sa radom rasadnici u Nikšiću, Danilovgradu, Baru, Morači, Limljanima, Sotonićima. Savo Lekić i Tomaš Marković, *Poljoprivredne škole u Crnoj Gori 1875–1995*, Bar, 1995.

veoma značajan jer je doprinio ne samo osnivanju škole, nego i drugih mjera koje je sprovodio na unapređenju zaostale poljoprivrede. Značajna su i njegova ispitivanja šumskog bilja za pošumljavanje.¹¹¹⁰ Donio je novu sortu krompira, a u svojoj publikaciji „Krompir” opisao je 100 sorti krompira, čemu su svakako doprinijela istraživanja u Danilovgradu. Za vrijeme boravka u Crnoj Gori završio je knjigu „Povrtarstvo”, koju je izdao u Pančevu, u kojoj je nekim sortama jagoda dao imena članova porodice Petrović. Na Cetinju je objavio dvije knjige 1898. „Školska bašta, njeno osnivanje i uređenje” i 1900. „Najglavnije bolesti i neprijatelji naših usjeva”.¹¹¹¹

U navedenom razdoblju bilo je prijedloga za unapređenje stočarstva od strane Leopolda Adameca, jednog od najuglednijih evropskih stručnjaka za stočarstvo, koji je 1895. godine knjazu Nikolu ponudio opširan izvještaj o tome. Jedna od njegovih ideja bilo je stvaranje čistokrvnog podmlatka, jer bi na taj način i prinosi mlijeka i mesa bili veći.¹¹¹² Njegove preporuke imale su velikog uticaja u mjerama koje je državna vlast preduzimala u narednom periodu. Osim toga, trebalo je raditi na stalnoj edukaciji seljaka.¹¹¹³ Uporedo sa unapređenjem stočarstva i poljoprivrede preduzete su naročite mjere za gajenje vinove loze, maslina i svilene bube. Da bi se unaprijedilo vinogradarstvo i gajenje maslina, knjaz Nikola je, za primjer drugima, podigao veći vinograd i zasadio maslinjak. Tako je jedna od mjera na unapređenju poljoprivrede bila i obaveza svakog vojnika da mora da zasadi po 200 stabala loze, a oficiri su osim ovoga morali da zasade i određeni broj maslina tamo gdje je to bilo moguće. Svaka porodica koja zasadi 2.000 loza u 1892. godini, bila je oslobođena poreza za narednu deceniju.¹¹¹⁴ Vidimo da je naredba bila stimulativna u gajenju vinove loze i samim tim povećanju proizvodnje vina. Organizovani su brojni kursevi o gajenju voća, pčela, svilene bube.¹¹¹⁵

¹¹¹⁰ Milorad Mijušković, Mihailo Ljumović, *Mjere za unapređenje poljoprivrede u Crnoj Gori u vrijeme kralja Nikole*, Zbornik radova CANU, Kralj Nikola I – Ličnost, djelo i vrijeme I, Podgorica, 1998, 461.

¹¹¹¹ Milorad Mijušković, *Rad na unapređivanju poljoprivrede i razvoj naučnih ustanova u Crnoj Gori: povodom 60 godina Poljoprivrednog instituta u Podgorici*, 60 godina Poljoprivrednog – Biotehničkog instituta: 1937–1997, Podgorica, Biotehnički institut, 1997, 15–28.

¹¹¹² Branislav Marović, *Stočarstvo Crne Gore 1860–1953*, 78. Filip Jergović, *Mjere za unapređenje stočarstva*, Izvještaj o radu Zemljodjelske škole u Podgorici za 1894–1896, Cetinje, 1896, 21–30. U Crnoj Gori boravio je 1891. i 1895. godine.

¹¹¹³ Branislav Marović, *Stočarstvo Crne Gore 1860–1953*, 79.

¹¹¹⁴ Đoko Pejović, *Uzroci masovnog iseljavanja stanovništva iz Crne Gore (1878–1916)*, Istorijski zapisi, godina XV, knjiga XIX, sveska 2, Titograd, 1962, 232. Jovan R. Bojović, *Pregled ekonomskog razvitka i razvitka socijalističke misli u Crnoj Gori u XIX vijeku*, Istorijski zapisi, godina XXXIX (LIX), sveska 3, Titograd, 1986, 32. M. Đurović, *Crnogorske finansije 1860–1915*, 99. DACG, MUD, 1891, f. 79, 1042, 2. VII 1891.

¹¹¹⁵ Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, 200.

Državna vlast je uvidjela mogućnost dobijanja obradivog zemljišta i isušivanjem dijela Skadarskog jezera, čime bi se dobilo 6 do 8 hiljada hektara zemlje, što bi bilo dovoljno za prehranu 30 do 40 hiljada ljudi.¹¹¹⁶ Osamdesetih godina XIX vijeka preduzeti su određeni hidrotehnički radovi na isušivanju Ulcinjskog polja, gdje bi se dobilo oko 20.000 rala zemlje.¹¹¹⁷ Francuski inženjer Hilinger 1885. godine predviđao je da bi se snižavanjem nivoa jezera na 3 m dobilo 110.000 rala, što bi bilo od ogromnog značaja za Crnu Goru, koja je tada imala preko 150.000 rala.¹¹¹⁸ Vođeno je računa i oko izvođenja melioracionih radova u Baru, prilikom regulisanja rijeke koja u barsko pristanište utiče, a sve u sklopu poboljšanja uslova života ljudi u tom kraju.¹¹¹⁹ Veliko izlivanje rijeke Bojane 1895. godine, kao i poplave iz 1896. godine, koje su izazvale štete u Kolašinu, Velici, Nikšiću, Crmnici, Zeti, Baru i Ulcinju, primorale su da se izvedu određeni radovi na saniranju štete i regulaciji rijeka.¹¹²⁰

Država je u cilju razvoja poljoprivrede intervenisala ne samo budžetskim sredstvima, već i prosvjećivanjem stanovništva pomoću časopisa, listova, knjiga iz oblasti poljoprivrede. Veliki naponi koji su ulagani u razvitak poljoprivredne proizvodnje i ustanova koje su se bavile istraživačkim radom praćeni su i određenim brojem stručnih priloga u crnogorskim listovima i časopisima. Više autora obrađuje pojedine teme iz ove oblasti. Filip Jergović objavio je nekoliko članaka u „Prosvjeti”,¹¹²¹ 1900. godine štampa „Glavnije bolesti usjeva”, dok je u *Izveštaju* o radu Zemljodjelske škole objavio članke „Šta će nam američke loze”, „Sumpor u podrumu”, „Mjere za unapređenje stočarstva” (prevod teksta Adameca).¹¹²² Dušan Vujica 1907. pokreće list „Zemljoradnik”,¹¹²³ Ivan Kaluđerović i Milo Vujović 1910. godine pokreću „Zemljoradničku biblioteku”, Miloš Medenica „Trgovački list”, Petar Vujović i Milisav Dedović list „Poljoprivredni

¹¹¹⁶ U nekim slučajevima prijavljivalo se više ljudi da bi uzeli ugovore, poput isušivanja Skadarskog jezera. DACG, MUD, 1881, f. 26, 1812, *Simo Popović – Mašu Vrbici*, 30. avgust 1881.

¹¹¹⁷ Država je tako pozivala Crmničane da se jave na inkat, jer će se kopati kanal od mora do ulcinjskog blata. Za kopanje kanala bilo je predviđeno 25 dana. DACG, MUD, 1881, f. 21, 1057, *Mašo Vrbica – vojvodi Mašu Đuroviću (Vir)*, Cetinje, 25. avgust 1881. Bio je zaključen ugovor 1911. godine sa Društvom Bravi-Masini-Plata, ali je zbog izbijanja Balkanskog rata realizacija propala. Đoko Pejović, *Pokušaj isušivanja ulcinjskog polja*, Istorijski zapisi, knjiga XII, sveska 1–2, Titograd, 1956, 158.

¹¹¹⁸ BIICG, Kralj Nikola, f. 55, B. Bakić, crnogorski poslanik u Carigradu – osmanskom ministru inostranih djela, 8. III 1885. Živko Andrijašević, *Dinastija Petrović-Njegoš*, 491.

¹¹¹⁹ DACG, MUD, 1899, f. 115, 901/2 (Zakarija, kapetan barske luke – Ministarstvu unutrašnjih djela)

¹¹²⁰ Đoko Pejović, *Uzroci masovnog iseljavanja stanovništva iz Crne Gore (1878–1916)*, 239.

¹¹²¹ *Prosvjeta*, 1889, III, sv. 1, 237. *Njeki neprijatelji naših usjeva. Prosvjeta*, 1891, III, sv. 2, 35–38, *Pržinanje zemlje u Bjelopavlićima*.

¹¹²² Milorad Mijušković, *Rad na unapređivanju poljoprivrede i razvoj naučnih ustanova u Crnoj Gori: povodom 60 godina Poljoprivrednog instituta u Podgorici*, 21.

¹¹²³ Glavni urednik je bio Petar Vojvodić. Izašla su samo dva broja. Perko Vojinović, *Crnogorska inteligencija: od polovine XVIII vijeka do 1918*, Podgorica, 1989, 150.

kalendar”.¹¹²⁴ Ministarstvo finansija objavio je 1890. knjigu „Uputstva za mjerenje površina”, za potrebe predmeta zemljomjerstvo u Zemljodjelskoj školi. Novoškolorani kadrovi, kako „izvanjci” tako i Crnogorci, nastojali su da pisanom riječju doprinosu promovisanju i unapređenju poljoprivrede i poljoprivredne proizvodnje.

I zvanične novine u prvim godinama poslije Berlinskog kongresa donose tekstove koji govore o stanju u crnogorskoj poljoprivredi i ekonomskom preporodu. Crna Gora je poslije promjena koje je rat sa sobom donio, promijenila i svoju ulogu, tako da osim puške i handžara Crnogorci budu pioniri kulture i civilizacije. Od njih se tražilo da na poljanama i ravnicama zariju plug i zakopaju motikom, da sade sjemeni raznih plodova, kako bi došli do blagostanja, napretka i boljeg života.¹¹²⁵ Dugogodišnja borba za slobodu učinila je da Crnogorci posvećuju više pažnje oružju umjesto oruđu za rad. Crnogorci su imali dovoljno oružja, ali nedovoljno motika i plugova i drugih alata sa kojima su mogli da dođu do materijalnog bogatstva.¹¹²⁶ To je u velikoj mjeri uticalo na ekonomsku nerazvijenost i nestašicu životnih namirnica.¹¹²⁷ *Crna Gora ne proizvodi ništa drugo osim što joj zemlja i stoka da, tako da od tih prihoda ona mora da podmiruje sve svoje potrebe.*¹¹²⁸ U „Prosvjeti” je 1889. godine izašao tekst o poljoprivrednoj proizvodnji, u kom se konstatuje da deset godina poslije Kongresa zemljoradnja još sama nije kadra da podmiri sopstvene potrebe zemlje. Dalje se ističe da je stočarstvo glavna privredna grana, koja sada najviše izdržava zemlju. Nijedna privredna grana ne pruža toliko koristi kao stočarstvo, i umjesto da se broj stoke svake godine umnožava, i da se osiguraju dobra prebivališta stoci posebno u zimsko doba, da se zasiju livade travom ili djetelinom, ljudi u zemlji rade drugačije. Industrija i ekonomija su gotovo nepoznate u Crnoj Gori, a stočarstvo, kao najvažnija privredna grana, na niskom nivou i mora se krenuti sa unapređivanjem. Označavajući stočarstvo kao najvažniji „izvor blagostanja”, autor teksta predlaže mjere za unapređenje stočarstva, kozarstva, svinjarstva. To sve mora biti pod nadzorom države, jer je stočarstvo najunosnija privredna grana.¹¹²⁹ Sličnih članaka o značaju drugih privrednih grana i njihovom ekonomskom značaju, popularizaciji i unapređenju poljoprivredne proizvodnje bilo je u „Glasu Crnogorca”. U njima se u brojnim uputstvima govori

¹¹²⁴ Marović, *Ekonomika istorija Crne Gore*, 201.

¹¹²⁵ *Glas Crnogorca*, broj 5, 1881, Cetinje, 31. januar 1881, 1.

¹¹²⁶ Novica Rakočević, *Stav Crne Gore prema ujedinjenju Bugarske i srpsko-bugarskom ratu 1885. godine*, Istorijski zapisi, knjiga XVIII, sveska 4, Titograd, 1961, 632.

¹¹²⁷ Živko Andrijašević, *Crnogorska ideologija 1860–1918*, 302.

¹¹²⁸ *Glas Crnogorca*, broj 30, 1884, Cetinje, 22. jul 1884, 1.

¹¹²⁹ *Prosvjeta*, broj 6, 1889, 185-189. *Iz privrede. Naše stočarstvo.*

o podržavanju pčelarstva,¹¹³⁰ gnojenju vinograda,¹¹³¹ uputstva za sađenje voća,¹¹³² o radovima pri podizanju četinara,¹¹³³ uputstva za liječenje loze od plamenca ili peronospore, satiranje šume i smrtnost u narodu,¹¹³⁴ plijevljenje vinograda,¹¹³⁵ šubrenju krečom, vočkama i plavom kamenu, heljdi,¹¹³⁶ o ozimom ječmu,¹¹³⁷ odvajanju pšenice za sjeme i priugotavljanju sjemena za sijanje,¹¹³⁸ octenju vina, kako da se sačuva žito od miševa, popravci masla koje je progorčalo.¹¹³⁹ Tu se još moglo pročitati kad se drva sijeku,¹¹⁴⁰ kako se čuva pšenica za sjeme,¹¹⁴¹ kakve su grančice za kalemljenje, kako da kokoši zimi nose više jaja,¹¹⁴² koje su mjere za unapređenje stočarstva u Crnoj Gori,¹¹⁴³ o gnojenju vrta, o steonim kravama,¹¹⁴⁴ da li muzare i mladu telad valja hraniti klicama od ječmenog slada ili mekinjama,¹¹⁴⁵ zašto se okopavaju usjevi, o piležu u voćnjacima,¹¹⁴⁶ kakav je pedagoški i narodnoprivredni značaj školske baste,¹¹⁴⁷ o šljivi i njenom gajenju, o ljekovitosti meda,¹¹⁴⁸ o tome kako se boriti protiv muva i komaraca oko stoke, kako se sprečava crvljanje voća, zašto krave treba češće musti,¹¹⁴⁹ o borbi protiv miševa, o đubrenju voćaka ljeti, o gajenju sočiva,¹¹⁵⁰ zatim o ugaranju strnjike, o važnosti pernate živine, da li treba kvašenu hranu davati konjima, o pepelu, o hvatanju osica (zolja) i stršljenova u vrijeme zrenja grožđa.¹¹⁵¹ Tekstovi su se još odnosili i na đubrenje vinograda, hranjenje svinja žirom, o tome kako da se voćke sačuvaju od vašiju i drugih insekata,¹¹⁵² zatim o greškama prilikom berbe i sušenja duvana,

¹¹³⁰ *Glas Crnogorca*, broj 5, 1885, Cetinje, 10. februar 1885, 3.

¹¹³¹ *Glas Crnogorca*, broj 8, 1885, Cetinje, 3. mart 1885, 2.

¹¹³² *Glas Crnogorca*, broj 13, 1887, Cetinje, 29. mart 1887, 2.

¹¹³³ *Glas Crnogorca*, broj 25, 1887, Cetinje, 21. jun 1887, 3.

¹¹³⁴ *Glas Crnogorca*, broj 18, 1896, Cetinje, 4. maj 1896, 3.

¹¹³⁵ *Glas Crnogorca*, broj 22, 1896, Cetinje, 1. jun 1896, 3.

¹¹³⁶ *Glas Crnogorca*, broj 31, 1896, Cetinje, 27. jul 1896, 3.

¹¹³⁷ *Glas Crnogorca*, broj 32, 1896, Cetinje, 5. avgust 1896, 3.

¹¹³⁸ *Glas Crnogorca*, broj 33, 1896, Cetinje, 10. avgust 1896, 2.

¹¹³⁹ *Glas Crnogorca*, broj 46, 1896, Cetinje, 9. novembar 1896, 2.

¹¹⁴⁰ *Glas Crnogorca*, broj 2, 1897, Cetinje, 11. januar 1897, 5.

¹¹⁴¹ *Glas Crnogorca*, broj 3, 1897, Cetinje, 18. januar 1897, 2.

¹¹⁴² *Glas Crnogorca*, broj 8, 1897, Cetinje, 22. februar 1897, 3.

¹¹⁴³ *Glas Crnogorca*, broj 10, 1897, Cetinje, 8. mart 1897, 2.

¹¹⁴⁴ *Glas Crnogorca*, broj 10, 1897, Cetinje, 8. mart 1897, 3.

¹¹⁴⁵ *Glas Crnogorca*, broj 16, 1897, Cetinje, 19. april 1897, 3.

¹¹⁴⁶ *Glas Crnogorca*, broj 21, 1897, Cetinje, 24. maj 1897, 4.

¹¹⁴⁷ *Glas Crnogorca*, broj 23, 1897, Cetinje, 7. jun 1897, 3.

¹¹⁴⁸ *Glas Crnogorca*, broj 25, 1897, Cetinje, 21. jun 1897, 2.

¹¹⁴⁹ *Glas Crnogorca*, broj 28, 1897, Cetinje, 12. jul 1897, 3.

¹¹⁵⁰ *Glas Crnogorca*, broj 32, 1897, Cetinje, 9. avgust 1897, 3.

¹¹⁵¹ *Glas Crnogorca*, broj 33 1897, Cetinje, 15. avgust 1897, 3.

¹¹⁵² *Glas Crnogorca*, broj 38, 1897, Cetinje, 20. septembar 1897, 3.

o jesenjem sađenju voćaka,¹¹⁵³ o zazimljivanju stoke, postupanju pri stočnim zarazama,¹¹⁵⁴ ocjenjivanju kakvoće sijena, o muži krava i pojenju stoke,¹¹⁵⁵ o borbi protiv mahovine i mrava na kovanluku,¹¹⁵⁶ hranjenju govedi, kresanju mladih voćaka, proizvodnji dobrog rena, držanju ovaca u suvoti i zavjetrini, o tome kako se dobija više meda od bijelog bosiljka,¹¹⁵⁷ o držanju muzara u toploj staji, mjestima gdje uspijevaju najbolje kajsije, pokrivanju jagoda,¹¹⁵⁸ cijedi za voćke, koštičavim voćkama, odvodnim brazdama na oranici, o nabavljanju sjemena od djeteline,¹¹⁵⁹ kada i gdje mora šumarstvo napredovati.¹¹⁶⁰ Crnogorska vlast je i na ovaj način pokušavala da razvije svijest u narodu o važnosti i potrebi modernizacije poljoprivrede. Svi ovi planovi i poduhvati bili su dio crnogorske politike u pravcu privrednog i ekonomskog preobražaja zemlje.

Ministarstvo unutrašnjih djela formiralo je 1901. godine u Nikšiću „Stočarski zavod sa poljoprivrednom stanicom”. On je imao svoje rasadnike i živinarnik, koje je ustupao seljacima po povoljnim uslovima.¹¹⁶¹ Tek početkom XX vijeka, 1902. godine pri Ministarstvu unutrašnjih djela formirano je Odjeljenje narodne privrede, koje je objedinilo poslove svih poljoprivrednih grana u cilju njihovog unapređivanja. I knjaz Nikola je u jednom svom govoru, povodom privrednog uzdizanja Crne Gore naglasio da plug i motika Crnogorcima treba da budu njihova najvažnija preokupacija.¹¹⁶² Povećanje poljoprivrednih potencijala, plodnijih zemljišta, predstavljalo je realnu osnovu razvoja i napretka (poljo)privrede u Crnoj Gori krajem XIX vijeka. No, sama poljoprivreda bez razvoja i drugih grana privrede (trgovina, zanatstvo, industrija i dr.) ne bi mogla da bitnije promijeni ekonomsku sliku zemlje. Zato se nastojalo da ove grane postignu određeni napredak, da bi i poljoprivreda uznapredovala. Ipak, ona je zaostajala jer je podnosila najveći teret izdržavanja državnih službi i administracije. Pored naslijeđenog dugogodišnjeg primitivnog načina ratarstva i gajenja stoke, i agrarni odnosi, prezaduženost i opterećenost seljaka, zelenaštvo, odlazak

¹¹⁵³ *Glas Crnogorca*, broj 39, 1897, Cetinje, 27. septembar 1897, 4.

¹¹⁵⁴ *Glas Crnogorca*, broj 40, 1897, Cetinje, 4. oktobar 1897, 2.

¹¹⁵⁵ *Glas Crnogorca*, broj 41, 1897, Cetinje, 11. oktobar 1897, 3.

¹¹⁵⁶ *Glas Crnogorca*, broj 42, 1897, Cetinje, 18. oktobar 1897, 4.

¹¹⁵⁷ *Glas Crnogorca*, broj 43, 1897, Cetinje, 25. oktobar 1897, 3.

¹¹⁵⁸ *Glas Crnogorca*, broj 44, 1897, Cetinje, 1. novembar 1897, 3.

¹¹⁵⁹ *Glas Crnogorca*, broj 50, 1897, Cetinje, 13. decembar 1897, 3.

¹¹⁶⁰ *Glas Crnogorca*, broj 7, 1898, Cetinje, 14. februar 1898, 2.

¹¹⁶¹ Milorad Mijušković, *Rad na unapređivanju poljoprivrede i razvoj naučnih ustanova u Crnoj Gori: povodom 60 godina Poljoprivrednog instituta u Podgorici*, 20. Stočarski zavod, kao neka vrsta ogledne stanice za unapređivanje stočarstva, imao je „oko 120 grla konja (arapske i poluarapske rase), magaraca (kiparske rase), goveda (peštarske rase i peštarskih), ovaca (horodenki i peštarskih), svinja (jokširskih).” Tihomir A. Popović, *O Crnoj Gori*, Srpski književni glasnik, knj. XXXI, sv. 7, 1913, 525–531. Petar Z. Vujović, *O stanju i poslovima u svim državnim rasadnicima i Stočarskom zavodu*, Poljoprivredni kalendar, 1910, 26.

¹¹⁶² *Glas Crnogorca*, broj 43, 1886, Cetinje, 26. januar 1886, 1.

u druge zemlje, teško ekonomsko stanje svakako su u velikoj mjeri uticali na stanje poljoprivrede u posmatranom periodu.

2.4.2. Stočarstvo

Period poslije Berlinskog kongresa bio je povoljan za razvoj stočarstva, pa je ono predstavljalo glavnu granu poljoprivrede u XIX vijeku. Crna Gora je teritorijalnim proširenjem, dobila veliki broj pašnjaka, šuma, što je bilo povoljno za njen dalji razvoj. Iako bi time zemljoradnja dobijala primat nad stočarstvom, stočarstvo je i dalje zauzimalo jednu od glavnih grana poljoprivredne proizvodnje, jer su stočni fond i njeni proizvodi bili značajni resursi za državu i seljaka.

Da bi se vidjele značajne promjene između stanja prije 1879. godine i nakon toga, navode se podaci po kojima se vidi da se gotovo sve uvećalo za nekoliko puta – obradive površine više od dva puta, kosanica više od tri puta, sitna stoka je udvostručena, krupna utrostručena. Stara Crna Gora imala je manjak obradivih površina, koje su i zbog konfiguracije zemljišta bile nepodesne za obrađivanje. To je ometalo razvitak zemljoradnje, ali je pogodovalo razvitku stočarstva. Vidimo da je veliki problem seljaka predstavljao oskudijevanje i ograničenost obradivih površina, koji se unekoliko popravio nakon dobijanja novih teritorija.

Godina	Oranice Rala	Livade Kosa	Ovaca i koza	Goveda	Konji	Košnica pčela	Svinja	Mlinova	Valjaonica
1869.	75.622	36.571	364.515	44.834	44.834	29.913	29.913	nenotirano	nenotirano
1900.	178.758	122.752	783.368	112.645	17.479	38.363	38.057	556	106

Godina	Korijena maslina	Dacija kruna	Barila vina
1869.	–	175.070,20	5.000
1900.	158.762	716.735,76	1.789

Prema: Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, Cetinje, 1958, 102, 103.

Prema podacima najbogatije oblasti su bile one koje su pripojene nakon Berlinskog kongresa. Tim oblastima uvećale su se obradive površine, na kojima su se mogle gajiti kulture znatno više nego ranije. Bez obzira na mnoge nepovoljne faktore, zbog kojih proizvodnja nije napredovala onim tempom kojim se očekivalo, i bez obzira na veličinu posjeda koju se seljaci dobijali (bilo kao darovnice ili vojnički dijelovi), ove promjene bile su od velikog značaja za razvitak poljoprivrede i stočarstva uopšte. Iako je veći dio seljaka dobio povoljnije uslove za egzistenciju, njihov položaj nije bio nimalo zavidan.

Oblast	Oranice rala	Livade kosa	Ovaca i koza	Goveda	Konja	Košnica pčela	Svinja	Mlinova	Valjaonica
Katunska	16.841	4.378	143.615	18.967	1.749	7.719	3.165	25	6
Riječka	9.948	528	29.945	3.569	376	3.051	4.037	38	2
Crmnicka	13.581	562	39.059	5.084	588	3.279	3.061	44	4
Primorska	15.248	2.458	29.674	6.498	1.784	2.806	835	62	–
Lješanska	4.678	142	20.819	2.005	114	1.830	2.260	7	–
Zetska	21.512	8.521	95.921	12.755	1.341	5.601	4.061	53	2
Brdska	18.554	7.805	65.608	12.975	1.026	3.449	3.347	60	7
Moračka	7.365	9.016	66.457	9.372	699	1.784	430	4	8
Vasojevička	10.381	10.255	38.469	9.143	594	1.677	203	18	12
Nikšićka	38.491	59.204	302.712	44.265	6.523	6.523	1.183	62	12
UKUPNO	156.499	102.869	832.279	124.633	37.719	37.719	22.582	373	53

Prema: Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, Cetinje, 1958, 104.

Ukupan broj stoke pred Velji rat kretao se oko 350.000, od čega je oko 200.000 otpadalo na Crnu Goru, a 150.000 na Brda.¹¹⁶³ Dvadesetak godina kasnije taj broj se povećao za tri puta. Brojno stanje stoke, prema podacima, bilo je neujednačeno – u periodu 1883–1887. Crna Gora ima najveći godišnji broj stoke sa prosjekom oko 964.000 grla; drugi period 1894–1904. ima prosjek oko 943.000, treći period 1907–1910. bilježi prosjek oko 942.000.¹¹⁶⁴ Bilo je više razloga koji su uticali na oscilacije u stočnom fondu, kao što su ratovi, zarazne bolesti, nerodne godine, migracije stanovništva.¹¹⁶⁵ Upoređivanjem podataka stanovnika sa brojem stoke u određenim periodima dolazi se do sljedećih podataka. Prema broju stanovnika 1880. godine na 160.000 stanovnika Crne Gore dolazilo je nešto manje od četiri grla stoke. Dvadesetak godina kasnije po jednom stanovniku dolazilo je pet grla stoke.¹¹⁶⁶ Vidi se da je stočni fond rastao brže od broja stanovnika.

Godina	Bravi (ovce i koze)	Goveda	Konji	Svinje	Ukupno
1880.	532.002	71.838	10.365	20.983	635.488
1890.	627.288	89.568	14.158	16.611	742.625
1900.	783.368	112.645	17.479	38.057	951.549

Prema: Branislav Marović, *Stočarstvo Crne Gore 1860–1953*, Podgorica, 1998, 107.

Stoka je bila osnovna vrijednost na koju su se Crnogorci mogli oslanjati da bi obezbijedili egzistenciju. Na bavljenje stočarstvom uticali su i drugi uslovi kao konfiguracija zemljišta, nepovoljna struktura ratarstva. Crna Gora je bila veoma bogata prirodnim izvorima stočne hrane

¹¹⁶³ Sigfrid Kaper, *O Crnoj Gori*, Podgorica, 1999, 85. Jovan R. Bojović, *Pregled ekonomskog razvitka i razvitka socijalističke misli u Crnoj Gori u XIX vijeku*, Istorijski zapisi, godina XXXIX (LIX), sveska 3, Titograd, 1986, 32. „Sedamdesetih godina imala je 364.415 ovaca i koza i 44.834 govečeta i konja, a osamdesetih godina 754.201 ovcu i kozu, 104.511 goveda i 12.861 konja.”

¹¹⁶⁴ Marović izvodi podatke za period od 33 godine prema izvještajima o porezima za pojedine godine. Vidjeti detaljnije: Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, 203–204. Brojno stanje stoke bilo je moguće pratiti samo na osnovu dacija – poreza, jer nema sačuvanih statističkih podataka.

¹¹⁶⁵ Za vrijeme nerodnih i gladnih godina opada broj stoke – 1887. godine 885.010 brava i 136.084 goveda; 1889. godine 614.452 brava i 98.830 goveda. Za vrijeme balkanskih ratova „rekvirirano je 201.208 brava i 36.619 goveda”, čime je znatno opao broj stoke. Đurović, *Crnogorske finansije 1860–1915*, 102. Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, 204.

¹¹⁶⁶ Branislav Marović, *Stočarstvo Crne Gore 1860–1953*, 108.

na planinama – sa 82% pašnjaka od ukupne poljoprivredne površine, i 38% pod šumama od ukupne površine. Kad je riječ o svojinskim odnosima, najveći dio šumskih površina i to 67% pripadao je plemenima, selima i bratstvima, kao njihove komunice.¹¹⁶⁷ Pošto je zemljišni posjed imao veliku ulogu u gajenju stoke, od njegove veličine zavisila je i brojnost stada. Zbog toga su povoljne uslove za gajenje stočarstva davali prostrani pašnjaci na Durmitoru, Sinjajevini, Komu, Lukavici, Štitovu, Cmiljevici, Lovćenu, Vrsuti, Sutormanu i dr. Na odnos stočarstva i drugih privrednih grana uticali su pored geografskog i mnogi drugi faktori. Agrarni režim, veća opterećenost ratarske privrede od stočarske destimulisali su seljaka za veća ulaganja u ratarstvo i uticala na razvoj stočarstva. Iz tih razloga, mnogi seljaci napuštali su ravničarske predjele i naseljavali planinske, mijenjajući tako način privređivanja. Takva situacija se održala sve do početka XX vijeka. Ratarska proizvodnja zadovoljavala je osnovne potrebe u ishrani, a ostalo su podmirivali preko stočarstva, prodajom stoke i stočnih proizvoda. Ekonomski i politički činioци uslovili su da stočarstvo bude jedno od najvažnijih privrednih grana, iako je ono dugo vremena bilo ekstenzivno. Nijesu postojali uslovi za intenzivnije štalsko stočarstvo, jer nije bilo mnogo zemlje. Sa druge strane, i tehnika je bila slaba pa nije bilo uslova za sijanje hrane za stoku. Zemljište na visokim planinama moglo se manje koristiti, jer su vegetacioni periodi bili kratki. U takvim uslovima jedino je bilo moguće pašno stočarstvo sa povremenim stočarskim kretanjima. Budući da je pašno stočarstvo imalo dominantnu ulogu, kao izraz odnosa proizvodnje formira se poseban svojinski oblik, koji se naziva komunica. To je bila zajednica ispaše i korišćenje šume jednoga bratstva, plemena, sela, odnosno njihovih pripadnika. Komunice su bile od velikog privrednog značaja, jer su podmirivale svakodnevne potrebe seljaka. Bez postojanja komuna, seljak bi morao da izdvaja dio zemlje namijenjen za ratarstvo, za potrebe stočarstva. Najbitnije je bilo usklađivanje stočarske i ratarske površine, kako bi se obje djelatnosti mogle razvijati.¹¹⁶⁸ Na komunima su građeni katuni, koji su sačinjavali cjelinu sa ratarskom djelatnošću na selu.¹¹⁶⁹

Crnogorska vlast je nastojala da raznim mjerama unaprijedi stočarstvo, prije svega preko svojih organa i Zavoda za mlječnu industriju u Nikšiću. Prvi prijedlog za unapređenje stočarstva

¹¹⁶⁷ Dušan Vučković, *Šumarstvo i lovstvo u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, 9, 13.

¹¹⁶⁸ Ljubinka Ćirić-Bogetić, *Komunice u Crnoj Gori u XIX i početkom XX vijeka*, 60–62.

¹¹⁶⁹ Kod Pivljana katuni su bili blizu sela. Svetozar Tomić, *Piva i Pivljani*, Srpski etnografski zbornik, LIX, Beograd, 1949, 56. Katuni su u Vasojevićima bili udaljeni više sati od sela. Ljubinka Ćirić-Bogetić, *Komunice u Crnoj Gori u XIX i početkom XX vijeka*, 63. Katuni u XIX vijeku ostaju privremena naselja na kolektivnom posjedu, a ako se desi suprotno, više nijesu katuni nego postaju sela. Takav je slučaj sela Somine koji je nastao od nekadašnjeg komuna. Tomić, *Drobnjak*, Srpski etnografski zbornik, IV, Beograd, 1902, 298, 400.

dolazi od strane Đorđa Radića za vrijeme boravka u Crnoj Gori 1874–1878.¹¹⁷⁰ Drugi prijedlog o unapređenju stočarstva došao je od strane Ilije Beare, koji predlaže da se drže nove pasmine stoke, kao i da se otvaraju mljekarske farme. Smatra da u stočarstvu treba početi od stočne hrane, koje nije bilo dovoljno, pa predlaže stvaranje „*umjetnih livada*”, odnosno sijanje lucerke. Za to su bile neophodne finansije i ulaganja države. Na taj način došlo bi do opšteg poboljšanja.¹¹⁷¹ Bearini izvještaji donose mnoštvo podataka, ali i sliku (ne)razvijenosti poljoprivrede i stočarstva toga doba. Kad je riječ o mljekarskim zadrugama, za njih nijesu postojali uslovi u tadašnjoj Crnoj Gori. Da bi se realizovali Bearini predlozi, trebalo je dosta uložiti i promijeniti u nerazvijenom sistemu poljoprivrede.

Vidjeli smo da se stočarstvo unaprijedilo i osnivanjem „Knjaževske crnogorske zemljodjelske škole” u Podgorici, kada je došlo do veoma značajnih prijedloga od poznatog naučnika Leopolda Adameca, profesora sa Krakovskog i Bečkog univerziteta. U opširnom izvještaju od 26. avgusta 1895. godine daje prijedloge za poboljšanje stočnog fonda, ali i osnivanje stanice za unapređivanje stočarstva.¹¹⁷²

I oblasni veterinar Ferdinand Kvadreli upućuje privrednom odjeljenju Ministarstva unutrašnji djela 6. juna 1906. prijedloge, kojima se protivi ukrštanju domaće stoke sa stranim rasama u narednom periodu 10 do 15 godina. Predlaže stimulisanje seljaka, prosvjećivanje kroz večernje škole i donošenje određenih zakona i pravilnika.¹¹⁷³

Osim prijedloga za unapređivanje stočarstva, koji su davali stručnjaci, u zemlji se sprovode praktični koraci Ministarstva unutrašnjih djela. Jedna od takvih mjera za unapređivanje stočarstva jeste i osnivanje „Zavoda za mlječnu industriju u Nikšiću” (Fabrika sira). Vlada je smatrala da

¹¹⁷⁰ *Glas Crnogorca*, broj 13, 1879, Cetinje, 13. april 1879, 2. Za unapređenje ratarstva Radić je predložio pojedine kulture za gajenje; odabrao sjemena kukuruza, kupusa, krompira, duvana i cvekle za stoku, i podijelio je narodu sa uputstvima za gajenje.

¹¹⁷¹ Ilija Radosavović, *Jedan izvještaj o privredi iz 1878. i predlozi za poboljšanje poljoprivrede u Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, knjiga XI, sveska 1–2, Titograd, 1955, 384. Tako bi se za kratko vrijeme zalivadile mnoge njive, preorale livade, učetvorostručio rod, oporavila stoka, uvećala plodnost. Smatra i da bi trebalo formirati mljekarsku zadrugu, koja bi sakupljala „od 300 do 400 oka mljeka”. Zadruge bi uticale na seljake i doprinijele povećanju stoke i stočnih proizvoda. Sir bi bio evropskog kvaliteta i našao bi se na evropskim trpezama.

¹¹⁷² Stanica bi bila smještena u središnjem dijelu Crne Gore, i njen zadatak bi bio da proizvodi čistokrvni podmladak. Smatra da ne bi bilo rentabilno uvoditi novu rasu ovaca jer se u „zemlji nalazi tako lijep materijal, koji se sa malo volje lako do najvišeg savršenstva u tom pravcu dočarati može”. Za unapređenje konjarstva treba uložiti veća finansijska sredstva, jer su uslovi za gajenje nepovoljni, pa predlaže ukrštanje sa haulickim konjima iz istočne Galicije. Za svinje predlaže ukrštanje sa mađarskom rasom mangolica. Mišljenja je da kozarstvo treba svesti na najmanju mjeru, a zadržati samo ona grla koja daju najbolje prinose. Filip Jergović, *Mjere za unapređenje stočarstva*, Izvještaj o radu Zemljodjelske škole u Podgorici za 1894–1896, Cetinje, 1896, 21–30.

¹¹⁷³ DACG, MUD, 1906. f. 156, 40.

postoje povoljni uslovi za razvoj stočarstva, pa je nastojala da koristi iskustva i drugih razvijenih država. Tako je na poziv knjaza Nikole u Crnu Goru stigao stručnjak, Švalej iz Švajcarske, kako bi pomogao oko podizanja „*mlječne privrede, fabrikacije sira*”, kao što se to radi u alpskim predjelima Švajcarske. U krajevima koji su bili bogati stokom i pašom, postojali su uslovi za razvoj mlječne proizvodnje.¹¹⁷⁴ Švalej je sa profesorom Bearom otišao za Nikšić, gdje su bili svi preduslovi za ovaj poduhvat.¹¹⁷⁵ Smatrao je da su uslovi više nego dobri i izrazio je očekivanja da će se ova grana narodne privrede „*vremenom pretvoriti u obilato vrelo prihoda zemaljskog*”.¹¹⁷⁶ Dr Švalej je bio na čelu zavoda.¹¹⁷⁷ Zgrade Zavoda bile su pod Trebjesom, gdje je podignut i prvi knjažev dvor (Stari dvor).¹¹⁷⁸ Na Međunarodnom poljoprivrednom sajmu u Briselu maslo i sir nagrađeni su velikom srebrnom medaljom; u Renu, u Francuskoj, nikšićko maslo dobilo je srebrnu medalju.¹¹⁷⁹ U početku je Zavod raspolagao sa 100 krava i nekoliko bikova. Poznati crnogorski trgovac Vuko Vuletić 1882. godine preporučivao je i sir, koji je po njegovim riječima „*nadmašivao poznati u trgovini sir Erentaler, a III vrstom mogao je zamijeniti Rag*”.¹¹⁸⁰ U „Glasu Crnogorca” iz 1884. godine se navodilo da su plemena Banjani i Šaranci podobni da budu mala Švajcarska, i da bi od njihovog mlijeka vremenom procvjetala Crna Gora, kao što je procvjetala Švajcarska.¹¹⁸¹ Zavod je 1881. posjetio i Pavle Rovinski, koji se pohvalno izrazio prema „*gospodarevoj farmi*”.¹¹⁸²

Kao prilog promišljanjima o preporodu poljoprivrede, a samim tim i stočarstva u zvaničnim crnogorskim glasilima objavljuju se tekstovi u tom pravcu. Autor članka „Naše stočarstvo” Filip Jergović označava stočarstvo kao najvažniji izvor poljoprivrede. Daje savjete kako da se unaprijedi stočarstvo, jer je dobro stočarstvo sigurna osnova za razvitak zemljoradnje. Predlaže se osnivanje državne ergele za konje, u kojoj bi se njegovale i hranile najbolje rase. Iste mjere preporučuje i za kozarstvo i svinjarstvo.¹¹⁸³ I brojni drugi tekstovi u „Glasu Crnogorca” govore o stočarstvu u Crnoj Gori. Smatra se da konjarstvo nije od velikog značaja za zemlju, jer mu samo podneblje i

¹¹⁷⁴ *Glas Crnogorca*, broj 20, 1880, Cetinje, 17. maj 1880, 4.

¹¹⁷⁵ *Glas Crnogorca*, broj 21, 1880, Cetinje, 24. maj 1880, 4.

¹¹⁷⁶ *Glas Crnogorca*, broj 27, 1880, Cetinje, 5. jul 1880, 3.

¹¹⁷⁷ Branislav Marović, *Stočarstvo Crne Gore 1860–1953*, 80.

¹¹⁷⁸ *Glas Crnogorca*, 1881, broj 30, 26. jul 1881, 1. Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, 107.

¹¹⁷⁹ Veljko Šakotić, *Nikšić u Knjaževini (Kraljevini) Crnoj Gori*, Nikšić 1996, 134.

¹¹⁸⁰ *Glas Crnogorca*, broj 21, 1882, Cetinje, 23. maj 1882, 4.

¹¹⁸¹ *Glas Crnogorca*, broj 17, 1884, Cetinje, 22. april 1884, 1.

¹¹⁸² Veljko Šakotić, *Nikšić u Knjaževini (Kraljevini) Crnoj Gori*, 135.

¹¹⁸³ *Prosvjeta*, broj 6, 1889, 185–189.

zemljište slabo prija. Konji ne dobijaju u hrani dovoljno zrna, već žive najviše od paške, te s toga i zastaju u svom razvitku. Dobri su za nošenje tereta, ali slabi da vuku kola ili za jahanje. U zemlji ima i viših konja, ali su obično iz Albanije ili Austro-Ugarske. Isto se smatra i za govedarstvo u Crnoj Gori – nema veliku važnost jer mu ne odgovaraju podneblje i zemljište. Hranjenje i timarenje je bilo vrlo slabo. Na pojedinim mjestima Crne Gore postojala su krupnija goveda, ali su potekla iz ukrštanja stranih rasa sa domaćom. Krave su rijetko bile više od 120 santimetara, a težina im je bila 200 kilograma. Krupnije krave, posebno štajerske rase bile su mlječnije, ali i one su rijetko davale godišnje više od 1.000 litara mlijeka.¹¹⁸⁴ Broj svinja koje su se u Crnoj Gori uzgajale, bio je manji u odnosu na ostale balkanske zemlje. Najviše ih je bilo u Vasojevićima i u Lješanskoj nahiji, a držali su ih oni koji zimi nijesu oskudijevali na krmi. To je bio glavni razlog zbog čega nije bilo više svinja u Crnoj Gori. Razmišljalo se o ukrštanju s nekom engleskom rasom svinja (Berkšir ili Jorkšir) koje su se brže razvijale, dobro razmnožavale i gojile.¹¹⁸⁵ Što se tiče uzgajivanja sitne stoke, na prvom mjestu ovaca, neki od stranaca koji su boravili u Crnoj Gori, poput dr Adamesa, davali su pohvalne tekstove o tome. On je smatrao da su šaranske, pivske i vasojevičke ovce veće, krupnije i mlječnije od onih u župnim krajevima. Što se tiče vune, tu su na prvom mjestu bile vasojevičke ovce, koje su imale kratku vunu, dosta finu i svijetlu, a gusto sabijeno runo, dok su najlošiju vunu, najdeblju i skoro bez ikakvog sjaja imale ovce na Kučkom Komu. Mlječnost kod crnogorskih ovaca bila je srednja.¹¹⁸⁶

Iz arhivske građe Ministarstva unutrašnjih djela vidi se da je crnogorska vlast posvećivala pažnju i zaštiti stoke od zaraznih bolesti.¹¹⁸⁷ U liječenju životinja do 1878. godine uglavnom su se primjenjivala znanja iz narodne medicine. Osnivanjem Sanitetskog odjeljenja pri Ministarstvu unutrašnjih djela 1879. godine, dolazi do regulisanja ove službe, odnosno zaštite stoke i stočarstva od raznih vrsta bolesti. U pojedinim godinama trgovina stokom je obustavljana prema susjednim oblastima zbog pojave goveđe kuge. Zemlja se štitila na način da je uvodila obavezne mjere karantina od najmanje osam dana. Napomenimo i da su zbog potrebe trgovine uvedeni stočni pasoši 1885. godine. Njih su izdavali kapetani do 1906. godine, a kasnije veterinari.¹¹⁸⁸ U Crnoj

¹¹⁸⁴ *Glas Crnogorca*, broj 45, 1891, Cetinje, 2. novembar 1891, 3.

¹¹⁸⁵ *Glas Crnogorca* broj 46, 1891, Cetinje, 9. novembar 1891, 4.

¹¹⁸⁶ *Glas Crnogorca*, broj 10, 1897, Cetinje, 8. mart 1897, 3.

¹¹⁸⁷ DACG, MUD, 1906, f. 144, dok. 500.

¹¹⁸⁸ Branislav Marović, *Spoljno tržište i izvoz stoke i stočnih proizvoda Crne Gore u XIX i početkom XX vijeka*, Istorijski zapisi, godina LXIX, sveska 1, Podgorica, 1996, 157. „Pasoši su imali sljedeće podatke: ime i prezime vlasnika stoke, ime i prezime pratioca, ukupan broj i opis stoke, opredijelište, gdje su izdani i kada, pečat i ko ih je izdao”. Branislav Marović, *Stočarstvo Crne Gore 1860–1953*, 69.

Gori se posvećivala pažnja zaštiti stoke od zaraznih bolesti. Još prije Berlinskog kongresa imamo periodične pojave kuge, i organizovanje na njenom suzbijanju. Jedan od načina je bilo i donošenje raznih propisa o suzbijanju stočnih zaraza.¹¹⁸⁹ Ministarstvo unutrašnjih djela donijelo je 1891. godine uputstvo o načinu sprječavanja stočnih zaraznih bolesti pod nazivom *Zbornik pravila, propisa i naredaba o sanitarnoj struci*.¹¹⁹⁰ Osim navedenih, donesena su još neka pravila i uputstva, kao: *Raspis kapetanima o trgovanju i trgovcima sa stokom*, ministra unutrašnjih djela Boža Petrovića iz 1885. godine; *Naredba o lovljenju divljači*, iz maja 1892, *Naredba o ribolovima*, iz oktobra 1892, *Naredba o zabrani uvoza marve iz Turske*, iz 1895, *Pravila o pregledu mesa*, iz 1903, *Raspis šta trebaju da učine plemenski kapetani kada doznaju za bolest u narodu ili stoci*, iz 1907; *Uputstvo o suzbijanju kolere i šta treba činiti kad se ista pojavi*, iz 1911. i dr.¹¹⁹¹ U Propisu iz 1891. godine, u poglavlju *O Veterinarima* uređen je djelokrug rada veterinara. Prvi veterinari su bili stranci¹¹⁹² i pojavljuju se 1886. godine. To su bili Jezef Zanku, koji je radio u Crmnici i Antun Kobliška, poznat po objavama stručnih priloga u „Glasu Crnogorca”.¹¹⁹³ Nešto kasnije jedan od poznatih veterinara bio je Đorđe Stefaneli, koji je najprije radio u Podgorici, pa je bio i predavač u „Zemljodjelskoj školi”, da bi kasnije bio veterinar u Nikšiću.¹¹⁹⁴ Veterinarska služba započela je zdravstveni nadzor proizvodnje i klanja stoke, pa se u preradi i obradi stočarskih proizvoda javlja veliki broj zanata, mesarski, kožarski, obućarski, krznarski. Ministarstvo unutrašnjih djela je 1896. godine donijelo pravila o pregledu mesa, gdje je jasno bio definisan način klanja stoke, pregleda mesa, podjele u klase.¹¹⁹⁵ U slučaju da meso životinja nije bilo zdravo, onda je bio propisan način uništavanja, spaljivanja i zakopavanja. Ako se meso ne proda za dva dana, bila je zabranjena njegova dalja distribucija. Jasno je bilo propisano kako klanice treba da

¹¹⁸⁹ Branislav Marović, *Stočarstvo Crne Gore 1860–1953*, 96.

¹¹⁹⁰ Poglavljima *O Veterinarstvu*, *Veterinarsko-policajske mjere protiv stočnih zaraza u opšte*, *Sanitetska služba u primorskim lukama*, regulisani su zadaci i djelatnost veterinarske službe u Crnoj Gori. *Zbornik pravila, propisa i naredaba u sanitetskoj struci* Knjaževine Crne Gore Cetinje, 1891. Marović, *Stočarstvo Crne Gore 1860–1953*, 95.

¹¹⁹¹ DACG, MUD, 1885, 1892, 1895, 1903, 1907, 1911.

¹¹⁹² Iako su istorijski izvori za razvoj veterinarske službe skromni, prvi pomen veterinara zabilježen je u Kotoru (došao je iz Bolonje, krajem XV vijeka). Marović, *Stočarstvo Crne Gore 1860–1953*, 94.

¹¹⁹³ Branislav Marović, *Stočarstvo Crne Gore 1860–1953*, 98. *Glas Crnogorca*, broj 18, 19, 20, 21, 23, 25, 27, 28, 29, 1887, Cetinje, 3. maj, 10. maj, 17. maj, 24. maj, 7. jun, 21. jun, 5. jul, 12. jul, 19. jul, 1887, *Kako da hranimo živo*; *Glas Crnogorca*, broj 11, 12, 13, 14, 1888, Cetinje, 13. mart, 20. mart, 27. mart, 3. april 1888, *O mlijeku*. *Glas Crnogorca*, broj 32, 33, 34, 36, 37, 1887, 9. avgust, 16. avgust, 23. avgust, 6. septembar, 17. septembar, 1887, *Otrovne biljke i toksikologija*.

¹¹⁹⁴ Branislav Marović, *Stočarstvo Crne Gore 1860–1953*, 99. DACG, MUD, UO, 1907, f. 152, 713. Pronašao je lijek protiv metilja kod krupne i sitne stoke i izliječio oko 300 grla za mjesec dana. DACG, MUD, UO, 1898, f. 107, 567.

¹¹⁹⁵ Branislav Marović, *Stočarstvo Crne Gore 1860–1953*, 87. DACG, MUD, UO, 1896, f. 96, 694.

izgledaju, kao i sa kojim inventarom treba da raspolazu.¹¹⁹⁶ Obično su klanice pravljene u blizini rijeka, pa je tako u Podgorici bila pored Ribnice, u Nikšiću pored Bistrice, u Danilovgradu pored Zete, u Ulcinju u blizini potoka Bratice. Na Cetinju se nalazila najstarija klanica i ona je 1903. godine dobila vodu, dok je odstranjivanje otpadnih voda riješila preko ponora.¹¹⁹⁷ Sa razvojem gradova i varošica počinje formiranje klanica i prodavnica mesa, mada se do tada stoka klala neplanski i u primitivnim klanicama.

Nakon Berlinskog kongresa došlo je do povećanog obima prodaje stočnih proizvoda na crnogorskim pazarima. Pazaru su pokrivali veće teritorije i njihov broj se postepeno uvećavao. U navedenom vremenu mnoga manja mjesta traže od Cetinja da dozvoli otvaranje pazara, jer bi na taj način unaprijedili poljoprivrednu proizvodnju i pomogli tim mjestima. Mjesta poput Grahova, Njeguša, Šavnika, Velimlja zahtijevaju otvaranje pazara, jer se na taj način širi tržište i razvijaju robno-novčani odnosi. Pazar u Andrijevici otvoren je 1886. godine, na Grahovu 1892. godine, Njegušima 1895. godine, a na Žabljaku tek 1903. godine.¹¹⁹⁸ Pazaru se otvaraju i na sjeveru. Osim pazara u Šavniku, Drobnjaci su tražili da se otvori i na Žabljaku. Takođe se otvara pazar i na Grahovu i Njegušima.¹¹⁹⁹ Crnogorsko tržište bilo je dobro snabdjeveno stokom i stočnim proizvodima, i ponuda je bila veća od potražnje. To je bilo i razumljivo jer je stočarstvo u pojedinim krajevima, naročito sjevernim, bila jedina poljoprivredna grana sa viškovima za tržište. Pazarnim danom Crnogorci su dolazili na pljevaljski pazar, gdje su kupovali žito i prodavali svoje proizvode.¹²⁰⁰ Postoje nedeljni ili mjesečni izvještaji sa crnogorskih pazara, gdje se upoređuju cijene osnovnih namirnica, ili stočnih proizvoda.¹²⁰¹ Cijene stoke na pazarima su varirale i nijesu bile iste. Stoka i žito su bili artikli koji su određivali kretanje cijena na pazarima i tržištu. No, do većih razlika, ipak, nije dolazilo, što se može primijetiti po podacima. Tako je u januaru 1887.

¹¹⁹⁶ Branislav Marović, *Stočarstvo Crne Gore 1860–1953*, 101.

¹¹⁹⁷ Branislav Marović, *Stočarstvo Crne Gore 1860–1953*, 102.

¹¹⁹⁸ Marović, *Isto*, 51.

¹¹⁹⁹ Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, 151.

¹²⁰⁰ *Onogošt*, broj 25, 1900, Nikšić, 22. jun 1900, 2.

¹²⁰¹ *Glas Crnogorca*, broj 4, 1887, Cetinje, 25. januar 1887, 3. *Glas Crnogorca*, broj 13, 1887, Cetinje, 29. mart 1887, 3. *Glas Crnogorca*, broj 24, 1887, Cetinje, 10. jun 1887, 4. *Glas Crnogorca*, broj 47, 1887, Cetinje, 22. novembar 1887, 3. *Glas Crnogorca*, broj 51, 1887, Cetinje, 20. decembar 1887, 4. *Glas Crnogorca*, broj 17, 1889, Cetinje, 23. april 1889, 4. *Glas Crnogorca*, broj 44, 1889, Cetinje, 29. oktobar 1889, 3. *Glas Crnogorca*, broj 42, 1890, Cetinje, 13. oktobar 1890, 4. *Glas Crnogorca*, broj 14, 1891, Cetinje, 30. mart 1891, 3. *Glas Crnogorca*, broj 35, 1892, Cetinje, 29. avgust 1892, 4. *Glas Crnogorca*, broj 10, 1895, Cetinje, 4. mart 1895, 4. *Glas Crnogorca*, broj 37, 1895, Cetinje, 7. septembar 1895, 4. *Glas Crnogorca*, broj 14, 1896, Cetinje, 6. april 1896, 3. *Onogošt*, broj 18, 1900, Nikšić, 4. maj 1900, 4. *Onogošt*, broj 19, 1900, Nikšić, 11. maj 1900, 4. *Onogošt*, broj 24, 1900, Nikšić, 15. jun 1900, 4. *Onogošt*, broj 28, 1900, Nikšić, 13. jul 1900, 4.

godine cijena govedi po komadu na pazaru u Virpazaru bila 36 fiorina, Baru 25, Podgorici 15–40, Nikšiću 36–52, a u Danilovgradu 26,5 fiorina. Za ovce i koze tada je trebalo platiti po komadu u Virpazaru 4,8–6 fiorina, Rijeci Crnojevića 2,7–3, Podgorici 3–3,5, Nikšiću 4, Danilovgradu 3–3,6.¹²⁰² Primjećujemo da su najniže cijene za goveda bile u Podgorici, a u Rijeci Crnojevića za ovce i koze. No, može se i konstatovati da su cijene za sve navedene pazare bile ujednačene. Cijena stoke zavisila je i od poreza koji je seljak plaćao državi (za vrijeme plaćanja poreza, cijene stoke su opadale), kao i od izvoza i uvoza, nerodnih godina, povećanja poreza i dr.

Vidimo da se unutrašnja razmjena stoke i stočnih proizvoda odvija uglavnom preko pazara, što je doprinosilo jačanju ekonomskih prilika u zemlji. Unutrašnje tržište zajedno sa drugim mjerama, kao što su porezi, carine i slično uticali su na postepeno slabljenje društveno-ekonomske osnovice partijarhalnog načina života u Crnoj Gori.

Pošto unutrašnje tržište nije moglo da zadovolji potrebe crnogorskog društva, ono se moralo okretati prema stranim tržištima, od kojih je često zavisila ne samo ekonomski već i politički. Prve podatke o spoljnoj trgovini Crne Gore sa Austrijom dao je ruski konzul u Dubrovniku Petković.¹²⁰³ Nakon sticanja nezavisnosti, spoljna trgovina Crne Gore sa Austrougarskom, u periodu od 10 godina (1891–1900) odnos izvoza uvoza iznosila je 5.293.000 prema 6.001.000 kruna.¹²⁰⁴ U štampi su bila česta obavještenja o izvozu stoke u Francusku, pa se moglo vidjeti koliko se izvozilo, kakvi su bili uslovi na putu i kolike su bile cijene stoke u inostranstvu.¹²⁰⁵ Za izvoz stoke u Francusku koristio se brod „Jaroslav”, i to u periodu od 4 godine, a zatim je vraćen u Odesu zbog nerentabilnosti.¹²⁰⁶ Nakon potpisivanja trgovinskog ugovora 30. juna 1892. godine došlo je do poboljšanja trgovinskih odnosa između dvije zemlje, naročito kad je riječ o izvozu stoke. Tokom jeseni 1895. u Francusku je izvezeno u tri navrata 12.406 brava.¹²⁰⁷ Najveći izvoznik stoke za Francusku bio je Vuko Vuletić, koji je 1897. izvezao za tu zemlju 13.050

¹²⁰² Branislav Marović, *Stočarstvo Crne Gore 1860–1953*, 52. *Glas Crnogorca*, broj 4, 5, 6, 9, 1887, Cetinje, 25. januar, 1. februar, 8. februar, 1. mart 1887. Primjera radi, u Ulcinju, 5. juna 1887. godine, cijena vune za oku bila je 70 novčića; duvana za oku po 50–60 novčića; jaja 8–9 komada po 10 novčića; drva, tovar po 25–31 novčića; čumur, oka po 2 novčića; dok je klak po oki bio po 2½ novčića. *Glas Crnogorca*, broj 24, 1887, Cetinje, 10. jun 1887, 4.

¹²⁰³ Detaljnije o tome vidjeti: Konstantin Petković, *Crna Gora i Crnogorci*, Podgorica, 2005, 374–378.

¹²⁰⁴ Branislav Marović, *Stočarstvo Crne Gore 1860–1953*, 63.

¹²⁰⁵ *Glas Crnogorca*, broj 49, 1891, Cetinje, 30. novembar 1891, 3. *Glas Crnogorca*, broj 11, 1892, Cetinje, 14. mart 1892, 2. *Glas Crnogorca*, broj 43, 1892, Cetinje, 24. oktobar 1892, 4. Početkom oktobra 1891. Pero Vukotić je ukrcao u Kotoru 3.526 brava i brodom „Jaroslav” izvezao za Francusku. Izvoz se obavljao od 1. oktobra do 1. marta.

¹²⁰⁶ Ignjatije Zloković, *Crnogorski parabrod „Jaroslav”*, Istorijski zapisi, sv. 2, 1953, 517.

¹²⁰⁷ DACG, MF, 1895, f. 131, protokol kupovine brava. Marović, *Stočarstvo Crne Gore 1860–1953*, 67.

ovaca, a 1899. godine 15.000.¹²⁰⁸ Zahvaljujući izvozu stoke, cijene na pazarima u Crnoj Gori su se povećale.¹²⁰⁹ Osim Francuske, stoka se izvozila i na Maltu i u Italiju.¹²¹⁰ Trgovačka kuća „Golšer i Hamer” s Malte, koja je imala svoju radnju u Podgorici, izvozila je volove na Maltu.¹²¹¹ Francuska vlada je dala dozvole Crnoj Gori, da može uvesti sitne stoke u Francusku od 30 do 40 hiljada grla, pod dosta teškim uslovima. Uvoz stoke u Francusku bio je ograničen, iz razloga da Crna Gora ne bi činila većim brojem konkurenciju stoci što je iz Alžira dolazila.¹²¹² Sa porastom unapređenja trgovinskih odnosa sa Francuskom rastao je i izvoz crnogorske stoke. Osim ekonomske strane, u pitanju su bili i politički motivi, jer se trebalo osloboditi ekonomske zavisnosti od Austro-Ugarske.

Prvi ugovor sa Srbijom potpisan je 1. maja 1891. godine, a drugi u novembru/decembru 1895. Trgovinska razmjena sa Srbijom zavisila je i od stanja političkih odnosa. Kad su ti odnosi bili bolji, i trgovina je bila, a kada se bili nepovoljni, trgovina se slabo razvijala. Crna Gora je prema Srbiji izvozila ukljevu, maslinovo ulje, ruj, a uvozila šljivovicu, suvo meso i suve šljive.¹²¹³

O izvozu Crne Gore u posmatranom periodu nema puno sačuvane arhivske građe, osim nešto podataka o izvozu stoke u pojedinim godinama, i to 1889–1904.¹²¹⁴ U 1889. godini zabilježeno je da je Vuko Vuletić izvezao 600 volova na Maltu,¹²¹⁵ dok je za Francusku u 1899. godini izvezao preko 15.000 ovnova.¹²¹⁶ Tokom 1890. godine izvezeno je u Boku Kotorsku i Italiju preko Grahova ukupno 12.482 grla,¹²¹⁷ za 1891. broj od 12.268 grla,¹²¹⁸ a za 1899. godinu 9.490

¹²⁰⁸ Dimitrije Dimo Vujović, *Crna Gora i Francuska 1860–1914*, Cetinje, 1971, 418. *Glas Crnogorca*, broj 48, 1902, Cetinje, 30. novembar 1902, 3.

¹²⁰⁹ *Glas Crnogorca*, broj 42, 1895, Cetinje, 14. oktobar 1895, 4.

¹²¹⁰ Veliki broj italijanskih trgovaca dolazi da kupuje stoku u Crnoj Gori. Najviše su izvozili krupnu stoku. „Došli su iz Italije trgovci da kupuju konje na Andrijevicu”. DACG, MUD, 1881, f. 19, 62. Todor Vuković – ministru unutrašnjih djela, 13. jun 1881. Krajem 1894. trgovci iz Kotora Žutkić, Mijušković, Barbarović javljaju da su kupili veliki broj stoke, koju namjeravaju da izvoze u Italiju i na Maltu. DACG, MUD, 1894, f. 90, 1105.

¹²¹¹ *Glas Crnogorca*, broj 49, 1895, Cetinje, 2. decembar 1895, 3.

¹²¹² Gavro Vuković, *Francuska i Crna Gora (1896)*, Zapisi, knjiga IV, sveska 3, Cetinje, 1929, 170.

¹²¹³ Branislav Marović, *Spoljno tržište i izvoz stoke i stočnih proizvoda Crne Gore u XIX i početkom XX vijeka*, Istorijski zapisi, godina LXIX, sveska 1, Podgorica, 1996, 153.

¹²¹⁴ Ministarstvo finansija i građevina je izdalo podatke za period 1905–1910. Marović, *Stočarstvo Crne Gore 1860–1953*, 64.

¹²¹⁵ DACG, MUD, UO, 1880, f. 10, 504.

¹²¹⁶ „Kupovinom i izvozom stoke rukuje vrijedni Vuko Vuletić, koji je u Marselju otvorio tržište za crnogorske ovce. Do sada je otpremio dva velika transporta preko Bara, a onomad i treći, u sve preko 15.000 ovnova, koji su kupovani ponajviše u Nikšiću. Tu je najveće crnogorsko stočno tržište”. M. Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, 181.

¹²¹⁷ Taj broj je iznosio: 1.016 govedi, 391 konja, 6.623 ovaca, 3.896 koza, 530 jaradi i jagnjadi i 26 svinja. DACG, MUD, UO, 1890, f. 75, 1013; f. 76, 1203; f. 77, 1919; MUD, UO, 1891, f. 78, 12.

¹²¹⁸ DACG, MUD, UO, 1891, f. 80, 1526; f. 81, 1825. Po vrsti stoke taj broj je izgledao: 726 govedi, 186 konja i mula, 7.011 ovaca, 4.284 koza, 60 jaradi i jagnjadi i 1 svinja.

stoke.¹²¹⁹ U Italiju je 1900. godine izvezeno 231 grla stoke.¹²²⁰ Preko Grahova je 1901. godine izvezeno 7.719 grla.¹²²¹ Naredne, 1902. taj broj se skoro upetostručio i iznosio je 36.430 komada stoke.¹²²² U 1903. došlo je do pada izvoza i taj broj je iznosio 13.503.¹²²³ Trend pada je nastavljen i 1904. godine, pa je zabilježen izvoz od 12.225 grla stoke.¹²²⁴ Podaci pokazuju kakav je značaj imalo stočarstvo u Crnoj Gori, koje je činilo najveći dio izvoza u posmatranom periodu.

Pored V. Vuletića i A. Marića, koji su obavljali najveći dio izvoza, trgovinom stoke su se bavili i drugi trgovci: iz Podgorice – Afis Pašić, Selim Bibezić, Derviš Erović, braća Gvozdenović, braća Lukačević, Živko Lainović i dr.; iz Nikšića – braća Čopić, Mijuškovići, Golijanin, Niko Jovanović; sa Cetinja – Maljević i Kolić; iz Kolašina – braća Bošković; iz Rijeke Crnojevića – Vučković i Džanjević. Pored stoke, izvozili su vunu i kožu.¹²²⁵

Glavne izvozne luke za crnogorsku stoku bile su Kotor i Risan, da bi dobijanjem Bara knjaz Nikola nastojao da što više uključi, naročito od 1881. godine, ovo pristanište. Pazarji koji su bili neposredno uz granicu ostali su i dalje centri preko kojih je Crna Gora ostvarivala najveći uvoz i izvoz stoke i stočnih proizvoda krajem XIX i početkom XX vijeka.

xx

Stočarstvo u posmatranom periodu do 1878. godine nalazilo se na primitivnom stupnju razvoja i državna vlast je ulagala napore da se to stanje promijeni. Unapređivanje je započelo prosvjećivanjem seljaka, zatim stvaranjem uslova za stočarenje – poboljšanjem pašnjaka, livada,

¹²¹⁹ DACG, MUD, UO, 1899, f. 112, 4. Broj stoke: 6.519 ovaca, 2.649 koza, 92 govedi, 83 svinje, 147 konja.

¹²²⁰ DACG, MUD, UO, 1900, f. 120, 865, 875, 876, 888; f. 121, dokument 121, 975, 976, 1006, 1064, 1065, 1086. Najviše je zabilježeno konja, i to 216, i krava 15.

¹²²¹ DACG, MUD, UO, 1902, f. 128, 24. Po vrstama to je izgledalo: 4.709 ovaca, 2.567 koza, 327 govedi, 28 konja i 88 svinja.

¹²²² Od tog broja najviše je izvezeno ovaca 32.148 (Francuska – 25.220; Italija – 6.728; Malta – 200); zatim govedi 828, od čega najviše izvezeno na Maltu 300 volova, 814 konja i 166 svinja. Najveći izvoznik bio je Vuko Vuletić, koji je izvezo ukupno 21.150 grla, odnosno nešto manje od 60% ukupnog izvoza u toj godini. DACG, MUD, UO, 1902, f. 128, 31; f. 130, 355, 356, 357, 358, 407, 408; f. 131, 503, 554, 555, 556, 574, 575, 577, 578, 623, 634, 625, 626, 627, 628, 629, 630; f. 132, 947; f. 133, 956, 982, 983, 1010, 1074, 1077, 1138, 1165, 1203.

¹²²³ Najviše je izvezeno ovaca 12.503, zatim konja 1.025, govedi 265 i koza 145. Vuko Vuletić je imao oko 80% izvoza, ili 11.111 stoke. DACG, MUD, UO, 1903, f. 135, 398, 486, 532; f. 136, 576, 577, 606, 681, 732; f. 137, 852, 914, 915, 916; f. 138, 969, 970, 971, 1060, 1104, 1105, 1106, 1107, 1158, 1159; f. 139, 1207, 1276, 1277, 1323, 1326, 1367; f. 140, 1421, 1422, 1424, 1503, 1507, 1657, 1691, 1692, 1694, 1695; f. 141, 1774, 1775, 1779, 1827, 1880, 1923, 1996; f. 142, 221; f. 143, 2384, 2394, 2441, 2464, 2502, 2529, 2535, 2536, 2600, 2652.

¹²²⁴ Najviše je izvezeno brava 3.797, konja 3.004, ovaca 2.982, koza 1.773, krava 546 i volova 143. DACG, MUD, UO, 1904, f. 142, 281, 282, 489; f. 143, 1018, 1020, 1142, 1143; f. 147, 1917, 1931, 1935, 1938, 1939, 1940, 1941, 1943, 2059, 2060, 2062, 2133, 2134, 2205, 2943; f. 148, 2341, 2402, 2405, 2502, 2503, 2504, 2599, 2600, 2684, 2685, 2686, 2687, 2688, 2689, 2690, 2754, 2770, 2771, 2772, 2785, 2786, 2787, 2877, 2878, 2962.

¹²²⁵ Selim Bibezić tokom 1899 izvezo je u Trst oko 42.000 komada raznih koža i 4.500 kg vune. DACG, MUD, 1899, f. 113, 7. Afis Pašić izvezo je oko 15.000 koža za Trst. DACG, MUD, 1899, f. 113, 4. V 1899.

intenziviranjem ratarske proizvodnje, ukrštanjem domaćih i stranih grla. Inostrani stručnjaci pokazali su veliko interesovanje za crnogorsko stočarstvo i vlast je činila sve da dođe do realizacije tih prijedloga i planova. Vlast je i u skladu sa svojim skromnim ekonomskim mogućnostima pokušavala da pomogne u rješavanju brojnih problema. Stočarstvo zauzima jedno od glavnih mjesta u poljoprivrednoj proizvodnji, što se vidi i po izvozu ovog proizvoda.

2.4.3. Zemljoradnja

Poslije Kongresa, pod novim okolnostima, proširenjem teritorije i dobijanjem plodnih oranica, zemljoradnja dobija prvostepeni značaj.¹²²⁶ Osamdesetih godina Crna Gora je raspolagala sa 142.512 rala oranica i 78.402 kose livade.¹²²⁷ U narednim godinama dolazilo je do povećanja agrarnih površina.¹²²⁸ Prema Bulajiću 1899. godine 2.831 domaćinstvo nije posjedovalo ni ralo oranice, 8.553 posjedovalo je od 1 do 3 rala, a 6.937 imalo je od 3 do 5 rala. To znači da 18.321 domaćinstvo nije posjedovalo ni puno ralo oranice, odnosno 55,03% od svih domaćinstava. Naredne godine najveća promjena ogledala se u usitnjavanju posjeda – broj posjeda 1900. godine koji nijesu iznosili ni hektar povećao se za 2.887 u odnosu na 1889. godinu.¹²²⁹ Porast najsitnijih i opadanje srednjih i većih posjeda, ograničenost obradivih površina, povećavanje broja stanovnika, koje se nije moglo osim poljoprivrede nigdje drugo uposliti, zbog nerazvijene privrede, nepovoljno se odražavalo na razvoj poljoprivrede. Kad je riječ o strukturi posjeda livada, 1889. godine 12.774 domaćinstva je bilo bez livade, a broj domaćinstava čiji je posjed bio ispod 5 kosa livade iznosio je 14.826. U 1900. godini taj procenat nije pretrpio znatnije izmjene. Ni posjedovna struktura vinograda nije bila bolja, pa je 1889. godine od ukupnog broja domaćinstava vinovu lozu

¹²²⁶ Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, 9.

¹²²⁷ Jovan R. Bojović, *Pregled ekonomskog razvitka i razvitka socijalističke misli u Crnoj Gori u XIX vijeku*, Istorijski zapisi, godina XXXIX (LIX), sveska 3, Titograd, 1986, 32.

¹²²⁸ Po godinama je izgledalo ovako: 1885. bilo je 156.499 rala oranice i 102.896 kosa livada; 1889. godine bilo je 162.566 rala oranica i 108.405 kosa livada; 1890. godine bilo je 162.495 rala oranica i 109.010 kosa livade; 1893. godine bilo je 178.106 rala oranice i 108.329 kosa livade; 1895. godine bilo je 174.476 rala oranice i 114.094 kosa livade; 1900. godine bilo je 178.758 rala oranice i 122.752 kosa livade; 1903. godine 183.517 rala oranica i 125.109 kosa livade. Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, 198. Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, 102. DACG, MF, protokoli dacija 1885, 1890, 1895, 1900. Podaci su izvedeni iz protokola dacija jer nije bilo zvaničnih podataka o posjedovnoj strukturi zemlje.

¹²²⁹ Žarko Bulajić, *Agrarni odnosi u Crnoj Gori (1878–1912)*, Titograd, 1959, 152–154.

gajilo svega 11,56%. Nepovoljna struktura posjeda u svim kategorijama obradive površine onemogućavalo je i uvođenje savremenijih poljoprivrednih oruđa.¹²³⁰

Novodobijene oblasti bile su najbogatije u livadama i oranicama. Tako je na primjer Nikšićka oblast bila bogata livadama (59.204), Zetska, Brdska oranicama (21.512 i 18.554). Povećanje obradivih površina uslovalo je i veće gajenje pojedinih kultura nego u ranijem periodu. Zemljoradnja uzima primat nad stočarstvom, ipak, ne u očekivanoj mjeri. Iako su nakon Berlinskog kongresa u sastav Crne Gore ušle oblasti sa većim ekonomskim potencijalom, poljoprivreda je i dalje bila ekstenzivna i kočila je dalji ekonomski napredak, iako je država ulagala određene napore za poboljšanje. Prezaduženi seljak, sa malo zemlje nastavlja egzistenciju, zahvaljujući i komunicama na kojima napasa stoku. O zaostalosti poljoprivrede govore i podaci o sjetvi i prosječnom prinosu po jedinici obradive površine.¹²³¹ Poljoprivreda pod takvim uslovima nije mogla napredovati. Glavna oruđa poljoprivredne proizvodnje bila su primitivna (konjska i volovska snaga, motika, drvena ralica). Seljak je obrađivao zemlju kao i prije mnogo godina, bez upotrebe modernih poljoprivrednih mašina. Država je nastojala da pomogne nabavljanjem sjemena, stoke za ukrštanje, raznih poljoprivrednih oruđa, koja je ustupala seljacima po povoljnim uslovima. Značajni su bili poljoprivredni rasadnici u Podgorici, Nikšiću, Kolašinu, Danilovgradu, Baru, Ulcinju, Crmnici, Morači, Sotonićima, Limljanima. Mjere na unapređenju bile su aktivnije početkom XX vijeka, kad je osnovano Odjeljenje narodne privrede. Zahvaljujući njemu formiran je veći broj zemljoradničkih zadruga, održano više kurseva, nabavljeno stoke raznih rasa, sjemena, poljoprivrednih oruđa. Državna vlast je svake godine opredjeljivala određenu sumu za

¹²³⁰ Bulajić, *Agrarni odnosi u Crnoj Gori (1878–1912)*, 154–156.

¹²³¹ Podaci se odnose na 1910. godinu: pšenicom je zasijano 22.934 rala, a prinos je bio 2.820.922 kg, dok je prosječan prinos po ralu iznosio 123 kg; kukuruzom je zasijano 77.414 rala, prinos je bio 16.088.982 kg, prosjek je iznosio 207,83 kg; ječmom je zasaden 14.328 rala, dok je prinos bio 3.100.693 kg, ili prosjek po ralu 216,40 kg; raži je zasijano 8.460 rala, sa prinosom od 1.450.073 kg, ili prosječno 172,36 kg. Sijani su heljda, proso, ovas, krupnik. Od povrća najviše je sadeno krompira i to na 16.714 rala, sa prinosom od 13.858.458 kg, ili prinosom po ralu od 829,15 kg. Kupusom je obuhvaćeno 1.825 rala, sa prinosom od 2.250 kg, ili u prosjeku 1.233,14 kg po ralu. Pasulj je saden na 1.771 ralo, sa prinosom 188.857 kg, ili prosječno 106,63 kg. Crni luk je saden na 318 rala, sa prinosom od 147.972 kg, ili prosječno 465,32 kg. Bijeli luk je obuhvatao 113 rala, sa prinosom od 30.649, ili prosječno 271,23 kg. Od industrijskih biljaka gajeni su duvan (saden na 1.125 rala, sa prinosom od 180,41 kg), lan (sijan na 25 rala, sa prinosom od 4.790 kg) i konoplja (13 rala sa prinosom 1.787 kg). Sijeno je obuhvatalo 217.604 rala, sa prinosom od 72.031.824 kg i djetelina je sadena na 394 rala, sa prinosom od 327.310 kg. Čokoti vinove loze iznosili su 4.388.828, dok je prinos bio 1.697.767 litara vina i 206.645 l rakije. Broj stabala šljiva bio je 151.441 sa prinosom od 199.466 kg. Poljoprivredna statistika, 1910. DACG, MUD, UO, f. oktobar, 1911, 70, 734. *Glas Crnogoraca*, broj 47, 1910, Cetinje, 16. oktobar 1910, 3.

poljoprivredni budžet.¹²³² Zaključivani su i zajmovi u cilju poboljšanja poljoprivrede.¹²³³ Trebalo je dosta promjena i u strukturi sela, načinu obrade zemljišta, kao i oruđima za obradu, da bi se stvorili preduslovi za bolji način proizvodnje. U pojedinim krajevima vršene su analize zemljišta kako bi se odredile odgovarajuće kulture. Tako su u Banjanima, Jezerima i Nikšiću vršeni ogledi za zamjenu ječma umjesto kukuruza, u Zeti su sijana nova sjemena krompira i djeteline. Analize su vršene 1880, 1889, 1891. godine.¹²³⁴ Državna vlast je nastojala i da preko zvaničnih novina podstakne razvoj poljoprivrede pomoću motivacionih tekstova, kao što je bio na primjer tekst „*Sadimo – sadimo i sadimo*”, u kome se preporučuje Crnogorcima da sade bilo šta i bilo gdje.¹²³⁵

Crnogorska vlast je redovno tražila preko Ministarstva unutrašnjih djela izvještaje i informacije od lokalnih vlasti o stanju usjeva u svim oblastima.¹²³⁶ Lokalne vlasti su izvještavale i o količini kiše za vrijeme ljeta, koja je bila neophodna za dobar rod.¹²³⁷ Bojeći se posljedica sušnih i nerodnih godina, državna vlast je bila zabrinuta zbog kvaliteta usjeva. Tako je prilikom jednog knjaževog boravka u inostranstvu, za vrijeme žetve u Crnoj Gori, knjaz tražio od ministra unutrašnjih djela izvještaj o prinosima, ljetini, stanju stoke i zdravstvenom stanju naroda. Naredba se odnosila na sve okružne vlasti, gdje je bio telegraf.¹²³⁸ Postoje brojni izvještaji iz unutrašnjosti Crne Gore o stanju ljetinje, o poljoprivrednim prinosima, određenim poljoprivrednim radovima, sadnji voća, kosidbi, zdravlju naroda, u kojima nije sve onako kako bi trebalo biti.¹²³⁹ U

¹²³² Perko Vojinović, *Opšti pogled na seljaštvo u Crnoj Gori (1878–1916)*, u: Dinastija Petrović Njegoš, tom II, Zbornik radova sa međunarodnog skupa, Podgorica, 2002, 521.

¹²³³ DACG, MID, 1885, f. 31, 276.

¹²³⁴ Đoko Pejović, *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, 270.

¹²³⁵ „*Sadimo svude, sadimo makar šta – ali sadimo! Sve je korisno, sve je potrebno, stablo, voćka, grm, biljka, cvijeće*”. *Prosvjeta*, br. 1–3, 1889, 59–63.

¹²³⁶ „*Je li narod gladan i oće li se moći bez pomoći kakve proći i koliko je otprilike onih te su na muku*”. DACG, MUD, 1892, f. 83, 619. *Vojvoda B. Petrović-Njegoš – kapetanu B. Drobnjaku*, 10. 4. 1892. DACG, MUD, 1880, f.14, 2056. *Kapetan M. Novov – vojvodi M. Vrbici, ministru unutrašnjih djela*, 19. 7. 1880. DACG, MUD, 1880, f.14, 2081. *Kapetan Đ. Višnjić – Ministarstvu unutrašnjih djela*, 23. 7. 1880. DACG, MUD, 1880, f.14, 2152. *Kapetan P. Jovićević – Ministarstvu unutrašnjih djela*, 18. 8. 1880.

¹²³⁷ DACG, MUD, 1881, f. 25, 1633. *Raport o kiši*, 3. 8. 1881.

¹²³⁸ Božo Petrović traži od Šaka Petrovića obavještenje „*kakav je u opšte beričet u zemlji*”, odnosno u kakvom su stanju pojedini usjevi, kakvom sijeno, stoka i narodi. DACG, MUD, 1893, f. 87, 542, *Božo Petrović – Šaku Petroviću*, 2. 6. 1893.

¹²³⁹ *Glas Crnogorca*, broj 24, 1889, Cetinje, 11. jun 1889, 2. vijesti iz Danilovgrada 20. maja. *Glas Crnogorca*, broj 33, 1889, Cetinje, 13. avgust 1889, 3. *Glas Crnogorca*, broj 33, 1891, Cetinje, 10. avgust 1891, 4. *Glas Crnogorca*, broj 18, 1892, Cetinje, 2. maj 1892, 3. vijesti iz Šavnika 15. aprila. *Glas Crnogorca*, broj 27, 1892, Cetinje, 4. jul 1892, 3. *Glas Crnogorca*, broj 27, 1895, Cetinje, 1. jul 1895, 2. *Glas Crnogorca*, broj 34, 1895, Cetinje, 19. avgust 1895, 2. *Glas Crnogorca*, broj 9, 1896, Cetinje, 2. mart 1896, 3. *Glas Crnogorca*, broj 25, 1896, Cetinje, 19. jun 1896, 3. *Glas Crnogorca*, broj 2, 1897, Cetinje, 11. januar 1897, 3. *Glas Crnogorca*, broj 34, 1897, Cetinje, 23. avgust 1897, 2. *Nevesinje*, broj 5, 1898, Nikšić, 3. jun 1898, 3. *Nevesinje*, broj 15, 1898, Nikšić, 12. avgusta 1898, 4. *Nevesinje*, broj 18, 1898, Nikšić, 2. septembar 1898, 3. *Onogošt*, broj 22, 1899, Nikšić, 5. oktobar 1899, 3. *Glas Crnogorca*, broj

podgoričkom okrugu, u kojem su se nalazile velike obradive površine, stanje je bilo unekoliko zadovoljavajuće – poljski usjevi su bili u dobrom stanju, dok su raž, ječam i ovas bili loši, a sijena u nekom djelovima biće nedovoljno.¹²⁴⁰ Za kolašinski okrug stanje je bilo zadovoljavajuće za žita, ali su krompir i kukuruz bili u lošem stanju.¹²⁴¹ U andrijevačkom okrugu očekivao se rod kukuruza, ukoliko budu povoljni klimatski uslovi, dok je rod ozimih žita loš.¹²⁴² Za nahije barsku, riječku i brdsku stanje usjeva je bilo dobro.¹²⁴³ Državna vlast nije imala rješenje za ovakve probleme, i pored zabrinutosti zbog pojave masovne gladi usljed slabih prinosa. Slabi prinosi od zemlje, usitnjenost posjeda, česte nerodne godine onemogućavale su seljaka da bezbijedi egzistenciju za cijelu godinu. Na selu je, pogotovo zimi, često vladala glad. U godinama kada je prijetila glad, žito se moralo naći na strani po svaku cijenu.¹²⁴⁴ I u periodima kada nije bilo hrane za stoku, stizale su naredbe da se sijeku listosjeci, kako bi se stoka prehranila.¹²⁴⁵ Crna Gora nije mogla proizvesti ni polovinu žita, koje je bilo potrebno za stanovništvo. Crnogorsku državu su opterećivali problemi masovne gladi i nedostatka hrane, čak i onda kad su se godine smatrale dobrim i rodnim.¹²⁴⁶ Omogućavanje ekonomskog minimuma za preživljavanje bilo je teško. Ako je za minimalnu prehranu prosječne porodice trebalo izdvojiti 100 kg žita, a ono se kupovalo za period 6 do 9 mjeseci, onda je trebalo izdvojiti 600 kg, odnosno 40 fiorina.¹²⁴⁷ Veliki dio stanovnika nije imao sredstava za kupovinu žita, pa se morao zaduživati. Česte pojave gladi, masovno siromaštvo posljedica su nepovoljne agrarne reforme i ubrzanog rasta broja stanovnika.

18, 1892, Cetinje, 2. maj 1892, 3. vijesti iz Šavnika 15. aprila. DACG, MUD, 1880, f. 10, dok. 370, *Okružni kapetan Vuko Pejović – vojvodi Mašu Vrbici, ministru unutrašnjih djela*, Bar, 24. 2. 1880.

¹²⁴⁰ DACG, MUD, 1893, f. 87, 563. *J. Lazović – ministru unutrašnjih djela*, 2. 6. 1893.

¹²⁴¹ DACG, MUD, 1893, f. 87, 563/2. *Kolašinski okružni sud – ministru unutrašnjih djela*, 2. 6. 1893.

¹²⁴² DACG, MUD, 1893, f. 87, dok. 563/s. *Andrijevački okružni sud – ministru unutrašnjih djela*, 2. 6. 1893.

¹²⁴³ DACG, MUD, 1893, f. 87, dok. 566/7. *Okružni kapetan Zejnel-beg – ministru unutrašnjih djela*, 2. 6. 1893. DACG, MUD, 1893, f. 87, dok. 819. *kapetan P. Đurašković – ministru unutrašnjih djela*, 2. 6. 1893. DACG, MUD, 1893, f. 87, dok. 566/5. *Uprava danilovgradske varoši – ministru unutrašnjih djela*, 2. 6. 1893.

¹²⁴⁴ Nikola I Petrović Njegoš, *Politički spisi*, Titograd, 198. Tako 1879. godine vojvoda Božo Petrović dobija nalog od knjaza da otputuje u Rusiju i kupi određenu količinu žita, a da isplata bude u roku od tri hiljade dana.

¹²⁴⁵ *Odnosi Srbije i Crne Gore u XIX veku*, priredio Petar Popović, Beograd, 1987, 643. Gavro Vuković šalje Tomašu Vukotiću takvu naredbu 1891. godine. Čak i po cijenu kazne, morali su se sjeći listovi.

¹²⁴⁶ „Poznato je i da je najrodnijih godina rađano žita u zemlji tek toliko da je to moglo biti samo jedan dio onog što je potrebno za ishranu stanovništva i svakad se bezuvjetno hrana imala uvoziti”. DACG, MS (Ministarski savjet), f. 25, 24. *S. P. Vuletić, ministar inostranih djela – Ministarskom savjetu*, 4. 3. 1915.

¹²⁴⁷ Živko Andrijašević, *Crnogorska ideologija 1860–1918*, 312–313. „Prosječna cijena žita (kukuruza) bila je 10 novčica za 1,5 kg (1 fiorin = 15 kg žita).” *Glas Crnogorca*, broj 4, 1887, Cetinje, 25. januar 1889, 2.

Veliki problem su predstavljale i elementarne nepogode, kakva je najezda skakavaca, koji su pravili štete seljacima i umanjivali prinose.¹²⁴⁸ Kao jedna od mjera, 1889. godine bilo je planirano i uništavanje skakavaca od strane vojske.¹²⁴⁹ I u narednim godinama bile su opasnosti za ljetinju od skakavaca.¹²⁵⁰ Neke od vijesti govore da će doći vrijeme kada će biti uzaludno sijati i raditi zbog štete koju donose skakavci.¹²⁵¹

Zemljoradnja sa ovakvim karakteristikama – sitnom strukturom posjeda, stalnim siromaštvom, sušnim godinama, slabim prinosima, elementarnim nepogodama – i pored napora i htjenja državne vlasti da pomogne nije išla željenim pravcem razvoja.

2.4.4. Voćarstvo i vinogradarstvo

Literatura koja opisuje stanje vinogradarstva u XVIII i XIX vijeku u Crnoj Gori nudi nešto više podataka.¹²⁵² Tu se nalaze zapažanja M. Plamenca,¹²⁵³ L. Kube,¹²⁵⁴ S. Kapera,¹²⁵⁵ K.

¹²⁴⁸ Još 1878. godine vojvoda Marko Popović je naređivao da narod po Bjelopavlicima što prije „granama potuče ili ognjem popali” skakavce, koji su se po mnogim mjestima pojavili. Radoman Jovanović, *Iz prepiske Marka Miljanova sa Senatom 1878. godine*, Istorijski zapisi, godina XXXIV (LIV), sveska 3–4, Titograd, 1981, 100.

¹²⁴⁹ *Glas Crnogorca*, broj 24, 1889, Cetinje, 11. jun 1889, 3. U junu 1889. godine profesor Filip Jergović obavještava da je vojsci naređeno da ubija skakavce, kako bi se broj smanjio za 100.000.

¹²⁵⁰ *Glas Crnogorca*, broj 20, 1891, Cetinje, 11. maj 1891, 3, vijesti iz Lješanske nahija 27. aprila. *Glas Crnogorca*, broj 18, 1892, Cetinje, 2. maj 1892, 3, vijesti iz Šavnika 15. aprila. *Glas Crnogorca*, broj 20, 1893, Cetinje, 15. maj 1893, 2.

¹²⁵¹ *Glas Crnogorca*, broj 22, 1893, Cetinje, 29. maj 1893, 3. „Prema nekim podacima oko Podgorice se uhvatilo 378 vreća, a svaka vreća po 60 kilograma, odnosno 22.680 kilograma skakavaca. U jedno kilo ima 2720 skakavaca. Oko 61,6 miliona skakavaca.”

¹²⁵² O autohtonosti crnogorskih vrsta vidjeti detaljno u: Svetozar Savić, *Autohtone vrste vinove loze u Crnoj Gori*, Matica, jesen, 2010, 453–480. O vinogradarskom obrazovanju u radu: Svetozar Savić, *Vinogradarsko obrazovanje u Crnoj Gori (1918–1941)*, Matica, br. 84, zima, 2020, 411–440.

¹²⁵³ M. Plamenac u „*Glasu Crnogorca*” navodi da se u Crmnici grožđe dijeli po boji, na tri sorte: crno, ride i bijelo. Crno grožđe, kome je zrno okruglo, na kratkoj peteljci, zove se kratošija. Razlikuju se vrste sa nabijenim grozdovima i poredenim, takozvanim reavica. Grožđe sa ovalnim jagodama naziva se vranac. Krstač je vrsta sa krupnijim zrnima. Ride grožđe sa ovalnim zrnima naziva se sijerovina, dok je ono sitnijeg zrna lisičina. Postoji i bijelo grožđe. Bijelo grožđe sa jakim mirisom zove se mušakačica i vrlo je malo zastupljena u Crmnici. *Glas Crnogorca*, broj 1, 1891, Cetinje, 1. januar 1891, 3.

¹²⁵⁴ Kuba 1891. godine piše za bjelopavličku župu da zbog izobilja vlade daje mogućnost dobrog roda, a vino koje zovu „kratkošija, uz crmničko, pravi je delikates” Ludvik Kuba, *U Crnoj Gori*, Podgorica, 1996.

¹²⁵⁵ Kaper pored informacije o broju čokota i količini vina koje se proizvodi u Lješanskoj, Crmničkoj i Katunskoj nahiji, navodi i podatak za Bjelopavlice u kojima se proizvede 46.000 čokota i 57.200 litara vina. Kad je riječ o preradi grožđa, ona je primitivna. Vino se skladištilo u mješinama od ovčije kože. Boja vina je tamnocrvena, prijatne oporosti. Trošilo se isključivo u Crnoj Gori. Sigfrid Kaper, *O Crnoj Gori*, Podgorica, 1999.

Haserta,¹²⁵⁶ Rovinskog.¹²⁵⁷ I Antonio Baldaći boravio je 1886, i 1891. godine radi proučavanja bilja u Katunskoj i Riječkoj nahiji, o čemu svjedoče podaci iz arhiva i „Glasa Crnogorca”.¹²⁵⁸

Državna vlast ulagala je napore i u pravcu unapređenja voćarstva i vinogradarstva, kao i proizvodnji vina i rakije. Tim povodom novoosnovanim Društvom za podizanje i gajenje šljiva rukovodili su najiskusniji i najugledniji ljudi, koji su isticali velike prednosti ovoga voća u odnosu na žitarice. Te godine trebalo je posaditi oko 2 miliona koštica, jer su velika nadanja bila u izvozu.¹²⁵⁹ Za tu namjenu pribavljeno je 10.000 sadnica.¹²⁶⁰ Nabavljano je američansko sjemenje, sadnice iz Ljubljane, Hajdelberga, Bosne i Hercegovine.¹²⁶¹

Tokom XIX vijeka proizvodnja i izvoz vina bili su na izuzetno niskom stupnju. Sa druge strane, uvoz različitih alkoholnih pića bio je u kontinuitetu.¹²⁶² Međutim, u vremenu nakon 1880. godine evidentna je tendencija falsifikovanja vina, sa kojom se tadašnja vlast teško borila.¹²⁶³ Da bi se izborila sa problemom, državna vlast, odnosno Ministarstvo unutrašnjih djela je 1891. godine usvojilo pravila o ljekarima.¹²⁶⁴

Da bi se unaprijedila proizvodnja i prodaja vina, bilo je potrebno razviti i sve druge privredne grane, naročito trgovinu. Na taj način došlo bi do zasnivanja vinograda, a samim tim i do veće potrošnje vina. Sa osjetnijim rastom trgovačkih radnji i formiranjem raznih trgovinskih društava, došlo je do intenziviranja kupovine, prvenstveno špirituoznih pića. Potražnja za rakijom

¹²⁵⁶ Hasert opisuje Bjelopavliće kao prostor bogat krtolom, povrćem, smokvama, murvama, žitaricama, livadama, vinogradima sa plemenitim lozama, šumama. Kurt Hasert, *Crna Gora – Putopisi*, Podgorica, 1995.

¹²⁵⁷ Rovinski opisuje lijepo njegovane voćnjake i povrtnjake; dok se „carstvo vinograda (weinstockes) završavalo tek iznad Bara; na vitke topole penjala se plemenita loza i lišće je jedva sakrivalo teške grozdove velikih zrna”. Pavle Rovinski Apolonović, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, Tom I–IV, Cetinje, 1993.

¹²⁵⁸ „G-dr Antonu Baldaću, po nalogu Njegovog Visočanstva, da se izda iz državne kase kao pomoć u trošku koji je učinio oko putovanja kroz Crnu Goru radi ispitivanja flore a. v. florina 200”. *Glas Crnogorca*, broj 25, 1886, Cetinje, 24. jul 1886, 3. ABO NMCG, Nikola I, 1891, 6. septembar 1891. U Crnoj Gori je boravio i zbog ispitivanja terena za plasiranje italijanskog kapitala.

¹²⁵⁹ *Glas Crnogorca*, broj 32, 1882, Cetinje, 8. avgust 1882, 2.

¹²⁶⁰ DACG, MUD, 1889. f. 70, 328.

¹²⁶¹ DACG, MID, 1891. f. 67, 840 i 1285. DACG, MID, 1892, f. 71, 901.

¹²⁶² Početkom XIX vijeka dominira uvoz alkoholnih pića. Crnogorci od Primoraca kupuju vina, rakije, so, zejtin, i nešto malo manufaktura. *Grlica*, 1835, 49.

¹²⁶³ Falsifikovanje podrazumijeva dodavanje vode u vino, kao i manje kvalitetnog vina, dodavanje ili uvećavanje alkohola i aditiva u vino (šećera, boja, mirisnih supstanci). Svetozar Savić, *Falsifikovanje vina u Crnoj Gori (1180–1914)*, 2019, Matica, br. 77, proljeće, 315–348. Vino kojem je dodavana boja nazivano je farbano vino ili „morovan”. *Glas Crnogorca*, broj 24, 1895, Cetinje, 10. jun 1895, 2.

¹²⁶⁴ Niko u Crnoj Gori „ne može vršiti ljekarsku praksu, nazivati se medigom, niti dobiti službu kao liječnik, ko nije redovno svršio medicinske nauke i dobio diplomu na jednom od priznatih evropskih univerziteta”. Naredba ministarstva unutrašnjih djela o apotekarskoj službi, 20. septembar / 2. oktobar 1891, Pavićević, Raspopović, *Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Knj. II, 379, 311. Pored dužnosti ljekara trebalo je i da „kontrolise razna alkoholna pića i zgotovljena jestiva što se po dućanima prodaju, kao i raznovrsno voće po pazarima”, kao i da osnuje privatnu apoteku ukoliko nema uslova za otvaranje javne apoteke.

i vinom podsticala je njihov uvoz, a samim tim indirektno i vinogradarsku proizvodnju.¹²⁶⁵ Ministarstvo unutrašnjih djela je kroz Naredbu o uređenju trgovačkih varoši 1881. godine klasifikovalo pet kategorija trgovačkih zavoda: krčme (samo prodaja pića), gostionice (prodaja pića i jela), miješani dućani i krčme, dućani/butige (razna roba osim pića) i peći za pečenje hljeba.¹²⁶⁶ Zbog brojnosti radnji u kojima se prodavalo piće, krčmari su se žalili na slabu prodaju, te je tim povodom Ministarstvo unutrašnjih djela zabranilo 1899. trgovačkim radnjama prodaju pića na malo.¹²⁶⁷ Uvozom jeftinih vina stvarala se konkurencija domaćem proizvođaču, koji nije mogao da prodava vino po niskim cijenama.¹²⁶⁸ Jeftino vino uvozilo se iz Grčke.¹²⁶⁹ U Ministarstvo unutrašnjih djela često su pristizale žalbe zbog uzimanja malog broja uzoraka, načina uzimanja, neprisustvovanja odgovornih lica prilikom pečenja alkohola.¹²⁷⁰ Ministarstvo unutrašnjih djela nije preduzimalo efikasne mjere da zaštiti domaće proizvođače, uprkos čestim žalbama.¹²⁷¹ Uvoz stranog vina nije se mogao zabranjivati jer nije bilo dovoljno domaćeg vina za upotrebu.¹²⁷² Iako je Ministarstvo unutrašnjih djela poslalo naredbu svim okružnim kapetanima u kojoj se strogo zabranjuje miješanje prirodnih pića sa raznim ekstraktima, ustaljena praksa je i

¹²⁶⁵ Svetozar Savić, *Falsifikovanje vina u Crnoj Gori (1180–1914)*, 328.

¹²⁶⁶ Naredba ministarstva unutrašnjih djela o uređenju trgovačkih varoši (Ulcinj, Podgorica, Cetinje, Šavnik) i popisu dućana, krčmi, čitaonica i drugih trgovačkih objekata, 5/17. januar 1881, Pavićević, Raspopović, *Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Knj. II, 379, 40.

¹²⁶⁷ Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori*, 143.

¹²⁶⁸ „Jučerašnjim vaporem došao je amo sa Cetinja prestavnik te kuće u Kandiji, i veli da je mnogo narudžbina za takvo vino na Cetinju zaključio. Sumnjam da je iko glave tamo obrnuo odnosno tog vina. Može taj trgovac i bojadisanu vodu sa izvjesnim procentom alkohola prodavati za vino. U interesu domaće proizvodnje i narodnog zdravlja, toplo Vas molim, da vaš glas podignete... Tražite da vam se to vino radi analize pošlje. Nedajte da stranci iznose iz naše zemlje novac, a da nam za njega razne bučkuriše i otrove prodaju.” *Glas Crnogorca*, broj 24, 1895, Cetinje, 10. jun 1895, 3. U zaštitu našeg domaćeg vinodjelja.

¹²⁶⁹ „Nazad nekoliko mjeseci došlo je ovde grčkoga vina, koje je u nekim krčmama točeno i potrošeno.” DACG, MUD, 1895, f. 93, 525/2.

¹²⁷⁰ DACG, MUD, 1901, f. 123, 224/c i d. DACG, MUD, 1901, f. 123, 373/a Detaljnije vidjeti rad: Svetozar Savić, *Falsifikovanje vina u Crnoj Gori (1180–1914)*, 343–350.

¹²⁷¹ Loro Pici, trgovac, nabavljao je jeftina vina iz Kandije. Vino je kontrolisao ljekar Petković iz Ulcinja. Oni uzorci koji se nijesu mogli kontrolisati u Ulcinju, slati su na Cetinje, Podgoricu ili Split. DACG, MUD, 1895, f. 93, 525/1. *Okružni ljekar – Ministarstvu unutrašnjih djela*, 18. 5. 1895. U Splitu je cijena analize koštala 7,49 fiorina, a u Podgorici 5 fiorina. DACG, MUD, 1901, f. 123, 231. „Ovom prilikom isprobao sam sva vina na Cetinju, i vjerujte mi, da ta njihova vina mnogo niže po kakvoći stoje od mog. Bih rekao da su većinom cetinjska vina, što trgovci prodaju, artificijalna. Višina drže i prodaju vina iz tuđine. Vraćam se u Ucinj i čujem da je ondašnji trgovac i činovnik ovdašnjeg suda kap. Loro Pici, donio neko vino iz Kandije i da ga prodaje po 20 novčića oku. Videh to vino a i račun pošto ga je tamo kupovao. Predstavite sebi, po 32 para oku na mjestu! Kakvo je to vino i jeli od grožđa, nijesam bio u stanju da opredjelim, usljed čega, poslao sam mostre na Cetinje i očekujem odgovor.” *Glas Crnogorca*, broj 24, 1895, Cetinje, 10. jun 1895, 3. U zaštitu našeg domaćeg vinodjelja. Ministarstvo unutrašnjih djela je potvrdilo ispravnost vina i rakije za upotrebu, uz napomenu da doktor Petković ne može zabranjivati uvoz stranih pića bez saglasnosti države. DACG, MUD, 1895, f. 93, 525/3.

¹²⁷² DACG, MUD, 1895, f. 93, 525.

dalje nastavljana.¹²⁷³ Evidentno je da je u periodu krajem XIX i početkom XX vijeka trend falsifikovanja pića bio intenzivniji od reakcije države da spriječi takve pojave. No, državna vlast je pokušavala raznim zabranama, naređenjima i uredbama da koliko toliko reguliše to pitanje.

U Crnoj Gori u 1889. godini bilo je 11,56% domaćinstava koji su gajili vinovu lozu. Kao i u poljoprivredi, i u vinogradarstvu je dominirao sitan posjed, sa manje od 1 do 3 motike (1 motika = 455 m²).¹²⁷⁴ U periodu od marta 1898. do marta 1899. uvezeno je 732.331 kg vina.¹²⁷⁵ Vinova loza se u navedenom periodu uzgajala kao i u ranijim vremenima u Primorju sa zaleđem do Glave Zete i Morače na sjeveru. Glavna mjesta za uzgoj bili su Crnogorsko primorje, Lješanska i Riječka nahija, Zeta, Piperi, Bjelopavlići. No Crna Gora je uvozila veće količine vina. Tako je trgovcu Vuku Vuletiću omogućeno da formira akcionarsko društvo i kao posebnu povlasticu uvoz grožđa iz Italije u Bar, gdje bi proizvodio vino i rakiju.¹²⁷⁶ Bilo je u planu otvaranje još jednog akcionarskog društva.¹²⁷⁷ Ovakve trgovačke aktivnosti bile su oglašavane u zvaničnoj crnogorskoj štampi, u rubrici „Oglasi”.¹²⁷⁸ U vijestima iz Šavnika 1890. godine nalazimo i na podatak da se malo ljudi zanima voćarstvom. U zemlju se uvozi velika količina špirituoznih pića sa austrijskih pijaca, i smatra se da, na primjer, u tom plemenu „*nema ni jednog seljaka koji u svojoj kući ne upotrebljava špirituozna pića, a posebno (lambek) rakiju od špirita (špiritušu)*”. Uglješa Tomić zapaža da odkad je „*prodro špirit, od toga nemaju naši seljaci onih velikih krdova ovaca, a u ambarima po manje je žita*”. Daje se preporuka da se gaje šljive i da se za svoju domaću potrebu peče rakija, kao što ima primjera u Nikšićkoj Župi, gdje je ima toliko da se može prodavati. Isto tako se upoređuju cijene određenih proizvoda, pa se navodi da 4 litra rakije koštaju kao najbolji dvizac iz torine ili 20 oka žita.¹²⁷⁹ Knjaz je naredio da svaki crnogorski vojnik, iz onih mjesta gdje može roditi loza, usadi 200 loza. Osim toga, svaki brigadir trebalo je da usadi po 20 maslina, komandiri i potkomandiri po 10, oficiri i barjaktari po 5 maslina, a vojnici po dvije, a desečari po jednu. Knjaz je objavio narodu da koja porodica od svoje dobre volje usadi 2.000 loza, neće za 10

¹²⁷³ DACG, MUD, 1902, f. 129, 134.

¹²⁷⁴ Radusinović, *Stanovništvo Crne Gore do 1945. godine*, 89.

¹²⁷⁵ Na Cetinje je uvezeno 277.331 kg, Podgoricu 107.171 kg, Rijeku Crnojevića 120.260 kg. DACG, MF, 1899, f. 170, 324.

¹²⁷⁶ DACG, MUD, 1899, f. 115, 770/a.

¹²⁷⁷ Rok za prijavu je bio veoma kratak, svega pet dana. DACG, MUD, 1899, f. 115, 770/b.

¹²⁷⁸ Oglašavan je kvalitet vina pod jemstvom. *Glas Crnogorca*, broj 7, 1900, Cetinje, 19. februar 1900, 4. *Glas Crnogorca*, broj 9 1900, Cetinje, 4. mart 1900, 4.

¹²⁷⁹ *Glas Crnogorca*, broj 36, 1890, Cetinje, 1. septembar 1890, 3, vijesti iz Šavnika 20. avgusta.

godina plaćati državi porez na loze.¹²⁸⁰ Zvanična crnogorska glasila prenose i novine koje je donijela proizvodnja piva i kako je ona uticala na proizvodnju medovine. Čak se daju i recepti kako se ona pravi, kako ne bi nestalo pod naletima modernih pića, i da je mogu praviti svi oni, koji nemaju dovoljno vina, a imaju meda.¹²⁸¹

U cilju pospješivanja domaće proizvodnje trebalo bi iskoristiti vinogradarstvo, pa je navođen kvalitet crnogorskih alkoholnih pića – rakije i vina, čija bi proizvodnja, upotrebom vještačkih sirovina, doprinijela konkurentnosti i prodaji na evropskim tržištima. Navodi se primjer Zete koja godišnje proizvodi nekoliko hektolitara vina, ali bi uz savremeniju proizvodnju udvostručila količinu. Procjenjuje se da bi se godišnje u Zeti moglo proizvesti 15.000 hl vina za izvoz, čijom bi se prodajom zaradilo oko 150.000 fiorina. Ako bi se od ove količine proizvodio vinski alkohol, moglo bi se dobiti 500.000 l kvalitetne rakije, sa zaradom preko milion fiorina, odnosno čistom dobiti oko 700.000 fiorina. Da bi se to ostvarilo neophodno je nabaviti aparate za destilaciju i obučiti radnike za taj posao.¹²⁸² Autor jednog od članaka u „Glasu Crnogorca” smatrao je crnogorskog seljaka jednim od krivaca za stanje siromaštva u kojem se nalazi, jer ako nije bio vješt zemljoradnji i stočarstvu, bio je sklon raskošnom trošenju novca.¹²⁸³ Po selima je bilo dosta krčmi, gdje su ljudi nedjeljom ili praznicima dolazili i velike rashode činili. Učitelj u Velici je računao da selo koje je imalo 247 kuća potroši godišnje u besposlice 2.470 fiorina ili po kući 10 fiorina. Smatra da bi svaka kuća do Trojičinog dana imala žita da se ne čine ovi bespotrebni troškovi, i postavlja pitanje koliko bi stoke više u ovom selu bilo?¹²⁸⁴ Državna vlast je i ovakvim tekstovima pokušavala da krivicu sa lošijeg stanja i u ovoj oblasti prebaci na nekog drugog.

Periode intenzivnijeg razvoja vinogradarstva usporavale su pojave biljnih bolesti, kao što je filoksera, pa su 1901. godine vinogradari počeli prskanje rastvorom plave kameni. I u primorsko-crmničkoj oblasti sprovedeni su radovi na suzbijanju peronosporu u 974 vinograda.¹²⁸⁵

¹²⁸⁰ *Glas Crnogorca*, broj 46, 1890, Cetinje, 10. novembar 1890, 2, vijesti iz Danilovgrada 4. novembra. *Glas Crnogorca*, broj 47, 1890, Cetinje, 17. novembar 1890, 1. DACG, MUD, 1890, f. 76, 1223; DACG, MUD, 1891, f. 79, 1042.

¹²⁸¹ *Glas Crnogorca*, broj 8, 1899, Cetinje, 20. februar 1899, 3.

¹²⁸² *Prosvjeta*, br. 1–3, 1889, 55–59. *Šta bi valjalo uraditi da se podigne domaća industrija*.

¹²⁸³ *Glas Crnogorca*, broj 20, 1902, Cetinje, 15. maj 1899, 3–4.

¹²⁸⁴ *Glas Crnogorca*, broj 22, 1892, Cetinje, 30. maj 1892, 3, vijesti iz Velike 14. maja.

¹²⁸⁵ DACG, MUD, 1901, f. 123, 1230.

2.4.5. Maslinarstvo i svilarstvo

Maslina predstavlja jednu od najstarijih poljoprivrednih kultura u Crnoj Gori, budući da se gaji u kontinuitetu više od 2.000 godina. Ova mediteranska kultura jedna je od vodećih voćnih vrsta na crnogorskom primorju zahvaljujući povoljnim prirodnim uslovima. Tome treba dodati i pažnju koja joj je posvećivana, jer je maslina bila i hrana i izvor prihoda stanovništvu Primorja.¹²⁸⁶

Bilo je pokušaja da se sa ekstenzivne pređe na intenzivnu poljoprivrednu proizvodnju, koja bi uvećala prinose i maksimalno iskoristila zemljišni posjed. Za privredu Crne Gore od velikog značaja je bilo oslobađanje primorskih gradova, jer se na tom prostoru nalazilo 132.147 stabala masline i 325 mlinova, prema podacima od 1883, od kojih je najveći broj bio za cijedenje maslina.¹²⁸⁷ Do tada masline je samo bilo u Crmničkoj nahiji. Naredba iz 1890. godine o sađenju loze i maslina, nije dala očekivane rezultate, iako se smatralo da će za pola godine zahvaljujući ovoj knjaževnoj naredbi Crna Gora imati oko 20.000 korijena maslina i 4 miliona korijena vinove loze.¹²⁸⁸ I pokušaj otvaranja škole u Baru, bio je neuspješan. Novodoseljeno crnogorsko stanovništvo nije se najbolje snašlo u gajenju maslina. Tako su neki veći posjedi u Baru ostali neobrađeni, što je uticalo na proizvodnju ulja. Smanjenju proizvodnje ulja doprinosio je i primitivni način obrade maslina.¹²⁸⁹ Vidjeli smo da je prvu savremenu uljaru na vodeni pogon, koja je mogla iscijediti mnogo više ulja, podigao vojvoda Mašo Vrbica 1888. godine.¹²⁹⁰ Maslinovo ulje se u Crnoj Gori koristilo za ishranu, njegu i osvjetljenje, a maslinovo drvo kao građevinski materijal i za ogrjev.

Tokom XVIII i XIX vijeka svilarstvo je bilo veoma razvijeno u Boki Kotorskoj. Poznato je da su odavnina mnogi odjevni predmeti, naročito u urbanim sredinama, izrađivani od svilenih

¹²⁸⁶ Ilija Moric, Ćazim Alković, Dubravka Radulović, Darko Pekić, Kristina Tinaj, Milan Dragić, *Život među maslinama*, Podgorica, 2017, 9–11.

¹²⁸⁷ Podaci su se kretali po godinama: 1885. (372 mlinova i 156.198 stabala maslina); 1890. (487 mlinova i 157.260 stabala maslina); 1895. (526 mlinova i 159.306 stabala maslina); 1900. (556 mlinova i 158.762 stabala maslina). Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, 102. Jovan R. Bojović, *Pregled ekonomskog razvitka i razvitka socijalističke misli u Crnoj Gori u XIX vijeku*, Istorijski zapisi, godina XXXIX (LIX), sveska 3, Titograd, 1986, 32.

¹²⁸⁸ *Grlica*, 1891, 37. Najviša naredba.

¹²⁸⁹ Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, 219.

¹²⁹⁰ *Glas Crnogorca*, broj 5, 1889, Cetinje, 29. januar 1889, 3.

tkanina. Većina materijala uvožena je iz Venecije i Istoka.¹²⁹¹ Na području Primorja bilo je sredinom XIX vijeka 136 manufaktura, od kojih u Kotoru 47.¹²⁹² Uzgojem svilenih buba u Boki se 1878. godine bavilo oko 6.000 porodica.¹²⁹³

Da je i crnogorska vlast nastojala da ukaže na značaj gajenja ove vrste, svjedoči nam i jedan dopis koji je barskom kapetanu 1891. godine uputilo Ministarstvo unutrašnjih djela, u kome se kaže se da je poznato svakome da je „*gajenje svilenih buba u Crnoj Gori do nazad nekoliko godina veoma rasprostranjeno bilo, da je narod sa malim trudom, a bez ikakvih troškova u kratko vrijeme od istog lijepu korist imao*”. Dalje se konstatuje da je zbog ratnih prilika i niskih cijena, taj posao smanjen.¹²⁹⁴ Vlada je zato zbog podsticanja razvoja nabavljala najbolja sjemena svilenih buba, koje se dijelilo narodu besplatno. Samo je bilo potrebno da se prijave kod okružnih vlasti i kod upravitelja zemljodjelske škole Filipa Jergovića u Podgorici.¹²⁹⁵ U barskom kraju svilena buba je uzgajana u mnogim selima: Seocu, Godinju, Polju, Tombi, Podgradu, Dobroj Vodi, Mrkojevićima. Za potrebe predionice svile na Prčanju, koju su osnovali Eduard i braća Sbutega 1860. godine nabavljana je sirovina ne samo iz Boke, nego i Crne Gore, i to Pješivaca, Bjelopavlića, Zete.¹²⁹⁶ Poslije rata dijeljene su svilene bube koje su uzgajane na Grahovu. Svake godine umnožavao se broj domaćina, koji rade na svilenim bubama. Sjeme je dobijeno od prote Lazara Ercegovića iz Kotora.¹²⁹⁷ On je slao i u narednom periodu sjemenja svilenih buba sa preporukom da se podijele u onim predjelima Crne Gore, gdje se mogu njegovati i podizati svilene bube za širenje svile. Smatrao je da bi kroz kratko vrijeme narod imao koristi. Filip Radičević je 1888. godine pozivao ljude u nahijama gdje se moglo ovo sjeme širiti, da se jave u upravu mitropolijske kancelarije, kako bi isto preuzeli.¹²⁹⁸ Sa više strana su stizale zahvale na ustupljenim sjemenima.¹²⁹⁹ U Nastavnom planu Djevojačkog instituta uveden je predmet *Gajenje svilenih buba*

¹²⁹¹ Dragana Radojičić, *Nošnja i barokna odjeća u XVIII vijeku*, Nikšić, 1995, 9–15. O razvoju svilarstva u Boki Kotorskoj vidjeti rad: Marija Crnić-Pejović, *Svilarstvo u Boki Kotorskoj (XVIII–XX)*, Glasnik Etnografskog instituta SANU, knj. L–LI, Beograd, 2002, 117–138.

¹²⁹² Od 47 manufaktura bilo je 7 predionica svile i 32 tkaonice sukna i platna. Dragana Radojičić, *Nošnja i barokna odjeća u XVIII vijeku*, Nikšić, 1995, 9–15. Slavko Mijušković, *Manufakture u Boki Kotorskoj 1834*, Istorijski zapisi, godina XII, sveska 1–2, Cetinje, 1956, 327–330.

¹²⁹³ Šime Peričić, *Prilog poznavanju ekonomskih prilika Boke Kotorske u XIX stoljeću*, Boka, 20, Herceg Novi, 1988, 227.

¹²⁹⁴ DACG, MUD, 1891. f. 78, 451, 17. april.

¹²⁹⁵ *Glas Crnogorca*, broj 10, 1896, Cetinje, 9. mart 1896, 4.

¹²⁹⁶ Slavko Mijušković, *Manufakture u Boki Kotorskoj 1834*, 330.

¹²⁹⁷ *Glas Crnogorca*, broj 24, 1888, Cetinje, 12. jun 1888, 3, vijesti iz Danilovgrada 30. maja.

¹²⁹⁸ *Glas Crnogorca*, broj 49, 1888, Cetinje, 4. decembar 1888, 3.

¹²⁹⁹ *Glas Crnogorca*, broj 24, 1889, Cetinje, 11. jun 1889, 4. *Glas Crnogorca*, broj 48, 1890, Cetinje, 24. novembar 1890, 6.

i svilarstvo, koji je predstavljao sponu obrazovnog sistema i potreba društva.¹³⁰⁰ I u Nastavnom planu Zemljodjelske škole izučavano je svilarstvo, čime je državna vlast nastojala podstaći razvoj ove poljoprivredne grane.¹³⁰¹ Vidimo da je država poklanjala pažnju gajenju svilene bube, kao i vinove loze i masline.¹³⁰²

2.4.6. Pčelarstvo

Kad je riječ o pčelarstvu u Crnoj Gori u periodu s kraja XIX i početka XX vijeka, na osnovu arhivske građe može se zaključiti da je osciliralo. Broj košnica se kretao od 31.191 u 1883. godini do 20.487 u 1905. godini.¹³⁰³ Na takav broj su uticali razni faktori: od paše u toku godine, uticaj raznih bolesti i drugo. Većina podataka iz perioda Knjaževine Crne Gore je nepotpuna i oskudna. Uslovi za razvoj ove vrste poljoprivrede dosta su povoljni, s obzirom na prirodni položaj Crne Gore i raznovrsnost flore, ali i na tradiciju gajenja pčela. Način pčelarenja u ovom vremenu bio je dosta jednostavan – sa stacioniranim košnicama, koje su bile najprostije, rojenje pčela je bilo slobodno, a pčela se ubijala prilikom vađenja meda.¹³⁰⁴ Državna vlast je pokušavala određenim mjerama da unaprijedi razvoj pčelarstva. Tako se, na primjer, u okviru Zemljodjelske škole izučavalo i pčelarstvo.

2.4.7. Ruj, buharica i duvan

Krajem XIX vijeka smatralo se da ekonomskom napretku Crne Gore pored voćarstva, vinogradarstva, pčelarstva mogu doprinijeti i druge industrijske biljke kao ruj, buharica koji nijesu iskorišćene u dovoljnoj mjeri, a koje bi mogle, prema pisanju zvanične štampe, donijeti milione

¹³⁰⁰ Još je knjaz Danilo imao ideju da iz Italije pozove tri „vješta zemljodjelca”, sa kojima je ugovorio sadnju 20.000 dudova. Pavićević, Branko, *Istorija Crne Gore*, knjiga IV, tom 1, Podgorica, 2004, 391.

¹³⁰¹ Milorad Mijušković, *Rad na unapređivanju poljoprivrede i razvoj naučnih ustanova u Crnoj Gori: povodom 60 godina Poljoprivrednog instituta u Podgorici*, 60 godina Poljoprivrednog – Biotehničkog instituta: 1937–1997, Podgorica, Biotehnički institut, 1997, 18.

¹³⁰² DACG, MUD, 1891, f. 78, 451; DACG, MUD, 1891, f. 79, 1041. DACG, MUD, 1901, f. 124, 1230.

¹³⁰³ Po godinama broj košnica je iznosio: 1883. – 31.191; 1885. – 37.719; za 1890. – 19.736; 1893. – 38.722; 1895. – 32.734; 1900. – 38.363; 1903. – 19.264; 1905. – 20.487. DACG, MF, protokol dacija, 1883, 1885, 1890, 1893, 1895, 1900, 1903, 1905.

¹³⁰⁴ Nikola Adžić, Bojan Adžić, Mirjana Damjanović, Miljan Veljić, *Uslovi i razvoj pčelarstva u Crnoj Gori*, Poljoprivreda i šumarstvo, Vol. 50, 1–2, Podgorica, 2004, 151–169.

fiorina.¹³⁰⁵ U tom cilju osam trgovaca formiralo je „Društvo od ruja” 1875. godine.¹³⁰⁶ Nakon toga zaključena su još dva ugovora – u julu 1878. jednogodišnji sa S. Gregorovićem iz Kašćela i 1879. sa J. Piperom Milutinovićem pod sličnim uslovima.¹³⁰⁷

Ministarstvo finansija je držalo licitacije ruja, a ugovor se davao onome ko se obaveže dati najvišu cijenu. On će primati iz naroda za gotovi novac na Rijeci, Seljanima, Viru, Podgorici, Danilovgradu i Baru sav ruj koji se ubere u Knjaževini 1890. godine, po mostri koja će se nalaziti u kancelariji Ministarstva finansija. Ruj je trebalo da bude zelen i čist bez ikakve smješe. Na svakih 560 kilograma ruja poduzimač je trebalo da plati državi izvozne takse od dva fiorina u zlatu.¹³⁰⁸ O otkupu i sakupljanju ruja iz Riječke nahije svjedoči i Andrija Jovičević. Ruj ima po mnogim mjestima, smatra autor, pogotovo u Ljubotinju, koji se prodaje od 2 do 3 krune za 30 kg. Buharice ima manje, pa je i trgovina njome manja.¹³⁰⁹

O načinu otkupa i prodaje buharice vrlo je malo podataka. Najvjerovatnije je vršena slobodnom prodajom, na šta upućuje prodaja na jednom pazaru na Rijeci Crnojevića 1893. godine, na kome je prodato 4.800 kg po cijeni od 25 novčica za kg.¹³¹⁰

Ruj i buhač počeli su rano da se izvoze iz Crne Gore, naročito ruj.¹³¹¹ U periodu osamdesetih godina XIX vijeka izvezeno je u Kotor 15.000 kvintala ruja, a devedesetih izvoz iz Crne Gore u Trst kretao se od 350.000 do 650.000 kilograma.¹³¹² Kolika je bila zainteresovanost francuskih trgovaca za crnogorski ruj i buharicu, svjedoči i otvaranje u Marseju velikog stovarišta 1891. godine od strane trgovačke kuće „Montej”.¹³¹³ Ističući značaj i korist buharice koju ima, prof. Jergović predlaže da se vještački uzgaja, jer bi se tako prihod mogao značajno povećati.¹³¹⁴

¹³⁰⁵ *Glas Crnogorca*, broj 18, 1884, Cetinje, 29. april 1884, 1.

¹³⁰⁶ Mirčeta Đurović, *Pokušaj stvaranja akcionarskih društava u Crnoj Gori do kraja XIX vijeka*, Istorijski zapisi, knjiga XIV, sveska 1–2, 1958, 113–114. Društvo su osnovali: Andrija Jokov, Joko Petrov, Filip Savov Drecun, Đukan Nikov, Rašo Jošov, Mišo Nikov, pop Mašo Mrkonjin, pop Ilija Vujanović.

¹³⁰⁷ DACG, Crnogorski Senat, 1878, f. 24, 1832. DACG, MF, 1879, f. 1, 96.

¹³⁰⁸ *Glas Crnogorca*, broj 20, 1890, Cetinje, 12. maj 1890, 3.

¹³⁰⁹ Andrija Jovičević, *Riječka nahija u Crnoj Gori*, Podgorica, 1999, 770.

¹³¹⁰ *Glas Crnogorca*, broj 38, 1893, Cetinje, 19. septembar 1893, 3.

¹³¹¹ „Crnogorski ruj bio je nešto slabiji od sicilijanskog, imao je 22% tanina, a sicilijanski 25–26%. Buharica crnogorska bila je kvalitetnija od dalmatinske i skuplja za 30 do 50 fiorina.” *Glas Crnogorca*, broj 47, 1891, Cetinje, 16. novembar 1891, 3. Marović, *Ekonomika istorija Crne Gore*, 225.

¹³¹² Dr Dušan Vučković, *Šumarstvo i lovstvo u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, Titograd 1972, 196.

¹³¹³ *Glas Crnogorca*, broj 47, 1891, Cetinje, 16. novembar 1891, 3. *Trgovački odnošaji sa Crnom Gorom (dopis iz Marselja)*.

¹³¹⁴ Zbog dobrog kvaliteta plaćana je 30 do 50 fiorina skuplje od dalmatinske, a 1889. god. je plaćana u Trstu 250–300 f. za 100 kg. Sa 1 hektara mogao bi se dostići prihod od 4.000 fiorina. *Grlica*, 1889, 84–90. *O gajenju buharice*.

Nema podataka u arhivskoj građi da je vršena vještačka proizvodnja. Crnogorski ruj i buharica zbog svog kvaliteta nagrađeni su diplomom na međunarodnoj izložbi u Liježu 1905. godine.¹³¹⁵

Promet duvana u periodu od 1878. do 1903. godine bio je slobodan, iako je bio opterećen fiskalnim nametima. Tokom 1883. godine ukinuta je „taksa” na domaći duvan, a na uvozni je i dalje ostala.¹³¹⁶ Država je odmah nakon Berlinskog kongresa namjeravala da uvede monopol duvana, od kojeg se mnogo očekivalo. Očekivani rezultati su izostali zbog brojnih otežavajućih faktora. Monopol nije uspio da razvije proizvodnju i zainteresuje crnogorskog seljaka da gaji duvan u većim količinama. Cijene duvana na pazarima nijesu se kretale ujednačeno, tako je na primjer u januaru 1887. cijena oke duvana u Podgorici bila 50–80 novčića, Nikšiću 34–50, Danilovgradu i Virpazaru po 68, Rijeci Crnojevića 40–70.¹³¹⁷

Država je nastojala da edukuje stanovništvo o sadnji duvana. Da bi pomogao unapređenje ratarstva, Radić je pored sjemena krompira, kukuruza, kupusa, cvekle, odabrao i duvan, koji je dodjeljivao narodu sa uputstvom o njegovom gajenju.¹³¹⁸ Državna vlast je uvažila mnoge prijedloge. Tako je Mašo Vrbica obavještavao kapetane o načinu sadnje duvana. On 1880. godine podučava kapetana Petra Šunjina koliko ima na svijetu različitih vrsta duvana i koje su vrste u Crnoj Gori. Napominje da se Ministarstvo unutrašnjih djela postaralo da nabavi najbolja svjetska sjemena, i da su dobavili 12 različitih vrsta duvana najboljih za rod i za pušenje. Zadužio je Iliju Bearu da ta sjemena razdaje ljudima koji oko duvana najbolje rade.¹³¹⁹ Turski duvan se 1897. godine prodavao u Crnoj Gori od strane jednog društva „The anglo-montenegrin trading Co LTD”. Taj duvan se prodavao u kutijama, u kojima se nalazilo po ¼ kila fino udrobljenog duvana, a svaka takva kutija koštala je 45 novčića.¹³²⁰ Krajem vijeka u zvaničnim novinama je bilo dosta izvještaja o duvanu, kao i prinosima. Navodi se da je tada bio dobar rod, možda i bolji nego 1893. godine. *Duvan je mogao biti izvor bogatih prihoda, jer je postao kao nasušni hljeb, svak ga traži, svak ga puši.*¹³²¹

¹³¹⁵ DACG, MUD, 1906, f. 139, 3424.

¹³¹⁶ M. Đurović, *Crnogorske finansije 1860–1915*, 387. Taksa na domaći duvan iznosila je 40 novčića, a na izvozni 60 novčića na oku (1,5 kg). DACG, MF, 1880, protokol od takse duvana, f. 15, 303.

¹³¹⁷ *Glas Crnogorca*, broj 4, 1887, Cetinje, 25. januar 1887, 3.

¹³¹⁸ *Glas Crnogorca*, broj 13, 1879, Cetinje, 14. april 1879, 3.

¹³¹⁹ DACG, MUD, 1880, f. 10, 267, *Vojvoda Mašo Vrbica, ministar unutrašnjih djela – kapetanu Petru Šunjinu*, Cetinje, 18. 1. 1880.

¹³²⁰ *Glas Crnogorca*, broj 34, 1897, Cetinje, 23. avgust 1897, 4.

¹³²¹ *Onogošt*, broj 36, 1900, Nikšić, 7. septembar 1900, 1.

2.4.8. Ribolov

U ranijim periodima glavna lovišta u Crnoj Gori bila su na Rijeci Crnojevića, Karučkom jezeru, Gornjem Blatu, Skadarskom jezeru. Pravo ribolova pridadalo je uglavnom obližnjim selima, ceklinskom plemenu, dok su neka pripadala manastirima.¹³²² Poslije 1878. godine u Crnoj Gori počinje da se razvija ribolov. U novim granicama Crna Gora dobila je i nova lovišta. Svako selo duž Krajine imalo je svoje lovište. Podgor je imao lovište na Skadarskom jezeru, kao i Boljevići i Godinjani. Stanovnici Dodoša, Vranjine, Seoca, Komana, Tmova, Papratnica, Dupila imaju zajedničko lovište Modra oka.¹³²³ Ribolov postepeno počinje da se usavršava. Prema jednom dopisu iz 1893. godine na Skadarskom jezeru riba je lovljena sa 15 vrsta alata.¹³²⁴ Suva ukljeva se izvozila za Italiju sa uvjerenjima od ljekara.¹³²⁵ Trgovci iz Trsta obraćali su se putem oglasa crnogorskim trgovcima suvih ukljeva i slanijeg jegulja zbog cijene i kupovine veće količine.¹³²⁶ Opština ceklinskih ribolova obavještavala je trgovce, 1891. godine, da se za kupovinu suvih ukljeva, obrate popu Đoku Pejoviću, koji je opunomoćen od opštine da može sklapati ugovore.¹³²⁷ Poslije 1900. godine bila je razvijenija trgovina suvim ukljevama.¹³²⁸

Država je nakon Berlinskog kongresa donosila uredbe i zakone o ribolovu. Ministarstvo vojno je 4. avgusta 1888. godine izdalo zabranu lovljenja ribe nedozvoljenim sredstvima (dinamitom, prahom, klakom, mliječom i drugim). Kazna za prekršaj iznosila je 20 talijera i 3 mjeseca zatvora. Ukoliko bi počinitelj bio vojno lice, oduzimao mu se čin.¹³²⁹ Trovanje ribe je bilo strogo zabranjeno, a bilo je dozvoljeno lovljenje ribe košićima, vršama, udicom i rukama „na svojem sentu”.¹³³⁰ Prva crnogorska zabrana ribolova na Skadarskom jezeru donijeta je marta 1892.

¹³²² Bure Dinko Franetović, *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918. godine*, 410–418.

¹³²³ Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, 215.

¹³²⁴ Upotrebljavani su sljedeći alati: tršljaka s udicom, ošći, pritisak, vršice, košice, koci za šarane, grib, pari, vrša, jaz, karič, grefulja, reta, mreža i prifatnica. Bure Dinko Franetović, *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918. godine*, 446.

¹³²⁵ Dr Petar Miljanić izdaje 1895. godine uvjerenje Emilu Plebiscito, trgovcu iz Italije, za prevoz 8,3 kvintala ukljeve. DACG, MUD, 1895, f. 92, 25.

¹³²⁶ *Glas Crnogorca*, broj 41, 1899, Cetinje, 2. oktobar 1899, 4.

¹³²⁷ *Glas Crnogorca*, broj 50, 1891, Cetinje, 7. decembar 1891, 3.

¹³²⁸ *Glas Crnogorca*, broj 22, 1910, Cetinje, 15. maj 1910.

¹³²⁹ *Naredba ministarstva vojnog o načinu lovljenja ribe i zabrani njenog trovanja*, 4/16. avgust 1888. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Knj. II, Zbornik dokumenata, Podgorica, 1998, 195.

¹³³⁰ *Naredba ministarstva vojnog o načinu lovljenja ribe i zabrani njenog trovanja*, 4/16. avgust, 1888. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Knj. II,

godine.¹³³¹ Povodom ove zabrane crnogorskoj vladi je stizalo iz sela oko Skadarskog jezera više molbi, apela zbog uvođenja ove zabrane.¹³³² Tim povodom Ministarstvo unutrašnjih djela izdalo je novu naredbu kojom se reguliše vrijeme lova pojedinih vrsta riba, zabranjuje lov dinamitom i ostalim nedozvoljenim sredstvima. Prestup se kažnjavao sa 50 fiorina.¹³³³ I u „Glasu Crnogorca” obavještavalo se da je knjaz Nikola ukinuo neke tačke spomenute zabrane.¹³³⁴ Budući da se zabrana slabo poštovala, Ministarstvo unutrašnjih djela je ponovilo naredbu 1894. godine sa strožim posljedicama zbog nepoštovanja iste.¹³³⁵

Za posmatrani period Rovinski navodi podatke o ulovu ukljeve na Skadarskom jezeru, koji je 1884–1885. iznosio oko 400 miljara sa prihodima od 26.400 fiorina.¹³³⁶ U zvaničnim novinama daju se cijene ribe – Rijeka Crnojevića (suva ukljeva 15 do 23 novčica, svježa ukljeva 4 do 6 n. po oki; šaran 20 n.); Ulcinj (svježi cipoli 20 do 30 nov. po oki, svježi šaran 14, 5 n. po oki); Bar (suva ukljeva 10 novčica, svježa kubla 26 nov.).¹³³⁷ Nedostatak arhivske građe onemogućava davanje više podataka u pogledu cijena ribe na crnogorskim pazarima i Skadarskom jezeru, kao i trendove rasta, izvoza i slično, a samim tim izvođenje i preciznijih zaključaka o ribolovu u Crnoj Gori s kraja XIX vijeka.

Zbornik dokumenata, Podgorica, 1998, 195. Đoko Pejović, *Naseljavanje Gornjeg Kolašina i Polja (1879–1886)*, Istorijski zapisi, knjiga XVIII, sveska 3, Titograd, 1961, 390.

¹³³¹ DACG, MUD, 1892, f. 82, 298. „Poradi raspolodavanja i umnožavanja ribe u potocima, rijekama i jezerima Crne Gore, zabranjuje se lov sviju vrsta riba, svakim načinom lovljenja osim „udicom” od Blagovijesti do 1. maja ove godine. Lov ukljeva zabranjuje se svakojim načinom lovljenja od Blagovijesti do 1. septembra. Ovu ćete naredbu odma obnarodovati i nastojati da se nje svako najstrožije pridržava. Svakoga prestupnika ove naredbe globiti će od 2 do 10 fiorina prema krivici. U svoje vrijeme će se o ovome izdati naročiti zakon, koji će vam se saopštiti”.

¹³³² U opštini Vranjanskoj živi 80 porodica uglavnom od ribolova, pa su zbog zabrane prepušteni gladi. DACG, MUD, 1892, f. 82, 299. I Dodošani mole da im se dozvoli lov, kako bi mogli da prežive. DACG, MUD, 1892, f. 82, 301.

¹³³³ Zabrana se odnosila i na lov u rijekama gribovima i mrežama. DACG, MUD, f. 83, 698.

¹³³⁴ *Glas Crnogorca*, broj 18, 1893, Cetinje, 1. maj 1884, 3.

¹³³⁵ „Usljed toga vam obje rečene naredbe po drugi put preštampane ovdje ulažem i šaljem, s naredbom, da ih ponovo obnarodite i svakome objasnite, pa onda zajedno sa kmetovima te kapetanije na tačno izvršenje istih strogo pazite, jer ćete inače vi, gospodine kapetane, za svaki prestup, koji iz nemarnosti propustite, dvostruko kazni i odgovornosti podleći”. Naredba je dopunjena novom po kojoj se utvrđuju kazne od 5 fiorina za prvi put, 10 za drugi put, i treći 25 fiorina kao i mjesec zatvora. DACG, MUD, 1892, f. 83, 848.

¹³³⁶ Na drugom mjestu navodi podatak da je prihod ribe na Skadarskom jezeru iznosio godišnje oko 400.000 fiorina. Rovinski, *Černogorija, I, II, III*. S., Peterburg, 1993, 729, 733–734.

¹³³⁷ *Glas Crnogorca*, broj 4, 1887, Cetinje, 25. januar 1887, 3.

2.4.9. Šumarstvo i lovstvo

Crna Gora je raspolagala velikim šumskim potencijalom. U prošlosti šumarske poslove nijesu obavljali posebni državni organi, već su to radili drugi organi države zavisno od opštih, kadrovskih i finansijskim mogućnosti. Sedamdesetih godina XIX vijeka poslovi šumarstva nalazili su se u nadležnosti vojnih vlasti.¹³³⁸ Uredbom Senata iz 1874. godine ustanovljeni su posebni organi „poljaci”, čija je, između ostalog, nadležnost i pitanja čuvanja šuma i kažnjavanja lica koja čine štete u njima.¹³³⁹ Ustanova „poljaka” i plemenskih kapetana djelovala je 1880. godine, kada se uvode kmetovi, koji preuzimaju nadzor nad šumama zajedno sa plemenskim kapetanima.¹³⁴⁰ Već 1881. godine Ministarstvo vojno izdaje uredbu po kojoj se nadzor nad šumama predaje vojnim vlastima.¹³⁴¹ Zbog ovoga je često dolazilo do sukoba između komandira i plemenskih kapetana, zbog čega su intervenisali Ministarstvo vojno i Ministarstvo unutrašnjih djela.¹³⁴² Ustanovljenjem „nadziratelja” za čuvanje šuma i komunika, vojne vlasti se oslobađaju dužnosti nadzora. U Uskocima, Vasojevićima i na Durmitoru postojali su „nadziratelji” za komunice.¹³⁴³ Za čuvanje šuma komunika u Nikšiću postojali su posebni organi.¹³⁴⁴ Zakonom o Knaževskoj vladi i Državnom savjetu iz 1902. poslovi šumarstva prelaze s Ministarstva vojnog na Ministarstvo unutrašnjih djela.¹³⁴⁵ Država je posvećivala posebnu brigu o zaštiti šuma, kao i primjeni propisa. U tom cilju upućivani su izaslanici da vrše kontrole šuma.¹³⁴⁶ Kazne su izricane i za nepravilan

¹³³⁸ Dušan Vučković, *Šumarstvo i lovstvo u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, Titograd, 1972, 22.

¹³³⁹ *Nova poljačka uredba od 4. VI 1874*. Zbornik sudskih zakona, naredaba i međunarodnih ugovora po sudskoj struci za Kraljevinu Crnu Goru, knj. II, Cetinje, 1912, 60. DACG, Senat, 1874, f. II, 107. *Senat – popu Đ. Mijuškoviću*. Detaljnije: Vučković, *Šumarstvo i lovstvo u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, 40.

¹³⁴⁰ Aleksa Matanović, *Stogodišnjica Praviteljstvujušćeg senata crnogorskog i brdskog – Velikog suda (1831–1931)*, Zapisi, Cetinje, knjiga VII, sveska 6, 355–363.

¹³⁴¹ DACG, MUD, 1881, f. 9, 555.

¹³⁴² DACG, MV, 1883, f. 15, 521; DACG, MV, 1883, f. 16, 561; DACG, MV, 1884, f. 18, 233; DACG, MV, 1884, f. 19, 366. DACG, MUD, 1884, f. 54, 712; DACG, MUD, 1888, f. 66, 87.

¹³⁴³ DACG, MV, 1882, f. 11, 190. DACG, MV, 1882, f. 16, 728. DACG, MV, 1884, f. 19, 58, 128, 643.

¹³⁴⁴ DACG, MV, 1885, f. 21, 398. Postavljaju se 4 čuvara i poseban sudija jer „gora u Nikšiću stoji odjelito od druge i nad njom su stavljeni naročiti čuvari i sudije”.

¹³⁴⁵ Zakon o knjaževskoj vladi i Državnom savjetu, 6/19, decembar 1902, Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Knj. II, Zbornik dokumenata, Podgorica 1998, 582.

¹³⁴⁶ DACG, MV, 1882, f. 11, 185, 190. DACG, MV, 1882, f. 12, 216, 222, 234, 237, 273. DACG, MV, 1887, f. 24, 571; DACG, MV, 1888, f. 26, 301, 341, 355, 577, 765, 781, 801; DACG, MV, 1889, f. 33, 943; DACG, MV, 1892, f. 42, 1220; DACG, MV, 1895, f. 49, 173; DACG, MV, 1897, f. 60, 907; DACG, MV, 1897, f. 61, 1113, 1380, 1397, 1406.

rad starješina za nesavjesno vršenje službe.¹³⁴⁷ U zaštiti šuma od sječa poseban problem predstavljaju i sječe lisnika i brsti za ishranu stoke, koje su bile regulisane propisima, po kojima je bila zabranjena sječa stabala. Ponekad su zbog teških godina dozvoljali kresanje lista, kao 1883. godine u Nikšiću, Andrijevići.¹³⁴⁸ Takve molbe zabilježene su i u narednim godinama.¹³⁴⁹

U cilju unapređenja šumarstva, bilo je neophodno stvoriti školovani kadar, koga u Crnoj Gori u navedenom periodu nije bilo. U Zemljodjelskoj školi izučavao se predmet „Osnovi šumarstva”, dok je u rasadniku škole postojalo odjeljenje za šumske sadnice.¹³⁵⁰ Prvi šumarski stručnjak došao je tek 1907. iz Slovenije.¹³⁵¹ Djelimična briga nadležnih za zaštitu i čuvanje šuma u novodobijenim krajevima, potreba za donošenjem propisa o zaštiti i korišćenju komunice, nametnuli su donošenje posebne naredbe od strane Ministarstva vojnog 23. novembra 1884. godine.¹³⁵² Nakon četiri godine donijet je potpuniji zakon, „Naredba o sječi gore”, pošto prethodnim nijesu riješena sva pitanja,¹³⁵³ a 1887. godine i „Naredba o novim branjevinama”.¹³⁵⁴ Treba napomenuti i da prepreku u donošenju zakona o šumama predstavljaju i neriješeni imovinski odnosi kod šuma, bilo da pripadaju državi ili se nalaze u novodobijenim krajevima. Do 1878. postojale su šume komunistice, privatne i manastirske. Poslije dobijanja teritorija 1878. godine, prema Vučkoviću, šume i planine su ostavljane najbližim plemenima ili su dodjeljivane novopridošlicama, neke su dodjeljivane i drugim plemenima; dok su pojedine postali „Gospodarevi zabrani”.¹³⁵⁵ Takav odnos države prema šumama bio je u skladu sa politikom naseljavanja novodobijenih krajeva, životnih težnji i potreba sela i plemena. Na teritoriji Crne Gore šume komunistice obuhvatale su 67% svih šumskih površina.¹³⁵⁶ Politika državne vlasti prema šumama komunisticama bila je po principu očuvanja i unapređenja stočarstva. Režimi „planine” i „seline” predstavljali su odraz ondašnjih uslova života na prostoru Crne Gore. Ministarstvo vojno

¹³⁴⁷ DACG, MV, 1884, f. 18, 390; DACG, MV, 1895, f. 50, 502, 570.

¹³⁴⁸ Narod „pišti” bez stočne hrane, i „moli za spas stoke kresanje brsti”. DACG, MUD, 1883, f. 49, 353. *Nikšićki kapetan – ministru unutrašnjih djela*. DACG, MUD, 1883, f. 50, 467, 583.

¹³⁴⁹ DACG, MV, 1885, f. 20, 11; DACG, MV, 1885, f. 21, 31, 32. DACG, MV, 1888, f. 27, 82.

¹³⁵⁰ Lj. Pavičević, *Prve poljoprivredne škole u Crnoj Gori*, Poljoprivreda i šumarstvo, br. 3–3, Titograd, 1964.

¹³⁵¹ Detaljnije o ovome vidjeti: Vučković, *Šumarstvo i lovstvo u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, 33.

¹³⁵² DACG, MV, 1884, f. 19, 412. Naredbom se zabranjuje dobijanje dasaka cijepanjem trupaca, sječa stabala koja se neće upotrijebiti cijela, pripremanje ograda od stabala, kresanje lista za ishranu stoke bez odobrenja.

¹³⁵³ DACG, MV, 1888, f. 27, 600. *Naredba o sječi gore*, br. 600, 20. 6. 1888. Zbornik sudskih zakona, naredaba i međunarodnih ugovora po sudskoj struci za Kraljevinu Crnu Goru, knj. II, Cetinje, 1912, 60.

¹³⁵⁴ Pod „branjevinom” se podrazumijeva šuma ili njen dio gdje se zabranjuje ispaša stoke u cilju zaštite, obnove i poboljšanja stanja. Vučković, *Šumarstvo i lovstvo u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, 42.

¹³⁵⁵ Detaljnije: Vučković, *Šumarstvo i lovstvo u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, 61–67.

¹³⁵⁶ Vučković, *Isto*, 85.

je 1886. godine zabranilo sječenje i krčenje šume bez posebne dozvole komisije. Čak je i po *Opštem imovinskom zakoniku* sječa šume bila zabranjena, osim u izuzetnim slučajevima.¹³⁵⁷

Državni organi su pokušavali da putem koncesija stranim investitorima daju određene šumske komplekse. Takve su koncesije početkom 70-ih godina rovačkih šuma, ugovor Maša Vrbice iz 1875. sa francuskim trgovcem,¹³⁵⁸ za šume Vojnik i Goliju 1900,¹³⁵⁹ i mnoge početkom XX vijeka (sa Italijanima 1903. i Holandanima 1911).¹³⁶⁰

Državna vlast je podsticala i šumsko-uzgojne radove u cilju pošumljavanja. Prvi značajniji pomen jeste iz 1886. godine iz Zete, po kojem se obavezuje svako domaćinstvo da zasaди 10 sadnica bilo kojeg šumskog drveća.¹³⁶¹ Akcija je nastavljena i u Podgorici.¹³⁶² Narednih godina 1889. i 1890. akcije su izvođene na putu Orja Luka – Danilovgrad – Podgorica – Plavnica (tokom marta i aprila zasađeno je 30.000 sadnica), zatim u Vranjini, Zeti, Nikšiću.¹³⁶³ U Podgorici je po naređenju knjaza, Jergović podigao rasadnik za proizvodnju šumskih sadnica, loza i voćaka. U ovom državnom rasadniku nalazila su se različita šumska i pitoma drva: borovi, dubovi, murve, lipe, košće, akacije, paulonije.¹³⁶⁴ Tokom 1891. nabavljeno je 4.000 bagremovih sadnica, a u rasadniku su proizvođene i sadnice raznovrsnog šumskog drveća.¹³⁶⁵ Početkom 1892. godine u rasadniku je bilo 150.000 komada dvogodišnjih bagremovih, sadnica, i veći broj sadnica dubova, dudova, lipe, košće, borova, paulonije i drugih vrsta.¹³⁶⁶ Zahvaljujući Zemljodjelskoj školi povećana je proizvodnja sadnica u podgoričkom rasadniku (pored navedenih vrsta bilo je i javora, čempresa, eukaliptusa, alepskog bora, crnog bora, pinjola i dr.).¹³⁶⁷ Škola je vršila i ispitivanja pošumljavanja u pojedinim djelovima, u pogledu vrsta sadnica, vremena sađenja i slično. Primjenjivana je i sadnja u lončićima, pa je za tu svrhu nabavljeno 10.000 lončića.¹³⁶⁸ Škola je bila

¹³⁵⁷ Branislav Marović, *Stočarstvo Crne Gore 1860–1953*, 39.

¹³⁵⁸ Vučković, *Isto*, 113–114.

¹³⁵⁹ DACG, MF, 1901, f. 193, 502.

¹³⁶⁰ Detaljnije Vučković, *Šumarstvo i lovstvo u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, 68.

¹³⁶¹ DACG, MV, 1886, f. 23, 72. Ministarstvo vojno izvještava da je zasađeno 42.206 stabala (34.408 divljih i 7.798 pitomih). DACG, MV, 1886, f.22, 111.

¹³⁶² DACG, MV, 1887, f. 25, 579.

¹³⁶³ DACG, MUD, 1889, f. 70, 627, 654. DACG, MUD, 1889, f. 71, dok. 743, 796. Detaljnije o pošumljavanju vidjeti: Vučković, *Šumarstvo i lovstvo u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, 170.

¹³⁶⁴ *Glas Crnogorca*, broj 4, 1892, Cetinje, 25. januar 1892, 4.

¹³⁶⁵ DACG, MUD, 1891, f. 78, 240. DACG, MUD, 1891, f. 78, 579. *Glas Crnogorca*, broj 17, 1881, Cetinje, 20. april 1881, 1.

¹³⁶⁶ DACG, MUD, 1890, f. 74, 59. DACG, MUD, 1890, f. 75, 535.

¹³⁶⁷ Godišnji izvještaj o Knj. Crn. Zemljodjelskoj školi u Podgorici za školsku god. 1894–1896, Prosvjeta, Cetinje, 1889, sveska XII, 41–42. Vučković, *Šumarstvo i lovstvo u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, 172.

¹³⁶⁸ Odobrena su posebna sredstva od 300 fiorina. DACG, MUD, 1897, f. 100, 368.

upoznata i sa metodama rada razvijenih evropskih zemalja Italije, Francuske, Austrije.¹³⁶⁹ Za vrijeme rada škole kroz Lješkopolje su sadene dudove sadnice, a na Cetinju bagremove.¹³⁷⁰ Škola je imala veliki značaj za razvoj šumarstva.

Državna vlast je radila i na promovisanju šumarstva raznim mjerama, propisima, štednjom i racionalnijim korišćenjem, uspostavljenjem branjevina, kroz školski sistem, uzgajanjem sadnica, otvaranjem rasadnika, stručnim savjetima i drugim mjerama. Jedna od mjera jeste i promovisanje ove grane preko zvaničnih glasila toga vremena, najviše „Glasu Crnogorca”. U novinama se nalaze dopisi o crnogorskim šumama, u kojim se konstatuje da „*milioni leže u tim šumama, ali – leže i ništa više*”,¹³⁷¹ da u crnogorskim šumama postoji jaka materijalna podloga za javni kredit,¹³⁷² tu su i tekstovi o prvom industrijskom iskorišćavanju šuma,¹³⁷³ zatim tekstovi Baldačija o bilju sa Cetinjskog polja¹³⁷⁴. Tu je i nekoliko tekstova iz „Prosvjete” i „Grlice”.¹³⁷⁵ Na taj način je država pokušavala da posveti veću pažnju šumarstvu i njegovom daljem razvoju.

S obzirom na povoljne geografske karakteristike Crne Gore, uslovi za razvoj divljači bile su povoljne. Na to su ukazivali i stranci koji su posjećivali Crnu Goru u navedenom periodu, kao Rovinski,¹³⁷⁶ Firer, koji je od 90-ih godina XIX vijeka posjećivao Crnu Goru.¹³⁷⁷ O lovstvu posmatranog perioda ima nešto malo podataka u radovima Erdeljanovića za Kuče i Bratonožice¹³⁷⁸, Dučića o Kučima,¹³⁷⁹ i Jovićeovića o lovu na crnogorskom prostoru.¹³⁸⁰ Od rijetkih vrsta navodi se ris i fazan. Ostala brojnija divljač su bile divokoze, srne, divlje svinje, medvjedi,

¹³⁶⁹ DACG, MUD, 1897, f. 100, 368.

¹³⁷⁰ DACG, MUD, 1894, f. 89, 368; DACG, MUD, 1894, f. 89, 70; DACG, MUD, 1895, f. 92, 105; DACG, MUD, 1895, f. 92, 269.

¹³⁷¹ *Glas Crnogorca*, broj 18, 1884, Cetinje, 29. april 1884, 1.

¹³⁷² *Glas Crnogorca*, broj 28, 1884, Cetinje, 8. jul 1884, 1.

¹³⁷³ *Glas Crnogorca*, broj 4, 1873, Cetinje, 15. maj 1873, 1. *Glas Crnogorca*, broj 2, 1874, Cetinje, 12. januar 1874, 1. *Glas Crnogorca*, broj 4, 1875, Cetinje, 27. januar 1875, 1. *Glas Crnogorca*, broj 23, 1875, Cetinje, 16. jun 1875, 1.

¹³⁷⁴ *Glas Crnogorca*, broj 28, 1886, Cetinje, 15. jul 1886, 1. *Glas Crnogorca*, broj 32, 1886, Cetinje, 12. avgust 1886, 1. *Glas Crnogorca*, broj 33, 1886, Cetinje, 19. avgust 1886, 1. *Glas Crnogorca*, broj 34, 1886, Cetinje, 26. avgust 1886, 1.

¹³⁷⁵ *Prosvjeta*, Cetinje, 1889, sv. VI, F. Jergović, *Naše stočarstvo*. Prosvjeta, Cetinje, 1889, sv. XII, Godišnji izvještaj o Knj. Crn. Zemljodjelskoj školi u Podgorici za školsku god. 1894–1896. *Grlica, kalendar crnogorski sa šematizmom za prostu godinu 1889*, Cetinje, 1899, 84–90. G. Jergović, *O gajenju buharice*.

¹³⁷⁶ Rovinski, *Černogorija*, 1993, 308. „*Jedva ako se gdje u Evropi na tako malom prostoru može naći takva raznolikost faune*”.

¹³⁷⁷ *Cetinjske novine*, Cetinje, 1916, br. 5, Firer, *Divljač i lov u Crnoj Gori*.

¹³⁷⁸ Jovan Erdeljanović, *Kuči, Bratonožići, Piperi*, Podgorica, 1997.

¹³⁷⁹ Stevan Dučić, *Život i običaji plemena Kuča*, Beograd, 1931.

¹³⁸⁰ Andrija Jovićeović, *Lov u Crnoj Gori*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slovena, knjiga XXI, sveska 1, Zagreb, 1916.

divlje mačke, vukovi, lisice, kune, tetrijebi, jarebice, prepelice, golubovi, šumske šljuke, orlovi, sove, sokoli i druge.¹³⁸¹

XX

Razvoj poljoprivrede u posljednjim decenijama XIX vijeka obilježio je proces transformacije strukture zemljišnog posjeda, koji se ogleda u sprovedenoj agrarnoj reformi, koja pokazuje heterogenost svojinskih formi i pojava oblika. Rješavanje agrarnih odnosa, osobenih po mnogim karakteristikama bilo je uslovljeno društveno-ekonomskom nerazvijenosti crnogorskog društva, što je imalo za posljedicu i sporiji razvoj poljoprivrede. Iako se teritorijalnim uvećanjem povećala ekonomska osnova i privredni potencijal, to nije bilo dovoljno da promijeni život crnogorskog seljaka, koji je bio opterećen problemima siromaštva, zaduženosti, emigracija i pečalbarstva. Sveopšta ekonomska nerazvijenost, sitan posjed, koji karakteriše crnogorsku poljoprivredu krajem XIX vijeka, onemogućavao je jednom gazdinstvu da obezbijedi egzistenciju za porodicu, čime nije moglo biti govora o uvođenju savremenijih poljoprivrednih tehnika. Državna vlast je u cilju reforme i razvoja poljoprivrede preduzimala određene mjere za poboljšanje stočarstva, ratarstva, voćarstva, vinogradarstva. Donošenjem propisa, uredbi, formiranjem poljoprivrednih ustanova, angažovanjem stručnjaka iz inostranstva, odobaranjem kredita za nabavku sjemena i drugim mjerama, vlast je nastojala poboljšati stanje u poljoprivredi. Iako je uvećanje poljoprivrednih površina predstavljalo realan temelj za unapređenje, sama poljoprivreda bez razvijenih grana privrede – trgovine, zanatstva, industrije, nije mogla izmijeniti sliku ekonomskog stanja u zemlji. No, poljoprivreda je i dalje podnosila najveći teret. Naslijeđeni anahroni načini gajenja stoke i zemljoradnje, prezaduženost seljaka, siromaštvo uticali su na stanje poljoprivrede krajem XIX i početkom XX vijeka.

Iako je nakon 1879. godine poljoprivreda dobijala dominantniju poziciju nad stočarstvom, stočarstvo je i dalje činilo jednu od glavnih grana poljoprivredne proizvodnje, mada je ono dugo bilo ekstenzivno. Državna vlast je u skladu sa ekonomskim mogućnostima stvarala uslove za poboljšanje stočarstva brojnim mjerama – intenziviranjem ratarske proizvodnje, ukrštenjem grla, dovođenjem inostranih stručnjaka, uvećanjem izvoza i dr. Poljoprivrednu proizvodnju karakteriše primitivan način obrade zemlje, bez upotrebe savremenih mašina. Mjere

¹³⁸¹ Vučković, *Šumarstvo i lovstvo u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, 188–195.

za poboljšanje poljoprivrede bile su aktivnije početkom XX vijeka, kad se osnivaju Odjeljenje narodne privrede, zemljoradničke zadruge, opredjeljuju veće sume za poljoprivrednu proizvodnju. Ipak, moramo primijetiti da i pored napora države, zemljoradnja sa sitnom strukturom posjeda, slabim prinosima, sušnim godinama, nije napredovala željenim pravcem.

Ulagani su napori i u pravcu unapređenja drugih grana, poput voćarstva i vinogradarstva. Tokom XIX vijeka proizvodnja i izvoz vina bili su na izuzetno niskom stepenu, dok je uvoz različitih alkoholnih pića bio u porastu. Smatralo se da ekonomskom prosperitetu crnogorskog društva pored voćarstva, vinogradarstva, maslinarstva, svilarstva, pčelarstva mogu doprinijeti i druge industrijske biljke. Poslije 1879. godine počinje da se postepeno razvija ribolov, kao i šumarstvo.

Promjene nastale poslije Berlinskog kongresa, uprkos svemu, bile su značajne za dalji razvoj poljoprivrede i života na selu. Činjenica je da se bogatstvo zemlje uvećalo, i da je time stvorena perspektiva za dalji razvoj. Što taj razvoj nije tekao predviđenom dinamikom, pripisuje se drugim društveno-ekonomskim i političkim faktorima u zemlji.

2.5. Odjeci naučno-tehnološke revolucije u Crnoj Gori

Naučna i tehnička otkrića su krajem XIX vijeka dostigla ogromne razmjere. Svijet se našao u drugoj industrijskoj revoluciji, koja je, kako je to i razumljivo, zahvatila najrazvijenije zemlje. Uticaji ovog procesa u različitom su obimu zahvatali i slabije razvijene zemlje, koje su imale nedovoljne mogućnosti ili nedovoljnu potrebu da ih sasvim prihvate. Među državama koje su u manjoj mjeri i sa zakašnjenjem prihvatale savremena naučna i tehnička otkrića, bila je i Knjaževina Crna Gora, ali više zbog institucionalne i stručne osposobljenosti da ih prihvate nego zbog nepostojanja namjere ili neuviđanja njihove važnosti.

2.5.1. Poštansko-telegrafska i telefonska služba

Pravljenje modernizacijskih iskoraka u Crnoj Gori, prvenstveno se odnosilo na usvajanje noviteta koji osavremenjavaju rad državne uprave i pomažu njenom efikasnijem funkcionisanju. Tako je odmah poslije Berlinskog kongresa, modernizacija započela u poštansko-telegrafskoj službi. O značaju razvoja ove službe kao neophodnog preduslova komunikacijskog napretka jedne

države svjedoči i članak objavljen u listu „Narodna misao” 1906.¹³⁸² Takođe, po izvještavanju „Glasa Crnogorca” svaka nova telegrafska štacija, poštanska oficija, svaki novi put u Crnoj Gori uvećava geometrijskom progresijom svestrani razvitak domovine, i naročito pospješuje razvitak njenog materijalnog blagostanja.¹³⁸³

Početak posmatranog perioda postojale su telegrafske stanice po svim većim mjestima.¹³⁸⁴ Međutim, telegraf nije mogao podmiriti sve saobraćajne potrebe, niti je mogao zamijeniti pismenu korespondenciju u mnogim slučajevima, prije svega što je telegrafska usluga bila srazmjerno skupa. U Crnoj Gori je do tada bila jedna *oficija* poštanska i to na Cetinju. Ova je podržavala samo poštansku povezanost sa inostranstvom. Unutar zemlje nije bila razvijena poštanska služba. Isticalo se da bi valjanim poštanskim uređenjem dobila mnogo ne samo država nego i stanovništvo.¹³⁸⁵

Ministar unutrašnjih poslova Mašo Vrbica izdao je marta 1879. pravila po kojima su se upravljali telegrafski činovnici u Crnoj Gori, a iste godine je u Vasojevićima otvorena telegrafska štacija sa dnevnom i noćnom službom.¹³⁸⁶ Tada su u novooslobođenim predjelima otvorene telegrafske stanice u Nikšiću, Goransku, Pivi, Kolašinu, Baru, na Pristanu i u Ulcinju.¹³⁸⁷

¹³⁸² „Neka nam je dozvoljeno otpočeti riječima prof. njemačkog ustavnog prava Kiblera koji, u svom spisu o poštanskoj službi u Njemačkoj, veli: Pošta je najdragocjeniji biser u kruni građanskog društva, najuspješnije sredstvo za pobuđenje i držanje radljivosti i života državnog... Utiče na civilizaciju kod svih obrazovanih naroda, da treba poštu smatrati kao svjetsku ustanovu...” *Narodna misao*, Nikšić, 10. decembar, 1906.

¹³⁸³ *Glas Crnogorca*, broj 13, 1879, Cetinje 13. april 1879, 1.

¹³⁸⁴ U Crnoj Gori je redovni unutrašnji poštanski saobraćaj ustanovljen prije Berlinskog kongresa. Knjaz Nikola je kao jednu od prvih reformi najavio uvođenje telegrafske službe, te je tim povodom 1862. godine tražio od austrijskog ministra jedan telegrafski aparat i nešto žice da bi se uspostavila veza na relaciji Cetinje–Kotor. Risto Dragičević, *Uređenje telegrafskog saobraćaja u Crnoj Gori*, Zapisi, knjiga XXI, sveska 1, Cetinje, 1939, 14. Marko Cvjetković, *Kako je došlo do uvođenja telegrafskog saobraćaja u Crnoj Gori (Povodom devedesetogodišnjice)*, Istorijski zapisi, knjiga XVIII, sveska 1, 1961, 136–143. Prvi telegrafi u Crnoj Gori proradili su krajem 1869. godine na Cetinju, Rijeci i Orjoj Luci. Crna Gora je 2. marta 1870. dobila telegrafsku vezu sa inostranstvom. Te godine donesen je „Zakon o telegrafu”, čime je pravno regulisana telegrafska služba. Orlić, 1870, Cetinje, 70–71. Risto J. Dragičević, *Uređenje telegrafskog saobraćaja u Crnoj Gori*, Zapisi, knjiga XXI, sveska 1, 1939, 5–8. U Crnoj Gori je redovna poštanska služba uvedena u aprilu 1873. godine. Marko Cvjetković, *Poštanska služba u Crnoj Gori (Poštanska služba prije uvođenja redovnog poštanskog saobraćaja)*, Istorijski zapisi, knjiga XVI, sveska 3–4, Titograd, 1959, 64. Crna Gora je bila članica Svjetskog poštanskog saveza još od 1875. godine, kada je ovaj savez počeo svoj rad u Bernu. Ilija M. Vujošević, Veselin S. Popović, *PTT komunikacija u Crnoj Gori 1869–1916*, Matica, 68, Cetinje, Podgorica, zima 2016, 161. PTT sistem, sanitetske službe i policija predstavljale su instrumente za očuvanje poretka i prikazivanje političke moći. Vladimir Jovanović, *Stari birokratski stroj – temelj državne uprave, Naličja modernizacije, Srpska država i društvo u vreme sticanja nezavisnosti*, Beograd, 2017, 48.

¹³⁸⁵ *Glas Crnogorca*, broj 19, 1879, Cetinje, 26. maj 1879, Cetinje, 37. „Crnogorac iz Bara moći će preko pisma da se razgovara s Crnogorcem pivskim, a onaj iz Plava i Gusinja s Crnogorcem grahovskim. Svi će nekako življe osjetiti da su članovi jedne države, a to je ne mala dobit za državu samu.”

¹³⁸⁶ *Glas Crnogorca*, broj 10, 1879, Cetinje, 24. mart 1879, 3.

¹³⁸⁷ *Glas Crnogorca*, broj 1, 1879, Cetinje, 4. januar 1879, 2. DACG, MUD, 1879, f. 3, 1205; DACG, GUPT, 1880–1890, 155.

Telegrafska stanica u Podgorici je otvorena 1879. godine, u Kolašinu i Andrijevići 1882. godine.¹³⁸⁸ Zatim je Crna Gora potpisala sporazum sa Osmanskim carstvom o spajanju telegrafskih linija između Ulcinja i Skadra, te sa Austrougarskom (1881).¹³⁸⁹ U Virpazaru je otvorena nova pošta 1887. godine, koja se pokazala potrebna, kako za naprednu trgovinu na Viru, tako i za Crmnicu. Osim toga, olakšale su se poštanske veze između Rijeke i Bara. Telegrafske linije lokalnog karaktera Andrijevića–Berane i Podgorica–Tuzi uspostavljene su septembra 1894. godine,¹³⁹⁰ i one su spajale tada dvije države. Stanice Njeguši, Kruševac i Topolica 1891. godine bile su dvorske telegrafske stanice.¹³⁹¹ U Pristanu stanica je otvorena 1895. godine,¹³⁹² Svetom Nikoli, Šavniku, Žablaku i Velimlju 1897. godine,¹³⁹³ u Spužu 1900. godine. Osim navedenih, postojale su dvije filijale na Cetinju – stanica „Zagrablje” (5. V 1899) i „Biljarda” (11. I 1901).¹³⁹⁴ Vidimo da se broj stanica uvećavao tokom godina i zbog dobijanja novih oblasti nakon 1878. godine, pa je, prema Šoću, njihov broj do 1915. bio oko 40.¹³⁹⁵ Prema Marku Cvjetkoviću, 1905. bilo je 24 telegrafske stanice, a 1915. godine 27 stanica.¹³⁹⁶ Prvi put se 1899. godine uvodi i davanje priznanice za primljene telegrame, kao i ograničenje na 40 riječi po telegramu.¹³⁹⁷ Iste godine uvodi se naplata takse za telegrame, bez obzira na to da li se radi za unutrašnjost ili inostranstvo. Od ove takse bili su oslobođeni telegrami iz dvora.¹³⁹⁸

¹³⁸⁸ Marko Cvjetković, *Telegrafska i telefonska služba u Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, knjiga XII, sveska 1–2, Titograd, 1956, 170. DACG, GUPT, 1880–1890, f. I, nedatirano. DACG, MUD, PTO, Zbornik raspisa i naredaba 1889–1908, 1891, 186; 1894, 625; 1896, 1033; 1898, 1460.

¹³⁸⁹ *Glas Crnogorca*, broj 28, 1881, Cetinje, 12. jul 1881, 4. Tom linijom je 1883. godine razmijenjeno 12.918 telegrama. U ime Crne Gore sporazum je potpisao 12/24 marta Nešo Ivanović, upravitelj crnogorskih telegrafa, a sa turske strane M. Izet, upravitelj turskih pošta i telegrafa. DACG, MUD, PTO, Zbirka specijalnih ugovora po poštansko-telegrafskoj struci, f. I, 5. Sporazum su 8/20 avgusta 1881. potpisali Nešo Ivanović, upravitelj crnogorskih telegrafa i Jos. Ebend, sekretar telegrafa. DACG, MUD, PTO, Zbirka specijalnih ugovora po poštansko-telegrafskoj struci, f. I, 4.

¹³⁹⁰ Marko Cvjetković, *Telegrafska i telefonska služba u Crnoj Gori*, 171.

¹³⁹¹ DACG, GUPT, 1891, 565.

¹³⁹² DACG, MUD, PTO, Zbornik raspisa i naredaba 1889–1908, 1895, 1006.

¹³⁹³ DACG, MUD, PTO, Zbornik raspisa i naredaba 1889–1908, 1897, 957. DACG, MUD, PTO, Zbornik raspisa i naredaba 1889–1908, 1897, 1356, 1434, 1848. DACG, MUD, PTO, Zbornik raspisa i naredaba 1889–1908, 1900, 775.

¹³⁹⁴ DACG, GUPT, 1899, 1702. DACG, GUPT, 1910, 108.

¹³⁹⁵ Dr Pero Šoć ih dijeli na tri grupe, prema značaju. Šoć, *Za istoriju pošta i telegrafa u Crnoj Gori*, Cetinje, 1928. Ilija M. Vujošević, Veselin S. Popović, *PTT komunikacija u Crnoj Gori 1869–1916*, Matica, 68, Cetinje, Podgorica, zima 2016, 160.

¹³⁹⁶ U ovaj broj nijesu ušle telegrafske stanice u krajevima oslobođenim u balkanskim ratovima.

¹³⁹⁷ Marko Cvjetković, *Telegrafska i telefonska služba u Crnoj Gori*, 177. DACG, MUD, PTO, Zbornik raspisa i naredaba 1889–1908, 1889, 515.

¹³⁹⁸ Marko Cvjetković, *Telegrafska i telefonska služba u Crnoj Gori*, 179.

Godina	Broj telegrafskih stanica	Dužina linija u kilometrima
1895.	15	444
1905.	24	850
1910.	25	900
1915.	27	1.234

Prema: Marko Cvjetković, *Telegrafska i telefonska služba u Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, knjiga XII, sveska 1–2, Titograd, 1956, 174.

U periodu kada su se preduzimale mjere za unapređenje poštanske službe u Crnoj Gori, zvanični crnogorski list je objavio članak u kome se kaže da se u čitavom svijetu godišnje poštom prenese 3.300 miliona pisama, odnosno 9¼ miliona dnevno ili 100 komada za sekundu. U Evropi su pošte godišnje primale za isporuku 2.355 miliona pisama, u Americi 750 miliona, u Aziji oko 150 miliona, a na Afriku i Australiju dolazilo je po 20–25 miliona.¹³⁹⁹ Koliko su pisama slali crnogorski građani tokom godine, to zvanični list ne navodi, ali se u jednom tekstu iz 1893. kaže da je u Crnoj Gori poslato 42.749 telegrama, od kojih je za inostranstvo bilo 8.844. Te godine broj prispjelih telegrama bio je 34.739, a iz inostranstva 9.236. Deset godina kasnije broj telegrama se povećao na 77.486, od kojih za inostranstvo 19.788.¹⁴⁰⁰ Prihodi od telegrafskih i poštanskih usluga nijesu bili veliki. Za državnu vlast je bilo važnije nesmetano obavljanje saobraćaja i usluga. Prema sačuvanoj arhivskoj građi telegrafski prihodi iznosili su 1890. godine 10.636 fiorina, 1896. godine 37.797 f., 1902. godine 64.265 f., a 1908. godine 95.915 f.¹⁴⁰¹ Od kraja osamdesetih godina XIX vijeka, crnogorskom stanovništvu je postala uobičajena i upotreba dopisnica (*cartes postales*), koje su bile pogodne za kratke poruke, ne naročito intimne. Za one države, s kojima je Crna Gora imala posebni poštanski ugovor, kao što je Austro-Ugarska, cijena dopisnica je bila dva novčića, dok je za sve ostale, prema opštoj međunarodnoj pogodbi, bila tri novčića.¹⁴⁰² Nakon što se u Crnoj Gori

¹³⁹⁹ *Glas Crnogoraca*, broj 36, 1879, Cetinje, 22. septembar 1879, 4.

¹⁴⁰⁰ Marko Cvjetković, *Telegrafska i telefonska služba u Crnoj Gori*, 175. Pero Šoć, *Za istoriju pošta i telegrafa u Crnoj Gori*, Beograd, 1928, 47.

¹⁴⁰¹ Marko Cvjetković, *Telegrafska i telefonska služba u Crnoj Gori*, 176. Pero Šoć, *Za istoriju pošta i telegrafa u Crnoj Gori*, 48.

¹⁴⁰² *Glas Crnogoraca*, broj 2, 1887, Cetinje, 11. januar 1887, 3.

odomaćila upotreba dopisnica, crnogorski upravitelj pošta i telegrafa obavještavao je javnost da će od 1. jula 1893. biti uvedene kuverte za pisma sa poštanskim markama od 5, 7 i 10 novčića, da će se moći dobiti po svim poštanskim uredima.¹⁴⁰³ Na primjer, u Nikšiću je Uprava pošte i telegrafa postavila tri sanduka za pisma.¹⁴⁰⁴ Prvi poštanski sandučići postavljeni su na Cetinju. U ostalim mjestima uvedeni su 1897. godine.¹⁴⁰⁵ Što se tiče razmjene pisama, na primjer, 1888. godine bilo je 88.401 pismo, da bi taj broj porastao u 1905. godini na 3,9 miliona. U skladu sa time rasli su i prihodi poštanskih usluga – 1897. prihodovano je 15.620 kruna, a 1903. 71.982 kruna.¹⁴⁰⁶ Ustanovljenim telegrafskim stanicama razmjenjivani su službeni i privatni brzojavi, a od 1894. godine počeli su da se šalju i meteorološki bilteni o stanju usjeva u zemlji i količini padavina. Izvještaji su se kasnije slali knjazu Nikoli i ministarstvu unutrašnjih djela.¹⁴⁰⁷

Do 1904. godine bilo je 40 telegrafskih aparata (Morzeovih).¹⁴⁰⁸ Međutim, za tako razgranatu mrežu telegrafa nije bilo obučenih kadrova. U Crnoj Gori nije bilo stručnih škola za obuku poštansko-telegrafskog kadra, pa se obuka vršila u stanicama.¹⁴⁰⁹ Zbog toga je knjaz Nikola poslao u Srbiju 1892. godine 29 mladića da se osposobe za poštansku i telegrafsku službu. Određeni broj mladića je slao i u Austro-Ugarsku, kako bi se školovali za tu struku.¹⁴¹⁰ Crna Gora sve do 1910. nije imala stručni, školovani kadar.

Poštanska služba je obavljala pored prijema i isporuke pisama, paketa, novca, i poslove pretplate na domaće i strane novine. Od 1892. godine uvedeno je prikupljanje pretplate na list „Glas Crnogorca”, a 1889. godine ugovorena je služba za pribiranje pretplate i na novine iz Srbije i 1895. Austro-Ugarske.¹⁴¹¹

¹⁴⁰³ *Glas Crnogorca*, broj 24, 1893, Cetinje, 12. jun 1893, 4.

¹⁴⁰⁴ *Nevesinje*, broj 12, 1898, Nikšić, 22. jul 1898, 4. *Nevesinje*, broj 13, 1898, Nikšić, 29. jul 1898, 4.

¹⁴⁰⁵ Marko Cvjetković, *Poštanska služba u Crnoj Gori (Poštanska služba prije uvođenja redovnog poštanskog saobraćaja)*, Istorijski zapisi, knjiga XVI, sveska 3–4, Titograd, 1959, 72. Ilija M. Vujošević, Veselin S. Popović, *PTT komunikacija u Crnoj Gori 1869–1916*, 181.

¹⁴⁰⁶ Marko Cvjetković, *Poštanska služba u Crnoj Gori (Poštanska služba prije uvođenja redovnog poštanskog saobraćaja)*, 74.

¹⁴⁰⁷ DACG, MUD, PTO, Zbornik raspisa i naredaba 1889–1908, 1894, 553; 1905, 3654.

¹⁴⁰⁸ DACG, MUD, PTO, 1904, 6956.

¹⁴⁰⁹ DACG, Glavna uprava pošta i telegrafa, 1893, 993.

¹⁴¹⁰ Žarko Leković, *Poštanska služba u Crnoj Gori za vrijeme Petrovića*, Istorijski zapisi, godina LXXVIII, sveska 1–4, Podgorica, 2005, 176. *Odnosi Srbije i Crne Gore u XIX veku*, priredio Petar Popović, Beograd, 1987, 701.

¹⁴¹¹ Službeni list poštansko-telegrafskog odjeljenja, MUD, br. 10, 1913. *Glas Crnogorca*, broj 26, 1895, Cetinje, 24. jun 1895, 4. Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, 247.

Reformom državne uprave iz 1879. godine Uprava pošta i telegrafa dodijeljena je u nadležnost Ministarstva unutrašnjih djela.¹⁴¹² „Protokol o državnim izdacima za plate, penzije i druge potrebe” planirao je 1879. godine godišnje izdvajanje „za poštu 250 fiorina, za telegrafске stacije oko 800 fiorina, za plate telegrafistima i čuvarima 5.845 fiorina, poštijerima 500 f”.¹⁴¹³

Nove poštanske usluge pratile su i nove državne uredbe u ovoj oblasti.¹⁴¹⁴ Najprije je 1895. godine publikovan „Poštansko-carinski pravilnik” i „Pravilnik za putnike voznom poštom”,¹⁴¹⁵ dvije godine kasnije (20. marta 1897) izašao je „Pravilnik za putnike omnibusom”,¹⁴¹⁶ a 1898. i „Pravilnik za putnike diližansom”.¹⁴¹⁷ Radi regulisanja odnosa sa vlasnicima poštanskih kola, Ministarstvo unutrašnjih djela propisao je 1892. godine „Pravilnik o postupanju vlasnika kola (karoca) pri vožnji putnika”.¹⁴¹⁸ U međunarodnom saobraćaju koristila su se pravila zasnovana na međunarodnim konvencijama.¹⁴¹⁹ U posmatranom periodu došlo je do sklapanja bilateralnih ugovora, bez koji se jedna razvijena zemlja ne može zamisliti. Ugovorima se detaljno preciziraju

¹⁴¹² *Projekat o reformi državne uprave Knjaževine Crne Gore*. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakони. 1796–1916. Pravni akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Zbornik dokumenata. Knjiga II, Podgorica, 1998, 21. Član. 14. „Pod upravom unutrašnjih poslova stoji uprava pošte i telegrafa”.

¹⁴¹³ *Protokol o državnim izdacima za plate, penzije i druge potrebe*, 12/24. april 1879. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakони. 1796–1916. Pravni akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Zbornik dokumenata. Knjiga II, 29–36.

¹⁴¹⁴ Knjaz Nikola je 1870. godine donio Zakon o telegrafu. *Zakon o telegrafu ili brzopisu, 2/14. januar 1870*. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakони. 1796–1916. Pravni akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Zbornik dokumenata. Knjiga I, Podgorica, 1998, 228–236.

¹⁴¹⁵ Pravilnik od 13 tačaka donesen je 13. jula 1895. Upravitelj pošta Špiro Popović. „Pravila za putnike voznom poštom na kolima”. DACG, MUD, Zbornik raspisa i naredaba 1889–1908, f. I.

¹⁴¹⁶ DACG, MUD, PTO, Zbornik raspisa i naredaba 1889–1908, f. I.

¹⁴¹⁷ Marko Cvjetković, *Poštanska služba u Crnoj Gori (Poštanska služba prije uvođenja redovnog poštanskog saobraćaja)*, 67. Velimir Vujačić, *Crnogorska pošta i poštanske marke*, Cetinje, 2001, 79. DACG, UPT, 1898, 2982. Prema pravilima, koje je objavio upravnik pošta i telegrafa, Špiro Popović, nijesu imali pravo da se voze bolesni i putnici koji su bolovali od zaraznih bolesti, pijani ili neučtivi putnici i djeca do 4 godine, ako nijesu bila u pratnji roditelja. Marko Cvjetković, *Crnogorska vozna pošta*, Istorijski zapisi, godina XV, knjiga XIX, sveska 3–4, Titograd, 1962, 563. Iako se pravilima zabranjuje prevoz putnicima koji su bolesni od neke zarazne bolesti, Uprava pošta je za vrijeme jačih epidemija upozoravala na ovaj propis. „Dodatak naredbi broj 1042 od 6. septembra 1895. g. paragraf 6. z. b) na poštanskim kolima nemaju pravo da se voze putnici koji boluju od kakve zarazne bolijesti.” DACG, UPT, 1897, 439. „Po izvještaju uprave saniteta vlada u mnogim selima frus, a bilo je nekoliko slučajeva dizenterije (srdobolje) pa i difterita (grlobolje). Počem su to bolijesti zarazne, naređuje vi se da pri izdavanju bileta za poštanska kola budete veoma pažljivi, kako se ne bi bolijest raznosila. Gdje vi nije pri ruci ljekarsko uvjerenje za putnika na kojeg biste posumnjali da je bolestan, vi sami razgledajte i raspitajte da ne bude dotični putnik bolestan. Ako dijete ili odrasli putnik kašljem očima suzi, kija ili ima ognja – prvi znaci frusa – ne puštajte ga u kola. Ko je bolovao od pomenute tri bolijesti, kao i drugih raznih kao tifusa, krastam skrleti, krkljuša (rikavca) valja da je prošlo 40 dana od razbolijevanja pa da mu se izda podvozna karta.”

¹⁴¹⁸ *Pravilnik o postupanju vlasnika kola (karoca) pri vožnji putnika*, 15/27 1892. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakони. 1796–1916. Pravni akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Zbornik dokumenata. Knjiga II, 324.

¹⁴¹⁹ Crna Gora je preko brojnih bilateralnih ugovora sa Francuskom, Austro-Ugarskom, Turskom, Srbijom i drugim zemljama imala regulisan međunarodni PTT saobraćaj. Ilija M. Vujošević, Veselin S. Popović, *PTT komunikacija u Crnoj Gori 1869–1916*, 152.

i definišu brojna pitanja, kao što su: slanja i prenos pošiljki, poštanski nalozi i uputnice, pretplata na novine, zabranjeni predmeti za slanje, predmeti vozne pošte, odgovornost za uništenje pošiljke, neblagovremenost izručenja i sl. Protokoli odnosno dodatni akti nalaze se u sklopu svih ugovora. Crna Gora je u tom periodu imala sklopljenih oko 40-ak ugovora za brojnim zemljama, a sa pojedinim i više, što govori o riješenosti crnogorske vlade da te odnose što bolje reguliše i unaprijedi poštansko-telegrafski saobraćaj. Sporazumom Crne Gore sa Upravom pošta Austro-Ugarske i Bosne i Hercegovine regulisali su se iznosi taksi za telegrafski saobraćaj, kao i obračuni, mjesečni i tromjesečni, sa austrijske strane.¹⁴²⁰ Isto tako jedan sporazum je u ime Crne Gore potpisao upravnik telegrafa Ivanović a u ime Turske Izet-efendija, glavni upravnik turskih pošta, u Carigradu 1881. godine.¹⁴²¹ Iste godine potpisan je na Cetinju „Protokol o uspostavljanu direktne međunarodne telegrafske linije između Ulcinja i Dubrovnika”.¹⁴²² Na ovaj način Crna Gora je ušla u internacionalni telegrafski sistem, koji je omogućavao komunikaciju i razmjenu telegrama između evropskih zemalja.

Od 1893. godine izdavane su i prigodne marke, kojim su se obilježavali značajni događaji iz istorije. Crna Gora je nedugo zatim učestvovala na dvije svjetske filatelističke izložbe, 1893. godine u Milanu i 1897. godine u Beču.¹⁴²³ Što se tiče čuvanja spisa u poštansko-telegrafskim odjeljenima, još 1892. godine izašla je naredba da se oni pohranjuju tri godine.¹⁴²⁴ Vinjete za preporučena pisma sa nazivom pošte i rednim brojem preporuke, kao i za pošiljke sa naznačenom vrijednošću uvode se 1894. godine.¹⁴²⁵ Varoši su imale odštampane poštanske rasporede još od 1893. godine.¹⁴²⁶ Raznošenje pošte do 1895. godine bilo je dosta primitivno – pješke i

¹⁴²⁰ Perazić Gavro, Radoslav Raspopović, *Međunarodni ugovori Crne Gore 1878–1918*, Podgorica, 1992, 152–156.

¹⁴²¹ Perazić Gavro, Radoslav Raspopović, *Međunarodni ugovori Crne Gore 1878–1918*, 165–166.

¹⁴²² Saobraćaj bi se obavljao danonoćno, dok bi uprave stanica na Cetinju i u Dubrovniku vršile kontrolu telegrama. Perazić Gavro, Radoslav Raspopović, *Međunarodni ugovori Crne Gore 1878–1918*, 177–178.

¹⁴²³ Ilija M. Vujošević, Veselin S. Popović, *PTT komunikacija u Crnoj Gori 1869–1916*, 162.

¹⁴²⁴ Marko Cvjetković, *Poštanska služba u Crnoj Gori (Poštanska služba prije uvođenja redovnog poštanskog saobraćaja)*, 67. DACG, MUD, PTO, Zbornik raspisa i naredaba 1889–1908, 1892, 1580, 1830.

¹⁴²⁵ DACG, MUD, PTO, Zbornik raspisa i naredaba 1889–1908, 1894, 153.

¹⁴²⁶ Rasporedi reda vožnje objavljivani su kao oglasi u službenom listu Crne Gore, „Glasu Crnogorca”, kao „Zimnji”, odnosno „Ljetnji” raspored. Tako je 12. septembra 1897. objavljen raspored, koji je potpisivala Knj. Crnogorska Uprava pošta i telegrafa: „Vozna pošta polazi svaki dan od Cetinja za Kotor u podne osim: srijede koga dana polazi u 8 sati u jutro a stiže u Kotor u 2 sata po podne, ima veze sa brzovoznim parobrodom Ungar.-Hrv. Društva koji polazi isti dan u 3 sata po podne iz Kotora za Rijeku (Fjume) i osim petka kog dana polazi u 10 sati prije podne i stiže u Kotor u 4 sata po podne, ima veze sa brzovoznim parobrodom Lojdovog Društva, koji polazi isti dan u 6 sati po podne iz Kotora za Trst. Iz Kotora za Cetinje vozna pošta polazi svakog dana u 5 sati u jutro i stiže na Cetinje u 11 sati prije podne. Iz Cetinja za Podgoricu polazi svaki dan u 12 sati na podne i stiže u Podgoricu u 6 sati po podne. Iz Podgorice za Cetinje polazi svaki dan u 5 sati u jutro i stiže na Cetinje u 11 sati prije podne. Iz Podgorice za Nikšić polazi svaki dan u 5 časova ujutro i stiže u Nikšić u 11 sati prije podne. Iz Nikšića za Podgoricu polazi svaki dan u

konjovođaama, koji su plaćani četveromjesečno, uz obavezu da nose do 30 kg pošiljki. Bili su naoružani zbog opasnosti.¹⁴²⁷ Zahvaljujući izgradnji saobraćajnica, kao i regulisanjem ugovora sa više evropskih država, dolazi do osavremenjavanja poštanskog saobraćaja. Već sredinom 1895. godine uvodi se prevoz pošte diližansom između Cetinja i Kotora (1. jula), a nešto kasnije (6. septembra) i između Cetinja, Rijeke, Podgorice, Danilovgrada i Nikšića, a zatim i Vira i Bara.¹⁴²⁸ Uprava pošte je ponovo izdala „Pravila za putnike voznom poštom kolima”, sa novom tarifom.¹⁴²⁹ Pored prevoza pošte, vršen je i prevoz do 5 putnika. Iste godine uvedena su i paketska kola, dva puta sedmično, na relaciji Cetinje–Kotor.¹⁴³⁰ Nabavka diližansi vršena je posredstvom bečke firme „Jakov Loner”, po cijeni od 834,45 f.¹⁴³¹ Crna Gora je prva od evropskih država uvela automobilski prevoz pošte i putnika u sopstvenoj organizaciji. Taj prvi automobil nabavljen je u Francuskoj, a u redovan saobraćaj uključio se 9. juna 1903. godine.¹⁴³² Prevoz putnika (do 10) i pošte saobraćao je na relaciji Kotor–Cetinje–Podgorica–Nikšić do 1906. godine, kada je zbog kvara povučen.¹⁴³³ Na putnom pravcu Vir–Bar prenos pošte diližansom zamijenila je željeznica, koja je 1908. puštena u saobraćaj.¹⁴³⁴

Prvi parabrod crnogorskog parabrodskog društva „Žabljak” 1885. godine uvodi redovnu liniju Rijeka–Vir–Plavnica–Skadar i obratno.¹⁴³⁵ Na osnovu ugovora Crne Gore i Italije od aprila 1894. godine na putnom pravcu Bar–Brindizi svake druge subote vršen je prevoz pošte.¹⁴³⁶ Naredne godine počeo je da saobraća parabrod „Danica” po Skadarskom jezeru, pa se jedno

12 sati na podne, stiže u Podgoricu u 6 sati po podne.” *Glas Crnogorca*, broj 28, 1897, Cetinje, 12. septembar 1897, 4. Iz arhivske građe vidi se da su se svi morali pridržavati rasporeda. DACG, UPT, 1895, 755, 867, 1896.

¹⁴²⁷ Ilija M. Vujošević, Veselin S. Popović, *PTT komunikacija u Crnoj Gori 1869–1916*, 172.

¹⁴²⁸ Marko Cvjetković, *Poštanska služba u Crnoj Gori (Poštanska služba prije uvođenja redovnog poštanskog saobraćaja)*, 68. Žarko Leković, *Poštanska služba u Crnoj Gori za vrijeme Petrovića*, 178. *Glas Crnogorca*, broj 20, 1881, Cetinje, 15. maj 1881, 4. DACG, Glavna uprava pošta i telegrafa, 1895, 592, 612, 1049. Svaki dan „diligenca” je radila između Kotora i Cetinja, i spajala Nikšić i Podgoricu sa Cetinjem. *Glas Crnogorca*, broj 53, 1895, Cetinje, 30. decembar 1895, *Na izmaku godine 1895*, 1. Prevoz pošte od Cetinja do Kotora iznosio je 2 fiorina. Za djecu do četiri godine nije se plaćala karta, a za djecu od 4 do 10 godina plaćalo se pola karte. Marko Cvjetković, *Crnogorska vozna pošta*, 563.

¹⁴²⁹ DACG, MUD, PTO, Zbornik raspisa i naredaba 1889–1908, f. I.

¹⁴³⁰ Dotacija Austrije bila je 8.000 f. godišnje, da bi 1903. ona iznosila 20.000 kruna. DACG, MUD, PTO, Zbirka specijalnih ugovora po poštansko-telegrafskoj struci, f. I, 12, 23.

¹⁴³¹ Velimir Vujačić, *Crnogorska pošta i poštanske marke*, Cetinje, 2001, 81.

¹⁴³² Ilija M. Vujošević, Veselin S. Popović, *PTT komunikacija u Crnoj Gori 1869–1916*, 186. Marko Cvjetković, *Poštanska služba u Crnoj Gori (Poštanska služba prije uvođenja redovnog poštanskog saobraćaja)*, 68. DACG, MUD, PTO, 1903, 2664, 2780.

¹⁴³³ DACG, MUD, PTO, 1903, 2913.

¹⁴³⁴ Pero Šoć, *Za istoriju pošta i telegrafa u Crnoj Gori*, Beograd, 1928, 29.

¹⁴³⁵ Mogao je da preveze 100 putnika sa robom. DACG, Glavna uprava pošta i telegrafa, 1895, 1603. Zimski raspored putovanja objavljen je u „Glasu Crnogorca”. *Glas Crnogorca*, broj 45, 1886, Cetinje, 11. novembar 1886, 4.

¹⁴³⁶ DACG, MUD, PTO, Zbornik raspisa i naredaba 1889–1908, 1894, 343.

vrijeme njime vršio prenos pošte.¹⁴³⁷ Glavna uprava pošta i telegrafa 1902. godine uvela je redovan prevoz putnika i pošte parobrodom „Lastavica”.¹⁴³⁸

Od juna mjeseca 1895. Crna Gora je imala uputničku službu u unutrašnjem saobraćaju,¹⁴³⁹ a od jula iste godine i u međunarodnom.¹⁴⁴⁰ Uputnički računi bili su na 4 mjeseca sve do maja 1902. godine, kada se prešlo na mjesečno sklapanje računa.¹⁴⁴¹ Promet uputnicama bio je veliki i kretao se 4.387.754 krune u 1898. god., 5.124.829 u 1901. god., 7.645.716 u 1904. godini. Kako Crna Gora nije imala svoju valutu u posmatranom periodu, u poštama je cirkulisala strana valuta (kruna, franak i druga), koju je određivalo Ministarstvo finansija.¹⁴⁴² Kao zasebna ustanova na Cetinju je 1895. godine formirana „Uprava vozne pošte”, u početku zbog organizovanja prevoza pošte, a ubrzo i prevoza putnika i trgovačke robe, čime je postala konkurentna privatnim vlasnicima kola i konja.¹⁴⁴³ Krajem 1897. godine upravljanje kočijašima i kolima preneseno je na upravnike pošta u sjedištima filijala „Vozne pošte”.¹⁴⁴⁴ Od 1898. godine raspolagala je većim brojem kola (kalešina sa 2 sjedišta, karoca sa 4 sjedišta, diližanse sa 6 sjedišta i omnibus; preko 40 kara za prevoz robe).¹⁴⁴⁵ Pošta je 1900. godine upravljala sa 200 konja, a filijale sa oko 100 službenika nalazile su se na Cetinju, Njegušima, Rijeci, u Podgorici, Danilovgradu, Baru, Viru, Kotoru.¹⁴⁴⁶ U to vrijeme raspolagala je sa najvećom zgradom te vrste na Balkanu, u kojoj je bila smještena uprava, radionice, i smještaj konja i kola.¹⁴⁴⁷ Vozna pošta, koja je išla od Cetinja za

¹⁴³⁷ DACG, Glavna uprava pošta i telegrafa, 1895, 1603. Ovo je bio neovlašteni prevoz pošte koji je trajao do 1899, nakon čega je sporazumom regulisan prevoz. Marko Cvjetković, *Prevoz pošte na Skadarskom jezeru*, Istorijski zapisi, knjiga XXI, sveska 1, Titograd, 1964, 153. DACG, Glavna uprava pošta i telegrafa, 1895, 1603.

¹⁴³⁸ DACG, Glavna uprava pošta i telegrafa, 1902, 2863. Marko Cvjetković, *Prevoz pošte na Skadarskom jezeru*, 158.

¹⁴³⁹ Pero Šoć, *Za istoriju pošta i telegrafa u Crnoj Gori*, 31.

¹⁴⁴⁰ Sa Austro-Ugarskom 1895. (DACG, MUD, Zbirka specijalnih ugovora po poštansko-telegrafskoj struci, f. I); Srbijom 1896. (DACG, MUD, PTO, Zbornik raspisa i naredaba 1889–1908, 1896, 1248); Italijom 1898. (DACG, MUD, PTO, Zbornik raspisa i naredaba 1889–1908, 1898, 3665); Francuskom 1900. (DACG, MUD, PTO, Zbornik raspisa i naredaba 1889–1908, 1900, 5181); Bugarskom, Grčkom, Švajcarskom, Holandijom, Egiptom, Luksemburgom, Monakom, francuskim poštama u Alžiru 1901. (DACG, MUD, PTO, Zbornik raspisa i naredaba 1889–1908, 1901, 168); Rumunijom 1901. (DACG, MUD, PTO, Zbornik raspisa i naredaba 1889–1908, 1901, 1725); Njemačkom 1902. (DACG, MUD, PTO, Zbornik raspisa i naredaba 1889–1908, 1901, 1725); Velikom Britanijom 1902. (DACG, MUD, PTO, Zbornik raspisa i naredaba 1889–1908, 1901, 5060); Belgijom 1907. (DACG, MUD, PTO, Zbornik raspisa i naredaba 1889–1908, 1907, 5322); Bosnom i Hercegovinom 1910. (DACG, MUD, Zbirka specijalnih ugovora po poštansko-telegrafskoj struci, f. I).

¹⁴⁴¹ DACG, MUD, PTO, Zbornik raspisa i naredaba 1889–1908, 1902, 1655.

¹⁴⁴² DACG, MUD, PTO, Zbornik raspisa i naredaba 1889–1908, 1895, 1284.

¹⁴⁴³ DACG, Glavna uprava pošta i telegrafa, 1895, 1651. DACG, MUD, PTO, 1900, 4665. Cvjetković, Marko, *Crnogorska vozna pošta*, 562–573.

¹⁴⁴⁴ DACG, UPT, 1897, 439.

¹⁴⁴⁵ DACG, UPT, Uprava vozne pošte 1900, 1828.

¹⁴⁴⁶ DACG, Glavna uprava pošta i telegrafa, 1900, 4377.

¹⁴⁴⁷ Marko Cvjetković, *Crnogorska vozna pošta*, 566.

Kotor, vezala se u svojim polascima za parobrode koji su iz Kotora išli za Rijeku. Put od Kotora do Cetinja trajao je 6 sati. Isto toliko bio je i put od Cetinja za Podgoricu, kao i put od Podgorice do Nikšića.¹⁴⁴⁸ Reorganizacijom 1902. godine ukinuta je „Vozna pošta” kao zasebna ustanova, a formira se „Glavni depo poštanskih vozova”, koji je bio u nadležnosti Opšteadministrativnog odsjeka Glavne uprave pošta i telegrafa.¹⁴⁴⁹ Razvoj automobilske saobraćaja nije zaobišao ni Crnu Goru. Među prvim balkanskim zemljama je koristila automobile. Tako je Crna Gora 1903. godine uvela automobil na relaciji Cetinje–Kotor za poštansko putnički saobraćaj. Automobil je imao deset mjesta za putnike i dio za pakete i poštu. Saobraćaj omnibusom na relaciji Cetinje–Rijeka i obratno ukinut je 1903. godine zbog nerentabilnosti i ustupljen je privatniku.¹⁴⁵⁰ Automobilski prevoz na relaciji Cetinje–Kotor i obratno, Cetinje–Podgorica–Nikšić i obratno dat je češkoj firmi „Laurin Klement” iz Mlade Boleslave.¹⁴⁵¹ Željeznica je puštena u saobraćaj 1909. čime je zamijenjen prevoz pošte na relaciji Vir–Bar. I putni pravac Bar–Ulcinj 1909. godine ustupljen je na korišćenje privatniku, pa je time Glavni depo poštanskih vozova prestao sa radom.¹⁴⁵²

Novina koja je Crnu Goru približila savremenom svijetu, bila je otvaranje međunarodne radio-telegrafske linije između Bara i Barija, čijem je pokretanju u rad prisustvovao i Markoni 21. jula 1904. godine. Time je Crna Gora dobila još jedno značajno komunikaciono sredstvo, radio-telegrafsku službu sa radio-stanicom sistema Markoni. Prekretnicu ka savremenijim tokovima života predstavljalo je i uvođenje telefonske službe 1. jula 1907. godine.¹⁴⁵³ Tada je instalirana telefonska služba u deset gradova i to za zvaničnu upotrebu.¹⁴⁵⁴ Prvi telefonski aparati u Crnoj Gori nabavljeni su 1889. godine. Njih je naručio dvor, bila su tri aparata, za vezu između Cetinja, Rijeke i Podgorice. Aparati su 1895. instalirani u dvoru na Cetinju, dvorcu „Ljeskovac” na Rijeci

¹⁴⁴⁸ Cvjetković, *Isto*, 569.

¹⁴⁴⁹ DACG, MUD, PTO, 1903, 590.

¹⁴⁵⁰ DACG, MUD, PTO, 1903, 5320.

¹⁴⁵¹ DACG, PT Stanica Cetinje, 1909, 323/86.

¹⁴⁵² DACG, MUD, PTO, 1909, 2806.

¹⁴⁵³ Risto Dragičević, *Uređenje telegrafskog saobraćaja u Crnoj Gori*, Zapisi, knjiga XXI, sveska 1, Cetinje, 1939, 16. *Glas Crnogorca*, broj 30, 1904, Cetinje, 24. jul 1904, 4. „Ovim ugovorom dozvoljena je Markoniju uspostava i eksploatacija radio-telegrafske stanice u trajanju od deset godina, a tim da mu crnogorska Uprava za sve telegrame koje bude otpremila preko te stanice plaća po 5 helera za svaku riječ”. Perazić Gavro, Radoslav Raspopović, *Međunarodni ugovori Crne Gore 1878–1918*, Podgorica, 1992, 450–452. Domet radio stanice bio je 200 km, dok je stanica posjedovala dvije antene visine 47 m, širine talasa 500 m. Tokom prvih 11 mjeseci proslijeđeno je 11.867 riječi. Marović, *Ekonomika istorija Crne Gore*, 251.

¹⁴⁵⁴ Ilija M. Vujošević, Veselin S. Popović, *PTT komunikacija u Crnoj Gori 1869–1916*, 203.

i u dvorcu „Kruševac” kod Podgorice.¹⁴⁵⁵ Razgovori su obavljani preko jednožične telefonske linije izgrađene za ovu namjenu.¹⁴⁵⁶ Sličan aparat je instaliran i u Baru 1897. godine.¹⁴⁵⁷ Mjesni saobraćaj je uspostavljen tek 1900. godine na Cetinju između dvorca knjaza Nikole, prestolonasljednika Danila i kancelarije Velikog suda.¹⁴⁵⁸ Vidimo da je međumjesni saobraćaj formiran prije mjesnog, koji se proširio tek 1907. godine kada je uključeno na telefonsku centralu još 6 ministarstava, Poštansko-telegrafsko odjeljenje, Oblasna uprava pored ranijih korisnika (Dvora, Vozne pošte, Velikog suda i dr.).¹⁴⁵⁹

U 17 poštansko-telegrafskih stanica 1902. godine bilo je uposleno 96 činovnika, koji su bili nezadovoljni odnosom državne vlasti prema njima, a koji se odnosio na mala primanja, dugo radno vrijeme.¹⁴⁶⁰ Status državnih službenika dobili su tek 1905. godine, kada su tražili da im se dodijeli ukazom zvanje državnih službenika.¹⁴⁶¹

Možemo primijetiti da je Crna Gora, iako pritisnuta velikim ekonomskim i političkim problemima, nastojala da dođe do redovne unutrašnje i međunarodne poštansko-telegrafske i telefonske službe, kao značajnog preduslova za bolje organizovanje državnih institucija, ali i boljeg kulturnog, privrednog razvitka zemlje.

2.5.2. Elektrifikacija

Elektrifikacija Crne Gore predstavljala je jednu od mjera modernizacije, koja je nastupila tek početkom XX vijeka, tačnije 1910. godine. Do tog vremena korišteni su fenjeri na petrolej za uličnu rasvjetu u većim crnogorskim gradovima, prije nego što je izvršena elektrifikacija i Cetinje 1910. godine dobilo električno osvjetljenje. Fenjeri se upotrebljavaju krajem XIX vijeka, da bi se početkom XX prešlo na plinske lampe. Postojala su posebna pravila koja su regulisala način osvjetljenja i njegovo trajanje, koje je trajalo nekoliko sati. Gradska rasvjeta se koristila samo za

¹⁴⁵⁵ DACG, GUPT, 1895, 1061, 1563.

¹⁴⁵⁶ DACG, GUPT, 1896, 847.

¹⁴⁵⁷ DACG, GUPT, 1897, 663. Marko Cvjetković, *Telegrafska i telefonska služba u Crnoj Gori*, 188.

¹⁴⁵⁸ Marko Cvjetković, *Telegrafska i telefonska služba u Crnoj Gori*, 188. Ilija M. Vujošević, Veselin S. Popović, *PTT komunikacija u Crnoj Gori 1869–1916*, 202. DACG, GUPT, 1900, 255.

¹⁴⁵⁹ Marović, *Ekonomika istorija Crne Gore*, 249.

¹⁴⁶⁰ Broj zaposlenih po stanicima: Cetinje 21, Podgorica 12, Pristan 10, Nikšić 7, Rijeka Crnojevića 6, Ulcinj, 6, Andrijevića 6, Kolašin 4, Šavnik 4, Virpazar 3, Danilovgrad 3, Velimlje 3, Grahovo 3, Sv. Nikola 2, Žabljak 2, Goransko 2, Njeguši 2. DACG, MUD, Glavna uprava pošta i telegrafa, 1902, 10.

¹⁴⁶¹ Tražili su da im plate budu u „srazmjeri sa ostalim državnim činovnicima, a pritom, uzimajući u obzir službene časove, koje imamo mimo svih ostalih činovnika”. DACG, MUD, 1906, f. 152, 72, Cetinje, 4. januar 1906.

vrijeme praznika i nekih važnih događaja.¹⁴⁶² Takve vijesti obično su se najavljivale u zvaničnom vladinom glasilu „Glasu Crnogorca”. Tako „Glas Crnogorca” ističe da je aprila 1879. godine bila svečana iluminacija, odnosno ceremonijalno rasvjetljenje Nikšića. Po svim glavnim ulicama, kao i na najvišim visovima – bivšim šancima oko grada, kao i na Uzdomiru, na Trebjesi i na 40 drugih uzvišenja.¹⁴⁶³ Javno osvjetljenje u Nikšiću uspostavljeno je 1899. godine. Postavljeni su novi ferali na više mjesta nove i stare varoši, pa se moglo bezbjedno u toku noći prolaziti.¹⁴⁶⁴

Fenomen električne energije i tehničkih dostignuća iz oblasti elektotehnike bio je veoma prisutan u crnogorskoj javnosti posljednjih decenija XIX vijeka. U zvaničnim vladinim glasilima objavljivani su tekstovi o ovoj problematici, koja je tih godina bila aktuelna u svijetu, pa je razumljivo da je probudila interesovanja i crnogorskog društva i knjaza Nikole. Tako se moglo pročitati da je Edison izumio vrlo prostu električnu lampu, koja košta samo 60 novčića. Još se navodilo da je ta lampa sasvim prosta, i da bolje svijetli nego 50 drugih lampi. Urednik novina je izražavao nadu da će ovaj izum uskoro usavršiti, pa bi za nekoliko godina i u Crnoj Gori bilo moguće kraj električne svjetlosti čitati, pisati i raditi druge domaće poslove.¹⁴⁶⁵ Štampa je, takođe, često donosila tekstove o Nikoli Tesli i njegovim pronalascima.¹⁴⁶⁶ U periodu od 1895. do 1910. u „Glasu Crnogorca” objavljeno je 13 tekstova. Prvi članak o njemu izašao je oktobra 1895. godine,¹⁴⁶⁷ a posljednji marta 1910. godine.¹⁴⁶⁸ Bilo je više tekstova o njegovom životu.¹⁴⁶⁹ Jedan od tekstova navodi da Tesla živi u Njujorku u hotelu.¹⁴⁷⁰ Tako u februaru 1896. godine novine donose tekst o Nikoli Tesli i takozvanoj Teslinoj svijeći budućnosti (naizmjeničnoj struji).¹⁴⁷¹ Par mjeseci kasnije se navodi da dok u Evropi slave njemačkog profesora Rendgena pronalazača x zraka, najveći američki listovi slave Nikolu Teslu. Neki od pronalazaka se opisuju kao da će biti u budućnosti od velike koristi. Crnogorski čitaoci su tada mogli da saznaju da u budućnosti „*ne bi trebalo žica da glas pošaljemo sa jednog kraja grada na drugi nego će se to činiti preko*

¹⁴⁶² Živko Andrijašević, Zvezdan Folić, Dragutin Papović, Ivan Tepavčević, *Istorija crnogorske elektroprivrede*, Nikšić, 2020, 15.

¹⁴⁶³ *Glas Crnogorca*, broj 13, 1879, Cetinje, 14. april 1879, 3.

¹⁴⁶⁴ Veljko Šakotić, *Nikšić u Knjaževini (Kraljevini) Crnoj Gori*, Nikšić 1996, 110.

¹⁴⁶⁵ *Glas Crnogorca*, broj 25, 1880, Cetinje, 21. jun 1880, 4.

¹⁴⁶⁶ *Glas Crnogorca*, broj 40, 1897, Cetinje, 4. oktobar 1897, 4.

¹⁴⁶⁷ *Glas Crnogorca*, broj 42, 1895, Cetinje 14. oktobar 1895, 2.

¹⁴⁶⁸ *Glas Crnogorca*, broj 13, 1910, Cetinje 13. mart 1910, 2.

¹⁴⁶⁹ *Glas Crnogorca*, broj 13, 1902, Cetinje 30. mart 1902, 4; *Glas Crnogorca*, 28, 1905, Cetinje 16. jul 1905, 4.

¹⁴⁷⁰ *Glas Crnogorca*, broj 13, 1903, Cetinje 22. mart 1903, 2.

¹⁴⁷¹ *Glas Crnogorca*, broj 5, 1896, Cetinje 3. februar 1896, 3.

elektriciteta koji se nalazi u zemlji”.¹⁴⁷² I sljedeće godine je izašao tekst o Nikoli Tesli i njegovim pronalascima, posebno o tome da je telegrafisano bez žice s jedne strane svijeta ka svakoj drugoj.¹⁴⁷³ Pisano je 1900. godine o novom pronalasku Nikole Tesle, a riječ je o minonosnoj lađi sa šest mina sa kojom upravlja čovjek sa drugog broda ili sa obale,¹⁴⁷⁴ ili pronalazak (automata) koji razmišlja – kako ga zovu misleni automat.¹⁴⁷⁵ Tokom 1904. godine novine izvještavaju da će biti u stanju da šalju novosti bez žice po cijelom svijetu i da će povećati elektriku u zemlji do takvog stupnja da će cijela zemlja biti opasana elektrikom.¹⁴⁷⁶ Takođe, 1905. godine govorilo se o teleautomatskom torpedu i sklapanju mašine koja će moći da prenosi 10.000 konjskih sila bez žice.¹⁴⁷⁷ Tokom 1907. godine više riječi je bilo o Teslinim zamislima – teleautomaton – brodu od gvožđa, kojim se upravljalo sa daljine i ispuštao nitroglicerina u blizini neprijateljske flote. Govori se i o balonima koji će biti savršeni za vožnju i imaće topove koji će dejstvovati na neprijateljsku vojsku.¹⁴⁷⁸ U jednom od tekstova nazivaju ga kraljem elektriciteta, a Englezi lavom nauka.¹⁴⁷⁹ Posljednji tekst o njemu govorio je o pronalasku – električnom osvjetljenju bez žica.¹⁴⁸⁰ Knjaz Nikola ga je 1895. odlikovao ordenom knjaza Danila II reda.¹⁴⁸¹ Pronalasci Nikole Tesle imali su veliki uticaj na interesovanja knjaza Nikole za ovu oblast, i njegovu opredjeljenost da rezultate ovih naučnih dostignuća doživi i Crna Gora, a što je kasnije rezultiralo izgradnjom prve električne centrale.

Inicijativa da se u Crnoj Gori izgradi manja hidrocentrala, koja bi se koristila za elektifikaciju Cetinja, javila se 1898. godine. Češki stručnjak Brdlik sagledavao je mogućnost da se napravi hidrocentrala na Rijeci Crnojevića, kao i na Buču i na rijeci Trešenici kod Podgorice. I naredne godine, Andrija Radović uradio je elaborat za gradnju veće hidrocentrale, na lokaciji današnje HE „Perućica”. Tim povodom i inženjer Ante Dešković boravio je u Crnoj Gori u periodu 1898–1900. Dvije firme jedna iz Budimpešte „Elektično društvo GANC i KOM” i druga iz Praga

¹⁴⁷² *Glas Crnogorca*, broj 13, 1896, Cetinje 13. april 1896, 4.

¹⁴⁷³ *Glas Crnogorca*, broj 40, 1897, Cetinje 4. oktobar 1897, 4.

¹⁴⁷⁴ *Glas Crnogorca*, broj 10, 1900, Cetinje 11. mart 1900, 1.

¹⁴⁷⁵ *Glas Crnogorca*, broj 29, 1900, Cetinje 20. jul 1900, 4.

¹⁴⁷⁶ *Glas Crnogorca*, broj 14, 1904, Cetinje 3. april 1904, 2.

¹⁴⁷⁷ *Glas Crnogorca*, broj 3, 1905, Cetinje 22. januar 1905, 4.

¹⁴⁷⁸ *Glas Crnogorca*, broj 27, 1907, Cetinje 16. jun 1907, 2. *Oduzmite od naroda mogućnost za ratovanje, pa eto mira! Tesla prijeti da oduzme tu mogućnost.*

¹⁴⁷⁹ *Glas Crnogorca*, broj 48, 1898, Cetinje, 28. novembar 1898, 2.

¹⁴⁸⁰ *Glas Crnogorca*, broj 13, 1910, Cetinje 13. mart 1910, 2.

¹⁴⁸¹ Živko Andrijašević, Zvezdan Folić, Dragutin Papović, Ivan Tepavčević, *Istorija crnogorske elektroprivrede*, Nikšić, 16.

„Elektrotehnički zavod Franji Križik” dale su projekat za građenje velike hidrocentrale kod Nikšića, Bogetića, Danilovgrada do Plavnice. Trebalo je da se elektroenergijom snabdijevaju varoši Cetinje, Podgorica, Nikšić, Danilovgrad, Plavnica, kao i električna željeznica od Nikšića do Plavnice. Kako je vrijednost ugovora iziskivala velika novčana sredstva (4.913.755,94 fiorina), odustalo se od realizacije ovog značajnog projekta.¹⁴⁸² No, svakako moramo primijetiti da su ove ideje predstavljale početke korake na polju razvoja elektroenergetike crnogorskog društva krajem XIX vijeka.

Upotreba električne energije na prostoru Crne Gore počinje tek početkom XX vijeka, ali ne za javne potrebe odnosno osvjjetljenje, nego za namjenske, kao što je napajanje pogona i opreme radio-telegrafske stanice na Volujici (počela sa radom jula 1904). I u nekim državnim institucijama početkom XX vijeka počela je da se koristi električna energija iz akumulatora. Tako je Ministarstvo unutrašnjih djela imalo električno zvonce.¹⁴⁸³ U Crnoj Gori je početkom XX vijeka sigurno postojala zamisao o javnoj upotrebi električne energije, budući da je to bila realnost država u okruženju. U „Cetinjskom vjesniku” 1909. objavljena je vijest da se planira uvođenje električnog osvjjetljenja na Cetinju.¹⁴⁸⁴ Električno osvjjetljenje varoši Cetinja počelo je 14. avgusta 1910. godine.¹⁴⁸⁵ U težnji da njegovo krunisanje bude što svečanije, Cetinje, knjažev dvor i cetinski domovi dobili su električnu svjetlost. Time je započet modernizacijski i ekonomski preobražaj crnogorskog društva na polju elektroprivrede. Tako je Crna Gora sa zakašnjenjem od nekih 10 do 15 godina u odnosu na zemlje okruženja, usvojila ovaj ogromni tehnološki pronalazak, koji zapravo simbolizuje ulazak u novo doba.¹⁴⁸⁶

2.5.3. Najvažnija naučna dostignuća kroz crnogorsku prizmu

Naučni i tehnološki napredak, koji je u velikoj mjeri zakoračio u evropsku industrijsku civilizaciju, lagano počinje svoj život i u crnogorskom društvu. Devetnaesti vijek donosi brojna naučna i tehnološka otkrića, koji su u velikoj mjeri doveli do promjene načina života ljudi u svijetu,

¹⁴⁸² Boško Bogetić, *Izvori energije u opštini Cetinje*, Elektroprivreda, broj 349, Nikšić, april, 2014, 15–16.

¹⁴⁸³ Živko Andrijašević, Zvezdan Folić, Dragutin Papović, Ivan Tepavčević, *Istorija crnogorske elektroprivrede*, Nikšić, 16.

¹⁴⁸⁴ *Cetinjski vjesnik*, br. 36, 9. maj 1909, 3. *Električno osvjjetljenje na Cetinju*.

¹⁴⁸⁵ Detaljnije o tome u knjizi: Živko Andrijašević, Zvezdan Folić, Dragutin Papović, Ivan Tepavčević, *Istorija crnogorske elektroprivrede*, Nikšić, 16–24. *Glas Crnogorca*, broj 35, 1910, Cetinje, 14. avgust 1910.

¹⁴⁸⁶ Prvo javno osvjjetljenje instalirano je u Parizu 1877. godine. Živko Andrijašević, Zvezdan Folić, Dragutin Papović, Ivan Tepavčević, *Istorija crnogorske elektroprivrede*, Nikšić, 8.

ali i u Crnoj Gori. Nešto što je u XIX vijeku bilo nemoguće „čudo”, samo vijek kasnije postalo je moguće. Naučna dostignuća s kraja XIX i početka XX vijeka su brojna, a kako su ih Crnogorci doživljavali najbolje opisuje tadašnja crnogorska štampa.

Jedna od stvari koja se nudila stanovništvu Crne Gore 1890. godine bio je mikroskop. Preporučivali su ga za svakog trgovca, učitelja, učenika, a smatrali su da je potreban i koristan za svaku kuću radi ispitivanja jela i pića. U sklopu te sprave mogli ste još za jedan minut od mlijeka ili skorupa napraviti maslo, a za pola minuta mliječnu pjenu, pjenu ili punč od jaja. Isto tako, za jedan minut mogli ste isjeći kilogram krtole, luka, krastavaca, rotkve, repe, krupno ili sitno. Cijena je bila 3 franka i 50 santima. Da bi ubijedili cetinjsko stanovništvo sa ovom reklamom, pisali su da je sprava uvedena u sve bečke i pariske porodice.¹⁴⁸⁷ Novine 1896. godine javljaju za pronalazak rentgenskih zraka, i tada se govori da će ovaj pronalazak biti od velike praktične vrijednosti posebno u medicini.¹⁴⁸⁸ U 1897. godini imamo vijesti o Markonijevom telegrafu bez žica, gdje se u pojedinostima objašnjava kako funkcioniše.¹⁴⁸⁹ Krajem vijeka u „Onogoštu” se moglo pročitati da od tada postoji još jedna forma testamenta uz dvije postojeće. Osim pismenog i usmenog testamenata, od tada postoji nova forma testamenta, koja pripada budućnosti – testamenat pomoću fonografa. Nasljednici ne samo da su mogli čitati testamenat već su imali priliku o njemu i slušati.¹⁴⁹⁰ Javnost se mogla upoznati 1896. godine sa orijentacijom prema sjeveru–jugu na primjeru časovnika, odnosno kako čovjek da se orijentiše prema sjeveru bez magnetne igle.¹⁴⁹¹ Mićo Ivanišević, telegrafista, obavještavao je javnost 1900. godine da je usavršio gromobran, koji je čuvao telefonske aparate od grmljavine.¹⁴⁹²

Crnogorci su preko novina saznali i za izgradnju Transkontinentalne željeznice u Americi. Takođe su imali natpise o izgradnji transkanadske, kao i transsibirske željezničke pruge.¹⁴⁹³ Crnogorsko glasilo je prenosilo da je, po službenim podacima, bilo na Zemlji krajem 1888. godine 571.771 kilometar željeznice. Od tog broja više od polovine dolazilo je na Ameriku (304.005), Evropa je imala 214.252 km, Azija 28.415, Australija 16.790, a Afrika samo 8.309 km.¹⁴⁹⁴

¹⁴⁸⁷ *Glas Crnogorca*, broj 42, 1890, Cetinje, 13. oktobar 1890, 4.

¹⁴⁸⁸ *Glas Crnogorca*, broj 13, 1896, Cetinje, 30. mart 1896, 3.

¹⁴⁸⁹ *Glas Crnogorca*, broj 31, 1897, Cetinje, 2. avgust 1897, 2.

¹⁴⁹⁰ *Onogošt*, broj 20, 1900, Nikšić, 18. maj 1900, 4.

¹⁴⁹¹ *Glas Crnogorca*, broj 8, 1896, Cetinje, 24. februar 1896, 3.

¹⁴⁹² *Onogošt*, broj 23, 1900, Nikšić, 8. jun 1900, 4.

¹⁴⁹³ *Glas Crnogorca*, broj 26, 1888, Cetinje, 26. jun 1888, 4.

¹⁴⁹⁴ *Glas Crnogorca*, broj 32, 1891, Cetinje, 3. avgust 1891, 3.

Isto tako, ljudi su znali za otvaranje sjevernog kanala, kojim se spajalo Sjeverno sa Baltičkim morem.¹⁴⁹⁵ „Glas Crnogorca” je obavještavao javnost da će se ispod rijeke Temze kopati novi tunel, koji će biti dugačak 530 metara, a spajaće dva londonska predgrađa u kojima živi 260.000 stanovnika.¹⁴⁹⁶ Novine su donosile prilog o Kolumbu i proslavi 400 godina otkrića Amerike.¹⁴⁹⁷ U štampi su bili tekstovi i o darvinizmu, teoriji evolucije. Pa jedan od tih tekstova kaže da se „naša omladina grdno zarazila tom darvinovom teorijom”.¹⁴⁹⁸

Razvoj tehnologije donosio je napredak i na polju oglašavanja. Da bi povećali interesovanje za nove proizvode, oglašavanje postaje svakodnevica na stranicama crnogorskih glasila. Šta se sve moglo naći na stranicama crnogorskih novina toga doba, a bila su otkrića i inovacije razvijenog svijetu? Tu su, prije svega, bili časovnici koji su se često reklamirali. Petog februara 1887. godine na zgradi Zetskog doma proradio je prvi i jedini časovnik u Crnoj Gori. Izvještavajući o tome u tekstu se ističe da bi bez njega „svaki činovnik u prijestolnici, bez rođenog svog časovnika, bio na muke, pa će razumjeti, koliko koja stvar, jednome obična i mala, može drugome biti velika”.¹⁴⁹⁹ Tako su se preporučivali satovi koji se proizvode u Beču, i to dobro regulisani satovi svih vrsta i najboljeg kvaliteta, a davala se garancija od pet godina, „jeftinije no ma u kojoj fabrici”. Cijena satova se kretala od 2 do 500 fiorina. Srebrni su bili od 2 do 20, a zlatni od 20 do 200 fiorina. Tu su još bili francuski salonski satovi, budilnici, jeftini sobni i kuhinski satovi.¹⁵⁰⁰ I u kasnijim godinama satovi se često reklamiraju, s naglaskom da je to novo čudo industrije. Njihova cijena je bila 5 franaka 70 santima.¹⁵⁰¹ Jedna od stvari koje je stanovništvo u Crnoj Gori moglo kupiti preko oglasa u novinama, a predstavljao je novinu, bio je časovnik budilnik, koji je noću bio osvijetljen. Prve vrste koštale su 2 fiorina i 25 novčića, a sa kalendarom 3 fiorina i 75 novčića. Satovi su dolazili iz Beča.¹⁵⁰² U Baru je 1894. godine postojala radnja koja je popravljala satove.¹⁵⁰³

Takođe, novine su pune oglasa za uvoz umjetničke robe, slika, časovnika svake vrste, od srebra, plata i tuča, dragoga kamenja, porculana, keramike, rukavica, četki. Tražila se pouzdana

¹⁴⁹⁵ Glas Crnogorca, broj 11, 1895, Cetinje, 11. mart 1895, 2.

¹⁴⁹⁶ Glas Crnogorca, broj 27, 1880, Cetinje, 5. jul 1880, 3.

¹⁴⁹⁷ Glas Crnogorca, broj 14, 1892, Cetinje, 4. april 1892, 1.

¹⁴⁹⁸ Onogošt, broj 27, 1899, Nikšić, 25. novembar 1899, 1.

¹⁴⁹⁹ Glas Crnogorca, broj 6, 1887, Cetinje, 8. februar 1887, 3.

¹⁵⁰⁰ Glas Crnogorca, broj 49, 1880, Cetinje, 29. novembar 1880, 4.

¹⁵⁰¹ Glas Crnogorca, broj 3, 1889, Cetinje, 15. januar 1889, 4.

¹⁵⁰² Glas Crnogorca, broj 48, 1890, Cetinje, 24. novembar 1890, 6.

¹⁵⁰³ Glas Crnogorca, broj 52, 1894, Cetinje, 3. decembar 1894, 4.

trgovačka kuća, koja bi sklopila ugovor sa firmom „James Miles and Son”.¹⁵⁰⁴ U oglasima ste mogli pročitati za prodaju engleske šivaće mašine marke „the flora”.¹⁵⁰⁵ Josif Bogdan, fabrikant kola u Budimpešti, nudio je jeftine, lijepe i odabrane karoce po cijeni od 170 fiorina. U svom asortimanu nudio je laka kola, fajetoni batari i zatvorena kola.¹⁵⁰⁶ Obučar Risto Rundo je javljao zainteresovanim strankama 1898. godine da je dobio zastupništvo od original Singer-mašina za Crnu Goru, tako da svaka porodica može lako dobru mašinu imati, a uz to daje plaćanje na rate.¹⁵⁰⁷ Kod Karla Đilena na Cetinju mogle su se 1890. godine uzeti posjetne karte za činovnike, trgovce i ostalo građanstvo.¹⁵⁰⁸ Stanovnicima Crne Gore pružena je mogućnost životnog osiguranja, koje je radila jedna američka agencija sa sjedištem u Kotoru.¹⁵⁰⁹

I u drugim područjima sistema komunikacije crnogorsko društvu se priključivalo evropskim standardima.¹⁵¹⁰ Jedna od mjera modernizacije je uvođenje međunarodnog sistema mjera u sistem Crne Gore. U gradovima koji su oslobođeni poslije 1878. godine važio je međunarodni sistem mjera, koje je Osmansko carstvo uvelo još 1869. godine. Taj sistem je bio najjednostavniji do tada, pa se nametala njegova primjerna na cijeloj teritoriji Crne Gore. Ministarstvo finansija je tek 22. aprila 1887. godine izdalo naredbu o uvođenju novih „*francuskih mjera*”,¹⁵¹¹ čime je ovaj sistem uveden na cjelokupnoj teritoriji Crne Gore, a u definitivnoj primjeni je od 1. januara 1888. godine. Postojali su brojni problemi u trgovini upravo zbog sporenja oko mjera.¹⁵¹² Što se tiče mjera za površinu, i dalje su ostajale stare mjere. Ranije je star bio mjer za zrnaste materije. Star je iznosio 60 kilograma ili 4 bagaša ili 40 oka. Bagaš je imao 10 oka. Jedna oka je bila 1,5 kilogram. Barski bagaš je imao 15 oka.¹⁵¹³ Tovar na konju je, na primjer, iznosio 100 oka. Mjera za tečnost bila je za vino vedro i iznosila je 24 oke, i barilo – 48 oka. U određenim mjestima barilo je imalo različitu veličinu, pa je crmničko barilo iznosilo 52 oke. Za rakiju je glavna mjera bila boca, od dvije oke ili tri litra. I ova mjera se razlikovala u pojedinim mjestima,

¹⁵⁰⁴ *Glas Crnogorca*, broj 41, 1888, Cetinje, 9. oktobar 1888, 4.

¹⁵⁰⁵ *Glas Crnogorca*, broj 28, 1888, Cetinje, 10. jul 1888, 4.

¹⁵⁰⁶ *Glas Crnogorca*, broj 46, 1889, Cetinje, 12. novembar 1889, 4.

¹⁵⁰⁷ *Glas Crnogorca*, broj 24, 1898, Cetinje, 13. jun 1898, 4.

¹⁵⁰⁸ *Glas Crnogorca*, broj 5, 1890, Cetinje, 28. januar 1890, 4.

¹⁵⁰⁹ *Glas Crnogorca*, broj 47, 1893, Cetinje, 20. oktobar 1893, 3.

¹⁵¹⁰ Holm Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, Beograd, 2008, 200.

¹⁵¹¹ Milovan Mušo Šćepanović, *Uvođenje međunarodnog sistema mjera u Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, godina XXXI (LI), knjiga XXXV, sveska 1–2, Titograd, 1978, 204.

¹⁵¹² Milovan Mušo Šćepanović, *Uvođenje međunarodnog sistema mjera u Crnoj Gori*, 204.

¹⁵¹³ Pavel Apolonovič Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti – Etnografija*, Cetinje, 1994, 382.

pa je tako Vasojevićka boca bila veličine tri oke.¹⁵¹⁴ Tek 1894. godine definitivno su uvedene nove mjere za površine, i to: santiar – 1 m², kao osnovna jedinica; ar = 100 m²; hektar = 10000 m².¹⁵¹⁵

U januaru 1893. godine norveški oficir Angel prvi je donio skije u Crnu Goru. Zvali su ga „*đavo na šticama*”. U Nikšiću je mjesni stolar po ugledu na njegove napravio prve skije.¹⁵¹⁶ Vijesti iz jula 1897. godine javljale su da su na Cetinju i Nikšiću stigli biciklisti iz Beograda.¹⁵¹⁷ Crnogorski đaci su, recimo, učili nautiku 1886. godine, gdje se školovalo više mladića. Tada su učili i strojarstvo u Trstu.¹⁵¹⁸ Novine, takođe, donose vijesti o novim puškama koje pucaju trideset puta u minuti i ne predstavljaju opasnost za one koji rukuju tim oružjem.¹⁵¹⁹

Krajem XIX i početkom XX vijeka Evropa ubrzanim koracima kreće ka novoj tehnici umjetnosti i produkcije – filmu. Na Cetinju je 1908. godine kupljen aparat za prikazivanje filmova. No i deset godina ranije, prema podacima Luke Milunovića, Crna Gora je imala prve dodire sa filmskom umjetnošću. Dolazak knjaza Nikole i porodice u Italiju zabilježila je filmska kamera, a film o tome prikazan je januara naredne godine.¹⁵²⁰ Porodica Petrović je 1898. godine posmatrala filmsku predstavu, takođe u Italiji. Prva filmska predstava na Cetinju zabilježena je 1902. godine, kada je bečki putujući bioskop „Uranija” dao filmsku projekciju.¹⁵²¹ Prvi film o Crnoj Gori snimljen je tada pod nazivom „U Crnim Brdima, na crnogorskom knjaževskom dvoru”. Prvi fotografski atelje otvorio je u Nikšiću Branko Šobajić krajem XIX vijeka, zahvaljujući kome je ostalo zabilježeno mnogo važnih momenata u višedecenijskoj vladavini knjaza Nikole.¹⁵²² Tim povodom knjaz Nikola ga je odlikovao medaljom za umjetnost.¹⁵²³

¹⁵¹⁴ Pavel Apolonovič Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti – Etnografija*, 383.

¹⁵¹⁵ Milovan Mušo Šćepanović, *Uvođenje međunarodnog sistema mjera u Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, godina XXXI, knjiga XXXV, sveska 1–2, Titograd, 1978, 205.

¹⁵¹⁶ M. Labović, *Kad su Crnogorci prvi put vidjeli skije, Pobjeda*, 4. januar 2006, Društvo.

¹⁵¹⁷ *Glas Crnogorca*, broj 30, 1897, Cetinje, 26. jul 1897, 4.

¹⁵¹⁸ Lj. Doklešić, *Prilozi iz istorije pomorske prošlosti Boke Kotorske i Crne Gore u časopisu Pomorstvo – Split*, Istorijski zapisi, knjiga XVI, sveska 3–4, Titograd, 1959, 306.

¹⁵¹⁹ *Glas Crnogorca*, broj 29, 1880, Cetinje, 19. jul 1880, 3.

¹⁵²⁰ Luka I. Milunović, *Crnogorski kinematografi 1908–1914*, Matica, broj 50, Cetinje, Podgorica, ljeto 2012, 294.

¹⁵²¹ Luka I. Milunović, *Crnogorski kinematografi 1908–1914*, 294.

¹⁵²² Maja Dragičević Roganović, *Počeci fotografije u Crnoj Gori kroz zbirku fotografija muzeja kralja Nikole*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, 6, 2010, 224.

¹⁵²³ *Glas Crnogorca*, broj 33, 1890, Cetinje, 19. avgust 1890, 3. Po sačuvanoj arhivskoj građi vidi se da je radio za Dvor na Cetinju. „Po nalogu Njegova Visočanstva uzradio sam fotografija 17/9 1899 fotografija crkve nove, komada 6 for 6, varoši Nikšića 3 for 3; 18/9 fotografija po Naredbi Njegova Visočanstva Nove Crkve, u četiri vida 12 for 12; 19/9 fotografija Novog Dvora u tri vida 6 for 6; 20/9 fotografije ikonostasa 4 for 4; 21/9 Njegovo Visočanstvo na hata 10 for 10; 19/10 Njegovo Visočanstvo na hata 12 for 12; 19/10 fotografije Njegovog dvora u Nikšić 3 for 3. U sve komada 56 čini for 46; za koje molim da mi se isplati” DACG, Uprava dvora, 1899, f. 43, 124.

Jedna od novina, kako ističe Rovinski, jeste i češći dolazak muzičara u Crnu Goru. Od kad su počeli da dolaze, djeca često pjevaju nove melodije i pokazuju interesovanje u muzičkom smislu.¹⁵²⁴ U Crnoj Gori se pojavljuju i prve razglednice, koje su pratile razvoj turizma. One su bilo obično sa crnogorskim motivima. Produkcija razglednica krajem vijeka bila je ogromna.¹⁵²⁵ Prvi turistički vodič Cetinje, štampan na francuskom jeziku, izašao je 1901. godine.¹⁵²⁶ Fotografije su krajem vijeka bili odlikovani, za izvrsne fotografske radnje, medaljom za umjetnost.¹⁵²⁷ Branko Šobajić se tako sa svojim fotografskim aparatom preporučivao i obavještavao zainteresovane stanovnike da ide za Danilovgrad, Podgoricu, Vir, Rijeku.¹⁵²⁸

Jedna od novina jeste i vatromet, kojim su se obilježavale razne proslave, jubileji i slično.¹⁵²⁹ Tako je za vrijeme zabave u čast imendana prestolonasljednika Danila 1892. godine više puta ispred „Zetskog Doma” puštan vatromet.¹⁵³⁰

XX

U skladu sa razvojem crnogorskog društva krajem XIX vijeka, sasvim je razumljivo da tehnološki napredak polako ulazi u sve njegove pore, iako još uvijek ima rudimentarni oblik. Sagledavajući danas značaj elektrifikacije i prve električne centrale u Crnoj Gori početkom XX vijeka, zaključujemo da ona predstavlja početak modernističnih procesa u ovoj privrednoj grani. Ona je i dokaz koliko je u Crnoj Gori bila prisutna svijest o tome. Važnost savremenih tehničkih otkrića, kao što je radio-telegrafski sistem, otkrića Nikole Tesle i mnoga druga, osjetila je i Crna Gora na prelazu dvaju vjekova.

Iz zvaničnih crnogorskih glasila toga doba može se vidjeti da su se na Cetinju pratila pomno sva savremena dešavanja u svijetu. Pisalo se o Edisonovom otkriću, postignućima Nikole Tesle, raznim drugim naučnim dostignućima. Željni saznanja o novim otkrićima, Crnogorci su rado pisali i govorili o njima.

¹⁵²⁴ *Glas Crnogorca*, broj 10, 1888, Cetinje, 6. mart 1888, 1.

¹⁵²⁵ Maja Đurić, *Počeci fotografije i turizma u Crnoj Gori*, Matica, 50, Cetinje, Podgorica, ljeto 2012, 368.

¹⁵²⁶ Đurić, *Isto*, 370.

¹⁵²⁷ *Glas Crnogorca*, broj 33, 1900, Cetinje, 19. avgust 1900, 4.

¹⁵²⁸ *Onogošt*, broj 19, 1900, Nikšić, 11. maj 1898, 4.

¹⁵²⁹ *Glas Crnogorca*, broj 30, 1899, Cetinje, 20. jul 1899, 2.

¹⁵³⁰ *Glas Crnogorca*, broj 51, 1892, Cetinje, 19. decembar 1892, 4.

2.6. Strategija razvoja saobraćaja u postberlinskoj Crnoj Gori

Sa porastom populacije u razvijenim evropskim, ali i balkanskim zemljama, sa razvojem privrede i društva u cjelini razvija se i saobraćaj. Na razvoj saobraćaja utiču mnogi faktori, počev od prirodnih bogatstava, geografskog položaja, do društveno-ekonomskog razvoja. Istorijski razvoj saobraćaja, bilo da se radi o predindustrijskom ili savremenom, povezan je sa razvojem ekonomskog sistema svake zemlje. Osnovne vrste saobraćaja drumski, željeznički, vodeni, vazdušni, žičani i bežični, pojedinačno čine saobraćajne veze, koje formiraju jedinstven saobraćajni sistem. Pojedine vrste saobraćaja veoma su stare, bilo da je riječ o pomorskom ili drumskom saobraćaju. Istorijski posmatrano, putevi predstavljaju jedan od najstarijih vidova saobraćaja kojima se obavlja veliki dio transporta u većini zemalja. Nova era, koja započinje krajem XIX vijeka u Evropi, povezana je za industrijsku revoluciju i primjenu parne mašine u projektovanju savremenih saobraćajnih sredstava. Nužan okvir evropske ekonomije predstavljao je mehanizam komunikacija, koji je bio riješen do 1880. godine s izumom parabroda i željeznice, koje je trebalo razviti i usavršiti. Željeznički sistem u Evropi u potpunosti je bio izgrađen do 1910. Tokom 80-ih godina XIX vijeka počeli su da se koriste transkontinentalni ekspresni vozovi, a ovaj oblik kopnenog saobraćaja preovladava sve do sredine XX vijeka.¹⁵³¹ U tom periodu došlo je i do unapređenja saobraćaja vodenim putem. Velika Britanija je bila najveći prevoznik morskim putevima, dok se jedna petina transporta u Francuskoj i Njemačkoj obavljala vodenim putem. Uvođenje parabroda umjesto jedrenjaka dovodi do povećanja saobraćajnog prometa.¹⁵³²

Da bi došlo do ekonomskog napretka Crne Gore, a samim tim i ulaska u red modernih država, trebalo je najprije riješiti problem saobraćajne nerazvijenosti i slabe komunikacijske povezanosti oblasti. U periodu od 1879. Crne Gora je počela da razmišlja da u kolskom, pomorskom, željezničkom saobraćaju napravi određene pomake, jer je znala da bez razvijenog saobraćaja nema ni ekonomskog napretka u zemlji. Državna vlast je priznavala da nema dovoljno materijalnih sredstava za realizaciju ovako složenih poslova i potpune komunikacijske povezanosti najvažnijih privrednih oblasti.¹⁵³³

¹⁵³¹ Džon Roberts, *Evropa 1880–1945*, 48.

¹⁵³² Dužina izgrađenih željezničkih pruga u periodu 1890. i 1910. bila je: Njemačka 29.000 km, Rusija 26.000 km, Francuska 21.000 km, Španija 8.000 km, Italija 6.500 km. Džon Roberts, *Evropa 1880–1945*, 48.

¹⁵³³ *Glas Crnogorca*, broj 4, 1883, Cetinje, 22. januar 1880, 1.

2.6.1. Kopneni saobraćaj

Kakvo je stanje puteva u Crnoj Gori prije Berlinskog kongresa, najslikovitije prikazuje tekst iz „Grlice”: *„Dva su glavna puta u Crnoj Gori: prvi i glavni vodi do Kotora, preko Njeguša, Cetinja, Doborskog sela i Ceklina na Crnojevića rijeku, a drugi, rastavljajući se sa prvim, od Njeguša ide preko Čeklića, Bjelica, Čeva i Pješivaca u Nikšiće, no tako su i jedan i drugi umnogijema mjestima rđavi i strmeni da jedva konj natovaren preko nji može hodati, i zato se gotovo sva trgovina na mazgama i na ženskim plećima prenosi.”*¹⁵³⁴

Među svim unutrašnjim potrebama državnim, koje je najprije trebalo rješavati, bila je izgradnja dobrih puteva. Vidimo da Crna Gora početkom posmatranog perioda nije imala nijednog puta, koji bi bio praktičan za saobraćaj. U pojedinim zvaničnim publikacijama objavljivani su članci u kojima se govorilo o stanju puteva i iznosili konkretni prijedlozi u cilju unapređenja saobraćaja. Tekstovi u „Glasu Crnogorca” su isticali da nova Crna Gora hoće dobre puteva kroz cijelu zemlju, hoće dobre i za morsku plovidbu ugodne portove na svojim pristanima.¹⁵³⁵ Ukazivano je na važnost puteva jer *„dobri putevi najviše pomažu da ljudi izađu iz usamljenosti, da se češće sastaju jedni s drugijima, da tim sastajanjem dođu jedni s drugima u dodir i tom prilikom da razmjenjuju među sobom što kom treba”*.¹⁵³⁶ Dobra saobraćajna sredstva, dobri putevi, nužni su da prekrate prostor i vrijeme, primiču ljude k ljudima i proizvode veći obrt i promet.¹⁵³⁷ Plan iz 1879. godine predviđao je da će, kada se sve izvede, zemlja biti izukršтана putevima, čija će dužina iznositi 250 kilometara i koji će ne samo među sobom povezivati sva znatnija središta trgovine i prometa u Crnoj Gori nego će stojati i u vezi s putevima koji vode na inostrana tržišta.¹⁵³⁸ Da nije nedostatka novca, obećavalo bi se i više.¹⁵³⁹ Kao jedna od dobrih strana navođeno je ulaganje u gradnju puteva, jer će *„putovi naši krenuti iz mrtvila i u život privesti tolika naša blaga zemaljska, koja do sad ležale kao mrtva zakopana u zemlji”*.¹⁵⁴⁰ Dovoljno je bilo za današnji

¹⁵³⁴ Grlica, 1835, 46–47.

¹⁵³⁵ Glas Crnogorca, broj 8, 1883, Cetinje, 20. februar 1883, 1.

¹⁵³⁶ Glas Crnogorca, broj 26, 1884, Cetinje, 24. jun 1884, 1.

¹⁵³⁷ Glas Crnogorca, broj 27, 1884, Cetinje, 1. jul 1884, 1. *„putevi su nužni i zbog toga što oni najviše pomažu, da se prenu iz mrtvila blaga, koja za nas tako reći leže zakopana, preko kojijeh nogama gazimo, mimo koja prolazimo i ne možemo da se koristimo njima; da se ta blaga, koja sada leže bez vrijednosti, puste u obrt, i da na taj način dobiju cijenu.”*

¹⁵³⁸ Glas Crnogorca, broj 4, 1880, Cetinje, 26. januar 1880, 1.

¹⁵³⁹ Glas Crnogorca, broj 43, 1882, Cetinje, 17. oktobar 1882, 1.

¹⁵⁴⁰ Glas Crnogorca, broj 44, 1879, Cetinje, 17. novembar 1879, 87.

naraštaj, kako tvrde pisci tekstova, ako bar izvede cijeli sistem suvozemnih puteva po Crnoj Gori.¹⁵⁴¹ Iako je državna vlast u zvaničnim novinama isticala napore da bi što bolje komunikacijski povezala Crnu Goru, taj plan se nije sprovodio željenom dinamikom i kvalitetom izvođenja radova. Izgradnja puteva išla je sporom dinamikom, sa čestim prekidima i po nekoliko godina. Razloga je bilo više za takvo stanje putne infrastrukture. Glavni uzrok je bio stanje rata, u kojem se crnogorska država dugo nalazila, pa su smatrali da je bolje biti bez puteva, nego da je neprijatelj na pragu od kuće.¹⁵⁴² Jedan od razloga sporosti izgradnje jeste i nedostatak novčanih sredstava, mada se ona nije mogla uvijek pravdati time, pošto je crnogorska vlast koristila besplatnu radnu snagu (vojnike), kao i radnu snagu koju je isplaćivala žitom, kao i neznatnim sredstvima od zajmova i dr. Radovi su omogućavali zapošljavanje siromašnog stanovništva, naročito u vrijeme sušnih i gladnih godina, kakva je bila 1888.

Oslobođenjem Nikšića, Podgorice, primorskih gradova Bara i Ulcinja, država je pristupila saobraćajnom povezivanju između njih. Prvo je izgrađen put od Cetinja do austrijske granice. Započet je 1879. godine i završen nakon dvije godine 1881. godine, dužine 26 km. Projektovao ga je inženjer Josip Slade. U istom periodu 1879–1881. gradio se put od Cetinja do Rijeke Crnojevića.¹⁵⁴³ Na ovom putu radili su svi bataljoni iz Riječke nahije.¹⁵⁴⁴ Ovaj put je zajedno sa putem Cetinje–austrijska granica tretiran kao cjelina. Trasa puta Cetinje–Rijeka Crnojevića dužine 16 km podijeljena je na dionice od po 200 m, koje su javno ponuđene zainteresovanim pojedincima ili društvima, koji su mogli uzeti od 200 do 1.000 m, izuzetno do 2.000 m, uz obavezu da ga završe do 20. septembra. Glavni projektant je bio Mašo Vrbica, uz nadzor inženjera Sladea. Cijena puta po radniku dnevno je bila od 6 f., za lakši, do 8 za teže dionice puta.¹⁵⁴⁵ Sredstva za građenje ovog puta podmirena su od državnog žita, i onog koje je prodato za vađevinu, kao i dotacijom 70.000 fiorina koje je obezbijedio knjaz Nikola.¹⁵⁴⁶ Ovaj put je kasnije produžen do

¹⁵⁴¹ *Glas Crnogorca*, broj 26, 1885, Cetinje, 7. jul 1885, 1.

¹⁵⁴² Marović, *Ekonomika istorija Crne Gore*, 229.

¹⁵⁴³ „Danas kreće tamo cijeli narod kučki te je uzeo biljete... da radom na put odužuje vađevinu državnog žita”. DACG, MUD, f. 3, 1. Jovan Lazović, *okružni kapetan – ministru unutrašnjih djela*. *Glas Crnogorca*, broj 36, 1879, Cetinje 23. septembar 1879, 3.

¹⁵⁴⁴ „... cijela vojska ide na radnju puta”. DACG, MUD, 1882, f. 30, 84. *Kapetan Pero S. Đurašković – ministru Mašu Vrbici*, 29. septembar 1881. „U ponedjelnik će vas bataleon zečki na put da rade. Dosad se radilo nared; drukčije se nije moglo nako da je velika šteta narodu... Sad će pregnuti sasvim”. DACG, MUD, 1882, f. 30, 48. *Brigadir Bogić Marković – ministru unutrašnjih djela Mašu Vrbici*, 10. oktobar, 1882.

¹⁵⁴⁵ Osim pomenute dvojice graditelja Sladea i Vrbice, kasnije je angažovan Marko Đukanović za put Rijeka Crnojevića – Virpazar. Marović, *Ekonomika istorija Crne Gore*, 230.

¹⁵⁴⁶ DACG, MUD, 1881, f. 19, 282.

Podgorice. U narednom periodu izgrađeni su putevi Virpazar–Bar, Podgorica–Nikšić, Podgorica–Plavnica, Rijeka Crnojevića – Virpazar, i još neki manji putevi. Pošto je put Virpazar–Bar smatran veoma bitnim za komunikaciju, crnogorska vlada je upućivala Crnogorce da rade na putu i pristaništu.¹⁵⁴⁷ Na gradnji puta od Bara do Virpazara u Sutormanu, koji je bio dug 36 km, dnevno je radilo oko 1.500 radnika, a završen je za 4 godine.¹⁵⁴⁸ Kako navodi Bojović, na putu od Danilovgrada do Bukovice dnevno je radilo i do 3.000 radnika.¹⁵⁴⁹ Vidimo da je na izgradnji puteva radio veliki broj ljudi.¹⁵⁵⁰ Tako je na putevima Rijeka Crnojevića – Podgorica, kroz Lješansku nahiju, koji je trasirao Mašo Vrbica, bilo angažovano oko 3.500 radnika, Virpazar – Rijeka Crnojevića 3.000, Cetinje – Njeguši od 1.200 do 1.500 radnika.¹⁵⁵¹ Tokom 1881. i 1882. godine rađeno je na putu između Cetinja i Grahova.¹⁵⁵² Rovinski daje podatak da je do sredine devedesetih godina XIX vijeka u Crnoj Gori bilo izgrađeno oko 195 km puteva.¹⁵⁵³

Za kratko vrijeme od 1879. do 1900. godine izrađena je mreža kolskih puteva: od Cetinja do austrijske granice (26 km), od Cetinja do Rijeke Crnojevića (16 km), od Podgorice do Plavnice (18 km) i nekoliko trasa krčanika: Čekanje–Danilovgrad–Vjeternik–Kolašin–Trešnjevo. Sredinom 1884. godine knjaz je naredio da se sagradi dobar put kolski od Plavnice do Podgorice i od Podgorice do Danilovgrada, i da taj put bude tako napravljen kako bi se vremenom mogla i željeznica prevući preko njega.¹⁵⁵⁴ Gradnja kolskog puta od Podgorice do Danilovgrada (18 km) završena je 1886. godine. Nakon završetka ove dionice, započeta je gradnja trase Danilovgrad–Nikšić (32 km), koja je završena 1892. godine. Radovi na putu Bar–Virpazar, u dužini od 38 km, trajali su od 1880. do 1888. godine. Izgradnja puta od Rijeke Crnojevića do Podgorice (30 km)

¹⁵⁴⁷ DACG, MUD, 1879, f. 8, 2443. *Vojvoda M. Đurović – vojvodi M. Vrbici*, 8. 12. 1879. DACG, MUD, 1879, f. 8, 2489. *P. Stanković – vojvodi M. Vrbici*, 12. 12. 1879. Josip Slade je organizovao rad na popravci pristaništa. DACG, MUD, 1879, f. 8, 2414. *J. Slade – vojvodi M. Vrbici*, 2. 12. 1879.

¹⁵⁴⁸ DACG, MUD, 1881, f. 19, 4.

¹⁵⁴⁹ Jovan R. Bojović, *Pregled ekonomskog razvitka i razvitka socijalističke misli u Crnoj Gori u XIX vijeku*, Istorijski zapisi, godina XXXIX (LIX), sveska 3, Titograd, 1986, 38.

¹⁵⁵⁰ *Glas Crnogorca*, broj 6, 1880, Cetinje, 9. februar 1880, 4.

¹⁵⁵¹ Branislav Marović, *Nikola I i ekonomski razvoj države – planovi i ostvarenja*, u *Kralj Nikola – Ličnost, djelo, vrijeme*, Podgorica, 1998, tom I, 563. *Glas Crnogorca*, broj 9, 1890, Cetinje, 25. februar 1890, 4. *Glas Crnogorca*, broj 22, 1890, Cetinje, 26. maj 1890, 2.

¹⁵⁵² *Krivošijaska i hercegovačka buna, 1881/82, (2)*, Zapisi, knjiga XVII, sveska 2, Cetinje, 1937, 106. *Boško Vrbica, 19. XI 1881. Krivošijaska i hercegovačka buna, 1881/82, (2)*, Zapisi, knjiga XVII, sveska 2, Cetinje, 1937, 105. *Vrbica Bošku 23. I 1882. Krivošijaska i hercegovačka buna, 1881/82, (12)*, Zapisi, knjiga XVIII, sveska 6, 1937, 367.

¹⁵⁵³ U upotrebi su bili putevi od Kotora do Cetinja u dužini od 42 km, dok je na teritoriji Crne Gore bio veći dio od 28 km, zatim Cetinje – Rijeka Crnojevića oko 17 km, Rijeka Crnojevića – Podgorica 28 km, Podgorica–Danilovgrad 22 km, Danilovgrad–Nikšić 28 km, Podgorica–Plavnica na Skadarskom jezeru 18 km, Virpazar–Bar 35 km i Bar–Pristan 5 km. Pavel Apolonovič Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti – Etnografija*, Cetinje, 1994, 467.

¹⁵⁵⁴ *Glas Crnogorca*, broj 31, 1884, Cetinje, 29. jul 1884, 1.

trajala je od 1899. do 1890. godine. Put od Rijeke Crnojevića do Vira, dužine 26 km, dugo je građen, čak 9 godina (1896–1905). Kolski put od Bara do Ulcinja, dužine 30 km, započet je 1903. i trajao je do 1905. Započeti kolski putevi na relaciji Nikšić–Grahovo–Šavnik, Podgorica–Kolašin–Andrijevića nijesu bili završeni do 1905. godine.¹⁵⁵⁵ Prema publikaciji „Pedeset godina na prestolu Crne Gore”, od 1879. do 1910. godine izgrađeno je 464 km kolskih puteva. Krajem vijeka počeo se praviti novi put od Nikšića do Morakova, gdje je bio zabran knjaza Nikole.¹⁵⁵⁶ Dionica puta od Cetinja do Danilovgrada, do mjesta Bijele Rudine, gdje nailazi na staru, ali „*pokvaremu džadu*”, koja vezuje Danilovgrad sa Rijekom, izgrađena je i saobraćaju predata sredinom 1900. godine.¹⁵⁵⁷

Na osnovu arhivske građe može se doći do zaključka da je državna vlast koristila besplatnu radnu snagu, pa je tako Ministarstvo vojno donijelo naredbu 1888. godine da svaki odrasli Crnogorac mora raditi na putevima po deset dana.¹⁵⁵⁸ Kasnije se kuluk mogao zamijeniti za novac.¹⁵⁵⁹ Kuluk je bio podesan oblik za mobilisanje radne snage za gradnju puteva i drugih objekata.¹⁵⁶⁰ Da su putevi do Berlinskog kongresa rađeni kulukom, svjedoči i arhivska građa, između ostalih i pismo Senata Miru Pavićevu Vlahoviću iz Rovaca, u kojem se naređuje da globi svakog ko nije došao na put da radi.¹⁵⁶¹ Tokom gladnih godina, jedan dio naroda je radio na državnim putevima, za svoje nadnice dobijao je nagradu u novcu ili u žitu.¹⁵⁶² Godinu dana poslije Berlinskog kongresa, knjaz je jednom okružnicom kapetanima javljao da se zbog gladi koja je

¹⁵⁵⁵ *Pedeset godina na prestolu Crne Gore*, Cetinje, 1910, 239–241. Nikšić–Šavnik (1905–1914); Nikšić–Grahovo (1905–1914); Podgorica–Kolašin (1901–1906); Podgorica–Andrijevića (1905–1910). Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, 231.

¹⁵⁵⁶ *Onogošt*, broj 36, 1900, Nikšić, 7. septembar 1900, 4.

¹⁵⁵⁷ *Glas Crnogorca*, broj 35, 1900, Cetinje 2. septembar 1900, 3.

¹⁵⁵⁸ Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, 109. „Po najvišem odobrenju Njegova Visočanstva Gospodara, Državni je savjet riješio da svaki radni Crnogorac, bez razlike zanimanja ili čina, mora raditi na putove – opšte, plemenske ili seoske – svake godine po deset dana, počinjući od godine 1888. mjeseca novembra. Za radnika smatra se svaki Crnogorac od 16 do 60 godina. Od ovog se rada izuzimlju: đakovi, ranjenici koji su za rad onesposobljeni i ostali... onakaženi i bolesni ljudi... Ostalom pak radnom Crnogorcu, koji nebi zbog svojih privatnih poslova, dužnosti ili zbog svoje bolesti mogao sam sobom oditi na rad – ostavlja se na volju da nađe mjesto sebe dobrog radnika, koji će ga zamijeniti i mjesto njega odraditi ono što ga pripadalo bude”. DACG, MUD, 1888, f. 66, 1284. Mjesto rada je određivalo Ministarstvo građevina, vođena je evidencija o svakom pojedincu, a radnici su morali dolaziti rano, a vraćati kasno naveče.

¹⁵⁵⁹ Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, 110.

¹⁵⁶⁰ Put Cetinje – Rijeka Crnojevića – Bjelopavlići 1868. godine izgrađen je kulukom. „Svi su ovi putovi i staze u primitivnom stanju... osim puta od Cetinja preko Crnojevića Rijeke do Bjelopavlića i od Cetinja do Čeva, koji je narod kulukom načinio 1868 god.” Nićifor Dučić, *Crna Gora, Bilješke*, Beograd, 1874, 31.

¹⁵⁶¹ Do Berlinskog kongresa putevi su građeni kulukom što potvrđuje dokumenat u kome se kaže da se globe svi oni koji nijesu došli put da rade. DACG, CS, 1874, f. I, 496. *Senat – Miru Pavićevu Vlahoviću*.

¹⁵⁶² *Glas Crnogorca*, broj 45, 1888, Cetinje, 6. novembar 1888, 3, vijesti iz Njeguša 28. oktobra. Onaj ko nije mogao raditi, dobijao je žito na udugu, kao i oni koji su ga uzimali da ga otkupe.

vladala žito može dati samo za ljude koji rade na putevima. Na pojedinim dionicama radile su grupe radnika od nekoliko stotine do nekoliko hiljade. Radili su iz svih krajeva Crne Gore, ali pretežno iz brdskih i hercegovačkih plemena.¹⁵⁶³ Na putevima su radili i oni koji su na taj način plaćali vađevinu. Godine 1880. godine zbog austrijskih subvencija u žitu, mogao se uposliti veći broj radnika. Osim izgradnje puteva u kasnijem periodu bilo je posla oko podizanja novih varoši, mostova, raznih poljoprivrednih radova.¹⁵⁶⁴ Vidimo da je u ovom vremenu bilo veoma važno pitanje radne snage, zbog izgradnje saobraćajnica, kao i drugih građevina, pa je državna vlast preko kuluka mobilisala veliki dio stanovništva, a nerijetko je raznim načinima umanjivala troškove u vezi sa isplatama.¹⁵⁶⁵ Putevi su građeni najosnovnijim ručnim alatom, o kome se starala država. Kako je alat bio lošijeg kvaliteta za njegovu popravku angažovane su i kovačke radionice. Tako je na dionici puta Rijeka Crnojevića – Podgorica bilo čak 10 radionica sa 20 kovača. Putevi su građeni neobrađenim i obrađenim kamenom, dok su potporni zidovi bili od kvalitetnijeg materijala.

Poslije trasiranja puteva rađena je podjela dionica „na čete”, a zatim je određivano koliki dio puta četa mora da uradi.¹⁵⁶⁶ Ukoliko su na izgradnji puta radili mještani, onda im se plaćalo žitom.¹⁵⁶⁷ Ponekad je država zaključivala ugovor sa građevinskim firmama za izgradnju puteva, mada je to bilo neisplativo za državu.¹⁵⁶⁸ Jedan od uzroka sporijoj gradnji jeste i nedostatak sredstava, jer je vlast često prekidala radove, pomjerala rokove završetka.¹⁵⁶⁹

Kako je država nastojala da uštedi, često se to odražavalo i na kvalitet radova. Širina kolovoza pretežno je trebala biti od 4 do 6 m, sa nagibom od 7%, mada je u nekim slučajevima

¹⁵⁶³ Đoko Pejović, *Uzroci masovnog iseljavanja stanovništva iz Crne Gore (1878–1916)*, Istorijski zapisi, godina XV, knjiga XIX, sveska 2, Titograd, 1962, 234.

¹⁵⁶⁴ Pejović, *Isto*, 235.

¹⁵⁶⁵ DACG, MUD, 1886, f. 60, 477. *Okružni barski kapetan – Ministarstvu unutrašnjih djela*, 6. 6. 1886. DACG, MUD, 1887, f. 62, 341. *Vojvoda S. Popović – Ministarstvu unutrašnjih djela*, 8. 3. 1887. DACG, MUD, 1888, f. 66, 230. *S. Vrbica i S. Andrić – F. Petroviću*, 14. 2. 1888. DACG, MUD, 1889, f. 70, 80. *Okružni kapetan Lazović – F. Petroviću*, 16. 1. 1889. DACG, MUD, 1889, f. 70, 91. *Okružni kapetan Lazović – F. Petroviću*, 18. 1. 1889. DACG, MUD, 1889, f. 70, 54. *Vojvoda S. Popović – F. Petroviću*, 11. 1. 1889.

¹⁵⁶⁶ DACG, MUD, 1889, f. 70, 27. *N. Kusovac – dežurnom adutantu*, 6. 1. 1889. Živko M. Andrijašević, *Crnogorska vlast i ekonomski problemi Crne Gore (1878–1912)*, Glasnik odjeljenja društvenih nauka, CANU, knjiga 20, Podgorica, 2010, 332.

¹⁵⁶⁷ Nadnica je iznosila 4 kg žita. DACG, MUD, 1890, f. 74, 224. *F. Petrović – vojvodi B. Petroviću*, 23. 2. 1890.

¹⁵⁶⁸ DACG, MUD, 1888, f. 67, 1311. *F. Petrović – radnicima*, 15. 5. 1888.

¹⁵⁶⁹ DACG, MUD, 1886, f. 60, 889. *F. Petrović – preduzimačima*, 26. 8. 1886. DACG, MUD, 1888, f. 67, 1530. *F. Petrović – Mašu Stankovu*, 21. 6. 1888.

projektovana širina bila čak i 2 m.¹⁵⁷⁰ Da u pojedinim slučajevima kvalitet radova nije zadovoljavao standarde, pokazuje i primjer iz Ulcinja, gdje je put od ulcinjske varoši do kanala, kao i drugi od Svetog Đorđa do Zoganja rađen osamdesetih godina. Oba puta su bila sasvim oštećena, jer na njima nikakve popravke u tom periodu nije bilo.¹⁵⁷¹ Sličan slučaj je i sa putem od Orje Luke do Zagorka, koji je na dosta mjesta oštećen, pa je trebalo hitno da se popravi.¹⁵⁷² Identična situacija je bila i sa putem od Zagreda put Careva mosta.¹⁵⁷³ Kvalitet radova nije bio zadovoljavajući ni kod saobraćajnice od Virpazara do barskog pristaništa.¹⁵⁷⁴ Oštećenja na putevima bila su i na dionici od Bara prema Ulcinju i Skadru.¹⁵⁷⁵ Slično je bilo i na drugim putevima.¹⁵⁷⁶ Putevi u Moračkoj nahiji bili su neprohodni, te se zbog oštećenja puta prema Nikšiću gubila veza sa Hercegovinom.¹⁵⁷⁷ Plemenski putevi su se nalazili u lošem stanju, tako da su neki od njih postali neprohodni. Čim jesen nastupi, Gornja Morača nema vezu sa Donjom Moračom i Kolašinom. Takođe, put od Kolašina, preko Lipova ka Vratlu i Nikšićkoj nahiji nije bio u dobrom stanju.¹⁵⁷⁸ I poslije izgradnje puteva bilo je dosta problema oko istih. Tako okružni kapetan Lazović izvještava Božu Petrovića da je potrebno da se popravi put u Mazanici više Doljana. Bilo je pšotrebno narediti Bratonožićima i Kućima da poprave tu dionicu, od vrha Doljana do vrha Vjeternika, jer je tada bilo najzgodnije vrijeme pošto se narod najmanje bavio svojim domaćim radovima.¹⁵⁷⁹ Tomaš Vukotić se obraćao Božu Petroviću 1890. godine kako bi se popravio put od Podgorice do Andrijevice i dalje do granice sa Beranama.¹⁵⁸⁰

¹⁵⁷⁰ Živko Andrijašević, *Crnogorska ideologija 1880–1918*, 279. Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, 231. DACG, MUD, 1886, f. 60, 843. F. Petrović – M. Vrbici, 19. 8. 1886. DACG, MUD, 1886, f. 59, 27. Ugovor komandira N. Kusovca.

¹⁵⁷¹ DACG, MUD, 1894, f. 89, 168, 24. decembar 1894. Vojvoda S. Popović – Ministarstvu unutrašnjih djela, 24. 12. 1894.

¹⁵⁷² DACG, MUD, 1895, f. 92, 179/4, Božo Petrović – komandiru Krstu Boškoviću, Danilovgrad, 8. februar 1895.

¹⁵⁷³ DACG, MUD, 1895, f. 92, 194/2, Ministarstvo unutrašnjih djela – Radomiru Nikčeviću, Nikšić, 17. februar 1895.

¹⁵⁷⁴ Konstatuje se da je put na više mjesta propao, voda je uništila pješčanu podlogu. DACG, MUD, 1890, f. 74, 524. P. Jovović – Ministarstvu unutrašnjih djela, 17. 9. 1890. U izvještaju iz 1893. godine navodi se da je i pored popravke put bio na više mjesta zatrpan, tako da kola nijesu mogla njime proći, a i most je bio u lošem stanju. DACG, MUD, 1893, f. 86, 297. P. Jovović – Ministru unutrašnjih djela, 19. 9. 1893.

¹⁵⁷⁵ DACG, MUD, 1889, f. 73, 901. Vojvoda S. Popović – Ministarstvu unutrašnjih djela, 7. 10. 1889.

¹⁵⁷⁶ DACG, MUD, 1895, f. 92, 117. S. Vrbica – Ministarstvu unutrašnjih djela, 28. 2. 1895. DACG, MUD, 1895, f. 92, 119. M. Đukanović – Ministarstvu unutrašnjih djela, 16. 2. 1895. DACG, MUD, 1895, f. 92, 175. S. Vojvoda B. Petrović Njegoš – komandiru K. Boškoviću, 3. 5. 1895.

¹⁵⁷⁷ DACG, MUD, 1900, f. 120, 928. Brigadir J. Martinović – ministru unutrašnjih djela, 26. 9. 1900.

¹⁵⁷⁸ DACG, MUD, 1900, f. 120, dokument 928 (2), Brigadir Jovo Martinović – Božu Petroviću, 26. septembar 1900.

¹⁵⁷⁹ DACG, MUD, 1889, f. 70, dokument 80 (2), Okružni kapetan Lazović (Podgorica) – Božu Petroviću. Trebalo je izdati naredbu jednom kućkom komandiru da se popravi cijela linija puta od Mazanice do Bioča, koja se iskvarila.

¹⁵⁸⁰ DACG, MUD, 1890, f. 76, dokument 1274 (2), T. Vukotić – Božu Petroviću, Andrijevice 20. jul 1890.

U crnogorskoj štampi česti su bili izvještaji oko izgradnje puteva. Praćena je njihova izgradnja, sa podacima koliko ljudi trenutno radi na njima, kakvi su uslovi, informisano je o posjetama stranaca i proračunima oko izgradnje.¹⁵⁸¹ Prilikom izgradnje puteva dolazilo je do nesrećnih slučajeva u kojima su stradali radnici.¹⁵⁸² Bilo je i problema zbog vremenskih nepogoda, pa su prilikom velikih snjegova, putevi bili zavijani, jer se javljao problem oko čišćenja. Diližansa nije mogla da saobraća.¹⁵⁸³ Zabilježen je slučaj iz februara 1888. godine kada su zbog smetova i snijega putevi bili neprohodni, pa je i kasnila distribucija lista „Glas Crnogorca”. Tako je broj 51 za 1887. godinu stigao u Jezera tek u februaru, odnosno trebalo mu je više od mjesec dana da dođe sa Cetinja u Jezera. Novinari navode da je za to vrijeme taj broj stigao, ne samo do Amerike nego i na drugi kraj Amerike, do San Franciska.¹⁵⁸⁴ Visina snijega na pojedinim dionicama iznosila je i po 2 metra.¹⁵⁸⁵ Vremenske nepogode su bile česte i uticale su na saobraćajne prilike. Tako, recimo, kapetan bratonožićki januara 1895. godine javlja da neprestano snijeg pada, i da se zatvara put uz Vjeternik. Naređivalo se stanovništvu da put odmah očiste do granice Ljevorječke.¹⁵⁸⁶ Poslije nevremena pokazivali su se nedostaci na putu prema Sutormanu. Na 6 mjesta put je morao da se popravlja. Bio je lošeg kvaliteta, česta su zakrpljenja, most je napravljen, ali se slabo i pješke moglo preko njega.¹⁵⁸⁷

Da se vodilo računa i o seoskim putevima, pokazuju primjeri da je vojničkim glavarima spadalo u dužnost da se brinu o njima. Svakom plemenu davan je besplatno barut, samo kad zatraže za popravke puteva. Svaki vojnik bio je dužan da po 10 dana besplatno radi na putevima. Predlagalo se da svi učitelji i svještenici napišu izvještaje o seoskim putevima onih mjesta gdje su se nalazili, kako bi imali tačan pregled seoskih puteva, koji su zahtijevali poboljšanje. U tekstovima se slikovito navodilo: „*šta je selo bez puteva*” – *ništa drugo „do slijepac bez vođe*”.¹⁵⁸⁸ Krajem vijeka vladalo je mišljenje da su Crnoj Gori najveća potreba dobri putevi, pored svih drugih težnji. U pojedinim nahijama nije bilo ni krčanika. Sa dolaskom zime i sniježnih nameta svaki saobraćaj se prekidaio, i nastajale su štete. Stočarske nahije nijesu mogle da gone svoju stoku po

¹⁵⁸¹ *Glas Crnogorca*, broj 23, 1880, Cetinje, 7. jun 1880, 4.

¹⁵⁸² DACG, MUD, 1888, f. 67, dokument 1460/51, *Mašo Stankov – Filipu Petroviću*.

¹⁵⁸³ *Glas Crnogorca*, broj 51, 1886, Cetinje, 23. decembar 1886, 3. *Glas Crnogorca*, broj 5, 1892, Cetinje, 1. februar 1892, 3.

¹⁵⁸⁴ *Glas Crnogorca*, broj 7, 1888, Cetinje, 14. februar 1888, 3.

¹⁵⁸⁵ *Glas Crnogorca*, broj 3, 1891, Cetinje, 12. januar 1891, 1.

¹⁵⁸⁶ DACG, MUD, 1895, f. 76, dokument 64, *Lazović – Božu Petroviću*, 20. januar 1895.

¹⁵⁸⁷ DACG, MUD, 1893, f. 86, dokument 297, *Pero Jovanović – ministarstvu unutrašnjih djela*, 24. oktobar 1893.

¹⁵⁸⁸ *Glas Crnogorca*, broj 19, 1899, Cetinje, 8. maj 1899, 1, 2.

pazarima. Predlagalo se da se, dok se ne naprave kolski putevi, barem prokrče po nahijama putevi po kojima bi se moglo jahati.¹⁵⁸⁹ Preko većih rijeka gradili su se kameni ili drveni mostovi.¹⁵⁹⁰ Veći mostovi bili su preko Zete kod Danilovgrada, Piperski most između Podgorice i Spuža, Vezirov most na Morači u Podgorici, Mirkov most preko Sitnice na putu Podgorica–Cetinje. Najimpozantniji most je bio preko Zete u Nikšićkom polju dužine oko 870 metara.¹⁵⁹¹ U pojedinim krajevima gdje nije bilo mostova, ljudi su prevoženi preko rijeka skelom na plutu, odnosno na povezana brvna, koja su imala krmu i jedno veslo. Takvih slučajeva imamo u Pivi, zatim preko rijeke Zete.¹⁵⁹² Bilo je primjera da se zajedničkim snagama iz Crne Gore i Osmanskog carstva rade mostovi. Takav slučaj se desio 1897. godine u Šarancima, gdje je napravljen drveni most preko Tare u dužini od 70 metara.¹⁵⁹³ U nikšićkom polju na gornjopoljskom Viru 1898. godine počeo se graditi kameni most dužine 90, širine 6, a visine 7 m, sa pet okana.¹⁵⁹⁴

U zvaničnim vladinim novinama isticani su naponi koje je država sprovodila u pravcu što boljeg komunikacijskog povezivanja države, pa su u tom pravcu bile upućene i česte zahvalnice knjazu, jer je napravio „*program za rad na preobražaju Crne Gore, i u taj program na prvo mjesto stavio gradnju dobrih puteva preko cijele Crne Gore.*”¹⁵⁹⁵ Knjaz je novčano pomagao izgradnju puteva, pa je tako 1888. godine dao 100 fiorina za izgradnju puta od Presjeke do Nikšića,¹⁵⁹⁶ a 1889. godine 10.000 fiorina za izgradnju puta od Danilovgrada do Nikšića.¹⁵⁹⁷

Izgradnja dobrih puteva omogućavala je uspostavljanje organizovanog saobraćaja u Crnoj Gori. Povezivanjem Cetinja sa drugim gradovima – Kotorom, Rijekom Crnojevića, Podgoricom, Danilovgradom, Nikšićem, Barom, Virpazarom, osnivanjem Uprave pošta i telegrafa, uspostavlja se prevoz putnika i roba, najprije dilažansom, a potom i omnibusom i automobilom. Prva kočija na putu od Cetinja do Kotora pošla je 19. maja 1881. godine. Njome se vozila knjeginja Milena sa Danilom i pratnjom. Na ovom putu su bile tri kočije i one su pratile Milenu koja je tada išla za Petrograd. Zvanična crnogorska glasila su izvještavala da je ovo prvi veliki trijumf mirnog i

¹⁵⁸⁹ *Onogošt*, broj 1, 1899, Nikšić, 13. maj 1899, 1.

¹⁵⁹⁰ Pavel Apolonovič Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti – Etnografija*, Cetinje, 1994, 468.

¹⁵⁹¹ Pavel Apolonovič Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti – Etnografija*, 469.

¹⁵⁹² Pavel Apolonovič Rovinski, *Isto*, 470.

¹⁵⁹³ *Glas Crnogorca*, broj 8, 1897, Cetinje, 22. februar 1897, 3.

¹⁵⁹⁴ *Glas Crnogorca*, broj 43, 1898, Cetinje, 24. oktobra 1898, 4. *Nevesinje*, broj 25, 1898, Nikšić, 21. oktobar 1898, 4.

¹⁵⁹⁵ *Glas Crnogorca*, broj 22, 1885, Cetinje, 9. jun 1885, 1.

¹⁵⁹⁶ DACG, MUD, 1888, f. 69, 2551.

¹⁵⁹⁷ DACG, MUD, 1889, f. 70, 212.

kulturnog rada Crne Gore. Put je bio sagrađen temeljno i solidno po pravilima moderne građevinske tehnike.¹⁵⁹⁸ Prvi koji je prošao novim putem od Danilovgrada do Nikšića 28. maja 1892. godine bio je knjaz Nikola sa četvoro kola. U njegovoj pratnji bio je otomanski poslanik, serdar Rade Plamenac, Filip Petrović, Milutin Vukotić i 29 gardista, na konjima.¹⁵⁹⁹

Upraviteljstvo crnogorske pošte izdavalo je raspored još u početku posmatranog perioda. Taj raspored je mogao biti ljetnji i zimski. Pošta je sa Cetinja polazila ponedjeljkom, četvrtkom i subotom za Kotor, dok je iz Kotora dolazila ponedjeljkom, srijedom i subotom. Kasnije je stizala i nedjeljom.¹⁶⁰⁰ Radno vrijeme je bilo od 9 do 12 i od 16 do 18 časova za predaju pošte.¹⁶⁰¹ Već 1880. godine širi se lista mjesta gdje stiže dilažansa sa poštom. Sada su obuhvaćeni i Rijeka, Bar, Danilovgrad, Nikšić i Podgorica, gdje se ide srijedom.¹⁶⁰² Od Cetinja do Rijeke cijena puta iznosila je 4 fiorina, dok je povratna karta koštala 6 fiorina. Istu sumu je trebalo izdvojiti za relaciju od Rijeke do Podgorice. Od Podgorice do Danilovgrada put je koštao 3, a povratna karta 5 fiorina. Od Danilovgrada do Nikšića u jednom pravcu trebali ste izdvojiti 6, a povratna karta stajala je 8 fiorina. Od Vira do Bara karta je koštala 9, a od Cetinja do Kotora u jednom pravcu 10, a povratna karta 16 fiorina.¹⁶⁰³ Kasnije su se cijene karata smanjile. Dilažansa je 1886. godine kretala sa Cetinja utorkom u 5 ujutru za Kotor, a vraćala se isti dan u 7 popodne. S druge strane, polazila je sa Cetinja za Rijeku, Bar, Ulcinj, Danilovgrad, Nikšić i Podgoricu srijedom, a vraćala se nedjeljom.¹⁶⁰⁴ Tarifa se vremenom poskupljivala. Tako da je put od Rijeke do Skadra u novembru 1886. godine za prvu klasu iznosio 375 novčića, za drugu klasu 250 novčića, a za treću klasu 125 novčića. Prtljag se naplaćivao 40 novčića.¹⁶⁰⁵ Braća Šobajići su 1887. godine davali oglas o prevozu putnika i tereta na relaciji od Nikšića do Plavnice. Uredili su posluhu za prenos soli od državnog magazina, Plavnice za Danilovgrad i Nikšić. Pošto nije bio izgrađen put Nikšić–Danilovgrad, putnici su jahali konje za 1 florin, a isto toliko su izdvajali ako su prevozili

¹⁵⁹⁸ *Glas Crnogorca*, broj 20, 1881, Cetinje, 17. maj 1881, 4. *Glas Crnogorca*, broj 21, 1881, Cetinje, 24. maj 1881, 4. *Glas Crnogorca*, broj 22, 1881, Cetinje, 31. maj 1881, 1.

¹⁵⁹⁹ *Glas Crnogorca*, broj 25, 1892, Cetinje, 20. jun 1892, 3.

¹⁶⁰⁰ *Glas Crnogorca*, broj 27, 1879, Cetinje, 21. jul 1879, 4.

¹⁶⁰¹ *Glas Crnogorca*, broj 10, 1879, Cetinje, 24. mart 1879, 4.

¹⁶⁰² *Glas Crnogorca*, broj 12, 1880, Cetinje, 22. mart 1880, 4.

¹⁶⁰³ Ilija M. Vujošević, Veselin S. Popović, *PTT komunikacija u Crnoj Gori 1869–1916*, Matica, 68, Cetinje, Podgorica, zima 2016, 177.

¹⁶⁰⁴ *Glas Crnogorca*, broj 19, 1886, Cetinje, 13. maj 1886, 4. *Glas Crnogorca*, broj 11, 1887, Cetinje, 15. mart 1887, 4.

¹⁶⁰⁵ *Glas Crnogorca*, broj 45, 1886, Cetinje, 11. novembar 1886, 4.

do 100 kg tereta. Od Danilovgrada do Mirkove varoši naplaćivali su 34 novčića.¹⁶⁰⁶ Da bi se olakšao prevoz u oglasima se reklamiraju karoce po 170 fiorina od strane Josifa Bogdana, fabrikanta kola u Budimpešti.¹⁶⁰⁷ U posmatranom periodu zabilježene su i nepouzidane vijesti, posebno oko prevoza putnika diližansom na relaciji Cetinje–Kotor.¹⁶⁰⁸ Vožnja diližansom do Kotora bila je svaki dan osim subotom. Vozne karte su se izdavale kod poštanskih ureda na Cetinju i u Kotoru, kao i na stanicama na Njegušima i Čekanju. Vozna taksa Cetinje–Kotor iznosila je 2 fiorina, Njeguši–Kotor 1 fiorin i 20 novčića, a Cetinje–Njeguši 80 novčića. Putnici su mogli da nose sa sobom do 10 kilograma prtljaga.¹⁶⁰⁹ Krajem vijeka u oglasima je stajalo da vozna pošta sa Cetinja za Kotor kreće u 8 časova, a u Kotor stiže u 14 časova.¹⁶¹⁰ U septembru te godine počela je veza sa Nikšićem. Cijene karata su bile od Cetinja do Rijeke 80 novčića, do Podgorice 2 fiorina, do Danilovgrada 3 fiorina, do Bogetića 3 fiorina i 60 novčića, a do Nikšića 4 fiorina. Diližansa je išla svaki drugi dan.¹⁶¹¹ Od Šavnika do Nikšića trebalo je sedam sati putovanja. Put je vodio preko Krnova, koji je zimi bio veoma nepristupačan. Dešavalo se da se i putnici smrznu. Iz Nikšića je svakog ponedjeljka u 8 sati polazila pošta, a dolazila u Šavnik u 5 po podne. Iz Šavnika je išla za Žabljak svakog utorka u 8 ujutru, a dolazila u Žabljak u 5 po podne.¹⁶¹²

Na putevima je počeo da saobraća i omnibus, pa je tako između Cetinja i Rijeke kretao svaki dan, i to putovanje je trajalo sat i 45 minuta. Pomenimo i da se od Rijeke do Cetinja putovalo 2 sata i 45 minuta. Cijena do Rijeke bila je 80 novčića. Putnik je sa sobom mogao nositi 5 kilograma prtljaga besplatno.¹⁶¹³ Putovanje voznom poštom na relaciji Cetinje–Kotor trajalo je 6 sati. Takođe, 6 sati trajala su putovanja od Cetinja do Podgorice, kao i od Podgorice do Nikšića.¹⁶¹⁴ Godine 1898. počela je da saobraća vozna pošta između Bara, barskog Pristana i Vira.¹⁶¹⁵ Poštanski omnibus počeo je prevoziti izletnike sa Cetinja na Belveder i u Bajice, a planirano je bilo da tako radi svakog praznika i svake nedelje.¹⁶¹⁶

¹⁶⁰⁶ *Glas Crnogorca*, broj 31, 1887, Cetinje, 2. avgust 1887, 4.

¹⁶⁰⁷ *Glas Crnogorca*, broj 46, 1889, Cetinje, 12. novembar 1889, 4.

¹⁶⁰⁸ *Glas Crnogorca*, broj 33, 1895, Cetinje, 12. avgust 1895, 3.

¹⁶⁰⁹ *Glas Crnogorca*, broj 34, 1895, Cetinje, 19. avgust 1895, 4.

¹⁶¹⁰ *Glas Crnogorca*, broj 17, 1899, Cetinje, 24. april 1899, 4.

¹⁶¹¹ *Glas Crnogorca*, broj 37, 1895, Cetinje, 7. septembar 1895, 4.

¹⁶¹² *Nevesinje*, broj 9, 1898, Nikšić, 1. jul 1898, 3, 4.

¹⁶¹³ *Glas Crnogorca*, broj 14, 1897, Cetinje, 5. april 1897, 4.

¹⁶¹⁴ *Glas Crnogorca*, broj 36, 1897, Cetinje, 6. septembar 1897, 3, 4.

¹⁶¹⁵ *Glas Crnogorca*, broj 36, 1898, Cetinje, 5. septembar 1898, 3.

¹⁶¹⁶ *Glas Crnogorca*, broj 13, 1899, Cetinje, 27. mart 1899, 3.

Vidimo da je radi organizovanja i što efikasnijeg prevoza putnika i pošte državna vlast nastojala da uvođenjem pravila reguliše ovu oblast u prevozu. Pravilima je utvrđivana cijena prevoza, red vožnje, težina prtljaga i drugo, te je na taj način preuzimala primat i postajala konkurentna u odnosu na privatni prevoz. Vozna pošta je iznajmljivala i jahaće konje, čime je postajala neka vrste preteče današnjim „rentakar” službama. Takođe je Uprava pošta usklađivala svoj red vožnje sa vožnjom parabroda na Skadarskom jezeru i Jadranskom moru.

Rezultati crnogorske vlasti u izgradnji puteva nijesu zanemarljivi, ako se ima u vidu broj kilometara izgrađenog puta, iako sve nije teklo onako kako bi trebalo. Vidimo da je crnogorska država dala primat izgradnji saobraćajnica, jer su oni bili osnova bržeg ekonomskog razvoja postberlinske Crne Gore. To pitanje bilo je predmetom pažnje i države i zvaničnih glasila, koji su se često pitali da li ti mnogobrojni putevi koje je Crna Gora gradila od rata, te veze u koje je ušla sa inostranim svijetom, izlaz koji je dobila na more, vrijede za narod? „Ratnička država” se početkom 80-ih godina zapitala da li su „*otvorene kapije za to da tuđinstvo u nj uljeze? Zar smo načinili dobre puteve i doveli Crnu Goru u svemu sa ostalijem svijetom toga radi, da nam odomud dogmili crv koji će nam nagristi životne žile i oboriti stoljetno drvo države crnogorske?*” Bilo je neophodno preobraziti „staru” Crnu Goru u „novu” Crnu Goru. Poznato je da su putevi svugdje u svijetu glavna pomoćnica i poluga narodno-ekonomskog razvitka jedne zemlje i naroda u njoj.¹⁶¹⁷ Novi ekonomski život koji je zahvatio crnogorsko društvo 1879. godine diktirao je nove i drugačije tokove razvoja. Da bi se mogla razvijati trgovina, gradovi, privreda, bilo je neophodno razviti i saobraćajnu mrežu puteva. Da se stanje na putevima svekoliko popravilo svjedoče nam i tekstovi krajem vijeka, koji su donosili priloge o stanju puteva u zemlji: „*Mala Crna Gora sa svojim ograničenim i više nego skromnim sredstvima učinila je, da Zetom slobodno krstare divni kolski putovi, po Skadarskom jezeru zvižde paronozi, zemlja se radi, obrađuje, daje se više poleti narodnom duhu, snaži se narodna ekonomija. Bogomolje pjevaju, škole cvjetaju, svaki Crnogorac podjednako je mio i drag njegovoj otadžbini i njegovom Gospodaru*”.¹⁶¹⁸

No, mora se primijetiti da i pored intenzivne izgradnje kolskih puteva, veći dio sjeverne Crne Gore nije bio pokriven dobrim putevima. Ponovni ratovi, balkanski i Prvi svjetski prekinuli su započetu izgradnju u sjevernim predjelima. Ni dinamika izgradnje saobraćajnica nije tekla planiranim tokovima. Vidjeli smo da je Podgorica tek 1892. povezana sa Nikšićem, Cetinjem

¹⁶¹⁷ Glas Crnogorca, broj 23, 1885, Cetinje, 16. jun 1885, 1.

¹⁶¹⁸ Glas Crnogorca, broj 7, 1899, Cetinje, 13. februar 1899, 2.

1890, Kolašinom 1908. Kolski saobraćaj Nikšić–Cetinje uspostavljen je 1892. godine, a između Nikšića i Grahova 1914. No, bez obzira na vrijeme i način izgrađivanja, teret koji su predstavljali za narod, ovi putevi su mnogo doprinijeli razvitku crnogorskog društva, prije svega trgovine i trgovačkog saobraćaja, a onda i drugih vidova privrede.

2.6.2. Željeznički saobraćaj

Kao i veliki dio Balkana i Crna Gora je kasnila u mnogo čemu za Evropom. Tako je Crna Gora uz Srbiju¹⁶¹⁹ na početku posmatranog perioda bila jedina država u Evropi koja nije imala željeznicu.¹⁶²⁰ Doba kada je Evropa uveliko imala izgrađen sistem nacionalnih željeznica, za Crnu Goru je to bilo doba izgradnje sopstvene države i njeno međunarodno priznanje. Tako je kraj XIX vijeka Crna Gora, usljed loših političkih, ekonomskih prilika, nepovoljnog geografskog položaja, nepostojanja sopstvenog kapitala, sačekala bez planirane željeznice i željezničkih veza sa ostatkom svijeta. No to ne znači, da se crnogorska javnost nije pratila te inovacije u svijetu. U crnogorskoj štampi tog vremena mogli ste se obavijestiti kolika je brzina engleskih željeznica, kakvi su uslovi u vozovima, za koliko prelaze određena rastojanja.¹⁶²¹ Isto tako, stizale su vijesti o najbržoj lokomotivi na svijetu u SAD od 96 km na sat na relaciji Njujork–Filadelfija.¹⁶²²

Početkom XX vijeka dolazi do većeg interesovanja stranog kapitala za ulaganju u taj vid saobraćaja na prostoru Crne Gore. Na teritoriji današnje Crne Gore 16. jula 1901. puštena je u saobraćaj uskotračna željeznička pruga Gabela – Hum – Uskoplje – Herceg Novi – Zelenika, koju je izgradila Austro-Ugarska. Ova pruga je samo periferno 11,5 km ulazila na teritoriju sadašnje

¹⁶¹⁹ Početak izgradnje državne željeznice u Srbiji su zvanične crnogorske novine zabilježile kao važan događaj. *Glas Crnogorca*, broj 27, 1881, Cetinje, 5. jul 1881, 1.

¹⁶²⁰ Engleska je dobila željeznicu 1825. godine, Francuska 1828, Njemačka 1835, Belgija 1836, Austro-Ugarska 1837, Rusija 1838, Italija i Holandija 1839. Prva azijska pruga puštena je u saobraćaj 1845, a afrička 1856. godine. Prva željeznička pruga na južnoslovenskom prostoru bila je pruga Grac–Maribor–Celje 1846. godine. Osmansko carstvo tada nije imalo željeznica. U Bosni i Hercegovini željeznica je puštena 1872. godine. Srbija prvu prugu dobija 1884. godine. Slavko Burzanović, Branislav Kovačević, Branislav Marović, Marijan Milić, Šerbo Rastoder, *Sto godina željeznice Crne Gore*, Cetinje–Podgorica, 2009.

¹⁶²¹ *Glas Crnogorca*, broj 45, 1880, Cetinje, 8. novembar 1880, 2. „Brzina engleskih brzovoza iznosi odprilike 60 kilometara na sat (sa zadržavanjem na stanicama). Poštanski vlakovi voze šta vise sa brzinom od 67–71 kilometra na sat. Danas se može brzovozom, sa salonskim kolima, sobom za pušenje i kafanom, iz Londona u Liverpul za 4 sata stići, bez da se vlak gdje god zadržava, odstojanje između ova dva mjesta iznosi 323 kilometara, dakle je efektivna brzina 81 kilometar na sat”.

¹⁶²² *Glas Crnogorca*, broj 14, 1881, Cetinje, 5. april 1881, 4.

Crne Gore. Iako je gradila Austro-Ugarska, ona je povezivala dio današnje Crne Gore sa drugim djelovima ondašnje Austro-Ugarske.¹⁶²³

Prve ideje o izgradnji crnogorske željeznice javljaju se 90-ih godina XIX vijeka. Crnogorska vlada je 1891. godine angažovala francuskog inženjera Lelarža, koji je pravio projekat za dvije uske željezničke pruge dužine 191 km (Nikšić – Skadarsko jezero i Andrijevića – Skadarsko jezero), ali bez većeg uspjeha i realizacije zbog nedostatka finansijskih sredstava.¹⁶²⁴ Tada se pominju trase Plavnica–Danilovgrad, Nikšić – Skadarsko jezero, Andrijevića – Skadarsko jezero, čije su projekte radili Francuzi. Crna Gora je već 1901. godine raspisala konkurs za željeznicu Nikšić–Bar. Početkom XX vijeka Crna Gora je bila ekonomski zavisna od inostranog kapitala, i nije imala sopstvenih sredstava za veća ulaganja i brži ekonomski razvoj. Izgradnja željeznice iziskivala je ogromna materijalna sredstva. Prodor italijanskog kapitala počinje jače da se osjeća 90-ih godina XIX vijeka. Italija je bila zainteresovana za dobijanje koncesija za izgradnju luke Bar i željeznice Bar–Virpazar. Radovi u luci Bar su otpočeli 23. marta 1905. godine, godinu dana prije potpisivanja ugovora (14. jun 1906). Po odredbama ugovora i statutom „Barskog društva”, formiranog 20. decembra 1905. godine, trebalo je investirati 4.000.000 kruna za građenje željeznice Bar–Virpazar, pristaništa i monopolske plovidbe po Skadarskom jezeru.¹⁶²⁵ Suma je kasnije uvećana na 7 miliona kruna. Obaveze društva su bile da posao izgradnje željeznice, luke i pristana završi u roku 3 godine (1. maj 1906. do 1. jula 1909). Radovi na pruzi bili su završeni krajem 1908. godine, pa je pruga svečano otvorena 2. novembra, a lukobran 23. oktobra 1909. Na izgradnji željeznice radilo je oko 1.000 crnogorskih i 200 italijanskih radnika. Pruga je bila dužine 44 km, širine kolosijeka 0,75 m. Po ugovoru kolosijek je bilo potrebno napraviti od čeličnih šina dužine 9 m, težine 16 kg po metru, sa čeličnim pragovima.¹⁶²⁶ Postojalo je 5 stanica koje su bile povezane sa upravom u Baru. U Baru je bio magacin, depo za lokomotive i auto-voze, kao i dizalica za pretovar. Na Viru je postojao depo i radionica za popravke. Izgrađena je i bife služba ispred ulaza u tunel Sutorman, dok je u Baru napravljen hotel „Marina”. Vozni park je trebalo da bude izgrađen po najsavremenijim mjerilima, pod nazivom „Crnogorska željeznica”. Za početak je bilo određeno troje auto-kola, kapaciteta 8 mjesta prve klase i 24 treće klase. Kasnije je vozni

¹⁶²³ Detaljnije o nastanku i građenju pruge u: Marijan Milić, *Gabela – Zelenika*, Sto godina željeznice Crne Gore, 10. Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, 236.

¹⁶²⁴ *Glas Crnogorca* broj 7, 1901, Cetinje, 17. februar 1901, 4. Risto Dragičević, *Nekoliko dokumenata o projektu željezničke pruge Cetinje–Vir*, Zapisi, Cetinje, kn. XXIII, sv. 2, 114–115.

¹⁶²⁵ Slavko Burzanović, *Virpazar – Bar*, Sto godina željeznice Crne Gore, 31.

¹⁶²⁶ Burzanović, *Isto*, 35.

park uvećan za pet novih putničkih, dvadeset teretnih vagona i tri lokomotive.¹⁶²⁷ Izgradnja željeznice, luke i pristaništa otvorila je mogućnosti da se uvezena roba preko barske luke prevozi do Virpazara željeznicom i dalje parobrodom do Plavnice ili Rijeke Crnojevića. Na taj način Crna Gora počinje da gradi značajniji put političke i ekonomske samostalnosti.

Izgradnja transbalkanske pruge privlačila je pažnju ondašnje javnosti, pa je Crna Gora sa posebnim interesovanjem pratila aktivnosti koje su se dešavale na tom planu. Ideja trase Jadranske željeznice bila je privlačna ne samo za Crnu Goru i Srbiju, već i za ostale balkanske i evropske države. Crna Gora se interesovala za ideju Jadranske željeznice, pod uslovom da pruga izađe na Crnogorsko primorje.¹⁶²⁸ Prve ideje javljaju se sredinom XIX vijeka, kada se u Turskoj razmišljalo o povezivanju Varne na Crnom moru i Medove na Jadranskom. Crnogorska vlada je već od 1895. tražila političku podršku od Francuske i Italije, kao i kapital za izgrađivanje pruge. Knjaz Nikola je i 1907. pokušavao da ponovo podstakne inostrani kapital, francusko-engleski uz podršku Italije i Rusije, da se angažuje na projektu pruge koja bi išla od Bara, Virpazara, dolinom Morače, Tare, Berana, preko Rožaja i Kuršumlje. Prolazak ove željeznice kroz crnogorsku teritoriju bio bi od ogromnog značaja za crnogorsko društvo, jer bi omogućavao brzu, savremenu, jeftinu komunikaciju sa Evropom, ali bi doprinio i unapređenju unutrašnjeg saobraćaja.¹⁶²⁹ No, ekonomske krize i ratovi na pomolu onemogućili su realizaciju željeznice Dunav–Jadran. Očigledno da su se ovdje, kao i u mnogim drugim projektima, prelamali različiti politički, ekonomski, nacionalni interesi balkanskih i evropskih zemalja, a Crna Gora je morala da sačeka neka bolja vremena za izgradnju željezničkog saobraćaja.

2.6.3. Pomorski saobraćaj

Crna Gora je nakon Berlinskog kongresa nastojala da uspostavi lučku vlast na Primorju. Poznato je da je članom 29 Berlinskog ugovora Austro-Ugarska dobila pravo da vrši pomorsko-zdravstveni i lučko-policijski nadzor u luci Bar i crnogorskim vodama do Bojane. Ovakvim stavom

¹⁶²⁷ Burzanović, *Isto*, 25–40. Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, 235. Četiri lokomotive su imale simbolične nazive crnogorskih planina: „Rumija”, „Lovćen”, „Orjen”, „Sutorman”.

¹⁶²⁸ Novak Ražnatović, *Crna Gora i pitanje Jadranske željeznice 1900–1902. godine (iz crnogorsko-srpskih odnosa)*, Istorijski zapisi, knjiga XXV, sveska 1, Titograd, 1968, 113.

¹⁶²⁹ Slavko Burzanović, *Virpazar – Bar, Sto godina željeznice Crne Gore*, 46.

Crna Gora se dovodila u podređen položaj prema Austro-Ugarskoj. Pregovori između dvije zemlje o sprovođenju ovog člana vođeni su od 1879. do 1880.¹⁶³⁰

Nakon oslobođenja crnogorska vlada je radila na formiranju Odjeljenja za pomorske i brodarske poslove pri Ministarstvu unutrašnjih djela.¹⁶³¹ Do osnivanja „Knjaževske crnogorske kancelarije pomorskog odjeljenja” pri Ministarstvu unutrašnjih djela dolazi tek 1882. godine, a na njegovom čelu je postavljen Slavko Đurković, ali veoma kratko, nakog čega dolazi Andro Đurković do 1893. godine.¹⁶³² U periodu od 1893. do 1896. upraviteljske poslove je obavljao Risto Nikov Ivanišević.¹⁶³³

Poslije osnivanja Uprave pomorstva na Cetinju 1879. godine, postepeno dolazi do otvaranja Kapetanske luke na Pristanu, Uprave luke u Ulcinju, Sv. Nikoli na Bojani, i biva postavljen po jedan lučki službenik na Valdanosu i luci Mileni.¹⁶³⁴ Njihova obaveza je bila da prate dolaske i odlaske inostranih brodova, i uzimaju carinu za plovidbu crnogorskim vodama. Kapetani su se starali i o zdravstvenim prilikama i određivali karantin u slučaju epidemija. Vodili su računa i evidencije o meteorološkim prilikama.¹⁶³⁵ Prema sporazumu dvije vlade crnogorske i austrougarske, za upravitelja kapetanske luke na Pristanu postavljen je austrougarski državljani Antun Zakarije.¹⁶³⁶ Knjaževska crnogorska kapetanska luka otvorena je 14. marta 1880. godine.¹⁶³⁷ Teritorijalna nadležnost luke na Pristanu, obuhvatala je prostor od rijeke Željeznice do uvale Kruče. Pod njenim kapetanstvom bile su Uprava luke u Ulcinju, Sv. Nikoli, lučki službenici u Valdanosu, a od 1896. i iz luke Milena. Kapetanska luka na Pristanu posjedovala je čamce za

¹⁶³⁰ Dogovoreno je da na Pristanu bude lučki kapetan austro-ugarski državljani. Dinko Franetović-Bure, *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918. godine*, Titograd, 1960, 108.

¹⁶³¹ Vojvoda Mašo Vrbica je namjeravao 1880. da osnuje Pomorsko odjeljenje i postavi Vasa Paprenicu za upravnika. Ostvarenje te zamisli prekinuto je smrću Paprenice. DACG, MUD, 1879, f. 7, 814. DACG, MUD, 1880, f. 13, 1020. Dinko Franetović-Bure, *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918. godine*, 96.

¹⁶³² Dinko Franetović-Bure, *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918. godine*, 97–98. „Imam čast vas izvijestiti da sam po najvišoj zapovijedi Njegova Visočanstva našeg premilostivog Gospodara, Upravu pomorstva predao 10 Novembra ov. g. Gosp. Kapetanu Andru Đurkoviću”. DACG, MUD, 1882, f. 34, 920.

¹⁶³³ *Glas Crnogorca*, broj 10, 1896, Cetinje, 10. februar 1896, 1.

¹⁶³⁴ Dinko Franetović-Bure, *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918. godine*, 73.

¹⁶³⁵ Pomorska uprava u Crnoj Gori imala je jednog glavnog lučkog kapetana u Baru s pomoćnikom, zatim kapetana u Ulcinju i jednog na Bojani kod Svetog Nikole. Pavel Apolonović Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti, Geografija – Istorija*, Cetinje, 1993, 166.

¹⁶³⁶ DACG, MUD, 1880, f. 11, 494.

¹⁶³⁷ Lučki ured dao je prvu vijest za „Glas Crnogorca”. Pomorske vijesti javljaju da su u luku stigli austrijski parabrod „Augusta” iz Splita sa kapetanom Radončićem, italijanski trabakul „Polifemo” sa kapetanom Bakariniem, turski „Šoban” s kapetanom Hasanom Mehmetom, turski skuner „Gloria di Cielo” s kapetanom Pelinkom. *Glas Crnogorca*, broj 48, 1789, Cetinje, 15. decembar 1789, 3.

spasavanje i svetionike na rtu Volovici i rtu Mendre.¹⁶³⁸ U blizini se nalazila i karantinska zgrada i ljekar koji je po potrebi pregledao u Pristanu, Valdanosu i Ulcinju. Za vrijeme zaraznih bolesti, kao za vrijeme kolere u Egiptu 1883. ili Trstu 1886, vršen je nadzor brodova koji su dolazili i određivan karantin.¹⁶³⁹ Uspostava luke u Ulcinju formirana je 26. XI 1880. sa upraviteljem F. Đokićem.¹⁶⁴⁰ Teritorijana nadležnost prostirala se od uvale Kruče do ušća Bojane.¹⁶⁴¹ Uprava luke u Sv. Nikoli zvanično je postavljena 7. XII 1880. godine sa upraviteljem Trceta Alfredom. Područje koje je obuhvatala bilo je oko rijeke Bojane. Kao i ispostava u Ulcinju, i ova je imala državni čamac za službene potrebe. Od nekretnina imala je kuću, stražarnicu, cistijernu i državni čamac.¹⁶⁴²

Za lučke naknade primjenjivani su zakoni koji su važili u Dalmaciji. U prvo vrijeme važio je austrijski zakon iz 1865. godine. Ovim zakonima Austro-Ugarska je izjednačila crnogorske brodove sa svojim u smislu plaćanja lučkih taksi.¹⁶⁴³ Kad je u Dalmaciji 10. VI 1883. stupio novi zakon, počeo se primjenjivati i u Crnoj Gori.¹⁶⁴⁴ U pomorskim lukama je za period 1879–1899. ostvaren prihod od 194.106,09 fiorina, dok je rashod iznosio 45.890,21 fiorina.¹⁶⁴⁵ Što se tiče pomorskog saobraćaja, kancelarija crnogorske pomorske uprave je obavještavala o svim promjenama koje su bile od važnosti za pomorce. Tako se navodi da se 1892. godine u pomorskoj luci „Val-dinoće”, na rtu „Menders”, popravio crveni fenjer, koji je bio pokvaren, i da se vidi sa 5 milja udaljenosti.¹⁶⁴⁶ U novinama od 1882. godine, pod rubrikom „Crnogorsko pomorstvo”, počele su da se donose vijesti o kretanju brodova i drugih događaja pomorskih, koji su se dogodili u crnogorskom primorju ili su se odnosili na crnogorsko pomorstvo.¹⁶⁴⁷ Tu su bila i obavještenja ko je uplovio i isplovio iz crnogorskih luka.¹⁶⁴⁸ Iz kancelarije Pomorskog odjeljenja redovno su obavještavali o raznim meteorološkim uslovima i stanju u lukama.¹⁶⁴⁹

¹⁶³⁸ DACG, MUD, 1905, f. 146, 6532.

¹⁶³⁹ *Glas Crnogorca*, broj 27, 1883, Cetinje, 3. jul 1883, 1. DACG, MUD, 1886, Kancelarija pomorskog odjeljenja, f. 60, 395.

¹⁶⁴⁰ DACG, MUD, 1881, f. 23, 1207.

¹⁶⁴¹ Detaljnije o upravi i njenim službenicima vidjeti u: Dinko Franetović-Bure, *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918. godine*, 117–119.

¹⁶⁴² DACG, MUD, 1905, f. 145, 5632.

¹⁶⁴³ Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, 238.

¹⁶⁴⁴ DACG, MUD, 1884, f. 53, 444. DACG, MUD, 1884, f. 53, 46.

¹⁶⁴⁵ Dinko Franetović-Bure, *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918. godine*, 125–126.

¹⁶⁴⁶ *Glas Crnogorca* broj 48, 1892, Cetinje, 28. novembar 1892, 4.

¹⁶⁴⁷ *Glas Crnogorca*, broj 42, 1882, Cetinje, 10. oktobar 1882, 4.

¹⁶⁴⁸ *Glas Crnogorca*, broj 44, 1882, Cetinje, 24. oktobar 1882, 4.

¹⁶⁴⁹ *Glas Crnogorca*, broj 18, 1886, Cetinje, 4. maj 1886, 4.

Budući da Crna Gora nije imala pomorsku školu, nije mogla osposobljavati kadar i kvalifikovano pomorsko osoblje, pa su uz dozvolu austrijske vlade mogli pohađati školu u Dalmaciji. U arhivskoj građi je zabilježeno da je tek školske 1871/1872. jedan crnogorski učenik pohađao u Kotoru „Nautičku školu”.¹⁶⁵⁰ U narednom periodu zabilježen je jedan broj crnogorskih stipendista austro-ugarske vlade.¹⁶⁵¹ Nautička škola u Kotoru imala je veoma podsticajnu ulogu pri obrazovanju pomorskog kadra.

U unutrašnjem vodenom saobraćaju značajno je bilo Skadarsko jezero, gdje su postojali različiti tipovi čamaca.¹⁶⁵² Po Skadarskom jezeru saobraćali su brodovi „Žabljak”, „Danica” i „Slavjanin”.¹⁶⁵³ Prvih godina nakon oslobođenja parobrod „Slavjanin” prevozio je od Rijeke Crnojevića do Skadra, sve do 1885. godine.¹⁶⁵⁴ U nedostatku plovila, crnogorska vlada je nastojala da nabavi nekoliko parabroda, šlepova i tegljača, za polovdbu Bojanom i Skadarskim jezerom. Za potrebe osnivanja parobrodskog društva kupljena su dva parabroda „Žabljak” (1885–1889) i „Danica” (1886–1918). Prvi brod crnogorskog parobrodskog društva „Žabljak” počeo je u novembru 1885. godine svoju redovnu plovidbu po Skadarskom blatu.¹⁶⁵⁵ Tada je i ustanovljen red plovidbe, koji je oglašen u „Glasu Crnogorca”. Za putnike je to bila velika olakšica u brzini prevoza, kao i velika ušteda. Za put u Skadar, za koji je do tada trebalo potrošiti 40 franaka za prevoz, tada su bila dovoljna 3 fiorina, od Rijeke do Skadra i nazad.¹⁶⁵⁶ Raspored vožnje je bio takav da je brod polazio ponedjeljkom, utorkom, četvrtkom, petkom i nedjeljom od Rijeke u 9 časova, Vira u 11 časova i 30 minuta i sa Plavnice u 13 časova i 30 minuta. U Skadar je dolazio u 16 časova. Cijena vožnje od Rijeke do Vira iznosila je 60 novčića, a od Rijeke do Plavnice 125. Putnik koji se vozio u I klasi, imao je pravo na 25 kg besplatnog prtljaga, dok je putnik u III klasi imao pravo na 10 kg besplatnog prtljaga.¹⁶⁵⁷

¹⁶⁵⁰ Bio je to Mihailo Martinović sa Cetinja. Dinko Franetović-Bure, *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918. godine*, 132.

¹⁶⁵¹ DACG, MID, 1883, f. 12, 679. DACG, MID, 1885, f. 17, 673.

¹⁶⁵² Pavel Apolonovič Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti – Etnografija*, Cetinje, 1994, 473.

¹⁶⁵³ Marko Cvjetković, *Prevoz pošte na Skadarskom jezeru*, Istorijski zapisi, knjiga XXI, sveska 1, Titograd, 1964, 153.

¹⁶⁵⁴ „Pošta sad kreće s Cetinja, naredi Karlu da vaponi bude gotov.” DACG, MUD, 1879, f. 3, 675. DACG, MUD, 1879, f. 4, 944.

¹⁶⁵⁵ Prvi zapovjednik parabroda bio je Savo Petković. DACG, MUD, 1885, f. 56, 71.

¹⁶⁵⁶ *Glas Crnogorca*, broj 44, 1885, Cetinje, 10. novembar 1885, 3. Mirčeta Đurović, *Pokušaj stvaranja akcionarskih društava u Crnoj Gori do kraja XIX vijeka*, Istorijski zapisi, knjiga XIV, sveska 1–2, Titograd, 1958, 119.

¹⁶⁵⁷ *Glas Crnogorca*, broj 44, 1885, Cetinje, 10. novembar 1885, 4.

Parabrod „Danica” kupljen je 1886. godine u Engleskoj.¹⁶⁵⁸ Saobraćao je od Rijeke Crnojevića do Skadra i na relaciji Rijeka Crnojevića – Virpazar – Plavnica i obratno. Uprava Crnogorskog parabrodskog društva ustanovila je vozni red po Skadarskom jezeru.¹⁶⁵⁹ Parabrod je 1894. godine prešao u vlasništvo „Anglo-Montenegrin”.¹⁶⁶⁰ Za potrebe društva nabavljen je i parabrodic „Undine”, mada je bio malog kapaciteta, često se kvario, pa je došlo do zabrane plovidbe od strane Ministarstva unutrašnjih djela 9. novembra 1900.¹⁶⁶¹ Otvaranjem poštanskih ureda u Medovi 1901. godine i Skadru 1902. jedno italijansko društvo „Pulja” počelo je sa prevozom robe do Bara. Zbog konkurentnosti crnogorska vlada je pristupila organizovanju prevoza pošte brodom „Lastavica” od Bara do Virpazara i iz Kotora do Cetinja, Rijeke Crnojevića i Virpazara, kao i 1. avgusta 1902. na relaciji Rijeka Crnojevića – Skadar.¹⁶⁶² Kako se često kvario, Glavna uprava pošta ga je zamijenila parabrodom „Obod”, koji je kupljen u Francuskoj 1904. godine.¹⁶⁶³ Parabrod „Obod” 23. IV 1905. prodat je italijanskoj vladi.¹⁶⁶⁴ Za vrijeme zimskih uslova i opravki postojećih brodova, iz Italije je posuđen brod „Mafalda”.¹⁶⁶⁵

Austro-Ugarska je pokušavala da uspostavi saobraćajnu liniju na Skadarskom jezeru, ali nije uspjela, pa je taj posao preuzelo „Barsko društvo” 1905. godine sve do početka Prvog svjetskog rata. Parabrodi „Danica” i „Nettuno” obavljali su saobraćaj na relaciji Rijeka Crnojevića – Skadarsko jezero i obrnuto, svakog dana osim nedjelje.¹⁶⁶⁶ Osim navedena dva broda, „Barsko društvo” je raspolagalo i parabrodima: „Antivari”, „Drin”, „Obod”, „Vranjina”, motornim brodovima: „Vir”, „Oka”, „Zeta”, „Lovćen”.¹⁶⁶⁷

Na Crnogorskom primorju i Bojanom do Oboda saobraćao je pomorski saobraćaj. Za potrebe prevoza 10 miliona kg soli crnogorska vlada, odnosno Ministarstvo finansija sklopilo je

¹⁶⁵⁸ U Bar je stigao 22. jula 1886. pod zapovjedništvom Steva Mihajlovića. *Glas Crnogorca*, broj 31, 1886, Cetinje, 5. avgust 1886, 4.

¹⁶⁵⁹ *Glas Crnogorca*, broj 45, 1886, Cetinje, 11. novembar 1886, 4.

¹⁶⁶⁰ DACG, MUD, 1894. f. 90, 783. Dinko Franetović-Bure, *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918. godine*, 170.

¹⁶⁶¹ Dinko Franetović-Bure, *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918. godine*, 171. DACG, MUD, 1900, f. 121, 1138.

¹⁶⁶² *Glas Crnogorca*, broj 28, 1901, Cetinje, 7. jun 1901, 4. Bio je u upotrebi do 1904. DACG, Uprava dvora, 1904, f. 8. V, dok. 538.

¹⁶⁶³ DACG, MUD, PTO, 1905, f. 145, 1790.

¹⁶⁶⁴ DACG, MUD, PTO, 1905, f. 145, 1681.

¹⁶⁶⁵ Dinko Franetović-Bure, *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918. godine*, 177. DACG, MUD, PTO, 1905, f. 146, 2544.

¹⁶⁶⁶ DACG, MUD, PTO, 1905, Zbornik raspisa i naredaba 1889–1908, 1905, dok. 1129.

¹⁶⁶⁷ Dinko Franetović-Bure, *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918. godine*, 186.

ugovor 29. V 1881. godine sa austrougarskom firmom „Antonio Manos i kompanija”.¹⁶⁶⁸ Ukoliko ugovor ne bi bio ispoštovan, kao garancija bili bi zaplijenjeni brodovi „Novi Pazar” i „Crna Gora” (kasnije nazvan „Zeta”). Zbog neispunjavanja obaveza od strane austrougarske firme, brodovi su pripali Crnoj Gori.¹⁶⁶⁹ Plovili su u periodu 1882. do 1895. godine. Parabrod „Crna Gora” na putu iz Skadra za Medovu potonuo je 29. X 1882. godine, dok je parabrod „Zeta” prodat jednoj tršćanskoj firmi Mauser Josip.¹⁶⁷⁰

Crna Gora je spoljnotrgovinske veze održavala preko svojih luka u Baru i Ulcinju. Jedan dio zemlje je to radio preko austrijskih luka u Kotoru i Risnu.¹⁶⁷¹ Prema statističkom pregledu o kretanju brodova u barskom pristanu u godini 1888. vidi se da je ukupno brodova prema Crnoj Gori bilo 108, prema Austro-Ugarskoj 65, Italiji 2, Turskoj 6, Grčkoj 7, Rusiji 1. Iste godine iz Crne Gore je pošlo 65, Austro-Ugarske 68, Italije 10, Turske 37, Grčke 8.¹⁶⁷² U pristaništu Svetog Nikole pod crnogorskom zastavom je došlo 33 broda, austrougarskom 20, italijanskom 10, turskom 153, a engleskom 1. Istovremeno je otišlo pod crnogorskom 24, austrougarskom 18, italijanskom 24, turskom 131, grčkom 17, engleskom 3.¹⁶⁷³ Iste godine, prema statističkom pregledu o kretanju brodova, u ulcinjskom pristanu pod crnogorskom zastavom je došlo 83, austrougarskom 66, italijanskom 14, turskom 96, a zastavom Malte 7. Te godine iz toga pristaništa otišlo je ukupno pod crnogorskom 57, austrijskom 46, italijanskom 24, turskom 99, i zastavom Malte 14.¹⁶⁷⁴ I sljedećih godina vođena je uredna evidencija pomorskog kretanja sa tačno ubilježnim brodovima.¹⁶⁷⁵ Najveća prepreka za organizovanje redovnih pomorskih linija na Crnogorskom primorju predstavljao je nedostatak prirodnih luka koje bi bile zaštićene od olujnog mora.¹⁶⁷⁶ Pomorska flota sastojala od 4 parobroda i jedne barkase. Osim toga, imala je i oko 150 manjih trgovačkih brodova na jedra.¹⁶⁷⁷ Crnogorsko brodarstvo imalo je stotinak ulcinjskih jedrenjaka, koji su gubili primat u odnosu na savremenije parabrode. Krajem 1890. godine, od

¹⁶⁶⁸ Dinko Franetović-Bure, *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918. godine*, 195.

¹⁶⁶⁹ DACG, MUD, 1882, f. 30, 109. DACG, MUD, 1882, f. 30, 128.

¹⁶⁷⁰ DACG, MID, 1882, f. 30, 103. Dinko Franetović-Bure, *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918. godine*, 199.

¹⁶⁷¹ Pavel Apolonovič Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti, Geografija – Istorija*, Cetinje, 1993, 36.

¹⁶⁷² *Glas Crnogorca*, broj 38, 1889, Cetinje, 17. septembar 1889, 4.

¹⁶⁷³ *Glas Crnogorca*, broj 39, 1889, Cetinje, 24. septembar 1889, 4.

¹⁶⁷⁴ *Glas Crnogorca*, broj 40, 1889, Cetinje, 1. oktobar 1889, 4.

¹⁶⁷⁵ *Glas Crnogorca*, broj 19, 1890, Cetinje, 5. maj 1890, 4. *Glas Crnogorca*, broj 20, 1890, Cetinje, 12. maj 1890, 4. *Glas Crnogorca*, broj 21, 1890, Cetinje, 19. maj 1890, 4. *Glas Crnogorca*, broj 14, 1891, Cetinje, 30. mart 1891, 4.

¹⁶⁷⁶ Lucija Đurašković, *Počeci crnogorskog pomorstva*, Istorijski zapisi, godina LXXV, sveska 1–2, Podgorica, 2002, 154.

¹⁶⁷⁷ Lucija Đurašković, *Počeci crnogorskog pomorstva*, 159.

strane Rusije, preuzet je trgovački brod „Jaroslav”,¹⁶⁷⁸ koji je bio u funkciji sve do 1895. godine, kada je vraćen Rusiji zbog nerentabilnosti i velikih troškova održavanja.¹⁶⁷⁹ Parabrod je iz Odese i Nikolajeva prevozio žito do Bara, Perasta i Risna, Trsta i Rijeke gdje je utovarano drvo za Maltu, Marsej i druge francuske luke. Prevezio je i stoku početkom 1891. godine za Francusku.¹⁶⁸⁰

Pomorske veze sa Crnogorskim primorjem, Bojanom i Skadarskim jezerom obavljale su i neke austrougarske, italijanske, grčke, francuske firme u periodu 1879–1914. Na Pristan su pristizali razni parobrodi sa hranom i drugim stvarima, kao što su bili parabrod „Alanzo” iz Odese, koji je dovezao 1.750 tona žita,¹⁶⁸¹ parabrod „John David” koji je dovezao robu iz Crvenog krsta Odese za barsku bolnicu,¹⁶⁸² parabrod „Vittoria” iz Trsta koji je 30. XI 1880. dovezao puščane čaure.¹⁶⁸³ Trgovačka firma „Plovidba Prini & Tartaglia” iz Splita imala je 3 parobroda kojima je iz Trsta prevozila hranu za Crnu Goru, odnosno do Pristana, Virpazara i Rijeke Crnojevića.¹⁶⁸⁴ Ovo je bila prva inostrana firma koja je imala namjeru da ustanovi stalnu sedmičnu liniju između Trsta i Bara, rijeke Bojane, Skadra i Rijeke Crnojevića, ali do realizacije planiranog nije došlo.¹⁶⁸⁵ Austro-ugarski „Lojd” je nakon Berlinskog kongresa, uz diplomatske pregovore opet počeo da saobraća 24. II 1880. godine do Pristana.¹⁶⁸⁶ Parobrodi „Lojdovog društva” pristajali su u Baru, a iz Bara su išli ponedjeljkom za Trst, a srijedom za Carigrad.¹⁶⁸⁷ Pri izradi reda plovidbe gledao se dolazak i odlazak „Lojdovih parobroda” u Kotor i Bar i iz Kotora i Bara, radi bržeg povezivanja između Skadra, Bara i Kotora.¹⁶⁸⁸ Od 1. novembra 1892. godine parobrodi ugarsko-hrvatskog društva svake druge nedjelje saobraćali su na liniji Rijeka–Drač. Oni su svraćali u Bar i Ulcinj i odatle prevozili putnike na ove destinacije.¹⁶⁸⁹ Godine 1895. ostvorena je prekomorska veza između Bara i Brindiza redovnom parobrodskom plovidbom. Velika korist je bila za izvoznu i uvoznu trgovinu.¹⁶⁹⁰ Postojale su parobrodske firme iz Trsta, koje su 1896. godine dolazile u Bar

¹⁶⁷⁸ Ignjatije Zloković, „Crnogorski parobrod „Jaroslav”, Istorijski zapisi, knjiga V, sveska 1–6, Titograd, 1950, 246.

¹⁶⁷⁹ Ignjatije Zloković, „Crnogorski parobrod „Jaroslav”, 248.

¹⁶⁸⁰ Marović, *Ekonomika istorija Crne Gore*, 242.

¹⁶⁸¹ DACG, MUD, 1879, f. 1, 17.

¹⁶⁸² DACG, MUD, 1879, f. 4, 1300.

¹⁶⁸³ DACG, MUD, 1880, f. 8, 32.

¹⁶⁸⁴ DACG, MUD, 1879, f. 5, 1414. DACG, MUD, 1879, f. 6, 1745.

¹⁶⁸⁵ DACG, MID, 1880, f. 4, 115.

¹⁶⁸⁶ Za vrijeme osmanske vladavine parabrod je jednom sedmično dolazio u Pristan. Dinko Franetović-Bure, *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918. godine*, 211.

¹⁶⁸⁷ *Glas Crnogorca*, broj 12, 1880, Cetinje, 22. mart 1880, 3.

¹⁶⁸⁸ *Glas Crnogorca*, broj 26, 1891, Cetinje, 22. jun 1891, 4.

¹⁶⁸⁹ *Glas Crnogorca*, broj 44, 1892, Cetinje, 31. oktobar 1892, 4.

¹⁶⁹⁰ *Glas Crnogorca*, broj 1, 1895, Cetinje, 1. januar 1895, 1.

i Ulcinj. Dubrovačka plovidba je izdala objavu da će svakog 7, 17. i 27. dana u mjesecu uplovljavati u ove luke.¹⁶⁹¹ Parabrod „Dalmazia” saobraćao je 1889. godine na pravcu Rijeka – Dubrovnik – Pristan.¹⁶⁹² Dubrovačko parobrodsko društvo sa svoja dva parabroda „Albania” i „Bojana” saobraćali su po Bojani do Oboda 1890. godine i 1894. do Oboda, Pristana i Ulcinja.¹⁶⁹³ Grčki parabrodi počeli su polovinom jula 1886. godine da pristaju u Pristan.¹⁶⁹⁴ Ovim parabrodima dosta Crnogoraca odlazilo je na izgradnju Korinskog kanala i na druge poslove u Tursku.¹⁶⁹⁵ Francuski brodovi dolazi su u Pristan da bi preuzimali robu, stoku i dr.¹⁶⁹⁶

Uprava „Crnogorskog parobrodskog društva” je u aprilu 1888. godine objavila tarifu prevoza putnika na svojim brodovima. Tako je u prvoj klasi prevoz od Rijeke do Vira bio 180, do Plavnice 360, a do Skadra 720 novčića. Putnik I klase imao je pravo na prevoz besplatno 30 kilograma prtljaga. Parobrod „Danica” naplaćivao je putovanje od Rijeke na Vir, ili s Vira na Rijeku 35 fiorina, parobrod „Žabljak” isto putovanje 20 fiorina, a „Slavjanin” 15 fiorina. Isto tako, parobrod „Danica”, od Rijeke do Skadra, ili iz Skadra do Rijeke naplaćivao je 100 fiorina, „Žabljak” isto putovanje 60 fiorina, a „Slavjanin” 45 fiorina.¹⁶⁹⁷ Zimski raspored plovidbe Skadarskim jezerom se neznatno mijenjao. Slavo Đurković, vlasnik „Danice”, oglašavao je da rentiranje parabroda „*radi šetnje*” prvi sat košta 15 fiorina, a svaki sljedeći po jedan fiorin.¹⁶⁹⁸ Vidimo da je crnogorska vlast nastojala da i ovim pravilima uvede red u funkcionisanju pomorskog saobraćaja.

Knjaz Nikola je imao desetak jahti, od kojih je neke dobio na poklon, a neke kupio. To su bile „Silistria” (1866–1868), „Slavjanin” (1875–1896 veći, 1888–1898. manji),¹⁶⁹⁹ „Sybil”

¹⁶⁹¹ *Glas Crnogorca*, broj 28, 1896, Cetinje, 6. jul 1896, 6. Vlasnici broda „Skutari” saobraćali su na relaciji Trst – Dubrovnik – Bari – Skadar – Obod. Dinko Franetović-Bure, *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918. godine*, 215.

¹⁶⁹² DACG, MUD, 1890, f. 74, 4.

¹⁶⁹³ *Glas Crnogorca*, broj 23, 1896, Cetinje, 10. avgust 1896, 4.

¹⁶⁹⁴ *Glas Crnogorca*, broj 26, 1886, Cetinje, 1. jul 1886, 4.

¹⁶⁹⁵ *Glas Crnogorca*, broj 4, 1887, Cetinje, 25. januar 1887, 4.

¹⁶⁹⁶ DACG, MUD, 1896, f. 98, 1100. Francuski brodovi „Berry” i „La Garonne” dolazili su u Pristan. Jednom prilikom ukrcali su 4580 komada sitne stoke. DACG, MUD, 1896, f. 98, 1338.

¹⁶⁹⁷ *Glas Crnogorca*, broj 17, 1888, Cetinje, 24. april 1888, 4.

¹⁶⁹⁸ *Glas Crnogorca*, broj 48, 1888, Cetinje, 27. novembar 1888, 4.

¹⁶⁹⁹ „Vaporić, koji je Nj. V. car ruski darovao Nj. S. knezu doplovio je u prošlu subotu ispod Kotora morem i Bojanom na Rijeku. Nj. V. knez sa nasljednikom i pratnjom sišao je u prošlu srijedu na Rijeku i šetao se vaponićem do Vira”. *Glas Crnogorca*, broj 19, 1875, Cetinje, 18. maj 1875, 4. Osoblje broda je bilo plaćeno zlatom. DACG, Dvorski protokol, 30. I 1882, dok. 27. Uprava Dvora je 1888. kupila novi brod i dala mu isto ime. DACG, Knjiga dvorskih rashoda, 1894, f. 120, 105. Manji brod je za vrijeme poplava 1896. saobraćao do Zete, Vranjine, Plavnice, Virpazara i nosio im hranu. DACG, Uprava dvora, 30. XI 1896, dok. 140.

(1883–1885 manji i 1886–1891 veći),¹⁷⁰⁰ „Galeb” (1898–1918),¹⁷⁰¹ „Zmaj” (1899–1901), „Rumija (1905–1915), „Pjesnik i vila” (1913–1918).¹⁷⁰²

Nakon Berlinskog kongresa Crna Gora je nastojala da uspostavi sopstveni redovni saobraćaj u teritorijanim vodama. Zbog toga je ulagala određene napore da u pomorskom saobraćaju unaprijedi prevoz, osnuje sopstveno društvo radi suzbijanja monopola stranih država, da školuje sopstveni kadar, nabavlja plovila. Sve je to rađeno u skladu sa mogućnostima toga vremena, pa iako svi pokušaji modernizacije nijesu išli u željenom smjeru, ipak su predstavljali podstrek za dalji napredak u pomorskom saobraćaju, koji će uslijediti nakon završenih ratova.

2.6.4. Vazdušni saobraćaj

Počeci razvoja modernog vazdušnog saobraćaja javljaju se početkom XX vijeka, odnosno 17. decembra 1903. godine kada su Amerikanci, braća Orvil i Vilbor Rajt, ostvarili prvi let avionom na motorni pogon. Crna Gora je nakon jedne decenije, 22. avgusta, odnosno 5. septembra 1913. godine, po novom kalendaru, od prvog leta braće Rajt, imala priliku da posmatra dolazak vazduhoplova Italijana Jovana (Đovanija) Vidmara, koji je uzletio sa Njeguša do Obilića poljane na Cetinju.¹⁷⁰³ Godinu dana ranije, Vidmar je pokušavao da uzleti sa improvizovanog aerodrome, ali neuspješno.¹⁷⁰⁴ Kralj Nikola avion je nazvao „krilaticom”, a pilota „krilatićem”. Time je Obilića poljana postao prvi crnogorski aerodrom.

Na Cetinje je 1895. godine došao Đakomo Merigi koji je izvršio prvu vožnju balonom. Inače, ovo mu je bio trista prvi put putovanja u vazduh.¹⁷⁰⁵

¹⁷⁰⁰ Manji brod kupljen je na Krfu 18. III 1883. DACG, MUD, 1883, f. 49, 249. Drugi veći brod kupljen je u Francuskoj. „Dođe iz Nanta crnogorski jaht Sybil, kapetan Savo Petković. Bože daj u budućnosti da se vije naša zastava u dosta daljnjim mjestima.” *Glas Crnogorca*, broj 16, 1886, Cetinje, 22. april 1886, 4.

¹⁷⁰¹ Parni čamac je od 1. VI 1903. služio Poštansko-telegrafskom odjeljenju. Dinko Franetović-Bure, *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918. godine*, 243.

¹⁷⁰² Detaljnije o brodovima vidjeti: Dinko Franetović-Bure, *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918. godine*, 228–249.

¹⁷⁰³ *Glas Crnogorca*, broj 39, 1913, Cetinje, 24. avgust 1913, 4. *Cetinjski vjesnik*, broj 72, 1913, Cetinje, 23. avgust 1913, 4.

¹⁷⁰⁴ *Glas Crnogorca*, broj 20, 1912, Cetinje, 19. maj 1912, 3.

¹⁷⁰⁵ *Glas Crnogorca*, broj 33, 1895, Cetinje, 12. avgust 1895, 3.

Crna Gora je u posljednim decenijama XIX vijeka i početkom XX pokušavala da napravi veće pomake u drumskom, željezničkom, pomorskom saobraćaju, kako bi ovu privrednu oblast, kao okosnicu ukupnog društvenog razvoja, dovela na veći nivo koji bi omogućio napredak i ekonomski razvitak zemlje. Iako je postojalo dosta zamisli i ideja koje nijesu realizovane u predviđenom periodu, Crna Gora je napravila značajne korake u tom pravcu. Crnogorska država je znala da saobraćaj predstavlja pokretačku nit razvoja privrede, i uopšte društva. Razvoj saobraćaja bio je uslovljen političkim, društvenim, ekonomskim, geološkim faktorima. Pred crnogorskom državom nakon Berlinskog kongresa kao jedna od prioriternih tema i problema postavilo se i pitanje izgradnje saobraćajnica. Crna Gora je bila saobraćajno nerazvijena i veoma loše komunikacijski povezana. Osim izgradnje saobraćajnica, trebalo je uvesti red i pravila u sistem prevoza roba, putnika, bilo je neophodno edukovati i stvoriti sopstveni kadar, koji će moći doprinijeti na daljem putu izgradnje i održavanja saobraćaja svih vrsta. Svi ti pomaci, koji su vjerovatno tekli nedovoljnom dinamikom razvoja, ipak su predstavljali značajne iskorake i otvarali su vrata savremenog svijeta u koji je i crnogorsko društvo sitnim, ali sigurnim koracima ulazilo.

2.7. Arhitektura u Crnoj Gori na prelazu XIX i XX vijeka

Industrijska revolucija donijela je sa sobom mnogo promjena – podstakla je migraciona kretanja, stvaranje novih i širenje postojećih gradova, pokretanje i razvoj industrije, privrede. Industrijalizaciji je prethodio niz promjena koji su uticali i na preoblikovanje prostora. Industrijski razvoj donosi drugačije obrise rasta i načina funkcionisanja gradova. Porast trgovine, promjene u proizvodnji, izgradnja saobraćajnica, dovode do preoblikovanja gradova u nove, administrativne, trgovačke centre.¹⁷⁰⁶ Prema Brodelu gradovi i novac doprinijeli su modernizaciji života.¹⁷⁰⁷ Promjene su evidentne i u samoj strukturi i obliku gradova. Dok su tradicionalni, predindustrijski

¹⁷⁰⁶ Vera Backović, *Grad, arhitektura, društvo*, Beograd, 2020, 23.

¹⁷⁰⁷ Fernan Brodel, *Dinamika kapitalizma*, Novi Sad, 1989, 36.

gradovi imali vidljive granice u prostoru, dotle je industrijalizacija doprinijela gubljenju tih granica i narušavanju ravnoteže između urbane koncentracije i šireg okruženja.¹⁷⁰⁸

Urbanizam kao posebna disciplina javlja se krajem XIX vijeka, u skladu sa društvenim promjenama obilježenim ekonomskim razvojem, usponom nauke, kulture, umjetnosti, slabljenjem tradicionalnih vrijednosti.¹⁷⁰⁹ Prvih decenija XX vijeka javljaju se vizije novog grada: Ouda, Ritvelda i Van Esterna u Holandiji, škole Bauhaus u Njemačkoj, konstruktivista u Rusiji, Eduarda Ženerea u Francuskoj. U skladu sa tim bilježe se avangardni pokreti u arhitekturi, kao što su futurizam, dadizam, nadrealizam, purizam, nova objektivnost, ruski konstruktivizam, ekspresionizam i dr.¹⁷¹⁰ Krajem XIX i početkom XX vijeka dolazi do značajnijih promjena u gradovima – električna zamjenjuje gasno osvjetljenje, tramvaj – kočije, industrijalizacija omogućava društvene promjene, brojne reforme dovode do poboljšanja životnih uslova, drugim riječima, dolazi do urbanizacije.¹⁷¹¹

Nastanak, geneza arhitekture balkanskih prostora, tradicijsko graditeljstvo Crne Gore pratila su mnoga značajna društvena i historijska dešavanja. Crna Gora sticanjem samostalnosti na Berlinskom kongresu započinje period ekonomske, društvene, kulturne i urbanističke nadgradnje. U crnogorskoj štampi s kraja XIX vijeka ukazuje se na promjene koje doživljava Crna Gora u posljednjih dvadeset godina. „*A vi postariji, ako me čujete, povratite se samo malo umom, kako je prijed bilo, što imasmo onader? A što imamo sad! Crnogorac nije već u svijetu na glasu samo po junaštvu, on počinje čudno pojavljivati se i kao vrijedni radnik.*” U tom periodu počinju da se uređuju putevi, prave dobre građevine, povezuje more sa jezerom, premošćuju rijeke.¹⁷¹²

U periodu ubrzanog razvoja Crne Gore veliki problem je predstavljao nedostatak kadrova, koji se očitovao u graditeljskom planiranju i građevinarstvu. Potreba državne vlasti da prati savremene evropske tokove ispoljavala se u njenim aktivnostima ka urbanom uređenju

¹⁷⁰⁸ Rudi Supek, *Grad po mjeri čovjeka: s gledišta kulturne antropologije*, Zagreb, 1987.

¹⁷⁰⁹ Urbanizam se odnosi i na planiranje gradova, urbane oblike specifične za pojedine epohe razvoja. Ovaj pojam prvi je upotrijebio Klerž 1910. godine u „Biltenu geografskog društva”. Društvo francuskih arhitekata i urbanista formira se 1914. godine, a 1924. Institut. Franoaz Šoe, *Urbanizam, utopija i stvarnost*, Beograd, 1978, 2. Prema Supeku osnivanje gradske komisije za planiranje u Francuskoj 1792. godine smatra se početkom „modernog urbanizma”. Tada dolazi do određivanja „*tlocrta grada – tlocrt se prvi put javlja kao oruđe planiranja!*” otvaranja i definisanja novih ulica i trgova u funkciji njihove buduće namjene. Supek, *Isto*, 65.

¹⁷¹⁰ Vera Backović, *Grad, arhitektura, društvo*, 34.

¹⁷¹¹ „*Osećamo da više nismo ljudi katedrala, palata, senata, već ljudi hotela, železničkih stanica, ogromnih luka, pokrivenih tržnica, sjajno osvetljenih galerija, autoputeva, ljudi za rušenje i novu gradnju.*” Antonio Sant’Elia, *Manifest futurističke arhitekture*, U: Miloš Perović (ur.), *Istorija moderne arhitekture – antologija tekstova*, Kristalizacija modernizma, Avangardni pokreti, knjiga 2, Beograd, 2005, 55.

¹⁷¹² *Glas Crnogorca*, broj 46, 1894, Cetinje, 26. oktobar 1894, 1.

crnogorskih gradova. U tom cilju angažman stranih graditelja podrazumijevao je i prihvatanje stilskih posebnosti arhitekture zemalja iz kojih su dolazili. Novi stil građevinarstva ima svoje uzore u Evropi. Strani graditelji koji rade poslanstva na Cetinju sa sobom donose i stilske osobenosti arhitekture iz zemalja odakle su. Time se stvara most između tradicionalnih i savremenih stilova, a što je karakteristika evropske arhitekture krajem XIX i početkom XX vijeka. Spoj tradicionalnih i novih stilova postaje osobenost gradnje crnogorskih gradova, koji postepeno ulaze u fazu modernizacije, istina sa zakašnjenjem nekoliko decenija u odnosu na Evropu.¹⁷¹³ Primorski gradovi su imali razvijenu i bogatu naslijeđenu graditeljsku djelatnost koja je takođe imala uticaja na razvoj crnogorskih gradova. Bogatiji slojevi stanovništva prilagođavaju objekte za stanovanje svojim materijalnim mogućnostima. Grade se kuće sa raskošnijim stilom, koji se bitno razlikuje od tradicionalne arhitekture. Nove karakteristike su prisutne i na drugim reprezentativnim objektima, poput bolnica, pošta, škola, hotela. Stilovi se mijenjaju zahvaljujući i promjeni mjerila nove sredine, dolasku školovanih ljudi sa strane, formiranju jedne intelektualne elite, koja je uticala na mnoge sfere života, pa tako i na arhitektonske stilove.¹⁷¹⁴

Da bi se gradovi urbano-arhitektonski definisali crnogorska vlast angažuje inostrane graditelje, arhitekte uglavnom zbog nedostatka sopstvenih kadrova. Oni su bili angažovani na realizaciji javnih građevina, čiji su stilovi gradnje u kombinaciji sa crnogorskom arhitektonikom predstavljali inovativna graditeljska postignuća. Na poziv knjaza Nikole u Crnu Goru stiže arhitekta Josip Slade, čijim dolaskom počinje graditeljski procvat i novi pravac u crnogorskom graditeljstvu i arhitekturi. Početak njegovog angažovanja bio je u Baru, gdje je bio zadužen za projektovanje i gradnju Pristana. Uradio je 1883. godine prvi urbanistički plan Nikšića, koji predstavlja osnovu modernog grada. Njegovi projekti u Nikšiću bili su još i Carev most na Zeti, Saborna crkva i Dvorac kralja Nikole.¹⁷¹⁵ Bio je zadužen i za ispitivanje izgradnje luka u Ulcinju i Valdanosu, kao i melioraciju zemljišta u Ulcinju i isušnja Zoganjskog jezera. Slade je projektovao i kolski put od austrijske granice do Cetinja 1878. godine, put Cetinje – Rijeka Crnojevića 1881, Bar–Virpazar, 1880, Rijeka Crnojevića – Virpazar 1896, Cetinje–Kotor 1884.¹⁷¹⁶ Bio je angažovan na više infrastrukturnih objekata, kao što su: „Zetski dom” na Cetinju

¹⁷¹³ Dragica Đurašević Miljić, *Arhitektura u doba kralja Nikole*, Matica, broj 64, Cetinje, Podgorica, zima 2015, 372.

¹⁷¹⁴ Dragica Đurašević Miljić, *Arhitektura u doba kralja Nikole*, 373.

¹⁷¹⁵ Niko Martinović, *Kulturno-istorijski spomenici u nikšićkom kraju*, Istorijski zapisi, godina LX, sveska 4, Titograd, 1987, 192.

¹⁷¹⁶ Andrijana Nikolić, *Dr Josip Slade, Hrvat koji je gradio Crnu Goru*, Arhivski zapisi, godina XXVI, broj 1–2, Cetinje, 2020, 102–103.

(1884), zgrada austrougarskog poslanstva (1896), Dvorac knjaza Nikole „Topolica” u Baru (1885), kao i prvi regulacioni plan (1883). Njegov doprinos je veoma veliki u razvoju crnogorskih gradova, pogotovo Cetinja i njegovog urbanog planiranja i izgradnje.¹⁷¹⁷ Osim Sladea veliki značaj imali su i Vladimir Vorman, koji je projektovao prvi urbanistički plan Mirkove varoši u Podgorici 1886. godine, italijanski inženjer Coen Cagli koji je bio angažovan 1906. godine u izgradnji novog Bara i Luke, kao i željeznice Bar–Virpazar.¹⁷¹⁸

Država je nastojala da obezbijedi školovanje svoga kadra, koji bi radio na daljoj izgradnji Crne Gore. Tako su godine 1891. u Parizu završili školovanje dva mlada Crnogorca, državna pitomca visoke tehničke škole. To su bili Marko Đukanović i Lazar Mijušković.¹⁷¹⁹ Đukanović je bio glavni državni inženjer i načelnik Državne uprave građevina, radio je na urbanističkim planovima Podgorice, Cetinja, projektovanju Luke Bar.¹⁷²⁰ Važnu ulogu imali su i Andrija Radović, koji je kao stipendista crnogorske vlade završio školu u Italiji i Francuskoj, radio u Upravi građevina, a od 1903. bio njen načelnik; kao i knjeginja Jelena Petrović. Svi oni rade na realizaciji izuzetnih zdanja, kojima se ponosi današnje Cetinje, kao i druga mjesta u Crnoj Gori.¹⁷²¹ Već početkom XX vijeka na Cetinju je boravio veliki broj arhitekata, inženjera, majstora iz Evrope, Dalmacije, Primorja. Smatra se da je na Cetinju boravilo oko 480 Italijana koji su bili angažovani na projektovanju i gradnji brojnih objekata na Cetinju, Baru, Podgorici. Među njima izdvajaju se: italijanski arhitekta Koradini, francuski Soaje, Fruše, engleski Harti, ruski Pomerancov, Preobraženski (projektovao je 1895. Sabornu Crkvu Svetog Vasilija Ostroškog) i dr.

U Crnoj Gori je u vremenskom periodu od 1880. do 1910. sa prekidima i povremeno radilo preko 40 arhitekata i inženjera, koji su bili angažovani na izgradnji saobraćajne infrastrukture, melioracionih radova, projektnih i idejnih rješenja brojnih objekata. Izdvajaju se: Austrijanci Heinrich Hilinger (1885), Pancier Arlando (1886), Pancier Pavosti (1886), Francuzi Lambret (1880), Letarge (1891), Ravoliti (1896), Briot (1896), Milet (1910), Dalmatinac Ante Drešković, Vladimir Ivanović Vorman iz Rusije (1886), Bolotov iz Bugarske (1909) i dr.¹⁷²²

¹⁷¹⁷ Goran Radović, *Arhitektura Cetinja od XV vijeka do Drugog svjetskog rata*, Podgorica, 2012, 156.

¹⁷¹⁸ Radović, *Isto*, 19.

¹⁷¹⁹ *Glas Crnogorca*, broj 36, 1891, Cetinje, 31. avgust 1891, 4.

¹⁷²⁰ Goran Radović, *Arhitektura Cetinja od XV vijeka do Drugog svjetskog rata*, 156.

¹⁷²¹ Luka I. Milunović, *O tri decenije u kulturi Crne Gore (1881–1911)*, Matica, broj 84, Cetinje, Podgorica, 2020, 189.

¹⁷²² Goran Radović, *Arhitektura Cetinja od XV vijeka do Drugog svjetskog rata*, 157.

Državna vlast je u sklopu Ministarstva unutrašnjih djela formirala odjeljenje „Uprave građevina” 1879. godine, u čijoj je nadležnosti bilo izdavanje odobrenja za lokacije, urbanističkih planova, određivanje građevinske regulative i svega onoga što se odnosilo na izgradnju gradskih stambenih kuća, stambenih četvrti, a doprinosilo je bržem razvoju tih sredina i boljim uslovima za život i rad. Time je napravljen značajan iskorak ka organizovanju šeme građevinskih službi iz svih varoških opština toga vremena. „Uprava građevina” imala je veliki uticaj prilikom donošenja odluka i sprovođenja kontrole urbanističkih projekata.¹⁷²³

Sa povećanim teritorijanim i demografskim potencijalom stvorile su se pretpostavke da se krene u ubrzani društveni, ekonomski, privredni, kao i urbani razvoj svih gradova Crne Gore, kako bi se približili evropskom načinu i standardnu života. Naslijeđene stvari iz prethodnog perioda počinju da se adaptiraju, a u nekim slučajevima radikalno je promijenjeno lice naselja.¹⁷²⁴ Spoljašnji izgled gradova, varoši krajem XIX vijeka dobija savremene obise. Nove građevine, koje su nosile neke karakteristike nacionalnog stila uz mješavinu raznih evropskih stilova, karakteristike su ovog vremena. Sve više je građevina koje se grade po evropskom uzoru.¹⁷²⁵

Nakon Berlinskog kongresa, zahvaljujući intenzivnim urbanističkim radovima, Cetinje počinje da liči na savremene evropske sredine. Vizualizacija u obliku ortogonalno izgrađenih ulica, novih objekata, javnih građevina postaje indikator formiranja urbane cjeline Cetinja. Urbani plan Cetinja nastajao je bez dovoljno analiza, iskustava i prethodnih planova.¹⁷²⁶ Prvi dokument o urbanističkom izgledu Cetinja datira iz 1860. godine, a nakon toga zabilježena je i šema grada Spiridona Gopčevića iz 1875. godine.¹⁷²⁷ Ovo su više bili planovi prikaza stanja na terenu, nego urbanistički planovi u pravom smislu riječi. Sedamdesetih godina XIX vijeka počinje da se javlja

¹⁷²³ Božidar Milić, *Urbano nasljeđe Crne Gore sa posebnim osvrtom na razvoj Cetinja*, Beograd, 2013, 146.

¹⁷²⁴ O izgledu stambenih objekata 70-ih godina XIX vijeka svjedoče i strani putopisci, poput Bulonja: „Sve su zidane od bijelog krečnjaka, dosta grubo tesanog: polovina ih otprilike ima po mali sprat, a druge prizemlje bez plafona. Prve su uopšte pokrivene crijepom, a druge slamom.” Alfred Bulonj, *Crna Gora, zemlja i stanovništvo*, Podgorica, 2002, 27.

¹⁷²⁵ Holm Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, Beograd, 2008, 179.

¹⁷²⁶ Božidar Milić, *Urbano nasljeđe Crne Gore sa posebnim osvrtom na razvoj Cetinja*, 49.

¹⁷²⁷ Stambeni objekti bili su izgrađeni u nizu, od dvije ulice Katunske – longitudinalne i Dvorske – transvezalne, ukrštene pod pravim uglom koji je formirao strukturu varoši u obliku slova „T”. Grad su sačinjavale tri cjeline: oko Manastira, Biljarde i stambeni dio sa 34 objekta. Prema dokumentu Gopčevića uočavaju se urbani blokovi, ulice postaju gušće, razaznaju se konture trga, grade se objekti, kao što su Pošta i telegraf (1860), Dvor knjaza Nikole (1863–1867), hotel Lokanda (1864), Đevojački institut (1871), Bolnica Danilo I (1873). Goran Radović, *Arhitektura Cetinja od XV vijeka do Drugog svjetskog rata*, 28, 67–69.

zakonska regulativa u urbanizmu Cetinja, najprije u vidu uputstava, naredbi, odluka, a potom i zakona.¹⁷²⁸

O značaju Cetinja govorio je Pavle Rovinski tokom boravka tih godina: „*Ne znam ima li u svijetu toliko male varošice, koja bi vukla k sebi više radoznalih putnika, kao Cetinje, i ima li druga koja državnica, kao Crna Gora, koja bi obraćala na sebe više pažnju cijeloga svijeta i igrala tako važnu političku ulogu*”.¹⁷²⁹ Bilo je veoma važno da se prijestonica urbanistički razvije i dobije izgled urbanih sredina. Cetinje se nakon 1879. godine počinje ubrzano razvijati, a osjećaju se i veća ulaganja u infrastrukturi. Upravitelj varoši Cetinja Tomaš Vukotić daje prijedlog za prostorni plan izgradnje u kojem navodi da bi: „*trebalo odma pozvati inženjera da varoš liverila, da se zna đe će se što podizati, kuda će se ulice otvoriti, što treba porušiti i ispraviti. Ovo je od velike važnosti naročito zbog toga što sve ono što se danas poruši, vrlo će malo koštati državu i pojedince, a za buduće građevine, biće od velike koristi. Kad se ovo bude radilo, treba regulisati nekoliko prazne zemlje, i obilježiti je za buduće građevine, kao na primjer svu onu zemlju iza varoši do Bolnice i Vlaške crkve. U isto vrijeme, predlažem da se ovdje ustanovi jedan glavni Pazar preko nedjelje jedan dan. On će od velike koristi biti za podignuće naše Prestolnice iz više uzroka*.”¹⁷³⁰

Prema planu Sladea na prostoru između Vlaške crkve i bolnice ucrtane su nove ulice, predviđen je prostor za Pazar, započelo je uređenje trga ispred Dvora, izgrađeni su trotoari i sistem odvodnih atmosferskih voda.¹⁷³¹ naporedo sa infrastrukturom, izvođeni su radovi na adaptiranju i rekonstrukciji kuća i izgradnji novih.¹⁷³² Da bi ubrzao izgradnju Cetinja, država je davala besplatno zemljište za građenje kuća, čime je privukla brojne zanatlije i trgovce da grade objekte. Pojačanom diplomatskom aktivnošću na Cetinje dolazi veći broj naučnika, putopisaca, zvaničnika, koji iznajmljuju bolje kuće. Usljed nedostatka savremenih objekata, počinje izgradnja novih i adaptacija starih kuća.¹⁷³³

¹⁷²⁸ Božidar Milić, *Urbano nasljeđe Crne Gore sa posebnim osvrtom na razvoj Cetinja*, 146.

¹⁷²⁹ P. Rovinski, *Zapisi o Crnoj Gori*, Podgorica, 2001, 101.

¹⁷³⁰ DACG, MUD, 1881, f. 19, 286.

¹⁷³¹ DACG, MUD, 1881, f. 27, 2172. DACG, Opština varoši Cetinje, 1881–1885, 1881, f. 1, 17. Cetinjski vjesnik, 1908, broj 6, Cetinje, 16. jul 1908, 3.

¹⁷³² DACG, Opština varoši Cetinje, 1881–1885, 1881, f. 1, 25. DACG, MUD, 1882, f. 34, 920.

¹⁷³³ Goran Radović, *Arhitektura Cetinja od XV vijeka do Drugog svjetskog rata*, 76.

Boraveći na Cetinju Rovinski je primijetio da grad nakon Berlinskog kongresa dobija drugačiju fizionomiju i oblik.¹⁷³⁴ Krajem XIX vijeka dolazi do promjena u izgradnji kuća koje evoluiraju ka savremenijem izgledu.¹⁷³⁵ Od 70-ih godina XIX vijeka na Cetinju se razlikuju četiri tipa kuća: prizemne, prizemne sa potkrovljem, spratne i spratne sa potkrovljem. Angažovanjem inostranih arhitekata, inženjera grade se brojna arhitektonska zdanja koja se izdvajaju u odnosu na tradicionalnu arhitekturu Cetinja, kao što su palata Đukanovića (1910), kuća Vukotića (1910) i dr.¹⁷³⁶

Nastojanje Cetinja da uhvati korak sa razvijenim evropskim sredinama odrazilo se na nastajanje brojnih javnih građevina. Na Cetinju se od 1878. godine otvaraju brojna diplomatska predstavništva – austrougarsko, britansko, francusko, rusko, italijansko, srpsko, bugarsko, tursko, belgijsko, grčko, američko, njemačko.¹⁷³⁷ Najprije se iznajmljuju najbolji stambeni objekti, a već ubrzo grade sopstveni objekti za poslanstva u raznim arhitektonskim stilovima, kao što su klasicizam, secesija, neobarok, kotidž, kubizam, moderna. Sva poslanstva su imala uređene vrtove, terene za tenis i brojne druge objekte koji su oslikavali evropski i društveni prestiž toga vremena. Prepoznatljiv urbanistički biljeg dao je italijanski arhitekta August Koradini, koji je projektovao italijansko i rusko poslanstvo, katoličku crkvu i Vladin dom.¹⁷³⁸ Projekat za austrougarsko poslanstvo uradio je Josip Slade; gradnja je počela 1896, a završena 1899. godine. U tom kompleksu izgrađena je rimokatolička crkva.¹⁷³⁹ Bugarsko poslanstvo projektovao je Ferdinando Balako, koji je bio angažovan i za izgradnju „*knjaževog Dvorca, kuće Dušana Vukotića i depozita vlade*”.¹⁷⁴⁰ Engleski arhitekta Harti radio je na adaptaciji kuća za italijansko poslanstvo, a od 1912. i rukovodio je izgradnjom poslanstva.¹⁷⁴¹

¹⁷³⁴ Prizemne kuće podižu se na sprat, slameni krovovi mijenjaju se sa tiglom, pojavljuju se dimnjaci – prvi znak da se umjesto ognjišta upotrebljavaju peći. Kuće imaju više prostorija, kao trpezariju, za dnevni rad, goste, sobe za spavanje. Pavel Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti, Etnografija*, tom 3, Cetinje, 1994.

¹⁷³⁵ U cilju podsticanja izgradnje kuća na Cetinju daju se olakšice za uvoz materijala – cementa, željeza, eternita. DACG, MUD, 1911, f. 176, 1627.

¹⁷³⁶ Prizemne kuće bile su rijetke, građene su u sporednim ulicama, i bile su svojina siromašnijih porodica. Srednji slojevi stanovništva gradili su prizemne kuće za stambene potrebe. Imućnije kuće, cetinjskih glavara, trgovačke, zanatlijske gradile su spratne kuće i spratne kuće sa potkrovljem. Goran Radović, *Arhitektura Cetinja od XV vijeka do Drugog svjetskog rata*, 78–92.

¹⁷³⁷ Turska je 80-ih godina XIX vijeka otkupila privatnu kuću Maša Vrbice za svoje diplomatsko predstavništvo. Goran Radović, *Arhitektura Cetinja od XV vijeka do Drugog svjetskog rata*, 110.

¹⁷³⁸ Marko Špadijer, *Diplomatska poslanstva i misije u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori*, Zagreb, 2002, 46. DACG, MUD, 1895, f. 94, 1390.

¹⁷³⁹ Goran Radović, *Arhitektura Cetinja od XV vijeka do Drugog svjetskog rata*, 122. Dragica Đurašević Miljić, *Arhitektura u doba kralja Nikole*, Matica, broj 64, Cetinje, Podgorica, zima 2015, 384.

¹⁷⁴⁰ Goran Radović, *Arhitektura Cetinja od XV vijeka do Drugog svjetskog rata*, 126.

¹⁷⁴¹ Radović, *Isto*, 156.

Osim navedenih diplomatskih predstavništava, na Cetinju se izgrađuju i javni objekti, poput Plavog dvorca (1894), Djevojačkog instituta (1871)¹⁷⁴², bolnice Danilo I (1872),¹⁷⁴³ Spomenika vladici Danilu na Orlovom kršu (1896), Vladinog doma (1910),¹⁷⁴⁴ Električne centrale (1910), Crnogorske banke (1906),¹⁷⁴⁵ Dvorske crkve na Ćipuru (1886/1890),¹⁷⁴⁶ Katoličke crkve (1901), Novog groblja sa kapelicom (1895).¹⁷⁴⁷ Tih godina je izgrađen i Novi dvor prestolonasljednika Danila, podignut na prostoru između dva parka od 1894. do 1895. godine.¹⁷⁴⁸ Po nalogu knjaza otpočeli su radovi na uređenju dvorišnog prostora, pa je izgrađen kanal, skaline, bazen i igralište.¹⁷⁴⁹ Godine 1896. je završena gradnja Vojnog stana, građevine namijenjene za smještaj i obuku vojnika.¹⁷⁵⁰ Pomenimo i da je prvi savremeni, moderni hotel napravljen na Cetinju 1864. godine, pod nazivom „Lokanda”. U početku je bila prizemni objekat, a kasnije je dograđen sprat i dvadeset soba.¹⁷⁵¹

Urbanom profilu grada doprinijela je i gradnja tornja za prvi javni sat u glavnoj cetinjskoj ulici 1883. godine. Umjesto na tom mjestu, sat je kasnije postavljen na Zetskom domu.¹⁷⁵²

¹⁷⁴² Djevojački institut je projektovao austrijski inženjer Pakler. Građen od kamena, ima prizemlje i sprat, sa četvorovodnom drvenom krovnom konstrukcijom i ćeramidom. Goran Radović, *Arhitektura Cetinja od XV vijeka do Drugog svjetskog rata*, 104.

¹⁷⁴³ Plan bolnice Danilo I uradio je francuski ljekar Frilly. Bolnica je počela da se gradi aprila 1872. godine, a izgradnja je trajala do maja 1873. Radove je započeo Todor Gojković iz Herceg Novog. Građevina je pravougaonog oblika, sastoji se od prizemlja i sprata izgrađenih od poluklesanog kamena, sa četvorovodnim drvenim krovom i crijepom/ćeramidom. Debljina zidova je 70 do 80 cm. Goran Radović, *Arhitektura Cetinja od XV vijeka do Drugog svjetskog rata*, 107.

¹⁷⁴⁴ „I mala država može u minijaturi da dođe do sviju onih odlika koje velikoj državi uzdižu njen ugled”. *Cetinjski vjesnik*, broj 3, 1910, Cetinje, 9. januar 1910, 2.

¹⁷⁴⁵ Odlukom Ministarskog savjeta 28. maja 1906. počela je da radi „Narodna štedionica”. *Glas Crnogorca*, broj 20, 1906, Cetinje, 20. maj 1906, 4.

¹⁷⁴⁶ Podignuta na inicijativu i o trošku knjaza Nikole 2. jula 1886. *Glas Crnogorca*, broj 40, 1890, Cetinje, 1. oktobar 1890, 3. DACG, MUD, 1886, f. 60, 1077. Zbog loše gradnje crkva je pretrpjela oštećenja, pa je 1890. ponovo saizidana. Radio je Miloš Lepetić, bokeljski graditelj. Goran Radović, *Arhitektura Cetinja od XV vijeka do Drugog svjetskog rata*, 114. Tatjana Jović, Aleksandar Berkuljan, *Cetinje kroz vrijeme – početak urbanizacije*, Cetinje, 2015, 27–28.

¹⁷⁴⁷ Prosvjeta, 1895, 500. DACG, MUD, 1896, f. 96, 673.

¹⁷⁴⁸ Idejno rješenje je raspisano 1893. godine. Projekat je uradila knjeginja Jelena, francuski arhitekta Fruše, vajar Paul Moran. Glavni inženjer bio je Andrija Radović, a majstori su bili sa Korčule. Sačinjavaju je dva dijela – grobnica i baldahin. Goran Radović, *Arhitektura Cetinja od XV vijeka do Drugog svjetskog rata*, 120. Tatjana Jović, *Dvorac Prestolonasljednika Danila na Cetinju*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, knjiga 3, Cetinje, 2007, 121.

¹⁷⁴⁹ DACG, Uprava varoši Cetinje, 1896, f. 32. dok. 15. maj.

¹⁷⁵⁰ Tatjana Jović, *Urbanizacija Cetinja (1878–1918)*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, knjiga VI, Cetinje 2010, 35.

¹⁷⁵¹ Dragica Đurašević Miljić, *Arhitektura u doba kralja Nikole*, 391.

¹⁷⁵² Tatjana Jović, *Urbanizacija Cetinja (1878–1918)*, 25. DACG, MUD, 1883, f. 51, 1457. Špiro Popović, predsjednik opštinskog suda, naručio je satni mehanizam od firme „Braća Solari” iz Udine. Oni su bili spremni da isporuču sat, ali je odlučeno da se sačeka do gradnje Zetskog doma. Kućište za satni mehanizam na Zetskom domu izgrađeno je jula 1885. godine. Javni sat počeo je da radi u septembru 1885. godine. Detaljnije o prvom javnom satu u Knjaževini Crnoj Gori vidjeti u: Luka Milunović, *Crnogorsko glumište od 19. stoljeća do Prvog svjetskog rata, Cetinje – Podgorica*, 2017, 145–151. Godine 1893. sat je skinut i postavljen na zvonik Cetinjskog manastira. O tome

Zahvaljujući inicijativi članova Cetinjske čitaonice i finansijskoj pomoći domaćih i stranih poslenika počelo se za gradnjom „Zetskog doma”. „Glas Crnogorca” donosi vijest da je 23. februara 1884. godine bila skupština na kojoj je odlučeno da će se početi sa izgradnjom „Zetskog doma”. „*U tom zdanju, osim mjesta za čitaonicu, biće napravljene dvorane za biblioteku sa zbirkama i jedna poviša dvorana za skupove, besjede, pozorišne predstave, gimnastiku i druge korisne narodne radove i zabave. U Zetskom domu, biće također određen lokal za narodni muzej u kojem će se skupiti i sređivati sve stvari koje imaju kakvog značaja za našu zemlju u pogledu istorijskom, etnografskom ili ma kakvom drugom*”.¹⁷⁵³ Njegov projektant je bio Josip Slade, a rukovodilac građevinskih radova Jovo Terzović iz Herceg Novog i Toša Gojković.¹⁷⁵⁴ Kamen temeljac u „Zetski dom” položen je 1. maja 1884. godine.¹⁷⁵⁵ Odmah po započinjanju radova zvanični list „Glas Crnogorca” donosio je iz broja u broj informacije o toku i napredovanju izgradnje. Prema pregledu troškova objavljenih u „Glasu Crnogorca” i sačuvanoj građi, procjenjuje se da je za period 1884–1896. utrošeno 61.000 fiorina.¹⁷⁵⁶ Na njemu je, između ostalih, radilo i 58 zatvorenika iz cetinjskog zatvora, za šta su bili plaćeni 1 talijer.¹⁷⁵⁷ Zgrada „Zetskog doma”, koja je počela da se radi 1884. godine, djelimično je završena 1888. godine, kada je počela da služi svojoj namjeni. Tokom narednih godina nastavljeno je sa izgradnjom i donacijama. Kada su radovi na „Zetskom domu” 1896. godine privedeni kraju, za svečano otvaranje određen je 8. novembar, rođendan vojvode Mirka.

Posljednja decenija XIX vijeka obilježena je izgradnjom značajnih infastrukturnih objekata, između ostalog i vodovoda. Da bi se riješio problem urednog vodosnabdijevanja, pristupilo se realizaciji ovog važnog poduhvata. Na Cetinju juna 1890. godine dolazi iz Trsta stručni inženjer Šivic, kako bi proučio i spremio projekat za vodovod. Trebalo je da se dovede voda iz Obzovice, daleko od Cetinja 10 do 12 hiljada metara. Količina vode koja se namjeravala dovesti kroz gvozdene cijevi bila je 360 hiljada litara u 24 sata. Po njegovom mišljenju, bilo je potrebno oko 70 do 80 hiljada fiorina.¹⁷⁵⁸ Ubrzo su i počeli radovi, obilježeni svečanošću, koju je

piše Marko Đukanović podnoseći račun Ministarstvu unutrašnjih djela. „*Za prenos sata opštinskog sa Zetskog Doma na Kami-Kulu a. v. f. 258,18*”. DACG, MUD, 1893, f. 88, dok. 934.

¹⁷⁵³ *Glas Crnogorca*, broj 10, 1884, Cetinje, 4. mart 1884, 4.

¹⁷⁵⁴ Dragica Đurašević Miljić, *Arhitektura u doba kralja Nikole*, Matica, broj 64, Cetinje, Podgorica, zima 2015, 382.

¹⁷⁵⁵ *Glas Crnogorca*, broj 19, 1884, Cetinje, 6. maj 1884, 1.

¹⁷⁵⁶ Luka Milunović, *Crnogorsko glumište od 19. stoljeća do Prvog svjetskog rata*, 142.

¹⁷⁵⁷ Milunović, *Isto*, 128.

¹⁷⁵⁸ *Glas Crnogorca*, broj 21, 1890, Cetinje, 19. maj 1890, 2. Tatjana Jović, *Urbanizacija Cetinja (1878–1918)*, 30. DACG, MUD, 1891, f. 78, 148.

upriličio knjaz Nikola. Zbog novčanih priloga knjaževe kćerke, ova voda je nazvana „Česma Velike Knjaginje Milice”.¹⁷⁵⁹ Velika knjaginja Milica je građenje cetinjskog vodovoda pomogla obilatom novčanom pomoći.¹⁷⁶⁰ Trščanska kuća Grajnitca je sa cetinjskom opštinom sklopila ugovor za nabavku cijevi i olova. Na vodovodu je svaki dan radilo oko 500 radnika.¹⁷⁶¹ Već su avgusta 1891. godine sve cijevi bile namještene i zalivene, a rezervoari dovršeni. Samo se čekao dolazak iz Trsta inženjera Šivica, kako bi se voda pustila.¹⁷⁶² Krajem avgusta voda sa Ozovice već je dovedena na Cetinje.¹⁷⁶³ Vodovod je predat na javnu upotrebu u oktobru te godine, čime su se stvorili uslovi za urbaniji i zdraviji život u gradu.¹⁷⁶⁴ Izgradnja trotoara i kanala koja je počela početkom posmatranog perioda, završena je na Cetinju do 1896. godine. Istovremeno je rađeno na pitanju regulisanja atmosferskih voda.¹⁷⁶⁵

Godine 1891. počeo je da se realizuje projekat profesora Filipa Jergovića oko uređenja parka na Cetinju. Za tu namjenu bila je predviđena sadnja 1.340 komada šumskog drveća, 368 konifera, razne lipe, i oko 2.400 akacija.¹⁷⁶⁶ Iste godine uređeno je i klizalište u gradu.¹⁷⁶⁷ Objekat Kraljevskog pozorišta završen je 1892. godine.¹⁷⁶⁸ Cetinje 1896. dobija i dvije kulturne ustanove „Državnu biblioteku” i „Državni muzej”.¹⁷⁶⁹ Težnja ka urbanizaciji grada donijela je i nove forme stilske uobličavanja, koji se ogledaju u brojnim rekonstrukcijama i popravkama grada.¹⁷⁷⁰ Početkom XX vijeka veliko interesovanje izazvalo je i otvaranje Golf kluba (1906), čime su moderni tokovi počeli da sve više zahvataju Cetinje, kao i cijelo crnogorsko društvo.¹⁷⁷¹ Specifičan društveno-istorijski razvoj Cetinja, njegova uloga najvažnijeg političkog središta Crne Gore, sa veoma živom diplomatskom misijom, doprinosili su njegovom razvoju.

¹⁷⁵⁹ *Glas Crnogorca*, broj 26, 1890, Cetinje, 23. jun 1890, 3.

¹⁷⁶⁰ *Glas Crnogorca*, broj 20, 1897, Cetinje, 17. maj 1897, 4.

¹⁷⁶¹ *Glas Crnogorca*, broj 20, 1891, Cetinje, 11. maj 1891, 4.

¹⁷⁶² *Glas Crnogorca*, broj 32, 1891, Cetinje, 3. avgust 1891, 4. DACG, MUD, 1891, f. 79, 789.

¹⁷⁶³ *Glas Crnogorca*, broj 38, 1891, Cetinje, 14. septembar 1891, 3.

¹⁷⁶⁴ *Glas Crnogorca*, broj 42, 1891, Cetinje, 12. oktobar 1891, 4.

¹⁷⁶⁵ Tatjana Jović, *Urbanizacija Cetinja (1878–1918)*, 31, 33. DACG, MUD, 1893, f. 86, 379. Potrebno je da „svaki ispred svoje kuće i avlije načini trotoar sa kunetom kako mu obilježi državni inženjer”. Ukoliko to urede preko varoške uprave, onda bi u tom slučaju „dotičnome vlasniku podnijela račun na neodložnu isplatu poslije svršenoga rada”.

¹⁷⁶⁶ *Glas Crnogorca*, broj 42, 1891, Cetinje 12. oktobar 1891, 3. Tatjana Jović, *Urbanizacija Cetinja (1878–1918)*, 30. DACG, MUD, 1892, f. 84, 1665.

¹⁷⁶⁷ DACG, MUD, 1893, f. 86, 23

¹⁷⁶⁸ Cvetko Pavlović, *Graditelj Josip Šilović Slade*, Matica, Cetinje, Podgorica, proljeće 2013, 438.

¹⁷⁶⁹ *Glas Crnogorca*, broj 51, 1896, Cetinje, 14. decembar 1896, 2.

¹⁷⁷⁰ DACG, MUD, 1893, f. 87, 468. DACG, MUD, 1897, f. 99, 258. DACG, MUD, 1899, f. 113, 50.

¹⁷⁷¹ DACG, MUD, 1906, f. 148, 3240.

Novi gradovi, poput Nikšića, ili Mirkove Varoši u Podgorici, gradili su se planski, sa ulicama koje su se sjekle pod pravim uglom, prodavnicama i trgovinama po ugledu na evropske gradove.¹⁷⁷² Podgorica je od osnivanja i nakon 1878. godine predstavljala jedinstvenu cjelinu, čija se urbanizacija nakon 1878. godine odnosi na formiranje Mirkove varoši na novom prostoru i u periodu sveopšteg društvenog prosperiteta i razvoja gradova. Prvi urbanistički plan Mirkove varoši u Podgorici projektovao je 1886. godine Vladimir Vorman, čijom realizacijom počinje planska izgradnja Nove varoši, na desnoj obali Ribnice. Njegov plan kasnije je razrađen od strane Marka Đukanovića i Andrije Radovića.¹⁷⁷³ Prostorna koncepcija Mirkove varoši obuhvatala je površinu od 60 ha, sa centralnim trgom – pijacom površine 1 ha, sa dvanaest ulica i to pet paralelnih u pravcu sjever – jug i sedam u pravcu istok – zapad. Mirkova Varoš postaje glavni centar privrednog razvoja savremene Podgorice, sa razvijenom trgovinom, zanatstvom.¹⁷⁷⁴ Grad se izgrađivao u obliku blokova u ortogonalnoj urbanoj matrici, uglavnom sa jednospratnim objektima od opeke i kamena.¹⁷⁷⁵

Uprava grada starala se i o uređivanju i renoviranju objekata.¹⁷⁷⁶ Urađena je popravka mosta na Ribnici prema Draču 1886. godine,¹⁷⁷⁷ sanacija drvenog mosta na Ribnici 1887.

¹⁷⁷² Pavel Apolonovič Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti – Etnografija, Cetinje*, 1994, 309.

¹⁷⁷³ Božidar Milić, *Urbano nasljeđe Crne Gore sa posebnim osvrtom na razvoj Cetinja*, Beograd, 2013, 48.

¹⁷⁷⁴ Šabović-Kerović Igbala, *Podgorica kroz prostor i vrijeme*, Podgorica, 2020, 30.

¹⁷⁷⁵ Božidar Milić, *Urbano nasljeđe Crne Gore sa posebnim osvrtom na razvoj Cetinja*, 167.

¹⁷⁷⁶ Vaso Ivanović šalje jedan izvještaj o izgradnji Mirkove varoši, i kako bataljoni napreduju. Tražio je još alata kako bi uposlio što više ljudi. DACG, MUD, 1887, f. 62, dokument 46/114, *Vaso Ivanović – Božu Petroviću*, 15. januar 1887. DACG, MUD, 1887, f. 64, dokument 46/19.

¹⁷⁷⁷ DACG, MUD, 1886, f. 60, dokument 44/238, *V. Cerović – ministarstvu*. Potrebno je na Ribnici prema Draču popraviti most, tj. zamijeniti dotrajale grede i staviti one koje su bile namijenjene za most na Cijevni.

godine,¹⁷⁷⁸ popravka Sahat-kule u Staroj varoši 1891. godine,¹⁷⁷⁹ popravka groblja katoličke crkve,¹⁷⁸⁰ uređivanje mostova i enterijera,¹⁷⁸¹ sređivanje pijace početkom 1887. godine.¹⁷⁸²

Nakon 1879. godine nastaje proces ne samo socio-ekonomskih, kulturnih, već i urbanih transformacija. Grad se modernizuje zahvaljujući i ulaganju stranog kapitala, izgrađuje se saobraćajna infrastruktura. Urbanoj slici Podgorice doprinijeli su i novi objekti, koji su imali ogroman uticaj na društveni život stare Podgorice – Podgorička čitaona (1881), Pjevačko društvo „Branko” (1892), Niža gimnazija (1907). O osnivanju Podgoričke čitaonice postoje različiti podaci o njenom osnivanju. Prema Dušanu Martinoviću osnovana je 27. januara 1881. godine, uz koju je formirana i biblioteka. Iz nekih dopisa „Glasa Crnogorca” navodi se da se krajem 1880. godine počela praviti zgrada čitaonice.¹⁷⁸³ U novinama su skretali pažnju na značaj čitaonica i ukazivali na vrijednost, značaj i cilj ovakvih ustanova.¹⁷⁸⁴ Gradnja dvorca Petrovića na Kruševcu započela

¹⁷⁷⁸ „Neki drveni most na Ribnicu koi se nalazi više banje ispod samih bostana ribničkih među Starom i Mirkovom Varoši raspao se i panuo je, da se već preko njega minuti ne može, a ta je most za veliku potrebu i bez njega se nikako ne može. Ovdašnja Vlast zajedno s podgoričkom opštinom našli smo da je potrebno da se pomenuti most sa jednom nogom i su dva kamena voltića ogradi. Kako će ta radnja čvrsta i sigurna biti i tu radnju prodali smo sa javnom licitacijom za četiri stotine (400) fiorina.” DACG, MUD, 1887, f. 63, 764. Kapetan Luka Nenezić – Ministarstvu unutrašnjih djela, 20. maj 1887. DACG, MUD, 1890, f. 76, 1488. Okružni kapetan Lazović – Filipu Petroviću, 18. 8. 1890.

¹⁷⁷⁹ „Saglasno vašem brzjovu... po deližansi šale se vam dvadest i četiri fior. a. v. kao pomoć od strane Njegova Visočanstva, za popravku Sahata na Sahat kuli u Staroj varoši”. DACG, MUD, 1891, f. 80, 1500. Ministar Unutr. Djela J. Perović – Upravi Opštine Podgoričke, 27. VII 1891. DACG, MUD, 1891, f. 80, 1378. „Da se popravi neka sahat kula te se nalazi u staroj varoši i da se na njoj nabavi sahat.” Uprava opštinskog suda Mato Čakić – Ministru unutrašnjih djela, VII 1891.

¹⁷⁸⁰ „Ovdašnja Katolička crkva gradi klačenim zidom jedno mjesto za svoje groblje na jedno mjesto što se zove sv. Vić; a to mjesto bilo je pok. Duli bega Škanjevića – za koje kažu da im je Gospodar poklonio; a ovome sudu za to nije poznato. Ovo se Vama do znanja dostavlja.” DACG, MUD 1890, f. 76, 1675. Okružni sud – G. Filipu Petroviću, 27. 8. 1890.

¹⁷⁸¹ Isto tako, 1889. godine na proljeće trebalo je da se između Mirkove varoši i stare Podgorice poprave 2–3 mosta, čija je cijena bila 1.000 fiorina. U sklopu troškova trebalo je popraviti 2 ubla u Mirkovoj varoši i potrošiti 600 fiorina, za sadnju drveća i za zasađivanje 600 fiorina, dok je za ogradu varoške bašte i paljenje varoških ferala bilo predviđeno 600 fiorina. DACG, MUD, 1889, f. 70, 54/379, Kapetan Laković, okružni kapetan – ministru unutrašnjih djela Božu Petroviću 22. februar 1889. Početkom XX vijeka vršene su opravke mosta Abdovića. DACG, MUD 1905, f. 144, 2047/3. Oblasni upravitelj – Ministru unutrašnjih djela, 20. 6. 1905. DACG, MUD 1905, f. 144, 2066. Kapetan St. Raičković – Načelniku Ministarstva unutrašnjih djela A. Radoviću, 22. VI 1905. „Pošto je most Abdovića već panuo i pošto bi za građanstvo velika šteta bila kad bi se most ostavio u takvome stanju, to naređujem da ta Uprava odmah pristupi pogodbi i pomenutoj gradnji panulog mosta da se tako što prije podmiri jedna veoma važna potreba u toj varoši”. DACG, MUD, 1905. f. 144. 2047/1. Ministar unutrašnjih djela – Upravi varoške opštine, 28. VI 1905. O toku i problemima prilikom izgradnje mosta Abdovića svjedoči više dokumenata. DACG, MUD, 1905, f. 147. 3699/1. Blažo Vujović – predsjedniku opštine Stevanu Raičkoviću, 9. XI 1905. DACG, MUD, 1905, f. 147, 3699/3. Kapetan St. Raičković – Oblasnom upravitelju, 9. XI 1905.

¹⁷⁸² Božo Petrović naređivao je vojvodi Vasu Ivanoviću početkom 1887. godine da se sporazumije sa „šoverljantima” da li je glavna pijaca završena u svemu kao što treba, kako vojska ne bi dangubila. DACG, MUD, 1887, f. 62, dokument 46/147, Božo Petrović – vojvodi Vasu Ivanoviću, Podgorica.

¹⁷⁸³ Glas Crnogorca, broj 2, 1883, Cetinje, 9. januar 1891, 3. Glas Crnogorca, broj 13, 1885, Cetinje, 7. april 1885, 3. Glas Crnogorca, broj 6, 1886, Cetinje, 2. januar 1891, 3.

¹⁷⁸⁴ Glas Crnogorca, broj 51, 1891, Cetinje, 14. decembar 1891, 2.

je aprila 1891. godine, kada je postavljen kamen temeljac. Prilikom osvećenja i polaganja temeljnog kamena knjaževog Dvora na Kruševcu prisustvovalo je činovništvo, veliki broj građana sve tri vjeroispovijesti i narod iz okolnih sela.¹⁷⁸⁵ Radovima je rukovodio inženjer Marko Đukanović.¹⁷⁸⁶ Izgradnja dvorca dovršena je sredinom 1892. godine.¹⁷⁸⁷ Veći radovi oko uređenja kompleksa, popravke postojećih i izgradnja novih objekata unutar kompleksa izvršeni su 1894. godine.¹⁷⁸⁸ Četiri godine kasnije u njemu je uveden telefon.¹⁷⁸⁹ Krajem januara 1895. godine postavljen je temelj mejtepu u Podgorici, koji su muslimani podigli dobrovoljnim priložima, a „*Veliki Vojvoda Zetski Knjaz Mirko priložio je 200 fiorina*”.¹⁷⁹⁰ Pomenimo i da je napuljska knjeginja Jelena priložila 1.000 fiorina u fond za podizanje doma umobolnih u Crnoj Gori.¹⁷⁹¹ Jusovača, poznati bivši zatvor, izgrađena 1893. godine, pretvorena je u Kažnjeni zatvor. Jedno vrijeme služio je kao škola za „*knjaževu muziku*”.¹⁷⁹²

Prema planovima o razvoju Podgorice, trebalo je da postane centar ekonomskog života Zete, i jedan od glavnih centara Crne Gore.¹⁷⁹³ Knjaževa naredba o osnivanju Nove varoši i izgradnje željeznice Podgorica–Plavnica i Podgorica–Danilovgrad tumačena je kao novo doba za razvoj ovog grada, koji bi time postao centar, industrije, trgovine, komunikacija. U njemu će, po pisanju zvaničnih novina toga doba, „*niknuti one zgrade s visokim nigda nemirujućim dimnjacima...*”, ali da će te fabrike – „*zgrade s dimnjacima*” – dočekati neke nove generacije.¹⁷⁹⁴

Nakon oslobođenja 1878. godine i Nikšić počinje da se ubrzano izgrađuje. Na inicijativu knjaza Nikole, Nikšić je 1883. godine dobio urbanistički plan, koji je uradio Josip Slade, a po uzoru na neka urbanistička rješenja gradova u Italiji. Taj plan je predviđao četverougao ni trg od kojeg zvjezdasto polazi šest pravilnih ulica. Planirana je niskogradnja, odvod površinskih voda, izgradnja zelenih površina, mostova, Dvorac, Manastir, parkovske površine.¹⁷⁹⁵ Sve građevine su se morale graditi po planu i odobrenju nadležnih službi. Nova varoš postaje privlačna za izgradnju,

¹⁷⁸⁵ *Glas Crnogorca*, broj 17, 1891, Cetinje, 20. april 1891, 2.

¹⁷⁸⁶ Dragica Đurašević Miljić, *Arhitektura u doba kralja Nikole*, Matica, broj 64, Cetinje, Podgorica, zima 2015, 379.

¹⁷⁸⁷ Tatjana Jović, *Dvorski kompleks „Kruševac” u Podgorici*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, godina 7, broj 7, Cetinje 2011, 69. DACG, Uprava dvora, 1892, f. 13, 356.

¹⁷⁸⁸ DACG, Uprava dvora, 1894, f.20, 189. DACG, Uprava dvora, 1894, f. 22, 634.

¹⁷⁸⁹ Tatjana Jović, *Dvorski kompleks „Kruševac” u Podgorici*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, godina 7, broj 7, Cetinje 2011, 70.

¹⁷⁹⁰ *Glas Crnogorca*, broj 7, 1895, Cetinje, 11. februar 1895, 2.

¹⁷⁹¹ *Onogošt*, broj 13, 1899, Nikšić, 5. avgust 1899, 4.

¹⁷⁹² Dragica Đurašević Miljić, *Arhitektura u doba kralja Nikole*, 391.

¹⁷⁹³ *Glas Crnogorca*, broj 36, 1881, Cetinje, 6. septembar 1881, 1.

¹⁷⁹⁴ *Glas Crnogorca*, broj 31, 1884, Cetinje, 29. jul 1884, 1. Ž. Andrijašević, *Crnogorska ideologija 1860–1918*, 288.

¹⁷⁹⁵ Milan Sarić, *Nikšićka oblast 1878–1918*, 103.

jer su građani dobijali besplatnu zemlju za građenje uz oslobađanje plaćanja poreza za 10 godina.¹⁷⁹⁶ Plan je predviđao izgradnju za oko 10.000 stanovnika, sa radijalnom urbanom matricom, postavljenom između brda Trebjese i starog grada Onogošta.¹⁷⁹⁷ Time je državna vlast podsticala izgradnju nove varoši. Kuće su bile kamene, jednospratnice ili dvospratnice, čime se uvodi novi tim građevine.¹⁷⁹⁸ Da je bilo i problema oko gradnje, svjedoči i arhivska građa. Marko Đukanović, ministar građevina, zahtijeva od svih koji su dobili prostor u gradu za gradnju, a nijesu još započeli građenje, da taj posao što hitnije počnu ili će im se oduzeti isto.¹⁷⁹⁹ Ubrzani razvoj grada i plan urbanizacije zahtijevao je da se prostor oko pijace i bočnih ulica što hitnije izgradi.¹⁸⁰⁰ U planu je i građenje hotela.¹⁸⁰¹ Postojao je plan po kome je u Nikšiću trebalo da se podigne Hercegovački dom. U njemu su trebale biti prostorije čitaonice, pozorišta, biblioteke, muzeja.¹⁸⁰² Izgradnja i popravka puteva i mostova rađena je planski u cilju povezivanja sa drugim sredinama.¹⁸⁰³

Saborna crkva je počela da se gradi 1895. godine, a završena je 1900. godine, dok je Dvorac u Nikšiću sagrađen 1900. godine, a projektovao ga je Slade.¹⁸⁰⁴ Saborna crkva podignuta je na Petrovoj glavici.¹⁸⁰⁵ Na predlog knjaza Nikole plan je povjeren ruskom arhitekti Preobraženskom, koji je 1891. godine stigao u Nikšić da napravi plan crkve. Kamen temeljac svečano je položen 4.

¹⁷⁹⁶ Petar Šobajić, *Nikšić (Onogošt)*, Beograd, 1938, 125–126.

¹⁷⁹⁷ Božidar Milić, *Urbano nasljeđe Crne Gore sa posebnim osvrtom na razvoj Cetinja*, 54. Šakotić, Veljko, *Nikšić u Knjaževini (Kraljevini) Crnoj Gori*, Nikšić 1996, 97–101.

¹⁷⁹⁸ Bilo je više zahtjeva za dobijanje besplatnog zemljišta za gradnju kuća, kafana, trgovina. Jovo Mrav podnio je zahtjev za kuću i kafanu; Krsto Đuričić za trgovinu. DACG, MUD, 1899, f. 113, 559.

¹⁷⁹⁹ DACG, MUD, 1899, f. 116, 1037/3.

¹⁸⁰⁰ „Kroz našu varoš opaža se veliki i živi rad kako od strane naše opštine tako i od strane građana. Podižu se nove kuće, stare se popravljaju, novi se putevi krče, ulice se popravljaju.” *Onogošt*, broj 22, 1900, Nikšić, 1. jun 1900, 1.

¹⁸⁰¹ „Nedaleko od Novog Dvora i pokraj nove pijace koja će se otvoriti po novom varoškom planu, Njegovo Visočanstvo Gospodar izvolio je darovati potrebno zemljište mnogijema koji će odmah početi tu da grade lijepe i velike kuće. Tako je Janku Krivokapiću darovao poveće zemljište da na njemu podigne veleljepi hotel, koji će u svemu moći odgovarati potrebama putnika ma sa koje strane dolazili, sa 40, 50 soba, a tako isto g. Mašanu Božoviću, Janku Vukotiću i Novaku R. Jovoviću, drugo zemljište za hotel do 15 soba kojega će zajednički podići. Ove nove zgrade već su se pogodile i ovijeh dana početi će se podizati.” *Onogošt*, broj 23, 1900, Nikšić, 8. juna 1900, 3.

¹⁸⁰² *Glas Crnogorca*, broj 27, 1891, Cetinje, 28. jun 1891, 3.

¹⁸⁰³ Niko Tatar je obavještavao Filipa Petrovića 1886. godine da Bjelopavlići treba da prinesu kamenje na polumentu mosta na Gračanici i to što hitnije, a da će ih knjaz Nikola osloboditi od svake druge radnje. DACG, MUD, 1886, f. 60, dokument 44/722, *N. Tatar – Filipu Petroviću*, Danilovgrad, 18. jul 1886. Šako Petrović je informisao 1892. godine Božu Petrovića da se za novi most na Moštanici napravi predračun, pa da se pozove Marko Đukanović, koji bi opredijelio položaj za novi most. DACG, MUD, 1892, f. 83, dokument 570, *Šako Petrović – Božu Petroviću*, Nikšić, 11. april 1892.

¹⁸⁰⁴ Niko Martinović, *Kulturno-istorijski spomenici u nikšićkom kraju*, Istorijski zapisi, godina LX, sveska 4, Titograd, 1987, 193. Dušan J. Martinović, *Portreti*, Cetinje, 1983, 120.

¹⁸⁰⁵ Još 1888. godine u dokumentima nalazimo da će se praviti nova crkva, i da je potrebno da se glavica snizi. Tada se pozivao prota Vicko Rubinjani, koji je bio upoznat sa planom gradnje i novim ulicama Nikšića, da se izađe u susret ovome planu. DACG, MUD, 1888, f. 66, dokument 50/500, Nikšić, 9. mart 1888.

jula 1895. godine.¹⁸⁰⁶ Početkom oktobra 1898. počele su pripreme za građenje dvorca.¹⁸⁰⁷ Dvorac knjaza Nikole ima kvadratnu osnovu, a po svojim urbanističkim elementima, odgovara graditeljstvu modernog tipa. U izgradnji su učestvovali italijanski majstori, a radove je nadgledao inženjer Andrija Radović.¹⁸⁰⁸ Završi radovi oko uređenja Dvorca završeni su 14. avgusta 1900. godine, kada je upriličen svečani prijem.¹⁸⁰⁹ Godinu dana nakon svečanog otvaranja izvršena je rekonstrukcija krova na starom dvorcu.¹⁸¹⁰

O značaju Carevog mosta, njegovoj izgradnji, obimu poslova, problemima i toku njegove izgradnje svjedoče arhivski dokumenti. Budući da je dio Nikšićkog polja bio često plavljen, što je onemogućavalo i izgradnju kolskog puta Nikšić–Podgorica, knjaz se obratio Sladeu da napravi projekat za most na Slivlju. Izgradnja mosta trajala je nekoliko godina uz angažovanje velikog broja ljudi.¹⁸¹¹ Radovima je rukovodio Jefto Nikolić. Radovi su tekli sa prekidima, a što je između brojnih problema zavisilo i od isplata dnevnica radnicima, i angažovanja vojnih bataljona.¹⁸¹² Carev most urađen je 1894. godine od tesanog kamena dužine 269 metara sa 18 okana. Povodom mosta na Prijespi, pravio se predračun koliko će koštati. Slade je imao nekoliko verzija sa nasipom i 4 okna. U jednoj varijanti iz 1890. godine troškovi su iznosili 31.650 fiorina.¹⁸¹³ Knjaz je u

¹⁸⁰⁶ *Onogošt*, broj 33, 1900, Nikšić, 14. avgust 1900, 1.

¹⁸⁰⁷ Tatjana Jović, *Dvorski kompleks u Nikšiću*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, VIII, 2012, 43. DACG, Uprava dvora, 1899, f. 42, dok. b. b. Svi radovi po ugovoru morali su biti završeni do 15. juna 1899. godine.

¹⁸⁰⁸ *Onogošt*, broj 33, 1900, Nikšić, 14. avgust 1900, 3.

¹⁸⁰⁹ *Glas Crnogorca*, broj 33, 1900, Cetinje, 19. avgust 1900, 3.

¹⁸¹⁰ DACG, Uprava dvora, 1901, f. 46, 760.

¹⁸¹¹ „Ove nedjelje od 12. juna do 17. juna učinilo se nadnica 5.307, za koje je izdato 24.724,3/4 kilograma žita. Pošto nam je kasno stigla naredba da se izda 50 stari žita dnevno, to se ono moglo primjenjivati od utorka, jer je naredba stigla tek uveče, pa se odbijanje mosta u Brezoviku i Mrkošnici (kao i odvajanje dijela žita za naredne objekte MS), moglo vršiti narednih dana”. DACG AONK, Fond Jefta M. Nikolića, 1889. f. XII, 35. Filipu Petroviću JN Prijespa, 19. 6. 1889. „Od trećeg aprila ove godine do 20. avgusta urađeno je 129.007, 1/2 nadnica izdato je 577.747 kg žita”. DACG AONK, Fond Jefta M. Nikolića, 1889. f. XII, 106. Filipu Petroviću JN Prijespa, 22. 8. 1889. „Na radu je 300 radnika iz kapetanije: drobnjačke, jezerske, pivske. Hoćemo li primiti i najnužnije radnike iz kapetanije poljske, župske, lukovske, sa dobijenih 50 stari žita”. DACG AONK, Fond Jefta M. Nikolića, 1889. f. XII, 17. JN Prijespa, 12. 6. 1889. „Žale se Novljani da ih ne primaš na rad kao i ostale, iako ih ima dosta siromašnih. Gledaj da ih primiš kao i ostale. Pogledaj da li ima kapetana koji su nepravilno napravili spisak, te ako ih bude kazni ih. Primo kojeg od Novljana, pa ma to bio jedan”. DACG AONK, Fond Jefta M. Nikolića, 1889. f. XII, 67. Šako Petrović – Jeftu Nikoliću, 17. 6. 1889.

¹⁸¹² DACG, MUD, 1894, f. 89, 477. DACG AONK, Fond Đoka Višnjića, 1894. f. III, 35. Božo Petrović – golijskom kapetanu Đoku Višnjiću, 4. 9. 1894.

¹⁸¹³ DACG, MUD, 1890, f. 75, dokument 627, F. Petrović – Božu Petroviću, u Topolicu, 20. april 1890.

oktobru 1894. godine svečano otvorio novi most na Prijespi.¹⁸¹⁴ Tom prilikom održao je govor u kojem je ukazao na razvoj i urbanizaciju grada.¹⁸¹⁵

Da se vodilo računa i o vodosnabdijevanju govore neki planovi sprovedeni u tom periodu. Prvi bunari sagrađeni su na trgu 1886. godine, a tokom vremena izgrađeno je još jedanaest.¹⁸¹⁶ Napomenimo i da je 1898. godine postojao projekat dovođenja vode iz Župe Nikšićke u Nikšić pomoću širokih gvozdenih oluka. Plan je bio da se navodnjava Rudo Polje i predgrađe, a u isto vrijeme da se razvede voda po varoši i dolazi u česme. Na taj način bi se riješilo pitanje vodosnabdijevanja, kako narod pri najvećoj suši ne bi išao u Rastoke za vodu.¹⁸¹⁷ O uključivanju župskih voda u Nikšićki vodovod svjedoči arhivska građa iz 1895. godine u kojoj se nalaze prednacrti planova kako da se riješi problem voda.¹⁸¹⁸

Uporedo sa izgradnjom saobraćajne infrastrukture, grad se izgrađivao i u privrednom, kulturnom pravcu. Odlukom Ministarstva unutrašnjih djela u Nikšiću je otvorena bolnica „Knjeginja Zorka”, 11. decembra 1887. godine, u adaptiranoj turskoj kasarni.¹⁸¹⁹ Jedan od značajnijih objekata bila je i Pivara, osnovana 1896. godine, ujedno i prva pivara u Crnoj Gori.¹⁸²⁰ Otvaraju se škole, pošta, kulturne ustanove – Nikšićka čitaonica (1881),¹⁸²¹ „Zahumlje”,¹⁸²² Prva nikšićka štedionica (prva banka).¹⁸²³ Na svim poljima ulažu se naponi da Nikšić postane urbani centar i središte otvoreno za ljude koji ulažu kapital za njegovo razvijanje.

U urbanističkom pogledu Ulcinj predstavlja primjer grada u kome se prožimaju mediteranska i orijentalna arhitektonska kultura i tradicija, kao i graditeljska slojevitost ostvarena

¹⁸¹⁴ *Glas Crnogorca*, broj 44, 1894, Cetinje, 19. oktobar 1894, 2. „Njegovo Visočanstvo Gospodar doći će u srijedu u Nikšić. U četvrtak prije podne biće svečano osvećen Most pa za to ti se naređuje da u srijedu veče budeš u Nikšiću sa svojim Golijanima, koji su na Prijespi radili”. DACG AONK, Fond Đoka Višnjića, 1894. f. III, 42. Božo Petrović – golijском kapetanu Đoku Višnjiću, 16. 10. 1894.

¹⁸¹⁵ „Kakav je danas naš dični Onogošt ko ga ukrasi sa ovoliko kuća i dućana. S ovakvim putevima i bolnicom?... Ko učini pristupačnijim grad nikšićki u zemane zaloga vremena i vodenijeg poplava nego vi?... Poslije prethodnijeh potrebnijeh priprema kulućeci po 23 dana, vi je ogradiste o vašem hljebu, vašijem trudom, on je vaša zadužbina”. Nikšićke novine, 1990, 25. maj. Milan Sarić, *Nikšićka oblast 1878–1918*, 118.

¹⁸¹⁶ Veljko Šakotić, *Nikšić u Knjaževini (Kraljevini) Crnoj Gori*, Nikšić, 1996, 109.

¹⁸¹⁷ *Nevesinje*, broj 18, 1898, Nikšić, 2. septembar 1898. 4.

¹⁸¹⁸ DACG, MUD, 1895, f. 94, 999 (3).

¹⁸¹⁹ Veljko Šakotić, *Nikšić u Knjaževini (Kraljevini) Crnoj Gori*, 108. Jovan Kujačić, *Prilozi istoriji zdravstvene kulture Crne Gore do kraja 1918*, Beograd, 1950, 108–109. Milan Sarić, *Nikšićka oblast 1878–1918*, Beograd, 1997, 317.

¹⁸²⁰ Nenad Perošević, *Razvoj industrije piva u Nikšiću (1896–1956)*, Istorijski zapisi, godina LXXVIII, sveska 1–4, Podgorica, 2005, 93. *Glas Crnogorca*, broj 13, 1896, Cetinje, 30. mart 1896, 3. Radovi su počeli 1894. godine.

¹⁸²¹ *Glas Crnogorca*, broj 18, 1881, Cetinje, 3. maj 1881, 4.

¹⁸²² *Glas Crnogorca*, broj 42, 1898, Cetinje, 17. oktobar 1898, 4. *Nevesinje*, broj 6, 1898, Nikšić, 10. jun 1898, 4.

¹⁸²³ Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, 204.

u dugogodišnjim vremenskim periodima.¹⁸²⁴ U kompozicionom pogledu sastoji se iz dva različita, ali organski spojena dijela. Sačinjavaju je Gornji grad, citadela (iz ilirskog vremena), tvrđava vojne prirode, i sami grad odnosno naselje Podgrađe. Grad se prostirao na južnoj strani pri samom moru, istočno od njega nalazilo se pristanište, a istočnije Ratislava, dvorac knjaza Nikole sa baštom i vinogradom. Kuće su se većinom gradile u turskom stilu, mada u novije vrijeme bilo je i po evropskom uzoru.¹⁸²⁵ Saobraćajna infrastruktura grada ima tri glavne saobraćajnice koje omogućavaju veze južne i sjeverne strane utrđenja. Ove tri saobraćajnice povezane su uskim, strmim poprečnim ulicama, predstavljajući jedinstven primjer transformacije uličnog sistema.¹⁸²⁶ Saobraćajna infrastruktura grada unapređivala se u skladu sa potrebama stanovništva, pri čemu su reljefni oblik samog grada i postojanje ulaznih kapija imali veliki značaj.

Kao glavno administrativno-upravno sjedište Primorske nahije Ulcinj je imao i brojne druge službe – guvernera, okružni sud, načelstva, poštu, telegraf, čitaonicu, pomorsku upravu neophodne za normalno funkcionisanje sudske i javne vlasti. Izgrađeni su osnovna škola, koja je počela sa radom 24. marta 1886. godine, čitaonica 1884, muslimanski mejtep, objekti sakralnog značaja (jedna katolička otvorena 1875. godine, dvije pravoslavne crkve i devet džamija).¹⁸²⁷ Crkva Sv. Nikole sagrađena je 1869. godine na ruševinama starije crkve iz vremena Balšića. Smještena je na periferiji, pod Bijelom gorom u blizini katoličke Crkve Sv. Josifa.¹⁸²⁸ Saborna crkva Sv. Nikole pod Meterizima sagrađena je 1890. godine u blizini sjeverne kapije ulcinjskog Starog grada.¹⁸²⁹ U gradu je postojao lazaret, kuća lučkog kapetana, carina, agencija Lloyd i skladišta, Bazar koji je brojao oko 150 radnji. Bilo je više novih kuća od kojih su neke bile dvospratne.¹⁸³⁰ U Ulcinju, na poluostrvu Ratislava (Suka), sredinom 1884. godine, završen je

¹⁸²⁴ Igbala Šabović-Kerović, *Graditeljsko nasljeđe Ulcinja*, 15.

¹⁸²⁵ *Luča*, 1898, 52.

¹⁸²⁶ Igbala Šabović-Kerović, *Graditeljsko nasljeđe Ulcinja*, 77, 80.

¹⁸²⁷ Dušan Martinović, *Osnivanje čitaonice i razvoj biblioteke u Ulcinju (1884–1984)*, 75. Vojvoda Simo Popović, *Memoari*, Cetinje, Podgorica, 1995, 563.

¹⁸²⁸ Igbala Šabović-Kerović, *Graditeljsko nasljeđe Ulcinja*, 51.

¹⁸²⁹ Igbala Šabović-Kerović, *Graditeljsko nasljeđe Ulcinja*, 55.

¹⁸³⁰ *Porti del Montenegro, Luke Crne Gore* (arhiv), Roma, Tipografia Barbera, 1881, autor pod pseudonimom E. Tergesti (Evgenije Popović), Matica, ljeto 2018, broj 74, godina XIX, 624.

ljetnjikovac knjaza Nikole.¹⁸³¹ Ubrzo nakon toga u blizini Dvorca sagrađene su mnoge kuće i rezidencijalni objekti.¹⁸³²

Urbanom izgledu grada doprinosila je elektrifikacija ulica, regulisanje odvodnih voda, uređivanje luke.¹⁸³³ Za vrijeme razvoja Ulcinja, još od XVIII vijeka i kasnije podignut je veliki broj česama, koje su građene uz džamije, na trgovima, putevima. Nova vlast se trudila da ne naruši materijalne interese lokalnog stanovništva, pri tom vodeći računa o tradicionalnim aktivnostima – pomorstvu, maslinarstvu, trgovini.¹⁸³⁴ Početkom XX vijeka Ulcinj dobija prvu gostionicu, čiji je vlasnik bio Nešo Bjelica, dok je manji hotel „Grand” otvorio Špiro Bjelica.¹⁸³⁵

Odmah po oslobođenju, sa formiranjem „Knjaževske crnogorske uprave luka i pomorske zdravstvenosti” 14. marta 1880. godine, formira se ispostava luke u Ulcinju 26. XI 1880. sa upraviteljem Filipom Đokićem.¹⁸³⁶ Nakon pripajanja Ulcinja Crnoj Gori, bio je angažovan Slade za projektovanje luke.¹⁸³⁷ Slade je boravio u julu i septembru 1881. godine da ispita mogućnost izgradnje lukobrana, mada tada zbog tehničkih i finansijskih uslova plan nije realizovan.¹⁸³⁸ Za svrhe karantina izvršena je 1884. godine popravka zgrade na žalu u Valdanosu, koja se u građi naziva „*kvarantina*.”¹⁸³⁹ Na sjeveroistočnoj strani uvale nalazi se i česma „Borova česma”, koju je izgradio Boro Đurašković, vršilac dužnosti lučke službe u Valdanosu.¹⁸⁴⁰

S obzirom na činjenicu da nijesu zadovoljene potrebe velikog broja Crnogoraca za zemljom, pristupilo se planu za isušivanje poplavljenih površina pogotovo Ulcinjskog blata i Zogajskog jezera.¹⁸⁴¹ Prema mišljenju Sladea ovim isušenjem dobilo bi se 12.000 rala obradive površine. Naredne, 1882. godine Slade je proveo 35 dana u Ulcinju premjeravajući zemljište i

¹⁸³¹ Tatjana Jović, *Dvorac „Ratislava” u Ulcinju*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, broj 5, Cetinje, 2009, 57–59. *Glas Crnogorca*, broj 35, 1881, Cetinje, 30. avgust 1881, 2. Za otkup kuće koja je preuređena u dvorac i njeno uređenje izdvojeno je 2.494,56 fiorina. DACG, Uprava dvora, 1894, f. 4, 36. Kompeks su činile dvije jednospratne kuće.

¹⁸³² Po navodima Kurta Haserta vidi se da se grad razvija i urbanizuje: „*Ovaj dio je smješten kraj luke i već pokazuje znake razvoja grada. Tu je knjaževa palata, stan guvernera, kuća za odmor ruskog rezidenta, turski konzulat... ne nedostaje ni džamija*”. K. Hasert, *Crna Gora, Putopisi*, Podgorica – Cetinje, 1995, 299.

¹⁸³³ *Porti del Montenegro, Luke Crne Gore* (arhiv), Roma, Tipografia Barbera, 1881, autor pod pseudonimom E. Tergesti (Eugenije Popović), 628.

¹⁸³⁴ Olga Zirojević, *Ulcinj u prošlosti*, Podgorica, 93.

¹⁸³⁵ Marović, *Ekonomika istorija Crne Gore*, 306.

¹⁸³⁶ DACG, MUD, 1881, f. 24, 1207.

¹⁸³⁷ DACG, MUD, 1881, f. 25, 1604.

¹⁸³⁸ DACG, MUD, 1881, f. 25. 1531. Bilo je potrebno izgraditi nasip dužine 180 m, dubine 5,5 do 6 m. *Glas Crnogorca*, broj 36, 1881, Cetinje, 6. septembar 1881, 2. Dinko Franetović-Bure, *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918. godine*, Titograd, 1960, 321.

¹⁸³⁹ DACG, MUD, 1888, f. 66, 201. Za tu svrhu utrošeno je 127,54 f.

¹⁸⁴⁰ Dinko Franetović-Bure, *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918. godine*, 326.

¹⁸⁴¹ DACG, MUD, 1882, f. 30, 191.

praveći plan za isušenje.¹⁸⁴² Ovog puta nije došlo do preduzimanja opsežnijih radova. To se dogodilo 1885. godine kada se u realizaciju projekta uključio ruski inženjer Varman.¹⁸⁴³ Po planu kanal je trebalo da bude dug preko 4 km, širine 9 odnosno 7 m. Vrijednost radova je procijenjena na 20.000 fiorinti. Prema tvrđenju Petra Miljanića oslobođeno je oko 5.000 rala zemlje.¹⁸⁴⁴ Zemlja u Ulcinju je dijeljena pravilnikom, po kome je dodjeljivana onima koji su imali malo ili nimalo zemlje u svojim ranijim mjestima boravka.¹⁸⁴⁵ Naseljavanje Ulcinjskog Polja trajalo je dugo vremena, jer se zemlja nije naseljavala u predviđenom roku, pa je dodjeljivana drugima.¹⁸⁴⁶

U jesen 1895. godine počeli su radovi na velikom kanalu, koji odvodi vodu iz Zoganjskog blata u Jadransko more. Isti kanal je ranije postojao, samo se sad širi i dubi. Stari most na kanalu je razrušen, a novi je podignut.¹⁸⁴⁷ Kanal je trebalo čistiti svake treće ili četvrte godine.¹⁸⁴⁸ Na isušivanju baruština, i izgradnji kanala od Zoganjskog jezera do mora počelo se oko kanala raditi od 1886. godine. Deset godina poslije ovoga velika poplava je probila obalu Bojane, ulila se u jezero i kanalom razrušila teren do mora. Ovaj kanal je proširen i stvoren kanal Port Milena, kao utočište za brodove.¹⁸⁴⁹ Austro-Ugarska ratna mornarica je 1897. vršila premjeravanje crnogorske obale i izradila prvi plan luke Đerana, koji je dostavljen Ministarstvu unutrašnjih djela.¹⁸⁵⁰ Povodom osvećenja nove luke u Đeranima aprila 1898. godine, ova luka se nazvala „Knjaginja Milena”.¹⁸⁵¹ Hidrografski institut austro-ugarske ratne mornarice vršio je ponovna premjeravanja crnogorskog primorja 1899. i tom prilikom su premjerali i luku Milenu.¹⁸⁵²

Ipak, u ekonomskom razvoju Ulcinj krajem XIX vijeka nije ispunio sva očekivanja. Bez velikih ulaganja u infrastrukturu državne vlasti – od državnih radova izvedeni su kanal i most na Ulcinjskom polju (1895/1896), uređenje korita Bojane (1896), put Bar–Ulcinj (1903–1905) – sa

¹⁸⁴² DACG, MUD, 1881, f. 19, 127. DACG, MUD, 1882, f. 30, 9. Državni savjet je riješio da se otpočne sa isušenjem i za tu svrhu namijenila 10.000 fiorina.

¹⁸⁴³ DACG, MUD, 1885, f. 56, 40.

¹⁸⁴⁴ Grlica, 1890, 71. *Kako da se branimo od jedne naše narodne bolesti – od groznice*. P. Miljanić.

¹⁸⁴⁵ *Glas Crnogorca*, broj 1, 1888, Cetinje, 3. januar 1888, 2. Svi koji su dobili zemlju morali su se naseliti sa cijelom porodicom u roku od godine dana od kad im je dodijeljena, i rasprodati sve što su imali u mjestu boravka. DACG, MUD, 1893, f.88, 1206. Država je davala i pomoć za gradnju kuća. DACG, MUD, 1895, f. 93, 475. *Glas Crnogorca*, broj 21, 1887, Cetinje, 24. maj 1887, 2.

¹⁸⁴⁶ Žarko Bulajić, *Agrarni odnosi u Crnoj Gori (1878–1912)*, 132. Naseljeno je ukupno 400 porodica na koje je podijeljeno 5.000 rala zemlje.

¹⁸⁴⁷ *Glas Crnogorca*, broj 1, 1896, Cetinje, 6. januar 1896, 2.

¹⁸⁴⁸ Prvo čišćenje je bilo 1888. godine, po pokriviteljstvom Popovića, upravnika Primorja. DACG, MUD, 1888, f. 67, 1013.

¹⁸⁴⁹ Ivo Kaluđerović, *Ulcinjaska solana i pješčane teritorije*, Zapis, knjiga II, sveska 5, Cetinje, 1928, 305.

¹⁸⁵⁰ DACG, MUD, 1897, f. 101, 764.

¹⁸⁵¹ *Glas Crnogorca*, broj 18, 1898, Cetinje, 2. maj 1898, 2.

¹⁸⁵² *Pedest godina na prestolu Crne Gore 1860–1910*, 240–244.

lošim klimatskim uslovima, dolazilo je do velikog iseljavanja u druge krajeve. Sa druge strane, Ulcinj je smatran idealnim mjestom na Jadranskoj obali koji ima sve uslove da bude središte trgovačke, saobraćajne veze sa drugim razvijenim gradovima.

Sredinom osamdesetih godina XIX vijeka postojali su planovi o ekonomskom preporodu Primorja u kojima bi Bar zauzimao značajno mjesto. U zvaničnim crnogorskim glasilima pisalo se o njemu kao o „*glavnoj arteriji narodno-ekonomskog života*”.¹⁸⁵³ U planu je bila izgradnja skladišta industrijskih proizvoda, čime bi Bar postao centar trgovine uvoza i izvoza. Da bi Bar postao značajno komunikaciono i trgovačko središte, trebalo ga je urbanizovati i izgraditi lučko pristanište i putevima ga povezati sa kontinentalnom Crnom Gorom. Za ostvarivanje takvih planova bila su potrebna ogromna finansijska ulaganja, koje država u tom trenutku nije imala, ali je gledala da uložiti sva raspoloživa sredstva da postane značajan, urbanizovan centar trgovine.¹⁸⁵⁴ Logičan slijed ideje o Baru kao važnom središtu Primorja, bila je ideja o saobraćajnom povezivanju Bara i Virpazara, kao i izgradnja željeznice od Plavnice do Nikšića i dalje put Vasojevića, čime bi sva ova mjesta bila upućena na Bar kao izvoznu luku.¹⁸⁵⁵

Poslije oslobođenja od Turaka čitavo barsko područje počinje da se razvija. Izgradnju nove varoši Bara radio je francuski inženjer, Arno iz Nice.¹⁸⁵⁶ Napravio je plan opštinske zgrade i određenog broja vila. U posljednjim decenijama XIX vijeka i početkom XX Bar počinje postepeno da se urbanizuje.¹⁸⁵⁷ Pored izgradnje privrednih postrojenja – uljare i fabrike sapuna (1888),¹⁸⁵⁸ pošte u Starom Baru i na Pristanu (1879), grade se i mostovi, obnavlja Barska nadbiskupija (1886). Putni pravac od Virpazara do Bara smatran je tada za komunikaciju od ogromne važnosti.¹⁸⁵⁹ Državna vlast je ulagala sredstva za održavanje i popravku luke u Pristanu, budući da je nakon zauzimanja Bara luka bila u veoma lošem stanju.¹⁸⁶⁰ Trebalo je popraviti zgradu luke, svetionik na rtu Volujica, lukobran.¹⁸⁶¹ Na molbu crnogorske vlade Pomorska vlada iz Trsta poslala je Josipa

¹⁸⁵³ *Glas Crnogorca*, broj 22, 1885, Cetinje, 9. jun 1885, 1.

¹⁸⁵⁴ *Glas Crnogorca*, broj 24, 1885, Cetinje, 23. jun 1885, 1.

¹⁸⁵⁵ *Glas Crnogorca*, broj 22, 1885, Cetinje, 9. jun 1885, 1. Živko Andrijašević, *Crnogorska ideologija 1860–1918*, 287.

¹⁸⁵⁶ Ivona Jovanović, *Francuski jezik i kultura u Crnoj Gori (1830–1914)*, Podgorica, 2016, 150.

¹⁸⁵⁷ Ministarski savjet odlučio je 24. IV 1908. da se nova varoš koja se gradi pored mora nazove Bar, a dosadašnja da se zove Stari Bar, a da se ime Pristan ukine. DACG, MUD, 1908. f. 160, 3637.

¹⁸⁵⁸ DACG, MUD, 1891, f. 79, 1004.

¹⁸⁵⁹ DACG, MUD, 1879, f. 12, dokument 1255, P. Stanković – vojvodi Mašu Vrbici, 26. april 1880.

¹⁸⁶⁰ Nije postojala zgrada za urede, svetionik, plutača, što se moralo izgraditi da bi luka funkcionisala. Bure Dinko Franetović, *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918. godine*, 338.

¹⁸⁶¹ DACG, MUD, 1879, f. 12 1375. Kapetanstvo je tražilo Ministarstvo kredit za dovršenje gata u luci. DACG, MUD, 1882, f. 31, 340. Kapetanstvo je molilo Ministarstvo za 1.000 fiorina za opravku lukobrana.

Sladea da uradi pomorske radove na Pristanu, Valdanosu, Sv. Nikoli, i pristupi uređenju Ulcinjskog polja.¹⁸⁶² Josip Slade organizovao je rad na popravci barskog pristaništa.¹⁸⁶³ Da je crnogorska vlast vodila računa o luci, vidi se i po postavljanju lučkog svijetla 24. VII 1891. godine,¹⁸⁶⁴ popravljajući gata u više navrata.¹⁸⁶⁵ Iako nije imala dovoljno finansijskih sredstava da izgradi veću luku, Crna Gora je tražila načina da se izgradi luka na Pristanu. Poslije dugo pregovaranja posao izgradnje luke na pristaništu, željeznice Bar–Virpazar, i plovidbe Skadarskim jezerom dobilo je „Barsko društvo” 1905. godine.¹⁸⁶⁶ Na svečanosti otpočinjanja gradnje luke na Pristanu prisustvovao je knjaz Nikola, delagacija barskog društva, konte Foscari, Volpi, inženjer Drešković.¹⁸⁶⁷ Svečano otvaranje i puštanje u saobraćaj nove luke Bar započeto je 23. X 1909.¹⁸⁶⁸

Dvorac kralja Nikole na Topolici prvi put se spominje 1885. godine, pa se ta godina uzima za vrijeme njegovog nastanka.¹⁸⁶⁹ Kompleks se sastoji od velikog i malog dvorca, kula stražara, staklene bašte, dvorske kapele i parka. Za tadašnje prilike predstavljao je raskošni ljetni dvor, u kojem su boravili knjaz Nikola i njegova porodica. Ispred dvorskog parka izgrađen je veliki gat za pristajanje jahti knjaza Nikole.

Knjaz Nikola je osim navedenih imao i posjede u Danilovgradu, Zeti, Njegušima, Viru.¹⁸⁷⁰ Dvorac na Njegušima izgrađen je na temeljima rodne kuće knjaza Nikole 70-ih godina XIX vijeka. Temeljne popravke izvršene su 1894. i naredne 1895. godine.¹⁸⁷¹ Sredinom 90-ih godina XIX vijeka uređen je ljetnikovac na Rijeci Crnojevića.¹⁸⁷² Nakon dvije godine urađena je rekonstrukcija crkve u neposrednoj blizini rezidencije.¹⁸⁷³ Godine 1890. izgrađen je most, temeljno rekonstruisan

¹⁸⁶² DACG, MUD, 1879, f. 4, 528.

¹⁸⁶³ DACG, MUD, 1879, f. 8, dokument 2443, *Vojvoda M. Đurović – vojvodi Mašu Vrbici*, 2. decembar 1879. DACG, MUD, 1879, f. 8, 2489, *P. Stanković – vojvodi Mašu Vrbici*, 12. decembar 1879.

¹⁸⁶⁴ Bure Dinko Franetović, *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918. godine*, 339.

¹⁸⁶⁵ DACG, MUD, 1897, f. 3, 319.

¹⁸⁶⁶ *Pedest godina na prestolu Crne Gore*, 161. Slavko Burzanović, *Virpazar – Bar*, Sto godina željeznice Crne Gore, 31.

¹⁸⁶⁷ *Glas Crnogorca*, broj 10, 1905, Cetinje, 12. mart 1905, 2. *Glas Crnogorca*, broj 11, 1905, Cetinje, 19. mart 1905, 2.

¹⁸⁶⁸ *Glas Crnogorca*, broj 6, 1905, Cetinje, 31. januar 1909, 3.

¹⁸⁶⁹ Vladislav Kasalica, Tatjana Jović, *Spomenički kompleks dvorskih objekata kralja Nikole u Baru*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, broj 5, Cetinje 2009, 37.

¹⁸⁷⁰ Tatjana Jović, *Dvorski posjedi knjaza – kralja Nikole na Njegušima, Lovčenu, Rijeci Crnojevića i Virpazaru*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, knjiga III, Cetinje 2007, 116.

¹⁸⁷¹ DACG, Uprava dvora, 1894, f. 21, 93. DACG, Uprava dvora, Protokol dvorskih rashoda, 1895, 1896, 1897, dok. 72.

¹⁸⁷² DACG, Uprava dvora, 1885, Protokol rashoda za razne nabavke, dok. 58. *Glas Crnogorca*, broj 49, 1885, Cetinje, 15. decembar 1885, 3. Dvorac su činile dvije spojene kuće.

¹⁸⁷³ DACG, Uprava dvora, 1887, f. 8, b. b.

dvije godine kasnije.¹⁸⁷⁴ Na Viru je 1882. godine podignuta jednospratna kuća, poznata pod imenom „Bašča Vir”.¹⁸⁷⁵

Osnivanje varoši Danilovgrad rađeno je po planu inženjera Dragiše S. Milutinovića od 21. jula 1870.¹⁸⁷⁶ Ekonomski razlozi rukovodili su knjaza Nikolu u osnivanju ovog grada.¹⁸⁷⁷ Prostorna organizacija nove varoši na Čeranića Glavici riješena je linearno, sastavljena od glavne ulice u produžetku mosta na Zeti i druge koja se pruža preko gradskog trga kao dio puta Nikšić–Podgorica. Veliki Pazar je formiran na mjestu gdje se ukrštaju ulice, ograničen kućama sa tri strane, a sa četvrte otvoren prema rijeci.¹⁸⁷⁸ U pravcu urbanizacije varošice podižu se nove kuće, vodovod, pijaca, bistijerne, fontana, mostovi.¹⁸⁷⁹ Varošica je tada imala oko tridesetak domova.¹⁸⁸⁰ Prema ovom planu bilo je predviđeno zemljište za 918 kuća, čije su razmjere tačno naznačene u planu.¹⁸⁸¹ Početkom 1897. godine knjaz je prilikom posjete Danilovgradu naredio da se otpočne sa radovima na vodovodu po nacrtu, koji je izradio inženjer Marko Đukanović, tadašnji upravitelj građevina.¹⁸⁸² Voda se morala dovesti sa Slatine, sa udaljenosti dva ipo sata daljine.¹⁸⁸³ U julu 1897. godine knjaz je otvorio novi vodovod sa Slatine. Za građenje vodovoda zahvaljeno je Zaharinu iz Moskve, koji je poklonio znatnu sumu novca za građenje ovog vodovoda. U Danilovgradu su otvorene dvije česme. Knjaz Nikola je jednu posvetio knjazu Mirku, a drugu dobrotvoru Zaharinu. Da bi se nova varoš Danilovgrad razvijala bilo je neophodno potencirati privredni, ekonomski razvoj, pored urbanog.

¹⁸⁷⁴ DACG, MID, 1895, f. 52, 420.

¹⁸⁷⁵ DACG, Uprava dvora, Protokol rashoda dvora, 1893, dok. 68.

¹⁸⁷⁶ U zaostavštini Dragutina Milutinovića nalaze se bilješke sa puta po Crnoj Gori, skice, planovi, plan nekih osnovnih škola u Rijeci Crnojevića i Ceklinu, 4 plana za iseljeničke kuće, pet skica za crkvu porodice Petrović Njegoš na Cetinju, kao i detaljan urbanistički plan sa objašnjenjima za novu varoš na Čeranića Glavici, Danilovgrad. Pero Šoć, *Plan za podizanje Danilovgrada*, Istoriski zapisi, knj. XI, 1–2, Cetinje, 1955, 396–405.

¹⁸⁷⁷ „Položen je temelj novome gradu na Glavici u Bjelopavličima, pod nazivom Danilovgrad, koji na sav mah napreduje i gdje namjeravam više javnih zgrada podignuti, a osobito dvor za sebe i dom za Senat, pošto uviđam da bi vesma probitačno bilo da neko vrijeme svake godine i na onoj strani Crne Gore skupa sa senatorima probavim.” ABO NMCG, Nikola I, 1872, nedatirano. Knjaz Nikola – Gorčakovu. Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, Cetinje, 1958, 52.

¹⁸⁷⁸ Svetislav Popović, *Danilovgrad. Arhitektika. Simbolika prostora*, Beograd, 2011, 20–21.

¹⁸⁷⁹ Za građenje mosta na Sušici u Prekornici ubrano JE 170 greda, i te grede je trebalo prenijeti do mosta. Filip Petrović je pisao da ima na raspolaganju 2.000 vojnika. DACG, MUD, 1886, f. 61, 45/835, *F. Petrović – komandirima Bjelopavličkim (Danilovgrad)*, 12. avgust 1886.

¹⁸⁸⁰ *Glas Crnogorca*, broj 32, 1887, Cetinje, 9. avgust 1887, 2.

¹⁸⁸¹ Pero Šoć, *Plan za podizanje Danilovgrada*, 403.

¹⁸⁸² *Glas Crnogorca*, broj 29, 1897, Cetinje, 19. jul 1897, 3.

¹⁸⁸³ *Glas Crnogorca*, broj 5, 1897, Cetinje, 4. februar 1897, 3.

Tih godina preduzimanje su radnje za uređenje novih varošica na sjeveru i stvaranje boljih uslova za život. Krajem XIX vijeka počela je urbanizacija nove varoši Kolašina. Nastaju planovi za izgradnju varošice, gradskog trga¹⁸⁸⁴ i ulica.¹⁸⁸⁵ Da se trebalo pridržavati urbanističkog plana svjedoči nam i jedan dokumenat iz 1887. godine kapetana Radovića u kojem obavještava Boža Petrovića da se prilikom izgradnje kuća vodi računa da se rade planski i da ne odskaču jedna od druge. Za kuće koje su već napravljene trebalo je razmisliti da li da se ruše, ako smetaju.¹⁸⁸⁶ Na izgradnji trga i ulica radilo je nekoliko bataljona.¹⁸⁸⁷ Tek početkom XX vijeka u gradu će biti izgrađeni Gornji trg (pijaca mlječnih proizvoda), Donji trg (pijaca žitnih proizvoda), stambeni blokovi sa zanatlijskim, trgovačkim i ugostiteljskim radnjama, vodovod, električna centrala, pilana.¹⁸⁸⁸

Pomenimo i da je kuća vojvode Lazara Sočića na Goranskom u Plužinama, sagrađena krajem XIX vijeka, bila najveća privatna stambena zgrada u Crnoj Gori toga doba.¹⁸⁸⁹

xx

Crnogorski gradovi se u svojoj razvojnoj stukturi odlikuju različitim fazama napretka i stagnacije. Društveno-ekonomske, političke promjene, strateški položaj, geografska pozicija uslovljavaju da se pojedini gradovi brze razvijaju, a drugi sporije. Intenzivniji napredak bio je u onim gradovima koji su imali bolje strateške i prirodne uslove, razvijenije saobraćajnice, privrednu strukturu. U crnogorskim gradovima krajem XIX i početkom XX vijeka razvijaju se zone namijenjene javnim službama, stanovanju, trgovini, kulturi, obrazovanju. Državna vlast donosi urbanističke planove, a otvaranje prema razvijenijim sredinama i dolazak inostranih stručnjaka i inženjera vodio je ka unapređivanju uslova i modernijim obrascima života. Poslije oslobođenja 1879. godine crnogorski gradovi doživljavaju društveno-ekonomski preobražaj, čime počinje intenzivniji proces urbanizacije i izgradnje na planskim i savremenim urbanističkim koncepcijama. Društvene prilike koje su uticale na razvoj postberlinskog graditeljstva, reflektovali

¹⁸⁸⁴ Iz Kolašina su 1889. godine pisali Božu Petroviću da je oko uređenja trga i ulica potrebno da se svuda naspe i uredi, jer je „glib svuda”. DACG, MUD, 1889, f. 70, 54/565, *Opština varoši Kolašin – Božu Petroviću*, 14. mart 1889.

¹⁸⁸⁵ DACG, MUD, 1887, f. 47, 302, *Kapetan M. Bojić – vojvodi Petroviću*, april–jun 1887.

¹⁸⁸⁶ DACG, MUD, 1889, f. 70, 54/379, *Kapetan Malin Radović – Božu Petroviću*, 14. mart 1889.

¹⁸⁸⁷ DACG, MUD, 1887, f. 47, 724, *Kapetan M. Bojić – vojvodi Petroviću*, 5. maj 1887.

¹⁸⁸⁸ Kujović Dragana, *Kulturno nasljeđe Kolašina*, Podgorica, 2002, 30–53.

¹⁸⁸⁹ Čedomir Marković, Rajko Vujičić, *Spomenici kulture Crne Gore*, Novi Sad, Cetinje, 1997, 300.

su se i u domenu planske izgradnje gradova i naselja. No, dalji razvoj gradova prekinuli su balkanski ratovi.

POGLAVLJE III: MODERNIZACIJA DRUŠTVA U JAVNOM I PRIVATNOM ŽIVOTU CRNE GORE 1879–1900.

3.1. Državna uprava i modernizacija crnogorskog društva – Reforme državne uprave

Kraj XIX i početak XX vijeka u cijeloj Evropi karakterističan je po ekonomskim, pravnim, političkim reformama. U crnogorskoj državi, koja je krenula putem modernizacije, modernizacija državne uprave počela sa zakašnjenjem u odnosu na evropske zemlje. Reforme državne uprave postupno će se razvijati i usavršavati, u skladu sa modelima onovremenih evropskih zemlja. Stara državna organizacija morala se prilagođavati zahtjevima vremena, tako da se pristupilo administrativnim reformama i promjenama u državnom sistemu, sudstvu, finansijama, vojsci, obrazovanju, kulturi. Te državne reforme imale su odraza i na formiranje inteligencije i jačanje njene uloge u političkom, kulturnom, prosvjetnom prostoru Crne Gore.

Zvanične crnogorske novine poslije 1879. godine donose vijesti o „novoj” Crnoj Gori, koja je u mnogim svojim segmentima doživljava preokret – od uvećanja teritorija, broja stanovništva do znatnijih promjena u ekonomskoj sferi i uopšte društvenih prilika.¹⁸⁹⁰ Taj promijenjeni karakter Crne Gore, koji se sa razlogom naziva „novom”, uticao je da stare forme vlasti i državne organizacije nijesu više odgovarale karakteru izmijenjene Crne Gore. Moralo je doći do korjenitih promjena. Vrijeme nakon 1879. godine dovelo je do bržeg unutrašnjeg razvoja i unapređenja svih institucija, a samim tim i prihvatanja tekovina modernih društava i stvaranja građanske Crne Gore.¹⁸⁹¹ A kakva je bila „stara” patrijarhalna Crna Gora, koja počinje lagano da se probražava u „novu”, najbolje ilustruju riječi vojvode Gavra Vukovića. U Crnoj Gori je do 1879. godine sve bilo patrijarhalno, tako da su i pojmovi o državi bili strani. Sam pojam Vlade nije postojao. Zakonodavstvo, administracija i jurisdikcija bili su oličeni u pojmu i riječi „*suditi*”. „*Vladati*” i „*suditi*” bili su sinonimi kod Crnogoraca onog vremena. Kada se htjelo saznati ko vlada određenom državom, Crnogorci su obično pitali ko sudi u toj zemlji? Onaj ko nije sudio, odnosno ko nije imao vlasti da sudi, u očima Crnogoraca nije ulijevao strah i po njemu nije imao uvažavanja. Čitav birokratski aparat i državni činovnici zbog toga što nijesu imali upliva u

¹⁸⁹⁰ *Glas Crnogorca*, broj 8, 1883, Cetinje, 20. februar 1883, 1.

¹⁸⁹¹ Živko Andrijašević, *Sedam Petrovića*, jesen/zima, 2012, 261.

izricanju pravde, prema Vukoviću, bili su dijelom prezirani. Biti sudija bila je strast, tako da se svuda govorilo i raspravljalo o davijama.¹⁸⁹²

Na čelu crnogorske države nalazio se knjaz, kao apsolutni gospodar, koji je do 1878. godine imao titulu „Njegova svjetlost”, a nakon toga „knjaževsko visočanstvo”, koju je koristio do 1900. godine, kada počinje da koristi titulu „kraljevsko visočanstvo”. Najviši organ vlasti do 1879. u Crnoj Gori bio je Senat, koji je brojao 12 do 16 članova, predsjednika, potpredsjednika, jednog ili dva sekretara.¹⁸⁹³ Na projektu reforme državne vlasti počinje se raditi već 1878. godine. Prema planu reforme državne uprave pod nazivom „Projekat o reformi državne uprave Knjaževine Crne Gore 1879 godine”, koji je završen 1879. godine,¹⁸⁹⁴ predviđeno je da državna uprava ima sedam odjeljenja: Uprava finansija i trgovine, Uprava unutrašnjih poslova, Uprava spoljnih poslova, Uprava vojske i građevina, Uprava prosvjetnih poslova, Uprava pravosuđa i Uprava crkvenih poslova. Knjaz imenuje upravitelje odjeljenja koji mu odgovaraju za svoj rad. Ukoliko bi prekršili zakon, bili bi razriješeni sa dužnosti i ne bi mogli vršiti istu funkciju. Knjaz može na prijedlog upravitelja da postavlja, premješta i otpušta činovnike. Upravitelji organizuju Vijeće, kojim presjedava knjaz. Vijeće predlaže godišnji budžet uprava, dok se glavna kontrola potrošnje sredstava iz budžeta obavlja u oktobru svake godine. Vijeće se stara i o porezima – smanjenju, povećanju, uvođenju novih nameta, a sve odluke važe godinu dana. Uprava finansija i trgovine brine se o mjerama uvećanja državnih prihoda, poreskim prihodima tako što vodi evidenciju o privatnim dobrima i na osnovu toga planira poresku politiku. U njenoj nadležnosti je i trgovina i zanatska djelatnost, kao i šume i rudna bogatstva. Stara se i o carinskom sistemu – otvaranju carina i donošenju odluka o plaćanju poreza na izvezenu, uvezenu i prevezenu robu. Uprava unutrašnjih poslova stara se o bezbjednosti vladara i članova njegove porodice. U saradnji sa institucijama lokalnih vlasti brine o redu i miru, ličnoj i imovinskoj sigurnosti, zdravlju ljudi i stoke. U njenoj nadležnosti je i poštansko-telegrafski saobraćaj i zatvor. Uprava prosvjetnih poslova obavezna je

¹⁸⁹² Gavro Vuković, *Germanija i Crna Gora (odlomak iz memoara)*, Zapisi, godina I, sveska 2, Cetinje, 1927, 98.

¹⁸⁹³ Živko Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Crna Gora od najstarijih vremena do 2003*, Podgorica, 2006, 213.

¹⁸⁹⁴ „Preustrojstvo je izvršeno od najviše do najniže, od senatske do seoske vlasti, ali ništa nije uneseno, što bi bilo sa svijem novo, strano, možda neprirodno, nego je ono upravo poniklo iz duha narodnog i njegovijeh potreba i ostalo u svemu i svačemu u skladu sa prirodom zemlje i naroda, a u tome leži najbolje jemstvo za buduće zdravo razvijanje našeg državnog života”. Izvještaj o reformama državne uprave 1879. 9/21. mart 1879. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakoni. 1796–1916. Pravni akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Zbornik dokumenata. Knjiga II, Podgorica, 1998, 19–25.

da se brine o kvalitetu nastave, otvaranju novih i održavanju postojećih škola, primanju učitelja u službu, nadzoru prosvjetnog rada, privatnim školama, podnosi izvještaje o radu svake školske godine, broju učenika, uspjehu, kompetencijama učitelja, nagrađivanju, slanju učenika u inostranstvo i njihovom stipendiranju, nabavci udžbenika i štampanju. O vjerskim pitanjima brine Uprava crkvenih poslova. Crnogorski mitropolit predstavlja najveću crkvenu vlast i njemu odgovaraju svi sveštenici za svoj rad, a on odgovara knjazu. Brine se o crkvenoj imovini, održavanju i uvećanju. Crkveni sud je nadležan za sveštena lica, a na njegovom čelu biva Mitropolit. U Ministarstvu vojnom i građevina vojsku čini svaki Crnogorac vojnik od 18 do 55 godina. Vrhovni zapovjednik je vladar, dok vojnički zakoni i propisi sadrže druga nadređenja o vojsci. Na čelu vojne uprave je upravitelj vojnih poslova, koji ima svog pomoćnika i pomoćno osoblje. Vojni upravitelj u isto vrijeme je i upravitelj javnih građevina. Činovništvo vojne uprave vrši poslove građevinske uprave, koja ima svog inženjera. U nadležnosti Uprave spoljnih poslova bila je spoljna diplomatija, jačanje državne organizacije spoljnopolitički planovi i intenziviranje komunikacije sa drugim državama. Upravi kancelarije potčinjeni su svi agenti u zemlji, kao i kapetan u Carigradu. Uprava pravosuđa trebala je da se uredi kada budu gotovi zakoni, do tada ostajala je u dotadašnjem stanju. Ova reforma državne uprave predviđala je i postojanje Glavne kontrole, koja bi se sastojala od 5 članova, koji bi podnosili izvještaje o trošenju budžetskih sredstava.¹⁸⁹⁵

U okviru navedenog plana reforme državne uprave, 8. marta 1879. godine ukinut je Senat, a ustanovljene tri nove institucije vlasti: Državni savjet, Ministarstvo i Veliki sud.¹⁸⁹⁶ Državni savjet je predstavljao zakonodavno tijelo i najvišu nadzornu vlast u zemlji, koji savjetuje o svim poslovima i zakonima državnim, izrađuje osnovne zakone i raspravlja zakonske prijedloge koje mu ministri podnose. Državni savjet je formiran od ministara, koje je imenovao knjaz Nikola. Na

¹⁸⁹⁵ *Projekat o reformi državne uprave Knjaževine Crne Gore 1879. godine*. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakonici. 1796–1916. Pravni akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Zbornik dokumenata. Knjiga II. Podgorica, 1998, 22–25. Živko Andrijašević, *Istorija crnogorske državnosti*, Podgorica, 2022, 344.

¹⁸⁹⁶ „Naš Senat bio je po dosadanjem prvo bitnomu ustanovljenju svojem jednovremeno nosioc triju najvišijih zvanja; on je bio knjažev savjet i najviša administrativna vlast i najviši zemaljski sud. Ovakav oblik Senata odgovarao je unutrašnjem stanju i spoljašnjem položaju državnom Crne Gore, koji je ona do ovoga rata zauzimala. No kako se sada i jedno i drugo izmijenilo posljedicama posljednjega rata, t. j. raširenjem granica Crne Gore i priznanjem vazdanje nezavisnosti njezine i od onijeh velesila, koje to do sada nijesu bile učinile, nastala je potreba, da se dosadanja državna uprava preustroji, te da država dobije svoj pravi državni oblik i ugled, a unutra stalni red za tačno vršenje državnijeh poslova i čvrst i zdrav temelj za napredno razvijanje... Ovijem riječima Njeg. V. Knjaz obrazložio je uzrok i pobudu preustroju dosadanje državne uprave.” *Projekat o reformi državne uprave Knjaževine Crne Gore 1879. godine*. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakonici. 1796–1916. Pravni akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Zbornik dokumenata. Knjiga II, Podgorica, 1998, 26–29.

osnovu izvještaja pojedinih ministarstava, Državni savjet formira kontrolne, istražne komisije, čiji je zadatak da vrše nadzor nad radom svih institucija u državi. U njegovoj nadležnosti je i pripremanje budžeta za narednu godinu. Savjet prima molbe i žalbe naroda i pojedinaca i podnosi ih knjazu na odobravanje. Ministarstva su se sastojala od 6 odjeljenja: 1. Odjeljenje za spoljne poslove, 2. Odjeljenje za unutrašnje poslove i građevinu; 3. Odjeljenje za prosvjetu; 4. Odjeljenje za pravosuđe; 5. Odjeljenje za finansije; 6. Vojno odjeljenje. Ministarstvo ne predstavlja posebno tijelo, pošto su ministri članovi Državnog savjeta. Oni podnose zakonske prijedloge iz svojih oblasti, i na kraju svake godine izvještaje o svojim godišnjim prihodima i rashodima. Za svoj rad odgovaraju knjazu. Veliki sud čine predsjednik i četiri člana. U njegovoj nadležnosti su postupci koji nijesu u nadležnosti nižih sudskih instanci.¹⁸⁹⁷

Ovom odlukom knjaza Nikole o formiranju novih organa, uspostavljena je faktički prva crnogorska vlada, iako je ona zvanično formirana tek 1906. formiranjem Ministarskog savjeta. Državni savjet bio je zadužen za prinadležnosti i organizaciju vlade. Knjaz je predstavljao najvišu vlast, poslije koga je Senat bio najviša instanca. Svi njegovi članovi bili su ministri, koji su vršili nadzor nad državnom upravom, dok su svi ministarski resori morali dostavljati izvještaje o svom radu. Državni savjet bio je sastavljen od predsjednika i sedam članova. Za prvog predsjednika ovog organa bio je imenovan vojvoda Božo Petrović. Ovu funkciju obavljao je u periodu 1879–1905. godine. Poslije njega predsjednici Državnog savjeta su bili: Gavro Vuković (1905–1907), Lazar Mijušković (1907–1909), Marko Đukanović (1909–1915).¹⁸⁹⁸ U prvom sazivu funkcije ministara obavljali su: Stanko Radonjić, ministar spoljnih poslova (završio vojnu akademiju u Francuskoj), vojvoda Mašo Vrbica, ministar unutrašnjih poslova (završio vojnu školu u Rusiji), Đuro Cerović, ministar prosvjete i crkvenih poslova, kao zastupnik, Božo Petrović, ministar pravde, Đuro Cerović, ministar finansija, Ilija Plamenac, ministar vojni.

Kad je riječ o ministrima koji su obavljali funkcije u periodu od 1879. do 1905. godine zapažaju se dvije generacije – jedna manje brojnija sastavljena od učesnika oslobodilačkih ratova 1875–1878. koju su činili vojvode, serdari, barjaktari; i druga mlađa generacija školovanih intelektualaca.¹⁸⁹⁹ Na čelu Ministarstva inostranih djela osim vojvode Stanka Radonjića (1879–1889) nakon njegove smrti bio je vojvoda Gavro Vuković, najprije kao zastupnik ministra, a zatim

¹⁸⁹⁷ *Glas Crnogorca*, broj 8, 1879, Cetinje, 10. mart 1879, 1.

¹⁸⁹⁸ Živko Andrijašević, *Istorija crnogorske državnosti*, Podgorica, 2022, 345.

¹⁸⁹⁹ Perko Vojinović, *Crnogorska inteligencija od polovine XVIII vijeka do 1918. godine*, Nikšić, 1989, 124.

na čelu Ministarstva od juna 1890. do 1905. godine.¹⁹⁰⁰ Ministarstvom unutrašnjih djela rukovodili su vojvoda Mašo Vrbica (1879–1882) i vojvoda Božo Petrović kao zastupnik (1882–1905).¹⁹⁰¹ Ministarstvom prosvjete i crkvenih djela od osnivanja do 1885. godine rukovodili su zastupnici ministra Đuro Cerović (1879–1880), Ljubomir Nenadović (1880), vojvoda Đuro Cerović (1880–1883), mitropolit Visarion Ljubiša (1882–1884), mitropolit Mitrofan Ban (1884–1885), Jovan Pavlović kao zastupnik 1885–1887. i kao ministar u periodu 1887–1892. Od 1892. godine Ministarstvom je administrirao pomoćnik ministra Jovo Ljepava, a od 1896. za ministra je postavljen vojvoda Simo Popović, sve do 1903. kada ga zamjenjuje zastupnik ministra prosvjete i crkvenih poslova vojvoda Gavro Vuković, do 1905. godine. Ministarstvom pravde¹⁹⁰² rukovodio je vojvoda Božo Petrović (1879–1884). Nakon toga vremena sve do 1893. godine nema pomena ovog ministarstva u državnom šematizmu. Pominje se tek od 1893. kada na njegovo čelo dolazi Valtazar Bogišić, koji je tu dužnost obavljao do 1899. godine, a od te godine javljaju se zastupnici – Lujo Vojnović (1899–1903),¹⁹⁰³ Miloš Šaulić (1903–1904), vojvoda Božo Petrović (1904–1905). Ministarstvom vojnim rukovodio je vojvoda Ilija Plamenac od osnivanja do 1905. U Ministarstvu finansija bili su ministri Đuro Cerović (1879–1883), nakon njega Niko Matanović najprije kao zastupnik od 1883. do 1889. godine, a zatim kao ministar do 1903. Funkciju zastupnika vršio je Lazar Mijušković u periodu januar–jun 1903, a zatim kao ministar jun 1903 – decembar 1905.¹⁹⁰⁴

Broj zaposlenih činovnika je, prema zvaničnom šematizmu zaposlenih, u 1889. bio mali: Ministarstvo unutrašnjih djela, Ministarstvo inostranih djela, Ministarstvo vojno po jedan sekretar; Ministarstvo prosvjete i crkvenih djela imalo je samo ministra; Ministarstvo finansija sekretara i blagajnika.¹⁹⁰⁵ Broj zaposlenih povećao se neznatno, pa je 1897. godine taj broj izgledao po

¹⁹⁰⁰ Gavro Vuković je diplomirao pravo na Velikoj školi u Beogradu 1873. godine i on je bio prvi diplomirani pravnik iz Crne Gore. Dušan J. Martinović, *Portreti VI*, Cetinje 1997, 45. *Glas Crnogorca*, broj 25, 1892, Cetinje, 20. jun 1892, 4.

¹⁹⁰¹ Knjaz Nikola je 16. XII 1882. godine otpustio iz državne službe ministra unutrašnjih djela Maša Vrbicu, a na njegovo mjesto postavio vojvodu Božu Petrovića. *Crna Gora i događaji u Bosni, Hercegovini i Sandžaku (1878–1882)*, Istorijski zapisi 1949, knjiga IV, sveska 4–6, 196.

¹⁹⁰² Za Bogdana Memedovića navode da je u Beogradu završio gimnaziju i Pravni fakultet i da je bio prvi Crnogorac, koji je završio pravne nauke. Dušan J. Martinović, *Portreti VI*, Cetinje 1997, 44.

¹⁹⁰³ Lujo Vojnović dužnost ministra pravde u Knjaževini Crnoj Gori obavljao je od 1899. do 1903. godine. Mladen Vukčević, Ivan Vukčević, *Osvrt na pravničku misiju dr Luja Vojnovića u Crnoj Gori*, Matica, broj 63, Cetinje, Podgorica, jesen 2015, 397.

¹⁹⁰⁴ Živko Andrijašević, *Istorija crnogorske državnosti*, Podgorica, 2022, 346. Perko Vojnović, *Crnogorska inteligencija od polovine XVIII vijeka do 1918. godine*, Nikšić, 1989, 123–124.

¹⁹⁰⁵ *Grlica, kalendar crnogorski sa šematizmom*, Cetinje, 1889.

ministarstvima: Ministarstvo unutrašnjih djela 3 sekretara, Ministarstvo inostranih djela 2 sekretara, Ministarstvo vojno 4 činovnika (sekretar, blagajnik, vojni inženjer, brigadni ađutant), Ministarstvo finansija 4 sekretara i blagajnik, Ministarstvo prosvjete i crkvenih djela jedan činovnik – pomoćnik ministra, Ministarstvo pravde jedan sekretar.¹⁹⁰⁶

Crnogorska državna uprava u ovome periodu je počela da se postepeno širi, zasnivala se na već uhodanim obrascima i tehnikama uprave. Jednim dijelom su te tehnike bile preuzete iz susjednih zemalja, ali su imale i domaće obrasce. Državni poredak se nametao prinudom, a ne slobodnim izborom volje. Iako je bio strog, on u nekim elementima nije bio i pravičan. Kako navodi Kaper, godišnja plata predsjednika senata prije reformi 1879. godine iznosila je 2.000 fl., potpredsjednika 1.200, senatora 800, sekretara senata 600, pomoćnih činovnika (bilo ih je 6) 300, načelnika 600, sekretara načelnika i njegovog pomoćnika 300, kapetana 80–100.¹⁹⁰⁷ Frile i Vlahović ističu da je predsjednik imao platu od 3.500 franaka, potpredsjednik 3.000 franaka, pet senatora sa prebivalištem na Cetinju, 1.500 franaka, a devet stranih senatora u prijestonici, koji su zasijedali tri mjeseca u godini, 750 franaka.¹⁹⁰⁸ Primjećujemo da je, prema rangiranju državnih činovnika, knjažev ordonans bio ispred profesora gimnazije, ljekara, a u istom rangu kao član Okružnog suda, direktor gimnazije ili Bogoslovije, glavni školski nadzornik, predsjednik opštine Cetinje.¹⁹⁰⁹ Isto tako je, knjažev ađutant, prema rangu državnih činovnika, bio ispred direktora pošta i telegrafa, upravitelja saniteta, a u istoj kategoriji sa komandirima. Njegov prvi ađutant čina brigadira bio je istog ranga kao član Velikog suda ili upravitelj nahije.¹⁹¹⁰ U januaru 1881. godine razdvaja se zvanje komandira od kapetana.¹⁹¹¹ U sklopu sa reformama donesen je 12. aprila 1879. i *Protokol o državnim izdacima za plate, penzije i druge potrebe*, čija je ukupna suma iznosila

¹⁹⁰⁶ Grlica, *kalendar crnogorski sa šematizmom*, Cetinje, 1897, 24–33.

¹⁹⁰⁷ Sigfrid Kaper, *O Crnoj Gori*, Podgorica, 1999, 106.

¹⁹⁰⁸ Gabriel Frile, Jovan Vlahović, *Savremena Crna Gora*, Podgorica, 2011, 298.

¹⁹⁰⁹ Boban Batričević, *O neobjavljenome rukopisu dnevnika dvorske ađuntature*, Matica, broj 65, Cetinje, Podgorica, proljeće 2016, 398.

¹⁹¹⁰ Boban Batričević, *O neobjavljenome rukopisu dnevnika dvorske ađuntature*, Matica, broj 65, Cetinje, Podgorica, proljeće 2016, 397.

¹⁹¹¹ DACG, MUD, 1881, f. 19, 169, *Ministar unutrašnjih djela – komandirima*, 25. januar 1881. Po navodima Jovanovića, u Velikoj Britaniji je na jednog policajca dolazilo 1.500 do 1.900 stanovnika, u Srbiji do 7.000. Vladimir Jovanović, *Stari birokratski stroj – temelj državne uprave, Naličja modernizacije, Srpska država i društvo u vreme sticanja nezavisnosti*, Beograd, 2017, 50.

177.588,20 f.¹⁹¹² On, zapravo, predstavlja radnu verziju, a ne zvanični akt, ali je značajan jer predstavlja pokušaj preciznog obračuna državnih rashoda.

Crnogorska ministarstva su u periodu 1879–1905. bila direktno podređena knjazu Nikoli. Na osnovu analize pravnih propisa o reorganizaciji državne uprave, prestrukturiranjem bivših organa upravljanja i stvaranjem novih institucija Državnog savjeta, ministarstava i Velikog suda, vidi se da je knjaz imao sva prava državne vlasti kao apsolutni vladalac, kako u donošenju zakona, tako i u postavljanju svih ministara i državnih činovnika, i bio nadležan za sve grane vlasti, pa i sudstva.¹⁹¹³

Kako piše Maksim Šobajić, nikome se ne smije vikati „*živio*” sem knjazu i njegovoj kući.¹⁹¹⁴ Knjaz je određivao i vršio imenovanja u državnoj upravi.¹⁹¹⁵ Među istaknutim ljudima koji su imali veliki upliv na događaje u Crnoj Gori bili su: vojvoda Petar Vukotić, Stanko Radonjić, Simo Popović, Mašo Vrbica, Božo Petrović, Ilija Plamenac, Đuro Matanović. Među njima je u pojedinim pitanjima često dolazilo do razmirica.¹⁹¹⁶ Gavro Vuković ističe da je u zemlji poslije rata postojao sloj glavara, ljudi „*staroga kova*”, koji su se protivili svakom napretku, i koji su gušili svaku pomisao za promjenama. Njihova deviza je bila da ostane sve po starom. Reforme su iziskivale nova lica, mlade ljude, školovane i spremne da se uhvate u koštac sa brojnim problemima, koji su bili u zemlji.¹⁹¹⁷ Međutim, dio crnogorske inteligencije koja nastaje u godinama poslije rata nastoji da svoju egzistenciju veže za evropske centre zbog konzervativnog

¹⁹¹² Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakonici. 1796–1916. Pravni akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Zbornik dokumenata. Knjiga II. Podgorica, 1998, 29–35. ABO NMCG, f. Nikola I, 1879, 45, 12. IV 1879.

¹⁹¹³ Đorđije Borozan, *Razvoj državne uprave u Crnoj Gori 1879–1920*, Arhivski zapisi, godina, XVI, broj 2, Cetinje, 2010, 11.

¹⁹¹⁴ Memoari Maksima Šobajića, Zapisi, knjiga XII, sveska 2, Cetinje, 1933, 115.

¹⁹¹⁵ Tako je godine 1892. knjaz imenovao za upravitelja varoši Cetinja Tomaša Vukotića, dotadašnjeg upravitelja vasojevičke nahije. *Glas Crnogorca*, broj 45, 1892, Cetinje, 7. novembar 1892, 3. Prije njega je bio gradonačelnik Cetinja Špiro Popović, a „*mađordom*” Pero M. Vukotić. *Glas Crnogorca*, broj 28, 1889, Cetinje, 9. jul 1889, 2. Stevan Lukačević, kao predsjednik opštine podgoričke, bio je poznat po tome što je dovršio sprave protiv požara za sigurnost varoši za slučaj požara; zatim je nabavio dvije pumpe na dva ubla (bunara) na pijaci Mirkove varoši. Isto tako je napravio opštinski magazin, gdje se smještaju zapaljive materije. Kupio je kuću gdje su se smještali epidemični bolesnici, na odvojenom mjestu u Drač-mahali. Izveo je statistiku podgoričkog stanovništva i njihovih imanja. *Glas Crnogorca*, broj 13, 1895, Cetinje, 25. mart 1895, 1, vijesti iz Podgorice, 21. marta. Navedimo i da je dužnost okružnog kapetana – načelnika u Nikšiću u posmatranom periodu povjeravana: Jevtu Miletinu Nikoliću, popu Mašanu Nikčeviću, Bogdanu Drobñaku (Memedoviću), Đuru Ceroviću, vojvodi Šaku Petroviću (zvanje guvernera od 1884. do 1893. godine) i Obrenu Nikoviću do 1903. godine. Veljko Šakotić, *Nikšić u Knjaževini (Kraljevini) Crnoj Gori*, Nikšić 1996, 67. Marko Petrović imenovan je upraviteljem Primorja 1897. godine. *Glas Crnogorca*, broj 3, 1897, Cetinje, 18. januar 1897, 3.

¹⁹¹⁶ Gavro Vuković, *Memoari*, Cetinje, Titograd, 1985, 126.

¹⁹¹⁷ Vojvoda Gavro Vuković, *Četrdesetogodišnjica Vladavine knjaza Nikole (Primanje titule kraljevskog visočanstva)*, Zapisi, knjiga II, sveska 3, Cetinje, 1928, 167.

mentaliteta, angažovanja stranaca, kao i favorizovanja članova istaknutih porodica pri zapošljavanju na značajnije funkcije. Stranci koji su postavljeni na brojne pozicije od profesora, preko upravljača administrativnih cjelina u zemlji do funkcije ministara, imali su određena politička, nacionalna i socijalna ubjeđenja.¹⁹¹⁸ Po mišljenju Gavra Vukovića „*daj mi ti dobre finansije, ja ću tebi dobru politiku*”, u Crnoj Gori se dosta toga kretalo oko novca.¹⁹¹⁹

Sve do 1902. godine do donošenja *Zakona o Knjaževskoj vladi i Državnom savjetu* 6. decembra 1902. godine, nije postojao zakon po kojem bi se regulisao rad ministarstava i vlade, njihove ingerencije, rad.¹⁹²⁰ Reformom iz 1902. godine izvršena je reorganizacija državnog aparata donošenjem niza zakona kojima se uređivao status, način rada i nadležnosti najvažnijih organa državne uprave: *Zakon o Knjaževskoj vladi i Državnom savjetu*, *Zakon o činovnicima građanskog reda*,¹⁹²¹ *Zakon o sudskoj vlasti*,¹⁹²² *Zakon o ustrojstvu sudova u Knjaževini Crnoj Gori*,¹⁹²³ *Zakon o građanskoj sudskoj nadležnosti u Knjaževini Crnoj Gori*,¹⁹²⁴ *Zakon o krivičnoj sudskoj nadležnosti*,¹⁹²⁵ *Zakon o nasljeđivanju prijestola*,¹⁹²⁶ *Zakon o državnim blagajnama i računovodstvu*.¹⁹²⁷ Zvanična vlast je pridavala veliki značaj reformama. U besjedi prilikom proglašenja reformi i donošenja zakona 6./19. decembra 1902. godine knjaz je na osnovu iskustava o dotadašnjoj primjeni postojećih zakona, ocijenio da je potrebno „*popraviti i dopuniti*” zakonsko

¹⁹¹⁸ Luka I. Milunović, *O tri decenije u kulturi Crne Gore (1881–1911)*, Matica, broj 84, Cetinje, Podgorica, 2020, 187.

¹⁹¹⁹ Vojvoda Gavro Vuković, *Četrdesetogodišnjica Vladavine knjaza Nikole (Primanje titule kraljevskog visočanstva)*, Zapisi, knjiga II, sveska 3, Cetinje, 1928, 170.

¹⁹²⁰ *Zakon o Knjaževskoj vladi i Državnom savjetu*, 6/19. decembar 1902. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakonici. 1796–1916. Pravni akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Zbornik dokumenata. Knjiga II. Podgorica, 1998, 582–592. Zakon ima 46 članova; od kojih prvi dio koji se odnosi na Knjaževsku vladu ima 28 članova, a drugi dio koji se tiče Državnog savjeta ima 18 članova.

¹⁹²¹ *Zakon o činovnicima građanskog reda*, 6/19. decembar 1902. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakonici. 1796–1916. Pravni akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knj. II, 593–607.

¹⁹²² *Zakon sudskoj vlasti*, 6/19. decembar 1902. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakonici. 1796–1916. Pravni akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knj. II, 609–610.

¹⁹²³ *Zakon o ustrojstvu sudova u Knjaževini Crnoj Gori*, 6/19. decembar 1902. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakonici. 1796–1916. Pravni akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knj. II, 610–612.

¹⁹²⁴ *Zakon o građanskoj sudskoj nadležnosti u Knjaževini Crnoj Gori*, 6/19. decembar 1902. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakonici. 1796–1916. Pravni akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knj. II, 612–619.

¹⁹²⁵ *Zakon o krivičnoj sudskoj nadležnosti*, 6/19. decembar 1902. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakonici. 1796–1916. Pravni akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knj. II, 619–625.

¹⁹²⁶ *Zakon o nasljeđivanju prijestola*, 6/19. decembar 1902. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakonici. 1796–1916. Pravni akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knj. II, 625–629.

¹⁹²⁷ *Uputstva za vođenje knjiga u državnom računovodstvu*, 6/19. decembar 1902. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakonici. 1796–1916. Pravni akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knj. II, 633–641.

ustrojstvo vlade i državnog savjeta sa preciznijim određenjima ministarskih ingerencija i odgovornosti prema državi i vladaru.¹⁹²⁸ Ambicije nosilaca reformi možda su bile veće nego što su to društvene okolnosti dozvoljavale. Njih su dobrim dijelom podsticali ostvareni rezultati na zakonodavnom planu donošenjem *Opšteg imovinskog zakonika* za knjaževinu Crnu Goru 1888. godine, koji predstavlja najznačajniji akt u zakonodavnoj djelatnosti crnogorske vlade. *Zakonik* koji je napisao za Crnu Goru Valtazar Bogišić, ima šest odeljaka i 1031 paragraf.¹⁹²⁹ Njime su se regulisala imovinska prava u zemlji na jedan svestrani način. *Zakonik* pokazuje i sliku Crne Gore i Crnogoraca toga vremena.¹⁹³⁰ Njegovim donošenjem prekinut je period u stagniranju razvoja običajnog prava, a ustanovljenjem procesnih pravila za suđenje i presuđivanje unaprijeđen je rad Uprave pravosuđa, odnosno kasnije Ministarstva pravde.¹⁹³¹ Zahvaljujući Valtazaru Bogišiću Crna Gora i crnogorsko društvo zakoračili su u modernizacijske pravne procese onovremene Evrope.¹⁹³² Javno mjenje je podgrijavalo takođe te ambicije, nadajući se da će pripremljeni zakoni biti na nivou Bogišićevog zakonika, koji je predstavljao kamen temeljac za nastavak zakonodavnih procesa. U okviru reformskih mjera po prvi put je jasno definisan status vlade, kao ograna izvrše vlasti, a njene osnovne funkcije podliježu obavezujućim pravnim propisima. Napredak je ostvaren i kod sudske i zakonodavne vlasti, iako su njihove nadležnosti bile ograničene autokratijom knjaza Nikole.

U Zakonu u 1. članu navodi se da knjaževska vlada obavlja svoju djelatnost na osnovu zakona koje potvrđuje crnogorski vladar. U narednom članu kaže se da je državna uprava podijeljena na više ministarstava, a da ministre postavlja i mijenja knjaz, koji za svoj rad njemu odgovaraju. Crnogorska vlada sastoji se od šest ministarstava: Ministarstvo unutrašnjih djela, Ministarstvo inostranih djela, Ministarstvo pravde, Ministarstvo finansija, Ministarstvo vojno i Ministarstvo prosvjete i crkvenih djela. Glavne dužnosti ministara bile su da rukovode povjerenim

¹⁹²⁸ *Glas Crnogorca*, broj 49, 1902, Cetinje, 7. decembar 1902, 1. *Besjeda Njegovog Kraljevskog Visočanstva Knjaza Gospodara prilikom proglašenja državnih reforma na Nikoljdan 1902.*

¹⁹²⁹ *Glas Crnogorca*, broj 28, 1888, Cetinje, 10. jul 1888, 1.

¹⁹³⁰ Branko Pavićević, *Bogišićeve pripreme za izradu opšteg imovinskog Zakonika za Knjaževinu Crnu Goru*, Istorijski zapisi, godina LXXI, sveska 1–2, Podgorica, 1998, 37. Propisano je da se najdalje za mjesec dana poslije proglašenja *Imovinskog zakonika* otpremi po jedan primjerak za sve crnogorske manje i više sudove. *Knjaz Nikola i Bogišić, Zapisi*, knjiga XV, sveska 5, Cetinje, 1936, 293. *Bogišić Knjazu Nikoli*, 21. XI–3 XII 1887.

¹⁹³¹ Đorđije Borozan, *Razvoj državne uprave u Crnoj Gori 1879–1920*, 10.

¹⁹³² „Svojim izuzetnim kvalitetom *Zakonik* je ime Crne Gore i vrh njene pravne kulture pronio, u posljednjoj deceniji XIX vijeka, širom Evrope i do Japana. Prenosi ga i dalje. Opštim imovinskim zakonikom nije pravno uređeno cijelo državno ustrojstvo, ali jeste izvršen državno-građanski preobražaj crnogorskog društva i bitnog dijela bića crnogorske države.” Mijat Šuković, *Novovjekovna država Crna Gora – stvaranje i razvoj*, Podgorica, 2006, 128.

im poslovima, unapređuju iste, staraju se o izvršenju zakona i naredbi, da rade na pripremi zakona i naredbi iz svojih oblasti, da vrše nadzor nad potčinjenjom administracijom. Bili su dužni da knjazu podnose akta koja zahtijevaju njegovo potvrđivanje, da predlažu činovnike iz svog područja za postavljanje, unapređenje, penzionisanje na osnovu zakona o činovnicima građanskog reda. Ministri su bili obavezni da pripremaju prijedlog budžeta za narednu godinu i predlažu ga Državnom savjetu po propisima zakona o budžetu. U članu 6. Zakona navodi se da su ministarstva bila obavezna da se strogo pridržavaju odobrenog budžeta, dok se Glavna državna kontrola starala o tome da sredstva budu adekvatno korištena. Zakon o Knjaževskoj vladi i Državnom savjetu predviđao je unutrašnju organizaciju ministarstava. Ministarstvo unutrašnjih djela sastojalo se od pet odjeljenja: Upravno odjeljenje, Odjeljenje za građevine i saobraćaj, Odjeljenje za poštu i telegraf, Sanitetsko odjeljenje, Odjeljenje privredno. Nadležnosti Upravnog odjeljenja bila su: izrada zakonskih projekata; rukovođenje oblasnim i plemenskim upravama i upravama varoši, kao i nadzor nad istim; održavanje reda i mira; naseljavanje i iseljavanje stanovništva, primanje u crnogorsko podanstvo i otpuštanje iz njega; nadzor nad štampom; popis stanovništva; predračuni i prirezi oblasnih i plemenskih uprava i uprava varoških opština; uprava i nadzor pomorstva; računovodstvo odjeljenja. Odjeljenje za građevinu i saobraćaj bilo je odgovorno za sve državne građevine i održavanje državnih objekata; rad inženjera oblasnih uprava i nadzor nad njihovim poslovima; računovodstvo svog odjeljenja i potrošnju sredstava namijenjenih ovom ministarstvu. Odjeljenje za poštu i telegraf bilo je dužno da se stara o otvaranju novih i održavanju postojećih stanica poštanskih i telegrafskih linija; da vrši međunarodne poštansko-telegrafske veze, kao i pregovara i sklapa ugovore o poštansko-telegrafskim poslovima sa stranim državljanima; uređuje područna zvanja činovnika i vrši nadzor nad njima. Sanitetsko odjeljenje vodilo je brigu o zdravlju stanovništva i domaće stoke; imenovalo je državne ljekare, veterinare i babice i davalo dozvole privatnim ljekarima; izdavalo dozvole za rad apotekarima i vršilo nadzor nad njima; održavalo postojeće bolnice i podizalo nove; izrađivalo zakone i naredbe za sanitetsku struku i vršilo nadzor nad istim. Privredno odjeljenje bilo je nadležno za preduzimanje mjera u cilju unapređenja i razvoja zemljoradnje, voćarstva, stočarstva, šumarstva, lova, ribolova, zanatskih djelatnosti i pčelarstva, ispitivanje rudnih nalazišta u zemlji, nagrađivanje privrednika i davanje olakšica i pomoći, nadzor nad privrednim ustanovama. Na čelu svakog odjeljenja nalazio se načelnik koji je

rukovodio poslovima svoga odjeljenja, primao od niže administracije izvještaje koje je podnosio ministru od koga je primao rješenja i naredbe koje je izvršavao.¹⁹³³

Ministarstvo inostranih djela imalo je dvojaku funkciju – političku i administrativnu. U djelokrug političkog rada spadalo je: obavljanje povjerljivih poslova; rad sa tajnim šiframa; diplomatska prepiska; pregovori, konvencije i druga politička akta; predlaganje crnogorskih diplomatskih predstavnika u inostranstvu; ratifikacija, diplomatska saopštenja, akreditivna i opozivna pisma; audijencija stranih poslanika; državni ceremonijal. Administrativni poslovi obuhvataju: službenu prepisku nepolitičke prirode sa stranim poslanicima na Cetinju i crnogorskim zastupnicima vani; prevođenje i ovjeravanje službenih i privatnih dokumenata; izdavanje pasoša; ekstradicija u sporazumu sa Ministarstvom pravde; dostavljanje raznih akata na zahtjev stranih vlasti; briga o konzularnim predstavnicima Crne Gore; izvršenje ugovora i konvencija.

Ministarstvo pravde staralo se za rad državnih sudova za građanska i krivična djela; vodilo je brigu o radu kaznenih ustanova; brinulo o unapređenju pravosuđa i sudskih nadležstava, pri čemu se ne smije ograničiti nezavisnost sudskog rada; pazilo na izvršavanje donesenih presuda i staralo se o održavanju zatvora; podnosilo knjazu molbe za pomilovanje ili umanjenje sudskih kazni i podnosilo svoje mišljenje o istom.

Ministarstvo finansija bilo je zaduženo za brigu o izvorima državnih prihoda, kao što su porezi, monopoli i dr.; ono je upravljalo svim državnim prihodima; sastavljalo i podnosilo Državnom savjetu glavni godišnji budžet; isplaćivalo izdatke na osnovu usvojenog budžeta. Bilo je zaduženo za kontrolu nad svim finansijskim i carinskim ustanovama u zemlji.

Ministarstvo vojno predstavljalo je najvišu upravnu vojnu vlast u zemlji. Ministar vojni upravljao je vojskom i svim vojnim ustanovama. U njegovoj nadležnosti bile su organizacija, formacija i mobilizacija vojske, naoružavanje, vojna nastava, vojni sudovi, vojno ljekarstvo, nadzor nad cjelokupnom službom. Ministru vojnom podređeni su brigadiri, komandiri i svi niži oficiri, pješački i artiljerijski, narodne vojske, bataljoni stajaće vojske sa područnim oficirima.

U nadležnosti ministarstva prosvjete i crkvenih djela bio je rad svih javnih i privatnih škola, književnih i učenih društava, prosvjetnih zavoda i crkvenih poslova.

¹⁹³³ *Zakon o Knjaževskoj vladi i Državnom savjetu*, 6/19. decembar 1902. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakoni. 1796–1916. Pravni akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knj. II, 582–586.

Prema Zakonu iz 1902. godine Državnom savjetu, čiji su članovi: crnogorski knjaz prestolonasljednik, crnogorski mitropolit, svi ministri i predsjednik Glavne državne kontrole i članovi / savjetnici koje knjaz odredi, pripali su poslovi i nadležnosti koji se tiču vlade. Državnim savjetom predsjedavao je član koga knjaz imenuje. Savjet je imao i sekretara koga imenuje knjaz na prijedlog predsjednika Državnog savjeta.

Na sjednicama Državnog savjeta donosili su se prijedlozi i rješenja iz djelokruga djelovanja svih ministarstava. U djelokrug Državnog savjeta spadaju: prijedlozi donošenja novih zakona kao i izmjena i dopuna postojećih; formiranje novih i ukidanje postojećih državnih institucija; razne vrste ugovora sa stranim državama – sudski, trgovački, carinski, plovidbeni, konzularni, poštansko-telegrafski; prijedlog budžeta; davanje imovinskih prava društvima; rješavanje podnesenih tužbi za oštetu zbog povrede zakona počinjene od sudskih i državnih činovnika u vršenju svojih dužnosti; rješavanje sporova između sudskih i upravnih vlasti; disciplinski sporovi; penzionisanje državnih činovnika; presuđivanje po žalbama protiv rješenja Glavne kontrole, kao i davanje mišljenja o svim opšte državnim poslovima, kada to knjaz zatraži.¹⁹³⁴

U periodu 1878–1905. godine osim zakonskog regulisanja djelovanja institucija vlasti, crnogorski pravni sisten unaprijeđen je donošenjem niza zakona kojima se reguliše funkcionisanje drugih institucija, imovinsko-pravni odnosi, nasljedno pravo, javne finansije, penzijska i socijalna zaštita, rad prosvjetnih institucija i dr. Doneseno je 45 zakona, koje je ukazom donio knjaz, među kojima izdvajamo: *Školski zakonik*, iz 20. jula / 1. avgusta 1878; *Zakon o obaveznom školovanju u Knjaževini Crnoj Gori*, iz 20. januara / 2. februara 1879; *Zakon o osnovnim školama u Knjaževini Crnoj Gori*, iz 13/25. septembra 1884; *Zakon za učenike srednjih škola – gimnazija u Crnoj Gori*, iz 22. septembra / 4. oktobra 1885; *Zakon o gimnazijama u Knjaževini Crnoj Gori*, iz 30. avgusta / 11. septembra 1890; *Zakon o Državnoj biblioteci i muzeju*, iz 6/18. decembra 1896; *Zakon o platama nastavnika srednjih i osnovnih škola*, iz 12/24. avgusta 1897; *Zakon o ustanovi i službi carinarnica u Knjaževini Crnoj Gori*, iz 20. juna 1899; *Zakon o javnim prodajama nepokretnosti*, iz 10/23. novembra 1900; *Zakon o istražnom zatvoru*, iz 10/23. novembra 1900; *Zakon o državnom budžetu*, iz 1/14. maj 1901; *Zakon o Knjaževskoj vladi i Državnom savjetu*, iz 6/19. decembra 1902; *Zakon o činovnicima građanskog reda*, iz 6/19. decembra 1902; *Zakon o sudskoj vlasti*, iz 6/19. decembra 1902; *Zakon o ustrojstvu sudova u Knjaževini Crnoj Gori*, iz 6/19. decembra 1902;

¹⁹³⁴ *Zakon o Knjaževskoj vladi i Državnom savjetu*, 6/19. decembar 1902. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakonici. 1796–1916. Pravni akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knj. II, 588–590.

Zakon o građanskoj sudskoj nadležnosti u Knjaževini Crnoj Gori, iz 6/19. decembra 1902; *Zakon o krivičnoj sudskoj nadležnosti*, iz 6/19. decembra 1902; *Zakon o nasljeđivanju prijestola*, iz 6/19. decembra 1902; *Zakon o državnim blagajnama i računovodstvu*, iz 21. marta / 3. aprila 1903; *Zakon o ustrojstvu ministarstva unutrašnjih djela i administrativnoj podjeli države*, iz 8/21. aprila 1903; *Zakon o monopolu duvana za Knjaževinu Crnu Goru*, iz 8/23. juna 1903; *Zakon o uređenju varoških opština*, iz 10/23. avgusta 1903; *Zakon o ustrojstvu ministarstva vojnog*, iz 6/19. decembra 1903; *Zakon o osiguravajućim društvima u Knjaževini Crnoj Gori*, iz 27. maja /10. juna 1904; *Zakon o uređenju nadzora nad osnovnim školama u Knjaževini Crnoj Gori*, iz 1/14. marta 1905; *Zakon o izdavanju pasoša*, iz 16/29. marta 1905; *Zakon o monopolu duvana*, iz 20. juna / 3. jula 1905; *Zakon o sudskom postupku u građanskim parnicama za Knjaževinu Crnu Goru*, iz 1/14. novembra 1905.¹⁹³⁵

Zakon o državnom budžetu iz 1901. godine bio je veoma važan za funkcionisanje države i uređenje državnih finansija. Zakon je utvrđivao da se budžet kreirao na osnovu predračuna pojedinih ministarstava; koja su u obavezi da do kraja godine (1. novembra) izrade posebne predračune, na osnovu kojih će pretpostavljena ministarstva sastaviti budžetski prijedlog, koji će uputiti Ministarstvu finansija najdalje do 1. decembra. U prijedlogu budžeta odvojeno su se prikazivati redovni rashodi od vanrednih i redovni prihodi od vanrednih. Državni predračun praćen je posebnim finansijskim zakonom, koji sadrži: sumu rashoda, sumu prihoda, razliku između te dvije sume, za slučaj manjka u prihodima, način kako će se ovaj pokriti, a za slučaj viška na šta će se upotrijebiti. Zajam kojim se pokrивao manjak novca u budžetu odobravao se knjaževim ukazom, i on se kao takav nije ubrajao u redovne prihode. Čim knjaz odobri prijedlog budžeta, Ministarstvo finansija vršilo je raspodjelu odobrenih sredstava drugim ministarstvima.¹⁹³⁶

Zakon o sudskoj vlasti iz 1902. godine imao je veliki značaj za funkcionisanje sudske vlasti. Članom 1. se predviđalo da se vlast u državi vrši u ime knjaza, a da se sve sudske presude proglašavaju u njegovo ime. Knjaz je donosio ukaz o imenovanju sudija na prijedlog ministra pravde. Sudije su bile nezavisne u vršenju svojih sudskih dužnosti, ali nijesu smjele da dovode u pitanje važenje zakona koji su na snazi. Svi sudski činovnici prije stupanja na dužnost morali su položiti zakletvu vjernosti crnogorskom knjazu. Protiv sudskih činovnika mogla se podići kod

¹⁹³⁵ Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakonici. 1796–1916. Pravni akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knjiga II.

¹⁹³⁶ *Zakon o državnom budžetu*, 1/14. maj 1901. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakonici. 1796–1916. Pravni akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knj. II, 534–536.

Državnog savjeta tužba za odštetu zbog povrede zakona počinjena u toku vršenja dužnosti. Veliki sud predstavljao je najviši apelacioni sud, čija je nadležnost opredijeljena u zakonu o opštoj sudskoj nadležnosti. Knjaz je imao pravo pomilovanja i umanjenja kazni izrečenih od crnogorskih sudova. Sudstvo je bilo nezavisno od upravne vlasti, sa povremenim izuzetkom za prvostepene kapetanske sudove. Osim sudske, sudija nije mogao u isto vrijeme vršiti druge službe. U slučajevima spora između sudskih i upravnih vlasti, Državni savjet bio je nadležan za njegovo rješavanje. Početkom svake sudske godine, u dogovoru sa predsjednikom Velikog suda, formirala se sudska komisija sa zadatkom nadgledanja rada svih sudova u državi. Komisija je redovno podnosila izvještaj ministru pravde o radu svih sudija.¹⁹³⁷

Zakon o činovnicima građanskog reda, donesen je 1902. godine, predviđao je imenovanje svih činovnika u državi. Njime su se propisivale dužnosti i prava činovnika. Svaki činovnik je bio obavezan da poštuje zakone, uredbe i službene propise i da izvršava povjerene mu dužnosti, kao i da čuva službene tajne, i kada istupi iz službe. Činovnik je mogao biti premješten u drugo mjesto i na drugo zvanje, a u slučaju odbijanja mogao je ostati bez posla. Zbog održavanja reda u službi, upravnici pojedinih nadležstava mogli su izreći kaznu nižim činovnicima, i to pismenim ukorom, oduzimanjem plate 3 mjeseca, gubitkom selidbenih troškova pri premještanju i otpuštanjem iz službe. Predsjednici Velikog suda i prvostepenih sudova, Oblasni upravitelji i šefovi pojedinih nadležstava mogli su izvršiti pismeni ukor i oduzimanje plate do 8 dana. Iste kazne i oduzimanje plate do 3 mjeseca izricali su ministri. Za otpuštanje činovnika iz službe kao nedostojnog ili nefunkcionalnog starao se disciplinski sud. Kazne se izriču zbog nemoralnog ponašanja u službi i privatnom životu, neposlušnosti prema starijima ili prema naredbama pretpostavljenih vlasti. Knjaz je donosio odluku o slanju činovnika u penziju na prijedlog nadležnog ministra. Pravo na penziju imali su činovnici koji su navršili 35 godina službe ili 60 godina života; ukoliko zbog zdravstvenih problema nijesu bili u stanju da rade, a navršili su 10 godina službe.

Zakonom su se regulisali činovi (rangovi) državnih činovnika građanskoga reda i to članom 70. *Zakona o činovnicima građanskoga reda* određivalo se devet činova: I – ministri; II – predsjednik Velikog suda, predsjednik Glavne državne kontrole, vanredni poslanici i opunomoćeni ministri kod stranih dvorova; III – velikosudije, oblasni upravitelji, šefovi ministarskih odjeljenja; IV – predsjednici Oblasnih sudova, članovi Glavne državne kontrole, konzuli, oblasni finansijski

¹⁹³⁷ *Zakon o sudskoj vlasti*, 6/19. decembar 1902. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakoni. 1796–1916. Pravni akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knj. II, 607–609.

kapetani; V – sekretari ministarstava, Velikog suda i Glavne državne kontrole, članovi oblasnih sudova, oblasni ekonomi, oblasni ljekari, oblasni inženjeri; VI – plemenski kapetani I klase, računospitivači Glavne državne kontrole, sekretari Oblasnih sudova, plemenski finansijski kapetani, lučki kapetani, veterinari; VII – pisari ministarstava, Glavne državne kontrole, Velikog suda, inženjerski pomoćnici, plemenski finansijski kapetani II klase; VIII – pisari Oblasnih sudova, pisari oblasnih finansijskih kapetana, činovnici na soli (solari); IX – pisari plemenskih kapetana, pisari plemenskih finansijskih kapetana.¹⁹³⁸

U zvaničnim državnim šematizmima od 1884. godine navodi se struktura i personalni sastav državne vlasti. Glavne institucije vlasti predstavljali su Ministarstvo knjaževstva crnogorskog, Državni savjet i Veliki sud. U Ministarstvu su radila tri ministra i dva zastupnika ministra. Državni savjet je imao predsjednika i tri člana, a Veliki sud predsjednika i šest sudija. Kod knjaza su bila dva činovnika i četiri ađutanta, dok su u dvorskoj službi radila i dva perjanička kapetana. Tu su bili i otpravnik poslova u Carigradu i konzularni agent u Kotoru, koji su zastupali zemlju u inostranstvu. Crkvom je rukovodio mitropolit. Školsku upravu sačinjavali su direktor Gimnazije, upraviteljica Djevojačkog instituta, nadzornik osnovnih škola. Na državnom budžetu nalazili su se i upravitelji pošte i telegrafa, sedam brigadira. U administrativnom pogledu knjaževina Crna Gora bila je podijeljena na deset nahija – Katunska, Riječka, Crmnička, Lješanska, Brdska, Moračka, Vasojevička, Nikšićka, Zetska i Primorska. Nahije su bile podijeljene na kapetanije: Katunska – 10 kapetanija; Riječka – 7 kapetanija; Crmnička – 12 kapetanija; Lješanska – 1 kapetanija; Brdska – 9 kapetanija; Moračka – 5 kapetanija; Vasojevička – 4 kapetanije; Nikšićka – 14 kapetanija; Zetska – 8 kapetanija; Primorska – 4 kapetanije.¹⁹³⁹ Nakon desetak godina, prema državnom šematizmu iz 1893. godine, dolazi do proširenja državne uprave.¹⁹⁴⁰ Državni savjet sada ima predsjednika i četiri člana. U Visokom ministarstvu rade četiri ministra i trinaest činovnika. Veliki sud ima predsjednika, četiri sudije i dva sekretara. Došlo je do znatnog uvećanja vojne uprave, sa sedam na sto trideset sedam. U organizaciji lokalne vlasti došlo je do promjene pri uvođenju funkcija upravitelja varoši Cetinja, Rijeke Crnojevića, Vira, Ulcinja, Podgorice, Nikšića, Danilovgrada, Kolašina, Andrijevice; i okružnih sudova u Nikšiću, Podgorici,

¹⁹³⁸ *Zakon o činovnicima građanskog reda*, 6/19. decembar 1902. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakoni. 1796–1916. Pravni akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knj. II, 593–607.

¹⁹³⁹ Živko Andrijašević, *Istorija crnogorske državnosti*, 351. *Imovina dinastije Petrović Njegoš*, Zbornik dokumenata (1918–1941), priredio Milić F. Petrović, Podgorica, 2012, 777–778.

¹⁹⁴⁰ *Grlica*. Kalendar sa šematizmom crnogorskim za prostu godinu 1893. Na Cetinju, u državnoj štampariji.

Ulcinj u i Kolašinu. Dolazi do formiranja novih institucija, kao što su: finansijske varoške uprave u devetnaest gradova i opština, sa istim brojem službenika; sanitet sa okružnim ljekarima u Podgorici, Nikšiću, Danilovgradu, Cetinju, Baru, Rijeci Crnojevica, Kolašinu; Pomorsko odjeljenje pri Ministarstvu unutrašnjih djela sa šest zaposlenih u lukama Baru i Ulcinju. I broj diplomatskih predstavnika je uvećan, pa su otvoreni konzulati u Parizu, Bariju, Trstu, Napulju i Kataniji.¹⁹⁴¹ U državnom šematizmu objavljenom 1897. u „Grlici”, vidi se da je došlo do izmjene i ustanovljenja novih institucija vlasti, kao i povećanja broja administracije. Unutar Ministarstva inostranih poslova otvara se nova institucija – Pogranički politički komesarijat, sa tri komesara, dok se u Ministarstvu unutrašnjih poslova javlja Uprava građevina sa dva načelnika. U novoj organizaciji lokalne sudske vlasti formira se 10 okružnih (Katunska nahija, Riječka i Lješanska nahija, Crmnička nahija, Barska nahija, Brdska nahija, Moračka nahija, Vasojevićka nahija, Nikšićka nahija, Zetska nahija, Barski okrug, Ulcinjski okrug) i 70 plemenskih sudova. Okružni sudovi formirani su na Čevu, Rijeci Crnojevića, Viru, Danilovgradu, Kolašinu, Andrijevići, Nikšiću, Podgorici, Baru i Ulcinju. Svi okružni sudovi imali su nekoliko zaposlenih.¹⁹⁴²

Unutar reforme državne uprave 1902. godine donesen je *Zakon o ustrojstvu sudova u Knjaževini Crnoj Gori*, 6/19. decembra 1902. kojim je došlo do nove organizacije ove sudske oblasti. Umjesto dosadašnjih deset okružnih sudova, formirano je pet: Oblasni sud na Cetinju, kome se pridružuje oblast riječkog suda; Oblasni sud u Podgorici, kome se pridružuje oblast danilovgradskog suda; Oblasni sud u Nikšiću; Oblasni sud u Kolašinu, kome se pridružuje oblast andrijevačkog suda; Oblasni sud u Baru, kome se pridružuju oblasti ulcinjskog i virskog suda.¹⁹⁴³

Zakon predviđa da sudsku vlast u Knjaževini Crnoj Gori vrše „seoski kmetovi kao primiriteljni sudije, kapetanski sudovi, pet oblasnih sudova i Veliki sud”.¹⁹⁴⁴ Predsjednici opštinskih sudova u varošima Cetinju, Rijeci, Podgorici, Danilovgradu, Nikšiću, Baru, Viru, Ulcinju, Kolašinu, Andrijevići vrše prvostepenu sudsku vlast umjesto kapetana. Kapetanski i opštinski sudovi su prvostepeni, oblasni sudovi sude u prvoj i drugoj instanci, dok je Veliki sud najviši, vrhovni sud.

¹⁹⁴¹ Živko Andrijašević, *Istorija crnogorske državnosti*, 352.

¹⁹⁴² *Grlica*. Kalendar sa šematizmom crnogorskim za prostu godinu 1897. Na Cetinju, u državnoj štampariji.

¹⁹⁴³ *Zakon o ustrojstvu sudova u Knjaževini Crnoj Gori*, 6/19. decembar 1902. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakoni. 1796–1916. Pravni akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knjiga II, 610–612.

¹⁹⁴⁴ Isto, 610.

Poslije reforme sudske vlasti, unutar reforme državne uprave prema *Zakonu o ustrojstvu ministarstva unutrašnjih djela i administrativnoj podjeli države*, iz 8/21. aprila 1903. državna teritorija je podijeljena umjesto ranijih deset na pet oblasti: Katunsko-riječka oblast (sa dosadašnjim Katunskim i Riječkim kapetanijama) sa sjedištem na Cetinju; Zetsko-brdska oblast (sa dosadašnjim Zetskim i Brdskim kapetanijama) sa sjedištem u Podgorici; Nikšićka oblast (sa dotadašnjom Nikšićkom kapetanijom) sa sjedištem u Nikšiću; Moračko-vasojevićka oblast (sa dosadašnjim Kolašinskim i Andrijevičkim kapetanijama) sa sjedištem u Kolašinu; Primorsko-Crmnička oblast (sa dosadašnjim Barskim, Ulcinjski, Virskim kapetanijama) sa sjedištem u Baru.¹⁹⁴⁵

Dalja izgradnja institucija državne uprave, njihovog pravnog i političkog uređenja odnosi se na donošenje i primjenu *Ustava za Knjaževinu Crnu Goru* iz 1905. godine. Na sjednici skupštine, održanoj 6. decembra 1905. godine, knjaz je donio odluku o stupanju na snagu Ustava za Knjaževinu Crnu Goru. Prvi crnogorski ustav donio je novo uređenje sistema i oblika vlasti, uspostavio organizaciju vlasti, položaj i nadležnosti institucija vlasti, doprinio regulisanju međusobnih institucionalnih odnosa organa u vršenju vlasti, definisao položaj vjerskih zajednica, doprinio uređenju državnih finansija, imovine, uspostavio prava crnogorskih državljana, izborno pravo i dr.¹⁹⁴⁶ U poznatoj prijestonoj knjaževnoj besjedi povodom proglašenja ustava knjaz je izložio svoja viđenja velike privrženosti načelima građanskog preporoda obilježenim velikim revolucijama 1789. i 1848. godine. Dotadašnji oblik vladavine bio je samodržavlje, koje je naslijeđeno od predaka. Njihova vlast, kako navodi knjaz, začeta na „*goloj ledini*” bila je zakonita jer je počivala na narodnoj volji. Vodeći računa o potrebama i duhu novog vremena, knjaz je donio odluku da dođe do promjena i napretka u državi zahvaljujući novom i drugačijem obliku vladavine – donošenjem novih zakona, odnosno Ustava.¹⁹⁴⁷

Prvi dio ustava „Oblik vladavine, Knez Gospodar, Državna Oblast i Državna Vjera sastoji se iz 40 članova. Ustavom je određeno da je Knjaževina Crna Gora „*nasljedna ustavna monarhija sa narodnim predstavništvom*”, da je njen vladar „*neprikoslovena i neodgovorna*” ličnost, odnosno

¹⁹⁴⁵ *Zakon o ustrojstvu sudova u Knjaževini Crnoj Gori*, 6/19. decembar 1902. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakoni. 1796–1916. Pravni akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knj. II, 610–611.

¹⁹⁴⁶ *Ustav za Knjaževinu Crnu Goru*, 6/19. decembar 1905. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakoni. 1796–1916. Pravni akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, 610–611, knjiga IV, Podgorica, 1998, 3–34.

¹⁹⁴⁷ *Glas Crnogorca*, broj 49, 1905, Cetinje, 6. decembar 1905, 1.

nije mogao biti tužen.¹⁹⁴⁸ On vrši zakonodavnu vlast sa Narodnom skupštinom. Knjaz potvrđuje, proglašava zakone, vrhovni je vojni zapovijednik i zaštitnik svih priznatih vjeroispovijesti. Zastupa zemlju u odnosima sa stranim državama. On proglašava rat, zaključuje ugovore o miru i savezu i objavljuje ih Narodnoj skupštini. Postavlja državne činovnike, dava vojne činove, imao je pravo kovanja novca, dodjele ordenja, titula. Imao je pravo amnestije i pomilovanja; u slučaju odsustva iz zemlje zastupa ga nasljednik prijestola, a u slučaju njegove spriječenosti, to čini Ministarski savjet. Knjaza nasljeđuju muški potomci po redu prvorodenja. U slučaju da poslije knjaževe smrti nasljednik nije punoljetan, vlast preuzima namjesništvo od tri člana. Namjesnike imenuje knjaz testamentom. Prema Ustavu državne oblasti Knjaževine Crne Gore ne mogu se razdvajati niti otuđiti. Crna Gora se dijeli na oblasti, oblasti na kapetanije, a one na opštine. Drugi dio Ustava (čl. 40–70) odnosi se na Narodno predstavništvo, odnosno Skupštinu, treći dio na djelokrug vlasti Narodne skupštine (čl. 71–103), četvrti dio na ministre (čl. 104–117), peti dio na djelovanje Državnog savjeta (čl. 118–121), šesti dio na vojsku (čl. 122–127), sedmi dio na vjerske zajednice (čl. 128–141), osmi dio na sudsku vlast (čl. 142–154), deveti dio na državne finansije (čl. 155–162), deseti dio na status državne imovine (čl. 163–169); jedanaesti dio na institucije Glavne državne kontrole (čl. 170–175), dvanaesti dio na opštine i prava lica (čl. 176–189), trinaesti dio na državnu službu (čl. 190–195), četrnaesti dio na ustavna prava crnogorskih državljana (čl. 196–217), petnaesti, završi dio, na proceduru njegove izmjene (čl. 218–222).¹⁹⁴⁹ U četiri saziva narod je birao delegate u septembru 1906, oktobru 1907, septembru 1911, decembru 1913. Skupština se posljednji put sastala 15. decembra 1915. kada je raspravljala o stanju na ratištima i odlukama koje treba donijeti.¹⁹⁵⁰ Možemo primijetiti da Ustav iz 1905. godine predstavlja značajnu prekretnicu u razvitku crnogorske države, te da se njime Crna Gora uvodi u svijet ustavno uređenih država.

Sticanjem državne nezavisnosti Crna Gora je dobila pravo da prima i šalje diplomatske predstavnike i da uspostavlja diplomatske odnose sa drugim državama. Do te godine u Crnoj Gori nije bilo stranih diplomatskih agenata.¹⁹⁵¹ Među prvim zemljama koja je osnovala stalno diplomatsko predstavništvo na Cetinju, bila je Rusija 1879. godine, sa ministrom – rezidentom Spajerom, u tadašnjoj Katunskoj ulici. Crna Gora je uspostavila diplomatske veze sa Austro-

¹⁹⁴⁸ Ustav za Knjaževinu Crnu Goru, 6/19. decembar 1905. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakoni. 1796–1916. Pravni akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knjiga IV, 3.

¹⁹⁴⁹ Ustav za Knjaževinu Crnu Goru, 6/19. decembar 1905. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakoni. 1796–1916. Pravni akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knjiga IV, 9–34.

¹⁹⁵⁰ Đordije Borozan, *Razvoj državne uprave u Crnoj Gori 1879–1920*, 15.

¹⁹⁵¹ Gavro Vuković, *Germanija i Crna Gora (odlomak iz memoara)*, Zapisi, godina I, sveska 2, Cetinje, 1927, 98.

Ugarskom, Francuskom, Italijom, Velikom Britanijom i Osmanskim carstvom. Grčka je, takođe, bila među prvim državama koja je uspostavila odnose sa Crnom Gorom 1881. godine. U početku je djelovala kao diplomatska agencija prvo u Katunskoj, a kasnije u kući Steva Popovića.¹⁹⁵² Oko 1900. godine počinje izgradnja ambasade Rusije, koja je građena tri godine u ruskom baroknom stilu. Godinu dana ranije Austro-Ugarska legacija je sagrađena prema nacrtu Josipa Sladea. Osmansko diplomatsko predstavništvo bilo je u kući vojvode Maša Vrbice, kasnije poznato kao Pašina kuća. Iako je Francuska poslije Kongresa uspostavila diplomatske odnose, ona je tek 1886. godine preselila poslanstvo iz Dubrovnika na Cetinje. Bugarska je uspostavila svoje predstavništvo 1897. godine na Cetinju u blizini Dvora knjaza Nikole, u kući vojvode Iva Radonjića. Diplomatski odnosi zatim su uspostavljeni sa Srbijom i Bugarskom. Nešto kasnije uspostavljeni su odnosi sa SAD – 1905. godine, i 1906. sa Njemačkom.¹⁹⁵³ U Crnoj Gori je do 1914. godine svoje predstavnike imalo 11 država. Na Cetinju su bili predstavnici Austro-Ugarske, Rusije, Francuske, Osmanskog carstva, Italije, Velike Britanije, Srbije, Bugarske, Grčke, Njemačke i SAD.¹⁹⁵⁴

xx

Pred autorima teksta „Glasa Crnogorca” 1900. godine postavilo se pitanje da li je, *Knjaz Nikola udario kamen temeljac Crnoj Gori kao modernoj državi?* ”¹⁹⁵⁵ Crna Gora i crnogorska vlast nakon 1879. godine pored napretka na polju uređenja sistema državne vlasti, ostvarila je institucionalni napredak u oblastima od naročitog državnog značaja – zakonodavnoj, sudskoj, izvršnoj. Posebna pažnja poklanjana je načinima organizacije državne uprave, njenom administrativnom ustrojstvu i kapacitetu. Ustavom i zakonima uobličavala se struktura državne uprave i utvrđivale su se njene nadležnosti. Iako je u crnogorskoj državi modernizacija državne uprave počela sa zakašnjenjem u odnosu na Evropu, te reforme sprovodiće se postupno i prema modelima razvijenih zemalja. Nekadašnja državna organizacija modifikovala se i transformisala u skladu sa nadolazećim promjenama u svim sferama izvršne, zakonodavne, sudske vlasti, kao i u skladu sa svim promjenama u političkom, prosvjetnom, kulturnom i drugom pogledu. Možemo zaključiti da je vrijeme nakon 1879. godine doprinijelo bržem razvoju svih institucija, ali i usvajanju vrijednosti modernih društava i stvaranja građanskog crnogorskog društva.

¹⁹⁵² Tatjana Jović, *Diplomatska predstavništva u knjaževini i kraljevini Crnoj Gori*, Cetinje, 2010.

¹⁹⁵³ Živko Andrijašević, *Istorija crnogorske državnosti*, 355.

¹⁹⁵⁴ Saša Knežević, *Crnogorska diplomatija u izazovima međunarodnih odnosa*, Matica, proljeće, 2013, 212.

¹⁹⁵⁵ *Glas Crnogorca*, broj 51, 1900, Cetinje, 23. decembar 1900, 3.

3.2. Razvitak prosvjete u Crnoj Gori od Berlinskog kongresa do kraja XIX vijeka

Obrazovanje je jedno od osnovnih obilježja razvijenosti određenog društva, ali i istovremeno pokazatelj diferencijacije tradicionalnog i modernog društva. U mnogim teorijama modernizacije, nastalim krajem XX vijeka, obrazovanje zauzima jednu od vodećih uloga budući da njegovim razvojem dolazi do visoke pismenosti, tehnološke revolucije i drugih odlika modernih društava.¹⁹⁵⁶ Devetnaesti vijek u Evropi je vrijeme borbe za ljudska prava, u kome se kao jedno od dobijenih prava javlja i pravo djece na školovanje. Osnovno obrazovanje u većini zemalja krajem XIX i početkom XX vijeka je bilo obavezno i besplatno gotovo u svakoj zemlji Zapadne Evrope.¹⁹⁵⁷ Razvoj obrazovanja u navedenom periodu imao je veoma različita, ali značajna društvena djelovanja. Kao i urbanizacija i obrazovanje je doprinijelo raskidanju veza sa prethodnim generacijama i stvaranju novog mentaliteta. Pobjeda nad nepismenošću dovela je do ubrzanog razbijanja starih uvriježenih mišljenja, mijenjanju društvenog statusa, i većeg učešća u javnom, kulturnom, političkom životu. Uloga obrazovanja u promjenama tokom XIX vijeka ukazuje i na njegovu veoma važnu društvenu funkciju, jer ono doprinosi stvaranju novih elita, koje postaju pokretači modernizacijskih promjena – privrednih, kulturnih, političkih. Naravno, promjene u sferi obrazovanja ne mogu se posmatrati izolovano od drugih činilaca koji utiču na njegov razvoj. Koliko obrazovanje utiče na promjene u društvu, toliko i ostali društveni činioци utiču na njega.¹⁹⁵⁸

U velikom broju evropskih zemalja tokom XIX vijeka sa demografskim porastom, došlo je i do jačanja industrijalizacije, privrede, ekonomije, ali i školstva. Razvoj školstva posljedično se veže za razvoj građanske klase, odnos vladajućih grupacija prema školstvu. Važan činilac u razvoju obrazovanje jeste država koja može biti pokretač opšteg razvoja i modernizacijskih procesa, ili njena brana daljem razvoju, zadržavanjem tradicionalnih shvatanja.

¹⁹⁵⁶ Alberto Martineli, *Modernizam*, Podgorica, 2010, 15. Predrag Marković, *Koncept modernizacije i/ili evropeizacije u novijoj srpskoj istoriji: odbaciti ili preispitati?* Kultura polisa, 1, 2004, 40. Vidjeti: Wehler H. U., *Modernisierungstheorie und Geschichte*, Goettingen, Vandenhoeck-Reihe, 1975, 12.

¹⁹⁵⁷ U Engleskoj i Velsu šest miliona djece pohađalo je osnovnu školu kada je počeo Prvi svjetski rat 1914. godine, dok ih je u Njemačkoj bilo deset miliona. Džon Roberts, *Evropa 1880–1945*, 257.

¹⁹⁵⁸ Ljubinka Trgovčević, *Obrazovanje kao činilac modernizacije Srbije u XIX veku*, Srbija u modernizacijskim procesima, vol. 19, 1998, str. 217–218.

Obrazovanost kao jedna od osnova građanskog društva, koja se kao masovni fenomen javila tokom XIX vijeka, pokazatelj je u kojoj mjeri je neko društvo obuhvaćeno procesom modernizacije. Da bi se ova pojava ispitala, ona se poredi sa istim procesima u drugim razvijenijim zemljama. Pri praćenju modernizacionih tokova jedno od najčešće korišćenih izvora su statistike i one su sigurno jedan od najmjerodavnijih indikatora nekog stanja i procesa ili neke pojave. Proučavajući društvenu istoriju Crne Gore istraživači se nalaze pred dosta izvora, institucija, procesa i događaja koji zajednički pružaju sliku o društvenoj zbilji određenog vremena.

Tumačenje i posmatranje obrazovanja u Crnoj Gori, kao jednog od činilaca modernizacijskih tokova krajem XIX vijeka, moguće je samo ukoliko se ono povezuje sa ukupnim društvenim, političkim, demografskim, ekonomskim prilikama, u većoj ili manjoj mjeri, a što sve ukupno uslovljava i promjene u samom obrazovanju. Jedan od glavnih uzroka sporije emancipacije crnogorskog društva, koja je tražila svoje mjesto među razvijenim zemljama Evrope, jeste i nizak nivo pismenih. Sve do kraja XIX vijeka broj pismenih stanovnika bio je neznatan i prema nekim podacima nije prelazio 3%, dok je početkom XX vijeka taj broj osjetno porastao.¹⁹⁵⁹ Sa otvaranjem novih škola javila se i veća želja i potreba za opismenjavanjem stanovništva.¹⁹⁶⁰ Pismenost je postala ne samo kulturna, nego i ekonomska potreba crnogorskog čovjeka, koji je odlazeći na rad u inostranstvo teško mogao da se snađe bez osnovne pismenosti. Da je težnja za pismenošću toga doba u Crnoj Gori bila izražena, vidi se i po zahtjevima za otvaranjem privatnih škola.¹⁹⁶¹

Nastojanje knjaza Nikole da Crnu Goru uvede u red prosvijećenih evropskih zemalja, povoljnija spoljopolitička pozicija države, njeno međunarodno priznanje omogućili su Crnoj Gori da se posveti unapređenju prosvjete i kulture. Crnogorska vlast je u drugoj polovini XIX i

¹⁹⁵⁹ *Glas Crnogorca*, broj 7, 1911, Cetinje, 12. februar 1911, 1. Rade Delibašić, *Razvoj školstva i pedagoške misli u Crnoj Gori 1830–1918*, 34. O broju pismenih nema tačnih podataka, a zbornici crnogorskih isprava i drugih dokumenata daju donekle podatke o broju pismenih na određenoj teritoriji. Prema izvještaju ruskog poslanika na Cetinju 1901. godine grofu Lamzdorfu bilo je 3,02% pismenih. Prema popisu iz 1909. godine u Crnoj Gori je u gradovima bilo 64,8% pismenih muškaraca, 24,7% žena; u seoskim područjima bilo je pismenih 42% osoba muškog pola i 4,54% ženskog pola. Najveći procenat nepismenih bio je na crnogorskom primorju, a najmanji u katunsko-riječkoj oblasti. Kad je riječ o gradovima, najviše pismenih bio je na Cetinju (89% muških i 39% ženskih), a najmanji u Ulcinju (35% muških i 9% ženskih). Đoko Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, Cetinje, 1973, 201–202.

¹⁹⁶⁰ Brojne delegacije koje su dolazile kod knjaza na Cetinje tražili su da se otvore nove škole u cilju što većeg opismenjavanja ljudi. *Glas Crnogorca*, broj 12, 1873, Cetinje, 7. jul 1873, 1.

¹⁹⁶¹ Broj privatnih škola bio je najveći u nikšićkoj i moračkoj oblasti, pa je razumljivo što je u tim oblastima bilo najviše pismenog stanovništva. *Glas Crnogorca*, broj 6, 1899, Cetinje, 6. februar 1899, 1. Godine 1899. u Nikšićkoj nahiji bilo je 11% pismenih, a u Vasojevičkoj nahiji 12,8 %. *Onogošt*, 1899, 13. DACG, MPCP, 1901, f. 2, 184.

početkom XX vijeka ulagala napore da se izvuče iz prosvjetne zaostalosti i krene putem razvijenih evropskih država. Tako zvanične crnogorske novine „Glas Crnogorca” smatraju da Crna Gora poslije Kongresa treba da bude „*središte i ognjište, na kom će gorjeti oganj prosvjete, blagostanja i izobraženja*”, i da ona treba da bude svetion svojoj okolini gdje će „*toplotom svojom razgrijevati mnoga ohladnjela i učmala srca*”.¹⁹⁶²

I u narednom periodu u zvaničnoj štampi ukazuje se na potrebu razvoja prosvjete i odabira modela razvoja. Tu se navodi da težnje države i naroda ne treba mjeriti mjerilom tuđih država i naroda, niti ih „*vaditi iz svoje glave i svoga srca*”. Što je jednoj državi dobro, ne mora i drugoj biti dobro. U prosvjetnoj politici nastojalo se da se ugleda prema zapadnoj Evropi, ali nijesu željeli da budu kopije njene. Može nešto biti dobro i preporučeno u inostranstvu, ali ako to ne odgovara narodnom biću i udara na temelje narodnog života, to ne treba zemlji.¹⁹⁶³ Ovim tekstovima se željelo naglasiti da prosvjeta u Crnoj Gori ima drugačiju misiju i zadatak u odnosu na Evropu, budući da se u drugačijim okolnostima nalazi i razvija.

O zadacima, ciljevima obrazovnog sistema, njegovom karakteru koje treba da stvori kod crnogorske populacije, često je pisano u zvaničnim crnogorskim listovima toga doba. Početkom 1899. godine u „Prosvjeti” je objavljen programski članak ministra prosvjete Jovana Pavlovića pod naslovom „Treba li Crnoj Gori prosveta”? U članku se ukazuje na osnovne pravce crnogorske obrazovne politike. Pavlović smatra da cijelo društvo treba da „*prione iz svih sila, da propušteno nadoknadimo, da ustostručenim radom odskočimo iz nizine u kojoj se nalazimo, i da se koliko toliko približimo ostalim prosvijetljenim narodima*”. Crna Gora mora uložiti ogromne napore kako bi se prosvjeta dovela do zadovoljavajućeg nivoa, jer je zbog ratovanja dugo bila zapostavljena. Autor članka pitao se da li postoji bojazan da će „*od Crnogoraca prosvjeta načiniti žene*”? Prosvjeta čovjeku omili lak i ugodan život, pa će za ljubav takvoga života rado žrtvovati sve. „*Gdje u narodu takva raspoloženja ovladaju, tu prestaje onda svaka gotovost na žrtve, tu nema više zbora o trpljenju, o izdiranju, o pregalaštvu, o samopregorijevanju.*” Prema njegovom tumačenju

¹⁹⁶² Glas Crnogorca, broj 9, 1881, Cetinje, 28. februar 1881, 1.

¹⁹⁶³ Glas Crnogorca, broj 10, 1883, Cetinje, 6. mart 1883, 1. U prosvjetnoj politici trebalo se ugledati na zapadnu Evropu, pa su i u novinama navodili da je treba „*drage volje uzeti za primjer, ali ni po što nećemo da budemo proste konfete njene.*” Bilo je ustaljeno mišljenje da sve što dođe iz inostranstva, prije nego se primi na tlo crnogorsko, mora „*proći kroz crnogorsko sito i rešeto, mora biti okušano na crnogorskom kamenu, mora se najprije pocrnogorčiti.*” Iako je nešto po sto puta dobro i preporučeno u stranom svijetu, ako se ne slaže sa narodnim bićem, i udara na osnovne temelje narodnog života koji su u crnogorstvu ozidani, nije bilo potrebe da se uvodi u Crnu Goru. Isto tako, ako je nešto bilo neprikladno i odbačeno u svijetu kao neskladno sa visokom civilizacijom, a to je služilo održanju i snazi, onda nije bilo potrebe da se odbacuje.

prosvjeta može uticati na slabljenje patriotskog duha, što ne bi bilo dobro za ratničku Crnu Goru. Iz tih razloga prosvjeta mora snažiti tradicionalni moral, sa jedne strane, ali, sa druge strane, i obrazovati ljude koji će Crnu Goru povesti naprijed ka razvijenom društvu.¹⁹⁶⁴ Zvanična crnogorska glasila donosili su tekstove o otvaranju škola i o tome kako se one shvataju u jednom dijelu društva kao sprema za „*gospodski život*”. Po njima nije trebalo od škole načiniti skale, preko kojih se išlo u „*komotnu kancelarijsku zavjetrinu i – ništa više!*” Autor se pribojavao da kroz koju godinu ne bude „*više pera nego motika*”, odnosno više „*gospode*” nego radnika. Na kraju se tvrdi da Crna Gora nije imala mjesta za takvu gospoštinu.¹⁹⁶⁵

Država je na jednoj strani administrativnim mjerama pokušavala da raščisti sa zaostalim običajima i navikama primitivnog života i ponašanja, a na drugoj strani preduzimala je akcije da se preko prosvjete podigne nivo svijesti nepismenog stanovništva. Tako je u „Onogoštu” posljednjeg dana 1899. godine izašao tekst o guslama u školi. Navodi se da bi ih trebalo u školi imati, te da pored ikone Sv. Save i slike vladaočeve vise i školske gusle, i da se uz iste u određenim za to časovima jedanput nedjeljno gudi i pjeva.¹⁹⁶⁶ U nastavku teksta novinar se pita da li je moguće imati sve nastavnike osnovne škole, pored mnogobrojnih kvalifikacija, koje se za njihov poziv traže, snabdjevene i sa znanjem guslarske vještine.¹⁹⁶⁷ Rasprava pod naslovom „Gusle u školi”, koja se vodila između Luke Jovovića i upravitelja jedne osnovne škole Koste Lučića, u „Onogoštu” 1900. godine, pokazala je kakvi su stavovi u vezi sa ovim pitanjem i da je cilj pjevati potomstvu kako se ne bi ništa prepustilo zaboravu. Jovović je bio mišljenja da su gusle potrebne školi i da ih treba jednom nedjeljno primjenjivati. Tako da bi učitelj trebalo guditi i pjevati. Sa druge strane, upravitelj Lučić smatra da su djeca već zatrpana brojnim sadržajima i da bi ih još i uvođenje gusala u školski sistem stajalo izvan nauke, jer je to prirodni dar, i učitelji se ne mogu natjerati da lijepo pjevaju.¹⁹⁶⁸ Na osnovu ovog teksta, ali i brojnih drugih, koji su u tom periodu objavljivani, primjećuje se da je u crnogorskoj državnoj politici bila bojazan od štetnog uticaja prosvjete na tradicionalne vrijednosti Crne Gore i njenog društva. Zapravo postojala je dilema da li crnogorska prosvjeta može pomiriti dva suprotna fenomena – stvoriti obrazovano društvo koje će

¹⁹⁶⁴ *Prosvjeta*, 1–3, 1889, Cetinje, 40–45. Jovan Pavlović, *Treba li Crnoj Gori prosvjeta*.

¹⁹⁶⁵ *Glas Crnogorca*, broj 11, 1883, Cetinje, 13. mart 1883, 1.

¹⁹⁶⁶ *Onogošt*, broj 32, 1899, Nikšić, 31. decembar 1899, 1.

¹⁹⁶⁷ *Onogošt*, broj 5, 1900, Nikšić, 3. februar 1900, 1.

¹⁹⁶⁸ Vesna Vučinić, *Muzički razvoj Nikšića*, Matica, Cetinje, Podgorica, proljeće 2012, 411–412.

modernizacijski probraziti Crnu Goru, ali i istovremeno očuvati tradicionalne vrijednosti „herojskoga doba”.¹⁹⁶⁹

Crnogorska vlast nastojala je da se u vremenu poslije Kongresa još više poboljša sistem školstva u Crnoj Gori.¹⁹⁷⁰ Tako je nizom članaka ukazivano na značaj obrazovanja. Tokom 1879. godine u „Glasu Crnogorca” jedna od tema bila je i prosvjeta, pa se na jednom mjestu navodi da je među potrebama u prosvjetnoj i nastavnoj struci odmah iza osnovnih škola dolazila i jedna dobra učiteljska škola. Zaključuje se da jedan dobar učitelj više vrijedi za zemlju i narod nego „polovnjački mixtum-compositum od stotine bogoslovskih učitelja i učiteljskih bogoslova”.¹⁹⁷¹ Zvanične crnogorske novine apostrofiraju i da se više ne živi u staroj, patrijarhalnoj Crnoj Gori. Kada je priznata nezavisnost, država je „uskočila u jedno novo stanje, u kojem pred nas iskrsavaju potrebe kojijeh mi pride nijesmo poznavali.” Te potrebe su se morale podmirivati, ako je država htjela da ostane u toj zajednici. Međutim, one su bile veće, nego što je bila dotadašnja sprema.¹⁹⁷² Škola nije bila privlačna zbog toga da bi mladi naraštaji proširili znanje i da bi se umno razvijali, već zato što ga je školovanje vodilo napretku u društvu i većim položajima i poslu koji bi ga oslobodili od fizičkog rada. Mnogi su napuštali zemlju kako bi zadovoljili svoje potrebe za znanjem, koje im država nije mogla obezbijediti, jer nije imala takve škole.¹⁹⁷³ I u narednim člancima iz 1883. godine navodi se da je prosvjeta nešto čime će tadašnji naraštaji sačuvati, održati i još više proširiti Crnu Goru. U ranijem periodu prema Osmanskom carstvu, kako navode pisci članaka, dovoljna je bila sama fizička snaga, da se odbrani od turske navale i da sačuva svoju slobodu i nezavisnost. Već tada Crnoj Gori „ne prijeti turska sablja, ali joj prijeti – latinska mudrost, latinsko lukavstvo.” Sa prosvjetom se može odoljeti novim navalama, koje i „ako nijesu

¹⁹⁶⁹ Glas Crnogorca, broj 10, 1883, Cetinje, 10. jun 1883, 1. Kako navodi Vuk Karadžić u svom djelu „Crna Gora i Crnogorci”: „Kad u zemlji bude više ljudi, koji imaju pojma o pravoj religiji, o časti i o ljubavi prema otadžbini, o geografiji i istoriji, tada će im se lako moći otvoriti oči da vide kako je bijedan njihov varvarski način života, i neće se, kao sad, protiviti popravkama, a zakonitost i red sami će od sebe tada doći.” On dalje ističe da ako se „obrazovanje počne unositi sa strane, i mladi ljudi se radi toga budu slali u tuđe škole, ponoviće se van svake sumnje staro iskustvo, da ti ljudi sa znanjem donesu u zemlju navike ugodnijeg života i luksuza, i ne mogući ih u Crnoj Gori zadovoljiti, oni će se u svojoj zemlji neugodno osjećati, i mjesto da se trude da ono što su naučili i u svome narodu rašire, voljeće biti u Kotoru posljednji piljar, nego u Crnoj Gori prvi senator.” Vuk Stefanović Karadžić, Crna Gora i Crnogorci, Cetinje, 1975, 96.

¹⁹⁷⁰ Glas Crnogorca, broj 27, 1881, Cetinje, 5. jul 1881, 1. Knjaz je uspio „da prosvjetom ozari i rasvijetli zemlju svoju kao što su je kitili preci njegovi a on sam uzdigao slavom junaštva”.

¹⁹⁷¹ Glas Crnogorca, broj 18, 1879, Cetinje, 19. maj 1879, 35.

¹⁹⁷² Glas Crnogorca, broj 41, 1881, Cetinje, 11. oktobar 1881, 1.

¹⁹⁷³ Glas Crnogorca, broj 10, 1883, Cetinje, 6. mart 1883, 1.

onako silne i elementarne kao što bješe turska, ali su baš tijekom mnogo opasnije, što rade iz zahoda, tiho i postojano."¹⁹⁷⁴

Nesumnjivo je da se u navedenim člancima identifikuju osnovna načela, pravci i državne strategije crnogorskog obrazovanja posljednjih decenija XIX vijeka.

3.2.1. Upravljanje školama i rad na prosvjeti

Prosvjetna i kulturna aktivnost bila je usmjerena protiv raznih vidova zaostalosti, tako da je razvoj crnogorskog društva mnogo dugovao prosvjeti.¹⁹⁷⁵ Organizacija upravljanja radom nad školskim sistemom definiše njegov rad, sadržinu, strukturu. Prvi pomeni organa uprave za prosvjetu javljaju se 60-ih godina kada je ustanovljeno Načelništvo narodne prosvjete.¹⁹⁷⁶ Reformama knjaza Nikole iz 1868. godine došlo je do određenih promjena u domenu upravljanja školama u Crnoj Gori. U okviru Senata formirana je Uprava prosvjete, kao poseban organ za rukovođenje prosvjetom.¹⁹⁷⁷ Reformom Senata 1874. poslovi prosvjete prelaze u nadležnost Knjaževske kancelarije, kojim je rukovodio Stanko Radonjić.¹⁹⁷⁸ Naredne godine, u sklopu daljih reformi formirana je posebna uprava Knjaževske kancelarije za spoljne poslove i prosvjetu.¹⁹⁷⁹ Na osnovu dokumentacije vidi se da je u periodu do 1876. godine nadležnost Senata i organa upravljanja prosvjetom bila nedovoljno razgraničena. Senat je o nekim pitanjima odlučivao neposredno, a neke odluke je prepuštao Glavnom školskom nadzorništvu i Upravi za prosvjetu. Glavno školsko nadzorništvo je vršilo nadzor nad školama, postavljalo učitelje.¹⁹⁸⁰ Da nadležnosti pojedinih organa prosvjete nijesu bile razgraničene ni u februaru 1879. godine, pokazuje arhivska

¹⁹⁷⁴ *Glas Crnogorca*, broj 9, 1883, Cetinje, 27. februar 1883, 1. „*Sablja turska posjekla je do danas mnogo glava crnogorskih, ali su ipak danas, eto Bogu hvala, živi Crnogorci i živa im je Crna Gora u svojoj slavi i veličini, svojoj slobodi i nezavisnosti. Mudrost latinska ne siječe sabljom, ali hoće da cijedi na pamuku krv, pa nam se valja opasati zgodnim oružjem, ili hoćemo da nam Crna Gora ispijena i iscijedjena u životnim sokovima svojim, pa postane jednog dana plijen te latinske mudrosti, toga latinskog lukavstva.*”

¹⁹⁷⁵ Momčilo D. Pejović, *O školovanju crnogorskih đaka u Carigradu krajem XIX i početkom XX vijeka*, Istorijski zapisi, godina XXXIX (LIX), sveska 1–2, Titograd, 1986, 171.

¹⁹⁷⁶ Njime je rukovodio Todor Ilić, bivši učitelj iz Trsta, a potom i knjažev sekretar. Đoko Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, Cetinje, 17.

¹⁹⁷⁷ Rade Delibašić, *Razvoj školstva i pedagoške misli u Crnoj Gori 1830–1918*, 52.

¹⁹⁷⁸ Milan Kostić, *Škole u Crnoj Gori*, Podgorica, 1997, 233; *Glas Crnogorca*, broj 16, 1874, Cetinje, 27. april 1874, 1.

¹⁹⁷⁹ *Glas Crnogorca*, broj 3, 1875, Cetinje, 20. januar 1875, 2. Đoko Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 18.

¹⁹⁸⁰ Školske propise iz 1870. pisali su Ilić, sekretar Senata i senator Plamenac, a Zakonik za učitelje glavni školski nadzornik Milan Kostić. Rade Delibašić, *Razvoj školstva i pedagoške misli u Crnoj Gori 1830–1918*, 53.

građa u kojoj se vidi da zahtjev Steva Čuturila, glavnog školskog nadzornika, da se ukine institucija mjesnih školskih nadzornika biva odbijen sa obrazloženjem da to pitanje nije u njegovoj nadležnosti.¹⁹⁸¹ I pored svih reformskih promjena odjeljenje prosvjete nije bilo samostalno sve do 1882. budući da se nalazilo u sklopu Ministarstva unutrašnjih djela ili Ministarstva finansija. Tek krajem 1882. godine osnovano je Ministarstvo za prosvjetu i crkvene poslove.¹⁹⁸² Za ministra je 1882. imenovan Visarion Ljubiša, a za pomoćnika, odnosno sekretara imenovan je Marko Dragović.¹⁹⁸³ Nakon Berlinskog kongresa sa reorganizacijom državne uprave došlo je i do promjena u oblasti prosvjete. Državnom reformom 1879. godine u okviru ministarstava ustanovljeno je Odjeljenje za prosvjetu, koje se bavilo pitanjima obrazovanja.¹⁹⁸⁴ U skladu sa jačanjem centralnih organa državne vlasti i širenjem prosvjetnih djelatnosti, jačala je i uloga Ministarstva prosvjete. Reformom državne uprave 1902. godine nadležnosti Ministarstva prosvjete su proširene tako da je „na osnovu zakona upravljao cjelokupnom javnom nastavom” i vršio nadzor „nad svim javnim i privatnim školama”.¹⁹⁸⁵ Organi preko kojih je Ministarstvo prosvjete do 1905. godine vršilo nadzor nad školama bili su Glavno školsko nadzorništvo, Školska komisija, uprave škola i mjesni školski nadzornici. Od 1905. javljaju se novi organi upravljanja, Prosvjetni savjet i školski odbori, preko kojih Ministarstvo prosvjete vrši upravnu funkciju.¹⁹⁸⁶ Prema „Zakonu o osnovnim (narodnim) školama” iz 1907. godine regulisan je unutrašnji život škole – nadzor nad školama vrši ministar prosvjete preko podređenih organa: mjesnog školskog odbora, upravitelja osnovne škole, nastavničkog vijeća, školskog nadzornika, Prosvjetnog savjeta.¹⁹⁸⁷

Prvi školski propisi javljaju se 1870, kada je Senat donio „Pravila o dužnostima kapetana, mjesnih školskih nadzornika i učitelja glede narodnih osnovnih škola”, „Školski zakonik”, „Uputstvo za glavnog školskog nadzornika” i „Zakonik za učitelje”.¹⁹⁸⁸ Po „Školskom zakoniku”

¹⁹⁸¹ DACG, GŠN, 1879, f. 25, 140.

¹⁹⁸² Zdravko Delečić, *Ciljevi i zadaci osnovne škole i nastave istorije u Crnoj Gori od 1834 do 1916. godine*, Istorijski zapisi, godina LXVIII, sveska 2, Podgorica, 1995, 91.

¹⁹⁸³ Marko Dragović, *Škole u Crnoj Gori*, Zagreb, 1888, 42–43.

¹⁹⁸⁴ *Glas Crnogorca*, broj 8, 1879, Cetinje, 10. mart 1879, 2.

¹⁹⁸⁵ *Zakona o Knjaževskoj vladi i Državnom savjetu*, 6/19. decembar 1902. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakonici. 1796–1916. Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Zbornik dokumenata. Knjiga II. Podgorica, 1998, 582–592. *Glas Crnogorca*, broj 49, 1902, Cetinje, 7. decembar 1902, 1.

¹⁹⁸⁶ *Glas Crnogorca*, broj 11, 1905, Cetinje, 19. mart 1905, 2.

¹⁹⁸⁷ *Zakonu o osnovnim (narodnim) školama*, 2/15. februar 1907. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakonici. 1796–1916. Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Zbornik dokumenata. Knjiga II, 1. Rade Delibašić, *Razvoj školstva i pedagoške misli u Crnoj Gori 1830–1918*, 440–461.

¹⁹⁸⁸ Milan Kostić, *Škole u Crnoj Gori*, 71–72.

škola se nalazila „*pod zakriljem crnogorske vlade, a pod glavnim nadzorom glavnog školskog nadzornika*”, a prema „*Uputstvima za glavnog školskog nadzornika*”, ovaj je biran putem konkursa, a potvrđivala ga je vlada.¹⁹⁸⁹ Nakon toga u narednom „*Zakonu o narodnijem školama*”, od 20. jula 1878. godine navodi se da je sva narodna nastava pod vrhovnim nadzorom i upravom knjaževske vlade; da je škola slobodna i obavezna za sve državljane Crne Gore.¹⁹⁹⁰

„*Zakon o osnovnoj školi*” mijenjan je dva puta. Prvi put 13. septembra 1884. donijet je „*Zakon za osnovne škole u Knjaževini Crnoj Gori*”,¹⁹⁹¹ dok je drugi put to bilo donošenjem „*Zakona o narodnijem školama u Kraljevini Crnoj Gori*” februara 1907. godine.¹⁹⁹² „*Zakon za osnovne škole u Knjaževini Crnoj Gori*” iz 1884. godine ima 96 članova, i sastojao se od četiri poglavlja. On se odnosio na opšte, posebne ustanove, učitelje i mjesne vlasti. Glavno školsko nadzorništvo je izradilo i Nastavni plan i program. Nastavni planovi su odobravani od ministra prosvjete. Njima je određivan broj predmeta po pojedinim školskim godinama, utvrđivano gradivo i njegov obim. On je zajedno sa Zakonom za osnovne škole, odredilo pravac razvitka osnovnih škola.

Prema Milanu Kostiću, glavni zadatak škole je da djecu nauči da čitaju, pišu i mole se Bogu. Jedan od zadataka škole sastojao se u vaspitavanju djece.¹⁹⁹³ Roditelji koji nijesu slali svoju djecu od 7. do 12. godine života u školu, kažnjavani su novčano, a ukoliko bi ponovili to djelo, kažnjavani su i zatvorom.¹⁹⁹⁴ Kapetani su vodili evidenciju oko upisa djece i na taj način mogli da primoraju roditelje. Pojedini roditelji su djecu, koja još nijesu išla u školu, učili čitanju, pisanju, računanju, zatim kako se treba prekrstiti i kako izgovoriti molitvu, zatim nekoliko pjesama, i na taj način je dijete dobijalo predškolsko znanje.¹⁹⁹⁵ Prema Pravilima od 15. septembra 1870. godine,

¹⁹⁸⁹ Milan Kostić, *Škole u Crnoj Gori*, 77–78. Đoko Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 18.

¹⁹⁹⁰ *Školski zakonik*, 20. jul / 1. avgust 1878. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakonici. 1796–1916. Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Zbornik dokumenata. Knjiga II, 1. Rade Delibašić, *Razvoj školstva i pedagoške misli u Crnoj Gori 1830–1918*, 53.

¹⁹⁹¹ *Zakon o osnovnim školama u Knjaževini Crnoj Gori*, 13/25. septembar 1884. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakonici. 1796–1916. Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Zbornik dokumenata. Knjiga II, 88–101.

¹⁹⁹² *Zakon o osnovnim (narodnim) školama*, 2/15. februar 1907. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakonici. 1796–1916. Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Zbornik dokumenata. Knjiga V. Podgorica, 1998, 440–461.

¹⁹⁹³ Zdravko Deletić, *Ciljevi i zadaci osnovne škole i nastave istorije u Crnoj Gori od 1834. do 1916. godine*, Istorijski zapisi, godina LXVIII, sveska 2, Podgorica, 1995, 97.

¹⁹⁹⁴ Risto J. Dragićević, *Nekoliko arhivskih podataka o osnovnim školama u Crnoj Gori u osmoj deceniji prošlog vijeka*, Istorijski zapisi, knjiga VIII, sveska 1–3, Titograd, 1952, 25. Savo Lekić, *Dušan Brkanović prvi barski učitelj i socijalist*, Matica, broj 65, Cetinje, Podgorica, proljeće 2016, 487.

¹⁹⁹⁵ Vl. Vlahović, *Crnogorski seljak o knjizi i školi*, Zapisi, knjiga VII, sveska 3, Cetinje, 1930, 173.

koje navodi Milan Kostić, bilo je naređeno da svaka osnovna škola mora imati „*sahar*”.¹⁹⁹⁶ U narednim godinama dosta toga se uradilo u Crnoj Gori na razvitku škola.¹⁹⁹⁷ Za mnoge zakone i naredbe u oblasti obrazovanja zaslužan je Jovan Pavlović, koji je njima nastojao da osavremeni školski sistem, a da gimnaziji dâ tipičan evropski izgled.¹⁹⁹⁸

Neke od glavnih nevolja u školama ogledale su se u siromaštvu đaka. Školski zakon za osnovne škole bio je dobar i dosta savremen. On je propisivao opštu obaveznu i besplatnu nastavu za svako zdravo dijete. Ono što je bio problem je da zakon nije mogao u isto vrijeme narediti, da se svakom djetetu crnogorskom dâ i kora hljeba u torbicu pri polasku u školu.¹⁹⁹⁹ Školski zakoni (iz 1879. kao i kasniji iz 1884, 1907, 1914) unijeli su u školstvo i nastavu u Crnoj Gori načela obaveznosti i besplatnosti u osnovnoj nastavi.²⁰⁰⁰ Prema „Zakonu o opštoj školskoj dužnosti u Knjaževstvu Crnoj Gori”, jedna od tačaka regulisala je zaštitu djece od roditelja i staratelja, koji su smatrali da su im djeca robovi, kojima je jedina dužnost bila da hrane njih do smrti.²⁰⁰¹ Prema istom zakonu u prvom članu se navodi da je opšta nastava slobodna, i da se „*blagodati prosvjete smiju ijednome njezinu državljaninu uskratiti*”. Nastava je bila obavezna i svaki državljanin, ako nije bio duševno bolestan ili sakat, bio je dužan da je prati. U članu pet svaka konfesionalna zadruga bila je dužna da se stara za vjersku nastavu svojih ispovjednika. Zajedničko pohađanje nastave uticalo je na to da su se djeca različitih konfesija navikla na druženje. Na taj način, po

¹⁹⁹⁶ Risto J. Dragičević, *Nekoliko arhivskih podataka o osnovnim školama u Crnoj Gori u osmoj deceniji prošlog vijeka*, 31.

¹⁹⁹⁷ Dragičević, *Isto*, 35.

¹⁹⁹⁸ Savo Vukmanović, *Jovan Pavlović i Nikola I Petrović Njegoš*, Istorijski zapisi, godina XXXVIII (LVIII), sveska 3–4, Titograd, 1985, 105.

¹⁹⁹⁹ *Glas Crnogorca*, broj 15, 1879, Cetinje, 28. april 1879, 2. Prosvjeta, 1–3, 1889, Cetinje, 45–48.

²⁰⁰⁰ *Glas Crnogorca*, broj 4, 1880, Cetinje, 26. januar 1880, 1. *Zakon o obaveznom školovanju u Knjaževini Crnoj Gori*, 20/2. februar 1879. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakonici. 1796–1916. Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Zbornik dokumenata. Knjiga II. Podgorica, 1998, 6–9. *Zakon o osnovnim školama u Knjaževini Crnoj Gori*, 13/25. septembar 1884. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakonici. 1796–1916. Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Zbornik dokumenata. Knjiga II, 88–101. *Zakon o osnovnim (narodnim) školama*, 2/15. februar 1907. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakonici. 1796–1916. Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, 610–611, knjiga IV, Podgorica, 1998, 440–461. *Zakon o izmjenama i dopunama zakona o narodnim (osnovnim) školama od 2. februara 1907*, 2/15. april 1914. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakonici. 1796–1916. Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, 610–611, knjiga V, Podgorica, 1998, 629–639.

²⁰⁰¹ *Zakon o obaveznom školovanju u Knjaževini Crnoj Gori*, 20/2. februar 1879. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakonici. 1796–1916. Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Zbornik dokumenata. Knjiga II. Podgorica, 1998, 6–9. *Glas Crnogorca*, broj 2, 1879, Cetinje, 19. januar 1879, 3.

tvrdnji glavnog školskog nadzornika Steva Čuturila, prestaje otpor državnim školama.²⁰⁰² Osnovna škola počinjala je u sedmoj godini i trajala do kraja dvanaeste godine djeteta.²⁰⁰³ U članu 13 je navedeno da će biti osuđen novčanom kaznom od 50 talira ili zatvorom svako ko zataji ili osujeti prevarom svoje dijete pri upisu u školu. Učitelji su prema članu 22 vodili školski dnevnik u kojem su bilježili slučajna odsustva. Kopiju ovog dnevnika učitelj je davao glavnom školskom nadzorništvu krajem svakog mjeseca. Tamo gdje nije bilo djevojačkih škola, prema članu 26 „Zakona o obaveznom školovanju” iz 1879. godine, roditelji su ako su to željeli, slali žensku djecu u muške škole, samo do desete godine. Poslije te godine žensko dijete nije smjelo posjećivati muške škole.²⁰⁰⁴ Prema članu 28 školska djeca bila su dužna da osim škole posjećuju i crkvu u nedjeljne i praznične dane, i da su se radi izostajanja mogla kazniti, kao i za odsustvo od škole.²⁰⁰⁵ Prema članu 29 dijete je od obaveza učenja u osnovnoj školi mogla osloboditi samo vrhovna školska uprava.²⁰⁰⁶ Odredbe o pohađanju škole u „Zakonu o opštoj školskoj dužnosti” bila su strožija od onih koja su sadržavala „Pravila radu narodnih osnovnih škola” iz 1870. godine.²⁰⁰⁷ Na to je uticala potreba za učvršćivanjem organa državne vlasti. Činjenica je da je u Zakonu naglašena obaveznost nastave u punom značenju, osim za nastavu za žensku djecu u onim sredinama gdje nije bilo djevojačke škole. Osim toga, u ranijem periodu siromaštvo je ometalo učenicima da redovno pohađaju školu. Evidento je da su odredbe Zakona u više slučajeva predviđale kažnjavanje roditelja ukoliko djeca ne budu išla u školu. I pored napora svih školskih činilaca da

²⁰⁰² Čuturilo je poznat po tome što je uradio Prvi nastavni plan i program za Gimnaziju, izdat 1881. godine, kao i po naručivanju i opremanju škola knjigama i nastavnim sredstvima. Savo Lekić, *Dušan Brkanović prvi barski učitelj i socijalist*, Matica, broj 65, Cetinje, Podgorica, proljeće 2016, 488. *Zakon o obaveznom školovanju u Knjaževini Crnoj Gori*, 20/2. februar 1879. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakonici. 1796–1916. Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Zbornik dokumenata. Podgorica, 1998, Knjiga II, 6–9.

²⁰⁰³ Prema kasnijim zakonima iz 1907. nastava je bila obavezna za djecu oba pola – muška djeca su počinjala da pohađaju školu sa 7, a ženska sa 6 godina. Učenik je mogao biti oslobođen „ako je bez roditelja a siromah je”. *Zakon o osnovnim (narodnim) školama*, 2/15. februar 1907. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakonici. 1796–1916. Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, 610–611, knjiga IV, Podgorica, 1998, 440–461.

²⁰⁰⁴ Zdravko Deletić, *Ciljevi i zadaci osnovne škole i nastave istorije u Crnoj Gori od 1834. do 1916. godine*, Istorijski zapisi, godina LXVIII, sveska 2, Podgorica, 1995, 98. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakonici. 1796–1916. Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Zbornik dokumenata. Knjiga II, 9.

²⁰⁰⁵ *Glas Crnogorca*, broj 2, 1879, Cetinje, 19. januar 1879, 3. *Zakon o obaveznom školovanju u Knjaževini Crnoj Gori*, 20/2. februar 1879. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakonici. 1796–1916. Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Zbornik dokumenata. Knjiga II, 9.

²⁰⁰⁶ *Zakon o obaveznom školovanju u Knjaževini Crnoj Gori*, 20/2. februar 1879. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Isto*, 9.

²⁰⁰⁷ *Pravila o radu narodnih osnovnih škola*, 25. septembar / 7. oktobar 1870. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakonici. 1796–1916. Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Zbornik dokumenata. Knjiga I, 240–243.

se školom obuhvati što veći broj djece, omogućiti redovnost njihovog pohađanja, stvarnost je često bila drugačija zbog društvenih okolnosti, siromaštva, nerazvijenosti zemlje. Siromaštvo je bio jedan od razloga što se propisana pravila nijesu realizovala predviđenom dinamikom.²⁰⁰⁸ Zbog navedenih razloga, prosvjetne vlasti su morale da prave ustupke, pa su 80-ih godina XIX vijeka obaveze pohađanja škole oslobođana djeca siromašnog stanja, ona kojima je škola udaljena od kuće i ona koja su prešla 12 godina starosti.²⁰⁰⁹ Djeca zaostala u psiho-fizičkom razvoju bila su oslobođenja obaveze pohađanja škole.²⁰¹⁰ Zbog nedostatka specijalizovanih ustanova za takvu djecu, učitelji su bili u obavezi da organizuju nastavu u trajanju jednog sata u njihovoj kući.²⁰¹¹

U „Zakonu za osnovne škole” iz 1884. godine ponovljene su odredbe „Zakona o opštoj školskoj dužnosti” u odredbama da je nastava obavezna, besplatna i slobodna. U Zakonu su sa malim izmjenama data i ostala pravila o kažnjavanju roditelja zbog neslanja djece u školu, koje su iznosile sada 100 kruna globe (čl. 14), o školovanju ženske djece i dr.²⁰¹² Sredinom 1884. godine Glavno nadzorništvo osnovnih škola obavijestilo je da se pri upisu djece za narednu školsku godinu uvedu sva sposobna djeca „*imućnijih roditelja, a siromašnijih – ako to oni sami zažele*”.²⁰¹³ Organi vlasti nastojali su da se odredbe zakona što više poštuju, mada obaveza školovanja nije svuda jednako prihvatana u narodu. Od prosvjetnih vlasti dolazila su naređenja sa upozorenjem i kažnjavanjem ukoliko djeca ne budu pohađala nastavu.²⁰¹⁴ Zakonske odredbe o opštoj, obaveznoj i besplatnoj školi bila su samo proklamovana načela koja su bila teško izvodljiva, budući da više plemena nije imalo osnovnu školu, da je bilo slučajeva da djeca zbog gladi ne pohađaju nastavu (Šavnik, Šaranci, Goransko, Kolašin, Spuž, Morača).²⁰¹⁵ Ustavom iz 1905. u članu 138 propisano je da je „*osnovno školovanje u Crnoj Gori obavezno, ono je besplatno u javnijem osnovnijem školama*”.²⁰¹⁶

²⁰⁰⁸ Godine 1879/80. cetinjsku školu je napustilo 14 učenika zbog siromaštva. Rade Delibašić, *Razvoj školstva i pedagoške misli u Crnoj Gori 1830–1918*, 57.

²⁰⁰⁹ Đ. Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 50. DACG, GŠN, 1881, f.1, 40.

²⁰¹⁰ DACG, GŠN, 1880, f. 9, 15.

²⁰¹¹ DACG, GŠN, 1881, f. 1, 140. Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 50.

²⁰¹² *Zakon o osnovnim školama u Knjaževini Crnoj Gori*, 13/25. septembar 1884. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakonici. 1796–1916. Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Zbornik dokumenata. Knjiga II, 88–101.

²⁰¹³ Đoko Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, Cetinje, 1971, 50.

²⁰¹⁴ DACG, GŠN, 1885, f. 3, 510. Đoko Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 50.

²⁰¹⁵ DACG, GŠN, 1890, f. 3, 528; 1891, f. 5, 1268; 1895, f. 3, 564, 580; 1900, f. 4, 991; 1901, f. 5, 1098, 1203, 1330.

²⁰¹⁶ *Ustav za Knjaževinu Crnu Goru*, 6/19. decembar 1905. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakonici. 1796–1916. Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, 610–611, knjiga IV, Podgorica, 1998, 23.

Prema „Nacrtu za učiteljske škole crnogorske” iz 1879. u prvim članovima se navodi da je učiteljska škola jedan zavod, u kome se stručno obrazuju učitelji ili učiteljice narodnih škola, da se ona izdržava o državnom trošku.²⁰¹⁷ Njen zadatak je bio da svojim pripravnicima pruži onoliko stručnog obrazovanja, koliko je razvitak narodnih škola u Crnoj Gori iziskivao. Obrazovanje u učiteljskoj školi bilo je dvojako: teoretsko i praktično, i pokazivalo se kako u stručnom, tako i u pedagoško-didaktičnom pravcu. Kako bi se pripravnici praktično vježbali u učiteljskoj vještini, na raspolaganju su imali mjesnu narodnu školu, kao vježbaonicu, koja je bila na raspoloženju i vezi s učiteljskom školom. Trebalo je za izdržavanje siromašnih i dobrih pripravnika o državnom trošku uvesti „*sjemenište*”, u koje će broj pitomaca biti ograničen. Školska zgrada je trebala da ima sve nužne prostorije kako za ukupnu nastavu, tako i za stan pitomaca, upravitelja, učitelja, učiteljice, poslužitelja. Pripravnici su se primali sa navršenih 14 godina života, kao i uvjerenjem da su redovno završili na Cetinju ili drugom mjestu najmanje četiri razreda škole sa dobrim uspjehom ili koji su bili u stanju da polože prijemni ispit iz predmeta, koji se u školi predaju. Učiteljski zbor je birao od najboljih, a pri tom siromašnih pripravnika iz svakog razreda po 25 za pitomce sjemeništa, koji su se morali prije toga pismeno obavezati, da će po završetku učiteljske škole najmanje deset godina u Crnoj Gori učiteljevati. Pripravnici koji četrnaest dana skupa bez odobrenja sa predavanja izostanu, smatrali su se za isključene. U svakoj učiteljskoj školi osim upravitelja, po pravilu bila su i četiri učitelja, katiheta, učiteljica ručnih radova s kućarstvom, i po potrebi nužan broj pomoćnika. Učitelji su u ovoj školi morali završiti najmanje učiteljsku školu (na strani) sa odličnim uspjehom ili onaj koji je slušao predmete, što će predavati: u sveučilištu, politehnici, ili u višem pedagoškom zavodu. Učitelji nijesu smjeli propustiti ni jedan čas bez upraviteljeve dozvole. Otpust od osam dana mogao je da dâ samo upravitelj, a svaki duži otpust samo ministar prosvjete i crkvenijeh djela mogao je dozvoliti. Svaki je učitelj bio dužan da predaje po tačno utvrđenom „*učevnom planu i po uvedenim učevnicima (knjigama)*”. Plata svakog stalnog učitelja učiteljske škole iznosila je 900 for. u srebru, a svakih pet godina službovanja 20% povišice od plate. Isto tako, učitelj je imao slobodan stan ili 100 for. za namještaj svoga stana o dolasku u Crnu Goru i 100 for. putnice za dolazak u Crnu Goru, a toliko i za povratak onima, koji nijesu Crnogorci i nijesu blizu Crnoj Gori. Plata učiteljice je bila

²⁰¹⁷ *Nacrt zakona o učiteljskim školama*, 2/14. jun, 1879. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakonici. 1796–1916. Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, 610–611, knjiga II, 10–19.

600 for. u srebru. Iz ovoga vidimo da je plata učiteljicama bila za jednu trećinu manja, nego učiteljima. Učitelji nijesu mogli samostalno i prije završetka jedne školske godine iz zavoda da istupe. Ako su trebali da odu, morali su tri mjeseca prije toga preko ministra prosvjete i crkvenih djela od Knjaza otpust izmoliti, pri čemu su dobijali godišnju mirovinu i to: ko odsluži 10 godina – trećinu svoje plate; za 15 godina su dobijali polovinu, za 20 godina su dobijali dvije trećine, za 25 godina su dobijali pet šestina, a za 30 godina službovanja su dobijali potpunu platu. Ko odsluži kao učitelj 1–5 godina, dobija pri otpustu iz službe mjesto mirovine samo jedanput tromjesečnu platu, a ko odsluži 5–10 godina, dobija potpunu godišnju platu, koliko u to vrijeme prima.²⁰¹⁸ Upravitelj učiteljske škole dobijao je godišnje 1.200 forinti u srebru plate i 200 forinti za namještaj svoga stana pri dolasku svome u Crnu Goru. Prije rata plate crnogorskim učiteljima iznosile su 40–50 talira. Cetinjski učitelji koji nijesu bili rodom Crnogorci, imali su platu 300–450 forinti u srebru; a ostali crnogorski učitelji platu 50–70 talira. Takvo je stanje bilo do 1870. godine.²⁰¹⁹ Kasnije su plate nešto povećane, tako da su učitelji primali najmanju platu od 80, a najveću 150 talira, odnosno 300 forinti u srebru. Ovdje je interesantno pomenuti da su cetinjski učitelji primali veće plate i to učitelji III i IV razreda 500 forinti plate i 60 forinti na ime troškova stana.²⁰²⁰ Plata rektoru, koju je dobijao od crnogorske vlade, bila je 1.200 forinti godišnje, dok su učitelji primali 200 forinti, a svake pete godine povećavala se za 20%.²⁰²¹ Školska godina je trajala deset mjeseci i to od 1. septembra pa do 30. juna svake godine. Prema „Nacrtu za učiteljske škole crnogorske” iz 1879. učevni tečaj „učiteljske škole” obuhvatao je četiri razreda ili godišnja tečaja u kojima su se učili sljedeći predmeti: religija, crkveno-slovenski jezik, srpski jezik i književnost, poznavanje domovine i svijeta, povjesnica, matematika, prirodopis u svezi s ekonomijom, fizika, hemija, antropologija, pedagogija, metodika s praktičnim vježbanjem, krasnopis i crtanje, crkveno pojanje i pravilo, gimnastika i vojničko vježbanje. Nastavni plan, koji je određivao sadržinu i obim, kao i pravila nastave za svaki pojedini predmet i razred, sastavljao je i utvrđivao upravitelj s učiteljskim tijelom uz pridržavanje dozvole za uvođenje od Ministarstva prosvjete i crkvenih djela. Svako učenje napamet, od riječi do riječi, s jedne, kao i svako oktroisanje nazora, s druge strane, imalo se strogo izbjegavati. Ukupna nastava je išla ka tome da đake na samorad potiče, da

²⁰¹⁸ *Glas Crnogorca*, broj 20, 1879, Cetinje, 2. jun 1879, 3.

²⁰¹⁹ Milan Kostić, *Škole u Crnoj Gori*, Podgorica, 1997, 34, 40.

²⁰²⁰ Milan Kostić, *Škole u Crnoj Gori*, 64.

²⁰²¹ Dušan J. Martinović, *Bogoslovija (1869–1876) i Bogoslovsko-učiteljska škola (1887–1915) na Cetinju*, Istorijski zapisi, godina LXXIII, sveska 1–2, Podgorica, 2000, 89.

im slobodnu samopresudu omogućiti i sopstveno dalje obrazovanje potpomogne.²⁰²² Iz navedenih pravila Nacrta za učiteljske škole može se sagledati način organizacije škole poslije Berlinskog kongresa.

3.2.2. *Finansiranje školstva*

Reformama knjaza Nikole iz 1868. godine došlo je do novina u načinu finansiranja škola i prosvjete. Višak prihoda od manastirske imovine uplaćivan je u državnu kasu za izdržavanje škola, plate učiteljima i druge potrebe prosvjete.²⁰²³ Zbog ekonomske iscrpljenosti države u periodu 1876–1878, gladnih godina, izdvajana su skromnija finansijska sredstva.²⁰²⁴ Za škole je u periodu do kraja 1900. godine izdvajano u prosjeku 6,52% od ukupnog budžeta, a od 1900. do 1914. godine taj prosjek je bio 8.52%.²⁰²⁵ Poslije nekoliko gladnih godina smatralo se da osnovna škola ne mora biti u trajanju od 4 godine, pa je čak i predloženo smanjenje učiteljskog kadra do „*boljih novčanih prilika*”.²⁰²⁶ Tako je recimo 1899. godine za prosvjetu izdvojeno 106.490,07 f, a za Ministarstvo unutrašnjih djela 169.943,18 f.²⁰²⁷ Dvije godine kasnije za potrebe prosvjete izdvajano je 76.454 f ili jedanaesti dio državnog budžeta. Od sredstava koje je dobijalo Ministarstvo prosvjete finansirane su osnovne škole, srednje i administracija.²⁰²⁸ Predviđeni iznosi za školstvo u odnosu na druge resore svjedoči o stanju crnogorskih finansija i mogućnostima za njihov razvoj.

U Pravilima iz 1870. traženo je da školovanje svakog djeteta treba da se plaća 1 fiorin godišnje. Međutim, ubrzo se odustalo od ovoga zbog bojazni da će djeca iz siromašnih porodica prestati da pohađaju nastavu.²⁰²⁹ Zbog uvećanja broja škola i učitelja, Senat je 1874. uveo prirez

²⁰²² *Glas Crnogorca*, broj 21, 1879, Cetinje, 9. jun 1879, 3.

²⁰²³ Za period od tri godine 1868–1871. izdato je za potrebe škola, od novca koji je crkva uplatila za škole, 56.560,20 fiorina; a od 1868. do 1876. 12.878,13 fiorina. Mirčeta Đurović, *Crnogorske finansije*, Titograd, 1960, 16, 65–66.

²⁰²⁴ Za godine 1878. i 1879. za škole je isplaćeno 4.850 fiorina, 1881. godine 31.156 fiorina, 1885. god. 105.000 fiorina. *Pedeset godina na prestolu Crne Gore*, 181.

²⁰²⁵ *Pedeset godina na prestolu Crne Gore*, 181. Mirčeta Đurović, *Crnogorske finansije*, 284–285.

²⁰²⁶ *Pedeset godina na prestolu Crne Gore*, 181. Đoko Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 34.

²⁰²⁷ Đoko Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 34.

²⁰²⁸ Za obrazovanje 73.479 f. (od kojih 43.129 za osnovne škole, 11.494 za gimnaziju i bogoslovsko-učiteljsku, 18.856 za stipendije); za administraciju 2.975.

²⁰²⁹ Milan Kostić, *Škole u Crnoj Gori*, 75.

za školarinu.²⁰³⁰ Prema „Zakonu o opštoj školskoj dužnosti u Knjaževstvu Crnoj Gori”, iz 1879. godine nije bilo predviđen član ni odredba za plaćanje školarine. Ipak su pojedine opštine sa odobrenjem Ministarstva uvodile prireze na škole.²⁰³¹ Prema kasnijim zakonima o osnovnoj školi (1884, 1907, 1914) određeno je da je „*posjećivanje osnovne škole besplatno*”, ali da za potrebe škola, kao što su popravke, nabavka učila i drugo daju svi u skladu sa mogućnostima.²⁰³²

Osim redovne školarine koja je koristila za izmirivanje materijalnih potreba škola, građani su plaćali i dodatne prireze za opravke škola.²⁰³³ Djevojački institut i Bogoslovija finansirani su od subvencija iz Rusije.²⁰³⁴ Povećanjem broja škola uvećale su se i obaveze organizovanijeg pružanja pomoći učenicima. Došlo je i do osnivanja školskih fondova za pomoć siromašnijim učenicima.²⁰³⁵ Od 1871. kada je formiran prvi fond pri školi u Rijeci Crnojevića do 1914. godine došlo je do osnivanja fondova pri svim većim osnovnim i srednjim školama.²⁰³⁶

Možemo primijetiti da finansijske prilike crnogorske države nijesu bile zadovoljavajuće, a finansijska sredstva koja su izdvajana za školovanje nijesu mogli da zadovolje potrebe u toj oblasti. Crnogorsko školstvo se finansiralo iz više izvora – budžetski sredstava, subvencija, školarina. Država je ulagala napore da se poboljša status i materijalni položaj škola.

²⁰³⁰ Svi građani su bili obavezni da plaćaju „šestu paru po redovnoj daciji, to jest ko plaća talijer da dâ još cvanciku, ko šest talijera još talijer”. D. Vuksan, *Nekoliko „Okružnica” iz osamdesetih godina, Raspis o školskom prirezu*, Zapis, knj. XVII, sv. 5, Cetinje, 1937, 316.

²⁰³¹ U periodu 1879–1884. u Podgorici je plaćano 80 novčica na ime školarine. Đoko Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 35.

²⁰³² Školarina nije naplaćivana podjednako u svim opštinama, a ni svake godine. *Prosvjeta*, 1891, Cetinje, 59. Njeguši su plaćali školarinu u odnosu 3% državne dacije, dok su Barani bili spremni da plate 12% za poboljšanje materijalnog statusa škola. *Prosvjeta*, 1891, 59–60. DACG, GŠN, 1894, 1195.

²⁰³³ DACG, MP, 1908, f. 45, 1242. Đoko Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 37.

²⁰³⁴ Za Bogoslovju je dobijana pomoć od 8.000 rubalja godišnje, a za Institut 5.500 od 1869, a od 1888. 10.000 rubalja. Mirčeta Đurović, *Crnogorske finansije*, 61, 188.

²⁰³⁵ Đoko Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 42–44. Zbog gladi siromašnim učenicima bilo je dozvoljeno da rade na putevima sa roditeljima, ali da škola makar i sa nekoliko učenika nastavi da radi. DACG, GŠN, 1891, 433. *Onogošt*, Nikšić, 1899, 25.

²⁰³⁶ Cetinjski glavari uplatili su po 1–2 dukata u fond škole. Jedan dobrotvor iz Trsta uplatio je 22 f. i 5 novčica; iz Herceg Novog po napoleon u zlatu. Kostić, *Škole u Crnoj Gori*, 133. *Crnogorac*, Cetinje, 1871, 17.

3.2.3. Nadzorništvo osnovnih škola

Važnu ulogu u obrazovnom procesu imalo je školstvo nadzorništvo. Osnovano je još 1862. godine, da bi prema zakonu iz 1884. godine imalo široka ovlašćenja.²⁰³⁷ Ranije uspostavljena, mada ne dobro organizovana, nadzorna služba prerasla je 1869. u Glavno školsko nadzorništvo, a za glavnog nadzornika postavljen je Milan Kostić.²⁰³⁸ Sve do 1870. godine nije imala značajniju ulogu, da bi „Pravila o dužnostima kapetana, mjesnih školskih nadzornika i učitelja glede narodnih osnovnih škola” dobila trostruku funkciju: upravno-pravnu, inspekcijsku i stručno-administrativnu.²⁰³⁹ Nakon 1878. godine Glavno školsko nadzorništvo imalo je sve značajniju ulogu u razvoju školstva.

Za glavnog školskog nadzornika crnogorskih škola godine 1878. određen je Stevo Čuturilo, koji je svoju dužnost obavljao do 1883. godine. Smatrao je da težak položaj škola dolazi zbog nepoznavanja i nemara školskih nadzornika oko značaja škola i njihove uloge u državnom sistemu.²⁰⁴⁰ Doprinio je da se osnovnoškolska nastava podigne na viši nivo, a nadzornička služba postane efikasnija.²⁰⁴¹ Jedno vrijeme je školski nadzornik bio Simo Matavulj, a poslije njega Đuro Popović. Dužnosti prvih školskih nadzornika sve do 1884. godine obavljali su izvanjci. Tada je za glavnog školskog nadzornika knjaz Nikola imenovao Đura Popovića.²⁰⁴² Nadzorništvo je postavljalo učitelje, određivalo vrijeme početka i završetka nastave, staralo se o materijalnim potrebama škola, vodilo računa o sedmičnom rasporedu časova. Jedan od zadataka nadzornika bio je posjeta školama i utvrđivanje svih nepravilnosti tokom godine. Uz to svake treće godine držali su predavanja crnogorskim učiteljima kako bi unaprijedili njihov rad.²⁰⁴³ Od 1884. do ukidanja 1905. godine Glavno školsko nadzorništvo je rukovodilo radom osnovne škole. Pored Zakona za

²⁰³⁷ Miloš Starovlah, *Unapređivanje rada osnovne škole u Knjaževini (Kraljevini) Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, sveska 2, Podgorica, 1996, 41.

²⁰³⁸ Đoko Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, Cetinje, 1971, 17.

²⁰³⁹ Kostić, *Škole u Crnoj Gori*, 77–78. Đoko Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 23.

²⁰⁴⁰ Veljko Šakotić, *Nikšić u Knjaževini (Kraljevini) Crnoj Gori*, Nikšić 1996, 204.

²⁰⁴¹ Čuturilo je pisao udžbenike, pripremao programe za škole, držao predavanja iz pedagoških predmeta. *Glas Crnogorca*, broj 36, 1881, Cetinje, 6. septembar 1881, 1. *Glas Crnogorca*, broj 1, 1879, Cetinje, 6. januar 1879, 1.

²⁰⁴² Dušan J. Martinović, *Portreti*, Cetinje, 1983, 105. „Đuro Popović je autor Zakona za osnovne škole u Knjaževini Crnoj Gori od 13. septembra 1884. godine, koji je ostao na snazi sve do 2. februara 1907. godine. Zakon je prožet modernim stremljenjima i principima tadašnje pedagoške misli. Urađen je po uzoru na Zakon o opštoj školskoj dužnosti u knjaževstvu Crnoj Gori iz 1878. godine kao i na osnovu prvih školskih pisanih akata koje je 70-tih godina uradio Milan Kostić.”

²⁰⁴³ Miloš Starovlah, *Unapređivanje rada osnovne škole u Knjaževini (Kraljevini) Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, godina LXIX, sveska 2, Podgorica, 1996, 42, 44.

osnovnu školu iz 1884, i tri nastavna plana i programa, izdalo je oko 40-ak naredbi, uputstava kojima se reguliše rad osnovnih škola.²⁰⁴⁴ Glavno školsko nadzorništvo izdalo je 1895. godine „Zakon školski” u kome se nalaze naredbe i uputstva sa nastavnim planom. Tu su sadržane naredbe za roditelje, za mjesne školske nadzornike, za mjesne kapetane.²⁰⁴⁵

Knjaževsko crnogorsko školsko nadzorništvo poslalo je 1880. godine jedno uputstvo upravama osnovnih škola u Podgorici, Baru i Nikšiću. Pošto su poslije Kongresa u područje Knjaževske vlasti došli novi podanici vjere muhamedanske i rimokatoličke, koji su prema shvatanju vlasti bili vaspitavani i svim načinima podržavani u mržnji i preziranju crnogorske države i njenih ustanova, sada je trebalo ispravljati tu percepciju.²⁰⁴⁶ Dužnost školskih nadzornika, prema Stevu Čuturilu, bila je da objasne namjere vlasti i članove školskog zakona. Roditeljima muslimanske djece trebalo je objasniti, da crnogorska škola nije vjerski zavod, da u njoj ne sudjeluju isključivo svještenici, kao u mejtepidima i da su crnogorski učitelji mirskoga obrazovanja. Trebalo je ukazati da je Knjaževska škola „opšta” za sve vjere (komunalna) i da se u crnogorskoj opštoj školi ne uči vjera, nego samo prenose znanja i vještine. Mjesne hodže i uleme između sebe su birale jednog od njih, koji je muslimansku djecu, koja su išla u školu, učio zakonu Božijem i to svake nedjelje dva puta u jednom od školskih salona. Pravoslavna djeca nijesu prisustvovala predavanjima muhamedanske vjere, niti muhamedanska kod učenja pravoslavne. Prema planu trebalo je među djecom uspostaviti novu moralnu vezu, a to je veza krvnog i plemenskog srodstva, srodstva po krvi, po jeziku, po slavnoj prošlosti i sadašnjosti zajedničkoj.²⁰⁴⁷ Marko Dragović u „Glasu Crnogorca” 1886. godine navodi da je Đuro Popović, glavni nadzornik crnogorskih osnovnih škola, začetnik geologije, odnosno paleontologije u Crnoj Gori. Naime, Popović je pronašao kod jednog seljaka iz Crmnice dva oruđa iz „*kamene periode*”. Prema riječima Dragovića, ovo su bila prva dva primjerka oruđa iz kamenog perioda koji su nađeni u Crnoj Gori.²⁰⁴⁸ Đuro Popović, glavni školski nadzornik, od 1884. do 1902. godine, obavještavao je kapetane o svim nepravilnostima koje je zatekao prilikom posjeta školama i nalagao im da te nepravilosti otklone.²⁰⁴⁹ Napomenimo i da je Popović napisao 4 udžbenika i 11 u koautorstvu.

²⁰⁴⁴ Đoko Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 24. Rade Delibašić, *Razvoj školstva i pedagoške misli u Crnoj Gori 1830–1918*, 57.

²⁰⁴⁵ *Nevesinje*, broj 23, 1898, Nikšić, 7. oktobar 1898, 1.

²⁰⁴⁶ *Glas Crnogorca*, broj 44, 1880, Cetinje, 1. novembar 1880, 1.

²⁰⁴⁷ *Glas Crnogorca*, broj 44, 1880, Cetinje, 1. novembar 1880, 2.

²⁰⁴⁸ *Glas Crnogorca*, broj 29, 1886, Cetinje, 22. jul 1886, 2.

²⁰⁴⁹ Miloš Starovlah, *Unapređivanje rada osnovne škole u Knjaževini (Kraljevini) Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, godina LXIX, sveska 2, Podgorica, 1996, 43.

Glavni školski nadzornik Đuro Popović je 1898. godine primao veliki broj molbenica u kojima su seljani tražili da iz svojih sopstvenih sredstava podižu škole, kako bi im djeca bolje napredovala, jer su morala da idu po nekoliko sata do škole u Nikšiću. Popović ističe da su seljani nekad mislili, da je knjiga nepotrebna stvar jedna, dok se sada probudila u narodu svijest.²⁰⁵⁰

Zbog uspješnijeg obavljanja poslova iz svoje nadležnosti povremeno su uzimani profesori srednjih škola i učitelji za pregled škola.²⁰⁵¹ Nadzornici su nakon obilazaka škola podnosili detaljne izvještaje.²⁰⁵² Glavno školsko nadzorništvo bilo je pokretač i nosilac svih značajnijih akcija na polju osnovnog školstva, dok se pri najbitnijim pitanjima konsultovalo sa Ministarstvom prosvjete. Osim glavnog nadzornika i oblasnih školskih nadzorništava (za sjevernu, istočnu i zapadnu oblast), koji su formirani 1905. umjesto glavnih školskih nadzornika, postojala je i institucija mjesnog školskog nadzornika, koja je funkcionisala od 1870. do 1904. godine.²⁰⁵³ Doprinos nadzorništava osnovnih škola ogleda se u izgrađivanju normativno-pravne koncepcije škole, radu na reformi u unapređivanju nastavnih planova i programa, opremanju škola savremenim nastavnim sredstvima i udžbenicima, poboljšanju inspekcijske službe, usavršavanju rada učitelja i dr.²⁰⁵⁴

Osamdesetih godina XIX vijeka dolaze prvi prijedlozi o osnivanju školskih odbora, zbog neefikasnosti rada mjesnih školskih nadzornika, mada će oni biti formirani tek 6. III 1904. godine.²⁰⁵⁵ Školski odbori su predstavljali značajnu školsku instituciju od koje se puno očekivalo u radu, pa su u svim školama u relativno kratkom roku izabrani školski odbori, o čemu svjedoče i izvještaji Ministarstva prosvjete.²⁰⁵⁶ Iako su kratko postojali, svega desetak godina 1904–1911, njihov rad je doprinio polularizaciji prosvjetne djelatnosti, popravljajući i unapređujući ukupnog stanja školstva i prosvjete u Crnoj Gori.

²⁰⁵⁰ *Nevesinje*, broj 1, 1898, Nikšić, 6. maj 1898, 3.

²⁰⁵¹ Za školsku 1888/89. rad 49 osnovnih škola i 70 učitelja ocjenjivalo je 6 revizora: Mitar Iveljić, upravitelj škole u Ulcinju; Đordije Milanović, sveštenik, učitelj iz Nikšića; Zarija Radičević, upravitelj škole u Podgorici; Špiro Martinović, pomoćnik upravitelja škole u Zeti; Jovan Laušević, učitelj iz Danilovgrada; Jovo Ljepava, profesor sa Cetinja. *Prosvjeta*, 1899, Cetinje, 189.

²⁰⁵² „Prosvjeta” je redovno objavljivala izvještaje revizora. *Prosvjeta*, Cetinje, 1901, 189–196, 392–395, 523–533, 588–593.

²⁰⁵³ Mjesni školski nadzornici starali su se o sprovođenju propisa državnih organa, a koji su se ticali osnovnih pitanja rada u školama (snabdijevanje škola nastavnim sredstvima, popisivanje djece spremne za školu i dr.) Milan Kostić, *Škole u Crnoj Gori*, 74–77.

²⁰⁵⁴ Rade Delibašić, *Razvoj školstva i pedagoške misli u Crnoj Gori 1830–1918*, 59.

²⁰⁵⁵ DACG, GŠN, 1890, 581. Nikica Vujović, *Osnivanje prvih školskih odbora u Crnoj Gori*, Nastava i vaspitanje, Beograd, 1968, 112. *Prosvjeta*, 1899, Cetinje, 138. *Nekoliko riječi o mjesnim školskim nadzornicima*. DACG, MP i CP, 1904, f. 21, 382.

²⁰⁵⁶ DACG, MP i CP, 1904, f. 21, 562. DACG, MP i CP, 1905, f. 25, 312.

3.2.4. Organizacija školskog rada

Zvanična crnogorska glasila pratila su dešavanja u prosvjeti i redovno su donosila tekstove o otvaranju škola i o tome kako se one shvataju u jednom dijelu društva kao sprema za „*gospodski život*”. Po njima nije trebalo od škole načiniti skale, preko kojih se išlo u „*komotnu kancelarijsku zavjetrinu i – ništa više!*” Pribojavali su se da kroz koju godinu ne bude „*više pera nego motika*”, odnosno više „*gospode*” nego radnika. Na kraju se tvrdi da Crna Gora nije imala mjesta za takvu gospoštinu.²⁰⁵⁷

Dugo vremena u Crnoj Gori nije bilo adekvatnih uslova za organizovanje nastave po savremenim pedagoškim mjerilima.²⁰⁵⁸ Sve do 1870. učenici su dolazili po svom nahodjenju na nastavu, jer nije postojala radno-časovna određenost nastave (godina, sedmica, dan).²⁰⁵⁹ Jedno od pitanja bilo je i određivanje broja učenika u odjeljenjima. U odjeljenjima je bilo najmanje 25 učenika, odnosno 36 po kasnijim propisima. Gornja granica učenika u razredu dugo nije bila određena, pa je u nekim odjeljenjima bilo i preko 100 đaka.²⁰⁶⁰

Prvi izvještaji o školama sadrže podatke o izgledu i opremi škola, stručnoj i pedagoškoj spremi učitelja, nastavnim planovima i programima, uspjehu učenika, nabavci udžbenika, uzrastu školske djece i dr.²⁰⁶¹ Broj razreda u školi bio je različit. Do 1870. škole su bile dvorazredne, osim cetinjske.²⁰⁶² U zavisnosti od ekonomskih prilika broj četvororazrednih i trirazrednih škola je varirao. Godine 1876. postojalo je 12 četvororazrednih i 38 trirazrednih škola.²⁰⁶³ Do 90-ih godina XIX vijeka postojale su znatne razlike u broju razreda. Državni savjet je 1890. odlučio da se ukinu treći i četvrti razred u šest škola, treći u dvanaest škola i sve četiri ženske škole, ukinute su dvije škole, a u devet četvororazrednih postavljena po dva učitelja.²⁰⁶⁴ Već nastavnim planom iz 1895.

²⁰⁵⁷ *Glas Crnogorca*, broj 11, 1883, Cetinje, 13. mart 1883, 1.

²⁰⁵⁸ Nedostatak osnovnih uslova i sredstava uticao je na oblikovanje radne jedinice – razred, odjeljenje, grupa, kao i na pravila vremenske formulacije – dan, sedmica, godina. Kostić, *Škole u Crnoj Gori*, 26.

²⁰⁵⁹ Kostić, *Isto*, 36–37.

²⁰⁶⁰ Đoko Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 100–101.

²⁰⁶¹ DACG, Senat, 1870, 661, DACG, GŠN, 1872, 1, 3–6, 11, 17, 19, 24, 35, 40–44, 47, 49, 56, 58–60, 72; 1873, 1, 9, 24, 35. Kostić, *Škole u Crnoj Gori*, 34–35, 39–40, 45, 136–137, 141, 149. *Glas Crnogorca*, broj 21, 1873, Cetinje, 8. septembar 1873, 1.

²⁰⁶² Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 65.

²⁰⁶³ Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 65. Milan Kostić, *Škole u Crnoj Gori*, 230.

²⁰⁶⁴ Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 65.

godine postojale su trirazredne sa jednim i četvororazredne sa najmanje dva učitelja.²⁰⁶⁵ Do kraja XIX vijeka odjeljenja su mogla biti kombinovana od dva razreda (prva godina I i II; druga godina II i III; treća godina III i IV; četvrta godina I i IV razred).²⁰⁶⁶ Kombinovana nastava je bila u cilju poboljšanja kvaliteta nastave i omogućavanja svoj djeci da završe IV razred u svom kraju. No, ovakav model rada imao je i negativne posljedice, jer su se učenici upisivali u I razred svake treće, odnosno četvrte godine.²⁰⁶⁷

Poslije 1870. škole su radile po utvrđenim zakonima. Školska godina je počinjala 1. septembra, a završavala se krajem juna. Nastava se izvodila 5 dana (neradna je bila nedjelja, četvrtak i praznici). Izgubljeni radni dan nadoknađivao se četvrtkom. Početkom XX vijeka nastava se izvodila i četvrtkom.²⁰⁶⁸ Do 1907. nastava se izvodila cjelodnevno, a od tada i popodnevno.²⁰⁶⁹ Nastavni čas u osnovnoj školi trajao je 50 minuta, a u srednjim 50–55 minuta.²⁰⁷⁰ Uz nastavni plan iz 1895. i 1902. dat je raspored časova, koji je bio obavezan za sve učitelje.²⁰⁷¹ Prema zakonu najmanje 25 učenika je trebalo da ima škola da bi ispunjavala uslove za rad. U suprotnom slučaju, škola je zatvarana.²⁰⁷²

Značajniji napor u podizanju školskih zgrada zabilježeni su 1870, 1890. i 1907.²⁰⁷³ Izgradnja i projektovanje školskih zgrada povjeravana je stručnjacima i rađena je po planu koje je dostavljalo Ministarstvo prosvjete, čime se želio unijeti red u gradnji školskih prostora.²⁰⁷⁴ Stare i dotrajale zgrade zamjenjivane su novim, ili su vršene popravke. Tako je, na primjer, Vuko Pejović,

²⁰⁶⁵ *Nastavni plan i program iz 1895*, Cetinje, 1895, 1.

²⁰⁶⁶ Rade Delibašić, *Razvoj školstva i pedagoške misli u Crnoj Gori 1830–1918*, 155. Ovaj prijedlog predložilo je Udruženje crnogorskih učitelja 1901. godine. *Glas Crnogorca*, broj 36, 1901, Cetinje, 1. septembar 1901, 1. *Prosvjeta*, 1901, 528.

²⁰⁶⁷ Rade Delibašić, *Razvoj školstva i pedagoške misli u Crnoj Gori 1830–1918*, 156.

²⁰⁶⁸ U Bogosloviji i Cetinjskoj gimnaziji takav način nastave bio je od 1889. Rade Delibašić, *Razvoj školstva i pedagoške misli u Crnoj Gori 1830–1918*, 155.

²⁰⁶⁹ Radi se od 8 do 12 časova prije podne ili od 9 do 13 časova poslijepodne, odnosno od 8 do 15 kad se prešlo na poludnevnu nastavu. *Zakon o osnovnim (narodnim) školama*, 2/15. februar 1907. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakoni. 1796–1916. Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, 610–611, knjiga IV, Podgorica, 1998, 446. Rade Delibašić, *Razvoj školstva i pedagoške misli u Crnoj Gori 1830–1918*, 158.

²⁰⁷⁰ *Zakon o ustrojstvu gimnazije u Knjaževini Crnoj Gori*, Cetinje, 1890, paragraf 13, tačka d. Odmor je trajao 10 minuta. (paragraf 12).

²⁰⁷¹ „Prema ovom rasporedu držaće učitelji (ljice) nedjeljne časove iz pojedinih nastavnih predmeta u svim razredima”. *Prosvjeta*, 1899, Cetinje, 80–81. *Zakon, naredbe, uputstva i dr sa najavijem planom za osnovne škole u knjaževini Crnoj Gori od 1884. do 1902*, Cetinje, 1902.

²⁰⁷² Dušan J. Martinović, *Portreti*, Cetinje, 1983, 106.

²⁰⁷³ Milan Kostić, *Škole u Crnoj Gori*, 34–35.

²⁰⁷⁴ DACG, DS, 1893, f. 8.

okružni kapetan, izvještavao 1880. godine Maša Vrbicu da po nalogu iz prošle godine pristupi opravci škola i to o trošku plemena.²⁰⁷⁵ Školske zgrade su ubrzanije podizane nakon 1890. godine.

3.2.5. Nastavi planovi i programi

U prvim crnogorskim školama nije bilo utvrđenih nastavnih planova i programa. Učitelji su sami birali predmete koje će predavati. Prvi sačuvani nastavni plan javlja se 1856. godine, koji je izradio Zdranin Stevan Petranović.²⁰⁷⁶ Nakon njega učitelj Nikola Musulin izmijenio je plan reorganizujući školu u četvororazrednu.²⁰⁷⁷ Po preporuci knjaza Nikole sljedeći plan je uradio Nićifor Dučić 1862, uzimajući u obzir ekonomske prilike Crne Gore, prema kome je nastava trebalo da traje tri godine.²⁰⁷⁸ Razrađeniji nastavni plan za tri razreda osnovne škole i školu sa četiri razreda napisao je Milan Kostić 1870. godine.²⁰⁷⁹ Nastavni planovi i programi od 1878. do 1916. temeljili su se na pedagoškim mjerilima i iskustvima razvijenih zemalja Evrope. To je uslovljavalo čestu promjenu nastavnih planova i programa (1878, 1888, 1895, 1902, 1908), koji su bili u pravcu poboljšanja kvaliteta nastave u crnogorskim školama.

*„Nastava po planu i programu iz 1878. godine imala je sledeće predmete: nauka hrišćanska, srpski jezik, račun, praktična geometrija, zatim zemljopis, povjesnica, prirodopis i jestastvenica, obuhvaćeni zajedničkim imenom realije, krasnopolis, crtanje, pjevanje i gimnastika”.*²⁰⁸⁰ Prema nastavnim planovima i programima u ovom periodu u osnovnoj školi je bilo zastupljeno 13 do 14 nastavnih predmeta, sa po 25 časova sedmično po pojedinim razredima.²⁰⁸¹ Uvođenjem novih predmeta (praktična geometrija, krasnopolis, crtanje, prirodopis, jestastvenica) po planu iz 1878. godine i skraćivanjem časova vjerske nastave stvoreni su uslovi za svestranijim obrazovanjem. U tom pravcu napravljen je pomak, pa je programom 1895. uvedeno još predmeta – poznavanje i njegovanje čovječjeg tijela, ručni rad i kućarstvo u ženskim

²⁰⁷⁵ DACG, MUD, 1880, f.10, 371, *Okružni kapetan Vuko Pejović – vojvodi Mašu Vrbici, ministru unutrašnjih djela, Bar*, 25. februar 1880.

²⁰⁷⁶ Vuk Karadžić, *Crna Gora i Boka Kotorska*, Beograd, 1953, 108. Kostić, *Škole u Crnoj Gori*, 25. Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 65.

²⁰⁷⁷ Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 67.

²⁰⁷⁸ Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 68.

²⁰⁷⁹ Kostić, *Škole u Crnoj Gori*, 91–95. DACG, Senat, 1871, f.1, 19. DACG, GŠN, 1872, 25. Kostićev program je usavršavan i mijenjan sa cijem da se smanji broj predmeta vjeronauke, a da se poveća broj predmeta iz prirodne grupe.

²⁰⁸⁰ Veljko Šakotić, *Nikšić u Knjaževini (Kraljevini) Crnoj Gori*, Nikšić 1996, 204. DACG, GŠN, 1878, 28.

²⁰⁸¹ Dušan J. Martinović, *Portreti*, Cetinje, 1983, 109.

školama. Planom iz 1878. držalo se sedmično 97 časova, a planom iz 1895. godine 100 časova u sva četiri razreda.²⁰⁸²

U ovom periodu nastavni plan i program je mijenjan i 1888. godine, kada je obavezna osnovna škola bila trogodišnja, a četvrti razred nije bio obavezan. Sedam godina kasnije nastavni plan je i u trogodišnjim školama putem kombinovanih razreda izvođen po četvorogodišnjem programu. Od 1893/4. školske godine u osnovnim školama, gdje je bio po jedan učitelj, učili su se po tri razreda i to po redu, kao što je naređeno naredbom Nadzorništva od 27. oktobra 1894. godine. To je urađeno zbog toga da svaki učenik može završiti u svom mjestu sva četiri razreda, a do tada su završavali samo prvi i drugi razred. Treći i četvrti razred učio se jedino u školama, koje su imale po dva učitelja.²⁰⁸³ Svi razredi su imali nedjeljno po 25 časova. Nastavnim planom definisano je gradivo za sve predmete i sve razrede, i određene su nastavne i pomoćne knjige po kojima je trebalo raditi.²⁰⁸⁴ Početkom XX vijeka u prva četiri razreda predavalo se 14 predmeta.²⁰⁸⁵ Planom iz 1902. svi razredi u toku nedjelje imali su po 25 časova. Prema nastavnom planu iz 1908. godine osnovna škola je imala 4 razreda.²⁰⁸⁶ Prvi i drugi razred imali su po 22 časa nedjeljno, a treći i četvrti 28, odnosno 30 časova. Jasnije je izloženo gradivo koje se moralo savladati. Praktičnoj nastavi poklanjana je veća pažnja. Ovim planom otklonjene su mnoge slabosti prethodnih nastavnih planova i programa.²⁰⁸⁷

Može se primijetiti da su nastavni planovi bili opterećeni nastavnim sadržajima. Programom iz 1878. izvršene su promjene u strukturi sadržaja, ali je većina predmeta i dalje prevazilazila učenička shvatanja.²⁰⁸⁸ Da bi se poboljšao kvalitet nastave, školsko nadzorništvo je u kontinuitetu pružalo pomoć učiteljima pri odabiru gradiva.²⁰⁸⁹ Mada je u Crnoj Gori nastava bila

²⁰⁸² *Zakon, naredbe, uputstva i dr sa nastavnijem planom za osnovne škole u knjaževini Crnoj Gori od 1884. do 1902*, Cetinje, 1902, 268–269.

²⁰⁸³ *Prosvjeta*, septembar, 1901, Cetinje, 538.

²⁰⁸⁴ Đoko Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 70.

²⁰⁸⁵ Milica Vušurović, *Biologija u crnogorskim školama 1800–1916*, Matica, broj 87, jesen 2021, 541.

²⁰⁸⁶ Zdravko Deletić, *Ciljevi i zadaci osnovne škole i nastave istorije u Crnoj Gori od 1834. do 1916. godine*, Istorijski zapisi, godina LXVIII, sveska 2, Podgorica, 1995, 92.

²⁰⁸⁷ Ovim planom broj predmeta sa 15 smanjen je na 9, dok je broj časova ostao isti. Rađen je u 4 varijante da bi bio prilagođen školama u različitim uslovima. *Nastavni plan i program za osnovne škole u Knjaževini Crnoj Gori*, Cetinje, 1908.

²⁰⁸⁸ *Nastavni plan i program za osnovne škole*, Cetinje, 1879. Da su učenici bili preopterećeni nastavnim gradivom, pokazuju primjeri da se iz zemljopisa učilo o svim kontinentima i veliki državama Evrope; iz prirodne grupe predmeta o Heronovoj lopti, gravitaciji, Arhimedovom pravilu, fatamorgani, konkavnim ogledalima, lajdenskim bocama, kaleidoskopima. Nikola R. Minić, *Kratak pregled rada na narodnom prosvjećivanju u Crnoj Gori 1860. do danas*, Cetinje, 1910, 26–30.

²⁰⁸⁹ *Zakon, naredbe, uputstva i dr sa nastavnijem planom za osnovne škole u knjaževini Crnoj Gori od 1884. do 1902*, 57–58.

svjetovna, u nastavnim programima je sve više bila izraženija građa iz oblasti prirodnih i drugih nauka, čime se škola približavala stvarnim potrebama crnogorskog društva. Crnogorska vlast je za potrebe i ciljeve obrazovanja i vaspitavanja djece ulagala ogromne napore u cilju što boljeg rješavanja pitanja nastavnih planova i programa za osnovne škole, imajući u vidu najčešće probleme sa kojima se susretala, kao što su bili nepovoljni uslovi rada, mala materijalna sredstava, slaba udženička literatura, nedovoljan učiteljski kadar. Nastavni planovi i programi za osnovnu školu odražavaju intenzitet napredovanja obrazovanja, pedagoške uticaje sa strane, mogućnost korišćenja savremenih metoda i oblika rada, nastavnih sredstava, udžbenika, ali i pokazuju na koji način se razvijala učenička ličnost u XIX vijeku. Osjetne razlike u nastavnim planovima od 1856. do 1908. pokazuju razvoj osnovne nastave u Crnoj Gori. Na osnovu nastavnih planova iz 1888, 1895. i 1902. vezanih za ime Đura Popovića, glavnog školskog nadzornika, sagledavaju se pedagoška shvatanja autora, opravdanost manje ili veće promjene nastavnih planova, nivo stručnog i opšteg obrazovanja učitelja, mogućnost korišćenja nastavnih sredstava, udžbenika i dr. Primjena novih didaktičkih principa, rasterećenost školskih programa sporije se odvijala. Nesporno je da je nastavne planove bilo teško prilagoditi stvarnim mogućnostima i potrebama nerazvijene sredine, kakva je bila Crna Gora toga doba. No, pošto se težilo progresu i modernizaciji, opravdano je da su programi bili napredniji, a škola nosilac tog progressa.

U prvoj srednjoj školi, Bogosloviji, nastavnim planom i programom iz 1887. postojala su 22 predmeta sa obimnim planom (svjetovnih 12 i 10 crkvenih) – u prvom razredu izučavalo se 10 predmeta sa 25 časova nedeljno (svjetovnih 6 predmeta sa 12 časova, crkvenih 4 predmeta sa 13 časova), u drugom razredu takođe 10 predmeta sa 24 časa (svjetovnih 4 sa 9 časova, crkvenih 6 sa 15 časova), u trećem 13 predmeta sa 32 odnosno 35 časova (svjetovnih 5 sa 13 odnosno 16 časova, crkvenih 8 sa 19 časova).²⁰⁹⁰ U školi se matematika samo učila u drugom razredu sa dva časa sedmično, dok se predmeti iz prirodnih nauka nijesu izučavani. Narednim nastavnim planovima iz 1890. uvedeno je deset novih predmeta čime je poboljšana naučna struktura nastavnog plana i programa, mada ne u očekivanoj mjeri.²⁰⁹¹ Trećim nastavnim planom iz 1908. godine učinjena je

²⁰⁹⁰ Kostić, *Škole u Crnoj Gori*, 183, 189–197, 201–205. *Glas Crnogorca*, broj 39, 1879, Cetinje, 13. oktobar 1879, 4. Dušan D. Vuksan, *O sedamdesetogodišnjici cetinjske bogoslovije*, Zapisi, knjiga XXIV, sveska 6, Cetinje, 1940, 338.

²⁰⁹¹ Rovinski, Pavel, *Černogorija, III*, S. Peterburg, 1881–1915, 339. *Nastavni plan i program Bogoslovsko-učiteljske škole*, Cetinje, 1890.

kvalitativna promjena unošenjem novih predmeta iz prirodnih i društvenih nauka, gradivo je znatno redukovano, povećan praktični rad.²⁰⁹²

Nastavni plan Djevojačkog instituta mijenjan je više puta. Prvi plan i program, koji je izradila prva načelnica Instituta Nadežda Petrovna Pacević (1870–1880), bio je u primjeni od 1869. do 1876. godine. Nedjeljni fond časova je bio 28. Najobimnije gradivo bilo je iz ruskog i francuskog jezika, pa je insistirano da se nastava iz tih predmeta smanji i uvedu predmeti iz prirodnih nauka.²⁰⁹³ Nastavni plan je mijenjan 1885/86. kada je školovanje povećano na šest godina, 1897/98. kada je nastava produžena na sedam godina i 1910. kada je nastava bila osam godina.²⁰⁹⁴ Ovim planovima uključeno je potpunije izučavanje predmeta iz prirodnih i društvenih nauka (matematike, istorije, pedagogije, crtanja, gimnastike, notalnog pjevanja). Nastavne planove radile su njegove načelnice Nadežda Petrovna Pacević, Natalija Mesaroš, Julija Andrejevna Lopuhina, Sofija Petrovna Mertvago, po ugledu na evropske, njemačke i ruske programe, nezavisno od potreba u Crnoj Gori.²⁰⁹⁵

Nastavni planovi Cetinjske gimnazije i drugih srednjih škola mijenjao se više puta. Prvi nastavni plan i program uradio je Stevo Čaturilo 1881. godine.²⁰⁹⁶ Novi nastavni plan je urađen 1885/86. u kojem je došlo do izmjena i uvođenja novih predmeta (grčkog, staroslovenskog, dok se nastava istorije i geografije izvodila posebno). Znatno je povećan broj časova iz klasičnih jezika, tako da gimnazija poprima obilježja klasične škole.²⁰⁹⁷ Radi organizovanja cetinjske klasične gimnazije po ugledu na razvijenije zemlje, ministar Pavlović je predložio novi nastavni plan i program 1890. godine.²⁰⁹⁸ Plan je pretrpio kritike naučne javnosti zbog izučavanja latinskog jezika u istom obimu i načinu kao u razvijenim zemljama zapadne Evrope, što nije bilo u skladu sa uslovima i mogućnostima crnogorskog školskog sistema.²⁰⁹⁹ Zbog svega početkom XX vijeka

²⁰⁹² *Nastavni plan i program Bogoslovsko-učiteljske škole, Cetinje, 1908.* DACG, MP i CP, 1905, f.25, 159.

²⁰⁹³ Izučavani su sljedeći predmeti: nauka hrišćanska, srpski jezik, ruski, francuski, istorija, zemljopis, račun, pjevanje. Kostić, *Škole u Crnoj Gori*, 165–167. Risto J. Dragičević, *Djevojački institut na Cetinju*, Istorijski zapisi, knjiga V, sveska 1–6, Titograd, 1950, 40–62.

²⁰⁹⁴ Đ. Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 128.

²⁰⁹⁵ *Prosvjeta*, 1890, Cetinje, 556. Rade Delibašić, *Razvoj školstva i pedagoške misli u Crnoj Gori 1830–1918*, 174–175.

²⁰⁹⁶ Niko Martinović, *Nastavni plan i program cetinjske gimnazije po ocjeni P. A. Rovinskog*, *Godišnjak cetinjske gimnazije*, 1969, 1, 21.

²⁰⁹⁷ *Glas Crnogorca*, broj 38, 1885, Cetinje, 29. septembar 1885, 2. Marko Dragović, *Škole u Crnoj Gori*, Zagreb, 1888, 50. Rade Delibašić, *Razvoj školstva i pedagoške misli u Crnoj Gori 1830–1918*, 175.

²⁰⁹⁸ *Prosvjeta*, 1890, Cetinje, 198–211. *Zakon o ustrojstvu gimnazija u Knjaževini Crnoj Gori*.

²⁰⁹⁹ Niko Martinović, *Nastavni plan i program cetinjske gimnazije po ocjeni P. A. Rovinskog*, *Godišnjak cetinjske gimnazije*, 25.

dolazi do radikalnijih izmjena nastavnih planova za Gimnaziju. Novim planom za školsku 1902/03. godinu došlo je i do nove koncepcije, koja je sve više gubila obilježja klasične, a poprimala karakter realne gimnazije.²¹⁰⁰ Nastavno gradivo je osavremenjeno, iako su učenici i dalje bili opterećeni nastavnim sadržajima, pogotovo stranih jezika. Napomenimo i da se nacionalna istorija izučavala u sklopu opšte, a jedan od razloga jeste i taj što su nastavu izvodili izvanjci koju su nedovoljno poznavali Crnu Goru. Uz to dodajmo i da Crna Gora toga vremena nije bila izučavana sa istoriskog, geografskog, sociološkog, antropološkog, privrednog aspekta.²¹⁰¹ Ipak, nastavni plan, program polaganja, kriterijum ocjenjivanja Gimnazije na Cetinju bio je sličan školskom sistemu razvijenih zemalja Evrope. Tome su svakako doprinijela iskustva razvijenih školskih centara, kao i inostrani predavači koji su služili za uzor i ugled u radu prve takve škole u Crnoj Gori.

3.2.6. Udžbenici, priručnici i druge knjige

Pored rada na nastavnim planovima i programima poslije 1878. godine državna vlast se ozbiljnije posvetila izradi domaćih udžbenika.²¹⁰² Na odluku da se napišu domaći udžbenici nijesu u tolikoj mjeri uticale teškoće prilikom nabavke udžbeničke literature iz inostranstva, koliko uvjerenje da strani udžbenici nijesu podesni za crnogorske škole zbog svojih sadržaja.²¹⁰³ Prijedlog da se pristupi izradi udžbenika dao je knjaz Nikola na Učiteljskoj skupštini 1888. godine, kao i nekoliko puta kasnije.²¹⁰⁴ Bilo je i ranije pokušaja i sugestija da se otpočne sa pisanjem udžbenika. Ministar prosvjete 1890. godine donio je odluku o formiranju Školske komisije, čiji bi zadatak bio izrada udžbenika. Za predsjednika komisije određen je glavni školski nadzornik Đuro Popović. Pravila za uređenje Školske komisije donio je 1890. godine Jovan Pavlović.

No, prva Školska komisija na Cetinju otpočela je sa radom tek dvije godine kasnije, nakon obraćanja dr Lazara Tomanovića, prof. Jova Ljepave i Đura Popovića. Školska komisija održala

²¹⁰⁰ Rade Delibašić, *Razvoj školstva i pedagoške misli u Crnoj Gori 1830–1918*, 177.

²¹⁰¹ Niko Martinović, *Nastavni plan i program cetinjske gimnazije po ocjeni P. A. Rovinskog*, *Godišnjak cetinjske gimnazije*, 28.

²¹⁰² Poslije rata 1876–1878. udžbenici za osnovne škole i srednje nabavljani su iz inostranstva. Glavni školski nadzornik, Stevo Čuturilo nabavljao je knjige iz bečkih knjižara, najviše iz knjižare „Braća Jovanović” iz Pančeva. U crnogorskim glasilima često su se reklamirale knjige. *Glas Crnogoraca*, broj 39, 1900, Cetinje, 30. septembar 1900, 4.

²¹⁰³ DACG, DS, 1884. f.1, 7. Glavni školski nadzornik Đ. Popović – *Državnom savjetu*. 4. 05. 1884.

²¹⁰⁴ DACG, DS, 1894. f.1, 1. *Uprava državne gimnazije – Državnom savjetu*.

je prvu sjednicu avgusta 1892. godine.²¹⁰⁵ Ministarstvo prosvjete i crkvenih poslova radilo je distribuciju udžbeničke literature preko svog savjetodavnog stručnog organa – Školske komisije (1892–1903). Njen zadatak je bio da pregleda, ocjenjuje rukopise i odobrava štampanje udžbenika i školskih knjiga u Crnoj Gori.²¹⁰⁶ Predsjednik komisije je bio Đuro Popović, glavni školski nadzornik, dok su članovi bili istaknuti profesori Gimnazije sa Cetinja: Živko Dragović, Milo Kovačević, Pavle Popović, Jovo Ljepava, Jovan Nikolić, Filip Kovačević, Filip Jergović.²¹⁰⁷ Nakon toga pojavljuju se prvi udžbenici: 1897. „Bukvar” za prvi razred osnovne škole, 1896. „Čitanka” za prvi i drugi razred osnovne škole autora prof. Đura Popovića; „Čitanka” za treći i četvrti razred osnovne škole, publikovana 1898; „Istorija” za treći i četvrti razred osnovne škole autora prof. Mila Kovačevića i Lazara Perovića. U periodu 1896. do 1899. objavljeni su i udžbenici za druge predmete u osnovnim i srednjim školama: „Teorija književnosti”, „Zemljopis Knjaževine Crne Gore”, „Pravoslavno-hrišćanska dogmatika”, „Pravoslavni katihezis”, „Računica”, „Istorija pedagogije”, „Poznavanje i njegovanje čovječijeg tijela”, „Zoologija” za treći i četvrti razred, „Geometrija za niže razrede gimnazije” i dr. Komisija je poslije štampanja knjiga vršila ponovnu naučnu, pedagošku, estetičku analizu udžbenika, i upućivala ih autorima na dopunu i popravku u zavisnosti od potreba. Odobreni udžbenici za osnovne škole biti su u upotrebi najmanje pet godina, a za srednje osam godina.²¹⁰⁸ U toku toga vremena udžbenici su recenzirani, dopunjavani, korigovani i potom ponovo štampani ili odbijani.²¹⁰⁹ Za desetak godina napisano je 80 udžbenika, od kojih 67 za osnovne, a 10 za srednje škole. Pola udžbenika su napisali domaći, a pola strani autori.²¹¹⁰ Prema Zakonu o ustrojstvu gimnazije iz 1890. godine ministar prosvjete mogao je da propiše udžbenike čijih se sadržaja nastavnik morao pridržavati.²¹¹¹ U nedostatku knjižara distribucija knjiga nije tekla dobrim tempom, a takvo stanje trajalo je do 90-ih kada je na Cetinju otvorena prva knjižara, koja je po ovlaštenju komisije snabdijevala potrebnim knjigama,

²¹⁰⁵ Tražili su da se što prije otpočne sa izradom školskih udžbenika. DACG, DS, 1892. f.1, 4. *Uprava državne gimnazije – Državnom savjetu*. 23. 02. 1892.

²¹⁰⁶ Zdravko Deletić, *Bukvari u Crnoj Gori od 1836. do 1916. godine*, Istorijski zapisi, godina LXX, sveska 4, Podgorica, 1997, 176.

²¹⁰⁷ Dušan J. Martinović, *Portreti*, Cetinje, 1983, 112. Milica Vušurović, *Biologija u crnogorskim školama 1800–1916*, Matica, broj 87, jesen 2021, 600.

²¹⁰⁸ Đoko Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 170.

²¹⁰⁹ Dušan Martinović, *Crnogorski udžbenici i priručnici*, Bibliografija, Vaspitanje i obrazovanje, 5–6, Titograd, 1975, 182.

²¹¹⁰ Dušan J. Martinović, *Portreti VII*, Cetinje 2000, 29, 30.

²¹¹¹ Ivona Jovanović, *Francuski jezik i kultura u Crnoj Gori (1830–1914)*, Podgorica 2016, 298.

udžbenicima i priručnicima sve osnovne i srednje škole.²¹¹² Kvalitet udžbenika poboljšavan je i prilagođavanjem programima crnogorskih škola. Zbog nedostatka udžbeničke literature najviše su oskudijevali učenici nižih razreda srednjih škola, pa je dolazilo do izražaja diktiranje. Bilo je izdato 11 udžbenika za srednje škole, od kojih su dva imala po dva izdanja.²¹¹³ Škole su se snabdijevale knjigama i priručnicima i na druge načine – putem poklona, sredstvima namijenjenim za tu svrhu, od kazni nastavnika i upisnine učenika.²¹¹⁴ Svaka škola od 1889. imala je svoju biblioteku. Djevojački institut je od osnivanja 1869. imao sređenu biblioteku.

3.2.7. Statistika osnovnih i srednjih škola

Značajan period u razvoju crnogorskog školstva jeste onaj od 70-ih do Berlinskog kongresa, naročito 1870. godina kada je formirana komisija koja je izvršila popis djece za školu, odredila mjesta novim školama, i organizovala izgradnju 30 novih školskih ustanova.²¹¹⁵ U tom periodu ustanovljeno je Glavno školsko nadzorništvo, doneseni novi planovi i programi, škole opremljene savremenijim nastavnim sredstvima, organizovano stručno usavršavanje učitelja. Preduzete su određene mjere, koje su dale i rezultate, pa je tako školske 1871/72. bilo 38 škola, školske 1873. broj se povećao na 42 škole.²¹¹⁶

Kostić navodi da je 1870. godine u svima školama bilo blizu 300 muške djece. Ženska djeca su školu učila samo na Cetinju, i od tada su Crnogorci počeli da se navikavaju na tu činjenicu. Krajem 1870/71. školske godine škole u Crnoj Gori pohađalo je 1.424 đaka, među kojima su bile i 72 djevojke. Glavni školski nadzornik je pod svojom upravom imao 38 škola, od kojih su tri bile

²¹¹² U prvoj povlašćenoj knjižari Kaluđerovića na Cetinju, mogle su se naći sljedeće knjige za osnovnu školu: „*Apostol i Jevanđelje, Bukvar Slovenski, Botanika, Zoologija, Zemljodjelska Čitanka, Katavasija, Kućarstvo, Latinica, Mineralogija, Opšti Zemljopis, Prva nastava u vjeri, Pismeni sastavi, Računica za IV razred, Fizika, Časlovac. Isto tako mogla su se naći i školska učila i mape: Mapa Balkanskih zemalja, Mapa Jevrope, Mapa Crne Gore, Šrajberove prirodopisne slike i (za zid), Prirodopisne sl. za zid 36 tab, Srpski Globus od 8 u prečniku, Isti sa polumerijanom, Isti sa meridijanom, Zbirka Geometrijskih tijela kutija, Slovarnica ili pismarica, Štica za zid udešena, Računalka za cijele brojeve, Računalka za razlomke.*” *Glas Crnogorca*, broj 39, 1900, Cetinje, 30. septembar 1900, 4. Do pojave prve knjižare, knjige su se često prodavale uz prehrambene proizvode i druge proizvode. Niko Martinović, *Razvitak bibliotekarstva u Crnoj Gori*, Cetinje, 1965, 55. Trgovcu su znali da pošalju školama pisani materijal ili razne druge potrepštine, koje su bile od koristi školama. Tako je, na primjer, cetinjski trgovac Ivanišević poslao školi na Trešnjavu karte, pera i pernice za sve učenike u ovoj školi. *Glas Crnogorca*, broj 10, 1890, Cetinje, 4. mart 1890, 4.

²¹¹³ Đoko Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 155.

²¹¹⁴ DACG, MP i CP, 1896, f.4, 402.

²¹¹⁵ Dušan Vuksan, *Škole u Crnoj Gori*, Južnjak, Cetinje, 1926, 55. Dimitrije Dimo Vujović, *Knjeginja Darinka*, Cetinje, 1968, 135–136.

²¹¹⁶ Đoko, Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 370.

van granica Crne Gore. Sljedeće godine broj učenika se povećava do 2.000.²¹¹⁷ Godine 1874. školu je pohađalo 2.929 đaka, odnosno u prosjeku na jednu školu dolazilo je 55–60 đaka, a na oko 75 stanovnika po jedno školsko dijete.²¹¹⁸ Do 1875. godine u Crnoj Gori je bila 51 škola, u kojima je bilo 2.146 muške i 97 ženske dece, dok su u Djevojačkom institutu bile 24 devojčice.²¹¹⁹ Primjećujemo da Kostić navodi da se prve godine prodalo oko 1.700 bukvara, a taj broj se nije poklapao sa brojem učenika, a razliku je izvodio u tome da su i stariji uzimali bukvere kako bi naučili da čitaju i pišu, ali ih je sramota bila da sjednu sa djecom.²¹²⁰

Na taj broj škola uticale su materijalne prilike, kao i nedovoljan broj učitelja. Zbog deficita domaćeg učiteljskog kadra u sljedećim decenijama na Cetinju je, na primjer, dosta učitelja bilo stranaca. Do početka osamdesetih godina domaći učitelji crnogorski su imali samo osnovnu školu.²¹²¹ Švarc navodi da su prije 1876. godine u zemlji bile 52 škole sa ukupno 3.159 učenika i 62 učitelja. Školske 1875/76. godine u Crnoj Gori je bilo 38 trirazrednih i 13 četvororazrednih osnovnih škola.²¹²² Rat 1876–78. zaustavio je intenzivan razvitak školstva započet 70-ih godina XIX vijeka. U poslijeratnim godinama škole su sporo otvarane. Prema raspoloživim podacima u prvoj poslijeratnoj godini radilo je 14 muških i 1 ženska škola.²¹²³ Najveći dio škola nalazio se u Katunskoj i Riječkoj nahiji i oslobođenim gradovima (Nikšiću, Podgorici, Baru). Na Cetinju i Danilovgradu radila su po 2 učitelja, a u ostalim mjestima po jedan. Ni u naredne dvije godine nije došlo do osjetnijeg povećanja broja škola.²¹²⁴

Kada se rat završio, 1880. godine otvorene su 22 škole (samo 4 nove), da bi početkom 1882. godine radilo 35 škola sa 43 učitelja. Tu su bile i dvije škole za djevojke (Cetinje i Podgorica). Tih godina broj učenika bio je 2.045, od kojih 138 djevojaka.²¹²⁵ Školske 1881/82. po

²¹¹⁷ Milan Kostić, *Škole u Crnoj Gori*, Podgorica, 1997, 35, 73.

²¹¹⁸ Sigfrid Kaper, *O Crnoj Gori*, Podgorica, 1999, 111.

²¹¹⁹ Milan Kostić, *Škole u Crnoj Gori*, Podgorica, 1997, 230.

²¹²⁰ Kostić, *Isto*, 129, 130.

²¹²¹ Dušan D. Vuksan, *O sedamdesetogodišnjici cetinjske bogoslovije*, Zapisi, knjiga XXIV, sveska 6, Cetinje, 1940, 338.

²¹²² Miloš Starovlah, *Unapređivanje rada osnovne škole u Knjaževini (Kraljevini) Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, godina LXIX, sveska 2, Podgorica, 1996, 45.

²¹²³ DACG, GŠN, 1878, f.3, 11–20, 122, 132, 177, 195. Na Cetinju je učilo 80 učenika, a u dva razreda ženske 38 učenika. Djevojčice su učile i u Nikšiću (11), Rijeci Crnojevića (4). U Baru je bilo 57 učenika, od kojih 4 muslimanske vjere. U Šavniku je zabilježeno 54, Goransku 70. U Danilovgradu je bilo 35 đaka koji su učili privatnu školu. Broj učenika je u nekim mjestima bio smanjen zbog siromaštva.

²¹²⁴ DACG, GŠN, 1881, f.6, 266. Primjećuje se smanjivanje broja đaka u pojedinim školama. Tako je u Morači od 50 učenika školu pohađalo jedva peti dio. Broj ženske djece je u nekim mjestima bio u opadanju.

²¹²⁵ Bernhart Švarc, *Crna Gora*, Zapisi, knjiga XXII, sveska 2, Cetinje, 1939, 106. Rovinski, Pavel, *Černogorija, I–III*, S. Peterburg, 1881–1915, 321–322. Školske 1880/81. po razredima: I – 650; II – 280; III – 192; IV – 58 (1180 ukupno). Porastao je broj učenika za preko 500, broj škola sa 4 razreda i broj učitelja. Ženska djeca pohađala su

prvi put se pominju opštinske škole (tek otvorene Jezera, Dupilo, Sotonići, i Ljubotinj u kome je ranije otvorena škola). Otvaranje škola o trošku opština bio je pokazatelj većeg interesovanja stanovništva za školovanjem djece.²¹²⁶ Pejović navodi da je krajem 1881. godine na jednu školu dolazilo preko 9.000 stanovnika, a procenat djece u školama bio je nizak (0,5%).²¹²⁷

Nakon nekoliko godina po završetku rata počinju da se osjećaju potrebe za otvaranjem novih škola. Sela pojedinih kapetanija izražavala su spremnost za otvaranje novih škola, uz uslov da im se pošalje školovani kadar.²¹²⁸ Državna vlast je odlučila da zbog finansijskih poteškoća i nedostatka školovanog kadra za po dva bliža mjesta koja traže školu otvara jedna, koja bi naizmjenično izvodila nastavu tri godine i u jednom i u drugom mjestu.²¹²⁹

Školske 1883/84. godine bilo je 39 škola sa 1.575 učenika. Deset godina kasnije broj škola je bio 43, a učenika 2.672.²¹³⁰ U cetinjskoj osnovnoj muškoj i ženskoj školi upisalo se školske 1893. godine 200 djece, i to 150 dječaka i 50 djevojčica.²¹³¹ „Nevesinje” je izvještavalo 1898. godine da je Crna Gora među državnim i privatnim školama dostigla broj od preko 120, odnosno na manje od 300 stanovnika dolazila je jedna osnovna škola. Kako šaljivo kaže novinar – „pretekosmo Švajcarsku”!²¹³² Vidimo da se u periodu 1883–1896. broj škola sporo povećavao, ali

nastavu u 12 škola (na Cetinju je bila 41 učenica, Podgorici 38, mješovitim školama od 1 do 7). Muslimanske djece je bilo u Baru 35, Spužu 5, Podgorici 3. Ukupan broj učenika je bio 1733: I razred – 974; II – 422; III – 213; IV – 124.

²¹²⁶ Đ. Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 370.

²¹²⁷ Momčilo D. Pejović, *Školovanje Crnogoraca u inostranstvu 1848–1918*, Podgorica 2000, 35.

²¹²⁸ Takve inicijative 1883. godine uputili su građani Rovaca, Morače, Pavkovića, kao i 15 drugih sela. DACG, GŠN, f.5, 525, 538. DACG, MP, 1885, f.1, 129.

²¹²⁹ Zabilježene su škole u Crmnici, Cucama, Bratonožićima. DACG, GŠN, 1892, f.7, 880. *Glas Crnogorca*, broj 3, 1899, Cetinje, 16. januar 1899, 1.

²¹³⁰ Miloš Starovlah, *Unapređivanje rada osnovne škole u Knjaževini (Kraljevini) Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, godina LXIX, sveska 2, Podgorica, 1996, 51.

²¹³¹ *Glas Crnogorca*, broj 42, 1893, Cetinje, 16. oktobar 1893, 4.

²¹³² *Nevesinje*, broj 24, 1898, Nikšić, 14. oktobar 1898, 1. *Glas Crnogorca*, broj 5, 1880, Cetinje, 2. februar 1880, 4; *Prosvjeta*, maj, sveska V, godina VIII, 1897, Cetinje, 321, 322; *Glas Crnogorca*, broj 51, 1897, Cetinje, 18. decembar 1897, 2; *Nevesinje*, broj 12, 1898, Nikšić, 22. jul 1898, 4. „Na primjer u Rusiji je 1878. godine radilo osam univerziteta: u St. Peterburgu, Moskvi, Harkovu, Kazanu, Kijevu, Odesi, Derptu, i Varšavi. Na univerzitetu u St. Peterburgu radilo je u 1878. godini 91 lice na predavanju raznih nauka: na univerzitetu moskovskom radilo je 104 lica, na harkovskom 71, na kazanskom 76, na kijevskom 81, na odeskom 44, na derptskom 67, na varšavskom 60 lica.”

²¹³² „Po broju đaka Peterburški univerzitet imao je 1499 đaka, moskovski 1615, harkovski 611, kazanski 608, kijevski 835, odeski 383, derptski 818, varšavski 532. Ukupan broj je bio 6901, gdje je uvršteno i 338 neredovnih (voljnih) slušalaca kojih ima u dosta srazmjernom broju skoro na svim pomenutim univerzitetima. Istoričko-filološki fakultet broji 807, pravni 1590, fizičko-matematički 1381, medicinski 2671, fakultet istočnih jezika (koji je kod peterburskog univerziteta) ima 27 učenika, u bogoslovskom fakultetu 89 učenika. U 1897. godini prema *Prosveti* broj škola u pojedinim državama kretao se ovako: „U saveznom Državama sjeverne Amerike ima jedna škola na 210 st; u Norveškoj dolazi jedna škola na 270 stanovnika; u Švajcarskoj na 366; u Švedskoj na 443; u Francuskoj na 473; u Italiji na 546; Španiji na 560; u Daniji na 727; u Njemačkom carstvu na 826; u Portugaliji na 848; u Holandiji na 1015; u Belgiji na 1070; u Velikoj Britaniji na 1203; u Grčkoj na 1245; u Austro-Ugarskoj na 130; u Rumuniji na 1754; u Bugarskoj na 1784; u Rusiji na 2196; Srbiji na 3115; Crnoj Gori 3125. Početkom 1897. godine u Rusiji je

je sa druge strane rastao broj privatnih, opštinskih škola. Školske 1896/97. u Crnoj Gori je bilo 46 državnih (43 muške i 3 ženske) i 17 opštinskih (16 muških i 1 ženska) škola. Brojke pokazuju da je 1896. bilo manje 6 škola nego uoči rata 1876. godine, dok je broj privatnih škola osjetno rastao, uz neznatnu podršku države.²¹³³ U toku školske 1897/98. radile su 63 škole – 43 državne muške i 3 ženske; 16 privatnih muških i 1 ženska.²¹³⁴ Povećanjem broja privatnih škola roditelji su nastojali da obezbijede što bolju egzistenciju svojoj djeci.²¹³⁵ Kao karakteristične navodimo podatke o osnovnim školama, učiteljima, učiteljicama u školskoj 1898/99. kojih je bilo ukupno 101 (70 državnih muških i 3 ženske; 21 privatna/opštinska muška i 1 ženska).

Osnovne škole u 1898–99. školskoj godini (muške)

Katunska nahija	16 škola	18 učitelja
Nikšićka nahija	24 škole	26 učitelja
Moračka nahija	9 škola	11 učitelja
Vasojevićka nahija	8 škola	10 učitelja
Brdska nahija	7 škola	11 učitelja
Zetska nahija	9 škola	13 učitelja
Lješanska nahija	3 škole	3 učitelja
Riječka nahija	8 škola	10 učitelja
Crmnica nahija	8 škola	9 učitelja
Primorska nahija	5 škola	11 učitelja

Osnovne škole u 1898–9. školskoj godini (ženske)

Cetinje	učiteljica Zorka Pavlović
---------	---------------------------

bilo 78.000 škola, u Njemačkoj 58.000. Jedna škola dolazila je u Rusiji na 1.660 stanovnika, a u Evropskoj Rusiji na 1.400 stanovnika jedna škola, u Austriji na 1.330, u Njemačkoj na 880 – 890, u Francuskoj (88.000 škola) na 430 stanovnika jedna škola, u Sjevernoj Americi (300.000 škola) na 230 stanovnika, a u Hrvatskoj i Slavoniji na 1.800 stanovnika jedna škola. Turska je imala 29.106 osnovnih škola sa 896.000 učenika i učenica. Taj broj tiče se samo muslimanskih škola koje je država izdržavala. Osim toga postojao je određeni broj privatnih škola raznih naroda i vjera.”

²¹³³ Đ. Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 372. Manji broj škola dobijao je državnu pomoć, najprije 2 fiorina godišnje, dok su roditelji davali za rad učitelja od 2 do 5 f.

²¹³⁴ Rajko Kalezić, *Kulturno-prosvjetni život i napredak Crne Gore kao plod djelovanja dinastije Petrovića, u Dinastija Petrović Njegoš*, Podgorica, 2002, tom II, 388. Đ. Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 372.

²¹³⁵ U Morači je tako bilo najviše škola – 7 državnih i 4 privatne. *Glas Crnogorca*, broj 17, 1899, Cetinje, 24. april 1899, 1.

Nikšić	učiteljica Anđe Đurašković
Bar	učiteljica Milica Pejović
Podgorica	učiteljica Katarina Ivezić

Prema: *Prosvjeta, jun*, 1899, Cetinje, 348–351.²¹³⁶

Primjećujemo da je za godinu dana broj osnovnih škola povećan za 20 – od 81 u 1897/98. do 101 u 1898/99. Pобољшanje општег економског стања, извршене реформе у државној управи, отклањање недостатака ранијих школских прописа, допринијели су да основношколско образовање крајем XIX вијека доживи значајне квантитативно-квалитативне промјене и напредак. Taj broj kretao se preko 100 u narednim godinama (1899/1900. – 105; 1900/91 – 105; 1901/92 – 103; 1902/93 – 105).²¹³⁷ U periodu od 1896. do 1903. broj škola se povećao za 42, što pokazuje da se broj škola, učitelja i učenika značajno povećao. Početkom 80-ih godina XIX vijeka nastavu u Crnoj Gori su izvodila 53 učitelja i 2 učiteljice, da bi desetak godina kasnije taj broj iznosio 122 učitelja i 4 učiteljice. Rastao je i broj đaka, 80-ih godina XIX vijeka osnovnu školu u Knjaževini Crnoj Gori pohađalo je 1.502 učenika i 72 učenice, a krajem XIX vijeka 4.863 učenika i 248 učenica.²¹³⁸

Poslije izvršenih reformi uočava se smjeliji pravac razvoja osnovnih škola, čime dolazi do postepenog ukidanja privatnih i povećanja škola koje finansira država. Tako je 1903/4. bila 21 privatna škola, dok su 1907/98. sve škole bila državne.²¹³⁹ Početkom XX vijeka rastao je i broj škola u četvorogodišnjem trajanju, čime je škola dobijala savremeniju koncepciju, a što se pozitivno odražavalo i na poboljšanje kvaliteta učeničkih umijeća i znanja.²¹⁴⁰

Država je imala napredne zakone po pitanju prosvjete, osim toga pomagala je rad zagrančnih škola, odnosno škola koje se nalaze u neposrednom okruženju Crne Gore i u njima širila svoju ideologiju, zarad sprovođenja nacionalnih interesa. Crnogorska vlast je imala i određenog uticaja na pogranični pojas oko Berana, Bijelog Polja, Pljevalja, Plava, kao i Skadra jer

²¹³⁶ *Prosvjeta, jun*, 1899, Cetinje, 348–351.

²¹³⁷ Đ. Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 372. Grlica, 1889, 29–31. DACG, GŠN, 1895, 1091. DACG, MC – PS, 1901, f.2, 84.

²¹³⁸ Živko Andrijašević, *Pregled istorije crnogorskog školstva do 1918*, Bibliografski vjesnik, god. XXXVIII, br. 1–3, Cetinje, 2009, 156.

²¹³⁹ Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 105.

²¹⁴⁰ Crna Gora je školske 1902/03. imala 24, a 1910/11. 81 školu u trajanju od 4 godine. Rade Delibašić, *Razvoj školstva i pedagoške misli u Crnoj Gori 1830–1918*, 87.

je tamo otvarala određeni broj škola, koje je finansijski pomagala iz fonda Ministarstva prosvjete i crkvenih djela. Tih škola je bilo 20 sa 23 učitelja.²¹⁴¹ Jedan dio knjiga je dolazio sa Cetinja, poput vjeronauke, prirodopisa i računa, a drugi iz Osmanskog carstva poput zemljopisa, istorije i čitanke. Krajem XIX vijeka Crna Gora je plaćala 15 učitelja u pograničnim krajevima od Skadra do Pljevalja.²¹⁴² Osnovne škole, koje je crnogorska vlada otvarala u ovim krajevima, služile su pored prosvjećivanja stanovništva, i za snaženje crnogorskog političkog uticaja u njima.

3.2.8. Srednje škole

Ubrzo nakon završetka rata 1880. godine na Cetinju je otpočela sa radom prva niža gimnazija, tzv. realna gimnazija, koja je upisala 16 učenika.²¹⁴³ Poslije četiri godine ova škola je imala 84 učenika. Školske 1886/7. godine je otvoren peti razred, ali je već sljedeće godine zatvoren, tako da je gimnazija ostala četvororazredna. Tako će biti sve do 1906/7. školske godine. Ova cetinjska Gimnazija je punih 25 godina ostala četverorazredna škola.

Kako su izvještavale državne crnogorske novine „Glas Crnogorca” od niže knjaževske realne gimnazije očekivano je da bude karika u povezivanju osnovne nastave sa višom koje su smatrane „*krunom cijelog školskog obrazovanja*”, da školuje kadar koji će poboljšati strukturu državnog činovništva, koje je bilo na niskom stepenu obrazovanosti, da pripremi učenike za Bogoslovsko-učiteljsku školu koja se namjeravala otvoriti na Cetinju, da omogući brže i ekonomičnije školovanje učenika u stranim zemljama – da se ne muče po više godina da koliko toliko „*sustignu u naukama ostale svoje srećne drugove*”.²¹⁴⁴

Od kako je otvorena realna Gimnazija, od tog vremena vidimo da je mladež u neobično velikom broju pošla u škole. Iz svih krajeva Crne Gore su došli svi kojima je bilo moguće, da se u Gimnaziji sprema za dalje obrazovanje.²¹⁴⁵ Gimnazija je bila smještena u Biljardi. U prvi razred Gimnazije primali su se učenici koji su s dobrim uspjehom završili četiri razreda osnovne škole. Svake godine otvarao se novi oglas za upis. Školska godina je trajala od prvog septembra do kraja

²¹⁴¹ Dušan J. Martinović, *Portreti VI*, Cetinje 1997, 20.

²¹⁴² Novak Ražnatović, *Rad vlada Crne Gore i Srbije na postavljanju srpskih mitropolita u Prizrenu i Skoplju 1890–1902. godine*, Istorijski zapisi, knjiga XXII, sveska 2, Titograd, 1965, 249, 250, 254.

²¹⁴³ DACG, GŠN, f.1, 221. Niko Martinović, *Nastavni plan i program cetinjske gimnazije po ocjeni P. A. Rovinskog*, Godišnjak cetinjske gimnazije, 20.

²¹⁴⁴ *Glas Crnogorca*, broj 41, 1881, Cetinje, 11. oktobar 1881, 1. Milan Kostić, *Škole u Crnoj Gori*, 44–45.

²¹⁴⁵ *Glas Crnogorca*, broj 11, 1883, Cetinje, 13. mart 1883, 1.

juna sljedeće godine. Učenici koji su imali više od 15 ili manje od 10 godina, nijesu se mogli primiti u prvi razred Gimnazije. Svaki učenik, koji je želio da upiše Gimnaziju, trebalo je da podnese pri upisu svoje školsko svjedočanstvo i krštenicu.²¹⁴⁶

Osim nastavnog plana iz 1881. godine nije bilo zakona do 1883/84. godine, kada je donesen „Zakon za gimnazije za Knjaževinu Crnu Goru”, koji je sadržao 28 članova koji su se odnosili na ponašanje učenika u školi i van nje, na uslove stanovanja, dužnosti savjeta Gimnazije i dr.²¹⁴⁷ Novi „Zakon za učenike srednjih škola – gimnazija u Crnoj Gori” donesen je 22. septembra 1885. godine, sadržao je 32 člana, koji su propisivali vladanje učenika u školi, crkvi, i izvan njih, kazne za prestupe.²¹⁴⁸ U njemu se govorilo o samostalnom učenju, urednosti učenika, zabrani šaptanja i prepisivanja i dr.

Školski zakon za učenike gimnazija u Knjaževini Crnoj Gori u članu 17 zabranjivao je učenicima pušenje, dok po članu 18 učenici nijesu smjeli da obilaze gostionice i kafane, osim ako poslom odlaze tamo.²¹⁴⁹ Ministarstvo prosvjete i crkvenih djela izdalo je 1886. godine naredbu upravi Gimnazije, da od tada roditeljima učenika Gimnazije izdaje dva puta preko godine, i to o Vasiljevu i o Đurđevu dne, takozvane školske izvještaje. U njima je bilježeno, kako su se učenici vladali i kakav su uspjeh imali u pojedinim predmetima za izvjesno vrijeme školske godine. Između ostalog prikazivanje izvještaja roditeljima služilo je i za ranu opomenu na viši trud.²¹⁵⁰

Prema planu iz 1890. postojalo je 15 predmeta, od kojih su svi bili obavezni, osim muzičkog vaspitanja. Ako je učenik bio slabijeg zdravlja, bio je oslobođen časova i vojničkog vježbanja. Opšti uspjeh određivan je na osnovu ocjena iz vladanja, znanja i truda. Nastava je trajala od 1. septembra do 1. jula, dok nije izvođena za vrijeme državnih i vjerskih praznika. Pomenute naredbe i zakoni doprinosili su organizaciji i uspjehu obrazovnog i vaspitnog rada Gimnazije.²¹⁵¹

²¹⁴⁶ *Glas Crnogorca*, broj 34, 1885, Cetinje, 1. septembar 1885, 4. *Glas Crnogorca*, broj 34, 1891, Cetinje, 17. avgust 1891, 4. *Glas Crnogorca*, broj 33, 1897, Cetinje, 15. avgust 1897, 4.

²¹⁴⁷ *Zakon za gimnazije za Knjaževinu Crnu Goru*, 18/30. septembar 1883. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakonici. 1796–1916. Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knjiga II, Podgorica, 1998, 80–81.

²¹⁴⁸ *Zakon za učenike srednjih škola – gimnazija u Crnoj Gori*, 22. septembar / 4. oktobar 1885. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakonici. 1796–1916. Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knjiga II, Podgorica, 1998, 108–114.

²¹⁴⁹ *Glas Crnogorca*, broj 38, 1885, Cetinje, 29. septembar 1885, 1.

²¹⁵⁰ *Glas Crnogorca*, broj 11, 1886, Cetinje, 16. mart 1886, 3. *Zakon za učenike srednjih škola – gimnazija u Crnoj Gori*, 22. septembar / 4. oktobar 1885. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakonici. 1796–1916. Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knjiga II, Podgorica, 1998, 111.

²¹⁵¹ *Zakon o nastavnicima i profesorima u srednjim školama*, 29. oktobar / 10. novembar 1890. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakonici. 1796–1916. Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, 259.

Jovan Pavlović davao je česta uputstva upravi cetinjske Gimnazije. Jedno od njih odnosilo se na nadzor učenika van škole. Gimnazija ne bi mogla postići svoj cilj, kad bi se ona bavila samo poukom djece u izvjesnim predmetima. Ona nije samo nastavni, nego i vaspitni zavod. Od Gimnazije se tražilo ne samo da dà djeci izvjesnu količinu propisanog pozitivnog znanja, i da im služi kao temelj za dalje više obrazovanje ili kao sprema za koju god granu praktičnog života, nego i „*da im dušu i srce prečisti, obradi, oblagorodi, vazda samo na dobro navikne i prikloni, samo za lijepo, plemenito i uzvišeno prijemljivim učini i na taj način približi ih idealu ljudskog savršenstva.*”²¹⁵² Dolaskom Jovana Pavlovića 1883–1887. za direktora Gimnazije, ali i u svojstvu ministra prosvjete 1886–1892. regulisala su se zakonima i drugim aktima sva značajna pitanja iz djelokruga škole. Osim navedenih zakona iz 1883. i 1885. donijeti su i brojni drugi – „Zakon o gimnazijama u Knjaževini Crnoj Gori” iz 30. avgusta 1890,²¹⁵³ „Zakon o nastavnicima i profesorima u srednjim školama” iz 29. oktobra 1890,²¹⁵⁴ „Zakon o platama nastavnika srednjih i osnovnih škola” iz 12. avgusta 1897.²¹⁵⁵ Ovim aktima regulisan je način upisa učenika, određen karakter škole, organizacija, trajanje, nastavni plan i program, kriterijumi izbora nastavnika, njihove obaveze, dužnosti i prava.

U Gimnaziji je predavalo više uglednih profesora, od kojih su većina bili izvan Crne Gore. Zabilježeno je da je od 78 nastavnika koji su u njoj predavali u toku 35 godina, samo 22 bilo iz Crne Gore, što navodi na zaključak da se stručni kadar vrlo sporo formirao i da je bio zavistan od okruženja.²¹⁵⁶ Ipak, ma otkuda dolazili polagali su zakletvu kojom su se obavezali da će raditi za dobrobit Crne Gore i struke kojom su se bavili.²¹⁵⁷

Crnogorska vlast je takođe brinula i o moralnom vaspitanju učenika Gimnazije. Gimnazija je predstavljala i vaspitni zavod, koji mora kod đaka razvijati ljubav prema radu, redu, moralna

²¹⁵² *Glas Crnogorca*, broj 37, 1886, Cetinje, 16. septembar 1886, 1.

²¹⁵³ *Zakon o gimnazijama u Knjaževini Crnoj Gori*, 30. avgusta / 11. septembar 1890. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakonici. 1796–1916. Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knjiga II, Podgorica, 1998, 258–280.

²¹⁵⁴ *Zakon o nastavnicima i profesorima u srednjim školama*, 29. oktobar / 10. novembar 1890. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakonici. 1796–1916. Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, II, 286–298.

²¹⁵⁵ *Zakon o platama nastavnika srednjih i osnovnih škola*, 12/24. avgust 1897. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakonici. 1796–1916. Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, II, 379–383.

²¹⁵⁶ Đoko Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 158. U prepisci između Franja Račkog i Jovana Sundečića, jedno od važnih pitanja oko crnogorskih škola bilo je i pitanje nastavnog kadra, i odakle učitelji mogu da dolaze. Kao jedno od rješenja bila je Dalmacija, Vojvodina ili Srbija. *Stara pisma, Dr Fr. Rački Sundečiću, U Zagrebu 25. X 1892*, Zapis, knjiga XVII, sveska 2, Cetinje, 1937, 95, 96.

²¹⁵⁷ Živko Andrijašević, *Pregled istorije crnogorskog školstva do 1918*, 158.

svojstva. Ukoliko su učenici stanovali privatno, profesori su bili obavezni da ih jednom nedjeljno obilaze.²¹⁵⁸

Poslije desetogodišnjeg rada Gimnazije javila se 1892. godine ideja rekonstrukcije niže škole u višu sa reformisanim nastavnim planom i programom. Do realizacije tada nije došlo pošto Crna Gora nije imala materijalnih i finansijskih sredstava za nastavni kadar, udžbenike, prigodnu školsku zgradu. Gimnazija je sa realne prešla na klasičnu 1885. kada je otvoren i peti razred, koji je radio samo jednu školsku godinu. Po planu iz 1886/87. Gimnazija je radila do 1902. godine kada je ukinuta niža sa četvorogodišnjim trajanjem, a otvorena viša u osmogodišnjem trajanju.²¹⁵⁹ Viša gimnazija koja je počela sa radom 1902/03. godine gubila je obilježja klasične, a poprimala odlike realne, što je odgovaralo potrebama crnogorskog društva.

3.2.9. Bogoslovsko-učiteljska škola

Osim otvaranja realne gimnazije, za razvoj crnogorskog školstva bilo je veoma značajno počinjanje sa radom cetinjske Bogoslovsko-učiteljske škole 1887/88. godine, koja je zamijenila dotadašnju Bogoslovsku školu, osnovanu 1869. godine, budući da ona nije odgovarala potrebama zemlje u novonastalim uslovima. Ona je radila sa manjim prekidom (trogodišnja pauza) do svjetskog rata.²¹⁶⁰ Kancelarija ministarstva prosvjete i crkvenih djela je jula 1887. godine dala školsku objavu u vezi sa otvaranjem na Cetinju Bogoslovsko-učiteljske škole. „*Pravila o ustrojstvu Bogoslovsko-Učiteljske škole na Cetinju*” donio je ministar Jovan Pavlović 28. jula 1887. godine. „*Disciplinarna pravila za učenike Bogoslovsko-Učiteljske škole*” donio je 1889. godine ministar Pavlović. Godine 1890. donesen je „Zakon o nastavnicima Bogoslovsko-učiteljske škole, Gimnazije, realaka i drugih srednjih škola u Knjaževini Crnoj Gori.”²¹⁶¹ Ova škola se smatrala kao stručni nastavak niže Gimnazije, i ustanovljava se za one koji su željeli da se sprema

²¹⁵⁸ Zakon o nastavnicima i profesorima u srednjim školama, 29. oktobar / 10. novembar 1890. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakони. 1796–1916. Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, II, 286–298.

²¹⁵⁹ Đoko Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 152.

²¹⁶⁰ Dušan D. Vuksan, *O sedamdesetogodišnjici cetinjske bogoslovije*, Zapisi, knjiga XXIV, sveska 6, Cetinje, 1940, 347; Dušan J. Martinović, *Bogoslovija (1869–1876) i Bogoslovsko-učiteljska škola (1887–1915) na Cetinju*, Istorijski zapisi, godina LXXIII, sveska 1–2, Podgorica, 2000, 75.

²¹⁶¹ Dušan J. Martinović, *Bogoslovija (1869–1876) i Bogoslovsko-učiteljska škola (1887–1915) na Cetinju*, 80. Zakon o nastavnicima i profesorima u srednjim školama, 29. oktobar / 10. novembar 1890. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakони. 1796–1916. Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, 286–298.

za sveštениčko ili za učiteljsko zvanje. U ovu školu su se primali samo oni koji su završili četiri razreda niže Gimnazije, i koji su ponijeli iz četvrtog razreda svjedočanstvo prvoga reda.²¹⁶² Bogoslovsko-učiteljska škola je osnovana radi stručne, naučne i vaspitne spreme onih mladića, koji su se željeli posvetiti sveštениčkom ili učiteljskom zvanju u Crnoj Gori. Ova škola je stajala pod okriljem Knjaza, pod duhovnim nadzorom Mitropolita crnogorskog, a pod vrhovnom upravom knjaževskog crnogorskog Ministarstva prosvjete i crkvenih poslova. Po članu tri nastava je bila besplatna, dok su se za školovanje mladići morali sami postarati. Učitelji i pomoćnici su morali biti pravoslavne vjere, a mogli su biti iz oba reda: duhovnog i svjetovnog. Od njih se tražilo, da su učili i završili više bogoslovne i pedagoško-didaktične nauke, ili da su svojim praktičnim nastavničkim djelovanjem, kao i na polju duhovne i školske književnosti stekli dobar glas i da za pravoslavnu crkvu imaju zasluga. Plata učiteljima Bogoslovsko-učiteljske škole na Cetinju iznosila je godišnje 800 fiorina u zlatu. Pomoćnici su imali za svaki sedmični čas predavanja godišnje po 60 fiorina u kartama. Nastava je trajala tri godine i imala je tri razreda. Predmeti koje su učenici slušali su bili: opšti uvod u bogoslovlje; dogmatično i polemično bogoslovlje; moralno bogoslovlje; pastirsko bogoslovlje; istorija pravoslavne crkve u opšte, a srpske narodne posebno; crkveno (kanonično) pravo; liturgika (poznavanje crkvenijeh obreda); omilitika s usmenim i pismenim vježbanjima; crkveno-slovenski jezik; ruski jezik; crkveno pojanje i pravilo (tipik); antropologija i dijetika s kućevnim ljekarstvom; pedagogija (teorijska i istorijska); metodika s praktičnim vježbanjem; poljska privreda.²¹⁶³

Bogoslovsko-učiteljska škola je poklanjala značajnu ulogu i kulturnoj djelatnosti učenika, u čemu se isticalo kulturno-umjetničko društvo „Ekskurzija”, a zapažena je bila i izdavačka djelatnost i pokretanje lista „Cetinjski bogoslovac”.²¹⁶⁴

U Bogoslovsko-učiteljskoj školi se školovalo činovništvo zemlje – učitelji, sveštenici, sudije, ministri. Kako navodi Vuksan, onih koji su završili četiri razreda do 1901. godine bilo je 221; od tog broja 54 su postali učitelji, 34 sudije, 22 oficiri, 17 sveštenici, 10 profesori, 5 ljekari, a 38 ih je kasnije napustilo školu.²¹⁶⁵ Mnogi svršeni učenici škole nijesu obavljali posao za koji su se školovali, uglavnom zbog lošijeg materijalnog položaja učitelja, privlačnosti boljih službi, pa

²¹⁶² *Glas Crnogorca*, broj 29, 1887, Cetinje, 19. jul 1887, 4.

²¹⁶³ *Glas Crnogorca*, broj 35, 1887, Cetinje, 30. avgust 1887, 1.

²¹⁶⁴ Niko Martinović, *Razvitak štampe i štamparstva u Crnoj Gori 1493–1945*, Beograd, 1965, 163–164.

²¹⁶⁵ Dušan Vuksan, *Pedesetogodišnjica cetinjske gimnazije*, Zapisi, knjiga X, sveska 5, Cetinje, 1932, 290; Momčilo D. Pejović, *Školovanje Crnogoraca u inostranstvu 1848–1918*, Podgorica 2000, 39.

su često odlazili za inostranstvo na dalji nastavak školovanja, ili su obavljali druge značajnije društvene poslove. Cetinjska Bogoslovija, odnosno Bogoslovsko-učiteljska škola za 32 godine postojanja, računajući dva prekida 1876–1887. i 1905–1908, imala je veoma značajnu ulogu u prosvjetnom i kulturnom razvoju Crne Gore.

3.2.10. Djevojački institut

Osamdesetih godina XIX vijeka donesena su nova pravila o radu Djevojačkog instituta²¹⁶⁶, novi nastavni plan i program, čime je ova škola u velikoj mjeri osavremenjena. U sporazumu sa ministrom prosvjete Jovanom Pavlovićem sastavljen je ustav Djevojačkog instituta, koji je bio na snazi do ukidanja Instituta 1913. godine.²¹⁶⁷ U Institutu se primalo 30 učenica, od kojih 20 nije plaćalo školarinu, a 10 jeste, po 200 fiorina godišnje. Tokom 1894/95. godine u Institutu je bilo 46 učenica, od čega 21 iz Crne Gore. Kada je upravnica bila Lopuhin, počinju prvi put da se odobravaju diplome, koje izdaje crnogorsko Ministarstvo prosvjete. Rusija je povećala izdvajanja za Djevojački institut 1888. godine sa 5.700 rubalja na 10.000 austrijskih fiorina. Risto Dragičević navodi da je od otvaranja Instituta (1869) do 1905. godine u njemu bilo 348 učenica. Od toga broja 158 je bilo iz Crne Gore, 114 iz Dalmacije, 28 iz Bosne i Hercegovine, 5 iz Srbije i 43 iz raznih krajeva.²¹⁶⁸ Djevojački institut je u 1879. godini imao 28 vaspitanica, od kojih se 20 školovalo o trošku samog Instituta, a 8 je plaćalo školovanje, po 200 forinti za svaku godinu. Dvije sestre se nijesu mogle školovati u Institutu istovremeno „na trošak Instituta”, nego samo u razmaku od dvije godine dana. Odjeća svih vaspitanica, koje su živjele u Institutu, morala je biti jednaka i istovjetne boje i ona se sastojala od: „vuneni fuštani, kafene masti, i futa takode vunena, crne boje”. Vaspitanice koje nijesu plaćale školovanje, dobijale su od Instituta „aljine, obuću i svukoliku rubeninu”, koje su nosile samo dok su u Institutu. Od Instituta su dobijale još i posteljinu i sve što je bilo potrebno da se održava u redu čistoća, kao i hranu. Školovanje je trajalo šest godina i bilo

²¹⁶⁶ U građi se javlja više naziva: „Inštitut crnogorski”, „Ženski crnogorski institut”, „Djevojački institut na Cetinju”, „Ženski institut”, „Djevojački institut”, „Carice Marije”. Rade Delibašić, *Razvoj školstva i pedagoške misli u Crnoj Gori 1830–1918*, 101. *Nastavni plan i program Djevojačkog instituta „Carice Marije”, na Cetinju*, Cetinje, 1907. DACG, MP i CP, 1913, f.86, 120.

²¹⁶⁷ Risto J. Dragičević, *Djevojački institut na Cetinju*, Istorijski zapisi, knjiga V, sveska 1–6, Titograd, 1950, 41. *Ustav (Statut) Djevojačkog instituta na Cetinju*, 8/20. septembar 1885. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakoni. 1796–1916. Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knj. II, 104–108.

²¹⁶⁸ Risto J. Dragičević, *Djevojački institut na Cetinju*, Istorijski zapisi, 45–48.

je podijeljeno na tri nivoa. Da bi vaspitanice mogle ući u prvo odjeljenje, trebalo je da znaju da čitaju i pišu, da znaju neke prve molitve, pišu brojeve i broje do stotinu. One su mogle dva puta godišnje da odlaze kod roditelja i to od 23. decembra do 7. januara i „na vakacije, od Petrovadne do maloga Gospodinadne”. Predmeti koji su se izučavali su bili: „Zakon božiji; jezici: srpski, ruski i francuski: istorija, geografija, računica, crkveno muzikalno pjevanje, svilodjelstvo i žensko rukodelje, poimenice: krojenje i šivenje prtenine, aljina i svega ostaloga što je potrebno u domaćemu stanju; različna pletiva, vezovi i šivenje na mašini.” Učitelji su stavljali bilješke iz svojih predmeta u školski protokol i ocjene su mogle biti sljedeće: 5 – odlično; 4 – vrlo dobro; 3 – dobro; 2 – prilično; 1 – rđavo, i 0 – ništa. Ove odredbe donijela je 30. marta 1879. godine upraviteljka Nadežda Pacević.²¹⁶⁹

Novim Ustavom iz 1885. godine umanjen je upliv ruske vlade u organizaciju i rad Instituta. Član III je propisivao da Institutom upravlja Odbor, koji su sačinjavali crnogorska knjaginja Milena, ruski poslanik na Cetinju, upravnica Instituta i nekoliko lica koje je određivao knjaz.²¹⁷⁰ Ovim zakonom precizno je utvrđeno da broj učenica koje nijesu iz Crne Gore ne može prelaziti trećinu. Nova upraviteljka cetinjskog višeg djevojačkog zavoda Carice Marije, Sofija Petrovna Mertvago došla je 1888. godine na Cetinje.²¹⁷¹ Ona je povećala broj upisanih djevojaka, radila na poboljšanju materijalnog statusa škole, izdejstvovala veću finansijsku pomoć za školu. Uvodila je novine u funkcionisanju škole, broj predavača se povećavao, tako da u jednom periodu ima osam predavača i vaspitača. Načelnica ženskog instituta Sofija Petrovna Mertvjago je 1893. godine dovela iz Rusije još jednu učiteljicu. Tu su predavali neki od najboljih profesora sa Cetinja. Broj učenica te godine je narastao do 45.²¹⁷² Uvođeni su novi predmeti poput: gimnastike, crtanja, notnog pjevanja. Pomenimo da je Djevojački institut posjedovao čak osam klavira.²¹⁷³ Institut se u zavisnosti od materijalnih sredstava razvijao. Do 1874. bio je u četvorogodišnjem trajanju (mlađi

²¹⁶⁹ Glas Crnogorca, broj 13, 1879, Cetinje, 14. april 1879, 24.

²¹⁷⁰ Ustav (Statut) Djevojačkog instituta na Cetinju, 8/20. septembar 1885. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, Crnogorski zakoni. 1796–1916. Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore, knj. II, 104.

²¹⁷¹ Glas Crnogorca, broj 3, 1888, Cetinje, 17. januar 1888, 1.

²¹⁷² Glas Crnogorca, broj 39, 1893, Cetinje, 25. septembar 1893, 3.

²¹⁷³ Ivan S. Vukčević, Muzički život Cetinja druge polovine XIX vijeka, Matica, Cetinje, Podgorica, zima 2010, 152.

i stariji razred); zatim do 1897. u šestogodišnjem (dijelio se na tri odjeljenja), a od tog vremena do 1901. u sedmogodišnjem.²¹⁷⁴

Popularnost Instituta bila je poznata na širim južnoslovenskim prostorima.²¹⁷⁵ Za Djevojački institut vladalo je veliko interesovanje u okruženju Crne Gore.²¹⁷⁶ Tako je Venceslav Paskvali, iz Šibenika zamolio knjaza Nikolu 1894. godine da primi njegovu kćerku u ovu školu, i uz to iznio genealogiju svoje kuće. Pošto su sva mjesta već bila popunjena, nije se udovoljilo ovoj molbi.²¹⁷⁷ Kako navodi Dušan Martinović, do 1900. godine diplomiralo je „140 djevojaka, od kojih 86 iz Crne Gore, 32 iz Boke i Dalmacije, 6 iz Bosne, 3 iz Hrvatske i Albanije i po jedna iz Slovenije, Slavonije i Bugarske”. Značaj Instituta je bio ogroman za emancipaciju djevojaka, kao i transformaciju patrijarhalne crnogorske porodice.²¹⁷⁸

Djevojački institut je imao značajnu ulogu u razvoju crnogorskog školstva, pogotovo kad je riječ o vaspitanju ženske omladine. Učenice Instituta su dobijale solidno obrazovanje, manire karakteristične za svijet aristokratskih porodica razvijenih evropskih zemalja. Poslije 42 godine rada, sa prekidom od 1876. do 1878, Institut je prestao sa radom svršetkom 1912/13. uglavnom zbog političkih motiva, kao i organizacionih, budući da je crnogorska vlada, vođena potrebama svoje zemlje, ali i pritiskom javnog mnjenja, željela da Institutu da drugačiji pravac razvoja i reforme nastave i škole.²¹⁷⁹

3.2.11. Zemljodjelska (poljoprivredna) škola

Od stručnih škola postojala je do rata jedna poljoprivredna, jedna za stočarstvo i jedna ženska zanatska škola na Cetinju (od 1895).²¹⁸⁰ Državna vlast je smatrala da se naprednije mjere u poljoprivredi ne mogu ostvariti niti sprovesti pri dotadašnjem stupnju obrazovanja. Knjaz

²¹⁷⁴ Ustav (Statut) Djevojačkog instituta na Cetinju, 8/20. septembar 1885. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, Crnogorski zakoni. 1796–1916. Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore, knj. II, 104. Đoko Pejović, Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916, 129, 138.

²¹⁷⁵ Dušan J. Martinović, Portreti V, Cetinje, 1995, 63.

²¹⁷⁶ U Institutu se od 1883. do 1888. školovala ćerka austro-ugarskog minsitra rezidenta Milinkovića, kao i djevojke iz uglednih porodica iz Carigrada. Rade Delibašić, Razvoj školstva i pedagoške misli u Crnoj Gori 1830–1918, 103.

²¹⁷⁷ Dušan Vuksan, Genealogija kuće Paskvali, Zapisi, knjiga XVI, sveska 3, Cetinje, 1936, 189.

²¹⁷⁸ Dušan J. Martinović, Portreti V, Cetinje, 1995, 67.

²¹⁷⁹ Risto J. Dragičević, Djevojački institut na Cetinju, Istorijski zapisi, 45–48.

²¹⁸⁰ Dušan Vuksan, Duhovni život u Crnoj Gori poslije rata, Zapisi, knjiga XX, sveska 3, Cetinje, 1938, 151.

Nikola je odlučio da se osnuje poljoprivredna škola.²¹⁸¹ Sredinom sedamdesetih godina osnovana je Niža zemljodjelska (poljoprivredna) škola.²¹⁸² Ona je otvorena u Danilovgradu, gdje su se sticala praktična znanja iz poljoprivrede, a primljeno je svega 18 učenika, od kojih su dvanaestorica bili na državnom budžetu, a ostali su se školovali o svom trošku. Njen upravitelj je bio Đorđe Radić, bivši profesor ekonomske škole u Požarevcu.²¹⁸³ Ovdje se nastava izvodila iz svilarstva, voćarstva i ratarstva. Urađeno je zemljište za ogledne parcele, nabavljeno nešto poroprivrednog oruđa, udžbenici. Nastava je završena 15. jula, a raspust je trajao do 14. septembra. Zbog ratnih dešavanja škola je prestala sa radom nakon godinu dana. U okviru mjera na unapređenju poljoprivrede poslije Berlinskog kongresa, pokrenuta je ideja da se obnovi rad škole, i da se pripreme kadrovi koji bi mogli snažnije uticati na razvoj ove privredne grane. Poljoprivredna škola otvorena je ponovo u Podgorici u februaru 1893. godine, a upravitelj je bio Filip Jergović.²¹⁸⁴ Nastava je organizovana iz teorijskog i praktičnog dijela. Za dvije godine, koliko je trajala nastava u početku, izučavali su se predmeti vezani za zemljoradnju, stočarstvo, pčelarstvo, svilarstvo, šumarstvo. Radili su sve ratarske, voćarske, povrtlarske poslove.²¹⁸⁵ Učenici su učili neke praktične vještite, poput toga kako se pravi rakija i vino, kaleme biljke, pravi sir i maslo, kako se pravilno rukuje poljoprivrednim oruđima, kako se pravi sapun, gaji svilena buba.²¹⁸⁶ Od industrijskih biljaka gajen je duvan.²¹⁸⁷ Prvu školsku godinu koja je trajala od kraja februara do kraja novembra, uspješno je završilo 17 učenika – 10 o državnom i 7 o svom trošku. Nakon dvije godine rada odlučeno je da program škole može uspješno da se završi za tri godine. U drugoj godini rada, 1894. bilo je 16 učenika, koji su 1895. završili trogodišnji tečaj.²¹⁸⁸ Uprava knjaževske zemljodjelske škole u Podgorici pozivala je početkom 1896. godine učenike da upišu ovu školu, odnosno drugi trogodišnji tečaj. Osim državnih pitomaca, ovu školu su mogli izučavati i učenici, koji bi se za vrijeme školovanja izdržavali o svom trošku. Školovanje je trajalo tri godine, a primani su učenici koji su završili osnovnu školu sa dobrim uspjehom i nijesu mlađi od 13, niti stariji od 20 godina.²¹⁸⁹ Ova škola je

²¹⁸¹ Pripreme za otvaranje škole počele su 1874. godine, da bi 30. septembra objavljen konkurs za upravnika škole. *Glas Crnogorca*, broj 36, 1974, Cetinje, 16. septembar 1874, 1. *Glas Crnogorca*, broj 38, 1974, Cetinje, 30. septembar 1874, 1.

²¹⁸² Savo Lekić, *Poljoprivredne škole u Crnoj Gori*, Matica, Cetinje, Podgorica, proljeće 2013, 335.

²¹⁸³ Milan Kostić, *Škole u Crnoj Gori*, Podgorica, 1997, 231.

²¹⁸⁴ Savo Lekić, *Poljoprivredne škole u Crnoj Gori*, Matica, Cetinje, Podgorica, proljeće 2013, 346.

²¹⁸⁵ DACG, MR i CP, 1893, f.23, 930.

²¹⁸⁶ Savo Lekić, *Poljoprivredne škole u Crnoj Gori*, Matica, Cetinje, Podgorica, proljeće 2013, 348, 352.

²¹⁸⁷ DACG, MR i CP, 1894, f.23, 926.

²¹⁸⁸ Đoko Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 139.

²¹⁸⁹ *Glas Crnogorca*, broj 4, 1896, Cetinje, 27. januar 1896, 4.

trajala šest godina, do 1898. godine, i za to vrijeme završni ispit je položilo 25 učenika. Iako je škola trajala kratko i izvela dvije generacije učenika svojim radom doprinijela je unapređenju privrede. Razlozi za ukidanjem škole bili su ekonomskog i praktičnog karaktera. Smatrano je da bi se osnivanjem rasadnika i drugim aktivnostima bolje uticalo na zemljoradnju, nego što bi se to postiglo radom jedne škole. Sredstva koja su davana za školu preusmjeravana su za podizanje poljoprivrednih imanja – rasadnika, voćnjaka, oglednih parcela.²¹⁹⁰ Nekoliko godina kasnije, 1906. u Skupštini je ukazano na potrebu školovanja mladih ljudi, pošto u Crnoj Gori nije bilo poljoprivrednih škola.²¹⁹¹

3.2.12. Povremene škole i kursevi

Zbog nedostatka kadrova za određene djelatnosti država je prema potrebi pojedinih privrednih grana, službi organizovala povremene škole i kurseve, koji su služili za osposobljavanje kadrova u vojnoj službi, trgovačkim i zanatskim radnjama, državnoj administraciji. Pomoću takvog školstva trebalo je donekle omogućiti perspektivu za brži razvoj zemlje, i stvoriti uslove mladim ljudima da ostanu u zemlji. Budući da je nedostajalo stručnog kadra i materijalnih uslova, do osnivanja stručnih škola i kurseva dolazilo je sa zakašnjenjem i bez dovoljno sistematičnosti. Najveći problem su predstavljale ekonomske teškoće u kojima se nalazila zemlja. Bilo je ideja da se otvori viša ili niža tehnička škola na Cetinju 1892. godine. Takve ideje za postojanjem stručnih škola i kurseva bile su stalno prisutne, kad je i predlagano da se umjesto gimnazija otvaraju zanatlijske i druge stručne škole.²¹⁹²

Osavremenjavanje i modernizacija vojske zahtijevali su stručan vojni kadar, pa je tokom aprila 1885. godine organizovan četvoromjesečni kurs artiljerijske škole u Podgorici. On je pripremao oficire topništva narodne vojske. Kurs su tada pohađala 24 pitomca. Osim striktno vojnih znanja, pitomci su učili i maternji jezik, geografiju, istoriju i račun.²¹⁹³ Prvi kurs za artiljerijske oficire organizovan je 1896. i 1898. godine.²¹⁹⁴ Stvaranjem povoljnijih materijalnih i

²¹⁹⁰ DACG, MP i CP, 1898, f.32, 292. DACG, MP i CP, 1899, f.34. 106.

²¹⁹¹ Đoko Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 139.

²¹⁹² Pavle Strugar, *Stvaranje zanatlijskog kadra u Crnoj Gori krajem XIX i početkom XX vijeka*, Istorijski zapisi, knjiga XVII, sveska 4, 1960, 755–783.

²¹⁹³ Dušan J. Martinović, *Portreti VI*, Cetinje 1997, 65, 66.

²¹⁹⁴ *Pedeset godina na prestolu Crne Gore*, 84.

kadrovskih uslova počela je sa radom 1895. godine u Podgorici i jednogodišnja škola za podoficire.²¹⁹⁵

Nije bilo redovnih škola za zanatske poslove, što se negativno odražavalo i na kvalitet zanatlijskih radova. Tek je početkom XX vijeka osnovano Društvo za pomaganje zanata i trgovine u Crnoj Gori, a na inicijativu društva večernja škola 1907. godine.²¹⁹⁶ Početkom vijeka otvarane su povremene škole i kursevi za usavršavanje činovnika u državnim službama. Tako je na Cetinju 1909. otvorena srednja škola za spremanje činovnika za administraciju i finansije.²¹⁹⁷

Krajem 1899. godine bilo je razmišljanja da bi na Cetinju trebalo podići jedan muški zavod koji će biti sličan Djevojačkom institutu. Osim toga, tu se još kaže da bi bilo štetno svim Crnogorkama da se dâ obrazovanje, jer progres ne treba zadržavati, ali ga ne treba ni nametati, nego neka se prirodno razvija.²¹⁹⁸ Početkom XX vijeka otpočela je aktivnost i ženskih stručnih škola i kurseva. Na Cetinju je 1901. otvorena Ženska radnička škola knjaginje Jolande, a bavila se vaspitnom i praktičnom djelatnošću sve do 1914. godine.²¹⁹⁹ U Baru je 1904/05. uspješno radila i ženska radnička škola, koju je osnovala knjaginja Milica. Pominju se i ćilimi tkani u ovoj školi.²²⁰⁰ Godine 1903. otvara se i prva predškolska ustanova u Crnoj Gori. To je bio „Djetski sad Velike knjaginje Milice Nikolajevne”, na Cetinju, koji je radio do 1916. godine.²²⁰¹

3.2.13. Nastavni kadar

Crnogorska vlast je posljednjih decenija XIX vijeka poklanjala naročitu pažnju učiteljskom kadru, svjesni činjenice da od njihovog rada u velikoj mjeri zavisi kvalitet obrazovnog procesa. Po riječima Milana Kostića, trebalo je obrazovati narod, kako bi prosvjeta što dublje prodršla među sve slojeve narodnog života. Da bi to postigli trebalo je otvarati što veći broj škola, jer su one izvor prosvjete.²²⁰² Jedna od važnih profesija u ovom periodu bili su učitelji, nastavnici koji su plaćani

²¹⁹⁵ *Glas Crnogorca*, broj 33, 1907, Cetinje, 21. jul 1907, 1. *Glas Crnogorca*, broj 15, 1907, Cetinje, 31. mart 1907, 1.

²¹⁹⁶ DACG, MP i CP, 1906, f. 38, 9.

²¹⁹⁷ *Glas Crnogorca*, broj 40, 1909, Cetinje, 19. septembar 1909, 1.

²¹⁹⁸ *Glas Crnogorca*, broj 45, 1899, Cetinje, 30. oktobar 1899, 1.

²¹⁹⁹ *Glas Crnogorca*, broj 45, 1901, Cetinje, 3. novembar 1901, 1.

²²⁰⁰ *Glas Crnogorca*, broj 15, 1904, Cetinje, 10. april 1904, 1.

²²⁰¹ Dušan J. Martinović, *Portreti V*, Cetinje, 1995, 69.

²²⁰² Milan Kostić, *Škole u Crnoj Gori*, Podgorica, 1997, 3.

iz državnog budžeta, osim onih koji su radili u privatnim školama. Taj sloj je uživao društveni ugled u sredini gdje je bila mala pismenost. Učitelji su uz sveštenike u selima činili najuticajniji sloj stanovništva.²²⁰³

Poslije rata 1878. struktura učiteljskog kadra sporo se popravljala, jer Crna Gora do 1887. godine nije imala stručne škole za školovanje učitelja. Nakon Berlinskog kongresa u školama su radili nekvalifikovani učitelji. Na primjer, školske 1880/81. od 26 učitelja njih 16 je imalo završenu bogosloviju, 2 gimnaziju, 1 učiteljsku školu, dok je 7 bilo bez potpune završene srednje škole. Od dvije učiteljice jedna je imala završenu višu školu, a druga osnovnu.²²⁰⁴ U narednom periodu otvorene su nove škole, i primljeni novi učitelji, ali bez dovoljnih kvalifikacija. Školske 1884/85. godine od 58 učitelja u Crnoj Gori bilo je 22 s bogoslovskim obrazovanjem, a sa osnovnom školom 10. Taj broj i u narednim godinama nije se popravio u korist učitelja sa završenom učiteljskom školom. Tako je školske 1888/89. od 70 učitelja 21 imalo završenu srednju školu, 39 imali su po nekoliko razreda srednje i 10 samo osnovno obrazovanje, dok školske 1889/90. bila samo 4 koja su imala tu školu.²²⁰⁵ Razmišljanja su išla u tom pravcu da je bilo potrebno stalno usavršavanje za učitelje. Tako je, na primjer, trebalo otvoriti veliku učiteljsku biblioteku na Cetinju, gdje bi se mogli nabaviti, pored ostalih književnih djela svjetske vrijednosti, svi svjetski pedagoški spisi. Išlo se ka tome da se u početku školske godine svakom učitelju dâ izvjestan broj knjiga, koje bi na kraju godine opet vraćao biblioteci, a na skupovima dotičnog udruženja davao računa o svemu, što je u rečenim knjigama pročitao.²²⁰⁶

Prema Zakonu iz 1884. godine učitelji su morali imati i pomoćne knjige i redovno primati školske listove. Oni su morali da razvijaju i usavršavaju svoja znanja, a preporučen im je i spisak listova koji su izlazili u okruženju.²²⁰⁷ Učitelji su bili u obavezi da vode školske knjige i to: godišnji protokol, dnevni protokol, protokol dnevnog reda, protokol dobivenih naredaba i školske korespodencije i inventar svih školskih stvari, kao i školski ljetopis. Uz zakon iz 1884. godine, Popović je slao učiteljima i razne okružnice, naredbe, uputstva koja su imala zakonsku snagu i na bliži način su objašnjavala određene zakonske odredbe.²²⁰⁸

²²⁰³ Dubravka Stojanović, *Kaldrma i asfalt – Urbanizacija i evropeizacija Beograda 1890–1914*, Beograd, 2009, 186.

²²⁰⁴ Đoko Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 82.

²²⁰⁵ Dušan J. Martinović, *Bogoslovija (1869–1876) i Bogoslovsko-učiteljska škola (1887–1915) na Cetinju*, Istorijski zapisi, godina LXXIII, sveska 1–2, Podgorica, 2000, 78. Rade Delibašić, *Razvoj školstva i pedagoške misli u Crnoj Gori 1830–1918*, 214.

²²⁰⁶ *Prosvjeta*, jul, 1901, Cetinje, 335.

²²⁰⁷ Milica Vušurović, *Biologija u crnogorskim školama 1800–1916*, Matica, broj 87, jesen 2021, 592.

²²⁰⁸ Dušan J. Martinović, *Portreti*, Cetinje, 1983, 106.

Već od 90-ih godina kvalifikaciona struktura poboljšana je zahvaljujući prvim generacijama svršenih učenika Bogoslovsko-učiteljske škole. U tom periodu pristizale su i prve generacije svršenih srednjoškolaca koji su se školovali van Crne Gore. Obrazovni nivo učitelja koji nijesu imali potrebe kvalifikacije, poboljšavan je preko seminara i kurseva. Nakon osamdesetih godina preduzimane su i druge mjere u pravcu stručnog obrazovanja učitelja. Krajem XIX vijeka kada je prosvjeta dostigla određen nivo razvoja, potrebe za boljom organizacijom rada učitelja postale su sve dominantnije. U tom pravcu osnovana su udruženja učitelja, najprije su u Kolašinu 21. novembra 1897. godine učitelji moračke nahije osnovali svoje udruženje pod imenom „Učiteljsko udruženje moračke nahije”.²²⁰⁹ Ovo je udruženje na sjednicama podnosilo svoje primjedbe na pojedine udžbenike, biralo razne metode pri predavanju predmeta, kako bi se što bolji uspjeh pokazao i pazilo na razvitak djece u ovoj nahiji.²²¹⁰ Naredne godine osnovano je „Učiteljsko udruženje riječke nahije”. Po ugledu na navedene, kasnije su formirana udruženja i u drugim mjestima Crne Gore.²²¹¹ Udruženja su raspravljala o nastavnim planovima i programima, udžbenicima, organizaciji nastave, radu školskih biblioteka, i drugih kulturnih institucija koje su doprinosile boljem radu škola. Prema izvještaju sa prve skupštine „Crnogorskog učiteljskog udruženja” održane u Nikšiću od 26. do 29. avgusta 1901. godine, koji potpisuju predsjednik Andrija Jovičević i potpredsjednik Aleksa P. Čukić, Crna Gora je tada brojala preko sto škola, a isto tako i učitelja, na desetine hiljada pismenih ljudi, koji su „*utrli trnoviti put k savršenijem i sve većem napretku*”.²²¹² Početkom 1901. godine, za vrijeme ministrovanja Sima Popovića u zemlji su bile 74 državne osnovne škole sa 111 odjeljenja, zatim četiri ženske sa pet odjeljenja i osam privatnih sa 10 odjeljenja. Te godine je osnovano „Crnogorsko učiteljsko udruženje”.²²¹³

Svake godine o malom Gospođin danu, skupljali su se učitelji i učiteljice na Cetinju, gdje su redovno držali svoje sjednice i u njima pretresali raznovrsna pitanja oko unapređenja osnovnih škola.²²¹⁴ Na učiteljskim skupštinama na Cetinju razmatrani su svi problemi sa kojima su se učitelji suočavali tokom svoga rada. Oktobra 1888. godine na ovoj Skupštini je istaknut prijedlog da se na Cetinju pokrene jedan list koji bi bio organ učitelja crnogorskih, a koji bi zastupao vaspitno-naučni

²²⁰⁹ *Onogošt*, broj 15, 1899, Nikšić, 19. avgust 1899, 1.

²²¹⁰ *Prosvjeta*, mart, 1897, Cetinje, 112.

²²¹¹ *Prosvjeta*, broj 2–3, 1899, Cetinje, 112–113.

²²¹² *Prosvjeta*, broj 6, 1901, Cetinje, 528.

²²¹³ Dušan J. Martinović, *Portreti VI*, Cetinje 1997, 20.

²²¹⁴ *Glas Crnogorca*, broj 37, 1886, Cetinje, 16. septembar 1886, 2.

pravac.²²¹⁵ U martu 1889. godine Pavlović je pokrenuo list „Prosvjetu”, koji je bio prvi stručni list za školu i crkvu, zapravo neka vrsta službenog lista Mitropolije i Ministarstva prosvjete.²²¹⁶ Preko njega je pokretao saradnju među učiteljima, objavljuvao razne priloge, koji su doprinicali kvalitetnijem sistemu.²²¹⁷ Prema Starovlahu, svaki prosvjetni radnik bio je obavezan da se pretplati bar na tri pedagoška lista ili časopisa.²²¹⁸

Nastavno osoblje srednjih škola birano je putem javnih konkursa. Kancelarija Ministarstva prosvjete i crkvenih djela je, tako, jula 1887. godine tražila nekoliko profesorska mjesta za gimnaziju na Cetinju. Tako je bio potreban profesor klasične filologije (latinskog i grčkog jezika), profesor matematike i profesor prirodnopisnih nauka. Primjećujemo da ako bi se javili podjednako osposobljeni kandidati za određena mjesta, prvenstvo je imao onaj, koji je znao dobro francuski jezik. Plata za svako mjesto profesora bila je po 800 for., predavačima po 600 for. u zlatu godišnje.²²¹⁹ Tokom 1891. godine bio je potreban profesor matematike i fizike, dok je u Gimnaziji i Bogoslovsko-učiteljskoj školi ponovo bilo upražnjeno mjesto profesora klasičnih jezika (grčkog i latinskog).²²²⁰

Trebalo je da učitelji budu živi primjer skromnosti, čuvari jezika i lijepih običaja narodnih, da osuđuju raskoš i luksuz koji materijalno dovodi čovjeka do ništavila. Jedna od preporuka je bila da bi valjalo otpustiti iz službe sve one učitelje koji nijesu dovoljno spremni za svoj posao, a na njihovo mjesto postaviti sposobne učitelje, koji bi došli sa strane. Isto tako na Cetinju, ili negdje u Crnoj Gori, trebalo je osnovati učiteljsku školu, iz koje bi vremenom „*domaći sinovi izlazili kao potpuno osposobljeni učitelji.*”²²²¹

Neki od učitelja cetinjskih su tokom 1889. godine javljali roditeljima da će za vrijeme redovnih školskih odmora primati đake na privatno obučavanje, kako one koji žele iz osnovne škole stupiti u gimnaziju tako i one, koji su učili već koji razred gimnazije pa su pali iz nekog predmeta. Učitelji su u ovim oglasima nudili i garanciju naučenog.²²²² Učitelji u Nikšiću Ivanković

²²¹⁵ *Glas Crnogorca*, broj 40, 1888, Cetinje, 2. oktobar 1888, 1.

²²¹⁶ Miloš Starovlah, *Unapređivanje rada osnovne škole u Knjaževini (Kraljevini) Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, godina LXIX, sveska 2, Podgorica, 1996, 46.

²²¹⁷ Savo Vukmanović, *Jovan Pavlović i Nikola I Petrović Njegoš*, Istorijski zapisi, godina XXXVIII (LVIII), sveska 3–4, Titograd, 1985, 110.

²²¹⁸ Miloš Starovlah, *Unapređivanje rada osnovne škole u Knjaževini (Kraljevini) Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, godina LXIX, sveska 2, Podgorica, 1996, 48.

²²¹⁹ *Glas Crnogorca*, broj 29, 1887, Cetinje, 19. jul 1887, 4.

²²²⁰ *Glas Crnogorca*, broj 28, 1891, Cetinje, 6. jul 1891, 2.

²²²¹ *Glas Crnogorca*, broj 36, 1884, Cetinje, 2. septembar 1884, 1.

²²²² *Glas Crnogorca*, broj 28, 1889, Cetinje, 9. jul 1889, 4.

i Šošković su 1899. godine podučavali djecu za vrijeme ferija, i držali private časove za đake osnovne škole. Mjesečna nagrada na svakog đaka bila je 3 fiorina.²²²³ Kapelnik Franjo Vimer je 1890. godine sakupio 36 mladića ispod 18 godina starosti, kako bi ih učio sviranju i muzici.²²²⁴ Đuro Špadijer, učitelj u cetinjskoj osnovnoj školi, govorio je o dužnostima roditelja spram svoje djece na jednom roditeljskom skupu 27. septembra 1894. godine. On je isticao da je prva dužnost svakog roditelja, da djetetu dâ najveće blago, tj. „*blago, koje od mrtvog stvara živog; od roba gazdu; od nijemog, čovjeka koji govori; od gluhog, čovjeka koji čuje i razumije: od sakatog radnika sa rukama. Ovo najveće blago donosi se iz škole*”.²²²⁵ Prvo treba brinuti o zdravlju djece i to na način da im se dâ odijelo, hrana i druge potrebe; a osim toga, treba ih navikavati na poslušnost. Špadijer je smatrao da tamo gdje nema poslušnosti, nema ni reda. Izuzev toga, treba se starati, po njemu, i o duševnoj hrani svoje djece, koju treba davati djeci u školi i kod kući. Ne treba previše davati djeci da se kicoše, kupujući im lijepe haljine, i dajući im svakakva zadovoljstva.²²²⁶

U „Onogoštu” je 1899. godine izašao tekst koji je govorio o rezultatima rada učitelja.²²²⁷ Da se donekle vodilo računa i o materijalnom statusu učitelja pokazuju i određeni zakoni, kojima su se nastojali popraviti uslovi za naučni i stručni rad nastavnog kadra. Prvi „Zakon o uređenju plata nastavnika” donesen je 1897. godine, kada je ministar bio vojvoda Simo Popović.²²²⁸ Kako navodi Andrija Jovičević, „Zakon o uređenju učiteljskih plata” je donio učiteljskom pozivu bezbjednost, pristojnu nagradu, stalne plate i povišice. Osim toga donio je i penzije, kako se učitelji ne bi u starosti mučili.²²²⁹ Nastavnici koji su radili u Djevojačkom institutu, Bogosloviji i Gimnaziji bili su bolje plaćeni od učitelja osnovnih škola. Opštine su bile dužne da im obezbijede besplatan stan i drugo za normalan rad u školi.²²³⁰ Ipak, poboljšanje materijalnog položaja učitelja

²²²³ *Onogošt*, broj 5, 1899, Nikšić, 10. jun 1899, 4.

²²²⁴ *Glas Crnogorca*, broj 40, 1890, Cetinje, 1. oktobar 1890, 3.

²²²⁵ *Glas Crnogorca*, broj 1, 1895, Cetinje, 1. januar 1895, 2.

²²²⁶ *Glas Crnogorca*, broj 1, 1895, Cetinje, 1. januar 1895, 3.

²²²⁷ Na jednom mjestu se navodi da je upliv škole na mišljenje, moral i znanje seljaka ravan nuli. Dalje objašnjavaju da učitelji, ne većina, misle da su svoju dužnost izvršili vjerno i savjesno, kada im djeca znaju na sva postavljena pitanja odgovoriti prema školskom planu tačno bez natezanja. Tu se sada pojavljuje problem prakse, kako da se primijenju praktična znanja. Prema novinama djeca se ne „privukavaju” na mišljenje i na moral, „*da dosljedno sve njihovo znanje osniva se na pijesku, i nestaje ga pri slabom povjetarcu.*” *Onogošt*, broj 14, 1899, Nikšić, 12. avgust 1899, 1.

²²²⁸ Dušan J. Martinović, *Bogoslovija (1869–1876) i Bogoslovsko-učiteljska škola (1887–1915) na Cetinju*, Istorijski zapisi, godina LXXIII, sveska 1–2, Podgorica, 2000, 81.

²²²⁹ *Prosvjeta*, broj 6, 1900, Cetinje, 316, 317.

²²³⁰ DACG, MP i CP, 1908, f. 32, 1242.

navedenim zakonom bilo je samo prividno, jer su troškovi rasli, a plate ostajale na istom nivou. Zbog toga su se učiteljska udruženja početkom XX vijeka borila za bolji materijalni položaj. I pitanje zdravstvenog i penzionog osiguranja sporo je rješavano. Tako je tek na učiteljskoj skupštini na Cetinju septembra 1885. godine bilo pokrenuto pitanje o fondu učiteljskom, odnosno pitanje o penzijama.²²³¹

3.2.14. Školovanje Crnogoraca u stranim zemljama

U drugoj polovini XIX vijeka dio crnogorskih đaka školovao se u Srbiji, Rusiji, Francuskoj, Italiji, Austrougarskoj, Turskoj i drugim evropskim državama.²²³² Prema istraživanju Momčila Pejovića, odnos stanovnika i onih koji su se školovali nije prelazio 3%, ili svaki 37 stanovnik se školovao.²²³³

Nastavnici koji su školovani u inostranstvu dolaskom u Crnu Goru davali su izvjesnu notu društvenom životu, i formirali jedan sistem vrijednosti. Ova elita je prenosila određene političke ideje, koje je pokušavala da primijeni u zemlji.²²³⁴ Većina knjaževih pitomaca, kojima su dodjeljivane državne stipendije, bili su iz uglednih porodica, dok je manji broj bio iz siromašnih porodica. Godine 1886. Ministarstvo prosvjete i crkvenih poslova tražilo je od crnogorske vlade da se stipendistima u inostranstvu odredi stalna mjesečna stipendija. Prema računici Ministarstva prosvjete, svaki učenik tokom jedne školske godine koštao je državu oko 250 fiorina.²²³⁵ Dosta studenata je tražilo od knjaza Nikole da ih pomogne materijalno, kako bi završili škole, a poslije studija bi se vratili u zemlju i stavili na raspoloženje knjazu.²²³⁶ Pred rat u inostranstvu je bilo 12 crnogorskih učenika, koji su se izdržavali o državnom trošku.²²³⁷

Prema podacima Momčila Pejovića, početkom XX vijeka školovao se svaki 18 Crnogorac, dok je tri decenije ranije taj broj iznosio mnogo manje (svaki 37 građanin). Oko 1880. godine bilo je 1.180 učenika u osnovnim školama, deset godina kasnije 1.907, a 1900. 5.111. Isto tako, broj

²²³¹ *Glas Crnogorca*, broj 36, 1885, Cetinje, 15. septembar 1885, 2.

²²³² Momčilo D. Pejović, *O školovanju crnogorskih đaka u Carigradu krajem XIX i početkom XX vijeka*, Istorijski zapisi, godina XXXIX (LIX), sveska 1–2, Titograd, 1986, 173.

²²³³ Momčilo D. Pejović, *Školovanje Crnogoraca u inostranstvu 1848–1918*, Podgorica 2000, 367.

²²³⁴ Dubravka Stojanović, *Kaldrma i asfalt – Urbanizacija i evropeizacija Beograda 1890–1914*, Beograd, 2009, 190.

²²³⁵ Momčilo D. Pejović, *O školovanju crnogorskih đaka u Carigradu krajem XIX i početkom XX vijeka*, Istorijski zapisi, godina XXXIX (LIX), sveska 1–2, Titograd, 1986, 174, 176, 178.

²²³⁶ *Odnosi Srbije i Crne Gore u XIX veku*, priredio Petar Popović, Beograd, 1987, 730.

²²³⁷ Milan Kostić, *Škole u Crnoj Gori*, Podgorica, 1997, 232.

onih koji su se školovali u inostranstvu rastao je, pa se za period od 1878. do 1918. kretao 1,5% od ukupnog broja stanovnika.²²³⁸

Školska godina	Srednja škola	Visa škola	Fakulteti	Ukupno po godinama
1882/83.	3	—	4	7
1883/84.	3	—	1	4
1884/85.	4	—	—	4
1885/86.	6	—	4	10
1886/87.	13	2	4	19
1887/88.	14	—	7	21
1888/89.	18	3	9	30
1889/90.	18	5	6	29
1890/91.	22	12	6	40
1891/92.	33	14	10	57
1892/93.	31	22	10	63
1893/94.	27	18	15	60
1894/95.	27	14	19	60
1895/96.	31	19	24	74
1896/97.	26	12	21	59
1897/98.	20	20	19	59
1898/99.	17	15	20	52
1899/1900	21	16	19	56
1900/01	25	5	18	48
1901/02	26	6	18	50

Prema: Momčilo D. Pejović, *Školovanje Crnogoraca u inostranstvu 1848–1918*, Podgorica 2000, 318.

²²³⁸ Momčilo D. Pejović, *Školovanje Crnogoraca u inostranstvu 1848–1918*, 367.

Potreba za školovanim osobljem je rasla u državnoj upravi, a kako se ona širila, tako je bilo neophodno da dobri kadrovi dođu na važne pozicije u društvu. Pošto u Crnoj Gori nije bilo moguće školovati kadar za sve funkcije državnih činovnika, tako je jedan dio učenika išao u inostranstvo uz pomoć državnih stipendija i tamo sticao neophodna znanja.²²³⁹ Navedeni podaci ilustruju broj đaka koji je odlazio na školovanje u inostranstvo. Crnogorska vlada je krajem XIX i početkom XX vijeka posebnu pažnju posvećivala školovanju Crnogoraca u cilju dobijanja visokoškolovanog kadra.

Školovanje omladine iz Crne Gore i Boke Kotorske u inostranstvu 1878–1901.

(srednje, više i visoke škole – fakulteti)

Školaska godina	Godina, mjesto i oblast rođenja đaka – studenata iz Crne Gore i Boke Kotorske																				Godina
	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	R	S	T	U	
1878/79.	6 5	1 0	10	1	1			2	4	20	8	5	1	3	2	2	54	1 9	12 9	2 1	1878.
1879/80.	5 2	7	7	2	1			6	5	14	1	8				2	40	5	99	2 1	1879.
1880/81.	7 9	9	4	3	2		1	2	5	29	5	8		4	1	7	70	5	15 8	3 0	1880.
1881/82.	3 5	7	4	3	3	1	1	3	3	6	2	3				2	27	7	69	1 3	1881.
1882/83.	4 1	4	8	3	1	1	2	1	8	11	1	2		1	1	7	31	1 1	76	2 2	1882.
1883/84.	5 8	1 7	13	3	4	2	3	1	4	9		6	1	1		2	49	9	12 4	3 8	1883.
1884/85.	5 6	1 5	11	2	1	1	1	3	6	7	1	5	1			6	56	5	12 7	2 7	1884.

²²³⁹ Holm Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, Beograd, 2008, 190.

1885/86.	6 5	1 8	4	2	3	4	1	1	8	16	5	9	1	1	1	7	57	1 4	14 0	3 5	1885.
1886/87.	4 7	1 3	7	2	2	1		2	2	14	5	1		2		7	10 9	1 7	16 9	2 1	1886.
1887/88.	6 3	2 5	9	2	3	2	1	3	7	13	2	7	1	1		3	65	1 5	15 3	3 5	1887.
1888/89.	8 8	1 2	13	2	6	3		4	5	22	4	3	5		2	5	91	2 9	19 1	4 5	1888.
1889/90.	7 3	8	10	2	3	3		4	9	16	5	7	1	1		5	12 3	1 4	20 4	4 2	1889.
1890/91.	1 3 7	1 8	24	1 1	7	2	8	5	19	31	11	9	1			6	10 3	1 7	25 8	4 9	1890.
1891/92.	1 0 4	9	13	1	8	1	5	2	15	26	10	9	4	1		3	12 1	2 1	23 4	6 0	1891.
1892/93.	1 2 4	7	14	5	10	2	1	5	12	35	14	9		4		1	12 0	1 0	25 1	5 1	1892.
1893/94.	1 5 2	1 6	23	9	8	5	2	4	17	39	22	1 3	3	1	3	1	99	1 9	25 1	6 8	1893.
1894/95.	1 1 9	1 7	18	1	7	2	4	4	16	34	14	1 3	3			3	96	2 3	21 5	5 0	1894.
1895/96.	1 2 3	1 5	20	5	3	6	3	6	12	20	12	1 0	3	3			45	2 9	18 3	2 3	1895.

1896/97.	1 2 2	4	13	1 1	3	3		3	17	31 8	11	8	2	1	3		32	2 1	15 8	2 5	1896.
1897/98.	9 7	1 3	15	2	1	7		1	8	15	15	5	1	1	1		4	3 2	11 4	1 9	1897.
1898/99.	7 5	8	12	3	3	4		3	8	6	10	6	2	1			4	1 5	87	2 1	1898.
1899/00.	4 4	4	6	1	1	1	1		6	6	4	3		1			6	9	51	1 0	1899.
1900/01.	2 8	1 0	4		2	7					6						8	1 4	46	8	1900.
1901/02.	3	3	2															9	6		1901.

Prema: Momčilo D. Pejović, *Školovanje Crnogoraca u inostranstvu 1848–1918*, Podgorica 2000, 445.

A – Crna Gora; B – Boka Kotorska; C – Katunska nahija; D – Riječka nahija; E – Crmnička nahija; F – Lješańska nahija; G – Primorska nahija; H – Zetska nahija; I – Brdska nahija; J – Vasojevička nahija; K – Moračka nahija; L – Nikšićka nahija; M – Drobnjaci; N – Vasojevička oblast; O – Bjelopoljska oblast; P – Pljevaljska oblast; R – Rođeni u Crnoj Gori (bez godine rođenja); S – Mjesto rođenja nepoznato; T – Ukupno brojno stanje po godinama rođenja; U – Ukupno stanje po godinama rođenja

Školovanje omladine iz Crne Gore i Boke Kotorske u inostranstvu 1878–1901. (srednje, više i visoke škole – fakulteti)																					
Školaska a godina	Đaci – studenti u pojedinim državama 1848–1918. godine																		Godi na		
	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	R	Jug. zemlje pod vlašću Austro- Ugarske			
																		S	T		Z

1878/79.	4				1 0		2										2		8		1878.
1879/80.	9				2 1		2										3		7	3	1879.
1880/81.	1 0				1 1		2	2								1	2		8	3	1880
1881/82.	1 2				1 4		1	3									2		3	1	1881.
1882/83.	1 6				9		1	7								1	2		2	2	1882.
1883/84.	1 3				7		1	5									3		1		1883.
1884/85.	1 1				8			6									2		7		1884.
1885/86.	2 2				8		1	4	1								3		14	2	1885.
1886/87.	2 5				6		1	5	1								5		15	2	1886
1887/88.	3 8				1 3	1	1	6	4								11		15	2	1887.
1888/89.	6 0				1 2	1	1	1	4							3	10		18	2	1888.
1889/90.	6 0		1		1 2		2	7	1 1						1		10	1	12	1	1889.
1890/91.	7 3	3	1		1 5	2	2	6	7								10	1	11	1	1890.
1891/92.	1 4 1	5			1 4	1	3	5	5								12	1	10		1891.

1892/93.	1 4 7	5	1		1 5	2	2	5	2	1							2	9	1	11		1892.
1893/94.	1 5 7	4	1		1 8	2	2	3	4	1								11	1	17		1893.
1894/95.	1 7 0	6	1		2 5		2	3	4	2								4	1	20		1894.
1895/96.	1 6 1	1 2			3 0		3		5	3					1			3	2	22	1	1895.
1896/97.	1 4 7	1 0		1	2 8		4		5	1					1			2	1	18	2	1896.
1897/98.	1 5 4	1 2	1		2 9		2	2	7	1								4	1	18	1	1897.
1898/99.	1 3 8	3 6	2		2 9	2	4	2	8	1	1						1	5	1	16		1898.
1899/00.	1 3 1	1 8	3	1	2 4	3	3	2	4	2	1	1						13	2	16		1899.
1900/01.	1 2 3	2 0	4	1	3 0	3	8	3	5	5	3	1						11	3	22		1900.
1901/02.	1 3 3	1 8	8	5	2 8	3	6	1	4	5	3							11	2	22		1901.

Prema: Momčilo D. Pejović, *Školovanje Crnogoraca u inostranstvu 1848–1918*, Podgorica 2000, 447.

A – Srbija; B – Turska; C – Grčka; D – Bugarska; E – Rusija; F – Češka; G – Austro-Ugarska; H – Italija; I – Francuska; J – Njemačka; K – Švajcarska; L – Belgija; M – Engleska; N – Švedska; O – Poljska; P – Rumunija; R – Nepoznato mjesto, grad, država; S – Vojvodina; T – Bosna i Hercegovina; Z – Hrvatska; V – Boka Kotorska

Crnogorski đaci koji su se školovali u brojim zemljama Balkana i Evrope izdržavali su se na različite načine – pomoću stipendija, o trošku vlada zemalja u kojima su se školovali, trošku dobrovoljnih društava i na druge načine.²²⁴⁰ Školovani u razvijenim prosvjetnim, naučnim, kulturnim, društvenim centrima, sa drugačijim načinom života i razmišljanja, donosili su pozitivna strujanja u prosvjetni, kulturni, društveni život Crne Gore u posljednim desetinama XIX vijeka. Donosili su nova saznanja, ideje, poglede na svijet, načine ponašanja, a samim tim i drugačije poglede na teoriju i praksu prosvjetnog rada i ideja evropskih pedagoga. Zahvaljujući tome školstvo u Crnoj Gori se stalno usavršavalo i brže napredovalo od razvoja društvenog i političkog života toga doba. Zapravo, evropske pedagoške ideje bile su prisutne od samih početaka moderne prosvjete zahvaljujući školovanom kadru u inostranstvu, kao i izvanjcima koji su ostavili značajne tragove u naučnom, prosvjetnom radu u Crnoj Gori.

3.2.15. Ciljevi i zadaci vaspitanja u školama

Društvene promjene unutar Crne Gore i ideje koje su dolazile sa strane uslovljavali su i promjene i gledanja na ciljeve i zadatke vaspitanja. Promjene su dolazile postupno, pa su i ciljevi vaspitanja formulisani na osnovu naučnih dostignuća savremene pedagoške nauke i zahtjeva toga doba. Škola je bila obavezna da djeci daje znanje „*koja će im služiti kao osnov njihovog daljeg naučnog, ili prirodnog, umnog i moralnog razvića*”²²⁴¹

Luka Jovović, učitelj, isticao je u „Prosvjeti” 1896. godine da su tri glavna pravca kojima treba težiti za spremanje „*naših sinova: da bude pobožan građanin, dobar vojnik i vješt*

²²⁴⁰ Rade Delibašić, *Razvoj školstva i pedagoške misli u Crnoj Gori 1830–1918*, 143.

²²⁴¹ Milan Kostić, *Škole u Crnoj Gori*, 101.

*agronom.*²²⁴² Dužnost svakog učitelja je bila da ima ljubav prema domovini i Gospodaru, da ima volju prema svome radu, odnosno službi u kojoj se nalazi. Prema riječima Filipa Protića, učitelja, on je bio stožer, oko koga se „*vije i prikuplja narodna sreća i napredak – narodna omladina; on je nosilac najvećega ljudskoga blaga – znanja; on je rezervoar, odakle se crpi pravo znanje i vaspitanje*”.²²⁴³ Kako navodi Lazo Božović, učitelj iz Drezge piperske, 1888. godine glavni cilj vaspitanja je bio da se podstiče harmonija između duše i tijela. Postojalo je pet vrsta vaspitanja: fizičko, intelektualno, moralno, estetičko i religiozno. Porodica je mogla da slučajno utiče na razvoj djece, dok su škole trebale da to vrše po planu. Učitelj je trebalo djeci da tumači život društva, i kako se treba u društvu vladati. Osim ovoga, moralo im se pokazati postupanje u školi, u crkvi, na građanskim i vojničkim skupštinama, jer „*znanje bez discipline jes kao zvono bez zveka*”.²²⁴⁴ U jednom govoru na roditeljskom skupu u cetinjskoj osnovnoj školi, učitelj Leković istakao je da „*ljubav prema Bogu, ljubav prema pravdi i dobru, ljubav prema otadžbini i Gospodaru, to su odlike svakog pravog i istinski obrazovanog čovjeka, i svaki roditelj treba da teži, da te vrline usadi u mladána srca svoje djece, pa onda bezbrižno može da uživa naslađavajući se u plodu takvog svog uzvišenog truda i rada*”.²²⁴⁵ U drugom govoru pomenutog učitelja Marka Lekovića na roditeljskom skupu osnovne škole boljevičke, godinjske i limljanske naglašeno je da bez dobrog temelja ne valja građevina, odnosno bez spremne djece, nema valjanih ljudi po tadašnjim zahtjevima.²²⁴⁶ Po njegovim riječima, bez školovanja nije moglo doći ni do ostalih vještina, koje su neophodne za život. Učitelji su podučavali i roditelje da svoju djecu uče da uvijek govore istinu, i da ih ne kažnjavaju kada je kažu, iako im se u pojedinim slučajevima ne sviđa. Isto tako, trebalo ih je učiti da svoje paze, a da tuđe ne diraju. Savjetovali su roditelje da uče djecu čistini, tj. da odijevaju djecu po mogućnosti čisto, ali prosto.²²⁴⁷ Slikovito se opisuje uloga obrazovanja u tadašnjoj crnogorskoj štampi. Pa se na jednom mjestu navodi: „*stablo dok je mlado ispravlja se, rekoše naši stari, a što ćemo mi kad nam to stablo već iskrivljeno pošljete? Mi možemo*

²²⁴² *Prosvjeta*, februar, 1896, Cetinje, 86, 87.

²²⁴³ *Prosvjeta* jul, 1901, Cetinje, 330, 331.

²²⁴⁴ DACG, Glavno školsko nadzorništvo, 1888, dokument 685(12), *Lazo Božović učitelj Drezga piperska 10. decembar 1888.*

²²⁴⁵ *Prosvjeta*, jul, 1900, Cetinje, 377–384.

²²⁴⁶ *Prosvjeta*, novembar – decembar, 1898, Cetinje, 641–643.

²²⁴⁷ *Prosvjeta*, februar, 1901, Cetinje, 106. „*Rijetko, vrlo rijetko, tako da bi trebalo zlatnim slovima zabilježiti u školskom ljetopisu ime onoga oca ili one majke, koja posjeti školu da propita učitelja za dijete svoje, da se sa učiteljem savjetuje za izvjesne mane. Dijete neće da uči, ali kaže roditelju: Učitelj me nikada ne pita – a roditelj vjeruje djetetu, a ne dođe sam da se uvjeri. Mnoga djeca bi bolje učila, kad bi vidjela, gdje otac dolazi u školu, da pita učitelja, a učitelj ga pred ocem ispitiva.*”

ga malko i ispraviti, ali grbavo u nekoliko mora da ostane, jer da ga silom ispravljamo moglo bi se skrhati”.²²⁴⁸

Problemi sa kojima su se škole hvatale u koštac u ovome periodu bili su česti izostanci učenika sa časova, posebno kada su bili aktuelni poljoprivredni radovi, zatim siromaštvo đaka i nedostatak školskih pribora, kao i problemi oko ogrjeva i uslova u samim učionicama.²²⁴⁹ Ivo Jovičević navodi da su najbolji đaci sjedjeli u zadnjim klupama pri zidu. „*Oni malo slabiji đaci sjedjeli su u skamiji ispred potonje, pa sve slabiji i slabiji u skamijama bliže učiteljevom astalu, a do astala najslabiji, i to se zvao ,magareći banak*”²²⁵⁰

Kostić smatra da što se tiče školske discipline, ona se mogla održati na dva načina. Jedni su mislili da sposobnom učitelju nije bila potrebna batina u ruci kako bi vaspitavao svoje učenike, dok su se drugi zalagali da osnovna škola ne može opstati bez batina.²²⁵¹ Oni učitelji koji su najviše kažnjavaju djecu, malo pažnje su obraćali na svoj rad i dužnost, i pretjerivali su u kaznama. Neke od kazni koje su zabilježene, poput „*bijenje po glavi i glavom o tablu, skubenje za uši, vikanje pri ispitivanju*” bile su strogo zabranjene.²²⁵² Te nepedagoške i nemetodične kazne nijesu se smjele upotrebljavati, nego strogo kažnjavati i to opomenom, ukorom i drugim kaznama. Bilo je slučajeva zatvaranja djece u mračne i prljave odaje, odakle su ih poslije iznosili onesviješćene, blijede, prestravljene. U pojedinim slučajevima ostavljali su djecu bez hrane, pa se „*savjetovalo*” da djecu „*slabu, malokrvnu, blijedu, i onu koja pate od stomaka ili od druge kakve bolesti – ne treba nikako ostavljati bez objeda*”. Osim toga, tu su bila uvrštena i djeca prvog i drugog razreda, kao i učenice koje nikad ne treba ostavljati bez objeda.²²⁵³ Vaspitanje u školama bilo je i pod snažnim uticajem patrijarhalnog, tradicionalnog morala. Kasnijim propisima strogo je zabranjivano fizičko kažnjavanje djece. Umjesto fizičkih kazni preporučivane su druge – prijekor, kraći zatvor u prostoriji sa otvorenim vratima, umjereno kažnjavanje glađu i najteža kazna udaljavanje iz škole.²²⁵⁴ No, bez obzira na propisane zakonske mjere, u školama se dosta grubo postupalo prema učenicima do kraja XIX vijeka. Učenici su fizički kažnjavani najviše zbog disciplinskih prestupa i slabog učenja.²²⁵⁵ Poboljšanjem opštih uslova rada, uvođenjem stručnih učitelja u rad, dolazi i do

²²⁴⁸ *Prosvjeta*, februar, 1901, Cetinje, 105.

²²⁴⁹ Veljko Šakotić, *Nikšić u Knjaževini (Kraljevini) Crnoj Gori*, Nikšić 1996, 206.

²²⁵⁰ Ivo Jovičević, *O ljudima i događajima (1892–1936) – sjećanje jednog federaliste*, Cetinje, 1995, 16.

²²⁵¹ Milan Kostić, *Škole u Crnoj Gori*, Podgorica, 1997, 85, 86.

²²⁵² *Prosvjeta*, nedatirano, 119.

²²⁵³ *Prosvjeta*, nedatirano, 120.

²²⁵⁴ Milan Kostić, *Škole u Crnoj Gori*, 80–81, 137.

²²⁵⁵ DACG, MP i CP, 1887, f. 3, 148. DACG, GŠN, 1873, f. 9, 389.

promjena na relaciji učitelj – učenik, tako da je upotreba fizičkih kazni početkom XX vijeka svedena na najmanju mjeru.

Zadaci i ciljevi vaspitanja formulisani su u skladu sa društvenim kretanjima, kao i pedagoškim uticajima izvan zemlje. Uprkos svim teškoćama, preovlađivaja je progresivna orijentacija u uspostavljanju krajnjeg cilja vaspitanja. Pored davanja osnovne pismenosti, škole su odigrale značajnu ulogu i u vaspitanju i sticanju znanja, obrazovanja i prosvjećivanja pomoću kojeg se Crna Gora može svrstati u „*red sa drugim zemljama kulturne Evrope*”.²²⁵⁶

xx

Kada je riječ o prosvjetnom sistemu u navedenom periodu, od 1879. do kraja XIX vijeka, učinjeni su krupni koraci prije svega na donošenju zakona i pravila za rad osnovnih i srednjih škola, izrađeni su savremeni nastavni planovi i programi radi što boljeg usavršavanja i prilagođavanja potrebama crnogorskih učenika, poklanjana je naročita pažnja školovanju i stručnom usavršavanju učitelja, izdavanju domaćih udžbenika i stručne literature, izgradnji škola, nabavci nastavnog materijala, promjenama u koncepciji škole. Možemo primijetiti da su se u skromnim kadrovskim, materijalnim uslovima postizali značajni rezultati na planu razvoja crnogorskog školstva. Školovanjem omladine u inostranstvu, i dolaskom školovanih ljudi sa strane podizan je kvalitet nastave, i stvarana nacionalna inteligencija koja će početkom XX vijeka biti nosilac novih i revolucionarnih ideja u crnogorskom društvu. Krajem posmatranog perioda sumirali su se rezultati u prosvjeti, pa se zaključuje da su se otvorile mnoge škole i da se narod pored pobjeda dobijenih na bojnopolju može „*kititi pobjedama stečenim ne britkim jataganom već oštrim perom*”.²²⁵⁷

Stalni porast škola, učitelja i učenika činio je njegov uticaj značajnijim i većim. Broj škola nekoliko godina nakog Veljeg rata iznosio je 48 a pohađalo je 3.140 učenika, da bi se 1900. taj broj škola povećao na 104, i preko 5.500 učenika. Novim zakonima propisano je obavezno i besplatno školovanje za svu djecu stariju od sedam godina, i priznata ravnopravnost sve tri konfesije u školi. Učenici osnovnih i srednjih škola bili su iz bogatijih društvenih slojeva, iako je zakonska ravnopravnost postojala, ekonomske razlike nijesu dozvoljavale ostvarivanje ovoga prava. Evidentni su i naponi da se nastava savremeno organizuje uvođenjem razredno-časovnog

²²⁵⁶ *Prosvjeta*, sv. II, IV, Cetinje, 1899, 128.

²²⁵⁷ *Prosvjeta*, jul, 1901, Cetinje, 330.

sistema nastave i drugim oblicima osavremenjivanja. Razvoj škole slijedio je i razvoj nauke i kulture, poboljšanje materijalnih prilika. Stvaranjem boljih političkih i materijalnih mogućnosti i uslova u proširenoj državi otvarali su se novi vidici na polju modernizacije prosvjete.

3.3. Kulturna politika u funkciji modernizacije crnogorskog društva 1879–1900.

Devetnaesti vijek u evropskim društvima donosi širenje i jačanje modernih kulturnih obrazaca – štampe, književnih i umjetničkih časopisa, pozorišta, bioskopa, čime se stvara razvijeni evropski kulturni prostor. Obrazovanje je donijelo i razmjenu ideja i razbijanje starih shvatanja – stvara se tržište za masovnu štampu koja se povećava 90-ih godina XIX vijeka.²²⁵⁸ Do svih značajnih otkrića došlo se krajem XIX vijeka – prvi projektori pokretnih slika patentirani su u Engleskoj i Francuskoj 1895; naredne godine u Londonu prikazan je film „Debi”, čime počinje doba filmske kulture. Sa filmom dolazi i reklama koja je počela da se koristi novim sredstvom masovne komunikacije. Dolazi do promjena u likovnoj umjetnosti i odbacivanja tradicionalnih kanona, dok se promjene u književnosti dešavaju pod uticajem realizma i moderne. Najbrže su se razvijali likovna umjetnost i muzika.²²⁵⁹ Kultura XIX vijeka postaje kultura slobodne misli, inicijative, aktivnosti.

Temeljni problemi sa kojima se Crna Gora susretala zavisili su od zadovoljenja ekonomskih potreba. Naime, ekonomska ograničenost neminovno stvara bazu i potporu za ispunjavanje kulturnih potreba. Osim toga, Crna Gora je morala da pored nastojanja da prati ritam napredovanja razvijenih zemalja Evrope, na adekvatan način nadomjestiti zaostajanje koje je godinama i vjekovima donosio diskontinuitet u razvoju države i društva.²²⁶⁰ Dok crnogorsko društvo nije više zašlo u XIX vijek malo je bilo vremena, prilika i prostora za kulturna dešavanja, jer je borba za slobodu i egzistenciju bila stalna. Prva i glavna pretpostavka razvoja kulture u potpunosti je ostvarena dobijanjem međunarodnog priznanja, kada je nastao dinamičniji razvoj

²²⁵⁸ Prvi tiraži od preko milion primjeraka zabilježen je u Engleskoj. Džon Roberts, *Evropa 1880–1945*, 258.

²²⁵⁹ Džon Roberts, *Evropa 1880–1945*, 258.

²²⁶⁰ Luka Milunović, *Crnogorsko glumište od 19. stoljeća do Prvoga svjetskoga rata*, Cetinje – Podgorica, 2017, 13.

države i društva, samim tim došlo je i do ubrzanog približavanja načinu života razvijenih država Evrope.

Poslije Berlinskog kongresa Crna Gora je, prema zvaničnom mišljenju, koje je objavljeno u štampi, dobila jednu važnu ulogu: „*da na ovom najzapuštenijem kraju južne Jevrope budu pioniri kulture i civilizacije*”. Crnogorci su na sebe trebali da uzmu zadatak, koji nije tražio krvi, nego svekoliku radnu, duševnu i umnu snagu.²²⁶¹ „Glas Crnogorca” donosi tekstove u kojima se navodi da će Crna Gora biti „*središte i ognjište, na kom će gorjeti oganj prosvjete, blagostanja i izobraženja, koji će svjetlost prosipati na svu još u mrak uvijenu okolinu našu i koji će toplotom svojom razgrijevati mnoga ohladnjela i učmala srca.*”²²⁶² List je 1885. godine, takođe, objavljivao da je došlo vrijeme – pera i papira.²²⁶³

Nastojanje crnogorske vlasti da Crnu Goru uvede u svijet prosvijećenih evropskih naroda, povoljnije spoljnopoličke okolnosti i pozicija države u kojoj se našla nakon priznavanja, omogućili su da se ona posveti mirnodopskom razvoju i unapređenju i institucija kulture. Poslije 1878. godine nastaju bolji uslovi za razvoj i djelovanje kulturnih društava i ustanova. Najznačajniji centri postaju Cetinje, Podgorica, Nikšić u kojima se osnivaju brojna kulturna, pozorišna, književna, muzička i druga amaterska društva, kao i nacionalne institucije kulture (Državna biblioteka, Državni muzej, Državni arhiv) koja će odigrati značajnu ulogu u razvoju kulturnog života u Crnoj Gori.

3.3.1. Kulturne aktivnosti u cilju prosvjećivanja stanovništva – čitaonice i knjižnice

Osim reformi u državnim organima, finansijama, privredi, obrazovanju uočava se i potreba da se učini značajniji korak na polju kulture. Čitaonička društva i čitaonice u Knjaževini Crnoj Gori počeli su se širiti do kraja XIX vijeka. Iako su zamišljena na bazi slobodnog udruživanja građana, bila su značajno kontrolisana od strane državne vlasti, kao institucije koje sprovode većinu poduhvata u oblasti kulture, umjetnosti, ali i informisanja stanovništva o mnogim bitnim dešavanjima. Direktnu kontrolu vlast je sprovodila preko Ministarstva unutrašnjih djela, čiji su organi vodili evidenciju pri osnivanju, sprovođenju akata čitaonica, praćenju njihovog rada. Preko

²²⁶¹ *Glas Crnogorca*, broj 5, 1881, Cetinje, 31. januar 1881, 1.

²²⁶² *Glas Crnogorca*, broj 9, 1881, Cetinje, 28. februar 1881, 1.

²²⁶³ *Glas Crnogorca*, broj 32, 1885, Cetinje, 18. avgust 1885, 1.

čitaonica država je usmjeravala i pratila njihov rad u kulturnim i prosvjetnim sferama.²²⁶⁴ Normativno regulisanje rada čitaonica do 1907. godine, kada je donesen *Zakon o javnim zborovima i udruženjima*,²²⁶⁵ nije bilo regulisano posebnim zakonima, već je odobravanje, izmjena opštih akata društava, vršilo Ministarstvo unutrašnjih djela, a od 1905. godine Ministarstvo prosvjete.²²⁶⁶ U posmatranom periodu teško je utvrditi precizno broj čitaonica koje su bile aktivne, jer se dešavalo da neke, iz raznovrsnih razloga, jedno vrijeme bude neaktivne. Prema „Glasu Crnogorca” iz 1909. bilo je deset čitaoničkih društava sa 646 članova, koji su dobijali 144 periodične publikacije, sa knjižnim fondom od 3.993.²²⁶⁷

Ministarstva nijesu vodila jednoobraznu administraciju, odnosno u njoj nije bilo „jedinstvenih zakonskih propisa o kancelarijskom poslovanju za oblast uprave crnogorske države.”²²⁶⁸ Jovan Pavlović je još 15. marta 1879. godine uputio vojvodi Đuru Ceroviću, zastupniku ministra prosvjete, ministru finansija jedan dokument, u kome navodi razloge za otvaranje državne biblioteke. Isto tako je ukazao da je dotadašnja zbirka oružja i drugih dragocjenih starina trebalo da se sistematično uredi i rasporedi, kako bi poslužila za temelj narodnom muzeju.²²⁶⁹

„Cetinjska čitaonica” je osnovana 1868. godine.²²⁷⁰ „Društvo cetinjske čitaonice” bilo je jedno od najznačajnijih kulturnih organizacija u drugoj polovini XIX vijeka.²²⁷¹ Osnivanjem ove ustanove stvoreni su uslovi za rad prve javne čitaonice, a potom i biblioteke čiji se fond stalno uvećavao. Na inicijativu Čitaonice osnovane su i druge kulturne institucije na Cetinju – Pjevačko društvo 1871, kasnije Dobrovoljno pozorišno društvo, biblioteka, muzej, arhiv.²²⁷² Za vrijeme rata 1876–1878. zaustavljena je aktivnost „Cetinjske čitaonice”, da bi bila nastavljena 7. marta 1879. godine.²²⁷³ Članovi su mogli biti svi „građani dobrog glasa”, koji su morali da „*polože odmah pri*

²²⁶⁴ Luka Milunović, *Crnogorsko glumište od 19. stoljeća do Prvog svjetskog rata*, Cetinje – Podgorica, 2017, 88.

²²⁶⁵ Zakon je donesen 14. februara 1907. godine i objavljen u „Glasu Crnogorca”. *Glas Crnogorca*, broj 9, 1907, Cetinje, 17. februar 1907, 4.

²²⁶⁶ *Opšti imovinski zakonik za Knjaževinu Crnu Goru*, 1888, 245–257.

²²⁶⁷ *Glas Crnogorca*, broj 36, 1909, Cetinje, 22. avgust 1909, 7.

²²⁶⁸ Mile Bakić, *Arhivska djelatnost u Kraljevini Crnoj Gori za vrijeme kralja Nikole I Petrovića Njegoša*, Istorijski zapisi, godina LXXV, sveska 3–4, Podgorica, 2002, 88.

²²⁶⁹ Dušan D. Vuksan, *Muzej i narodna biblioteka na Cetinju*, Zapisi, knjiga XVIII, sveska 3, Cetinje, 1937, 182. Risto J. Dragičević, *Državni muzej na Cetinju (1896–1956)*, Istorijski zapisi, knjiga XIII, sveska 1–2, Titograd, 1957, 69.

²²⁷⁰ Čitaonica je bila smještena u kući Maša Vrbice, a kasnije u Lokandi. DACG, Senat, 1870, dok. 162.

²²⁷¹ Luka I. Milunović, *Šah u Crnoj Gori do Prvog svjetskog rata*, Matica, broj 59, Cetinje, Podgorica, jesen 2014, 249.

²²⁷² Đ. Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 211.

²²⁷³ U početku je imala 35. redovnih članova. Upis je bio 2 fiorina, a mjesečno po 50 novčića. *Glas Crnogorca*, broj 8, 1879, Cetinje, 10. mart 1879, 1.

upisu fiorina u ime osnovnoga priloga, a za tijem svakoga mjeseca po 50 novčića”.²²⁷⁴ U početku je broj članova bio trideset, što je za Cetinje tada bio priličan broj.²²⁷⁵ Upravnik Čitaonice je bio Jovan Pavlović, a sekretar Božo Novaković.

Poslije desetogodišnjeg rada Čitaonice javio se prijedlog od strane Jovana Pavlovića da se osnuje Državna biblioteka i narodni muzej.²²⁷⁶ Do realizacije nije došlo zbog teškog stanja u državi. Zato je došla druga inicijativa u septembru 1879. godine da se u njenom sastavu osnuje biblioteka, koja bi se kasnije pretvorila u posebnu državnu ustanovu.²²⁷⁷ Počele su da pristižu knjige iz Bugarske, Odese, Zagreba, Novog Sada, te je nakon dvije godine Čitaonica imala 600 raznovrsnih knjiga, 200 slika i mnogo novina.²²⁷⁸ Proširivanjem rada, reorganizacijom, nabavkom knjiga i publikacija, povećavao se broj članova, pa je krajem 1882. Čitaonica imala 45 redovnih članova, 634 knjige i 560 f. godišnjih prihoda.²²⁷⁹ Dobijala je redovno listove i časopise od redakcije „Glasa Crnogorca” i diplomatskih predstavnika koji su boravili u Crnoj Gori.²²⁸⁰ Usljed povećanih troškova za nabavku knjiga i novina, tražena je finansijska pomoć od države.²²⁸¹ Članovi Čitaonice su osnovali „Dobrovoljno pozorišno društvo cetinjske čitaonice”, koje je krajem 1883. godine spremalo knjaževu „Balkansku caricu”, koja će biti odigrana početkom sljedeće godine, pošto je „Društvo cetinjske čitaonice” u martu 1884. godine odlučilo da, uz knjaževu

²²⁷⁴ Uprava je imala predsjednika, sekretara i četiri člana. *Glas Crnogorca*, broj 18, 1879, Cetinje, 15. maj 1879, 1.

²²⁷⁵ *Glas Crnogorca*, broj 8, 1879, Cetinje, 10. mart 1879, 3. „Tada su pristupili čitaoničkom društvu: Njeg. Visokopreosveštenstvo g. mitropolit Ilarion, g. Božo Petrović, ministar pravde i presjednik državnoga savjeta, g. Stanko Radonjić, ministar spoljašnjih poslova, g. Mašo Vrbica, ministar unutrašnjih poslova, g. Cerović, ministar finansije, g. Matanović, državni savjetnik, g. Simo Popović, sekretar Nj. V. Knjaza i državni savjetnik, g. Špajer, sekretar ruskoga ministarstva na Cetinju.” *Glas Crnogorca*, broj 18, 1879, Cetinje, 19. maj 1879, 3. Broj listova u Austro-Ugarskoj u 1872. godini iznosio je 1.016, dok je tiraž bio 23.075.485 egzemplara.

²²⁷⁶ Smatrao je da je za samo osnivanje ove ustanove dovoljno 100 fiorina, a da se ubuduće budžetom predvide sredstva za njen rad. Preporučivao se da besplatno vrši funkciju državnog bibliotekara i čuvara muzeja. Dušan Vuksan, *Muzej i narodna biblioteka na Cetinju*, Zapisi, XVIII, 1937, 182–183.

²²⁷⁷ *Glas Crnogorca*, broj 37, 1879, Cetinje, 29. septembar 1879, 1.

²²⁷⁸ Čitaonica je 1879. godine imala sljedeće novine: „Glas Crnogorca”, „Zastava”, „Srpske Novine”, „Istok”, „Narodni Glasnik”, „Srpski Narod”, „Nedjeljni List”, „Gradanin”, „Srpska Zora”, „Javor”, „Težak”, „Prosvjeta”, „Nova Škola”, „Zadruga”, „Starmali”, „Hrišćanski Vjesnik”, „Golub”, „Obzor”, „Narodne Novine”, „Narodni List”, „Sloboda”, „Bos. herceg. Novine”, „Vijenac”, „Slovinac”, „Vjesnik arkeol. društva”, „Trgovački Vjesnik”, „Pravo”, „Marica”, „Blgarin”, „Zornica”, „Blgarsko Zname”, „Slovenski Narod”, „Romanulu. Timpul”, „Descentralisarea”, „Novoe Vremja”, „Odeski Vjesnik”, „Gazeta Gacuka”, „Vostok”, „Narodni Listy”, „Pozor”, „Wiener Zeitung”, „Presse”, „Neue Fr. Presse”, „Augsburger Allg. Zeitung”, „Politik”, „Agramer Zeitung”, „Pester Lloyd”, „République Française”, „Journal d’Athènes”, „Cittadino”, „Opinione”, „Diritto”, „Standard” – dakle svega 54 novine.²²⁷⁸ Tokom 1885. godine „Društvo cetinjske čitaonice” primilo je besplatno sljedeće listove: „Moskoveskija Vjedomosti”, „R. Vjesnik”, žurnal „N. Vremja”, „Rus”, „Njiva”, „Živopisnoje Obzarenije” i „Izvijestija Slavijanskago Blagotvoritelnago Obštstva”. *Glas Crnogorca*, broj 4, 1886, Cetinje, 26. januar 1886, 4.

²²⁷⁹ Stizala su izdanja Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knjige, časopisi. *Glas Crnogorca*, broj 50, 1882, Cetinje, 12. decembar 1882, 4.

²²⁸⁰ Jozef Holoček, *Cetinje*, u prevodu S. Orovića, Bibliografski vjesnik, 1–2–3, Cetinje, 1963, 166.

²²⁸¹ *Glas Crnogorca*, broj 50, 1883, Cetinje, 11. decembar 1883, 4.

podršku, gradi posebnu zgradu sa dvoranom za predstave, prostorije za biblioteku i muzej. Ta predstava je uoči Nove 1885. godine izvedena i u Podgorici.²²⁸² Prilikom izvođenja „Balkanske carice” uloge su bile namijenjene određenim bliskim glavarima, knjaževim rođacima i istaknutim izvanjcima, koji su glumili u toj predstavi. Sama ta koncepcija, koja je prikazivala tada poznate ljude, doprinijela je mijenjaju već utvrđenih shvatanja i blagom preobražaju konzervativnih pogleda na pozorišnu umjetnost.²²⁸³

Velika akcija za prikupljanje priloga za građenje počela je u novembru 1884. godine u čast 400-godišnjice osnivanja prijestonice Crnojevića na Cetinju.²²⁸⁴ I pored materijalnih teškoća Čitaonica se borila za svoju popularizaciju i davanje podsticaja drugim čitaonicama. „Cetinjska čitaonica” se preselila u nove prostorije „Zetskog doma” krajem 1888. godine,²²⁸⁵ da bi „Glas Crnogorca” javljao već 5. decembra da će se prikazivati u pozorišnoj dvorani „Zetskoga doma” „Balkanska carica”, drama u tri čina, od knjaza Nikole.²²⁸⁶ U novim pravilima Društva čitaonice „Zetski dom” istican je cilj koji se odnosio na prosvjetni napredak Crne Gore u svim granama društvenog i narodnog života. Društvo je bilo u obavezi da radi na osnivanju i pomaganju drugih društava, da nabavlja knjige i listove, da pomaže književnu, umjetničku i druge prosvjetne aktivnosti u zemlji, kao što je stipendiranje učenika, priređivanje predstava i dr. Društvo je za svoj rad odgovaralo vladi i njenim članovima. Godine 1890. Cetinjska čitaonica je brojala 78 članova. To je do tada bio najveći broj pretplatnika, zahvaljujući dobrim uslovima rada.

Čitaonica je premještena u veliku dvoranu s desnog pročelja „Zetskoga Doma”, a bilijar u manji kabinet. Uprava je javljala da se sobe griju vrlo dobro novim gvozdenim pećima i da osvjetljenje može svakoga zadovoljiti.²²⁸⁷ Izvršena je i reorganizacija rada Čitaonice, koja se ogledala u nabavljanju inostranih knjiga, listova, formiranje javne čitaoničke knjižnice, održavanje sastanaka, priređivanje društvenih zabava. Na molbu uprave „Cetinjske čitaonice” Ministarstvo unutrašnjih djela je 1890. godine naredilo da se po jedna depeša bečkoga kor-biroa (korespondencijalni biro) šalje i Čitaonici. Na taj način su članovi imali priliku da brzo saznaju što se najvažnije dešava u svijetu, jer će depeše biti izložene u čitaonici.²²⁸⁸ Odbor „Cetinjske

²²⁸² Risto J. Dragičević, *Pripreme za otvaranje prvog državnog pozorišta na Cetinju*, Istorijski zapisi, knjiga II, sveska 5–6, Titograd, 1948, 321.

²²⁸³ Dušan J. Martinović, *Portreti IV*, Cetinje, 1991, 156.

²²⁸⁴ Đ. Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 212.

²²⁸⁵ *Glas Crnogorca*, broj 44, 1888, Cetinje, 30. oktobar 1888, 4.

²²⁸⁶ *Glas Crnogorca*, broj 49, 1888, Cetinje, 4. decembar 1888, 4.

²²⁸⁷ *Glas Crnogorca*, broj 4, 1890, Cetinje, 21. januar 1890, 3.

²²⁸⁸ *Glas Crnogorca*, broj 19, 1890, Cetinje, 5. maj 1890, 3.

čitaonice” zaključio je da se svake subote uveče priređuju u prostorijama čitaonice u „Zetskom domu” zabave, na kojima će se pjevati, deklamovati, predavati, svirati, tombola igrati i inače prijatno i korisno zabavljati. Ove zabave priređivane su isključivo za članove čitaonice i njihove porodice.²²⁸⁹ Ovakav program privlačio je nove članove, pa je broj porastao na 84, dok je društvo dobijalo 30 listova.²²⁹⁰

Kada je 1884. godine podignut „Zetski dom”, kroz kratko vrijeme u njega su se uselila kulturno-prosvjetna društva, osim „Cetinjske čitaonice”. Deceniju prije nego su formirane određene institucije kulture i nauke u Crnoj Gori, imamo zanimljive prijedloge koji su izašli na stranicama „Glasa Crnogorca”. Marko Dragović je u „Glasu Crnogorca” 1883. godine preporučio kako bi trebalo da izgleda državni arhiv.²²⁹¹ On je, takođe, 1886. godine u „Glasu Crnogorca” predložio kako bi trebalo da izgleda arheološko društvo i književno društvo, koje bi imalo poseban organ koji bi javljao svijetu naučne napretke u Crnoj Gori.²²⁹² U „Glasu Crnogorca” za 1886. godinu u brojevima od 24 do 27 urađena je bibliografija o izvorima za Crnu Goru, koja je brojala 152 jedinice.²²⁹³ Dragovićeva bibliografija sadržala je 460 jedinica, međutim, dosta je nepouzdana.²²⁹⁴ Dragović je pisao u „Glasu Crnogorca” kako je došlo do jednog pokušaja za bibliografiju o Crnoj Gori. Tako je u nastavcima objavljeno 288 knjiga koje su o Crnoj Gori pisane. Cezare Tondini je pregledao sve knjige, koje su se nalazile u biblioteci Dragovićevoj, tako da je dijelom iz njih, a dijelom sa strane, sastavio spisak knjiga.²²⁹⁵ Ministarstvo prosvjete svake godine je davalo biblioteci subvencije za nabavku knjiga. Dosta knjiga stizalo je iz Rusije.²²⁹⁶ Karta Crne Gore Rovinskog mogla se dobiti u kancelariji Ministarstva prosvjete po cijeni 1 fiorin komad.²²⁹⁷ Uprava gimnazije je septembra 1883. godine obavještavala sve one koji su iz biblioteke uzeli knjige na čitanje, da ih vrate i predaju bibliotekaru gimnazijskom Iliji Beari. Razlog je bio

²²⁸⁹ *Glas Crnogorca*, broj 46, 1890, Cetinje, 10. novembar 1890, 3.

²²⁹⁰ Đoko Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 213.

²²⁹¹ *Glas Crnogorca*, broj 29, 1883, Cetinje, 17. jul 1883, 2.

²²⁹² *Glas Crnogorca*, broj 29, 1886, Cetinje, 22. jul 1886, 3.

²²⁹³ Dušan J. Martinović, *Portreti II*, Cetinje, 1987, 95.

²²⁹⁴ Dušan J. Martinović, *Portreti II*, 96.

²²⁹⁵ *Glas Crnogorca*, broj 27, 1886, Cetinje, 8. jul 1886, 3. *Glas Crnogorca*, broj 50, 1886, Cetinje, 16. decembar 1886, 1.

²²⁹⁶ Dušan D. Vuksan, *Muzej i narodna biblioteka na Cetinju*, Zapisi, knjiga XVIII, sveska 3, Cetinje, 1937, 181.

²²⁹⁷ *Glas Crnogorca*, broj 10, 1891, Cetinje, 2. mart 1891, 3.

popisivanje knjiga i novo uređenje biblioteke.²²⁹⁸ Prvi štampani Katalog biblioteke urađen u Crnoj Gori, napravio je 1896. godine profesor Filip Kovačević.²²⁹⁹

Nova pravila Društva donesena su 1893. godine, a o važnim pitanjima trebalo je da odlučuju formirani savjeti.²³⁰⁰ Došlo je i do uvećavanja broja članova, pa ih je 1896. bilo preko 90.²³⁰¹ „Društvo cetinjske čitaonice” spojilo se 1897. godine sa kulturno-prosvjetnim društvom „Gorski vijenac”.²³⁰² Novim pravilima oba društva, koji su zamijenili Ustav „Društva cetinjske čitaonice” iz 1894, postavljen je novi cilj – „*umno i moralno usavršavanje, njegovanje nacionalnih osjećanja i fizičko razvijanje svojih članova*”.²³⁰³ Zadaci Društva odnosili su se na izdavačku djelatnost, pripremanje naučnih skupova, staranje o radu pozorišta i dr.²³⁰⁴ Pravilima „Društva cetinjske čitaonice” iz 1904. vraćen je prvobitni naziv koji je ona imala od osnivanja 1868. godine do 1897. I dalje je vođenja briga o nabavljanju knjiga, pozorišnoj umjetnosti, predavanjima iz književnosti i drugih nauka i sl. U svom dugogodišnjem radu 1868–1915. „Cetinjska čitaonica” stvorila je kulturno nasljeđe koje je imalo veliki značaj na putu modernizacije i evropeizacije crnogorskog društva. Za stvaranje te tradicije zaslužni su njen dugogodišnji predsjednik Jovan Pavlović, Pavle Rovinski koji je puno doprinio radu Čitaonice, kao i brojni drugi izvanjci, zahvaljujući čijem radu je povećan značaj ove institucije. Povećavanjem broja članova, uz određena pravila Društva, unaprijeđen je rad Čitaonice. Sve ukupne aktivnosti doprinosile su kulturnom preporodu Crne Gore i crnogorskog društva u cjelini. „Cetinjska čitaonica” je predstavljala nukleus prosvjetno-kulturnih manifestacija ne samo na Cetinju već i u Crnoj Gori.

Osim „Cetinjske čitaonice” otvorene su čitaonice u Podgorici, Nikšiću i Baru 1881. godine, Ulcinju 1884, Grahovu 1885, Virpazaru i Rijeci Crnojevića 1886, Danilovgradu 1889. Prema izvještaju Ministarstva unutrašnjih djela u 1909. godini „*zna se da postoje čitaonice na Cetinju, Velimlju, Boanu, Šavniku, Ždrebaoniku, Grahovu, Vilusima, Žabljaku, Podgorici, Duklji, Baru,*

²²⁹⁸ *Glas Crnogorca*, broj 39, 1883, Cetinje, 25. septembar 1883, 4.

²²⁹⁹ Ivona Jovanović, *Francuski jezik i kultura u Crnoj Gori (1830–1914)*, Podgorica, 2016, 221.

²³⁰⁰ *Ustav Društva Cetinjske čitaonice*, Cetinje, 1893. Radno vrijeme čitaonice je bilo od 7 do 23 h ljeti, a zimi od 9 do 20 h. Listovi su se mogli iznositi iz Čitaonice. Đ. Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 212.

²³⁰¹ *Glas Crnogorca*, broj 27, 1896, Cetinje, 29. jun 1896, 3.

²³⁰² Društvo „Gorski vijenac” osnovano je 1894. godine pod predsjedništvom ministra vojnog Ilije Plamenca. Čitaonica Društva imala je 114 listova 1896. godine, a društvo je brojalo 136 članova. Na inicijativu Bogišića održavane su književne večeri. Društvo je bilo smješteno u Lokandi sa čitaonicom, bibliotekom i redakcijom „Luče”. Zbog ekonomskih razloga nije došlo do građenja zgrade, pa je došlo do spajanja sa Društvom „Cetinjske čitaonice”. *Luča*, 1895, 64; 1896, 47–48; 1897, 80. Đ. Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 231.

²³⁰³ *Luča*, 1899, 511. *Glas Crnogorca*, broj 52, 1899, Cetinje, 20. decembar 1899, 4.

²³⁰⁴ Đ. Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 214.

Kolašinu, Manastiru Morači i Ljubotinju”²³⁰⁵ Do kraja prve decenije XX vijeka u literaturi se navode i čitaonice u Andrijevići 1892, Bajicama 1898,²³⁰⁶ Velimlju 1903, Podgoru 1904, Oputnim Rudinama 1905, Lijevoj Rijeci 1906, Beranama, Trešnjevju i Barama Šumanovića 1907.²³⁰⁷

U Podgorici je, po ugledu na cetinjsku, formirana čitaonica januara 1881. godine sa 25 redovnih i 4 počasna člana.²³⁰⁸ Uz Čitaonicu trebalo je da se osnuje i knjižnica. Bila je pod pokroviteljstvom knjaza Mirka. Čitaonica je tražila pomoć u nabavci knjiga od izdavača u stranim zemljama.²³⁰⁹ U drugoj polovini 1884. osnivanjem dobrovoljnog pozorišnog društva Čitaonice, njena aktivnost je znatno unaprijeđena, pa se ubrzo počelo sa prikazivanjem pozorišnih predstava „Balkanske carice” i drugih.²³¹⁰ Nakon osnivanja pozorišnog društva, povećao se broj članova Čitaonice. Zahvaljujući prihodima od predstava i drugih donacija stvorene su mogućnosti da se počne sa gradnjom nove čitaoničke zgrade u Mirkovoj varoši.²³¹¹ Čitaonica je zajedno sa Pjevačkim društvom „Branko” pripremala uspješne priredbe, da bi u maju 1895. došlo do njihovog ujedinjenja.²³¹² Broj članova je od 39 koliko ih je bilo 1897. porastao na preko 100, naredne 1898. godine. Organizovane su razne književne večeri. Čitaonica je radila do 1904. kada je rad prestao, da bi se ponovo obnovio 1910. godine.²³¹³ Nijesu sačuvani podaci o radu „Podgoričke čitaonice”, na osnovu kojih bi se mogla dati podrobnija slika rada ove ustanove. Nakon 1912. godine njen rad je skoro bio neznatan.

Poslije oslobođenju 1878. godine u Baru je otvorena škola, a 22. marta 1881. godine i „Barska narodna čitaonica” sa 64 člana.²³¹⁴ Članovi čitaonice su bili pripadnici sve tri vjeroispovijesti.²³¹⁵ U Baru su prilikom otvaranja Čitaonice članovi obratili pismom knjazu da odobri određene listove.²³¹⁶ Sa prvom Čitaonicom povezano je ime Dušana Brkanovića, učitelja i

²³⁰⁵ DACG, MUD, 1909, f. 165, 4558.

²³⁰⁶ Postojala je u periodu 1898–1900. „jedna čitaonica u Bajicama, pod nazivom Čitaonica Martinović”. DACG, MUD, 1909, f. 159, 121.

²³⁰⁷ Đ. Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 210–220. Luka Milunović, *Crnogorsko glumište od 19. stoljeća do Prvoga svjetskoga rata*, 66–67.

²³⁰⁸ *Glas Crnogorca*, broj 4, 1881, Cetinje, 24. januar 1881, 4.

²³⁰⁹ *Glas Crnogorca*, broj 22, 1881, Cetinje, 31. maj 1881, 4.

²³¹⁰ *Glas Crnogorca*, broj 13, 1885, Cetinje, 7. april 1885, 4. *Glas Crnogorca*, broj 6, 1888, Cetinje, 7. februar 1888, 4.

²³¹¹ *Glas Crnogorca*, broj 6, 1891, Cetinje, 7. febraua 1891, 4.

²³¹² *Glas Crnogorca*, broj 7, 1895, Cetinje, 11. febraua 1895, 4.

²³¹³ Đ. Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 216.

²³¹⁴ *Glas Crnogorca*, broj 13, 1881, Cetinje, 28. marta 1881, 4. DACG, MUD, 1881, f. 20, 441.

²³¹⁵ DACG, MUD, 1881, f. 20, 441, *Knj. Cr. Okružni Barski Sud – Vrbici*, 19. mart 1881.

²³¹⁶ „Glas Crnogorca”, „Srbski list”, „Narodnji list”, „Kolo”, „Samouprava”, „Osservatore triestino”, „Vakat” (turski), „Star mali”, „Slavinac”, „Srbska zora”, „Maritca” (bugarska), „Otačbina”, „Srbadija”, „Perssevera” (Milano), „Vijenac”, „Seljak”, „Pobratimstvo”. DACG, MUD, 1881, f. 20, 441.

njenog prvog bibliotekara.²³¹⁷ Svaki „pošteni građanin bez razlike vjeroispovijesti” mogao je biti član i svako onaj ko je volio napredak, kome je „bratstvo sveto” i kome je uzajamnost draga.²³¹⁸ Za deset godina rada nema podataka o njenom radu, da bi tek decembra 1891. donesen Ustav Društva čitaonice, u kome se apostrofira njen cilj širenja prosvjetne djelatnosti. To se namjeravalo postići otvaranjem čitaonice, nabavkom novih knjiga, listova, održavanjem zabava i dr.²³¹⁹ Opšti akt će Čitaonica opet dostaviti Ministarstvu unutrašnjih djela 1894. godine.²³²⁰ Krajem XIX vijeka Čitaonica je radila na obezbjeđivanju prostoriya za rad, pa je na intervenciju vojvode Mirka traženo od Ministarstva finansija da se obezbijedi kuća za njene potrebe.²³²¹

U Nikšiću je otvorena čitaonica aprila 1881. godine sa 46 članova.²³²² Ovo je bila četvrta čitaonica u Crnoj Gori.²³²³ Ona se tokom godina uspješno razvijala i doprinosila kulturnom razvoju grada. Svake godine je bilo od 60 do 80 članova, a držala je po 12 do 15 listova. Nije imala svoje prostorije, nego je iznajmljivala prostor. Članovi „Društva nikšićke čitaonice” bili su: glavari, trgovci, učitelji, sveštenici, zanatlije.²³²⁴ Nikšićka čitaonica je u januaru 1884. godine, po ugledu na cetinjsku, proširila svoju aktivnost otvaranjem pozorišnog društva, koje je intenzivno radilo sve do osnivanja pjevačkog društva „Zahumlja” 1898. godine, kada je ovome priključeno.²³²⁵ „Društvo nikšićke čitaonice” imalo je udjela i u osnivanu listova „Nevesinje” 1898, „Onogošt” 1899. i nikšićke štamparije.²³²⁶ Postojala je ideja da se društvenim kapitalom u 1889. godini, po ugledu na „Zetski dom” podigne u Nikšiću jedna zgrada koja bi podmirila sve društvene potrebe: jedna društvena kafana, sala za čitaonicu, prostrana sala za društvene skupove; u kojoj bi bila i bina za davanje predstava, i da ova kuća bude kapital i svojina „Hercegovačkog doma”.²³²⁷ Taj prijedlog je potpisalo 106 članova.²³²⁸ Sporovi između Bekice Šobajića i Šaka Petrovića 1888. i

²³¹⁷ Vukajlo Gluščević, *Sto godina barske narodne čitaonice (1881–1981)*, priredili: Gojko Vukmanović, Milenko Ratković i Zarija Aleksić, Istorijski zapisi, godina XXXIV (LIV), sveska 3–4, Titograd, 1981, 190.

²³¹⁸ *Glas Crnogorca*, broj 13, 1881, Cetinje, 28. mart 1881, 3, vijesti iz Bara, 25. marta.

²³¹⁹ DACG, MUD, 1892, f. 82, 595; f. 84, 1090.

²³²⁰ DACG, MUD, 1894, f. 90, 913.

²³²¹ DACG, MF, 1900, f. 193, 444. DACG, MF, 1902, f. 205, 372.

²³²² *Glas Crnogorca*, broj 18, 1881, Cetinje, 3. maj 1881, 4.

²³²³ *Glas Crnogorca*, broj 18, 1881, Cetinje, 3. maj 1881, 4, vijesti iz Nikšića, 25. aprila.

²³²⁴ Veljko Šakotić, *Nikšić u Knjaževini (Kraljevini) Crnoj Gori*, Nikšić, 1996, 244. *Glas Crnogorca*, broj 3, 1885, Cetinje, 27. januar 1885, 4. *Glas Crnogorca*, broj 7, 1888, Cetinje, 14. februar 1888, 4.

²³²⁵ Đ. Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 217.

²³²⁶ Mirčeta Đurović, *Pokušaj stvaranja akcionarskih društava u crnoj Gori do kraja XIX vijeka*, Istorijski zapisi, godina XI, knjiga 14, sveska 1–2, 1958, 132. Nevesinje, 1898, 28.

²³²⁷ *Glas Crnogorca*, broj 4, 1889, Cetinje, 22. januar 1889, 4, vijesti iz Nikšića, 15. januara.

²³²⁸ Đ. Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 217.

1889. negativno su uticali na realizaciju ovih planova.²³²⁹ Rad Čitaonice u periodu 1905–1907. bio je intenzivniji.

Čitaonica u Ulcinju je osnovana 1884. godine, i to je bila četvrta čitaonica sa bibliotekom u novooslobođenim krajevima poslije Kongresa. Kako bilježi Dušan Martinović, godina osnivanja ove čitaonice je 1884, a ne 1881. kako tvrde Niko S. Martinović i Đoko Pejović. Pozivajući se na izvor koji je koristio Martinović u vezi sa osnivanjem ulcinjske čitaonice 1881. godine, riječ je o previdu, odnosno o bilješci koja se odnosi na osnivanje čitaonice u Nikšiću, dok je Pejović preuzeo Martinovićevu konstataciju.²³³⁰ Osnovana je na inicijativu vojvode Sima Popovića. Na zahtjev Aleksandra Zambela 19. III 1898. Ministarstvo unutrašnjih djela odobrilo je Ustav Društva ulcinjske čitaonice.²³³¹ U početku je brojila 30 članova. Čitaonica je pomogla otvaranje „Pjevačkog društva olcinjskog”. Intenzivniji rad Čitaonice nije dugo trajao, budući da je 1910. godine ponovo osnovana čitaonica u Ulcinju.²³³²

U Kolašinu je za potrebe stanovništva Kolašina, Morače, Rovaca i Polja sredinom aprila 1891. osnovana „Družina kolašinske narodne čitaonice”. Bila je pretplaćena na brojne listove.²³³³ Bogdan Memedović je biran za prvog predsjednika „Kolašinske čitaonice” 1891. godine, dok je upravu sačinjavalo 11 članova. Pravila „Društva kolašinske čitaonice” donesena su 8. septembra iste godine, da bi nešto izmijenjena pravila opet bila potvrđena 1905.²³³⁴ Brojala je 41 člana, dok se finansirala od priloga, uloga, prihoda od zabava, pozorišta.²³³⁵ Radila je do 1893, a za kasniji period nedostaju podaci. U Kolašinu je 1901. osnovana „Narodna knjižnica Dobre nade”, sa ciljem prosvjećivanja naroda.²³³⁶ I ova Čitaonica je radila sa prekidima, a krajem 1905. donesen je pravilnik o njenom radu.²³³⁷

²³²⁹ Dušan J. Martinović, *Portreti V*, Cetinje, 1995, 100.

²³³⁰ Dušan Martinović, *Osnivanje čitaonice i razvoj biblioteke u Ulcinju (1884–1984)*, Istorijski zapisi, godina XXXVIII (LVIII), sveska 1, Titograd, 1985, 71, 73.

²³³¹ DACG, MUD, 1898, f. 107, 511.

²³³² Đ. Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 219.

²³³³ „Glas Crnogorca”, „Novu Zetu”, „Prosvjetu”, „Srpski Glas”, „Male Novine”, „Težak”, „Sarajevski Glasnik”, „Brko i Napredak”. *Glas Crnogorca*, broj 20, 1891, Cetinje, 11. maj 1891, 3, vijesti iz Kolašina 1. maja. DACG, MUD, 1891, f. 80, 1668.

²³³⁴ Dušan J. Martinović, *Portreti VI*, Cetinje 1997, 50. Dušan Martinović, *Prilozi proučavanju crnogorske bibliografije*, Bibliološki glasnik, 2005, III, br. 1–2, 181–186. DACG, MUD, 1891, f. 78, 500.

²³³⁵ *Glas Crnogorca*, broj 20, 1891, Cetinje, 11. maj 1891, 4.

²³³⁶ *Glas Crnogorca*, broj 29, 1901, Cetinje, 14. jul 1901, 4.

²³³⁷ DACG, MUD, 1905, f. 143, 1245.

Čitaonica na Viru (Rijeci Crnojevića) osnovana je 1886. godine, prema modelu drugih osnovanih čitaonica.²³³⁸ Bila je pretplaćena na 10 listova, imala je 12 članova, uglavnom trgovaca i glavara, koji su bili osnivači.²³³⁹ Dugogodišnji predsjednik bio je serdar Savo Plamenac.²³⁴⁰ U zvaničnim crnogorskim novinama pominje se i narodna čitaonica iz 1894. godine, kao i 1903.²³⁴¹ Prestala je sa radom 1903, a obnovljena je tek 1911. pod nazivom „Crmničko-virska čitaonica”.²³⁴²

Tokom osamdesetih i devedesetih godina XIX vijeka osnivaju se čitaonička društva i u Grahovu, Danilovgradu, Andrijevići, Bajicama. Godine 1885. na Grahovu je počela sa radom čitaonica koja je brojala u početku 43 člana, među kojima je bilo i onih koji nijesu znali da čitaju. Pomenimo i da su se na dan otvaranja iskupili svi članovi i izabrali upravu, i odlučili koje će listove držati, među kojima je prvenstvo dato ekonomskim listovima.²³⁴³ Andrijevička čitaonica osnovana je 1892, pod pokroviteljstvom knjaza Mirka. Brojala je 40 redovnih članova (među kojima 12 nepismenih).²³⁴⁴ Naredne godine izabrana je uprava Čitaonice, i bili su pretplaćeni na 9 listova.²³⁴⁵ Dalji podaci o radu Čitaonice nijesu poznati sve do 1911. godine, kada je ponovo osnovana.²³⁴⁶ Ljubotinjska čitaonica osnovana je 1895. godine. Ona je imala 60 članova i 16 dobrotvora. Dobrotvori su položili ulog od po 20 fiorina. Pravila „Društva ljubotinjske čitaonice” potvrđena su u Ministarstvu 22. III 1897. godine, kao i 18. II 1909.²³⁴⁷ U martu 1898. godine otvorena je u Bajicama čitaonica u školskom zdanju. U početku je radila pod imenom „Martinović”, a pravilnik za njen rad donesen je 27. februara 1898. godine. Brojala je 30 članova.²³⁴⁸ Ova Čitaonica je početkom 1899. godine prikazivala djelove „Balkanske carice”.²³⁴⁹ Godine 1898. Glavno školsko

²³³⁸ Luka I. Milunović, *O tri decenije u kulturi Crne Gore (1881–1911)*, Matica, broj 84, Cetinje, Podgorica, 2020, 202.

²³³⁹ *Glas Crnogorca*, broj 36, 1886, Cetinje, 9. septembar 1886, 4.

²³⁴⁰ *Glas Crnogorca*, broj 46, 1890, Cetinje, 10. novembar 1890, 4. *Glas Crnogorca*, broj 8, 1903, Cetinje, 15. februar 1903, 4.

²³⁴¹ *Glas Crnogorca*, broj 15, 1894, Cetinje, 9. april 1894, 4.

²³⁴² *Glas Crnogorca*, broj 34, 1911, Cetinje, 8. avgust 1911, 4. Imala je 80 članova, i ulog od po 12 perpera, sa pretplatom na 16 listova.

²³⁴³ *Glas Crnogorca*, broj 38, 1895, Cetinje, 16. septembar 1895, 4. Uprava Čitaonice tražila je 1895. godine od Glavnog školskog nadzornika da se učitelj sa đacima preseli u novu zgradu, budući da se školska zgrada može upotrebljavati samo za određene svrhe.

²³⁴⁴ Đ. Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 218.

²³⁴⁵ *Glas Crnogorca*, broj 7, 1893, Cetinje, 12. februar 1893, 4.

²³⁴⁶ *Glas Crnogorca*, broj 38, 1911, Cetinje, 27. avgust 1911, 4. Imala je 62 člana, a mogli su je besplatno petnaestodnevno koristiti studenti i đaci.

²³⁴⁷ *Onogošt*, broj 26, 1899, Nikšić, 18. novembar 1899, 2. DACG, MUD, 1897, f. 99, 284, 289. Među članovima uprave bio je jedan Ceklinjanin. DACG, MUD, 1909, f. 165, 761.

²³⁴⁸ *Glas Crnogorca*, broj 11, 1898, Cetinje, 14. mart 1898, 4. DACG, MUD, 1898, f. 105, 270.

²³⁴⁹ Ljiljana Milunović, *Pozorište u porodici Knjaževine Crne Gore 1884–1908*, Podgorica, 2002, 66.

nadzorništvo odobrilo je osnivanje čitaonice uz školsku knjižnicu u Ždrebaoniku.²³⁵⁰ Radila je s prekidima, pa je 1907. ponovo osnovana.²³⁵¹ Početkom 1899. osnovano je „Društvo šavničke čitaonice”, sa prostorijom u školi.²³⁵² Njen rad je bio zapaženiji tokom 1906. godine, dok je 1909. Društvo imalo 87 članova, 214 knjiga.²³⁵³ Početkom XX vijeka osnivaju se i „Društvo banjsko-vučedolske čitaonice” krajem 1903. u Velimlju,²³⁵⁴ „Seoski dobrotvor” januara 1904. u Lješanskoj nahiji,²³⁵⁵ „Podgorska čitaonica” sredinom 1904. u Gornjoj Crmnici,²³⁵⁶ Čitaonica u Morači marta 1905,²³⁵⁷ Oputnim Rudinama 1905, „Narodna knjižnica” početkom 1906. u Lijevoj Rijeci, kao i iste godine u Vilusima „Viluško čitaoničko udruženje”, Čitaonica u Barama Šumanovića marta 1907.²³⁵⁸

Rad u čitaonicama do 1908. godine pokretan je po ugledu na prvobitne – podgorička i nikšićka po ugledu na cetinjsku, a ostale po principu prethodnih, u zavisnosti od uprave, pismenosti stanovništva, članstva, materijalnih mogućnosti, interesovanja i drugih uslova. Pojedine čitaonice su imale svoja pravila, a pojedine su ih donosile znatno kasnije. Zbog sređivanja stanja u većem broju institucija, nabavke knjiga, časopisa, prostora i dr. bilo je neophodno donijeti propise na osnovu kojih bi se regulisao njihov rad. Bila je to nova faza rada knjižnica i čitaonica na selu. U tom cilju tek su 1. marta 1908. donijeta „Pravila o narodnjim knjižnicama sa čitaonicom”.²³⁵⁹ Donošenjem navedenih propisa, podstaknuto je otvaranje novih čitaonica u: Krscu (Golija) 1908,²³⁶⁰ Momču (Kuči) 1910,²³⁶¹ Duklji 1910,²³⁶² Lipovu 1912²³⁶³ i drugim mjestima. Organizovanje rada na prosvjećivanju stanovništva odražavala je stepen razvoja društva, kao i ulogu inteligencije u jačanju prosvjete, nauke i kulture. Čitaonice i knjižnice doprinosile su

²³⁵⁰ GŠN, 1898, 983. Đ. Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 219.

²³⁵¹ DACG, MUD, 1907, f. 156, 1305.

²³⁵² DACG, MUD, 1899, f. 113, dok. bb.

²³⁵³ DACG, MUD, 1909, f. 165, 560. Đ. Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 219. *Glas Crnogorca*, broj 2, 1909, Cetinje, 10. januar 1909, 4.

²³⁵⁴ *Glas Crnogorca*, broj 1, 1904, Cetinje, 24. januar 1904, 4.

²³⁵⁵ DACG, MP, 1904, f. 21, 383.

²³⁵⁶ *Glas Crnogorca*, broj 29, 1904, Cetinje, 17. jul 1904, 4.

²³⁵⁷ DACG, MUD, 1907, f. 154 dok. 623.

²³⁵⁸ Đ. Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 220.

²³⁵⁹ *Glas Crnogorca*, broj 10, 1908, Cetinje, 1. mart 1908, 4. DACG, MP, 1908, f. 45, 1439. DACG, MP, 1908, f. 46, 2062. DACG, MUD, 1908, f. 160, 1554. *Pravila o narodnim knjižnicama sa čitaonicama*, 26. februar/11. mart 1908. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakonomi. 1796–1916. Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, 610–611, knjiga IV, Podgorica, 1998, 582–586.

²³⁶⁰ DACG, MP, 1908, f. 45, 1439.

²³⁶¹ DACG, MP, 1910, f. 50, 4017.

²³⁶² DACG, MP, 1911, f. 53, 1717.

²³⁶³ DACG, MP, 1912, f. 55, 166.

prosvjetnoj i kulturnoj aktivnosti velikog broja ljudi. Najveći doprinos dale su cetinjska, podgorička i nikšićka čitaonica, koje predstavljaju značajne prosvjetno-kulturne centre toga doba, dok je doprinos ostalih, koje su sa zakašnjenjem radile duže ili kraće vrijeme, svakako manji, ali ne i zanemariv.

3.3.2. Unapređivanje štamparstva, izdavačke, publicističke i žurnalističke aktivnosti

Nakon Berlinskog kongresa povećale su se potrebe za štamparskom i izdavačkom djelatnošću. Povećavanjem administrativnog državnog aparata, obnavljanjem i podizanjem novih škola, formiranjem ustanova osnovnog i srednjeg obrazovanja, uvećale su se potrebe za grafičko-štamparskim uslugama. Pokretanje književne i druge periodike: „Crnogorka” 1884–1885, „Zeta” 1885, „Nova Zeta” 1889–1891, „Prosvjeta” 1889–1901, „Luča” 1895–1900, „Dan” 1901–1902, „Glas Crnogorca” 1873–1916. i drugih listova i časopisa nametali su povećani obim štampe. Pošto državna štamparija nije mogla da podmiri rastuće štamparske i izdavačke potrebe, osnovane su dvije nove štamparije, koje su naporedo sa njom radile: Štamparija Cetinske čitaonice 1884–1886. i Vojna štamparija 1907–1916.²³⁶⁴ Početkom XX vijeka radile su i Akcionarska podgorička štamparija „Božidar Vuković” (1906–1908), Bokeška štamparija (1907–1941), Štamparija „A. Rajnvajn” na Cetinju (1913–1918).²³⁶⁵

Državna štamparija je reorganizovana 1886. godine i bila je pod upravom Jovana Pavlovića, ministra prosvjete, koji je smatrao da će štamparija bolje funkcionisati ako bude u resoru prosvjete.²³⁶⁶ Njen status i način rada regulisani su 1891. godine određenim zakonima. Pravilima za radnike u „Knjaževskoj Crnogorskoj Državnoj štampariji”, osiguravalo im se osmočasovno radno vrijeme, dok je u pojedinim svojim odredbama imalo određene povoljnosti bolje u odnosu na radnike iz okruženja.²³⁶⁷ Značaj ovih pravila ogleda se u tome da se po prvi put kodifikuje osmočasovno radno vrijeme, a javljaju se i inovacije u smislu zakonske terminologije. Njima se reguliše prekovremeni rad, odgovornost za čuvanje mašina, bilo je strogo zabranjeno

²³⁶⁴ U Vojnoj štampariji štampale su se publikacije koje su se odnosile na pojedine grane vojne nauke, udžbenici za crnogorske vojne škole, uredbe, pravila, zakoni kojima se regulisao život i rad u vojsci. Štamparija je kasnije imala i litografsko odjeljenje za izradu topografskih i geografskih karata. Dušan Martinović, *Crna Gora u Gutenbergovoj galaksiji*, Podgorica, 1994, 182–184. Đoko Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 237.

²³⁶⁵ Detaljnije o radu štamparija vidjeti: Dušan Martinović, *Crna Gora u Gutenbergovoj galaksiji*, 185–192.

²³⁶⁶ *Prosvjeta*, 1891, III, IV, 49.

²³⁶⁷ Vlado Oštrić, *Veze tipografa u Crnoj Gori s hrvatskim tipografima do prvog svjetskog rata*, Istorijski zapisi, knjiga XXIX, sveska 1–2, Titograd, 1972, 179. *Prosvjeta*, 1891, 49–54.

iznositi podatke o rukopisima, otkaz radnicima se saopštavao mjesec dana ranije, mada su radnici mogli biti otpušteni i bez roka zbog „*nevaljalstva*”. Deset godine kasnije 1901. izašla su „Pravila o ustrojstvu Državne štamparije i radu radnika”, koja su bili samo dopuna ranijih pravila o uređenju štamparije i pravila za radnike (regulisanje plata, disciplina radnika i dr.).²³⁶⁸ Državna štamparija je nabavila potpuno novi knjigovezački alat 1893. godine, tako da je obavještavala zainteresovanu javnost da će lako moći sa umjerenom cijenom knjige koričiti i po želji naslove na koricama pozlaćivati.²³⁶⁹ Njen štamparski rad je proširen, pa je mogla štampati ne samo obimne, nego i luksuzne knjige.²³⁷⁰ Početkom XX vijeka nabavljena je savremena mašina, tako da je državna štamparija imala jednu manju i dvije veće mašine za štampanje. U Štampariji je radilo 14 radnika, faktor i podfaktor. U njoj je u periodu 1862–1915. štampano 629 monografskih publikacija, 24 serijskih – periodičnih publikacija sa više hiljada brojeva.²³⁷¹ Državna štamparija je nastavljala dobre tradicije Njegoševe tipografije, koja je sa manjim prekidima i promjenama u kadrovskoj i tehničkoj strukturi, radila kontinuirano.²³⁷²

Kada se 1883. godine javila ideja o obnavljanju časopisa „Crnogorka”, odlučeno je da se nabavi štamparija za potrebe Čitaonice na Cetinju. Štamparija je nabavljena naredne godine, i odobrenjem knjaza od 26. jula 1884. do 4. jula 1885. u njoj će se štampati pomenuti časopis.²³⁷³ Prema pisanju „Glasa Crnogorca” štamparija je posjedovala „*finorezana*” slova i „*modernu opremu*” za pružanje svih vrsta usluga.²³⁷⁴ Zbog toga će 1885. godine štampati „Zetu” i „Orlić”. Dalje aktivnosti Štamparije nijesu poznate, mada se u časopisu „Luča” za 1898. godinu, prilikom podsjećanja na tridesetogodišnji rad Cetinjske čitaonice, bilježi njen rad.²³⁷⁵ Dušan Martinović smatra da ova tvrdnja nije vjerodostojna, jer se Štamparija 1886. integrisala sa Državnom štamparijom, pošto je njen rad radi štampanja nekolicke periodične publikacije bio neodrživ.²³⁷⁶

²³⁶⁸ *Pravila o ustrojstvu Državne štamparije i radu radnika*, 12/25. mart 1901. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakoni. 1796–1916. Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, 610–611, knjiga II, Podgorica, 1998, 518–528.

²³⁶⁹ *Glas Crnogorca*, broj 20, 1893, Cetinje, 15. maj 1893, 4.

²³⁷⁰ Niko Martinović, *Razvitak štampe i štamparstva u Crnoj Gori 1493–1945*, Beograd, 1965, 45.

²³⁷¹ Dušan Martinović, *Crna Gora u Gutenbergovoj galaksiji*, Podgorica, 1994, 164–166.

²³⁷² Imala je različite nazive: Crnogorska državna pečatnja, Knjaževsko-crnogorska državna štamparija, Kraljevsko-državna crnogorska štamparija, Knjigopečatnja knjaževstva crnogorskog, Knjaževska pečatnja, Cetinjska pečatnja, Cetinjska štamparija. Dušan Martinović, *Crna Gora u Gutenbergovoj galaksiji*, 166.

²³⁷³ Nabavljena je u Sremskim Karlovcima. Imala je dvije ručne prese, štamparski pribor i 50 slova. Dušan Martinović, Radivoje Šuković, Jovan Pavlović, *život i djelo*, Novi Sad, 1988, 97.

²³⁷⁴ *Glas Crnogorca*, broj 31, 1884, Cetinje, 29. jul 1884, 4. *Glas Crnogorca*, broj 8, 1885, Cetinje, 2. mart 1884, 4.

²³⁷⁵ *Luča*, 1898, Cetinje, 53–65.

²³⁷⁶ Dušan Martinović, *Crna Gora u Gutenbergovoj galaksiji*, 168.

Društveni razvoj Nikšića pratio je i razvoj kulturno-prosvjetnih institucija, pa je pored „Društva Nikšićke čitaonice”, Pjevačkog društva „Zahumlje”, osnovano i „Akcionarsko društvo Nikšićke štamparije”, koje je pokrenulo u Nikšiću nedjeljni list za politiku i književnost „Nevesinje” 1898. godine. Urednik je bio Stevo V. Vrčević.²³⁷⁷ Ideja se javila još u aprilu 1895. godine, kada je Vrčević pokazao spremnost da uređuje list u Nikšiću.²³⁷⁸ Kako je crnogorskoj štampi „Crnogorcu”, „Glasu Crnogorca”, „Crnogorki”, „Zeti” zabranjivana distribucija na prostorima austrougarske i turske vlasti, postojalo je uvjerenje da bi sa novim listom bilo manje teškoća takve vrste. Osim toga, u Nikšiću je u tom periodu boravio veliki broj izvanjaca i ljudi aktivnih u kulturnom životu. Formiranjem inicijalnog odbora izvršene su neophodne pripreme za početak rada štamparije i u tom pravcu donesen je i Ustav „Akcionarskog društva nikšićke štamparije”, koji je u martu 1898. dostavljen nadležnim organima na verifikaciju, koji je odobren 29. aprila 1898. godine.²³⁷⁹ O toku priprema za početak rada Štamparije svjedoči i cetinjski list „Glas Crnogorca”.²³⁸⁰ Štamparija se nalazila u nekadašnjoj turskoj kasarni, kasnije nazvanom „Vojni stan”. O početku rada Štamparije i informisanju javnosti o njenim aktivnostima, redovno je izvještavao Stevo Vrčević.²³⁸¹ I „Prosvjeta” je u kontekstu šire informisanosti stanovništva, ali i stvaralaškog uzleta koji je u Nikšiću vladao u vrijeme rada Štamparije zabilježio i izlazak lista „Nevesinje”.²³⁸² Štamparija je radila do 1903. godine, a pretpostavlja se da je njen rad više bio usmjeren doprinosu kulturno-prosvjetnog razvoja grada, nego finansijskoj dobiti.²³⁸³ Nikšićka štamparije je osim listova „Nevesine” (6. maj 1898 – 20. januar 1899), „Onogošt” (13. maj 1899

²³⁷⁷ *Glas Crnogorca*, broj 19, 1898, Cetinje, 9. maj 1898, 4.

²³⁷⁸ Mirčeta Đurović, *Dolazak Steva Vrčevića u Crnu Goru i pojava lista „Nevesinje” u Nikšiću (1898)*, Stvaranje, XIV, 1959, br. 11–12, 926.

²³⁷⁹ „Inicijativom nekoliko građana istakla se misao da se u Nikšiću otvori jedna štamparija u prosvjetne svrhe. Ta je misao našla povoljna odziva među ostalijem građanima koji su odmah izabrali odbor da tu svetu misao i u djelo izvedu. Pošto je prethodna dozvola dobila i štampariju, to je sad vrijeme da društvo stane na zakonitu nogu, pa je stoga sastavilo društveni Ugovor po kojemu će se ravnati”. DACG, MUD, 1898, f. 106, 409, 497.

²³⁸⁰ „Nekolicina zamisliše – mnozina složno prihvatise, bratski priskočiše, a Knjaz Nikola, Premilostivi Gospodar kome je prosvjeta dnevno-noćna briga visoko zaštititi, blagonaklono usvoji, velikodušno darova – to je ukratko istorija naše nove štamparije”. *Glas Crnogorca*, broj 9, 1898, Cetinje, 28. februar 1898, 2–3. Štamparija u Nikšiću.

²³⁸¹ „Nikšićka štamparije, koja se podiže akcijama napreduje vidljivo. Do malo dana biće gotova da započne svoj blagosloveni rad”. *Glas Crnogorca*, broj 11, 1898, Cetinje, 14. mart 1898, 2–3.

²³⁸² *Prosvjeta*, IX, 1898, 474. „Ko je prije 26 godina imao priliku proći kroz Nikšić, da pročitao gornje riječi u natpisu, čisto bi stao dvoumiti: da li je zaista moguće, da u onom Nikšiću, u kojem u godini 1872. i poslije do rata nebješe gotovo pismenog čovjeka, a kamo li škole, da danas postoji štamparija... Koliko se napredovalo može se suditi po tome, što u varoši i okolini nikšićkoj ove će godine biti 7–8 škola. K ovome kulturnom napretku evo se pridruži još i uređenje akcionarske jedne štamparije, u kojoj se štampa jedan list „Nevesinje”.”

²³⁸³ Mirčeta Đurović, *Pokušaj stvaranja akcionarskih društava u crnoj Gori do kraja XIX vijeka*, Istorijski zapisi, godina XI, knjiga XIV, sveska 1–2, Titograd, 1958, 132.

– 6. decembar 1900), štampala do kraja 1902. desetak knjiga i publikacija, kada je nastao prekid u radu do 16. aprila 1906, kada je ponovo nastavila svoju djelatnost. Tada je pokrenut časopis „Narodna misao”, čiji se prvi broj pojavio 3. septembra 1906. godine, a izlazila je do 9. septembra 1907. Osim pomenutog časopisa Štamparija je u periodu 1906–1907. štampala još dva lista: „Zemljoradnik” (3. septembar 1906 – 9. septembar 1907) i „Trgovački list” (1. mart 1907 – 15. jul 1907), kao i nekolike brošure.²³⁸⁴

Osim pomenutih državnih i akcionarskih, bilo je i stranih privatnih štamparija. Oni su svoje usluge reklamirali u državnim crnogorskim glasilima. Tako je Karlo Đilen obavještavao stanovništvo 1890. godine da je nabavio novo knjigovezačko sredstvo, i da mu se jave svi oni koji želi svoje knjige lijepo da ukoriče u koži. Radio je u čvrstoj markiranoj teli i protokole, crkvene i školske knjige po najumjerenijim cijenama.²³⁸⁵ Preko oglasa se mogao poručiti iz Lajpciga fabrikant od: pisaceg živopisnog i crtačkog pribora, grafitnih tabli i legištera, kutije za pera, kutije za tuš, rajscajga (šestara), kuverata za pismo i pisaćih knjiga.²³⁸⁶

Dok je u periodu 1865–1877. godine, izuzimajući godišnjak „Orlić” (1865–1870), prvi crnogorski nedjeljni list „Crnogorac” (1871–1873), „Glas Crnogorca” (1873–1922), „Crnogorka” (1871), objavljeno 6 zvaničnih izdanja (naredbi, zakona, proglasa), 3 udžbenika za osnovne škole, 10 radova iz književnosti,²³⁸⁷ dotle vrijeme nakon Berlinskog kongresa karakteriše značaja izdavačka aktivnost. Ona pokazuje ukupni društveni život, koji se odnosi na rad organa uprave, prosvjetu, kulturu. Tu se u periodu 1879–1915. ubrajaju periodična izdanja (listovi, časopisi, kalendari), godišnjaci, zvanična izdanja (pravilnici, zakoni, naredbe, izvještaji, uputstva i dr.) ukupno raznih službenih izdanja 587, udžbenika 100, djela iz književnosti 129, rasprava različite sadržine 86.²³⁸⁸ Manji broj izdanja je objavljen u Nikšiću i Podgorici, a većina na Cetinju. Uočava se da se ova djelatnost svake godine uvećavala.

Nakon 14 godina pauze Sundečić je pripremio posljedni godišnjak „Orlića” za 1885. godinu. Sadržao je kalendarski dio, šematizam organa državne uprave, pjesme, prevode.²³⁸⁹ Da bi se nastavila tradicija Milakovićeve „Grlice”, pod uredništvom Lazara Tomanovića pokrenut je kalendar-godišnjak pod istim nazivom, za godine 1889–1893, 1896–1897. Osim kalendarskog i

²³⁸⁴ Dušan Martinović, *Crna Gora u Gutenbergovoj galaksiji*, 178–180.

²³⁸⁵ *Glas Crnogorca*, broj 15, 1890, Cetinje, 7. april 1890, 4.

²³⁸⁶ *Glas Crnogorca*, broj 12, 1880, Cetinje, 22. mart 1880, 4.

²³⁸⁷ Dušan Vuksan, *Pregled štampe u Crnoj Gori 1834–1934*, Cetinje, 1934, 8–48.

²³⁸⁸ Đoko Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 239.

²³⁸⁹ Niko Martinović, *Razvitak štampe i štamparstva u Crnoj Gori 1493–1945*, 196.

zvaničnog materijala, za prvih pet godina, objavljivao je članke iz medicine, istorije, poljoprivrede, djela iz književnosti. Za posljednje dvije godine, osim kalendarskog dijela i istorijskog, nije imao drugih priloga.²³⁹⁰ I drugi listovi koji su izlazili predstavljaju izraz kulturnih i političkih potreba crnogorskog društva. Osim ovih početkom XX vijeka izlazili su i „Pravoslavni džepni kalendar” (1901), „Lovćen” (1902), „Zeta” (1908–1914), „Zahumlje” (1908–1909), „Poljoprivredni kalendar” (1910), „Đački kalendar” (1909), „Državni kalendar” (1907–1914).²³⁹¹

U Nikšiću su izlazili pomenutu nedeljni listovi „Nevesine” (6. maj 1898 – 20. januar 1899) i „Onogošt” (13. maj 1899 – 6. decembar 1900). „Nevesinje” je osim političkih članaka i dopisa, objavljivao i domaće vijesti, djela iz književnosti, razne bilješke, bibliografske preglede. „Onogošt” je bio list za politiku i književnost, pod uredništvom Steva Vrčevića. Izlazio je svakog četvrtka na četiri strane. List je bio više okrenut unutrašnjoj politici, društvenim i ekonomskim temama, prosvjeti, crkvi, državnim svečanostima. Zbog oštih napada na politiku Austrije, malog broja pretplatnika i ovaj list je ubrzo prestao da izlazi. Iako su relativno kratko izlazili oba lista su imali značajnu ulogu u razvoju štampane misli u Nikšiću i Crnoj Gori. Njihov značaj se ogleda u pravcu pokušaja afirmacije crnogorske inteligencije da se bavi aktuelnim temama iz kulturnog i političkog života.

U decembru 1881. godine u „Glasu Crnogorca” se uputio poziv na pretplatu za novi list „Barjaktar”,²³⁹² dok je krajem decembra 1883. godine bio poziv na pretplatu za „Crnogorku”, list za književnost i zabavu,²³⁹³ (prvi broj je izašao u januaru 1884. godine).²³⁹⁴ Lazar Tomanović je pozivao na pretplatu za novi književni list „Nova Zeta”, krajem decembra 1888. godine. Njen cilj je bio da proučava, tumači, njeguje i donosi iz Crne Gore i susjednih krajeva „*umjetne i narodne umotvorine, zemljopisne i narodopisne slike, istorične crte*” lijepu književnost, pa su se molili svi književnici da šalju po jedan primjerak svojih djela.²³⁹⁵ „Nova Zeta” je izlazila do 1891, a imala

²³⁹⁰ Đoko Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 241. Kalendar crnogorski „Grlica” za 1891. godinu koštao je 34 novčića. U njemu se moglo naći osim kalendarskog dijela, i knjaževski Dom crnogorski i Carski Dom ruski, vojna, građanska i crkvena poglavarsva u Crnoj Gori i svi važniji događaji, koji su se u državi dogodili 1890. godine. *Glas Crnogorca*, broj 51, 1890, Cetinje, 15. decembar 1890, 2.

²³⁹¹ Niko Martinović, *Razvitak štampe i štamparstva u Crnoj Gori 1493–1945*, 197. Đoko Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 241.

²³⁹² *Glas Crnogorca*, broj 49, 1881, Cetinje, 6. decembar 1881, 4.

²³⁹³ *Glas Crnogorca*, broj 52, 1883, Cetinje, 25. decembar 1883, 4.

²³⁹⁴ *Glas Crnogorca*, broj 2, 1884, Cetinje, 8. januar 1884, 3.

²³⁹⁵ *Glas Crnogorca*, broj 52, 1888, Cetinje, 25. decembar 1888, 4.

je pretplatnike iz raznih zemalja u okruženju, ali i Evrope, Sjeverne i Južne Amerike.²³⁹⁶ Časopis „Prosvjeta” je najprije bio list Knjaževskog ministarstva prosvjete i crkvenih djela, a od 1889. do 1891. izlazi kao mjesečnik, pod uredništvom Jovana Pavlovića, a u periodu 1892–1895. pod uredništvom Jovana Sundečića, kao „list za crkvu, školu i pouku”. Časopis je u vremenu 1891–1901. javlja sa podnaslovom: *list za crkvu i školu, pod uredništvom Jova Ljepave*.²³⁹⁷ Kancelarija Ministarstva prosvjete i crkvenih djela obavještavala je da će novi list „Prosvjeta” biti službeni list Mitropolije crnogorske i Ministarstva prosvjete. U njemu su bila dva dijela: službeni dio, u kojem se donose zakoni, naredbe, pravila, uputstva, raspisi i uopšte sva zvanična saopštenja Mitropolije crnogorske i Ministarstva prosvjete; i neslužbeni dio, koji je donosio poučne, popularno pisane članke iz svih struka prosvjete, naročito iz predmeta, koji se tiču crkve i religioznog morala, škole, nastave i vaspitanja.²³⁹⁸

Društvo „Gorski vijenac” pokrenulo je 1894. književni časopis „Luča”, koji je izlazio mjesečno sve do kraja 1900. godine. Imao je razmjenu oko 90 listova iz raznih država. Objavljivao je tekstove iz književnosti, nauke i umjetnosti. Nakon spajanja „Cetinjske čitaonice” i „Gorskog vijenca”, časopis „Luča” je prestao sa izlaženjem, a osnovan je novi časopis „Književni list”, koji je izlazio tokom 1901. i 1902. godine. Osam godina nakon ovoga nije bilo književnih časopisa u Crnoj Gori.²³⁹⁹

Početkom XX vijeka pokrenut je veći broj nedeljnih i drugih informativnih listova. U Nikšiću je pokrenut nedeljni opozicioni list „Narodna misao” u periodu septembar 1906. – septembar 1907, pod uredništvom Jovana Nikolića.²⁴⁰⁰ Nedeljni list „Slobodna riječ” počeo je izlaziti početkom 1907. u Podgorici sa zadatkom odgovora na razne napade na crnogorski režim.²⁴⁰¹ Na Cetinju je krajem juna 1908. počeo izlaziti poluzvanični list „Cetinjski vjesnik”, dva puta nedeljno do oktobra 1913, kada je zbog zabrane ulaska lista u Austrougarsku, osnovan novi list „Vjesnik” sa trajanjem do 1915. godine.²⁴⁰² Na Cetinju su još izlazili „Dnevne novosti”, „Telegrafske vijesti”, „Najnovije telegrafske vijesti”, „Dnevni list”.²⁴⁰³

²³⁹⁶ Dušan Vuksan, *Pregled štampe u Crnoj Gori 1834–1934*, Cetinje, 1934, 101–102. Niko Martinović, *Razvitak štampe i stamparstva u Crnoj Gori 1493–1945*, 143.

²³⁹⁷ Dušan Vuksan, *Pregled štampe u Crnoj Gori 1834–1934*, Cetinje, 1934, 125–133.

²³⁹⁸ *Glas Crnogorca*, broj 9, 1889, Cetinje, 26. februar 1889, 4.

²³⁹⁹ Perko Vojinović, *Crnogorska inteligencija od polovine XVIII vijeka do 1918. godine*, Nikšić, 1989, 143.

²⁴⁰⁰ Dušan Vuksan, *Pregled štampe u Crnoj Gori 1834–1934*, Cetinje, 1934, 52.

²⁴⁰¹ Đoko Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 245.

²⁴⁰² Dušan Vuksan, *Pregled štampe u Crnoj Gori 1834–1934*, Cetinje, 1934, 54–56.

²⁴⁰³ Đoko Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 245.

„Le Droit d Auteur”, oficijelni organ međunarodnog udruženja za zaštitu književne i umjetničke svojine, koji je izlazio u Bernu, poslao je okružnicu svim državama sa pozivom da pristupe konvenciji od 6. septembra 1886. Notom od 11/23. februara 1893. ministar spoljnih poslova Crne Gore saopštio je švajcarskom federalnom Savezu stupanje Crne Gore u međunarodno udruženje za zaštitu književne i umjetničke svojine od 1. jula sljedeće godine. Sa Crnom Gorom u ovom udruženju učestvovalo je 12 država.²⁴⁰⁴ Pošto Crna Gora nije imala sa Francuskom ugovor o zaštiti intelektualne svojine, uprava „Glasa Crnogorca” se obratila Emilu Zoli, kako bi dozvolio da se prevede njegov roman „La reve”. Zola je prihvatio i zauzvrat tražio da mu se pošalje jedan primjerak prevoda, kada bude izašao.²⁴⁰⁵

Pomenimo i da je na Cetinju 1895. osnovana Srpska književna zadruga.²⁴⁰⁶ U Srpsku književnu zadrugu za 1895. godinu za IV-to kolo upisala su se kod Pavla Popovića 93 člana, i to osnivača 51, i ulagača 42.²⁴⁰⁷

²⁴⁰⁴ *Glas Crnogorca*, broj 16, 1893, Cetinje, 17. april 1893, 3.

²⁴⁰⁵ *Glas Crnogorca*, broj 19, 1888, Cetinje, 8. maj 1888, 3.

²⁴⁰⁶ Sa uplatom su se prijavili: Mitropolit Mitrofan Ban, Vaso Piper s Cetinja, vojvoda Ilija Plamenac, ministar vojni, Ilija Bojović, brigadir adutant, Čitaonica cetinjska, Lazar Perović, profesor, Radoje Roganović, glavni državni blagajnik, Ilija Hajduković, upravitelj vojne laboratorije cetinjske, Pavle Plamenac, brigadni adutant, Simo Popović, upravitelj Primorja, Gavro Vuković, ministar spoljnih poslova, arhimandrit Mihailo Cerović, Jovo Ljepava, biblioteka Gimnazije i Bogoslovsko učiteljske škole, Marko Vukotić, član velikog suda, Cetinjska osnovna škola, Vasilj Đinovski, živopisac Podgorica, Lazar Tomanović. Ulagачi su bili: Marko Begović, kapetan Komanski, Andrija Jovičević, učitelj iz Polja, Aleksa V. Martinović, gimnazist, Petar Majić, gimnazist, Milutin Bracanović, gimnazist, Krsto Vujinović, gimnazist, Jovo Gerun, trgovac, Vuko Lepetić, gimnazist, Lazar Damjanović, gimnazist, Čedomilj Pavić, gimnazist, Jovo Dreč, apotekar. *Glas Crnogorca*, broj 1, 1895, Cetinje, 5. januar 1895, 3.

²⁴⁰⁷ *Glas Crnogorca*, broj 13, 1896, Cetinje, 30. mart 1896, 4. „Za osnivače su se upisali: Kapetan pivski Obren Niković, Milan Niković, artiljerijski oficir, komandir Mitar Martinović, sekretar, Niko Tatar, sekretar ministar unutrašnjih djela, Šako Filipović, sterješina Cetinjske telegrafске stacije, Jovo Ljepava, Biblioteka gimnazije i Bogoslovsko Učiteljska škola, Pavle Vujisić, sekretar Velikog Suda, Ilija Hajduković, upravitelj vojne Laboratorije, društvo cetinjske čitaonice, Vaso Piper, trgovac, Blažo Bošković, ordonans oficir Knjaza, protodakon Filip Radičević, sekretar Mitropolije, Radoje Roganović, glavni državni blagajnik, Mitropolit Mitrofan Ban, Andrija Vukotić, sekretar ministarstva inostranih djela, Marko Vukotić, član Velikog Suda, Milo Kovačević, profesor, vojvoda Simo Popović, upravitelj Crnogorskog Primorja, kapetan Ivo Đonović, upravitelj vojne laboratorije Obodske, dr Petar Miljanić, šef saniteta, Julijana Petković, Miloš Radović, vojni kapetan, Nikola Mitrović, vojni poručnik, Stevo Vujanović, starješina pošta i telegrafa u Podgorici, Ilija Vuletić, sekretar ministarstva inostranih djela, Lazar Mijušković, Crnogorski konsul u Skadru, Slavomir Đurković, adutant Knjaza, vojvoda Božo Petrović, ministar Predsjednik, vojvoda Gavro Vuković, ministar inostranih djela, Niko Matanović, ministar finansija, Savo Radulović, sekretar varoške uprave, Cetinjska osnovna škola, Carice Marije devojački Institut, Đuro Popović, glavni školski nadzornik, Andrija Jovanović, učitelj, Lazar Tomanović, urednik Glasa Crnogorca, Miraš Vukić, učitelj, vojvoda Ilija Plamenac, ministar vojni, Nikola J. Debelja, Milo Jovović, Srpska narodna čitaonica, u Baru, Milovan V. T. Džaković, Lazar Perović, profesor, protojerej Jovan Sundečić, počasni sekretar Knjaza, Jovo Martinović, upravitelj artiljerije, Pavle Popović, profesor, Minja Radonjić trgovac s Andrijevice, dr Stevo Ognjenović, Luka Jovović, učitelj, Milo Cerović, ordonans oficir.

Za ulagače su se upisali: Filip Kovačević, profesor, Vido L. Ivanišević, trgovac, Aleksa V. Martinović, gimnazist, Jovan Golubović, gostioničar, Niko Vitorović, trgovac, Ivo Š. Pejović, barjaktar Stevan Pajičković, sekretar varoške uprave, Podgorica, Miro Glomazić, gimnazist, Jovan Pejović, gimnazist, Milo Martinović, sekretar Velikog Suda, Pero Popović, ekonom bolnice Danilo I, Jovo Dreč, dvorski apotekar, Lazar Matlijević, gimnazist, Dušan Petković, gimnazist, Lazar Damjanović, gimnazist, kapetan Uroš Šaulić, Jovo Gerun, član uprave cetinjske, Hamza-

Ljekar Milan Jovanović Batut izdao je šest brojeva časopisa „Zdravlje”, prvog stručnog lista u Crnoj Gori, u svrhu zdravstvenog obrazovanja naroda. Cetinjski učitelji pokrenuli su 1905. stručni list „Učiteljski list”, pod uredništvom Đura Špadijera, koji je izlazio godinu dana.²⁴⁰⁸ Nedostatak materijalnih sredstava, stručnog kadra uticali su na kvalitet i kratkotrajno izlaženje. Osim ovih stručnih listova početkom XX vijeka izlazili su i: „Trgovački list”, „Zemljoradnik”, „Domaći list”, „Službeni list”, „Opštinski glasnik”, koji sublimiraju napore prosvjetnih i zdravstvenih radnika u unapređenju društvenog života Crne Gore.²⁴⁰⁹

Izdavačka djelatnost poslije 1878. godine karakteriše ukupne kulturno-prosvjetne prilike u zemlji. Periodična izdanja javljaju se kao listovi, časopisi, almanasi, kalendari, godišnjaci. Tu su bila i službena izdanja u vidu zakona, propisa, pravilnika, naredbi, raspisa, i dr. za potrebe Ministarstva unutrašnjih djela. Školski udžbenici, djela iz književnosti, stručne rasprave izdavani su za određene potrebe. Osnivanje većeg broja časopisa iz različitih oblasti nauke i umjetnosti nije bila moguće prije rata usljed nerazvijenih materijalnih, kulturnih i prosvjetnih uslova. Veća potreba za kulturnim uzdizanjem javila se 1879. godine kada je vidimo osnovano nekoliko značajnijih časopisa i listova. Od 1879. u Crnoj Gori izašlo je oko dvadesetak almanaha, kalendara i godišnjaka. Koliko je štampa imala uticaja na način pisanja, uređivanja, izdavanja, koliki su podaci o tiražu i broju pretplatnika na listove i časopise, kako je štampa uticala na svijest crnogorskog čovjeka, ne može se sa sigurnošću ustanoviti, iako bi takvi podaci bili od značaja za utvrđivanje odnosa između štampe i čitalaca u crnogorskoj sredini. Povećanje broja stanovnika svakako je doprinosilo i većem tiražu časopisa i listova. Poznato je da je „Glas Crnogorca” krajem

beg Mušović, ordonans Knjaza, monah Ničifor Simonović, bogoslov, Milovan Medenica, zastupnik oružanog kapetana, Kolašin, Mitar Vukčević, dr Lujo knez Vojinović, Vuko Vuletić, predsjednik opštine cetinjske, Andrija Jovičević, učitelj riječki, Marko Tomašević, sekretar uprave Državne Štamparije, pop Risto Popović, učitelj spuški, Andrija Rađenović, upravitelj učitelj barski, Pavle Vučinić, trgovac iz Skadra, Nikola Vučinić, Đuro P. Vrbica, Jaša A. Nenadović, Josif M. Španjol, Marko Vukosavović, učitelj, Vuko Lepetić, gimnazist, Jagoš Velimirović, sekretar Uprave artiljerije, Risto Tamindžić, trgovac, Risto Mišković, Miloš Katić, profesor, Blažo Milanović, gimnazist, Veljko Popović, gimnazist, Uroš Baltić, gimnazist, Niko Jovičević, gimnazist. Ove godine je bilo 11 upisanih više nego prethodne godine.” Osnivači Srpske književne zadruge za 1899. godinu bili su: Mitropolit Mitrofan, vojvoda Božo Petrović, predsjednik Državnog savjeta, vojvoda Gavro Vuković, ministar inostanih djela, vojvoda Simo Popović, ministar prosvjete, Biblioteka Bogoslovsko-učiteljske škole, Vaso Piper, trgovac, Ilija Vuletić, sekretar Ministarstva inostranih djela, Đuro Popović, glavni školski nadzornik, Pavle Vujisić, sekretar Velikog suda, Milovan Džaković, okružni kapetan Podgorice, Jevto Petković, sekretar Ministarstva unutrašnjih djela, Pavle Plamenac, poručnik, Jovan Ljepava, upravnik Gimnazije i Bogoslovsko-učiteljske škole, Ivo Đurović, kapetan, Jovo Kovačević, Solun, Stevo Vujanović, telegrafist, Podgorica. Ulagači su bili: Vuko Vuletić, kapetan Stevo Raičković, dr Đorđe Marić, Đuro Andrić, Ivo Šutov Perazić, Veljko Popović, učenik IV razreda gimnazije. Glas Crnogorca, broj 3, 1899, Cetinje, 16. januar 1899, 3.

²⁴⁰⁸ Perko Vojinović, *Crnogorska inteligencija od polovine XVIII vijeka do 1918. godine*, Nikšić, 1989, 145.

²⁴⁰⁹ Đoko Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 248.

jula 1881. imao 203 pretplatnika, da bi taj broj 1886. bio smanjen na 120, odnosno 100 naredne 1887. U januaru 1906. broj je iznosio 600.²⁴¹⁰ List za književnost i zabavu „Crnogorka” 6. juna 1884. imao je svega 83 pretplatnika.²⁴¹¹ Stručni list „Prosvjeta” imao je 196 pretplatnika za 1899, uglavnom učitelja, dok je taj broj kasije bio neznatno veći i iznosio je 211 za Crnu Goru i 11 za inostranstvo.²⁴¹² „Nova Zeta” je po riječima urednika imala 1890. godine 700 pretplatnika, što više djeluje kao reklama, nego stvarni broj.²⁴¹³ Ovakvi podaci samo donekle karakterišu stepen prihvatanja domaćih listova od strane crnogorskih čitalaca sa različitim intelektualnim potencijalima ali i materijalnim mogućnostima. Napori u pravcu poboljšanja uslova rada i angažovanja inteligencije nijesu bili zanemarljivi, već su stvoreni dobri temelji za dalji razvoj ove kulturne djelatnosti u kasnijim izmijenjenim društvenim i političkim uslovima.

3.3.3. Knjižarstvo

Povoljnije društvene prilike, osnivanje novih škola, dolazak istaknutijih intelektualaca, usloveli su poslije 1878. godine pojavu prvih knjižara u Crnoj Gori. Tome je doprinosila svakako i uvećana izdavačka djelatnost. Stvoreni su i uslovi za organizovanje tržišta koje bi omogućilo osnivanje i omogućavanje postojanja knjižara koje bi se bavile trgovinom knjigama, časopisima, udžbenicima i dr.

Prvu knjižaru u Crnoj Gori otvorio je Jovan Pavlović februara 1879. godine u svom stanu na Cetinju. Zvanične crnogorske novine navode da je: „*potreba, da se jedna ovakva radnja otvori u državi bila očevidna.*” Urednik je smatrao da je do skoro knjiga bila „*nepoznata roba*” u Crnoj Gori, i time je pravdao otvaranje knjižare.²⁴¹⁴ U Pavlovićevoj knjižari prodavale su se raznovrsne knjige iz istorije, poljoprivrede, rječnici, djela iz književnosti, djela na njemačkom i italijanskom jeziku, sanovnik.²⁴¹⁵ Njegova Knjižara nudila je svojim kupcima i fotografije. Tako ste u njoj

²⁴¹⁰ Pero Šoć, *Prilozi za kulturnu istoriju Crne Gore*, Beograd, 1939, 16.

²⁴¹¹ *Crnogorka*, 1884.

²⁴¹² *Prosvjeta*, 1889, 338.

²⁴¹³ Dušan Vuksan, *Pregled štampe u Crnoj Gori 1834–1934*, 101–103.

²⁴¹⁴ *Glas Crnogorca*, broj 7, 1879, Cetinje, 3. mart 1879, 3, 4.

²⁴¹⁵ „Carić”, „calendar”, „Čovječije tijelo”, „Hljeb što ga ijemo”, „Dječije radovanje”, „Računica za 6-ti razred”, „Računica za 5-ti razred”, „Računica za 4-ti razred”, „Računica za 3-ti razred”, „Računica za 2-ti razred”, „O čuvanju zdravlja”, „Djevojački svijet”, „O gajenju krtole”, „Ženski zabavni”, „Fizika”, „Opšta i posebna nauka o poljodjelstvu”, „Mali katihizis”, „Srednji katihizis”, „Kratki katihizis”, „Uputstvo za prvu nastavu djece u vjeri”, „Srpska narodna osnovna škola”, „Česnica”, „Radovanov car”, „Dani odmora”, „Šareni svijet”, „Hemija”, „Uredbe za srpske narodne škole”, „Zoologija”, „Botanika”, „Mineralogija”, „Pjevanija u tvrdijem koricama”, „Pjevanija u

mogli kupiti fotografiju knjaza Nikole za 2 fiorina, a isto tako i fotografiju knjeginje Milene. To su bile najskuplje slike, dok su druge koštale od 80 novčića do 1 fiorin i 60 novčića. Velika fotografija knjaza Milana je koštala isto 2 fiorina.²⁴¹⁶ Sljedeće godine u knjižari Jovana Pavlovića na Cetinju proširena je ponuda knjiga iz raznovrsnih oblasti.²⁴¹⁷ Pri knjižari je od juna 1879. godine bio jedan dio u kome su se nalazile starije knjige, takozvano antikvarno odjeljenje. U ovom odjeljenju kupovale su se i prodavale knjige obično ispod njihove prve cijene. U posebnim

mekijem koricama", „Dečanski prvenac", „Gogolj", „Mrtve duše", „Postupak pri nastavi u računu", „Sanovnik mali", „Svetkovina Knj. Mil. Obrenovića", „Bibl. Povjesti nov. zavjeta", „Jagnešće", „Kraljević Marko", „Pjesme po Srijemu", „Draga", „Pripovjetke Vl. Đorđevića", „Pitanja, kako se sastavljaju", „Baštovan", „Pripovjetke Mil. Šapčanina", „Mama grofica", „Postupak pri nastavi u običn. razlomc.", „Čestitke", „Ko griješi, rob je grijehu", „Naša zemlja", „Sv. I", „Sv. II", „Uveo listak", „Mala biblioteka", „Pčele", „Kočina Krajina", „Uspomene iz Poljske revol.", „Zbirka narod. Pjesama", „Mala katavasija", „O difteriji", „Pjesma slavi i pobjedi", „Nastava u srp. Jeziku", „Šest kagiforn priča", „Taras Buljba", „Album humor slika", „O čovjeku", „Socijalna demokratija", „Grobar", „O uzrocima pojava u org. prirodi", „Zimonića porijeklo", „Zemljopis za srpske nar. škole III IV razred", „Katavasija velika", „Rječnik srpsko-njemački", „Sočivica", „Barjaktar Bojana", „Oblici srp. Jezika", „Rad i I razredi osnovne škole", „Što Dilka navikla", „Epemit u Rusiji", „Prijedlog Bogdana Kuzmanovića", „Ribarka", „Emil", „Kula Baja Pivljanina", „Ideje", „Novi pakao", „Srbobranke", „Izvod iz staro-slov. gramatike", „Izvod iz srp. gramatike", „Narodni prijatelj", „Predavač", „Pjesme Milenkove", „Frieše Fire", „Sreća u braku", „Faust", „Pjesme Mite Popovića", „Stari glumac", „Deklamator", „Staro vrijeme, stari običaji", „Pravila Sv. Apostola", „Uputstvo za predavanje Bukvara", „Izjašnjenje sv. liturgije", „Spomoćna knjiga crkv. pojanja", „Pogledi u prasnijet", „Gimnastika", „Pjesme u dva glasa", „Dan i noć", „Šumadinče", „Šematizam", „Boj kod Morata", „Roman sirom, mladića", „Crnogorska vila". *Glas Crnogorca*, broj 10, 1879, Cetinje, 24. mart 1879, 4.

²⁴¹⁶ Ostale fotografije su bile, na primjer: „Polazak knjaza Nikole na vojsku", „Knjaz Nikola (litografija)", „Veliki knez Nikola Nikolajević", „Srpske vojskovođe u velikom i malom formatu", „Oslobodioci istočnih Slovena", „Vodi i junaci Srpskog ustanka", „Boj na Vučjem dolu", „Bitka u Glavskom dolu", „Ustaši brane jedno selo kod Trebinja", „Bitka kod Bileće", „Boj na Trešici", „Hercegovačko roblje vraća se na svoja ognjišta", „Miloš Obilić", „Miletić", „Dositej Obradović", „Zmaj Jovan Jovanović", „Hadžić Ant.", „Teklija Sava", „Sterija Popović", „Knez Lazar", „Ban Strahinja", „San Kraljevića Marka", „Vladika Arsenije", „Dr. Jovan Subotić", „Majka Božja", „Sv. Đorđija", „Kornelije Stanković" *Glas Crnogorca*, broj 13, 1879, Cetinje, 14. april 1879, 4.

²⁴¹⁷ „Grammaire de la Langue Serbo-Croate par A. Parčić", „J. B. Feuvrier", „Istorija umnoga razvitka Jevrope. Napisao Dž. U Dreper", „Povrtarstvo za školu i narod napisao dr Đorđija Radić", „Životi i djela velikih ljudi iz svijeh naroda, Sabrao i uredio M. Đ. Milićević". „Sva tri djela", „Kućevni ljekar ili najvažnija uputstva pri liječenju svijeh bolijesti kao i za očuvanje zdravlja. Sastavio dr N. Srijemac", „Istorija svijeta za narod i školu. Napisao Stojan Bošković", „Je li moralo biti? Pripovijetka od K. Detlava", „Novina. Roman I. S. Turgenjeva. Oba dijela", „Psalmi Davidovi. Preveo Đuro Daničić", „Učitelj ruskog jezika. Iznova prerađeno djelo po metodi, Robertsona od A. Vasiljevića", „Grieh i kajanje. Roman iz vremena Španjolske inkvizicije od A. Braseta i J. Koven. Sva četiri djela", „Našljedstvo. Pripovijetka od Henrika Čoke", „Pripovijetke Đ. Jakšića. (Sin sijedoga Gamze. Na mrtvoj straži. Sužanj, Nevjerna Tijana i Kraljica. Srpsko čobanče. Sva četiri djela)", „Prva ljubav. Novela Ivana Turgenjeva", „Četovanje. Pripovijetka od Marlinskog", „Mračna kuća. Amerikanski roman", „Pripovijetke Mavra Jokaja (Kruna i mirta. Tripit Bog pomaže. Smrtna presuda.)", „Abdalah. Arapska pripovijetka. Napisao Edvardo Labulej", „Put oko svijeta za osamdeset dana. Od Julija Verna", „Dječija zabava u slici i riječi", „Vjerenica crnogorska. Novella Mih. Polita Desančića. Drugo izdanje", „Kotarčica cvijeća. Pripovijetka za staro i mlado", „Rukavica. Roman iz ingliškoga društvenog života", „Prognanstvo španjske kraljice Izabele, ili tajne dvora madridskog", „Istorični roman. sve 28 svezaka", „Badnjak. Darak dobroj djeci", „Enoh Arden od Tenisna. Prijevod Zmaj Jovana Jovanovića", „Orao", „Srpski soko", „Pančevac", „Carić", „Nova Ružica srpski narodni kalendar za 1880", „Srpski ljetopisi svi od 1858 (knj. 98) pa do g. 1877 (knj 120)" *Glas Crnogorca*, broj 12, 1880, Cetinje, 22. mart 1880, 4.

slučajevima ako se neka knjiga vrlo rijetko nalazila, a ima veliku vrijednost, onda se ona kupovala i prodavala po većoj cijeni. Knjižara je i otkupljivala knjige.²⁴¹⁸

Knjižaru je kasnije 1880. preuzeo Miloš Dragić, štampar sa Cetinja, koji je snabdijevao škole udžbenicima.²⁴¹⁹ Na Cetinju je krajem 1889. godine počela sa radom knjižara M. Ivaniševića, koja je razvila širu prodajnu mrežu, sa izdavačima u Novom Sadu i Pančevu.²⁴²⁰ Na Cetinju je u aprilu 1896. radila knjižara Državne štamparije, koja je radi stimulisanja prodaje na prodanih deset knjiga poklanjala jedanaestu. Ministarstvo je krajem decembra iste godine zaključilo ugovor sa knjižarom o prodaji udžbenika školama.²⁴²¹ Dvije godine kasnije počela je sa radom prva povlašćena knjižara na Cetinju P. Kaluđerovića.²⁴²² Uprava štamparije predlagala je Ministarstvu prosvjete da se otvori državna knjižara, da se knjige ne bi prodavale u mješovitim prodavnicama. Takođe je predlagano da se razmjenjuju knjige, i da se omogući jeftinija nabavka knjiga.²⁴²³ Knjižara Kaluđerovića imala je 1899. agente za pretplatu u Kotoru i Beogradu. Nakon godinu dana u njoj su prodavane sve knjige Državne štamparije, a poslovala je i sa drugim knjižarama u Crnoj Gori.²⁴²⁴ Pošto je bila povlašćena knjižara, za svoj rad odgovarala je Ministarstvu prosvjete, i bila je u obavezi da snabdijeva sve škole knjigama. Ona je imala isključivo pravo prodaje knjiga

²⁴¹⁸ „Ljetopis za 1873, 1872, 1871. i 1870”, „O slobodi od Džona St. Milja”, „Opsada Fiorencije 5 komada”, „Istočno pitanje i Srbija od Đ. S. S”, „Škola i život od S. Popovića”, „Ratna pjevanja o najnovijoj borbi srpsko-crnogorskoj I, II”, „Pravoslavna crkva u Dalmaciji od N. Popova”, „Oblici srpskoga jezika od Đ. Daničića I. kom. II. kom”, „Primjeri srpsko-slavenskoga jezika od V. S. Karadžića”, „Bibliografija Hrvatska dio I”, „Pravitelstvujući sovjet serbski od V. S. Karadžića I, II”, „Dika crnogorska od S. Milutinovića”, „Istorija crkve srbske od N. Begovića”, „Srpsko-dalmatinski magazin knjiga XXX. I. II. XXVII”, „Arhiv za povjesnicu jugoslovensku knjiga VI. VII”, „Marko Avrelije car rimski od D. Matica”, „Zakonik knjaza Danila”, „Radišu bog pomaže od Mihovila Pavlinovića”, „Baštovan od Pavla Bibića”, „Manifest Komunističke partije”, „Spomenici srpski od 1395 do 1423 od Međa Pucića”, „Priroda i razum”, „Jugoslavenske težnje”, „Le Rivoluzioni d’ Italia di L. C. Chassin”, „Adolfo Disterveng M. Đ. Miličevića”, „Uzroci i posljedice Franceske revolucije od M. Neškovića I. II”, „Srpska narodna škola od S. Popovića”, „Marka Tulija Cicerona”, „Putničke crte od Vladana Đorđevića”, „Rukopisi dubrovački XV. I XVI. II knjiga”, „Nekoliko članaka Svetozara Markovića”, „Kratki crkveni ustav”, „Higijena ili nauka o zdravlju od M. Jovanovića”, „Obrana Pravoslavlja od J. Vukadinovića”, „Zvonimir kralj hrvatski od J. Subotića”, „Cosmos popolare spiegazione dei fenomeni naturali”, „Odmalidin. Kalendar 1869”, „Leposava i njeno gubilište od Jos. Podgradskog”, „Jestastvenica M. Fračkovića”, „Vila ostrožinska od Utješinovića”, „Magazin od 1868”. *Glas Crnogorca*, broj 24, 1879, Cetinje, 30. jun 1879, 4.

²⁴¹⁹ Niko Martinović, *Razvoj bibliotekarstva u Crnoj Gori od Petra II Petrovića Njegoša do 1945*, Cetinje, 1965, 55.

²⁴²⁰ Osim „Grlice” u prodaji u knjižari Ivaniševića na Cetinju su bili i kalendari za 1891. godinu: „Orao”, „Veliki godišnjak”, „Godišnjak” (veliki kalendar), „Godišnjak” (kalendar), „Ružica”, „Domišljan”, „Soko”, „Polazećenik”, „Crnogorac”, „Bosanc”, „Zidni kalendar”. *Glas Crnogorca*, broj 51, 1890, Cetinje, 15. decembar 1890, 4. „Grlica”, kalendar crnogorski sa šematizmom za 1892. godinu, mogao se kupiti isto za 34 novčića u knjižari Marka Ivaniševića na Cetinju. *Glas Crnogorca*, broj 13, 1892, Cetinje, 28. mart 1892, 4. Kalendar za sljedeću godinu u istoj knjižari mogao se kupiti po cijeni od 30 novčića. *Glas Crnogorca*, broj 52, 1892, Cetinje, 24. decembar 1892, 4.

²⁴²¹ Đoko Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 260.

²⁴²² DACG, MP, 1898, f. 32, 858.

²⁴²³ DACG, MP, 1898, f. 32, 141.

²⁴²⁴ Prosvjeta, 1899. DACG, GŠN, 1900, 372.

školama. Na ovaj način počinje regulisanje pitanja rada knjižara u Crnoj Gori.²⁴²⁵ Do osnivanja državne knjižare nije došlo, pa je 1903. godine knjižara Kaluđerovića dobila koncesiju na knjižarsku djelatnost do avgusta 1906. godine.²⁴²⁶ Tri godine kasnije postojale su dvije knjižare, da bi potom bile osnovane i knjižare A. Rajnvajna i Martinović – Ivanišević, koja se 1913. nazivala „Dvorska knjižara Vida N. Martinovića”.²⁴²⁷

Iste godine kada je na Cetinju Jovanović otvorio prvu knjižaru u Crnoj Gori, u Nikšiću je 1879. godine počela da radi knjižara u sklopu mješovite trgovine braće Šobajić. Knjižara braće Šobajić je 1885. godine imala poslovne odnose sa izdavačima iz okruženja poput braće Popović iz Novog Sada, braće Jovanović iz Pančeva i Valožića iz Beograda.²⁴²⁸ Prva prava knjižara u Nikšiću je otvorena u septembru 1899. godine od strane Nika Ivanovića.²⁴²⁹ Knjižare su se obavještavale, kako bi na vrijeme naručile, da je poslije punih pedeset godina ponovo u štampi „Grlica”, kalendar crnogorski sa šematizmom pod uredništvom Lazara Tomanovića.²⁴³⁰

Knjižara Kaluđerović sa Cetinja 1899. sklopila je sporazum sa K. Stanićem o otvaranju knjižare u Podgorici. Početkom XX vijeka u Podgorici su otvorene i druge knjižare – 1909. Brkovića i kompanije, 1913. K. Stanića, P. Vukotića i kompanije i Runda i Zagore, u Baru 1911, Kolašinu 1913. godine.²⁴³¹ Početkom XX vijeka radilo je nekoliko knjižara u Beranama, Pljevljima, Andrijevići. Knjige su dobijane i iz zemalja u okruženju.

Sudeći po oglasima u zvaničnim crnogorskim novinama, izbor knjiga u navedenom periodu je bio dobar. Preko književnih oglasa i književnih vijesti stanovništvo se moglo informisati koje knjige uskoro izlaze iz štampe i kolika im je cijena.²⁴³² Javnost je u Crnoj Gori bila upoznata sa literaturom koja je izlazila u okruženju, pa su se na posljednjim stranama „Glasa Crnogorca” mogle vidjeti rubrike o izlasku iz štampe tada aktuelnih knjiga. Tako se početkom 1879. godine javnost obavještava da je iz štampe izašla knjiga „Od kuge”, kao i „Znameniti Bokelji”.²⁴³³ U crnogorskoj štampi moglo se pročitati i kakvi su planovi u okruženju koji se odnose na štampanje

²⁴²⁵ DACG, MP, 1899, f. 34, 1398.

²⁴²⁶ DACG, MP i CP, 1903, f. 20, 764.

²⁴²⁷ DACG, MP, 1909, f. 48, 3918. *Glas Crnogorca*, broj 31, 1913, Cetinje, 19. jul 1913, 2.

²⁴²⁸ Veljko Šakotić, *Nikšić u Knjaževini (Kraljevini) Crnoj Gori*, Nikšić, 1996, 250.

²⁴²⁹ Veljko Šakotić, *Nikšić u Knjaževini (Kraljevini) Crnoj Gori*, Nikšić, 1996, 258. *Onogošt*, broj 25, 1899, Nikšić, 4. novembar 1899, 4.

²⁴³⁰ *Glas Crnogorca*, broj 42, 1888, Cetinje, 16. oktobar 1888, 2.

²⁴³¹ *Glas Crnogorca*, broj 20, 1908, Cetinje, 10. maj 1908, 4. *Glas Crnogorca*, broj 54, 1913, Cetinje, 23. novembar 1913, 4. DACG, MP, 1914, f. 61, 752. DACG, MP, 1911, f. 53, 1288.

²⁴³² *Glas Crnogorca*, broj 23, 1880, Cetinje, 7. jun 1880, 4.

²⁴³³ *Glas Crnogorca*, broj 6, 1879, Cetinje, 24. februar 1879, 12.

određenih časopisa, listova za djecu i slično. Tako, recimo, 1879. godine Jovan Jovanović reklamira skori izlazak lista „Neven”.²⁴³⁴ Školski nadzornik Stevo Čuturilo je obavještavao javnost da je Mita Popović, srpski pjesnik, poklonio crnogorskim ustanicima 200 primjeraka svoje pjesme „Sveti Sava”.²⁴³⁵ Pomenimo i da je cijena „Ilustrovanog Srpskog bukvara”, koji je sastavio Stevo Čuturilo, nadzornik crnogorskih škola, bila 13 novčića i mogao se kupiti u knjižari.²⁴³⁶ To je bilo prerađeno izdanje upriličeno s obzirom na okolnosti za srpske škole u Dalmaciji, Bosni – Hercegovini, Granici i Hrvatskoj – Slavoniji.²⁴³⁷ Tako su se, na primjer, 1880. godine preporučivale knjige: „Upotreba ruske računaljke u osnovnoj školi”, „Uputstvo za narodne učitelje”, „Kulturna istorija čovječanstva od Kolba”, preveo Stevo Milićević.²⁴³⁸ Matica Srpska iz Novog Sada je 1880. godine slala knjižari na dar 101 komad knjiga, većinom „Srpskijeh Ljetopisa”, a uz to i druga neka svoja izdanja.²⁴³⁹ Javnost je obavještavana da je u Zagrebu 1890. godine štampan „Gorski vijenac”, za koji je uvod i komentar napisao Milan Rešetar.²⁴⁴⁰ I u narednom periodu izbor knjiga koji se preporučivao bio je značajan.²⁴⁴¹

Knjižare su svojom aktivnošću odigrale veoma značaju kulturnu misiju krajem XIX i početkom XX vijeka. Aktivnosti na ovom polju dolazile su uglavnom od školovanih intelektualaca koji su nastojali da razviju kulturno-prosvjetnu aktivnost u Crnoj Gori. Iako brojem malobrojne, raznovrsne po organizaciji nabavke knjiga, vremenu trajanja, po uspjehu, doraslosti i spremnosti rada odigrale su značajnu ulogu na putu modernizacije crnogorskog društva koje se, iako usporeno, kretalo naprijed.

²⁴³⁴ *Glas Crnogorca*, broj 3, 1880, Cetinje, 19. januar 1880, 4.

²⁴³⁵ *Glas Crnogorca*, broj 10, 1879, Cetinje, 24. mart 1879, 4.

²⁴³⁶ *Glas Crnogorca*, broj 30, 1879, Cetinje, 11. avgust 1879, 59.

²⁴³⁷ *Glas Crnogorca*, broj 33, 1879, Cetinje, 1. septembar 1879, 4.

²⁴³⁸ *Glas Crnogorca*, broj 24, 1880, Cetinje, 14. jun 1880, 4.

²⁴³⁹ *Glas Crnogorca*, broj 38, 1880, Cetinje, 20. septembar 1880, 4.

²⁴⁴⁰ *Glas Crnogorca*, broj 50, 1890, Cetinje, 8. decembar 1890, 3.

²⁴⁴¹ U 1898. godini u knjižarama su se mogle naći sljedeće knjige iz te godine: „Čitančica za manju i veću djecu. Priredio Čika Zmajova”; „Oganj – Pesak Lovor – Zimzelen legenda Crnogorska 1898. Pesma pestihovna Aleksandra Sandića”; „Brankovo kolo. Za zabavu, pouku i književnost”; „Narodno zdravlje. Ljekarske pouke narodu. Dodatak ,srpskom Arhivu za cjelokupno ljekarstvo””; „Iskra. Ilustrovani književni list”; „Luča. Književni list društva ,Gorski vijenac””; „Bosanska Vila. List za zabavu pouku i književnost”; „Delo. List za nauku, književnost i društveni život”; „Zora. List za zabavu, pouku i književnost. Aleksa Šantić i Jovan A. Dučić u Mostaru”; „Spomenak. Ilustrovani list za djecu”. *Nevesinje*, broj 21, 1898, Nikšić, 23. septembar 1898, 4.

3.3.4. Muzejska i arhivska djelatnost krajem XIX vijeka

U Crnoj Gori je poznata tradicija čuvanja najrazličitijih predmeta još iz ranijih perioda. Tako su stvari od velike vrijednosti čuvane u Cetinjskom manastiru, potom Biljardi.²⁴⁴² Za osnivanje muzejske djelatnosti stvorili su se uslovi tek nakon oslobođenja Crne Gore. Prve prijedloge u tom pravcu sredinom marta 1879. godine dao je Jovan Pavlović, urednik „Glasa Crnogorca” u kojima je dokumentovano ukazao na potrebu osnivanja „državne biblioteke i narodnog muzeja” kao jedinstvene ustanove. Ukazao je i na neprocjenjivu vrijednost starina koje su bile izložene propadanju. Po njegovom mišljenju, muzej Crne Gore po svojim dragocjenostima zauzima bi prestižno mjesto u Evropi. Ne postoje sačuvani podaci da je po ovom pitanju nešto rješavano.²⁴⁴³

Sredinom 1879. ministar unutrašnjih djela vodio je računa da se sačuvaju dragocjenosti iz Duklje. Naime, kada su počela prva iskopavanja Duklje, u njoj su počeli da se čuvaju arheološki predmeti tu pronađeni. Odjeljenje gdje su se čuvali pronađeni predmeti, nazvano je muzej.²⁴⁴⁴ Ideja o stvaranju muzeja bila je akutuelna i među učiteljima. Zakonom za osnovne škole (čl. 63) iz 1884. godine učitelji su bili u obavezi da u školski ljetopis unesu podatke o starinskim spomenicima, građevinama, natpisima, pismima, novcu, i drugim stvarima od značaja za narodni muzej.²⁴⁴⁵ Predloženo je da se na Cetinju formira arheološko društvo sa zadatkom prikupljanja materijala.²⁴⁴⁶

Ratni trofeji su se čuvali u dvoru knjaza Nikole, Biljardi i posebnoj zgradi koja je podignuta 1870. godine i nazvana „Laboratorija”.²⁴⁴⁷ Državna arhiva nije bila u sastavu Državnog muzeja. Ona se nalazila na raznim mjestima po gradu. U Dvorskom arhivu su bila dokumenta iz vremena Nemanjića, Balšića, Crnojevića, Petrovića. Diplomatska dokumenta čuvana su u Ministarstvu inostranih djela. Opšti arhiv se čuvao u Cetinjskom manastiru, odnosno dokumenta od 1881. godine. Da je vlada bila zainteresovana za osnivanje muzeja, vidi se i po stavu iz 1887.

²⁴⁴² Risto Dragičević, *Prilozi kulturnoj istoriji, Starine Crne Gore*, I, Cetinje, 1963, 141–162.

²⁴⁴³ Dušan Vuksan, *Muzej i narodna biblioteka na Cetinju*, Zapisi, knj. XVIII, god. X, sv. 3, 1937, 181–184.

²⁴⁴⁴ Risto J. Dragičević, *Državni muzej na Cetinju (1896–1956)*, Istorijski zapisi, knjiga XIII, sveska 1–2, Titograd, 1957, 65.

²⁴⁴⁵ *Zakon o osnovnim školama u Knjaževini Crnoj Gori*, 13/25. septembar 1884. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakoni. 1796–1916. Pravni akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knj. II, 88–102.

²⁴⁴⁶ *Glas Crnogorca*, broj 29, 1883, Cetinje, 17. jul 1883, 3.

²⁴⁴⁷ Risto J. Dragičević, *Državni muzej na Cetinju (1896–1956)*, Istorijski zapisi, knjiga XIII, sveska 1–2, Titograd, 1957, 66.

godine da će dati naređenje da se počnu raskopavanja na Duklji, čiji bi se objekti izložili u Zetskom domu.²⁴⁴⁸ Po knjaževnoj zapovijesti, početkom 1890. godine počelo je raskopavanje staroga grada Duklje.²⁴⁴⁹ Sve ono što je nađeno, bilo je namijenjeno muzeju, koji još nije bio zvanično osnovan. U vitrinama muzeja u početku su se našle knjaževa zbirka iz Duklje, zatim mitropolita Hadži Save Kosanovića iz Egipta i Palestine, zbirka pukovnika N. P. Ovsjanoga, takođe iz Egipta, različiti novci Pipera Jovana Šutanova, iz praistorijskog doba sa Sušice u Bjelopavlićima, iz Ministarstva unutrašnjih djela 400 komada srebrnih novaca Dubrovačke republike i turski novci.²⁴⁵⁰ Tih godina su bila organizovana proučavanja određenih objekata iz rimskog perioda, tako da je to uticalo i na iskopavanja u Duklji. Iskopavanja starina u Duklji su se produžila i 1891. godine. Te godine se napravio put od njiva Vranjskih do u Duklju, tako da su posjetioци Duklje mogli kolima dolaziti do samoga mjesta.²⁴⁵¹ Engleski arheolog Munro istraživao je 1893. godine.

Stare knjige, otkopani arheološki materijali i novac, bili su jedan od razloga da se donese Zakon o Knjaževskoj crnogorskoj biblioteci i Muzeju 6. decembra 1896. godine.²⁴⁵² Filip Kovačević, dvorski bibliotekar, uredio je po nalogu Ministarstva dva dokumenta i to: Uputstvo za uređenje Državnog arhiva, iz 17. VIII 1895. godine i Način i sredstva po kojima će se izvršiti Uputstvo za uređenje Državne arhive iz 29. VIII 1895. godine.²⁴⁵³ Tu je radio arhivista Bajo Bracanović, školski nadzornik iz Podgorice, koji je, prema Milunoviću, te godine počeo sa radom u arhivu.²⁴⁵⁴ Biblioteka i Muzej bili su pod nadzorom Ministarstva prosvjete i crkvenih poslova.²⁴⁵⁵ Muzej je posjedovao arhivski fond, bogatu biblioteku i riznicu crkvenih stvari.²⁴⁵⁶ Smješteni su u

²⁴⁴⁸ *Glas Crnogorca*, broj 33, 1887, Cetinje, 14. avgust 1887, 3.

²⁴⁴⁹ Tokom 1890. godine vršena su iskopavanja u Duklji, gdje je radilo preko 400 radnika, pod nadzorom i upravom ruskog književnika Pavla Rovinskog. *Glas Crnogorca*, broj 8, 1890, Cetinje, 18. februar 1890, 3. Iskopavanja Duklje trajala su nekih 30 dana. Đoko Pejović, *O ličnosti i djelu P. A. Rovinskog 1831–1916 (povodom pedesetogodišnjice smrti)*, Istorijski zapisi, knjiga XXIV, sveska 1, Titograd, 1967, 153.

²⁴⁵⁰ *Glas Crnogorca*, broj 28, 1890, Cetinje, 7. jul 1890, 3.

²⁴⁵¹ *Glas Crnogorca*, broj 46, 1891, Cetinje, 9. novembar 1891, 3, vijesti iz Podgorice, 27. oktobra.

²⁴⁵² Risto J. Dragičević, *Državni muzej na Cetinju (1896–1956)*, Istorijski zapisi, knjiga XIII, sveska 1–2, Titograd, 1957, 72. Mile Bakić, *Arhivska djelatnost u Kraljevini Crnoj Gori za vrijeme kralja Nikole I Petrovića Njegoša*, Istorijski zapisi, godina LXXV, sveska 3–4, Podgorica, 2002, 78; Luka I. Milunović, *O tri decenije u kulturi Crne Gore (1881–1911)*, Matica, broj 84, Cetinje, Podgorica, 2020, 218.

²⁴⁵³ Mile Bakić, *Arhivska djelatnost u Kraljevini Crnoj Gori za vrijeme kralja Nikole I Petrovića Njegoša*, Istorijski zapisi, godina LXXV, sveska 3–4, Podgorica, 2002, 78; Luka I. Milunović, *O tri decenije u kulturi Crne Gore (1881–1911)*, Matica, broj 84, Cetinje, Podgorica, 2020, 226.

²⁴⁵⁴ Luka I. Milunović, *O tri decenije u kulturi Crne Gore (1881–1911)*, Matica, broj 84, Cetinje, Podgorica, 2020, 227.

²⁴⁵⁵ Risto J. Dragičević, *Državni muzej na Cetinju (1896–1956)*, Istorijski zapisi, knjiga XIII, sveska 1–2, Titograd, 1957, 73. *Glas Crnogorca*, broj 51, 1896, Cetinje, 7. decembar 1896, 1.

²⁴⁵⁶ Risto J. Dragičević, *Državni muzej na Cetinju (1896–1956)*, 63.

prostorijama Zetskog doma. Ministarstvo prosvjete i crkvenih poslova postavilo je profesora Filipa Kovačevića za bibliotekara knjaževske državne biblioteke i čuvara muzeja.²⁴⁵⁷

Muzejski fondovi su se tokom godina sve više bogatili raznim poklonima, nalazima, otkupom.²⁴⁵⁸ U prvoj deceniji XX vijeka značajnije se poklanjala pažnja zaštiti kulturnih vrijednosti. Raspisom Skupštine iz 1910. strogo je zabranjeno prodavanje muzejskih predmeta strancima, kao i iznošenje iz Crne Gore prije dobijanja posebne dozvole.²⁴⁵⁹ Pred balkanske ratove Crna Gora je imala u sklopu Muzeja četiri odjeljenja – odjeljenje skupocjenog oružja, arheološko sa predmetima iz Duklje, numizmatičko odjeljenje sa novcem iz Duklje i darovima pojedinaca, etnografsko odjeljenje. I Ministarstvo vojno posjedovalo je muzej oružja.²⁴⁶⁰ Navedene aktivnosti u ovom segmentu kulture ukazivali su na potreba podizanja svijesti naroda o značaju spomenika i kulturnog nasljeđa, naročito u uslovima u kojima se nalazila Crna Gora i njeno društvo.

3.3.5. Aktivnosti na polju pozorišne, muzičke i likovne umjetnosti

Poslije promjena u Crnoj Gori, koje su uzrokovane Berlinskom kongresom, bilo je moguće više razvijati razne oblike pozorišne, muzičke, likovne umjetnosti u zemlji. Uticaj sve značajnijih aktivnosti na prosvjetnom i književnom planu doprinijeli su i da na Cetinju zažive razni kulturni i umjetnički programi. Značajan period na polju muzičke umjetnosti u Crnoj Gori započinje u drugoj polovini XIX vijeka, koji će dovesti do kulturne emancipacije zemlje.

Aktivnosti pjevačkih društava nijesu bila aktivna nekoliko godina nakon završetka rata 1878. godine. Nalazimo pomen 1881. da je takvo društvo bilo u „postanku”.²⁴⁶¹ Od osme decenije XIX vijeka crnogorska štampa počće pomno da prati događaje i programe muzičkih udruženja u Crnoj Gori. „Glas Crnogorca” je izvještavao javnost da je u Podgorici 1892. godine osnovano i konstituisano pjevačko društvo. Ovo je bilo prvo i jedino, do tada takvo društvo u Crnoj Gori.²⁴⁶²

²⁴⁵⁷ *Glas Crnogorca*, broj 51, 1896, Cetinje, 7. decembar 1896, 3; Luka I. Milunović, *O tri decenije u kulturi Crne Gore (1881–1911)*, 219–220. Kovačević se 1902. godine žalio ministru Popoviću kako je četiri godine, od 1897. do 1900, obavljao ovaj posao, ali nije dobio nikakve nagrade za uloženi trud.

²⁴⁵⁸ Luj Tagner, generalni konzul republike Argentine u Danskoj, 1901. godine poklonio je zbirku oružja iz kamenog doba. DACG, MID, 1900, f. 82, 1239; f. 83, 1448. Savjetnik vlade vojvodstva Hesena poklonio je kolekciju rimskog novca. Risto Dragičević, *Prilozi kulturnoj istoriji*, Starine Crne Gore, 161.

²⁴⁵⁹ DACG, MP, 1908, f. 45, 626.

²⁴⁶⁰ Đ. Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 274.

²⁴⁶¹ *Glas Crnogorca*, broj 17, 1881, Cetinje, 26. april 1881, 2

²⁴⁶² *Glas Crnogorca*, broj 17, 1892, Cetinje, 25. april 1892, 2, vijesti iz Podgorice, 15. aprila.

Članovi Podgoričke čitaonice 2. februara 1892. godine učestvovali su u osnivanju pjevačke družine, koja je iz poštovanja prema srpskom pjesniku Branku Radičeviću, uzela ime „Branko”.²⁴⁶³ To je bila prva, aktivna uređena organizacija građana takve vrste u Knjaževini Crnoj Gori. Napomenimo i da se tokom 1897. godine pominjalo manje poznato pjevačko društvo, koje se imenovalo kao tursko. Krajem XIX i početkom XX vijeka u Knjaževini Crnoj Gori osnivaju se pjevačka društva u: Nikšiću („Onogošt” 1898), Ulcinju (1899), a u prvoj deceniji XX vijeka: na Cetinju („Njegoš”, 1907), u Danilovgradu („Jedinstvo”, 1908), Baru („Bratimstvo”, 1910), Kolašinu („Bjelasica”).²⁴⁶⁴ Navedena društva doprinosila su podizanju muzičke kulture naroda.

U februaru 1894. godine na Cetinju je osnovano Kulturno-umjetničko društvo „Gorski vijenac”. Glavni ciljevi društva bili su njegovanje pjevanja, muzike, gimnastike, priređivanje zabava i besjeda, kao i izdavanje književnog lista. U početku je imalo 26 članova, da bi kasnije društvo brojalo 134 člana.²⁴⁶⁵ Tada su pokrenute aktivnosti na afirmaciji sporta i osnovan je hor. Izabrana je i redakcija koja je počela objavljivati „Luču”: Književni list Društva „Gorski vijenac” (Cetinje, 1895–1900).²⁴⁶⁶ Društva „Gorski vijenac” i „Društvo cetinjske čitaonice” su se zbog finansijskih prilika ujedinila, dok su programski imali samostalnost. Na čelu oba društva bio je Slavo Ramadanović, tada prvi sekretar Ministarstva inostranih djela.²⁴⁶⁷ Društvo „Gorski vijenac” početkom XX vijeka formalno je prestalo da postoji. U Nikšiću je 1898. godine ustanovljeno pjevačko društvo pod imenom „Zahumlje”.²⁴⁶⁸ U upravu „Zahumlja” ušli su: predsjednik Niko Ivanković, potpredsjednik Cano Redžović, blagajnik Sinan Lučić, tajnik Đoko Čuturica, knjižničar Rade Pavićević, dok su u odboru bili: Maksim Jovanović, Kosto Novaković i Rade Radović. Redovni članovi su plaćali godišnje 3 fiorina, pomagači 5 fiorina, a dobrotvori 25 fiorina jedan put za vazda.²⁴⁶⁹ Do upotrebe muzičkih instrumenata u kulturno-umjetničkim društvima dolazi početkom aprila 1900. godine, kada uprava „Zahumlja” moli Ministarstvo finansija da se oslobodi plaćanja carine „tamburice i violine”.²⁴⁷⁰ Naredne godine osnovan je tamburaški orkestar

²⁴⁶³ *Glas Crnogorca*, broj 11, 1895, Cetinje, 11. mart 1895, 1.

²⁴⁶⁴ Luka I. Milunović, *O tri decenije u kulturi Crne Gore (1881–1911)*, Matica, broj 84, Cetinje, Podgorica, 2020, 206–207.

²⁴⁶⁵ Dušan Martinović, *Kulturno-umjetnička društva Cetinja s kraja 19. do sredine 20. vijeka*, Istorijski zapisi, godina LXXV, sveska 1–4, Podgorica, 2003, 85, 87. *Onogošt*, broj 6, 1899, Nikšić, 24. jun 1898, 2.

²⁴⁶⁶ Luka I. Milunović, *O tri decenije u kulturi Crne Gore (1881–1911)*, 204.

²⁴⁶⁷ Dušan Martinović, *Kulturno-umjetnička društva Cetinja s kraja 19. do sredine 20. vijeka*, 91. *Nevesinje*, broj 12, 1898, Nikšić, 22. jul 1898, 4.

²⁴⁶⁸ *Glas Crnogorca*, broj 42, 1898, Cetinje, 17. oktobar 1898, 4. *Nevesinje*, broj 6, 1898, Nikšić, 10. jun 1898, 4.

²⁴⁶⁹ *Nevesinje*, broj 23, 1898, Nikšić, 7. oktobar 1898, 3.

²⁴⁷⁰ DACG, MF, 1900, f. 176, 479.

kao nova sekcija pjevačkog društva „Zahumlje” sa 20 članova.²⁴⁷¹ U Ulcinju je 1899. godine osnovano „Udruženje Pjevačkog društva Ocinskog”, koje je radilo u sklopu čitaonice. Imalo je 26 članova. Kao jedan od razloga osnivanja pjevačkog društva je navođeno zadovoljavanje kulturnih potreba kako građana tako i turističke klijentele, koja je počela posjećivati ovaj grad, u turističko-kupališne i rekreativne svrhe.²⁴⁷²

Prema pravilima Društva „Zetski dom” na Cetinju, pored osnivanja pjevačke družine, bilo je predviđeno i osnivanje muzičke škole.²⁴⁷³ I u programu Djevojačkog instituta na Cetinju bila je zastupljena nastava muzičkog obrazovanja učenica. Plan je predviđao horsko pjevanje, teoriju muzike, sviranje na klaviru i violini.²⁴⁷⁴ U Gimnaziji na Cetinju zbog nedostatka muzičkog obrazovnog kadra, predmet pjevanja bio je zastupljen tek od školske 1890/91. godine.²⁴⁷⁵

Prije rata najčešće je bilo pjevanje uz gusle, koje je bilo uobičajena stvar u svakoj kući. U godinama poslije Berlinskog kongresa nametnula se potreba da se osnuje vojna muzika. Ona je postojala još u oktobru 1871. godine. Mogla bi se uočiti dva perioda u radu vojne muzike, a koja su vezana za prisustvo muzički obrazovanih rukovodilaca orkestra – kapelnika. U prvom periodu (1871–1879) kapelnik je bio Anton Šulc, a u drugome (1889–1916) František Vimer.²⁴⁷⁶ Ona je postojala još prije Veljeg rata, ali je bila ukinuta 1879. godine. Kada su dolazili strani državnici, pozivana je vojna muzika iz Kotora. Državne potrebe su uslovile da se vojna muzika obnovi 1889. godine.²⁴⁷⁷ Prema uslovima za prijem u vojnu muziku uzimali su se momci od 15 do 18 godina, dok se njihovim roditeljima davala godišnja pomoć od 30 fiorina.²⁴⁷⁸ U početku se prijavilo 200 momaka, koji su željeli da budu muzikanti. Kapelnik František Franjo Vimer je izvršio selekciju i izabrao 40 momaka, koji su nastavili školovanje. Vojna muzika je imala sjedište u Staroj varoši u

²⁴⁷¹ Veljko Šakotić, *55 godina kulturno-umjetničke djelatnosti „Zahumlja”*, Nikšić, 1954, 9.

²⁴⁷² Dušan Martinović, *Osnivanje čitaonice i razvoj biblioteke u Ulcinju (1884–1984)*, Istorijski zapisi, godina XXXVIII (LVIII), sveska 1, Titograd, 1985, 76.

²⁴⁷³ Đ. Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 305.

²⁴⁷⁴ Pero Šoć, *Muzička kultura u Crnoj Gori*, Stvaranje, 1952, br. 11, 757–758.

²⁴⁷⁵ *Zakon o nastavnicima i profesorima u srednjim školama*, 29. oktobar / 10. novembar 1890. Branko Pavičević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakoni. 1796–1916. Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, 259.

²⁴⁷⁶ Luka I. Milunović, *O tri decenije u kulturi Crne Gore (1881–1911)*, Matica, broj 84, Cetinje, Podgorica, 2020, 217; *Crnogorska vojna muzika*, zbornik dokumenata, priredili Luka I. Milunović, Stevan B. Radunović, Cetinje, Podgorica, 2010, 8, 12.

²⁴⁷⁷ Dušan J. Martinović, *Prilog izučavanju muzičke umjetnosti u Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, godina LXXIX, sveska 1–4, Podgorica, 2006, 112.

²⁴⁷⁸ Dušan J. Martinović, *Prilog izučavanju muzičke umjetnosti u Crnoj Gori*, 113.

Podgorici od 1889. do 1892. godine, kada se preselila na Cetinje.²⁴⁷⁹ Razlog prelaska su bile česte posjete stranih diplomata. Prvi javni nastup vojna muzika je imala 1891. godine na Rijeci Crnojevića, kada je otvoren put Rijeka Crnojevića – Podgorica, u prisustvu francuskog ambasadora.²⁴⁸⁰ Crnogorska vojna muzika je nastupala po naređenju, a ne samoinicijativno i učestvovala je u svim važnijim kulturnim programima i manifestacijama. Prvi profesionalni umjetnici, koji su primali platu od države, bili su muzičari članovi crnogorske vojne muzike.²⁴⁸¹ Prisustvovalo je između 300 i 400 gledalaca. Vojna muzika se koristila i u turističke svrhe, posebno kada su dolazile pojedine grupe stranih turista.²⁴⁸² Posebno mjesto imala je u nastupima prilikom rođendana članova knjaževske porodice, u raznim svečanostima, dočecima istaknutih ličnosti i slično. Pažnju stranih muzičara – kompozitora, koji su kraće ili duže vrijeme boravili u Crnoj Gori, počeli su da privlače crnogorski motivi i muzički folklor. Inostrani kompozitori učinili su značajan korak u podizanju crnogorske muzičke kulture, naročito kao pedagozi, i afirmaciji crnogorske muzičke baštine. Vrlo značajnu ulogu na muzičkom prosvjećivanju u Crnoj Gori imao je Franjo Vimer, koji je mladiće učio sviranju duvačkih instrumenata i teoriji muzike.²⁴⁸³ Na Cetinju je pored duvačkog, ustanovljen i gudački orkestar.²⁴⁸⁴ Isto tako je Robert Tolinger organizovao česte muzičke priredbe, a radio je i na unapređenju obrazovno-vaspitnog procesa i podučavanju cetinjske omladine u muzičkom smislu.²⁴⁸⁵ Prvi školovani muzičar u Crnoj Gori bio je Jovan Ivanišević, koji je komponovao crnogorsku himnu „Ubavoj nam Crnoj Gori”, prema stihovima Jovana Sundečića. Strani muzičari, koji su gostovali na Cetinju, uticali su na muzičku atmosferu u Crnoj Gori i rad pjevačkih društava.²⁴⁸⁶ Rovinski navodi da su djeca, od kako su na Cetinju počeli da dolaze muzikanti, počela da ponavljaju melodije koje su pjevali, i on je prepoznavao muzikalnost kod njih. Smatrao je da bi trebalo uvesti horsko pjevanje u crkvi, kao i časove pjevanja u školi.²⁴⁸⁷ Kako je izgledao jedan program svečane igranke koji je priređivala Cetinjska čitaonica

²⁴⁷⁹ *Crnogorska vojna muzika*, zbornik dokumenata, priredili Luka I. Milunović, Stevan B. Radunović, Cetinje, Podgorica, 2010, 25.

²⁴⁸⁰ Dušan J. Martinović, *Prilog izučavanju muzičke umjetnosti u Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, godina LXXIX, sveska 1–4, Podgorica, 2006, 115.

²⁴⁸¹ Luka I. Milunović, *O tri decenije u kulturi Crne Gore (1881–1911)*, 218.

²⁴⁸² Dušan J. Martinović, *Prilog izučavanju muzičke umjetnosti u Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, godina LXXIX, sveska 1–4, Podgorica, 2006, 118.

²⁴⁸³ Dušan J. Martinović, *Portreti III*, Cetinje, 1990, 12.

²⁴⁸⁴ Dušan J. Martinović, *Prilog izučavanju muzičke umjetnosti u Crnoj Gori*, 119.

²⁴⁸⁵ Dušan J. Martinović, *Portreti III*, Cetinje, 1990, 19.

²⁴⁸⁶ Dušan J. Martinović, *Prilog izučavanju muzičke umjetnosti u Crnoj Gori*, 121, 123.

²⁴⁸⁷ *Glas Crnogorca*, broj 10, 1888, Cetinje, 6. mart 1888, 1.

uoči Nikoljdana 1890. godine? Tu je prvo bila igranka, pa „*Crnogorsko oro, Mazurka, Kadrij, Zetsko kolo, Crnogorske narodne igre Usa i Lene, Megdan s konja, Mačke, Valsa, Šotska, Kadrij, Tramblan, Mazurka.*”²⁴⁸⁸ U čast Jovana Jovanovića Zmaja, građani cetinjski su priredili javnu večeru u velikoj dvorani Zetskoga doma. Bilo je preko sto osoba, koje su provele u razgovoru, igri i pjesmi.²⁴⁸⁹

U novoj fazi postberlinske Crne Gore aktivnosti u oblasti muzike razvijale su se, iako sporo, u više smjerova. Pored unapređivanja vojne muzike, došlo je i usavršavanja u nastavi muzičkog obrazovanja u Djevojačkom institutu, osnivanja raznih muzičkih društava. Primjećujemo i da su važnu ulogu imali inostrani muzičari i kompozitori, koji su kao pedagozi ili dirigenti radili duže ili kraće vijeme u Crnoj Gori. Tu su svakako i gostovanja inostranih muzičkih ansambala, koji su upotpunjavali sliku crnogorske muzičke scene krajem XIX i početkom XX vijeka.

Interesovanje za crnogorsku likovnu umjetnost bilo je izraženo od strane slikara stranog porijekla. Frile i Vlahović isticali da je prije Berlinskog kongresa crtež i slika Crnogorcima bio potpuno nepoznat. Što se tiče skulpture, najčešće se iskazivala kroz ukrase na guslama. Arhitektura im je bila ograničena na najjednostavnije nacрте.²⁴⁹⁰ Kad je riječ o likovnoj umjetnosti, veliki značaj za Crnu Goru predstavljao je dolazak stranih umjetnika, koji su boravili i ostavili značajne radove. Imena poput Jaroslava Čermaka, Vlahu Bukovca, Paje Jovanovića, svjedoče o visokim dostignućima likovne umjetnosti i ljubavi prema zemlji u koju su došli.²⁴⁹¹ U salonu Vuletićeve gostionice u ljeto 1896. godine G. Gregović, mladi slikar iz Boke, izložio je neke svoje radove.²⁴⁹² To su bile slike „Crnogorac na straži” i „Sv. Petar i Pavao”. Svaki dolazak slikara iz drugih zemalja u Crnu Goru bio je veoma zapažen u društvenim krugovima zemlje. Počeci likovnog stvaralaštva domaćih slikara javljaju se tek početkom XX vijeka, kada se bilježe pojačane aktivnosti u ovoj oblasti umjetnosti. Imena poput prvih crnogorskih likovnih stvaralaca: Mihaila Vrbice, Ilije Šobajića, Đoka Popovića, Vladimira Novosela predstavljaju početke kulturne afirmacije i podizanja svijesti o značaju likovne kulture u Crnoj Gori.²⁴⁹³

²⁴⁸⁸ *Glas Crnogorca*, broj 49, 1890, Cetinje, 1. decembar 1890, 4.

²⁴⁸⁹ *Glas Crnogorca*, broj 33, 1888, Cetinje, 14. avgust 1888, 2.

²⁴⁹⁰ Gabriel Frile, Jovan Vlahović, *Savremena Crna Gora*, Podgorica, 2011, 130.

²⁴⁹¹ Nikola Vujošević, *Vijek crnogorske moderne umjetnosti*, Istorijski zapisi, godina LXXIX, sveska 1–4, Podgorica, 2006, 337.

²⁴⁹² *Glas Crnogorca*, broj 30, 1896, Cetinje, 20. jul 1896, 4. Nikola Vujošević, *Vijek crnogorske moderne umjetnosti*, Istorijski zapisi, godina LXXIX, sveska 1–4, Podgorica, 2006, 339.

²⁴⁹³ Đ. Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 320–322.

Poslije Berlinskog kongresa, prema tumačenju Luke Milunovića, uočavaju se dva prelomna mjesta: 1884. godina kada se počelo sa prikazivanjem pozorišnih predstava, čime počinje organizovan i kontinuiran pozorišni život; i 1910. kada je svečano otvoreno prvo državno pozorište – Knjaževsko odnosno Kraljevsko crnogorsko narodno pozorište.²⁴⁹⁴ Početak pozorišnog života u Crnoj Gori nastaje nakon završetka Veljeg rata sa nastajanjem povoljnijih društveno-političkih prilika u zemlji.

Prve podsticaje za pokretanje pozorišnog života 80-ih godina XIX vijeka dao je knjaz Nikola, zahvaljujući aktivnostima Cetinjske čitaonice i osnovanog „Dobrovoljnog pozorišnog društva”, koje je radilo na pripremanju „Balkanske carice”. U zvaničnim crnogorskim listovima ova predstava je doživljavana kao nagovijestaj novih pravaca i preokupa u razvoju crnogorskog društva.²⁴⁹⁵ Uspjeh izvođenja „Balkanske carice” podsticajno je djelovao na pripremanje novih komada, pa su tako prikazivane i druge predstave, kao „Maksim Crnojević” Laze Kostića, „Šaran” Jovana Jovanovića, „Polu vino polu vode” Koste Trifkovića.²⁴⁹⁶ Pozorišne predstave su izvođene i u Podgorici, Nikšiću. Tako je pažnji hroničara u „Glasu Crnogorca” privuklo prikazivanje predstava u Nikšiću „Slobodanka”, „Krst i kruna”, i Podgorici „Maksim Crnojević”, „Šaran”.²⁴⁹⁷

U prilikama nakon Berlinskog kongresa nije moglo biti riječi o domaćoj pozorišnoj umjetnosti. No, još sredinom 1878. godine na Cetinju je gostovalo putujuće pozorišno društvo, a takve aktivnosti dešavale se i početkom XX vijeka. Crnogorska štampa 80-ih godina XIX vijeka prati dešavanja na polju dramske književnosti u okruženju i novosti o pozoristu iz Dubrovnika, Praga, Novog Sada, Beograda. U tom periodu u zvaničnim novinama donose se i vijesti o kulturno-zabavnim dešavanjima na Cetinju, Nikšiću, Podgorici.²⁴⁹⁸ Premijerom „Balkanske carice”, na Cetinju je 2. januara 1884. godine počeo pozorišni život u Crnoj Gori.²⁴⁹⁹ „Dobrovoljno pozorišno društvo Cetinjske čitaonice”, osnovano decembra 1883, nije odigralo veliki broj predstava. Na njihovom repertoaru je bilo 12 programa.²⁵⁰⁰ U narednim godinama znatno će oslabiti izvođenje

²⁴⁹⁴ Luka Milunović, *Crnogorsko glumište od 19. stoljeća do Prvoga svjetskoga rata*, 16.

²⁴⁹⁵ *Crnogorka*, 1884, I, br. 2, 19. „A Crna Gora je ne samo junačko gnijezdo, nego i gaj pjevača – kao što nam se lijepo kaže u istoj Balkanskoj carici. Glas gusala je rodio, pjesma je rasla snažno i bujno, dok nije dorasla do – prve drame, prve tragedije crnogorske do Balkanske carice”.

²⁴⁹⁶ Luka Milunović, *Crnogorsko glumište od 19. stoljeća do Prvoga svjetskoga rata*, 103.

²⁴⁹⁷ *Glas Crnogorca*, broj 8, 1884, Cetinje, 20. februar 1884, 3.

²⁴⁹⁸ Luka I. Milunović, *O finansiranju pozorišta u Knjaževini Crnoj Gori*, Matica, ljeto, Cetinje, Podgorica, 2014, 430.

²⁴⁹⁹ Luka I. Milunović, *O dramskim poukama u Crnoj Gori od 1884. do 1912. godine*, Matica, broj 60/61, Cetinje, Podgorica, zima 2014/proljeće 2015, 279. Zoran B. Šoškić, *Zetski dom, O prvom zdanju kulture u Crnoj Gori*, Novi Sad, 1992, 10.

²⁵⁰⁰ Luka I. Milunović, *O dramskim poukama u Crnoj Gori od 1884. do 1912. godine*, 287.

pozorišnih predstava u domaćoj režiji i do kraja vijeka biće potpuno prepušteno organizovanim gostovanjima putujućih pozorišnih ansambala iz inostranstva. To je bilo obično jedno gostovanje u dvije godine.²⁵⁰¹ Prilikom gostovanja inostranih pozorišnih trupa, koje su bile česte u posljednjoj deceniji XIX vijeka, angažovani su i profesionalni glumci. Međutim, cijene karata su bile dosta visoke za ekonomske prilike i standard stanovništva. Na taj način to će uticati i na izvođenje većeg dijela predstava i podizanje kulturnih potreba stanovništva.²⁵⁰² Prvi put u Crnoj Gori sredinom 1884. godine javlja se afiš ili informativni pozorišni plakat (pozorišna objava), koji je objavljen u „Glasu Crnogorca”, a najavio je odigravanje pozorišne predstave na Cetinju, kada je gostovala pozorišna trupa Đoke Protića.²⁵⁰³ Prve kritike pozorišnih predstave piše Jovan Pavlović, predsjednik Društva cetinjske čitaonice.²⁵⁰⁴

Veliki problem u radu Pozorišnog društva predstavljao je nedostatak pozorišne zgrade u kojoj bi se izvodile predstave. Osamdesetih godina XIX vijeka, na talasu opšteg poslijeratnog poleta, u javnosti se stvara slika nove državničke orijentacije ka podsticanju blagostanja i napretka u svim oblastima života, pa i kulturnom, odnosno pozorišnom. Tako je u zvaničnim vladinim novinama „Zetski dom” prikazivan kao ustanova koja donosi moralne koristi cijeloj Crnoj Gori i svim Crnogorcima, kako tadašnjim tako i budućim, jer je u „*njemu uždiven luč prosvjete, koji će zrake svoje prosipati po cijeloj Crnoj Gori i neće se gasiti dok je Crnogoraca*”.²⁵⁰⁵ U ime Cetinjske čitaonice još početkom 1884. godine, 28 poznatih ličnosti u Crnoj Gori, koji su bili aktivni u prosvjeti, kulturi, potpisalo je proglas za osnivanje „Zetskog doma”.²⁵⁰⁶ Zvanični crnogorski listovi tih godina objavljiću stalno spiskove donatora sa visinom priloga.²⁵⁰⁷ „Zetski dom” koji je počeo da se gradi 1884. godine, završen je i svečano otvoren na Mitrovdan 1896. godine.

²⁵⁰¹ Luka I. Milunović, *Gospodar i pozorište*, Matica, broj 80, Cetinje, Podgorica, zima 2019, 244.

²⁵⁰² Luka I. Milunović, *O finansiranju pozorišta u Knjaževini Crnoj Gori*, Matica, ljeto, Cetinje, Podgorica, 2014, 457.

²⁵⁰³ Risto J. Dragičević, *Pripreme za otvaranje prvog državnog pozorišta na Cetinju*, Istorijski zapisi, knjiga II, sveska 5–6, Titograd, 1948, 322. Luka I. Milunović, *O 1884. kao godini crnogorskog pozorišta*, Matica, Cetinje, Podgorica, ljeto 2013, 488.

²⁵⁰⁴ Luka I. Milunović, *O 1884. kao godini crnogorskog pozorišta*, 498.

²⁵⁰⁵ *Glas Crnogorca*, broj 37, 1884, Cetinje, 9. septembar 1884, 4.

²⁵⁰⁶ To su bili: „Jovan Pavlović, Filip Petrović, Blažo Petrović, Marko Petrović, Gavro Vuković, Jovo Ljepava, Milo Martinović, Špiro Ognjenović, Simo Matavulj, Mitar Bakić, Špiro Popović, Simo Martinović, Radoje Roganović, Pavle Rovinski, Nikola Brzuta, Novica Kovačević, Šćepo Kustudija, Jovan Popović-Lipovac, Mitar Plamenac, Petar Vrbica, Marko Leković, Marko Vrbica, Niko Tatar, Božo Novaković, Vaso Piper, Vuko Vuletić, Jovan Piper i Jovo Mašanović.” Dušan J. Martinović, *Portreti II*, Cetinje, 1987, 19. U drugom apelu, objavljenom u „Glasu Crnogorca” ponovljen je poziv na prikupljanje priloga za podizanje Cetinjskog doma. *Glas Crnogorca*, broj 37, 1884, Cetinje, 9. septembar 1884, 4.

²⁵⁰⁷ Luka Milunović, *Donatori Cetskoga doma*, Cetinje, 2006.

Milunović navodi da je za izgradnju i opremanje potrošeno oko 60 hiljada fiorina.²⁵⁰⁸ Izgradnju „Zetskog doma” pratiće brojni crnogorski listovi, poput: „Glasa Crnogorca”, „Crnogorke”, „Orlića”, ali i novine izvan Crne Gore: „Zastava”, „Javor”, „Pozorište”, „Bosanska vila” i dr. Sama unutrašnjost „Zetskog doma” bila je uređena moderno, poput brojnih evropskih teatar. Sala je imala oko 250 sjedišta.²⁵⁰⁹ U „Zetskom domu” je bila izložena „*geografska panorama*” 1889. godine. To je bio niz raznih slika iz prirode iz svih svjetskih krajeva – u prirodnoj veličini. Slike su bile iz Amerike, Engleske, Francuske, pariske svjetske izložbe, Belgije, Njemačke.²⁵¹⁰ „Zetski dom” će 1888. godine, iako nedovršen, početi da služi namjeni. Na izgradnji je nastavljeno i narednih godina, brojnim donacijama za opremanje zdanja. Sudbina „Zetskog doma” bila je uslovljena i stanjem u crnogorskom društvu. Tako će se u još nezavršeno zdanje 1888. useliti Cetinjska čitaonica i prirediće prvu predstavu, naredne godine gostovaće putujuća profesionalna pozorišna trupa. Paralelno sa izgradnjom doma odvijace se i pozorišni život u njemu. Predstavom krajem 1888. godine završava se prva etapa redovne pozorišne produkcije u Crnoj Gori. U drugoj fazi, od 1889. do 1909. godine, najčešća su gostovanja stranih, profesionalnih pozorišnih grupa, koje svake godine dolaze u Crnu Goru.²⁵¹¹ Kako navodi Luka Milunović, u Crnoj Gori su od 1878. godine do kraja 1900. godine gostovale sljedeće pozorišne grupe: „*Đorđija – Đoka Protića (1878, 1884, 1889. i 1897. godine); Mihaila Lazića, 1893. godine; Nikole Simića 1894. godine; Jovana A. Markovića 1899–1900. godine.*”²⁵¹²

Scenska dešavanja u navedenom periodu, po svom ishodištu, intenzitetu dešavanja, novinama koje donose sa sobom, ali i dominaciji nad ostalim oblicima izražavanja u umjetnosti i kulturi, predstavljaju veoma osobenu pojavu živog razvoja pozorišne umjetnosti u Crnoj Gori, ali i društvu uopšte. To potvrđuju i riječi iz uvodnika prvog broja „Glasa Crnogorca” za 1892. godinu: „*Crnogorci su pokazali u ovo poslednje 10 godina, da mogu i umiju biti i na kulturnome polju i u ekonomskom razvitku isto tako napredni kao što su na megdanu junaci...*”²⁵¹³ Crnogorsko pozorište je prevalilo dug put od polaganja kamena temeljca 1884. godine, početka korišćenja 1896. do

²⁵⁰⁸ Luka I. Milunović, *O finansiranju pozorišta u Knjaževini Crnoj Gori*, 434.

²⁵⁰⁹ Zoran B. Šoškic, *Zetski dom, O prvom zdanju kulture u Crnoj Gori*, Novi Sad, 1992, 15.

²⁵¹⁰ *Glas Crnogorca*, broj 45, 1889, Cetinje, 5. novembar 1889, 3.

²⁵¹¹ Luka I. Milunović, *O dramskim poukama u Crnoj Gori od 1884. do 1912. godine*, Matica, broj 60/61, Cetinje, Podgorica, zima 2014/proljeće 2015, 288.

²⁵¹² Luka I. Milunović, *O dramskim poukama u Crnoj Gori od 1884. do 1912. godine*, 295.

²⁵¹³ *Glas Crnogorca*, broj 1, 1892, Cetinje, 1. januar 1892, 1.

otvaranja državnog profesionalnog pozorišta 1910. – dvanaest godina je trebalo da se teatar završi i svečano otvori, a onda i još četrnaest da Crna Gora dobije državnu instituciju.

xx

Čitaonice u Crnoj Gori predstavljale su do pred kraj XIX vijeka organizovane centre za kreiranje kulturnih, naučnih, umjetničkih, edukativnih programa stanovništva. Oficijelno su organizovene kao privatna društva, na bazi udruživanja zainteresovanih građana, ali i stalno usmjeravane, kontrolisane i podržavane od crnogorskih vlasti. Sagledavanjem perioda rada čitaoničkih društava, uzroke koji su dovodili do diskontinuiteta u njihovom radu, može se zapaziti stvaranje nove društvene svijesti u Crnoj Gori, formirane u izmijenjenim društvenim uslovima života. U posljednjim decenijama XIX i početkom XX vijeka zahvaljujući uticaju čitaoničkih društava pojavljaju se nukleusi novih društava – književnih, pjevačkih, radničkih. Ova društva nastoje da pozicioniraju mjesto i ulogu u društvenom životu Crne Gore, organizujući kulturno-zabavne manifestacije. Mogućnosti i uticaji pred kojima su se nalazila kulturna udruženja u Crnoj Gori, težnja za podizanjem nivoa kulture, opšte edukacije stanovništva, pokušaji usmjeravanja i uobličavanja javnog mjena, imali su ogroman značaj za društveni napredak Crne Gore i njenog društva u cjelini.

U godinama krajem XIX i početkom XX vijeka u Crnoj Gori se uočavaju promjene u organizacionom pogledu kulturnih društava. Dok se čitaonička društva sve više formiraju čak i po manjim mjestima i selima, dotle posustaju u redovnosti samostalnog pripremanja posebno dramskih programa. Sa druge strane, intenzivno se razvijaju pjevačka, zanatlijska i radnička društva. U tom periodu dolazi do osnivanja i jake afirmacije pjevačkih društava „Branko” u Podgorici, „Zahumlje” u Nikšiću, na Cetinju Društvo „Gorski vijenac”. Kao i u mnogim drugim oblastima društvenoga i javnoga života, i u sferi kulture primjećuje se da u početnim fazama široko postavljeni temeljniji pristup razvoja kulture biva usmjeren ka drugačijim tokovima razvoja. Na formiranje stava prema razvoju pitanja iz oblasti kulture početkom 80-ih godina XIX vijeka uticali su prije svega poslijeratni optimistički ambijent, uslovljeni diplomatskim uspjesima, proširenjem zemlje, te stvaranjem uslova za dugo očekivani napredak u svim oblastima života. No, očekivanje ubrzanog razvoja u državi, već u prvoj poslijeratnoj deceniji uzdrmani su pod snažnim pritiskom načina vladavine, i ekonomskih prilika u zemlji. Ovakvo stanje se svakako moralo odraziti i u

polju kulture. No, uprkos složenim političkim i ekonomskim uslovima krajem XIX vijeka, napravljeni su značajni pomaci u kulturnom preporodu crnogorskog društva.

3.4. Zdravstvena i socijalna zaštita kao faktori modernizacije društva poslije Berlinskog kongresa

Stepen razvoja svake zemlje praćen je i odgovarajućim nivoom razvoja zdravstvene kulture. Posmatrana u širem shvatanju, istorija zdravstva tiče se i proučavanja razvoja i primjene saznanja, ali i zabluda i neznanja o medicini i njenoj primjeni. Razvoj i stanje medicinske kulture u nekoj zemlji pokazuje zapravo realnost jednog društva i njegovih vrijednosti i uzročno-posljedično je povezano sa razvojem tehnologije, nauke, i društva uopšte – bolest i zdravlje, siromaštvo i bogatstvo, umiranje i rađanje. Budući da medicina upućuje na dominantne kulturne odlike u svakoj zajednici i svakom vremenu, prikazivanje spone između medicine i društvenih fenomena daje nam uvid u sfere ljudskog ponašanja i utvrđenih normi.²⁵¹⁴

Devetnaesti vijek je u svijetu donio napredak u medicini, zahvaljujući primjeni nauke i naučnih istraživanja i raznovrsnih dostignuća. Ljekari su predstavljali važno zanimanje u okviru procesa profesionalizacije zanimanja. Oni su imali veliki ugled i prestiž u društvu.²⁵¹⁵ No, bez obzira na svoj razvoj od sredine XIX vijeka, medicina je sačuvala svoje kodekse, nepisane ili pisane običaje. Medicina ima svoj dug istorijski hod koji se kreće od „*magije, preko kulturnih i religioznih svetišta, narodne empirije do savremene nauke*”.²⁵¹⁶ Taj istorijski hod bio je različit i u Crnoj Gori i crnogorskom društvu, budući da je u toku XIX vijeka stanovništvo imalo veoma različite istorijske, političke, društvene, kulturološke okolnosti razvoja. Polazeći od činjenice da je cjelokupan razvoj na crnogorskom prostoru bio determinisan preovlađujućim društvenim, ekonomskim i kulturnim uslovima, realno je pretpostaviti i različito medicinsko nasljeđe u različitim djelovima Crne Gore – Primorju, „Staroj” Crnoj Gori i sjeveru. Na crnogorskom Primorju osjeća se visok nivo zdravstvene zaštite, jer na tom dijelu rade ljekari, koji imaju diplome

²⁵¹⁴ Nikola Samardžić, *Istorija zdravstvene kulture i obnova časopisa Acta: Nove teorijske i istraživačke perspektive*, Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, medicinae veterinariae, 2013, 32, 9–20.

²⁵¹⁵ Dubravka Stojanović, *Kaldrma i asfalt – Urbanizacija i evropeizacija Beograda 1890–1914*, Beograd, 2009, 183–184.

²⁵¹⁶ Slobodan Nikčević, *Osvrt na istoriografiju Crne Gore*, Zbornik radova iz istorije crnogorskog saniteta, (Naučni skup održan na Cetinju 4. decembra 1998. godine), Cetinje, 1998, 57.

iz Italije, tada vodeće evropske medicine. „Stara” Crna Gora sve do druge polovine XIX vijeka ostala je na nivou „narodne” medicine, takozvanih travara i vidara. Na sjeveru je bila prisutna pored „narodne” i islamska medicina.²⁵¹⁷

Sve do 60-ih godina XIX vijeka nije bilo uslova za razvijanje naučne medicine u Crnoj Gori. Narodni ljekari – vidari liječili su najrazličitije vrste bolesti travama, i drugim sredstvima. Česta oskudijevanja u ishrani, slabi uslovi stanovanja, ratna dešavanja imali su za posljedicu pojavu različitih bolesti, kao i zaraza. Prije rata zdravstvenu službu u Crnoj Gori pokušali su da unaprijede francuski doktori, koji su bili na službi kod knjaza Nikole.²⁵¹⁸ Opšte zdravstvene prilike bile su izuzetno loše, tako da su omogućavale širenje zaraznih bolesti. Pogranične karantine prema Osmanskom carstvu bilo je teško realizovati. Prije rata, 1871. godine, bila su tri ljekara, po jedan na Cetinju, Danilovgradu i Virpazaru. Poslije završenih ratnih operacija, zatvorene su sve bolnice u Crnoj Gori, osim Bolnice „Danilo I” na Cetinju. Ostala su tri ljekara, koji su bili zarobljenici u ratu: Janko Teodorides, Dimitrije Makrides i Atanasije Salambros.²⁵¹⁹ Bio je još ljekar u Danilovgradu, koji je pobjegao iz garnizona u Spužu i dva studenta.

Knjaževina Crna Gora je shvatajući značaj i važnost Ženevske konvencije potpisala i time postala dvadeset prva članica ovog humanog društva. Senat je ratifikovao Ženevsku konvenciju 17. (29) novembra 1875. godine.²⁵²⁰ Na Cetinju su došli izaslanici međunarodnog odbora (Humbert, Ferijer i Gec), a 3. januara 1876. sastao se Odbor crvenog krsta pod predsjedništvom arhimandrita, kasnijeg mitropolita Ljubiše, koji je istog dana javio ženevskom odboru postanak novog društva.²⁵²¹ Formiranje „Crnogorskog crvenog krsta” bilo je od velikog značaja za Crnu Goru, jer će on postati značajan faktor u razvoju zdravstvene kulture i prosvjećivanju ljudi. Poslije rata rad društva se djelimično obustavio. Stovarište bolničkog materijala i novac upotrebljeni su za dvije ambulante u Podgorici i Andrijevići, podignute za vrijeme sukoba oko Plava i Gusinja. Smrcu zaslužnih članova, sekretara Špira Kovačevića u 1879. i predsjednika mitropolita Ljubiše u 1884. godini, društvo postepeno nestaje. Novi Odbor pod predsjedništvom mitropolita Mitrofana obnavlja život društva.²⁵²²

²⁵¹⁷ Slobodan Nikčević, *Osvrt na medicinsku istoriografiju Crne Gore*, 57.

²⁵¹⁸ Prvi ljekar koji je došao u Crnu Goru na službu varošskog ljekara bio je Jovan Đustinijani iz Venecije, koji je boravio četiri godine od 1867. do 1870. Filip Šoć, *Narodna i naučna medicina u Crnoj Gori – Istorijski pregled do 1916*, Podgorica, 2002, 139.

²⁵¹⁹ Filip Šoć, *Isto*, 137, 156.

²⁵²⁰ Filip Šoć, *Isto*, 145.

²⁵²¹ *Glas Crnogorca*, broj 1, 1889, Cetinje, 1. januar 1889, 2.

²⁵²² *Glas Crnogorca*, broj 2, 1889, Cetinje, 8. januar 1889, 2.

Djelimično zbog otpora stanovništva prema novinama u medicini, ali i zbog kratkotrajnog boravka ljekara sa strane, pokušaji da se unaprijedi i organizuje zdravstvena služba u Crnoj Gori prije Berlinskog kongresa nije imala većeg uspjeha.

3.4.1. Osnivanje bolnica i formiranje medicinskog kadra

Nakon 1878. godine dešavaju se značajne promjene na planu organizacije zdravstvenih institucija, kadrovskog snaženja medicinske struke, regulisanja zakonodavne regulative u ovoj oblasti, i drugim zahvatima koji pokazuju da razvoj zdravstvenog sektora nadizali mogućnosti koje mu je u tom trenutku davala ekonomska baza na kojoj su sve ove inicijative počivale, razvijale se i realizovale. Prva nastojanja države u ovom pravcu ogledala su se u osnivanju bolnica i dovođenju izvjesnog broja ljekara iz drugih država. Reformama iz 1879. godine pri Ministarstvu unutrašnjih djela, koje je imalo četiri odsjeka, jedno je bilo zaduženo za sanitet.²⁵²³ Formiranje zasebnog državnog organa za oblast zdravstva predstavljalo je prvi korak ka uspješnom sprovođenju zdravstvenih mjera u pravcu zaštite stanovništva. Na taj način formirana je ustanova koja je imala zakonodavnu ulogu i funkciju nadzora, i koordinirala radom saniteta. Njeni zadaci nijesu bili jednostavni ni laki, budući da je morala organizovati rad sanitetske službe na principima savremene medicine, sa jedne strane, i voditi stalnu borbu protiv svih oblika nadriljekarstva, sa druge strane. Nakon 1879. bilo je veoma teško odmah započeti sa modernim uređenjem sanitetske službe s obzirom na nepovoljne društvene i ekonomske prilike u zemlji, nedovoljan broj stručnog kadra.

Zgrada prve crnogorske bolnice podignuta je 1873. godine po nacrtu tadašnjeg knjaževog dvorskog ljekara Francuza dr Gabriela Frileja. Ona je sve do 1887. godine bila jedina zdravstvenu ustanovu na ovim prostorima.²⁵²⁴ Osnivanjem prve medicinske ustanove stvoreni su povoljniji uslovi za bolju organizaciju zdravstvene zaštite stanovništva, ali i za podizanje svijesti na polju zdravstvene kulture. Bolnica „Danilo I” postaće okosnica budućeg razvoja zdravstvene kulture u Crnoj Gori. Tako već 1871. godine u zvaničnom crnogorskom listu „Glas Crnogorca” u članku pod naslovom „Domaće potrebe crnogorske od T. Ilića. Stanje zdravlja naroda i dobrotvorni

²⁵²³ Risto J. Dragičević, *Prilog istoriji saniteta u Crnoj Gori (3)*, Zapisi, knjiga 25, sveska 4, Cetinje, 1941, 230.

²⁵²⁴ Ivona Jovanović, *Francuski jezik i kultura u Crnoj Gori (1830–1914)*, Podgorica, 2016, 145.

zavodi” ukazuje se na potrebu osnivanja zdravstvenih ustanova.²⁵²⁵ Bolnica je građena od aprila 1872. do kraja maja 1873. godine. Skoro dvije godine novosagrađena bolnica nije obavljala svoju pravu funkciju, već je služila za pravljenje i čuvanje ratnog materijala.²⁵²⁶ Bila je snabdjevena neophodnim inventarom, sanitetskim materijalom. Tokom prvih godina u njoj su radili ljekari iz Dalmacije, Grčke, Češke, iako se niko nije duže zadržavao na Cetinju.²⁵²⁷ Načelnik sanitetskog odjeljenja bio je i upravnik bolnice Danilo I, Valerije Tomić i to je bila najopremljenija bolnica u Crnoj Gori, sa spravama i sredstvima moderne medicine i hirurgije.²⁵²⁸ Poslije njega bilo je ukupno 14 upravnika do kraja 1944. godine. Bolnički protokol u Bolnici „Danilo I” počeo se voditi od 15. maja 1878. godine.²⁵²⁹ Liječenje u cetinjskoj bolnici bilo je besplatno za sve do 1. juna 1881. godine, a poslije toga datuma samo za siromašne. Ostali su plaćali shodno svom imovnom stanju, jednu ili dvije cvancike na dan. Te godine je zbog ovoga opao broj onih koji su u „špitalju” ležali, za pola. Godine 1880. preležalo je u bolnici 408, a 1881. godini samo 210. Broj bolesnika kojima je bilo potrebno stacionarno bolničko liječenje, nije prirodno pao, već crnogorski seljak nije bio rad davati, niti je bio navikao na to. U početku su svuda postojale predrasude protiv bolnica, „*da se u njih samo ide da se umre, da se pogani, truje*”.²⁵³⁰

Da se radilo na poboljšanju uslova u Bolnici „Danilo I” vidi se i po nekim izvještajima. Tako je zbog neophodnog dužeg provjetravanja i čišćenja, državna vlast bila riješila da se u Bolnicu „Danilo I” ne primaju bolesnici od 25. novembra do 15. januara 1887. godine.²⁵³¹ Sredinom 1889. godine Cetinjska bolnica je dobila donaciju iz Rusije, putem koje su nabavljene stvari za dvadeset bolničkih postelja.²⁵³² I krajem 1890. godine Bolnica „Danilo I” je bila zatvorena zbog dezinfekcije i nužnih opravki. Obični pregledi bolesnika i davanje ljekarskog savjeta rađeni

²⁵²⁵ „Pišući ove vrste, namjenjene sreći vašega naroda, izlazi nam pred oči još jedva okolnost, koja je po našem uvjerenju tako velika i važna, da ne bi upravo znali kazati, bi li narodnje zdravlje bilo podpuno obezbjeđeno i pri umnoženom broju učenijeh ljekara, ako ne bi i ovu okolnost uzeli sasvijem u obzir. Ova je okolnost narodna bolnica, koju nemamo, a bez koje nemožemo biti, bez velike štete i gubitka naroda. O potrebi i koristi zavoda ovog roda mislimo da se nitko ne sumnja, a i ako bi se sumnjao dovoljni su ovi bezbrojni zavodi za bolesnike, koji se nalaze podignuti po svijeta krajevima svijeta, da ga iz sumnje izvedu. Pristupimo dakle, narode, ovom svetom poslu svom voljom i bez odlaganja; osnujmo narodnu bolnicu, za naše narodne mučenike... ovakvi su spomenici najdostojniji čovječstva.” Crnogorac, broj 9, 1871, Cetinje, 20. mart 1871, 4.

²⁵²⁶ Dušan Martinović, *Upravnici bolnice Danilo I do 1944. godine*, Zbornik radova iz istorije crnogorskog saniteta, (Naučni skup održan na Cetinju 4. decembra 1998. godine), Cetinje, 1998, 24.

²⁵²⁷ Gavriilo Šćepanović, *Ratni sanitet za vrijeme dinastije Petrović*, u: Dinastija Petrović Njegoš, Podgorica, 2002, tom II, 328.

²⁵²⁸ Risto J. Dragičević, *Prilog istoriji saniteta u Crnoj Gori* (3), 231.

²⁵²⁹ Filip Šoć, *Narodna i naučna medicina u Crnoj Gori – Istorijski pregled do 1916*, Podgorica, 2002, 201.

²⁵³⁰ *Glas Crnogorca*, broj 34, 1887, Cetinje, 23. avgust 1887, 3.

²⁵³¹ *Glas Crnogorca*, broj 46, 1886, Cetinje, 18. novembar 1886, 4.

²⁵³² *Glas Crnogorca*, broj 29, 1889, Cetinje, 16. jul 1889, 2.

su u prijemnoj sali bolnice. U januaru 1899. godine prilikom posjete knjaza Nikole Bolnici na Cetinju i pregleda nove operacione sale, riješeno je da se jedan krak vodovoda sa Obzovice sprovede i u bolnicu.²⁵³³

Zahvaljujući zalaganju dr Petra Miljanića, otvorene su bolnice u Nikšiću (1887), Danilovgradu (1890) i Podgorici (1891). One su radile jedno kratko vrijeme, jer nije bilo novca za njihovo izdržavanje. U Danilovgradu je bolnica radila nepunu godinu dana, a u Nikšiću i Podgorici su zatvorene bolnice 1892. godine.²⁵³⁴

Druga bolnica u Crnoj Gori otvorena odlukom Ministarstva unutrašnjih djela bila je u Nikšiću, i to 11. decembra 1887. godine pod imenom „Bolnica Knjeginje Zorke”. Ona je podignuta zahvaljujući priložima prilikom vjenčanja kneginje Zorke sa knjazom Petrom Karađorđevićem.²⁵³⁵ Zatvorena je poslije sedam godina rada. Prvi upravnik bio je dr Đuro Kustudić.²⁵³⁶

Prilikom izgradnje puta od Danilovgrada do Nikšića od 1886. do 1892. godine ukazala se potreba za otvaranjem bolnica na Orjoj Luci i Bogetićima.²⁵³⁷ Na Orjoj Luci je bila smještena privremena bolnica sa 64 postelje. Pošto je broj bolesnika bio veliki, cetinjski dobrotvorni odbor je riješio da uredi i apoteku i kuhinju iz kojih su dobijali lijekove i hranu oni bolesnici, koji će dolaziti na Orju Luku, ali neće moći biti primljeni u bolnicu zbog toga, što ne bi bilo mjesta u istoj. Ova bolnica na Orjoj Luci poslije osam mjeseci rada je zatvorena. Ona je za to vrijeme pružila njegu i ljekarsku pomoć za 7.000 bolesnika i to besplatno ili za najmanju naplatu.²⁵³⁸ Sličnu bolnicu sa 35 mjesta, kao i u Orjoj Luci cetinjski dobrotvorni odbor je otvorio u Podgorici. Pored bolnice unajmljena je jedna kuća, u koju su se primali bolesnici do 50 ljudi, koje bolnica nije mogla smjestiti.²⁵³⁹

Nakon oslobođenja Podgorice u njoj se nalazila velika vojna bolnica, koja je zatim preusmjerena za vojni stan i druge potrebe, a manji dio za bolničke potrebe. Vurcelj, sekretar ruskog poslanstva, u ime odbora za priloge sirotinji, otvorio je novu bolnicu u Podgorici, koja je

²⁵³³ *Glas Crnogorca*, broj 5, 1899, Cetinje, 30. januar 1899, 4.

²⁵³⁴ Dušan J. Martinović, *Portreti VI*, Cetinje 1997, 86.

²⁵³⁵ *Glas Crnogorca*, broj 51, 1887, Cetinje, 20. decembar 1887, 2. *Glas Crnogorca*, broj 7, 1888, Cetinje, 14. februar 1888, 3.

²⁵³⁶ Bila je to manja bolnica oko 50 kreveta. U bolnici nije bilo operacione sale. Upravnici su bili i dr Stevan Ognjanović, dr Niko Martinović, dr Milutin Spasojević. Jovan Kujačić, *Prilozi istoriji zdravstvene kulture Crne Gore do kraja 1918*, Beograd, 1950, 108–109.

²⁵³⁷ *Glas Crnogorca*, broj 8, 1890, Cetinje, 18. februar 1890, 2. Filip Šoć, *Narodna i naučna medicina u Crnoj Gori – Istorijski pregled do 1916*, 246.

²⁵³⁸ *Glas Crnogorca*, broj 44, 1890, Cetinje, 27. oktobar 1890, 2.

²⁵³⁹ *Glas Crnogorca*, broj 9, 1890, Cetinje, 25. februar 1890, 2.

imala potpunu spremu za preko 50 bolesnika. Bolnicom je od 1891. do 1898. godine rukovodio Mitar Radulović, kada je premještan za okružnog ljekara u Nikšiću.²⁵⁴⁰ Otvaranje novih bolnica u Nikšiću i Podgorici i njihov kratkotrajni rad bio je pokazatelj i finansijske moći države.²⁵⁴¹ Od tada crnogorska vlast nije bila puno naklonjenja otvaranju lokalnih bolnica. One su otvarane u Baru, Zeti, Virpazaru, Ulcinju za vrijeme većih obolijevanja od malarije.

Početak 1899. godine pokrenuta je inicijativa za podizanje „Doma za umobolne”. Kao jedan od razloga navođeno je da su te osobe bez svake pomoći, i da su teški teret mjestu, gdje su. Trebalo im je povratiti „svjetlost uma njegovom, koju bi im dala ona dobro uređena bolnica, ili, kad bi to nemoguće bilo dati im sklonište, da ne muče sebe i svoje, da nesvjesno ne nalažu pogibelji život svoj ili bližnjih, da se njihova muka ublaži, a da se žalost i nesreća olakša domu njihovom”.²⁵⁴² Time je sazrijevalo shvatanje da su ljekari neophodni, i prevazilaženo je tradicionalno shvatanje da se narod može liječiti pomoću trava. Na to ukazuju i određena dokumenta.²⁵⁴³ Za podizanje ovog doma, na inicijativu knjaza Nikole, organizovan je Odbor za prikupljanje dobrovoljnih priloga. Knjeginja Jelena priložila je 1.000 fiorina u fond za podizanje „Doma umobolnih” u Crnoj Gori.²⁵⁴⁴ Prvi bolesnici u ovoj bolnici su evidentirani u decembru 1903. godine u blizini Danilovgrada, na lokalitetu Bralenovica.²⁵⁴⁵

U zakonodavnoj oblasti djelovanja najznačajniji akt koji je donesen krajem 1891. godine jeste knjiga „Zbornik pravila, propisa i naredaba u sanitetskoj struci Knjaževine Crne Gore” u izdanju Ministarstva unutrašnjih djela, kojim je velikim brojem odredbi regulisan znatan dio problema na polju zdravstvene zaštite ljudi, liječenja, prevencije i dr.²⁵⁴⁶ Iako je za vrijeme Milana Jovanovića Batuta stvorena šema moderne razvijene sanitetske službe, do toga nije došlo zbog iznenadnog njegovog odlaska. Zato će njegovo započeto djelo nastaviti predano sa radom Petar

²⁵⁴⁰ Filip Šoć, *Narodna i naučna medicina u Crnoj Gori – Istorijski pregled do 1916*, 251.

²⁵⁴¹ Vasilije M. Kusovac, *125 godina bolnice „Danilo I”*, Zbornik radova iz istorije crnogorskog saniteta, (Naučni skup održan na Cetinju 4. decembra 1998. godine), Cetinje, 1998, 16.

²⁵⁴² *Glas Crnogorca*, broj 5, 1899, Cetinje, 30. januar 1899, 4.

²⁵⁴³ DACG, MUD, 1900, Sanitetsko odjeljenje, 2. VI 1900, 4674.

²⁵⁴⁴ *Onogošt*, broj 13, 1899, Nikšić, 5. avgust 1899, 4.

²⁵⁴⁵ Zgrada je imala 18 soba. Do 1907. bile su primitivne metode liječenja, čak su se upotrebljavale fizičke mjere, poput batina i konopa. Od 1907. kada za upravnika dolazi Jovan Kujačić, bolnica dobija drugačiji medicinski tretman liječenja bolesnika. Jovan Kujačić, *Prilozi istoriji zdravstvene kulture u Crnoj Gori do kraja 1918. godine*, Beograd, 1950, 109–110; *Prva psihijatrijska bolnica u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori 1899-1914*, Zbornik dokumenata, priredila Mirjana Kapisoda, Cetinje, 2013, 21.

²⁵⁴⁶ *Glas Crnogorca*, broj 49, 1891, Cetinje, 30. novembar 1891, 4. Filip Šoć, *Narodna i naučna medicina u Crnoj Gori – Istorijski pregled do 1916*, 90.

Miljanić, koji je bio autor ovog Zbornika.²⁵⁴⁷ Ovaj Zakonik detaljno određuje mjesto i ulogu saniteta u zdravstvenom sistemu države, položaj i značaj ljekara i drugog zdravstvenog osoblja. Sastoji se od pet djelova. I – O ljekarima i njihovim dužnostima; II – O bolnicama; III – O veterinarima; IV – Propisi protiv stočnih zaraza; V – Sanitetska služba u primorskim lukama. Tu se nalaze i „Ministarska naredba o uređenju cetinjske apoteke”, kao i „Naredba o pekarnicama i javnoj prodaji hljeba.”²⁵⁴⁸

Prvo poglavlje (30 članova) govori o ljekarima i njihovim dužnostima, kojih se moraju pridržavati prilikom obavljanja poziva. Prema pravilima (1. čl.) u Crnoj Gori niko nije mogao vršiti ljekarsku „*praktiku, nazvati se medigom, niti dobivati službu kao liječnik koji nije redovno svršio medicinske nauke i dobio diplomu na jednom od priznatih evropskih univerziteta*”. Ovim članom se ne dozvoljava bavljenje liječenjem svakome, ko nije završio medicinski fakultet, čime se željelo spriječiti nadriljekarstvo.²⁵⁴⁹ Prije ovog perioda u liječenju su najzastupljeniji bili narodni vidari, koji su uživali ugled na osnovu rezultata u liječenju.²⁵⁵⁰ Prema Iličkovićima, vidarima iz Crmnice, država je bila blagonaklona.²⁵⁵¹ Sa dolaskom Batuta u Crnu Goru, preduzimaju se akcije na smanjenju nadriljekarstva, koje je bilo uzelo maha. Tih godina počinje sukob sa trgovcima koji su prodavali razne „*ljekove*” i na taj način liječili stanovništvo.²⁵⁵² Obaveza ljekara je da rade na kontroli zaraznih bolesti, vode brigu o javnom zdravlju, paze na higijenske uslove okoline, preduzimaju određene aktivnosti radi zaštite zdravlja stanovništva.²⁵⁵³ Ljekari su imali naknadu za svoj rad, jer je država svakoga mjeseca plaćala ljekara, a mimo toga ljekar je imao pravo da naplati vizitu od svakog imućnijeg bolesnika (čl. 19–22). Visina usluge zavisila je od toga da li se usluga vršila u gradu ili izvan njega, danju ili noću, po lijepom ili ružnom vremenu. Ljekarske usluge su bile besplatne za siromašne. Zakonom (čl. 25) bilo je predviđeno i sudsko-medicinsko vještačanje. U Zborniku su se posebnim članovima predviđali zadaci ljekara u cilju suzbijanja epidemije

²⁵⁴⁷ Filip Šoć, *Narodna i naučna medicina u Crnoj Gori – Istorijski pregled do 1916*, 252.

²⁵⁴⁸ *Zbornik pravila, propisa i naredaba u sanitetskoj struci Knjaževine Crne Gore*, Cetinje, 1891.

²⁵⁴⁹ Filip Šoć, *Narodna i naučna medicina u Crnoj Gori – Istorijski pregled do 1916*, 50. *Zbornik pravila, propisa i naredaba u sanitetskoj struci Knjaževine Crne Gore*, 5.

²⁵⁵⁰ Dragoje Živković, *Pravno uobličavanje u oblasti zdravstva u Knjaževini Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, godina LX, sveska 4, Titograd, 1987, 133.

²⁵⁵¹ Filip Šoć, *Narodna i naučna medicina u Crnoj Gori – Istorijski pregled do 1916*, 81.

²⁵⁵² Risto J. Dragičević, *Prilog istoriji saniteta u Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, knjiga I, sveska 5–6, Titograd, 1948, 310.

²⁵⁵³ „Zakleti ljekari imaju uzvišeni poziv i časno povjerenje – brigu o životu i zdravlju tolikog broja ljudi... i da liječe pojedine bolesnike usrdno i savjesno po pravilima nauke i danoj zakletvi”. *Zbornik pravila, propisa i naredaba u sanitetskoj struci Knjaževine Crne Gore*, 5–6.

zaraznih bolesti, kao i obavezne vakcinacije svake godine u periodu od maja do septembra. Poseban dio se odnosio na uslove otvaranja javnih apoteka, pravljenju i izdavanju lijekova (čl. 10–15). Postojale su trgovačke radnje u kojima su se prodavali lijekovi bez dozvole. Ministarstvo je nastojalo da te „*apoteke*” zatvori i sve lijekove iz njih uzme, a da trgovcima zabrani da varaju narod. Prema uredbi o sanitetskoj struci u mjestima u kojima nije bilo ljekara i apotekara, Ministarstvo unutrašnjih djela je omogućavalo pojedinim ljudima da prodaju određene lijekove sa istim cijenama koje su bile i u apotekama, uz troškove transporta i naknade (čl. 15).²⁵⁵⁴ Primjećujemo i da se prema pravilima bogatijim ljudima mogao prepisati skuplji lijek u odnosu na one slabijeg imovnog stanja (čl. 8). Apotekari su prodavali lijekove po unaprijed utvrđenim cijenama, uz određeni procenat naknade za usluge. U slučaju nepridržavanja ovih mjera Ministarstva unutrašnjih djela, apotekari su mogli biti kažnjeni, najprije novčano, a poslije i otpuštanjem iz službe (čl. 14).²⁵⁵⁵

Drugo poglavlje Zakonika odnosi se na bolnice, prema kojima se reguliše status i opseg djelovanja zdravstvenih ustanova u Crnoj Gori.²⁵⁵⁶ Liječenje za siromašne i strane podanike bilo je besplatno, a troškove liječenja snosila je država, dok su imućniji plaćali bolnicu (čl. 10). Bolnica mora imati adekvatne uslove, „*zgradu koja bi odgovarala zahtjevima javne higijene*” (čl. 2). Kako u to vrijeme nije bilo dovoljno bolnica, Zakonik je predviđao da u posebnim slučajevima, epidemije ili elementarnih nepogoda, Ministarstvo može unajmiti privatne kuće za privremene bolnice, pod uslovom da imaju zadovoljavajuće higijenske uslove, ili sagraditi privremene barake (čl. 3). Jedanaestim članom drugog poglavlja predviđeno je da „*okružni fizikus upravlja svima ljekarskim i ekonomnim poslovima bolnice*”. Ovim članom određuju se i obaveze i dužnosti ljekara u bolnici. Pravilima se tačno uređuju zadaci zdravstvenim radnicima u bolnici. Važno je istaći da je ovaj Zakonik predviđao da se u skladu sa mogućnostima ljekari bave i naučnim radom. Taj postupak predstavljao je za to vrijeme i sredinu kakva je bila crnogorska veliki korak naprijed. Ljekari su bili obavezni da svakog mjeseca podnose izvještaje o utrošku materijalnih sredstava (čl. 14). Svakih šest mjeseci ljekari su podnosili izvještaje Ministarstvu unutrašnjih djela – ekonomski

²⁵⁵⁴ Zbornik pravila, propisa i naredaba u sanitetskoj struci Knjaževine Crne Gore, 9–11. Filip Šoć, *Narodna i naučna medicina u Crnoj Gori – Istorijski pregled do 1916*, 65, 77.

²⁵⁵⁵ Dragoje Živković, *Pravno uobličavanje u oblasti zdravstva u Knjaževini Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, godina LX, sveska 4, Titograd, 1987, 136–137. Zbornik pravila, propisa i naredaba u sanitetskoj struci Knjaževine Crne Gore, 8.

²⁵⁵⁶ „Bolnica je za bolesne ljude, i prema tome u nju će se primati bonici, imućni i siromasi, bez razlike vjere, pola, uzrasta i narodnosti... I strani podanici primaće se u bolnicu, i u ovom pogledu imaće se u vidu pored humanitarnih i obziri reciprociteta”. Zbornik pravila, propisa i naredaba u sanitetskoj struci Knjaževine Crne Gore, (čl. 5 i čl. 7), 17.

i medicinski. U Zborniku je propisan red u bolničkom radu, vrijeme vizita, podjela hrane, vrsta hrane, pri čemu se vodilo računa o štednji.²⁵⁵⁷

Treće poglavlje odnosilo se na veterinarske propise, i zaštitu od stočnih zaraznih bolesti. U nedostatku stočnog ljekara, njegovu dužnost mogao je obavljati ljekar. Marveni ljekar nije mogao zamjenjivati i vršiti dužnost ljekara (član 2). Naredno IV poglavlje posvećeno je „Propisu protivu stočnih zaraza” u kojima se detaljno govori o različitim vrstama zaraznih bolesti, simptomima i terapiji.²⁵⁵⁸ Peto poglavlje bavi se sanitetskom službom u primorskim lukama Baru i Ulcinju. Djelokrug rada ove službe definisan je kroz nekoliko tačaka u kojima se precizira uloga i značaj ovih lučkih mjesta. Posebna pažnja posvećena je karantinskim bolestima: kugi, groznici, koleri, varioli, pjegavcu u skladu sa „Zbornikom zakona i naredbama o sanitetskoj službi austroilirskog i dalmatinskog primorja”.²⁵⁵⁹

Na kraju je data „Ministarska naredba o uređenju cetinske apoteke”. Ministarstvo unutrašnjih djela ovlastilo je naredbom prelazak apoteka iz državnog vlasništva u privatno. Apotekar je mogao biti samo lice sa završenim odgovarajućim fakultetom „*provizora ili magistra farmacije*”. Apotekar je bio u obavezi da izvrši hemijsku analizu lijekova, pojedine da sam izrađuje, ali i da ispituje njihovu valjanost. Apoteka je morala biti snabdjevena svim potrebnim lijekovima.²⁵⁶⁰ Ovaj zakon se završava „Naredbom o pekarnicama u javnoj prodaji hljeba”.

U Zakonu su iskazana nastojanja da se obuhvate svi problemi za formiranje savremene sanitetske službe u Crnoj Gori. Rađen je po uzoru na evropske zakone, Austrije i Italije, uz poštovanje specifičnosti crnogorske sredine. U njemu po prvi put dolaze do izražaja savremena medicinska shvatanja o unapređivanju crnogorskog zdravstvenog sistema. Zbornik je svakako uticao na smanjivanje nadriljekarstva, poboljšanje ljekarskog rada, sprečavanje i suzbijanje bolesti, naročito zaraznih. Ovim Zakonom počinje proces regulisanja, a samim tim i modernizacije

²⁵⁵⁷ Bolesnici u bolnicama su imali obroke. Količina hrane na dnevnom nivou bila je podijeljena u tri vrste: 1/3, 2/3 ili puna porcija. U punu porciju ulazilo je 500 grama svježeg mesa, varivo (kopus, krtola, pasulj, pašta), zatim 600 grama hljeba. Doktor tokom jutarnje vizite preporučuje jednu od tri vrste porcija. Svaki bolesnik je imao na dnevnom nivou i 200 grama mlijeka. U posebnim slučajevima propisivala se i kafa, rakija, vino, čaj, sutlijaš, pileće meso. *Zbornik pravila, propisa i naredaba u sanitetskoj struci Knjaževine Crne Gore*. Dragoje Živković, *Pravno uobličavanje u oblasti zdravstva u Knjaževini Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, godina LX, sveska 4, Titograd, 1987, 143. Filip Šoć, *Narodna i naučna medicina u Crnoj Gori – Istorijski pregled do 1916*, 203.

²⁵⁵⁸ Odredbama su se obuhvatale sljedeće bolesti: „*krepavica ili travnik (antraks); mukavica (ustobolja) i rasalica; gutanar ili rmija na konjima, magarcima i mazgama; guba ili šoga na konjima i ovcama; kraste ili ospice na ovcama; zarazna zapaljenja pluća u govedi; šankerna zaraza konja za priplod; bjesnilo pasa i drugih domaćih životinja; kuga ili čuma rogate marve*.” *Zbornik pravila, propisa i naredaba u sanitetskoj struci Knjaževine Crne Gore*, 33–48.

²⁵⁵⁹ *Isto*, 65.

²⁵⁶⁰ *Isto*, 67–72.

zdravstvenog sistema u Crnoj Gori, jer će se po ovom dokumentu dugi niz godina upravljati i razvijati zdravstvena služba u zemlji.

U posmatranom periodu bila je i jedna apoteka na Cetinju, i to apoteka Danilove bolnice. Apotekar je bio Jovo Dreč, koji je učio farmaciju u Petrogradu.²⁵⁶¹ Apoteka na Cetinju je bila državna sve do 1891. godine, kada je ustupljena Dreču koji je tu radio, za 2.157 fiorina.²⁵⁶² Apoteku u Podgorici otvorio je Nikola Sundečić 1897. godine. Bila je dobro snabdjevena. Za apotekarsku službu je od velikog značaja bilo štampanje „Apotekarske takse za 1892. godinu”, na 47 stranica. U njoj je navedeno 626 lijekova sa cijenama. Jedna šestina lijekova (105) se izdavala isključivo na recept. Tu su bile i takse za prevojni materijal, takse za posuđe i slično.²⁵⁶³ Ova apotekarska taksa bila je na snazi do 11. jula 1900. godine, kada je zamijenjana austrijskom. No, ona nije dugo trajala, jer je već 1901. izdata nova „Apotekarska taksa” za Knjaževinu Crnu Goru.²⁵⁶⁴ Ova naredba je bila temeljac rada apotekarske službe u Crnoj Gori. Apoteke u drugim mjestima otvorene su početkom XX vijeka u: Nikšiću (1903), Baru (1905), Ulcinju (1905).²⁵⁶⁵

Početak XX vijeka karakteriše rad na donošenju novog sanitetskog zakona, izgradnja Dječije bolnice na Cetinju, rekonstrukcija Danilove bolnice 1912, nabavka prvog rendgen aparata 1913, dok je dalji razvoj na polju medicine bio prekinut ratnim dešavanjima.²⁵⁶⁶

Na važnost ljekarskog poziva ukazali su i prvi zakonski propisi izdati u Knjaževini Crnoj Gori.²⁵⁶⁷ Ljekari su za svoj rad odgovarali Ministarstvu unutrašnjih djela. Država će finansirati

²⁵⁶¹ Risto J. Dragičević, *Prilog istoriji saniteta u Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, knjiga I, sveska 1–2, Titograd, 1948, 56.

²⁵⁶² Dušan J. Martinović, *Upravnici bolnice „Danilo I” do 1944. godine*, Zbornik radova iz istorije crnogorskog saniteta, (Naučni skup održan na Cetinju 4. decembra 1998. godine), Cetinje, 1998, 31.

²⁵⁶³ Vasilije Labudović, *O apotekama i apotekarima u Crnoj Gori do 1918. godine*, Zbornik radova iz istorije crnogorskog saniteta, (Naučni skup održan na Cetinju 4. decembra 1998. godine), Cetinje, 1998, 181, 196. DACG, MUD, 1897, f. 101, 877.

²⁵⁶⁴ „ubuduće pri prodaji lijekova iz Vaše apoteke imate služiti sa austrijskom apotekarskom taksom iz 1900. godine, pošto je naša zastarjela, i da pri dispensaciji lijekova imate dati propisani i taksirani recept, koji odgovara potpuno originalu.” Branko Boljević, *Početak zakonodavnog regulisanja saniteta u Crnoj Gori, istorijske, privredne i političke prilike u Knjaževini Crnoj Gori*, Zbornik radova iz istorije crnogorskog saniteta, (Naučni skup održan na Cetinju 4. decembra 1998. godine), Cetinje, 1998, 345.

²⁵⁶⁵ Vasilije Labudović, *O apotekama i apotekarima u Crnoj Gori do 1918. godine*, 189, 195, 199.

²⁵⁶⁶ Vasilije Kusovac, 125 godina bolnice „Danilo I”, Zbornik radova iz istorije crnogorskog saniteta, (Naučni skup održan na Cetinju 4. decembra 1998. godine), Cetinje, 1998, 17.

²⁵⁶⁷ „Niko u Crnoj Gori ne može vršiti ljekarsku praksu, nazivati se medigom, niti dobiti službu kao liječnik, ko nije redovno svršio medicinske nauke i dobio diplomu na jednom od priznatih evropskih univerziteta. Samo u izvanrednim slučajevima, kad je medicinska pomoć od prijekne nužde zbog kakve epidemije ili množine raznijeh bolesti u kakvom kraju, moći će se postaviti študent medicine, koji je redovno svršio najmanje 8 semestara i kliniku posjećivao, da tu privremeno otpravlja ljekarsku dužnost, dokle se za to ne bi našao diplomirani ljekar.” Zbornik pravila, propisa i naredaba u sanitetskoj struci Knjaževine Crne Gore, Cetinje, 1891, 5,

ljekare u pojedinim mjestima, dok će u drugim oni sami obezbijediti sredstva za izdržavanje ljekara. U Crnoj Gori je bilo malo ljekara. Sanitetsko odjeljenje tokom 1881. sačinjavali su 4 ljekara (Jovanović Batut, Miljanić, Mišić, Salambros), 1 pomoćnik (Teodorides), 4 bolničara, 1 previjač, administrator i njegov pomoćnik, vratar, kužinar, potkužinarka, vodar. Ljekar na dvoru bio je Mišetić.²⁵⁶⁸ Prema jednom izvještaju iz 1900. i 1901. U Crnoj Gori su bili po 2 ljekara na Cetinju (Đorđe Marić i Novica Kovačević) i Podgorici (Stevo Ognjanović i Đordije Stefanelija), po jedan u Nikšiću (Mitar Radulović), Ulcinju (Đoko Petković), Baru (Josip Peri), Rijeci (Đuro Kustudić), Kolašinu (Jovan Kujačić).²⁵⁶⁹ Ljekari su bili u obavezi da podnose mjesečne izvještaje o zdravstvenom stanju na terenu.

Organizovani rad na uređenju saniteta u Crnoj Gori počeo je dolaskom doktora Milana Jovanovića Batuta, koji je u Crnoj Gori radio skoro dvije godine (avgust 1880 – oktobar 1882), i bio je četvrti po redu upravnik bolnice Danilo I.²⁵⁷⁰ Bolnici „Danilo I”, koja je prije njegovog dolaska imala 30 postelja, Batut je donio medicinsku nauku i praksu. Obilazeći Crnu Goru, bilježio je probleme kod stanovništva, i na tim osnovama postavljao zadatke državi, ali i sebi. Bolnicu je postavio na savremenim konceptima, raspisao je „Stečaj” za deset ljekara (1881). Stalno je insistirao kod Ministarstva unutrašnjih djela na vršenju rekonstrukcija u bolnici, preduzimao je oštre mjere protiv nadriljekarstva.²⁵⁷¹ Predložio je i izdvajanje apoteke kao državne. Bila je to jedna apoteka na Cetinju, i to apoteka Danilove bolnice. Apotekar je bio Jovo Dreč, koji je učio farmaciju u Petrogradu.²⁵⁷² Donio je i „*Pravila kućnog reda*”, (I. Za bolesnike, koji dolaze na pregled; II. Za one, koji pohode bolesnike) u cilju efikasnijeg rada u bolnici.²⁵⁷³ Kao načelnik Saniteta, a u cilju poboljšanja crnogorske zdravstvene službe, predložio je niz podzakonskih akata, pravila i uputstava.²⁵⁷⁴ Vodio je ambulantni protokol Bolnice, iz koga se vidi da je tokom 1881. godine pregledao 2.191 bolesnika.²⁵⁷⁵ Batut je sredinom 1881. godine izvodio i operacije „kamena

²⁵⁶⁸ *Glas Crnogorca*, broj 20, 1880, Cetinje, 15. maj 1880, 4.

²⁵⁶⁹ DACG, Sanitetsko odjeljenje, dok. 39, 11. I. 1901.

²⁵⁷⁰ Risto J. Dragičević, *Prilog istoriji saniteta u Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, knjiga I, sveska 1–2, Titograd, 1948, 54. Dušan Martinović, *Upravnici bolnice Danilo I do 1944. godine*, 33.

²⁵⁷¹ Drago Petrović, *Podizanje „Danilove bolnice” i prve godine njenog rada*, Medicinski zapisi, 15, Titograd, 1964, 90.

²⁵⁷² Risto J. Dragičević, *Prilog istoriji saniteta u Crnoj Gori*, 56.

²⁵⁷³ *Glas Crnogorca*, broj 15, 1881, Cetinje, 12. april 1881, 4.

²⁵⁷⁴ Risto J. Dragičević, *Prilog istoriji saniteta u Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, knjiga I, sveska 1–2, sveska 3–4, sveska 5–6, Titograd, 1948, 54–59, 159–167, 306–319.

²⁵⁷⁵ *Glas Crnogorca*, broj 34, 1887, Cetinje, 23. avgust 1887, 2. *Glas Crnogorca*, broj 35, 1887, Cetinje, 30. avgust 1887, 3.

u bubregu” i to sa potpunim uspjehom.²⁵⁷⁶ Tada počinje sistematska briga o zdravstvenoj zaštiti u zemlji. Batut osim posla šefa Sanitetskog odsjeka pri Ministarstvu unutrašnjih djela radi i na proučavanju zdravstvenih prilika u Crnoj Gori.²⁵⁷⁷ U bolnicama su se primali svi, bez razlike vjere, pola, uzrasta i narodnosti. Pošto su one bile za „*bolesne ljude*”, onda oni koji su bili iznemogli, mentalno zaostali ili nesposobni, nijesu bili za tu ustanovu.²⁵⁷⁸ Milan Batut je definisao ciljeve i zadatke proučavanja zdravstvenog stanja naroda, u cilju dobijanja što objektivnije i realnije slike o zdravstvenom stanju naroda, ali i faktorima koji utiču na to stanje. Zbog potpunijeg uvida u zdravstveno stanje stanovništva, a po odobrenju vlade, krajem 1880. i početkom 1881. obišao je više mjesta po Crnoj Gori: Zetu, Žabljak, Skadarsko jezero, i kao rezultat određenih zapažanja, podnio knjazu Nikoli izvještaj 16. jula 1881. godine, sa određenim prijedlozima i mjerama koje bi trebalo preduzeti u cilju poboljšanja zdravstvenih prilika u zemlji.²⁵⁷⁹ Po povratku je podnio prvi izvještaj Ministarstvu unutrašnjih djela, koji je samo djelimično sačuvan.²⁵⁸⁰

U njegovom proučavanju zdravstvenih prilika u Crnoj Gori uključeni su brojni faktori – socijalni, ekonomski, klimatski, demografski, stanovanje, vodosnabdijevanje, ishrana, navike stanovništva. Kako u to vrijeme nije bilo zvaničnih statističkih demografskih podataka, teško je bilo postaviti naučno pouzdanu medicinsku i socijalnu dijagnozu i dati objektivnu sliku zdravstvenog stanja naroda.²⁵⁸¹ Bio je u prilici da svakodnevno ima uvid o vrstama bolesti, njihovoj učestalosti na osnovu dokumentacije bolnice „Danilo I”. U periodu 1880–1882. u bolnici se liječio 531 pacijent. Po strukturi oboljelih prvo mjesto je pripadalo infektivnim i mijazmatičnim bolestima (29%), zatim povredama (15,82%), bolestima mišića, zglobova

²⁵⁷⁶ *Glas Crnogorca*, broj 28, 1881, Cetinje, 12. jula 1881, 3.

²⁵⁷⁷ Dragoje Živković, *Pravno uobličavanje u oblasti zdravstva u Knjaževini Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, godina LX, sveska 4, Titograd, 1987, 129.

²⁵⁷⁸ Dragoje Živković, *Pravno uobličavanje u oblasti zdravstva u Knjaževini Crnoj Gori*, 139.

²⁵⁷⁹ Jovan Kujačić, *Prilozi istoriji zdravstvene kulture u Crnoj Gori do kraja 1918. godine*, Beograd, 1950, 78–85. ABO, NMCG, zaostavština Batuta, 1880–1882, 8, 1484. Jovanović Batut – knjazu Nikoli.

²⁵⁸⁰ „Po zaključku Visokog Knj. Cr. Drž. Sav. imao sam ja preduzeti pregled svekolike države i donijeti prema takvom iskustvu predloge sanitarne i javno higijenske naravi. Kako sam ja taj put u polu svršio, i kako prema ovom iskustvu nijesam u stanju, mjerodavno reći ovo ili ono, to će se ovom prilikom ograničiti samo na prosto izvješće o tom putu i na po gdje koje primjedbe, da bar materijal ostane, kojim ću se poslije moći koristiti. Osim putnog plana i nekijeh savjeta te iste vrste, nijesam dobio od Državnog Savjeta nikojih drugih instrukcija. Putni plan sam većim dijelom uzdržao, a sve drugo radio sam po najboljem svom znanju i po najčistijoj svojoj savjesti. Naravno uvijek u dogovoru sa glavarima u narodu. Ako je dakle u tom putu i poslu što pogrešno i neuputno sva krivica pada ili na mene ili na savjete dotičnijeh glavara”. ABO, NMCG, zaostavština Batuta, 1880–1882, XVII, Proučavanje zdravstvenih prilika u narodu.

²⁵⁸¹ Novica Vujošević, *Rad dr. Milana Jovanovića-Batuta na proučavanju zdravstvenog stanja naroda u Knjaževini Crnoj Gori (1880–1882)*, Zbornik radova iz istorije crnogorskog saniteta, (Naučni skup održan na Cetinju 4. decembra 1998. godine), Cetinje, 1998, 145.

(11,86%), virulentnim bolestima (10,55%), bolestima organa za disanje (9,79%), organa za varenje (6,78%), kožne i potkožne bolesti, (6,78%), organa varenja (6,78%), očnim (3,02%).²⁵⁸² Svoja zapažanja Jovanović je prezentovao knjazu u prvom opširnom izvještaju iz 16. juna 1881. godine.²⁵⁸³ To je zapravo prvi javni zdravstveni dokument u Crnoj Gori, koji prikazuje realne prijedloge za podizanje i organizovanje zdravstvene službe. Prema Batutu zdravstveno stanje u zemlji „*nije najpovoljnije*”. U izvještaju se detaljno prikazuju bolesti koje pogađaju narod: sifilis, koji je ušao u Crnu Goru nepoznatim putem, a prisutan je u Pješivcima, Zagaraču, Bjelicama, Nikšiću; malarija koja je „*pod uplivom kužnog bonog vazduha*” od koje pate stanovnici Zete, Crmnice, Ljubotinja, Bara, Ulcinja; reumatizam, koja je u Crnoj Gori „*učinila više bogalja i kljastavih nego svi ratovi*”; „*velje bubine*” (pantljičare); zarazne, kao tifus, dizenterija, difterija; kožne („*svrab, šuga, strup, pljuskavac, mojasil, lišaj*”) koje su posljedica nečistoće i neurednosti; limfatičnost koja je posljedica slabe ishrane, vlage, nečistoće; očne bolesti („*mrena na očima i kataralno zapaljenje očiju*”); „*kamen u mjehuru*”, a tu su i povrede vatrenim oružjem, od mina ili lova prahom i dinamitom. On sam kaže da je to „*iskustvo od jedne godine i tek mahom brani pojavi, koji bi se može biti, boljim i dužim ispitivanjem i udvostručili, ali već i to i suviše dokaza, da je zdravstveno stanje u Crnoj Gori sasvim loše i da Crnogorac nije ona čila, snažna, skroz zdrava konstrukcija (sastav) koja se obično nalazi u narodu proste naravi*”. Ovako negativan izvještaj imao je, između ostalog, i za cilj da ostavi što snažniji utisak na knjaza i nadležne vlasti, i da dođe do određenih sredstava za efikasniju realizaciju predloženih mjera u cilju poboljšanja zdravstvene službe. Njegov zaključak o bolestima npr. sifilisu, koji će „*ako ustraje preplaviće vaskoliku zemlju*” ne slaže se sa mišljenjima ljekara (Frile, Bulonj) koji su ranije boravili u zemlji i neposredno poslije njega (Miljanić, Perazić, Kujačić), a koji su govorili o rasprostranjenosti ove i drugih bolesti.²⁵⁸⁴ Sa druge strane, Batut je predložio značajne mjere na unapređivanju zdravstvene kulture u Crnoj Gori. Kao prvu mjeru ukazuje na potrebu povećanja broja ljekara, jer je nedopustivo da bude na „*200.000 duša samo jedan jedini lekar*”. Navodi primjere drugih zemalja, koji su u mnogo boljem položaju, tako u Austriji na 2.000 dolazi jedan lekar, a u Srbiji na 10.000. Taj nesrazmjer u Crnoj Gori osjeća se u praksi, jer samo cetinjska bolnica godišnje, po

²⁵⁸² Glas Crnogorca, broj 35, 1887, Cetinje, 30. avgust 1887, 4.

²⁵⁸³ ABO, NMCG, zaostavština Batuta, 1880–1882, 8, 1484. Jovanović Batut – knjazu Nikoli.

²⁵⁸⁴ Jovan Kujačić, Prilozi istorije zdravstvene kulture Crne Gore do kraja 1918. god, Beograd, 1950, 123. G. Frile, J. Vlahović, Savremena Crna Gora, Podgorica, 2001. Njihova zapažanja su suprotna, i po njima sifilis je veoma rijedak u Crnoj Gori.

njegovim bilješkama, pregleda preko 5.000 ljudi, što je ogroman broj. Zbog toga on predlaže sistematizaciju mjesta „*okružnih ljekara sa godišnjom platom od 3.000 fiorina*” za pet gradova: Bar, Ulcinj, Nikšić, Podgoricu i Kolašin, čime bi se poboljšao materijalni položaj ljekara i stimulisao za rad. Pri Ministarstvu unutrašnjih djela neophodno je ustanoviti „Centralnu sanitetsku upravu”, koja bi se sastojala od „*Sanitetskog Savjeta kao vrhovne sanitetske vlasti i Načelstva sanitetskog odjeljenja kao izvršene vlasti*”. Zadatak Načelstva sastojao bi se u tome da predlaže sanitetske zakone, upravlja ljekarima i drugim medicinskim osobljem i ustanovama; predlaže ljekare; izvještava savjet o zdravstvenom stanju naroda; sarađuje sa inostranstvom; vodi sanitetsku statistiku. Sanitetski savjet bi činili ministar unutrašnjih djela, kao izvještač načelnik Saniteta, kao savjetnici lični ljekar knjaza, marveni ljekar, državni apotekar, inženjer, predstavnik iz administracije. Važnost izvještaja ogleda se i u tome što je uočio potrebu osim za ljekarima, i za veterinarima i babicama; ukazao na važnost reforme bolnice i apoteke. Ukazao je i na potrebu informisanja javnosti o svim zdravstvenim problemima u državi preko zvaničnih vladinih listova. Jovanović se zalaže da država preuzme brigu nad zdravljem svoga naroda. Uočio je brojne faktore koji utiču na zdravlje ljudi: fizičke, biološke, sociološke.²⁵⁸⁵ Veoma je bitno što je ukazao na značaj uvođenja statistike u zdravstvenoj službi, i što je počeo raditi na podizanju ugleda ljekara u zemlji.²⁵⁸⁶

Njegov izvještaj i navedeni predlozi uticali su na državnu vlast koja je raspisala konkurs za 10 ljekara za mjesta Grahovo, Nikšić, Šavnik, Kolašin, Andrijevicu, Danilovgrad, Bar, Ulcinj, Vir, Bar, i jednog veterinara koji bi službovao na Cetinju. No, konkurs nije bio uspješan, jer su se javila samo dva kandidata – Đorđe Filipović, koji je saopštio da može stupiti na dužnost u martu 1882, i Petar Miljanić koji je počeo sa radom 1881. u Podgorici.²⁵⁸⁷ Isto tako je njegov prijedlog i zasluga što je na Cetinju angažovana prva babica.²⁵⁸⁸

²⁵⁸⁵ Postojali su određeni problemi, koje navodi doktor Jovanović, kod pregleda muslimanskih žena zbog vjerskih prilika. Risto J. Dragičević, *Prilog istoriji saniteta u Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, knjiga I, sveska 5–6, Titograd, 1948, 308.

²⁵⁸⁶ ABO, NMCG, 1881, 8, 1484.

²⁵⁸⁷ Filip Šoć, *Narodna i naučna medicina u Crnoj Gori – Istorijski pregled do 1916*, 183. *Glas Crnogoraca*, broj 32, 1881, Cetinje, 9. avgust 1881, 1. U avgustu 1881. godine čitaoci su mogli u „Glasu Crnogoraca” pronaći raspis stečaja za deset okružnih ljekara i jednog državnog veterinara, koji su te godine bili potrebni Crnoj Gori.

²⁵⁸⁸ Risto J. Dragičević, *Prilog istoriji saniteta u Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, knjiga I, sveska 3–4, Titograd, 1948, 163. Filip Šoć, *Narodna i naučna medicina u Crnoj Gori – Istorijski pregled do 1916*, Podgorica, 2002, 183. Bila je to Marija Marić iz Mostara.

No, Jovanović Batut nije bio u potpunosti zadovoljan prvim obilaskom Crne Gore i nepotpunim izvještajem koji nije mogao dati pravu sliku zdravstvenih prilika u zemlji. Zbog toga je ponovo izvršio terenska ispitivanja s ciljem da utvrdi rasprostranjenost različitih vrsta oboljenja, stanja u stanovništvu, ponašanje. Jasno je definisao cilj, populaciju i teren na kome će vršiti istraživanja. Tokom jula i avgusta 1882. godine za vrijeme 64 dana obišao je veliki dio Crne Gore. Plan je bio da u dva „turnusa” izvrši pregled cjelokupnog stanovništva.²⁵⁸⁹ Na putu preko Rijeke Crnojevića, Žabljaka, Dodoša, Zete i Podgorice, pratili su ga sekretar inostranih poslova Mitar Bakić, češki književnik, Josif Holoček.²⁵⁹⁰ Kroz djelimično sačuvanu arhivsku građu može se pratiti kretanje Jovanovića, kao i njegova korespodencija sa Mašom Vrbicom.²⁵⁹¹ Po završenom obilasku, i ovog puta je podnio opširan izvještaj o zdravstvenom stanju crnogorskog stanovništva na terenu, sa novim prijedlozima bolje organizacije zdravstvene zaštite. Izvještaj je nažalost samo djelimično sačuvan.²⁵⁹² U izvještaju navodi da se „*zdravstveno stanje u Crnoj Gori položalo, da ima nekijeh krajeva koji su po prirodi svojoj nezdravi, da narod zdravstveni opada, već po načinu svoga života a osim toga po neznanju, predrasudi, praznovjeri i svome običaju, da je u narod uljeglja neka bolest veoma opasne naravi i da se ta bolest neodoljivo širi i to da sadanja nauka daje sredstva za ruku, kojijema bi se to moglo popraviti, iskorjeniti, prečistiti.*” Dalje navodi da mu je namjera „*pregledati vaskoliki narod, procijeniti ga po tijelu, duhu, naravi, običaju, životu i*

²⁵⁸⁹ Obišao je mjesta: Podgorica, Bratonožići, Vasojevići, Morača, Rovca, Šaranci, Drobnjaci, Piva, Golija, Nikšić, Rudine, Grahovo, Cuce, Čeklići, Cetinje. Prije putovanja poslao je svim plemenskim kapetanima prijedlog okružnice, koji je neznatno dopunio ministar unutrašnjih djela Vrbica, a koji kroz 5 tačaka ukazuje na obaveze i dužnosti plemenskih kapetana. ABO, NMCG, 1882, 2693/1. „*Knjaževska vlada... upućuje Načelnika sanitetskog odjeljenja glavnog ljekara g. Dr. Milana Jovanovića da pođe po cijeloj državi, da pregleda zdravstveno stanje naroda i sve prilike koje na zdravlje uplivaju, te da prema tome učini Knjaž. Vladi predlog o rasporedu potrebitih ljekara, o mjerama koje valja preduzeti da se bolni krajevi oporave, da se zarazne bolesti istrijebe... Da bi ovo izaslanstvo sanitetskog načelnika... bilo od što većeg uspjeha, potrebno je da se narod dragovoljno i slobodno povjeri u svemu g. Dr. Jovanoviću, da se Vi, i tako i svi dobri i rodoljubivi narodni starješine najživlje zauzmete, da narod najpovjerljivije otkrije svoje bolesti više pomenutom g. Dru.*” ABO, NMCG, 1882, 2693/5. Zatim je boravio u Bratonožićima, da bi 13. jula stigao u Andrijeviću. U Vasojevićima je boravio do 18. jula. Nakon toga je pregledao Šarance, Jezera, Žabljak, Durmitor, Uskoke, Drobnjake, Pivu, Goliju, Nikšić sa okolinom.

²⁵⁹⁰ ABO, NMCG, zaostavština Jovanović Batuta, 1880–1882, XVII, Proučavanje zdravstvenih prilika u narodu.

²⁵⁹¹ U Bratonožićima je boravio 6. jula 1882. „*Stiže me poslanik Vaš na Bioče i primih pisma. U Klopotu ću odmah sastaviti Bratonožiče da ih pregledam. Iz Klopota ću na Lijevu Rijeku.*” ABO, NMCG, 1882, 2693/3. Jovanović – vojvodi Vrbici, 5. VII 1882. Vrbica mu u odgovoru daje detaljna uputstva koja mjesta da obide: „*da počnete vašu radnju prvo u kapetaniju Bratonožićku, drugo Ljevorečku, treće kapetaniju Vasojevičku, četvrto Rovca, peto Moraču, šesto Kolašin, sedmo Šarance, 8. Jezera, 9. Uskoke, 10. Drobnjake, 11. Pivu prelazeći preko Ravnog, 12. Goliju, 13. Lukovo, 14. Župu, 15. Nikšić s okolnim selima, 16. Nikšićke Rudine, 17. Banjane sa Oputnom Rudinom, 18. Grahovo, 19. Cuce, 20. Čeklići i otpočinjanje na Cetinje do nove ekspedicije.*” ABO, NMCG, 1882, 2709. Vojvoda Vrbica – Jovanoviću. Drugi turnus bi obuhvatao: „*Riječku Nahiju, Lješansku, Pješivce, Zagarač, Komane, Bjelopavliće, Kuče, Pipere, Zetu, Vir, Crmnicu, Bar, Ulcinj, ali taj turnis nije još bio specijalno raspoložen.*”

²⁵⁹² ABO, NMCG, zaostavština Jovanović Batuta, 1882, X, Državnom savjetu o zdravstvenom stanju.

svim prilikama što utječu na nj, te iz toga računa izvesti neke rezultate za zakon, za promjene i reforme, za načine i pute, kojima će se zdravlje naroda popraviti, održati, sačuvati i unaprijediti”.

U sačuvanom dijelu izvještaja navode se podaci za Bratonožice u kojima je pregledano 400 ljudi, sa navođenjem spiska oboljenja, i drugim bilješkama o stanju naroda; i Vasojeviće u kojima je pregledano 200 osoba. Dokumena o izvršenim pregledima za drugi dio oblasti nema, jer je Batut već 28. septembra napustio Crnu Goru.²⁵⁹³ U dijelu obrazloženja u kojem govori o svom cilju puta vidi se da je ispitivanje stanovništva i faktora koji utiču na zdravstvene prilike nije nimalo lako ni jednostavno, pa on kroz 14 tačaka obrazlaže namjere svoga ispitivanja. Da bi se unaprijedilo zdravstveno stanje u narodu, neophodno je ispitati uzroke koji utiču na zdravlje stanovništva, kao i sve druge faktore koji imaju uticaja. To je namjeravao uraditi metodom opažanja zasnovanom na brojim uzročnicima. No izvještaj nije sačuvan, a sa njime i drugi prijedlog mjera koje je predložio. Ipak, i iz ovih djelimičnih izvještaja može se vidjeti da je njegov način rada bio planski, i da je drugi izvještaj metodski i kvalitativno napredniji u odnosu na prvi. Njegov prijedlog je da država preuzme brigu o zdravlju naroda, jer pojedinac ne može sam mnogo postići. Batutova predložena šema organizacije uz princip centralizacije administracije, prava pojedinaca na adekvatno liječenje, a sve u skladu sa ekonomskim prilikama u kojima se Crna Gora tada nalazila, predstavlja značajne korake u dotadašnjoj istoriji crnogorskog zdravstva.²⁵⁹⁴

Njegovom uspjehu u radu doprinio je i časopis „Zdravlje”, prvi medicinski časopis u Crnoj Gori, koji je on uređivao, a koji je doprinio planskom razvoju i širenju zdravstvene kulture. List je počeo da izlazi 15. januara 1882, dva puta mjesečno pod sloganom *„Zdravlje je sreća i snaga, a bolest najamnik propasti.”* Časopis je imao i rubriku „Kalendar”, u kojoj su se nalazili savjeti o zaštiti od raznih bolesti u određenim periodima godine, „Sitnice” sa kratkim uputstvima iz medicine i „Kovčević” sa ljekarskim pitanjima i odgovorima.²⁵⁹⁵ Batut navodi da narod cijeni zdravlje, ali nekako „u pola”. Mišljenja je da je narodu zdravlje svaki čas na jeziku; „jeste, da se „zdravljamo” i „pozdravljamo”, da se napijamo „zdravice” itd.; ali je sve to samo pusta želja, a

²⁵⁹³ DACG, MUD, 1882, f. 36, 1422.

²⁵⁹⁴ Novica Vujošević, *Rad dr. Milana Jovanovića-Batuta na proučavanju zdravstvenog stanja naroda u Knjaževini Crnoj Gori (1880–1882)*, 159.

²⁵⁹⁵ Milan Jovanović Batut, urednik „Zdravlja”, pozivao je, početkom 1880. godine, da se ljudi pretplate na list za ljekarsku preporuku narodu. Par mjeseci poslije ovih oglasa, Batut je izabran za varoškog ljekara na Cetinju. *Glas Crnogoraca*, broj 34, 1880, Cetinje, 16. avgust 1880, 2. Časopis je izlazio u Somboru, ali je dolaskom na Cetinje, Batut odlučio da doštampa preostale brojeve 14–24, i da produži štampanje časopisa. Niko Martinović, *Razvitak štampe i štamparstva u Crnoj Gori 1493–1945*, 168. Jovanović je i dalje nastavio da poziva na pretplatu za „Zdravlje” i daje ljekarske pouke narodu. *Glas Crnogoraca*, broj 3, 1881, Cetinje, 7. januar 1881, 2.

prave, razumne brige oko zdravlja u nas nikako i nije". Zbog toga je dobro da ljudi saznavaju što više o zdravlju, jer „u našem životu, u našim običajima, navikama i nazorima ima toliko neprijatelja narodnom razvijanju i zdravlju, a mi ih se držimo tako čvrsto, da je doista čudo, kako posve ne ološimo". Batut još smatra da je najveći problem neznanje i nemar i da su to neprijatelji napretka. Oni „ispijaju" svu životnu snagu i treba ih što prije eliminisati.²⁵⁹⁶

Njegov značaj za unapređenje zdravstvenih prilika bio je veoma zapažen i značajan. Novim metodom rada, terenskim istraživanjima dobio je objektivizirajuće rezultate zdravstvenog stanja Crnogoraca; svojim prijedlozima ukazao je na osnove organizacije sanitetske službe i načelstava kao izvršne vlasti, te vješto uključio uticaj društva na poboljšanje mjera zdravstvene politike u zemlji. Uvođeci statističke i izvještajne službe, radeći na organizaciji zdravstvenih ustanova i prosvjećivanju naroda, doprinio je modernizaciji ove nerazvijene društvene oblasti.

Batut je napustio Crnu Goru u oktobru 1882. godine, pa ga je kratko vrijeme do odlaska u Bar zamjenjivao Đorđe Filipović (do 18. IX 1882). U periodu do januara 1883. bolnica je bila bez ljekara, nakon čega je novi upravnik Bolnice „Danilo I" postao Petar Miljanić (1884–1897).²⁵⁹⁷ Njegovim radom Bolnica je zasnovana na savremenim principima, formulisanim i ozakonjenim u „Zborniku pravila, propisa i naredaba u sanitetskoj struci Knjaževine Crne Gore".²⁵⁹⁸ Pionirski započeti posao Jovanovića Batuta nastavio je Petar Miljanić, koji je izvršio temeljne reforme u crnogorskom zdravstvu, utemeljio savremene medicinske nauke, svoj naučni rad učinio dostupnim široj medicinskoj javnosti u zemlji i inostranstvu. Svoje znanje prenio je i pretočio u organizaciju crnogorskog saniteta, izborivši se da svi gradovi dobiju ljekare koji su završili fakultet na evropskim univerzitetima. Zahvaljujući upornosti doktora Miljanića, petorica mladih doktora, koji su završili studije na Vojno-medicinskoj akademiji u Petrogradu, vratilo se u Crnu Goru. Oni su dobili službu u zemlji. To su bili: Đoko Petković na Cetinju, Mitar Radulović u Podgorici, Stevan Ognjenović u Nikšiću, Novica Kovačević Graovski u Kolašinu i Josif Peru u Baru.²⁵⁹⁹

Miljanić je bio prvi sa titulom doktora medicinskih nauka u Crnoj Gori. Doktorirao je u Vircburgu, 1883. godine. Početkom 1884. imenovan je za upravnika Bolnice „Danilo I" i načelnika crnogorskog Saniteta, i na toj dužnosti je ostao 13 godina. Iako je ljekarski poziv obavljao u dosta

²⁵⁹⁶ *Glas Crnogorca*, broj 2, 1880, Cetinje, 12. januar 1880, 4.

²⁵⁹⁷ Dušan Martinović, *Upravnici bolnice Danilo I do 1944. godine*, 35. Filip Šoć, *Narodna i naučna medicina u Crnoj Gori – Istorijski pregled do 1916*, 190.

²⁵⁹⁸ *Zbornik pravila, propisa i naredaba u sanitetskoj struci Knjaževine Crne Gore*, Cetinje, 1891.

²⁵⁹⁹ Dušan J. Martinović, *Portreti VI*, Cetinje 1997, 85.

teškim uslovima, pokazao se kao vrstan hirurg i dijagnostičar, oftamolog, infektolog, neurolog, psihijatar. Dok je radio na Cetinju, izvršio je oko 800 operacija na očima, kao i 35 operacija vađenja kamena iz mokraćne bešike.²⁶⁰⁰

U cilju suzbijanja nadriljekarstva i postavljanja crnogorskog zdravstva na savremene osnove, preduzimao je radikalne mjere za utemeljenje naučne medicine. Kao najvažnije uspio je da dođe do povećanja kvalifikovanog ljekarskog kadra u onim mjestima u kojima su bili najpotrebniji, trudio se da se mladim ljudima obezbijede dobri materijalni uslovi za rad. Na taj način bi ih obavezao da rade duže vrijeme u nezavidnim mjestima službovanja. Zahvaljujući njemu ljekari su sa platom bili izjednačeni sa senatorima ili sudijama (3.600 franaka u zlatu). Veoma važan bio je njegov rad na pravnoj regulativi i već pominjanom Zborniku pravila i propisa. Najprije je odlučio da popravi stanje Bolnice „Danilo I”. U tom cilju uputio je nadležnom ministarstvu, odnosno ministru unutrašnjih djela dopis u kojem je zahtijevao da se obezbijedi stručan kadar. On podnosi izvještaj 28. novembra 1884. o zatečenom stanju i navodi dosta primjedbi i na samu bolnicu sa medicinskog i građevinskog aspekta.²⁶⁰¹ U opširnom dopisu govori o stanju bolnice sa stanovišta savremene bolničke higijene. Lokacija bolnice nije podesna, jer je prenaseljenost velika, prisutna je nečistoća voda i vazduha. Ni građevina bolnice ne odgovara nijednom „*poznatom i usvojenom planu i sistemu podizanja bolnica*”. Prema Miljanićevim navodima, od 1878. od kada se počeo voditi bolesnički protokol, za sedam godina, u bolnici preleži u prosjeku godišnje između 200 i 250 bolesnika, mada je pojedinih godina cifra bila puno veća, dok je svakodnevno u cetinjskoj bolnici bilo između 20 i 25 bolesnika. Ovakva omanja bolnica ne može zadovoljiti veće potrebe, pa je potrebno sagraditi zgradu od tvrdog materijala, paviljon sa pobočnim hodnikom. Tu su i preporuke oko građenja kuhinje u bolnici, kapele, koja je trebala biti van nje, perionice, kao i kupatila. Prema njegovim računicama, izgradnja vaterklozeta bi koštala oko 300 fiorina. Bolnica nema ni svoju vodu, već se dovozi iz daljih bunara, pa bi jednogodišnji trošak na dopremanje vode mogao platiti bunar i metalni šmrk na njemu. Bolnici nedostaje i mjesto za baštu. U dopisu daje i preporuke za ventilaciju, raspored bolničkih kreveta i dr. Miljanić u dopisu navodi i da je Državni

²⁶⁰⁰ Veselin Vujović, *Razvoj hirurške službe u Crnoj Gori*, Zbornik radova iz istorije crnogorskog saniteta, (Naučni skup održan na Cetinju 4. decembra 1998. godine), Cetinje, 1998, 87. Dušan J. Martinović, *Portreti VI*, Cetinje 1997, 82.

²⁶⁰¹ *Glas Crnogorca*, broj 1, 1885, Cetinje, 13. januar 1885, 4. *Glas Crnogorca*, broj 2, 1885, Cetinje, 20. januar 1885, 4. Miljanić, *Izvještaj o lokaciji i radu Danilove bolnice*.

savjet nabavio za potrebe bolnice namještaj, instrumentarij, rublje. No, cetinska bolnica uprkos nepovoljnim ocjenama sa naučnog i medicinskog gledišta, davala je povoljne rezultate u praksi.²⁶⁰²

Nakon osiguravanja najneophodnijih materijalnih i personalnih potreba za bolnicu, Miljanić se pozabavio pravilnikom o sistematizaciji i utvrđivanju radnih obaveza svih zaposlenih. Obavezao je ljekare da mu šalju desetodnevne izvještaje o stanju bolesti u određenim područjima, a u hitnim slučajevima svakog dana putem telegrafa. Obezbijedio je sredstva za rekonstrukciju bolničkog objekta. Njegova zasluga je i borba protiv zaraznih bolesti, tako da je na vrijeme organizovao zdravstvenu službu i preduzeo mjere u borbi za smanjenje zaraze. Uveo je obaveznu vakcinaciju protiv velikih boginja 1885. godine. Vodio je veliku borbu protiv luesa (franze) odnosno sifilisa. Smatralo se da ga ima previše u Crnoj Gori, naročito nakon izvještaja Jovanovića Batuta. U tu svrhu Miljanić je boravio po kapetanijama i mjestima za koje se sumnjalo na bolest. Nakon toga podnio je izvještaj, a u pismu dr Gerasimoviću iznosi detalje i predlaže mjere za sanaciju ove bolesti.²⁶⁰³

Kao upravnik bolnice svake godine podnosio je Ministarstvu unutrašnjih djela izvještaj o radu Bolnice „Danilo I”. Podnio je iscrpan sedmogodišnji izvještaj u periodu od 15. maja 1878. do 1885. godine, pošto su podaci za prethodne godine bili veoma oskudni i neuredno vođeni.²⁶⁰⁴ Miljanić navodi da bi zbog praktičnog i naučnog interesa bilo dobro pratiti rad bolnice od njenog nastanka, ali zbog velikog priliva bolesnih i ranjenih i čestih promjena ruskih ljekara za vrijeme rata nije vođena dobra evidencija, pa se sad ne mogu naći pravilne dijagnoze.

Izvještaj Petra Miljanića izašao je u listu „Glas Crnogorca” pod nazivom „Sedmogodišnji rad bolnice Danila I”. On je predlagao da bi dobro bilo po nekoliko puta u godini preduzimati ljekarski pregled cijelog stanovništva, da bi se dobio jasan pojam o karakteru razbolijevanja (morbidity) cijele Crne Gore ili ograničenog dijela zemlje. Sa tim ciljem je Milan Jovanović Batut putovao u ljeto 1882. godine. Osim ovoga, trebalo je kod naroda uliti povjerenje u medicinu

²⁶⁰² *Glas Crnogorca*, broj 1, 1885, Cetinje, 13. januar 1885, 4. *Glas Crnogorca*, broj 2, 1885, Cetinje, 20. januar 1885, 4. Miljanić, *Izvještaj o lokaciji i radu Danilove bolnice*.

²⁶⁰³ „Sud ne rijetko šalje doktoru na pregled lica, za koje je neko rekao da su sifilitična. Po mojim promatranjima u Crnoj Gori ima srazmjerno malo sifilisa, ali ima dosta drugih kožnih bolesti, najčešće od nečistoće, pa nevješt svijet to oglašuje za ‚franzu’. Najviše je bruka biti ‚franzav’. Kmet i selo odvojiće onog, na kojeg izađe riječ, ne da mu niko devojk, ne daju mu da se miješa sa svijetom, ne daju mu da poji stoku na zajedničkoj vodi i tome podobne pretjeranosti neobaviještenog svijeta. I bi te jade Crnogorac oprostio nego mu je najteže što ga ne primaju u brigadu... Svake godine izdaju ljekari po deset razrešnica zdravim ili podozrivim momcima, i sudovi često kazne opadače s globom ili sa više dana zatvora”. Branić, Beograd, 1889, *Crte iz sudske medicine u Crnoj Gori, Otvoreno pismo d-ra P. Miljanića d-ru D. Gerasimoviću*, 231.

²⁶⁰⁴ Filip Šoć, *Narodna i naučna medicina u Crnoj Gori – Istorijski pregled do 1916*, 216.

i navesti da je svakome pristupačna medicinska pomoć s povjerenjem naroda prema njoj, po broju bolesnika, koji se obraćaju ljekaru za savjet.²⁶⁰⁵ Liječenje u „Bolnici Danilo I” bilo je besplatno od 1. juna 1881. godine, za siromašne dok će ostali plaćati jednu li dvije cvancike dnevno. U tih sedam godina, zbog nekih specifičnih slučajeva kao zajednička cifra „*proležavših*” u bolnici, bilo je ukupno 4.358 bolesnika. Miljanić tada navodi da su otežavajući uslovi što nema bolnice u važnijim centrima Crne Gore: Podgorici, Baru, Nikšiću, i što nema dovoljnog broja ljekara (svega 5). Narod se često obraćao domaćim šarlatanima i „*pograničnim medicima*”. U tim prvim godinama poslije Berlinskog kongresa, zbog dalekih rastojanja Cetinja i teških puteva, posebno zimi, osjetne skupoća Cetinja, zadržavali su narod iz unutrašnjosti od traženja, koliko bi trebalo, medicinske pomoći. Mnogi dani zimi nijesu zabilježili ni jednog ambulatnog bolesnika.

U Izvještaju o sedmogodišnjem radu Bolnice „Danilo I” su obrađeni statistički podaci o narodnoj bolesti i učestalosti obolijevanja. U tekstu Petra Miljanića navodi se da je u njoj umrlo za sedam godina 80 bolesnika, i da je prosječni mortalitet bio 3,7%. Svaki je bolesnik ležao u bolnici presječno 12,6 dana. Od ukupnog broja muškaraca je bilo 83%, a žena 17%, koji su bili na bolničkom liječenju. Gledajući ambulantno liječenje, medicinsku pomoć je tražilo 76,4% muškaraca i 23,6% žena. Od hiruških bolesti ležalo je 31,25%, a od unutrašnjih 68,75%. Vidi se da su žene procentualno tražile mnogo manje ljekara i bolnicu. Bolesnika od tuberkuloze bilo je 94, odnosno na stotinu bolesnika dolazilo je 2,1.²⁶⁰⁶

Miljanić je objavljivao izvještaje o radu Bolnice i za naredne godine. U „Glasu Crnogorca” izašao je detaljan izvještaj za 1885. godinu, sa detaljnim tabelarnim pregledom bolesti.

Godišnji izvještaj bolnice Danila I za 1885. godinu

Mjesec	Zateklo se			Primljen o			Svega ležali			I Z A Š L I					Zaostalo		
	muških	ženskih	svega	muških	ženskih	sve	muških	ženskih	sve	ozdravil i	Popravljeni	Neizlječeni	umrli	Svega izašli	muških	ženskih	sve

²⁶⁰⁵ Glas Crnogorca, broj 34, 1887, Cetinje, 23. avgust 1887, 2.

²⁶⁰⁶ Glas Crnogorca, broj 35, 1887, Cetinje, 30. avgust 1887, 3.

						g a			g a																			g a
										muških	ženskih	s v e g a	muških	ženskih	s v e g a	muških	ženskih	s v e g a	muških	ženskih	s v e g a	muških	ženskih	s v e g a				
Januar	1 0	4	1 4	1 9	6	2 5	2 9	1 0	3 9	7	5	1 2	9	1	1 0	1	–	1	–	–	–	1 7	6	2 3	1 2	4	1 6	
Februar	1 2	4	1 6	1 4	8	2 2	2 6	1 2	3 8	9	2	1 1	6	1	7	–	2	2	1	–	1	1 6	5	2 1	1 0	7	1 7	
Mart	1 0	7	1 7	1 7	2	1 9	2 7	9	3 4	4	2	6	7	3	1 0	1	–	1	2	–	2	1 4	5	1 9	1 3	4	1 7	
April	1 3	4	1 7	2 1	6	2 7	3 4	1 0	4 4	9	2	1 1	9	1	1 0	3	1	4	1	–	1	2 2	4	2 6	1 2	6	1 8	
Maj	1 2	6	1 8	1 9	6	2 5	3 1	1 2	4 3	4	1	5	6	6	1 2	–	1	1	1	–	1	1 1	8	1 9	2 0	4	2 4	
Jun	2 0	6	2 4	1 9	3	2 2	3 9	7	4 6	9	–	9	1 0	1	1 1	2	–	2	2	2	4	2 3	3	2 6	1 6	4	2 0	
Jul	1 6	4	2 0	2 0	7	2 7	3 6	1 1	4 7	9	2	1 1	1 1	1 1	1	–	–	–	–	–	–	2 0	3	2 3	1 6	8	2 4	
Avgust	1 6	8	2 4	1 5	3	1 8	3 1	1 1	4 2	6	1	7	8	5	1 3	–	1	1	1	–	1	1 5	7	2 2	1 6	4	2 0	
Septemb ar	1 6	4	2 0	1 9	3	2 2	3 5	7	4 2	1	–	1 4	1 0	5	1 5	–	–	–	–	–	–	2 4	5	2 9	1 1	2	1 3	
Oktobar	1 1	2	1 3	1 6	8	2 4	2 7	1 0	3 7	1	1	1 1	3	3	6	–	–	–	–	–	–	1 3	4	1 7	1 4	6	2 0	
Novemb ar	1 4	6	2 0	2 2	3	2 5	3 6	9	4 5	1	–	1 4	9	3	1 2	–	–	–	–	–	–	2 3	3	2 6	1 3	6	1 9	

Decembar	13	6	19	10	33	13	23	9	32	8	2	10	6	–	6	1	–	1	–	–	–	14	37	19	6	15
----------	----	---	----	----	----	----	----	---	----	---	---	----	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	---	----

Prema: *Glas Crnogorca*, broj 3, 1886, Cetinje, 19. januar 1886, 4.

Prema izvještaju za 1885. godinu bolovalo je svega 282 pacijenta (217 muškaraca i 65 žena), a to je bilo 56 više nego prethodne godine, a dva puta više nego u 1883. godini. Svi bolesnici ukupno su ležali 7.206 dana. Kad tu cifru podijelimo na 282, ispada da je svaki bolesnik ležao 25,5 dana u bolnici. U toj godini umrlo je svega 10 pacijenata. Procenat smrtnosti iznosio je 2,82%.

U ovoj godini bio je povećan broj operacija, takozvanih: poput prosijecanja apscesa, šivenja rana, tamponiranja nosa, otkidanja polipa, vađenje stranih tijela sa raznih djelova. U dvije godine u Crnoj Gori su izvršene 33 operacije katarakte „*bijelo na oko*”. Bilo je nekoliko iridektomija, sklerotomija i probadanja rožnjače zbog raznih očnih bolesti. Vađenje kamena na mjehuru, zabilježeno je 6 slučajeva. Te godine je stavljen gipsani zavoj na polomljene ruke 3, a na slomljen nos 2. Raznih sudskih pregleda bilo je 17.

Malarija je po broju unutrašnjih bolesti zauzimala prvo mjesto. Najviše bolesnih od ove bolesti dolazilo je iz Zete i sela oko Skadarskog jezera, dok je većina težih slučajeva dolazila iz Grčke. Te godine su bila i dva slučaja pjegavog tifusa, od kojih je jedan umro. Jedan bolesnik je ležao sa lepra annenthetica.²⁶⁰⁷ Postojala su područja koja su bila malarična, poput okoline Ulcinja, Bara, Donje Zete, Virpazara.²⁶⁰⁸

Petar Miljanić je slao „Kratki izvještaj bolnice Danila I za 1886. godinu”. U ambulanti „*špitalja primili su ljekarski savjet i uputstvo preko 2000 bolesnika*”. Do 23. novembra kada je zgrada evakuisana zbog nužnih opravki, ležalo je svega 244 (194 muških i 50 ženskih) bolesnika, dakle, nešto manje nego u 1885. godini. Svi bolesnici ukupno su bili 6.051 dan u bolnici. Kad se ta cifra razdijeli na 244, izlazi da je svaki bolesnik ležao prosječno 24,8 dana. U nastavku Izvještaja se navodi broj izvršenih operacija manjih i većih – ambulantnih kao i bolničkih.²⁶⁰⁹

U 1887. godini bolovalo je 283 bolesnika, od kojih je bilo 228 muških, a 55 ženskih, odnosno 39 više nego prethodne godine. Sa unutrašnjim bolestima bilo ih je 165, a ostali se dijele

²⁶⁰⁷ *Glas Crnogorca*, broj 3, 1886, Cetinje, 19. januar 1886, 4.

²⁶⁰⁸ Pavel Apolonovič Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti, Etnografija*, Cetinje, 1994, 229.

²⁶⁰⁹ *Glas Crnogorca*, broj 9, 1887, Cetinje, 1. mart 1887, 2.

na hirurške, očne i kožne. Svi bolesnici su zajedno proveli 5.662 dana u bolnici, odnosno prosječno 20 dana ležanja. Umrlo je 12, dok je procenat smrtnosti bio 4,24%. U bolnicu je redovno svake godine dolazilo preko 2.000 ljudi, koji su primali ljekarski savjet i uputstvo.²⁶¹⁰

U godišnjem Izvještaju za 1888. godinu bolovalo je 340, od kojih 261 muškaraca, i 79 žena. Broj bolesnika iz godine u godinu bio je sve veći. Tako je 1883. godine ležalo 127; 1884. godine 226; 1885. godine 282; 1886. godine do 23. novembra, kad je bolnica zbog opravke i čišćenja ispražnjena 244; 1887. godine 283; 1888. godine 340. Jedan od razloga bi mogao ležati u činjenici da se narod pomalo privikavao i sve češće tražio pomoć kod ljekara u stalnoj bolnici. Ukupan broj dana što su bolesnici proveli u bolnici za 1888. godinu iznosio je 6.103, odnosno u prosjeku 18 dana po bolesniku. Umrlo je 16 bolesnika i procenat umiranja iznosio je 4,7%.²⁶¹¹

U 1889. godini ležalo je u bolnici 316 bolesnika, od kojih su 235 muškarci, a 81 žene. Ukupan broj dana koje su bolesnici proveli iznosio je 7.720, odnosno 24 i po dana po bolesniku. Umrlo je 14 pacijenata, a procenat umiranja je iznosio 4,4%.²⁶¹²

U opširnim izvještajima, koje je podnosio svake godine, a koji su objavljivani u „Glasu Crnogorca” Miljanić je iznosio statističke podatke o bolnici i bolesnicima, sa pojedinačnom analizom najučestalijih oboljenja.

Petar Miljanić imao je veliku zaslugu i za istraživanje psihijatrijskih oboljenja u Crnoj Gori, koje je takođe statistički obradio. Bio je jedan od utemeljivača psihijatrijske službe u Crnoj Gori. Bilježio je i statistički obrađivao broj duševno oboljelih u Crnoj Gori. Isto tako je zapisivao i gluvonijeme, epileptičare i slijepe bolesnike.²⁶¹³ Prema njegovim istraživanjima u 1891. godini gluvonijemih je bilo 226, od kojih 144 muških i 82 žena. Gledajući procentualno na 10.000 stanovnika dolazilo je 13,7 gluvonijemih. Epileptičnih je bilo ukupno 405, od kojih muških 217 i žena 188. U Crnoj Gori dolazilo je 24,6 epileptičnih na 10.000 stanovnika, ili 1 na 406 zdravih. Ovako visok procenat epileptičnih objašnjavao je time što su popisivači sve vrste grčeva sa

²⁶¹⁰ *Glas Crnogorca*, broj 2, 1888, Cetinje, 10. januar 1888, 4.

²⁶¹¹ *Glas Crnogorca*, broj 5, 1889, Cetinje, 29. januar 1889, 4.

²⁶¹² *Glas Crnogorca*, broj 4, 1890, Cetinje, 21. januar 1890, 4.

²⁶¹³ Petar Miljanić, *Duševno bolesni, gluvonijemi, epileptičari i slijepi u Crnoj Gori*, Beograd, 1891. *Glas Crnogorca*, broj 42, 1891, Cetinje, 12. oktobar 1891, 1. Pored pojedinih bolesnika u listama su bili opisi: „opasan, štetočina, vežu ga, tumara go, ne može ostati u porodici bez zla, konači po gorama.” *Glas Crnogorca*, broj 42, 1891, Cetinje, 12. oktobar 1891, 1. *Duševno bolesni, gluhonijemi, epileptični i slijepi u Crnoj Gori. Prilog Petra Miljanića.* „Pod ovim naslovom izašla je u 115 svesci uglednog književnog časopisa Otadžbine i na po se štampana rasprava, koju u opširnijem ili kraćem izvodu, prema važnosti pojedinog predmeta, prikazujemo i čitaocima Gl. Crnogorca.”

gubitkom svijesti svrstavali u epilepsiju.²⁶¹⁴ Broj od preko 400 epileptičara bio je veliki za Crnu Goru. Slijepih je bilo ukupno 353, odnosno 179 muškaraca i 174 žena. Ovu procentualnu sličnost slijepih kod muškaraca i žena Miljanić je objašnjavao „*time što je Crnogorka podvrgnuta, s malim varijacijama, svim štetnim vanjskim uticajima u životu kao i muškarac*”²⁶¹⁵ Broj slijepih je bio 21,4 na 10.000 stanovnika, dok je u Evropi srednji broj bio 9,19, SAD 5,27. Crna Gora je, po njegovim istraživanjima, bila na drugom mjestu po broju slijepih i to iza Rusije. Prema Miljaniću, svi slijepi su bili pravoslavni, osim 3 muhamedanca i 4 katolika.²⁶¹⁶ U članaku se dalje govori o raznim duševnim bolestima. Tu se navodi da je duševno bolesnih u Crnoj Gori bilo 487 (299 muškaraca i 188 žena), od kojih su 104 zabilježeni kao izliječivi i računali su se u zdrave. Od ovoga broja većina su bili pravoslavni, osim 16 muhamedanaca i 7 katolika. Od ovoga broja bilo je potrebno izdvojiti 106 osoba, koje su trebale biti smještene u ludnicu. Upoređivao je podatke sa stanjem u drugim zemljama i zaključio da Crna Gora na 10.000 stanovnika ima 32,2, što je procenat koji premašuje sve zemlje osim Norveške, Švajcarske, Velike Britanije, Francuske i Argentine.²⁶¹⁷ Miljanić je nastojao da utvrdi uzroke visokog broja duševnih bolesnika. Smatra da je glavni uzrok direktno nasljedstvo ili po bočnoj liniji.

Miljanić je davao određene primjere i navodio propise krivičnog zakona, koji su tretirali i oblasti iz zdravstva. Tu je bilo riječi o utvrđivanju silovanja, čedomorstva, rodosknavljenja i pobačivanja. Najteže je bilo utvrđivanje impotencije, najviše zbog specifičnih odnosa u zajednicama. Za silovanja Miljanić je isticao da su bili rijetka pojava u zemlji.²⁶¹⁸ Za utvrđivanje sudskih potreba, Miljanić je naveo da je prvi put u zemlji izvršena eshumacija leša 1882. godine.²⁶¹⁹

Rad Miljanića bio je od izuzetnog značaja za razvoj medicinske nauke i zdravstvene kulture u Crnoj Gori. U toku svog šesnaestogodišnjeg rada izdao je prvi zakonski akt kojim se reguliše

²⁶¹⁴ *Glas Crnogorca*, broj 43, 1891, Cetinje, 19. oktobar 1891, 1. *Duševno bolesni, gluhonijemi, epileptični i slijepi u Crnoj Gori. Prilog Petra Miljanića.*

²⁶¹⁵ *Glas Crnogorca*, broj 43, 1891, Cetinje, 19. oktobar 1891, 2. *Duševno bolesni, gluhonijemi, epileptični i slijepi u Crnoj Gori. Prilog Petra Miljanića.*

²⁶¹⁶ *Glas Crnogorca*, broj 43, 1891, Cetinje, 19. oktobar 1891, 3. *Duševno bolesni, gluhonijemi, epileptični i slijepi u Crnoj Gori. Prilog Petra Miljanića.* Filip Šoć, *Narodna i naučna medicina u Crnoj Gori – Istorijski pregled do 1916*, Podgorica, 2002, 222.

²⁶¹⁷ *Glas Crnogorca*, broj 42, 1891, Cetinje, 12. oktobar 1891, 1. Pored pojedinih bolesnika u listama su bili opisi: „*opasan, štetočina, vežu ga, tumara go, ne može ostati u porodici bez zla, konači po gorama.*” *Duševno bolesni, gluhonijemi, epileptični i slijepi u Crnoj Gori. Prilog Petra Miljanića.*

²⁶¹⁸ Filip Šoć, *Narodna i naučna medicina u Crnoj Gori – Istorijski pregled do 1916*, Podgorica, 2002, 218.

²⁶¹⁹ *Isto*, 219.

sistem zdravstva u Crnoj Gori. Izvršio je temeljne reforme u crnogorskom zdravstvu i postao jedan od utemeljivača savremene medicinske nauke u Crnoj Gori.

Dolazak ljekara Jovanovića i Miljanića dao je veliki podsticaj da se Crnogorci šalju na medicinske studije, kako bi kasnije organizovali i unaprijedili rad na zaštiti zdravlja i podizanju zdravstvene kulture. Zahvaljujući aktivnostima ljekara, poput Jovanovića i Miljanića, zvanje doktora je podignuto na viši nivo. Ovi ljekari su radili na uređenju zdravstvenih ustanova, mijenjanju loših navika, poštovanju profesije. Na tom putu su nailazili na brojne probleme, poput materijalnih teškoća, nedostatka stručnog kadra i manjka medicinskih ustanova. Predrasude stanovništva, koji su pomoć prije tražili kod nadriljekara, bile su posebna priča. Uprkos razvoju naučne medicine, u narodu su i dalje bili popularni narodni medici, vidari, koji su u nedostatku školovanog kadra tražili svoje mjesto. I to je bila jedna borba, koju su crnogorski doktori vodili u čitavom ovom periodu. Jovanovićeve i Miljanićeve zasluge za razvoj zdravstvene službe su nesumnjive. Modernizovanje bolnica, poput onih u civilizovanom svijetu, svakako su njihova zasluga. U skladu sa finansijama države, formirala se mreža bolnica. Broj ljekara i medicinskog osoblja je rastao, a kvalitet njihovih pregleda je bio evidentan.²⁶²⁰ Čak su i stranci koji su dolazili u Crnu Goru bili pozitivno iznenađeni uslovima u bolnici i pohvalno su se izražavali o redu, čistoći i liječenju.²⁶²¹

Nakon smrti Miljanića kontinuitet u radu nastavljen je djelovanjem brojnih ljekara, poput Đorđija Perazića, Đorđija Petkovića, Nikole Kovačevića, Stanka Matanovića i dr. Jedan od ljekara koji je obilježio posljednju deceniju XIX vijeka bio je dr Perazić.²⁶²² Dok je on radio u Bolnici „Danilo I”, smrtnost je bila manja, nego u bolnicama susjednih država, sa većom zdravstvenom tradicijom.²⁶²³ Doktor Nikola Kovačević je takoreći bio prvi načelnik Vojnog saniteta u Crnoj Gori. U 1896. godini vodio je sedam osoba u Budimpeštu u Pasterov zavod, kako bi se liječili od ujeda bijesnog psa.²⁶²⁴ Bio je poznat i po tome što je 1900. godine u Kolašinu osnovao prvo Društvo trezvenosti, koje se zvalo „Dobra nada”. To je bilo prvo društvo takve vrste u Crnoj Gori.²⁶²⁵

²⁶²⁰ Dušan J. Martinović, *Portreti VI*, Cetinje 1997, 101.

²⁶²¹ *Glas Crnogorca*, broj 20, 1886, Cetinje, 20. maj 1886, 3.

²⁶²² Vasilije M. Kusovac, *125 godina bolnice „Danilo I”*, Zbornik radova iz istorije crnogorskog saniteta, (Naučni skup održan na Cetinju 4. decembra 1998. godine), Cetinje, 1998, 17.

²⁶²³ Veselin Vujović, *Razvoj hirurške službe u Crnoj Gori*, Zbornik radova iz istorije crnogorskog saniteta, (Naučni skup održan na Cetinju 4. decembra 1998. godine), Cetinje, 1998, 90.

²⁶²⁴ Dušan J. Martinović, *Portreti IV*, Cetinje, 1991, 119.

²⁶²⁵ Dušan J. Martinović, *Portreti IV*, 180.

Prvi Crnogorac koji je diplomirao medicinu 31. maja 1879. godine bio je Đorđije Filipović, mjesec dana prije Anta Gvozdenovića.²⁶²⁶ Frile i Vlahović su navodili da je upotreba naočara bila skoro nepoznata u Crnoj Gori. Oni su smatrali da je to zbog toga što Crnogorci nijesu htjeli da pokažu nikakvu manu.²⁶²⁷ Prve moderne i naučno priznate operacije iz oftalmologije urađene su u Bolnici „Danilo I” 1884. godine.²⁶²⁸ Dr Roko Mišetić, opštinski ljekar u Dubrovniku, izabran za ličnog ljekara knjaza Nikole i dvorskog ljekara.²⁶²⁹

Prvi strani ljekar internista, koji je posjetio Crnu Goru 1896. godine, bio je Zaharov Grigorije Antonovič.²⁶³⁰ Bilježimo i da je brat Janka Teodoridesa, isto bio ljekar. Kleantes je završio medicinu u Carigradu i radio je malo na Cetinju. Napisao je knjigu „Tajna bračne ljubavi”, i smatra se začetnikom seksologije kao naučne discipline.²⁶³¹ Napomenimo i da je knjeginja Milena bila prvi pacijent iz Crne Gore kojoj su odstranjeni žučni kamenci. Operacija je urađena 1891. godine u Hajdelbergu, samo 9 godina nakon prve takve operacije u svijetu.²⁶³²

U Bolnici „Danilo I” na Cetinju Timotije Gagović je radio čišćenje, vađenje i plombiranje karioznih zuba sa američkim pastama, i srebrom i zlatom.²⁶³³ U novinama su se oglašavali i zubari, koji su nudili svoje usluge. Tako, na primjer, Timotije Gagović, prvi bolničar bolnice Danilo I, tvrdi da ima dozvolu Ministarstva unutrašnjih djela, i vrši sve obične zubne operacije, kao čišćenje i skidanje streša, vađenje zuba, punjenje šupljina (plombiranje) gutaperkom amalgamom srebra ili

²⁶²⁶ Filip Šoć, *Narodna i naučna medicina u Crnoj Gori – Istorijski pregled do 1916*, 191.

²⁶²⁷ Gabriel Frile, Jovan Vlahović, *Savremena Crna Gora*, Podgorica, 2011, 348.

²⁶²⁸ Miodrag Jovović, *Razvoj oftalmologije u Crnoj Gori*, Zbornik radova iz istorije crnogorskog saniteta, (Naučni skup održan na Cetinju 4. decembra 1998. godine), Cetinje, 1998, 129.

²⁶²⁹ *Glas Crnogorca*, broj 18, 1880, Cetinje, 3. maj 1880, 3.

²⁶³⁰ Božidar Raspopović, *Razvoj internističke službe u Crnoj Gori*, Zbornik radova iz istorije crnogorskog saniteta, (Naučni skup održan na Cetinju 4. decembra 1998. godine), Cetinje, 1998, 103. Prilikom posjete dao je novčane priloge za izgradnju vodovoda.

²⁶³¹ Dušan J. Martinović, *Upravnici bolnice „Danilo I” do 1944. godine*, Zbornik radova iz istorije crnogorskog saniteta, (Naučni skup održan na Cetinju 4. decembra 1998. god.), Cetinje, 1998, 33. Dušan J. Martinović, *Portreti IV*, Cetinje, 1991, 98. Tajne bračne ljubavi, Cetinje 1896. Sadržaj. – Predgovor. I O važnosti braka; II Razni karakteri između muškog i ženske uopšte; III Prirodna razlika između muškog i ženske uopšte; IV O bračnoj ljubavi; V O muškim djetorodnim organima; VI O ženskim djetorodnim organima; VII O bračnom aktu; VIII O impotenciji (nesposobnosti vršiti bračni akt) i besplodnosti; IX O vještini rađanja muške djece, ili ženske po volji.

²⁶³² Božo Vuković, *Medicinsko psihološki pojmovi u djelima kralja Nikole (Knjeginja Milena – prvi bolesnik operisan od žučnih kamenaca)*, Zbornik radova iz istorije crnogorskog saniteta, (Naučni skup održan na Cetinju 4. decembra 1998. godine), Cetinje, 1998, 220.

²⁶³³ *Glas Crnogorca*, broj 47, 1897, Cetinje, 22. novembar 1897, 4. *Glas Crnogorca*, broj 48, 1897, Cetinje, 29. novembar 1897, 4.

zlata.²⁶³⁴ Godine 1899. po nekim crnogorskim varošima putovali su zubari, i davali u oglasima obavještenja gdje će biti, i na taj način pozivali narod da koristi njihove usluge.²⁶³⁵

Knjaz Nikola određivao je platu ljekarima u istom rangu kao senatorima ili sudijama. Ovim mjerama pokušavano je da se suzbije nadriljekarstvo.²⁶³⁶ Ni plata svim ljekarina nije bila u istom rangu, iako su plate za to vrijeme bile iznad prosjeka ukoliko se uzmu u obzir cijene životnih namirnica ili drugih artikala. Tako je recimo, godišnja plata doktora Jovanovića iznosila 3.000 fiorina, Miljanića upola manje, a Mišića i Salambrosa 720 i 800 fiorina. Doktor knjaza Nikole imao je godišnju platu od 4.800 fiorina.²⁶³⁷ Apotekar Jovo Dreč imao je godišnju platu od 1.200 fiorina.²⁶³⁸

U nedostaku ljekara državna vlast je stalno raspisivala konkurse i davala značajna finansijska sredstva za to vrijeme. Tako se recimo, oktobra 1882. godine tražio po oglasu direktor cetinjske apoteke. Trebalo je da bude iskusan i diplomirani apotekar, uz godišnju platu od 3.000 franaka, sa slobodnim stanom u istoj apoteci.²⁶³⁹ Za jedno ljekarsko mjesto za varoš Cetinje, kao i za Bolnicu „Danilo I” raspisivao se 1882. godine konkurs, gdje je godišnja plata bila čak 7.500 franaka u zlatu.²⁶⁴⁰ Dvije godine kasnije raspisivao se konkurs za 2 ljekara u dva okružna mjesta Crne Gore, odnosno za Bar i Nikšić. Godišnja plata im je bila obezbijeđena na 1.500 forinti u zlatu ili 3.750 franaka. Osim osnovnog posla trebali su da drže apoteku, iz koje će davati lijekove po propisanoj taksi i naplaćivati od imućnijih građana za dnevnu vizitu 50 novčića, a za noćnu po 1 florin. Ko je mogao da konkuriše na ovaj oglas? Komintenti su morali biti doktori „*ukupne*

²⁶³⁴ *Glas Crnogorca*, broj 8, 1890, Cetinje, 18. februar 1890, 4.

²⁶³⁵ *Glas Crnogorca*, broj 14, 1899, Cetinje, 3. april 1899, 4.

²⁶³⁶ Dušan J. Martinović, *Portreti VI*, Cetinje 1997, 85.

²⁶³⁷ Dominantno sredstvo plaćanja bila je austrougarska moneta fiorin, koji je ostao u Crnoj Gori sve do 1. maja 1901. godine. Tada je u upotrebu ušla austrijska kruna. Dušan Vuksan, *Crnogorske finansije u XVIII i XIX vijeku, 1723–1883*, 14–17. U to vrijeme na primjer, 1887. godine govedo je koštalo od 17 do 35 fiorina, a bagaš žita (15 kg) 1 fiorin i 19 novčića. Đoko Pejović, *Uzroci masovnog iseljavanja stanovništva iz Crne Gore (1878–1916)*, Istorijski zapisi, godina XV, knjiga XIX, sveska 2, Titograd, 1962, 229. Ili na primjer cijene čizama u zavisnosti od materijala kojim su napravljene, kretale su se od 15 do 22 fiorina. Cijena muških cipela se kretala od 5 do 7 fiorina za par, a ženske su bile od 4,5 do 5 fiorina. *Glas Crnogorca*, broj 50, 1891, Cetinje, 7. decembar 1891, 4. Ako je plata bila 3.000 fiorina, onda se za tu platu moglo kupiti oko 3.000 bagaša žita, 150 govedi, ili 200 pari čizama, 600 pari cipela, što su bile značajne plate za ondašnje prilike.

²⁶³⁸ Risto J. Dragičević, *Prilog istoriji saniteta u Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, knjiga I, sveska 1–2, Titograd, 1948, 57.

²⁶³⁹ *Glas Crnogorca*, broj 41, 1882, Cetinje, 3. oktobar 1882, 4.

²⁶⁴⁰ Risto J. Dragičević, *Prilog istoriji saniteta u Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, knjiga I, sveska 5–6, Titograd, 1948, 314.

medicine, ruski vrači ili njemački aprobirani ljekari”. Za doktora u Baru tražilo se da zna i italijanski jezik.²⁶⁴¹

Uprkos svim teškoćama, razvojni put zdravstvene službe u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX vijeka išao je uzlaznom putanjom. Posebnost takvih kretanja ogledaju se u podizanju Bolnice „Danilo I”, koja će se razvijati na modernim naučnim osnovama, i koja će predstavljati pokretačku snagu za razvoj medicinske nauke i zdravstvene kulture u narednom periodu. Sa doktorima Jovanovićem Batutom i Miljanićem postavljeni su temelji i određeni pravci razvoja medicinske struke u Crnoj Gori. Sa njima Bolnica „Danilo I” postaje svojevrsna škola struke, kroz koju su prošli mnogi ljekari. Pokušaji stvaranja novih bolnica u Nikšiću, Podgorici, Danilovgradu, ali i njihovo nažalost brzo zatvaranje pokazatelj su slabe materijalne i ekonomske snage države.

3.4.2. Osvrt na bolesti i higijenske prilike u crnogorskom društvu poslije 1878. godine

Jedan od problema u liječenju stanovništva bio je i nedostatak ljekara, kao i njihova udaljenost u odnosu na pojedina mjesta. U nekim slučajevima doktorima je trebalo plaćati putninu od 15 do 20 forinti, a bilo je dosta siromašnih porodica, koje to nijesu mogle da priušte. Osim toga, jedan od razloga pojave groznica u većem obimu bili su i nehigijenski uslovi stanovanja, pa se molila uprava da obrati pažnju na smještaj pojedinih porodica i prenaseljenost kuća.²⁶⁴² Veoma nepovoljne higijenske prilike u tek oslobođenoj Crnoj Gori, uslovile su preduzimanje odgovarajućih mjera na tom planu, pa se šalju raspisi svim plemenskim kapetanima, obilaze se varoši, kontroliše voda i sprovode druge mjere u pravcu unapređenja higijenskih mjera u zemlji.

Prilikom izvještaja o stanju naroda, često pitanje je bilo usmjereno prema zdravlju. Tako se, primjera radi, 1890. godine u jednom izvještaju kaže da su stanje narodnog zdravlja i higijenski uslovi u Nikšiću vrlo povoljni. Po ulicama je primjerna čistoća, a bunjišta i drugo što se odbacuje – imaju svoja mjesta. „*Nikšić može poslužiti primjerom strogih higijenskih mjera za naše varoši i želiti je, da se one ugledaju na Nikšić, a osobito – Podgorica!*”²⁶⁴³ Sa druge strane, u Podgorici su se žalili da ne mogu da održe čistoću, posebno u staroj varoši.²⁶⁴⁴ Uprava opštine cetinjske je aprila

²⁶⁴¹ *Glas Crnogorca*, broj 19, 1884, Cetinje, 6. maj 1884, 4.

²⁶⁴² *Glas Crnogorca*, broj 23, 1892, Cetinje, 6. jun 1892, 2, vijesti iz Bara, 26. maja.

²⁶⁴³ *Glas Crnogorca*, broj 35, 1890, Cetinje, 25. avgust 1890, 3.

²⁶⁴⁴ *Glas Crnogorca*, broj 38, 1890, Cetinje, 15. septembar 1890, 2.

1891. godine naložila, zbog zdravstvenih razloga, svojim opštinarima da su dužni, pod kaznom globe ili zatvora, držati čisto svoje kuće kako ispred tako i unutra.²⁶⁴⁵

U narodu je jačala svijest o neophodnosti liječenja, pa su se ljudi sve više obraćali ljekarima. Petar Miljanić navodi da se tada „*već rijetko crnogorski bolesnik obraća empiricima: Iličkovićima, Savu i Radovanu Kućima, Medigoviću, Lakoviću i drugima*”, nego su tražili bolnice i učene, plaćene ljekare. Mnogi, a posebno imućniji, slušali su savjete da se ljeti ide na morska kupanja, a zimi da se traži blago primorsko podneblje.²⁶⁴⁶ Rovinski je zabilježio da je teško bilo naći čovjeka srednjih godina, koji se nije žalio na neke tegobe.²⁶⁴⁷

Postoje brojni izvještaji koje su kapetani slali ministru unutrašnjih djela u vezi sa zdravljem naroda, bolestima koje su bile prisutne, načinima liječenja.²⁶⁴⁸ Iz ovih izvještaja uočava se da je najveća pažnja poklanjana velikim boginjama (pogotovo unošenjem iz turskih krajeva), malariji, malim boginjama, velikom kašlju kod djece.²⁶⁴⁹ Njihova obaveza je bila da registruju pojave bolesti na svom području i pravovremeno reaguju slanjem obavještenja. Tako u jednom od tih izvještaja, kapetan Uskoković javlja da životinjske bolesti nema u njegovoj kapetaniji, dok se u isto vrijeme pokazuju znaci tifusa i umiranje ljudi. Kapetani su radili sve što je bilo u njihovoj moći da se preduprijedi pojava zaraznih bolesti.²⁶⁵⁰ Okružni kapetan Lazović javljao je ministru unutrašnjih djela 1890. godine da je za tamnicu 1884. godine uzeto jedno „*špitaljsko odjeljenje*”, koje je služilo ranije za kuhinju. Sad je tražio jedno mjesto u staroj varoši gdje je bila vojna radionica, koja se može za tamnicu preurediti.²⁶⁵¹

Osamdesetih godina se preduzima vakcinacija „*kalemljene*” djece, i to u širim razmjerama. Roditeljima je poručivano da je bila obavezna. Limfa je nabavljena iz telećeg zavoda blizu Ženeve (Institut vaccinal Suisse Geneve – Lancy) i preko ministarstva je slata okružnim ljekarima. Vakcinacija je vršena obično u ljeto.²⁶⁵² Preporučivalo se roditeljima da pokažu više brige i

²⁶⁴⁵ *Glas Crnogorca*, broj 16, 1891, Cetinje, 13. april 1891, 3.

²⁶⁴⁶ *Glas Crnogorca*, broj 24, 1896, Cetinje, 15. jun 1896, 1.

²⁶⁴⁷ Pavel Apolonović Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, Etnografija, Cetinje, 1994, 219.

²⁶⁴⁸ U aprilu 1879. godine Ministarstvo unutrašnjih djela uputilo je raspis svim kapetanima da popišu koliko ima u njihovim kapetanijama „*slijepijeh, čopijeh od rukah, romijeh od nogah, slabijeh u zdravlju, koji nijesu sposobni ni za jedan rad, i koji nijesu ni na jedan način u stanju sa svojim radom zaslužiti sebi hranu, a od svoga imanja nebi mogli ni pod koji način živjeti*”. Takvima je trebalo dati biljete za prosjačenje. One koji ih nijesu posjedovali, trebalo je goniti kao varalice. Vojvoda Mašo Vrbica, *Raspis o prosjacima*, Zapisi, knjiga XVII, sveska 6, Cetinje, 1937, 381.

²⁶⁴⁹ DACG, MUD, 1888, f. 66, 69, 77; DACG, MUD, 1890, f. 74, 82, 83.

²⁶⁵⁰ DACG, MUD, 1880, f. 10, dokument 370, *Okružni kapetan Vuko Pejović – vojvodi Mašu Vrbici, ministru unutrašnjih djela*, Bar, 24. februar 1880.

²⁶⁵¹ DACG, MUD, 1890, f. 74, dokument, 177(2), *Okružni kapetan Lazović – ministru*, 7. februar 1890.

²⁶⁵² *Glas Crnogorca*, broj 24, 1888, Cetinje, 12. juna 1888, 4.

staranja prema svome podmlatku i da prema naredbama kapetana i ljekara dovode djecu na određeno mjesto za skupljanje jer „zaraza može iznenada doći”.²⁶⁵³ Rad na iskorijenjavanju velikih boginja započeo je 1884. godine, kada je uvedena opšta vakcinacija, ali je zbog manjeg broja ljekara izvođeno povremeno i u slučajevima velikog broja obolijevanja. Tek od 1887. godine uvodi se obavezno vakcinisanje od velikih boginja, a od 1888. stalna vakcinacija u periodu od maja do avgusta. Nadležne vlasti su 1884. godine vršile u toku ljeta besplatno kalemljenje „kravljih ospica” (krasta) na svoj „nepisanoj djeci varoši Cetinja i okolnijeh sela”.²⁶⁵⁴ Ljekari su obično tokom ljeta vršili vakcinaciju stanovništva, pa je tako doktor Kovačević u Cucama i Grahovu vakcinisao 3.427 osoba tokom jednog odlaska.²⁶⁵⁵ Doktor Petar Miljanić je izvještavao da je 1885. godine većina djece sa Cetinja i okoline bila vakcinisana, tako da je „kalemljenje” trajalo samo tri dana.²⁶⁵⁶ Od te godine vakcinacija protiv velikih boginja biće vršena svake godine.²⁶⁵⁷ Vakcinacija djece sprovodila se i 1887. godine u prijemnoj sali bolnice Danila I.²⁶⁵⁸ Redovna ljetnja vakcinacija za djecu sa Cetinja i iz okoline bila je i 1891. godine,²⁶⁵⁹ kao i 1897. godine. Doktor Petar Miljanić je vakcinisao djecu u Podgorici, a dvije godine kasnije ljekar Salambros je to isto radio u Vasojevićima. Risto Dragičević konstatuje da je do 1888. godine bilo oko 15.000 vakcinisanih.²⁶⁶⁰ Preporučivalo se roditeljima da pokažu revnost u primjeni ove mjere.²⁶⁶¹ Prema jednom izvještaju iz maja 1900. godine u nikšićkom okrugu ima djece od 3, 4, 5 godina koja nijesu vakcinisana. Zbog toga su preduzete mjere da se vakciniše što veći broj djece, tako da je ukupno vakcinisano 2.101 dijete u tom periodu.²⁶⁶² U mjestima koji su bili bliži gradu bilo je uspješnije obaviti vakcinisanje djece, nego u udaljenijim mjestima.

Tih godina epidemije su bile veoma česte. Godine 1879. pojavila se epidemija tifusa u Pivi i Drobnjacima, a sljedeće godine u Podgorici. Epidemija se pojavljivala i narednih godina.

²⁶⁵³ *Glas Crnogorca*, broj 22, 1889, Cetinje, 28. maj 1889, 2.

²⁶⁵⁴ *Glas Crnogorca*, broj 27, 1884, Cetinje, 1. jul 1884, 4.

²⁶⁵⁵ *Glas Crnogorca*, broj 37, 1891, Cetinje, 7. septembar 1891, 4.

²⁶⁵⁶ *Glas Crnogorca*, broj 21, 1885, Cetinje, 2. jun 1885, 4.

²⁶⁵⁷ Filip Šoć, *Narodna i naučna medicina u Crnoj Gori – Istorijski pregled do 1916*, 205.

²⁶⁵⁸ *Glas Crnogorca*, broj 30, 1887, Cetinje, 26. jul 1887, 4.

²⁶⁵⁹ *Glas Crnogorca*, broj 21, 1891, Cetinje, 18. maj 1891, 3.

²⁶⁶⁰ Risto J. Dragičević, *Prilog istoriji saniteta u Crnoj Gori (2)*, Zapis, knjiga 25, sveska 3, Cetinje, 1941, 152.

²⁶⁶¹ *Glas Crnogorca*, broj 21, 1897, Cetinje, 24. maj 1897, 4.

²⁶⁶² Dr Mitar Radulović traži da mu se pošalje dosta vakcina jer ima kapetanija u kojima treba vakcinisati i do 1.000 djece. DACG, MUD, f. 118, 19. 5. 1900. U drugom izvještaju se navodi da je 20–23. maja vakcinisano 193 djece u Straševini, Studenicama i Rubežima; u ozriničkoj kapetaniji 26. maja vakcinisano je 114 djece; u Bršnu 92; u Glibavcu, Ridanima, Kočanima, Mokroj Njivi 204 djece; 29. maja u Miločanima, Presjeci, Šipačnu, Jasenovom Polju, Lipovoj Ravni 314 djece; u Dragovoljćima 250 djece; 1. juna u župskoj kapetaniji 265 djece; 22. juna u Klačini 177 djece; u lukovskoj kapetaniji 492 djece. DACG, MUD, f. 118, 11. VI 1900.

Epidemija kolere se pojavila 1883. godine.²⁶⁶³ Godine 1882. i 1883. nastupila je zaraza krasta u Crnoj Gori. Da bi preduprijedili i borili se uspješno protiv zaraznih bolesti, Crna Gora je postala potpisnik Pariske međunarodne sanitarne konvencije protiv kuge i kolere 30. januara 1892. godine.²⁶⁶⁴

U godinama 1887, 1888, 1889. vladale su skrlet, suhi kašalj (kokljuš) i frus gotovo svuda, a posebno na Cetinju i u Katunskoj nahiji. Tokom 1890. i 1891. godine bila je influenza, kao i u ostaloj Evropi. Tokom 1890. godine grip se širio zemljom. Tako je samo početkom januara zabilježeno između 250 i 300 slučajeva na Cetinju.²⁶⁶⁵ Gotovo da nije bilo kuće, u kojoj nije bilo influence na jednom ili više ukućana. Većina đaka iz gimnazije, bogoslovije i osnovne škole je imala simptome. U Ženskom institutu nije bilo djevojčice koju nije uhvatila influenza. Prema zvaničnim izvještajima iz unutrašnjosti, na Rijeci je bolest počela, u Baru i Ulcinju još ne; u Podgorici je bilo oko 60 slučajeva, a u Nikšiću i okolini broj zaraženih influencom okružni ljekar nije mogao tačno odrediti.²⁶⁶⁶ I Ulcinj je krajem vijeka „*posjetila influenza*”, ili, kako su je seljaci nazivali „*florencija*”.²⁶⁶⁷

Tokom juna 1892. godine prenijete su kraste (variola) iz Skadra na Cetinje, ali zahvaljujući strogoj izolaciji ograničilo sa na 4 do 5 slučajeva. Krajem 1895. godine bilo je pojave suvog kašlja ili rikavca u Podgorici, frusa u Ulcinju.²⁶⁶⁸ Početkom 1896. godine pojavila se influenza u Kolašinu, tako da nije bilo ni jedne kuće, u kojoj je bilo zdravih porodica. Ljudi su se žalili da nemaju ono, što je nejpotrebnije u korist narodnog zdravlja.²⁶⁶⁹ Krajem vijeka pojavio se u Riječkom okrugu šarlah ili skerletna groznica. Bilo je nekoliko smrtnih slučajeva, pa su vlasti naredile da se drži strogi karantin u kućama gdje je bila bolest.²⁶⁷⁰

U više sela i varoši tokom 1886. i 1887. godine bilo je dječjih zaraznih bolesti. Šarlah se pojavio u Bjelopavlicima, Crmnici, Baru, Nikšiću, Podgorici i Cetinju.²⁶⁷¹ Javljaju se periodično bolesti groznice, pa se, tako, vlasti pozivaju da u Danilovgradu 1888. godine što prije riješe ove

²⁶⁶³ Filip Šoć, *Narodna i naučna medicina u Crnoj Gori – Istorijski pregled do 1916*, 157, 160, 132.

²⁶⁶⁴ Asim Dizdarević, Vuko Mašković, *Razvoj pedijatrijske službe u Crnoj Gori*, Zbornik radova iz istorije crnogorskog saniteta, (Naučni skup održan na Cetinju 4. decembra 1998. godine), Cetinje, 1998, 116.

²⁶⁶⁵ *Glas Crnogorca*, broj 3, 1890, Cetinje, 14. januar 1890, 3.

²⁶⁶⁶ *Glas Crnogorca*, broj 3, 1890, Cetinje, 14. januar 1890, 3.

²⁶⁶⁷ *Kralj Nikola i Dragutin Ilic, stara pisma, Zapisi*, knjiga XV, sveska 2, Cetinje, 1936, 95, *Dragutin J. Ilijć Knjazu Nikoli*, 2. – V. – 1900.

²⁶⁶⁸ *Glas Crnogorca*, broj 12, 1895, Cetinje, 18. mart 1895, 3.

²⁶⁶⁹ *Glas Crnogorca*, broj 4, 1896, Cetinje, 27. januar 1896, 2.

²⁶⁷⁰ *Glas Crnogorca*, broj 3, 1900, Cetinje, 22. januar 1900, 3, vijesti iz Rijeke, 12. januara.

²⁶⁷¹ Risto J. Dragičević, *Prilog istoriji saniteta u Crnoj Gori (2)*, Zapisi, knjiga 25, sveska 3, Cetinje, 1941, 151.

probleme.²⁶⁷² Bili su poslati lijekovi koja je vlada otpremila za kapetane sa ljekarskim uputstvima, te su besplatno davani siromašnim grozničavim porodicama. Isto tako, česta bolest kod djece je bila gušobolja.²⁶⁷³ Ljekar na Rijeci Crnojevića Salambros 1888. godine izvještava Boža Petrovića da je pregledao tamničare na Grmožuru, koji su болоvali od skorbuta.²⁶⁷⁴ U naseljima su se često pojavljivale zarazne bolesti. U februaru 1890. godine bila je po Crnoj Gori zarazna bolest frus, dobrac ili mrasa, kako se zove po raznim krajevima. Na Cetinju je болоvalo preko 100 djece, a bilo je i odraslih zaraženih. Davana su uputstva kako da se liječi i koje greške ne treba raditi povodom ove bolesti.²⁶⁷⁵ Tokom 1886. godine, zbog nekoliko slučajeva kolere u Trstu, vlada je propisala da putnici koji dolaze iz tih krajeva, moraju izdržavati trodnevnu karantinu u barskoj luci sa dezinfekcijom robe.²⁶⁷⁶ Zbog slučajeva kolere, koji su se desili u Trstu i Rijeci, a imajući u vidu mogućnost zaraze usljed lakog saobraćaja sa tim trgovačkim gradovima i Dalmacijom uopšte, vlasti su preduzele određene korake, kako bi zaštitile stanovništvo. Na Cetinju su tako policijski organi obilazili kuće, sva smetlišta su iznošena, pokušavano je da se poprave javni prohodi i slično.²⁶⁷⁷ U svim crnogorskim primorskim lukama 1892. godine preduzimane su sve najstrože zakonske mjere za brodove, koji bi dolazili iz luka Crnog Mora i Sirije, usljed kolere, koja se tamo pojavila. Kao luka za karantin brodova bila je određena Val-di-noće (Valdanos).²⁶⁷⁸ Zbog tifusa koji je vladao oko Kolašina 1897. godine, po naredbi vlade, dolazili su ljekari, kako bi stali na put bolesti. Istovremeno je otvorena privremena bolnica.²⁶⁷⁹

Kako je napredovala sanitetska služba, tako su se i poboljšavali i izvještaji. U narednom periodu oni su podnošeni svakog mjeseca, a onda i desetodnevno o opštem stanju zdravlja ljudi. Ukoliko se pojavi zarazna bolest, onda su ljekari brzojavom slali sve neophodne podatke sanitetskom odjeljenju.²⁶⁸⁰

Popularizaciji znanja iz medicine doprinosili su i članci o zdravlju, čistoći, propisima i naredbama u sanitetskoj struci objavljivani 80-ih godina XIX vijeka u tadašnjoj crnogorskoj

²⁶⁷² *Glas Crnogorca*, broj 40, 1888, Cetinje, 2. oktobar 1888, 2. *Glas Crnogorca*, broj 45, 1888, Cetinje, 6. novembar 1888, 2.

²⁶⁷³ *Glas Crnogorca*, broj 41, 1888, Cetinje, 9. oktobar 1888, 3.

²⁶⁷⁴ Risto J. Dragičević, *Prilog istoriji saniteta u Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, knjiga I, sveska 3–4, Titograd, 1948, 166.

²⁶⁷⁵ *Glas Crnogorca*, broj 9, 1890, Cetinje, 25. februar 1890, 3.

²⁶⁷⁶ *Glas Crnogorca* broj 24, 1886, Cetinje, 17. jun 1886, 2.

²⁶⁷⁷ *Glas Crnogorca*, broj 25, 1886, Cetinje, 24. jun 1886, 4.

²⁶⁷⁸ *Glas Crnogorca*, broj 31, 1892, Cetinje, 1. avgust 1892, 3.

²⁶⁷⁹ *Glas Crnogorca*, broj 2, 1897, Cetinje, 11. januar 1897, 6.

²⁶⁸⁰ Filip Šoć, *Narodna i naučna medicina u Crnoj Gori – Istorijski pregled do 1916*, 259.

štampi. Oni su služili i kao sredstvo obavješćavanja javnosti o pojavama i kretanju zaraznih bolesti. Zvanične crnogorske novine donosila su uputstva namijenjena stanovništvu kako se mogu braniti od bolesti, tu su i prilozi namijenjeni prosvjećivanju stanovništva.

Tekstovi u „Glasu Crnogorca” donosili su shvatanja tadašnjih stanovnika Crne Gore po kojima je doktor „*sila, koja treba da pomaže i liječi od svake bolesti brzo, mahom ruke, ali je on daleko od misli, da bi on kadar bio učiniti da bolest ne dođe*”. Isto tako, doktor je osim liječenja ljudi trebalo da ih obavještava kako će se najpametnije odijevati, hraniti, stanove graditi. U tadašnjem vremenu ljudi su smatrali da ljekarima treba i hirurška sprema, ako misle odgovoriti svom ljekarskom pozivu. Bilo je neophodno stacionarno bolničko liječenje. Ljudi su vjerovali da je bolnica imala u isto vrijeme i neki vaspitni karakter: „*seljak nosi iz nje bolje pojmove o zdravlju, redu, čistoći, koje je, kao što je poznato kod njega svuda u nas veoma slabo razvijeno*”. U novinama ste mogli pročitati izraze zahvalnosti i priznanja za ljekare koji su liječili bolesnike.²⁶⁸¹

Početkom posmatranog perioda javljaju se u štampi razni natpisi i oglasi u vezi sa liječenjem. Tako su se, na primjer, često reklamirali ljekovi protiv padavice i grčeva (epilepsije). Ljekovi, koji su upotrebljavani protiv te bolesti, prema obavještenjima, nijesu imali nikakvog ili sasvim prelaznog uspjeha. U raznim oglasima se preporučivalo liječenje, jer je pojedinim ljudima „*čudnovatim i osobitim slučajem pošlo za rukom, da iznađu način, kako se bolesnici ove vrste sa svijem i za svagda mogu izliječiti od te bolesti*.” Isto tako, reklamiralo se izliječenje od „*ospi po koži, zastarjelo curenje, muška učmalost usljed tajnih navika, bolovi bešike, i sve to se liječi temeljno i za svagda pod garantijom sjajnog uspjeha, bez smetnje u običnom radu i načinu života i bez da ostane trag bolesti, za najkraće vrijeme i prijatnim načinom*”. Ove oglase u crnogorskoj štampi obznanjivali su ljudi iz Berlina. Isto tako, molili su da se prilikom pisanja pisama priloži opis bolesti (i koliko je trajala).²⁶⁸² U novinama su se mogla pročitati uputstva kako se sačuvati od kolere, koja je tada harala Francuskom.²⁶⁸³ Česti su bili oglasi iz inostranstva u kojima se narodu u Crnoj Gori reklamiralo liječenje bolesti svake vrste, posebno živaca, slabosti želuca, zujanje i slabost ušiju, gluhosti, glavobolje, migrene, hloreza i uzetosti. Trebalo je samo da se „*sasvim povjerljivo pošalje potanko opis bolesti i da se doda poštanska marka za odgovor*.”²⁶⁸⁴ U štampi su se reklamirali i strani ljekari, koji su po njihovim riječima uspješno liječili „*padavicu kao i sve*

²⁶⁸¹ Glas Crnogorca, broj 7, 1897, Cetinje, 15. februar 1897, 4.

²⁶⁸² Glas Crnogorca, broj 6, 1879, Cetinje, 24. februar 1879, 12.

²⁶⁸³ Glas Crnogorca, broj 30, 1884, Cetinje, 22. jul 1884, 4.

²⁶⁸⁴ Glas Crnogorca, broj 35, 1888, Cetinje, 28. avgust 1888, 4.

bolesti od živaca po novome načelu u najkraćem roku i pod jemstvom.” Za to je naravno trebalo izdvojiti 25 franaka i poslati ih u Berlin.²⁶⁸⁵ Office Sanitas Paris su oglašavali da liječe „*pouzdanom čuvenom razumnom metodom, bolesti svake vrste osobito padavica, slabost živaca, uzetost, slabosti želuca, gluhote, glavobolje*”.²⁶⁸⁶

Tokom 1879. godine u novinama su zabilježeni članci koji su govorili o liječenju i bolestima. Tako se navodilo da od velikog broja bolesti ni jedne nema protiv koje se nauka toliko uzaludno borila, kao što su padavica i grčevi (epilepsija). Stanovnicima se nude lijekovi iz inostranstva kojima bi se mogli izliječiti, a osim toga i oglašavano je da se uspješno liječe i ospe po koži, bolovi u bešici i slično.²⁶⁸⁷ U novinama se daju oglasi za epilepsiju i liječenje i to iz Pariza.²⁶⁸⁸ Za liječenje zubobolje prodavala se preko oglasa tkz. „*čudotvorna vodica*”, koja se mogla poručiti iz Zemuna.²⁶⁸⁹ Čak su iz Londona pristizali oglasi za liječenje gluvoće i zujana u ušima.²⁶⁹⁰ Preko štampe su se reklamirali određeni lijekovi, pa tako primjećujemo da se preporučuje lijek za zubobolju, koji je koštao 70 novčića.²⁶⁹¹ Isto tako se reklamiralo liječenje svih bolesti „*nervoznih, epileptičnih i tajnih*.” Lijekovi su se davali preko pisma.²⁶⁹² Pomenimo i da se nagrada nije tražila unaprijed, nego kad bolesnik ozdravi. Doktori iz Njemačke su garantovali sigurnost liječenja.²⁶⁹³ Mogli su se poručiti lijekovi iz Berlina preko pošte koji su liječili kijavicu, promuklost, zaduhu, i sve nelagode u grlu. Cijena za taj lijek je bila za 5 flaša 4 franka.²⁶⁹⁴ Jedan od lijekova koji se primjenjivao za one koji su болоvali od zubnih i usnih bolesti, bila je voda Ilije Ranimira, sa kojom se otklanjala zubobolja i određene usne bolesti.²⁶⁹⁵ Oni koji su patili od polne slabosti, mogli su tražiti ilustrovane brošure o „*upotrebi po prof. Volti konstruisanog u svima državama patentiranog gali-elekt aparata „Refektora” iz Beča.*”²⁶⁹⁶ Timotije Gagović, feldšer bolnice

²⁶⁸⁵ *Glas Crnogorca*, broj 46, 1888, Cetinje, 13. novembar 1888, 4; *Glas Crnogorca* broj 2, 1891, Cetinje, 5. januar 1891, 4.

²⁶⁸⁶ *Glas Crnogorca*, broj 52, 1890, Cetinje, 22. decembar 1890, 6.

²⁶⁸⁷ *Glas Crnogorca*, broj 6, 1879, Cetinje, 24. februar 1879, 12.

²⁶⁸⁸ *Glas Crnogorca*, broj 18, 1894, Cetinje, 30. april 1894, 4.

²⁶⁸⁹ *Glas Crnogorca*, broj 13, 1891, Cetinje, 23. mart 1891, 4.

²⁶⁹⁰ *Glas Crnogorca*, broj 28, 1888, Cetinje, 10. jul 1888, 4. Mogli ste naći u štampi oglase za liječenje bolesti svake vrste, „*slabosti želuca, zujanje i slabost ušiju, gluhosti, glavobolje, migrene, hloreza i uzetost.*”

²⁶⁹¹ *Glas Crnogorca* broj 15, 1881, Cetinje, 12. april 1881, 4.

²⁶⁹² *Glas Crnogorca*, broj 21, 1884, Cetinje, 20. maj 1884, 4. *Glas Crnogorca*, broj 13, 1884, Cetinje, 25. mart 1884, 4.

²⁶⁹³ *Glas Crnogorca*, broj 35, 1888, Cetinje, 28. avgust 1888, 4.

²⁶⁹⁴ *Glas Crnogorca*, broj 47, 1889, Cetinje, 19. novembar 1889, 4.

²⁶⁹⁵ *Glas Crnogorca*, broj 10, 1891, 2. mart 1891, 4.

²⁶⁹⁶ *Glas Crnogorca*, broj 5, 1892, Cetinje, 1. februar 1892, 4.

Danilo I, tokom 1897. godine je preporučivao liječenje zuba, čišćenje, vađenje i plombiranje američkim pastama, kao i srebrom i zlatom.²⁶⁹⁷

Postojali su slučajevi pojave difterita, usljed čega su uzete najstrože mjere protiv te opasne bolesti.²⁶⁹⁸ U novinama su davana upozorenja da ne treba kriti znakove difterije, i da ukoliko primijete, jave opštini.²⁶⁹⁹ Kriti takvu bolest vrlo je opasno za sebe i za druge. Kad se pojave ovakve bolesti, trebalo je da svako priskoči u pomoć: „Svak za jednoga a jedan za svih. Jedino tako ubićemo klicu ovijeh prokletijeh bolesti i sačuvati našu djecu od očigledne pogibije.” U zemlji su reumatizam mišića i bolesti disajnih organa bile česte pojave. Osim toga, kako zapaža Kaper, srazmjerno broju stanovnika bio je veći broj slijepih i hromih.²⁷⁰⁰

U Crnoj Gori su se reklamirala inostrana kupališta i lječilišta, posebno banje koje su se nalazile u okruženju.²⁷⁰¹ U novinama su se mogli naći i oglasi tokom 1890. godine, a koji se odnose na liječenje u kupatilima sumporno-slanih-jodičnih voda, koje su se nalazile u Splitu, kao i izjave zadovoljnih klijenata iz Crne Gore, koji su u njima boravili.²⁷⁰² Isto tako je u ovom periodu u Podgorici Jovan Pejanović uzeo pod zakup državno kupalište i snabdio ga sa svim potrebnostima. Kupalište je stajalo pod nadzorom mjesnog ljekara, a imalo je i posebno odjeljenje za bolesnike.²⁷⁰³

xx

Nakon Berlinskog kongresa stekli su se uslovi za uređenje državnih zdravstvenih funkcija, koje su utemeljene na poslijeratnim reformama državne uprave 1878/79. godine. U razvoju organizovane zdravstvene zaštite posebnu ulogu pored bolnice na Cetinju, imaju i bolnice u Nikšiću, Podgorici, Danilovgradu, povremeno Baru i Ulcinju, kao i Dom za umobolne u Danilovgradu. U ovom periodu radi se na modernizaciji zdravstvenih funkcija, zahvaljujući radu

²⁶⁹⁷ Glas Crnogorca, broj 47, 1897, Cetinje, 22. novembar 1897, 4.

²⁶⁹⁸ Glas Crnogorca, broj 17, 1894, Cetinje, 23. april 1894, 4.

²⁶⁹⁹ Onogošt, broj 5, 1900, Nikšić, 3. februar 1900, 4. „Kriti takovu bolest vrlo je opasno za sebe i za druge. Kad se pojave ovakve bolesti treba da svak priskoči u pomoć, služeći se u tome: Svak za jednoga a jedan za svih. Jedino tako ubićemo klicu ovijeh prokletijeh bolesti i sačuvati našu djecu od očigledne pogibije.” „Unazad nekoliko dana pojavilo se nekoliko slučajeva razne bolesti kao skorlatina, difterija, kataralna angina i influencija u Nikšiću, Gornjem Polju, Šipacnu, Glibavcu i Brezoviku. Na iste bolesnike slat je gospodin doktor, koji je konstatovao dijagnozu bolesnika, dao uputstva za dalje ponašanje, neke kuće stavio je u karantin”. DACG, MUD, 1900, f.118, 22. 5. februar, 1900. „Sinoć sam se povratio s puta iz Crkvice bila su dva smrtna slučaja od difterije u Vrbici, takode je bio jedan slučaj angine”. DAC, MUD, 1901, f. 122, 7. I 1901.

²⁷⁰⁰ Sigfrid Kaper, O Crnoj Gori, Podgorica, 1999, 73.

²⁷⁰¹ Glas Crnogorca, broj 35, 1890, Cetinje, 25. avgust 1890, 4.

²⁷⁰² Glas Crnogorca, broj 35, 1890, Cetinje, 25. avgust 1890, 4.

²⁷⁰³ Glas Crnogorca, broj 7, 1890, Cetinje, 11. februar 1890, 4.

poznatih ljekara Jovanovića Batuta, Miljanića i brojnih drugih. Pristupanje humanitarnoj organizaciji Crvenog krsta i formiranje Društva crnogorskog Crvenog krsta biće značajan faktor u razvoju zdravstvene kulture. Rad na zakonodavnom polju ogleda se u donošenju „Zbornika pravila, propisa i naredaba u sanitetskoj struci Kneževine Crne Gore” 1891, kojim je regulisan veliki broj pitanja u oblastima zdravstvene zaštite stanovništva, preventivnom djelovanju, liječenju. Prikaz stanja zdravstvene organizacije, napora ljekara, postignutih rezultata, imajući u vidu istorijsko razdoblje u kojem se nalazila Crna Gora i uopšte nerazvijenost medicine i naučnih saznanja do Berlinskog kongresa, pokazuju da je Crna Gora i na ovom polju postigla određene rezultate u pravcu modernizacije zdravstvenog sistema. Crnogorsko društvo se borilo i nedostatak ljekarskog kadra nadomještalo i sprovođenjem zdravstvenih akcija kod plemenskih starješina, seoskih kmetova. Njihov zadatak je bio da registruju pojave bolesti, šalju izvještaje i na taj način doprinose u borbi protiv bolesti. Na taj način i povjerenje stanovništva prema ljekarima i medicinskoj struci povećavalo se svakodnevno, iako je bilo otežavajućih okolnosti poput neprohodnosti i udaljenosti pojedinih područja, troškova liječenja i dr. Ipak, vidimo da su se na ovom polju desile neke značajne i suštinske promjene, koje će doprinijeti daljem razvoju medicinske struke u Crnoj Gori.

3.5. Vojne reforme u postberlinskoj Crnoj Gori

Razvoj vojske može se proučavati i pratiti od prvih oružanih konflikata primitivnim oružjima, do razvijenih vojnih organizacija, počev od Persije, Asirije, antičke Grčke, Rima, srednjeg i novog vijeka, kada počinje moderno doba u razvitku vojne organizacije.²⁷⁰⁴ Osnovni elemanat u razvoju vojne organizacije predstavljala je tehnika i nove tehnologije, koje su nastale kao posljedica promjena i razvoja društava i država. Vojske evropskih zemalja pravile su planove u skladu sa okolnostima i mogućnostima u kojima su se nalazile. Snage tih zemalja bazirale su se na tri osnovna faktora: strateške zadatke koje treba završiti, brojnost oružja i opreme; nivo organizacije i obučenosti.²⁷⁰⁵ Predmeti suparništva velikih sila bili su raznovrsni počev od onih tradicionalnih, kao što su: teritorija, bogatstvo, prestiž pa sve do moći koji su oni donosili. Borba

²⁷⁰⁴ Siniša Tatalović, *Nacionalna i međunarodna sigurnost*, Politička kultura, Zagreb, 2006, 166.

²⁷⁰⁵ Džon Roberts, *Evropa 1880–1945*, 91.

za njih nije uvijek bila praćena ratom, ali je podrazumijevala često i silu. Status velikih sila, u konačnom, označavao je i sposobnost vođenja rata.²⁷⁰⁶

U Evropi dolazi do služenja obavezne vojne službe, dok je stari sistem profesionalne vojske sa dugom službom ostao još u Americi i Velikoj Britaniji. Razvitak željeznice u XIX vijeku doprinosio je strateškoj pokretljivosti vojnih trupa. Mornarica se tokom XIX vijeka razvila mnogo više nego kopnene snage, čemu je doprinijela industrijska revolucija. Iako je vojna sila bila dominantna u mnogim zemljama, ipak nije bila uobičajeno sredstvo izražavanja suparništva, pošto su državni raspolagali i drugim načinima „ratovanja” – ekonomskim, trgovačkim, carinskim mjerama i dr.²⁷⁰⁷

Prilikom proučavanja vojne istorije, njene uloge i značaja u određenim istorijskim periodima, potrebno je razumjeti i njeno mjesto u društvenim okvirima određene zemlje. Iako su se vojne institucije transformisale i evoluirale tokom istorijskog razvoja, zadržale su svoje dominantne funkcije. Tokom dugog istorijskog razdoblja mnoge države su opstanak osnovnih vrijednosti na kojima počivaju bazirale na vojsci i odbrani zemlje. Vojska je ključna osovina u očuvanju bezbjednosti države. Sa promjenama međunarodnih odnosa, opstanak država nije se mogao oslanjati samo na vojnu odbranu, nego su se morale uključivati i druge državne snage da bi se ostvarila bezbjednost zemlje.²⁷⁰⁸

²⁷⁰⁶ Vojna i pomorska moć evropskih sila 1880. izgledala je: Austrougarska – 10 oklopnjača, vojnika 267.000 u miru i 771.000 u ratu; Francuska – 30 + 29 oklopnjača, vojnika 502.000 u miru i 740.000 u ratu; Njemačka – 12 oklopnjača, vojnika 419.000 u miru i 1.304.000 u ratu; Velika Britanija – 48 + 19 oklopnjača, vojnika 135.000 u miru i 392.000 u ratu; Italija – 14 oklopnjača, vojnika 199.000 u miru i 444.000 u ratu; Rusija – 14 oklopnjača, vojnika 765.000 u miru i 1.213.000 u ratu. Džon Roberts, *Evropa 1880–1945*, 89.

²⁷⁰⁷ Džon Roberts, *Evropa 1880–1945*, 91–94.

²⁷⁰⁸ Opremljenost, snaga i sastav vojske svake zemlje zavisi od samog uređenja zemalja, njihove ekonomske moći, odnosa sa susjednim državama, geostrateškog uređenja, demografije i drugih činilaca. Siniša Tatalović, *Nacionalna i međunarodna sigurnost*, Politička kultura, Zagreb, 2006, 144, 157. Srđa Martinović, *Crnogorska vojska od knjaza Danila do osnivanja stajaće vojske*, Matica, br. 72, 2017, 319–320. Iako ne postoje generalne definicije za nacionalnu bezbjednost, prema Beriju Buzanu ona se sagledava kroz 3 nivoa: individualni, nacionalni, međunarodni; i nekoliko područja, kao što su: političko, ekonomsko, vojno, zaštita životne sredine, socijalno. Barry Buzan, *People, State and Fear: An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era*, Harvester Wheatsheaf, London, 1991, 19–20. Pod nacionalnom bezbjednošću podrazumijeva se bezbjednost teritorija, očuvanje suvereniteta i teritorijalnog integriteta, zaštita života ljudi i imovine, očuvanja najznačajnijih funkcija društva – ekonomskih, političkih, kulturnih, socijalnih i dr. Anton Grizold, *Međunarodna sigurnost – Teorijsko-institucionalni okvir*, Zagreb, 1997, 29–30.

3.5.1. Aktivnosti knjaza Nikole na organizaciji crnogorske vojske

Uviđajući značaj vojne istorije, Crna Gora i Crnogorci vjekovima su njegovali vojnički duh. Vojna tradicija predstavljala je jednu od najznačajnijih vrijednosti crnogorskoga društva. Iako se začeci vojne istorije mogu pratiti jod od XVI, XVII i XVIII vijeka, tek će sa formiranjem Statističko-istorijskog odsjeka Ministarstva vojnog Kraljevine Crne Gore od 1910. početi organizovanje bavljenje proučavanja, analize vojnih dešavanja, i rukovanja ratnom arhivom.²⁷⁰⁹

Prepoznatljivost Crne Gore u mnogim vjekovima karakterisao je poseban oblik otpora vojno organizovanih plemena i bratstava putem kojih se izgrađivao ratnički mentalitet i stvarao odbrambeni vojni sistem. Crnogorci su bili uvijek spremni da izdrže i najveću disciplinu, iako su po duhu rata naučili da ratuju bez stroge i formalne komande.²⁷¹⁰ Sa shvatanjem značaja nacionalne teritorijalne posebnosti, jačala je i svijest o potrebi odbrane Crne Gore, čime se nametala potreba veće i bolje vojne organizacije. Crna Gora je nekada bila skoro isključivo vojnička država. Kao takva ona je mogla izmiriti svoje potrebe, jer su se one skoro sasvim usredsređivale u zahtjevima i ciljevima vojnim. Već tada bilo je sve drugačije. Moderna evropska država morala je da se razvija svestrano i harmonično.²⁷¹¹

Dolaskom na čelo Crne Gore knjaz Nikola je počeo sa uvođenjem novih mjera i u vojnoj organizaciji.²⁷¹² Uvidio je da postojeća organizacija crnogorske vojske, koja se zasnivala na bratstveničko-plemenskoj organizaciji nije dorasla ciljevima koji su se pred njom postavljali, pa je radio na organizaciji i modernizaciji crnogorske vojske. Knjaz je smatrao da je u formacijskom modernizovanju vojske potrebno zadržati sistem plemenskog uređenja zbog jakih veza, ali i da

²⁷⁰⁹ Srđa Martinović, *Crnogorska vojska od knjaza Danila do osnivanja stajaće vojske*, 326.

²⁷¹⁰ Pavle Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, tom III, Cetinje, 1994, 111–112. Slavko Vukčević, *Crnogorska vojska u borbi za teritorijalno proširenje i međunarodno priznanje Crne Gore*, Međunarodno priznanje Crne Gore, Zbornik radova sa naučnog skupa Nikšić, 11–12. maj 1998, Podgorica, 1999, 97.

²⁷¹¹ *Glas Crnogorca*, broj 15, 1882, Cetinje, 11. april 1882, 1. List „Nevesinje” je donosio pregled vojnih potreba pojedinih evropskih zemalja, pa tako 1898. godine piše da je na 1.000 stanovnika dolazilo na Rusiju i Englesku 8 vojnika, na Italiju 10, na Njemačku 12, a na Francusku 17. Vojni proračuni cijele Evrope skočili su od 1870. do 1895. godine sa 11 na 22 milijarde. *Nevesinje*, broj 19, 1898, Nikšić, 9. septembar 1898, 3.

²⁷¹² Početkom Nikoline vladavine 1863–1864. prema vojnom popisu crnogorska vojska je imala 25.000 vojnika sa mogućnošću mobilisanja 10.000 vojnika. Vojna organizacija do 1871. godine ostala ne nepromijenjena. Nju su sačinjavali 50 plemenskih kapetana, 150 stotinaša, 150 barjaktara i 270 desecara. Glavnu upravu činili su 20 senatora, 100 perjanika, 3 adutanta knjaževa, 4 kabadahije – tjelohranitelja. K. Petković, *Crna Gora i Crnogorci*, Podgorica, 2005, 90–95.

se mora pristupiti formiranju viših vojnih formacija koje će biti sposobne da rješavaju borbene zadatke, a što bi predstavljalo zametak buduće crnogorske stajaće vojske.²⁷¹³

U nekoliko reorganizacija od 1871. do 1910. godine mijenjala se i organizacijsko-formacijska struktura crnogorske vojske. Prema popisu vojnih obveznika iz 1870. godine, kojim su obuhvaćeni svi fizički sposobni muškarci od 16 do 60 godina, u Crnoj Gori je bilo 16.700 vojnika. Ovim popisom izvršena je priprema za prvu reorganizaciju crnogorske vojske. Prve mjere koje je knjaz Nikola preduzeo definisane su „Uredbom o ustrojstvu vojske” iz 12. januara 1871.,²⁷¹⁴ po kojoj je crnogorska vojska formirana u 23 bataljona redovne vojske, šest bataljona garde i jednu brdsku bateriju. Bataljoni su imali čete, vodove i poluvodove. Ustanovljena je i intendantska služba, koja je umnogome unaprijeđena propisima iz 1875. godine. Uvedeni su činovi komandira i potkomandira. Crnogorska vojska je i dalje imala formacijsku podjelu koja se zasnivala na plemenskoj pripadnosti. Formirano je sedam brigada, koje su imale bataljone od 500 vojnika, od kojih se formirala Garda. Brigadama su komandovali serdari i vojvode. Novoj vojnoj organizaciji ustanovljeni su oficirski i podoficirski činovi (komandiri, potkomandiri, oficiri, vodnici, desečari).²⁷¹⁵ Ova reforma iz 1871. bila je značajna zbog razgraničenja vojne od upravne i sudske vlasti, uspostavljanja bataljona i njihovog brojnog ujednačavanja, uspostavljanja vojnih rodova.²⁷¹⁶ Prema projektu o reformi crnogorske vojske (1872) vojska je ustrojena na tri dijela: I – pješadiju; II – artiljeriju; III – administraciju. Vojska je predstavljala snagu države, čiji je glavni zadatak bio „*odbrana otačestva*”. Vojskom komanduje vrhovni zapovjednik, odnosno vladalac, koji određuje strukturu vojske, a za vrijeme mira imenuje lice koje će „*za njega i u njegovo ime zapovijedati i administrirati*” vojskom. Svaki Crnogorac je podlijegao opštoj vojnoj obavezi. Rekrutacija se trebala vršiti svake treće godine. Treći dio vojske, prema projektu, odnosio se na administraciju, za čije je rukovođenje i administriranje bila određena „*glavna vojna uprava*”. Zadaci glavne vojne uprave odnosili bi se na rukovođenje inventarom o cijelom vojnom oružju i materijalu, vođenje protokola koji se tiču upisa i ispisa vojnika, lista starješinstava, pregledanja

²⁷¹³ Slavko Vukčević, *Nikola Petrović – komandant crnogorske vojske*, Kralj Nikola – ličnost, djelo i vrijeme I, Podgorica, CANU 1998, 195.

²⁷¹⁴ *Ustrojstvo crnogorske vojske po brigadama shodno izvršenoj vojnoj reformi 1871, 1872*, Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Knj. I, Zbornik dokumenata, Podgorica 1998, 247–249.

²⁷¹⁵ Brigade su bile: Katunska, Hercegovačka, Riječko-crmnička, Moračko-vasojevička, Bjelopavlička, Pipersko-bratonožićko-rovačka. Slavko Vukčević, *Nikola Petrović – komandant crnogorske vojske*, 195. *Pedeset godina na prestolu Crne Gore*, 59–65.

²⁷¹⁶ Tatjana Jović, Milan Jovičević, *Crnogorska vojska, organizacija i uniforme, 1830. do 1914*, Cetinje, 2006, 41.

računa, izdataka i primanja, izdavanja ubojitih sredstava, nabavljanje vojnog materijala i dr.²⁷¹⁷ Ovaj projekat, koji je potpisao Stanko Radonjić, štabni oficir i ađutant knjaza Nikole, svjedoči o reformama koje je crnogorska vlast namjeravala da uradi. Ovim sveobuhvatnim projektom, pored formiranja vojne uprave kao prethodnika Ministarstva vojnog, namjeravalo se formiranju rodova oružja, uspostavljanju stalnog kadra, razvijanju vojnih formacija. Ipak, najveći dio predviđenih uredbi ovog projekta nije odmah realizovan, zbog nedovoljnih ekonomskih sredstava, nedostatka školovanog kadra, ali i izbijanja rata. Donošenje ovog zakonskog teksta svjedoči o širini državnih reformi koje su sprovedene početkom 70-ih godina XIX vijeka. Ipak, bez obzira na činjenicu što nije došlo do realizacije, ovim projektom udareni su temelji budućem razvoju crnogorske vojske.

U razvoju vojske Crne Gore značajna je i 1874. godina, kada je sa izvršenom reformom Senata 23. aprila, pored ostalih uvedena i vojna uprava.²⁷¹⁸ U sklopu reformi državne uprave došlo je do formiranja uprave, koja je bila zadužena za vojne poslove. Ona je predstavljala preteču Ministarstva vojnog, koje se formiralo 1879. godine. Uredbom o vojnoj intendanci, donijetoj 24. januara 1875. regulisano je pitanje snabdijevanja vojske.²⁷¹⁹ Kasnije će se ono transformisati u Ministarstvo vojno, koje se do 1903. godine nalazilo u Biljardi, kada će se za njegove potrebe podignuti posebno zdanje.²⁷²⁰

Stanje prije rata najslikovitije opisuje vojvoda Gavro Vuković, govoreći o tome kako jedna zemlja postaje ratni logor.²⁷²¹ Gavro Vuković ističe da svaki muškarac u Crnoj Gori od

²⁷¹⁷ Izvod iz Projekta o reformi crnogorske vojske, 1872. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Knj. I, Zbornik dokumenata, Podgorica 1998, 244–249. NMCG, Prinovljeni spisi 1872, f. 1871, dok. 12.

²⁷¹⁸ *Ministarstvo vojno 1879–1916, zbornik dokumenata*, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2010, 16.

²⁷¹⁹ *Raspis komandirima bataljona o snabdijevanju jedinica u skladu sa vojnom uredbom iz 1871. godine*. 24. januar / 5. februar 1875. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Knj. I, Zbornik dokumenata, Podgorica 1998, 260–262. Za snabdijevanje jedinica kancelarija Ministarstva vojnog oglašavala je javnu kupovinu namirnica za njene potrebe. Tako se na javnom oglasu tražilo: meso, oriz, pašta, kafa, šećer, pasulj, ulje, slatko, mast. Snabdijevanje vojnih jedinica vršilo se na godišnjem planu. *Ministarstvo vojno 1879–1916, zbornik dokumenata*, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2010, 197. Pominje se podatak da je godišnje nabavljano 600 kilograma „praha topovskog za šemljučenja” u iznosu od 300 fiorina.

²⁷²⁰ *Ministarstvo vojno 1879–1916, zbornik dokumenata*, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2010, 6.

²⁷²¹ Gavro Vuković, *Memoari*, Cetinje, Titograd, 1985, 409. „Cio narod ratuje: muško, žensko, mlado, staro, jednako ratuju. Dječak od 15 godina, pa do starca od 60 godina, obavezan je pušku nositi i ratovati. Upotrijebiti vojnika ma na šta bilo drugo, smatralo se za poniženje. Revoltira se i postaje neposlušan. Samo o boju sanja, ni o čemu drugome. Žene i ratuju i drže kuću. Razlika je samo u tome što ne učestvuju u bojevima, ali vrše svaku vojničku dužnost. Nose municiju, nose tain, nose ranjenike. One im daju prvu negu, jer ambulanca nije bilo, niti ljekara. Žene oru, siju, kose, žanju, čuvaju stoku, drže djecu. Vojnik se ne obrće na svoju kuću i familiju, već deži bez promjene, pa ma koliko rat trajao. Crna Gora je stajala u ratnom stanju od starina. U starije vrijeme svakom vojniku logor je bio njegova sopstvena kuća. Crnogorac ima i tu slabost da upropašćuje svoju kuću u vrijeme rata. Sve što bolje ima u njoj žena mu donosi u logor, a ona s decom ostaje bez išta.”

sedamnaeste pa do sedamdesete godine, „*ko nije bio kljast, rom, bolešljiv, invalid uopšte, smatrao je sebe za vojnika*”.²⁷²² Pred rat, Vuković dalje navodi da je vojske moglo biti od 17 do 20 hiljada vojnika. Od vojvode saznajemo i kakvo je stanje u vojsci bilo u toku rata i šta je sve od opreme morao da posjeduje crnogorski vojnik. Osim toga, upoznaje nas kako je morao da se stara o oružju i kakva je bila mobilizacija.²⁷²³ Crna Gora poslije rata izlazi sa većim brojem stanovnika i teritorije, a samim tim i sa većom vojnom snagom. Poslije Berlinskog kongresa nastavljeno je sa reorganizacijom crnogorske vojske, pošto je nakon rata 1878. godine ona bila dosta uništena, a oprema i naoružanje dotrajali i istrošeni. Svjestan značaja i uloge vojske knjaz Nikola je period mira iskoristio za jačanje i modernizaciju crnogorske vojske. Bilo je neophodno izvršiti obuku vojnog kadra, ustanoviti prve vojne institucije, proširiti vojne strukture na novodobijene oblasti.²⁷²⁴

Prema reformama iz marta 1879. godine jedno od ministarstava bilo je vojno, na čijem čelu je bio Ilija Plamenac, koji će tu dužnost obavljati kao ministar od 1879. godine, pa sve do 1905. godine.²⁷²⁵ Reforma vojske odnosila se na formiranje Ministarstva vojnog, nabavku naoružanja i jačanje vojnog kadra.²⁷²⁶ U početku su u sastavu ovog ministarstva bila svega tri čovjeka na stalnoj službi: ministar – vojvoda, sekretar odnosno zamjenik ministra – komandir i pisar. S druge strane, na platnom spisku Ministarstva vojnog iz 1880. godine nalazilo se 70 lica.

²⁷²² Gavro Vuković, *Memoari*, Cetinje, Titograd, 1985, 123–124.

²⁷²³ Gavro Vuković, *Memoari*, Cetinje, Titograd, 1985, 416. „Svaki vojnik morao je imati u pripravnosti jedne opanke, osim onih što je nosio. Morao je imati ogrtač ili struku, koja mu je služila i za ogrtač i za prostirač, kao jedna odbrana od hrđavog vremena. Šatora bilo je veoma malo, i to od dvije pole. Puške umjesto da se drže po državnim magazinima, dijeljene su vojnicima na čuvanje. Starješine držale su protokole u kojima su zapisivali puške po numerima i vojnike po imenu, kojima su puške dijeljene. Revolveri su bili privatna svojina, jer su ih vojnici kupovali kod nabavljača ratnog materijala na otplatu. Ali su i oni bili protokolisani i pod nadzorom vojenih vlasti. Sopstvenik niti ga je mogao založiti, niti prodati, niti mu se mogao za dug oduzeti. Za pušku vojnik je strogo odgovarao. Naročito od požara. Municije svaki vojnik morao je imati pri sebi izvjesnu količinu, jer su magazini bili razdaleko. Čim bi truba zavrila zbor, uz rečenu opremu, morao je uzeti iz kuće za tri dana hljeba, u torbicu. Svaki vojnik trčao je na zbornu mjesto čete, pa bataljona, pa najdalje za tri dana na granicu. Crnogorski narod, mimo naroda, podnosio je cio ratni državni teret strpjeljivo u svim prilikama i vremenima.”

²⁷²⁴ Srđa Martinović, *Crnogorska vojska od knjaza Danila do osnivanja stajaće vojske*, 355.

²⁷²⁵ Gavro Vuković, *Memoari*, Cetinje, Titograd, 1985, 123.

²⁷²⁶ U nadležnosti Ministarstva vojnog od 1886. godine dato je u dužnost „čuvanje gore od sječe u bratstveničkim, seoskim i plemenskim komunima, kao i u vlasti pojedinaca. Građenje i popravljavanje puteva i čišćenje istih od snijega, rad na telegrafskim linijama, građenje mostova, voda, crkava, škola i vojnih magacina, prenošenje oružja i džebane, kanaliziranje rijeka i potoka, dato je u dužnost vojnim vlastima, te su iste i nadležne suditi sve parnice, koje bi oko svađa potekle na tim radnjama. Održavanje reda na skupovima pred crkvama i manastirima dato je u dužnost vojnim vlastima”. *Ministarstvo vojno 1879–1916, zbornik dokumenata, priredio Slavko Burzanović*, Podgorica, 2010, 206.

Par godina kasnije na platnom spisku je već 100 lica raznih profila razmještenih širom Crne Gore.²⁷²⁷ Plate pripadnika vojske bile su regulisane budžetom Ministarstva vojnog.²⁷²⁸

Sveobuhvatne aktivnosti u pravcu razvoja i modernizacije crnogorske vojske započete su prvom poslijeratnom reformom u periodu 1880–1881. godine. Uredba o organizaciji i popisu crnogorske vojske donijeta je 1880. godine. Tada je započeo popis vojske, koji se završio sljedeće godine. Tada je vojska, prema Martinoviću, imala 23.678 vojnika sa 5 brigadira, 37 komandira, 39 potkomandira, 249 oficira i 254 barjaktara i 174 četna i bataljonska trubača.²⁷²⁹ Ukinuta je garda i izvršene popune i zamjene starješinskog kadra. Knjaz je na prijedlog državnog savjeta u januaru 1881. godine oslobodio sve komandire, koji su ujedno bili i kapetani, kapetanskog zvanja.²⁷³⁰ Smjenjivanje oficira, četnih barjaktara, vodnika, desečara i trubača bilo je u nadležnosti

²⁷²⁷ Srđa Martinović, *Policijska organizacija u Crnoj Gori do nestanka Kraljevine*, Matica, broj 84, Cetinje, Podgorica, 2020, 128. *Ministarstvo vojno 1879–1916, zbornik dokumenata*, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2010, 27–28. DACG, MV, 1880, f. 4, 16.

²⁷²⁸ Kako konstatuje Sigfrid Kaper u početku razmatranog perioda za komandante, oficire i barjaktare bila je mala godišnja naknada, koja je za komandira bataljona iznosila 40 do 60 fiorina, za zamjenika komandanta 22 do 30, za oficire čete i barjaktare 12 fiorina. Sigfrid Kaper, *O Crnoj Gori*, Podgorica, 1999, 109. Prema rashodima za izdržavanje vojnog odjela bilo je potrebno oko 30.000 fiorina. Dok je ministarska plata bila 660 fiorina, dotle su stražari primali svega 20 fiorina. U početku je u ministarstvu radio mali broj ljudi, dok se tokom vremena broj povećavao. Prema platnom spisku Ministarstva vojnog, najveću platu imao je ministar i to 800 fiorina. Đuro Petrović, Mašo Androv, vojvoda Sočica, vojvoda Marko Miljanov i Mihailo Nišin primali su po 600 fiorina. Vojni pisar 400, isto toliko i potkomandir i komandir topovski, trubači 200. *Ministarstvo vojno 1879–1916, zbornik dokumenata*, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2010, 27. MV, 1880, f. 4, 16. Za Vasiljevske plate vojnog činovništva krajem decembra 1883. godine isplaćeno je 5.863 fiorina. Najviše je primio inostranih Plamenac 666 fiorina, dok su brigadiri Đuro Petrović, Mašo Đurović, Mihailo Nišin, Lazar Sočica, vojvoda Vaso i Todor Vuković primili 133 fiorina. *Ministarstvo vojno 1879–1916, zbornik dokumenata*, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2010, 65–67. MV, 1883, f. 17, 88. Tokom 1893. godine Ministarstvo vojno je primilo iz kase Ministarstva finansija 117.602.47 fiorina. Na ime godišnjih plata kancelariji ministarstva, vojnom činovništvu u 8 brigada, topništvu, ranjenicima, sirotima i stražarima kod topova i barutana i vojnoj radionici izdato je 64.119.62 fiorina. Za godišnje plate i izdržavanja činovništva pri Dvoru Knjaza Nikole potrošeno je 29.292.76 fiorina. Za izdržavanje gardiskih konja 2.965.86 fiorina, dok je za plate i izdržavanje muzike potrošeno 8.369.19 fiorina. Raznih troškovi oko popravki građevina i nabavke raznog materijala bilo je 6.761.24 fiorina. U kasi vojnog ministarstva te godine ostalo je 6.093.80 fiorina. Ukupno svojih prihoda, od rada vojnih radionica, prodate municije i prihoda od nizamije te godine je bilo 19.521.34 fiorina. Primjećujemo i da je te godine ministarstvo izdalo 773 naredbe. *Ministarstvo vojno 1879–1916, zbornik dokumenata*, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2010, 160. MV, 1893, f. 45, 934. Godine 1900. od Ministarstva vojnog plate su dobijali 2 adutanta, 14 perjanika, 2 poručnika, 17 podoficira, 40 vojnika straže, 25 nadzornika i praktikanata u vojnim radionicama, 35 stražara koji su službovali na 20 mjesta u državi, koji su čuvali municiju i određene objekte od značaja, 5 stražara koji su čuvali šumu od prekogranične sječe, 446 penzija za ranjenike, 8 brigadira, 1 brigadni adutant, 7 pisara brigadnih, 52 komandira, 2 brigadira artiljerije i garde i jedan ljekar. *Ministarstvo vojno 1879–1916, zbornik dokumenata*, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2010, 220–225. MV, 1900, f. 75, 246.

²⁷²⁹ Srđa Martinović, *Generali Crnogorske vojske (1881–1921)*, Matica, broj 65, Cetinje, Podgorica, proljeće 2016, 310.

²⁷³⁰ *Ministarstvo vojno 1879–1916, zbornik dokumenata*, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2010, 39. *Naredba Ministarstva unutrašnjih djela o oduzimanju kapetanskog zvanja komandirima*, 25. januara/7. februar 1881, Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Knj. II, Zbornik dokumenata, Podgorica 1998, 42–43.

brigadira.²⁷³¹ Više oficire – brigadire, komandire, potkomandire, brigadne i bataljonske barjaktare formalno je postavljalo Ministarstvo vojno, budući da ih je sami knjaz određivao.²⁷³² U početku vojska je bila raspoređena u 42 bataljona, odnosno pet brigada sa 24.400 vojnika. Vojska je 1880. godine podeljena na I i II klasu. Ona je formacijski poslije 1882. godine bila organizovana u 9 brigada, koje su bile sastavljene od 58 bataljona.²⁷³³ Reorganizacija topništva (artiljerije) izvršena je tek 1885. godine.²⁷³⁴

Tokom 1882. pokušano je i da se vojne jedinice ujednače i da se vod sastoji od 24 vojnika. Međutim, to je bilo teško izvodljivo u svim jedinicama zbog čvršće vezanosti vojnika za plemenske jedinice. I dalje je bio prisutan bratstveničko-plemenski princip, a tek će se kasnijim reformama pokušati stvoriti vojna organizacija koje se neće zasnivati na ovim principima. Nakon prvog popisa vojske, drugi put je izvršen 1883. i po tome popisu crnogorska vojska je brojala 24.727 vojnika I klase i 4.375 II klase, i sastojala se od 6 brigada, 38 bataljona, 227 četa, oficirski kadar je činilo 6 brigadira, 38 komandira, 40 potkomandira, 250 oficira, 249 barjaktara, 244 trubača. Do novog popisa dolazi 1887. godine zbog podjele novog oružja. Novom reorganizacijom crnogorske vojske 1891. godine uveden je koncept teritorijalnog vojnog organizovanja, nakon problema doseljavanja stanovnika u novooslobođene krajeve.²⁷³⁵ Prema prijedlogu ministra vojnog, a koji je prihvatio knjaz Nikola, usvaja se teritorijalno načelo organizovanja.²⁷³⁶

U vojničkim protokolima od sredine 1891. godine trebalo je biti zapisan svaki Crnogorac počinjući od 18-te, pa do navršene 60-te godine. Za to vrijeme se smatrao da je dužan ispunjavati svaku vojničku obavezu. Od ovoga su se isključivali oni Crnogorci koji su imali prirodnih nedostataka.²⁷³⁷ Brigadir Jovan Lipovac prilikom obilaska sedme brigade u januaru 1892. godine podnio je izvještaj ministru vojnom, u kojem je, između ostalog, primijetio da ni oficiri ni vodnici ni vojska sasvim ne znaju trubne znakove.²⁷³⁸

²⁷³¹ DACG, MV, 1881, f. 11. 476.

²⁷³² DACG, MV, 1888, f. 30. 602.

²⁷³³ Branko Bogdanović, *Razvoj policije u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, godina LXXIII, sveska 3–4, Podgorica, 2000, 136.

²⁷³⁴ Od 36 topova formirano je 6 baterija, po jedna u svakoj brigadi. Starješinski kadar su činili komandir, tri oficira, jedan trubač. DACG, MV, 1885, f. 20, 379.

²⁷³⁵ Srđa Martinović, *Crnogorska vojska od knjaza Danila do osnivanja stajaće vojske*, 365–368.

²⁷³⁶ „De ko živi onde da bude vojnik i da vrši svoje dužnosti”. DACG, MV, 1891, f. 36, dok. 690.

²⁷³⁷ *Ministarstvo vojno 1879–1916, zbornik dokumenata*, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2010, 137. DACG, MV, 1891, f. 36, 700/2. *Ministar Plamenac brigadirima o vođenju vojničkih protokola, podjeli državnog oružja i smotri brigada*.

²⁷³⁸ *Ministarstvo vojno 1879–1916, zbornik dokumenata*, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2010, 147. DACG, MV, 1892, f. 40, 82/4.

Važan datum u istoriji crnogorske vojske predstavlja 1896. godina, kada se uspostavlja stajaća vojska i njena komanda. Institucija stajaće vojske imala je više obrazovnu nego bezbjedonosnu funkciju. Brigada u vrijeme mira će se obrazovati od dva bataljona stojeće vojske, od kojih je jedan sa sjedištem na Cetinju, pod imenom „I Batalion Stojeće vojske”, a drugi sa sjedištem u Podgorici, pod imenom „II Batalion Stojeće vojske”. Za vrijeme rata Brigada će se obrazovati iz 4 bataljona stojeće vojske.²⁷³⁹ Tada su i popisani vojnici radi zavođenja redovne stajaće vojske, pa su se mladići poučavali vojničkim vrlinama.²⁷⁴⁰ Vojna obuka je od 1896. godine trajala četiri mjeseca. Ona je raspuštena 1905. godine. U ovom periodu ulagalo se dosta na vojnoj infrastrukturi, kupovini oružja i opreme. Kako navodi Milan Jovičević, prvi put se brigadni barjaktari u dokumentima pominju 1885. godine.²⁷⁴¹ Jednoobrazna uniforma uvedena je 1896. godine.²⁷⁴² Još 1865. godine bila je formirana na Obodu Vojna radionica u kojoj se opravljalo ručno oružje i topovska municija, koja je bila skromnijih kapaciteta. U toku Veljeg rata na Rijeci Crnojevića je osnovana Radionica za ručnu izradu topovskih granata.²⁷⁴³ Prva fabrika na Rijeci trebala je da nauči mladiće za vojne zanate. Tada je i primljeno 16 crnogorskih mladića da rade, ali pošto nijesu htjeli da kuju, jer su smatrali da je to nedostojno Crnogorcima, onda je taj posao dat strancu.²⁷⁴⁴ Tako je, pomenimo, ulagano i u vojne radionice, koje su bile na Rijeci Crnojevića, Cetinju, Podgorici, Nikšiću, Kolašinu. Osim njih, ulagano je i u vojne stanove, slagališta i druge objekte. Temelji vojničkog stana na Cetinju su svečano osvećeni i položeni u avgustu 1895. godine,²⁷⁴⁵ dok je u cjelosti završen 1896. godine.²⁷⁴⁶ Godine 1899. (1. oktobra) došlo je do raspuštanja perjaničke čete na neograničeno vrijeme.²⁷⁴⁷ Prema novom vojnom popisu 1896. godine broj vojnika je bio 40.050. Oni su bili podijeljeni u 8 brigada sa 49 bataljona.²⁷⁴⁸ Zakonski

²⁷³⁹ *Ministarstvo vojno 1879–1916, zbornik dokumenata*, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2010, 168. DACG, MV, Raspisi i zakoni, f. I, 1. novembar 1895. *Uredba o ustanovljenju brigade stojeće vojske i njene komande*.

²⁷⁴⁰ *Ministarstvo vojno 1879–1916, zbornik dokumenata*, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2010, 171. DACG, MV, Raspisi i zakoni, f. I, 9. 6. januar 1896. *Okružnica Ministarstva vojnog o popisu vojnika radi zavođenja redovne stajaće vojske*.

²⁷⁴¹ Milan Jovičević, *Barjaktari i barjaktarstvo u Crnoj Gori*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, godina 1, broj 2, Cetinje 2005, 2006, 21.

²⁷⁴² Branko Bogdanović, *Razvoj policije u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, godina LXXIII, sveska 3–4, Podgorica, 2000, 143.

²⁷⁴³ Dušan J. Martinović, *Portreti VIII*, Cetinje 2003, 48, 49.

²⁷⁴⁴ Risto J. Dragičević, *Počeci savremenog naoružanja i organizacije crnogorske vojske*, Zapisi, knjiga XXII, sveska 5, Cetinje, 1939, 278.

²⁷⁴⁵ *Glas Crnogorca*, broj 32, 1895, Cetinje, 5. avgust 1895, 4.

²⁷⁴⁶ *Ministarstvo vojno 1879–1916, zbornik dokumenata*, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2010, 9.

²⁷⁴⁷ *Glas Crnogorca*, broj 42, 1899, Cetinje, 9. oktobar 1899, 1.

²⁷⁴⁸ Srđa Martinović, *Generali Crnogorske vojske (1881–1921)*, Matica, broj 65, Cetinje, Podgorica, proljeće 2016, 311.

akt kojim je regulisano funkcionisanje Ministarstva vojnog ustanovljen je 19. XII 1903. godine, čime je Ministarstvo definisano kao najveća upravna vlast u zemlji.²⁷⁴⁹ Značajniji razvitak vojnih institucija od 1870. godine u vremenskom intervalu od 40 godina, prekinut je balkanskim ratovima. U ovom vremenskom periodu dolazi do snažnije pravne, administrativne i institucionalne organizovanosti vojske u cilju njenog što efikasnijeg funkcionisanja, unapređivanja i modernizacije.

3.5.2. Školovanje vojnog kadra

Zbog nedostatka školovanog oficirskog kadra, kao i zbog institucionalnog jačanja crnogorske vojske, knjaz Nikola je slao pitomce na vojne škole u Italiju 1882. i 1887, uz uslov da se poslije školovanja vrate u Crnu Goru.²⁷⁵⁰ Na vojno školovanje u Italiju upućena je grupa od 12 mladića, od kojih su deset poslije četvorogodišnje škole, položili ispit i dobili čin potporučnika.²⁷⁵¹ Troškove školovanje obezbjeđivalo je Ministarstvo vojno.²⁷⁵² Prva grupa se vratila 1886. godine, kada je počela obučavati 520 pješaka, popularno nazvanih „nikšićki pješaci”.²⁷⁵³ Osim Italije, mladići su školovani i u Rusiji, Francuskoj, Srbiji, Austro-Ugarskoj, Osmanskom carstvu.²⁷⁵⁴ Na taj način je stvaran nastavnički kadar za buduće podoficirske i oficirske škole u Crnoj Gori. Do njihovog otvaranja 1895. godine, potrebe za ovim kadrom nadomještavane su kratkim vojnim kursovima.

²⁷⁴⁹ *Zakon o ustrojstvu ministarstva vojnog*, 6/19. decembar 1903. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Knj. II, Zbornik dokumenata, Podgorica 1998, 760–769. Ministarstvo se sastojalo od sljedećih odjeljenja: I – opšte vojno; II – artiljerijsko (uprava artiljerije); III – generalštabno; IV – administrativno. Osim navedenih, postojali su i: blagajna i registratura.

²⁷⁵⁰ DACG, MV, Raspisi i zakoni, 1882, f. I. „Zato Gospodaru prvih dana mjeseca januara 1881. godine, sabiraš sve oficire sviju činova na D(anilovom) gradu pa im kažeš: Meni se čini da je pravo da se iza pune godine dana što se puška o klincu objesila – da se velju okupimo i u našoj kući i vidimo se i prebrojimo jer na žalost primjećujem da mnogi od naše družine nijesu ovde na prozive drugih, nego sveti sam borave kod mnogo mučenika našega naroda... Vojna vježbanja te (1881) godine vršena su često tako da je u toku godine izvršeno oko trideset vježbanja, a docnije bi određeno da se vježbanja (obavezno) imaju vršiti u svim batalionima po 10 dana godišnje.”

²⁷⁵¹ DACG, MV, 1882, f. 11. 207.

²⁷⁵² DACG, MV, 1882, f. 11. 120/2.

²⁷⁵³ Srđa Martinović, *Generali Crnogorske vojske (1881–1921)*, Matica, broj 65, Cetinje, Podgorica, proljeće 2016, 323, 324. Branko Bogdanović, *Razvoj policije u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori, Istorijski zapisi, godina LXXIII, sveska 3–4*, Podgorica, 2000, 129. *Uredba o ustanovljenju brigade stajaće vojske i njene komande*, 1. novembar 1895. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Knj. II, Zbornik dokumenata, Podgorica 1998, 356.

²⁷⁵⁴ DACG, MV, 1903, f. 1, 688. Komandir Danilo Gatalo i poručnik Jakov Nenadović školovali su se u Petrogradu. DACG, MID, 1900, f. 79, 695. Milo Đukanović školovao se u Torinu, dok je Petar Martinović svoje obrazovanje stekao u Sofiji.

Aprila 1885. godine Crna Gora je dobila preko prvog artiljerijskog kursa 24 artiljerijska oficira. Šest godina kasnije iz Italije se vraća još 7 akademaca. Školovani oficiri koji su se vratili iz Italije 1886. godine bili su: Janko Vukotić, Milutin Nikolić, Niko Pejanović, Ivo Đurović i Mašan Božović. Među onima koji su se vratili 1890. godine bili su: Jovo Bećir, Radomir Vešović, Stevo Jovičević, Milutin Vučinić i Mitar Martinović. Dok su među školovanim oficirima u Rusiji, koji su došli 1898. godine, bili Luka Gojnić i Milo Matanović. Ove grupe školovanih oficira uvodile su reforme, modernizaciju vojske u skladu sa tadašnjim savremenim tendencijama i radile na imidžu vojske.²⁷⁵⁵ U ovom periodu otvaraju se i razni kursevi, pa se tako u Nikšiću 1886. godine školuje za oficirske podoficire 520 mladića. Slično je i u Podgorici 1893. godine bio kurs za pješadiju za 100 mladića, a 1895–1896. postojao je kurs za podoficire. U oktobru 1895. godine otvorena je podoficirska škola u Podgorici.²⁷⁵⁶

Prema reformama iz 1880. i 1881. godine ustanovljava se čin brigadira (general) crnogorske vojske.²⁷⁵⁷ Kako navodi Srđa Martinović, prvi brigadiri su 1881. godine unaprijeđeni u taj čin. Njih je u početku bilo 5. Do 1902. godine broj je iznosio 16. Na primjer, 1895. godine u Crnoj Gori je bilo 9 brigadira, što je u odnosu na veličinu vojske i broj stanovnika bio veliki broj. Iste godine prosječna starost brigadira bila je 52 godine.²⁷⁵⁸

Nakon kratkotrajnog četvoromjesečnog kursa artiljerijske škole 1885. godine u Podgorici, on se ponovio 1887.²⁷⁵⁹ Nešto redovnije i kvalitetnije obuke nastavljene su tokom 1890. godine.²⁷⁶⁰ Kurs artiljerijske podoficirske škole trajao je od sredine novembra 1890. do kraja februara 1891. godine.²⁷⁶¹ Određeno je 18 pitomaca sa završena četiri razreda osnovne škole za pohađanje praktičnog kursa za „oficirske zastupnike”.²⁷⁶² Kurs je prekinut zbog nedostatka materijalnih sredstava i nastavljen kada budu ustanovljene bolje prilike.²⁷⁶³ Koristeći se komandirskom

²⁷⁵⁵ Srđa Martinović, *Generali Crnogorske vojske (1881–1921)*, Matica, 325.

²⁷⁵⁶ *Glas Crnogorca*, broj 41, 1895, Cetinje, 7. oktobar 1895, 1.

²⁷⁵⁷ Srđa Martinović, *Generali Crnogorske vojske (1881–1921)*, 316.

²⁷⁵⁸ Srđa Martinović, *Generali Crnogorske vojske (1881–1921)*, 345.

²⁷⁵⁹ Branko Babić, *Crnogorsko topništvo (1876–1903)*, Glasnik Cetinjskih Muzeja, knjiga VII, Cetinje, 1974, 230. DACG, MV, 1885, f. 20, 386. DACG, MV, 1887, f. 25, 187, 189. Naredba Jova Martinovića baterijskom komandirima, 25. oktobar 1887. Zanimljivo je pomenuti da je prilikom vojnih vježbi dolazilo do problema sa susjednom državom. Tako su prilikom gađanja biljege na Mokroj ploči kod Kotora (od strane austrougarske vojske) mnogi Crnogorci zbog znatiželje sjedali okolo da gledaju gađanje. Mnogi bi dolazili u liniju gađanja, pa se preporučivalo da se ne bi dogodila kakva nesreća, da se ubuduće to spriječi. DACG, MUD, 1881, f. 20, 439, *Crnogorskoj kancelariji ministarstva inostranih djela* 29. mart 1881.

²⁷⁶⁰ DACG, MV, 1889, f. 29, 27.

²⁷⁶¹ DACG, MV, 1891, f. 36, 172

²⁷⁶² DACG, MV, 1890, f. 31, 14. Jovo Martinović – Plamencu, 20. oktobar 1890.

²⁷⁶³ DACG, MV, 1895, f. 49, 5.

pozicijom, Veliša Lazović, iz Podgorice u decembru 1896. godine, moli ministra za prijem sina u artiljerijsku školu.²⁷⁶⁴ Crna Gora je tada dobila 16 artiljerijskih potporučnika školovanih u zemlji.²⁷⁶⁵ Broj kadrova nije se povećavao prema vojnim potrebama, čak ni naporedo sa povećanjem naoružanja. Po riječima Branka Babića, oficirski artiljerijski kadar 1892. godine sačinjavali su: jedan brigadir, šest komandira i 16 oficira, i ovakav broj je bio sve do 1900. godine (bez novih potporučnika koji su proizvedeni februara 1900. godine).²⁷⁶⁶ Naredni kurs artiljerijske škole bio je na Cetinju 6. decembra 1896. godine.²⁷⁶⁷ Trogodišnje školovanje završeno je u decembru 1899. godine.²⁷⁶⁸ Prvi školovani artiljerijski potporučnici u Crnoj Gori promovisani su na skupu artiljerijskih oficira, podoficira i pitomaca u Spužu, od strane knjaza 14. februara 1900. godine.²⁷⁶⁹ Komandiri, oficiri i podoficiri su svoja znanja provjeravali na kratkotrajnim obukama.²⁷⁷⁰ To, ipak, nije bilo dovoljno, pa je novi skup u Spužu sazvan 1900. godine po knjaževnoj naredbi. Skup je trajao od 20. januara 1900. do 31. marta 1900.²⁷⁷¹

Na Cetinju je od 14. aprila do 15. avgusta 1898. održana i obuka za stajaću artiljeriju. Kurs je pohađalo 16 desetara i 55 vojnika.²⁷⁷² Zbog nedostatka materijalnih sredstava obustavljeno je sa kursovima u periodu 1900–1903. godine, da bi nakon toga, ruskom vojnom pomoći, otpočelo sa novom podoficirskom školom na Cetinju, koja je ubrzo preseljena u Nikšić.²⁷⁷³

3.5.3. Vojno naoružanje

Kult oružja koji se njegovao u Crnoj Gori odavnina, u crnogorskom patrijarhalnom društvu predstavljao je simbol časti, hrabrosti, plemenskog i porodičnog prestiža, junaštva. Oružje je

²⁷⁶⁴ *Ministarstvo vojno 1879–1916, zbornik dokumenata*, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2010, 184.

²⁷⁶⁵ Srđa Martinović, *Generali Crnogorske vojske (1881–1921)*, 324. Kurs je pohađalo pored 8 podoficira i 8 novoizabranih pitomaca, koji su poslije završene škole proizvedeni u potporučnike. DACG, MV, 1897, f. 59, 22.

²⁷⁶⁶ Branko Babić, *Crnogorsko topništvo (1876–1903)*, Glasnik Cetinjskih Muzeja, knjiga VII, Cetinje, 1974, 237. DACG, MV, 1892, f. 42, 1311. DACG, MV, 1900, f. 75, 210.

²⁷⁶⁷ DACG, MV, 1896, f. 53, 1419.

²⁷⁶⁸ Branko Babić, *Crnogorsko topništvo (1876–1903)*, 236. *Ministarstvo vojno 1879–1916, zbornik dokumenata*, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2010, 7.

²⁷⁶⁹ Branko Babić, *Crnogorsko topništvo (1876–1903)*, 235. Dušan J. Martinović, *Portreti VI*, Cetinje 1997, 130. BIIP (Biblioteka Istorijskog instituta), f. 21, Crnogorska vojska i njena sprema 1880–1912. Pedeset godina na prestolu, 84.

²⁷⁷⁰ Ispite su polagali pred komisijom, a učesnici obuke sami su snosili troškove. DACG, MV, 1890, f. 31, 13. februar.

²⁷⁷¹ *Pedeset godina na prestolu*, 85. Branko Babić, *Crnogorsko topništvo (1876–1903)*, 235. Prvenstvo u izboru imali su oni kandidati podoficiri, koji su se školovali u Podgorici. DACG, MV, 1900, f. 75, 10, 13, 16, 17, 19, 20. Bilo je i onih koji su odbili poziv. DACG, MV, 1900, f. 75, 43. Neki su zbog toga bili raščinjani. DACG, MV, 1900, f. 75, 93. J. Martinović – I. Plamencu, 22. januar 1900.

²⁷⁷² DACG, MV, 1898, f. 68, 221.

²⁷⁷³ DACG, MV, 1903, f. 1, dok. 688. *Pedeset godina na prestolu*, 85.

donosilo i statusni položaj u društvu, pogotovo ako je naslijeđeno ili osvojeno tokom borbe. Kad je riječ o razvoju ratne opreme, naročito do prve polovine XIX vijeka, češće se sticao preko ratnog plijena, nego nabavkom novog oružja. No, crnogorska država je uspijevala da prati dešavanja na polju razvoja ratne opreme i da donekle posjeduje najnovije naoružanje.

Ustaljeni način ratovanja počeo se mijenjati 70-ih i 80-ih godina XIX vijeka, što je uslovljeno modernizacijom naoružanja, kao i uvođenjem novih rodova vojske. Sa vojnom reorganizacijom, vojska se kompletnije naoružava, školuje se kadar i osavremenjava komandovanje. Naporedo sa obukom vojnika i reorganizacijom crnogorske vojske, crnogorska vlast je nastojala da nabavi novo naoružanje. Da bi se obezbijedila potrebna finansijska sredstva, knjaz Nikola se obraćao evropskim zemljama za pomoć.²⁷⁷⁴ Tokom 70-ih godina došlo je do unifikacije oružja kod vojnika. Crnogorski bataljoni bili su naoružani modernim ostragušama krnkovog (7.000) i venclovog (10.000) sistema, da bi 1875. godine bilo naručeno iz Beča 7.000 revolvera „Gaser”.²⁷⁷⁵ To je bila prva zvanična narudžba revolvera za Crnu Goru.²⁷⁷⁶ Modernizovani „Gaserov” revolver imao je prednosti nad ostalim zbog svoje jednostavnosti i načina korišćenja, pa su crnogorska vlada i Ministarstvo vojno odlučili da ga usvoje kao sistem naoružanja, i da ga Gaser isporučuje po ranijim uslovima.²⁷⁷⁷ Nabavka je uglavnom bila bez većih problema.²⁷⁷⁸ U periodu od 1872. do 1910. isporučeno je 20.000 komada.²⁷⁷⁹ Pravo nabavke i prodaje oružja, municije i opreme bilo je u nadležnosti Ministarstva vojnog, kako bi se suzbilo krijumčarenje i neovlašćena prodaja.²⁷⁸⁰ Bilo je neophodno pronaći najpogodnije naoružanje koje će zamijeniti do tada raznovrsne revolvare u upotrebi. Ove revolvare nije imao svaki crnogorski vojnik uglavnom zbog materijalnih prilika, sušnih i gladnih godina, kada nijesu bili u prilici da ga kupe.²⁷⁸¹ Prodaja crnogorskih revolvera regulisana je naredbama iz 80-ih godina XIX vijeka, kao

²⁷⁷⁴ Branko Bogdanović, Radoslav Raspopović, *Crnogorska artiljerija u XIX vijeku*, Podgorica, 2022, 93.

²⁷⁷⁵ Branko Babić, *Revolveri, sablje i noževi u modernijem naoružanju crnogorske vojske*, Glasnik cetinjskih muzeja, V knjiga, tom V, Cetinje, 1972, 287.

²⁷⁷⁶ Bilo je i nekih drugih ponuda za druge vrste revolvera, kao iz fabrike Sedarl iz Beča. DACG, MV, 1879, f. 2, 14.

²⁷⁷⁷ DACG, MV, 1882, f. 12, 426. Vojvoda Plamenac – Leopoldu Gaseru, 27. jul 1882. DACG, MV, 1894, f. 48, 426. Vojvoda Plamenac – Leopoldu Gaseru, 10. novembar 1894.

²⁷⁷⁸ DACG, MV, 1882, f. 13, 670. DACG, MV, 1897, f. 60, 934. Oružje je transportovano preko crnogorskih zastupnika u Trstu, Damjanovića i Širovića, odatle za Kotor brodom, a onda preko ovlašćenih crnogorskih zastupnika. DACG, MV, 1882, f. 12, 462, 476.

²⁷⁷⁹ DACG, MV, 1910, arhiva I. Hajdukovića, f. 1, 22.

²⁷⁸⁰ Zabranjena je proizvodnja tih revolvera u Crnoj Gori. DACG, MV, 1891, f. 36, 1093.

²⁷⁸¹ Godine 1898. vojvoda Plamenac pisao je Gaseru da do daljnjeg obustavi pošiljku oružja zbog slabe ljetine i nemogućnosti kupovine. DACG, MV, Topništvo, 1899, f. 16.

i Pravilnikom iz 1894.²⁷⁸² Kupovina i prodaja oružja i municije isključivo je bila u nadležnosti Ministarstva vojnog, a propisane su stroge kazne za kršenje istih.²⁷⁸³ Prodaja je vršena na Rijeci Crnojevića i na Cetinju u vojnoj laboratoriji, sa jednogodišnjom garancijom i naredbom ministra vojnog.²⁷⁸⁴ Revolveri su mogli biti i poklanjani, a to je jedino činio knjaz, prestolonasljednik Danilo ili drugo lice po knjaževom naređenju.²⁷⁸⁵

Crnogorci su posjedovali i druge pištolje-revolvere raznih sistema, kao što su bili pištolji na kremen, kapislari i revolveraši koltaši. Neki su nošeni zbog ukrasa, lova, i tokom praznika, kao kremenjače i kapislari.²⁷⁸⁶ Unificiranje oružja je vidljivo i po naredbi ministra o vrsti revolvera koji se smije nositi u vojsci. Svakom vojniku je moralo biti jasno da su dozvoljeni oni revolveri sistema „Gasera”, koji je usvojen u vojsci. Drugi revolveri manjeg kalibra, bili su dozvoljeni onima, koji su već imali „Gasere”, ali su ih mogli nositi kući i na „*radove, ali nikako na smotre, razne skupove i pazare.*”²⁷⁸⁷ Naredbom Ministarstva vojnog od 1. II 1885. godine zabranjuje se nošenje revolvera bijelih korica u njihovim oblastima. Takvi revolvera su trebali da se zamijene sa drvenim koricama u vojnoj radionici na Rijeci.²⁷⁸⁸ U jednoj okružnici ministra Plamenca komandirima u januaru 1892. godine jasno je preporučeno da se zabrani korišćenje nestandardne municije. Neki trgovci su dobavljaju municiju iz Turske, Austrije i Grčke, tako da su je prodavali vojnicima za revolvere. One trgovce, koji bi iz inostranstva dobavljati municiju, čekala je kazna. Za olakšicu kupovine metaka, ministarstvo je imalo kod trgovaca u Ulcinju, Baru, na Rijeci, Viru,

²⁷⁸² Uredba o organizaciji vojske 1/13. januar 1871. Branko Bogdanović, Radoslav Raspopović, Crnogorsko naoružanje (1870–1916), Podgorica, 2020, 83. Pravilnik za kupovinu i čuvanje revolvera, 14/26. mart 1894, DACG, MV, 1879, f. 2, 409. DACG, MV, 1880, f. 4, 926. DACG, MV, 1880, f. 5. Računi od prvih revolvera, DACG, MV, 1887, f. 25, 687. DACG, MV, 1894, f. 47, 225. DACG, MV, 1898, f. 47, 225.

²⁷⁸³ DACG, MV, 1880, f. 4, 926.

²⁷⁸⁴ DACG, MV, 1894, f. 47, 255.

²⁷⁸⁵ DACG, MV, 1891, f. 36, 1093. MV, 1901, f. 80, 1285. Godine 1892. Jovan Popović podijelio je 162 revolvera u Ulcinju prilikom rođendana prestolonasljednika. Isto tako 1901. Ilija Hajduković dao je po knjaževom naređenju 78 revolvera.

²⁷⁸⁶ DACG, MV, 1884, f. 19, 82. Branko Babić, *Revolveri, sablje i noževi u modernijem naoružanju crnogorske vojske*, Glasnik cerinjskih muzeja, V knjiga, tom V, Cetinje, 1972, 288.

²⁷⁸⁷ Ministarstvo vojno 1879–1916, zbornik dokumenata, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2010, 216. DACG, MV, 1899, f. 71, 620. Ministar Plamenac – brigadirima, 6. novembar 1899. DACG, MV, 1898, f. 68, 99. Kasnije su i neka druga lica mogla nositi nepropisno oružje, ali samo po dozvoli Artiljerijskog odjeljenja Ministarstva vojnog. DACG, MV, Topništvo, 1880–1886, f. 1, 1885, 65.

²⁷⁸⁸ Ministarstvo vojno 1879–1916, zbornik dokumenata, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2010, 79. DACG, MV, Topništvo, 1880–1886, f. 1, 1885, 19.

u Podgorici, Danilovgradu, Nikšiću, Kolašinu, Andrijevići i na Cetinju uvijek dovoljan broj fišeka.²⁷⁸⁹

„Gaserov” revolver predstavljao je državni monopol, ali i posredničko vlasništvo dato vojnicima za nepotpunu, specifičnu svojinu. Onaj ko je posjedovao oružje imao je pravo nošenja, upotrebe, ali po posebnim propisima, bez prava svojevolijskog otuđivanja, osim pod posebnim uslovima.²⁷⁹⁰ Municija za ove revolvare obezbjeđivana je prilikom prve nabavke revolvera, a ugovor je sklopljen i sa jednom bečkom firmom za nabavljanje čaurica za fišeke.²⁷⁹¹ Čaurice su nabavljanje i u Pragu i Trstu.²⁷⁹² Takođe, stvoreni su uslovi da se u Vojnoj laboratoriji na Cetinju izrađuju revolverski meci, koja je imala isključivo pravo prodaje fišeka.²⁷⁹³ Bilo je i pokušaja nabavke metaka krijumčarenjem, ili ličnom izradom, ali je to uglavnom dovodilo do kvarova na revolverima.²⁷⁹⁴

Višedecenijska tradicija nabavke crnogorskih revolvera nije mogla zadovoljiti potrebe crnogorske vojske za ovu vrstu oružja. Jedan od glavnih uzroka bila je materijalna situacija Crnogoraca toga doba, koji nijesu mogli nabaviti to naoružanje. Krajem XIX i početkom XX vijeka zapaža se proces reorganizacije i modernizacije crnogorske vojske. Političke i društvene prilike na Balkanu ukazivale su na vojničku potrebu crnogorske države da spremnije dočeka predstojeća dešavanja. Crnogorska vlada je u jeku kritske krize, 1897. godine tražila od Rusije i vojnog agenta na Cetinju da im pokloni 20 do 25 hiljada revolvera sistema „Smit-Vesson”. Zahtjevu za slanje revolvera nije se moglo udovoljiti, jer ga nije bilo još u upotrebi u ruskoj

²⁷⁸⁹ *Ministarstvo vojno 1879–1916, zbornik dokumenata*, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2010, 152. DACG, MV, Raspisi i zakoni, f. 1, 7.

²⁷⁹⁰ DACG, MV, Opšte vojno odjeljenje OVO, 1904, f. 3, 909. Zabilježeni su slučajevi krijumčarenja oružja i neovlašćenje prodaje. Iz izvještaja pograničnih komesara vidi se da je to bilo najučestalije u beranskom okrugu, Zatarju, Pljevljima, Skadarskom vilajetu. DACG, MV, OVO, 1906, f. 7, 246. Vojvoda Plamenac naređuje da će svako ko proda ovo oružje „*grdno platiti*”. DACG, MV, 1889, f. 29, 119, DACG, MV, 1889, f. 30, 144. Ministarstvo vojno kažnjavalo je globom od 20 talira za prestupnike. DACG, MV, 1883, f. 15, 555. Pravilnikom iz 1894. ko neovlašćeno proda unutar Crne Gore revolver, kao i onaj ko ga kupi kazniće se sa 20 fiorina i oduzimanjem revolvera. Ukoliko je ta prodaja van Crne Gore, onda se prodavac kažnjavao zatvorom u trajanju 3 mjeseca. DACG, MV, 1894, f. 47, 255. Detaljnije o zabrani i kaznama početkom XX vijeka vidjeti: Branko Babić, *Revolveri, sablje i noževi u modernijem naoružanju crnogorske vojske*, 289.

²⁷⁹¹ DACG, MV, 1889, f. 30, 298. Ministarstvo vojno – Gaseru, 19. maj 1889.

²⁷⁹² DACG, MV, Pomoćne knjige, Arhiva Hajdukovića, f. 1. MV, Uprava vojnih slagališta, 1888, 1916, f. 1. MV, Administrativno odjeljenje 1906, f. 7, 4623. Branko Babić, *Revolveri, sablje i noževi u modernijem naoružanju crnogorske vojske*, 291.

²⁷⁹³ Gaser je poslao kalupe za livenje olovni zrna, dok su iz Beča od Rota i Kelera, čuvenih bečkih fabrikanta, stigli mjerica za sipanje praha i gradus za mjerenje jačine praha. DACG, MV 1885, f. 21, 22. Pojedini trgovci su mogli vršiti prodaju uz 3% provizije laboratoriji. DACG, MV, 1899, f. 72, 1436. MV, Topništvo, 1901, f. 18, 501.

²⁷⁹⁴ DACG, MV, Topništvo, 1892, f. 8, 26.

vojsci.²⁷⁹⁵ I narednih godina obnavljani su zahtjevi preko ruskog atašea na Cetinju.²⁷⁹⁶ Rusija je 1902. godine odobrila 25.000 komada revolvera marke „Smit-Vesson” i 500.000 metaka za njih, a isporuka je tek realizovana 1904.²⁷⁹⁷ Ovi revolveri su se manje dopadali Crnogorcima od „Gaserovih” zbog rukovanja i tehničkih mankavosti. Propisi i uredbe za ovu vrstu pištolja bili su isti kao i za „Gaserove”.

Prema nekim podacima Crna Gora je za vrijeme rata 1876–1878. zaplijenila oko 22.520 pušaka različitih sistema.²⁷⁹⁸ Crna Gora je poslije rata posjedovala dosta zastarjelo naoružanje. Prema popisu vojne opreme poslije rata ona je posjedovala 9.041 vencilovih ostraguša, 5.137 pušaka sistema „Krnk”, 4.658 sistema „Šnajder”, 702 štuca i 75 martinki, 104 topa sa blizu 30.000 punjenja.²⁷⁹⁹ Kada se uporedi broj pušaka sa brojem vojnika, vidi se da svi vojnici nijesu bili naoružani, a da je jedva polovina bila naoružana boljim puškama.

Knjaz Nikola je pokušao da preko ruskog konzula Aleksandra Jonina u Dubrovniku 1878. obezbijedi pomoć od Rusije od 15.000 pušaka i 5 miliona metaka. Rusija je u tom momentu zbog spoljnopolitičkih razloga odbila da udovolji ovom crnogorskom zahtjevu.²⁸⁰⁰ Međutim, austrougarska vlada je bila spremna da pomogne i omogući kupovinu naoružanja u Beču. Plan je bio da se oružje šalje parcijalno, a po dolasku u Crnu Goru isplaćuje preko ruske ambasade koja je bila u Beču, sa garancijom ruske vlade. Tim povodom vojvoda Ilija Plamenac je pošao u Beč da ugovori narudžbinu za koju je dobio saglasnost od 20.000 pušaka.²⁸⁰¹ Za opremanje i naoružavanje vojske bila je dijelom zadužena Rusija, koja je kupovala opremu, oružje i municiju. Pošto je Rusija poklonila 1,2 miliona fiorina za opremanje vojske, vojvoda Plamenac je u Beču zaključio ugovor o nabavci vojne opreme 1880. godine. Tada je prispjelo 20.000 pušaka sistema „Werndl” M. 1877 sa 6 miliona metaka i još druge vojne opreme, poput sablji, šatora, kapisli, puščanih kesa. Ova narudžbina je koštala blizu 930 hiljada fiorina.²⁸⁰² Puške „Werndl” podijeljene su u januaru 1882.

²⁷⁹⁵ Branko Babić, *Revolveri, sablje i noževi u modernijem naoružanju crnogorske vojske*, 293.

²⁷⁹⁶ ABO NMCG, PR, 1904, f. 52, 13. Šćeglov – Ministarstvu inostranih djela, 5/18. mart 1904.

²⁷⁹⁷ Branko Babić, *Revolveri, sablje i noževi u modernijem naoružanju crnogorske vojske*, 293. Knjaz je u međuvremenu tražio 2 miliona metaka za moskovke. ABO NMCG, PR, 1903, 1009.

²⁷⁹⁸ *Pedeset godina na prestolu Crne Gore*. Ljubomir Poleksić, Kratak pregled istorijskog razvoja crnogorske vojske, Ratnik, sv. X, god. XLVII, Beograd, 1931, 80–81.

²⁷⁹⁹ Boban Batrićević, *Naoružanje crnogorske vojske 1850–1900*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, Cetinje, 2012, 26.

²⁸⁰⁰ Branko Babić, *Počeci savremenog naoružavanja crnogorske vojske*, Glasnik cetinjskih muzeja, II, Cetinje, 1969, 171. ABO NMCG, Prinovljeni rukopisi PR, 1881, f. 8, 10. avgust 1881.

²⁸⁰¹ Branko Bogdanović, Radoslav Raspopović, *Crnogorsko naoružanje (1870–1916)*, 146.

²⁸⁰² *Ministarstvo vojno 1879–1916, zbornik dokumenata*, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2010, 5; Boban Batrićević, *Naoružanje crnogorske vojske 1850–1900*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, Cetinje, 2012, 27.

godine oficirima u Podgorici i Baru zbog upoznavanja sa novim naoružanjem, da bi prema naredbi Plamenca iz 1883. godine one bile podijeljene i podoficirima, a aktivnoj vojsci tokom 1887.²⁸⁰³

Puške sistema „Werndl” nijesu bile dobro primljene kod crnogorske vojske, zbog svojih tehničkih manjkavosti (prije svega komplikovanog mehanizma), pa se popisom iz 1881. predviđalo njihovo povlačenje iz upotrebe.²⁸⁰⁴ Iako je za ovo oružje bio zainteresovan belgijski fabrikant Viljem Grah, crnogorska vlada nije bila zainteresovana za njegovu prodaju, već je ono sačuvano kao dio tradicionalnog naoružanja sve do 1916. godine.²⁸⁰⁵

Petnaest godina kasnije u Crnu Goru je došlo 30.000 pušaka „Berdanki”, kao poklon iz Rusije. U avgustu 1895. godine stigao je u Bar ruski parabrod, „Rostov” odeskog trgovačkog društva, koji je dovezao iz Kronštata 30.000 ostraguša berdanki, 500 karabina za konjanike, mitraljeze, i drugi ratni pribor.²⁸⁰⁶ Podjela ovih pušaka najavljena je već u oktobru 1895. godine, dok je prestolonasljednik Danilo podijelio oko 1.200 pušaka Cetinjsko-njeguškom bataljonu I i II klase.²⁸⁰⁷

Manji broj „Berdanki” tokom ratova 1912–1916. ukazuje da je Knjaževina osim njih dobila savremenije brzometno oružje sistema „Mosin-Nagant”. Pitanje nabavke ovog oružja knjaz Nikola pokrenuo je 1898. godine preko ruskog rezidenta na Cetinju Konstantina Gubastova. Ruski car Nikola II, darovao je knjazu Nikoli I tada 30 hiljada pušaka repetiraka i 25 miliona patrona 1898.²⁸⁰⁸ Oružje je podijeljeno redovnoj vojsci, a za puške se odomaćio naziv „moskovke”.²⁸⁰⁹ Dobijeni broj pušaka nije mogao da zadovolji potrebe reformisane crnogorske vojske, pa se knjaz opet obratio Rusiji za dodatne količine pušaka. Ipak, zbog složene geopolitičke situacije tada nije

Prilikom prve isporuke vojne opreme iz Beča 1880. godine Mašo Vrbica šalje Mašu Đuroviću obavještenje da kod Bara između 24. i 30. decembra treba da stigne 4.000 pušaka i 600 kašeta fišeka. Za taj teret trebalo je obezbijediti 1.000 momaka da se prenese. DACG, MUD, 1880, f. 18, dokument 3455/1, *Mašo Vrbica – Mašu Đuroviću na Vir, Cetinje 13. decembar 1880.*

²⁸⁰³ Branko Babić, *Počeci savremenog naoružavanja crnogorske vojske*, 179.

²⁸⁰⁴ DACG, MV, 1881, f. 8. 10. avgust 1881. Sa druge strane, poslije deset godina u oglasima se moglo naći da ko hoće da kupi Verndlove puške sa bajonetima bez ikakvih nedostataka na veliko ili pojedinačno, može to uraditi u Budimpešti. Garantovala se isporuka. *Glas Crnogorca*, broj 49, 1891, Cetinje, 30. novembar 1891, 4.

²⁸⁰⁵ Branko Bogdanović, Radoslav Raspopović, *Crnogorsko naoružanje (1870–1916)*, 131.

²⁸⁰⁶ *Glas Crnogorca*, broj 34, 1895, Cetinje, 19. avgust 1895, 1. ABO NMCG, PR, 1880, f. 28, dok. 6. maj 1880. Ruski rezident na Cetinju Argiropulo u januaru 1894. izvijestio je svoju vladu o potrebama crnogorske vojske, i pri tom se pozvao na molbe knjaza Nikole iz 1880. oko isporuke 15 do 20 hiljada pušaka „Berdan”. Branko Babić, *Ruski poklon berdanki Crnoj Gori, Glasnik Cetinjskih muzeja, I, Cetinje, 1968*, 96.

²⁸⁰⁷ Branko Bogdanović, Radoslav Raspopović, *Crnogorsko naoružanje (1870–1916)*, 155. *Glas Crnogorca*, broj 36, 1895, Cetinje, 2. septembar 1895, 1.

²⁸⁰⁸ *Glas Crnogorca*, broj 14, 1898, Cetinje, 3. april 1898, 1.

²⁸⁰⁹ Branko Babić, *Moskovke u naoružanju crnogorske vojske, Glasnik Cetinjskih muzeja, III, Cetinje, 1970*, 213.

došlo do realizacije ovog zahtjeva, nego tek 1909. godine.²⁸¹⁰ Ruske subvencije su se povećavale tokom godina. One su, na primjer, 1895. godine iznosile 82.000 rubalja. Početkom XX vijeka subvencije su povećane više od 4 puta.²⁸¹¹

U cilju uspješnog rukovanja savremenim naoružanjem Vojno ministarstvo je organizovalo sredinom 1898. godine obavezno bojno gađanje iz pušaka sistema „Berdana” i „Werndl” kao pripreme za vježbanje u gađanju novim oružjem – „moskovkama” (repetirkama).²⁸¹²

Prvi pokušaji nabavke mitraljeza, odnosno novog brzometnog oružja, javljaju se 1875. godine, kada je knjaz pokušao da u Britaniji kupi mitraljeze „Gun-Gatling”. Tokom svjetske izložbe u Beču 1873. knjaz se upoznao sa novim naoružanjem, pa je nastojao da i Crna Gora nabavi moderno oružje kako bi parirala Osmanskom carstvu. Ipak, finansijske prilike 1875. nijesu dozvoljavale nabavku ovih mitraljeza, jer je njihova cijena bila previsoka.²⁸¹³ Prvi mitraljezi su došli u Crnu Goru, dvije decenije kasnije 1895, u vidu ruskog poklona kada je dopremljen veliki ratni materijal. U sklopu raznog oružja bilo je i 6 mitraljeza sa 90.000 metaka. Tokom septembra 1895. godine prvi put su isprobani mitraljezi koji su stigli iz Rusije.²⁸¹⁴ Time je Crna Gora postala prva balkanska država koja je posjedovala ovo naoružanje. Ipak, ti mitraljezi su bili mehanički zastarjeli, pa su prve moderne mitraljeze Crnogorci dobili kada i većina balkanskih zemalja, ali i evropskih. Inventar od 12 mitraljeza sa rezervnim djelovima i municijom stigao je iz Francuske 3. jula 1906. godine. Ministarstvo vojno je organizovalo dvomjesečni kurs početkom 1907. za šest oficira, nakon čega je oformljena prva mitraljeska četa. Početkom XX vijeka, odnosno 1912. izvršene su nabavke novih 50 automatskih „Maksimovih” mitraljeza iz Njemačke u cilju modernizacije naoružanja.²⁸¹⁵

Kapaciteti za skladištenje, proizvodnju i popravku oružja u Crnoj Gori nijesu postojali sve do sredine XIX vijeka, kada sve balkanske zemlje, pa i Crna Gora počinju da prelaze na industrijski izrađeno naoružanje. Ministarstvo je posjedovalo na svoje ime 44 kuće u kojima je čuvana municija, topovi i vojni materijal. „Ovih kuća ima: 1 u Ulcinj, 3 u Baru, 1 na Besav, 1

²⁸¹⁰ Branko Bogdanović, Radoslav Raspopović, *Crnogorsko naoružanje (1870–1916)*, 169.

²⁸¹¹ Srđa Martinović, *Generali Crnogorske vojske (1881–1921)*, Matica, broj 65, Cetinje, Podgorica, proljeće 2016, 323, 324. Branko Bogdanović, *Razvoj policije u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori, Istorijski zapisi, godina LXXIII, sveska 3–4, Podgorica, 2000*, 129.

²⁸¹² *Glas Crnogoraca*, broj 34, 1898, Cetinje, 22. avgust 1898, 2.

²⁸¹³ Spiridon Gopčević, *Crnogorsko-turski rat 1876–1878*, Beograd, 1963, 27.

²⁸¹⁴ *Glas Crnogoraca*, broj 38, 1895, Cetinje, 16. septembar 1895, 3. Branko Bogdanović, *Mitraljezi u naoružanju crnogorske vojske*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, I, 2004, 84.

²⁸¹⁵ Branko Bogdanović, Radoslav Raspopović, *Crnogorsko naoružanje (1870–1916)*, 200, 209.

Sotonića, 6 na Lesendro, 5 u Žabljak, 1 na Ceklin, 4 kuća na Cetinje, 1 u Bajice, 1 u Čekliće, 2 na Kčevo, 1 u Lješansku nahiju, 1 u Podgoricu, 6 u Spuž, 3 na grad u Zetu, 1 na Crvenu Stijenu”.

Modernizacija neprijateljskog naoružanja primoravala je knjaza Nikolu i crnogorsku vlast da stalno traži nova sredstva za savremenije naoružanje. Kako su se neprijateljska utvrđenja sa jakom artiljerijom mogla zauzeti jedino uz pomoć opsadnih topova, naponi Crne Gore krajem prošlog vijeka bili su usmjereni na nabavku topova kao i obučavanje Crnogoraca.²⁸¹⁶ Pored vojnih uspjeha u ratnim dešavanjima 1876. crnogorska vlast je uvidjela da im za uspješniju borbu nedostaju topovi. Tokom 1878. godine Crna Gora je imala oko 150 topova raznih kalibara i sistema. Dosta njih je bilo neupotrebljivo.²⁸¹⁷ Efikasnost crnogorske artiljerije naročito je došla do izražaja pri opsadi Bara i Nikšića. Podkomandir M. Vujović izvještavao je ministra vojnog u maju 1879. godine o mjerama koje su trebale biti preduzete u pogledu artiljerije u okrugu barskom. Tu se ističe da je potrebno izabrati topdžije koje treba podučiti, kao i popuniti jedinice, da bi država imala sigurne pogranične straže.²⁸¹⁸ Od završetka oslobodilačkog rata do 1885. malo se učinjelo na organizaciji topništva. Šest godina poslije Veljeg rata u zemlji je bio svega 31 upotrebljivi top.²⁸¹⁹ Tada je Jovo Martinović predložio da se preuredi topništvo.²⁸²⁰ Njegov prijedlog zasnivao se na raspodjeli topova u šest baterija. Tada je bilo neophodno da se obuču kadar koji će biti na tim topovima. Obuka je uslijedila 1886. godine. Godinu ranije u Podgorici postojao je četvoromjesečni kurs artiljerijske škole.²⁸²¹ Naporedo sa skromnom obukom oficirskog kadra i tobdžija, bilo je potrebno raditi na nabavci savremenih topova, popravci starih. Osim obuke i osposobljavanju kadra, formirane su 1885. i 1886. godine baterije po brigadama, kao i dva artiljerijska parka u Podgorici i Spužu.²⁸²² Radilo se i na popravci topova u radionici na Rijeci Crnojevića. Crnogorska artiljerija ojačana je novom kupovinom. Crna Gora se odlučila 1886. godine za topove kalibra

²⁸¹⁶ Još u vrijeme knjaza Danila nabavljeno je 6 malih topova, a isto toliko zaplijenjeno na Grahovcu. *Pedeset godina na prestolu Crne Gore*, 50. Osim ovih bilo je još 100 topova zaplijenjenih od Francuza i Turaka. Branko Babić, *Crnogorsko topništvo (1876–1903)*, Glasnik cetinjskih muzeja, VII knj, tom VII, Cerinje, 1974, 225.

²⁸¹⁷ Branko Babić, *Crnogorsko topništvo (1876–1903)*, Glasnik Cetinjskih Muzeja, knjiga VII, Cetinje, 1974, 229.

²⁸¹⁸ *Ministarstvo vojno 1879–1916, zbornik dokumenata*, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2010, 17, 18.

²⁸¹⁹ DACG, MV, 1874–1891, f. 4, dok. 5. Uprava topništva, izvodi nabavke i potrošnih topovskih djelova, municije, alata.

²⁸²⁰ Kao upravitelj topništva, Martinović je imao 1884. godine godišnju platu od 800 fiorina. *Ministarstvo vojno 1879–1916, zbornik dokumenata*, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2010, 75. *Ministarstvo vojno 1879–1916, zbornik dokumenata*, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2010, 75. MV, Topništvo, 1883–1886, f. I. DACG, MV, 1885, T. 1880–1886, f. 1, 15.

²⁸²¹ Branko Babić, *Crnogorsko topništvo (1876–1903)*, 230. DACG, MV, 1885, f. 20, 386.

²⁸²² DACG, MV, Raspis ministra vojnog brigadirima od 1. februara 1885.

sličnog turskim topovima.²⁸²³ Godine 1886. kupljena su 24 topa u Esenu i Hamburgu u čuvenim fabrikama Krup i Miler.²⁸²⁴ Tada je dogovorena isporuka i 3.000 granata, 600 šrapnela, 300 zapaljivih granata, 100 karteča i odgovarajućeg topovskog pribora.²⁸²⁵ Sve ovo je bilo moguće uzeti zahvaljujući ruskom zajmu od 700.000 franaka. Iako su četiri baterije topova predstavljale modernija oruđa, pojava brzometnih topova uslovlila je da ovi topovi budu zastarjeli.²⁸²⁶

Prema planovima o modernizaciji u vojnoj reformi 1871. po prvi put kupljeno je unifikovano oružje za uniformizaciju vojnog starješinskog kadra. Tada je 200 industrijskih sabalja podijeljeno svim crnogorskim komandirima, potkomandirima i oficirima.²⁸²⁷ Crna Gora je kupovala sablje u Austrougarskoj ili ih je dobijala od Rusije na poklon. Takve narudžbe vršene su u Beču 1881. godine, kada je kupljeno 300 sabalja, 1883. godine 25 oficirskih sabalja,²⁸²⁸ kao i 1886. godine 39 oficirskih sabalja ruskog modela, među kojima je bilo i nekoliko pozlaćenih.²⁸²⁹ Pored 500 sabalja darovanih iz Rusije 1895. godine, crnogorska vlast je nabavila i najprije 300 podoficirskih ruskih sabalja, a potom i nekoliko stotina kasnije.²⁸³⁰ Iako je prema planu Ministarstva vojnog iz 1895. za crnogorsku vojsku bilo potrebno 900 sabalja, Rusija je ustupila svega 500.²⁸³¹ Sablje su davane oficirima i podoficirima od 1896. godine. Sablja je predstavljala državno oružje, pa je država imala monopol nad njim. Pravo dodjele sablji, kao i drugih odlikovanja, imao je knjaz Nikola, dok je sistematska dodjela vršena od 1896. godine od kada je otvorena oficirska i podoficirska škola i ustanovljen stalni kadar.²⁸³² Pravo na posjedovanje i nošenje sablje nije bilo regulisano u crnogorskoj praksi. Tako su sablju osim vojnika, mogla nositi i druga lica, dok je sa gubljenjem ili prestankom čina dolazilo i do gubljenja prava na nošenje sablje.²⁸³³

²⁸²³ Branko Bogdanović, *Artiljerijski materijal u crnogorskoj vojsci od 1800.do 1916*, Istorijski zapisi, godina LXXII, sveska 3–4, Podgorica, 1999, 51.

²⁸²⁴ Branko Babić, *Crnogorsko topništvo (1876–1903)*, 232. DACG, MV, 1886, Računi ministra vojnog.

²⁸²⁵ Branko Bogdanović, *Topovi u Crnoj Gori 1800–1916*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, III, Cetinje, 2007, 31. Dušan J. Martinović, *Portreti VI*, Cetinje 1997, 66.

²⁸²⁶ Branko Bogdanović, *Artiljerijski materijal u crnogorskoj vojsci od 1800.do 1916*, 52.

²⁸²⁷ Tatjana Jović, Milan Jovičević, *Crnogorska vojska, organizacija i uniforme, 1830. do 1914*, Cetinje, 2006, 43.

²⁸²⁸ DACG, MV, 1883, f. 16, 232, 263.

²⁸²⁹ DACG, MUD, 1887, f. 46, 616.

²⁸³⁰ DACG, MV, 1903, f. 1, 756. Plaćene su 4 rublje i 50 kopejki po komadu. Branko Babić, *Revolveri, sablje i noževi u modernijem naoružanju crnogorske vojske*, 295.

²⁸³¹ DACG, MV, 1895, f. 49, 445.

²⁸³² Branko Babić, *Revolveri, sablje i noževi u modernijem naoružanju crnogorske vojske*, 295.

²⁸³³ Smrću oficira sablje i državni grb kao „državne prinadležnosti oduzimane su i predavane nadležnom komandiru”. DACG, MV, Topništvo 1889, f. 4, 330. Jovo Martinović – vojvodi Plamencu. Prilikom raščinjenja oficira trajno su mu oduzimani sablja i grb. Ukoliko je to bilo privremeno, onda su oni čuvani kod komandira. DACG, MV, 1891, f. 35, 200. Vojvoda Božo Petrović – brigadiru Đuru Petroviću.

Bajoneti / noževi, kao neka vrsta zamjene za jatagane, počinju da se javljaju 80-ih godina XIX vijeka. Tako je 3.000 noževa kupljeno u Beču 1880. godine.²⁸³⁴ Bajonete u većoj količini Crna Gora je dobila tek 1903. godine.²⁸³⁵ Obavezu nošenja noža, kao dijela uniforme obješene o remniku, bili su obavezni da nose vojnici stajaće vojske, pitomci vojničke škole, pioniri i vojna muzika.²⁸³⁶ Kao zamjenu za jatagan knjaz je naredio korišćenje revolvera, kao naoružanja svakog borca. U listu „Nevesinje” 1898. godine pojavljuju se tekstovi o crnogorskom jataganu, odnosno o tome da li je vrijeme pregazilo to ubojno oružje tokom vjekova. Na tom primjeru se vidi koliko se modernizovala država u vojnom pogledu za samo nekoliko decenije.²⁸³⁷

3.5.4. Crnogorska vojska – opšte karakteristike i moralno-vojnička svojstva

U procesu stvaranja i modernizacije crnogorske vojske često su vojne i građanske funkcije bile prožete i međusobno povezane, pa ih je bilo teško razdvojiti. Poznato je da je knjaz Nikola uredbom iz 1875. godine i naredbom iz 1881. razdvojio vojnu od upravne vlasti, iako to razdvajanje nije bilo konačno sve do kraja postojanja Knjaževine Crne Gore.²⁸³⁸

Proces reorganizacije crnogorske vojske trajao je dugo budući da se ona zasnivala na plemenskoj organizaciji, u kojoj je samo formacija bila napravljena po ugledu na moderne vojske. Knez Nikola u težnji da modernizuje crnogorsku vojsku nailazio je na brojne teškoće. Međutim, ono što je bilo najglavnije u vojsci jeste njen moral i hrabrost koji su bili u svijesti Crnogoraca da brane svoju nezavisnost i slobodu i u najtežim okolnostima. Takvoj crnogorskoj vojsci crnogorska vlast je zahvaljujući organizovanosti, osloncu na oficire školovane u inostranstvu, dala originalnu

²⁸³⁴ *Pedeset godina na prestolu Crne Gore*, 73. Noževi su oštreni u radionici na Rijeci, i dati su brigadama 1883. godine. DACG, MV, 1883, f. 16, 742, 743, 744.

²⁸³⁵ Prilikom posjete Francuskoj 1901. knjaz Nikola je zamolio francusku vladu da im poklone neupotrebljive bajonete. Francuska vlada tom prilikom je poklonila 40.000 komada ovog oružja. ABO NMCG, PR, 1901, f. 1, 11. Noževi su tokom 1903. podijeljeni stajaćoj i narodnoj vojsci – 8 brigada je dobilo 38.961 komad, bataljon stajaće vojske, perjanici i žandarmi 630 komada. DACG, MV, 1903, f. 7, 15.

²⁸³⁶ DACG, MV, *Opšte vojno odjeljenje*, 1906, f. 7, 406. Branko Babić, *Revolveri, sablje i noževi u modernijem naoružanju crnogorske vojske*, 297.

²⁸³⁷ *Nevesinje*, broj 23, 1898, Nikšić, 7. oktobar 1898, 2. „Sada pri koncu devetnajestog vijeka njegova upotreba ostala je bez onolike važnosti, kakvu je jatagan prije imao. Razne konstrukcije jednometnog i brzometnog vatrenog oružja onemogućile su njegov ljuti čelik, da bude pobjedonosan. Bilo u ratu, na skupu pred crkvom, svuda je među dvije ledenice bio, kao brat među dvije sestre. Svakako jatagan u budućem ratu više bi bio od štete nego od koristi i trebalo bi ga zabaciti i spremiti u muzeumu, kao spomen koji nas podsjeća na staru crnogorsku slavu i junaštvo, a mjesto njegovo da zamijeni bajonet ili tesak. Za svakog crnogorskog junaka trebalo bi da je deviza samo: „Ubij! – Preskoči! – Naprijed!”

²⁸³⁸ Branko Babić, *Crnogorska vojska – opšte karakteristike, organizacija i modernizacija*, *Prošlost Crne Gore* kao predmet naučnog istraživanja i obrade, naučni skup CANU, Titograd, 1983, knjiga 25, 293–343.

organizacijsku formu, koja će svojim kvalitetom i karakteristikama pobjeđivati mnogo nadmoćnije, brojnije, organizovanije, bolje naoružane vojske toga vremena.²⁸³⁹

U tom pravcu poznato je knjaževo obraćanje vojnicima i oficirima 2. avgusta 1896. godine, u kojem traži da crnogorski vojnici budu formirani u skladu sa slobodarskim duhom i tradicijom crnogorskog podneblja, sposobni za „*sve one dopunske vještine rada i znanja koje nova škola iziskuje*”.²⁸⁴⁰ Kada je riječ o vojnoj disciplini, uočava se nastojanje da se sačuva dostojanstvo vojnika. Crnogorski vojnik mogao se za svaku nepravdu žaliti vrhovnom komandantu.²⁸⁴¹

Knjaz Nikole je izdao naređenje o načinu pozdravljanja visokih predstavnika države, crkve i vojske 16. februara 1884. godine. Pred Vladaocem i Vladarkom mora se stajati golglav i ljubiti ih u ruke. Prestolonasljedniku skida se kapa, ali se ne smije pristupati k ruci, dok ne postane vladaocem. Iz uvažanja prema Mitropolitu, kao glavi crkve, Crnogorcu dužnost nalaže skidati mu kapu, i ljubiti ga u ruku. Svim crnogorskim glavarima kada se odaje čast – mora se odavati po vojnički, tj. prilažući desnu ruku kapici. Najstrože se zabranjivalo stajanje golom glavom pred njima, ljubljenje ruku, i celivanje prsiju ili skuta.²⁸⁴² Postojala su utvrđena pravila i za pripadnike muslimanske vjere. Oni su bili od tada oslobođeni skidanja kape, u zamjenu čega činili su kako im vjera i običaj nalaže.²⁸⁴³ Muslimani su poslali, prema izvještaju o broju vojnika muhamedanaca u stajaćoj vojsci i podoficirskoj školi, 33 vojnika.²⁸⁴⁴ Muslimani su u redovnoj vojsci, prema vojnim odlukama, imali svoga kuvara i banju za vjersko kupanje. Osim toga, za vrijeme rata, nijesu bili prinuđeni da ratuju protiv svojih jednovjeraca.²⁸⁴⁵

U Okružnici ministra vojnog Plamenca iz 1887. godine navodi se koji su to slučajevi neučtivog ponašanja vojnika prema starijima. Isto tako, vojnici koji su imali grbove, „*bili su dužni da ih nose u nedeljne i praznične dane, u pazarne dane, na vojne i plemenske skupove i kada se od kuće odmaknu na 2 sata daljine, tako da je tom prilikom dužan pušku ili sablju nositi*”. Izvan Knjaževine je bilo zabranjeno sa oružjem preći, a isto tako nije bilo dozvoljeno da se nose grbovi

²⁸³⁹ Slavko Vukčević, *Nikola Petrović – komandant crnogorske vojske*, Kralj Nikola – ličnost, djelo i vrijeme I, Podgorica, CANU 1998, 199.

²⁸⁴⁰ *Pedeset godina na prestolu Crne Gore*, 81.

²⁸⁴¹ Slavko Vukčević, *Nikola Petrović – komandant crnogorske vojske*, 200.

²⁸⁴² *Ministarstvo vojno 1879–1916, zbornik dokumenata*, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2010, 68.

²⁸⁴³ *Ministarstvo vojno 1879–1916, zbornik dokumenata*, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2010, 32. Ministar Plamenac je naložio kapetanu Popoviću kako da se da pomoć muslimanima u Zeti tokom 1880. godine.

²⁸⁴⁴ *Ministarstvo vojno 1879–1916, zbornik dokumenata*, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2010, 174.

²⁸⁴⁵ *Glas Crnogorca*, broj 32, 1896, Cetinje, 5. avgust 1896, 4.

i ordeni.²⁸⁴⁶ Vojnik Vukajle Radulović pisao je ministru vojnom da je najveća bolest, koja tada vlada u narodnoj vojsci, bila borba za medalje.²⁸⁴⁷ Ministar Plamenac je komandirima poslao 1891. godine dopis kojim se zabranjivalo nošenje tuđeg ordenja, osim ako to knjaz nije odobrio. U nekim krajevima knjaževine mlađi ljudi su se kitili ordenjima ili sabljama svojih roditelja, stričeva ili ostale rodbine, tako da je taj običaj trebalo zabraniti.²⁸⁴⁸ Oficirima se strogo naređivalo da se vojnici koji prodaju puške ili municiju u toku Krivošijske bune kazne vješalima ili „*mupket u čelo*.”²⁸⁴⁹

Knjaževa naredba iz 1870. godine o zabrani nošenja zlatom vezene odjeće objašnjava se jednim dijelom kao mjera usmjerena protiv nepotrebnog rasipništva, a drugim dijelom primjećuje se težnja crnogorskog vladara da suzbije privilegiju luksuznog odijevanja na slojeve koji nijesu predstavljali političku elitu. No, ta uredba teško se mogla sprovesti u praksi.²⁸⁵⁰ Već od 70-ih godina dolazi do unifikacije oružja kod vojnika. Uz puške, vojnici su dobijali i kese za municiju, čime se počinje stvarati početni koraci autentičnih obilježja crnogorske vojske. Gruba suknena narodna nošnja, uz obaveznu torbicu domaće proizvodnje, odavala je sliku crnogorskog vojnika. Da se težilo unifikaciji vojske svjedoči i činjenica da su krajem 70-ih godina XIX vijeka artiljerija i radnici vojne radionice dobili vojničke kabanice.²⁸⁵¹ Vojnom reformom iz 1880/81. propisano je obavezno nošenje sablje. Nabavljeni su i kožni kaiši, obloženi safijanom, za oficire, kao i poluzlatni kaiši za potkomandire i komandire, i zlatne za brigadire.²⁸⁵² Već od 1892. godine sablje su se nosile o desno rame.²⁸⁵³ Pravilima bilo je strogo zabranjeno nošenje sablje ili puške izvan Crne Gore.²⁸⁵⁴ Na osnovu navedenih podataka može se zaključiti kakav je značaj imala sablja u crnogorskom društvu i da je ona predstavljala izraz oficirskog dostojanstva.

²⁸⁴⁶ *Ministarstvo vojno 1879–1916, zbornik dokumenata*, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2010, 103, 104.

²⁸⁴⁷ *Ministarstvo vojno 1879–1916, zbornik dokumenata*, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2010, 43. DACG, MV, 1881, f. 8, 305.

²⁸⁴⁸ *Ministarstvo vojno 1879–1916, zbornik dokumenata*, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2010, 140. DACG, MV, 1891, f. 35, 754.

²⁸⁴⁹ *Krivošijska i hercegovačka buna 1881/2, Zapisi, knjiga XVII, sveska 1, Cetinje, 1937, 32, Raspis Boška Martinovića oficirima 6/XI 1881.*

²⁸⁵⁰ Tatjana Jović, Milan Jovičević, *Crnogorska vojska, organizacija i uniforme*, 43.

²⁸⁵¹ DACG, Senat, 1879, Vojena uprava, f. 12. dok. 24, III 1879. MV, 1879, f. 3, 3.

²⁸⁵² Branko Babić, *Revolveri, sablje i noževi u modernijem naoružanju crnogorske vojske*, 296.

²⁸⁵³ Uvidelo se da su „oficiri preopterećeni bili oko pasa, a uz to našosmo pri našoj krševitoj prirodi da je mnogo lakše nositi sablje o ramenu nego oko pasa.” DACG, MV, Topništvo 1892, f. 8, 163.

²⁸⁵⁴ Crnogorci koji su posjedovali sablje ili puške bili su u obavezi da ih nose na udaljenosti 2 km od kuće. DACG, MV, 1891, f. 36, 1014.

Iako tokom 80-ih i 90-ih godina XIX vijeka nije postojala uniformna odjeća za komandni sastav vojske, izvjesno je da je ona izrađivana od uvozne robe i ukrašavana vezom.²⁸⁵⁵ Ipak, ove uredbe bilo je teško sprovoditi jer su se oficiri, osim u izuzetnim prilikama, oblačili o sopstvenom trošku. Ustalili su se već od 90-ih godina uniformni elementi za odjeću nižeg starješinskog kadra.²⁸⁵⁶ Ta odjeća je bila obrazac pješadijske uniforme nekoliko godina, sve do uspostavljanja stajaće vojske 1896. godine, zbog skromnih materijalnih mogućnosti crnogorske države da po tom pitanju učini nešto više.

xx

Počeci modernizacije crnogorske vojske donose novine na planu školovanja starješinskog kadra – na vojnim kursevima do kraja XIX vijeka obrazovao se podoficirski kadar za artiljeriju i pješadiju. Sa osnivanjem Vojničke škole na Cetinju 1895. godine počinje i priprema oficira pješadije, inženjerije i artiljerije. U ovoj školi obrazovao se veliki broj oficira (preko 300), nižih oficira (vodnika i desetara) i oficira narodne vojske. Značajno mjesto u procesu osavremenjivanja crnogorske vojske ima formiranje stajaće vojske 1896. godine, čime dolazi do modernije organizacije i redovnije obuke. Krajem XIX vijeka, zahvaljujuć pomoći sa strane, radi se na osavremenjavanju vojske, njenoj reorganizaciji i savremenijem naoružanju. Modernizacija neprijateljskog naoružanja, pogotovo artiljerije, primoravala je crnogorsku vlast da reorganizuje vojne snage, nabavi savremenije naoružanje, budući da se od 80-ih godina XIX vijeka morala postepeno orijentisati na ofanzivni način ratovanja. U posmatranom periodu nakon Berlinskog kongresa crnogorska država bila je upoznata sa savremenim modelima i konceptima vojnog naoružanja, pa se može zaključiti da je, uprkos skromnim materijalnim mogućnostima, išla u korak, pa čak i ispred pojedinih balkanskih zemalja.

²⁸⁵⁵ U svečanim prilikama brigadiri su bili obučeni u bijele gunjeve, zlatne jeleke ili toke, i zlatne džamadane, a komandiri, potkomandiri i oficiri u dolame, gunjeve, jeleke i džamadane sa crnim vezom. DACG, MV, 1893, Ceremonijal zvanične svečanosti prilikom prvog dana od godine 1894, f. 47, 935.

²⁸⁵⁶ Za prvi pješadijski podoficirski kurs u Nikšiću 1886. godine nabavljeni su džamadani, od crvene svite bez zlata, po 2 košulje, 3 para dokoljenica od sukna, 2 para čarapa, 2 para opanaka, 2 para gaća plavih, 2 par donjih bijelih gaća, 1 struka. DACG, MV, 1893, f. 45, 479.

3.6. Odnos crnogorske vlasti prema vjerskim zajednicama poslije Berlinskog kongresa

U Evropi početkom XX vijeka u poređenju sa XIX vijekom dolazi do smanjenja interesovanja za religijska pitanja. Uzoci su mnogobrojni – razvoj i unapređenje nauke prije svega medicine, industrijalizacija gradova, otvoreno pitanje sukoba nauke i religije koje je bilo aktivno u periodu 1840–1939. Previranja raznih društava, nove političke formacije u Evropi uslovili su emigracije i mješovite zajednice i stvorili moderna društva koja nijesu više bila od jedne religije.²⁸⁵⁷ Razvoj urbanog društva donosio je drastične promjene u nekim običajima i moralnim sudovima evropskih crkava, a odnose se na pogrebne običaje, razvod, mjesto žene u društvu i dr.

Promjene u religijskim zajednicama uveliko su posljedica sekularizacije modernih društvenih sistema. To je proces u kome glavne oblasti društvenog života, kao što su privreda, ekonomija, obrazovanje, zdravstvo, odbrana, stiču samostalnost i diferenciraju se, čime religija gubi primat nad njihovim posjedovanjem. Sa razvojem društva mijenjala se i svijest pojedinca. Društvena podrška religiji se smanjivala, religija je gubila svoje funkcije ozakonjivanja poretka i vlasti, nadziranja zakona, i društvene kontrole, a samim tim i broj ljudi podržavalaca religijskih shvatanja u većini zemalja Evrope.²⁸⁵⁸

Odlukama Berlinskog kongresa nastali su preduslovi za napredak u mnogobrojnim oblastima društvenog i privrednog života, sa jedne strane, ali je došlo i do promjene njene viševjekovne i monolitne konfesionalne strukture. Od tada Crna Gora postaje vjerski heterogena država sa dominantnim pravoslavnim stanovništvom, muslimanima i rimokatolicima.²⁸⁵⁹ U Crnoj Gori je poslije Berlinskog kongresa živio i jedan dio nepravoslavnog stanovništva, čime Crna Gora prestaje biti isključivo pravoslavna zemlja. Bilo je oko 5.000 katolika i 15.000 muslimana.²⁸⁶⁰

²⁸⁵⁷ Postojala su jednodenominacionalna društva, kao katolička Španija, Italija, Portugalija, južna Njemačka, Poljska, Belgija; sa počasnim vodstvom jedne religije, kao prezviterijanska u Škotskoj, anglikanska u Engleskoj, luteranska u Švedskoj, Norveškoj, Danskoj, reformisana u Holandiji, sjevernoj Švajcarskoj, luteranska u sjeverozapadnoj Njemačkoj. Džon Makmaners, *Oksfordska istorija hrišćanstva, Hrišćanstvo od 1800. godine*, Beograd, 2005, 40.

²⁸⁵⁸ Džon Makmaners, *Oksfordska istorija hrišćanstva, Hrišćanstvo od 1800. godine*, 301.

²⁸⁵⁹ Prema nekim podacima u Crnoj Gori je nakon Berlinskog kongresa živjelo oko 140.000 pravoslavnih, 15.000 muslimana i oko 5.000 rimokatolika. Simo Popović, *Memoari*, 550. Rovinski navodi podatak da je Crna Gora 1898. godine imala 191.453 stanovnika, od kojih 173.420 pravoslavnih, 12.492 muslimana, 5.541 rimokatolika. Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, tom IV, Cetinje, 1994, 174.

²⁸⁶⁰ Risto J. Dragičević, *Ugovor Svete Stolice s Knjaževinom Crnom Gorom 1886. godine*, Zapisi, knjiga XXIV, sveska 1, Cetinje, 1940, 14. *Glas Crnogorca*, broj 8, 1895, Cetinje, 18. februar 1895, 4. Godine 1895. izašla je statistika svjetskog stanovništva. „Sada se broji da na zemlji živi 1,500.600.000 žitelja, i to u Jevropi 381.200.000, u Aziji 854.000.000, u Africi 127.000.000, u Australiji 4.730.000, a u Americi 133.670.000. Hrišćana se broji da imade 500.600.000 i to jevanjelika 200.000.000, rimokatolika 195.600.000 i ist. pravoslavnih 105.000.000. Dalje imade Jevreja 8.000.000, Muhamedanaca 180.000.000, a bezvjeraca 812.000.000”.

Oblast duhovne jurisdikcije Pravoslavne crkve u Crnoj Gori odgovarala je njenim državnim granicama, i podijeljena je 1878. godine na dvije eparhije – Crnogorsku, sa sjedištem na Cetinju, i Zahumsko-rašku, sa sjedištem u manastiru Ostrog. Organizacija Pravoslavne crkve u Crnoj Gori ostala je nepromijenjena do kraja XIX vijeka. Eparhija crnogorska brojila je osam prezviterstava, a Zahumsko-raška devet.²⁸⁶¹ Nastojeći da proširi politički uticaj na novodobijene oblasti, knjaz Nikola je smatrao da Pravoslavna crkva može odigrati veoma važnu ulogu u tome. U tom kontekstu treba sagledavati njegovu odluku da se „poslije kongresa uspostavlja i nova Zahumsko-raška eparhija, koja će imati oblasti oslobođene u ratu 1876–78”. Ova eparhija je formalno osnovana krajem 1876. godine, a ustanovljena je septembra 1878. godine. Visarion Ljubiša je posvećen za episkopa 8. septembra 1878. godine na Cetinju, od strane crnogorskog mitropolita Ilariona i bokokotorskog episkopa Gerasima Petranovića.²⁸⁶² „Njen upravitelj, Visarion Ljubiša, će 1879. godine poći u kanoničnu posjetu po novouspostavljenoj eparhiji i primijetiti da većina naroda nema razvijena religiozna osjećanja”.²⁸⁶³ „Problem je bio i u sveštenstvu koje nije imalo dovoljno znanja. Žalio se što većina naroda nedjeljom radije ide na pazare nego u crkvu”.²⁸⁶⁴ On je poslije kanoničke vizitacije konstatovao da sveštenstvo nije uopšte naučeno, da može narod sa svojim znanjem poučavati. Osim toga, narod se uopšte ne okuplja u svojim crkvama, na molitvu u dane nedeljne i svečane. Visarion je tvrdio da bi se postigla svrha dobrog morala u narodu, nužno je bilo da se u nedeljne dane ukinu pazari u Danilovgradu, Nikšiću, Spužu i Šavniku. Kao razlog ukidanja u nedeljne dane navodio je da više osoba iz iste kuće ide i troši novac, pa smatra da je to nepotrebnii trošak.²⁸⁶⁵

Do personalnih promjena na čelu Pravoslavne crkve dolazi 80-ih godina XIX vijeka, kada je umjesto preminulog mitropolita Ilariona postavljen novembra mjeseca 1882. godine

²⁸⁶¹ Živko Andrijašević, *Crnogorska crkva*, Nikšić, 2008, 103. „Crnogorska eparhija bila je podijeljena na osam protoprezviterstava: Cetinjsko, Čevsko, Grahovsko-banjansko, Bjelopavličko, Lješansko, Riječko, Crmničko-primorsko i Podgoričko-zetsko. Zahumsko-rašku eparhiju čini devet protoprezviterstava: Istočnobjelopavličko, Pipersko, Kučko, Bratonožičko, Vasojevičko, Moračko-rovačko, Drobnjačko, Pivsko i Nikšičko“. Kako ističe Andrijašević 80-ih godina XIX vijeka, u „Zahumsko-raškoj eparhiji bilo je 75 parohija (od 150 do 300 domova), 86 sveštenika, 11 monaha, 71 crkva i 11 manastira, dok je Crnogorska eparhija imala 84 parohije (od 150 do 200 domova), 86 sveštenika, 5 monaha, 4 manastira i 195 crkava”. Grlica, kalendar crnogorski sa šematizmom, 1897, 33–36.

²⁸⁶² Živko Andrijašević, *Crnogorska crkva*, 101.

²⁸⁶³ *Glas Crnogorca*, broj 32, 1879, Cetinje, 25. avgust 1879, 3.

²⁸⁶⁴ Vojvoda M. Vrbica, *Raspis o dočeku vladike*, Zapisi, knjiga XVII, sveska 6, Cetinje, 1937, 380.

²⁸⁶⁵ DACG, MUD, 1879, f. 6, 1919, *Episkop Zahumski Visarion – ministarstvu unutrašnjih djela, Ostrog*, 28. septembar 1879.

Visarion Ljubiša.²⁸⁶⁶ Na tom položaju bio je kratko do smrti, aprila 1884, kada biva postavljen arhimandrit Mitrofan Ban.²⁸⁶⁷ Upravljao je sa obje eparhije i crkvom, a do 1895. imao je samo jednog sekretara protođakona Filipa Radevića.²⁸⁶⁸ „Krajem XIX vijeka u dvije eparhije je bilo 281 crkava i manastira. Oni su raspolagali za to vrijeme dosta velikim posjedima i imovinom. Smatra se da je Pravoslavna crkva u Crnoj Gori imala četrdeseti dio oranica i pedeseti dio livada. Pojedini crkve su imale za tadašnje prilike dosta krupne zemljišne posjede. Novac koji se dobijao sa takvih posjeda ulazio je u državni budžet i koristio se za potrebe koje odredi vlast”. Na Petrovdan 1898. godine proizveden je Mihailo Dožić, iguman morački, za arhimandrita.²⁸⁶⁹

3.6.1. Institucionalno uređenje Pravoslavne crkve poslije Berlinskog kongresa

Još tokom vladavine knjaza Danila sveštenstvo je moralo da svake nedelje ide u crkvu, da je drži urednom i da učvršćuje vjerska osjećanja kod naroda.²⁸⁷⁰ U vrijeme knjaza Nikole, u 1865. godini, radi se prvi akti za pravoslavno sveštenstvo kojim se propisuje obavezno nošenje brade. Neobična pojava u pravoslavlju je bio dotadašnji običaj u Crnoj Gori da sveštenici briju bradu. Dvije godine kasnije donose se uredbe o vođenju parohijalnih knjiga (rođenih, krštenih, vjenčanih i umrlih). Godine 1868. reformom je utvrđeno da crnogorski mitropolit ima dio nadležnosti nad crnogorskim školama. Otvaranjem Bogoslovije na Cetinju 1869. godine pokušava se nadomjestiti nedostatak u školovanom kadru. Tri godine kasnije u sveštenečki čin mogu se rukopoložiti samo lica koja su završila bogosloviju. Sveštenici koji su imali svoje parohije, a uz to i učiteljsku službu, trebali su učiteljsku službu da ostave, uz priznanje zasluga koje su u toj službi zaista stekli, i da se na njihovo mjesto novi učitelji postave. Ovo je važno za školsku 1889/90. godinu.²⁸⁷¹

²⁸⁶⁶ U svojoj prvoj poslanici sveštenstvu i narodu navodi da ga je knjaz Nikola imenovao za mitropolita. DACG, AOB (Arhivsko odjeljenje Bar), fond MDB (manastir Donji Brčeli), f. 1, 13. Živko Andrijašević, *Crnogorska crkva*, 106.

²⁸⁶⁷ Hirotnisan je aprila 1885. u Rusiji, dok je prvu poslanicu sveštenstvu i narodu uputio 14. maja 1885. godine. ABO, NMCG, NIRS (Naknadno inventarisani razni spisi), f. 3, 521. Prilikom osvećenja crkve na Knjaževcu u Andrijevići u novembru 1889. godine, Mitrofanu je trebalo 36 sati da dođe do Trešnjevika. Projektovano vrijeme putovanja bilo je 4 dana. *Glas Crnogorca*, broj 49, 1889, Cetinje, 3. decembar 1889, 1. Mitropolit Mitrofan je u julu 1895. godine iz Nikšića sa pratnjom krenuo preko Pive u kanoničku posjetu po zahumsko-raškoj eparhiji. *Glas Crnogorca*, broj 28, 1895, Cetinje, 8. jul 1895, 2.

²⁸⁶⁸ Od 1895. dobio je još jednog sveštenika za sekretarske poslove. *Grlica*, 1889, 33, *Grlica*, 1897, 33.

²⁸⁶⁹ *Glas Crnogorca*, broj 27, 1898, Cetinje, 4. jul 1898, 3.

²⁸⁷⁰ Živko Andrijašević, *Crnogorska crkva*, 83.

²⁸⁷¹ DACG, Glavno školsko nadzorništvo, dokument 397 (2), Pavlović – Glavnom Školskom Nadzorniku, Cetinje, 9. septembar 1889.

Kako se navodi u novijem istraživanju o crnogorskoj crkvi, preokret u državnoj politici poslije 1878. godine uticao je na ubrzani institucionalni razvoj Pravoslavne crkve u Crnoj Gori.²⁸⁷² Za vrijeme od tri decenije mirnog perioda državna i crkvena vlast je donošenjem niza propisa i zakona definisala položaj, djelovanje i organizaciju Pravoslavne crkve u cilju što boljeg obavljanja svešteničkog poziva. „Poslije Berlinskog kongresa donosi se niz naredbi, uputstava koje se tiču sveštenstva a vezane su za njihove dužnosti, položaj, način djelovanja. Monaško sveštenstvo je trebalo da se stara o napretku manastira, da nose monašku odjeću a ne civilna odijela, da obavljaju jutarnje i večernje službe, svečane liturgije”. Dodajmo i da se sveštenicima zabranjivalo da nose oružje i narodno odijelo 1893. godine. U toj naredbi je rečeno da se prestane nositi svako javno i tajno oružje. Nove društvene okolnosti u kojima se Crna Gora našla, doprinijele su da se ovaj tradicionalni običaj smatra nedostojnim za svešteničko ponašanje. Osim toga, naređivalo se da monaško sveštenstvo u manastirima i parohijalno sveštenstvo u varošima, i to: u Cetinju, Rijeci Crnojevića, Baru, Ulcinju, Podgorici, Nikšiću i Kolašinu od 1. januara 1894. godine „posvednevno počne nositi svešteničke crne dugačke mantije, kao što takve haljine nosi sve pravoslavno sveštenstvo u drugim državama”, dok se u seoskim sredinama moglo koristiti narodno odijelo.²⁸⁷³

Mitropolit Mitrofan je obavještavao sveštenstvo u februaru 1886. godine o mjerama koje je preduzeo protiv sveštenika koji su počinili prestup prilikom obavljanja dužnosti. Tako su se, na primjer, strogim osudama kažnjavali sveštenici koji su vršili nezakonita vjenčanja, svađali se, vršili nepristojnosti kako u ponašanju tako i u izrazima, konzumirali prekomjerno piće i neispunjavali propisane dužnosti.²⁸⁷⁴ U ovom periodu pokušava se napustiti praksa da roditelji biraju supružnike svojoj djeci, što je u nekim slučajevima dovodilo do otpora i problema. Mitropolit Visarion je 1882. godine uputio okružnicu sveštenicima u kojoj im naređuje da prvo moraju utvrditi da li oba supružnika dobrovoljno stupaju u brak. Isto tako, momak je u trenutku vjenčanja morao da ima najmanje 17, a djevojka najmanje 15 godina.²⁸⁷⁵ Dešavalo se da i pored uputstava sveštenicima da

²⁸⁷² Živko Andrijašević, *Crnogorska crkva*, Nikšić, 2008, 100.

²⁸⁷³ Živko Andrijašević, *Crnogorska crkva*, 123, 341. *Okružnica mitropolita Mitrofana kojom se zabranjuje sveštenstvu da nosi oružje i narodno odijelo*, 9. 09. 1893, *Prosvjeta*, XII, 1893, 466–467.

²⁸⁷⁴ Živko Andrijašević, *Crnogorska crkva*, 318. *Mitropolit Mitrofan o mjerama koje je preuzeo protiv sveštenstva koji su činili prestupe prilikom obavljanja dužnosti*, ABO, NMCG, NIRS, 1886, f. 4, 22.

²⁸⁷⁵ Živko Andrijašević, *Crnogorska crkva*, 118, 307. *Okružnica mitropolita Visariona parohijalnom sveštenstvu*, 15, 12, 1882, ABO, NMCG, NIRS, 1882, f. 3, 350.

ne sklapaju brakove u koje supružnici ne ulaze dobrovoljno, oni proceduru ne sprovede čime bivaju kažnjeni.²⁸⁷⁶

Uputstva za monaško i parohijalno sveštenstvo donijeta su jula 1886. godine. Mitropolit Mitrofan uputio je Okružnicu od 24 uputstva kojom se u potpunosti regulišu dužnosti, djelovanje sveštenstva. Po ovim pravilima sveštenstvo je bilo obavezno da obavlja jutarnju i večernju službu, a praznicima i nedjeljom svečanu liturgiju; da se brinu o napredovanju manastira, da nose odeždu i ne napuštaju manastir osim u određenim službenim prilikama. Bili su u obavezi da se jednom godišnje ispovijede. Preporučivano im je da se obredi vjenčanja ili krštenja obavljaju isključivo u crkvama, sa izuzetkom krštenja koje može biti u kući ako je dijete bolesno ili je hladno vrijeme. Sveštenici su bili u obavezi da podučavaju narod pravilima vjere i crkve. Sveštenicima se zabranjivalo obavljanje bilo koje građanske službe osim učiteljske, takođe zabranjivalo se posjećivanje kafana, igre u kolima, kartanje, odlazak u svatove i na svadbe, pušenje na javnim mjestima, nošenje čibuka i duvan kese, nošenje oružja, bavljenje trgovinom. Okružnica je predviđala i obavezne godišnje izvještaje najvećim crkvenim vlastima.²⁸⁷⁷

Sveštenicima se strogo zabranjivalo šišanje kose, običaj koji su neki do tada primjenjivali.²⁸⁷⁸ Sveštenici su bili obavezni, prema preporukama Mitrofana, da redovno čitaju stručni časopis „Prosvjetu”, i da se na ovaj list pretplate. Iako je materijalni položaj sveštenstva bio nezavidan, svako odbijanje ovoga smatralo se činom nebrige i nemarnosti sveštenika.²⁸⁷⁹ No, kako se ove preporuke nijesu poštovale, Mitrofan je 1896. godine donio naredbu obavezne pretplate na dva lista „Glas Crnogorca” i „Prosvjetu”, zbog njihove važnosti i korisnih članaka iz društvenog, kao i teološkog života.²⁸⁸⁰ U „Prosvjeti” smatraju da je dužnost sveštenika da poučava narod o *„obrađivanju zemlje, o gajenju voćaka, čela svilenih buba, o vinogradarstvu, o radu i čistoći u kući i dvorištu, o zdravlju, o priljepčivim i zaraznim bolestima; kako se pojavljuju, kako*

²⁸⁷⁶ Odlukom iz 1889. kažnjavali su se i roditelji koji su primoravali djecu na bračnu zajednicu kaznom od 3 do 5 godina zatvora. *Prosvjeta*, IV–V, 1889, 77–78.

²⁸⁷⁷ *Okružnica mitropolita Mitrofana sveštenstvu*, br. 982, 23. 07. 1886. ABO, NMCG, NIRS, 1886, f. 4, 76, Živko Andrijašević, *Crnogorska crkva*, 122.

²⁸⁷⁸ *Okružnica mitropolita Mitrofana*, br. 1131, 9. 09. 1893. *Prosvjeta*, XII, 1893, 466–467. Andrijašević, *Crnogorska crkva*, 123.

²⁸⁷⁹ *Okružnica mitropolita Mitrofana sveštenstvu*, br. 283, 27. 02. 1889. ABO, NMCG, NIRS, 1886, f. 4, 290, Andrijašević, *Crnogorska crkva*, 124.

²⁸⁸⁰ *Okružnica mitropolita Mitrofana*, br. 1569, 30. 12. 1896. ABO, NMCG, NIRS, 1886, f. 5, 322.

*se mogu spriječiti i otkloniti. Dalje treba da ga proučava o poslušnosti prema pretpostavljenim vlastima, o redu u društvu, opštini, plemenu.*²⁸⁸¹

Sveštenici sve do 80-ih godina XIX vijeka nijesu imali preciznih uputstava o datumima svetkovanja, pa su tek poslije kongresa (1885) dobili uputstva koje praznike i datume treba da obilježavaju. Tada su na popisu bila 33 crkvena praznika i 7 svetkovina vladarske porodice i 4 parastosa.²⁸⁸² Frile i Vlahović navode da Crnogorac godišnje posti 191 dan, da ima „19 nedelja posta, u toku kojih ne može da jede jaja, ni maslo, ni ribu, i dvije nedjelje u toku kojih mu čak nije dozvoljeno ni vino da pije”.²⁸⁸³

U razmatranom periodu odnosi u crkvi se uređuju i podižu na viši nivo, a u tom pravcu radiće se iz godine u godinu sve više i više. Ranije se moglo po Crnoj Gori i bez protokola o krštenim, vjenčanim i umrlim, dok se tada već više ne može bez toga. Osim toga, postepeno se razvijaju odnosi, tako da već treba sveštenicima osim razumijevanja administrativne službe parohijske još i određena stručna bogoslovska sprema. Posebno u bračnim odnosima nastaju pitanja koja se ne mogu rješavati bez dovoljnog poznavanja odnosnih zakonskih propisa.²⁸⁸⁴ Da se radilo i na uređenju crkava vidi se i po reagovanju Mitrofana Bana, koji je 1885. godine prilikom kanonične posjete u mnogim crkvama, kao i kućama vidio razne na kartama ikone, koje nijesu bile pravoslavnog stila. Pozivao je sveštenstvo da nepravoslavne ikone kako na crkvama tako i na domovima svojih parohijana uklone. U slučaju da ubuduće opet dođu trgovci sa strane i donesu na prodaju nepravoslavne ikone, sveštenstvo je bilo u obavezi da građanskim nadležnim vlastima javi kako bi zabranili takvu propagandnu trgovinu.²⁸⁸⁵ Ostroški manastir je u ratu dosta stradao. Poslije rata odmah se počelo obnavljati što je najpotrebnije bilo. Za pokriv Gornjeg manastira lučevim klisom potrošilo se nekoliko hiljada. Tokom 1891. godine četvorougaozni zvonik nije bio visok

²⁸⁸¹ *Prosvjeta*, broj 9, 1900, Cetinje, 500.

²⁸⁸² *Raspis sveštenicima*, decembar, 1885, bez numeracije. DACG, AOB, MDB, 1885, f. 1, 41.

²⁸⁸³ Gabriel Frile, Jovan Vlahović, *Savremena Crna Gora*, Podgorica, 2011, 127, 180. „Crnogorci su praznovjerni i sve se, uistinu, kod njih spaja da bi uzdigli na najviši stepen to raspoloženje svoga duha u natprirodna vjerovanja: njihovo apsolutno neznanje zakona prirode i djelovanje glavnih fizičkih faktora, religija najneprosvećenijih, pjesnička i egzaltirana mašta, poštovanje tradicije, čak i najčudnije, divne priče kojima su, još od djetinjstva, njihove uši bile naviknute. Oni vjeruju u postojanje dobrih i loših duhova (dobra sreća i nesreća; duh čisti i nečisti), pokazujući se na razne načine, čas u obliku zmije čas u obliku noćne svjetlosti ili čas u obliku zaduve. Za njih, šume, stijene, izvori, planine, nijesu izgubili tragove i uspomene tih šarmantnih vila čija ih je mitologija nastanila i vila je zamijenila sva ta poetska iščezla božanstva”.

²⁸⁸⁴ *Glas Crnogorca*, broj 29, 1885, Cetinje, 28. jul 1885, 1.

²⁸⁸⁵ *Glas Crnogorca*, broj 37, 1885, Cetinje, 22. septembar 1885, 1.

srazmjerno Manastiru, pa je, kada je dolazio iz Rusije, arhitekt Preobraženski izradio nacrt, po kome se zvonik podigao 8 ½ m.²⁸⁸⁶

Parohijalno sveštenstvo je bilo nezadovoljno svojim materijalnim položajem. Sveštenici parohija nijesu mogli od bira i obreda koji su vršili obezbijediti pristojnu platu. Siromaštvo koje je bilo prisutno u tom periodu predstavljalo je stalnu prepreku za budžetska rješenja. Država je nastojala da poboljša materijalni položaj sveštenstva, ali isto tako nametnula mu je određene obaveze. Još 1898. godine u zvaničnim vladinim glasilima nalazimo da se radi na zakonu o sveštenečkim platama. Pošto je potvrđen i zaživio Zakon o učiteljskim i profesorskim platama, kojim su prekinute i uređene razmirice u toj klasi, sada je na redu da se ta ista stvar pruži i sveštenicima. Taj je zakon trebalo da ukine „*drevni i spahijski običaj kupjenja bira*”, a zamijeniće ga plata od istog naroda. Crkva je do tada prikupljala godišnji porez, bir, koji je iznosio 12 oka žita ili 1,4 fiorina.²⁸⁸⁷ Smatralo se da će tim zakonom mnogo biti šta skraćeno od onoga, što bi moglo škoditi svetom pozivu. „*Ovim je ukinuta dotadašnja praksa da sveštenici naplaćuju crkvene obrede od svojih parohijana*”. Kako navodi pop Jovan Vujanović, paroh ulcinjski „*taj zakon učinjet će veliko djelo: pomiriće crkvu sa narodom – pastira sa stadom*”.²⁸⁸⁸

Parohijalno sveštenstvo, „*jednom uredbom*”, počev od 1. januara 1900. godine počinje da prima godišnju platu preko Ministarstva prosvjete i crkvenih djela. Narod se oslobađa od plaćanja godišnjih birova, vjenčanja i pogreba, koje je do tada neposredno i obavezno sveštenstvu plaćao. U zamjenu birova, vjenčanja i pogreba uz daciju kupi se od naroda izvjesni prirez, podijeljen u tri klase prema materijalnom stanju pojedinaca, tako da prva klasa godišnje plaća po 2 fiorina i 80 novčića, druga po 2 fiorina i 30 novčića, a treća po 1 fiorin.²⁸⁸⁹ „*Poslije Berlinskog kongresa vidan je napredak koji je ulagala država na uređenju institucije Pravoslavne crkve do Prvog svjetskog*

²⁸⁸⁶ Glas Crnogorca, broj 24, 1892, Cetinje, 13. jun 1892, 3, vijesti iz Ostroga, 4. juna. Prilikom prolaska naroda iz Hercegovine prema Ostrogu sredinom 1880. godine, Mašo Vrbica je naredio popu Mašanu Nikčeviću da odredi 40 do 60 vojnika, koji će biti od Bobotova Groblja do dna Slivlja. Oni su morali da paze da ne bi neko prolazećem narodu bilo kakav kvar učinio. Crna Gora i događaji u Bosni, Hercegovini i Sandžaku (1878, 1879. i 1882), Istorijski zapisi, knjiga III, sveska 3–4, Titograd, 1949, 212, Vojvoda Mašo Vrbica popu Mašanu Nikčeviću, 2. VI 1880.

²⁸⁸⁷ Živko Andrijašević, Crnogorska crkva, 117. DACG, AOB, MDB, 1882, f. 1, 15. Tarife za parohijalno sveštenstvo. Neizvršavanje obaveze bira bila je česta pojava u crnogorskom društvu, pa je često bilo problema u njegovom prikupljanju i državna vlast je naređivala lokalnim kapetanima da pomognu pri naplati. DACG, MUD, 1883, f. 49, 12. Mitropolit Visarion – vojvodi B. Petroviću Njegošu, 8. 01. 1883. DACG, MUD, 1883, f. 49, 13. Naredba ministra unutrašnjih djela – kapetanima, 8. 01. 1883. Godine 1888. donesena je naredba da se lokalna uprava bavi prikupljanjem bira. Za sve one koji do određenog vremena to ne učine biće novčano kažnjeni 1 fiorinom. Okružnica mitropolita Mitrofana sveštenicima, 15. 10. 1888. ABO, NMCG, NIRS, 1888, f. 4, 274.

²⁸⁸⁸ Glas Crnogorca, broj 41, 1898, Cetinje, 10. oktobar 1898, 2.

²⁸⁸⁹ Glas Crnogorca, broj 9, 1900, Cetinje, 4. mart 1900, 1, Zvaničan dio, Mitropolija Crnogorska broj 280, Cetinje 24. februara 1900. Onogošt, broj 12, 1900, Nikšić, 23. mart 1900, 1. Prosvjeta, 1900, II, 65–68.

rata". Za kratko vrijeme je izgrađen poredak koji su, primjera radi, imale i crkvene organizacije znatno veće tradicije. „Državna kontrola nad pravoslavnom crkvom nije predstavljala izuzetak u odnosu na druge institucije u takvom sistemu”.²⁸⁹⁰ Odlukom državne vlasti godišnja plata parohijalnog sveštenstva bila je 350 fiorina.²⁸⁹¹ Ako se uzme u obzir da je plata profesora gimnazije iznosila 960 fiorina, i kad se imaju u vidu cijene osnovnih životnih namirnica u vrijeme donošenja uredbe, onda se može zaključiti da je sveštenska plata omogućavala egzistencijalni minimum. Ovome treba dodati i činjenicu da su sveštenici imali i dio prihoda od crkvenih usluga, kao i od poljoprivrednih proizvoda budući da je veliki dio sveštenstva živio na selu.²⁸⁹²

Nakon stupanja na snagu Uredbe o platama, u februaru 1900. dolazi do formiranja sveštenskih udruženja sa ciljem stručnog usavršavanja sveštenika, kao i kvalitetnije profesionalne organizacije sveštenstva. Udruženja su formirana u Riječkoj i Lješanskoj nahiji, Morači, Rovcima, Zeti, Kućima, Bratonožićima.²⁸⁹³ Pravoslavna crkva donijela je Ustav Svetog sinoda 30. decembra 1903. godine, kojim se reguliše položaj, struktura, uprava crkve.²⁸⁹⁴ Prvim crnogorskim Ustavom iz 1905. godine definiše se i položaj Pravoslavne crkve u Crnoj Gori.²⁸⁹⁵ Osim ovih zakonskih akata, početkom XX vijeka, donesene su još neke uredbe, kao što su naredba o obaveznom popisivanju svih crkvenih i manastirskih dobara iz 1903. godine, kao i uredba iz 1904. o izdavanju krštenica za lica rođena prije uvođenja parohijalnih registara.²⁸⁹⁶ U svemu navedenom ogleda se

²⁸⁹⁰ Ivan Tepavčević, *Utjecaj religije na formiranje identiteta kroz istoriju Crne Gore*, konferencija Politika i religija – identitetski izazovi, Podgorica, 2020. Živko Andrijašević, *Crnogorska crkva*, 91, 93, 95, 99, 100, 120, 122, 125, 147, 155.

²⁸⁹¹ Od ove sume zadržavalo se 25 fiorina za sveštenski penzioni fond. DACG, AOB, MDB, 1900, f. 3, 228. Mitropolit Mitrofan – svešteniku N. Jovanoviću, 1. 11. 1900.

²⁸⁹² *Zakon o uredjenju plata nastavnika srednjih i osnovnih škola*, *Prosvjeta*, X, 1897, 1–4. Andrijašević, *Crnogorska crkva*, 128. Cijene hrane sa pijace u Nikšiću 1900. godine iznosile su: goveče je koštalo 20–40 fiorina, krava s teletom 25 f., ovca s jagnjetom 3,8 f., koza s jaretom 4 f., 150 kg pšenice ili kukuruza 13 f., 15 kg vune 8 fiorina. *Onogošt*, 1900, br. 23, 8. 06. 1900. *Izveštaj sedmičnog paraža u Nikšiću* od 5. juna 1900.

²⁸⁹³ Sva udruženja imala su pravilnike kojima se definisao način djelovanja. *Prosvjeta*, VII, 1900, 370–377.

²⁸⁹⁴ Autor Ustava bio je Nikodim Milaš, zadarski episkop. Živko Andrijašević, *Crnogorska crkva*, 129. *Ustav Svetog sinoda u Knjaževini Crnoj Gori*, Cetinje, 1904. U „Glasu Crnogorca” ste mogli pročitati u februaru 1889. godine da Nikodim Milaš hoće da štampa pravoslavno crkveno pravo po opštim i posebnim zakonima u Austro-Ugarskoj, Srbiji, Rusiji, Vlaškoj itd. i uporedo u glavnijim pitanjima sa rimokatoličkim i protestantskim crkvenim pravom. On je smatrao da je velika potreba da se izda jedna takva knjiga, u kojoj bi bilo izloženo pravo, koje je tada važno u pojedinim autokefalnim pravoslavnim crkvama, i u kojoj bi i pravnik i sveštenik mogao naći što mu treba po crkvenim pitanjima. *Glas Crnogorca*, broj 10, 1889, Cetinje, 5. mart 1889, 4.

²⁸⁹⁵ *Ustav za Knjaževinu Crnu Goru*, 6/19. decembar 1905. Pavićević, Raspopović, *Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Knj. IV, 8, 21–22.

²⁸⁹⁶ *Raspis mitropolita Mitrofana*, br. 1692, 18. 09, 1903. ABO, NMCG, NIRS, 1903, f. 6, 106. *Naredba mitropolita Mitrofana parohijalnom sveštenstvu*, br. 503, 10. 02. 1904. ABO, NMCG, NIRS, 1904, f. 6, 274. Živko Andrijašević, *Crnogorska crkva*, 143.

veliko institucionalno unapređenje Pravoslavne crkve, koja sve do druge polovine XIX vijeka nije imala pravila i uredbi.

Nakon reforme državne uprave iz 1879. godine djelovanje Paravoslavne crkve bilo je pod ingerencijom ministarstava unutrašnjih djela, prosvjete i finansija, koji su kontrolisali administrativno funkcionisanje, duhovno djelovanje i prihode i rashode crkve. Ovakvo stanje je bilo do 1880, kada je odlučeno da crkva bude odgovorna Ministarstvu prosvjete i crkvenih djela.²⁸⁹⁷ Tokom prvih godina nakon Berlinskog kongresa država je imala potpunu vlast nad crkvom, budući da episkopi nijesu mogli vršiti kanoničnu vizitaciju bez odobrenja državne vlasti.²⁸⁹⁸ Crnogorski mitropolit nakon 1878, godine nije mogao samostalno vršiti izbor novih sveštenika, bez odobrenja ministra.²⁸⁹⁹ Prijedlog o dodjeli parohije dostavljan je ministru prosvjete i crkvenih djela, a ministar ga je upućivao knjazu.²⁹⁰⁰ Knjaz Nikola je imao pravo i da samostalno dijeli parohije, i bez mitropolitove molbe ili prijedloga.²⁹⁰¹ Knjaz je imao pravo i da reguliše ekonomski život manastira, način korišćenja njihove imovine i prihoda.²⁹⁰² Ministarstvo prosvjete i crkvenih djela odlučivalo je i o postavljenju sveštenika.²⁹⁰³ Državna vlast je neposredno nakon 1878. godine kontrolisala i duhovničko djelovanje u smislu čuvanja zakonitosti sveštenika.²⁹⁰⁴ Vlast državne uprave nad crkvom bila je evidentna i za vrijeme službe mitropolita Mitrofana. Odnos između državne i duhovne vlasti regulisan je 1902. godine Zakonom o knjaževskoj vladi i Državnom savjetu, kao i Zakonom o činovnicima građanskog reda 1902. Mitropolit je vršio nadzor nad sveštenicima i drugim crkvenim pravilima.²⁹⁰⁵ Tako se na primjer, Okružnicom Mitropolita Mitrofana iz 1899. godine zabranjivalo na mrtvog čovjeka stavljati grbove i ordene, ako ih je pokojnik za života imao, a isto tako i oružje; mrtvog čovjeka nije valjalo oblačiti u zlatnu i skupocjenu robu, nego u čiste, nove i proste haljine; i da se izbjegava umrlima graditi skupocjene

²⁸⁹⁷ Živko Andrijašević, *Crnogorska crkva*, 150. *Prosvjeta*, VI, 1889, 174–175.

²⁸⁹⁸ U jednom raspisu iz 1879. godine ministar unutrašnjih djela daje naređenje kapetanima kako da se ponašaju prilikom dolaska episkopa u njihovu oblast. *Raspis vojvode Maša Vrbice kapetanima*, 21. 04. 1879. *Zapis*, knjiga XVII, 6, 1937.

²⁸⁹⁹ DACG, MPCP, 1882, f. 1, 28. Arhimandrit Mitrofan – vojvodi Đuru Ceroviću, 2. 06. 1882.

²⁹⁰⁰ DACG, MPCP, 1883, f. 1, 51. Arhimandrit Mitrofan – miropolitu Visarionu, 22. 11. 1883.

²⁹⁰¹ DACG, MPCP, 1882, f. 1, 55. Arhimandrit Mitrofan – vojvodi Đuru Ceroviću, vršiocu dužnosti ministra prosvjete i crkvenih djela, 9. 10. 1882.

²⁹⁰² DACG, MF, 1879, f. 9, 3256. Mitropolit Ilarion – vojvodi Đ. Ceroviću, 30. 12. 1879.

²⁹⁰³ DACG, MPCP, 1881, f. 1, 208. Vojvoda Đ. Cerović, 7. 11. 1881.

²⁹⁰⁴ Nakon što je sveštenik obavio čin vjenčanja u Baru bez uvida u bračno stanje supružnika, lokalne sudske vlasti tražile su od nadležnog ministarstva da mitropolit utvrdi krivicu i podnese izvještaj o presudi. DACG, MPCP, 1880, f. 1, 17. S. Čuturilo, sekretar Ministarstva prosvjete i crkvenih poslova – mitropolitu Ilarionu, 27. 03. 1880.

²⁹⁰⁵ Živko Andrijašević, *Crnogorska crkva*, 161.

grobove i na njima izrezivati grbove, ordene, oružje, neke znake barjaka i stavljati vjenčane, jer su to strani običaji i ne odgovaraju duhu i pravilima pravoslavne crkve, a kod naroda su iziskivali sa materijalne strane veliku štetu.²⁹⁰⁶

I u sferi imovinskih odnosa država je imala dominaciju nad crkvom. Crkvena imovina je razdvojena od državne na glavarskoj skupštini 1868. godine, da bi pravni status crkvene imovine detaljno bio uređen „Opštim imovinskim zakonikom” iz 1888. i „Ustavom pravoslavnih konzistorija Knjaževine Crne Gore” iz 1904. godine.²⁹⁰⁷ I nad finansijama država je imala potpuni nadzor. Nakon ukidanja Senata 1879. crkvene finansije prešle su u nadležnost Ministarstva finansija do 1880, a zatim u nadležnost Ministarstva prosvjete i crkvenih djela. Tek sa odobrenjem ministarstva crkva je mogla vršiti troškove za nabavke, opravke i dr.²⁹⁰⁸ Na osnovu ovakvih odnosa države i crkve može se zaključiti da osim duhovnog djelovanja i kanonskih načela, crkva nije imala institucionalnu samostalnost.

Zanimljivo je pogledati i kako su zvanične crnogorske novine i stranci vidjeli status crkve i njenom mjesto u crnogorskom društvu. U zvaničnim crnogorskim novinama su se pojavljivali tekstovi o nekadašnjoj ulozi crkve i sa kakvim su se sve stanjima susretali. Pa se navodi da su do „skora lijepo mogli naši stari sveštenici vršiti svoju službu, ako su samo umjeli čitati i pisati, pojati u crkvi i poštovati njene crkvene obrede”.²⁹⁰⁹ „Glas Crnogorca” 1884. godine navodi da je sama neograničena sloboda, koja se daje u Crnoj Gori svačijoj vjeroispovijesti, dovoljna da posvjedoči pred svijetom humanitarni pravac politike, koji se u tom pogledu u Crnoj Gori vodi. Novine su hvalile takvu vjersku politiku.²⁹¹⁰ U „Onogoštu” se 1899. godine u tekstu „Naše svještenstvo” govori o tome da su nedeljama i praznicima mahom crkve prazne, a krčme pune naroda, tako da bi bilo dobro da vlasti potraže način da se to popravi.²⁹¹¹ Kako navodi pop Miraš Vujkić, učitelj, za podsticanje dobrog narodnog napretka bilo je potrebno: „dobro ustrojstvo, valjani i praktični članovi, narodna prosvjeta, a najviše potpuni moralni uzgoj narodni, osnovan, utemeljen i

²⁹⁰⁶ Glas Crnogorca, broj 25, 1899, Cetinje, 19. jun 1899, 2, vijesti iz Podgorice, 8. juna.

²⁹⁰⁷ Živko Andrijašević, Crnogorska crkva, 163–165.

²⁹⁰⁸ DACG, MPCP, 1881, f. 1, 21. Arhimandrit Mitrofan – vojvodi Đ. Ceroviću, 17. 10. 1881. DACG, MPCP, 1883, f. 1, 9. Arhimandrit Mitrofan – Ministarstvu prosvjete i crkvenih djela, 10. 02. 1883.

²⁹⁰⁹ Glas Crnogorca, broj 37, 1885, Cetinje, 22. septembar 1885, 1.

²⁹¹⁰ Glas Crnogorca, broj 20, 1884, Cetinje, 13. maj 1884, 1. „Džamija turska stoji i dana današnji nasred pjace podgoričke i stojaće tu dokle je god traje i vikaće sa njenoga teškog munareta hodža turski koliko ga god grlo donosi, niti će mu ikad iko na put stati. Rimokatoličko zvono pozdravlja zdravu Mariju kao posred Beča ili Rima i pozdravljaće je dokle traje vjere u njih niti će im ikad iko smetati u tome u Crnoj Gori”.

²⁹¹¹ Onogošt, broj 17, 1899, Nikšić, 2. septembar 1899, 1.

učvršćen na načelima Hristove nauke, a taj sveti i uzvišeni posao u narodu sveštenici vrše". On je tvrdio da je puno naroda još duševno zanemareno, a glavne krivce za to vidi u nepogodnim istorijskim prilikama.²⁹¹²

Kako je Rovinski isticao da ma koliko Crnogorac volio svoju crkvu, on nije volio da ide u nju. Isto tako su crkvene i državne vlasti počele da paze da se crkve redovno posjećuju.²⁹¹³ Prilikom proslava svećanih, crkvenih praznika prisustvovali su i knjaz, knjeginja, prestolonasljednik, državni savjetnici, ministri, članovi velikog suda, činovnici crnogorski.²⁹¹⁴ Bronevski je zapažao da se u Crnoj Gori ni jedan posao ne može započeti, dok se Crnogorac ne prekrsti. Crnogorci vjeruju u molitve i milosrđe, kao i u ubjeđenje da sa njima mogu spasiti duše i iz najdubljeg pakla. Frile i Vlahović su, gledajući stanje na terenu pred rat, iznijeli da se u većem broju malih crkava, koje su sagrađene na skoro isti način, vjerske službe obavljaju sa jednostavnošću. Crnogorci se nijesu brinuli za službe kojima su rijetko prisustvovali.²⁹¹⁵

3.6.2. Vjerska politika državne vlasti prema muslimanima poslije 1879. godine

Poslije Berlinskog kongresa dolazi vrijeme uređenja duhovne jurisdikcije nad islamskim stanovništvom u Crnoj Gori. Vjerske slobode muslimana i katolika bivaju zajamčene 27. članom Berlinskog ugovora.²⁹¹⁶ Sa stanovišta odredbi međunarodnih ugovora utvrđena su prava različitih pripadnika konfesionalnih zajednica u Crnoj Gori, čime su počela da se primjenjuju u crnogorskom zakonodavstvu.

Iako nema preciznih i pouzdanih podataka o broju muslimana koji su živjeli u Crnoj Gori poslije Berlinskog kongresa, smatra se da ih je bilo oko 15.000 hiljada, da bi se taj broj 1898. godine smanjio na 12.492, a 1909. godine, prema prvim zvaničnim podacima iz popisa, na 10.659.²⁹¹⁷ Broj muslimana je smanjivan prije svega zbog izraženog procesa iseljavanja. Radi mnogih nepravilnosti u pogledu agrarno-posjedovnih odnosa više hiljada muslimana u periodu

²⁹¹² *Prosvjeta*, broj 9, 1900, Cetinje, 494.

²⁹¹³ Pavel Apolonovič Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti – Etnografija*, Cetinje, 1994, 282.

²⁹¹⁴ *Glas Crnogorca*, broj 18, 1880, Cetinje, 3. maj 1880, 3.

²⁹¹⁵ Gabriel Frile, Jovan Vlahović, *Savremena Crna Gora*, Podgorica, 2011, 304. „Čak je teško spojiti neke spoljne navike kojima se, vidimo ih, u svakom momentu prepuštaju, znake krsta, glasne molitve na najmanji poziv zvona, prizivanje Bogorodice i svetaca, kletve, postove, pogrebne povorke, strogi nered za vrijeme svih praznika.”

²⁹¹⁶ Gavro Perazić, Radoslav Raspopović, *Međunarodni ugovori Crne Gore 1878–1918*, Podgorica, 1992, 126–127.

²⁹¹⁷ Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, tom IV, Cetinje, 1994, 174. *Glas Crnogorca*, broj 7, 1911, Cetinje, 12. februar 1879, 2.

1878–1880. napustilo je Crnu Goru i pošlo za Albaniju, Sandžak, Bosnu i druge zemlje.²⁹¹⁸ Na ovoliko veliki broj odseljenih muslimana uticalo je i njihovo nepristajanje da se u građansko-pravnom statusu izjednače sa pravoslavnim stanovništvom, kao i nepovjerenje u dobronamjernost crnogorskih organa vlasti. Početkom posmatranog perioda jedan dio muslimana je, ipak, smatrao da mogu živjeti u Crnoj Gori, ali da se ne moraju povinovati zakonima njenim. Oni su držali da mogu biti Crnogorci, ali da ne moraju služiti Knjazu i otadžbini u vojničkoj službi i da ne moraju slati svoju djecu u osnovnu školu. „Što se ostaloga tiče, nemaju se muhamedovci na što potužiti. Naša država nije razbojnička ni pljačkaška, nego država uređena i pravna, gdje se zna šta je čije i gdje se snagom svoje poštuje, hrani i brani.”²⁹¹⁹ U Knjaževoj proklamaciji narodu u Podgorici i Zeti poslije oslobođenja 1879. godine pozivao je muslimane da ih niko neće dijeliti pred njim od pravoslavnih i katoličkih stanovnika. Tu se navodi da je „svaki slobodan u svojoj vjeri, u svojim dobrim običajima, u svojem radu.”²⁹²⁰ Pošto je iseljavanje 80-ih godina XIX vijeka dostiglo zabrinjavajuće razmjere, knjaz Nikola je u novembru 1880. i junu 1881. izdao proklamaciju o amnestiji muslimana sa pozivom da se vrate u Crnu Goru.²⁹²¹ No, odziv je bio simboličan.

Zanemarivanje jednog dijela međunarodnog ugovora crnogorska vlast je nastojala da nadomjesti ispunjavanjem drugih, manje zahtjevnih obaveza. U cilju obezbjeđenja vjerskih sloboda, crnogorska vlast je odmah nakon Berlinskog kongresa krenula u pravcu formiranja vjerskih institucija. Prvi muftija muslimana u Crnoj Gori bio je Hadži Salih-efendi Huli iz Ulcinja.²⁹²² Poslije njega 1883. godine dolazi Hadži Mustafa Hilmi-efendija Tikvešali. On se preselio u Podgoricu. Knez je potvrđivao postavljanje kadija u Ulcinju, Baru i Podgorici.²⁹²³ Muftija je primao platu od crnogorske države.²⁹²⁴ Do proglašenja Ustava 1905. godine sva pitanja Islamske vjerske zajednice rješavana su zakonodavnim uredbama knjaza Nikole. U Crnoj Gori je nakon 1879. godine bilo 46 muslimanskih duhovnika.²⁹²⁵ Oni su sve do početka XX vijeka imali

²⁹¹⁸ Zvezdan Folić, *Odnos knjaza/kralja Nikole prema vjerskim zajednicama u Crnoj Gori 1878–1914*, u *Dinastija Petrović Njegoš*, Podgorica, 2002, tom II, 130.

²⁹¹⁹ *Glas Crnogorca*, broj 50, 1880, Cetinje, 13. decembar 1880, 1.

²⁹²⁰ *Glas Crnogorca*, broj 3, 1879, Cetinje, 27. januar 1879, 1.

²⁹²¹ Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Knj. II, Podgorica, 1998, 48–50.

²⁹²² Šerbo Rastoder, *O vakufima u Crnoj Gori s kraja XIX i prve polovine XX vijeka*, Istorijski zapisi, sveska 2, Podgorica, 1997, 2. DACG, MUD, 1881, f. 21, 635. Vojvoda S. Popović – vojvodi M. Vrbici, 2. 04. 1881.

²⁹²³ Vojvoda Simo Popović, *Memoari*, Cetinje, Podgorica, 1995, 576, 577.

²⁹²⁴ DACG, MPCP, 1885, f. 1, 45. Muftija crnogorski Adži Saljih – Ministarstvu prosvjete i crkvenih djela, 15. 10. 1881.

²⁹²⁵ *Grlica*, 1889, 40–41. Muhamedansko duhovništvo. U Podgorici je bilo 11 muslimanskih sveštenika – 4 imama, 4 muzejika, 3 hodže, u Ulcinju 20.

status crnogorskih državnih činovnika.²⁹²⁶ U Crnoj Gori je bilo 36 džamija, u kojima je službu obavljalo 36 hodža.²⁹²⁷ Muslimansko sveštenstvo bilo je pod ingerencijom Ministarstva prosvjete i crkvenih djela, preko kojeg im je isplaćivana godišnja zarada.²⁹²⁸ Zakon im je dozvoljavao i otvaranje vjerskih škola u kojima će se izvoditi nastava.²⁹²⁹

Crnogorska vlast se susrela sa brojnim izazovima i problemima prema nepravoslavnom stanovništvu iz više razloga, zbog nepoznavanja njihovog mentaliteta ili neralnih ciljeva. Naredba o školovanju muslimanske djece temeljila se na Zakonu o obaveznom školovanju u Knjaževini Crnoj Gori iz 1879. godine. Ovu naredbu mnogi muslimani doživjeli su kao atak na njihov identitet, pa je odbijanje muslimana da šalju djecu u škole motivisano strahom od sekularizacije, ali i bojazni od gubljenja tradicionalnih oblika obrazovanja muslimanske djece.²⁹³⁰ U Nikšiću i Baru muslimani su uglavnom slali djecu u školu, dok su u Podgorici to masovno odbijali, objašnjavajući to strahom da će djeca biti izložena nacionalnom i vjerskom gubljenju identiteta.²⁹³¹ Podgorički muslimani odbijali su i da učestvuju u popisu stanovništva koje je vršilo Ministarstvo unutrašnjih djela, pravdajući to strahom da će izgubiti pravo odseljenja iz Crne Gore.²⁹³² Crnogorska država je prema muslimanima oprezno postupala i kad je bilo u pitanju služenje vojnog roka, pa je radi kompromisnog rješenja umjesto obaveznog služenja predložena nizamija – otkup od vojne službe.²⁹³³ Slično je bilo i sa odlukom crnogorskih vlasti da se sa crnogorske pomorske zastave ukloni krst. Tako je Simo Popović 1881. godine predložio da se za vojnike

²⁹²⁶ *Zapisnik sa sjednice Državnog savjeta, 5. oktobar 1913. Obrazloženje rješenja po molbi muftije Karadževića. Državni savjet Knjaževine/ Kraljevine/ Crne Gore 1879–1915*, priredili Branislav Kovačević i Živko Andrijašević, Cetinje, 2001, 640–641.

²⁹²⁷ DACG, MPCP, f. 66, 2642. M. Hilmi – P. Vučkoviću. DACG, MPCP, f. 64, 2263. Spisak bogomolja u Kraljevini Crnoj Gori. Živko Andrijašević, *Crnogorska ideologija 1860–1918*, 534.

²⁹²⁸ DACG, MPCP, 1884, dok. 422. Spisak činovnika Ministarstva prosvjete i crkvenih poslova, 5. 02. 1884. DACG, MPCP, 1890, dok. 1022. DACG, MPCP, 1900, dok. 97.

²⁹²⁹ DACG, GŠN, 1896, f. 26, 72. L. Jovović – M. Šakoviću, 22. 01. 1896.

²⁹³⁰ Živko Andrijašević, *Crnogorska ideologija 1860–1918*, 519. *Glas Crnogorca*, broj 21, 1892, Cetinje, 23. maj 1892, 2.

²⁹³¹ DAC, MUD, 1879, f. 1, 183. Kapetan M. Nikčević – vojvodi M. Vrbici, 5. 03. 1879. DACG, GŠN, 1880, f. 3, 11. D. Brkanović – vojvodi M. Vrbici, 16. 01. 1880. DACG, MUD, 1880, f. 16, 3012. K. Lainović – vojvodi M. Vrbici. DACG, MUD, 1880, f. 16, 3267. D. Brkanović – Glavnom školskom nadzorniku. DACG, MUD, 1880, f. 16, 3270. D. Brkanović – Glavnom školskom nadzorniku.

²⁹³² DACG, MUD, 1879, f. 9, 2987. Vojvoda M. Vrbica – vojvodi Bećir-begu Osmanagiću, 19. 07. 1879.

²⁹³³ Vojvoda Simo Popović, *Memoari*, 572. DACG, MUD, 1880, f. 16, 3246. Brigadir M. Vučinić – vojvodi M. Vrbici, 5. 12. 1880. DACG, MUD, 1881, f. 27, 2034. Vojvoda M. Vrbica – V. Pejoviću, okružnom kapetanu u Baru, 1. 09. 1881.

muslimanske vjeroispovijesti uvedu modifikovane oznake, na kojima ne bi bio krst. Tako je nešto kasnije za činove barjaktara uvedena šestokraka zvijezda.²⁹³⁴

Da bi pridobila povjerenje muslimanskog stanovništva, crnogorska vlast je vodila računa i o uvažavanju njihovih vjerskih osjećanja. Tako su 1879. u Baru pucanjem topova označavali početak ramazanskog posta.²⁹³⁵ Isto je preporučeno i za Podgoricu.²⁹³⁶ Državne vlasti su vodile računa i o vjerskim knjigama koje su bile potrebne muslimanskom sveštenstvu. Tako je Stojan Novaković poslao Gavru Vukoviću, u maju 1896. godine, obavještenje o prevodu Kurana na srpski jezik u prevodu Miće Ljubibratića. On je isticao njegov politički značaj i uputio mu nekoliko primjerka da ih po Crnoj Gori podijeli.²⁹³⁷

U prilikama nastalim nakon Berlinskog kongresa bilo je i pozitivnih i negativnih pojava u međuvjerskim odnosima i odnosima države prema njima. No, shodno interesima crnogorske vlasti u crnogorskim zvaničnim glasilima nalazimo sliku međuvjerske harmonije u Crnoj Gori, poštovanje vjerskih sloboda. Na taj način je novinskim tekstovima stvarana slika tolerantnog odnosa crnogorske vlasti prema muslimanima. Tako su u zvaničnim crnogorskim novinama bili zastupljeni i tekstovi da muslimani treba da ostanu u Crnoj Gori poslije Kongresa.²⁹³⁸ Štampa je tvrdila da niko u Crnoj Gori ne može dobiti izuzetni položaj, pa ni muslimani. „Što je jednom pravo, mora i drugom biti drago”.²⁹³⁹ Novine su tvrdile da imanja muslimanska, koja su se zatekla u Crnoj Gori, ne smije niko taći, jer je svačija svojina svetinja.²⁹⁴⁰ Muslimani su upozoreni da se drže Crne Gore i ne vjeruju raznim agitatorima.²⁹⁴¹ Hadži Haviz M. Lukačević je pisao u „Glasu Crnogorca” 1890. godine oko uloge muslimana u vjerskom životu u državi. On tu ističe primjenjivanje vjerskih obreda i sa vjerom skončanih običaja. Osim toga, izvještava o odlasku

²⁹³⁴ Milan Jovičević, *Barjaktari i barjaktarstvo u Crnoj Gori*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, godina 1, broj 2, Cetinje 2005, 2006, 29. DACG, MUD, 1881, f. 20, 402. Vojvoda S. Popović – vojvodi M. Vrbici, 8. 03. 1881.

²⁹³⁵ DACG, MUD, 1879, f. 5, 1591. Knjaz Nikola – vojvodi M. Vrbici, 26. 07. 1879.

²⁹³⁶ DACG, MUD, nedatirano, f. 6, 1761. Vojvoda M. Vrbica – vojvodi I. Plamencu.

²⁹³⁷ *Odnosi Srbije i Crne Gore u XIX veku*, priredio Petar Popović, Beograd, 1987, 781.

²⁹³⁸ *Glas Crnogorca*, broj 27, 1879, Cetinje, 21. jul 1879, 1. „Njih niko ne tjera odavde, od njih se ništa drugo ne traži nego da se, kao i svaki drugi Crnogorac, pokoravaju zakonima zemaljskim; u njihovu vjeru, njihove adete niko ovdje ne dira; ni jedna džamija njihova nije oskrnavljena slatinom, ni jednom hodži njihovom nije išćupana ni jedna dlaka iz brade, na protiv pazi se u tom pogledu kod nas na najmanje osjetljivosti njihove; u uživanju državno-građanskih prava nema razlike među njima i starim Crnogorcima. Pa ipak, neki smušenjaci među njima bune se i hoće da predižu! Za što?”

²⁹³⁹ *Glas Crnogorca*, broj 50, 1880, Cetinje, 13. decembar 1880, 1.

²⁹⁴⁰ *Glas Crnogorca*, broj 37, 1881, Cetinje, 13. septembar 1881, 1.

²⁹⁴¹ *Glas Crnogorca*, broj 40, 1881, Cetinje, 4. oktobar 1881, 1.

dvojice hadžija na hadžiluk u Meku i Medinu.²⁹⁴² Novine su donosile tekstove o knjaževim postupcima u kojima se ukazuje na uvažavanje njihove vjere i materijalnu pomoć koju im je pružao. Tako je knjaz Nikola 1879. finansijski pomogao obnovu džamije u Baru, a septembra 1890. godine pomogao sa „3000 groša” građenje džamije u mahali Meteriz u Ulcinju.²⁹⁴³ Hodža Karađuzović je u martu 1891. godine izvještavao da je sa dozvolom knjaževom a u prisustvu naroda, postavljen prvi kamen u temelju nove džamije u Mrkojevićima, koja se gradi kao bogomolja za muslimane.²⁹⁴⁴ U januaru 1895. godine postavljen je temelj mejtepu (vjerskoj muslimanskoj školi) u Podgorici, koja se podiže dobrovoljnim priložima, a za koju je knjaz Mirko priložio 200 fiorina.²⁹⁴⁵ Knjaz je 1898. godine odredio godišnju platu od 30 talijera imamu mikuličke džamije, koja nema dovoljno izdržavanja.²⁹⁴⁶

Način na koji je preko zvaničnih novina stvarana predstava o međuvjerskoj harmoniji u Crnoj Gori svjedoče i dvije vijesti. Prva vijest koja kaže da se sa vrha Rumije 1892. godine, prilikom iznošenja krsta, iz godine u godinu smanjuje broj muslimana koji učestvuju u tom događaju. Novinar smatra da se to radi po nagovoru.²⁹⁴⁷ Nekoliko godina ranije 1889. novine donose vijest kako pripadnici sve tri vjeroispovijesti iznose krst na Rumiju uz slavlje i veselje.²⁹⁴⁸

Ovakvom politikom crnogorska vlast je nastojala da izgradi temelje građanske Crne Gore krajem XIX i početkom XX vijeka, sa jedne strane, ali i da uspostavi međukonfesionalnu harmoniju na drugoj strani.

²⁹⁴² *Glas Crnogorca*, broj 24, 1890, Cetinje, 9. jun 1890, 2, vijesti iz Podgorice, 28. maja. „Naše hodže i sada se jednako penju po visokijem minaretima, u potpunoj slobodi danju i noću u sve vaktove i glasno hvaleći Velikoga Boga zovu muslimane na molitvama u džamije, i sada uza sav čestiti naš posni mjesec ramazana pucaju Knjaževski topovi na sufuru (zapast u zoru) i na iftaru (raspost zahodom sunca) jednako kao i prije kad pucahu sultanski.”

²⁹⁴³ *Glas Crnogorca*, broj 7, 1879, Cetinje, 3. mart 1879, 3. Nevesinje, broj 17, 1898, Nikšić, 26. avgust 1898, 1. Nikola I Petrović Njegoš, *Politički spisi*, Cetinje, Titograd, 1989, 261, 262.

²⁹⁴⁴ *Glas Crnogorca*, broj 13, 1891, Cetinje, 23. mart 1891, 2.

²⁹⁴⁵ *Glas Crnogorca*, broj 7, 1895, Cetinje, 11. februar 1895, 2, vijesti iz Podgorice, 1. februara.

²⁹⁴⁶ *Glas Crnogorca*, broj 9, 1898, Cetinje, 28. februar 1898, 4.

²⁹⁴⁷ *Glas Crnogorca*, broj 23, 1892, Cetinje, 6. jun 1892, 2, 3, vijesti sa vrha Rumije, 24. maja. „Mrkojevići, koji su u ovome skupu vjekovima glavnu ulogu igrali, sve više postaju i opadaju od njega, sigurno po nagovorima. Od mrkojevičkog brastva samo se kuće Barjaktarovića i Dančevića učestvovali kao obično, koje su se vazda i priznavale kao prve među ljudima i po junaštvu. Još su kao obično učestvovali mikulički muhamedanci zajedno sa braćom pravoslavnom, i đaci osnovne mrkojevičke škole. Tuđemili su sasvim izostali; a iz Krajine je bilo tek šestoro momčadi kao radi podržavanja vjekovnog običaja.”

²⁹⁴⁸ *Nova Zeta*, 1889, br. 6, 240–241. N. Vučinić, Zavjet Mrkojevički.

3.6.3. Vjerska politika državne vlasti prema katolicima poslije 1879. godine

Uspostavljenje odnosa sa Svetom Stolicom crnogorska država je posmatrala iz spoljnopoličkog ugla, a briga za malobrojno rimokatoličko stanovništvo bilo je u drugom planu. Jedan od razloga bio je i prebacivanje 1867. godine viševjekovnog središta katoličke jurisdikcije u Skadar, koji se nalazio pod okriljem Otomanske imperije. Knjaz Nikola je želio da u oblasti duhovne jurisdikcije katolici u Crnoj Gori ne zavise od skadarskog biskupa.²⁹⁴⁹ Zato se u rješavanje ovog osjetljivog problema obratio Josipu Juraju Štrosmajeru, da posreduje kod Svete Stolice za obnavljanje nadbiskupije u Baru.²⁹⁵⁰ Prvog aprila 1879. godine u Bar je došao arhibiskup i mitropolit Karlo Poten.²⁹⁵¹ Vikar arhiepiskopa barskog i skadarskog Kolović, stigao je tokom maja 1879. godine na Cetinje i bio primljen na audienciju kod knjaza.²⁹⁵² Po naredbi crnogorske vlade, Jovan Sundečić je boravio u Rimu, gdje su se vodili pregovori sa Rimskom Kurijom oko uređenja vjerskih odnosa crnogorskih rimokatolika.²⁹⁵³ Narednih godina aktivno se radilo na uspostavljanju i sklapanju Konkordata između Crne Gore i Vatikana.²⁹⁵⁴ Sundečićeva misija 1886. godine, kada je kao izaslanik vlade bio u Rimu, bila je da sa papom Lavom XIII sklopi konvenciju između Crne Gore i Rimske Stolice o uspostavljanju barske katoličke prabiskupije. Tada je dogovoreno da se u katoličkim hramovima misa obavlja na slovenskom jeziku.²⁹⁵⁵ Ugovor je potpisan između Crne Gore i Rimske kurije 19. (7) avgusta 1886. godine,²⁹⁵⁶ a 7. oktobra iste godine izvršena je svečana ratifikacija.²⁹⁵⁷ Ugovor su potpisali kardinal Jakobini i Jovan Sundečić. Barska nadbiskupije je brzo postala duhovna institucija, koja je zastupala crnogorske državne i nacionalne interese.²⁹⁵⁸ Arhiepiskop Barski, čijoj će duhovnoj jurisdikciji pripadati svi katolici u Crnoj Gori, zavisice u crkvenim poslovima neposredno i isključivo od Svete Stolice, ali je bio u obavezi da crnogorskom

²⁹⁴⁹ Risto J. Dragičević, *Ugovor Svete Stolice s Knjaževinom Crnom Gorom 1886. godine*, Zapisi, knjiga XXIV, sveska 1, Cetinje, 1940, 15.

²⁹⁵⁰ Zvezdan Folić, *Odnos knjaza/kralja Nikole prema vjerskim zajednicama u Crnoj Gori 1878–1914*, 134. Nikola I Petrović Njegoš, *Politički spisi*, Cetinje, Titograd, 1989, 187–190.

²⁹⁵¹ *Glas Crnogorca*, broj 15, 1879, Cetinje, 28. april 1879, 3. U namjeri pokazivanja naklonosti prema katoličkoj crkvi, knjaz je naredio da prilikom posjete Karla Potena Baru zvone zvona i na pravoslavnim crkvama, kao i da se oda počast arcibiskupu.

²⁹⁵² *Glas Crnogorca*, broj 18, 1879, Cetinje, 19. maj 1879, 4.

²⁹⁵³ *Glas Crnogorca*, broj 23, 1886, Cetinje, 10. jun 1886, 2.

²⁹⁵⁴ Dragoljub Živojinović, *Vatikan, Srbija i stvaranje jugoslovenske države 1914–1920*, Beograd, 1995, 14.

²⁹⁵⁵ *Onogošt*, broj 28, 1900, Nikšić, 13. jul 1900, 2.

²⁹⁵⁶ *Glas Crnogorca*, broj 33, 1886, Cetinje, 19. avgust 1886, 2.

²⁹⁵⁷ Risto J. Dragičević, *Ugovor Svete Stolice s Knjaževinom Crnom Gorom 1886. godine*, 21.

²⁹⁵⁸ Ivan Jovović, *Šimun Milinović nadbiskup barski (1886–1910)*, Matica, Cetinje, Podgorica, proljeće 2012, 231.

vladaru položi zakletvu lojalnosti (čl. 3).²⁹⁵⁹ U uvodnom dijelu Ugovora garantuje se sloboda rimokatoličke vjeroispovijesti. Crnogorska vlada je imala dovoljnih razloga na osnovu kojih je za potrebno i po državne interese korisno da sklopi konvenciju sa Rimskom kurijom.²⁹⁶⁰ Nadbiskup je imao pravo da u dogovoru sa crnogorskom vladom postavlja parohije, kada oni nijesu bili crnogorski državljani, a ukoliko se radilo o crnogorskim državljanima, dostavljao je vladi ukaz o njihovom imenovanju (čl. 6). Članom 9. vlada je priznavala brak sklopljen u rimokatoličkoj crkvi, takođe i članom 10. presuđivanje u građanskim parnicama, osim u slučajevima kad je to pitanje regulisano građanskim zakonom. Zakon je takođe predviđao slanje na školovanje u Rim u prvih pet godina po dva, a kasnije po jednog mladića.²⁹⁶¹ Već 8. oktobra 1886. postavljen je za dukljansko-barskog nadbiskupa Šime (Simeon) Milinović. On je u januaru bio na Cetinju, da bi 17. januara položio zakletvu na Rijeci Crnojevića gdje se tada nalazio knjaz.²⁹⁶² Nadbiskup Milinović je bio most saradnje između crnogorske države i katolika, tako da su oni uključeni u kulturne, političke i ekonomske tokove države.²⁹⁶³

U aprilu 1887. godine Štrosmajer je pisao i knjazu i Sundečiću da je dobio iz Rima poruke da je papa dozvolio „*staroslobojstinu (glagoljicu) za katoličku službu božju u Crnoj Gori*“.²⁹⁶⁴ Pitanje o postavljanju staroslovenskog jezika u liturgiji Barske biskupije riješeno je tako da su ćirilski slova sasvim napuštena, te da će se slovenski misal štampati glagolskim slovima.²⁹⁶⁵ Dragičević navodi da je 29. marta 1887. godine odlukom Svete Stolica dozvoljena staroslovenska služba za rimokatolike Barske nadbiskupije.²⁹⁶⁶ Prva služba na staroslovenskom jeziku služena je u Baru 1. januara 1891. godine.²⁹⁶⁷ Početkom 1895. godine uklonjen je latinski jezik iz Rimokatoličke crkve u Crnoj Gori.²⁹⁶⁸ Prestolonasljednik Danilo je posjetio papu 1889. godine, dakle tri godine nakon potpisivanja Konkordata, što svjedoči o prijateljskim odnosima sa katoličkom crkvom.²⁹⁶⁹

²⁹⁵⁹ Risto J. Dragičević, *Ugovor Svete Stolica s Knjaževinom Crnom Gorom 1886. godine*, 22. Gavro Perazić, Radoslav Raspopović, *Međunarodni ugovori Crne Gore 1878–1918*, Podgorica, 1992, 223.

²⁹⁶⁰ *Glas Crnogorca*, broj 38, 1886, Cetinje, 23. septembar 1886, 3.

²⁹⁶¹ Gavro Perazić, Radoslav Raspopović, *Međunarodni ugovori Crne Gore 1878–1918*, 223.

²⁹⁶² Risto J. Dragičević, *Ugovor Svete Stolica s Knjaževinom Crnom Gorom 1886. godine*, 25.

²⁹⁶³ Ivan Jovović, *Šimun Milinović nadbiskup barski (1886–1910)*, Matica, Cetinje, Podgorica, proljeće 2012, 235.

²⁹⁶⁴ Risto J. Dragičević, *Ugovor Svete Stolica s Knjaževinom Crnom Gorom 1886. godine* (2), 85.

²⁹⁶⁵ *Glas Crnogorca*, broj 37, 1890, Cetinje, 8. septembar 1890, 3. *Stara pisma, Štrosmajer Knjazu Nikoli, Zapisi*, knjiga XIII, sveska 6, Cetinje, 1935, 349.

²⁹⁶⁶ Risto J. Dragičević, *Ugovor Svete Stolica s Knjaževinom Crnom Gorom 1886. godine* (2), 88.

²⁹⁶⁷ Risto J. Dragičević, *Ugovor Svete Stolica s Knjaževinom Crnom Gorom 1886. godine* (2), 89.

²⁹⁶⁸ *Glas Crnogorca*, broj 1, 1895, Cetinje, 1. januar 1895, 2, vijesti iz Bara, 20. decembra.

²⁹⁶⁹ Ivan Jovović, *Šimun Milinović nadbiskup barski (1886–1910)*, 233.

Milinović 1896. godine piše Sundečiću da u njegovoj vlasti ima jedanaest župa i četiri izložene stacije, ali da ima problem sa starosnom strukturom sveštenika. Ima samo 10 sveštenika, od kojih su četiri prešli 77 godina, dva okolo 60. Tri su popa bili Albanci što pripadaju Skadarskoj biskupiji, jedan Dalmatinskoj.²⁹⁷⁰ Dešavalo se i da zbog smrti ili odlaska župnika bude nekoliko upražnjenih župa.²⁹⁷¹ U nekim mjestima sa velikim brojem katolika nije bilo crkava, pa se služba obavljala u župnikovoj kući.²⁹⁷² Krajem 80-godina XIX vijeka katolici su imali problem i sa grobljem, dok su u Baru taj problem riješili zahvaljujući knjaževoj dobroj volji.²⁹⁷³ Za izdržavanje jedanaest župa sa župnicima, primalo se oko 15.000 franaka.²⁹⁷⁴ Prema šematizmu kalendara „Grlice” za 1897. godinu šest katoličkih sveštenika, koji su službovali u Crnoj Gori, bilo je iz Italije, a po jedan iz Tirola, Hercegovine, Dalmacije, Janjeva i Skadra. Te godine nijedan katolički sveštenik nije bio iz Crne Gore.²⁹⁷⁵ Knjaz je 1896. godine naredio da se na Cetinju sagradi katolička crkva i stan za sveštenika. Za njenu izgradnju je bilo potrošeno 44 hiljade kruna, a veliki dio je bio od donacija. Za izgradnju crkve papa Lav XIII je dao 10 hiljada franaka, biskup Štrosmajer 5.000 fiorina.²⁹⁷⁶ Saznajemo i da je 1900. godine dopušteno katolicima na Cetinju da pucaju uoči Božića.²⁹⁷⁷ Crnogorska vlast je nastojala da svim ovim postupcima ukaže da im je stalo da katolici uživaju sva prava kao i svi drugi podanici u Crnoj Gori. Odnosom države prema katolicima bio je zadovoljan i barski nadbiskup, što su zabilježile i zvanične crnogorske novine.²⁹⁷⁸ U Baru, Ulcinju i Cetinju gdje živi rimokatoličko stanovništvo, upriličena je svečanost, uz učešće pripadnika svih vjeroispovijesti, i proslavljen je 50-godišnji jubilej pape Lava XIII.²⁹⁷⁹

²⁹⁷⁰ DACG, MPCP, 1889, f. 6. februar, dok. 21. Nadbiskup Milinović – J. Pavloviću, ministru prosvjete i crkvenih poslova, 6. 02. 1889. DACG, MPCP, 1889, f. 5. decembar, dok. 237. Nadbiskup Milinović – J. Pavloviću, ministru prosvjete i crkvenih poslova, 5. 12. 1889.

²⁹⁷¹ DACG, MPCP, 1888, f. 21. jun, dok. 114. Nadbiskup Milinović – J. Pavloviću, ministru prosvjete i crkvenih poslova, 21. 06. 1888. DACG, MPCP, 1889, f. 12. april, dok. 88. Nadbiskup Milinović – J. Pavloviću, ministru prosvjete i crkvenih poslova, 12. 04. 1889. Dešavalo se i po dvije godine budu župe bez sveštenika. DACG, MPCP, 1888, f. 6. april, dok. 127. Nadbiskup Milinović – J. Pavloviću, ministru prosvjete i crkvenih poslova, 6. 04. 1889.

²⁹⁷² DACG, MPCP, 1888, f. 4. oktobar, dok. 245. Nadbiskup Milinović – J. Pavloviću, ministru prosvjete i crkvenih poslova, 4. 10. 1888.

²⁹⁷³ DACG, MPCP, 1889, f. 12. april, dok. 88. Nadbiskup Milinović – J. Pavloviću, ministru prosvjete i crkvenih poslova, 12. 04. 1889. Živko Andrijašević, *Crnogorska ideologija 1860–1918*, 536.

²⁹⁷⁴ *Stara pisma, Tri pisma biskupa Milinovića Sundečiću*, Zapisi, knjiga XVIII, sveska 6, Cetinje, 1937, 346.

²⁹⁷⁵ Risto J. Dragičević, *Ugovor Svete Stolice s Knjaževinom Crnom Gorom 1886. godine* (2), 91.

²⁹⁷⁶ Ivan Jovović, *Šimun Milinović nadbiskup barski (1886–1910)*, 247.

²⁹⁷⁷ *Glas Crnogorca*, broj 50, 1900, Cetinje, 16. decembar 1900, 4, (*Latinski Božić*).

²⁹⁷⁸ *Glas Crnogorca*, broj 19, 1897, Cetinje, 9. maj 1900, 4.

²⁹⁷⁹ *Glas Crnogorca*, broj 7, 1892, Cetinje, 11. februar 1892, 1.

U Crnoj Gori u posmatranom periodu tekao je, iako sporije, proces harmonizacije međukonfesionalnih odnosa. Može se primijetiti da je crnogorska vlast više pažnje posvećivala pripadnicima muslimanske vjeroispovijesti, nego katolicima. No, te razlike su se smanjivale sa smirivanjem političke situacije izazvane odlukama Berlinskog kongresa. Kako je odlukama Berlinskog kongresa Crna Gora morala da poštuje vjerske slobode, vidimo da se pred njom našao veliki broj pitanja koje je trebalo riješiti – prije svega njihovog statusa, i obaveza prema državi, pitanje ekonomskog i socijalnog položaja, kao i položaja vjerskih institucija. Za crnogorsku vlast uvažavanje i poštovanje prava svih vjeroispovijesti donosilo je koristi i na unutrašnjem i spoljem planu. Uključivanjem u život crnogorskog društva pripadnici svih vjeroispovijesti ulazili su u mirniji period rješavanja problema sa kojima su se susretali, ali su se i više okretali ka boljem životu i razvitku uopšte.

3.7. Modernizacija crnogorskog društva u privatnom životu poslije 1879. godine

3.7.1. Porodična zajednica

Porodica, kao jedna od najznačajnijih i najstarijih, istorijski promjenljivih društvenih oblika, predstavlja društvenu i kulturnu zajednicu koja je determinisana opštim i pojedinačnim normama, te ima različite društvene funkcije i ciljeve.²⁹⁸⁰ Značajnije transformacije porodice, kao zatvorenog makrosistema, počinju sa prelaskom iz jedne u drugu društvenu formaciju, iz zanatske u industrijsku krajem XVIII do sredine XX vijeka. Sa preobražajem industrijalizacije društva dolazi i do promjena u višegeneracijskim patrijarhalnim porodičnim zajednicama – do postepene redukcije porodičnih funkcija, nuklearizacije srodničke strukture porodice, promjena porodičnih vrijednosti – te samim tim i do stvaranja novih uslova za nastajanje drugačijih kulturoloških i socioekonomskih odnosa netipičnih za tradicionalna društva.

Industrijalizacija i urbanizacija društva uz druge relevantne elemente, uslovljavaju atomizaciju porodične zajednice, koja se počinje sve više otvarati ka široj socijalnoj grupaciji, što je dovodilo do složenih korelacija, iz kojih su nastajala drugačija shvatanja unutarporodičnih odnosa. Mnoge funkcije koje je ranije obavljala porodica sada preuzima društvo, prenoseći ih u

²⁹⁸⁰ Anđelika Milić, *Sociologija porodice*, Beograd, 2001, 10.

kompleksnije institucije, čime se postepeno redukovala zavisnost pojedinca od porodice. Iako patrijarhalna porodica u promijenjenom obliku i danas koegzistira sa raznovrsnim oblicima prvobitne porodice, socijalne promjene determinisane postindustrijskim razvojem u velikoj mjeri su doprinijele promjeni dotadašnjih obrazaca života.²⁹⁸¹

U burnoj crnogorskoj istoriji porodica se pod uticajem spoljnih i unutrašnjih faktora transformisala i evoluirala, ali je istovremeno zadržala svoju tradicionalnu nit. Sa nerazvijenim crnogorskim društvom i porodica je bila manje individualnija, dok je sa razvojem društva postajala samosvojnija. Sistematičnije proučavanje crnogorske tradicionalne porodice vezano je za ime Valtazara Bogišića, kao i za druge istraživače u XIX vijeku. Do pojave Valtazara Bogišića Crnogorci su prikazivani s dosta subjektivizma. Iz različitih pobuda Crnu Goru su posjetili, u prvoj polovini XIX vijeka, mnogi strani putopisci i ostavili zanimljiva svjedočanstva o Crnoj Gori iz kojih se vidi djelimično i struktura crnogorskog društva i crnogorske porodice. Tu su svjedočanstva pukovnika Vijale de Somijera,²⁹⁸² guvernera kotorske oblasti, koji je napisao putopisno-istorijsku knjigu o Crnoj Gori; zatim Anrija Delarija²⁹⁸³ čija je knjiga objavljena u Parizu 1862. i knjiga *Turci i Crnogorci*, objavljena u Parizu 1866, Fransoa Lenormana.²⁹⁸⁴ Među važnije istraživače spada i ruski naučnik Pavle Rovinski, koji je ostavio značajne izvore za proučavanje crnogorskog društva (Rovinski, 1881–1915).²⁹⁸⁵ Od poznatijih stranaca vrijedne

²⁹⁸¹ Merima Čamo, *Savremena porodica i tradicija*, U: Adnan Džafić, Sarina Bakić, Asim Mujkić, Razumijevanje društva, Sarajevo, 2021, 190.

²⁹⁸² Vialu De Somijera je vojničko službovanje dovelo u Crnu Goru i dalo mu analitičniji prikaz Crnogoraca, njihove istorije, tradicije. Njegova knjiga *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru* sadrži porijeklo Crnogoraca, autohtonog ili starosjedjelačkog; topografski, slikovni i statistički opis zemlje; način života ovog naroda, običaje, navike; upravnu vlast, zakonodavstvo, političke odnose, vjeroispovijest, zanimljive i čudne vjerske običaje; opis hrabrosti, plemenitosti, ali i okrutnosti svojstvenog ovom narodu. Iznenaden je potčinjenim položajem žene, ali i činjenicom da se čast ne kupuje, da je etički kodeks ispred ljubavi, da je riječ vrijednija od svakog papira. Posebno je slikovit opis krvne osvete i umira krvi. On kaže da je kod prosvjećenih naroda svaki član društva svjestan da treba računati na javnu kaznu, međutim, Crnogorci slijede impuls prirode i javno se prepuštaju želji za osvetom (Viala de Somijer, *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru*, Podgorica, 1995).

²⁹⁸³ Delari u knjizi *Crna Gora* pored istorije daje opis naravi, običaja, zakonodavstva, političkog uređenja, zatim zvaničnih dokumenata i spisa (Marmonovo pismo vladici Petru Drugom, Akt o razgraničenju između Austrije i Crne Gore, dokumenti o razgraničenju između Turske i Crne Gore, Nota koju je Porta predala grofu Lajningenu 14. februara 1853. Zakonik Crne Gore iz 1855), a knjiga je dopunjena i kartom Crne Gore i susjednih zemalja iz 1862. godine. Anri Delari je bio sekretar knjaza Danila od 1856. do 1859. godine. Delari je bio zadužen za mnoge značajne misije u Albaniji, Dalmaciji, Beču i Parizu, a mnogo je doprinio da se populariše stvar Crne Gore, da se za nju zainteresuje suveren i pridobiju diplomate i ljudi sa francuskog dvora (A. Delari, *Crna Gora*, Podgorica, 2003).

²⁹⁸⁴ Ugledni francuski naučnik Fransoa Lenorman objavio je knjigu (*Tures et Montenegrinest*, Paris, 1866) u kojoj je istakao da je „mitropolit Petar I Petrović sigurno jedan od najznačajnijih ljudi koje je Crna Gora ikada dala” (F. Lenorman, *Turci i Crnogorci*, Podgorica, CID, 2002).

²⁹⁸⁵ P. A. Rovinski je 27 godina proveo u Crnoj Gori. Objavio je 1888–1915. na ruskom jeziku (u tri toma sa šest „časti”) djelo *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*. U drugom tomu iz 1897. godine opširnije govori o plemenima u Crnoj Gori. Vidi P. A. Rovinski, *Černogorija, I, II, III*. S. Peterburg, 1993.

radove ostavili su: Vladimir Bronevski,²⁹⁸⁶ ruski konzul u Dubrovniku, Frile i Vlahović,²⁹⁸⁷ njemački pisac Kaper,²⁹⁸⁸ ruski diplomata Jegor Kovaljevski,²⁹⁸⁹ Viljem Denton,²⁹⁹⁰ Konstantin Petković,²⁹⁹¹ Jan Vaclik,²⁹⁹² Milorad Medaković,²⁹⁹³ Sima Milutinović,²⁹⁹⁴ Ljubomir

²⁹⁸⁶ Ruski oficir Bronevski je za vrijeme ekspedicije ruske flote 1806–1807. na Jadranu u slobodnom vremenu obilazio Crnu Goru. Podrobno je opisao geografske karakteristike i administrativno ustrojstvo države, njenu istoriju, sistem upravljanja, sudstvo. Dao je portret Petra I Petrovića, ali i sliku karaktera i običaja Crnogoraca, kao i običaj krvne osvete i umira kod Crnogoraca (Bronevski, *Zapisi o Crnoj Gori i Boki*, Podgorica, 1995).

²⁹⁸⁷ Gabrijel Frile i Jovan Vlahović objavili su u Parizu 1876. poslije boravka u Crnoj Gori knjigu *Suvremena Crna Gora* u kojoj govore o Ivanovom kultu kod Crnogoraca (G. Frile, J. Vlahović, *Suvremena Crna Gora*, Podgorica, 2001).

²⁹⁸⁸ Njemački pisac Sigmund Kaper boravio je dva puta u Crnoj Gori 1875. i 1876. godine, a potom je tekstove o Crnogorcima objavljivao u njemačkim časopisima. Privrženost otadžbini, ljubav prema slobodi, smjelost do drskosti, hrabrost do ludosti, strogo poštovanje običaja i reda u kući i porodici, samo su neke od osobina koje je primijetio tokom svog boravka u Crnoj Gori (S. Kaper, *O Crnoj Gori*, Podgorica, 1999).

²⁹⁸⁹ Ruski oficir, inženjer i diplomata Jegor Kovaljevski, koji je više puta boravio u Crnoj Gori, početkom juna 1838. godine po nalogu ruskog dvora došao je na Cetinje i sa Njegošem bio u svakodnevnom druženju tokom četiri ljetnja mjeseca. Iz ove posjete nastao je putopis *Crna Gora i slovenske zemlje*. U njemu govori i o običaju krvne osvete koji vladika zabranjuje, ali on je duboko pustio svoje korijene i dalje se sprovodi (J. Kovaljevski, *Crna Gora i slovenske zemlje*, Podgorica, 1999).

²⁹⁹⁰ Viljem Denton, sveštenik anglikanske crkve, ostavio je svjedočenje o Crnoj Gori, njenom narodu i istoriji (V. Denton, *Crna Gora. Njena narod i njegova istorija*, Podgorica, 1996).

²⁹⁹¹ Publicističko djelo Konstantina Petkovića *Crna Gora i Crnogorci* predstavlja jednu sveobuhvatnu monografiju o Crnoj Gori publikovanu u Petrogradu na ruskom jeziku 1877. godine. Imajući mogućnost da u svojstvu ruskog diplomatskog službenika često posjećuje Crnu Goru, da održava kontakte sa rukovodećim ličnostima Crne Gore, Konstantin Petrović se javlja u ulozi konstruktivnog posrednika između Rusije i Crne Gore (K. Petković, *Crna Gora i Crnogorci*, Podgorica, 2005).

²⁹⁹² Češki publicist i političar Jan Vaclik, jedna je od značajnih ličnosti u okviru crnogorsko-čeških odnosa. Od kraja 50-ih do druge polovine 60-ih godina XIX vijeka radio je za crnogorske knjaževе Danila (1826–1860) i Nikolu (1841–1921). Godine 1856. u Parizu se upoznaje s crnogorskim knjazom Danilom, koji u to doba pokušava da za svoju zemlju definitivno izbori položaj međunarodno priznate nezavisno države i u tom smislu nastoji da utiče na evropske velesile. Vaclik je nakon toga u cetinjskom arhivu pronašao dokumente, koji su ilustrovali istoriju faktičke crnogorske nezavisnosti od Turske, te je na temelju njih 1858. godine napisao spis *La souveraineté du Monténégro et le droit des gens modernes de l'Europe*. Crnogorski knjaz je ovu njegovu brošuru razaslao vladama evropskih zemalja, a 1860. godine češkog publicistu imenovao je za svog sekretara. Nakon što je Danilo u svrgu iste godine ubijen, Vaclik ostaje u crnogorskoj službi kao sekretar novog knjaza, Nikole, sve do 1868. godine. Učestvovao je u formiranju inostrane politike, između ostalog i kao prvi crnogorski konzul u Skadru (Jan Vaclik, *Suverenitet Crne Gore i savremeno međunarodno pravo u Evropi*, Podgorica, 1996).

²⁹⁹³ Srpski istoričar, novinar i diplomata Milorad Medaković bio je sekretar knjaza Danila, saradnik Petra II, jedan od biografa Njegoševih. Njegovo najznačajnije djelo *Život i običaji Crnogoraca* izašlo je u Novom Sadu 1860. godine. On piše da su nekad skoro sva crnogorska plemena bila u međusobnom pokolju tako da Crnogorac nije smio poći iz jednog sela u drugo. Nedostajala je snažna vlast koja bi bila u stanju da prekine ovo zlo koje zatire ljude. Osveta je nešto što je inherentno čovjeku, pa je bolje umrijeti nego živjeti sramotno. Po njemu kod Crnogoraca nije razvijena svijest da budu svjesni posljedica krvne osvete. Osveta je i zlo i grijeh (M. Medaković, *Život i običaji Crnogoraca*, Novi Sad, 1860, 113–115).

²⁹⁹⁴ Sima Milutinović Sarajlija 1827. godine dolazi u Crnu Goru i postaje sekretar Petra I i učitelj njegovog sinovca Rada, kasnije Petra II. Poznato je njegovo djelo *Istorija Crne Gore od iskona do najnovijih vremena* (S. Milutinović, *Istorija Crne Gore od iskona do najnovijih vremena*, Beograd, 1835).

Nenadović,²⁹⁹⁵ Vuk Stefanović Karadžić²⁹⁹⁶ i dr. Od domaćih intelektualaca za izučavanje crnogorskog društva i porodice poseban značaj ima stvaralaštvo Petra I²⁹⁹⁷ i Petra II Petrovića Njegoša.²⁹⁹⁸

Valtazar Bogišić unutar pravne istorije istražuje uzrok, povod i posljedice ponašanja pojedinca, primarne grupe, posebne porodice (familije) – zadruge, seosko društvo, društvo u cjelini. Kućna zadruga je bila „*svijet za sebe*”, mikrokosmos u malom. U njoj je život bio zasnovan na vjekovima izgrađenim običajima i navikama.²⁹⁹⁹ Bogišić je sasvim ispravno primijetio, a na to

²⁹⁹⁵ Ljubomir Nenadović, srpski književnik, diplomata i ministar prosvjete, nekoliko godina je proveo u Crnoj Gori kod knjaza Nikole. Autor je pet knjiga pisanih u obliku pisama, od kojih su *O Crnogorcima (Pisma sa Cetinja 1878. godine)* najzanimljivija stampana u Novom Sadu 1889. godine. Pošto je bio u knjaževoj pratnji, njegovi opisi su dosta idealisani, ali svakako interesantni i zanimljivi. On smatra da su u Crnoj Gori običaji sačuvali najstarije forme i oblike, pa ih je i svojim opisima naročito isticao kao primjere „*čojstva i obraza*”. U pismima o Crnogorcima navodi da su plahovitost, osvetoljubivost (krvna osveta) i nerijetko jezivi neljudski postupci (kao što je odsijecanje glave ubijenim neprijateljima) crte koje bacaju sjenku na ostale osobine Crnogoraca, kao što su poštenje, dobrodušnost, poštovanje života i imovine u sopstvenoj zemlji (Lj. Nenadović, *O Crnogorcima: pisma sa Cetinja 1878*, Novi Sad, 1889).

²⁹⁹⁶ Vuk Stefanović Karadžić je napisao djelo *Crna Gora i Crnogorci*, koje je objavljeno na njemačkom jeziku 1837. godine (V. Karadžić, *Montenegro und die Montenegriner. Ein Beitrag zur Kenntniss der europäischen Türkei und des serbischen Volkes*. Stuttgart-Tübingen. Verlag der J. G. Cotta'schen Buchhandlung, 1837). U svojim opisima crnogorskih običaja Karadžić saopštava kako su se društveno neprihvatljive norme u crnogorskom plemenu kažnjavale na principu „*oko za oko, zub za zub*”. U okolnostima gdje je svako odgovoran za sebe i svoju porodicu, gdje se smatra da neko nije sposoban ili hrabar obraniti se ako to ne učini – javlja se krvna osveta. Ponajprije se to događa radi razumijevanja kodeksa časti i sramote. Karadžić navodi da je svaki Crnogorac slobodan živjeti životom kojeg odabere, bez osude društva, ukoliko je sposoban sam za sebe biti odgovoran i samostalno se odbraniti. (Vuk S. Karadžić, *Crna Gora i Boka Kotorska*, Beograd, 1953).

²⁹⁹⁷ Petar I Petrović Njegoš upravljao je Crnom Gorom i Crnogorcima zakonskom stegom i pravnim normama, kao i moralnim načelima, ličnim autoritetom, svojom moćnom riječju. „*Od 1785. godine pisao je poslanice narodu, plemenima, bratstvima i glavarama i na taj način komunicirao sa njima, podučavao ih i sjetovao*”. Ostalo je sačuvano 332 poslanice. Tu je data slika crnogorske života tog vremena (Jefto Milović, *Petar I Petrović Njegoš. Pisma i drugi dokumenti*. Knj. 1, 2. Titograd, 1987, 1988; D. Vuksan, *Petar I Petrović Njegoš i njegovo doba*, Cetinje, 1951; Branko Pavićević, *Petar I Petrović Njegoš*, Podgorica, 1997).

²⁹⁹⁸ O Petru II Petroviću Njegošu pisali su mnogobrojni autori koji si isticali razne segmente života, književnog rada, političkog djelovanja crnogorskog mitropolita. Bibliografija o Njegošu do sada sadrži više od 34.000 bibliografskih jedinica, od čega je oko 700 monografskih publikacija na jezicima južnoslovenskih naroda i oko 1800 jedinica na stranim jezicima (Digitalna kolekcija Petar II Petrović Njegoš –<http://www.dlib.me/petarpetrovic2njegos/uvod.php>). U tom mnoštvu autora neki od najznačajnijih su: Jefto Milović, *Petar II Petrović Njegoš u svom vremenu*, Titograd, 1984; Branko Pavićević, *Istorija Crne Gore*, knjiga IV, tom 1 i 2, Podgorica, 2004; Đoko Pejović, *Crna Gora u doba Petra I i Petra II*, Beograd, 1981; Dušan Vuksan, *Spomenica Petra II Petrovića Njegoša*, Cetinje, 1926; Pavle Rovinski, *Petar II (Rade) Petrović Njegoš – vladika crnogorski*, Cetinje, 1967; Živko Andrijašević, *Dinastija Petrović Njegoš*, Podgorica, 2016. Ciljevi Njegoševe državne politike obuhvaćaju rad na političkom oslobođenju Slovena u cjelini; proširenju teritorije Crne Gore; izgradnji unutrašnjeg pravno-administrativnog i vojnog uređenja; podizanju vjerskog, prosvjetnog i kulturnog života naroda, čime je stvarao ugled Crnoj Gori u svijetu. Njegoš je bio stalno prisvajajući u novim čitanjima tradicije kao nadregionalni, jugoslovenski autor izrazite pjesničke i lične individualnosti, čije je kompleksno djelo skoro profetski upućivalo na revolucionarne, moderne filozofske sisteme (Ivan Tepavčević, *Članci i ogledi o Njegošu u crnogorskoj periodici – Istorijski zapisi 1948–1990*, Matica, 72, 2017, 143–152).

²⁹⁹⁹ U vezi s tim, Vaso Čubrilović piše: „*Život jedne zadruge je bio sav isprepletan raznim kultovima i običajima [...]*” (Vasa Čubrilović, *Plemenska i seoska samouprava*, Istorija naroda Jugoslavije, II, Beograd, 1960, 730; vidjeti: Perko Vojinović, *Pogledi Valtazara Bogišića na strukturu crnogorskog društva u drugoj polovini XIX vijeka*, Stogodišnjica Opšteg imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru. Podgorica, 19, CANU, 1989, 89; Dušan Vuksan, *Geneza Opšteg imovinskog zakonika*, Zapisi, XII, 2, 1933, 137).

su uticale objektivne društvene okolnosti, da je porodica u njegovom vremenu bila osnovni oblik društvenog života. Zato je on pošao od ispravnog metodološkog principa: ako je ispita i objasni, onda će se lakše i svestranije istražiti i objasniti i ostali oblici društvenosti. Mnogi pravni i narodni običaji vezani su za porodicu i porodični život.³⁰⁰⁰ Crnogorci pripadaju onim rijetkim zajednicama Balkana i Evrope, gdje su se patrijarhalni oblici kako u društvu tako i u porodici dugo zadržali. Nizak nivo društvenog razvoja u odnosu na druge narode unutar Balkana ogleda se ne samo na nivou materijalne i duhovne kulture, već i na osnovu društvenog organizovanja života. Oblici tog patrijarhalnog života se ogledaju kroz zadržavanje institucije zadružne porodice, čija je karakteristika veliki broj članova, zajednički posjed i sredstva za proizvodnju, zajednička proizvodnja i potrošnja, kao i zajedničko stanovanje.³⁰⁰¹

Osnovnu jedinicu u organizaciji plemena činila je porodica. Prema Rovinskom, nju su Crnogorci izjednačavali sa domom.³⁰⁰² Početkom XIX vijeka proširena porodica vremenom je bila zahvaćena procesom raspadanja, izraženoj u diobi, smanjenju prosječnog broja članova. Državna politika išla je u tom smjeru da se zaustavi diferencijacija, ali je praksa pokazivala da se veličina i funkcija porodice vremenom mijenjaju.³⁰⁰³ Rovinski je obilazeći Crnu Goru krajem XIX vijeka vidio da postoje različiti tipovi porodice. Navodi primjere bračnih parova sa djecom, a na drugom mjestu još i djedove, unuke, stričeve. Za njega je bila najvažnija brojnost porodice, jer se na taj način gledao broj radno sposobnih. Ako je bilo dosta radnika u porodici, bila je zadružna, a u drugom slučaju je bila inokosna.³⁰⁰⁴ Po mišljenju Dubravke Stojanović, prosječna seoska porodica u Srbiji početkom XX vijeka imala je 6,2 članova. Zbog slabijih prinosa i nedostatka kapitala, porodica je ostajala zatvorena u lancu proizvodnje i potrošnje. Najveći dio potreba porodice su namirivale sopstvenom proizvodnjom. Slična situacija je bila i u Crnoj Gori.³⁰⁰⁵

³⁰⁰⁰ Novo Vujošević, *Kritičko promišljanje Bogišićevog metoda anketiranja*. Stogodišnjica Opšteg imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru, Podgorica, 19, CANU, 1989, 100.

³⁰⁰¹ Peter Bartl, *Albanci od srednjeg veka do danas*, Beograd, 2001, 15; Risto Kovijanić, *Pomeni crnogorskih plemena u kotorskim spomenicima (XIV–XVI vijek)*, Knjiga II, Titograd, 1974, 131, 143, 189; Vasa Čubrilo, *Terminologija plemenskog društva u Crnoj Gori*, Beograd, 1956, 35; Branislav Marović, *Ekonomika istorija Crne Gore*, Podgorica, 2018, 107–110.

³⁰⁰² Pavel Apolonovič Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti – Etnografija*, Cetinje, 1994, 146.

³⁰⁰³ Holm Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, Beograd, 2008, 167.

³⁰⁰⁴ Pavel Apolonovič Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti – Etnografija*, Cetinje, 1994, 147. „Dosta pomagača – puni hambari, što će reći da je dosta ruku bogati, puni ambare žitom. Za inokosnu porodicu govore: Inokoština – siromaština.”

³⁰⁰⁵ Dubravka Stojanović, *Kaldrima i asfalt – Urbanizacija i evropeizacija Beograda 1890–1914*, Beograd, 2009, 176.

Starješina kuće je prema pravilu bio najstariji član, i njemu su se pokoravali ostali članovi porodice. On je bio lično odgovoran za kuću i predstavljao ju je u bratstvu i plemenu, na raznim skupovima. Po njemu se i kuća zvala. O tome svjedoči i Bogišić na više mjesta.³⁰⁰⁶ U slučaju da je član porodice napravio neki prestup, starješina je imao pravo da ga otjera.³⁰⁰⁷ Kada bi, na primjer, žena rodila vanbračno dijete, onda bi je tjerovali iz mjesta i gubila bi pravo na imanje.³⁰⁰⁸ Roditeljima je glavni zadatak bio da im djeca nijesu gladna i naga, ostalo je sve kao kod većine stanovništva. Odjeća se skoro sva kod kuće izrađivala. Kako izvještava Zarija Vuković iz Andrijevice 1888. godine, ovo je važilo samo za muškarce, dok se naprotiv kod žena već znalo za „modu”. Primjećuje se da je žena obučena onom robom, koja je iz Trsta za skupe novce plaćena, dok je u stvarnosti bila dosta slabija od domaće.³⁰⁰⁹ Tokom 1880. godine mogli ste pročitati na koje načine su se žene uljepšavale. Bilo je više vrsta rumenila: „*tu je karmin (rumenilo, „žensko zdravlje”), vinoboj, varzilo, zeleno bjelilo (anilin), safdor, bečka krpa, prah od ljubičina korijena, „porculan”, itd.*” Osim toga, na usne su stavljale „*crvene pomade (mast od grožđa, crvena i mirisava), prave mladeže jačinama (šatvoser, mlečika, lapis), vrane kosu i obrve (rastok, k’na, bakar, lapis, šišarika), lijepe zulufe, i kovrdžice (sjeme od gunja, guma, štirka), ribaju i taru zube šestokim i otrovnim kiselinama, piju ocat, jedu kreč, a ima ih koje se i sinanom truju.*”³⁰¹⁰

U određenim slučajevima u ovome periodu javljaju se nesloge među članovima većih porodica zbog podjele rada, novca i slično. Tako nastaju razlozi da se one usitnjavaju, i da više nijesu potrebne zbog motiva koji su ih formirali u prethodnim vremenima (zaštita od spoljašnje opasnosti, briga za obezbjeđenje zemlje).³⁰¹¹ U posmatranom periodu dolazi do određenih razmimoilaženja na relaciji staro – novo. Kako Rovinski kaže, između omladine i staraca, očeva i djece. Isto tako dolazi do raspadanja, diferencijacije porodica. Jedan od uzroka je bila i podjela imanja, ili naklonost roditelja prema jednome od djece. Naročito je bilo slučajeva da kada se sinovi ožene, oni nijesu više htjeli da njihova supruga ima drugog starješinu osim njega. U ovome periodu bilo je čestih slučajeva da sud rješava porodične razmirice. Prema *Danilovom zakoniku*, sinovi se nijesu mogli odijeliti, dok se roditelji ne slože.³⁰¹² *Opšti imovinski zakonik* kaže da je svaki član

³⁰⁰⁶ Pavel Apolonovič Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti – Etnografija*, Cetinje, 1994, 154.

³⁰⁰⁷ Jovan L. Vukmanovic, *Pravni narodni običaji u Paštrovićima*, Zapisi, knjiga XVI, sveska 5, Cetinje, 1936, 304.

³⁰⁰⁸ Jovan L. Vukmanovic, *Pravni narodni običaji u Paštrovićima*, 306.

³⁰⁰⁹ DACG, MUD, 1888, f. 66, dokument 299/5, Zarija M. Vuković, *Andrijevice* 20. mart 1888.

³⁰¹⁰ *Glas Crnogorca*, broj 30, 1880, Cetinje, 26. jul 1880, 2.

³⁰¹¹ Holm Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, Beograd, 2008, 168.

³⁰¹² Pavel Apolonovič Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti – Etnografija*, Cetinje, 1994, 163.

porodice imao pravo da zahtijeva diobu kuće osim maloljetnika. U posmatranom vremenu testamentalno nasljeđivanje u zemlji stiče potpunije pravo nego što je bilo ranije.³⁰¹³ Petar Stojanović navodi da su propisi, koji su tretirali nasljedno pravo, u ovom periodu bili: „*naredba Velikog suda br. 350 od 27. februara 1891. godine i naredba Mitropolije crnogorske od 10. maja 1891. godine o zavještajima i izvršavanju istih*”. Sinovi su dijelili očinstvo na podjednake djelove, osim oružja koje se ostavljalo najstarijem sinu.³⁰¹⁴ Neženjeni i samci nijesu mogli dobiti državnu zemlju.³⁰¹⁵ Jedan od razloga ovih novih relacija, bile su i seobe stanovništva, pa se tako navodi da se „*rastaju sinovi od očeva i majki. Rastaju se odive od roda i prijatelja. Rastaju se junaci od junaka*.” Na drugom mjestu se primjećuje da „*se rastaju Crnogorci sa dragocjenim kršom svoje domovine na koji su oltar živote svoje prilagali 500 godina*.”³⁰¹⁶ Ljudi su prilikom odlaska u Ameriku znali da prodaju imanja, ili se zaduže, kako bi platili put i imali za sve neophodne troškove.

Jedan od fundamenata društva bio je brak. Muško potomstvo činilo je brak trajnijim, stabilnijim, i zajednicu sa neraskidivim vezama među supružnicima. U slučajevima kad nije bilo muške djece, brak je bio nestabilan. Rovinski piše da u to vrijeme Crnogorci mogu sklapati brak sa pripadnicima ne samo istoga plemena nego i istoga bratstva, ukoliko su daleko onoliko koljena koliko propisuje crkva, tj. osam koljena po muškoj liniji, a po ženskoj moglo je biti i manje.³⁰¹⁷ Za momka se ubrajao onaj koji napuni 18 godina. On nije mogao predstavljati kućnu zajednicu do dvadesete godine, ali je dobijao ljepšu robu i imao je odgovornije zadatke. S druge strane, žensko dijete se smatralo za odraslu osobu kada napuni 15 godina. Od toga vremena ona je morala da pazi na ponašanje, i sa kime se sastaje. Najviše ženidbi i udadbi dešavalo u jesen, a najmanje preko ljeta.³⁰¹⁸ Priznavala se potpuna sloboda mješovitih brakova između katolika i pravoslavaca.³⁰¹⁹ Dešavali su se pojedini slučajevi bigamija u zemlji. U najčešćem broju slučajeva to se događalo kada muž nije imao djece sa suprugom iz prvog braka. Obično je to bilo u dogovoru sa prvom

³⁰¹³ Petar Stojanović, *Neki aspekti nasljedno-pravnih odnosa u Crnoj Gori u XIX i na početku XX vijeka*, Istorijski zapisi, knjiga XXVII, sveska 3–4, Titograd, 1970, 211–212.

³⁰¹⁴ Petar Stojanović, *Neki aspekti nasljedno-pravnih odnosa u Crnoj Gori u XIX i na početku XX vijeka*, 214, 224.

³⁰¹⁵ Đoko Pejović, *Naseljavanje okoline Bara i Ulcinja i način regulisanja odnosa na zemlji (poslije 1878. godine)*, Istorijski zapisi, knjiga XXVII, sveska 3–4, Titograd, 1970, 321.

³⁰¹⁶ *Glas Crnogorca*, broj 45, 1889, Cetinje, 5. novembar 1889, 2, vijesti iz Nikšića, 22. oktobra.

³⁰¹⁷ Pavel Apolonovič Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, *Etnografija*, 176.

³⁰¹⁸ Jovan L. Vukmanović, *Vjerski i društveni običaji u Crmnici*, *Zapisi*, knjiga XIV, sveska 2, Cetinje, 1935, 94–95.

³⁰¹⁹ *Stara pisma, Štrosmajer Knjazu Nikoli, 14.VII 1879*, *Zapisi*, knjiga XIII, sveska 3, Cetinje, 1935, 98.

ženom koja je ostajala u kući.³⁰²⁰ Brak se mogao rastaviti u slučaju da supružnici „*među sobom nijesu imali grijeha pet godina*.”³⁰²¹

U zvaničnim crnogorskim novinama se pokazuju neki primjeri kako skladni brak ne bi trebalo da izgleda. Pa se tako na jednom mjestu kaže da što je žena smjelija, pregalastija i jača, odnosno „*muškija od muža*”, onda će to biti najveća neprilika u braku.³⁰²² Bilo je slučajeva da se prema rješenjima Velikog suda na osnovu člana 656 *Imovinskog zakonika*, a na molbu žene, oduzima imaoička vlast mužu zbog pijanstva.³⁰²³ Pri tom je vođeno računa oko reda pri ženidbi i udaji. Smatralo se da nije dobro proсити mlađu ćerku prije nego se starija uda. Isti je slučaj bio sa sinovima oko ženidbe. Trebalo je da se po redu rađanja udaje i ženi.³⁰²⁴ Bilježe se slučajevi da su se ženili iz dalekih krajeva, posebno oni koji su bili bogatiji.³⁰²⁵

„*Kuća ne stoji na zemlji, nego na ženi*” kaže poslovice, ona je u prvom redu „*izvor dobru ili zlu, napredovanju ili propasti*.” Smatralo se da je najprirodniji i najljepši ženin poziv rađanje i odgajanje.³⁰²⁶ Međutim, brzo poslije porođaja žena se mogla vidjeti kako radi teške fizičke poslove, na „*svakojakoj hrani i na svakoj nepogodi*.” Smatralo se da je sve preče, samo majka i dijete nijesu ništa. Insistira se da se običaji ne sprovode na način kao do tada i da ženu poslije porođaja treba paziti više nego dijete, i da joj treba dati mira kako bi joj se tijelo vratilo na staru mjeru.³⁰²⁷ Jovan Vukmanović kasnije u literaturi navodi i takve primjere da kada se žena porađa, muškarci se iz kuće udaljuju, kako ne bi tome prisustvovali. I dalje je bio prisutan kult rađanja muške djece, pa se na jednom mjestu saopštava: „*I tigla na kući plaće, kad se rodi đevojka*”.³⁰²⁸ U ovome periodu dijete je moglo da se krsti kod kuće, a za prvo dijete kum bi bio vjenčani kum.³⁰²⁹

³⁰²⁰ Dušan D. Vuksan, *Bigamija u Crnoj Gori*, Zapisi, XVI, sveska 3, Cetinje, 1936, 183. „*Poznata je ona riječ Ljiljane, žene Gajove, kad je rekla: Svakome se jadu nadah, ma ne nadah ženit Gaja!*”

³⁰²¹ Dušan D. Vuksan, *Jedna rastava braka*, Zapisi, knjiga XVI, sveska 3, Cetinje, 1936, 189.

³⁰²² *Glas Crnogorca*, broj 33, 1886, Cetinje, 19. avgust 1886, 3. „*Ona kad vide da uteći ne može, prihvati jedan kamen u ruke, pa me dobro udari i uze mi nožić, te me i njim malo posječe. Odista jača je bila i izbila me bolje, nego li ja nju. (Ivana, šćer Petra Vukotina Pejakovića). Veliki Sud presudi da Ivana, za što je svoga domaćina Matana udarila, odstoji dvanaest dana tamnice, i to dok se dozna, kako je bilo između Matana i Ivane. Dvanaesti dan pušti Ivanu iz zatvora i Sud je pošlje, da sa Matom u zajednicu stoji. Ona ne šće nikako; a pri svemu tome Matan hoćaše je primiti za ženu, da Ivana šćaše.*”

³⁰²³ *Glas Crnogorca*, broj 7, 1889, Cetinje, 12. februar 1889, 4.

³⁰²⁴ Tihomir R. Đorđević, *Red pri ženidbi i udaji u našem narodu*, Zapisi, knjiga III, sveska 5, Cetinje, 1928, 265, 266.

³⁰²⁵ VL. Vlahović, *Čauš u našim svatovima, pokušaj objašnjenja nekih svadbenih običaja*, Zapisi, knjiga IX, sveska 3, Cetinje, 1931, 164.

³⁰²⁶ *Glas Crnogorca*, broj 16, 1880, Cetinje, 19. april 1880, 2.

³⁰²⁷ *Glas Crnogorca*, broj 16, 1880, Cetinje, 19. april 1880, 3.

³⁰²⁸ Jovan L. Vukmanović, *Vjerski i društveni običaji u Crmnici*, Zapisi, knjiga XIV, sveska 2, Cetinje, 1935, 92.

³⁰²⁹ Jovan L. Vukmanović, *Vjerski i društveni običaji u Crmnici*, 93.

Rad na vaspitanju naraštaja u Crnoj Gori shvatan je kao značajan činilac u životu crnogorskog čovjeka. Društvene promjene i ideje koje su dolazile spolja uslovljavale su i promjene gledanja na ciljeve vaspitanja djece. Razvoj djece u porodici zavisi u velikoj mjeri od uslova u kojima ona žive, a na njih je snažno djelovala i društvena sredina. U listu „Prosvjeta” izlazili su članci o edukaciji i vaspitanju omladine u porodicama. Ako je u familiji vladala nesloga, svađa, zavist, zloba, mržnja, pakost, kleveta, ogovaranje, onda je prirodno bilo da će i djeca, koja ovako nešto vide i čuju, postati pokvarena i nevaljala. Glavni krivci su za to njihovo nevaljalstvo mogli biti, prema autorima, samo roditelji. Bilo je roditelja koji su svojim primjerima vodili djecu u propast. Krajem vijeka nije bilo rijetko čuti da se u prisustvu djece govore sramotne i rđave riječi. Isto tako nije bila rijetkost vidjeti i čuti: psovku, svađu, laž, prevaru. Roditeljska je dužnost bila da uvijek i u svakoj prilici uče djecu lijepim primjerima, upućujući ih svemu onome, što je dobro i pošteno. Djeca o kojima su se roditelji starali i vodili računa o njihovom vaspitanju, nikad neće doći u situaciju da budu u bilo kakvim rđavim prilikama. Škola je roditeljima bila moćni i snažni pomoćnik u vaspitanju, jer i ona vaspitava, i njen zadatak osim pismenosti je bio i vaspitanje.³⁰³⁰

Često je u posljednjim decenijama XIX vijeka predmet rasprava bila i vaspitna funkcija ne samo škole već i roditelja. U centru pažnje porodičnog vaspitanja bila su pitanja dužnosti roditelja i djece u sferi porodičnog vaspitanja, karakternih osobina kod djece koje porodica treba da izgradi, o zadacima porodice u umnom, fizičkom, moralnom, radnom, estetskom i dr. vaspitanju.³⁰³¹ U raspravama o uslovima i stanju porodičnog vaspitanja ukazivano je na „slabosti i nedostatke zaostale crnogorske porodice, zbog čega ona nije bila u mogućnosti da cjelovitije izvrši svoju vaspitnu ulogu”.³⁰³² Davani su i prijedlozi u cilju poboljšanja vaspitne funkcije porodice.

Jedno od pitanja koje se moglo naći u štampi je iskorijenjivanje zablude koje se odnose na odgoj djece. Kritike su upućivane majkama koja odgajaju djecu u lošim higijenskim uslovima, više iz ljenosti nego siromaštva. Ukazivano je i na različite pristupe vaspitanju djece od strane roditelja. Tako je otac postavljao stroge zahtjeve, dok je majka pretjerivala u nježnostima. Uz kritike, često su išli i savjeti i praktična uputstva kako djecu negovati u periodu dojenja, oblačenja i dr. Prije svega, pošlo se od načina na koji se povijaju djeca, i da li djecu treba stezati u povelju.

³⁰³⁰ *Prosvjeta*, jul, 1900, Cetinje, 377–384, *Govor na roditeljskom skupu u cetinjskoj osnovnoj školi, govorio N. Leković, učitelj*.

³⁰³¹ *Prosvjeta*, sv. III, IV, 1901, Cetinje, 149–157. Risto Popović, *O dužnosti roditelja i djece*. *Prosvjeta*, sv. IX, 1901, Cetinje, 499–507. Lj. A. B. *U čemu treba da roditelji vaspitavaju svoju djecu*.

³⁰³² *Prosvjeta*, sv. II, IV, 1896, Cetinje, 89–91. Luka Jovičević, *Nešto o domaćoj njezi i vaspitanju djece*.

Jedan od razloga povijanja je bio i da djeca ne dobiju krive noge. Navode se primjeri kako narod koji živi na jugu, ne povija svoju djecu, a ipak djeca nemaju krive noge.³⁰³³ Prema statističkim podacima koji se tiču umiranja, početkom posmatranog perioda, zapaža se da mala djeca više boluju i umiru ljeti, nego zimi.³⁰³⁴ Nije bilo dovoljno nahraniti dijete i obući ga. Na pojedinim roditeljskim skupovima je isticano da je došlo vrijeme da se dijete vaspitava, da mu je potrebna duševna hrana, da mu treba „*pripitomiti dušu barem toliko, da približno izgleda da je Božiji stvor.*”³⁰³⁵ Djeca su se radovala polasku u školu kako bi dobili novo obrazovanje.³⁰³⁶ Međutim, dešavalo se da u školi bude problema, pa su se pojedini učitelji tužili da imaju nevaljalu djecu. Trebalo je naći odgovornost, ko je kriv. Svakako su najveću krivicu snosili roditelji, bez obzira na to koliko učitelja držali i plaćali da mu dijete vaspitaju.³⁰³⁷ Takođe, donošene su naredbe uprave Opštine cetinjske, početkom 1891. godine, kojima se propisivalo da nijedno odraslo dijete ne smije tumarati besposleno po varoši. Trebalo je da roditelji odraslije djece istu šalju u školu, ili da ih namjeste gdje u službu ili zanat. Ukoliko roditelj nije znao kako će postupiti sa svojim djetetom, onda je trebalo da se obrati upravi Opštine cetinjske, gdje bi dobio nužna uputstva.³⁰³⁸

Đuro Špadijer, učitelj u cetinjskoj osnovnoj školi, govorio je na roditeljskom skupu 27. septembra 1894. godine o dužnostima roditelja spram svoje djece. On tu napominje da staranje roditelja o djeci počinje od rođenja, i da je skopčano da teškoćama, brigama i mukama. „*Kud će veće rane roditelju, no kad mu dijete: gladije, goluje, bosuje, boluje; kad ga gleda đe se muči – bi mu pomogao, a ne umije, ili ne može.*” On smatra kako je prva dužnost svakom roditelju, da djetetu dâ najveće blago „*koje od mrtvog stvara živog; od roba gazdu; od nijemog, čovjeka koji govori; od gluhog, čovjeka koji čuje i razumije; od sakatog radnika sa rukama.*” Ovo najveće blago donosi se iz škole.³⁰³⁹ Tamo gdje nije bilo poslušnosti, nije bilo ni reda, a „*ako nered ovlada u kući, onda će i u selu, plemenu, nahiji.*” Šta se moglo očekivati od djeteta, ako je nevaljalo vaspitano, „*kakav će biti poslje od njega građanin, ili sveštenik, učitelj, otac, sudija, vojnik i drugo?!*”³⁰⁴⁰ Špadijer dalje ističe da je među prvim dužnostima u vaspitanju, pripadalo majkama

³⁰³³ *Glas Crnogorca*, broj 7, 1880, Cetinje, 16. februar 1880, 2. *Prosvjeta*, sv. VI, 1901, Cetinje, 291–293. Nikifor Simonović, *O domaćoj njezi i vaspitanju djece*.

³⁰³⁴ *Glas Crnogorca*, broj 10, 1880, Cetinje, 8. mart 1880, 2.

³⁰³⁵ *Prosvjeta*, februar, 1901, Cetinje, 104.

³⁰³⁶ *Glas Crnogorca*, broj 42, 1882, Cetinje, 10. oktobar 1882, 3.

³⁰³⁷ *Glas Crnogorca*, broj 42, 1888, Cetinje, 16. oktobar 1888, 4.

³⁰³⁸ *Glas Crnogorca*, broj 7, 1891, Cetinje, 9. februar 1891, 4.

³⁰³⁹ *Glas Crnogorca*, broj 1, 1895, Cetinje, 1. januar 1895, 2.

³⁰⁴⁰ *Glas Crnogorca*, broj 1, 1895, Cetinje, 1. januar 1895, 3.

da uče svoje kćeri: izdržljivosti, te da mogu živjeti, kako im sudba odredi. Žensku djecu trebalo je navikavati, da vode upravu sa kućom, domaćim poslovima, djecom.³⁰⁴¹ Filip Pejović, učitelj, smatrao je da djevojčice već poslije sedme godine treba početi učiti onome što ih čeka i kakav će im biti poziv u životu. Djevojčica je trebala da počne raditi i za kuću. Ona može, dok je mala, da plete, šije za sebe, oca, majku i brata. Mogla je majci pomagati da pere, suši, dodaje robu.³⁰⁴²

Posebno je ukazivano na činjenicu da se djeca u velikom broju porodica slabo hrane, odijevaju, obuvaju i da su u vaspitanju prepuštena sama sebi zbog zauzetosti roditelja radom ili nemarnošću, a neka su izložena i teškom fizičkom radu zbog siromaštva i oskudice u radnoj snazi u porodici. Tako su krajem vijeka u novinama zabilježeni i neki od slučajeva roditeljske nepažnje, posebno po selima. Zbog tih slučajeva, koji se dešavaju u djetinjstvu, moglo se vidjeti „*mnogo kljastijeh, slijepijeh, sakatijeh, ćoravijeh, guravijeh, pečenijeh po licu ili kudije drugo.*“³⁰⁴³ Osim toga, bilo je slučajeva da roditelji uče svoju djecu na rakiju, vino, čaj, crnu kafu i duvan, kao i na druga špirituozna i otrovna pića.³⁰⁴⁴ Djeca su se međusobno pazila. Odnosi među braćom najbolje se ogledaju u izrekama „*teško bratu bez brata*” i „*nema brata što ne rodi majka*”. Sa druge strane, odnos između braće i sestara, posebno sestrinske ljubavi prema bratu bio je opšte poznat.³⁰⁴⁵ Dječaci su od desete godine mogli da nose oružje, dok ga djevojčice nijesu nosile.³⁰⁴⁶ Djeca od 12. do 15. godina pomagala su u obradi zemlje, oranju ralicom, dok su im majke i sestre pomagale. Još iz ranijeg perioda, za vrijeme ratova žene su radile poslove muškaraca. One su, na primjer, sadile duvan i drugu zelen, kukuruze okopavale, sijeno kupile, stoku gledale, a mnoge i zemlju orale.³⁰⁴⁷ Roditelji nijesu dopuštali odraslim djevojkama da idu u crkvu, nego im je izlazak iz kuće bio najstrože zabranjen.³⁰⁴⁸

Da bi se u svemu navedenom uspjelo bilo je neophodno poklanjati više pažnje opštem i pedagoškom obrazovanju roditelja. Takođe, ukazivano je na značaj opismenjavanja i obrazovanja majki. Preporučivano je da se roditelji obrazuju putem seminara i kurseva.³⁰⁴⁹ Vidimo da je

³⁰⁴¹ *Glas Crnogorca*, broj 1, 1895, Cetinje, 5. januar 1895, 2.

³⁰⁴² *Prosvjeta*, maj, 1899, Cetinje, 233–236.

³⁰⁴³ *Onogošt*, broj 32, 1899, Nikšić, 31. decembar 1899, 3.

³⁰⁴⁴ *Onogošt*, broj 40, 1900, Nikšić, 5. oktobar 1900, 1.

³⁰⁴⁵ Nikola Škerović, *Crnogorka (Njen položaj u porodici i njeni poslovi)*, Zapisi, knjiga IV, sveska 5, Cetinje, 1929, 261.

³⁰⁴⁶ Vuk Stefanović Karadžić, *Crna Gora i Crnogorci*, Cetinje, 1975, 86.

³⁰⁴⁷ *Glas Crnogorca*, broj 20, 1880, Cetinje, 17. maj 1880, 3.

³⁰⁴⁸ DACG, MP, 1880, f. 14 dokument 455/9, *O vaspitanju i školskoj disciplini*.

³⁰⁴⁹ *Prosvjeta*, sv. VI, 1901, Cetinje, 291–293. Nikifor Simonović, *O domaćoj njezi i vaspitanju djece*.

poseban značaj davan domaćem vaspitanju i da se često po vaspitnoj funkciji izjednačavao sa školskim vaspitanjem. Posmatrajući porodicu kao značajan vaspitni faktor, bez obzira na njenu patrijarhalnost, smatralo se da ona može ostvariti više vaspitnih funkcija.

xx

Crnogorska porodica, kao suštinska institucija društva koja proizilazi iz prirode čovječije zajednice i same suštine čovjeka, sadrži razvojni potencijal za članove pojedinačne porodice, ali i za društvo u cjelini. Ona je imala veoma izraženu društveno-moralnu obojenost, involviranu u plemensko-bratstveničkim odnosima. Ranije je u crnogorskoj porodici pojedinac bio suštinski upućen na širu zajednicu, da bi sa razvojem društva ona bivala nezavisnija i samosvojnija u svakom pogledu. Crnogorska porodica XIX vijeka predstavljala je onu vrijednost bez koje se ne mogu shvatiti i objasniti složeni društveno-istorijski procesi toga doba.

Iako je poslije Berlinskog kongresa došlo do stvaranja institucija, određenog ekonomskog napretka, početka urbanizacije gradova, ipak, nijesu bile ostvarene sve pretpostavke za modernizacijski iskorak iz tradicionalnih društvenih struktura koje su trajale vjekovima. Proces urbanizacije donio je određenu socijalnu raznolikost u društvu, ipak, pokazalo se da se teško iskorjenjuju određeni patrijarhalni vrijedonosni sistemi. Takva podvojenost doprinijela je stvaranju modernizacijskih supstituta u mnogim segmentima društvenog života, a sa druge strane sporost transformacije društva u samom nukleusu – jezgru. Najdominantniji primjer za to može se naći u crnogorskoj porodici. Ako znamo da se model porodice izgrađuje prema sistemu društva u cjelini, onda se i kroz njega može vidjeti koliko je modernizacija zahvatila crnogorsko društvo.

3.7.2. Mjesto i uloga žene u Crnoj Gori u posljednjim decenijama XIX vijeka³⁰⁵⁰

Položaj žena u prošlosti i danas se bitno i u mnogim stvarima razlikuje. On je u prošlosti bio veoma težak. Većina ljudi je smatralo kako je ženi mjesto kod kuće. One su bile te koje su odgajale djecu. Na žene se svaljivala dvostruka dužnost: morala je odgojiti dijete i kao majka i kao

³⁰⁵⁰ Ovaj segment disertacije publikovan je u časopisu *Folia Linguistica et Litteraria* pod nazivom: Ivan Tepavčević, *Jedan pogled na položaj žena u Crnoj Gori u XIX i početkom XX vijeka*, *Folia Linguistica et Litteraria*, Filološki fakultet, Nikšić, br. 21, 2018, 237–249.

otac. Žene se nijesu pojavljivale niti na ulici, niti u društvu, a kamoli u politici. Bez obzira na to što su tokom istorije imale različite ideje o tome kako poboljšati položaj žena u društvu, te ideje nijesu nailazile na uspjeh. U velikom dijelu istorije žene nisu birale bračne drugove, već su ih birali roditelji. Ako gledamo i sa vjerske strane, položaj žena u zemljama islamskog kruga bio je dosta težak. Slobodno kretanje žena na ulici nije bilo sa zadovoljstvom viđeno. Zbog toga su se žene posebno oblačile kada bi išle ulicom i skrivale svaki djelić svoga tijela od muških pogleda. To su radile i pravoslavne i katoličke žene, posebno mlađe, za koje je bilo više opasnosti. Položaj žena postao je bolji nakon Prvog svjetskog rata. Moglo bi se reći i da im je rat pomogao da konačno steknu pravo glasa. S obzirom na to da je veliki broj muškaraca više godina proveo na bojištu, žene su preuzele mnoge muške poslove i zanimanja. Pokazalo se da i žene mogu jako dobro obavljati tzv. „*muške poslove*”. To je promijenilo način na koji su muškarci gledali žene. Zamrli su i mnogi glasovi poput onih da će žena zanemariti porodične poslove, ako će se baviti politikom. Vjekovima su žene bile potpuno izolovane iz javnog života, smatrane su nesposobnima za obavljanje bilo kakvih odgovornih funkcija ili težih poslova. Žene su bile predmeti, robovi, lutke u staklenim kućama. I žene su vjerovala da je to tako, da je to po božjem zakonu i da ne može biti drukčije. Ipak, postojalo je i postoji toliko žena koje su davale i daju svoj doprinos čovječanstvu da bi ono bilo bolje i srećnije, uspješnije. U nastojanju da poprave svoj položaj, žene su početkom XX vijeka sve više odbacivale tradicionalna shvatanja. Borile su se za svoja prava zahtijevajući da im se dodijeli pravo glasa. Istoriju su pisali muškarci, pa se čini da su najveći dio istorije i činili muškarci. Žene su, naravno, postojale, ali one nijesu bile prisutne u raznim tzv. „*muškim stvarima*”, odnosno, javnom životu. Bilo je nepojmljivo da bi jedna žena bilo šta drugo radila, nego se bavila kućnim poslovima kuvala, prala i čuvala djecu. Na sreću, do danas se to, ipak, promijenilo.³⁰⁵¹

U današnjem društvu rodna podjela je dio društvene strukture i utiče na razvoj društva i pojedinca. Predrasude o prirodi razlika između muškarca i žene ograničavaju individualni napredak svakoga. Ove predrasude se postavljaju kao društvene vrijednosti i dio su kulture i ekonomske tradicije. Ovakav poredak u kome nečiji pol određuje njegove ili njene društvene kvalitete, stoji na putu borbi za slobodno društvo. Istorija naroda koji su živjeli na prostoru današnje Crne Gore je izuzetno burna. O tim vremenima, ljudima i njihovom načinu života ostalo

³⁰⁵¹ O položaju žena u XIX vijeku vidjeti detaljnije u poglavlju *Nova žena*: Erik Hobsbaum, *Doba carstva 1875–1914*, Beograd, 2019, 237–268.

je dosta pisanih tragova. Informacije iz putopisa avanturista, svjetskih putnika i drugih govore o stidljivim pomenima žena – žena iz naroda. Istina, identifikovane su samo po ličnom imenu, ili imenu muža, a često samo prema geografskoj odrednici. Oni su predstavili tadašnju ženu kao heroinu i robinju, u isto vrijeme, kao majku i ratnicu, kao stub porodice. Ona je neubjedljiv spoj ljepotice na pijedestalu i žrtve. Stiče se utisak da žena prošlosti na ovim prostorima nema lik, bez obzira na to da li je riječ o njenoj romantizovanoj ili realnoj predstavi. Ona je neubjedljiv saputnik kroz istoriju, feminizirani ukras prohujalih vremena, sluga nametnute beznačajnosti. Stara Crna Gora je dugo zadržala mnoge patrijarhalne običaje. Uloga žene je bila drugačija i uglavnom se svodila na porodicu. U izuzetnim slučajevima njena uloga je prelazila porodične okvire, ali i tada se na ženu nije gledalo kao na biće ravnopravno sa muškarcem. Po ondašnjem običaju bila je obavezna da čuva čast i ugled bratstva i plemena, ali i ne da sveti svoju uvrijeđenu čast ili da vrši krvnu osvetu.³⁰⁵² Mnogi putopisci su ostavili zanimljiva zapažanja o Crnoj Gori i Crnogorkama. Za njih je crnogorska žena uvijek heroina, odana i vjerna, hrabra u datom trenutku i sposobna da zamijeni muškarca sa puškom u ruci, iako je po prirodi poslušna, podređena muškim glavama. Njena stasitost i ljepota brzo se gubila zbog životnih tegoba.³⁰⁵³ Jozef Holeček Crnogorku u vrijeme Veljeg rata opisuje kao „*crnooku ženu koja šije, veze, plete, tka, prede, nosi vodu, ide u mlin, ide za drva, čuva stoku, nosi teret*“ i koja uz sve to ostaje „*zdrava, svježja i rumena*.“³⁰⁵⁴ Jegor Kovaljevski, Rus koji je boravio u Crnoj Gori u vrijeme Njegoša, navodi da su žene u Crnoj Gori niskog rasta i često pogrbljene od nošenja teškog tereta.³⁰⁵⁵ Viljem Denton smatra da je težak način života imao uticaja na neprivlačan izgled crnogorskih žena. „*One su preplanule kože, i obično grubih crta lica zato što rano počinju da obavljaju teške poslove, što ih lišava mladalačke ljepote*.“³⁰⁵⁶ Gabrijel Frile i Jovan Vlahović smatraju da „*pod maskom rane zrelosti, tražite i naći ćete često ženu od dvadeset pet godina, na koji je teški rad ostavio pečat čudne osorne muškosti. Njen teški hod, izdužen korak, nagib stasa, čak držanje glave, skoro uvijek ponizno nagnute, sve kod nje odaje naviku na teške radove i dugo hodanje po planinama, pod teretom teškog*

³⁰⁵² Čuo sam da neko prijeti da će zauzeti Crnu Goru. Zdravo naše žene, nek svi mi poginemo, one neće dopustiti da naše stijene budu pregažene, jer one sestre... ćeri i majke junaka, junaka onijeh... ove za srebro i zlato, nego za obraz, (slobodu), Gospodara i vjeru. ” Pismo vojvode Marka Miljanova vojvodi Lazaru Sočici iz februara 1882. godine, Istoriski zapisi, knjiga XXVII, sveska 1–2, Titograd, 1970, 164.

³⁰⁵³ Đuzepe Markoti, *Crna Gora i njene žene*, Podgorica, 1997, 42.

³⁰⁵⁴ Jozef Holeček, *Crna Gora*, Podgorica, Cetinje, 1995, 36–37.

³⁰⁵⁵ Jegor Kovaljevski, *Crna Gora i slovenske zemlje*, Podgorica, 1999, 49–50.

³⁰⁵⁶ Viljem Denton, *Crna Gora, njen narod i njegova istorija*, Podgorica, 1996, 83.

bremena.”³⁰⁵⁷ Kaper 1875. godine piše da u „Crnoj Gori ima veoma malo lijepih starica, ali zato ima prilično mnogo lijepih i naočitih staraca.”³⁰⁵⁸ To pripisuje surovim uslovima života, koji su nepovoljno uticali na žene. Slično mišljenje ima i Hasert petnaestak godina kasnije.³⁰⁵⁹ Gopčević je primijetio da ženska ljepota i mladalačka svježina rano nestaju kada se udaju, „koža im postane gruba, crte lica gube od svoje mekote, ten od svoje svježine i sa 30 godina već djeluju staro i poružne.”³⁰⁶⁰ Rovinski koji je dugo boravio u Crnoj Gori krajem XIX i početkom XX vijeka i napisao voluminozna djela o zemlji, na više mjesta je ukazivao na težak položaj koji su imale žene. On ističe da poslije teških poslova, nema velike razlike u fizičkom izgledu između žene i muškarca. Navodi da žene imaju grubu boju glasa, čemu je uzrok težak život u planinama i stalno dozivanje stoke.³⁰⁶¹

Međutim, prilikom raznih proslava kada se narod okuplja, mnogi putopisci su očarani pojavom žena u Crnoj Gori. Evgenij Markov piše da su one „okićene srebrom i u dugoj karakterističnoj odjeći... sa somotskim žaketima i koretima, sa bijelim, zlatom optočenim gunjevima, sa lila, plavim i zelenim suknjama.”³⁰⁶² Markoti ističe da ženska nošnja djeluje „veličanstveno ukoliko je nosi žena lijepog držanja.”³⁰⁶³ Putopisci koji su opisivali muslimanske žene Crne Gore, izdvajaju karakterističnu crtu da su pokrivala lice šarenim maramama sa šarenim cvjetovima, i da se uz najveću volju nijesu mogli nazrijeti pokreti lica.³⁰⁶⁴

Kod Vuka Kadžića bilježimo da su „djevojke pletenicama obavijale glavu, a žene plele kosu u dvije pletenice koje su na dnu sastavljene i visile sprijed niz ramena.”³⁰⁶⁵ Kovaljevski opisuje i nakit i oružje koje Crnogorke nose. Oružje se sastojalo od jednog uskog o pojasa visećeg noža, a što se nakita tiče nose naušnice, đerdane, narukvice. Širok pojas je sav pokriven kamenjem, karneolima i oniksima.³⁰⁶⁶

³⁰⁵⁷ Gabrijel Frile, Jovan Vlahović, *Savremena Crna Gora*, Podgorica, 2001, 132–144.

³⁰⁵⁸ Sigfrid Kaper, *O Crnoj Gori*, Podgorica, 1999, 46–47.

³⁰⁵⁹ Kurt Hasert, *Crna Gora*, Tom I, Podgorica, 1995, 40–41.

³⁰⁶⁰ Spiridon Gopčević, *Crna Gora i Crnogorci*, Podgorica, 2008, 96.

³⁰⁶¹ Pavle Rovinski Apolonovič, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, Tom I–IV, Cetinje, 1993, 213, 216.

³⁰⁶² Evgenij Markov, *Putovanje po Srbiji i Crnoj Gori – putne bilješke*, Podgorica, 1995, 362–363.

³⁰⁶³ Đuzepe Markoti, *Crna Gora i njene žene*, Podgorica, 1997, 42.

³⁰⁶⁴ Ludvig Kuba, *U Crnoj Gori*, Podgorica, 1996, 153; Kurt Hasert, *Crna Gora*, Tom I, Podgorica, 1995, 298; Hugo Grote, *Kroz Crnu Goru i Albaniju. Etnologija, političke prilike i privreda zapadnog Balkanskog poluostrva*, Podgorica, 2006, 79; Jan Jozef Svatek, *Crna Gora i Skadar*, Podgorica, 2000, 121.

³⁰⁶⁵ Vuk Karadžić, *Crna Gora i Crnogorci*, Lajpcig, 1836, 52.

³⁰⁶⁶ Jegor Kovaljevski, *Crna Gora i slovenske zemlje*, Podgorica, 1999, 25.

Sa osjećanjem postideenosti, tuge i neuspjeha primale su porodice u Crnoj Gori vijest o rođenju ženskog djeteta. „*Kad žena donese na svijet kćer, muž, rodbina, konačno svi su zbog toga veoma žalosni*“ ističe Alfred Bulonj. A ako rodi sina „*tada radost ozari sva lica: pa rodio se još jedan branilac domovine.*“³⁰⁶⁷ „*Muško dijete uvijek nazivaju izrazom dijete ili šta više ukrasnim epitetom đetić, dotle će za žensko dijete redovno reći samo đevojka*“ ističe Erdeljanović.³⁰⁶⁸ Rovinski navodi da su djevojčice kada su bile još male, šišali do glave, kao i dječake. Od sedme do desete godine puštaju kosu.³⁰⁶⁹ Majke su se starale da izgled njihovih djevojčica bude uredan, da im kosa bude očešljana, i da najljepšu odjeću nose kad idu na pazar, crkvu, svadbu, slavu. Još kao djevojčica, pomaže majci radeći ponešto po kući i pazeći mlađu braću i sestre. Sestra brata smatra svojim zaštitnikom, brine se o njemu. Frile i Vlahović napominju da „*još kao dijete, vidjećete je mršavu i blijedu, kako silazi niz planinu, savijajući se pod naramkom suvih drva za koga će dobiti nekoliko krajcera.*“³⁰⁷⁰ O vaspitanju djevojčica više se staraju majke nego očevi. Majke ih uče da šiju, pletu, vezu. Djevojčice poslije desete godine počinju da izbjegavaju društvo i igru sa muškarcima.

Dešavali su se slučajevi ubistava zbog pronošenja glasina o sramoćenju sestara.³⁰⁷¹ Interesantno je pomenuti Frilovo zapažanje da sedamdesetih godina XIX vijeka u Crnoj Gori udvaranje uopšte ne postoji, jer bi moglo biti pogrešno protumačeno.³⁰⁷² Valtazar Bogišić u svojoj *Anketi* navodi da ako bi neko skinuo kapu s glave djevojci, to se držalo za uvredu, a velike svađe bilo je zbog toga i među muškarcima.³⁰⁷³ Kod Kube bilježimo da i obrazovanije Crnogorke (primjer učiteljice iz Kolašina), krajem XIX vijeka, nijesu htjele da popiju kafu sa njim, već je čekala da on sa pratnjom ispije kafu, pa tek ona.³⁰⁷⁴

Koje su bile „*mane*“ u ponašanju djevojaka početkom XX vijeka? Andrija Jovičević detaljno obrazlaže „*kad po sjednika i kola trče, kad igru s momcima traže; kad mnogo i često bez posla po pazaru idu; kad se tajno s momcima sastaju i s njima igraju i smiju; kad se drmaju i šale;*

³⁰⁶⁷ Alfred Bulonj, *Crna Gora, zemlja i stanovništvo*, Podgorica, 2002, 80.

³⁰⁶⁸ Jovan Erdeljanović, *Kući, Bratonožići, Piperi*, Podgorica, 1997, 170.

³⁰⁶⁹ Pavle Rovinski Apolonović, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, Tom I–IV, Cetinje, 1993, 357.

³⁰⁷⁰ Gabrijel Frile, Jovan Vlahović, *Savremena Crna Gora*, Podgorica, 2001, 144.

³⁰⁷¹ Borovski, Stanislav, *Nekoliko presuda Crnogorskog i Brdskog Praviteljstvujušćeg Senata*, Pravni zbornik, 1939, 142–143.

³⁰⁷² Gabrijel Frile, Jovan Vlahović, *Savremena Crna Gora*, Podgorica, 2001, 144.

³⁰⁷³ Valtazar Bogišić, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji (anketa iz 1873 godine)*, Knjiga 2, Titograd, 1984, 323.

³⁰⁷⁴ Ludvig Kuba, *U Crnoj Gori*, Podgorica, 1996, 336.

...kad govore sramne riječi; kad se igraju sramnijeh igara; kad rade, da se dopadnu, pa za to se nameću kome; kad se glade i mažu da budu ljepše; kad govoreći premudruju”³⁰⁷⁵ U „Protokolu molbenicah” nalazimo interesantne slučajeve gdje su čak i roditelji uvrijeđenih djevojaka spremni da oproste uvredu i kaznu zatvora. S druge strane, knjaz Nikola odgovara da bi, samo kad bi djevojke došle, drugi niko, kazna bila oproštena.

Jedno od temeljnih prava žena je izboreno u XIX vijeku, pravo na slobodan izbor muža. Birajući muža po svojoj volji, žena se protivila patrijarhalnom pravu bratstva da se o svemu pita. Otmice žena su bile česte do XVIII vijeka, u XIX ta pojava se rjeđe sreća. Ove pojave su vrijeđale čast i interes muškaraca, izazivale česte obračune. Vuk Karadžić piše o otmicama djevojaka u vrijeme Njegoša i ističe da kada se djevojka nađe u rukama otmičara, onda je oni neće ostaviti, makar svi izginuli.³⁰⁷⁶ U Crnoj Gori tokom XIX vijeka, ali i početkom XX bilo je uvjerenje da djevojka pripada svome bratstvu, i da ono ima prava da njome raspolaže po svojoj volji. Ako bi se djevojka udala bez njihovog pristanka, to je tretirano kao otimanje njihove imovine.³⁰⁷⁷ Za vrijeme Petra I Petrovića Njegoša ovo je bilo definisano 11. članom *Zakonika opšteg crnogorskog i brdskog*, koji je propisivao oštre kazne za muškarca koji bi uzeo ženu iza živa muža. Sa druge strane, vjeridba i udaja maloljetnjih i nezrelih djevojčica je redovna pojava.³⁰⁷⁸ Sklapanje ovakvih brakova služi povezivanju zajednica, na način što se povećanja njihova moć i mogućnost otpora prema jačim zajednicama. Bilo je primjera u prvoj polovini XIX vijeka otpora ovakvim tradicionalnim normama, kada djevojke nijesu htjele da se udaju za svoje „sude” muževe. Već sredinom XIX vijeka zakon garantuje ženama pravo da slobodno biraju svoje muževe. *Danilov Zakonik* iz 1855. godine takođe zabranjuje brak između djece. U vrijeme knjaza i kralja Nikole pojačavaju se prava žena za slobodnim izborom muškarca, a to već garantuje i *Krivični zakonik* iz 1906. godine i *Ustav pravoslavne konsistorije* iz 1904. godine.³⁰⁷⁹

Zahvaljujući raznim svjedočanstvima putopisaca koji su boravili u Crnoj Gori, moguće je napraviti rekonstrukciju bračnih odnosa. Dosta njih govori o velikoj potčinjenosti žene mužu. Uvijek je iza leđa muškarca. Prema riječima Valtazara Bogišića, „pokorava mu se tako jako da je

³⁰⁷⁵ Andrija Jovičević, *Domaće njegovanje i vaspitanje djece*, Cetinje, 1901, 212.

³⁰⁷⁶ Vuk Stefanović Karadžić, *Crna Gora i Boka Kotorska*, Beograd, 1922, 40.

³⁰⁷⁷ Milorad Medaković, *Život i običaji Crnogoraca*, Novi Sad, 1860, 38. č.

³⁰⁷⁸ Jegor Kovaljevski, *Crna Gora i slovenske zemlje*, Podgorica, 1999, 33.

³⁰⁷⁹ Živko M. Andrijašević, *Crnogorska crkva 1852–1918*, Nikšić, 2008, 404.

skoro rob svojeg muža.”³⁰⁸⁰ Frile i Vlahović smatraju da žena u Crnoj Gori u svom ocu, bratu i mužu vidi najmoćnija bića kojima mora da se pokorava i da drhti pred njima.³⁰⁸¹ Isti autori naglašavaju da u javnosti nije dobro njihovo zajedničko pojavljivanje, da žena brzo prolazi pored muža, ako ga slučajno sretne negdje u putu. Rijetko se obraćaju jedno drugome u javnosti, a ako već moraju da to čine, obraćaju se u trećem licu, po riječima Frilea, Vlahovića, Karadžića.³⁰⁸²

U patrijarhalnom, dosta zatvorenom društvu, nije bilo mnogo mjesta za emocije. U svakodnevnom životu nema iskazivanja previše nježnosti, ljubavi, naklonosti. Žena u takvom sistemu ima određenu ulogu da rađa djecu, i da služi interesima patrijarhalne zajednice. Od žena u trudnoći očekivalo se da ni na koji način na sebe ne privlače pažnju, da rade. Po navođenju Rovinskog „*trudnica nastoji da se ne pojavljuje pred strancima, a i pred svojima se stidi.*”³⁰⁸³ Žene su se često porađale van kuće, uz pomoć rođaka ili iskusnijih žena. Prve babice se spominju u Njegoševo vrijeme,³⁰⁸⁴ a ljekari počinju da pomažu ženama u posljednje tri decenije XIX vijeka.³⁰⁸⁵ Ali ovo se odnosilo na mali broj žena, dok se i dalje ogromna većina, čak i početkom XX vijeka, porađala kao i vjekovima unazad. Ono što su stranci zapazili je predugo dojenje, čak do četvrte ili pete godine.³⁰⁸⁶ Mnoga dokumenta s kraja XIX i početka XX vijeka govore o raznim kritikama majkama zbog pretjeranog utezanja djece prilikom povijanja, dugog dojenja, utopljavanja u kolijevkama.³⁰⁸⁷ Holeček ističe da je nesporno da crnogorska majka voli svoje dijete kao i svaka druga majka, posebno ako je muško, ali se ne mazi s njim. Jedan od važnih vaspitnih ciljeva majke prema dječacima je usadivanje rodoljublja, a prema djevojčicama davanje onih vrijednosti koje definišu njenu žensku patrijarhalnu ulogu.³⁰⁸⁸ Blizak odnos majke prema sinu stranci često pripisuju činjenici da preko njega ona može biti prihvaćena u društvu i na taj način one mogu biti poštovane, voljene i slobodne, kako ističu neki istraživači.³⁰⁸⁹

³⁰⁸⁰ Valtazar Bogišić, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji (anketa iz 1873 godine)*, Knjiga 2, Titograd, 1984, 53–54.

³⁰⁸¹ Gabrijel Frile, Jovan Vlahović, *Savremena Crna Gora*, Podgorica, 2001, 136.

³⁰⁸² Gabrijel Frile, Jovan Vlahović, *Savremena Crna Gora*, 138; Vuk Karadžić, *Crna Gora i Crnogorci*, Lajpcig, 1836, 44.

³⁰⁸³ Pavle Rovinski Apolonovič, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, Tom I–IV, Cetinje, 1993, 207–208.

³⁰⁸⁴ Vasilije M. Kusovac, *Zdravstvena zaštita žena u Crnoj Gori*, Beograd, Nikšić, 1994, 121.

³⁰⁸⁵ Na Cetinje je u decembru 1873. stigao „*dr m S. Weiser, doktor medicine, hirurgije i specijalista za porodaje*”, koji je bio „*prvi magistar porodiljstva u tadašnjoj Crnoj Gori*” (Vasilije M. Kusovac, *Zdravstvena zaštita žena u Crnoj Gori*, Beograd, Nikšić, 1994, 124).

³⁰⁸⁶ Vuk Karadžić, *Crna Gora i Crnogorci*, Lajpcig, 1836, 46.

³⁰⁸⁷ Pavle Rovinski Apolonovič, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, Tom I–IV, Cetinje, 1993, 226–227, 233.

³⁰⁸⁸ Milorad Medaković, *Život i običaji Crnogoraca*, Novi Sad, 1860, 19–20.

³⁰⁸⁹ Gabrijel Frile, Jovan Vlahović, *Savremena Crna Gora*, Podgorica, 2001.

Brakovi bez djece su bili osuđeni na pritisak porodica, zajednice. Kao rješenje za ovakve situacije, osim razvoda braka, nametala se u XIX vijeku i mogućnost dvoženstva.³⁰⁹⁰ Krivičnim zakonom sa početka XX vijeka u članu 199. propisivala se zatvorska kazna u trajanju do 6 mjeseci ukoliko je muškarac pored zakonite žene imao u kući i „*milosnicu*.”³⁰⁹¹

Kuća je prije svega ženski prostor, gdje je žena provodila najviše vremena. Veliki broj neprimjetnih i „*banalnih*” ženskih poslova, koje su žene svakodnevno radile, ostao je nevidljiv za dokumenta. Medaković navodi poslove koje je žena obavljala svakodnevno. „*Ona gotovi, sprema po kući, šije, veze, plete, prede i tkaje. Ide na pazare i nosi teška bremena uz velike strane na leđima, ide na vodu, u mlin, u drva i za stokom. Sve to ona čini ali opet izgleda kao cvijet u licu.*”³⁰⁹²

Ženska radna snaga u XIX vijeku je eksploatisana. Nije bilo poslova koji su bili teški za ženu. U poljima su žene radile poslove zajedno sa muškarcima. Jedino su oranje i košenje bili rezervisani za muškarce. Razlog možda treba tražiti u tome što se ti poslovi obavljaju uspravno bez savijanja. Skoro svim putopiscima je bilo čudno što djevojke i žene same obrađuju zemlju, na leđima nose teška bremena i slično. Oni istovremeno nijesu razmatrali da se njihovi muževi i braća nalaze na turskoj granici kao stražari, prateći kretanje Turaka. Tako su crnogorske žene to radile ne iz nekog principa, već zbog nužde i siromaštva, koje ih je tjeralo na rad. Vodile su strogo računa o ugledu muža, pa mu nijesu dozvoljavale da radi one poslove koji su po strogoj podjeli rada pripadali ženama. Tako je žena vodila računa o domaćinstvu, vaspitavala djecu, pravila odjeću i obuću mužu i djeci i dodatno radila u polju i vinogradu.³⁰⁹³ Što se tiče trgovine, veliki promet robe obavljao se preko ženskih leđa.³⁰⁹⁴ Žene su na pazare donosile i prodavale gotovo sve, od raznih poljoprivrednih, zanatskih proizvoda, a s druge strane su donosile u svoja domaćinstva sve one artikle koji su im bili neophodni.

Na osnovu arhivske građe u pregledu trgovačkih radnji u gradovima u periodu 1880–1881. bilježi se učešće žena vlasnica trgovina (mehandžija za jela i pića, krčmi, gostionica, pivnica, trgovina, bojadžija i dr.): Nikšić od 75 radnji 5 je bilo u vlasništvu žena; Podgorica 129 – 2; Cetinje 53 – 18; Danilovgrad 28 – 6; Virpazar 22 – 5; Rijeka Crnojevića 50 – 13. Imena vlasnica zapisivana

³⁰⁹⁰ Vuksan Dušan, *Bigamija u Crnoj Gori*, Zapisi, knjiga XVI, sveska 3, 1936, 183.

³⁰⁹¹ Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakonici. 1796–1916. Pravni akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Zbornik dokumenata. Knjiga I–V. Podgorica, 1998, 92.

³⁰⁹² Milorad Medaković, *Život i običaji Crnogoraca*, Novi Sad, 1860, 22. 95.

³⁰⁹³ Bosiljka Čelebić, *Crnogorka kroz vjekove*, Podgorica, 2002,

³⁰⁹⁴ Viala de Somijer, *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru*, Cetinje, 1994, 252.

su često bez prezimena, sa imenom muža ili oca, po nekoj djelatnosti, odlici i sl.³⁰⁹⁵ Može se zaključiti na osnovu podataka da je primjetno znatno učešće žena u ugostiteljskoj i trgovačkoj djelatnosti u vremenu kada nije bilo uobičajeno da žena ima svoj posao.

Nakon Berlinskog kongresa sve do kraja XIX vijeka, rastao je broj izdatih dozvola za trgovinu, a bilježe se i slučajevi žena koje dobijaju dozvole za rad.³⁰⁹⁶ U Cetinju je bilo najviše žena vlasnica ugostiteljskih objekata, što je i razumljivo budući da je tada Cetinje bila prijestonica i administrativni centar kulturnog i privrednog života s kraja XIX vijeka.³⁰⁹⁷

Da se nastojalo uspostaviti načelo ravnopravnosti žena i muškaraca u trgovinskoj, ugostiteljskoj i zanatskoj djelatnosti svjedoče i odredbe zakona „Pravila Društva za potpomaganje trgovačke i zanatske djelatnosti u Crnoj Gori” iz 1903. i „Pravilnik o hanovima” iz 1905. godine. Čl. 6. kaže da „*član društva može biti svako pošteno lice, bez razlike pola i položaja*”, a čl. 18. da pravo na „*upražnjavanje hanske radnje*” mogu steći „*kako muška tako i ženska lica*”.³⁰⁹⁸ Pošto ekonomska nezavisnost uslovljava veću slobodu, onda time i lični život žene u crnogorskom patrijarhalnom društvu dobija drugačiju sliku u XIX vijeku.

Tek nakon pojave princeza Petrović na javnoj sceni, vrata ostaju odškrinuta za brojne žene po kojima će se prepoznavati vrijeme za nama. Dozvoljeno im je da se školuju tek 70-ih godina XIX vijeka, u vrijeme kada je osnovno školstvo bilo obavezno za dječake. U ratovima su bile ravnopravne sa muškarcima, ali ne i u uživanju mirnodopskih prava. Prosto je nevjerovatno da su se prvi feministički glasovi na ovom prostoru čuli početkom XX vijeka, a da su žene zakonom izjednačene sa muškarcima tek pola vijeka kasnije. Iz današnje perspektive reklo bi se da su žene

³⁰⁹⁵ DACG, MF, 1879–1881, f. 2, dok 160.

³⁰⁹⁶ Po godinama to izgleda: 1881. – od ukupnog broja izdatih trgovačkih dozvola 785 za žene je izdata 31; 1882. godine: 212 – 9; 1883. godine: 497 – 14; 1884. godine: 158 – 8; 1885. godine: 148 – 3; 1886. godine: 117 – 3; 1887. godine: 135 – 2; 1888. godine: 138 – 2; 1889. godine: 136 – 3; 1890. godine: 159 – 0; 1891. godine: 129 – 7; 1892. godine: 173 – 5; 1893. godine: 145 – 0; 1894. godine: 109 – 5; 1895. godine: 115 – 2; 1896. godine: 94 – 2; 1897. godine: 174 – 1; 1898. godine: 179 – 5; 1899. godine: 66 – 0; 1900. godine: 28 – 0; 1901. godine: 36 – 1; 1902. godine: 8 – 0; 1903. godine: 5 – 0. Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, Cetinje, 1958, 139–145. *Naredba ministarstva unutrašnjih djela o uređenju trgovačkih varoši (Ulcinj, Podgorica, Cetinje, Šavnik) i popisu dućana, krčmi, čitaonica i drugih trgovačkih objekata*, 5/17. januar 1881, Pavičević, Raspopović, *Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Knj. II, 379, 40. DACG, MF, f. prihodi, 1884–1900. Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, 262, Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, 144.

³⁰⁹⁷ Slavka Jovičević, *Prilog proučavanju učešća žena u privrednom životu Crne Gore krajem XIX i početkom XX vijeka*, Arhivski zapisi, god. XVII/2, Cetinje, 2010, 39–67.

³⁰⁹⁸ *Pravila Društva za potpomaganje trgovačke i zanatske djelatnosti u Crnoj Gori*, 23. maj / 5. jun, 1903. Branko Pavičević, Radoslav Raspopović, *Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Knj. II, 1998, 674–681. *Pravilnik o otvaranju i načinu korišćenja hanova*, 6/19. oktobar 1905. Branko Pavičević, Radoslav Raspopović, *Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Knj. II, 1998, 1032.

uglavnom na pozicijama formalne zakonske ravnopravnosti, osvojenim u okviru tekovina Drugog svjetskog rata.

U drugoj polovini XIX vijeka žene postaju i bolničarke i učiteljice,³⁰⁹⁹ profesije koje su vezane za brigu o drugima. Posljednje tri decenije XIX vijeka raste broj ženske djece koja idu u škole. Ali je i dalje njihov broj bio izuzetno mali u odnosu na dječake. Godine 1871. od 1.424 učenika 23 su bile učenice.³¹⁰⁰ Njihov broj raste do početka Prvog svjetskog rata, tako da se 1914. godine preko 15 posto učenica školuje u odnosu na ukupan broj djece u školama. Podaci iz 1909. godine pokazuju da je u Crnoj Gori oko 5 posto pismenih žena. Taj broj je veći u gradovima, tako da se kreće do 25 posto, odnosno svaka četvrta žena u gradu je bila pismena.³¹⁰¹ Žene su prije više od 100 godina bile manje plaćane za isti posao koji su obavljale zajedno sa muškarcima.³¹⁰²

Najveći ženski prestup tokom XIX vijeka u običajnom pravu i zakonodavstvu bila je preljuba. Kao specifična kazna za preljubu bilo je kidanje nosa, a u slučaju da muž zatekne ljubavnika i ubistvo oboje.³¹⁰³ Kidanje nosa se praktikovalo u XIX, ali i početkom XX vijeka. Zašto je preljuba bila okarakterisana kao najteži prestup za ženu? Zato što je ona time uskraćivala svom mužu suvereno pravo da raspolaže njenim tijelom, i samim tim rušila temelje patrijarhata. Članom 196. *Krivičnog zakonika* za preljubu se predviđala zatvorska kazna u trajanju od dvije godine i za muškarca i za ženu.³¹⁰⁴ S druge strane, kroz dokumenta se pojavljuju žene kao počinioци najtežeg krivičnog djela, tj. ubistva. Najčešće žrtve žena bili su njihovi muževi. Jedan od mogućih motiva je bilo nasilje koje su muževi sprovodili nad njima. Do sredine XIX vijeka kazna za ubistvo muža je bilo kamenovanje do smrti, a u drugoj polovini XIX vijeka dosuđivana je smrtna kazna.³¹⁰⁵ Primjećujemo da žena nije mogla biti ubijena iz puške, jer je strijeljanje bilo „*rezervisano*” samo za onoga ko pušku nosi i puškom se brani.³¹⁰⁶ Zabilježeni su slučajevi vješanja kao načina izvršenja

³⁰⁹⁹ Prva učiteljica je bila Jelena Vicković, Kotoranka, koja je zajedno sa svojim mužem došla na Cetinje 1872. godine (Pavle Rovinski Apolonovič, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, Tom I–IV, Cetinje, 1993, 210; Simo Matavulj, *Bilješke jednog pisca*, 1975, 88). Bolničarke su se u Crnoj Gori zvali „nudilje” i jasno je opisan njihov položaj u Zborniku pravila, propisa i naredaba u sanitetskoj struci Knjaževine Crne Gore iz 1891. godine. „*Nihova dužnost je bila da bonike peru, umivaju, češljaju, svlače i preoblače, postelju pretresaju i namještaju, hranu i vodu prinose, ljekove davaju...*”

³¹⁰⁰ *Crnogorac*, 6. mart 1871.

³¹⁰¹ Pavle Rovinski Apolonovič, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, Tom I–IV, Cetinje, 1993, 249–256.

³¹⁰² Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakonici. 1796–1916. Pravni akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Zbornik dokumenata, Knjiga I–V, Podgorica, 1998, 631.

³¹⁰³ Milorad Medaković, *Život i običaji Crnogoraca*, Novi Sad, 1860, 127.

³¹⁰⁴ Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakonici. 1796–1916. Pravni akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Zbornik dokumenata, Knjiga I–V, Podgorica, 1998, 91.

³¹⁰⁵ Viljem Denton, *Crna Gora, njen narod i njegova istorija*, Podgorica, 1996, 95.

³¹⁰⁶ *Glas Crnogorca*, 20. maj, 1886, 4.

kazne.³¹⁰⁷ Početkom XX vijeka žene su izjednačene u načinu izvršenja smrtne kazne kao i muškarci.³¹⁰⁸ Kazna za izazivanje pobačaja prvi put u Crnoj Gori je propisana 1884. godine i namjerni pobačaj djeteta se izjednačava sa ubistvom. Kasniji zakoni ublažuju kazne. Interesantno je pomena da prilikom svjedočenja žene pred sudom, njena zakletva se nije računala za ravnopravnu muškoj, već se moralo zajedno sa njom zakleti od 5 do 11 muškaraca, da bi njeno svjedočenje bilo istinito.³¹⁰⁹

U dokumentima se navodi da ženu ne smije niko da bije osim njenog muža, kome se na taj način daje pravo da vrši nasilje nad ženom.³¹¹⁰ U drugoj polovini XIX vijeka država se angažuje na zaštiti žena od pretjeranog nasilja. Što se tiče brakorazvodnih parnica, Valtazar Bogišić navodi da je popovo rješenje uvijek išlo na stranu muževljevu.³¹¹¹ U *Anketi* iz 1873. godine se konstatuje da djeca prilikom razvoda ostaju kod oca.³¹¹² Razlozi muževa za razvod su najčešće bili fizička odbojnost prema svojim ženama, a ženski razlozi su bili loše ponašanje muža prema njoj. Crkva je na neki način stajala na stranu muža, jer je od žene tražila dokaze o lošem ophođenju prema njoj, i išla u pravcu pomirenja. U slučaju da žena ne pristane na te uslove, zabranjivan joj je drugi brak. Primjećujemo da je u periodu od 1880. do 1904. godine u Crnoj Gori razvedeno 486 brakova.³¹¹³ Na primjer, prema Naredbi o raspuštenicama i njihovom vladanju na javnim mjestima iz 1879. godine, bilo im je zabranjeno kretanje na javnim mjestima. U slučaju nepoštovanja ove odluke, slijedila je „toljaga”.³¹¹⁴ Imovina stečena u braku smatralo se da pripada mužu. Ona je imala svoju vlastitu pokretnu imovinu, a to su bile lične stvari i roba koju je donijela u miraz.³¹¹⁵ Udovice su imale pravo na doživotno uživanje imovine svoga muža. Borba žena da posjeduju imovinu u XIX i početkom XX vijeka bila je svedena na pravo da ima svoje lične stvari, a svako drugo pravo je zadiralo u tadašnji patrijarhalni poredak.

Krajem XIX vijeka društvo u Crnoj Gori je u fazi odmakle diferencijale. Privatna svojina i malobrojna porodica odnose prevagu. Imovina pojedinaca i njegova zaštita je načelo koje se ne

³¹⁰⁷ *Glas Crnogorca*, 9. januar 1910, 3.

³¹⁰⁸ *Glas Crnogorca*, 9. januar 1910, 3.

³¹⁰⁹ Bogišić, Valtazar, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, Knjiga 4. Beograd – Podgorica, 1999, 305.

³¹¹⁰ Milorad Medaković, *Život i običaji Crnogoraca*, Novi Sad, 1860, 23.

³¹¹¹ Valtazar Bogišić, *Pravni običaji u Slovena*, Zagreb, 1867, 70.

³¹¹² Valtazar Bogišić, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji (anketa iz 1873 godine)*, Knjiga 2, Titograd, 1984, 322.

³¹¹³ Nikola Marković, *Brak u Crnoj Gori do 1904. godine*, Cetinje, 1973, 120.

³¹¹⁴ Nikola P. Rajković, *Isprave crnogorskih sudova (1879–1899)*, Podgorica, 1998, 141.

³¹¹⁵ Valtazar Bogišić, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji (anketa iz 1873 godine)*, Knjiga 2, Titograd, 1984, 54–55.

dovodi u pitanje. Žena je potpuno slobodna da u svom testamentu ostavi imovinu kome ona hoće.³¹¹⁶ Što se tiče socijalne prohodnosti, žene su mogle preko udaje da ostvare viši društveni status, ukoliko bi se vjenčale za bogatijeg i materijalno obezbijedenog supruga, a uz to i nekoga ko je imao društvenu moć.³¹¹⁷ Što se tiče patrijarhalnog nasleđa, ono je ženu vidjelo u ulozi majke, domaćice i radne snage. Izlazak iz bilo koje od ovih uloga nailazio je na otpor i žena je morala sa tim da računa.³¹¹⁸ „Glas Crnogorca” donosi određene statističke podatke koje se odnose na žene i njihove profesije.³¹¹⁹ Žene u Crnoj Gori mogle su se uključiti u više slojeve na dva načina: putem pripadnosti tradicionalnoj eliti, da li preko rođenja ili udaje; i putem školovanja, na način da su sticale zanimanje i pripadnost nekoj društvenoj eliti.³¹²⁰ Žene su prvo sticale neka opšta znanja, a kasnije i stručna i visoka. U državnoj službi najčešće su se zapošljavale kao učiteljice.³¹²¹ Frile i Vlahović navode da je nekoliko godina prije nego što su oni posjetili Crnu Goru sedamdesetih godina, nijedna žena nije znala da čita i piše.³¹²² Simo Popović primjećuje da su u početku kada je on došao na Cetinje, žene izlazile iz kuća samo poslom. Senatske i činovničke žene teško bi se vidjele sa svojim muževima. Samo je Knjaz ponekad šetao sa Milenom kroz varoš.³¹²³ Razni imovinski bračni sporovi u drugoj polovini XIX vijeka govore o diferencijaciji društva, kao i o ustanovljavanju modernog bračnog prava. Na jednoj strani tradicionalni načini mišljenja, a na drugoj moderniji raslojavaju društvo.³¹²⁴ Kako ističe Petar Stojanović, sve do udaje djevojke su imale pravo da koriste zajedničku imovinu i da imaju pravo na stanovanje, ishranu, odijelo. Nakon udaje to pravo se gubilo u rodu, ali se sticalo u domu. Ako bi prinudili djevojku na brak, bez obzira na to da li su osobe sa njom bile krvno povezane, kažnjavane su zatvorom. Brak koji bi se tako usvojio, bio bi razveden. Posljednjih godina XIX vijeka postoji ideja o zajedničkom učešću muža

³¹¹⁶ Petar Stojanović, *Neki aspekti nasljedno-pravnih odnosa u Crnoj Gori u XIX i na početku XX vijeka*, Istorijski zapisi, knjiga XXVII, sveska 3–4, Titograd, 1970, 243.

³¹¹⁷ Ljubinka Trgovčević, *Žene kao deo elite u Srbiji u 19 veku – otvaranje pitanja*, u: *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Beograd, 1994, 262.

³¹¹⁸ Ljubinka Trgovčević, *Žene kao deo elite u Srbiji u 19 veku – otvaranje pitanja*, 265.

³¹¹⁹ *Glas Crnogorca*, broj 12, 1889, Cetinje, 19. marta 1889, 4. „U Americi ima najviše ženskih liječnika. U Sjedinjenim Državama, ima ih do 2000, među njima 100 profesora; za tim u Rusiji, gdje su se ženski liječnici osobito odlikovali u rusko-turskom ratu. Posebnih velikih škola medicinskih za ženskinje ima u Londonu, Njujorku i Filadelfiji. U Jevropi se dozvoljava sada učenje medicine u: Francuskoj, Engleskoj, Italiji, Švajcarskoj, Španiji, Švedskoj i Norveškoj; a nije dozvoljeno u Rusiji, Austriji i Njemačkoj.”

³¹²⁰ Ljubinka Trgovčević, *Žene kao deo elite u Srbiji u 19 veku – otvaranje pitanja*, 252.

³¹²¹ Ljubinka Trgovčević, *Žene kao deo elite u Srbiji u 19 veku – otvaranje pitanja*, 259.

³¹²² Gabriel Frile, Jovan Vlahović, *Savremena Crna Gora*, Podgorica, 2011, 139.

³¹²³ Vojvoda Simo Popović, *Memoari*, Cetinje, Podgorica, 1995, 50.

³¹²⁴ Petar Stojanović, *Imovinsko-pravni položaj crnogorske žene u braku*, Istorijski zapisi, godina XXVIII, knjiga XXXII, sveska 1, Titograd, 1975, 115.

i žene u troškovima bračne zajednice. Testament je popravljao položaj žene u nasljednom pravu, tako da je žena u njima postepeno uvođena u krug nasljednika. Kćerka ni unuka ostaviočeva nijesu ga mogli naslijediti sve i da nijesu imale braće ili njihovog muškog potomstva. U drugim slučajevima ako je otac imao sestre, kćerke bi naslijedile dvije trećine očinstva, a sestre jednu trećinu. Isto tako ostavštinu svoga sina ili kćeri naslijedila bi njihova majka, ako oni nijesu imali nasljednika.³¹²⁵ Henrih Angel saopštava da mu je prilikom boravka u Crnoj Gori 1893. godini, ministar vojni pričao da je više od 60 žena zaslužilo invalidsku podršku tokom rata.³¹²⁶

Poslije ubistva roditelja, uzimalo se da je najteže ubistvo svoga muža ili svoje žene. U Crnoj Gori nema drugog načina smrtne kazne do strijeljanja. „*A Crnogorcu je zazorno dići oružje na ženu.*” U jednom slučaju iz 1886. godine zbog ubistva svog bračnog partnera žena je osuđena na progonstvo.³¹²⁷ Crnogorci kažu: „*i žena može iza busije čovjeka ubiti*”.³¹²⁸ U Crnoj Gori se kazna batinjanja primjenjivali i na ženama isto kao na muškarcima. Prema članu 73 *Zakonika* knjaza Danila žena je mogla biti osuđena na smrtnu kaznu, ali ne strijeljanjem, već vješanjem.³¹²⁹ *Opšti imovinski zakonik* iz 1888. godine je proklamovao ličnu i imovinsku jednakost muškaraca i žena. U slučaju prevare od strane supruga, žena je imala pravo da traži razvod braka, kao i u obrnutom slučaju. Prema članu 42 *Zakona o vanbračnoj djeci* iz 1894. godine strani koja je prevarila, bilo je zabranjeno da stupi u drugi brak.³¹³⁰ Za zaključenje braka za muškarce je bila propisana granica od 17, a za djevojke od 15 godina. Žena sve do druge polovine XIX vijeka nije mogla biti svjedok prilikom suđenja, ili kum prilikom vjenčanja. Njene interese do tada pred sudom je zastupao muž.³¹³¹ Javnost u zemlji je bila obaviještena o prijedlozima da se ženama da pravo glasa u Engleskoj. Rezultat glasanja je 175 glasova protiv i 152 glasa za prijedlog. „*Ovo svjedoči da samo još jedan juriš – pa će žene odnijeti pobjede.*”³¹³² Modernizacijskim tokovima i emancipaciji žena nabolje su doprinosile i vaspitanice u Đevojačkom institutu na način da su svojim ponašanjem i znanjem izvršile uticaj na okolinu u kojoj su se nalazile.³¹³³ Kada je izvođena

³¹²⁵ Petar Stojanović, *Lični subjektivitet crnogorske žene u XVIII, XIX i u početku XX vijeka*, Istorijski zapisi, knjiga XXXI, sveska 3–4, Titograd, 1974, 110, 213, 224, 225, 232.

³¹²⁶ Henrik Angell, *Simovi crnih planina*, Nikšić, 2007, 118.

³¹²⁷ *Glas Crnogorca*, broj 20, 1886, Cetinje, 20. maj 1886, 4.

³¹²⁸ *Onogošt*, broj 7, 1899, Nikšić, 24. jun 1899, 3.

³¹²⁹ Pavel Apolonovič Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti – Etnografija*, Cetinje, 1994, 170.

³¹³⁰ Petar Stojanović, *Lični subjektivitet crnogorske žene u XVIII, XIX i u početku XX vijeka*, 235.

³¹³¹ Petar Stojanović, *Lični subjektivitet crnogorske žene u XVIII, XIX i u početku XX vijeka*, 236.

³¹³² *Glas Crnogorca*, broj 21, 1892, Cetinje, 23. maj 1892, 4.

³¹³³ Dušan J. Martinović *Portreti V*, Cetinje, 1995, 66.

pozorišna predstava „Balkanska carica” početkom 1884. godine glavne ženske uloge igrala je učenica Đevojačkog instituta Sofija Popović. Učenica Đevojačkog instituta Gorde Vukotić odigrala je ulogu Anđelije u tragediji Maksim Crnojević. Supruga Jovana Pavlovića, Mila, odigrala je glavnu žensku ulogu u djelu knjaza Nikola, koji joj je zbog toga poklonio ključ grada Žabljaka.

3134

U početku posmatranog perioda bilježe se i tekstovi o ženama i rađanju djece. Smatra se da su rađanje i babine prema običajima „*utuk i ženi i porodu joj.*”³¹³⁵ Za Crnogorke Ivanković smatra da im ne trebaju doktori, babice, dojkinje i francuske bone, jer „*pravoj, prostoj Crnogorki ništa od toga potrebito nije*”, kao što je zapadnjačka prosvjeta uvela već po modi.³¹³⁶ U tekstovima se navodi da žene imaju trostruki zadatak, odnosno da treba da rađaju, da „*odgoji tijelom zdravu i čilu djecu, i treba da se postara, kako će u tom zdravom tijelu odnjegovati zdravu dušu i čestito srce*”.³¹³⁷ Žene sade duvan i drugu zelen, kukuruze kopaju, sijeno kupe, stoku gledaju itd. I dalje je društvo duboko patrijarhalno, pa se kaže da je to lijepo, ali „*teško domu bez domaćina.*”³¹³⁸ Rovinski prikazuje jednu epizodu koja pokazuje svu težinu ustanovljenih muško-ženskih odnosa.³¹³⁹

Oduvijek je postojala bogata i uzbudljiva ženska istorija. Važno je napomenuti da se o njoj nije mnogo znalo. Snaga muške istorije držala ju je u sjenci ili je pogrešno interpretirana. Muškarci su postavljali pravila, bili sudije u igri. Žene se nijesu uzimale ozbiljno u razmatranje. Žene su bile „*uzgredna pojava*” u muškoj istoriji pobjedničkih ratova i osvajanja. Ženska istorija se kretala po šemi: prećutkivanje, ponovno otkrivanje, a onda opet prećutkivanje. U toj tišini i nevidljivosti postojali su ženski glasovi i žene, koje govore različitim jezicima, postoje različitim bićima i donose cjelovitost društvenoj realnosti. I ne može se reći da nije bilo žena u muškoj istoriji, ali i

³¹³⁴ Dušan J. Martinović, *Portreti IV*, Cetinje, 1991, 156–158.

³¹³⁵ *Glas Crnogorca*, broj 16, 1880, Cetinje, 19. april 1880, 2, 3. „*Još porodilja nije ni odahnula od muka, a svojta i drugih znanaca. Nose darove djetetu i porodilji ponude svake vrste. Ne dadu joj se smiriti, ne smije zaspiti, nego će s njima i uz njih u veselje i u pir. Načička se puna soba; jede se, pije se... pa kad nema drugoga, a ono jedna porodilja služi i dvori. Danas je rodila, a sutra ćeš je već vidjeti o teškom poslu, a svakojakoj hrani i na svakoj nepogodi. Sve je preče, samo majka i dijete nijesu ništa.*”

³¹³⁶ N. Ivanković, *Crnogorka*, Cetinje, 441–447.

³¹³⁷ *Glas Crnogorca*, broj 18, 1880, Cetinje, 3. maj 1880, 2. „*Koja žena to troje voljno, savjesno i dobro dovrši, to je prava žena, i ta je bolje odgovorila svojoj zadaći, i veća je nego vladarka na prijestolu.*”

³¹³⁸ *Glas Crnogorca*, broj 20, 1880, Cetinje, 17. maja 1880, 3, vijesti iz Nikšića, 10 maja.

³¹³⁹ Pavel Apolonovič Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti – Etnografija*, Cetinje, 1994, 168. „*Kada je na primjer u Vasojevićima jednom domaćinu stradala krava, po zakonu je trebalo da je pred svjedocima otvore kako bi ustanovilo šta je bio uzrok smrti. Međutim vlasnik nije čekao nego je na svoju ruku zaklao životinju i pošto je utvrdio da je umrla od prejedanja, sklupao je meso. Kada ih je kasnije kapetan ljutito upozorio da nijesu trebali da to čine, ovaj seljak je odgovorio da su meso dali da probaju samo devojke.*”

ako je bilo bile su prisutne kao dekor i primjeri koji su pojačavali važeće patrijarhalne stereotipe (žrtve – heroj).

xx

Životni uslovi u XIX vijeku se mijenjaju, a sa time i ženska egzistencija počinje da se mijenja kroz generacije. Socijalizacija i individualizacija žena dešavala se kroz proces njenog samoosvješćivanja, kao i društva u cjelini. Ako je jedan od dominantnih zahtjeva društava bila sloboda čovjeka, onda je to podrazumijevalo slobodu i za ženu. Promjena socijalnog položaja žena bila je evidentna u posljednjim decenijama XIX vijeka. Formalno obrazovanje žena, njihovo uključivanje u privredni i društveni život, sticanje veće slobode kretanja u društvu, veća javna pažnja, samo su neki od vidljivih koraka ženske emancipacije krajem XIX vijeka kako u Evropi tako i u Crnoj Gori.

Ženski svijet u Crnoj Gori bio je satkan od saznanja i pogleda koje je stvorila patrijarhalna kultura. Ispod vela koji su ispleli vijekovi zatvorene tradicije, kojim je bio zaogrnut ženski svijet u Crnoj Gori, isijava žena u mnoštvu različitih uloga – majke, supruge, borca, radnice, ratnice, osvetnice... Lekciju emancipacije žene u socijalnom, kulturnom, ekonomskom pogledu, iako sporo, i crnogorsko društvo je usvajalo sigurnim koracima.

3.8. Tradicionalna ishrana u Crnoj Gori krajem XIX vijeka: za trpezom – glad

Danas kada govorimo o ishrani jednog naroda u određenom vremenskom periodu, potrebno je ukazati na činjenicu da je ona dio materijalne kulture, skopčana sa raznim društvenim mijenama sa jedne strane, ali i zavisna od prirodnih, geografskih karakteristika u kojima narod živi, sa druge strane. Sam stepen dostignutog razvoja ekonomskih, političkih, socijalnih, kulturoloških činilaca utiče i na ovaj segment života svakog naroda. Svakako treba imati na umu i strani uticaj u kojima se neka zemlja nalazi, bez obzira da li je riječ o periodima osvajačkih ratova ili migracionih kretanja. Shvatanje kulture ishrane jednog naroda doprinosi stvaranju slike o toj zemlji, njegovom civilizacijskom hodu, spremnosti za preispitivanje i prihvatanje novina i promjena koje donosi vrijeme.

Specifičnostima crnogorske kulture doprinosila je turbulentna prošlost i viševjekovno prisustvo imperijalnih zemalja Turske, Austrougarske, Mletačke na našim prostorima, kako na materijalnom tako i na duhovnom polju. Te promjene su se reflektovale i na opštekulturne sfere, kao što su ponašanje, odijevanje, ishrana i dr. Način ishrane u crnogorskom društvu u XIX vijeku u velikoj mjeri je zavisio od sredine – primorske koja je bila usmjerena moru i mediteranskim plodovima i sredozerne u kojima je dominirao dugačiji način ishrane (mlječni i mesni proizvodi).

U periodu poslije Berlinskog Kongresa niz gladnih godina doveo je narod do iznemoglosti, a državu do prezaduženja. Od 1880. do 1889. godine nastupilo je teško ekonomsko stanje u zemlji.³¹⁴⁰ Česte nerodne godine, kada za prehranu stanovništva nije bilo rezerve u hrani, usitnjena struktura posjeda, rad seljaka na napolicu usložnjavali su život crnogorskog čovjeka i često dovodili do masovnih iseljavanja, kako bi se obezbijedila zarada za egzistenciju porodica.

Tokom cijelog ovog perioda bilo je mnogo porodica koje su stradale od gladi, a posebno one koje su se vratile iz Srbije. Banjski kapetan Četko Eraković je zabilježio „424 čeljadi sa kojima ne zna što će.“³¹⁴¹ Zbog gladi davalo se žito, pa ga je poslije narod otplaćivao radom. Mnogi se prijavljuju da uzmu žito jer su od gladi umirali.³¹⁴² Da je glad bila čest posjetilac, svjedoče brojna dokumenta o stanju naroda. Tako, na primjer, 1894. godine kapetan Bogdan Popović javlja da u njegovoj kapetaniji ima 320 kuća, od kojih 102 kuće nemaju ništa živo.³¹⁴³ Kapetan ljevorječki Miro Popović dostavljao je dopise 1892. godine u kojima navodi da jedna trećina naroda iz njegove kapetanije „oće da pomre od gladi.“³¹⁴⁴ Slične urgencije iste godine donosi i kapetan Milovan Kršikapa da su kmetovi jezerski izjavili da narod od gladi „živjeti ne može i da će biti mrtviejeh.“ Na drugoj strani, Gruban Cerović piše da je u tri sela ove kapetanije skakavac pojeo sve. „Nemaju ništa, svom prilikom biće mrtviejeh od gladi!“³¹⁴⁵ Kapetan Mato Novakov izvještavao je da na mnogim mjestima njegove kapetanije narod strada od gladi.³¹⁴⁶ U njihovim opštinama ima veći

³¹⁴⁰ Gavro Vuković, *Memoari 2*, Cetinje, Titograd, 1985, 212–214. Od 1875. do 1881. godine ustanovljen je moratorium, odnosno suspenzija plaćanja međusobnih dugova. Interes je bio oko 15%. Iako je mjera bila dobra, posljedice su bile teške. Kada se pristupilo likvidaciji naraslih dugova, došlo je do pravog sloma. Od 1882. u budžetu Crne Gore uvedena je stalna stavka „rashodi za otplatu zajma“. Ova stavka ostala je u praksi do kraja samostalnosti Crne Gore. Crna Gora je u ovom periodu dva puta (1889. i 1900) bila u teškoj finansijskoj krizi. Na primjer, 1893. godine 82% novog zajma dato je na otplatu ranijih dugova. Jedno vrijeme je stoka služila u imovinskim transakcijama kao novac.

³¹⁴¹ DACG, MUD, 1892, f. 82, 10, Šako Petrović – Ministarstvu unutrašnjih djela, 2. januar 1892.

³¹⁴² DACG, MUD, 1892, f. 82, 34, Okružni sud Bar – Ministarstvu unutrašnjih djela, 13. januar 1892.

³¹⁴³ DACG, MUD, 1894, f. 89, 55, Kapetan Bogdan Popović – Božu Petroviću, 14. decembar 1894.

³¹⁴⁴ DACG, MUD, 1892, f. 82, 102, T. Vuković, Andrijević – Ministarstvu unutrašnjih djela, 6. mart 1892.

³¹⁴⁵ DACG, MUD, 1892, f. 82, 362, Šako Petrović – Ministarstvu unutrašnjih djela, 9. mart 1892.

³¹⁴⁶ DACG, MUD, 1895, f. 92, 55/3, Okružni sud Nikšić – Božu Petroviću, 17. januar 1891.

broj domaćina koji nijesu imali da „*potroše već ni jednog ručka sa svojom familijom, ostaje im cijela familija bez ručka i večere, a dat im neoće vađevine niko.*”³¹⁴⁷ Milačka opština iz kapetanije serdara Rista Rašovića stradala je od gladi 1895. godine, zato što je prethodne godine grad potamanino usjeve.³¹⁴⁸ Te godine bila je velika potražnja za žitom u Risnu. Božo Petrović je odgovarao Akimu Dakoviću da je muka na sve strane i da država nije u stanju nikakve pomoći nikom činiti. Jedino može da dobavi malo žita na Plavnici u Zeti.³¹⁴⁹ Glad je bila prisutna i na Primorju. Predlagalo se da se dâ žito prilikom izgradnje puta Bar–Ulcinj ili Ulcinj–Bojana, pa da se otplati radom na putu. Simo Popović je pravio spisak iz februara 1895. godine od 76 domaćina sa 353 člana porodice koji nijesu imali žita u dugom vremenskom periodu. Najčešće od Božića, Nikoljdana, čak i od Arandjelovdana.³¹⁵⁰ Kapetan Gruban Cerović dostavio je dopis 24. januara da je zbog nerodice u Drobnojaku vladala glad. Isto tako Gruban obavještava okružni sud da žito nikad lošije nije rodilo od kad pamte ljudi.³¹⁵¹ U Kolašinu je bilo 1.873 stanovnika koji nijesu mogli nikako poći usljed velike siromaštine i nejači. Kapetani su izvještavali da je bilo moguće da će biti umrlih od gladi.³¹⁵² Šalju se i spiskovi porodica sa članovima koji stradaju od gladi.³¹⁵³ Sami plemenski kapetani dostavljali su spiskove porodica koje nijesu bile u stanju dalje opstati, pošto ih više nijesu mogli pomagati ne pleme ni opštine.³¹⁵⁴ Nerodne godine bile su i u Cucama, narod je došao do krajnosti izdržljivosti. Ima naroda koji nema žita, ali čeka državno žito zbog cijene na vađevinu.³¹⁵⁵ Uz sve nepritike zbog gladi, dešavale su se i elementarne katastrofe. Jedna od njih je bila kada se Bojana razlila 1895. godine i uništila usjeve, njive. Saopštava se da 76 porodica sa 353 člana nemaju hljeba, neki od Nikoljdana, neki od Vasiljevadana. Prošlogodišnji rod je bio slab zbog crva, koji su nekima sav usjev oštetili.³¹⁵⁶ Iz popisa 4 kapetanije u jesen 1891. saznaju se sljedeći brojni podaci. Rovačka kapetanija je imala 585 stanovnika bez hrane, a radno sposobnih je bilo 164. Donjomoračka je imala 680 bez hrane, a radno sposobnih 191, Kolašinska kapetanija

³¹⁴⁷ DACG, MUD, 1895, f. 92, 55, *Kmetovi vražegrmski – Božu Petroviću, 3. januar 1895.*

³¹⁴⁸ DACG, MUD, 1895, f. 92, 98, *Okružni sud Kolašin – Božu Petroviću, 7. februar 1895.*

³¹⁴⁹ DACG, MUD, 1895, f. 92, 103, *Kapetan Akim Daković – Ministarstvu unutrašnjih djela, 7. februar 1895.*

³¹⁵⁰ DACG, MUD, 1895, f. 92, 108/7, *Simo Popović (Ulcinj) – Božu Petroviću, 4. februar 1895.*

³¹⁵¹ DACG, MUD, 1898, f. 105, 178(4), *Okružni sud Nikšić – Božu Petroviću, 4. februar 1898.*

³¹⁵² DACG, MUD, 1898, f. 105, 202(2), *Okružni sud Kolašin – Božu Petroviću, 11. februar 1898.*

³¹⁵³ DACG, MUD, 1900, f. 117, 116, *Mido Simović (Žabljak) – Božu Petroviću, 10. februar 1901.*

³¹⁵⁴ DACG, MUD, 1901, f. 122, 65, *Brigadir Jovo Martinović (Kolašin) – Božu Petroviću, 13. januar 1901.*

³¹⁵⁵ DACG, MUD, 1895, f. 92, 59, *Kapetan Savo M. Simović – Božu Petroviću, 15. januar 1895.*

³¹⁵⁶ DACG, MUD, 1895, f. 92, 88, *Simo Popović – Božu Petroviću.*

je imala 430 bez hrane, a radno sposobnih 151, dok je Poljska kapetanija imala 102 bez hrane. Navedene familije nijesu imale hrane do Božića.³¹⁵⁷

Slično stanje zabilježeno je i u kapetanijama oputno-rudinskoj, golijskoj, gdje su tokom nerodne 1888. mnoge porodice osiromašile, pa je dolazilo i do umiranja od gladi.³¹⁵⁸ Mnoge porodice u kapetaniji grahovskoj ostali su bez hrane.³¹⁵⁹ I plodni Bjelopavlići mučili su se da prehrane svoje stanovništvo.³¹⁶⁰ U ovakvim slučajevima državna vlast je intervenisala davanjem žita po povoljnim cijenama ili na kredit. Glad i siromaštvo su bili problemi sa kojima se Crna Gora borila skoro svake godine, čak i onda kada se godina smatrala rodnom.³¹⁶¹

Da su nerodne godine predstavljale problem crnogorskoj državi, svjedoče mnogobrojni izvještaji iz skoro svih crnogorskih krajeva. Navodi se da u Pivi, Banjanima, Drobnjacima ima veliki broj porodica koji stradaju od gladi, a država nije u mogućnosti svima da pomogne.³¹⁶² Sličnih problema bilo je i u gradovima, poput Bara u kojima su se našle brojne porodice iz unutrašnjosti u potrazi za zaradom i hljebom.³¹⁶³ Pomoć od države tražili su i stanovnici Kolašina, Ulcinja.³¹⁶⁴ I narednih, nerodnih godina, poput 1898. gladovao je veliki broj porodica u Nikšiću, Drobnjacima, Kolašinu, zbog nemogućnosti da kupe žito.³¹⁶⁵ Takva je bila i 1900. godina kada se bilježi slična situacija.³¹⁶⁶ Problem je predstavljala i činjenica da većina stanovništva nije imala neophodnih sredstava za kupovinu žita, i nije posjedovala višak u stočnim proizvodima koje bi mogla prodati i pribaviti novac. Česte pojave gladi i siromaštvo bile su posljedica nepovoljnih agrarnih prilika i demografskog razvoja. Očigledno da poljoprivreda nije bila dovoljna ni za

³¹⁵⁷ DACG, MUD, 1892, f. 82, 538(2), *Okružni kapetan Bogdan Drobnjak – Božu Petroviću, 11. april 1892.*

³¹⁵⁸ DACG, MUD, 1889, f. 70, 232. *Kapetan R. Aleksić – vojvodi Šaku Petroviću, 18. 01, 1889.* DACG, MUD, 1889, f. 70, 243. *Kapetan J. Višnjić – vojvodi Šaku Petroviću, 22. 01. 1889.*

³¹⁵⁹ DACG, MUD, 1889, f. 70, 250. *Kapetan A. Daković – vojvodi Božu Petroviću, 24. 01, 1889.*

³¹⁶⁰ ABO, NMCG, NI, 1889, 99, *A. Daković – vojvodi Božu Petroviću, 22. 02. 1889.*

³¹⁶¹ „Poznato je da je i najrodnijih godina rađano žita u zemlji tek toliko da je to moglo biti samo jedan dio onog što je potrebno za ishranu stanovništva i svakad se bezuvjetno hrana imala uvoziti”. DACG, MS, f. 25, 24. *S. P. Vuletić, ministar unutrašnjih djela – Ministarskom savjetu, 4. 03. 1915.*

³¹⁶² DACG, MUD, 1892, f. 66, 10. *Vojvoda Šako Petrović – Ministarstvu unutrašnjih djela, 2. 01. 1892.* DACG, MUD, 1895, f. 93, 108. *Vojvoda Simo Popović – Ministarstvu unutrašnjih djela, 4. 02. 1895.*

³¹⁶³ Knjaz je naredio da se svima da žito iz državnih magacina, ali je broj tih ljudi bio prevelik. DACG, MUD, 1892, f. 66, 34. *Barski okružni sud – Ministarstvu unutrašnjih djela, 13. 01. 1892.* Živko Andrijašević, *Crnogorska ideologija 1860–1918*, 309. *Kolašinski okružni sud – ministru unutrašnjih djela, 7. 02. 1895.*

³¹⁶⁴ Pošto im je grad uništio usjeve, tražili su pomoć od države. DACG, MUD, 1895, f. 93, 98.

³¹⁶⁵ DACG, MUD, 1898, f. 102, 178. *Nikšićki okružni sud – ministru unutrašnjih djela, 4. 02, 1898.* DACG, MUD, 1898, f. 102, 202. *Kolašinski okružni sud – ministru unutrašnjih djela, 11. 02, 1898.*

³¹⁶⁶ DACG, MUD, 1900, f. 108, 116. *M. Simović – ministru unutrašnjih djela, 7. 02. 1900.*

godišnju prehranu za veliki dio stanovništva, a kamoli da se akumuliraju viškovi koji bi se prodali na tržištu.³¹⁶⁷

Geografski položaj Crne Gore, količina obradive zemlje, priroda određivali su vrste kultura za gajenje i ishranu stanovništva. Pored ozimih žita, pšenice, raži, ječma, zob, sve više obradive površine zahvatano je i kukuruzom. Gajeno je i povrće: krompir, pasulj, kupus, paprika, grašak, repa, sočivo, mrkva, crni i bijeli luk, cvekla, blitva, štir, loboda, raštan. Sa pravom se smatralo da je nerodicom krompira, kukuruza i kupusa, godina bila gladna, a državna kasa prazna. Pravila su se kuvana zrna kukuruza, a kaša se jela kad je nedostajalo mlijeka, sa vinom, razblaženim sirćetom ili vodom od drenjina. Ovakva ishrana bila je česta velikom broju crnogorskih stanovnika. Kad su bile gladne godine, kao hrana koristilo se korijenje raznih trava, koprija, štir, kunova kora, list vinove loze, hrastov žir.³¹⁶⁸ Vidimo da iako priroda često nije bila naklonjena crnogorskom čovjeku, on je znao da iz te i takve flore i faune izvuče sve za svoj biološki opstanak.

Govoreći o ishrani kod Crnogoraca, Rovinski navodi da je hljeb osnovna hrana i da se Crnogorci u njega kunu. Hljeb se pravio od raži, ječma, pšenice, kukuruza, heljde. Od kukuruznog brašna pravio se kačamak, skrob, kaša, cicvara. Pšenica se manje sijala, pa su se od pšeničnog brašna pravile pogača, popara, razne vrste pita, pašta, proskure (ukusni kolač). U njihovom izboru jela nije bilo mnogo čorbi i supa, osim nešto više u Podgorici, Baru, Rijeci. Čorbe su zapržavali brašnom, lukom, paprikom i služile se se hladne na kraju jela. Od mesa koristilo se goveđe, bravlje i kozje, svinjsko malo, od pernate živine kokošije i na Primorju, pored jezera razne vrste riba. U ishrani je veoma zastupljno mlijeko i mlječni proizvodi, jaja koja se peku u vreloj pepelu, a rjeđe kuvaju. Od poslastica pravilo se u Crmničkoj i Riječkoj nahiji slatko od dunja i smokava, razne vrste pekmeza, a u Podgorici gurabije, biskvit na ulju sa dosta šećera, baklave, slatke pite i dr. Crnogorci su konzumirali rakiju, lozovaču, prvjenac, šljivu, (ponegdje se pravi od smokava, drijena, kleke), širitušu, vino, medovinu, zinzibiru (pjenušavo piće slično kisjeloj supi), bozu (bijeli kvas – piće za siromašniji sloj stanovništva), razne vrste sirupa.³¹⁶⁹

Ishrana u sjevernom crnogorskom dijelu bila je drugačija od središnjeg i primorskog kraja. Ljudi su se hranili onim što rodi na njivi ili od stoke. Hljeb se recimo u Pivi pravio od ražanog,

³¹⁶⁷ Živko Andrijašević, *Crnogorska ideologija 1860–1918*, 316.

³¹⁶⁸ DACG, MUD, 1882, f. 1. IX. Milenko S. Filipović, *Žir u ishrani balkanskih naroda*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slovena, knjiga 27, JAZU, Zagreb, 1953, 127–128.

³¹⁶⁹ Crnogorci se kunu: „*Tako mi hljeba i soli koje sam izio s tobom*” ili „*Tako mi vina*”. Pavle Rovinski Apolonović, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, Tom II, Etnografija, Cetinje, 1993, 362–374.

ječmenog i manje pšeničnog brašna i pekao se ispod sača. Meso se ljeti čuvalo u snježanici. U Kućima, Piperima i Bratonožićima nema raznolikosti u hrani – hljeb je frumetinov, pšenični i ražani, a rijetko ječmeni i heljdin; kačamak je od kukuruznog brašna; osim mlječnih proizvoda od mlijeka se prave jardum i zamlaz; koristi se varivo od rastopljene mješavine, meso.³¹⁷⁰ Kad su bile nerodne godine, jelo se korijenje od raznih biljaka (kozlaca, kaćuna, visibabe, gomulice), koprive, bukove kore. Od pića pila se medovina, ponešto rakije od šljiva, smokava, murvi, drenjina, vino je bilo rijetko jer se nije uzgajala vinova loza.³¹⁷¹

U Bjelopavlićima živjelo se uglavnom od stočarstva i zemljoradnje. Govorilo se da neće biti gladi, ako dobro rodi žito u Bjelopavlićima. Sijao se ječam, bob, pošto to žito rano sazrijeva, kukuruz. Koristili su se mlječni proizvodi, voće koje rađa dobro – smokve, kruške, jabuke, dunje, šipak, dok su se najbolji vinogradi nalazili u Šobajićima, Martinićima, Slatini.³¹⁷² U Rovcima je osnovna hrana bila meso i mlječni proizvodi, krompir, pasulj, suve mahune, kupus, kukuruz, hljeb ili kaša od raži, ječma, heljde, prosa, dok je pšenica malo sijana. Hljeb se pekao na kamenoj ploči prekrivenom vrelim žarom ili pod sačem. Na proljeće pravila bi se pita od koprive ili blitve, a s jeseni i od tikve. U vrijeme nerodnih godina jelo se korijenje trava brndule, crnjaka (krtolasta bilja slična krompiru), lipove kore, kore kunovog drveta, oklasine kukuruza. Pravila se i medovina.³¹⁷³

U Vasojevićima je sve do druge polovine XIX vijeka stočarstvo bilo glavni izvor ishrane stanovništvu. Dobijanjem teritorija nakon 1878. godine narod se počeo više baviti zemljoradnjom, pa se proizvodio kukuruz, ječam, raž, ovas, pšenica, heljda. Uzgajani su od povrća: krompir, pasulj, boranija, kupus, paradajz, grašak, crni i bijeli luk, a od voća: jabuke, kruške, šljive, smokve, grožđe, od šumskih: jagode, borovnice, kupine, maline, drenjine.³¹⁷⁴

U župnijim mjestima, poput Crmničke, Riječke, Lješanske nahije gajena je vinova loza i južno voće, naročito smokva. Potražnja povrća na pazarima u Promorju uticala je na raspodjelu zemlje za gajenje svih kultura, što je bilo značajno i za strukturu ishrane stanovništva u Crnoj Gori. Raznovrsna ponuda riba, naročito šarana i ukljeve služile su kao način ishrane stanovništva u okolini Skadarskog jezera.³¹⁷⁵ U ishrani stanovništva veliki značaj su predstavljali stočni i mlječni proizvodi. Na pazarima su bili traženi kaštradina i mlječni proizvodi, naročito u Boki i Trstu.

³¹⁷⁰ Jovan Erdeljanović, *Kući, Bratonožići, Piperi*, Podgorica, 1997, 260–261.

³¹⁷¹ Obren Blagojević, *Piva, priroda, istorija, etnografija i revolucija*, Beograd, 1971.

³¹⁷² Petar Šobajić, *Bjelopavlići i Pješivci*, Podgorica, 1996, 106–109.

³¹⁷³ Mirko Barjakterević, *Rovca*, Titograd, 1984.

³¹⁷⁴ Miomir Dašić, *Vasojevići od pomena do 1860*, Beograd, 1986.

³¹⁷⁵ Đoko Pejović, *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, 11.

Pokušajima da se na jednoj površini gaji više kultura nije se mogao nadoknaditi nedostatak obradive površine i sredstava za ishranu.³¹⁷⁶ Veći prinosi nijesu se mogli postići zbog primitivnih agrotehničkih mjera. Na ovo su uticali i drugi činioci, kao slabe mogućnosti nabavke sjemena, naročito za vrijeme gladnih godina. Potreba za društvenim napretkom nametala je crnogorskoj državi i važan zadatak reforme i razvitka poljoprivrede, kao najvažnijeg činioca za prehranu stanovništva. Tako se sa uvećavanjem obradive površine nakon Berlinskog kongresa počelo sa gajenjem određenih kultura više nego prije toga perioda. Zemljoradnja time dobija primat nad stočarstvom, mada ne koliko se očekivalo, jer je poljoprivreda i dalje bila ekstenzivna i i zaostala. Zato je državna vlast morala da preduzme određene mjere za unapređenje i poboljšanje stočarstva, zemljoradnje, voćarstva u cilju poboljšanja života stanovništva. Zbog toga je došlo do donošenja određenih zakonskih akata, formiranja raznih društvenih organizacija, kao i školskih ustanova, angažovanja stručnjaka kako domaćih tako i stranih, formiranja državnih ustanova, kao Odjeljenja narodne privrede, stimulisanja domaćih proizvođača, odobravanja kredita za nabavku sjemena. Sve su to bili pomoci u cilju savladavanja brojnih teškoća sa kojima se susretalo crnogorsko društvo kad je u pitanju ovaj veoma važni segment ljudskog društva.

Početkom vremena, koji je predmet istraživanja, u kućama je uobičajeno bilo drveno posuđe za one prilike, gdje se moglo upotrijebiti. Tu su bile varjače i kutlače za miješanje pri kuvanju; čanak, u koji se naspe jelo, da se na sto iznese; takođe su bile drvene kašike i opet čanci. Ponegdje se moglo upotrebiti drvo tikvica ili mijeh, kako bi se iz toga pilo i jelo. Postavljalo se pitanje održavanja higijene kada je posuđe bilo od drveta.³¹⁷⁷ U novinama pokušavaju savjetima da promijene svijest kod ljudi u nastojanju da prestanu koristiti takve navike, jer se hrana iz takvog posuđa jela i pila ukvarena.³¹⁷⁸ U upotrebi je bilo i bakarno posuđe, iako su postojala upozorenja o njegovoj štetnosti prilikom korišćenja. Koristili su se i zemljani sudovi dobavljeni iz Pljevalja. U primorskim krajevima osim zemljanog, drvenog i bakarnog, javlja se i stakleno i emajlirano posuđe, što je rezultat uticaja Austrougarske, Venecije i Francuske.³¹⁷⁹ Da se osjećao dah urbanog,

³¹⁷⁶ ABO NMCG, Prinovljeni spisi, 1889, 676. DACG, MID, 1889, 1039.

³¹⁷⁷ Erdeljanović od posuda nabraja: vaganj, tiganj, slanicu za so, tanjire od metala, krug sa kog se uzima hrana, crepulju, sač, karlice, štruglje, štrugljice, drvene kablove za sir, kutlače, drveni stap, kablice, kablice, čabrove. Jovan Erdeljanović, *Kući, Bratonožići, Piperi*, Podgorica, 1997, 262. Posuda za vodu u nikšićkom kraju nazivala se kofa, u Vasojevićima krlja u kojoj se držalo brašno, u Risnu stuga, u Bjelopavlićima dubina ili košnica, a klobuk je bila posuda za mjerenje žita na bagaše. Vasilije Spasojević, *Stara crnogorska trpeza*, Cetinje, 2001, 55.

³¹⁷⁸ *Glas Crnogorca*, broj 33, 1880, Cetinje, 16. avgust 1880, 3.

³¹⁷⁹ Vasilije Spasojević, *Stara crnogorska trpeza*, 55.

vidi se i po oglasima krajem 80-ih godina XIX vijela u kojima su se prodavali između ostalog i predmeti za jelo od srebra.³¹⁸⁰

Nakon Berlinskog kongresa sa ulaskom Crne Gore u svijet modernih evropskih država dolazi i do modernizacije na dvoru Petrovića. Uvođenje Crne Gore u francusko, ali i društvo drugih evropskih zemalja doprinijeli su broji stranci koji su posjećivali našu zemlju, kao i školovanje naših ljudi u zemljama Evrope. Duh francuske kuhinje bio je veoma zapažen na dvoru Petrovića prilikom raznih svečanosti, ugošćavanja stranih zvaničnika. Uz sofisticirana jela služila su se i vrhunska francuska vina.³¹⁸¹ Na svakodnevnom meniju dvora kuvala su se domaća jela i jela na „italijanski način” uz crmničko vino. Vodio se računa i o protokolu i ceremonijalu prilikom svečanosti na dvoru. Ovo je svakako imalo uticaja na crnogorsku kuhinju, ishranu, kao i način ponašanja za trpezom kod imućnijih porodica krajem XIX i početkom XX vijeka.³¹⁸²

xx

Trpeza crnogorskog čovjeka u posljednjim decenijama XIX vijeka predstavlja dio njegove dugogodišnje tradicije i istorije. Iako su uslovi života Crnogoraca bili teški, naš narod je uspijevaao da iz prirode iskoristi sve što mu je davala. Način spremanja hrane i vrste u velikoj mjeri su zavisile od prirodne sredine, uslova kao izvora životnih namirnica. U teškim godinama gladi moralo se racionalno rukovoditi ograničenim prehrambenim namirnicama. Kada porodica nije raspolagala prehrambenim viškovima koje bi mogla prodati, iznalazila su se alternativna rješenja, nastala kao rezultat viševjekovnog snalaženja i preživljavanja u surovim crnogorskim uslovima. Bezvodni krajevi, katuni često su tjerali seljake da spremaju hranu u skladu sa prilikama. Za najveći broj takvih jela nije bilo potrebno previše posuđa. No, današnja upotreba mnogih jela, poput kačamaka, cicvare, jela ispod sača i dr. svjedoči trajanju i neprolazu svih dobrih tradicionalnih vrijednosti.

³¹⁸⁰ *Glas Crnogorca*, broj 1, 1889, Cetinje, 1. januar 1889, 4.

³¹⁸¹ DACG, MUD, Fond Nikola I, 1906. 1, 189.

³¹⁸² Ženevjev R. Ch. Mejer Iličković, *Crmnička kuhinja na francuski način*, Podgorica, 2010.

3.9. Narodne nošnje i način odijevanja u Crnoj Gori poslije Berlinskog kongresa

Kulturno nasljeđe svake zemlje stvarano je u kompleksnim istorijskim, antropološkim, sociokulturnim prožimanjima i simbiozama. Tako su se i na prostorima Crne Gore stoljećima prožimale i ukrštale raznovrsne kulture i stilovi, akumulirali kulturni elementi. Crnogorska narodna nošnja posmatrala se iz različitih uglova – u kontekstu drugih etnoloških pitanja; često se potencirao njen vizuelni izgled i upotreba; u istorijskim i socio-kulturnim kontekstima sagledavalo se mjesto i uloga nošnje u crnogorskom društvenom životu minulih vjekova. Nošnje Boke i Paštrovića bile su pod uticajem Mletačke republike odnosno Austrougarske, dok su nošnje na sjeveru Crne Gore bile u orijentalnom duhu. Nošnja je bila sastavni i važan dio života Crnogoraca i Crnogorki. Kako je Crna Gora bila vjekovima na meti osvajača i raznovrsnih uticaja, to su se u njoj miješali razni uticaji koji su ipak prilagođavani crnogorskom načinu shvatanja i života. Sa druge strane, geografski uslovi u velikoj mjeri su uticali na izbor platna od kojih su izgrađivane. Između dinarskog i primorskog tipa nošnji ne postoji oštra granica s obzirom na njihova prožimanja. U okviru njih izdvaja se više cjelina sa specifičnim regionalnim, etničkim, konfesionalnim i lokalnim osobenostima. Dinarskom tipu pripadaju nošnje Stare Crne Gore i Brda, kao i sjeveroistočna Crna Gora; dok primorskoj kulturnoj zoni pripadaju nošnje Bokokotorskog zaliva, Paštrovića, barskog i ulcinjskog kraja.³¹⁸³

Crnu Goru su tokom XIX vijeka posjećivali strani putopisci, koji su ostavili dragocjena mišljenja i ocjene o crnogorskom narodu, običajima, kao i o neizostavnom dijelu nacionalnog folklora – narodnoj nošnji. Iz tih zapažanja može se vidjeti da je crnogorska nošnja bila ili vrlo jednostavna ili veoma raskošna, zahvaljujući uticajima Primorja i Otomanskog carstva. Tu se ukazuje na različitost socijalnog statusa pojedinaca, političke moći i njihovog ugleda u društvu. Svi se slažu u činjenici da je muška narodna nošnja bogatija od ženske i da njegov neizostavni dio predstavlja skupocjeno, ukrašeno oružje. Za crnogorsku nošnju Bronevski navodi da se muška sastoji od suknenog kaftana koji se naziva bjelača; ljeti se nosi lanena plava košulja, a zimi suklena. Na glavi se nosi crvena kapica sa svilenom crnom kićankom i šal koji se zove struka. Ljeti idu bosi, a zimi noge obmotavaju krpama. Sablja se nalazi u kožnoj vreći koju privezuju za leđa i uvijek je ukrašena srebrom, koralima i sedefom. Kad je riječ o crnogorskoj ženskoj nošnji,

³¹⁸³ Ljiljana Đurišić, Tatjana Rajković, Blažo Markuš, Narodne nošnje Crne Gore XIX–XX vijek, Cetinje, 2017, 12.

ona se sastojala iz izvezene košulje, pregače ukrašene resama, kapice ukrašene novčićima, bisernih ogrlica, zubuna ili koreta.³¹⁸⁴ U opisu Somijera za crnogorsku nošnju se kaže da je napravljena od grube pletene tkanine, sa dominantnom sivobijelom bojom za glavni dio nošnje i plavom za drugi dio. Nošnja se sastoji od gunja (kabanice širokih rukava), bluze bez okovratnika koja pada preko pantalona koje su uzane ili široke, vunениh čarapa jarkih boja i opanaka. Crnogorci nose za pasom revolver, sa obje strane, a između njih handžar. Nose i „*struku*” – šal od kozije dlake koja ih čuva od kiše. Jedan od ukrasa jeste i lula ukrašena ćilibarom, koja je skupocjena. Ženska nošnja sastoji se od tunike, koja se nosi preko duge košulje sa vezenim rukavima, kecelje vezene vunom raznobojne boje, preko kojeg se nalazi kožni kaiš, nakita – naušnica, prstenja koje nema veliku vrijednost.³¹⁸⁵

Po Holočku svi u Crnoj Gori nose narodnu nošnju, kao i knjaz i njegova porodica. Navodi da u ranijim vremenima Crnogorci nijesu nosili košulje, nego samo gunj, dok se kasnije nose bijele košulje. Preko košulje nosi se džamadan koji je ukrašen ili jelek skrojen od sukna i bogato vezen zlatom. Pantalone su od modroplavog sukna, široke i nabrane, a zovu se čakšire. Tu su još bjelača (kaput bez kragne) opasana tankim šalom od velura i silav u koji se stavljaju pištolji i druge stvari. Vunene dokoljenice spajaju se kukicama i vezuju podvezicama, a osim opanaka bogatiji nose cipele. Djevojke nose crvene kape ukrašene srebrnim novčićima, i bijelu maramu sa crvenim rubovima, dok žene nose marame plave boje. Preko košulje nosi se koret, modroplavi gunj i bogat pojas ukrašen dragim kamenjem. Dok žene nose bijele čarape, djevojke imaju bijele sa crvenim prugama. Kad je hladno, ogrću se strukom šarene ili crvene boje.³¹⁸⁶

Rovinski je dao detaljan opis crnogorske narodne nošnje, kao i opis materijala od koga se ona pravi u XIX vijeku, ali i ranije. Osnovni materijal je bila vuna, lan, konoplja i drugi materijali. U zavisnosti od kraja Crne Gore, ženska nošnja se razlikuje i ona je raznovrsnija od muške. U Staroj Crnoj Gori žene nose marame, a djevojke kapice, dok u ostalim krajevima nose fesove.³¹⁸⁷ Može se zaključiti da se utisci putopisaca o načinu odijevnja i života razlikuju i zavise od njihove dužine boravka i mjesta u kojima su boravili.

Od Berlinskog kongresa u skladu sa sveukupnim promjenama i na planu odijevanja dešavaju se određene promjene. Primjetna je želja većeg dijela crnogorskog stanovništva da

³¹⁸⁴ Vladimir Bronevski, *Zapisi o Crnoj Gori*, Cetinje, 1995, 123–124.

³¹⁸⁵ Viala de Somijer, *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru*, Cetinje, 1995, 55.

³¹⁸⁶ Jozef Holoček, *Crna Gora, Podgorica – Cetinje*, 1995, 33–34.

³¹⁸⁷ Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti – Etnografija*, 344.

posjeduje svečanu narodnu nošnju ili makar neki njen dio, a prihvataju je i drugi narodi – Muslimani i Albanici.³¹⁸⁸ Da je crnogorska nošnja dostigla raskošnost u vrijeme knjaza Nikole, svjedoči i činjenica da se njena vrijednost kretala i više od cijelog imanja.³¹⁸⁹ Zbog teškog ekonomskog stanja i njihovog ekonomskog iscrpljivanja, knjaz je više puta izdavao naredbe o zabrani kupovine i proizvodnje skupe narodne nošnje.³¹⁹⁰ Što se odjeće ili haljina tiče, u tome je pogledu u Podgorici vladala prava raskoš, jer se tu moglo vidjeti zlatnih haljina, koje su dosta koštale. Knjaz je naredio da se nošenje zlatnih haljina ukida.³¹⁹¹ No, ove naredbe slabo su se poštovale, jer je nošnja predstavljala simbol prestiža i dostojanstva Crnogoraca. Zbog toga su naredbe i kasnije ponavljane, kao 1895. godine kada je dozvoljeno zlatom vezenu nošnju nositi samo državnim činovnicima, savjetnicima, ministrima, brigadirima, vojvodama, a ostali narod ne može nove nabavljati ili praviti.³¹⁹² Reforme početkom XX vijeka donose pravila o upotrebi odijela i oružja. Ministar pravde 1903. godine donosi naredbu po kojoj se narodna nošnja zamjenjuje civilnom.³¹⁹³ No, uprkos zabranama i zahtjevnosti izrade skupocjene svečane nošnje, vremenom su postale prepoznatljiv elemenat spoljnog identiteta Crnogoraca i Crnogorki.

Veoma važno mjesto u crnogorskoj istoriji pripada crnogorskoj narodnoj nošnji. Svaki dio nošnje ima svoju istorijski kod nastanka, dok je svečana svitna nošnja konačan oblik dobila u XIX vijeku. Žensku svečanu nošnju odlikuje harmonija ostvarena kombinacijom djelova, bogatim vezom od zlata, smjelim kombinovanjem boja. Ženska nošnja sastoji se iz bustina (potkošulje), podsuknje, košulje, suknje, jaketa (prsluka sa dugim rukavima), dolaktice (prsluka sa kratkim rukavima), koreta, ćemera, čarapa, opanaka ili cipela, krpe – resače, vela, kape. Kod ženske nošnje broj odjevnih djelova je bio isti, dok je kod muške bio veliki broj pojedinačnih djelova, koji nijesu

³¹⁸⁸ Zorica Mrvaljević, *Crnogorska narodna nošnja*, Podgorica, 2006, 59. ABO, NMCG, 1879, dok. 23.

³¹⁸⁹ *Glas Crnogorca*, broj 15, 1886, Cetinje, 13. april 1886, 2. Cetinjski terzija Jovan Đorđević dao je oglas o cijenama izrade djelova svečane nošnje: „*koret fini zlatom 38 talijera; džamadan fini zlatom izvezeni 32 talijera; ječerma zlatna najfinija 22 talijera; ćinterac zlatni sa kitama 60 talijera; koret izrađen sa crnim harčom (vezom) 18 talijera; gunj od fine bijele svite 14 talijera; gaće (dimije) od fine svite sa zlatnim džepovima 8 i po talijera; prva vrsta zelenih dolama 25 talijera; druga vrsta zelenih dolama 21 talijer; jakete ženske od veluda fino izrađene 30 talijera; koret ženski fini 26 talijera*”.

³¹⁹⁰ Božo Petrović 1883. naređuje kapetanima da se strogo zabranjuje „*nošnja zlata i fine svite*”. Drugom naredbom iz 1888. godine kaže se da prevelika raskošnost kod ženske i muške narodne nošnje dovodi do velikog zaduženja, koje narod odvraća od štednje. Zbog toga se zabranjuje kupovina zlatom vezanih haljina. Ova zabrana nije se odnosila na kape koje su se mogle zlatom vesti. *Zbornik sudskih zakona, naredaba i međunarodnih ugovora po struci za Kraljevinu Crnu Goru*, II, Cetinje, 1912, 126, 166–167. Zorica Mrvaljević, *Crnogorska narodna nošnja*, 83.

³¹⁹¹ DACG, MUD, 1880, f. 14, 455/9.

³¹⁹² *Zbornik sudskih zakona, naredaba i međunarodnih ugovora po struci za Kraljevinu Crnu Goru*, 222.

³¹⁹³ Risto Dragičević, *Nekoliko arhivskih podataka o crnogorskoj narodnoj nošnji i crnogorskom oružju*, Glasnik etnografskog muzeja, II, Cetinje, 1962, 50.

mogli biti nošeni u isto vrijeme, pa su se kombinovali u zavisnosti od mogućnosti, podneblja, starosti muškarca. Muška nošnja se sastojala iz: košulje, gaća (dimija), dokoljenica, čarapa, nazuvica, navršica, opanaka, čizama ili cipela, poveze, džamadana, gunja, jeleka (sa tokama ili bez njih), dušanke, dolame, silava, trombolosa, kape, oružja.³¹⁹⁴ Krajem XIX vijeka umjesto opanaka sve češće se nose cipele, uglavnom plitke sa vezicama, ili do gležnjeva sa lastikom ili vezicama. Kupovale su se u Podgorici ili Kotoru.³¹⁹⁵

Osim crnogorske svečane nošnje, u Crnoj Gori se koristila i narodna suknena nošnja. Nastala je u vremenima nužnog prilagođavanja složenim ekonomskim prilikama, koje su bile u zemlji. Nazivi svih djelova muške i ženske nošnje su identični, kao i broj i kroj, a razlika je u materijalu, vezu i ukrasima, koji su skromnije rađeni. Osim vune u upotrebi su bile i druge sirovine, kao košulje od platna – konoplja, lana, pamuka. Rovinski zapaža da je glavna sirovina za izradu bila vuna, od sopstvene stoke, dok se manje upotrebljava kozja dlaka, lan i konoplja. To objašnjava povećanim uvozom tkanina iz drugih država, ali i povećanjem domaće proizvodnje. Osim pamučnih tkanina koristi se i pamučna pređa, naročito u Podgorici, Baru, Ulcinju. Svileni materijali se, takođe, proizvode samo u Podgorici, Baru i Ulcinju.³¹⁹⁶ Ženska suknena nošnja obuhvata: košulju, rašu (suknju), pregaču, tkani pojas, tkz. janičar, jeketu, koret, pokrivač za glavu (kapu ili krpu), čarape, naglavke, opanke i struku. Tu spadaju i vunene tkane torbice ukrašene resama – resače, koje su bile sastavni dio ženske nošnje. U mušku narodnu nošnju spadaju: košulja, džamadan, gaće, gunj, pojas (silav ili pas), kapa, dokoljenice, čarape, nazuvci (naglavci), naprstak, opanci, struka.³¹⁹⁷ Uz ovu nošnju uglavnom su se nosili opanci, mada se cipele upotrebljavaju sve više od kraja XIX vijeka, iako ne u onolikoj mjeri kao kod svečane nošnje. Bilo je potrebno uložiti puno vremena i truda da se dobije od sirovine materijal za obuću i odjeću. Zanimljiv je način proizvodnje opanaka, koji je trajao čak pola godine. Tabani su se izrađivali od goveđe kože, koja je dok je bila u sirovom stanju rastezana na dasci i posipana kukuruznim brašnom i solju radi dobijanja što boljeg kvaliteta. Obično su se sušili u potkrovlju na dimu, od jeseni do proljeća.³¹⁹⁸

U sjeveroistočnoj Crnoj Gori stanovništvo se uglavnom bavilo stočarstvom i zemljoradnjom, što je uticalo i na kulturu odijevanja, pa se odjeća uglavnom izrađivala od vune i

³¹⁹⁴ Zorica Mrvaljević, *Crnogorska narodna nošnja*, 89, 117.

³¹⁹⁵ Zorica Mrvaljević, *Crnogorska narodna nošnja*, 117.

³¹⁹⁶ Pavel Apolonovič Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti – Etnografija*, Cetinje, 1994, 337–340.

³¹⁹⁷ Zorica Mrvaljević, *Crnogorska narodna nošnja*, 159, 173.

³¹⁹⁸ Jefto Milović, *Skice iz Albanije i Crne Gore Franca Ludviga Veldena*, Glasnik, 4, Titograd, 1982, 45–57.

kože, a manje od lana i konoplje. Sukno se dobijalo preradom vune, pa su od njega pravljene razni odjevni predmeti, poput jeleka, zubuna, haljina, čakšira, gunjeva, čarapa, pregača, pojaseva, torbi. Dolaskom Turaka donose se novi stilovi života, što se ogleda i u načinu odijevanja. Time se prihvataju novi materijali, načini odijevanja i ukrašavanja. Oni su najizraženiji kod islamskog stanovništva, ali se javljaju i kod drugih stanovnika.³¹⁹⁹ Vasojevićka nošnja predstavljala je kombinaciju arnautskog, brđanskog, starosrbijanskog načina odijevanja.³²⁰⁰ Nošnje crnogorskog primorja bile su u skladu sa kulturno-istorijskim kretanjima, ekonomskim prilikama, heterogenosti stanovništva, što je rezultiralo velikim i raznovrsnim brojem nošnji. Boka je bila veoma bogata kulturna sredina zahvaljujući između ostalog i pomorcima koji su dolazili u dodir sa razvijenim sredinama i donosili novitete kod nas i uticali na način života, a samim tim i na kulturu odijevanja i ukrašavanja. Promjene u barsko-ulcinjskoj oblasti u društvenom, kulturnom životu doprinijele su transformaciji i u kulturi odijevanja. U multinacionalnoj strukturi stanovništva izdvajaju se: mrkojevićka, spičanska, šestanska, malisorska, muslimanska gradska, anamalska, bregasorka nošnja.³²⁰¹

Odjevni predmeti karakteristični za gradsku sredinu počinju postepeno da se prihvataju i kod seoskog stanovništva, s tim što su urađeni od materijala specifičnih za domaću radinost. Kako je na većem dijelu Crne Gore bilo dominantno stočarstvo, to su glavne sirovine za izradu obuće i odjeće bili vuna i koža, odnosno od biljnih lan, konoplja, svila. Crnogorci su nosili odjeću koja je bila napravljena od uvoznog sukna, dok su umjesto opanaka nosili čizme ili cipele.³²⁰² Kako primjećuje Vuk Karadžić, u Njegoševo vrijeme ni u odijelu ni u domaćem životu crnogorske starješine nijesu se razlikovale nimalo od ostalog naroda.³²⁰³ U uslovima nerazvijenosti privrede i siromaštva koje je vladalo prije i nakon 1878. godine siromašnije stanovništvo je svoje potrebe za odjećom u velikoj mjeri podmirivalo u domaćoj radinosti, pa su djelove obuće i odjeće pravile žene od životinjskih sirovina.³²⁰⁴ U ranija vremena žena je pravila svu odjeću, ali sa protokom vremena, zahvaljujući trgovini i kontaktima sa okruženjem dolazilo je do poboljšanja i dolaska proizvoda. Odjeća je postajala složenija, a putem trgovine se mogla kupiti, pa se mijenjao i način

³¹⁹⁹ Ljiljana Đurišić, Tatjana Rajković, Blažo Markuš, *Narodne nošnje Crne Gore XIX–XX vijek*, Cetinje, 2017, 55.

³²⁰⁰ Jagoš Vešović, *Pleme Vasojevići*, Andrijevica – Podgorica, 1998, 381.

³²⁰¹ Ljiljana Đurišić, Tatjana Rajković, Blažo Markuš, *Narodne nošnje Crne Gore XIX–XX vijek*, 127–128, 152.

³²⁰² Pavel Apolonovič Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti – Etnografija*, Cetinje, 1994, 342.

³²⁰³ Vuk Stefanović Karadžić, *Crna Gora i Crnogorci*, Cetinje, 1975, 73.

³²⁰⁴ U Rijeci Crnojevića bilo je 12 „obučarica”. Slavka Jovičević, *Prilog proučavanju učešća žena u privrednom životu Crne Gore krajem XIX i početkom XX vijeka*, Arhivski zapisi, god. XVII/2, Cetinje, 2010, 39–67.

života.³²⁰⁵ Neizostavan dio nošnje predstavljali su nakit i oružje, koji osim praktične i estetske imaju i simboličku funkciju. Ovi predmeti su se izrađivali od srebra ili zlata, kao i karneola, koralala.³²⁰⁶

Po zapažanjima Rovinskog, kod Crnogoraca nije bio običaj da presvlače rublje svake subote ili pred praznike. Sa druge strane, spoljna odjeća može biti vezena zlatom i raskošna. Isto tako u tim vremenima sa prijekorom su gledali Crmničane i Ceklinjane jer su bili čisti. Ranije je briga o njezi tijela i odjeći bila neprimjerena muškarcu.³²⁰⁷ Kaper je primjećivao da siromaštvo nikada nije išlo naruku higijeni, a da je za higijenu potrebna i voda. Pošto je u dijelu Crne Gore ona rijetka, onda se izvodio zaključak da ni Crnogorci nijesu bili skloni pretjeranoj higijeni. On uočava da je u krajevima i predjelima koji ne oskudjevaju vodom higijena na većem nivou.³²⁰⁸ Crnogorac vrlo malo koristi bijelo rublje, dok je upotreba džepne maramice bila skoro nepoznata. To je bilo u periodu prije nezavisnosti.³²⁰⁹

Kad je riječ o narodnoj nošnji, Filipović ističe da se crnogorska kapa bila odomaćila poslije 1878. godine, i kod pravoslavnih Srba u Hercegovini.³²¹⁰ Kapa je bila simbol naročitog poštovanja i skidala se sa glave samo u izuzetnim prilikama, kao znak poštovanja i pozdravljanja.³²¹¹ Po Rovinskom, žene su u Podgorici i gradovima, koji su bili pod turskom vlašću, prije oslobođenja nosile široke pantalone po turskom običaju, i prilikom izlaska iz kuća pokrivala bi glavu feredžom.³²¹² Isto tako bi upotrebljavale šminku i to rumenilo i bjelilo. Poslije oslobođenja došlo je do promjena u načinu oblačenja. Kada se obilježavala velika žalost, na odjeći je označavana

³²⁰⁵ Pavel Apolonovič Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti – Etnografija*, 341.

³²⁰⁶ Ljiljana Đurišić, Tatjana Rajković, Blažo Markuš, *Narodne nošnje Crne Gore XIX–XX vijek*, 11.

³²⁰⁷ Pavel Apolonovič Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti – Etnografija*, 227.

³²⁰⁸ Sigfrid Kaper, *O Crnoj Gori*, Podgorica, 1999, 71. „...nije nikakvo čudo da većina ljudi uopšte ne skida svoju odjeću, sem uoči Božića, kada se preduzima opšte čišćenje i ribanje, pa dakle i tijela; uopšte se može reći da tjelesna čistoća, sem u dobro stojećim krugovima, ne spada baš u crnogorske nacionalne vrline.”

³²⁰⁹ Gabriel Frile, Jovan Vlahović, *Savremena Crna Gora*, Podgorica, 2011, 155.

³²¹⁰ Milan S. Filipović, *Običaj kolektivnog trajnog žaljenja*, Istorijski zapisi, knjiga IV, sveska 1–3, Titograd, 1949, 85.

³²¹¹ Ubica je od žrtve skidao oružje, a od odjeće samo kapu. Ukoliko bi se kapa uzimala sa živog čovjeka, to bi se smatralo velikom sramotom. Dušan Vuksan, *Otmica kape*, *Zapisi*, XVIII, 3, 1937, 184. ABO, NMCG, 1884, 6.

³²¹² Pavel Apolonovič Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti – Etnografija*, 360. „Sada je sve to prekinuto. Kod ostale odjeće nema ništa posebno: košulja, suknja, anterija – vrsta džamadana, i odozgo koret ili gunj i jelek. Tu je još jedan dio odjeće – džup. Pojas je običan, trambolos ili čemer. Grudi se preko košulje pokrivaju maramom. Po kući obuvaju papuče ili nanule (i nalune), koje imaju drveni đon sa dvije gredice postavljene poprečno kod potpetice i vrha stopala, a odozgo kožnu petlju u koju se uvlači stopalo. Ponekad djevojčice u tim nanulama izlaze na ulicu i u njima vrlo vješto trče lupajući po kamenjoj kaldrmi. Kada žene izlaze iz kuće, obuvaju cipele sa šiljatim vrhom, crne, žute i crvene, često ukrašene zlatnim vezom. Kada ulaze u sobu, ne samo žene, već i muškarci skidaju obuću i ostaju u čarapama da ne bi isprljali tepihe koji su svuda postavljeni.”

crnilom kape i crnom koprenom na lijevoj ruci, dok se manja žalost označavala samo crnom koprenom na lijevoj ruci.³²¹³

Krajem XIX vijeka tekstovi u novinama donose priče o novoj modi i kako je ona počela postepeno da jača kod naroda. Nova vremena, novi običaji.³²¹⁴ Godine 1889. i 1890. u štampi su se mogli naći oglasi o prodaji odjeće. Tako su se, na primjer, gaće (čakšire) od štofe, engleske i to svake mjere prodavale za 1.55 franaka; dječija odijela od 2 do 10; ženske košulje vezene od obične postave 80 novčića; radničke košulje od 80 novčića do 1.1 franaka. To se sve moglo naručiti u Beču, a dostava je bila sigurna.³²¹⁵ Kako je primjećivao konzul Petković, prije ovoga perioda nije bila rijetkost da se nađu Crnogorke koje su upotrebljavale evropsku toaletu, i da se strane stvari nijesu više smatrale za privilegiju.³²¹⁶ Promjene načina života, razvoj tekstilne industrije, upotreba odijela, dovodili su do postepenog prestanka upotrebe narodne nošnje.

Nova vremena donijela su i nove običaje. Na tadašnjim seljacima i njihovoj porodici moglo se malo što vidjeti domaćeg, nego dosta stranog.³²¹⁷ Uglješa Tomić iz Šavnika navodi da se osim strane robe za nošnju, upotrebljava i sapun iz uvoza, bez koga se prema njemu lako moglo, jer ga uspješno može zamijeniti sapun iz fabrike u Baru, ili što ga domaćice same prave. Tada se uvidjelo da treba upotrebljavali domaće proizvode, za odjeću i drugu robu, i da bi bilo dobro da se klone nepotrebnih stvari. Kada bi to uradili, narod bi bio bogatiji i naprednija bi bila porodica i otadžbina.³²¹⁸

³²¹³ *Glas Crnogorca*, broj 17, 1885, Cetinje, 5. maj 1885, 3.

³²¹⁴ *Onogošt*, broj 20, 1899, Nikšić, 23. septembar. 1899, 3. „Kad pogledaš našeg seljaka, i njegovu domaću čeljad, malo na njima da ćeš vidjeti domaćega, no sve strano sve, brate, od stranijeh trgovaca roba, i nekakva šarenila. Gaće sa zlatnijem džepovima i zlatajli džamadani, koje haljine po skupi novac uzima, a bez da su u pola duraće kao tvoje domaće, svoju vunu prodaju, a slabo šta od nje doma uzrađuju; a tako i druge domaće proizvode prodaje, no što više pustio je u svojem selu ljude, koji sa raznim robama trguju, i što mu dvojinom skuplje prodaju od pazarskog trgovca.”

³²¹⁵ *Glas Crnogorca*, broj 18, 1889, Cetinje, 30. april 1889, 4. *Glas Crnogorca*, broj 15, 1890, Cetinje, 7. april 1890, 4. „Odijelo za muške (kaput, prsluk i gaće) 10 f.; za dječije 8–16 godina (kaput, prsluk i gaće) 12 f.; za djecu od 2–10 godina 3,80 f.; cijele gaće (čakšire) 1,55 f.; ženske košulje 80 n.; odabrani klobuk 1,50 f. („Ko bude naručio klobuka, da izvoli naznačiti obim glave, za gaće širinu kroka (dužinu noge iznutra) u santimetar, za djecu doba života...”)
Klein, Wien”

³²¹⁶ Ivona Jovanović, *Francuski jezik i kultura u Crnoj Gori (1830–1914)*, Podgorica, 2016, 119.

³²¹⁷ *Glas Crnogorca*, broj 38, 1890, Cetinje, 15. septembar 1890, 3, vijesti iz Šavnika, 5. septembra. „Sve što treba našem seljaku, on sve kupuje, kapicu, košulju, gaće, obuću, razne svitne aljinke i dr – svoju vunu prodaje, slabo što od nje doma izrađuje, a tako isto prodaje i kožu i druge domaće proizvode.”

³²¹⁸ *Glas Crnogorca*, broj 38, 1890, Cetinje, 15. septembar 1890, 3, vijesti iz Šavnika, 5. septembra.

Narodna nošnja Crne Gore bila je odraz različitih kulturnih uticaja, što se ogleda u postojanju nekoliko tipova ženske i muške nošnje, naročito različitih na Primorju, sjeveru i unutrašnjosti Crne Gore. Crnogorske nošnje svjedoče o podneblju, prirodnim uslovima, privrednoj djelatnosti, a sa druge strane slika su etičke, vjerske pripadnosti, socijalnog, ekonomskog statusa. Kao specifično obilježje pojedinih krajeva Crne Gore nošnja je bila u upotrebi sve do dvadesetih godina XX vijeka, dok se u kasnije vrijeme koristi u drugim prilikama, kulturnim, muzejskim i dr. Najrasprostranjenija je bila crnogorska nošnja sa dva tipa – starija od sukna i novija od čoje. Nošnja se vremenom mijenjala, pogotovo materijal za njenu izradu. Kako ekonomske prilike nijesu dozvoljavale upotrebu svečane nošnje, ubrzo su se počeli koristiti djelovi nošnje izrađeni od sukna. Crnogorska narodna nošnja na dugom putu kroz vjekove od Crnojevića, Petrovića do današnjih dana, sa manjim ili većim promjenama i uticajima, sačuvala je nit koja prati crnogorsku istoriju kao specifičan simbol trajanja i tradicije koja i danas živi.

3.10. Krvna osveta – između tradicije i modernog društva³²¹⁹

Krvna osveta je praiskonski oblik pravosuđa koji je tokom vremena doživio evoluciju. Nastala je kao rezultat društvenih prilika i načina života. No, njeno postojanje je u direktnoj vezi s tradicijom i nepostojanjem jake države, autoritarnog pravnog poretka i efikasnog sudstva.³²²⁰ Ona je bila način zadovoljenja pravde, ali i zaštite od nasilja, kako individualnog tako i kolektivnog.³²²¹

³²¹⁹ Djelovi ovog poglavlja disertacije publikovani su u slovenačkom časopisu *Annales*, pod naslovom: Ivan Tepavčević, *Pogledi Valtazara Bogišića na Crnu Goru u crnogorsko društvo (krvna osveta – između tradicije i modernog društva)*, *Annales*, Anali za istrske in mediteranske študije, Koper, 28 (3), 2018, 495–523.

³²²⁰ Valtazar Bogišić, *Zbornik pravnih običaja u Južnih Slavena*, Knjiga 2. Beograd – Podgorica, 1999, 19. „Kad čovjek, nezasjenjen duševnim okom, pogleda s jedne strane na pravničku nauku s tim što se obično na nju naslanja (pisano zakonarstvo i učenici sudije), a s druge na faktičke odnose društveno-pravnoga bivstvovanja narodnog na slovenskom jugu – teško da mu se neće sama sobom pogledu nametnuti slika, koja, osim što će ga probuditi k razmišljanju, već će mu i na prvi mah ostaviti utisak: kao da među ta dva življa ne gospoduje baš najbolja harmonija”.

³²²¹ Ilija Jelić, *Krvna osveta i umir u Crnoj Gori i sjevernoj Albaniji*. Beograd, Doktorska disertacija. 1926; Angelika Ergaver, *Pomiritev v običaju krvnega maščevanja. Mediacija, arbitraža in obredje »nove zaveze« med strankama v sporu v črnogorskih in albanskih običajih*, *Acta Histriae*, 24, 1, 2016, 101–130. Angelika Ergaver, *»First my Brother, then a Blood-taker, then my Brother Forever«*. *The Efficiency of the Traditional Peace-making Custom in Early Modern Age Montenegro and the role of the Venetian Authorities in the Peace-making Process*, *Acta Histriae*, 25, 1, 2017, 79–207. Darko Darovec, *The Language of Vengeance: A Glossary of Enmity and Peace*. *Acta Histriae*, 25, 2, 2017, 57–97. Darko Darovec u najnovijem istraživanju o krvnoj osveti, zasnovanom na interdisciplinarnim

Tradicionalna pravna istorija XIX i početkom XX vijeka, čija tumačenja i dalje dominiraju novijom historiografijom, formulisala je osvetu kao primitivni stupanj ljudske mentalne, društvene i pravne evolucije.³²²² Međutim, sredinom XX vijeka istoričari su počeli primjenjivati istraživanja antropologije u rješavanju konflikata i ustanovili da je srednjevjekovno društvo imalo mehanizme za mirno rješavanje i ravnotežu na svim nivoima. Želja za mirom, ukorjenjena u hrišćanskom učenju, prožimala je običaje, kanone, pisane zakone.³²²³ Rituali pregovora kao ključnog elementa osvete postojali su u svim evropskim društvima, podstaknuti principom da nepravda, uključujući i ubistvo, može biti zadovoljena novčanim nadoknadama.³²²⁴

U Evropi običaj krvne osvete zadržao se najduže, posebno među Crnogorcima i Albancima, što potvrđuje i literatura o ovom pitanju.³²²⁵ Uprkos stereotipnoj slici krvne osvete, koja je prisutna, prikazuje se iracionalno i emocionalno nekontrolisano i necivilizacijski krvi gladno ponašanje. Neka od temeljnih antropoloških i istorijskih studija s kraja XIX i početka XX vijeka naglašavaju da je ova pojava primarni sistem socijalnog sankcionisanja tipičan za plemenska uređenja, ili za tzv. prvobitna društva.³²²⁶ Tek od XVI vijeka u centralnoj i zapadnoj Evropi javlja se sistemsko ograničavanje običaja krvne osvete, a postizanje mira postepeno je zamijenilo konzistentno kažnjavanje kriminalaca.³²²⁷

Koje su specifičnosti njenog izvršenja, koja pravila susrijećemo pri izvršavanju, kakvi su oblici mirenja i na koji način je izvođeno, zašto se krvna osveta postojano prilagođava kao običaj

istoriografskim i antropološkim studijama, rekonstruiše običaj krvne osvete sa naglaskom na činu poniženja i pokore u njemu.

³²²² Takođe ranije lokalne etnografske studije shvaćaju običaj kao strašno djelo, da je osveta grđa no samo ubistvo. Ona se može otegnuti i za 20 godina. Osveta se zakonom zabranjuje Crnogorcu, ali ako se osveti, onda je on veseo, čini mu se kao da se ponovo rodio, kao da je dobio stotinu megdana (Milorad Medaković, *Život i običaji Crnogoraca*, Novi Sad, 1860, 112–115). (Jacob Burckhardt, *Renesančna kultura v Italiji*, Ljubljana, 1956, 346–350, 362–363; Jan Huizinga, *Jesen srednjega veka*, Ljubljana, 2011, 9, 19, 29–30; Darko Darovec, Blood Feud as Gift Exchange: The Ritual of Humiliation in the Customary System of Conflict Resolution, *Acta Histriae*, 25, 1, 2017, 65).

³²²³ Stephen White, *Feuding and Peace-making in the Touraine around the Year 1100*, *Traditio*, 42, 1986, 195–263; Daniel Lord Smail, *The Consumption of Justice: Emotions, Publicity, and Legal Culture in Marseille, 1264–1423*. New York, 2003; Stuart Carroll, *Blood and Violence in Early Modern France*, Oxford, 2006, 185–233; Darko Darovec, *Vendetta in Koper 1686*, Koper, 2018, 73, 74.

³²²⁴ Darko Darovec et al., *The Language of Vengeance: A Glossary of Enmity and Peace*, *Acta Histriae*, 25, 2, 2017, 396; Darko Darovec, *Vendetta in Koper 1686*, 2018, 58.

³²²⁵ Jednu od najznačajnijih referentnih studija o krvnoj osveti napisao je Boehm (1984), u kojoj je dao najsavremeniju referentnu bibliografiju ne samo za područja Crne Gore već i za druge dijelove svijeta (Christopher Boehm, *Blood Revenge, The Enactment and Management of Conflict in Montenegro and Other Tribal Societies*, Philadelphia, 1984, 253–258).

³²²⁶ E. Westermarck, *The Origin and Development of the Moral Ideas*, London, Macmillan and Co, 1906; Heusler, *Das Strafrecht der Isländersagas*, Leipzig, Duncker & Humblot, 1911.

³²²⁷ Claudio Povolo, *Feud and vendetta: customs and trial rites in Medieval and Modern Europe. A legal-anthropological approach*, *Acta Histriae*, 22, 2, 2015, 196–235.

novim uslovima u modernim nacionalnim državama s nezavisnim sudstvom, i kao takva postoji u pismenom kodifikovanom pravu i na kraju kakav je odnos vlasti i zakona prema ovom običaju; samo su neka od pitanja koja se postavljaju u nauci i na koja se pokušava odgovoriti.

Običaji nijesu ništa vječno i nepromjenljivo i oni se što i *Opšti imovinski zakonik* pokazuje mijenjaju u skladu sa društvenim i kulturnim razvojem, a ponekad gube moć i iščezavaju. Naročito je to primjetno na prelazu iz plemenskog života u državnu organizaciju.³²²⁸ U savremenoj teoriji moguća su dva pristupa – jedan po kojem se pravni običaji posmatraju isključivo kao istorijska kategorija, i drugi u kojem se pravni običaji posmatraju i kao uslovno savremeni fenomen jer se i u naše vrijeme stvaraju novi običaji. Pravnim običajima bili su u prošlosti regulisani mnogi odnosi i materije. Kad je riječ o Crnoj Gori, najdirektnije su vezane za svakodnevni život i njihove uže ili šire društvene zajednice, materiju svojine, porodične i nasljedne odnose, ekonomske aktivnosti, položaj žene, režim korišćenja zajedničkog zemljišta, kao i odnose u kaznenoj sferi, koji obuhvata i običaj krvne osвете. Krvnu osvetu kao društvenu pojavu treba posmatrati kao proces u određenom istorijskom nastanku i prilagođavanju pravnim i socijalno-političkim uslovima, tako da se anatomija određenog društva može pratiti od nastajanja pa sve do osвете u kasnijim vjekovima. O krvnoj osveti kao svojevrsnom samosudu, koji se javio još u doba bez pisanog prava i organizovane države, postoji bogata istorijskoppravna, krivičnopravna, etnološka, običajnopravna, psihološka i druga literatura. Uočljiva su različita shvatanja o prirodi i karakteru tog običaja.³²²⁹ Prema

³²²⁸ Petar Vlahović, *Značaj Opšteg imovinskog zakonika za etnologiju*, Stogodišnjica Opšteg imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru, Podgorica, 19, CANU, 186.

³²²⁹ Edith Durham, *High Albania*, London, 1909; Ilija Jelić, *Krvna osvetu i umir u Crnoj Gori i sjevernoj Albaniji*, Beograd, Doktorska disertacija, 1926; Ilija Jelić, *Krvna osvetu kod starih kulturnih naroda*, Beograd, 1927; Stevan Dučić, *Život i običaji plemena Kuća*, Beograd, 1931; Konstantin Shtjefën, Gjeçovi, *Kanuni i Lekë Dukagjinit*, Shkodër, Provincjalati Françeskan, 1933; Margaret, Hasluck, *The Unwritten Law in Albania*, Cambridge, 1954; Petar Vlahović, Vojislav Dančetočić, *Prilog proučavanju žena u krvnoj osveti*, Beograd, 1961; Syrja, Pupovci, *Gradansko-pravni odnosi u Zakoniku Leke Dukadinija*, Knjiga 5. Priština, 1968; Syrja, Pupovci, *Krvna osvetu u Albanaca i njen razvoj*, Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo, vol 9, br. 4, 1971, 27–49; M. Đuričić, *Arbanaška zakletva – besa*, Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena. Knjiga 46. JAZU, Zagreb, 1975; Christopher, Boehm, *Blood Revenge, The Enactment and Management of Conflict in Montenegro and Other Tribal Societies*, Philadelphia, 1984; Milenko Karan, *Krvna osvetu*, Beograd, 1985; Šćepanović, *O krvnoj osveti – krivičnopravni prilaz*, Podgorica, 2003; Dalibor Čepulo, *West to East – East to West: Baltazar Bogišić and the English School of Historical and Comparative Jurisprudence* (H. S. Maine, F. Pollock, P. Vinogradoff). In: *Rechtswissenschaft in Osteuropa, Studien zu reuropäischen Rechtsgeschichte. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für europäische Rechtsgeschichte*. Frankfurt am Main, Band 248, 2010, 71–116; Đurica Krstić, *Pravni običaji u Crnoj Gori*, Podgorica, 2010; Claudio Povolo, *Feud and vendetta: customs and trial rites in Medieval and Modern Europe. A legal-anthropological approach*, *Acta Histriae*, 22, 2, 2015, 195–245; Claudio Povolo, *La pietra del bando. Vendetta e banditismo in Europa tra Cinque e Seicento*, *Acta Histriae*, 25, 1, 2017, 21–57; Angelika Ergaver, *Pomiritev v običaju krvnega maščevanja. Mediacija, arbitražu in obredje »nove zaveze« med strankama v sporu v črnogorskih in albanskih običajih*, *Acta Histriae*, 24, 1, 2016, 101–130; Angelika Ergaver, *»First my Brother, then a Blood-taker, then my Brother Forever«. The Efficiency of the Traditional Peace-making Custom in Early Modern Age Montenegro*

najnovijim istraživanjima Daroveca, Ergaver i Omana na osvetu treba gledati kao na stanje konflikta, koje proizilazi iz neprijateljstva. Nastaje kada krivica koja je izazvala konflikt nije prikladno (časno) na odgovarajući način razriješena, ili kada je nasilan odgovor na povredu, naročito ubistvo, kulturno prihvatljiviji od novčane nadoknade. Stanje međusobnog neprijateljstva traje sve do uspostavljanja trajnog mira. Tek tada se stanje uzajamne mržnje obustavlja i uspostavlja se novi društveni odnos – netrpeljivost se zamjenjuje ljubavlju.³²³⁰

Na području Crne Gore, Albanije i Hercegovine postojala je svijest o povezanosti krvne osvete i uspostavljanja mira. Jedan od prvih opisa običaja osvete i pomirenja napravio je Alberto Fortis, krajem XVIII vijeka na putovanju po Dalmaciji u knjizi *Put po Dalmaciji*. Fortis je naveo da su Morlaci ponekad užasni i varvarski zbog svoje nasljedne krvne osvete, ali tvrdi da je čuo kako su u Albaniji efekti krvne osvete još grozniji.³²³¹ Fortis smatra da osveta i pravda među tim ljudima odgovara istom pojmu koji je prvobitan, i navodi poslovicu „*Tko se ne osveti, taj se ne posveti*”. U ilirskom jeziku osveta znači što i vendetta i santificazione.³²³² Kada je pomenuo Albaniju, Fortis je uputio i na dio Crnogorskog primorja, koji je u to vrijeme pripadao Venecijanskoj republici.

Opis zakonskih običaja na području Crne Gore dao je njemački putopisac Johann Georg Kohl 1851. godine, naglasivši da su Crnogorci očuvali tradiciju krvne osvete, te da su svjesni posljedica koje je ona donosila. Apostrofirao je da je običaj krvne osvete prisutan u svim plemenskim zajednicama u kojima državna vlast i sudovi nijesu razvijeni, pa sami običaji regulišu odnose u zajednici i čine suštinu njenog pravosudnog sistema. U zavisnosti od stepena uvrede, postojala je obaveza plaćanja krvi, kao i rješavnje spora bez prolivanja krvi. To je dovodilo do

and the role of the Venetian Authorities in the Peace-making Process, Acta Histriae, 25, 1, 2017, 179–207; Darko Darovec, *Turpiter interfectus. The Seigneurs of Momiano and Pietrapelosa in the Customary System of Conflict Resolution in Thirteenth-century Istria*, Acta Histriae, 24, 1, 2016, 1–43; Darko Darovec, *Blood Feud as Gift Exchange: The Ritual of Humiliation in the Customary System of Conflict Resolution*, Acta Histriae, 25, 1, 2017, 57–97.

³²³⁰ Darko Darovec et al., *The Language of Vengeance: A Glossary of Enmity and Peace*, 2017, 403; Angelika Ergaver, »First my Brother, then a Blood-taker, then my Brother Forever«. *The Efficiency of the Traditional Peace-making Custom in Early Modern Age Montenegro and the role of the Venetian Authorities in the Peace-making Process*, 2017, 192.

³²³¹ Alberto Fortis, *Put po Dalmaciji*, Zagreb, 1984, 42. „U tim je krajevima čovjek najblaže čudi sposoban za najbarbarskiju osvetu vjerujući stalno da ispunjava svoju dužnost dok je vrši, priklanjajući se toj ludoj obmani lažne časti uprkos kršenju najsvetijih zakona i kaznama kojima se izrgava zbog odluke s umišljajem”.

³²³² Alberto Fortis, *Put po Dalmaciji*, 1984, 42; Angelika Ergaver, *Pomiritev v običaju krvnega maščevanja. Mediacija, arbitražna in obredje »nove zaveze« med strankama v sporu v črnogorskih in albanskih običajih*, Acta Histriae, 24, 1, 2016, 108, 109.

promirenja, koje je regulisano posebnim pravilima i običajima.³²³³ Krvna osveta, istorijski promatrano, uz otkupninu i protjerivanje iz zajednice koje su dio cijelog običaja osvete, spada u prvobitne oblike društvene represije. U početku bila je usmjerena protiv čitave zajednice počinitelja delikta koji je uzrok osvete, da bi s razvojem društva evoluirala, ograničavajući se na krug njegovih najbližih srodnika.³²³⁴

3.10.1. Krvna osveta kroz vizuru Bogišićevog proučavanja crnogorskog društva

Valtazar Bogišić³²³⁵ spada u red onih izvanjaca koji je svojim djelom značajno doprinio ukupnom kulturno-prosvjetnom preporodu Crne Gore u drugoj polovini XIX vijeka. Iz njegovog rada sagledava se povezanost južnoslovenskih naroda, duboka prožetost kulture i oslobodilačkih stremljena.³²³⁶ Istraživanje Valtazara Bogišića u drugoj polovini XIX vijeka označava novi period

³²³³ Johan Georg Kohl, *Putovanje u Crnu Goru, Istru i Dalmaciju*, Podgorica, 2005, 174–176; Angelika Ergaver, *Pomiritev v običaju krvnega maščevanja. Mediacija, arbitražna in obredje »nove zaveze« med strankama v sporu v črnogorskih in albanskih običajih*, 2016, 105.

³²³⁴ Đurica Krstić, *Pravni običaji u Crnoj Gori*, Podgorica, 2010, 260; Ilija Jelić, *Krvna osveta i umir u Crnoj Gori i sjevernoj Albaniji*, Beograd, 1926, 34.

³²³⁵ Valtazar Bogišić (rođen u Cavtatu 7. XII 1834. umro 24. IV 1908) bio je akademik, profesor, doktor filozofije i doktor pravnih nauka, naučnik, istraživač, zakonopisac, ministar pravde u Crnoj Gori, čovjek enciklopedijskog znanja, pobornik istorijskopravne, ali i drugih škola, vrsni poznavalac usmene književnosti, priređivač zbirke narodnih pjesama, poliglota, bibliofil. Gotovo čitav njegov rad posvećen je proučavanju prava, ustanova i običaja slavenskih naroda. Napisao je mnoge rasprave na francuskom i njemačkom. Sagledavajući Bogišićev opus u cjelini, njegova djela se mogu klasifikovati u četiri skupine: radovi o običajnom pravu (prikupljanje i objavljivanje narodnih običaja, zbirke narodnih običaja, teorijski, didaktički radovi o narodnim običajima i običajnom pravu); radovi iz oblasti pravne istorije; izučavanje porodice i porodičnog prava; radovi iz oblasti teorije prava i zakonodavstva. Van ove četiri grupe nalazi se Bogišićevo najveće djelo, *Opšti imovinski zakonik*, kao sinteza i plod njegovog šesnaestogodišnjeg zakonodavnog rada. Važnija djela su: *Pravni običaji u Slovena*, *Privatno pravo* (1867), *Naputak za opisivanje pravnijeh običaja koji žive u narodu* (1866), *Pisani zakoni na slovenskom jeziku* (1872). Bogišićev naučni opus obuhvata oko pedeset objavljenih i desetinu radova koje za života nije stigao objaviti, kao i veliku zbirku dokumenata skupljenih tokom života (Danilović, Predgovor: In: Bogišić, V.: *Bogišić o sebi i drugi o Bogišiću*. Knjiga 8. Beograd – Podgorica, 1999, 339–340).

³²³⁶ Ivan Kustudija, *Prepiska Valtazara Bogišića i Laze Kostića o Opštem imovinskom zakoniku za Knjaževinu Crnu Goru*, Stogodišnjica Opšteg imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru, Podgorica, 1989, 77. O životu i radu Valtazara Bogišića pisano je do sada više djela, bilo narativno-deskriptivne prirode, bilo naučno-analitičkog karaktera s ciljem da se naša i svjetska javnost поближе upozna s likom i opusom ovog istaknutog naučnika. Ivan Strohal, *Dr Valtazar Bogišić*, *Letopis*, 23, 1908, 80–140; Teodor Taranovski, *Baltazar Bogišić*, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, XXIX, 6, 1934, 449–455; Živojin Perić, *Metod V. Bogišića kod izrade Imovinskog zakonika za Crnu Goru*, *Branič*, 3, 1931, 83–90; Đorđe Tasić, *Kako je Valtazar Bogišić shvatio običajno pravo*, *Pravda*, 30, 1934; Aleksandar Solovjev, *O životu i radu Valtazara Bogišića*, *Šabac*, 1935; Mihailo Konstantinović, *Ideje Valtazara Bogišića o narodnom i zakonskom pravu*, *Sociološki pregled*, 1, 1938, 272–282; Metod Dolenc, *Spomenica Dra. Valtazara Bogišića. O tridesetogodišnjici njegove smrti*, *Slovenski pravnik*, 55, 1–2, 1941, 33–55; Ferdo Čulinović, *Plemenska i seoska samouprava*, *Istorija naroda Jugoslavije*, II. Beograd, 1963; Dušan Vuksan, *Geneza Opšteg imovinskog zakonika*, *Zapisi*, XII, 2, 1933, 135–145; Dušan Vuksan, *Bogišić i Sundečević*, *Zetski glasnik*, 7, 1935, 9–10; Dušan Vuksan, *Knjaz Nikola i V. Bogišić*, *Zapisi*, XV, 1936, 4, 216–224; XV, 5, 288–293; XV, 6, 346–356; XVI, 1, 25–31; XVI, 2, 91–98; Mehmed Begović, *Sličnosti između Medžele i Opšteg imovinskog zakonika za Crnu Goru*, *Prilozi za orijentalnu*

naučnog pristupa u izučavanju crnogorskog društva, posebno njegove društvene strukture. Zahvaljujući svestranom naučnoistraživačkom radu Valtazara Bogišića sačuvano je dragocjeno svjedočanstvo o strukturi crnogorskog društva u jednom prelaznom i turbulentnom razdoblju.³²³⁷ U naučnoistraživačkom radu Bogišićevo glavno interesovanje je bilo okrenuto običajnom pravu, izradi *Opšteg imovinskog zakonika* i položaju porodice kod južnoslovenskih naroda, odnosno crnogorskog.³²³⁸

filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, 1955, V, 33–42; Svetislav Martinović, *Besudno vrijeme u Crnoj Gori*, Pravni zbornik, 1–2, 1958, 215–265; Stanislav Borovski, *Ekonomski odnosi u Crnoj Gori (Bogišićeve beleške iz godine 1873)*, Zapisi, XX, 1938, 270–278; Stanislav Borovski, *Popis državnog uređenja Crne Gore iz godine 1873*, Zapisi, XXI, 1939, 273–286; Borovski, *Razredi i slojevi naroda u Crnoj Gori (beleška iz 1873)*, Zapisi, XXI, 1939, 76–83; Tomica Nikčević, *Pripreme za kodifikaciju porodičnog prava u Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, XIII, 1960, 705–735; Tomica Nikčević, Predgovor I izdanju ove knjige. In: Bogišić, V.: *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*. Knjiga 4. Beograd – Podgorica, 1999, 13–29; Karel Kadlec, *Valtazar Bogišić*. Musea Království Českého (Praha), 53, 1903, 127–145; 291–306; Syrja Pupovci, *Gradansko-pravni odnosi u Zakoniku Leke Dukadinja*, Knjiga 5. Priština, 1968; Syrja Pupovci, *Krvna osveta u Albanaca i njen razvoj*, Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo, vol 9, br. 4, 1971, 27–49; Syrja Pupovci, *Valtazar Bogišić u svetlu dokumenata iz ruskih arhiva*, Pravni život, 45, 1996, 7–8, 5–64; Syrja Pupovci, *Valtazar Bogišić: život i djelo*, Podgorica, 2004; Jelena Danilović, *Život i rad Valtazara Bogišića povodom 150-godišnjice rođenja*, Pravni život, 35, 1985, 71–88; Jelena Danilović, Predgovor. In: Bogišić, V.: *Bogišić o sebi i drugi o Bogišiću*. Knjiga 8. Beograd – Podgorica, 1999, 332–359; Branislav Nedeljković, *Kanon Leke Dukadinja: Arbanaško običajno pravo, Iz rukopisne zaostavštine Valtazara Bogišića*, Anali Pravnog fakulteta, 4, 1956, 429–462; Werner Zimmermann, *Valtazar Bogišić, 1834–1908, Ein Beitrag zur südslawischen Geistes- und Rechtsgeschichte im 19. Jahrhundert*, Wiesbaden, 1962; Werner Zimmermann, *Valtazar Bogišić i kodifikacija građanskog prava u Švajcarskoj*. Stogodišnjica opšteg imovinskog zakonika za Crnu Goru, CANU, 19, 1989, 147–153; Zoran Rašović, *Bogišićeve pravne izreke. Skladnosti između rimskopravnog i crnogorskog narodnog vrela*, Podgorica, CANU, 2016; Andrew Vidali, *Il patriziato tra vendetta, ritualità processuale e amministrazione della giustizia, Venezia, inizio XVI secolo*, Acta Histriae, 24, 1, 2016, 43–62; Angelika Ergaver, *Pomiritev v običaju krvnega maščevanja. Mediacija, arbitražna in obredje »nove zaveze« med strankama v sporu v črnogorskih in albanskih običajih*, Acta Histriae, 24, 1, 2016, 101–130; Angelika Ergaver, *First my Brother, then a Blood-taker, then my Brother Forever». The Efficiency of the Traditional Peace-making Custom in Early Modern Age Montenegro and the role of the Venetian Authorities in the Peace-making Process*, Acta Histriae, 25, 1, 2017, 179–207; Darko Darovec et al., *The Language of Vengeance: A Glossary of Enmity and Peace*, Acta Histriae, 25, 2, 2017, 391–433; Claudio Povolo, *Feud and vendetta: customs and trial rites in Medieval and Modern Europe. A legal-anthropological approach*, Acta Histriae, 22, 2, 2015, 195–245; Claudio Povolo, *La pietra del bando. Vendetta e banditismo in Europa tra Cinque e Seicento*, Acta Histriae, 25, 1, 2017, 21–57; Darovec, *Turpiter interfectus. The Seigneurs of Momiano and Pietrapelosa in the Customary System of Conflict Resolution in Thirteenth-century Istria*, Acta Histriae, 24, 1, 2016, 1–43; Darko Darovec, *Blood Feud as Gift Exchange: The Ritual of Humiliation in the Customary System of Conflict Resolution*, Acta Histriae, 25, 1, 2017, 57–97.

³²³⁷ Bogišićeva istraživanja javljaju se u periodu kada Crna Gora nastoji da riješi komplikovane odnose sa Osmanskim carstvom, čija će eskalacija kulminirati u „Veljem ratu” 1876–1878. Na Berlinskom kongresu 1878. godine Crnoj Gori će biti priznata nezavisnost od onih zemalja koje je do tada nijesu priznavale i na nju će se odnositi niz članova ovog ugovora koje će morati da sprovodi u narednim godinama (vidjeti: Novak Ražnatović, *Crna Gora na berlinskom kongresu*, Cetinje, 1979; Živko Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Crna Gora od najstarijih vremena do 2003*, Podgorica, 2006).

³²³⁸ Valtazar Bogišić, *O značaju pravnih običaja*, Pravni članci i rasprave, Beograd, 1927, 10–11. Pokušao je, još u svojim početnim studijama, da u oblasti etnografskih proučavanja društvenopravnih pojava, postavi tri osnovna pravca u sistematičnom proučavanju i metodskom postupku: narodni jezik, narodni pojmovi čovjeka ka nevidljivim bićima i pojavama i narodno pravo. U ovome se, nesumnjivo, odražavao Bogišićev metod kompleksnog, interdisciplinarnog istraživačkog pristupa (lingvističkog, psihoanalitičkog i pravnoistorijskog). Za predložena prva dva pravca, Bogišić je smatrao da se mogu primijeniti u proučavanjima naših narodnih običaja uopšte, „koji još danas žive u narodu”, dok je za treći pravac smatrao da se mogu proučavati običaji i u „predašnjim” vremenima, iz pisanih izvora i usmenih

Ukupan Bogišićev rad na istraživanju običajnog prava i plemenskog društva ima izvanredan značaj za savremena proučavanja tradicionalnih zajednica na Balkanu. Iako je Bogišić svoja istraživanja obavio prije drugih poznatih istraživača običajnog prava i plemenâ u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji krajem XIX i u prvoj polovini XX vijeka, njegov istraživački rad dugo nije bio dovoljno poznat i vrednovan; ostao je sve vrijeme u sjenci njegovog najvažnijeg djela *Opštega imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru*, koji je stupio na snagu 1888. godine. *Anketa* je bila izrađena i kao pomoćni materijal za *Opšti imovinski zakonik*. A Bogišić se u pripremi *Zakonika* opredijelio za metod inkorporiranja onih normi običajnog prava koje su bile duboko ukorijenjene u životu plemenskog društva u Crnoj Gori, i to u vrijeme (osma i deveta decenija XIX vijeka) kad je taj tip arhaične organizacije tradicionalnog društva u Crnoj Gori bio veoma živ. Zato su izradi *Zakonika* prethodila Bogišićeva istraživanja običajnog prava u ondašnjoj Crnoj Gori, a djelimično i u susjednoj Hercegovini i u sjevernoj Albaniji, čime je on dublje upoznao strukturu plemenskog društva ovih balkanskih regija.³²³⁹ Upoznavanje običajnog prava i faktičkog stanja na terenu dalo je Bogišiću inspiraciju za dodatna sociološka proučavanja plemenskog društva u Crnoj Gori.³²⁴⁰

Zbog svega navedenog rezultati Bogišićevih istraživanja crnogorskog društva, kao i njegova knjiga *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji (Anketa iz 1873. godine)* daje mnoštvo raznovrsnog materijala o običajnom pravu Crne Gore i susjednih zemalja (Hercegovine i sjeverne Albanije) onoga vremena, kao i o državno-pravnom poretku tadašnje Crne Gore.³²⁴¹

narodnih predanja, i u „sadašnjem” narodnom životu, što inače u nekim zapadnoevropskim zemljama u to vrijeme nije bilo moguće istraživati, jer su one bile već odavno iščezle iz svakodnevnog života njihovih stanovnika.

³²³⁹ Da bi dobio što pouzdanije informacije, Bogišić je za svaku oblast (određenu društveno-ekonomsku i prostornu cjelinu) odredio po jednog izvjestitelja (respodenta). To su bili najugledniji ljudi, poznavaoi narodnog života i najodgovornije ličnosti iz državnog i pravosudnog sistema Crne Gore. Tako je za Crnu Goru određen vojvoda Đuro Matanović (stara Crna Gora i Katunska Nahija). Za pojedine odjeljke odgovore su davali vojvoda Jole Piletić za Brda i Pipere i crnogorski mitropolit Visarion Ljubiša za odjeljak o crkvenom pravu. Đuro Cerović je bio zadužen za Gornju Hercegovinu; tj. od granice crnogorske i bosanske pa do Mostara i Konjičke Čuprije, dakle za gotovo svu Hercegovinu i vojvoda Marko Miljanov za Albaniju, neposredno za plemena Skadarske Malesije (Grude, Hote i Kastriote), ali sa naglaskom da slični običaji bivaju i u drugim albanskim plemenima (Novo Vujošević, *Kritičko promišljanje Bogišićevog metoda anketiranja*, Stogodišnjica Opšteg imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru. Podgorica, 1999, 18; Tomica Nikčević, Predgovor I izdanju ove knjige. In: Bogišić, V.: *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*. Knjiga 4. Beograd – Podgorica, 1999, 18).

³²⁴⁰ Tomica Nikčević, Predgovor I izdanju ove knjige. In: Bogišić, V.: *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, 1999, 13–29.

³²⁴¹ Sa popisom običaja za zbirku *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji* Bogišić je počeo 1873. pošto je pripremio za štampanje u izdanju Jugoslavenske akademije u Zagrebu knjigu *Zbornik sadašnjih pravnih običaja u južnih Slovena. Knjiga I. Građa u odgovorima iz različitih krajeva slovenskog juga* (1874). „U ovoj knjizi, koju smatram tek kao prvi ozbiljan početak u radnjam svoje vrste, ali kojim će se nauka mori directe sližiti (kao što već u predgovoru kazah) tek kad bude popravljena i popunjena – bilo je neobično mnogo šuma i govora, mnogo više nego što vrijedi, i to ne samo u slavenskim nego i u tuđim literaturama” (Valtazar Bogišić, *Bogišić o sebi i drugi o Bogišiću*.

Interesantno je uočiti da u dosadašnjoj literaturi o Bogišićevoj anketi³²⁴² predmetom istraživanja nijesu bila obuhvaćena društvena pitanja, a jedno od njih je i običaj krvne osvete. Godine 1866. Valtazar Bogišić je izradio *Anketu* od 352 pitanja,³²⁴³ a 1870. godine, odlazeći na Kavkaz, od oko 1000 pitanja, jer je uvidio da mora proširiti listu pitanja, a što mu je koristilo za kasnija istraživanja pravnih običaja u Crnoj Gori.³²⁴⁴ *Anketa* je imala značajnu ulogu u koncipiranju i pisanju *Opšteg imovinskog zakonika*.³²⁴⁵ Bogišić je koristio i druge izvore podataka, kao što su neposredno posmatranje, neformalni razgovori, crnogorske isprave (paštrowske, grbljanske i starocrnogorske), fondovi crnogorskih redovnih sudova i Senata. Bogišić se upoznao i sa crnogorskim zakonikom *Stega* (1796), *Zakonikom vladike Petra I* (1798–1803) i *Zakonikom* knjaza Danila (1855), kao i sa

Knjiga 8. Beograd – Podgorica, 1999, 21). Bogišić je završne poslove na pripremi ove obimne knjige obavio u vremenu kada se već nalazio u kodifikatorskoj misiji u Crnoj Gori, ali nije bilo mogućnosti da u nju uvrsti i rezultate istraživanja u Crnoj Gori koje je obavio tokom 1873. godine (Miloš Luković, *Bogišićev zakonik, priprema i jezičko oblikovanje*, Beograd, 2009, 56). U duhu naslova nekih Bogišićevih djela koje je on objavio za života, ova arhivska zbirka pod Bogišićevim imenom nazvana je *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji (anketa iz 1873. g)* (V. Bogišić, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*. Knjiga 4. Beograd – Podgorica, 1999).

³²⁴² Među autorima koji su se bavili Bogišićevom anketom, posebno treba istaknuti A. Solovjeva, S. Borovskog, B. Nedeljkovića, B. Martinovića, S. Pupovciji i T. Nikčevića. T. Nikčević je najpotpunije prezentirao anketu i njene rezultate. Riječ je o anketi iz 1873. godine i njenim dopunama iz 1892–1898. godine, koja se pojavila u izdanju CANU, Srpske, Bosanske i Kosovske akademije nauka i Istorijskog instituta, Titograd, 1984 (Vujošević, 1989, 97). Surija Pupovci objavio je sistematsko proučavanje Bogišićeve ankete i drugih relevantnih izvora, što mu je poslužilo za iscrpnu analizu građanskog običajnog prava za Albaniju, objavljenu pod naslovom *Građansko-pravni odnosi u Zakoniku Leke Dukadinija* (S. Pupovci, *Građansko-pravni odnosi u Zakoniku Leke Dukadinija*, Knjiga 5. Priština, 1968).

³²⁴³ Prvu verziju svog upitnika Bogišić je objavio pod naslovom *Naputak za opisivanje pravnijeh običaja koji u narodu živu*, u Književniku, III, 1867. sa 347 pitanja. Iste godine objavljeno je i drugo i treće izdanje sa 352 pitanja u njegovoj zbirci *Zbornik* (Tomica Nikčević, Predgovor I izdanju ove knjige. In: Bogišić, V.: *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*. Knjiga 4. Beograd – Podgorica, 1999, 17).

³²⁴⁴ Perko Vojinović, *Pogledi Valtazara Bogišića na strukturu crnogorskog društva u drugoj polovini XIX vijeka*, Stogodišnjica Opšteg imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru, Podgorica, 19, CANU, 1989, 90. U svom izvještaju upućenom Stremouhovu (februar, 1874) Bogišić kaže „da je upitnike popunjavao u vrijeme kad je bio slo-bodan od zasijedanja i rada u arhivu i sudovima na Cetinju”, te da je ispitivanja na osnovu izloženog kvestionara predstavljalo „jedan od glavnih” njegovih poslova u Crnoj Gori, a njime se bavio „na kolektivnim sjednicama koje su trajale po oko sedam sati dnevno”. Od dvadeset „oblasti” (odsjeka) za koje je na tim zasijedanjima postavljao pitanja i zapisivao dobijene odgovore, za nas su značajne glave: 10. Krivično pravo; 11. Sudski postupak van suda; 12. Sudski postupak u sudu; 18. Krvna osveta. Preko ovih odgovora može se pokazati jedna cjelokupna slika i može se shvatiti krvna osveta u drugoj polovini XIX vijeka na prostoru Crne Gore.

³²⁴⁵ Bogišićeva namjera sa *Anketom* je bila da pomoću nje pristupi izradi crnogorskog kodeksa, pa je logično da je uzeo u obzir tadašnje granice Crne Gore i njene političko-teritorijalne jedinice u okvirima kako su bile utvrđene poslije razgraničenja sa Turskom 1858. i 1859. godine kada su u njen sastav ušli Grahovo, Rudine, Banjani, dio Drobnjaka, Župa Nikšićka, Uskoci i veći dio Vasojevića, s tim što su se u njenom sastavu već ranije nalazili Kući sa mješovitim crnogorskim i albanskim stanovništvom čije je običajno pravo bilo za Bogišića u postupku kodifikacije od velikog značaja i iz praktičnih i naučnih razloga. Ovakvo opredjeljenje svakako je zahtijevalo da se *Anketa* proširi i na albansko i hercegovačko stanovništvo u granicama tadašnje Crne Gore. Međutim, anketni postupak nije mogao biti ograničen samo na državne okvire Crne Gore, jer su izvjestioci davali odgovore i za šira područja, što je obuhvatalo cijelu Hercegovinu, zatim plemena skadarske Malesije. Tomica Nikčević, Predgovor I izdanju ove knjige. In: Bogišić, V.: *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*. Knjiga 4, Beograd – Podgorica, 1999, 18.

arhivama državnih institucija.³²⁴⁶ Nadalje, upoznao se sa praksom Senata, obišao neke od kapetanskih sudova, posjetio sudove u Podgorici, Spužu, Nikšiću. Na osnovu tog rada stekao je jasnu sliku o važećem pravnom poretku Crne Gore.³²⁴⁷

U Crnu Goru Bogišić je otišao po nalogu ruskog cara Aleksandra II da, na zahtjev knjaza Nikole, obavi kodifikaciju crnogorskog prava.³²⁴⁸ *Cetinjski „Glas Crnogorca”* 1873. godine obavještava da je Bogišić došao na Cetinje „*u dobri čas*” i otpočeo rad na *Zakoniku*.³²⁴⁹ Bogišić je knjazu posebnim člankom u „*Glasu Crnogorca*” od 23. juna/ 3. jula nagovijestio da se „*hoće godinâ za izradu dobrog zakonika i godinâ za sami prethodni rad*”. Ističući specifičnosti Crne Gore i, s tim u vezi, svoje kodifikatorske misije, Bogišić je u navedenom novinskom članku izložio plan „*predugotovne radnje*”, koji je već dobio knjaževu potvrdu, a koji se „*već i vršiti počeo*”³²⁵⁰, a imao je pet cjelina, koje je valjalo sukcesivno realizovati.³²⁵¹ Za njega je pitanje strukture crnogorskog društva bilo od primarne važnosti za koncipiranje pristupnih ideja o sadržini samog zakonskog teksta.

U Bogišićevom rukopisu *Državno pravo. Crna Gora 1873. godine*, koji potiče iz prvih mjeseci rada u Crnoj Gori, daje se struktura državnog uređenja, kakvo je u to doba bilo utemeljeno na pozitivnim propisima. U ovom Bogišićevom radu vidi se početak piramidalne strukture crnogorskog društva, nije još došlo do velike podvojenosti u društvu, mada su prisutne razlike

³²⁴⁶ *Crnogorski zakоници, 1796–1916. Pravni akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, ur. Branko Pavićević i Radoslav Raspopović, Zbornik dokumenata, Knjiga, III, Podgorica, 1988, 336.

³²⁴⁷ Miloš Luković, *Bogišićev zakonik, priprema i jezičko oblikovanje*, Beograd, SANU, 2009, 87.

³²⁴⁸ Ovo pismo napisano konzulu Joninu u septembru 1872. objavio je Dušan Vuksan u radu *Geneza Opšteg imovinskog zakonika*, u *Cetinjskim Zapisima* u dva broja u veljači i ožujku 1933. godine (D. Vuksan, *Geneza Opšteg imovinskog zakonika*, *Zapisi*, XII, 2, 1933, 78–88; 135–144). Poslan je kao najpogodnija ličnost koja će obaviti taj posao, ali je inicijativa da to bude on, bila Knjaževa, koji u pismu ruskom konzulu u Dubrovniku kaže da bi Bogišić „*bio čovjek najpodobniji za takav poduhvat, kako po svojem opširnom i opšte priznatom juridičkom znanju, tako i po tome, što su njemu kao rođenom Dubrovčaninu i Srbinu potpuno poznate i prirode ovoga naroda i potrebe ove zemlje*”.³²⁴⁸

³²⁴⁹ *Glas Crnogorca*, 1873, 1, 4.

³²⁵⁰ *Glas Crnogorca*, 1873, 10, 1.

³²⁵¹ „1. Sastavljanje velikog i cjelovitog sistemskog programa u formi pitanja za opisivanje statističkih, ekonomskih, psiholoških, pravnih, administrativnih i uopšte socioloških odnosa, koji postoje de facto u knjaževini crnogorskoj, i ukoliko je moguće da se vidi istorijski razvitak pojedinih instituta i odnosa.

2. Ispitivanje na temelju navedenog programa (questionnaire) starijih ljudi koji dobro poznaju Crnu Goru, njezine običaje, potrebe, sud i druge prilike, te su se dosad bavili sudbenim i administrativnim poslovima, kao i zapisivanje njihova kazivanja.

3. Često prisustvo u senatu pri suđenju, pretresanju, raspravi i rješavanju sudnih predmeta s jedne i administrativnih poslova s druge strane, da bi se neposredno mogao spoznati s dosadanjem praksom suda i uprave.

4. Izučavanje glavnijih presuđenih poslova (*res judicatae*) i prakse u poslovima uprave prošlih godina, na osnovu protokola i akta sudbenih i administrativnih, koji se nalaze u arhivi senata i u drugim središnjim uredima na Cetinju.

5. Putovanje po različnim predjelima Crne Gore i Brda” (*Glas Crnogorca*, 1873, 10, 1).

vidljive u nahijama i plemenima. Bogišić bilježi značajnu činjenicu da u Crnoj Gori tog doba nema nijednog grada i da narod živi po selima pogodnim za borbu protiv Turaka. Kad se počela konstituirati crnogorska država, počinje plamensko raslojavanje po ekonomskoj osnovi, i tada se mijenja struktura crnogorskog društva, što je zapazio i Valtazar Bogišić.³²⁵²

Da bi Bogišić izradio jedan takav zakonik, on je u Crnoj Gori morao izučavati onovremeno njeno pisano zakonodvstvo, njenu sudsku praksu, pravne i druge običaje, istoriju i društvene institucije, kulturnu i prosvjetnu razvijenost, društveno uređenje, kao i njene međunarodne odnose i međunarodni položaj. Na osnovu duboke i sveobuhvatne analize cjelokupnog društvenog života u ondašnjoj Crnoj Gori, uz svestrano obrazovanje i široku kulturu i znanje Bogišić je mogao sastaviti *Opšti imovinski zakonik*. Osnovno načelo je bilo da *Zakonik* bude jasan, kratak, naučno tačan i precizan i svakome razumljiv bez obzira na nivo obrazovanja osobe koje ga koristi.³²⁵³ *Zakonik* je trebalo da bude temelj pravnog poretka u jednoj zemlji koja je dotle slabo poznavala takvo zakonodavstvo i u kojoj je vladalo običajno pravo. Bogišić je uočio da se Crna Gora mijenja, da nije više onako idilična zemlja običajnog prava kakva je bila do vremena kad je on počeo da radi na *Zakoniku*. Stekavši nezavisnost Crna Gora se znatno proširila, a s tim proširenjem dobila je i gradove (Podgorica, Nikšić, Bar, Ulcinj) i razvijenije društvo, s izraženim društvenim razlikama i raznovrsnijim društvenim odnosima.³²⁵⁴ Za proces unutrašnjeg razvitka od velikog značaja su odnosi sa susjednim državama Turskom i Austrijom, čiji se uticaj u ekonomskom, pravnom, poredku osjeća svuda, a naročito u pograničnim krajevima. U vjerskom pogledu ima i katoličkih i muslimanskih primjesa, jer su do tada „*svi stanovnici stare Crne Gore bili jedne vjere i narodnosti*”.³²⁵⁵ Sve to je uticalo na strukturu crnogorskog društva. Bogišić navodi da je prije rata svako svoje zemlje obrađivao lično, dok se poslije to promijenilo, pa postoje imaoći zemlje, kao na zapadu, čija imanja obrađuju radnici pod različitim uslovima.³²⁵⁶ Proširenjem Crne Gore 1878. godine promijenila se, kako to primjećuje Bogišić, struktura crnogorskog društva, samim tim dolazi i do promjena tradicionalnih obilježja crnogorskog društva. U varošima se nalazilo

³²⁵² Gligor Stanojević, *Crna Gora pred stvaranje države*, Beograd, 1962, 52; Branko Pavićević, *Istorija Crne Gore*, knjiga IV, tom 1 i 2, Podgorica, 2004, 46; Branko Pavićević, *Stvaranje crnogorske države*, Podgorica, 2007, 75.

³²⁵³ Jovan Bojović, *Rad odbora za usvajanje Opšteg imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru (prvo čitanje)*, Stogodišnjica Opšteg imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru, Podgorica, 1989, 125.

³²⁵⁴ Radomir Lukić, *Imovinski zakonik i običajno pravo*, Stogodišnjica Opšteg imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru, Podgorica, 19, 1989, 18.

³²⁵⁵ Valtazar Bogišić, *Metod i sistem kodifikacije imovinskog prava u Crnoj Gori*, Knjiga 7, Beograd – Podgorica, 1999, 73.

³²⁵⁶ Valtazar Bogišić, *Metod i sistem kodifikacije imovinskog prava u Crnoj Gori*, 1999, 73.

stanovništvo sa različitim profesijama, kao i jedan broj muslimanskog i katoličkog stanovništva. Ovo stanovništvo se razlikovalo i po mentalitetu u odnosu na stanovništvo iz stare Crne Gore. Prodiranje kapitalističkih odnosa u Crnu Goru stvaraju se uslovi za novu društvenu strukturu, a nove ideje prodiru i u najudaljenije dijelove. Migracijama stanovništva u novodobijene oblasti vršeno je njihovo izvanplemensko grupisanje, kao i stvaranje zajednica u kojima plemenska svijest prestaje da bude dominantni faktor integracija.³²⁵⁷

3.10.2. Krvna osveta – uzroci i posljedice

Bogišić u *Anketi* kaže da se žene ne ubijaju nikada osim nehotice, a takođe je pravilo da se djeca ne ubijaju, mada ima primjera da rđavi ljudi ubiju i dijete. Čak i da žena izvrši ubistvo, ne bi nju ubili „nego će joj ubiti brata, muža ili ko joj je najmiliji i najbliži. Kad znaju da joj je mrzak muž, nikako joj ga ubit neće”.³²⁵⁸ Odgovor iz *Ankete* ako osvetnik ne može ubiti krvnika, gledaće da ubije što može boljega, „pravilo je glavu za glavu”³²⁵⁹ odslikava sav značaj vrjednosnog kodeksa u patrijarhalnom crnogorskom društvu. Krvna osveta se ne bi smjela voditi nad ženama i djecom, a ako je bila žena rukostavnica – osveta je bila na njezinog brata, nju bi otac/glavar kuće dao kamenovati do smrti.³²⁶⁰ Pitanje broj 35 vezano za krvnu osvetu u Upitniku govori o tome ko je sve bio podložan osveti. To nijesu bili žene i djeca, ali se događalo da „rđavi” ljudi ubijaju i njih. Već djeca od 12, 13 godina nijesu bila oslobođena od krvne osvete, jer je važilo pravilo da oni mogu nositi male puške i učestvovati u borbi.³²⁶¹ Odbrana od krvne osvete je strah i neka vrsta „kućnog pritvora”, osoba koja je u opasnosti može biti sigurna jedino u svom domu jer zakon nalaže da se osveta ne vrši u domu krivca. Isto tako vrijedi norma da krivica prelazi na porodicu ukoliko ubica pobjegne.³²⁶² Isto tako interesantna je norma kod Bogišića da ukoliko je ubica „rđica koja je ubila dobrog čoeke“, onda osvetnik ne treba njega da ubije, nego da traži nekog boljeg čovjeka od njegove kuće ili plemena.³²⁶³

³²⁵⁷ Živko Andrijašević, *Crnogorska ideologija 1860–1918*, Cetinje, 2017, 234.

³²⁵⁸ Valtazar Bogišić, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, 1999, 355.

³²⁵⁹ Valtazar Bogišić, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, 1999, 356.

³²⁶⁰ C. Boehm, *Blood Revenge, The Enactment and Management of Conflict in Montenegro and Other Tribal Societies*, Philadelphia 1984, 142.

³²⁶¹ Valtazar Bogišić, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, 1999, 355.

³²⁶² *Kanon Leke Dukadina*, 879, 882.

³²⁶³ Valtazar Bogišić, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, 1999, 355.

Kada se zadovolji osveta, ne bi trebalo biti više neprijateljstva prema drugoj strani koja mora prihvatiti ubistvo jednog od njihovih članova kao čin pravde.³²⁶⁴ U slučaju Crne Gore do početka XX vijeka, kompromis i pomirenje dviju suprotstavljenih strana bilo je postignut javnim izrazom poniženja, pokore i molbe za oprost, koji su očito bili elementi uobičajenog sistema rješavanja sukoba u svim evropskim zemljama.³²⁶⁵

Krvna osveta se očuvala uz pomoć društvenih i političkih uslova.³²⁶⁶ U Crnoj Gori preovladavalo je stočarstvo sa zemljoradnjom, a obradive zemlje, paše i vode bilo je malo. U svijesti ljudi još je prisutno tradicionalno shvatanje o zajedničkim komunskim dobrima. Iz tih razloga stočar je spreman da stoku napaja na tuđim izvorima, da stoka pase tuđe livade; zemljoradnik će napraviti put preko tuđeg imanja, pomjeriti međaš i sl. što dovodi do zavađa i zakrvaljenosti među ljudima.³²⁶⁷

Tragovi krvne osvete, koja ne šteti ni živote ni imovinu, žive u Crnoj Gori i do sredine XIX vijeka.³²⁶⁸ Kasnije su ublažavane posljedice osvete jer se zasnivala na načelu proporcionalnosti i srazmjere, pa je postalo vladajuće načelo taliona³²⁶⁹ koje je u svom izvornom obliku formulisano

³²⁶⁴ A. Radcliffe-Brown, *Structure and Function in Primitive Society*, 1952, 215.

³²⁶⁵ Darko Darovec, *Blood Feud as Gift Exchange: The Ritual of Humiliation in the Customary System of Conflict Resolution*, 2017, 65; A. Ergaver, *Pomiritev v običaju krvnega maščevanja. Mediacija, arbitraža in obredje »nove zaveze« med strankama v sporu v črnogorskih in albanskih običajih*, *Acta Histriae*, 24, 1, 2016, 106–115; V. Bogišić, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, 1999, 358, 359, 360.

³²⁶⁶ A. Ergaver jasno istražuje kako i zašto se krvna osveta očuvala na tlu CG iako je ona bila vjekovima dio Venecijanske Republike i Osmanskog Carstva – podijeljena u 2 politička i pravna svijeta. Vidjeti detaljnije Angelika Ergaver, *»First my Brother, then a Blood-taker, then my Brother Forever«. The Efficiency of the Traditional Peace-making Custom in Early Modern Age Montenegro and the role of the Venetian Authorities in the Peace-making Process*, 2017.

³²⁶⁷ Ljubinka Ćirić – Bogetić, *Komunice u Crnoj Gori u XIX i početkom XX veka*, Titograd, 1966, 25.

³²⁶⁸ Takve slike krvne osvete nalazimo i u *Crnogorskim ispravama*, gdje bi se zavadene strane umirile tek pošto bi se zasitile od učinjenih šteta, zapaljenih kuća i štala i ostalih nedjela. „Učinili talamare i štetah mnogo, uždili kućah i pojatah i ostalih neharicah mnogo [...]” (Tomica Nikčević, Branko Pavićević, *Crnogorske isprave XVI–XIX vijeka*, Tom II. Cetinje, 1964, 97). Bogišić navodi u *Anketi* da je tek knjaz Danilo počeo silnije postupati da bi iskorijenio taj običaj. Pošto je bio u nemogućnosti u prvim godinama vlasti da suzbije krvnu osvetu, zbog rata sa Turcima, on se nešto kasnije time pozabavio. Prvo je oglasio da se ne smije niko svetiti, nego da će svetiti knjaz. On je to mogao da uradi, pošto je iza sebe imao oružanu silu, koja je bezuslovno izvršavala njegove naredbe. Valtazar Bogišić, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, 1999, 346; Živko Andrijašević, *Knjaz Danilo Petrović Njegoš, Politički spisi*, Podgorica, 2013, 47.

³²⁶⁹ Suština taliona je da se uspostavi određeno pravilo, dakle, nije riječ o odmazdi, nego o odmjerenom osveti, pravilo reciprociteta uspostavlja princip prirodne pravde. To je jedan od zakonskih regulativa kojim se uspostavlja racionalitet kada emocije, zbog povrede pojedinca, odnosno kolektiva prijete da predu u iracionalnost. Princip osvete podrazumijevao je i osvetoljubivost, rasplamsavanje strasti, i kada se dode do toga gubi se svaka mjera, posebno u slučajevima kad se radi o osveti hrišćana protiv nehrišćana. Zbog toga su sukobi i konflikti mogli trajati duže vrijeme, ali nijesu bili beskrajni ili bez svake mjere. Zato je princip odmjerenog uzvraćanja postojao kao osnovno načelo taliona. Svetislav Marinović, *Besudno vrijeme u Crnoj Gori*, 1998, 239; Edin Sejfulović, *Uporedno krivično pravo Bliskog istoka, Hamurabijev zakonik, judaizam i šerijat*, Tuzla, 2014, 1.

u *Starom zavjetu* i glasi: „*Ako li se dogodi smrt, tada ćeš uzeti život za život, Oko za oko, zub za zub, ruku za ruku, nogu za nogu, Užeg za užeg, ramu za ramu, modricu za modricu*”.³²⁷⁰ U odlomku u kojem se pojavljuje fraza „*oko za oko*”, upotrijebljena je prijetnja društvene zajednice sudskim djelovanjem zbog odvrćanja od nasilja onih koji će pozitivno odgovoriti na takav podsticaj. Oni koji žele da budu nasilni, upozoreni su kako će ih društvo kazniti oštrinom odgovarajućom njihovim nedjelima. U Crnoj Gori, po rezultatima Bogišićeve *Ankete*, osveta je ponekad bila „*nejednaka i neujednačena*”: „*Kad se sam svetio, nije se tu mjerilo oko za oko, a ruku za ruku, nego da mu je ukrao 10 koza ja bih njemu 20, ako mognem, ali i više; ako mi zapali stog, ja ću njemu i 5 stogova, ili, može biti, i kuću; ako mi je koga ranio, ja ću njega ubiti, samo ako mognem*“. Postojala je izreka „*ruka nema terazije*”.³²⁷¹ U *Anketi* se dalje navodi, ako se odvrćalo još težim zlom, to odvrćanje imalo je neke granice, ili je to katkada bilo u volji osvetioca. Po Bogišiću, to je zavisilo od onoga ko sveti, pa: „*neke su granice bile, to jest i vrsta zla, koju ću ja da odvratim radi osвете i količine štete što ću ja tom osvetom učiniti, treba da stoji u nekom odnosu sličnosti i razmjeru štete koja je meni učinjena; premda osvetilac gleda vazda da višu štetu učini nego je njemu učinjeno*”.³²⁷²

Pored osвете postojala je i kompozicija, ili u Crnoj Gori umir, koja predstavlja zamjenu dužne krvi za novac ili neku drugu materijalnu stvar. Vremenom kod krvne osвете, čiji je vid

³²⁷⁰ *Biblija*, Izlazak, 21, 23–25, 72; Svetislav Marinović, *Besudno vrijeme u Crnoj Gori*, Pravni zbornik, 1–2, 1998, 239. Ako se posmatra taj talijonski princip koji je unijet u zakonik 12. rimskih tablica on kaže: *si membrum rupsit, ni cum eo pacit, talio esto*. Znači, ako je došlo do povrede i ako nije za nju (u izvjesno vrijeme, prema tadašnjoj praksi 30 kalendarskih dana) dobijena odšteta (naravno novčana ili materijalna), onda ima oštećeni pravo na retalijaciju (talion). Ali taj njegov talion ima zapravo svrhu napomene sudskim vlastima – čujte – bilo je nepravde i potrebna je odšteta. Isto funkcionise i osveta (i krvna). Najbitnije – talionom konflikt nije završen, nego treba da dođe do tačke primirja i pregovora za odštetu. Odgovore na probleme krvne osвете daju radovi Ergaver i naročito Daroveca koji se bavi pitanjem zašto je potrebno pokajanje i pokora u toj dinamici pregovora i konačnog pomirenja. Vidjeti: D. Darovec, *Turpiter interfectus. The Seigneurs of Momiano and Pietrapelosa in the Customary System of Conflict Resolution in Thirteenth-century Istria*, *Acta Histriae*, 24, 1, 2017; D. Darovec, *Blood Feud as Gift Exchange: The Ritual of Humiliation in the Customary System of Conflict Resolution*, *Acta Histriae*, 25, 1, 2018; A. Ergaver, *Pomiritev v običaju krvnoga maščevanja. Mediacija, arbitraž a in obredje »nove zaveze« med strankama v sporu v črnogorskih in albanskih običajih*, *Acta Histriae*, 24, 1, 2016; A. Ergaver, *First my Brother, then a Blood-taker, then my Brother Forever». The Efficiency of the Traditional Peace-making Custom in Early Modern Age Montenegro and the role of the Venetian Authorities in the Peace-making Process*, 2017.

³²⁷¹ Valtazar Bogišić, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, 1999, 348; Svetislav Marinović, *Besudno vrijeme u Crnoj Gori*, 1998, 249.

³²⁷² Valtazar Bogišić, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, 1999, 348. npr. Zato što mi je neko ukrao 10 brava ja mu neću zapaliti kuću, jer bi to i ja svak drugi držao da je to nepravdo. Ali da mu ih za to ukradem i 50, neće se nikomu učiniti da je krivo. Kad mi ko zapali stog, ja ću gledati, osobito ako sam od jačeg bratstva, da mu ih zapalim, ako ću i 10, ali kad bi mu kuću zapalio, to niko ne bi držao da je pravo, pa ni ja sam. Ali kad je on meni odvratio za to, a osveta se ne umirila, on je meni mogao zapaliti sve staje, a ja njemu opet kuću. Samo kad bi od stoga odmah došao do kuće, držalo bi se da je velik skok. Za ranu osvetilac je tražio glavu, kadgod i 2, ako je mogao ubiti, ali za 1 glavu ubiti ih 5–6 u početak osвете, ne bi to niko odobrio.”

uništavanje imovine protivnika, preovlađuje neka srazmjera između povrede napadnutog dobra i štete koja se čini na ime otklanjanja te povrede. Među naučnicima od najstarijih vremena pa do danas navodi se više razloga i motiva koji su inicirali krvnu osvetu i koji stoje u njenoj egzistencijalnoj suštini.³²⁷³ To je bila manifestacija nagona samoodržanja, zasnovana na potrebi zaštite zajednice, njenog poretka i njenih religioznih i etičkih shvatanja. Osveta se smatrala svetom obavezom i nepisanim zakonom. Preduslov za osvetu je postojanje sukoba, odnosno svađe između pojedinaca i grupa kojima pripadaju.³²⁷⁴

U crnogorskom društvu po Bogišićevoj *Anketi* bilo je raznih uzroka koji su dovodili do ubistava „otimanje djevojaka i žena, nedavanje obećanih djevojaka, ubijanje lupeža pri krađi, pri označavanju granica meteha, pri svađi, i mnogo drugih prilika dovodilo (je) do ubistva, a time (je) već krvna osveta gotova”.³²⁷⁵ Krvnu osvetu prate akcesorni (uzgredni) delikti: lomljenje kućnjeg šljemena, paljenje stogova sijena, pohara ljetine, sječa voćnih stabala, no nikada nije bilo trovanja bunarske vode i izvorišta. Ne u svakom slučaju, jer postoji osveta unutar zajednice i izvan zajednice, i ti akcesorni delikti zavise od početne uvrede.

Bogišić u *Anketi* govori o progresiji i stupnju šteta i međusobnih zala: „Blaži je izprva, to jest manje se zla i štete čini, te malo pomalo sve što više traje sve napadaji bivaju žešći i šteta i zla i nigda ne malaksava dok ne dođe do umira. Vrste napada, zala i šteta umnožavaju se, a isto tako i stepen žestine i njihova količina. Ta zla bivaju rane, ubijanje, otimanje svega što zapane, krađa, paljevine, nanošenje štete, zlobe, napadanje na nepokretnosti. I u najvišoj zavadi i osveti nijesu se nikada trovale vode, bunari... U bratstvu se vazda manje zla činilo za osvete nego li u plemenu”.³²⁷⁶

Kod Crnogoraca kuća je simbol kontinuiteta roda i krvne veze, ona prenosi kolektivno iskustvo čitavih generacija, održava kult predaka; zajednica je privredna, religiozna, vaspitno-obrazovna, moralna. Zbog toga zapaliti nekome kuću znači uništiti njegovu moralnu i fizičku

³²⁷³ Svetislav Marinović, *Besudno vrijeme u Crnoj Gori*, 1998, 241–243; Angelika Ergaver, *Pomiritev v običaju krvnega maščevanja. Mediacija, arbitražna in obredje »nove zaveze« med strankama v sporu v črnogorskih in albanskih običajih*, 2016, 103.

³²⁷⁴ Vuk S. Karadžić, *Montenegro und die Montenegriner. Ein Beitrag zur Kenntniss der europäischen Türkei und des serbischen Volkes*, Stuttgart-Tübingen. Verlag der J. G. Cotta'schen Buchhandlung, 1837, 60; Valtazar Bogišić, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, 1999, 345.

³²⁷⁵ Valtazar Bogišić, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, 1999, 347; A. Ergaver, *»First my Brother, then a Blood-taker, then my Brother Forever«. The Efficiency of the Traditional Peace-making Custom in Early Modern Age Montenegro and the role of the Venetian Authorities in the Peace-making Process*, 2017, 186.

³²⁷⁶ Valtazar Bogišić, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, 1999, 359.

ličnost i izopštiti ga iz sredine u kojoj živi. U drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka, krivac koji nekome kuću zapali i sam bi bio osuđen da mu se kuća zapali, a on da bude prognan iz sela.³²⁷⁷ Osim paljenja kuće kod krvne osvete protivniku se plijeni stoka, uništava sve što se u kući nađe, pustoše njive, vinogradi, oduzima voda za navodnjavanje, uništavaju katuni. Povod za krvnu osvetu je i krađa stoke, pa se protivniku plijene goveda i bravi.³²⁷⁸ Međuplemenske borbe za održavanje i otimanje komunika bile su jedan od uzroka krvne osvete. Tako su pljačke i osvete, nesređene prilike onemogućavale korišćenje komunskih ispaša u Brdima, u graničnom pojasu između Brda i Sjeverne Albanije. Moračani i Vasojevići su se međusobno svetili zbog komunika.³²⁷⁹

Jedna od posljedica krvne osvete jeste i migracija stanovništva u Crnoj Gori. Seobe zahvataju čitava međusobno zakrvavljena plemena i bratstva.³²⁸⁰ Na području Brda uz tursku granicu nalazi se veliki broj bratstava koja su tamo nastanjena bježeći od krvi iz drugih krajeva, ili su iz graničnih krajeva uz tursku granicu bježali van Crne Gore zbog krvi. Tamo gdje su od krvi bježala čitava sela ili bratstva, njihova imovina ostajala je pusta, kuće zapaljene ili zatvorene. Bjekstva od krvi dopunjavana su pljačkanjem krivaca i progonstvom. Te mjere najduže su se održale kod Kuča.³²⁸¹

Posljedice krvne osvete su višestruke. Ona pothranjuje lokalnu isključivost i izaziva velike ljudske i materijalne žrtve. Zakrvljenost Crnogoraca i stanovnika susjednih zemalja dovođila je do zatvaranja pazara – turskih, austrijskih, što je prouzrokovalo i glad u Crnoj Gori. Nadalje, krvna osвета je otežavala trgovinu između plemena i nahija. Krvna osвета je uništavala ionako oskudne proizvodne mogućnosti Crne Gore, usporavala njen razvitak ka višim oblicima društvenog organizovanja. Prema podacima do kojih je putem *Ankete*³²⁸² 1873. došao Bogišić prije pristupanja

³²⁷⁷ Valentini Giuseppe, *La legge delle montagne albanesi nelle relazioni della missione volante, 1880–1932*, 1932, 197.

³²⁷⁸ Tomica Nikčević, Branko Pavičević, *Crnogorske isprave XVI–XIX vijeka*, 964, 208–209.

³²⁷⁹ Ilija Jelić, *Krvna osвета i umir u Crnoj Gori i sjevernoj Albaniji*, 1926, 129–130; C. Boehm, *Blood Revenge, The Enactment and Management of Conflict in Montenegro and Other Tribal Societies*, Philadelphia, 1984, 59.

³²⁸⁰ J. Ivanova, *Severnaja Albania v XIX – načale XX v. Obščestvenaja žizn*, 1973, 166–168; E. Durham, *High Albania*, London, Edward Arnold, 1909, 233. Nadomak Skadra od doseljenika iz Crne Gore – bjegunaca od krvi – nastalo je jako naselje Vraća. Neka sela na Skadarskom jezeru (Vranjina) čine doseljenici iz Crne Gore koji su se tamo sklonili od krvi. Bjegunci od krvi osnivali su čitava naselja oko Đakovice.

³²⁸¹ Petar Stojanović, *Neki problemi krvne osvete u doba nastanka crnogorske države*, Glasnik, IV, 187–221, 1983, 199; E. Durham, *High Albania*, London, Edward Arnold, 1909, 25; C. Boehm, *Blood Revenge, The Enactment and Management of Conflict in Montenegro and Other Tribal Societies*, 1984, 137.

³²⁸² Odjeljak u Bogišćevoj *Anketi* pod naslovom „Krvna i uopšte osвета i mirenje” sadrži ukupno 135 pitanja i odgovora njenih izvjestitelja. Postoji još i dodatak koji predstavlja Bogišćeve zabilješke iz razgovora sa Nićiforom

izradi *Opšteg imovinskog zakonika*, krvna osveta je u Crnoj Gori postojala sve do prve polovine XIX vijeka, kada su preuzete energične mjere na njenom iskorjenjivanju.³²⁸³

Osveta na ovim prostorima ostaje kao rezultat nepostojanja pravne države i pravne sigurnosti građana, pa oni štiteći se od nasilja ili uzvraćajući na njega, pribjegavaju osveti. Nije im trebala državna i pravna sigurnost u današnjem smislu jer im je običaj pružao tačno to isto. Običaj je bio iznad svake vlasti, efikasniji i jasniji. Osveta se vršila po određenim pravilima. Ona se ostavljala na amanet.³²⁸⁴ Kada se donese odluka da se krvniku presudi, vršen je odabir osvetnika – prvo su to bili otac, sin, a tek kasnije neko iz šire porodice do desetog pasa.³²⁸⁵ Bilo je slučajeva da su osvetnici pucali na „krvnike” nekoliko puta i nijesu ih pogodili. Tada su im opraštali, jer su vjerovali da Bog brani i prašta ubicama.

U crnogorskoj sredini postojao je skup ili je bilo vijećanje kućana, roda, bratstva i plemena, kojima je ubijen čovjek, o tome ko će osvetu izvršiti, kad, gdje i kako.³²⁸⁶ Vrijeme vršenja osvete zavisilo je od okolnosti: „neko osveti i za malo dana, a neko neće ni za po godine, ili godinu i više, ako se protivnik znade čuvati.”³²⁸⁷ Krvna osveta ne zastarijeva, ni vrijeme ni događaji je ne dezaktualizuju. Ne izvršiti osvetu značilo je izložiti se kolektivnom prokletstvu, ali i preziru savremenika i potomaka.³²⁸⁸ Žene nijesu vršile osvetu, ali su je podstrekavale (najčešće na

Dučićem 1892. godine. U tom dodatku postoje odgovori na 121 pitanje iz ranije *Ankete* (Valtazar Bogišić, *Bogišić o sebi i drugi o Bogišiću*, Knjiga 8. Beograd – Podgorica, 1999, 345–384).

³²⁸³ Valtazar Bogišić, *Bogišić o sebi i drugi o Bogišiću*, 1999, 345. Anketni odgovor na pitanje: „Biva li krvne osvete kao što je prije bila ili su samo ostali kakvi njeni ostaci i koji?” glasio je: „CG. Ne biva. Nema ni ostataka, jer se ostatom ne može nazvati to što sud strože kazni onoga koji je poslije, a ne u onaj čas, u jednu, ubio krvnika, jer tako biva i po drugim mjestima manjim. Krvna je osveta do toga išezla da kad sud ne bi ni kaznio krivca, ili bi ga gospodar pomilovao, isto ne bi smio niko na uboici se svetiti, jer bi tada još strožije bio kažnjen nego da mu se prije toga osvetio”.

³²⁸⁴ Pripovijedaju mnoge slučajeve da starješina porodice i na smrtnoj postelji ostavlja kao amanet izvršenje osvete (Vuk Karadžić, *Crna Gora i Boka Kotorska*, Beograd, 1953, 43). Neki autori navode takode da su u slučaju ubistva „iz nehata” odnosno „griijehom” jasno rekli drugim članovima porodice da nije bilo namjerno, kako bi se pomirili, a ne osvetili (C. Boehm, *Blood Revenge, The Enactment and Management of Conflict in Montenegro and Other Tribal Societies*, 1984, 131).

³²⁸⁵ Valtazar Bogišić, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, 1999, 350, 351. Na Bogišićevo pitanje ko je dužan svetiti ubistvo i ima li kakav postupni red među rodacima ubijenoga, ispitanici odgovaraju da prvo sveti najbliži u rodu ubijenoga, a ako je on nedorastao za oružje, tada će ga svetiti neko drugi iz kuće, ili ako ga u kući nema, onda neko iz bratstva.

³²⁸⁶ Valtazar Bogišić, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, 1999, 350. U *Anketi* se kaže: „Ako je u bratstvu, skupe se uveče te se dogovore ko će i kako će – ko će osvetu da vrši, a ko će da uhodi. Kad je onoplemenik, tad se skupi plemenski zbor na kome se sve potanko razvidi i naznači ko će svetiti – ko će svetiti, ko će uhoditi, s koje strane, kad, na komu osvetiti”.

³²⁸⁷ Valtazar Bogišić, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, 1999, 355. „Ako iz malodušja neće ko da sveti, to se odmah zna, pa zato i ne treba naznačivati roka”.

³²⁸⁸ Vidjeti: Somijer, *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru*, 1995, 171; Vuk Vrčević, *Ogranci za istoriju Crne Gore*, Nikšić, Podgorica, 2002, 186.

skupovima kroz ritualno naricanje).³²⁸⁹ Neki istraživači navode da su osvetu vršili muškarci, jer je bilo sramota da to rade žene, ipak u nekim sredinama, kad nije bilo živih muških glava, to su radile žene.³²⁹⁰ Bogišić u *Anketi* kaže da se nije događalo u Crnoj Gori da žena sveti kad nema muških glava u kući ili bratstvu, ali ona podupire ukorima i riječima one koji treba da svete³²⁹¹

U crnogorskom patrijarhalnom društvu krvna osveta se smatrala činom društvene solidarnosti. Kad pripadnik jedne grupe bude ubijen, a za ubistvo se ne uzvrat ubistvom, solidarnost kao uslov opstanka se dovodio u pitanje. Tako je onaj koji treba da se sveti podvrgnut kazni i stidu.³²⁹² Ako se vidi da je jedno jače pleme nadvladalo slabije i hoće da ga uništi, tada se miješaju druga plemena da zaštite slabija.³²⁹³ Osveta se mogla izvršiti gotovo na svim mjestima gdje se osvetnik i žrtva sretnu, osim u svojoj kući jer bi bila povrijeđena svetinja gosta, što je značilo strahovitu reakciju plemena prema osvetniku. Takođe, nije smio izvršiti osvetu u tuđoj kući, jer je takav postupak sankcioniran dvostruko – dugovao je krv porodici ubijenog, a drugo domaćinu kuće u kojoj je ubistvo izvršio.³²⁹⁴ Još jedno pravilo odslikava značaj vrjedonosnog kodeksa patrijarhalnog crnogorskog društva. Ako osvetnik ne može ubiti krvnika, nastojace ubiti što boljega.³²⁹⁵ Prvobitno je bilo predviđeno da se osveta vrši javno, jer je mogao neko da duguje

³²⁸⁹ Valtazar Bogišić, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, 1999, 351; Ivan Tepavčević, *Jedan pogled na položaj žena u Crnoj Gori u XIX i početkom XX vijeka*, *Folia Linguistica et Litteraria*, 20, 2018, 244.

³²⁹⁰ S. Trojanović, M. Gajić, *Krv i umir kod Srba i Arnauta*, Beograd, 1901, 14; Gabrijel Frile, Jovan Vlahović, *Savremena Crna Gora*, Podgorica, 2001, 142.

³²⁹¹ Valtazar Bogišić, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, 1999, 351.

³²⁹² „Najprije ukorba, kako je kazano, od žene ili matere i od stara oca onoga ubijenoga; 2. i među ljudima gubi glas i poštenje onaj koji ne osvećuje i ne basta mu; 3. i njega sama grize savijest da nije izvršio to što je trebalo da izvrši. Crkva, razumije se, nikako ne odobrava osvetu i kad se osvetnik ide ispovijedati neće da ga odriješe tako lako bez epitimije. I nikako onaj koji se ispovijeda neće da razumije i da se uglavi da je pravo to što mu ispovjednik govori, to jest da je ubiti čovjeka za osvetu ili inače jednak grijeh, te se i rastanu s ispovijedi i svaki pridržava svoje prednje mnjenje”. Valtazar Bogišić, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, 1999, 351; D. Darovec, *Blood Feud as Gift Exchange: The Ritual of Humiliation in the Customary System of Conflict Resolution*, 2017, 80.

³²⁹³ „Obično je svako slabije bratstvo imalo jače bratstvo koje mu je pleći zastupalo, te mu je u takvim slučajevima pomagalo svetiti. I to pomaganje bivalo je javno. Ali zato i onaj koji mu je pomagao izlagao se osveti onoga bratstva protiv koga mu pomaže. Pače, na ovo jače bratstvo više ih je duša boljela i više gledahu da mu se oni opet osvete. Ako je pak bratstvo ubijenoga bilo nejak i ne imalo nikakva opleća, tad skočili bi ljudi [glavari istog ili drugog plemena – dodao I. T.] da bi lakše umirili”. Valtazar Bogišić, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, 1999, 352.

³²⁹⁴ Vuk S. Karadžić, *Crna Gora i Boka Kotorska*, 1953, 57, 58; Jullija Ivanova, *Severnaja Albanija v XIX – načale XX v. Obščestvenaja žizn*, 1973, 28; M. Đuričić, *Arbanaška zakletva – besa*, Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena, Knjiga 46, Zagreb, 1975, 43; Tomica Nikčević, Predgovor I izdanju ove knjige. In: Bogišić, V.: *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, 1999, 26; A. Ergaver, *Pomiritev v običaju krvnega maščevanja. Mediacija, arbitražna in obredje »nove zaveze« med strankama v sporu v črnogorskih in albanskih običajih*, 2016, 105.

³²⁹⁵ „Krvnika lično veoma je teško dobiti da se na njemu osveta izvrši, a dosta puta krvnik bude i rđica koja ubije dobra čoeaka. Tada ga i ako može osvetnik ubiti neće nego traži boljega od njegove kuće i brastva, ili, ako je inoplemenik, po plemenu, po stepenu”. Valtazar Bogišić, 1999, 355; *Glas Crnogorca*, 1890, 27, 2–3. Tipičan ovakav primjer desio se na Cetinju 25. juna 1890. godine, kada je ubijen komandir Cetinjskog bataljona i Dvorske straže

dvije ili više krvi, pa se moralo znati ko je osvetu izvršio. Oružje ubijenog nije se smjelo uzimati, pogotovo nije smio biti opljačkan.³²⁹⁶

Krvne osvete obuhvatale su cijela bratstva, plemena, nahije. Za krv i štetu pričinjenu osvetom u prvobitnoj fazi – sredina XIX i kraj XIX vijeka – u Crnoj Gori odgovoran je kolektiv, dok se kasnije sa raslojavanjem društva krvna osveta sužava na pojedinca. To znači da sa gubljenjem kolektivnih oblika života nestaju i korijeni krvne osvete kao mjere kolektivne plemenske represije.

Dok je krvna osveta na snazi, malo je kuća u Crnoj Gori koje na neki način posredno ili neposredno nijesu dodirnete ovim društvenim zlom. Vršila se raslojavanje između stanovnika na imućne i siromašne. Da bi se podmirile obaveze prema krvnoj osveti prodaje se stoka, imovina, kasnije se daje i novčana naknada. Nekada se pojedinci toliko zaduže pa potroše toliko koliko bi se kućna čeljad mogla izdržavati za godinu dana.³²⁹⁷ Vidimo da pošto se do novaca teško dolazilo, zelenašenje je uzimalo velikog maha. Krvna osveta je prouzrokovala i nemire na granicama Crne Gore i njenih susjeda. Pljačkaški upadi, osvete otežavali su svaki promet, paralisali privredne aktivnosti, dovodili do zatvaranja pazara u Podgorici, Boki, Skadru, od kojih je Crna Gora bila zavisna.³²⁹⁸ Svakodnevni sukobi Crnogoraca i Bokelja pothranjuju krvnu osvetu i među stanovnicima same Boke, podstiču lokalnu izolaciju pojedinih bokeljskih krajeva, što otežava promet i remeti privrednu aktivnost.³²⁹⁹

Na crnogorsko-hercegovačkoj granici dolazilo je do sukoba koji su prouzrokovali krvne osvete između Crnogoraca i Hercegovaca i do mirenja među njima. I duž crnogorsko-osmanske granice javljaju se sukobi oko ispaše, baština i komunika, što je uticalo na otežavanje sređivanja odnosa između Crne Gore i Osmanske imperije. Turci su često podsticali krvnu osvetu u namjeri da što više održe i učvrste vlast. Bjegunci od osvete iz Crne Gore u Osmansko carstvo islamizirani

Boško Nikov Martinović, otac kasnijeg ministra vojnog i predsjednika vlade Kraljevine Crne Gore Mitra Martinovića. Ubio ga je Savo Poček, a razlog je bio taj, da je Počeka ošamario u stroju plemenik Boška Martinovića. Tražeći osvetu za povrijeđenu čast, on nije ubio čovjeka koji ga je ošamario, već najboljeg iz plemena. *Glas Crnogorca*, 1890, 28, 1; 29, 1; *Nova Zeta*, 1890, 6, 238.

³²⁹⁶ *Glas Crnogorca*, 1890, 28, 1; 29, 1; *Nova Zeta*, 1890, 6, 238.

³²⁹⁷ Tako se za dug, npr. od „21 talijera davalo u naplatu duga 9 brava, zemlja”. Dušan Vuksan, *Naplata duga u polovini prošloga vijeka*, Istorijski zapisi, 1941, XXV, 1941, 58; A. Ergaver, *Pomiritev v običaju krvnega maščevanja. Mediacija, arbitraža in obredje »nove zaveze« med strankama v sporu v črnogorskih in albanskih običajih*, 2016, 118; A. Ergaver, *»First my Brother, then a Blood-taker, then my Brother Forever«. The Efficiency of the Traditional Peace-making Custom in Early Modern Age Montenegro and the role of the Venetian Authorities in the Peace-making Process*, 2017, 195.

³²⁹⁸ Gligor Stanojević, *Sedam ćirilskih pisama iz sredine XVIII vijeka*, Istorijski zapisi, 2, 1981, 103–108.

³²⁹⁹ Gligor Stojanović, *Neki problemi krvne osvete u doba nastanka crnogorske države*, Glasnik, IV, 1983, 205.

su i često su upadali u Crnu Goru unoseći nemir i sukobe. Mnogi Crnogorci su bježali u Osmansko carstvo odakle su vršili krvnu osvetu. Budući da su društveni korijeni krvne osvete u Albaniji snažniji nego u Crnoj Gori, pospješivali su je i samim tim otežavali njeno iskorjenjivanje. Turska vlast je u pograničnim krajevima koristila krvnu osvetu u cilju izazivanja nemira na granicama Crne Gore i unutar nje. U 1909. godini desili su se teški događaji, čije su posljedice nagovještavale još veće opasnosti i nove obračune. U dokumentima je zabilježeno mnoštvo takvih primjera.³³⁰⁰ I Osmanlije su bili upoznati s običajima osvete i mirenja, pa su predložili primirje i odštetu, kompoziciju, što nije prihvaćeno. Neki izvještaji sa granice ističu da su uzroci nesuglasica dolazili sa crnogorske strane, kao što je to bio slučaj u avgustu u Veliki, kada je ubijena jedna djevojka.³³⁰¹ Međutim, kada bi ti nemiri otežali privredne aktivnosti i normalan saobraćaj, crnogorsko-osmanske vlasti bi zavodile red na granicama putem prinudnih umira i mješovitih komisija. Običaj je bio efikasniji i jasniji, nego pisani zakonici. Dakle – državna vlast, gdje god se ona uspostavila, prvo je uklonila moć onih koji su imali pravo i dužnost mirenja i sebi nametnula to pravo. Tako se u naredbi Ministarstva unutrašnjih djela konstatuje da su se „*od posljednjega rata jako uveličala ubojstva između Crnogoraca i turskih podanika*”.³³⁰² Crnogorska i turska strana su se dogovorile da sporazumom umire sva ubistva između njih, a kod god to prekrše biće strogo kažnjeni po crnogorskim ili turskim zakonima. Onaj koji bude tražio krv ili ranu, mora se prijaviti mješovitoj komisiji u Podgorici ili Tuzima.³³⁰³

Borba za suzbijanje ostataka krvne osvete, u vrijeme stvaranja nove crnogorske države bila je neophodna. U borbi protiv krvne osvete primjenjivaće se sva legitimna i nelegitimna sredstva, upotrebljavaće se kazne predviđene zakonskim propisima. Negdje su kazne usmjerene na pojedinca, a u nekim slučajevima ka kolektivu iz čije je sredine krivac.

3.10.3. Mirenje ili umir krvi

Plemenska isključivost, međuplemenske borbe, skupa s osvetom, kao načinom samosuda, bitno su uticali na istorijska zbivanja i slabile borbenu efikasnost Crnogoraca u borbi s Turcima.

³³⁰⁰ Nikodim Simić iz Peći 25. februara 1909. godine izvještava da su mu Turci strica ubili, a onda ga pozivali da se umire, i za to mu davali 6 „ćesa novaca”, oko 600 kruna, što je on odbio. DACG, MID, Tajni fond 1909, f. 174, 73.

³³⁰¹ DACG, 1/1909, 3.

³³⁰² MUD, 762, 22. VII 1888.

³³⁰³ MUD, 762, 22. VII 1888.

Zakonodavni rad vladike Danila, Vasilija i Šćepana Malog će tek nešto kasnije imati prepoznatljive rezultate. Bogišić u *Anketi* navodi podatak da se posljednji vladika mnogo starao da ukine osvetu, ali nije imao većeg uspjeha u tome, pa je nastojao preduprijeti brzim mirenjem.³³⁰⁴ Vladika Petar I pokušavao je godinama da ukine krvnu osvetu, ali nije uspio, dok je knjaz Danilo, koji je iza sebe imao institucije vlasti, to uradio za kratak vremenski period. Ipak, i nakon toga ostala je u običaju osveta i njezina pravila „još nekoliko godina sa zagraničnim susjedima, osobito sa Arbanasima s kojim se nije ni prekidalo osvetno vojevanje do prvoga graničenja Crne Gore. Ali i poslije toga bivalo je pojedinih slučajeve”.³³⁰⁵ Dakle, može se primijetiti da iako je Danilov *Zakonik* zadao odlučan udarac krvnoj osveti, ona i dalje predstavlja aktualan problem za crnogorsko društvo i u drugoj polovini XIX vijeka.

Ne možemo se složiti sa Bogišićevim odgovorom iz *Ankete* kao objašnjenja uzroka krvne osvete koja se dugo u narodu zadržala da „je bila samovlaština i nikakva suda koji bi krvnike kaznio, pa drugačije nije moglo ni biti nego da sveti svak sebe i svoj rod i bližiku”.³³⁰⁶ Ovo je programski odgovor koji je za državno sudstvo a protiv „plemenskog sudstva”, protiv rješavanja sporova prema običaju – u pozadini je želja za modernizacijom Crne Gore. On predstavlja idealizovani oblik razmišljanja u funkciji oglašavanja novog pravosudnog sistema.³³⁰⁷

³³⁰⁴ Valtazar Bogišić, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, 1999, 346. „Ali, ipak, ako je ko pried osvetijo, nije bio kaznjen, nego je prebijano bilo jedno za drugo. Osim toga, vladika se starao da uvede da se ne svete na drugom, nego na samom krvniku. Ali mu ni to nije išlo za rukom, jer nije imao snage, nego samo s ljudima koi su mu bili bliže i na službi, ali s njima nije mogao uspjeti vazda. Tek knjaz Danilo poče silnije postupati da bi iskorijenio taj običaj. Ipak, ne odma pošto stupi na vladu, jer je bio ometen s ratom sa Turcima, nego tek poslije 2–3 godine pošto se rat svrši i on se na vladi utvrdi. On je na to upotrebljavao mnoga sredstva. Najprije je oglasio da se ne smije niko svetiti, nego da će svetiti knjaz i toga komu on prosti da mu je prošteno. On je to i vršiti mogao, jer pošto na vladu stupi starao se da sastavi oružanu silu koja će bezuslovno izvršavati njegove naredbe. Jer, dočim vladika ne imadijaše više od 30 perjanika, on ih imadijaše okolo 80 i izabra ih od najboljih kuća, premda su i vladici ljudi bili iz boljih kuća. Uostalom, Danilu je bilo lakše, jer je mnogo pred njim stric uradio”.

³³⁰⁵ V. Bogišić, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, 1999, 347. *Zakonik* knjaza Danila od 23. aprila 1855. godine znači odlučan obračun sa krvnom osvetom. Član 27. *Zakonika* propisuje mjere protiv počinioca: „za onoga zločinca bio Crnogorac ili Brđanin, koji bez krivice ili bez nužde, već od sile i opačine ubije brata Crnogorca ili Brđanina, takovi ubojica ne može se nikakvim blagom odkupiti, već ako se uhvati da bude ognjem iz pušaka reznešen”. Odredbe članova 29. i 30. propisuju da ukoliko ubica nije dostupan vlastima, može ga svaki Crnogorac ubiti, a saučesnici ubice sude se istom kaznom kao i on. Krvna osveta se članom 39. ovog *Zakonika* inkriminiše: „Kako Crnogorci i Brđani imaju običaj činiti osvetu ne samo na krivcu i na krvniku, već i na pravom bratu njegovom, to se takova osveta po danas strogo zabranjuje, i koji bi pravog čovjeka ubio, biće osuđen na smrt. Samo krvnika, kojega i sam sud goni, može ubiti, ali brata ili blizaku ili svojtu krvnika, koji u tome ništa krivi nijesu, ne smije, već neka samo oni glavom plaća, koji je zlo učinio, a drugi niko”. *Zakonik opšti crnogorski i brdski. Zakon Danila I. (Istorijsko-pravna studija Petra Stojanovića)*, 1982, čl. 39.

³³⁰⁶ Valtazar Bogišić, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, 1999, 347.

³³⁰⁷ Naime, u prvoj fazi plemenske organizacije sporne odnose rješavali su tzv. „pametari” koji su kasnije zamjenjivani višestranim tijelima. Pametari su bili ljudi iz naroda, iz uglednih porodica i bratstava, ljudi koji su u plemenu uživali nespornu autoritet. Zborna sudska tijela poznatija su pod nazivom kao sud „dobrih ljudi”. Ovim sudovima presjedavale su plemenske starješine. Sudove je birala plemenska skupština. Sudilo se pod otvorenim nebom, javno i stalno na

Izopštavanje krivca iz njegove sredine i imovinske sankcije protiv njega bile su najdjelotvornije u suzbijanju krvne osvete. Međutim, najteže je bilo iskorijeniti ukorijenjena shvatanja o herojskim odlikama krvne osvete, koja su nadživjela pisane zakone i opterećivala društvenu svijest Crnogoraca. Bez obzira na mnoge pokušaje koji nijesu dali valjane rezultate, nastojanja oko mirenja imala su često puno uspjeha, iako ne uvijek dugotrajnog, jer je katkad bila jača želja za osvetom, no uhvaćena vjera i određeni rok.³³⁰⁸ Međutim, tamo gdje se nije mogla razgraničiti odgovornost pojedinca od grupe, svi bratstvenici mire iznos krvnine. Sud Katunske nahije 15. IV 1882. obavezao je jedanaest kuća Vušurovića da Dermalju Perovu plate 77 cekina od krvi za ubojstvo njegovog sina, i to svaka kuća po 7 cekina. Dadoše mu zemlju u zalog, s tim da plate kad je mogu otkupiti.³³⁰⁹

Posljedice krvne osvete u Crnoj Gori bile su velike. Zbog učestalosti, duge tradicije uzrokovala je da pojedina bratstva nestaju, a neki dužnici krvi su bježali u inostranstvo, ili su bili

jednom mjestu. Sud je bio pred nekom crkvom ili velikim drvetom, na glavici, a u slučaju nevremena i zimi, sudilo se u kneževoj ili vojvodinoj kući. Jagoš Jovanović, *Istorija Crne Gore*, Podgorica i Cetinje, 1995, 125; Valtazar Bogišić, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, 1999, 292. C. Boehm, *Blood Revenge, The Enactment and Management of Conflict in Montenegro and Other Tribal Societies*, 1984, 157, 158; Živko Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Crna Gora od najstarijih vremena do 2003*, 2006, 84. Sudovi dobrih ljudi su sudili u sastavu od šest ili dvanaest ljudi, a sud od 24 plemenika sudio je krvninu, kad je bratstvo poginulog pristajalo da se izmiri s bratstvom iz kojeg je ubica. U taj sud su oba bratstva birala po 12 „dobrih ljudi”. V. Bogišić, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, 1999, 293, 294; U literaturi u kojoj se obrađuje ova tema postoji mnoštvo podataka o radu ovih sudova (Ilija Jelić, *Krvna osveta i umir u Crnoj Gori i sjevernoj Albaniji*, 1926; Andrija Jovičević, *Malesija, Naselja i poreklo stanovništva*, Beograd, 1923; Gligor Stojanović, *Crna Gora u doba vladike Danila*, Cetinje, 1955; Đorđe Milović, *Prilog proučavanju krivičnih sudova dobrih ljudi u komunitadi topaljskoj (mletački period)*, Cetinje, 1959; J. Ivanova, *Severna Albanija u XIX – naćale XX v. Obšćestvenaja žizn*, 1973. „Crnogorsko pleme je bila specifićna forma društvenog života, duboko arhaićna, nepovjerljiva prema drugim plemenima, pa je teritorijalna, upravna i sudska vlast bila samo i isključivo njihovo pravo i njihova moralna obveza”. Vasa Čubrilović, *Terminologija plemenskog društva u Crnoj Gori*, Beograd, 1956, 24. Pleme je na svoj uobićajen naćin, po vjekovima starim obićajima i ustaljenom postupku, rješavalo nastale delikatne situacije i za njih odmjeravalo kazne. U plemenskoj organizaciji vlasti u Crnoj Gori postojali su inokosni suci, izabrani sudovi kao inokosni i kolektivni organi, i sudovi „dobrih ljudi” koji su sudili sve sporove, a broj sudaca u njima je zavisio od važnosti predmeta koji se sudi. Tipićne primjere imamo u Paštrovićima, kojima je Mletaćka republika odobrila povlastice još 1424. godine, i koje su uključivale između ostalog rješavanje sporova i pomirenje pred mjesnim sudovima. Najviše su sami prema obićaju rješavali sporove, i nakon umira išli da potvrde mir i sastave njihov ugovor u „pismeni oblik”. Međuplemenski sporovi su rješavani na stanku, međuplemenskom sudu. Stanak je imao javni i zvanićan karakter. Na njemu su učestvovali plemenski glavari susjednih plemena radi ćega je obićno održavan na granićnim mjestima. Svetislav Marinović, *Besudno vrijeme u Crnoj Gori*, Pravni zbornik, 1–2, 1998, 226; V. Bogišić, *Pravni obićaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, 1999, 294–316; Krvna osveta je regulisana *Zakonikom Petra I* iz 1798. godine i *Danilovim Zakonikom* iz 1855. godine, kada je opseg osvete redukovan samo na krivca. *Crnogorski zakonic*, 1796–1916. 1998, 10–19. Jovan Bojović, *Usvajanje teksta Opšteg imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru*, Podgorica, 1992, 80–166; *Zakonik opšti crnogorski i brdski. Zakon Danila I*, 1982. Na planu umira krvne osvete i međuplemenskih sukoba najviše je učinio mitropolit Petar I istina više molbama, kletvama i prijetnjom prokletstvom, nego realnom silom države da se sprijeći ovo društveno zlo.

³³⁰⁸ Risto Dragićević, *Mitropolit Petar I i mirenje krvne osvete*, Zapisi, XIV, 1935, 327.

³³⁰⁹ Tomica Nikćević, Branko Pavićević, *Crnogorske isprave XVI–XIX vijeka*, Tom II, Cetinje, 1964, 169–170.

protjerani u odsustvu. U međuvremenu je zajednica porodici oduzela imovinu i porušila im kuću. Dakle, postoje paljevine kao dio retaliacije u osveti i paljevine kao sankcije zajednice. Osveta je predstavljala lanac nesreće, jer je jedno ubistvo povlačilo drugo, pa je individualna osveta prerasla u bratstveničku, plemensku. Osveta je morala imati podršku čitave zajednice baš zbog posljedica koje bi mogla imati. Osvetnik se savjetovao s glavarima bratstva prije osvete. Osveta je bila u prilično malim zajednicama itekako javna. Zbog pogubnih posljedica koje je imala u Crnoj Gori, počela su se tražiti rješenja koja bi sanirala stanje koje je vodilo istrebljenju, a i zbog opasnosti od Turaka koji su pospješivali osvetu kod Crnogoraca. Jedan od načina sprječavanja osvete ili njenog redukovanja je kompozicija koja nije zamijenila osvetu, nego je postojala paralelno sa njom. Kompozicija ili u Crnoj Gori umir predstavlja zamjenu krvi koja se duguje za novac ili neki čin koji se može mjeriti novcem. Zapravo se radi o koncepciji dara i darivanja reciprociteta. Vražda³³¹⁰ je krvnina, naknada (novčana i naturalna), kompenzacija, odšteta u sporovima umira krvi, koja se daje porodici ubijenog od strane bratstva, plemena ili kuće krvnika obično u vidu izvjesne sume novca, dragocjenosti, oružja, kao satisfakcija za izvršeno ubistvo.³³¹¹ Porodica koja duguje krv nije davala samo novac, niti bi oštećena porodica to prihvatala, nego je nudila i kumstvo,³³¹² kao izraz kajanja. Tu bi se uspostavljao novi odnos ljubavi³³¹³ iz koje se rađa novi porodični odnos (savezništvo ili novi zavjet).³³¹⁴ Oštećenoj porodici se predavala puška ili drugo oružje kojom je izvršeno ubistvo. Ova puška nazivala se krvnica (iz koje je neko ubijen), a koja se od strane ubice nosila u postupku umira krvi i predavala i poklanjala kući ubijenog ili drugo oružje, koje je imalo

³³¹⁰ Termin vražda, prema Konstantinu Jiričeku, dolazi od riječi vrag, a odnosi se na odštetu iz osnova krvnine koja se, kao kompenzacija ili novac za izmirenje plaćao dijelom svojti ubijenog, a dijelom državi (Radoslav Rotković, *Ilustrovana istorija crnogorskog naroda*, Podgorica, 2003, 100).

³³¹¹ O naknadi detaljnije: A. Ergaver, *Pomiritev v običaju krvnega maščevanja. Mediacija, arbitražna in obredje »nove zaveze« med strankama v sporu v črnogorskih in albanskih običajih*, 2016, 119–121; Ilija Jelić, *Krvna osveta i umir u Crnoj Gori i sjevernoj Albaniji*, 1926, 89, 92–93; *Kanon Leke Dukadina*, 887–890; 919; 938; 950–952; Margaret Hasluck, *The Unwritten Law in Albania*, Cambridge, 1954, 241; V. Bogišić, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, 1999, 367, 368). Vidjeti: Čedomir Bogičević, *Crnogorsko pravno istorijski rječnik*, Podgorica, 2010, 703.

³³¹² „U Crnogoraca ima pet kumstava: vjenčano, kršteno, šišano, nevolje i umira osvete. Kumstvo umira osvete. Ovo kumstvo je najčudnovatije. Ovim kumstvom smiruje se mrtva glava, i krvnik ostaje za vazda osiguran od svojeg krvničkog djela. Kad ubije čovjek čovjeka, onda krvnik traži, da se umiri. Zajedno sa umirom osvete traži on i kumstvo, da bolje osigura svoj život” (V. Bogišić, *Pravni običaji u Slovena*, Knjiga 1, Beograd – Podgorica, 1999, 172; M. Medaković, *Život i običaji Crnogoraca*, Novi Sad, 1860, 65; A. Ergaver, *Pomiritev v običaju krvnega maščevanja. Mediacija, arbitražna in obredje »nove zaveze« med strankama v sporu v črnogorskih in albanskih običajih*, 2016, 122.

³³¹³ Darko Darovec, *Blood Feud as Gift Exchange: The Ritual of Humiliation in the Customary System of Conflict Resolution*, *Acta Histriae*, 25, 1, 2017, 74.

³³¹⁴ Angelika Ergaver, *Pomiritev v običaju krvnega maščevanja. Mediacija, arbitražna in obredje »nove zaveze« med strankama v sporu v črnogorskih in albanskih običajih*, 2016, 2016, 122–123.

simboličku vrijednost za oštećenu porodicu, kao priznanje ili znak pažnje porodici ubijenog, ali i kao cijena krvi ubijenog. Obično se puška krvnica u miru krvi nosila obješena o vratu, što je bio znak da je pokajana krv ubijenog. Kao stvari date su porodici ubijenog male puške ledenice i nož srebrom okovane. Otkup krvi, krvnina i drugi vidovi naknade kod umira iscrpljivali su imovinske mogućnosti zakrvljenih plemena. Prvobitno se krv mirila u naturi, a kasnije u novcu, a njena visina je zavisila od mjesnog običaja.³³¹⁵

U crnogorskom običajnom pravu žene nijesu podlijevale krvnoj osveti, a time ni plati za mrtvu glavu. To ne znači da za ubistvo nijesu platile glavom. Obično bi ih ubio glava njihove krvne porodice.³³¹⁶ Žena nije mogla biti ubijena iz puške, jer je strijeljanje bilo „*rezervisano*” samo za onoga ko pušku nosi i puškom se brani.³³¹⁷ Početkom XX vijeka žene su izjednačene u načinu izvršenja smrtne kazne sa muškarcima.³³¹⁸ Prema Bogišićevim izvjestiocima naknada za „*mrtvu glavu*” u Crnoj Gori je iznosila „*133 cekina i 2 groša osim mita i drugoga troška*”.³³¹⁹ Ista je cijena i za ženu, dijete i starca.³³²⁰ U slučaju da se desi ubistvo nehotice i umirnik je duševan, u velikom broju slučajeva nije se tražilo ništa. Svetio se za to ne bi gotovo niko, nego bi lako do umira došlo. I za krađu ubijenoga kmetovali su takođe krv, ali u oba posljednja slučaja sami kmetovi mole umirnika da oprostí štogod krvniku i mnogi se nađu te oprostí.³³²¹ Za rane se plaćalo u Crnoj Gori različito.³³²² Ni cijena krvi nije ista, veća je ako je ubijen glavari. Kaže se „*nije ni svačija krv ista*”.³³²³ Za pokušaj ubistva krv se nije plaćala, nego bi se glavari skupili da kazne onoga ko je to pokušao i kaznili ga dobro.³³²⁴ Bilo je pojedinaca i društvenih skupina koji nijesu pristajali na

³³¹⁵ Svetislav Marinović, *Državni ritual smrti*, Novi Sad, 1998, 254, 255; A. Ergaver, *Pomiritev v običaju krvnega maščevanja. Mediacija, arbitražā in obredje »nove zaveze« med strankama v sporu v črnogorskih in albanskih običajih*, 2016, 121, 124.

³³¹⁶ Valtazar Bogišić, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, 1999, 355.

³³¹⁷ *Glas Crnogorca*, 20. V 1886, 20, 4.

³³¹⁸ *Glas Crnogorca*, 9. I 1910, 3.

³³¹⁹ Valtazar Bogišić, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, 1999, 367; Đurica Krstić, *Pravni običaji u Crnoj Gori*, Podgorica, 2010, 264.

³³²⁰ Valtazar Bogišić, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, 1999, 367.

³³²¹ Valtazar Bogišić, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, 1999, 368; Đurica Krstić, *Pravni običaji u Crnoj Gori*, 2010, 265.

³³²² Valtazar Bogišić, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, 1999, 368. Ako je čovjek osakaćen, tada se plaćalo kao za pola krvi, tj. 66 ½ cekina i 1 groš, a ako je manja rana, to 20 – 30 – 50 talijera. Uzimalo se u obzir i to kakav je ranjeni čovjek. Ako je bolji, koji se može lakše osvetiti, davalo se više novca.

³³²³ Valtazar Bogišić, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, 1999, 368.

³³²⁴ Valtazar Bogišić, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, 1999, 368.

posredovanje i rješenje spora mirnim putem. Ovakvo odbijanje motivisano je prije svega tradicionalnim načelom da „*krv nema cijenu bez krvi*.”³³²⁵

U vrijeme kad je Bogišić bio u Crnoj Gori, dolazilo je do nereguliranih graničnih odnosa između Crne Gore i Osmanskog carstva od Mojkovca do planine Mokre. Oni se najbolje mogu prikazati brojem ubijenih i ranjenih turskih i crnogorskih državljana za deset godina (1882–1892). Protokol o mirenju stanovništva iz graničnih područja obje zemlje, potpisan je u Vinickoj decembra 1892. godine, od strane 32 crnogorska i 34 osmanska glavara, sadrži podatke da je za to vrijeme ubijeno i ranjeno 115 turskih (90 ubijenih) i 107 crnogorskih podanika (63 poginulih).³³²⁶

U „Glasu Crnogorca” u 1888. godini zabilježen je jedan interesantan slučaj krvne osвете u Rožajama, koji je tada bio u Osmanskom carstvu. Ubica je poslije ubistva upao u kuću ubijenog i tražio besu od majke ubijenog. Ona je dala do mraka, kako bi ga izvela u planinu i bezbjedno odvela. Tu se besa završila. Poslije dva mjeseca porodica ubice tražila je od oca ubijenog da se pokloni krv. Poslije određenog vremena otac ubijenog je skinuo pušku sa vrata ubice, opalio metak uvis i poljubio se sa ubicom. Uzeo ga je umjesto sina i odveo kući.³³²⁷ Po izvještajima Sima Popovića, Malisori su 1888. godine ubili jednog Crnogorca od 60 godina, Pavića Jokova. Pavićeva braća su izvršila osvetu i ubila dvojicu Malisora blizu Sv. Đorđa. Poslije ovoga nastali su na granici ulcinjskoj sasvim zategnuti odnosi. Malisori su se kupili na granici i u malim četama ulazili u Brivu, da opet ubiju bilo kog Crnogorca, koji su po svojim baštinama radili. Tada je naređeno barskom i crmničkom bataljonu, da pođu na granicu ulcinjsku da istu osiguraju. Oni su cijelih 7 mjeseci bili na stražama i za mjesec dana imali su pomoć još 2 bataljona. Uprkos tome, Malisori su u novembru prešli granicu i prvog stražara crnogorskog, Đura Lješanina, na koga su naišli ubili. Crnogorski vojnici su uhvatili desetak Malisora i da ne bi izginuli od razjarenih Crnogoraca, vojnici su ih dopratili u Ulcinj, a odatle su pod stražom ispratili preko granice.³³²⁸ Zbog ubistva Đura Šćepova kod Klezne od strane Malisora 1890. godine, Crnogorci su pozivali na osvetu. Koliko je bilo učestalih poziva, vojvoda Simo Popović ne može da garantuje za živote Malisora koji se nalaze duž Štoja i Bojane.³³²⁹ Bilježi se u dokumentima da su vojnici doveli brata ubijenog

³³²⁵ Đ. Krstić, *Pravni običaji u Crnoj Gori*, 2010, 264; A. Ergaver, *Pomiritev v običaju krvnega maščevanja. Mediacija, arbitražna in obredje »nove zaveze« med strankama v sporu v črnogorskih in albanskih običajih*, 2016, 120. S. Marinović, *Besudno vrijeme u Crnoj Gori*, 1998, 255.

³³²⁶ Vidjeti rad: Đoko Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, Cetinje, 1973, 13.

³³²⁷ *Glas Crnogorca*, broj 37, 1888, Cetinje, 11. septembar 1888, 4.

³³²⁸ Vojvoda Simo Popović, *Memoari*, Cetinje, Podgorica, 1995, 292.

³³²⁹ DACG, MUD, 1890, f. 77, dokument 2238(6), *Simo Popović – Božu Petroviću*, 27. novembar 1890.

vojnika Đura, koji je zbog osvete ubio jednog Malisora u Briskoj gori, i da je isti stavljen u tamnicu.³³³⁰ Tako je u julu 1888. godine određena komisija između Crne Gore i Osmanskog carstva, koja je dogovorila „Akt umirenja”, koji je potpisan na Ržaničkom mostu. Na taj način dvije vlade su pokušale da stanu na put dotadašnjim ubistvima, krvnim osvetama i ekonomskim i političkim posljedicama, koje su nastale iz istih. Na taj način svi „*dugovi krvi*” sa obje strane smatrali su se umireni, a onaj ko bi prekršio sa bilo koje strane i napravio krvnu osvetu, imao se smatrati zlikovcem i trebalo biti kažnjen. Krajem te godine došlo je do narušavanja ranije postignutog dogovora, tako da je dvojici Crnogoraca izrečena smrtna kazna zbog počinjene krvne osvete.³³³¹ Isto tako, sljedeće 1889. godine desilo se da je zbog krvne osvete, porodica ubijenog nagrađivala svakog onoga koji bi osvetio smrt njihovog člana.³³³² Tokom decembra 1892. godine došlo je do jedne „*predstavke*” u selu Vinicka, prema kojoj su se turski komesar Tahir-paša i crnogorski komesar Bajo Gardašević obavezali da opraštaju sve ono što se desilo među dvijema stranama. A desilo se da je za deset godina bilo ubijeno 222 čovjeka sa obje strane. Ova „*predstavka*” je potpisana od strane 66 crnogorskih i turskih glavara.³³³³

U Bogišićevoj *Anketi* su vrlo detaljna i objašnjenja običajnih pravila o umiru krvi, koja zavise uglavnom od konkretnih okolnosti, a jedno od njih je jačina plemena i bratstva povrijeđene strane, dok se na „*bogatstvo malo gleda, nego na snagu ili veličinu komu uvrijeđeni ili uvredilac pripada*”.³³³⁴ Neke studije koje su se bavile istraživanjem sporova naglašavaju zajedničko rješavanje sporova posredovanjem i arbitražom, posredstvom treće strane koja djeluje kao faktor sa zakonskim ovlaštenjima u efikasnom rješavanju sukoba.³³³⁵ Zakonitost rituala garantuje javnost ceremonije, sprovedene u skladu sa unaprijed poznatim principima, pokretima, frazama i predmetima koji predstavljaju važno kulturno nasljeđe svake zajednice. Njezina struktura sastoji

³³³⁰ DACG, MUD, 1890, f. 77, dokument 2238(2), Simo Popović – Božu Petroviću 27. novembar 1890.

³³³¹ *Glas Crnogorca*, broj 52, 1888, Cetinje, 25. decembar 1888, 3.

³³³² *Glas Crnogorca*, broj 16, 1889, Cetinje, 16. april 1889, 3. „Vuko Bojov Mijović Kuč, koji je prošle jeseni na putu kraj Ucinja dočekao i iz potaje ubio čestitog i neprežaljenog mladića Petra Đurovića, pisara guvernera primorskog gosp. Vojvode S. Popovića, platio je svoje zlo djelo svojom glavom. Vuko Bojov bješe uskočio u tursku granicu, ali nije umakao. Prošle nedjelje jedan muhamedanac muadžerim, po imenu Omer Božović, iz crnogorske granice, uskoči za njim, pa gdje ga udesi, tu ga i smače. Za to je nagrađen od porodice pokojnog Đurovića sa 50 napoleona.”

³³³³ Risto J. Dragičević, *Protokol o mirenju između stanovnika kosovskog vilajeta i pograničnih crnogorskih plemena iz 1892. godine*, Istorijski zapisi, knjiga II, sveska 1–2, Cetinje, 1948, 89.

³³³⁴ Valtazar Bogišić, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, 1999, 360.

³³³⁵ C. Boehm, *Blood Revenge, The Enactment and Management of Conflict in Montenegro and Other Tribal Societies*, 1984, 218–219; William Miller, *Bloodtaking and Peacemaking. Feud, Law, and Society in Saga Iceland*, Chichago, 1996, 180–181.

se iz tri faze: razmjena poklona, zakletva primirja, presuda i njegovanje trajnog mira koji uspostavlja novi ili obnavlja postojeći odnos između dvije strane.³³³⁶

U plemenskim zajednicama na području Crne Gore svako mirenje dešavalo se preko glavaru u bratstvu i plemenu, a ne pojedinca koji je najviše oštećen (uvrijeđen). Njihova uloga u rješavanju sproveda sastojala se u posredništvu za pregovore, kao i arbitriranju u sporovima.³³³⁷ Prema običajnom pravu na području Crne Gore pregovori o prekidu neprijateljstva mogli bi počinjati odmah nakon ubistva. Slati ljude za davanje riječi je po kanonu, dok je dati riječ dužnost i čovječnost.³³³⁸ Na području Crne Gore nije bilo preciznog vremena za početak pregovora i primirja, već je zavisila od okolnosti.³³³⁹

Bogišić u *Anketi* opisuje i slučajeve kada oštećena osoba nije bila spremna da prihvati molbe suprotne strane, čak i nakon nekoliko pokušaja. U tom slučaju slala bi se žena s djetetom u kolijevci sa dva–tri plemenika da mole za kumstvo, a može se naknadno poslati još žena s kolijevkama, tako da oštećeni nije imao izbora, već je prihvatao ženu kao gosta i time bi počinjali pregovori.³³⁴⁰ Žene se tradicionalno nazivaju mironosice, dok bebe predstavljaju simboličan poklon.³³⁴¹ Ona nosi kolijevku i u kolijevci djete, a s njom ide jedan ili dva čovjeka plemenika, te ga kume svetim Jovanom i ona i oni.³³⁴² Taj simboličan poklon u vidu novorođenčeta ukazuje na

³³³⁶ Darko Darovec, *Cum lampulo manteli. The ritual of notarial investiture. Example from Istria*, *Acta Histriae*, 22, 3, 2014, 481–499; D. Darovec, *Turpiter interfectus. The Seigneurs of Momiano and Pietrapelosa in the Customary System of Conflict Resolution in Thirteenth-century Istria*, *Acta Histriae*, 24, 1, 2016, 14–38; D. Darovec, *Blood Feud as Gift Exchange: The Ritual of Humiliation in the Customary System of Conflict Resolution*, *Acta Histriae*, 25, 1, 2017, 70–71; A. Ergaver, *Pomiritev v običaju krvnega mašćevanja. Mediacija, arbitražna in obredje »nove zaveze« med strankama v sporu v črnogorskih in albanskih običajih*, 2016, 2016, 121–123.

³³³⁷ M. Hasluck, *The Unwritten Law in Albania*, Cambridge, 1954, 25–50; Ilija Jelić, *Krvna osveta i umir u Crnoj Gori i sjevernoj Albaniji*, 1926, 60–61; A. Ergaver, *Pomiritev v običaju krvnega mašćevanja. Mediacija, arbitražna in obredje »nove zaveze« med strankama v sporu v črnogorskih in albanskih običajih*, 2016, 116; Angelika Ergaver, *»First my Brother, then a Blood-taker, then my Brother Forever«. The Efficiency of the Traditional Peace-making Custom in Early Modern Age Montenegro and the role of the Venetian Authorities in the Peace-making Process*, 2017, 195. Bogišić navodi da u molbu idu glavari drugih plemena, ali ne iz onog plemena odakle je krvnik. Njihov broj je bio od 6, 12 do 20, što je zavisilo od težine zločina i čovjeka kome se ide. Primirje se nekad isprva sklapalo, a ponekad je trebalo ići i po tri četiri puta.

³³³⁸ *Kanon Leke Dukadina*, 837.

³³³⁹ Valtazar Bogišić, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, 1999, 360, 362, 364, 365; A. Ergaver, *Pomiritev v običaju krvnega mašćevanja. Mediacija, arbitražna in obredje »nove zaveze« med strankama v sporu v črnogorskih in albanskih običajih*, 2016, 115. Posrednici bi iz dvorišta pozivali glavu porodice ubijenoga simboličnom zakletvom: „Primi kume za svetog Jovana”. Posrednici nijesu nosili darove sa sobom i ponavljali su taj postupak više puta, sve dokle ih umirnik nije primio u kuću.

³³⁴⁰ Valtazar Bogišić, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, 1999, 365.

³³⁴¹ Angelika Ergaver, *»First my Brother, then a Blood-taker, then my Brother Forever«. The Efficiency of the Traditional Peace-making Custom in Early Modern Age Montenegro and the role of the Venetian Authorities in the Peace-making Process*, 2017, 192.

³³⁴² Bogišić, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, 1999, 365.

pokornost krvnika i njegovog bratstva pred porodicom ubijenoga. Bogišćevo istraživanje zapravo ukazuje na interesantne fragmente tog čina, u kojem žene imaju istaknutu ulogu u rješavanju konflikta u Crnoj Gori. Kad im oštećeni (i pored verbalnog opiranja) dozvoli da uđu u kuću, to je znak da je ipak spreman na mirenje. Po crnogorskim običajima čim kuća ubijenog da riječ svom selu tada se otvara put drugovima i prijateljima da traže riječ za ubicu.³³⁴³ Tada počinju dogovori o mjestu i vremenu arbitraže, izboru arbitara i ostalih zahtjeva. Na kraju pregovora umirnik je davao časnu riječ da se od toga dana do određenog dana neće svetiti njemu ni drugim rođacima.³³⁴⁴ Dogovorenog dana bratstva zavađenih strana okupljali su se na određenom mjestu, pred izabranim arbitrima, koji su određivali iznos naknade.³³⁴⁵ Presude arbitara na području Crne Gore bile su pisane.³³⁴⁶ Arbitri su utvrđivali i porodične veze, koje su bile najznačajnije u mirovnom sporazumu, jer su bili garant mira među zavađenim porodicama.³³⁴⁷ Završni gest pomirenja bio je poljubac mira, kojim je zaključen sporazum o miru između sukobljenih strana.³³⁴⁸ Poljubac je predstavljao potvrdu i garanciju mirovnog sporazuma.³³⁴⁹

Pošto je presuda za umir mrtve glave donijeta, ide se na krvnu trpezu, a krivac dolazi na trpezu tek kad je ona gotova, dakle poslije odluke.³³⁵⁰ Tu se nalaze sva familija i bratstvenici ubijenog. Drži se zdravica od strane kuće ubice. Ubica sa obješenom puškom prilazi na koljenima

³³⁴³ *Kanon Leke Dukadina*, §844.

³³⁴⁴ Valtazar Bogišić, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, 1999, 364, 366–367; *Kanon Leke Dukadina*, 836.

³³⁴⁵ Valtazar Bogišić, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, 1999, 362, 367–369; Ilija Jelić, *Krvna osveta i umir u Crnoj Gori i sjevernoj Albaniji*, 1926, 115–116.

³³⁴⁶ V. Bogišić, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, 1999, 372; I. Jelić, *Krvna osveta i umir u Crnoj Gori i sjevernoj Albaniji* 1926, 106, 117.

³³⁴⁷ Valtazar Bogišić, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, 1999, 372; Darko Darovec, *Blood Feud as Gift Exchange: The Ritual of Humiliation in the Customary System of Conflict Resolution*, 2017, 81–86; Angelika Ergaver, *Pomiritev v običaju krvnega maščevanja. Mediacija, arbitraža in obredje »nove zaveze« med strankama v sporu v črnogorskih in albanskih običajih*, 2016, 124, 125.

³³⁴⁸ O rasprostranjenosti poljupca mira u postupcima pomirenja i drugih javnih rituala u srednjem vijeku vidi studiju: Kiril Petkov, *The Kiss of Peace. Ritual, Self and Society in the High and Late Medieval West* (2003). O tom činu kao završnom gestu mira detaljnije u radu: A. Ergaver, *Pomiritev v običaju krvnega maščevanja. Mediacija, arbitraža in obredje »nove zaveze« med strankama v sporu v črnogorskih in albanskih običajih*, *Acta Histriae*, 24, 1, 2016, 116–117.

³³⁴⁹ Darko Darovec, *Cum lampulo manteli. The ritual of notarial investiture. Example from Istria*, *Acta Histriae*, 22, 3, 2014, 492; A. Ergaver, *»First my Brother, then a Blood-taker, then my Brother Forever«. The Efficiency of the Traditional Peace-making Custom in Early Modern Age Montenegro and the role of the Venetian Authorities in the Peace-making Process*, 2017, 195.

³³⁵⁰ Valtazar Bogišić, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, 1999, 371.

ili povijene glave na 50 koraka od trpeze i umirnika. U Katunskoj nahiji i Primorju (Boki) trebalo je da ide pokoljeničke, ili se početvoronoži i dvoje ga ispod ruka pridržavaju.³³⁵¹

Masovna svečanost mira osim u Bogišćevoj *Anketi*, temeljno je opisana i kod drugih istraživača.³³⁵² To je uobičajena ceremonija i kulturna tradicija rješavanja sporova, pa učesnici u ceremoniji ne smatraju da su njihova djela ponižavajuća, već je to običaj i društvena obaveza prema pripadnicima svog kolektiva da im pomogne da postignu mir, a istovremeno djeluje kao oblik društvene kontrole.³³⁵³ Slični rituali pomirenja, osim u Crnoj Gori, prisutni su i u drugim evropskim zemljama, koji se nijesu značajno razlikovali u pogledu istorijskog vremena i mjesta.³³⁵⁴

Plemena su se mirila na plemenskim granicama i tu nije bilo gozbe, ni kuma, krvne večere, a osobenost je bila u tome što nijesu plaćali jedno drugom, ni za krv, nego su se mirili, pa ko šta uhvati. Običaj je da se na kraju uspješnog umira krvi stanak međuplemenski završava tako da 5–6 glavara s jedne i s druge strane sjedne, i daju jedni drugima božiju vjeru da će biti mir među plemenima, i proklinju onoga koji bi prekršio dato obećanje. U tom slučaju oba plemena bi krivca tražila i kažnjavala.³³⁵⁵

Postojale su različitosti kad je bilo potrebno sklopiti mir među bratstvima jednog plemena i među više plemena. Za jedno pleme odgovori u *Anketi* kažu da skoče druga bratstva koja su moljena od onoga bratstva gdje je krvnik da oni posreduju i mole kuću i bratstvo ubijenoga da se

³³⁵¹ V. Bogišić, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, 1999, 371; Đ. Krstić, *Pravni običaji u Crnoj Gori*, 2010, 265; V. de Somier, *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru*, Podgorica, 1995, 173; A. Ergaver, *Pomiritev v običaju krvnega mašćevanja. Mediacija, arbitražna in obredje »nove zaveze« med strankama v sporu v črnogorskih in albanskih običajih*, 2016, 123. Umirnik ga sreća na trećinu puta a ubica govori: „Primi, kume, kume za boga i svetog Jovana!” Kad su se sastali umirnik i krvnik, ovaj njega ljubi u prsi, a onaj ga prima i ljubi u glavu, a zatim se ljube u lice, a pri tome mu kaže umirnik: „Opraštam ga bogu i svetome Jovanu i tebi krvniku!”

³³⁵² Viala de Somijer, *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru*, Podgorica, 1995; Ilija Jelić, *Krvna osveta i umir u Crnoj Gori i sjevernoj Albaniji*, 1926; Edith Durham, *High Albania*, London, 1909; C. Boehm, *Blood Revenge, The Enactment and Management of Conflict in Montenegro and Other Tribal Societies*, Philadelphia, 1984; Milovan Šćepanović, *O krvnoj osveti – krivičnopravni prilaz*, 2003; Angelika Ergaver, *Pomiritev v običaju krvnega mašćevanja. Mediacija, arbitražna in obredje »nove zaveze« med strankama v sporu v črnogorskih in albanskih običajih*, 2016; Darko Darovec, 2016; Darovec, *Blood Feud as Gift Exchange: The Ritual of Humiliation in the Customary System of Conflict Resolution*, 2017.

³³⁵³ Darko Darovec, *Blood Feud as Gift Exchange: The Ritual of Humiliation in the Customary System of Conflict Resolution*, 2017, 81.

³³⁵⁴ Franz Miklosich, *Blutrache bei den Slaven*. Wien, 1888, 176–178; C. Boehm, *Blood Revenge, The Enactment and Management of Conflict in Montenegro and Other Tribal Societies*, 1984, 133–135.

³³⁵⁵ Valtazar Bogišić, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji* 1999, 374, 375; Angelika Ergaver, *Pomiritev v običaju krvnega mašćevanja. Mediacija, arbitražna in obredje »nove zaveze« med strankama v sporu v črnogorskih in albanskih običajih* 2016, 108; A. Ergaver, „First my Brother, then a Blood-taker, then my Brother Forever«. *The Efficiency of the Traditional Peace-making Custom in Early Modern Age Montenegro and the role of the Venetian Authorities in the Peace-making Process*, 2017, 196.

skloni na umir. Dosta puta zamole i bratstvo drugoga plemena da im pomogu „*savit onoga čovjeka na umir i ono bratstvo*”, dok kod više plemena važi pravilo da krvnik šalje svoje plemenike, tj. glavare plemenske kod glavara drugog plemena da mole za umir. Neprijateljstva među bratstvima jednoga plemena ili više plemena dugo su trajala – u plemenu po pola godine, godinu, pa i više od godine među mnogim bratstvima, a među plemenima se događalo da se biju jednu godinu, pa uhvate vjeru za drugu, pa opet počnu.³³⁵⁶

Možemo primijetiti da je umirom, kao cijenom krvi, dobijao i pojedinac, i porodica, i pleme i društvena zajednica kojoj oni pripadaju. Porodica je dobijala jednu vrstu sigurnosti jer je mogla da se bavi uobičajenim poslovima i dobrobitima porodice i plemena; pleme i društvo u cjelini umirom su dobijali prije svega na polju populacionog jačanja, ali i opšteg jedinstva i kohezije. Svjesni ovih pogodnosti i pojedinac i crnogorsko društvo pokušavali su da saniraju tragične posljedice krvne osvete.

Iskorjenjavanje krvne osvete kao običaja osvještanoj tradicijom koji se potomcima predaje kao zavjet predaka, bio je primarni uslov za nastanak javne vlasti i teritorijalnu i pravnu unifikaciju Crne Gore. Bez suzbijanja krvne osvete nije se moglo računati na sređivanje odnosa Crne Gore sa susjednim državama i na njenu emancipaciju kao samostalnog subjekta u međunarodnim odnosima. Državna vlast koja se formira u XIX vijeku ograničava djelatnost i moć plemenskih glavara, preko zakonika kojima zabranjuje izvođenje običaja. Fokus se usmjerio na plemenske skupove i mirenje, jer to preuzima Senat, koji još nekoliko decenija poslije formiranja djeluje po uzoru na tradicionalne plemenske institucije.

xx

Koliki je bio značaj Valtazara Bogišića za Crnu Goru i crnogorsko društvo prepoznao je i i ukazao još davne 1888. *Glas Crnogorca* koji ga naziva crnogorskim Tribonijanom (piscem Justinijanove kodifikacije): „*Bog dao, da i ovo po narod crnogorski po opštu kulturu blagodetno novo djelo doktor dr V. Bogišića, crnogorskog Tribonijana, i blagodetnim plodom urodi*”.³³⁵⁷ Dug je put učinio Valtazar Bogišić dok je pripremio *Zakonik*. On se u skoro svakoj njegovoj odredbi držao pravila: spojiti tradicionalno i moderno na način da se iz ovog prvog ne zaboravlja ono šta

³³⁵⁶ Valtazar Bogišić, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, 1999, 359, 361; Ilija Jelić, *Krvna osveta i umir u Crnoj Gori i sjevernoj Albaniji*, 1926, 37.

³³⁵⁷ *Glas crnogorca*, 1888, 20, 1.

je dobro, odnosno ono u čemu se ispoljava duh jednog naroda, njegov način života i njegova istorija.

Bogišićeva kodifikatorska misija potrajala je više od 15 godina i završena je donošenjem *Opšteg imovinskog Zakonika* za Knjaževinu Crnu Goru u proljeće 1888. godine. Boraveći u Crnoj Gori Bogišić je upoznao društvenu stvarnost, strukturu i institucije plemenskog društva. Uvidio je da je običajno pravo vrlo živo u toj zemlji patrijarhalnog društva, sa plemenskom strukturom, da je pisanih zakona, naročito u oblasti građanskog prava, bilo veoma malo. U izradi *Zakonika* prethodila su Bogišićeva istraživanja običajnog prava u ondašnjoj Crnoj Gori, a *Anketa* o pravnim običajima u Crnoj Gori, Hercegovini i sjevernoj Albaniji smatra se njegovim najobimnijim, najsystematičnijim i najpotpunijim istraživanjem običajnog prava.

Ispitujući funkcije plemena (i kao srodničke i kao socijalne zajednice) u Crnoj Gori, Bogišić je preko istraživanja koje je sproveo donekle originalno na području Crne Gore tada, došao do određenih zaključaka o istorijskom procesu stvaranja crnogorske države. Ti rezultati imaju jako veliku vrijednost za nauku. Naime, uočio je da se tokom nekoliko vjekova na području Crne Gore odvijao proces povezivanja krvnih zajednica – bratstava, u širi oblik egzistencijalne zajednice – plemena, koja su vremenom formirala svoje teritorije i zajedničke organe, da bi na kraju – preko saveza slobodnih plemena – bila formirana i crnogorska država.

Istraživači krvne osvete u posljednjih nekoliko decenija su precizirali da je krvna osveta zapravo jedinstven pravni sistem i aparat kojim se održava mir u zajednici. Za održavanje mira bili su nadležni glavari bratstava i plemena. Modernizacija države i formiranje centralnog suda je oduzelo sudsku nadležnost glavarima. Zbog toga im je prvo oduzeta nadležnost rješavanja sporova, u mirenju krvne osvete koja je morala postati krivično djelo i zbog toga kažnjena kao zločin. Međutim, ova je modernizacija uz krivičnu legislativu ipak trajala duže vrijeme. Ne možemo reći da je uz zabranu krvne osvete ona i prestala. Upoznavanje običajnog prava i faktičkog stanja na terenu dalo je Bogišiću inspiraciju za dodatna sociološka proučavanja plemenskog društva u Crnoj Gori, tako da je on usavršavao svoje istraživačke metode i dolazio do dragocene građe, na osnovu koje mi danas posmatramo i analiziramo jednu značajnu fazu u procesu trajanja i promjena crnogorskog društva u drugoj polovini XIX vijeka. Na osnovu Bogišićevih radova, prije svega zbirke *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini, Albaniji*, kao široko postavljenoj metodi anketnih, neposrednih istraživanja u narodu, izvršena je rekonstrukciju crnogorske društvene stvarnosti, utvrđen stvarni tok istorijskih procesa i događaja, duh vremena koji

karakteriše onovremeno crnogorsko društvo, a koji su usloveli i običaj krvne osvete. Vidjeli smo da su se motivi koji regulišu pitanje krvne osvete mijenjali i modifikovali, zavisno od prilika i promjena kroz koje je prolazilo crnogorsko društvo. To je mogao biti nagon samoodržanja, osjećanje srodničke solidarnosti, uvjerenje da je nekažnjavanje krivca elemenat društvene dislokacije, osjećaj časti kod pojedinca, ali i cijelog društva. Krvnu osvetu kao običaj danas treba posmatrati u njenim istorijskim, prostornim, društvenim okvirima. Ona se mijenja u skladu s razvojem društva i podizanjem nivoa kulture i civilizacije. Iščezavanje krvne osvete teklo je naporedo sa razvojem crnogorske države, jačanjem njenih organa i pretvaranjem Crne Gore u jedinstveno područje.

3.11. Običaji smrti i pogreba u crnogorskom tradicionalnom društvu poslije 1879. godine

Životni ciklus čovjeka praćen je običajima koji se odnose na sudbonosne trenutke u svakoj ljudskoj zajednici – rođenja i smrti. Kao ekstremne suprotnosti, život i smrt, prožimaju se u svim sistemima poimanja svijeta, intrigiraju svaku društvenu generaciju, spajajući tradicionalne elemente i one koje donosi savremeno shvatanje.³³⁵⁸ Smrt svakog čovjeka, prema društvenom shvatanju, predstavlja preloman trenutak u životu svake ljudske zajednice. Ponašanje članova društvene sredine regulisano je propisanim, tradicijom uspostavljenih, opšteprihvaćenih normi ponašanja, a što sve zajedno predstavlja pogrebni ritual.³³⁵⁹ Svaka društvena zajednica ima specifičan pogrebni proces obreda i običaja. No, smrt kao univerzalni fenomen i pogrebni ritual svuda su u svijetu lični, bez obzira na činjenicu što se razlikuju norme ponašanja ožalošćenih u širim društvenim sredinama.³³⁶⁰

Smrt je od davnina predstavljala misteriju, koja je praćena obredima poslije umiranja, prije pogreba, za vrijeme i nakon pogreba. Oni uglavnom sadrže religijsko-magijske elemente, koji odražavaju vjerovanje u zagrobni život, elemente profilaksičkog, u cilju zaštite živih od

³³⁵⁸ Vesna Marjanović, *Komunikacija s tradicijom na primeru pogrebnog rituala u Šajkaškoj, Timočkoj Krajini i Pirotskom regionu*, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, 2007, 71, 63–88.

³³⁵⁹ Maja Dragičević Roganović, *Smrt i pogreb u Staroj Crnoj Gori*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, godina 7, broj 7, 2011, 139–152.

³³⁶⁰ Mirjana Prošić Dvornić, *Pogrebni ritual u svetlu obreda prelaza – na primeru Stonskog primorja*, Etnološki pregled, 18, Beograd, 1982, 41–53.

negativnog uticaja umrlog, a često sadrže pravila koja ukazuju na zadovoljenje kulturnih i socijalnih potreba.³³⁶¹ Porijeklo, značaj određenih pojava i običaja u nekom društvu teško je sagledati bez uzajamne povezanosti sa istorijskim, društvenim, kulturološkim, vjerskim i drugim činiocima, koji su posredno ili neposredno imali uticaja na njihovo nastajanje i razvoj. Običaji se vežu za davna vremena, i različite stepene kulturnog razvoja, povezanih sa ukorijenjenim animističkim shvatanjima.

Običaji vezani za ritual umiranja predstavljaju značajan segment i crnogorskog kulturnog nasljeđa. Taj skup pravila ponašanja praćen je često mističnim i tajanstvenim radnjama, koje se izvode iz različitih pobuda. U nekim krajevima Crne Gore, npr. Crmnici, ukućani su otvarali prozore da duša napusti tijelo što prije. Postojalo je vjerovanje da duša živi još 40 dana na ovom svijetu u blizini u kojoj je pokojnik živio. Zbog toga se držala svijeća ili kandilo, a na mjestu gdje je pokojnik umro ostavljalo se piće i hrana.³³⁶² Prisutno je vjerovanje da blizinu smrti nagovještavaju određeni događaji ili pojave, kao što je pucanje krovne grede, ponašanje nekih životinja (zavijanje psa, pojava mrava, kukurikanje pijetla tokom dana i dr.).³³⁶³ Vjerovalo se da ako umru dva člana porodice u godini, umrijeće i treći član.³³⁶⁴ Običaj je da se pokojnik umije i da mu se obuče najljepše odijelo.³³⁶⁵ Djevojke i momci sahranjivani su u svadbenom ruhu. Na taj način se svadba propuštena za vrijeme života kompenzuje posmrtnim ritualom.³³⁶⁶ Obavezno se vodilo računa da se umrlom zatvore oči odmah nakon umiranja, da ne bi drugi odmah za njim umro.³³⁶⁷ Momenat iznošenja mrtvaca iz kuće pratili su, takođe, određeni obredni postupci. U svim predjelima Crne Gore pokojnik se iznosio nogama unaprijed iz razloga da se njegova duša ne bi opet vratila. Naročito se pazilo da se ne dotakne kućni prag, kako umrli ne bi nekog „*povukao*” za sobom.³³⁶⁸ U nekim mjestima bio je i običaj da se nosilima kucne tri puta o prag, kako ne bi bilo više mrtvaca.³³⁶⁹ Sahrana se ranije obavljala istog dana kad je neko umro, a kasnije je zakonom

³³⁶¹ Branko Đaković, *Hrana i piće u posmrtnim obredima, a posebno kao viaticum*, Etnološka tribina, 8, Zagreb, 1985, 77–84.

³³⁶² Jovan Vukmanović, *Vjerski i društveni običaji u Crmnici*, Zapisi, knjiga XIV, sveska 1–6, Cetinje, 1935, 162.

³³⁶³ Edmund Šnevajs, *Glavni elementi smrtnih običaja kod Srba i Hrvata*, Glasnik skopskog naučnog društva, knjiga V, Skoplje, 1929, 263.

³³⁶⁴ Jovan Vukmanović, *Paštrovići – antropogeografska i etnološka studija*, Cetinje, 1960, 333.

³³⁶⁵ Andrija Jovičević, *Riječka nahija u Crnoj Gori*, Podgorica, 1999, 379.

³³⁶⁶ Špiro Kulišić, *Etnološka ispitivanja u Boki Kotorskoj*, Spomenik SKA, 103, Beograd, 1953, 204.

³³⁶⁷ Milorad Medaković, *Život i običaji Crnogoraca*, Novi Sad, 1860, 53.

³³⁶⁸ Maja Dragičević Roganović, *Smrt i pogreb u staroj Crnoj Gori*, 144.

³³⁶⁹ Luka Jovović, *Crnogorski prilozi*, Zbornik za narodni život, knjiga 1, Zagreb, 1896, 69.

definisano da moraju proći 24 časa.³³⁷⁰ I sam čin pripremanja groba pratili su propratni običaji, kao što je kopanje rake na sam dan sahrane, a to je izvodio neparan broj susjeda.³³⁷¹ Upotreba mrtvačkog sanduka rijetka je pojava u Crnoj Gori toga doba, a pokojnik se umotavao u pokrov.³³⁷² Kod umrlog su se ostavljale stvari, za koje je postojalo vjerovanje da će mu koristiti na „*onom svijetu*”.³³⁷³ Prilikom posljednjeg ispraćaja, jedan od običaja je bio i davanje rakije.³³⁷⁴ Kako navodi Jovan Vukmanović, u isti grob nije se mogao ukopati drugi mrtvac prije tri godine, dok grob ne „*sazre*”.³³⁷⁵ Poslije smrti, pored pokojnika su stavljali njegove medalje, oružje, ordenje, kako bi se vidio značaj i zasluge koje je imao za života, primjećuje Rovinski.³³⁷⁶ Prema običajima u Crmnici povorka je zastajkivala 2 do 3 puta, jer se vjerovalo da se na taj način odmara duša umrloga.³³⁷⁷ Običaj je da se nakon sahrane pali svijeća koja gori 40 dana. U crnogorskom biću duboko su utkani običaji žaljenja za pokojnikom, koji su opstali vjekovima, uprkos raznim nastojanjima državnih vlasti da se to iskorijeni. U Crnoj Gori se velika žalost označavala crnilom kape i crnom koprenom na lijevoj ruci, dok je manja žalost bila označena samo crnom koprenom na lijevoj ruci.³³⁷⁸ Žalost za umrlim ukućaninom trajala je najmanje godinu dana. Tih godinu dana nije se išlo na slavlja, slave, a nijesu obavljane u porodici ni svadbe i veselja.³³⁷⁹ U nekim krajevima isticao se crni barjak na krovu kuće, ukoliko umre posljednji muški izdanak porodice, čime se „*gasila*” loza.³³⁸⁰ Za umrlom osobom žalilo je cijelo bratstvo ili pak pleme, ako je riječ o starješini ili poznatoj ličnosti. Kolektivna žalost je bila prisutna prilikom smrti članova vladarske

³³⁷⁰ „Uprava ovdašnje Opštine dopisom od 27. jula ov. god., broj 433, žali se, da ovdašnji Muhamedanci pri sahranjivanju svojih mrtvaca ne ispunjavaju odredbe Člana 329 tačka 1 krivičnog Zakonika i naredbe toga Ministarstva od 13. februara 1907. god., broj 859, kojim se tumači pomenuti članak. Usljed ovoga rečena opštinska uprava pisala je gospodinu Kadiji Karađuzović, da preko područnih mu odža upozori Muhamedance, da u buduće ne sahranjuju svoje mrtvace prije 24 sata, bez predhodnog odobrenja Opštinske Uprave”. DACG, MUD, 1909, f. 90, 4971.

³³⁷¹ Petar Vlahović, *Običaji, verovanja i praznoverice naroda Jugoslavije*, Beograd, 1972, 45.

³³⁷² Pavle Rovinski Apolonović, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, Tom II, Etnografija, Cetinje, 1993, 209–210.

³³⁷³ Stevan Dučić, *Pleme Kuči – život i običaji*, Podgorica, 1998, 249.

³³⁷⁴ *Nevesinje*, broj 22, 1898, Nikšić, 30. septembar 1898, 3, dopis iz Slatine, 17. septembra. „Grof Ilija Popović, vrijedni sin pokojnog popa, sa svojim rođacima neprestano davao je obilato Brcke rakije gospodi glavarima i otmjenijem plemenicima, a tako i malobrojnom narodu, uz isto zahvaljujući im na odatoj počasti, koje učiniše pokojniku ispratit ga do vječne mu kuće.”

³³⁷⁵ Jovan L. Vukmanović, *Vjerski i društveni običaji u Paštrovićima, smrt i sahrana*, Zapisi, knjiga XVI, sveska 3, Cetinje, 1936, 181.

³³⁷⁶ Maja Dragičević Roganović, *Smrt i pogreb u staroj Crnoj Gori*, 145.

³³⁷⁷ Jovan Vukmanović, *Vjerski i društveni običaji u Crmnici*, 161.

³³⁷⁸ *Glas Crnogorca*, broj 17, 1885, Cetinje, 5. maj 1885, 3.

³³⁷⁹ Jovan L. Vukmanović, *Vjerski i društveni običaji u Paštrovićima, smrt i sahrana*, Zapisi, knjiga XVI, sveska 3, Cetinje, 1936, 180.

³³⁸⁰ Jagoš Vešović, *Pleme Vasojevići, Andrijevića – Podgorica*, 1998, 409.

porodice, kao prilikom smrti knjeginje Marije, kćerke knjaza Nikole.³³⁸¹ Veze živih sa umrlima održavale su se i nakon sahrane iz pijeteta prema umrloj osobi. To su bili pomeni ili daće, koji su se davali u određenim vremenskim periodima – četrdesnica, polugodišnjica, godišnjica.³³⁸² Bilo je slučajeva kada su građani ili administracija prilagali novac za pokoj duše umrlog, koji se, na primjer, prosledivao za „Dom umobolnih”. Na taj način su pomagali humane ustanove i davali patriotski primjer da nereligiozni običaj stavljanja vijenaca na mrtvački sanduk – treba izbjegavati.³³⁸³ Krajem vijeka se mijenjaju običaji žaljenja. To se najprije ogleda u gradovima, a kasnije tek u selima.³³⁸⁴

Godine 1898. izašla je vladina naredba u vezi sa narodnim običajima prilikom sahranjivanja. Ona je imajući u vidu rdave posljedice narodnih pokajničkih običaja, koji su za pokojnikovu porodicu bili štetni kako s moralne tako i sa materijalne strane, našla za shodno da izda ovu naredbu, koja je stupila na snagu od 1. decembra. Po njoj pokajnice koje nijesu mogle stići na dan pogreba, nijesu smjele nipošto dolaziti na pokajanje (saučešće) u žalosti poslije pogreba; zatim sutradan, drugi i treći dan i itd. mogla je dolaziti na pokajanje samo svojta pokojnikova, koja nije mogla stići na dan pogreba ili zato što nije bila na vrijeme obaviještena ili zbog toga što nije mogla prispjeti zbog daljine; svojta koja nije mogla stići na dan pogreba, nije smjela pod nikakvim izgovorom, kao što je dotad bio običaj, kupiti kasnije po selu i plemenu pokajnice i a njima u društvo dolaziti na pokajanje. Na sami dan pogreba, a kamoli poslije njega, u kući pokajnikovoj, pred njom, kao niti pred crkvom, nije se smjelo iznositi ni davati: vino, rakija, kafa, niti ikakvo drugo špirituozno piće. Bez ovoga bespotrebnog troška, mrtvac je trebalo da se „ožali po običaju, opoje po obredu pravoslavne crkve i sahrani uz zapaljenje voštanih svijeća i blagoslovenog koljiva”. Ko bi prekršio ovu naredbu, morao je da plati prvi put 5, drugi put sa 10, a treći put sa 20 fiorina i dobijao je mjesec dana zatvora. Ovu naredbu je Božo Petrović, predsjednik državnog Savjeta i ministar unutrašnjih djela, razaslao svim kapetanima po Crnoj

³³⁸¹ „Svak je razumio za žalosnu vijest, koja je stigla iz Petrograda. Ščer Njegovog Visočanstva našeg Premilostivog Gospodara, Knjeginjica Marija, umrla je 25. Aprila i ožalostila Njene Visoke Roditelje i cio Knjaževski Dom. Usljed ove žalosti, dužno je činovništvo Crnogorsko primiti učešće u ovoj koreti, koja će trajati tri mjeseca. Korota se dijeli na veliku i malu, znaci velike korote jesu: crna pantljika na lijevoj ruci i tepelak od kape pokriven crnim platnom, i ova se nosi za prve šest nedelja korotovanja. Mala koreta, koja se sastoji iz crnog tepelaka, kao što je gore rečeno – bez pantljike na ruci – nosi se za posljednjih šest nedelja. Stoga čim ovo pismo primite odma na sebe stavite višerečene znake korote.” MUD, 1885, akta i naredbe, f. 57, 628.

³³⁸² Pavle Rovinski Apolonovič, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, Tom II, Etnografija, 211.

³³⁸³ *Glas Crnogorca*, broj 51, 1899, Cetinje, 11. decembar 1899, 3.

³³⁸⁴ Maja Dragičević Roganović, *Smrt i pogreb u staroj Crnoj Gori*, 149.

Gori.³³⁸⁵ Sredinom 1899. godine obnarodovana je okružnica mitropolita Mitrofana po kojoj se zabranjivalo da se na umrlog stavljaju grbovi i ordeni, ako ih je pokojnik za života imao, a isto tako i oružje; zatim se umrli nije valjao oblačiti u zlatnom i skupocjenom ruhu, nego u čistim, novim i prostim haljinama; izbjegavali su se umrlima graditi skupocjeni grobovi i na njima urezivati grbove, ordene, oružje, neke znake barjaka i stavljati vjenčane; jer je to bio, po mišljenu crkve, strani običaj i nije odgovarao duhu i pravilima pravoslavne crkve.³³⁸⁶

Ondašnja crnogorska glasila obavještavaju između ostalog i o tragičnim događajima, koji su se dešavali širom Crne Gore. Tokom izgradnje određenih puteva zbivaju se nesrećni događaji, prilikom pucanja mina.³³⁸⁷ Nesreća je bilo i prilikom kupanja u rijekama.³³⁸⁸ Prva čitulja u novinama zabilježena je u januaru 1880. godine, u broju 3 „Glasa Crnogorca”. Ona je vezana za smrt Magdalene Dreč, koja je sahranjena u Mostaru, dok je u cetinjskoj katedralnoj crkvi odslužena liturgija sa parastosom. Vjerovatno da je to urađeno zbog njenog sina Jova Dreča, poznatog cetinjskog apotekara.³³⁸⁹ Primjećujemo da se na čituljama, koje su se pojavljivale, u potpisu prvo navode braća, pa sestre, zatim majka, supruga, pa djeca.³³⁹⁰ Prilikom stavljanja redosljeda ožalošćenih u nekim čituljama, bilo je i nekih neuobičajenih stvari. Prema redosljedu za ožalošćenom kćerkom, stavljeni su otac, majka, brat, pa zet, a poslije njega su išle sestre.³³⁹¹ U novinama nailazimo na čitulje poznatih ličnosti, koje su ubijene. Među njima je i čitulja za Boška Martinovića, ubijenog na Cetinju.³³⁹² Kada je umro u Pljevljima Mahmud-paša Bajrović 1899. godine, u novinama su se našli izrazi saosjećanja za njim i naslovi da ga podjednako žale i pravoslavci i muhamedanci, zbog toga što je bio dobrotvor, pomagao ne samo džamije i mektepe nego i crkve i škole, gradio puteve i mostove, a posebno je pomagao sirotinju bez razlike vjere.³³⁹³ Kada je umrla kneginja Zorka, novine su zabilježile brojne izraze saučešća, među kojima se izdvaja mišljenje da kad „*muška glava pane na bojištu, braneći svoje ognjište, kažu da je junak. No isto je junačna i ženska glava, koja pane množeći svoje ognjište.*”³³⁹⁴ Po nalogu knjaza,

³³⁸⁵ *Nevesinje*, broj 26, 1898, Nikšić, 28. oktobar 1898, 4.

³³⁸⁶ *Glas Crnogorca*, broj 25, 1899, Cetinje, 19. jun 1899, 2, vijesti iz Podgorice, 8. juna.

³³⁸⁷ *Glas Crnogorca*, broj 23, 1879, Cetinje, 9. jun 1879, 3.

³³⁸⁸ *Glas Crnogorca*, broj 23, 1879, Cetinje, 9. jun 1879, 4.

³³⁸⁹ *Glas Crnogorca*, broj 3, 1880, Cetinje, 19. januar 1880, 4.

³³⁹⁰ *Glas Crnogorca*, broj 39, 1889, Cetinje, 24. septembar 1889, 3.

³³⁹¹ *Glas Crnogorca*, broj 41, 1898, Cetinje, 10. oktobar 1898, 4.

³³⁹² *Glas Crnogorca*, broj 28, 1890, Cetinje, 7. jul 1890, 4.

³³⁹³ *Glas Crnogorca*, broj 9, 1899, Cetinje, 27. februar 1899, 3.

³³⁹⁴ *Glas Crnogorca*, broj 11, 1890, Cetinje, 11. mart 1890, 1.

naređeno je u dvoru 40-dnevno žaljenje za Gordom Plamenac.³³⁹⁵ Prvi pogreb Rusa na Cetinju desio se 1898. godine, kada je umro Pavle Lavrentijev, poslužitelj carske ruske legacije. Crnogorska štampa je ispratila cijeli sprovod, i ko je sve učestovao.³³⁹⁶ Početkom novembra 1891. godine zabilježena je pojava krsta u čituljama. Prva je bila kod Rosande Tomanović, rođena Mrša.³³⁹⁷ Novine su pisale i o drugim interesantnim pojavama, koje su se odnosile na čin sahrane. Tako je 1898. godine Janko Vukanov Milić, kapetan i član okružnog suda čevskog, podigao je spomenik svome đedu Boru Stanojevu Miliću, koji je poginuo u bici na Grahovcu, pa se zatim pohvalio tim činom. Tim povodom zahvaljuje i određenim ličnostima, koje su prisustvovala parastosu, a najviše onima koji su bili vlast.³³⁹⁸ U vremenskom periodu od 40 godina u zvaničnim crnogorskim novinama „Glas Crnogorca” objavljeno je 47 čitulja o ljudima koji su boravili u Americi.³³⁹⁹ Porodice su se obično zahvaljivale prijateljima na pomoći prilikom sahrane njihovih najbližih u tuđini.³⁴⁰⁰

Crnogorci su prema Rovinskom bili dugovjerčan narod. Na tu činjenicu ukazivali su i mnogi putopisci. I „Glas Crnogorca” je donosio obavještenja o smrti stogodišnjaka.³⁴⁰¹ Godine 1886. bilo je slučajeva da su sahranjivani neki od najstarijih ljudi, koji su imali preko sto godina.

³³⁹⁵ *Glas Crnogorca*, broj 10, 1879, Cetinje, 24. mart 1879, 1.

³³⁹⁶ *Glas Crnogorca*, broj 16, 1898, Cetinje, 18. april 1898, 3.

³³⁹⁷ *Glas Crnogorca*, broj 45, 1891, Cetinje, 2. novembar 1891.

³³⁹⁸ *Glas Crnogorca*, broj 22, 1898, Cetinje, 30. maj 1898, 4.

³³⁹⁹ Tokom 1889. godine daje se saopštenje o smrti 3 člana kuće Martinovića u San Francisku. *Glas Crnogorca*, 16, 16. april 1889, 2. Dvije vijesti o smrti Martinovića – Mato Savov, Savo Nikov i Đuro Savov. *Glas Crnogorca*, 16, 16. april 1889, 4. Jedna od vijesti jeste i obavještenje da je 1889. godine umro 22. jula osamnaestogodišnji Špiro Popović, član srpsko-crnogorskog društva u San Francisku, rodnom iz Risna. *Glas Crnogorca*, 35, 27. avgust 1889, 3. „Treba znati da svaki ostavi svoje rodno mjesto, oca i majku i dođe u ovaj daleki svijet, nepoznajući jezika i neimajući nekoga živa da ga izuči, šta mu treba raditi da život i zdravlje čuva, no se mora potucati od nemila do ne draga i da se private ma kojeg rada, pa bio taj i škodljiv zdravlju bud samo da koru hljeba zasluži.” Novine donose vijest 1899. godine o smrti Bokelja Lazara Jovovića u San Francisku, koji je bio pet godina predsjednik srpsko-crnogorskog društva, a poznat je po pomoći mnogim ljudima. *Glas Crnogorca*, 45, 30. oktobar 1899, 1. U maju 1906. godine u Americi umro je Niko Savov Martinović. Dešavalo se da prijatelji pokojnika skupe određenu pomoć i pošalju je njegovoj porodici u Crnoj Gori. Jovo Martinović je poslao Savovoj majci pomoć od njegovih prijatelja u iznosu 75 ½ dolara. *Glas Crnogorca*, 18, 6. maj 1906, 3. Crnogorci iz Arizone poslali su familiji pokojnog Steva Matova Popovića iz Sonića pomoć u novcu. *Glas Crnogorca*, 13, 17. mart 1907, 4; kao i Crnogorci iz Južne Amerike, koji su pomogli novčano, poslije smrti Pipa Radonjića (umro u rodnom mjestu Frutak). *Glas Crnogorca*, 28, 23. jun 1907, 4.

³⁴⁰⁰ *Glas Crnogorca*, 47, 16. avgust 1908, 4. *Glas Crnogorca*, 52, 20. septembra 1908, 4. *Glas Crnogorca*, 2, 17. januar 1912, 6. *Glas Crnogorca*, 30, 13. jul 1913, 4. *Glas Crnogorca*, 58, 17. oktobar 1908, 3.

³⁴⁰¹ Pavle Rovinski Apolonovič, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, Tom II, Etnografija, 219. *Glas Crnogorca*, broj 4, 1892, Cetinje, 27. januar 1892, 4.

Tada je, prema novinskim informacijama, u zemlji živjelo „*prema ostalom svijetu, mnogo ljudi duboke starosti.*”³⁴⁰² U novinama nalazimo i neuobičajene podatke za dužinu životnog vijeka.³⁴⁰³

Statistički pregled samoubistva u Crnoj Gori iz 1910. svjedoče o načinu i broju samoubistava u Crnoj Gori.³⁴⁰⁴ Prije toga vremena nije bilo preciznijih podataka o tom pitanju. Kada se ubio profesor Beara, onda su izašli tekstovi o razlozima zbog kojih ljudi dižu ruku na sebe. Napominje se da u tadašnjoj Evropi prosječno 22.000 ljudi godišnje završavaju život samoubistvom, ali cifra samoubistva svake godine raste.³⁴⁰⁵

Jedan od neobičnih običaja u Crnoj Gori tokom XIX vijeka bilo je slikavanje ljudi na samrtnoj postelji, pa čak je rađeno i reklamiranje tog običaja. Sahrane su se smatrale važnim za fotografisanje, a ta pojava se nastavila i 70-ih godina XIX vijeka u Crnoj Gori.³⁴⁰⁶

XX

Priznavanjem nezavisnosti Knjaževine Crne Gore i težnjom za bržom emancipacijom u svim sferama života, pa i ovoj koja se odnosi na smrt i običaje koji je prate, pokušavali su se iskorijeniti razni zastarjeli običaji i primitivni obredi. Mnogobrojni podaci o običajima i načinima žaljenja preminulih dio su crnogorskog kulturnog nasljeđa. Oni su prenošeni s generacije na generaciju, kao neupitni svjedoci i pratioci njihovih ponašanja. Neki od tih crnogorskih običaja i danas su živi u pojedinim crnogorskim sredinama i svjedoče da duh tradicionalnog i dalje prožima pore savremenog i urbanog.

³⁴⁰² *Glas Crnogorca*, broj 10, 1886, Cetinje, 9. mart 1886, 3.

³⁴⁰³ *Glas Crnogorca*, broj 39, 1880, Cetinje, 27. septembar 1880, 3. „*Najveću do sad poznatu starost među ljudima doživio je Tomas Kari. On življaše 207 god.*”

³⁴⁰⁴ Katunsko-riječka: puškom (m. 5. ž. 1, uk. 6), nožem –, vješanjem (m. 1, ž. 2, uk. 3), trovanjem –, davljenjem (m. 1. ž. 1, uk. 2), nepoznatim načinom –; Zetsko-brdska: puškom (m. 9. ž. 2, uk. 11), nožem –, vješanjem (m. –, ž. 1, uk. 1), trovanjem –, davljenjem –, nepoznatim načinom –; Nikšićka: puškom (m. 5. ž. 2, uk. 7), nožem (m. 1, ž. –, uk. 1), vješanjem (–), trovanjem (–), davljenjem (–), nepoznatim načinom (–); Moračko-vasojevička: puškom (m. 6. ž. 2, uk. 8), nožem (–), vješanjem (m. –, ž. 1, uk. 1), trovanjem (–), davljenjem (–), nepoznatim načinom (–); Primorsko-crmnička: puškom (m. 5. ž. –, uk. 5), nožem (–), vješanjem (–), trovanjem (–), davljenjem (m. 3, ž. 1, uk. 4), nepoznatim načinom (–). Ukupno: puškom: m. 30, ž. 3, uk. 37; nožem: m. 1, ž. –, uk. 1; vješanjem: m. 1, ž. 4, uk. 5; trovanjem: –; davljenjem: m. 3, ž. 1, uk. 4; nepoznatim načinom: m. –, ž. 1, uk. 1. *Glas Crnogorca*, broj 55, 1910, Cetinje, 11. decembar 1910, 4.

³⁴⁰⁵ *Glas Crnogorca*, broj 4, 1888, Cetinje, 24. januar 1888, 1.

³⁴⁰⁶ Michael Frizot, *A New History of Photography*, Cologne, Konemann, 1994, 103. Maja Đurić Đorđević, *Ritual smrti na fotografijama*, Matica, zima, 2010, 167–174.

3.12. Nove pojave u društvenom životu Crne Gore (1879–1900)

Dinamika jednog društva, odnosno intenzitet i putokaz društvene pokretljivosti uslovljeni su povezanošću društvenih procesa i društvenih promjena. Društvene promjene obuhvataju skup temeljnih izmjena određene društvene tvorevine ili cjeline, dok društveni procesi obuhvataju sva kretanja, društvene promjene, interakcije u datom vremenskom ciklusu i društvenom procesu. Promjene mogu nastupiti u svim intervalima – na početku, tokom i na samom kraju nekog procesa, i kao takve transformišu socijalne i kulturne institucije i ostavljaju veliki uticaj na društvo.³⁴⁰⁷ U zavisnosti od oblasti u kojima se ispoljavaju razlikuju se: političke, ekonomske, kulturne, socijalne, tehničko-tehnološke i individualne društvene promjene.³⁴⁰⁸ Nove promjene – sporije, ubrzane, linijske, sa većim ili manjim obimom – uslovljavaju prilagođavanje i pojedinca i društvenih grupa novonastalim situacijama, što često povlači za sobom i primjenu novih uslova života, kao i promjenu vrijednosnih sudova.³⁴⁰⁹

3.12.1. Marketing na kraju XIX vijeka – o oglasima u crnogorskoj štampi

Druga polovina XIX vijeka donosi značajne društvene i tržišne promjene u Evropi. Prihvatanjem novog privrednog modela stvoreni su preduslovi intenzivnijeg razvoja tržišnih principa, a samim tim i oglašavanja, kao jednog od specifičnih marketiških aktivnosti. Sa razvojem tržišta dolazi i do razvoja i pojave konkurencije, koja se pozitivno odražavala na samu djelatnost marketinga i oglašavanja. Kao reakcija na novonastale okolnosti, dolazi do osnivanja agencija za oglašavanje, i povećanog ulaganja u medijsko oglašavanje.³⁴¹⁰ Jedna od definicija oglašavanja naglašava da je to plaćena forma ubjeđivačke komunikacije, koja koristi masovne medije u cilju dosezanja širokih masa, sa ciljem povezivanja oglašivača sa kupcima, davanja informacije o proizvodu i predstavljanje toga proizvoda kroz prizmu želja i potreba kupaca.³⁴¹¹ Sa razvojem društva mijenjali su se i početni načini komuniciranja. Osnov tih promjena činio je razvoj medija

³⁴⁰⁷ Dželal Ibraković, Adnan Džafić, *Društvene promjene*, U: Adnan Džafić, Sarina Bakić, Asim Mujkić, Razumijevanje društva, Sarajevo, 2021, 199.

³⁴⁰⁸ Ivan Šijaković, Dragana Vilić, *Sociologija savremenog društva*, 2010, Banja Luka, 32.

³⁴⁰⁹ Dželal Ibraković, Adnan Džafić, *Društvene promjene*, U: Adnan Džafić, Sarina Bakić, Asim Mujkić, Razumijevanje društva, 201.

³⁴¹⁰ Galina Ognjanov, *Oglašavanje u Srbiji: Pogled kroz istoriju*, Marketing, 2016, vol. 47, 3, 217–226.

³⁴¹¹ Sandra Moriarty, Nancy Mitchel, William Wells, *Advertising and IMC*. England: Pearson Education, 2012.

i oglašivača (novina) koji su omogućavali nove mogućnosti za oglašavanje i prenos poruka. Prva novinska agencija, nastala u prvoj polovini XIX vijeka, svojom pojavom doprinijeće revoluciji na polju medijskog oglašavanja. Osnovana je u Parizu 1835. godine pod nazivom „AFP – Agence France Presse”, da bi već 1848. šest listova iz Njujorka osnovalo agenciju „Harbour news association”, koja će prerasti u svjetski brend AP – „Associated press.”³⁴¹²

Povišen stepen izloženosti potrošača oglasima postaje sve veći u drugoj polovini XIX vijeka, a samim tim dolazi i do uvjerenja da su ove nove pojave stigle na Balkan, pa i Crnu Goru iz Evrope i Amerike. Crna Gora je jedna od balkanskih zemalja koja ima dugu tradiciju oglašavanja. U Crnoj Gori, kao i u drugim balkanskim državama, novine su bile bitan izvor informacija o istorijskim, društvenim, kulturnim, društvenim promjenama.

U crnogorskoj štampi oglasi su u početku bili tekstualni, da bi u drugoj polovini XIX vijeka sa pojavom većeg broja časopisa, oglasi postajali raznovrsniji i po sadržini i po formi. Nakon toga počinje njihovo ukrašavanje, kasnije i sa drugačijim tipom slova, kao i ilustracija. Početkom 1881. godine pojavljuju se prvi put oglasi (reklame) sa slikama. Na tim prvim reklamama prodavalo se srebro prvog kvaliteta (pribor za jelo) pod garancijom iz Kine, a reklamirala ga je firma iz Praga.³⁴¹³ Analizom oglasa u dnevnim novinama da se primijetiti njihova zanimljivost i neobičnost, sa jedne strane, ali i da predstavljaju svjedočanstvo oglašavanja domaćih i inostranih brendova kao promocija njihovih proizvoda, sa druge strane. O čemu je sve pisano, i na šta su se odnosili oglasi u ovome periodu? Oglas je služio, između ostalog, i za javnu zahvalnost. Tako bilježimo da su se u štampi pojedini učitelji zahvaljivali istaknutim trgovcima na darovima knjiga za djecu.³⁴¹⁴ Po naredbi Ministarstva prosvjete i crkvenih poslova, od 29. decembra 1898. godine, nije se smjelo uvrstiti u „Glas Crnogorca” ničiji oglas dok se unaprijed za isti ne bi platilo prema određenoj taksu.³⁴¹⁵ Od 1. aprila 1891. godine počinjao je da se naplaćuje svaki oglas i svako privatno saopštenje, koje nije izašlo u redakcionom dijelu lista „Glas Crnogorca”. Izuzimali su se književni oglasi.³⁴¹⁶

Poznati brendovi reklamirali su se na stranicama crnogorskih novina. Tako je, jedna fabrika satova iz Beča nudila na rasprodaji satove iz Švajcarske. Posebno su bili na cijeni Vašington džepni

³⁴¹² Vladimir Pavković, Tamara Vlastelica, *Evolucija medijskih komunikacija kroz istorijske i civilizacijske epohe*, Marketing, 2016, vol. 47, 1, 42–56.

³⁴¹³ *Glas Crnogorca*, broj 6, 1881, Cetinje, 7. februar 1881, 4.

³⁴¹⁴ *Glas Crnogorca*, broj 22, 1888, Cetinje, 29. maj 1888, 4.

³⁴¹⁵ *Glas Crnogorca*, broj 3, 1899, Cetinje, 16. januar 1899, 1.

³⁴¹⁶ *Glas Crnogorca*, broj 16, 1891, Cetinje, 13. april 1891, 1.

satovi, elegantno gravirani i vezeni i po američkom sistemu napravljeni.³⁴¹⁷ Firma „Džems Majls i sin” nudila je uvoz umjetničke robe, slika, časovnika svake vrste, od srebra, plata i tuča, dragog kamenja, porculana, keramike.³⁴¹⁸ Preko oglasa su se iz Beča reklamirali časovnici „u špag” za 5 franaka i 70 santima.³⁴¹⁹ Preko oglasa ste se mogli informisati i za prodaju šivaćih mašina sa slikom.³⁴²⁰ Na oglasima je nuđen za 12 fiorina pribor za trpezu od najfinijeg anglo-britanija srebra, a garancija za njega je bila 10 godina.³⁴²¹ U oglasima mogli su se nabaviti po povoljnim cijenama raznovrsni zlatarski pribor u Kotoru, zatim bižuterije od zlata i srebra, briljanta, srebrne stolne posluge, kao i satovi u zlatnom i srebrnom oklopu. Josif Bogdan, fabrikant kola u Budimpešti, nudio je preko oglasa u Crnoj Gori jeftine, lijepe i odabrane karoce po cijeni od 170 fiorina i skuplje. Osim toga, prodavao je i laka kola, fajetone (mućoge), batare i zatvorena kola, kao i mrtvačka kola.³⁴²² Isto tako, mogli ste preko oglasa iz Beča da kupite svakom pušaču prijeko potrebni „Bečki duhanski pribor”.³⁴²³ Preko oglasa su se mogle nabaviti raznovrsne markirane svijeće i šterike fabrike „Fils de Frederic Fournier” u Marselju, preko njihovih zastupnika Širovića i Damjanovića u Trstu. Njihova cijena je bila od 0.90 do 1.6 franaka za kilo.³⁴²⁴ Sa druge strane, lokalni trgovci nastoje da stvore lokalne brendove ubjeđujući na taj način potrošače da su njihovi proizvodi bolji od inostranih. Tako se preko oglasa mogla nabaviti svaka vrsta pečata od kaučuka i metala sa garancijom. Pečate je na Cetinju dobavljaio Dragutin Đilen.³⁴²⁵ On je tokom 1892. godine nudio mastilo za pečate u gotovim kutijama na kojima se 20.000 do 30.000 puta moglo pečatiti.³⁴²⁶ Braća Čopići sa društvom iz fabrike „Vidrovan” u Nikšiću su 1895. godine objavljivali da preporučuju mušterijama skladište razne drvenarije, poput „*štica od razne vrste i debljine i sve druge drvenarije izuzimajući grede*.”³⁴²⁷ Bogdan Kaluđerović iz Kotora je 1886. godine oglašavao

³⁴¹⁷ *Glas Crnogorca*, broj 28, 1886, Cetinje, 15. jul 1886, 4.

³⁴¹⁸ *Glas Crnogorca*, broj 41, 1888, Cetinje, 9. oktobar 1888, 4.

³⁴¹⁹ *Glas Crnogorca*, broj 3, 1889, Cetinje, 15. januar 1889, 4.

³⁴²⁰ *Glas Crnogorca*, broj 28, 1888, Cetinje, 10. jul 1888, 4.

³⁴²¹ *Glas Crnogorca*, broj 6, 1887, Cetinje, 8. februar 1887, 4.

³⁴²² *Glas Crnogorca*, broj 46, 1889, Cetinje, 12. novembar 1889, 4.

³⁴²³ *Glas Crnogorca*, broj 11, 1890, Cetinje, 11. mart 1890, 4. „Sastoji se iz: 1 lule od prave stive sa u ognju pozlaćenim ili posrebrenim okovom, 1 bečki kamiš od višnje sa sisom, 1 cigarnjak od prave stive, 1 cigarnjak od prave stive (oba sa pravim čilibarom); ujemčena 1-va vrsta, 1 kutija za cigare okovana niklom, 1 kresivo. Cijena tog lijepog opremljenog pribora samo 2 fr. 50 novčića.”

³⁴²⁴ *Glas Crnogorca*, broj 12, 1895, Cetinje, 18. mart 1895, 4.

³⁴²⁵ *Glas Crnogorca*, broj 32, 1886, Cetinje, 12. avgust 1886, 4.

³⁴²⁶ *Glas Crnogorca*, broj 2, 1892, Cetinje, 11. januar 1892, 4.

³⁴²⁷ *Glas Crnogorca*, broj 36, 1895, Cetinje, 2. septembar 1895, 4.

da radi pozlaćenja, posrebljenja raznih starodrvnenih i modernih predmeta; crkvenijeh potrepiština u zlatu, srebru ili među.³⁴²⁸

Sa sve većom pojavom listova i časopisa, razvija se i štamparska djelatnost, koja se suočava sa izazovom distribucije velikog broja knjiga, pa je bio neophodno pronaći nove načine za njihovu promociju. Oglašavanje u crnogorskim novinama postaje jedan od veoma važnih načina promocije knjiga i štamparstva u crnogorskom društvu u drugoj polovini XIX vijeka. Tako su izdavači iz Crne Gore i inostranstva reklamirali knjige preko novinskih oglasa, te su na taj način koristili mogućnost promocije koja je bila zasnovana na činjenici da su novine postala svakodnevnica u crnogorskom društvu. Tako je, na primjer, Marko Ivanišević na Cetinju u februaru 1888. godine reklamirao knjige i poručivao da potencijalni kupci mogu naći i „*poučnih u raznim prilikama, n.pr. da očuva zdravlje sebi i svojoj životinji, kako mu kad treba raditi na njivi i livadi, u votnjaku, vinogradu i td. i napošljtku iz ovakvih poučnih knjiga vidjeće čitaoci kako se vodi i domaća ekonomija (štednja) – jer bez štednje i znanja nema ni napretka.*”³⁴²⁹ U novinama su se reklamirale i prve knjižare otvorene u Crnoj Gori, kakva je bila knjižara Jovana Pavlovića na Cetinju 1879. godine. Pošto je, po riječima urednika, knjiga bila „*nepoznata roba*” bilo je potrebno reklamirati je.³⁴³⁰ Knjižara je nudila veliki broj naslova iz književnosti, istorije, poljoprivrede, knjiga na stranim jezicima, italijanskom, njemačkom i dr.³⁴³¹ Proučavanje ovakvih oglasa svakako daje drugačiji uvid u značaj knjige i odnos čitalaca prema njoj u određenom vremenskom periodu, te ovakve informacije u oglasima postaju veoma važne. Proučavanjem oglašavanja dolazi se do podataka na koji način su se oglašavale knjige, ko su bili korisnici i čitaoci, koji su se na taj način nastojali pridobiti, i naravno kako se preko oglasa nastojalo uticati na formiranje čitalačkih težnji. Vremenom takvo oglašavanje knjiga postaje sve učestalije.

Interesovanje za umjetnički izraz svjedoči objavljivanje oglasa u novinama. Slikar (fotograf) Jelaška je sredinom 1889. godine javljao publici da će se na Cetinju baviti izvjesno vrijeme, i obavještavao gdje se nalazi radionica.³⁴³² Nudile su se na Cetinju, tokom 1888. godine kod Karla Đilena, posjetne karte raznih veličina i boja, zatim posjetne karte sa slikom, posjetne

³⁴²⁸ *Glas Crnogorca*, broj 23, 1886, Cetinje, 10. jun 1886, 4.

³⁴²⁹ *Glas Crnogorca*, broj 9, 1888, Cetinje, 28. februar 1888, 4.

³⁴³⁰ *Glas Crnogorca*, broj 7, 1879, Cetinje, 3. mart 1879, 3, 4.

³⁴³¹ *Glas Crnogorca*, broj 10, 1879, Cetinje, 24. mart 1879, 4.

³⁴³² *Glas Crnogorca*, broj 26, 1889, Cetinje, 25. jun 1889, 4.

karte od svile, sa grbom, zastavom, koverta, mastilo, pečati, vosak, i sve što je bilo potrebno za slanje pisama.³⁴³³ I narednih godina se reklamirao Đilen za tkz. biljetice.³⁴³⁴

Od samih početaka izlaženja časopisa i novina postojala su predviđena mjesta za oglase, najčešće je to bila posljednja stranica, ispunjena raznim oglasima i ponudama. Vizuelno su bile lako uočljive i namijenjene reklamiranju raznih proizvoda. Oglasi su u početku donosili vijesti o tehnološkim otkrićima, usugama, industrijalizaciji. Sa razvojem ekonomije dolazi i reklamiranja i oglašavanja banaka i osiguravajućih društava već 80-ih godina XIX vijeka. Nuđenje kredita i mjeničnih kredita počelo je da se pojavljuje u zemlji preko oglasa u ovome periodu. Tako 1883. godine jedna londonska bankarska kuća nudi kredite trgovcima i zanatlijama uz malu naplatu. Isto tako su primali zaloge i davali novac preko njih.³⁴³⁵ U tom pravcu bilo je i oglašavanje osiguravajućih kuća. Špiro Jovanović je obavještavao javnost da je „New Jork”, društvo za osiguranje života, koje je ustanovljeno 1845. godine u Austriji, dozvoljeno odlukom iz 1876. godine, otvorilo predstavništvo za Boku i Kotor, a moglo je biti od značaja za Crnu Goru, posebno imajući u vidu putovanja Crnogoraca van granica zemlje.³⁴³⁶ U tom periodu (1883) pojavljuju se i oglasi na francuskom (Printemps de Paris).³⁴³⁷

Vremenom oglasi postaju sve raznovrsniji. U cilju promotivnog turizma počinju da se reklamiraju banje i banjska liječenja. U tim oglasima prednjačile su Krapinske Toplice.³⁴³⁸ Jovan Pejanović iz Podgorice obavještavao je zainteresovanu javnost da je uzeo pod zakup državno kupalište i snabdjeo ga sa svim potrebnostima. Kupalište je stajalo pod nadzorom mjesnog ljekara, a imalo je i posebno i odeljenje za bolesnike.³⁴³⁹ U sličnom marketinškom cilju bile su usmjerene i reklame za ugostiteljstvo. Jovan Keljević je prilikom otvaranja gostionice „Priliv” na Belvederu informisao javnost sa kakvim sve uslugama raspolaže i pozivao potencijalne goste. Između ostalog, bio je snabdjeven sa hladnim jelom, različitim pićem, kafom i „izvrsnom birom Šrajnerovom iz Graca”.³⁴⁴⁰ Mogli ste da se informišete o slastičarnici Andrije Rainisa u Kotoru,

³⁴³³ *Glas Crnogorca*, broj 21, 1888, Cetinje, 22. maj 1888, 4.

³⁴³⁴ *Glas Crnogorca*, broj 5, 1890, Cetinje, 28. januar 1890, 4.

³⁴³⁵ *Glas Crnogorca*, broj 13, 1883, Cetinje, 27. mart 1883, 4.

³⁴³⁶ *Glas Crnogorca*, broj 47, 1893, Cetinje, 20. novembar 1893, 3.

³⁴³⁷ *Glas Crnogorca*, broj 10, 1883, Cetinje, 6. mart 1883, 4.

³⁴³⁸ *Glas Crnogorca*, broj 15, 1884, Cetinje, 8. april 1884, 4.

³⁴³⁹ *Glas Crnogorca*, broj 7, 1890, Cetinje, 11. februar 1890, 4.

³⁴⁴⁰ *Glas Crnogorca*, broj 26, 1889, Cetinje, 25. jun 1889, 4.

koji je izrađivao razne vrste poslastica, poput: kolača, biškota, puslica, torti za svečane i svadbene dane. Ista je bila snabdjevena sa likerima, kompotima, pekmezom, čokoladom.³⁴⁴¹

Na osnovu specifičnih primjera oglašavanja o dešavanjima u crnogorskom društvu može se vidjeti uolikoj mjeri oglašavanje odslikava duh vremena i društvene svijesti u posljednim decenijama XIX vijeka. Lazar Sočica obavještava javnost, januara 1879. godine, da je izgubio u putu kesu sa novcem i u njoj zvanične pečate, pa moli poštene nalazače, ako ih nađu, da vrate jer će dobiti dobru nagradu. Osim toga, ovo je obznanio da ne bi mogao neko učiniti zloupotrebe bilo privatne ili zvanične sa tim pečatima.³⁴⁴² Kapetan Veljo Grujić informisao je Boža Petrovića da je morao da „*udostovjerava njegovim prstenom*.”³⁴⁴³ pošto je bio u putu, a kod sebe nije imao pečata kapetanije. Događalo se da tokom 1880. godine mnogi iz Cetinja naručuju robu ili nešto drugo iz svijeta, bez znanja Petra Ramadanovića, a na čije su ime upućivali robu. On nije znao ni čija je roba, niti kome treba da je pošalje. Zbog toga je opominjao da više neće vaditi sa pošte takvu robe, za koju nije znao čija je, nego će je vraćati nazad. Osim toga, on je upućivao zainteresovane da postoji crnogorska „*dilidenca, pa ko radi s robom može je upravo na Cetinje upravljati*.”³⁴⁴⁴

Između ostalih u ovom periodu mogu se primijetiti i oglasi koji se odnose na propise koji su se odnosili na životne namirnice koje nijesu imale odgovarajuću dokumentaciju. Špiro Popović je, na primjer, demantovao 1890. godine da je on prethodne godine bio „*drug u kontratu govedeg mesa*”, jer su neki ljudi pronosili lažne glasove o njemu. Onima koji su pronosili glasove, poručivao je da su „*bezobrazni lažovi i bezharakterni podlaci*.”³⁴⁴⁵

U istom razdoblju bilježe se i oglasi o prodaji kuća, imanja, najčešće zbog izmirenja zaostalih dugova. Kako bi bili izmireni dugovi prema Rizosu, preko novina se, tokom 1892. godine, nudila kuća Maša Vrbice na rijeci Bunaru u Baru sa dvije fabrike, uljanom i sapunom.³⁴⁴⁶ Saglasno naredbi Velikog suda od 23. maja 1900. godine cijelo imanje komandira Nika P. Kusovca otišlo je za izmirenje njegovih dugova.³⁴⁴⁷

Da su novine bile prostor i za svakodnevne probleme stanovništva, svjedoče i oglasi o nestalim osobama ili životinjama, kao i drugim nedaćama. Preko novina su se tražile nestale osobe,

³⁴⁴¹ *Glas Crnogorca*, broj 18, 1896, Cetinje, 4. maj 1896, 4.

³⁴⁴² *Glas Crnogorca*, broj 3, 1879, Cetinje, 27. januar 1879, 6.

³⁴⁴³ DACG, MUD, 1898, f. 88, 30(3), *Kapetan Veljo Grujić – Božu*.

³⁴⁴⁴ *Glas Crnogorca*, broj 3, 1880, Cetinje, 19. januar 1880, 4.

³⁴⁴⁵ *Glas Crnogorca*, broj 8, 1890, Cetinje, 18. februar 1890, 4.

³⁴⁴⁶ *Glas Crnogorca*, broj 31, 1892, Cetinje, 1. avgust 1892, 4.

³⁴⁴⁷ *Glas Crnogorca*, broj 27, 1900, Cetinje, 8. jul 1900, 4.

ili one osobe koje se nijesu javljale svojim. Pa je bilo slučajeva da otac traži sina, koga nije vidio 15 godina, a misli da je otišao u Ameriku.³⁴⁴⁸ Kako ističe Rovinski, kada je muž pisao supruzi pismo, on ga ne bi adresirao njoj, već bilo kome od muškaraca u kući, ili u nekim slučajevima pismo bi adresirao i samome sebi.³⁴⁴⁹ Bilo je oglasa da se traže izgubljeni kućni ljubimci.³⁴⁵⁰ Bilo je slučajeva da su se roditelji ograđivali od svoje djece u pogledu dugova. Tako je, recimo, kapetan Madžo Lazarev Vuksanović iz Kuća oktobra 1891. godine obavještavao javnost da je njegov sin Vuko, bez njegove dozvole, prešao u inostranstvo, pa je bilo moguće da se zaduži, ali da on više ne priznaje sinovljeve dugove.³⁴⁵¹

xx

Bez obzira na način distribuiranja poruka, medijska komunikacija je od svojih početaka imala identične ciljeve – informisanje i edukaciju stanovništva, stvaranje pozitivne percepcije javnog mjenja o nekoj pojavi u društvu. Reklamiranje i oglašavanje u posljednjim decenijama XIX vijeka ukazuje i na početak emancipacije crnogorskog društva u ovom segmentu društvenih procesa. Iako se reklame u XIX vijeku razlikuju od današnjih, svjedok su dešavanja u društvenim, kulturnim prilikama koje su bile aktuelne u tom vremenu. Pojava oglašavanja na crnogorskoj medijskoj sceni u posmatranom periodu, značajan porast ulaganja inostranih i domaćih brendova u ovaj oblik marketinških komunikacija, porast pojavljivanja domaćih potrošača u oglasnim saopštenjima doprinijeli su stvaranju uvjerenja da je oglašavanje u Crnoj Gori novi društveni fenomen, koji je povezan sa modernizacijom crnogorskog društva u posljednjim decenijama XIX vijeka.

³⁴⁴⁸ *Glas Crnogorca*, broj 15, 1882, Cetinje, 11. april 1882, 4.

³⁴⁴⁹ Pavel Apolonovič Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti – Etnografija*, Cetinje, 1994, 168.

³⁴⁵⁰ *Glas Crnogorca*, broj 1, 1888, Cetinje, 3. januar 1888, 4. „Jedno pseto, povišega rasta a mrke dlake, izgubilo mi se. Ko ga nađe i meni povrnem darivaću mu 1 napoleon zlatni. Rijeka, 1. januara 1888. A. Nikolajević.”

³⁴⁵¹ *Glas Crnogorca*, broj 43, 1891, Cetinje, 19. oktobar 1891, 4.

3.12.2. Uloga i značaj kafana u oblikovanju modernosti crnogorskog društva u posljednjim decenijama XIX vijeka

Kafane su kroz istoriju imale društvenu, kulturnu, emancipatorsku, ekonomsku, političku funkciju, bile su izvor informacija, kao i mjesto poroka. To su bile institucije u kojima su se razmjenjivala mišljenja, politički rezonovalo, formirali zahtjevi narastajućeg modernog društva.³⁴⁵² Kafane su bile institucije pristupačne svima, otvorene, i mjesto na kojem su se miješali razni društveni slojevi. Po mišljenju Dubravke Stojanović, za prisustvo kafanama nije bila potrebna članarina, niti pismenost. To je bila institucija u kojoj se moglo otvoreno diskutovati, iznositi stavovi, i gdje su se mogli formirati zahtjevi savremenijeg društva. Sama riječ je arapskog porijekla i znači mjesto gdje se kuva kafa, za razliku od mehane gdje se točilo piće. U XVII vijeku su nastale prve kafane u Zapadnoj Evropi koje su došle sa istoka. U njima su se služili kafa, čajeve i ostali napici, koji će napraviti promjenu u društvenom životu. Kafane su značile ekonomsku korist, tako da je njihov broj u zemlji brzo rastao. One su donosile najbrži obrt.³⁴⁵³ Kafane su bile nosioci modernosti u zemlji krajem XIX vijeka. One su u crnogorsko društvo donosile evropski duh, pa je njihova uloga bila emancipatorska. Naime, u njima će se izvoditi predstave, razmjenjivati novosti, voditi razgovori, koji su imali u sebi klicu raznih ideja, a koje će kasnije sazrijevati u razne društvene inicijative. U kafanama su se okupljali ljudi skloni dokolici, ali i oni od „knjige i pera”. Širenju popularnosti kafana doprinijela je evropeizacija, koju su u Crnu Goru, kao i ostale balkanske zemlje, donijeli stranci.³⁴⁵⁴ Kafane su doprinosile modernizaciji društva, iako su zadržale elemente tradicionalnih obrazaca za cijeli period postojanja.

U posljednjim decenijama XIX vijeka stvara se nešto drugačija slika o kafani, kao mjestu poroka i destrukcije. Obilježja kafane čine kafanske svađe, buka, poroci kao što su konzumiranje alkohola, kartanje. Još je Vuk Karadžić isticao da Crnogorci vole piće, vino i rakiju, ali da se vrlo rijetko mogao vidjeti pijan čovjek. Oni su se čuvali opijanja, kako ne bi u pijanstvu učinili nešto što bi moglo izazvati krvnu osvetu.³⁴⁵⁵ Frile i Jovanović saopštavaju da jedna od krčmi za strance, koja je podignuta 1867. godine, nije imala osnovne uslove komfora; bila je dosta prljava i

³⁴⁵² Milena Stanojević, *Institucija kafane u Srbiji i razvoj modernog društva: funkcija kafane*, Teme, 2010, vol 34, br. 3, 821–835.

³⁴⁵³ Dubravka Stojanović, *Kaldrma i asfalt – Urbanizacija i evropeizacija Beograda 1890–1914*, Beograd, 2009, 265, 266, 268.

³⁴⁵⁴ Dubravka Stojanović, *Kaldrma i asfalt – Urbanizacija i evropeizacija Beograda 1890–1914*, 271.

³⁴⁵⁵ Vuk Stefanović Karadžić, *Crna Gora i Crnogorci*, Cetinje, 1975, 123.

neudobna.³⁴⁵⁶ Švarc, sa druge strane, navodi da su stranci, koji su boravili na Cetinju, zajedno bili za stolom i međusobno se sprijateljili.³⁴⁵⁷ Kaže i da Cetinje ima određeni broj kafana, „*pivotočja, vinotočja ili rakijašnica*.”³⁴⁵⁸ Uprava varoši Cetinja je, sredinom 1880. godine, obavještavala krčmare da prijave svako lice koje kod njih bude došlo sa strane, po svome privatnom poslu, na kratko vrijeme. Krčmari su bili dužni da za svako lice uzimaju biljet iz varoške uprave, i isti opet vraćaju natrag, kad isto lice kod njih ode.³⁴⁵⁹

U literaturi se navodi takozvana „piramidalna organizacija kafana” kako na nivou države tako i na nivou grada. Kafane se tako klasifikuju prema kulturnom i političkom identitetu, kao i prema onome što su nekada značile, na: tradicionalne, moderne, zapadnjačke, prestolničke, velegradske, kafane po manjim gradovima, provincijske, kafane poznate po gazdama i klijenteli, po idejama i inicijativama, one koje su anonimne, raskošne, sirotinjske, krčme, mehane, kafane sa kontinuitetom trajanja i sa diskontinuitetom, bezbjedne i rizične.³⁴⁶⁰

U periodu 70-ih godina XIX vijeka formira se „Društvo za građenje jedne gostionice na Cetinju”, čime počinje razvoj ugostiteljskih usluga. Broj krčmara se tada već počinje povećavati, i to uglavnom po selima i pazarima.³⁴⁶¹ Senat je 1873. izdao naredbu po kojoj je jedini uslov za držanje krčmi bio uslov „*da mu ne smije manjkat preko cijele godine vino i rakija*”. Predviđala se kazna od 10 talijera za one krčme kojima nedostaje vino i rakija.³⁴⁶²

U periodu nakon 1879. povećao se broj ugostiteljskih radnji, pa se se krčmari žalili da slabo rade, jer su trgovci počeli da se bave prodajom pića. Zbog toga je Ministarstvo unutrašnjih djela izdalo naređenje kojim se zabranjuje trgovačkim radnjama da prodavaju piće na malo.³⁴⁶³ Žalbe su se odnosile i na higijenu kafana, neuslovnost gostionica u kojima se služilo piće i hrana.³⁴⁶⁴

³⁴⁵⁶ Gabriel Frile, Jovan Vlahović, *Savremena Crna Gora*, Podgorica, 2011, 227.

³⁴⁵⁷ Bernhart Švarc, *Crna Gora – Cetinjski život*, Zapis, knjiga XXII, sveska 3, Cetinje, 1939, 161.

³⁴⁵⁸ Bernhart Švarc, *Crna Gora – Cetinjski život*, Zapis, knjiga XXII, sveska 4, Cetinje, 1939, 221.

³⁴⁵⁹ *Glas Crnogorca*, broj 28, 1880, Cetinje, 12. jul 1880, 4.

³⁴⁶⁰ Sreten Vujović, *Fenomen kafane i modernizacija: fragmeniti o evropskom, balkanskom i beogradskom kafanskom životu*, Teme, 2010, vol.34, br. 3, 867–891.

³⁴⁶¹ Valtazar Bogišić, *Ekonomski odnosi u Crnoj Gori*, Zapis, god. XI, knj. XX, sv. 5, 1938, 271.

³⁴⁶² Naredba senata crnogorskim kapetanima o radu krčmi, 4/16. decembar 1873. Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakonici. 1796–1916. Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, knj. I, 251.

³⁴⁶³ M. Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori*, 143.

³⁴⁶⁴ *Glas Crnogorca*, broj 34, 1905, Cetinje, 27. avgust 1905, 4. „*Rđava i nečista voda, otrovna – fabricirana pića često pričinjavaju jaka trovanja... Sudovi za piće, čaše, čikare, bočice i dr. kao i sudovi za jelo, ožice, tanjiri i ostalo, poslužiće vrlo često kao prenosna sredstva mnogih lakših i teških bolesti.*”

Kafane su u Crnoj Gori u posmatranom periodu imale veoma važnu socijalno-ekonomsku funkciju, jer su kafedžijama donosile brz profit, pa je broj kafana rastao, a sa njime i kafanski život. U periodu 1881–1882. godine u Crnoj Gori je bilo 238 kafana. Prema broju izdatih dozvola, u periodu 1881–1891. godine u Crnoj Gori je bilo 625 kafana. Prema gradovima, taj broj se kretao ovako: Podgorica – 106 kafana; Nikšić – 179 kafana; Ulcinj – 33 kafane; Rijeka Crnojevića – 45 kafana; Bar – 14 kafana; Cetinje – 22 kafane; Danilovgrad – 23 kafane; Kolašin – 23 kafane; Spuž – 12 kafana; Andrijevića – 11 kafana; Žabljak – 7 kafana. U sljedećem desetogodišnjem periodu 1892–1902. izdato je 313 dozvola za kafane. Prema gradovima, taj broj se kretao ovako: Podgorica – 29 kafana; Nikšić – 37 kafana; Ulcinj – 17 kafana; Rijeka Crnojevića – 13 kafana; Bar – 7 kafana; Cetinje – 69 kafana; Danilovgrad – 18 kafana; Kolašin – 16 kafana; Virpazar – 6 kafana; Spuž – 4 kafane; Grahovo – 1 kafana; Andrijevića – 1 kafana; Šavnik – 1 kafana; Žabljak – 1 kafana.³⁴⁶⁵

U novinama se pojavljuju i oglasi za reklamiranje novih gostionica. Tako je, na primjer, Jovan Golubović, informisao stanovništvu 1880. godine da je otvorio gostionicu sa kafanom na Cetinju, koju je snabdio najnovijim namještajem iz Trsta, tako da se u njoj za kraće ili duže vrijeme pod umjerenim cijenama može boraviti u sobama. U kafani i gostionici su bila dobra jela i pića.³⁴⁶⁶ On je isto reklamirao svoju novu gostionicu „Lovćen” u februaru 1893. godine, kako bi njegovi prijatelji, poznanici i gosti došli na otvaranje. Jemčio je za dobru posluđu i umjerenu cijenu.³⁴⁶⁷ I Jevto Đorđević je, u maju 1893. godine blizu Zetskog doma, u kući komandira Stevana Matanovića, otvorio kafanu sa bilijarom i gostionicu pod imenom „Grahovac”. Pozivao je svoje prijatelje da dođu na otvaranje.³⁴⁶⁸ Nedeljko Mandić je, u istom mjesecu, otvorio na Rijeci u kući Pera Džanjevića glavnu kafanu i gostionicu pod imenom „Grad Obod”. Molio je prijatelje i znance da ga njihovom posjetom ne zaborave.³⁴⁶⁹ U gostionici je tako G. Gregović, mladi slikar iz Boke, izlagao u salonu Vuletićeve gostionice neke svoje radnje.³⁴⁷⁰ Stefo Minić, trgovac i gostioničar, u novembru 1896. godine u Kolašinu, otvorio je prilično snabdjevenu gostionicu pod imenom „Bjelasica”.³⁴⁷¹ Savo Rogošić je, u Podgorici juna 1897. godine, otvorio „Hotel Evropu”, sa 8

³⁴⁶⁵ Jovan R. Bojović, *Pregled ekonomskog razvitka i razvitka socijalističke misli u Crnoj Gori u XIX vijeku*, Istorijski zapisi, godina XXXIX (LIX), sveska 3, Titograd, 1986, 34.

³⁴⁶⁶ *Glas Crnogorca*, broj 40, 1880, Cetinje, 4. oktobar 1880, 4.

³⁴⁶⁷ *Glas Crnogorca*, broj 9, 1893, Cetinje, 27. februar 1893, 4.

³⁴⁶⁸ *Glas Crnogorca*, broj 22, 1893, Cetinje, 29. maj 1893, 4.

³⁴⁶⁹ *Glas Crnogorca*, broj 22, 1893, Cetinje, 29. maj 1893, 4.

³⁴⁷⁰ *Glas Crnogorca*, broj 30, 1896, Cetinje, 20. jul 1896, 4.

³⁴⁷¹ *Glas Crnogorca*, broj 52, 1896, Cetinje, 21. decembar 1896, 4.

soba, na Nemanjinoj rivi. Istu je snadbio svim potrebama, bilijarom, raznim pićem.³⁴⁷² Vidimo da su želje vlasnika lokala da daju imena poput navedenog, svjedočile o potrebi zatvorenog crnogorskog društva da se što više otvori prema razvijenom svijetu i poprimi obrise urbanog i modernog.

Hutović je, u aprilu 1898. godine, otvorio u Ulcinju na pristanu gostionicu „Bojana”. Ona je raspolagala sa prostranim i čistim sobama.³⁴⁷³ Braća Gašići su otvorili u maju 1898. godine hotel „Mostar”. On je posjedovao prostrane i čiste sobe snabdjevene novim namještajem, prostranom sobom sa bilijarom najnovije konstrukcije, sa uređenom baštom i kuglanom. Gašići su preporučivali građanstvu i ostalim putnicima iz unutrašnjosti i sa strane da što više posjećuju pomenuti hotel. Osim dobrih jela i pića, svakodnevno je točeno svježe pivo, po najumjerenijoj cijeni.³⁴⁷⁴ Mićo Ilinčić, gostioničar sa Cetinja, oktobra 1899. godine pozivao je svoje prijatelje, poznanike da posjete novootvoreni hotel „Kolašin”, gdje su mogli da nađu dobru kuhinju, odlična crnogorska i strana jela i crnogorsko prirodno piće. Primjećujemo da je najviše preporučivao hotel „*gospodi Nikšićanima i Vasojevićima*.”³⁴⁷⁵

Kafana je osoben društveni značaj dobila u XIX vijeku, iako su postojali takvi objekti i u ranijim periodima, sa nazivima krčmi, hanova, mehana i sl. Novine krajem vijeka donose opise nekih od hanova u Zagarču. Po njima, to nijesu u pravom smislu hanovi, jer oni nemaju ništa, što han treba da ima. To je bio „*niz pojata slamom pokrivenih ili prostih kućica pokrivenih tiglom*.”³⁴⁷⁶ Na razmeđu dva Zagarča nalazio se han Baška Petrova, koji je ličio na jednu „*suvomeđu pojatina puna smrada i čađe, a u koju ni stolice ni police nema, osim, jedne trpeze, jedan sat budilnik, i pet-šestoro karata*.”³⁴⁷⁷

Opise kafana donosi i Rovinski, koji navodi da je u gradskim krčmama uvijek bilo gostiju, i da su pojedini u nedostatku zabave provodili vrijeme i pili male količine pića. Od njih se krčmari neće obogatiti, već samo preživjeti. Vjerovatno da su se zbog toga bavili i drugim poslovima.³⁴⁷⁸ Po objašnjenju Sima Popovića, piće je plaćao onaj ko bi prvi progovorio: „*Hoćemo li po*

³⁴⁷² Glas Crnogorca, broj 25, 1897, Cetinje, 21. jun 1897, 4.

³⁴⁷³ Glas Crnogorca, broj 14, 1898, Cetinje, 3. april 1898, 4.

³⁴⁷⁴ Nevesinje, broj 1, 1898, Nikšić, 6. maj 1898, 4.

³⁴⁷⁵ Onogošt, broj 24, 1899, Nikšić, 28. oktobar 1899, 4.

³⁴⁷⁶ Onogošt, broj 12, 1899, Nikšić, 29. jul 1899, 3. „*Kupe kilo roma 20. nov. a prodaju kvarat roma 20. nov.; odu na pazar kupe kilo vina, u nekog talijanca (kako ga ovde zovu) za 10. uspu u njega kilo vode to je svega dvije kile dakle kilo po 5 nov. Šta mislite zašto ga prodaju? Po 35 novčića kilo!!!*”

³⁴⁷⁷ Onogošt, broj 22, 1899, Nikšić, 5. oktobar 1899, 4.

³⁴⁷⁸ Pavel Apolonovič Rovinski, Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti – Etnografija, Cetinje, 1994, 375.

čašicu”.³⁴⁷⁹ Prilikom rođendana istaknutih ličnosti u kafanama su se skupljali da proslave. Tako su se na rođendanu prestolonasljednika u Nikšiću, u kafani udovice Makridi, sakupili svi činovnici i građani.³⁴⁸⁰

Prema školskom zakonu za učenike gimnazija u Knjaževini Crnoj Gori i članu 17 zabranjivalo se učenicima pušenje, a prema članu 18 učenici nijesu smjeli pohoditi gostionice i kafane, osim ako poslom odlaze tamo.³⁴⁸¹ Uprava varoši Cetinja je 1881. godine zabranjivala igranje karata po krčmama i po butigama. („*Igranje na pare, na drugo ne*”).³⁴⁸² Jedan od velikih problema sa kojima se crnogorska vlast suočavala u periodu 1880–1890. jeste krivotvorenje vina i rakije, odnosno njihovo falsifikovanje.³⁴⁸³ Država je pokušavala da spriječi ovu negativnu pojavu usvajanjem zakona o ljekarima 1891. godine.³⁴⁸⁴ Uprava opštine Cetinjske je primijetila da su tokom 1891. godine neki trgovci pravili zloupotrebe s domaćim vinom i rakijom, čineći od njih nesavjesne smjese i prodajući iste pod imenom prirodnog vina i rakije. Uprava im je naređivala da se toga prođu, jer će biti strogo kažnjeni.³⁴⁸⁵ Kafane noću nijesu smjele biti otvorene poslije 11 sati. „Onogošt” donosi tekst u kojem se saopštava da su muslimani 1900. godine, tokom mjeseca ramazana, imali slobodu „*do koje ure hoćemo biti u kafanama i zabavljati se.*” Oni su u Nikšiću, kroz cio mjesec ramazana, imali na raspoloženju glavnu kafanu Ivana Vuice, trgovca, gdje su se mlađi provodili do 2 do 3 sata iza ponoći. Svaku večer Vuica je sa njima sjedio i zabavljao se, pazeći da ne bi koga od muslimana u čemu uvrijedio.³⁴⁸⁶ Da se primijetiti da je država i u ovoj oblasti društvenog i javnog života pokušavala da uvede obrise modernih, građanskih obrazaca.

³⁴⁷⁹ Vojvoda Simo Popović, *Memoari*, Cetinje, Podgorica, 1995, 53. „*Crnogorci su umjereni u piću, ali na čašicu svrtalo se poviše puta na dan, osobito zimi, da se posjedi i popriča pri ognju. I Knjaz je češće svrta senatima na čašicu dobrskoga prvijenca i sjedio kraj ognja u kužinu. Uz rakiji se mezetilo, obično suve kobasice, ili fetice pršute na ražnju.*”

³⁴⁸⁰ *Nevesinje*, broj 8, 1898, Nikšić, 24. jun 1898, 4.

³⁴⁸¹ *Glas Crnogorca*, broj 38, 1885, Cetinje, 29. septembar 1885, 1.

³⁴⁸² DACG, MUD, 1881, f. 26, dokument 10/1881, 9. 8. 1881.

³⁴⁸³ Svetozar Savić, *Falsifikovanje vina u Crnoj Gori (1180–1914)*, 2019, Matica, br. 77, proljeće, 315–348. Vino kojem je dodavana boja zvalo se farbano vino ili „*morovan*”. *Glas Crnogorca*, broj 24, 1895, Cetinje, 10. jun 1895, 2.

³⁴⁸⁴ *Naredba ministarstva unutrašnjih djela o apotekarskoj službi*, 20. septembar / 2. oktobar 1891, Pavićević, Raspopović, *Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Knj. II, 379, 311.

³⁴⁸⁵ *Glas Crnogorca*, broj 3, 1891, Cetinje, 12. januar 1891, 4.

³⁴⁸⁶ *Onogošt*, broj 4, 1900, Nikšić, 27. januar 1900, 3.

Funkcije koje je kafana imala tokom XIX i početkom XX vijeka preuzimaju druge institucije, čime se emancipatorska i kulturna funkcija premještaju na druga mjesta. To je bio javni odnosno polujavni prostor namijenjen zabavi, druženju, dokoličarenju, širenju informacija, formiranju javnog mišljenja, poslovima razne vrste, trgovačke prije svega, političkim raspravama, inicijativama, okupljanjima i dr. Kafana je predstavljala svojevrsnu kulturnu „instituciju”, odnosno kulturni fenomen, koji pokazuje stil i način života crnogorskog naroda. Ona je bila dio svakodnevice čovjeka krajem XIX vijeka. U cilju socijalizacije kafana pokazuje više pravaca djelovanja: kulturu druženja i razgovora, kulturu dokolice. Kafane postaju centri društvenog života i mjesto u kojem se rađaju brojne ideje, formira javno mnjenje. Obilježile su u Crnoj Gori život mnogih gradova, ali i život njihovih stanovnika. Kafane postaju mjesta za modernije, spontane oblike druženja, drugačijeg i novog načina i stila života, mjesta zabave i razonode. One su i vjesnici preobražaja društvenih odnosa i javnog života.

3.12.3. Borba protiv ružnih navika i poroka u crnogorskom društvu u posljednim decenijama XIX vijeka

Potreba za emancipacijom crnogorskog društva nakon Berlinskog kongresa nametala je potrebu iskorjenjivanja raznih ružnih navika i zastarjelih običaja. Bez obzira na donošenje zakona i usvajanje novih pravila ponašanja, u svijesti Crnogoraca sporo su se mijenjale određene stečene navike i štetni običaji. Interesi opšteg razvitka u tek međunarodno priznatoj Crnoj Gori zahtijevali su od državnih vlasti ulaganje napora u cilju suzbijanja različitih vidova zaostalosti protiv kojih su i ranije preduzimanje izvjesne mjere. U cijeloj toj aktivnosti značajnu ulogu je imala riječ saopštena u vidu knjaževog ukaza ili naredbe ministarstva unutrašnjih djela.

„Ijem, pijem, pušim i čitam; naslađujem se potpuno”.³⁴⁸⁷ Ovim riječima pokazuje se zapravo suština uživanja i dokolice u Crnoj Gori posljednje decenije XIX vijeka. Novo vrijeme donijelo je i nove potrebe. Ono što je nekada valjalo, po mišljenju nekih, više ne valja. Svako je težio da mu bude bolje. Stigli su novi običaji, nove navike, nove potrebe, a da se ove namire,

³⁴⁸⁷ *Glas Crnogorca*, broj 7, 1887, Cetinje, 15. februar 1887, 2. Listak „Glasa Crnogorca”, S Cetinja na Cetinje (jedna godina izvan Crne Gore), piše Pavle Apolonović Rovinski.

trebalo je i više rada, pregnuća, revnosti i požrtvovanja.³⁴⁸⁸ Pojavile su se određene naredbe, uputstva kojih su se morali pridržavati stanovnici, a koje su nerado poštovali. Na početku posmatranog perioda smatralo se da Crna Gora treba da bude jaka i snažna svojim građansko-političkim sastavom, svojim upravnim i sudskim ustanovama, kao što je jaka vojnom silom. Te nagle promjene, koje bi došle sa strane i kalemljenje tuđih ustanova, smatralo se da ne bi bile dobre i da bi izazvale samo štetu. Šta se očekivalo od novih podanika? Prije svega podanost vladaru, ljubav prema domovini, gotovost na žrtve za zemaljske interese. „Glas Crnogorca” je smatrao da su to vrline državlanske koje krase stare Crnogorce i da su to „*vrline kojima se imaju oružati i novi Crnogorci*”.³⁴⁸⁹

Filip Kovačević je u jednoj bilješci o slabljenju javnog morala govorio o „*pokvarenijem kolima božijih nakaza: pjanima, larmadžija, igrača, kvaritelja mladeži, rdavih krčmara, podvođača, bludnica i sijaset drugih ljudskih guba, koje zaražuju i upropašćuju društvo svojim nesramnim djelima i riječima*.” Osim toga, opadanje javnog morala, prema njemu, prouzrokovano je i umnožavanjem javnih zabava, koje se ne osnivaju na etičkim načelima. Tu prije svega misli na: igre na karte, kockanje, pjančenje, razuzdane igranke, skandalozne pozorišne komade i tome slično. Na igrankama često stradaju zdravlje, dobar glas, čast i nevinost.³⁴⁹⁰ Po mišljenju Sigfrida Kaperera, Crnogorci u njegovo vrijeme teško da su mogli dopustiti da u bilo kakvom razgovoru izgovore „*muči*”!³⁴⁹¹

Još je Čeda Mijatović pišući Jovanu Popoviću 1892. godine, uočavao da je najveći dio narodnih nedaća dolazio otuda što izvor vjere – „*izvor ljubavi prema pravdi, istini i prema bližnjima – presušuje u narodu našem. A uz presušivanje toga izvora ide napored bujanje sebičnosti, lažljivosti, pakosti i zlobe*.”³⁴⁹² Isto tako mogu se pronaći razne priče kako su poroci upropastili nečiji život. One su pisane sa ciljem da daju savjete i upute omladinu na pravi put. Jedna od njih je i kartanje, kocka koji su 80-ih godina XIX vijeka sve više uzimali maha i prouzrokovali štetne posljedice i negativno uticali na život mladića koji su krenuli tim putem.³⁴⁹³ Kada je Tomaš Vukotić pisao knjazu Nikoli o stanju na Cetinju, onda je iznio činjenicu da u varoši ima „*skoro 1/3 stanovnika koja nije samo za ovu, nego ni za jednu drugu varoš*”, zato što nikakav

³⁴⁸⁸ *Onogošt*, broj 24, 1899, Nikšić, 28. oktobar 1899, 1.

³⁴⁸⁹ *Glas Crnogorca*, broj 5, 1879, Cetinje, 17. februar 1879, 1.

³⁴⁹⁰ *Prosvjeta* jun, 1896, Cetinje, 304–311, *Uzroci opadanja javnog morala, bilješka prof. Filipa J. Kovačevića*.

³⁴⁹¹ Sigfrid Kaper, *O Crnoj Gori*, Podgorica, 1999, 53.

³⁴⁹² *Stara pisma, Čeda Mijatović Jovanu Sundečiću*, 30. XII 1892, *Zapisi, knjiga XIX, sveska 4*, Cetinje, 1938, 222.

³⁴⁹³ *Glas Crnogorca*, broj 26, 1888, Cetinje, 26. jun 1888, 3.

rad ne znaju da rade. Ti ljudi žive o prevari i na štetu drugih, kako u varoši tako i okolnim selima.³⁴⁹⁴ Novac teško stečen na radovima u zemlji i inostranstvu trošio se na karte i kocku, a često bi se „*i gubilo sve ono što je bi se na pazaru prodalo*”.³⁴⁹⁵ Posljedice toga bile su materijalno i moralno propadanje pojedinaca i porodica, svađe, opijanja, zavađe. U kancelariji varoškog suda 1881. godine postoji naredba od Uprave varoši Cetinja čija sadržina zabranjuje „*igranje karata po krčmama i po butigama*.” I to igranje karata za pare, na drugi način ne.³⁴⁹⁶ Ministarstvo unutrašnjih djela je krajem januara 1883. godine donio uredbu kapetanima o zabrani kartanja. Kazna predviđena za to djelo bila je 5 talira globe, drugi put dvostruko, dok je treći put slijedio zatvor. Zaplijenjeni novac oduziman je u korist varoške ili seoske blagajne. Kartanje je jedino bilo dozvoljeno u gradskim kafanama uz dozvolu kapetana, i u svrhu zabave. Umjesto kartanja preporučivao se razgovor, koristan rad, igre i narodne zabave.³⁴⁹⁷

Neke od najpoznatijih igara bile su makau, poznata i kao bakara. Simo Popović tvrdi da je knjaz govorio da su Srbijanci Ljubomir Ivanović i Piroćanac donijeli karte u Crnu Goru. Isto tako, od njihovog vremena počinje i igranje u novac. Ruski konzul Jonin je donio igru koja se zvala „Lanskneht”, dok je knjaz volio da igra „briškule”.³⁴⁹⁸ Da su nagradne igre, srećke, lozovi, bili česta pojava, svjedoče nam oglasi u crnogorskoj štampi. Kod Karla Đilena na Cetinju su se mogli kupiti biljeti ugarskog crvenog krsta od 100 fiorina i isplaćivati se u mjesečnim ratama po 2 fiorina, sa 3 godišnja vučenja (igranja). Glavni dobitak bio je 50.000 fiorina. Takođe su se mogli kupiti biljeti (loze) od 50 fiorina i isplaćivati u mjesečnim ratama po 1 fiorin, sa 3 godišnja vučenja (igranja). Glavni dobitak bio je 25.000 fiorina.³⁴⁹⁹ Krajem osamdesetih godina bile su česte prodaje lozova, pa i ruskih lozova koje je garantovala bankarska kuća u Petrogradu.³⁵⁰⁰ Novoustanovljena Kraljevska srpska državna klasna lutrija je pozivala 1890. godine da se kupuju srećke.³⁵⁰¹ Isti slučaj je bio i narednih godina.

³⁴⁹⁴ DACG, MUD, 1881, f. 19, 286/1, *Tomaš Vukotić – Gospodaru, 25. februar 1881.*

³⁴⁹⁵ *Onogošt*, broj 24, 1899, Nikšić, 28. oktobar 1899, 1.

³⁴⁹⁶ DACG, MUD, 1881, f. 27, 10/1881, 9. avgust 1881.

³⁴⁹⁷ „*Svako kartanje, bilo u novac, bilo za zabavu najstrože zabranjeno*”. MUD, 1883, f. 49, 76. *Crnogorski zakoni, 1796–1916, Pravni akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, ur. Branko Pavićević i Radoslav Raspopović, Zbornik dokumenata, Knjiga, II, Podgorica, 1998, 76.

³⁴⁹⁸ Vojvoda Simo Popović, *Memoari*, Cetinje, Podgorica, 1995, 64.

³⁴⁹⁹ *Glas Crnogorca*, broj 27, 1887, Cetinje, 5. jul 1887, 4.

³⁵⁰⁰ *Glas Crnogorca*, broj 44, 1888, Cetinje, 30. oktobar 1888, 4.

³⁵⁰¹ *Glas Crnogorca*, broj 44, 1890, Cetinje, 27. oktobar 1890, 4. *Glas Crnogorca*, broj 22, 1896, Cetinje, 1. jun 1896, 4.

Prisutna je i korupcija, koja je bila rasprostranjen fenomen. Određeni stepen pružanja mita službenicima nije smatran za kažnjivo djelo.³⁵⁰² Maksim Šobajić čak konstatuje da je mito bilo uobičajena pojava, ako ste htjeli da započnete neki posao. Tako daje primjer kuće Vukotića i „kolač” koji su mu poslali: „jednu ceradu, 2–3 oke kave, 3–4 oke šećera i 2 oke duvana, svega u vrijednosti oko 40 forinti.” On konstatuje da je to neka vrsta nagrade koja se čini za učinjeno dobro djelo.³⁵⁰³ Navodi se i „jedna grdna mana crnogorska: nepostojanost, prevrtljivost, ropsko udvaranje, lukavo špijunisanje, grabljivost i podlost.”³⁵⁰⁴ Jedna od najrasprostranjenijih i najizraženijih loših mana kod Crnogoraca bila je lijenost. Kada se ovoj osobini doda sklonost ka trošenju novca na nepotrebne stvari, onda nije moglo biti ni ekonomskog boljitka, navodilo se u crnogorskim državnim glasilima.³⁵⁰⁵ Takvom stanju doprinosila je i sklonost Crnogoraca da posjećuju pazare i izbjegavaju kućne poslove. Zbog toga je bilo slučajeva da se lenjivci silom tjeraju na rad i kažnjavaju.³⁵⁰⁶ Ovakvim tekstovima država je prebacivala dio odgovornosti sa sebe na narod.³⁵⁰⁷

Sredinom 1879. godine Veliki Sud je donio naredbu o raspuštenicama i njihovom vladanju na javnim mjestima. Tu se navodi da im se zabranjuje da idu po pazarima, glavnim skupštinama i seoskim kolima.³⁵⁰⁸ Isto tako došlo je u novembru 1880. godine do naredbe o zabrani noćenja kod domaćina koji slavi krsno ime, jer je narod počeo da se raspušta i ne povinuje ovoj korisnoj ustanovi, a željelo se zaštititi stanovništvo, posebno siromašniji slojevi od nepotrebnih izdataka.³⁵⁰⁹

Rovinski je, proučavajući Crnu Goru, primijetio da Crnogorci rado piju crnu kafu. U slučaju da je nemaju kući, „ipak nema takvog siromaha koji je neće povremeno kupiti i popiti, makar i bez šećera.”³⁵¹⁰ Kafa se reklamirala u novinama na posljednjim stranicama. Najčešće su

³⁵⁰² Vladimir Jovanović, Aleksandra Vuletić, Momir Samardžić, *Naličja modernizacije – Srpska država i društvo u vreme sticanja nezavisnosti*, Beograd, 2017, 30.

³⁵⁰³ *Memoari Maksima Šobajića „Osveta kosovska”*, Zapisi, knjiga XI, sveska 4, Cetinje, 1932, 209.

³⁵⁰⁴ *Memoari Maksima Šobajića „Osveta kosovska”*, 346.

³⁵⁰⁵ *Glas Crnogorca*, broj 10, 1891, Cetinje, 2. mart 1891, 3.

³⁵⁰⁶ *Onogošt*, br. 17, 1900, Nikšić, 27. 4. 1900, 1.

³⁵⁰⁷ Ž. Andrijašević, *Crnogorska ideologija 1860–1918*, 304.

³⁵⁰⁸ *Crnogorski zakoni, 1796–1916, Pravni akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, ur. Branko Pavićević i Radoslav Raspopović, Zbornik dokumenata, Knjiga, II, Podgorica, 1998, 37.

³⁵⁰⁹ *Crnogorski zakoni, 1796–1916, Pravni akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, 38.

³⁵¹⁰ Pavel Apolonovič Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti – Etnografija*, Cetinje, 1994, 372. „Kafa se nudi tek skuvana na čistoj vodi (agarli kafa), ali često i skuvana na odstajalom gustišu (šerbet, moza, fundač, melva). Kuvaju je u malom limenom sudu (džezva) sa dugačkom ručkom. Kada se gore formira pjena, nazivaju je kajmak. To je najbolja kafa. Ostatak obično presipaju u isto takav veći sud, drže ga 24 sata i sljedećeg dana na toj tečnosti kuvaju kafu dodavši malo syježe.”

bile reklame marke „Frank”, gdje su bile i slike kako bi što efektnije uticale na potencijalne kupce, uz tekst da je to kafa prijatnog mirisa i lijepe boje.³⁵¹¹ Pošto cigarete u periodu prije Kongresa još nijesu bile poznate u zemlji, najviše se pušilo na čibuk.³⁵¹² U pojedinim tekstovima krajem vijeka govori se i o borbi protiv „*napasti devetnaestog vijeka, što se zove alkoholizam*.” Zaključuje se da je ova ljudska strast hiljade porodica gurnula u moralnu i materijalnu propast. Dalje se navodi kako su pojedine države na skupštinama sprovele zakone koji se odnose na ograničenje pijanstva u narodu. Kako je isticao Sigfrid Kaper, porok pijanstva u zemlji nije bio poznat. Ljudi su u krčmama navraćali kako bi popili „*gutljaj rakije ili, društva radi, šoljicu kafe spremljene na turski način*.” Što se tiče opijanja, to je za njih bio pokazatelj da su loši domaćini i da je sramota da ih obori alkohol. Kada bi dizali zdravicu, onda bi to radili desnom rukom, jer bi lijevom moglo biti protumačeno kao uvreda.³⁵¹³ Frile i Vlahović primjećuju da u vremenima posta ima odricanja koje Crnogorci ne bi mogli sebi nametnuti, a to je bilo odricanje od rakije, pa su nalazili razne razloge kako bi im se to oprostilo.³⁵¹⁴ Oni su procjenjivali da je godišnja potrošnja alkohola dostizala između 8 i 10 hiljada barila (5.800 do 6.500 hektolitara).³⁵¹⁵ Da u zemlji ima ljudi koji vole da popiju, i koji to rade kod kuće, da im se ne zna, zapaža i Rovinski. I kod muslimana ima takvih koji smatraju da nije grijeh ukoliko piju vino (samo ne crno) ili rakiju. Prema njemu Crnogorci su mnogo voljeli duvan. Pušili su ga i stariji i mlađi. Rovinski bilježi primjer djeteta od osam godina.³⁵¹⁶ Isto tako, preporučivalo se šta je to dobro za djecu od jela i pića, a da nikako nije dobro davati im kafu, čaj i alkohol, i da to treba „*sasvim zbrisati sa dječijeg jelovnika i jednom za svagda upamtiti da vino i pivo niti su kad bili niti će kad biti krepeća sredstva za mladež, kao što nijesu ni za odrasle*.”³⁵¹⁷ Krajem vijeka je bilo još slučajeva da roditelji uče svoju djecu na rakiju, vino, čaj, crnu kafu i duvan, kao i na mnoga druga špirituozna i otrovna pića.³⁵¹⁸ U novinama su prenošeni tekstovi iz susjedstva koji se odnose na probleme alkoholizma. Na poučne načine je pokušavano

³⁵¹¹ *Glas Crnogorca*, broj 30, 1887, Cetinje, 26. jul 1887, 4; *Glas Crnogorca*, broj 4, 1897, Cetinje, 25. januar 1897, 4. *Glas Crnogorca*, broj 38, 1896, Cetinje, 14. septembar 1896, 4. „*Svakoj poštovanoj gazdarici! Koja hoće da ekonomično zgotivi ukusnu i dobru belu ili crnu, a i tako zvanu tursku kafu, preporučuje se Frank kafa jer njena jedna kašika vrijedi koliko dvije ili tri druge*.”

³⁵¹² Vojvoda Simo Popović, *Memoari*, Cetinje, Podgorica, 1995, 640.

³⁵¹³ Sigfrid Kaper, *O Crnoj Gori*, Podgorica, 1999, 54, 70.

³⁵¹⁴ Gabriel Frile, Jovan Vlahović, *Savremena Crna Gora*, Podgorica, 2011, 128.

³⁵¹⁵ Gabriel Frile, Jovan Vlahović, *Savremena Crna Gora*, 344.

³⁵¹⁶ Pavel Apolonovič Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti – Etnografija*, 375. „*Gdje god da se nade Crnogorac, ma kuda da se uputi – u rat ili na neki daleki put, on uvijek sobom nosi svoju sipsiju ili simsiju (lulu sa čibukom) i stalno puši, čak i kada ide. Sa lulom idu i u crkvu, te je neki ostavljaju na ulazu, a neki unose*.”

³⁵¹⁷ *Glas Crnogorca*, broj 33, 1899, Cetinje, 7. avgust 1899, 3.

³⁵¹⁸ *Onogošt*, broj 40, 1900, Nikšić, 5. oktobar 1900, 1.

da se utiče na svijest ljudi, kao u tekstu „Šta košta jedna čaša rakije?” U njemu je izračunato da, ako se svakoga dana popije samo po jedna čašica rakije, koliko bi to bio rashod za godinu dana i šta bi se sve moglo kupiti za taj novac, kao, na primjer, koliko govedine, teletine, svinjetine, hljeba, mlijeka, sira, brašna, kafe, kamenog uglja, drva, obuće za djecu, platna, vunениh marama ili raznog posuđa za kućnu upotrebu.³⁵¹⁹ Tu su i tekstovi o načinu pravljenja medovine, i kako bi je mogli praviti svi oni, koji nemaju dovoljno vina, a imaju meda.³⁵²⁰ Bilo je slučajeva da se licima odlukama suda oduzima imaonička vlast shodno članu 656 *Imovinskog zakonika* i stavlja pod starateljstvo, zbog pijanstva. Ovakva rješenja su se davala svakome na znanje, kako se ne bi ovim osobama pružala nikakva imovinska djela, kao zajmovi, veresije, kupovine, prodaje.³⁵²¹ Međutim, i za vrijeme svetkovina od najveće vlasti Crnogorcima je nuđeno da konzumiraju alkohol.³⁵²² Trgovina špiritusom, krijumčarenom iz Austrougarske, imala je negativne posljedice i za one koji su se njom bavili, pa je u naredbi uprave katunsko-riječke oblasti kapetanima istaknuto da zloupotreba ovakvih pića škodi narodu, jer ona „*od mirna čovjeka gradi grdilo*”, pa je bilo potrebno „*sačuvati narod od propasti koja leži u špiritu, sačuvati imanje i potomstvo*”.³⁵²³

Štednja je smatrana za bitan uslov blagostanja pojedinih naroda, pa su se u novinama mogli pronaći i tekstovi o tome. Pisani su iz razloga jer je bilo prisutno rasipništvo, pa se štednja preporučivala i hvalila kao nešto dobro.³⁵²⁴ Bilo je čak slučajeva pokušaja samoubistva zbog dugova. Knjaz bi u takvim slučajevima izdavao naređenja da se iz njegove privatne kase isplati taj dug, a dužnik je morao svaki dan za godinu dana da ide u crkvu kako bi mu bio oprošten teški grijeh.³⁵²⁵ Jedan od poroka bila su i nepotrebna dugovanja, koja su zauzela veliki udio u narodu. Dugovi su se otplaćivali stokom, pićem ili imanjem, gdje je živio i od kojeg njegov život zavisi, kao i njegove cijele porodice. Ne ulazeći u razloge uzimanja novca, autori tekstova navode jednu stvar, a to je da seljaci ne bi trebalo uzimati „*više, nego mogu proždrijeti, ne trošiti i odijevati se na svoju štetu*.” Smatrano je da su mnogi troškovi u kući suvišni, poput kafe, šećera, raznih

³⁵¹⁹ *Glas Crnogorca*, broj 30, 1895, Cetinje, 22. jul 1895, 3.

³⁵²⁰ *Glas Crnogorca*, broj 8, 1899, Cetinje, 20. februar 1899, 3.

³⁵²¹ *Glas Crnogorca*, broj 7, 1889, Cetinje, 12. februar 1889, 4.

³⁵²² *Glas Crnogorca*, broj 27, 1889, Cetinje, 2. jul 1889, 3, vijesti sa Njeguša, 25. juna. „*Pošto se je svaki zadovoljio žeženom rakijom, upita Gospodar: „Jeste li zadovoljni braćo?” „Jesmo Gospodaru, u Vaše zdravlje”. „Milo mi je braćo, te kada ste vi, koji ste ovde zadovoljni, milo mi je tako isto da se ovesele na vašem domu: vaše majke, sestre i žene, za to, svakojemu koji je ovde darivam po talijer, dag a ponesete doma da piju i one, jer smo mi dužni Crnogorkama. Reče Gospodar. Živjeli Gospodaru! Odgovori svako.*”

³⁵²³ DACG, Uprava katunsko-riječke oblasti, 1903, f. 28. VII, 170.

³⁵²⁴ *Glas Crnogorca*, broj 7, 1883, Cetinje, 13. februar 1883, 1.

³⁵²⁵ *Glas Crnogorca*, broj 22, 1892, Cetinje, 30. maj 1892, 3.

špiritusnih pića. „Nema kuće, *de ne biste našli ćikaru kave ili čašu rakije.*”³⁵²⁶ U dokumentu o vaspitanju i školskoj disciplini navodi se da su neki od rđavih običaja u Podgorici prekomjerni troškovi oko ženidbi i to oko jela i pića, kao i prekomjerni troškovi oko slava.³⁵²⁷ Novim naredbama je zabranjivano i ono što se u međuvremenu pokazalo štetnim, ne gubeći iz vida ružne običaje i sve oblike zaostalosti, koji su po porijeklu bili stariji, a protiv kojih se borila crnogorska država. Tako je u junu 1888. godine Ministarstvo unutrašnjih djela donijelo naredbu o zabrani nošenja raskošnih odijela i o naplati veresije za suvišne stvari. Zabranom je bilo propisano kupovanje zlatom vezenih odijela, sa izuzetkom crnogorskih kapa koje su mogle biti zlatom vezene. Tek je 1895. dozvoljeno najvišim crnogorskim državicima da nabavljaju zlatom vezena odijela.³⁵²⁸ Sa 50 talira kažnjen je onaj ko bi na djevojačkoj prosidbi dao nešto više od prstena ili cekina.³⁵²⁹

Osim toga, krajem vijeka su se svetkovali razni sveci koje crkva nije propisivala, ali ih je narod, posebno žene, proslavljalo. Godišnje je takvih svetaca bilo oko pedeset. Pošto se većina naroda bavila zemljoradnjom, onda se postavljalo pitanje da li se dangube ti dani. Kada se sa ovim saberu nedeljni dani i propisani svečani dani, onda je postojala bojazan da će narod većim dijelom provoditi vrijeme po krčmama.³⁵³⁰ Smanjenje broja propisanih crkvenih praznika u toku godine ukazivalo je na potrebu povećanja radnih dana.

Vađevina je za narod bila „*prava rak rana, koja mu do posljednjeg živca u tijelu podgrizava.*”³⁵³¹ Mašo Vrbica je korio pogranične kapetane koji su vjerovali narodu da je dopušteno „*lupežima da krađu preko granice*”. Naravno da to nije bilo dopušteno, niti se to smjelo

³⁵²⁶ *Onogošt*, broj 1, 1899, Nikšić, 13. maj 1899, 2. „Dobro je da se nađe za prijatelja, izvanjca i u opšte za čovjeka, od kojega bi se kuća postidjela. Ali ne, tu se pije kafa, čim se digne iz postelje, pa neka postariji, nego hoće i deca. Zaista neumjesno i za kućno gazdinstvo štetno. Tu se čine još i kojekakvi troškovi; tu dijete od dva mjeseca mora imati kupovnu kapu od 0,50 do 0,80 fior. tu se deci nove haljinice kroje; tu i žena prigovara mužu, da joj fali ovo ili ono; tu se troši bez razloga, bez reda, bez ikakve štednje: tu ekonomija domaća nema mjesta; tu se kuća sve u veći dug uvaljuje, te najposlije osiromašiti, ako se na vrijeme kućni domaćin ne dosjeti zlu, koje mu imanje krnji i potkopava. Tako mnogi troše i kupuju samo ako je veresija a još se mnogi i diče, što ih ovaj ili onaj trgovac vjeruje t. j. što im veresiju daje. Lijepo je; dobro je biti pošten i vjerovan čovjek; ali se svaki počese iza ušiju, kad stane veresiju plaćati; i tek tada se sjeti, da je mogao proći se bez ovoga ili onoga. Pozno je da se tada sjeti; neka se sjeti onda, kad kupuje; neka ne bude lakom na veresiju, znajući da će je platiti. Veresija, pa bilo kad bilo, mora se platiti. A čim? Gotovijem novcem, a ako nema novaca, onda zemljom, gorom, stokom, žitom ili pićem, o kojemu siromah zavisi.”

³⁵²⁷ DACG, MUD, 1880, f. 14, 455/9, *O vaspitanju i školskoj disciplini*.

³⁵²⁸ *Dopuna naredbe od 21. juna 1888. godine o zabrani nošenja raskošnih odijela*, 15/27. januar 1895. Pavićević, Raspopović, *Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Knj. II, 341–342. DACG, MUD, 1896, f. 97, 881.

³⁵²⁹ *Zbornik sudskih zakona i naredaba za Knjaževinu Crnu Goru*, II, Cetinje 1912, 165–167.

³⁵³⁰ *Onogošt*, broj 24, 1899, Nikšić, 28. oktobar 1899, 1.

³⁵³¹ *Onogošt*, broj 4, 1900, Nikšić, 27. januar 1900, 1.

činiti, jer su takve stvari mogle proizvesti pogranične nemire. On je naložio da se zabrani lopovima prelazak preko granice i da se kazni svako ko prestupi u krađu.³⁵³² Mašo Vrbica poručuje 1881. godine, povodom pljački po Boki Kotorskoj, da je krađa „*lupeški i najpodliji zanat, a lupeža svak mrzi i goni, pa ćemo ga i mi goniti – i zbogom.*”³⁵³³ Zabilježeno je i da su iz kancelarije Velikog suda, decembra 1888. godine, pozivali sva lica koja su povjeravala knjige i pisma Marku Dragoviću da se jave, kako bi svoje stvari primili. On je bio optužen da je ukrao arhivu manastira, a koja mu je bila povjerena, i razne zloupotrebe sa njom činio.³⁵³⁴ Krajem aprila 1894. godine donesena je zabrana o ukidanju tjelesne kazne „nad ženama zbog lupeštine“.³⁵³⁵

Česta je bila prevara, pa se u novinama moglo pročitati i o tome. Tekstovi o varalicama dati su u izvodu iz kancelarije Velikog suda.³⁵³⁶ Tokom 1881. godine donose se naredbe Velikog Suda o kažnjavanju lupeža. Na jednom mjestu se kaže da je lupeže trebalo šibikati u sred dana na sred pazara, đe svak gleda i to u one pazarne dane kada je najviše naroda prisutno.³⁵³⁷ U jednom raspisu kapetanima iz februara 1881. godine naređeno je da je knjaževska vlada na osnovu „*učestalih lupeština odlučila da se od sad lupeži po plemenima ne šibikaju, nego da se vode na pazare i to u pazarne dane, đe će lupeže javno cigani zato određeni pred mnogijem narodom dobro toljagama istući.*” Pazarji koji su bili određeni za šibanje lupeža, bili su: Nikšić, Danilovgrad, Podgorica, Kolašin, Rijeka Crnojevića, Virpazar, Bar i Ulcinj.³⁵³⁸ Jedan od mehanizama moći bila je tjelesna kazna. Vlast je težila što boljem disciplinovanju podanika, tako da je batinjane predstavljalo jednu vrstu represivne politike.³⁵³⁹ Batinjane se obično održavalo na pazarima, a posebno je bilo „*rezervisano*“ za lopove. U Srbiji je, na primjer, batinanje bilo rasprostranjeno i po „*apsanama, robijašnicama, bolnicama, kasarnama i školskim učionicama.*”³⁵⁴⁰ Knjaz je

³⁵³² DACG, MUD, f. 13, dokument 1874, *Vojvoda Mašo Vrbica, ministar unutrašnjih djela – kapetanu Đolu Radunoviću, Cetinje 5. jun 1880.*

³⁵³³ *Krivošijska i hercegovačka buna 1881/2 (2), Zapisi, knjiga XVII, sveska 2, Cetinje, 1937, 108, Telegrafski razgovor među Vrbicom i Boškom, 26. XI 1881.*

³⁵³⁴ *Glas Crnogorca*, broj 45, 1888, Cetinje, 6. novembar 1888, 4.

³⁵³⁵ *Naredba ministarstva unutrašnjih djela o ukidanju tjelesne kazne (šibike) nad ženama, 27. april / 9. maj 1894. Pavićević, Raspopović, Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Knj. II, 330–331. Đoko Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 194.

³⁵³⁶ *Glas Crnogorca*, broj 13, 1886, Cetinje, 30. mart 1886, 2.

³⁵³⁷ *Crnogorski zakoni, 1796–1916, Pravni akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, ur. Branko Pavićević i Radoslav Raspopović, Zbornik dokumenata, Knjiga, II, Podgorica, 1998, 45.

³⁵³⁸ DACG, MUD, 1881, f. 19, 347, *Kapetanima raspis Cetinje 25. februar 1881.*

³⁵³⁹ Vladimir Jovanović, Aleksandra Vuletić, Momir Samardžić, *Naličja modernizacije, Srpska država i društvo u vreme sticanja nezavisnosti*, Beograd, 2017, 36.

³⁵⁴⁰ Vladimir Jovanović, Aleksandra Vuletić, Momir Samardžić, *Naličja modernizacije, Srpska država i društvo u vreme sticanja nezavisnosti*, Beograd, 2017, 37.

povremeno imao običaj da pomiluje zločince.³⁵⁴¹ Bilo je slučajeva da osuđenici pobjegnu iz zatvora, kao što je zabilježeno 1888. godine sa Grmožura, kada je pobjegao 21 zatvorenik put Krajine. U potjeri za njima bio je angažovan cijeli krajinski bataljon.³⁵⁴² Zabilježeno je i da su zatvorenici na Grmožuru radi isplaćivanja njihovog izdržavanja, primali od državne kase po 22 groša dnevno.³⁵⁴³ Dešavalo se da pojedinci zbog časti na svoje krsno ime šalju u tamnicu svim tamničarima hranu, a siromasima dijele novčanu milostinju.³⁵⁴⁴ U januaru 1883. godine Ministarstvo unutrašnjih djela donijelo je naredbu o zabrani prosjačenja. Ljudi koji su prosili su prema naredbi ministarstva uznemiravali putnike, posebno strance, koji su kasnije pronosili loš glas o imenu crnogorskom.³⁵⁴⁵

Početkom januara 1890. godine pisalo se o običajima koji štete, unazađuju i upropašćavaju narod. Između ostalog i o šenlučenju na Badnje večer i Božić, kao i drugim svečanim prilikama. Zbog toga što se više puta desila nesreća i što je bilo i mrtvih. Državna vlast je u početku, ne želeći da ukine odjednom ovaj običaj, naredila da se čini „*šenluk samo sa ćor-fišecima, još radi više sigurnosti da se gađa na više*.” Međutim, pošto su nesrećni slučajevi nastavljeni, državna vlast je željela da sasvim zabraniti pucanje.³⁵⁴⁶ Prilikom svadbi dešavali su se nesrećni slučajevi ranjavanja, tako da se tražilo od vlasti da u ovakvim prilikama zabrani pucanje iz pušaka. Isto tako se zahtijevalo da se zabrani pucanje o krsnim imenima i drugim svečanim danima, u kojima su ljudi skloniji piću.³⁵⁴⁷ Krajem vijeka susrećemo se i sa fenomenima koji nijesu zabilježeni ranije. Naime, postoji pojava da su neki počeli „*šarati po novinama gadne slike, pisati nepristojnijih riječi i spominjati uvrijedljivo poznate poštene ličnosti*.” Dalje se napominje da takvo nešto nije dozvoljeno ni po krčmama, a kamoli u čitaonicama.³⁵⁴⁸ Isto tako se kritikuje što se često čitaju razni „*roždanici, sanovnici i – Kućetinin „Život na onom svijetu*”. U Nikšiću su, na primjer, držane „*seanse*” sa stolovima, pomoću kojih „*duhovi javljaju vjernima „medijumima” što je bilo, što jeste i što će biti*.” Državne vlasti su tome stale na kraj. Takođe, kritikuje se praznovjerica i navodi

³⁵⁴¹ Glas Crnogorca, broj 48, 1880, Cetinje, 29. novembar 1880, 1.

³⁵⁴² Glas Crnogorca, broj 18, 1888, Cetinje, 1. maj 1888, 4.

³⁵⁴³ DACG, MUD, 1879, f. 2, 237, Vojvoda Božo Petrović-Njegoš – vojvodi Mašu Vrbici, ministru unutrašnjih djela, Cetinje, 16. mart 1879.

³⁵⁴⁴ Glas Crnogorca, broj 2, 1893, Cetinje, 9. januar 1893, 3.

³⁵⁴⁵ Crnogorski zakonici, 1796–1916, Pravni akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore, ur. Branko Pavićević i Radoslav Raspopović, Zbornik dokumenata, Knjiga, II, Podgorica, 1998, 77.

³⁵⁴⁶ Glas Crnogorca, broj 1, 1890, Cetinje, 1. januar 1890, 3.

³⁵⁴⁷ Glas Crnogorca, broj 49, 1888, Cetinje, 4. decembar 1888, 2, vijesti iz Šavnika, 15. novembra.

³⁵⁴⁸ Onogošt, broj 31, 1900, Nikšić, 1. avgusta 1900, 4.

primjer kockara.³⁵⁴⁹ Tako je vojvoda Simo Popović prognao iz Ulcinja popa Jefta zbog toga što je njegova porodica pravila „*mađije*” varoškom kapetanu Đoku Stojoviću.³⁵⁵⁰ Kada je riječ o praznovjerju, ima i onih koji neće da počnu posao petkom, jer misle da je to loš početak. Neki se boje broja 13, jer ga smatraju nesrećnim. Mnogi lovci vraćaju se kući, ako im nešto pretrči preko puta. Posebnim propisima je naređivano oblasnim kapetanima da „*sa varalicama koji šire sujevjerje u narodu najstrožije postupaju*”.³⁵⁵¹

O psovka kao ružnim navikama, velikoj društvenoj bolesti, kako su ih nazivali, govoreno je više puta u zvaničnim crnogorskim novinama, ali je pominjano i na javnim mjestima. Kaper primjećuje da su Crnogorci upotrebljavali samo kletve, a za psovke nijesu znali.³⁵⁵² Crnogorci su imali naviku da pozivaju Boga, Bogorodicu ili svece, posebno Svetog Vasilija ili Svetog Petra. U periodu koji je prethodio nijesu psovali, već su imali običaj da proklinju. Jedna od ružnih navika, koja se ustalila u narodu u ovom periodu, bila je psovka. Iako se smatralo da to nije nikome škodilo ili da je bilo bezazleno, ipak je ukazivano da se treba posvetiti iskorjenjivanju svim silama.³⁵⁵³ Tako je sredinom 1882. godine proglašena naredba kapetanima o zabrani psovki, laži i podmetanja i o kažnjavanju krivokletnika. Istican je značaj crnogorske riječi osobene u crnogorskom društvu na koju se „*svak mogao osloniti i koja je bila čista kao sunce*”. Onaj ko bi se uhvatio u krivoj kletvi bio bi lišavan građanskih prava „*ne bi davao daciju, niti bi mu se sudilo, niti bi mu ko smio dati kćer i sa njim se prijateljivao, nego bi bio proglašen kao otpadnik i takav se čovjek ne bi kopao u sjen crkveni*.”³⁵⁵⁴ U naredbi Ministarstva unutrašnjih djela o zabrani psovki, laži, podmetanja i o kažnjavanju krivokletstva navodi se da su ovo zla gora nego kuga. Kada se uvuku u narod izuzetno ih je teško iskorijeniti, a cijeli narod vode ka izvje snoj propasti u

³⁵⁴⁹ Onogošt, broj 13, 1899, Nikšić, 5. avgust 1899, 1. „*Uđite u kafane, gdje su obično stolovi za kartanje dobro posjednuti našom „inteligencijom”. Vi ćete se začuditi, što sve kartaši vraćaju kad im ne ide sreća. Čas će brojiti koliko puta promiješa karte, čas će promijeniti stolicu ili mjesto, čas će zbaciti sa stola kutiju sa fulminama, čas opet reći prijatelju, koji se kraj njega namjerio, da ili prijede na drugu stranu, ili da se ukloni, jer je baksuzan.*”

³⁵⁵⁰ DACG, MUD, 1883, f. 52, dokument 2035, Simo Popović – vladici cetinjskom, Ulcinj, 23. avgust, 1883.

³⁵⁵¹ DACG, MUD, 1903, f. 131, 1264.

³⁵⁵² Sigfrid Kaper, *O Crnoj Gori*, Podgorica, 1999, 56.

³⁵⁵³ Onogošt, broj 22, 1899, Nikšić, 5. oktobar. 1899, 1. „*Trebalo bi da svaki pametan čovjek goni do istrebljenja svijem, što mu na raspoloženju stoji, psovku, ovu avet, koja od čovjeka pravi skota, koja čovjeka na svakom koraku čera u laž, da je on božje stvorenje.*”

³⁵⁵⁴ *Crnogorski zakoni, 1796–1916, Pravni akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, ur. Branko Pavićević i Radoslav Raspopović, Zbornik dokumenata, Knjiga, II, Podgorica, 1998, 71.

„ponor gnusnog nemoral“.³⁵⁵⁵ Zbog toga su crkvene vlasti poslale okružnicu sveštenicima da ih čitaju u crkvama i suzbijaju navedene mane u narodu.³⁵⁵⁶

Zapažanje Milana Jovičevića svjedoči o mentalitetu tadašnjeg Crnogorca, koji preko protokola molbenica pokušava na sve moguće načine doći do medalja i ordenja. Kako bi dobili zacrtano, nijesu se ustručavali da navode i izmišljaju razloge u ostvarenju svojih ciljeva.³⁵⁵⁷ Frile i Vlahović primjećuju da su Crnogorci najviše brinuli o oružju, pa kada bi im knjaz oduzeo isto, za njih bi to bio sram i poniženje.³⁵⁵⁸ Događalo se da pojedini Crnogorci zbog uvrede vrate orden ministru vojnom, a da drugi, pošto nemaju što vratiti osim skupo poštenje, to ne žele.³⁵⁵⁹

Neki od već zabranjivanih običaja prilikom smrtnih slučajeva i dalje su se održavali, pa je crnogorska vlada bila primorana da izdaje strože naredbe. Trebalo je zabraniti posmrtnu trpezu, davanje pića i jela pokajnicama prije, na dan i poslije sahrane. Svako trošenje posmatrano je kao paganski običaj. Prestupnici su se kažnjavali sa pet, deset i dvadeset fiorina i mjesec dana zatvora. Za održavanje ovih običaja i kapetani su kažnjavani trostruko više nego prestupnici, kako bi se ukazalo na njihov nemar i nesposobnost. Naredba je stupila na snagu 1. decembra 1898. godine. Naredne godine zabranjivalo se i iznošenje pića pred crkvu prilikom sahrane.³⁵⁶⁰

XX

Iako crnogorsko društvo nije bilo na zavidnom nivou materijalnog i duhovnog razvoja u posmatranom razdoblju, i nije moglo djelovati naporedo sa raznim mjerama zabrane štetnih pojava u društvu, ipak je svaka od njih bila realna sa izgledom u manji ili veći uspjeh u ostvarivanju, i svakako je značila pomak i napredak ka emancipaciji i savremenim shvatanjima društvenih dešavanja. Naravno, uvijek se moraju imati na umu specifičnosti crnogorskog društva – njegova struktura, plemenska obilježja, nedovoljna prosvijećenost, zadržavanje duboko ukorijenjenih tradicionalnih shvatanja.

³⁵⁵⁵ *Crnogorski zakoni, 1796–1916, Pravni akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, ur. Branko Pavičević i Radoslav Raspopović, Zbornik dokumenata, Knjiga, II, Podgorica, 1998, 72.

³⁵⁵⁶ *Zbornik sudskih zakona i naredaba za Knjaževinu Crnu Goru*, II, Cetinje 1912, 120–122.

³⁵⁵⁷ Milan Jovičević, *Crnogorska odlikovanja*, Glasnik cetinjskih muzeja, 1, Cetinje, 1968, 157.

³⁵⁵⁸ Gabriel Frile, Jovan Vlahović, *Savremena Crna Gora*, Podgorica, 2011, 119.

³⁵⁵⁹ DACG, MID, 1891, dokument 1635; 2, *Mitar*, sin Ivov Ivanović (brat Sava Plamenca) – ministru vojnom Plamencu, Grbalj, 25. oktobar 1891.

³⁵⁶⁰ MUD, 1898, f. 110, 1037. Đoko Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 195.

Ipak, crnogorske vlasti su se zalagali za uklanjanje ili smanjenje negativnih pojava, navika, poroka i štetnih običaja u društvu. Svakako su materijalni razlozi doprinosili popularnosti mnogih zabrana i naredaba vlasti. Posebna je činjenica sa koliko uspjeha su vlasti doprinosili uklanjanju negativnih pojava i običaja, karakterističnih za crnogorski mentalitet, svakako znatno više riječju naredbe nego sistemski kulturnim i prosvjetnim mjerama.

3.12.4. Fenomen slobodnog vremena i dokolice u crnogorskom društvu poslije 1879. godine

Pojam slobodnog vremena posmatra se kao promjenljiva društvena pojava i savremen fenomen, koji je obilježio sva polja društvenog života – političko, ekonomsko, socijalno, turističko i dr. Mijenjao se u skladu sa društveno-političkim uslovima i kretanjima, a kako je u interakciji sa globalnim društvenim sistemima, njegovo djelovanje podrazumijeva raznovrsne aspekte savremenog života, rada i odmora pojedinca.³⁵⁶¹ Mnogi proučavaoci ovog fenomena smatraju da se uloga slobodnog vremena ostvaruje kroz odmor, razonodu i razvitak čovjeka kao ličnosti.³⁵⁶² Slobodno vrijeme predstavlja elemenat emancipacije pojedinca, pruža mogućnost za humanizaciju i socijalizaciju ličnosti.³⁵⁶³

Krajem XIX i početkom XX vijeka za kvalitetnije i sadržajnije provođenje slobodnog vremena u svim evropskim i balkanskim zemljama osnivaju se brojne kulturne institucije poput pozorišta, čitaonica, brojnih sportskih i kulturnih društava. Njeguju su fudbal, skijanje, biciklizam, streljaštvo, planinarenje, mačevanje, atletika i druge aktivnosti. Zbog poznatih društveno-političkih okolnosti, modernizacija crnogorskog društva na ovom polju neznatno je kasnila na balkanskim prostorima u odnosu na razvijenu Zapadnu Evropu.

3.12.4.1. Slobodno vrijeme u funkciji modernizacije crnogorskog društva

U Crnoj Gori XIX vijeka slobodno vrijeme postaje uobičajena stvar za jedan dio stanovništva. Nezavisno od promjena u ekonomiji, obrazovanju, kulturu, koncept slobodnog

³⁵⁶¹ Sabina Vidulin-Orbanić, *Fenomen slobodnog vremena u postmodernom društvu*, Metodčki obzori, 2008, 3, 19–33.

³⁵⁶² Vlasta Ilišin, *Mladi i televizijski mediji*, Napredak, 140, 2, 143–153.

³⁵⁶³ Dragomir Đorđević, *Pedagoški smisao slobodnog vremena*, Beograd, 2003, 56.

vremena i kako ga iskoristiti, postaje važan element modernosti. Ova novina je dovela i do promjena u organizaciji društvenog života.³⁵⁶⁴ Već krajem vijeka vidimo kako je omladina provodila slobodno vrijeme. U listu „Onogošt” prikazan je jedan zanimljiv opis koji kaže da mladima nije po volji što moraju da napuste provod. Mladi ne broje dan po kalendarskom pravilu, već od zore do mraka, dok noć broje od mraka do zore.³⁵⁶⁵ Tokom slobodnog vremena Crnogorci su prepričavali svoje i doživljaje drugih ljudi, koji su im bili interesantni, i na taj način širili vijesti o svojim mjestima po cijeloj zemlji.³⁵⁶⁶ Tokom tih razgovora prepričavala se prošlost i shvatanje ljudi o prošlosti.³⁵⁶⁷ U novinama tog perioda možemo pročitati tekstove i o tome koliko je vremena potrebno za san i odmor, u kojima se napominje da je dovoljno 7 sati dnevno. Protive se spavanju više od tog vremena, posebno ako se provede i 12 sati u postelji. Za te ljude kažu da su lenjivci i da ih ima među gospodom, učenim svijetom, i otmenim gospođama. Dalje se napominje da besposleni ljudi treba da zamijene posao šetnjom na čistom vazduhu, ili da se bave gimnastikom.³⁵⁶⁸ Sredinom 1880. godine uprava varoši Cetinja obavještavala je javnost da će biti strogo kažnjeno svako javno kartanje za novac, pjančenje, ljenstvovanje i provođenje vremena u neradu, posebno u danima koji su za rad određeni.³⁵⁶⁹ Na isti način je uprava varoši Cetinja usmeno naredila i preporučila stanovnicima da djecu ne puštaju bez čuvara i kontrole da tumaraju po ulicama i pijacama varoškim.³⁵⁷⁰ Za lica koja su u varoši bez zanimanja i uzalud provode vrijeme, živeći na tuđ račun, preporučuje se da u roku od 8 dana, od objave naredbe, prijave svoje sluge, sluškinje, kalfu ili šegrta. Isto tako su krčmari bili u obavezi da prijave vlastima svakog putnika, koji dođe sa strane bilo kojim poslom.³⁵⁷¹ Uprava varoši Cetinja izdavala je saopštenje svojim stanovnicima da od 11 sati noću nastupa opšta tišina za noćni odmor i spavanje. Ko bi se poslije

³⁵⁶⁴ Dubravka Stojanović, *Kaldrma i asfalt – Urbanizacija i evropeizacija Beograda 1890–1914*, Beograd, 2009, 313, 314.

³⁵⁶⁵ *Onogošt*, broj 12, 1899, Nikšić, 29. jul 1899, 2. „Stari hoće da su konservativci, neće nikako da se mijenjaju stara pravila. Šta će se, kad godine otežale, pa se drukčije ne može. Stari odlaze a mladi ostaju. I ovog puta mogli smo ih u Nedelju u jutro čuti gdje jedan drugom govori: Dobra noć! Kad ostali svijet pozdravljaše: „Dobro jutro”!”

³⁵⁶⁶ Lazar Damjanović, *Sa stola*, Zapis, knjiga IX, sveska 4, Cetinje, 1931, 252.

³⁵⁶⁷ Jovan Erdeljanović, *Sa stola*, Zapis, knjiga IX, sveska 5, Cetinje, 1931, 309; Gabriel Frile, Jovan Vlahović, *Savremena Crna Gora*, Podgorica, 2011, 120. „Crnogorac ipak uzmiče ispred potrebe za manuelnim poslovima; dokolica mu izgleda potvrda njegovog dostojanstva i dovoljno mu je osjećanje zadovoljene taštine da bi reagovao protiv dosade, vrlo često besposlenog života. Njemu su potrebni izazovi, uzajamni megdani, miris baruta, zvuk pucnjave, prisustvo njegovih susjeda i prijatelja, laskava riječ njegovog glavarara ili, još više, pogled njegovog vladara.”

³⁵⁶⁸ *Glas Crnogorca*, broj 14, 1880, Cetinju, 5. april 1880, 2, 3.

³⁵⁶⁹ *Glas Crnogorca*, broj 28, 1880, Cetinje, 12. jul 1880, 4.

³⁵⁷⁰ *Glas Crnogorca*, broj 28, 1880, Cetinje, 12. jul 1880, 4.

³⁵⁷¹ *Glas Crnogorca*, broj 28, 1880, Cetinje, 12. jul 1880, 4.

ovoga vremena uhvatio, da uznemirava lupanjem, pucanjem iz pušaka i da narušava noćnu tišinu stanovništva, bio bi najstrože kažnjen.³⁵⁷²

U slobodno vrijeme znale su da se igraju razne narodne igre, dok je kruna crnogorskih igara bilo „*Igranje po crnogorski*” („*Dvoje i dvoje*”).³⁵⁷³ Poznate su i crnogorske igre crmničko kolo, zetsko kolo, šestansko kolo, kolo na kolo. Kod albanskog stanovništva osobeno je kolo „igra brda”, kojim se na simboličan način ukazuje na tradicionalnu kulturu ovog naroda.³⁵⁷⁴ Ove igre su se izvodile za vrijeme narodnih i drugih svečanosti na selu i gradu. U razvijenijim gradskim sredinama imućnije porodice su se bavili modernijim plesom. Na prihvatanje novih igara uticale su priredbe koje su organizovali diplomatski predstavnici na Cetinju. Prvi tečaj učenja organizovan je tek 1903. godine. Časove lijepog ponašanja i igranja u trajanju od mjesec dana držao je učitelj D. Jovanović.³⁵⁷⁵ Četiri godine kasnije na Cetinju je otvorena i škola igranja.³⁵⁷⁶ Osim kola, narodne zabave karakterišu i viteške igre, koje su bile odraz istorijskog života Crnogoraca, a koje su osim zabave imale i odbrambeni karakter. To su bili bacanje kamena s ramena, skakanje, gađanje biljega. Rovinski bilježi dvadesetak igara u posljednjoj četvrtini XIX vijeka. On zapaža da Crnogorci imaju dosta slobodnog vremena.³⁵⁷⁷ Česta su bila sijela ili prela, kao jedna vrsta korisnih druženja, na kojima se razgovaralo, žene su radile ručne radove. Bilo je i drugih igara kao „zuzar”, „prsten”, „gudže”, „fen”, „fus”, „barjak”, „vukovi i ovce”, „paun” i mnoge druge.³⁵⁷⁸

Luka Milunović navodi koje su sve društvene igre igrane krajem XIX vijeka, a zabilježene su u periodici.³⁵⁷⁹ U slobodno vrijeme Crnogorci su igrali lutriju, jer su oglasi u štampi bili česti, a glavne nagrade su bile primamljive.³⁵⁸⁰ Tradicionalno gađanje u biljeg, ili gađanje u nišan, bilo

³⁵⁷² *Glas Crnogorca*, broj 28, 1880, Cetinje, 12. jul 1880, 4.

³⁵⁷³ Danica S. Janković, *Narodne igre u Crnoj Gori*, Zapisi, knjiga XVII, sveska 6, Cetinje, 1937, 337.

³⁵⁷⁴ Zorica Mrvaljević, *Etički identitet Crnogoraca i drugih etničkih zajednica u Crnoj Gori*, u: *Etnološke odlike Crne Gore*, identitet Crnogoraca i drugih etničkih zajednica u Crnoj Gori, Podgorica, 2013, 70.

³⁵⁷⁵ *Glas Crnogorca*, broj 46, 1903, Cetinju, 1. novembar 1903, 3. Đ. Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 210.

³⁵⁷⁶ *Glas Crnogorca*, broj 19, 1907, Cetinju, 14. april 1907, 3.

³⁵⁷⁷ „Pored praznika kada se ne smije raditi i mrtvih perioda u razna vremena godine kada se ne može raditi na imanju Crnogorac, zato što pola svoga vijeka proveđe krstareći za svojim stadom, ima previše slobodnog vremena koje skraćuje na razne načine.” Pavel Apolonović Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti – Etnografija*, 489.

³⁵⁷⁸ Zorica Mrvaljević, *Etički identitet Crnogoraca i drugih etničkih zajednica u Crnoj Gori*, u: *Etnološke odlike Crne Gore*, identitet Crnogoraca i drugih etničkih zajednica u Crnoj Gori, 71.

³⁵⁷⁹ Luka Milunović, *Dramski izraz u Crnogoraca i pokladne svečanosti u Knjaževini Crnoj Gori*, *Bibliografski vjesnik*, XXXV, broj 1–2–3, Cetinje, 2006, 237. „Navodimo nazive društvenih igara kako ih bilježi „Luča”: Ježeva, Dinja, Meded, Mlinar, Micanje za nos, Fen, Prodaja vola, Ded i baba, Čalange, Zaljuštanje s konja, Dabana, Fusa-lepe, U lov, Cigana, Premetača (1897.godina); Mačke, Prodaja sijena, Zečeva, Orača, Mizga, Dobar trgovac, Bika, Koje selo znaš, Gute, Visigaća, Na cenzuri, Fantazija, U fante (1898. godina).”

³⁵⁸⁰ *Glas Crnogorca*, broj 44, 1881, Cetinje, 31. oktobar 1881, 4.

je česta razonoda Crnogoraca, smatra historičar Branislav Kovačević. Krajem vijeka su nabavljene i savremenije mete, pa bi se moglo govoriti o takmičarskom streljaštvu. Čak je i 1886. godine na Cetinju bilo organizovano dvodnevno takmičenje u podnožju Đinovog brda, u čast pobjede na Grahovcu.³⁵⁸¹ U slobodno vrijeme bilo je i organizovanih nadmetanja, poput bacanja kamena s ramena, trke momaka. U ovom periodu dolazak školovanih ljudi sa zapada, kao i diplomata koji su se nalazili u zemlji, uslovio je i prodor određenih igara i sportskih disciplina. U navedenom vremenu počinje i bavljenje sportom, u školske programe uvodi se gimnastika od 1874. godine, da bi se pet godina kasnije predavala jedan sat sedmično.³⁵⁸² Prvo gimnastičko društvo u zemlji je osnovano na Cetinju 1891. godine, pod nazivom „Društvo za gimnastiku, točiljanje (klizanje) i borenje”. U posljednjoj deceniji XIX vijeka osnivaju se društva, koja su osim gimnastike njegovala i muziku i pjevanje. Jedno takvo društvo je bilo „Gorski vijenac” iz 1894. godine, koje je tri godine kasnije spojeno sa društvom „Cetinjske čitaonice”. Osim gimnastike, bilo je popularno klizanje ili točiljanje, kako su ga u Crnoj Gori zvali. Ustavom Cetinjskog klizačkog društva izdvojilo se 1892. godine kao posebno društvo. Njegov cilj je bio *„gajenje i unapređenje klizanja kao sredstva za tjelesno razvijanje”*. Član je mogao biti *„svaki prijatelj točiljanja i bez razlika spola i uzrasta”*. Mogle su se pretplatiti cijele porodice za 8. fiorina. Besplatno korišćenje je bilo omogućeno učenicima i nastavnicima srednjih škola.³⁵⁸³ Nije zabilježeno do kada je i sa kakvim rezultatima društvo radilo. U zvaničnim crnogorskim novinama konstatovano je da se ispod Orlovog krša kliza otmen svijet, uz zvuke muzike.³⁵⁸⁴ Klizanjem su se bavili članovi dvora, diplomatski predstavnici, ugledni članovi trgovačkih i činovničkih porodica, što upućuje na zaključak da su se ovim sportom, kao razonodom i zabavom, bavili predstavnici određenog kruga ljudi.

Dolaskom Norvežanina Henriha Angela, početkom 1893. godine, došlo je i saznanje o skijanju, pa je ubrzo nabavljena skijaška oprema i skije koje su date po unutrašnjosti Crne Gore. Smučarsko društvo osnovano je na Cetinju 1892. godine. Članovi društva pored Crnogoraca bili su službenici stranih diplomatija na Cetinju.³⁵⁸⁵ Krajem XIX vijeka na Cetinju je otvorena i prva prodavnica bicikala. U tom periodu, imati bicikl, bila je stvar prestiža. U novinama su zabilježeni i neki dolasci biciklima iz inostranstva. Prvi biciklistički klub u zemlji je osnovan 1905. godine na

³⁵⁸¹ Branislav Kovačević, *Od viteških igara do modernog sporta u Crnoj Gori*, 101.

³⁵⁸² Branislav Kovačević, *Od viteških igara do modernog sporta u Crnoj Gori*, 103, 105.

³⁵⁸³ *Ustav Cetinjskog klizačkog društva*, Cetinje, 1892. MUD, 1892, f. 83, 874.

³⁵⁸⁴ *Cetinjski Vjesnik*, broj 1, 1911, Cetinje, 1. januar 1911, 3.

³⁵⁸⁵ Đ. Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, 208.

Cetinju. Već sljedeće godine otvara se prvi golf klub pod pokroviteljstvom kneginje Milice, koji se nalazio u blizini italijanskog poslanstva. I počeci tenisa vezani su za ovo vrijeme. Tenis su najviše igrali predstavnici diplomatskog kora, ali nijesu zaostajali ni predstavnici dvora, tako da je u ovom periodu bilo desetak igrališta.³⁵⁸⁶ U novinskim člancima možemo ispratiti i prve moderne Olimpijske igre, koje su se odigrale u Atini od 5. do 14. aprila 1896. godine. Jedna od društvenih igara, koja je zaživjela u Crnoj Gori, bio je šah. Osim ovih sportova, često je organizovan lov na divljač u pojedinim mjestima u zemlji. Kada bi dolazile neke istaknutije ličnosti, onda je lov ili ribolov na pastrmku organizovan njima u čast, najčešće u knjaževom zabranu.³⁵⁸⁷ U oglasima u štampi možemo naći da su stranci bili zainteresovani za otkup divljih životinja, što nam svjedoči da je lov bio razvijen.³⁵⁸⁸

Na raznim zabavama, sijelima održavale su se tradicionalne narodne igre, koje su okupljale veliki dio stanovništva. Uslovi života u Crnoj Gori uticali su na vrste i organizaciju sportskih i drugih aktivnosti. Na jednoj strani određeni krug ljudi bavio se klizanjem, golfom, tenisom, dok se većina naroda bavila i dalje narodnim igrama, streljaštvom, bacanjem kamena s ramena, trčanjem, u većim mjestima gimnastikom. Stvaranje novih društava za mačevanje, klizanje gimnastiku, tenis, golf, kasnije i fudbal već su predstavljali pokušaj modernizacije i unošenje nekih zapadnih strujanja i emancipacije u odnosu na karakter narodnih igara.³⁵⁸⁹

3.12.4.2. Slavlja i proslave u crnogorskim društvu druge polovine XIX vijeka

Crnogorska publicistika XIX vijeka donosi i tekstove slavlja koja su se organizovala raznim povodima. Uobičajeno je da su se prilikom svečanosti dizale zdravice. „Glas Crnogorca” bilježi primjer slavlja na Njegušima 1889. godine, na kojem je knjaz Nikola, prilikom posjete bataljona, razgovarao i veselio se sa vojnicima.³⁵⁹⁰ Svake godine su svečano proslavljani rođendani

³⁵⁸⁶ Branislav Kovačević, *Od viteških igara do modernog sporta u Crnoj Gori*, 106, 108, 110, 111, 112, 113.

³⁵⁸⁷ Branislav Kovačević, *Od viteških igara do modernog sporta u Crnoj Gori*, 114.

³⁵⁸⁸ *Glas Crnogorca*, broj 45, 1892, Cetinje, 7. novembar 1892, 4. „Žive orlove, jastrebove, ševe, čuke, sove, jarebice iz krša, takođe zvijerad divlju četvoronožnu i zmije svake vrste kupuje Ivan Klajn u Zadru, Dalmacija.”

³⁵⁸⁹ Branislav Kovačević, *Od viteških igara do modernog sporta u Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, godina LXX, sveska 4, Podgorica, 1997, 116.

³⁵⁹⁰ *Glas Crnogorca*, broj 28, 1889, Cetinje, 9. jul 1889, 1, vijesti iz Njeguša 25. juna. „Da se pije bratska rakija, Gospodaru. Odgovori Periša. Mi smo zato i došli da ovoj braći damo rakiju jer se valja običaja držati. Danilo, Mirko, dajte braći neka piju rakije. Reče Gospodar. Oba Knjaza i rođaci im uzeše boce pune rakijom. Gospodar uze rakiju i

knjaževe djece. Tako su, recimo, za rođendan prestolonasljednika Danila 1879. godine u bašti dvora „*paljene razne vatre i bacane u zrak rakete*.”³⁵⁹¹ Sljedeće godine bilo je osvjetljenje, a u dvorskoj bašti vatromet i zabava. Toga dana po najvišoj naredbi, bila je skinuta korota, koja je drugi dan ponovo vraćena opet za upokojenom ruskom caricom.³⁵⁹² Prilikom rođenja unuka knjaza Nikole, kada se porodila knjeginja Milica Nikolajevna, nastajala su veselja po ulicama i pucnjava prema narodnom običaju.³⁵⁹³

Prilikom proslave dvadesetpetogodišnje vladavine i srebrenog pira knjaza Nikole I i knjaginje Milene, knjaz je oprostio ostatak tamnovanja mnogim zatvorenicima i naredio da se puste na slobodu. Ono što privlači pažnju jeste organizovanje proslave, iako je kćerka Marija umrla te godine, i bila je proglašena žalost 6 mjeseci.³⁵⁹⁴ Kada je, na primjer, umro car Vilhelm prekinuto je osvjetljenje ruskog poslanstva, koje je ranije bilo naređeno.³⁵⁹⁵ U oktobru 1894. proglašena je korota za ruskim carem Aleksandrom III do Božića.³⁵⁹⁶ Knjaz je u jednom razgovoru podsjetio kako za 25 godina, od kako je Gospodar Crne Gore, nije bio van države više od svega sedam i po mjeseci.³⁵⁹⁷ U novinama se nalazi dosta članaka u vezi sa rođenjem članova knjaževske porodice.³⁵⁹⁸ Tu se napominje da se „*sretno vladajuća loza Petrovića osnaži novijem mladijem izdankom*.” Na prijavu o rođenju knjaževića Mirka dobio je knjaz od svih dvorova, kao i od sultana telegrafsko čestitanje.³⁵⁹⁹ Rođenje djece je praćeno brojnim člancima i detaljno je izvještavano o

nazdravi ovako: Zdravi Crnogorci! Da Bogda ovo naše prijateljstvo sa moćnom Rusijom bilo sretno za cijelu Crnu Goru. I slušajte Crnogorci, Ja sam Zalažanin, Polimljanin, Banjanin i Ulcinjanin, te mi je za to milo nazdraviti svakojemu Crnogorcu kao i vama braćo Njeguši! Na ove Visočanstvene riječi, prepune Gospodarske očinske ljubavi, zaori se u tri put gromko „Živio“!”

³⁵⁹¹ Glas Crnogorca, broj 23, 1879, Cetinje, 9. jun 1879, 4. Glas Crnogorca, broj 25, 1880, Cetinje, 21. jun 1880, 3.

³⁵⁹² Glas Crnogorca, broj 25, 1880, Cetinje, 21. jun 1880, 3. Isto tako je sve crnogorsko činovništvo do 22. avgusta 1880. godine nosilo znakove korote za ruskom caricom, koja je umrla u maju te godine. Preko lijeve miške, nosili su zavoj crne (koprene) „*gurđele*”. DACG, MUD, 1880, f. 13, 1609, Vojvoda Mašo Vrbica, ministar unutrašnjih djela – vojvodi Iliji Plamencu, Cetinje, 26. maj 1880. Kada je ubijen ruski car Aleksandar II, naredila se tromjesečna korota u cijeloj zemlji. Činovnici su nosili preko lijeve miške zavoj crne koprene. Nije bilo kola (igre), pjevanja i pucanja. DACG, MUD, 1881, f. 20, 515, Mašo Vrbica – kapetanima, 3. mart 1881. Isto tako, prilikom dolaska princa napuljskog i povodom rođendana knjaza Nikole bila je obustavljena korota, koja je postojala za knjaginjicom Olgom. Glas Crnogorca, broj 40, 1896, Cetinje, 28. septembar 1896, 3.

³⁵⁹³ Glas Crnogorca, broj 41, 1896, Cetinje, 6. oktobar 1896, 3.

³⁵⁹⁴ Glas Crnogorca, broj 43, 1885, Cetinje, 3. novembar 1885, 1. Glas Crnogorca, broj 16, 1885, Cetinje, 28. april 1885, 1.

³⁵⁹⁵ Glas Crnogorca, broj 9, 1888, Cetinje, 28. februar 1888, 2.

³⁵⁹⁶ Glas Crnogorca, broj 46, 1894, Cetinje, 26. oktobar 1894, 4.

³⁵⁹⁷ Glas Crnogorca, broj 1, 1886, Cetinje, 5. januar 1886, 3.

³⁵⁹⁸ Glas Crnogorca, broj 12, 1879, Cetinje, 7. april 1879, 1, 2. „*Prasak iz revolvera oglasi iz svijetlog dvora cijelom stanovništvu taj radosni događaj, kome se poslije odazva veliko i malo neprekidnijem metanjem malijeh pušaka, koje je trajalo cijelo jutro i produžilo bi se vasciodan, da nije naredba izišla da se prekine.*”

³⁵⁹⁹ Glas Crnogorca, broj 14, 1879, Cetinje, 21. april 1879, 3.

svemu.³⁶⁰⁰ Prilikom rođenja trećeg sina Petra 1889. godine bilo je više tekstova o knjaževskoj porodici.³⁶⁰¹ Po gradovima su se obilježavali rođendani knjaževi, kao i članova njegove porodice. „*Blagodarenje je bilo u pravoslavnu crkvu, pa u džamiju, pa u rimokatoličkoj crkvi, i u sve se narod molio jednako za dug i srećan život svog Uzvišenog Vladaoca.*”³⁶⁰² Rođendani knjeginje Milene takođe su svečano proslavljani i obilježavani.³⁶⁰³ Tako su za vrijeme zabave zbog imendana Danilovog u više mahova ispred Zetskog doma puštani vatrometi.³⁶⁰⁴ I rođendani knjaza Mirka su svečano proslavljani u prisustvu cijele porodice.³⁶⁰⁵ Takođe, rođenja unuka su proslavljana preko novina.³⁶⁰⁶ Godine 1889. proglašeno je punoljetstvo Danilovo u smislu člana 638 *Opšteg imovinskog zakonika*. Napomenimo i da po *Imovinskom zakoniku* svaki Crnogorac može biti punoljetan, ako mu otac na to pristane.³⁶⁰⁷ Iako je to vrijeme u Crnoj Gori vladala velika glad, porodica je slavila 18-ti rođendan.³⁶⁰⁸ Tri godine kasnije prestolonasljednik, knjaz Danilo navršio je dvadeset jednu godinu, pa je silom člana 636 *Imovinskog zakonika* postao punoljetan. Usled toga dobio je sva prava i dužnosti crnogorskog punoljetnog prestolonasljednika.³⁶⁰⁹

Prilikom proslave Nove godine bili su zvani, po starome običaju, u dvor, osim cetinjskih ličnosti i glavari skoro iz svih krajeva Crne Gore. Oni su obično na Cetinje dolazili dan ranije. Pred ponoć bio bi veliki objed u dva salona. Na samu ponoć pucnjava topova oglasila bi nastupanje Nove godine.³⁶¹⁰ Prema starim običajima, pucalo se iz malih pušaka i maškula u slavu Badnjeg

³⁶⁰⁰ *Glas Crnogorca*, broj 7, 1887, Cetinje, 15. februar 1887, 4.

³⁶⁰¹ *Glas Crnogorca*, broj 40, 1889, Cetinje, 1. oktobar 1889, 1. „*A on je isti i treća velja radost, ove godine, u svijetlome Domu našega Gospodara. U našem se narodu od vajkada ukorijenilo vjerovanje, da samo sinovi donose domu sreću, a kćeri da su mu na teret, ako ne na iskop. U sirotinje jedna svadba može da izije svu kuću, a u bogataša, pa i u samijeh nekijeh vladalaca našijeh, odnosile su kćeri samo bogatu spravu i nebrojenu prćiju, kao Mara Brankovićeva te je u narodu i ostala tužna pjesma. No kao da je prošlo vrijeme kad su nam ,i pluta tonula', te je valjda red i na nas da nam ,i olovo pluta'.*”

³⁶⁰² *Glas Crnogorca*, broj 41, 1890, Cetinje, 6. oktobar 1890, 2. *Glas Crnogorca*, broj 41, 1891, Cetinje, 5. oktobar 1891, 3, vijesti iz Bara 25. septembra.

³⁶⁰³ *Glas Crnogorca*, broj 17, 1900, Cetinje, 29. april 1900, 1.

³⁶⁰⁴ *Glas Crnogorca*, broj 51, 1892, Cetinje, 19. decembar 1892, 4.

³⁶⁰⁵ *Glas Crnogorca*, broj 15, 1893, Cetinje, 10. april 1893, 3.

³⁶⁰⁶ *Glas Crnogorca*, broj 10, 1898, Cetinje, 7. mart 1898, 1.

³⁶⁰⁷ *Glas Crnogorca*, broj 25, 1889, Cetinje, 17. jun 1889, 1.

³⁶⁰⁸ *Glas Crnogorca*, broj 26, 1889, Cetinje, 25. jun 1889, 2. „*Za bakljadom cetinjsko građanstvo priredilo je u „Zetskom Domu” svečanu večeru za 160 lica. Trpeza se protezala okolo svega partera „Zetskog Doma” i bješe pokrivena zelenim granjem. Na trpezi nagonilani su stogovi jagnječeg peciva, pršute, sira, ljeba i ostalog jestiva. Po sred partera ponamješano je nekoliko buradi sa izvrsnim crmničkim vinom. Predsjedatelj trpeze bješe prečasnici cetinjski protojereji g. Krsto Matanović, a do njega g. F. Petrović i dr. L. Tomanović. Okolo trpeze sa obje strane posjedila čila crnogorska momčadija, a uz momčadiju i oglašeni stari crnogorski junaci počev od velikodostojanstvenika pa do najskromnijeg Crnogorca. Divan prizor zaista.*”

³⁶⁰⁹ *Glas Crnogorca*, broj 25, 1892, Cetinje, 20. jun 1892, 1.

³⁶¹⁰ *Glas Crnogorca*, broj 1, 1880, Cetinje, 5. januar 1880, 4. *Glas Crnogorca*, broj 2, 1888, Cetinje, 10. januar 1888, 1.

dana i Božića. Zbog nepažnje rukovanja oružjem dolazilo je i do povređivanja stanovništva. Štampa donosi tekst iz 1886. godine ozljeđivanja Đura Vrbice, sinovca vojvode Maša Vrbice.³⁶¹¹ U novinama se iznosio i poziv na pretplatu knjige „*Tri glavne narodne svečanosti – Božić, krsno ime i svadba*,” koju je „*sabrao po Boki Kotorskoj, Crnoj Gori i Hercegovini i opisao Buk S. Vrčević Rišnjanin*.”³⁶¹² Sv. Đurđevska svetkovina proslavljena je na Cetinju prvi put 1879. godine. Njeno pravo porijeklo je u Rusiji.³⁶¹³ Na zabavi u Ulcinju 1898. godine ljudi su se veselili uz „*vatrometne „bengale” i u vis roketnog pucanja, hotijaše se zaoriti i po koja arnautska visoka arija*.” Pjevale se se razne pjesame, kola, kao i „*ono crnogorsko „oro” kojemu se utijecahu na igru i naši Muhamedanci i drugi*.”³⁶¹⁴ U čast otvaranja pošte na Žabljaku 1898. godine, bio je organizovan ručak.³⁶¹⁵ Svake godine su katolici, mahom Albanci, većinom iz Skadra, provodili veselo svoj Božić. Njima je 1900. godine dopušteno i da pucaju uoči Božića. Te godine paljba je trajala od prvoga mraka skoro do zore, i njihovoj radosti nije bilo granica. Prvi i drugi dan Božića po ulicama su „*svoja kola vodili uz pjevanje svojih narodnih pjesama*”. Kako bi se zahvalili na tome, išli su pred dvor, gdje su klicali knjazu.³⁶¹⁶ Prilikom crkvenih proslava okupljao se veliki narod.³⁶¹⁷ Novine „*Nevesinje*” donose tekst u kojem saopštavaju da je 1898. godine ustanovljeno da društvena slava bude rođendan velikog vojvode zahumskog knjaza Petra 28. septembra i da se od tog dana počne brojiti društvena godina.³⁶¹⁸ Konstantin Petković, ruski konzul u Dubrovniku, informiše da je prvi pomen kićenja jelke bio na cetinjskom dvoru u 1863. godini. Tada su poklanjani darovi i kićena je jelka za Božić.³⁶¹⁹

Jubilarne svečanosti, proslave rođendana članova knjaževske porodice, i razne druge svečane prigode imale su značaj i zbog dolaska na Cetinje stranih gostiju, predstavnika svih evropskih dvorova, koji su bili u pravcu uspostavljanja diplomatskih veza. Društveni život se i na ovaj način mijenja u pravcu usvajanja modernih, civilizacijskih normi ponašanja i aktivnosti. Vidimo da u tom pravcu dominantnu ulogu ima knjaz Nikola sa porodicom. Modernizacija

³⁶¹¹ *Glas Crnogorca*, broj 1, 1886, Cetinje, 5. januar 1886, 4.

³⁶¹² *Glas Crnogorca*, broj 53, 1882, 23. decembar 1882, 4.

³⁶¹³ *Glas Crnogorca*, broj 46, 1879, Cetinje, 1. decembar 1879, 91.

³⁶¹⁴ *Glas Crnogorca*, broj 26, 1898, Cetinje, 27. jun 1898, 2, Dopis iz Ulcinja, 18 juna.

³⁶¹⁵ *Nevesinje*, broj 11, 1898, Nikšić, 15. jul 1898, 3.

³⁶¹⁶ *Glas Crnogorca*, broj 50, 1900, Cetinje, 16. decembar 1900, 4.

³⁶¹⁷ *Nevesinje*, broj 19, 1898, Nikšić, 9. septembar 1898, 4.

³⁶¹⁸ *Nevesinje*, broj 23, 1898, Nikšić, 7. oktobar 1898, 3.

³⁶¹⁹ Maja Dragičević, *Proslava Božića na Cetinju i na dvoru*, Glasnik narodnog muzeja Crne Gore, knjiga 4, Cetinje, 2008, 71.

dvorskog života, potencirana sa vezama sa evropskim dvorovima, uticala je i na usvajanje novih i drugačijih formi i obrazaca ponašanja.

xx

Društveno-kulturna funkcija slobodnog vremena, kao svojevrsnog fenomena, oduvijek je nosila pečat svoga vremena. U drugoj polovini XIX vijeka neophodna dokolica, kao obilježje novog doba, počeo je da se shvata kao neophodna promjena aktivnosti i načina života crnogorskog čovjeka. Za razvoj mnogih aktivnosti, modernog sporta, zaslužna je knjaževa porodica koja je nastojala da brojne novine sa Zapada donese u Crnu Goru. Neki sportovi i zabave upražnjavani su tokom ljetnjih, a drugi tokom zimskih mjeseci, uz učešće mnogih uglednih ličnosti. Podsticaju ovih savremenih aktivnosti, u cilju upražnjavanja slobodnog vremena, doprinosili su i crnogorski zvanični listovi, poput „Glasa Crnogorca”, „Onogošta”, „Cetinjskog vjesnika” i dr. Mnogi maniri vladarskih dvorova pronalazili su mjesta i u životu crnogorskog dvora. Možemo zaključiti da je Crna Gora u drugoj polovini XIX vijeka bila otvorena za brojne novine koje su dolazile iz razvijenih zemalja Evrope. Ipak, zbog ograničenih ekonomskih i političkih prilika, kao posljedice dugogodišnje borbe za slobodu, siromaštva, opšte iscrpljenosti društva, nedovoljne privredne i kulturne razvijenosti, nije bilo uslova za širi razvoj i bavljenje navedenim oblicima društvenog života. Oni su bili više privilegija bogatog sloja crnogorskog društva i vladarske porodice, kao i stranaca koji su dolazili u Crnu Goru, dok je najveći dio stanovništva i dalje upražnjavao tradicionalne igre kao vrstu zabave u slobodnom vremenu.

3.12.5. Turizam u Crnoj Gori u funkciji modernizacije crnogorskog društva

Kulturno nasljeđe se posmatra kao jedan od značajnijih faktora u razvitku kulturnog turizma. Turizam podrazumijeva putovanje, kretanje i promjenu boravka ljudi, koji su inicirani različitim motivima i pobudama. Da bi se turizam razvijao neophodno je povećanje životnog standarda stanovništva, slobodnog vremena, ali je potrebno da svaka zemlja ostvari napredak na polju tehnologije, saobraćaja, komunikacije, urbanizacije.

O razvoju turizma govori se kroz dvije epohe razvoja: epohu privilegovanih slojeva društva (obuhvata razdoblje predkapitalističkog uređenja zasnovanog na privatnom vlasništvu u kojem privilegovani slojevi društva putuju radi razonode ili zdravlja) koja traje do početka Prvog

svjetskog rata i epohu masovnog turizma koji obuhvata period između dva svjetska rata i period nakon 1945.³⁶²⁰

Sa proširenjem zemljišta poslije rata povećale su se i kulturne potrebe Crne Gore. Za vrijeme vladavine knjaza Nikole jedan od vidova turizma predstavljala su okupljanja književnika, naučnika, političara povodom značajnih kulturnih manifestacija, kao što su bili proslava 400-godišnjice Obodske štamparije, sredinom jula 1893. godine na Cetinju, proglašenje Crne Gore za kraljevinu 1910, stogodišnjica rođenja Petra II Petrovića Njegoša.³⁶²¹

U XIX vijeku dolazi do pojačanog interesovanja evropske politike za Crnu Goru i posjećivanja intelektualaca, političara, naučnika iz Evrope. Crnogorsko podneblje, „*šarenilo u prirodi, naši dobri putovi, stari istorijski glas, apsolutna i potpuna sigurnost u našoj zemlji*” – sve je to iz godine u godinu privlačilo strance, koji su dolazili u zemlju da se odmore, da počinu od svakidašnjih briga.³⁶²² Crnu Goru je u periodu od 1879. do 1914. godine posjetilo preko 50 inostranih naučnika, putopisaca, književnika, i 20-ak iz okruženja. Oni su ostavili brojne stranice putopisa i drugih djela o istoriji crnogorskog naroda, načinu života, prirodnim ljepotama, običajima.

Crnogorska vlast je nastojala da pravnom normom reguliše društvene odnose u zemlji, kao i da obezbijedi opštu i ličnu sigurnost građana i slobodu kretanja ljudi koji su odlazili izvan zemlje, kao i stranaca koji su dolazili u Crnu Goru. U funkciji razvoja turizma bili su i zakoni koji su se odnosili na ugostiteljstvo i saobraćaj. Uredbe i propisi koji su bili usmjereni na zdravlje stanovništva takođe su bili u funkciji turističkog potencijala zemlje. Država je nastojala da cijene korišćenja ugostiteljskih usluga budu u skladu sa ondašnjim prilikama.³⁶²³

Poslije 1879. godine počinje period organizovanijeg turizma u Crnoj Gori. Vrijeme mira poslije perioda višegodišnjih ratova pogodovao je i razvoju turizma. Dolazi do povećanog broja inostranih turista, koje privlači Crna Gora. Prve podatke o grupnim posjetama stranih turista Cetinju nalazimo u zvaničnom crnogorskom glasilu „Glas Crnogorca”, koji prati dolazak svih važnijih turističkih grupa. Novine bilježe da je 1891. godine bilo organizovanih turističkih grupa, koje su posjećivale pojedina mjesta u zemlji. Tako je, na primjer, na Cetinje iz Kotora stiglo

³⁶²⁰ Branislav Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, 304.

³⁶²¹ DACG, Proslava 400-godišnjice Obodske štamparije jula 1893, f. 1. *Glas Crnogorca*, broj 9, 1893, Cetinje, 7. avgust 1893, 2.

³⁶²² *Glas Crnogorca*, broj 19, 1899, Cetinje, 8. maj 1899, 2.

³⁶²³ *Pravilnik o hanovima*, Cetinje, 1905.

nekoliko kola sa engleskim turistima, koji su došli u Kotor jahtom i jednim većim parobrodom. Oni bi obično noćili jednu noć u „Lokandi” i sutradan se vraćali. Novinar primjećuje da je šteta što se duže ne zadržavaju, kako bi uživali u prirodnim ljepotama i otišli da posjete Duklju i uživaju u spomenicima rimske epohe.³⁶²⁴ I tokom sljedećih godina bile su organizovane ture izletnika, koji su dolazili u prijestonicu u većem broju. Među njima, prema spisku putnika, bilo je ljudi iz Praga i Londona, kao i onih koji su putovali iz Carigrada i Grčke.³⁶²⁵ Početkom aprila 1895. godine došlo je na Cetinje 40 turista, većinom iz Beča, koji su se posebnim „Lojdovim” parobrodom dovezli do Kotora. Knjaz ih je primio u dvor i budući da je bio Vaskrs, svakoga darovao po jedno jaje. Među putnicima je bilo univerzitetskih profesora, inženijera, fabrikanta i jedan engleski general (Blaksley).³⁶²⁶

U novinama se piše i o organizovanim izletima za učenike osnovnih škola po okolini mjesta u kojima su se školovali. Na izletu su igrali i pjevali zetsko i crnogorsko kolo.³⁶²⁷ Sredinom 1896. godine proučavana je Lipska pećina na Cetinju. Učesnici ove ekskurzije bili su zadivljeni ljepotom pećine, i upoređivali su je sa Adelsberškom, koja je privlačila posjetioce iz najudaljenijih krajeva svijeta. Ako bi neko želio da ide u Lipsku pećinu, trebalo je uveče da dođe na Lipu, da se tu nađu potrebni ljudi zbog spuštanja i uzdizanja.³⁶²⁸

U štampi su se mogli naći spiskovi stranaca koji su posjećivali Crnu Goru.³⁶²⁹ Tako je, na primjer, u maju 1895. godine na Cetinje došlo oko 80 turista iz Austrije, Njemačke, Francuske, Engleske i Holandije. U Kotor su stigli posebnim parobrodom. O njima je brigu vodilo poznato Kukovo turističko preduzeće. Turisti su dočekani u Vuletićevoj gostionici, s kojom je Kuk bio povezan još prethodne godine. Ovo je bio drugi put da preduzeće u ovoj godini organizuje putovanje do Cetinja.³⁶³⁰ „Glas Crnogorca” je prenosio utiske o Crnoj Gori iz pera ruskih turista tokom 1895. godine.³⁶³¹ Preko Kukovog preduzeća dolazila je na Cetinje i tokom 1896. godine druga trupa turista. Bilo ih je 40, među kojima je bilo više Engleza i Čeha.³⁶³² Isto tako u

³⁶²⁴ *Glas Crnogorca*, broj 18, 1891, Cetinje, 27. april 1891, 3.

³⁶²⁵ *Glas Crnogorca*, broj 14, 1893, Cetinje, 3. april 1893, 3; *Glas Crnogorca*, broj 23, 1893, Cetinje, 5. jun 1893, 3.

³⁶²⁶ *Glas Crnogorca*, broj 15, 1895, Cetinje, 8. april 1895, 3.

³⁶²⁷ *Glas Crnogorca*, broj 22, 1895, Cetinje, 27. maj 1895, 4.

³⁶²⁸ *Glas Crnogorca*, broj 28, 1896, Cetinje, 6. jul 1896, 6.

³⁶²⁹ *Glas Crnogorca*, broj 14, 1892, Cetinje, 4. april 1892, 4.

³⁶³⁰ *Glas Crnogorca*, broj 21, 1895, Cetinje, 20. maj 1895, 4.

³⁶³¹ *Glas Crnogorca*, broj 43, 1895, Cetinje, 21. oktobar 1895, 2. „U Jevropi ima jedna mala zemlja, mnogo živopisnija od Švajcarske i od Tirola, nesravnjeno svojeobraznija nego li svi ti krajevi. Najposlije se u njoj možeš skoro sa svakim razumjeti ruskim jezikom a... u njoj skoro nema nikakvoga Rusa. Ta je zemlja – Crna Gora.”

³⁶³² *Glas Crnogorca*, broj 17, 1896, Cetinje, 27. april 1896, 4.

prijestonicu je dolazilo oko 30 turista, Čeha, Engleza i Njemaca. Oni su bili zadovoljni dočekom u gostionici Vuletićevoj.³⁶³³ Kukovim preduzećem dolazile su na Cetinje grupe od 40 putnika većinom Engleza. Odsjedali su u velikoj gostionici, pred kojom je u njihovu čast svirala vojna muzika.³⁶³⁴ Zabilježeno je da je 1897. godine stigao na Cetinje Baradani – Jese, takozvani Trovator, koji se opkladio u Parizu 1890. godine, da će obići cijeli svijet, govoreći samo italijanski, i da će se vratiti 1900. godine u Pariz, „*držeći predavanja o svom putovanju i pjevajući uz kitaru.*”³⁶³⁵ Tokom 1897. godine bilo je dosta turista koji su posjećivali zemlju. Poslije Čeha dolazilo je internacionalno društvo Kukovo, pa engleski putnici, koji na svom parabrodpu putuju.³⁶³⁶ U martu 1899. godine doputovalo je preko Kotora 105 članova bečkog turističkog kluba. Bili su odsjeli u velikoj „Lokandi”, gdje je bio pripremljen za njih ručak i konak.³⁶³⁷ Tokom 1890. godine na Cetinju su dolazili major Fukušima, vojni predstavnik japanskog poslanstva u Berlinu, a nešto kasnije predstavnik japanskog carstva u Beču Tanahasi.³⁶³⁸ Krajem aprila 1890. godine čuveni vlasnik velikog svjetskog lista „Nju Jork Herald” i najbogatiji čovjek na svijetu, Gordon Benet, došao je u Trst, a zatim na svojoj lađi „Namuni” doputovao u barsku luku, i pristao pri Topolici. Tu se sreo sa knjazom i knjeginjom.³⁶³⁹ Tokom 1880. godine u Crnoj Gori je boravio vlasnik „Morning Posta”, Algernon Borthwick, a dvije godine kasnije i Artur Evans.³⁶⁴⁰ Tokom 1890. godine najviše su zemlju obilazili Francuzi.³⁶⁴¹ Engleski turisti su često dolazili u zemlju i obično obilazili Skadarsko jezero i Duklju.³⁶⁴² Uprkos lošim saobraćajnicama, turisti su krajem XIX vijeka pokazivali interesovanje za Crnu Goru. Među prvim putnicima, koji su posjećivali zemlju, bili su novinari, pisci, profesori, vojna lica, koji su ostavljali zanimljive putopise, članke, slike. Oni žele da se upoznaju sa razvojem Crne Gore, običajima, kulturom.³⁶⁴³ Godinama su doprinostili da se lijep glas o Crnoj Gori čuje na raznim mjestima i da iz tih zemalja turisti dolaze u što većem broju. Crnogorske novine tog perioda donose redovno liste sa imenima putnika koji dolaze u zemlju

³⁶³³ *Glas Crnogorca*, broj 19, 1896, Cetinje, 14. maj 1896, 3.

³⁶³⁴ *Glas Crnogorca*, broj 37, 1896, Cetinje, 7. septembar 1896, 3.

³⁶³⁵ *Glas Crnogorca*, broj 5, 1897, Cetinje, 4. februar 1897, 4.

³⁶³⁶ *Glas Crnogorca*, broj 16, 1897, Cetinje, 19. april 1897, 4.

³⁶³⁷ *Glas Crnogorca*, broj 12, 1899, Cetinje, 20. mart 1899, 3.

³⁶³⁸ *Glas Crnogorca*, broj 10, 1890, Cetinje, 4. mart 1890, 3.

³⁶³⁹ *Glas Crnogorca*, broj 18, 1890, Cetinje, 28. april 1890, 3.

³⁶⁴⁰ Saša Knežević, *Privredne i kulturne veze Velike Britanije i Crne Gore 1878–1908*, Istorijski zapisi, godina LXIX, sveska 3, Podgorica, 1996, 84.

³⁶⁴¹ *Glas Crnogorca*, broj 39, 1890, Cetinje, 22. septembar 1890, 3.

³⁶⁴² Saša Knežević, *Kratak putopis britanskog poslanika Kenedija*, Istorijski zapisi, godina LXXI, sveska 1–2, Podgorica, 1998, 245.

³⁶⁴³ Maja Đurić, *Počeci fotografije i turizma u Crnoj Gori*, Matica, 50, Cetinje, Podgorica, ljeto 2012, 367.

odmah poslije Berlinskog kongresa. Francuzi su bili prvi organizovaniji turisti u zemlji. U aprilu 1890. godine Cetinje je posjetilo oko 100 Francuza zajedno sa knezom Lihtenštajna, njegovom suprugom i dvije kćerke. Vuko Vuletić, vlasnik „Lokande”, preko agencije „Cook” vršio je organizovane ture turista.³⁶⁴⁴ Prvi turisti na području Bara bili su iz Čehoslovačke, koji su organizovano dolazili u grupama po 15 dana. U Virpazaru su zabilježene prve posjete Italijana početkom XX vijeka.³⁶⁴⁵ Prvi turistički vodič Crne Gore izašao je 1901. godine od strane Milana Pavlovića pod nazivom „Cetinje” (*Guide de Cettigne*) u Marseju.³⁶⁴⁶ Primjećujemo i da sa pojavom turista i razvojem turizma nastaje i veća potražnja za razglednicama.³⁶⁴⁷

Važan segment organizovanijeg turizma u Crnoj Gori predstavljalo je Cetinje, koje u tom periodu dobija nekoliko značajnijih objekata, kao što su: hotel „Kraljević Marko”, gostionica Golubovića sa šest soba, kafanom, hotel „Mostar” braće Gašić, koji je osim soba posjedovao bilijar, kuglanu i baštu, gostionica „Miloš Obilić”, hotel „Central”, gostionica „Beograd”, hotel „Lovćen”, hotel „Petrograd”, hotel „Njegoš” na Njegušima, „Obod” na Rijeci Crnojevića. Hotel „Grand” na Cetinju bio je jedan od najboljih turističkih objekata sa 20 soba, salonom, dva restorana, kafanom, francuskom kuhinjom. Može se primijetiti da dolazi do povećanja smještajnih kapaciteta, za ondašnje prilike veoma dobrih. Na Cetinju su u periodu 1892–1902. tokom cijele godine radila 4 hotela i 62 kafane.³⁶⁴⁸ U ovom vremenskom periodu iako se najveći broj putovanja završavao na Cetinju, dolazi do organizovanih izleta po Skadarskom jezeru, Obodu, Lovćenu, posjećuju se Podgorica, Duklja, na Cetinju Biljarda, Manastir, Djevojački institut, Zetski dom, Bolnica i brojne druge institucije.

Knjaz Nikola i njegova porodica često su raznim povodima posjećivali evropske zemlje. Tako je, primjera radi, 1894. godine knjaz putovao u Rusiju na pogreb cara Aleksandra III. Dvije godine kasnije išao je u Moskvu na krunisanje cara Nikole II sa mnogobrojnom svitom. Te godine

³⁶⁴⁴ Ivona Jovanović, *Francuski jezik i kultura u Crnoj Gori (1830–1914)*, Podgorica, 2016, 151–153.

³⁶⁴⁵ Miloš Pejović, *Razvoj turizma na području Bara i Ulcinja u XIX i prvoj polovini XX vijeka*, u: *Razvoj turizma u Crnoj Gori u XIX i prvoj polovini XX vijeka*, radovi sa naučnog skupa, Cetinje, 18–19, oktobar, 1996, 73–91.

³⁶⁴⁶ Maja Đurić, *Počeci fotografije i turizma u Crnoj Gori*, 370. Luka I. Milunović, *Ugovori o smještaju diplomatskih predstavništava na Cetinju krajem XIX vijeka*, *Istorijski zapisi*, godina LXXVIII, sveska 1–4, Podgorica, 2005, 233. Ivona Jovanović, *Francuski jezik i kultura u Crnoj Gori (1830–1914)*, Podgorica, 2016, 154. „Vodič sadrži 24 stranice sa 7 crno-bijelih fotografija na kojima je prikazana panorama grada, dvor kralja Nikole I, Cetinjski manastir, Biljarda, mauzolej Vladike Danila na Orlovom kršu, pozorište Zetski dom, dvor prijestolonasljednika Danila.”

³⁶⁴⁷ Maja Đurić, *Počeci fotografije i turizma u Crnoj Gori*, 368.

³⁶⁴⁸ Branislav Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, 306–307. Prvi savremeni, moderni hotel napravljen je na Cetinju 1864. godine, pod nazivom „Lokanda”. U početku je bila prizemni objekat, a kasnije je dograđen sprat i dvadeset soba. Dragica Đurašević Miljić, *Arhitektura u doba kralja Nikole*, 391.

posjetio je prvi put Beograd, zatim dočeka na Cetinju princa napuljskog, koji se tu zadržao mjesec dana. Poslije toga došlo je do vjeridbe princeze Jelene, i dolaska veće grupe Italijana. Te godine princ Napulja dolazi po drugi put na Cetinje u oktobru. Zatim knjaz sa velikom pratnjom putuje na svadbu princeze Jelene. Sljedeće, 1897. godine u aprilu, na Cetinju je spreman doček kralju Srbije Aleksandru Obrenoviću, da bi u maju bila udaja kćerke Ane za princa od Batemberga. Tokom sljedeće godine došlo je do puta knjaza Danila u London, kao i zvanične posjete knjaza Nikole kraljici Viktoriji. Te godine na Cetinje stiže Ferdinand iz Bugarske. A sljedeće godine je bila velika svadba prestolonasljednika Danila sa Jutom Meklenbrug Sterlic, kao i put knjaževske porodice kod sultana Hamida u Carigradu.³⁶⁴⁹

U novinama su uredno izvještavali i o ostalim članovima i rođacima vladajuće porodice, i svim događajima gdje su oni bili. Prilikom Miličine vjeridbe knjaz šalje obavještenja ovim redom: prvo Rusima, Austrougarima, Englezima, pa Francuzima.³⁶⁵⁰ Tako, na primjer, izvještavaju i o svadbi Blaža Petrovića, ađutanta knjaževog,³⁶⁵¹ ili o odlasku u lov knjaza u Nikšiću,³⁶⁵² obilasku istočnih i sjevernih krajeva zemlje.³⁶⁵³ Tada je 1884. godine knjaz prvi put posjetio narod ovih krajeva.³⁶⁵⁴

I Rovinski primjećuje da su u Crnoj Gori stara načela još bila sačuvana, a nova su bila spremna da ih zamijene. Najviše promjena se događalo kod onoga sloja, koji se izdvajao svojim bogatstvom, obrazovanjem i položajem.³⁶⁵⁵ Mnogo podataka o tome nalazimo i u crnogorskoj štampi toga vremena. U jednom tekstu u „Glasu Crnogorca” bilježi se zapažanje da je krajem

³⁶⁴⁹ Vojvoda Gavro Vuković, *Četrdesetogodišnjica Vladavine knjaza Nikole (Primanje titule kraljevskog visočanstva)*, Zapisi, knjiga III, sveska 6, Cetinje, 1928, 365.

³⁶⁵⁰ *Glas Crnogorca*, broj 21, 1889, Cetinje, 21. maj 1889, 1.

³⁶⁵¹ *Glas Crnogorca*, broj 43, 1879, Cetinje, 10. novembar 1879, 4. *Glas Crnogorca*, broj 44, 1879, Cetinje, 17. novembar 1879, 2.

³⁶⁵² *Glas Crnogorca*, broj 50, 1880, Cetinje, 13. decembar 1880, 4.

³⁶⁵³ *Glas Crnogorca*, broj 19, 1884, Cetinje, 6. maj 1884, 1.

³⁶⁵⁴ *Glas Crnogorca*, broj 23, 1884, Cetinje, 3. jun 1884, 1. „Kao što otac pristupa k djeci svojoj s ljubavlju i milošću, tako je i naš uzvišeni Gospodar puštavao k sebi narod bez razlike. On se ne tuđi od naroda svoga, ne ograđuje se od njega gustim gardama, ne odbija se od njega visinom svoga položaja. Uzvišeni prijesto crnogorski, na kojem sjedi Knjaz Nikola I, ne pravi provaliju između njega i naroda, ne dijeli ga od naroda ni od narodnih svetinja i predanja. Najprostiji Crnogorac kad je pravi Crnogorac, mio mu je kao i rođeni sin. I najcrnija sirotinja crnogorska nije toliko prva, da ne bi imala pristupa k svjetlosti krune njegove. On se sa visine svoga prijestola spuštava u niske kolibe i prizemljuše crnogorske, da vidi narod svoj na pravom ognjištu njegovom, da neposredno sasluša njegove želje, potrebe, težnje i tegobe, da svojim sopstvenim očima vidi njegovo stanje i sve prilike u kojima živi. Koliko li je puta, na ovome putu našao se okružen od svoga naroda bez razlike stanja i zanimanja slušajući i razbirajući, savjetujući i pomažući.”

³⁶⁵⁵ Pavel Apolonovič Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti, Etnografija*, Cetinje, 1994, 19.

novembra 1880. godine na Cetinje stigla deputacija najistaknutijih Ulcinjana, preko Kotora, kako bi iskazala poštovanje knjazu.³⁶⁵⁶

xx

Počeci inostranog turizma u Crnoj Gori vežu se za dolazak predstavnika raznih evropskih zemalja, iz oblasti nauke, politike, umjetnosti, kulture. Zahvaljujući njima o Crnoj Gori se pisalo u Italiji, Francuskoj, Njemačkoj, Češkoj, Francuskoj i drugim zemljama. Te aktivnosti u velikoj mjeri su doprinjele povećanju broja ljudi koji su posjećivali Crnu Goru, u cilju upoznavanja crnogorske istorije, tradicije, kulture i jednog patrijarhalnog života koji je bio različit i drugačiji za evropske narode. Sa druge strane, dolazak ljudi iz razvijenijih, kulturnih sredina doprinosio je razvijanju i afirmaciji savremenih strujanja u crnogorskom društvu u posljednjim decenijama XIX vijeka.

³⁶⁵⁶ *Glas Crnogorca*, broj 49, 1880, Cetinje, 29. novembar 1880, 3.

ZAKLJUČAK

Modernizacija predstavlja kompleksan, složen i dugotrajan proces temeljnih društvenih, tehničko-tehnoloških promjena, koje nastaju u jednoj ili više različitih oblasti ljudskog djelovanja. Brojni su indikatori modernosti, ali je za istraživanje uticaja jednih društava na druga važno i pitanje kako se vrši modernizacija, koji su uticaji jednih na druge, zbog čega se neka društva brže mijenjaju, a druga sporije. Da bi se shvatio pojam modernizacije mora se početi od shvatanja promjena u političkim, ekonomskim, kulturnim i ukupnim društvenim strukturama postojećeg sistema; načina na koji se odvija usklađivanje i prilagođavanje starih i novih vrijednosnih sistema; važnosti društvenih učesnika u samim procesima; kao i uloge istorijskog, kulturnog, političkog nasljeđa u modernizacijskim procesima cjelokupnog društvenog sistema.

Pojam modernizacije teško se može obuhvatiti jedinstvenom definicijom, jer se u zavisnosti od opredjeljenja, može posmatrati kao ideologija, teorija ili kao istorijski proces. Modernizacija se može sagledavati kao dugoročna transformacija društvene strukture, koja podrazumijeva promjenu vrijednosti, razvoja tehnologije, načina života, promjena političkog i ekonomskog sistema, kao i sve druge razvojne procese, kako bi društvo moglo da kreira rast i usvoji stalne promjene. Kao sveobuhvatan proces transformacije iz tradicionalnog u moderno društvo, ona podrazumijeva stvaranje institucija, infrastrukture, razvoj privrede, politike, kulture, kao i permanentnu socijalnu i strukturalnu diferencijaciju, demokratizaciju i smanjivanje uticaja tradicionalnih autoriteta. Tradicija se, sa druge strane, posmatra kao protivnik društvenih promjena i garant postojanja prošlosti u sadašnjosti. Ona nosi potencijale koji se mogu pozitivno ili negativno odražavati na društvene promjene i time predstavlja *sadašnost prošlog, ali i vizija budućeg*. Kao kolektivno pamćenje, tradiciju sačinjava pozitivni narativ ukoliko može da izdrži provjeru strogih savremenih vrijednosnih kriterijuma. U suprotnom, patrijarhalno nasljeđe ostaje zatvoreno i predstavlja negativnu socio-kulturnu pojavu, koja usporava društvene promjene. Najbolje je ukoliko tradicionalno i moderno funkcionišu u zajedništvu.

xx

Imajući u vidu kompleksnost istorijata crnogorskog društva, doktorska disertacija *Procesi modernizacije crnogorskog društva 1879–1900.* rasvjetljava jedan njen segment, koji se odnosi na sveobuhvatnu analizu društvenih, ekonomskih, kulturnih i političkih dešavanja nevedenog

perioda. Predmet istraživanja ove disertacije jeste multidisciplinarno proučavanje modernizacijskih procesa u crnogorskoj državi i društvu, odnosno društvenih pojava koje su u svojoj ukupnosti međusobno povezane, sagledavanje odnosa navedenih pojava, kao i dinamike razvoja društva, s obzirom na karakter promjena elemenata društva koje dovode do njegovog kretanja. Zapravo, bavili smo se ispitivanjem i analizom društvene strukture, koja se sastoji iz dva osnovna načela: ekonomske osnove i društvene nadgradnje, s tim što se društvena nadgradnja diferencira na društveno-političku organizaciju društva i oblike društvene svijesti. Ekonomska osnova predstavlja područje društvene proizvodnje materijalnih dobara koja omogućuje društvenu i individualnu egzistenciju čovjeka. Društvenu nadgradnju čine sva ostala područja društvene stvarnosti, koja su uslovljena ekonomskom osnovom društva. To su društveno-politička organizacija društva (država, pravne institucije, organizacije) i društvena svijest koja se sastoji iz pravno-političke nadgradnje i viših oblika svijesti (obrazovanje, kultura, nauka, umjetnost, religija, moral i dr.). Društvena dinamika proizilazi iz shvatanja pokretačkih snaga razvoja ljudskog društva kao sastavnog dijela razumijevanja društva uopšte. Te su snage sadržane u razvoju proizvodnje, odnosno u razvoju njenih materijalnih snaga, koje dovode do nužne, odgovarajuće promjene u proizvodnim odnosima, a i jedni i drugi zajedno dovode do daljnjih promjena u svim ostalim područjima društvene stvarnosti, odnosno društvene nadgradnje. Specifičnosti strukture jednog društva – političke, ekonomske i kulturne – utiču i na cjelokupan karakter datog društva. Svaka promjena društvenih uslova, koja implicira i promjene društvene strukture, ima za posljedicu kompatibilne izmjene društvenog karaktera. Kretanjem i razvojem društva mijenja se i njegova struktura. Što je društvo razvijenije, u njemu se ostvaruje sve veća diferencijacija, struktura je sve razuđenija, a odnosi između dijelova ili elemenata društva postaju sve složeniji. Struktura društva pokazuje da je ono, kao sistem raznovrsnih društvenih pojava, diferencirano na brojne međusobno uslovljene komponente.

Crna Gora je krajem XIX i početkom XX vijeka prolazila kroz jedan od najznačajnijih perioda u istoriji svog postojanja. U kratkom vremenskom periodu desili su se, sa jedne strane, ekonomski preobražaj i probuđena nadanja u viša dostignuća državnog, političkog kao i privrednog razvoja, a sa druge tinjali su, isplivavajući na površinu, sa manje ili više pogubnim posljedicama, znaci političke, društvene, ekonomske krize. Promjene su bile evidentne u tržišnom, poreskom, monetarnom, bankarskom sistemu, a sve je pratila i nova zakonska regulativa. Napravljen je iskorak i u političkom životu usvajanjem vrijednosti modernih, građanskih država,

što je kasnije bilo potvrđeno i donošenjem ustava, kao i nastankom parlamentarnog sistema vlasti. Takav odnos društva i države uslovljen je istorijskim prilikama obilježenim kratkim prekidima od ratovanja. Ipak, to nije bilo dovoljno za stabilizaciju privrednog rasta, kao i socijalne sigurnosti građana. Uzroke takve ekonomske nerazvijenosti treba tražiti u višedecenijskom nasljeđu i nepostojanju pretpostavki ka bržem privrednom, političkom i prosvjetno-kulturnom razvoju. Jedan od faktora društvene krize bio je i očigledno nezadovoljstvo režimom i načinom upravljanja državom.

Novo, i u istorijskom smislu, ključno je razdoblje koje nastaje od 1878. godine, kada je Crna Gora stekla državnu nezavisnost. Berlinski ugovor je odredio koncept, ali je u Crnoj Gori došlo do sukoba u ostvarivanju tog koncepta. Sadržaj unutrašnje politike bio je uslovljen odnosom prema okončanju nacionalnog oslobođenja. Tada se kristalisala jedna od najvažnijih komponenti razvoja Crne Gore u moderno doba – pokazalo se da su socijalna dimenzija kolektivizma i nacionalna dimenzija jedinstvena ideologija. Orijentacija male, nezavisne države na pravnu, ekonomsku, kulturnu i političku modernizaciju, shvaćena je kao izdaja ideje o oslobođenju i ujedinjenju naroda. U tom kontekstu nastale su i dvije različite istorijske tendencije: patrijarhalna i moderna.

Proces formiranja moderne crnogorske države prije Berlinskog kongresa bio je usmjeren ka stvaranju državnih institucija na jednoj strani, dok je na drugoj strani bila borba za međunarodno priznanje. Prilike u Crnoj Gori u prvoj godini poslije Berlinskog kongresa bile su teške, a o brojnim problemima, koji su bili pred crnogorskom državom, svjedoče izvještaji iz ministarstava i novinskih tekstova. Vlast je isticala da je bila spremna za unutrašnje reforme u cilju poboljšanja prilika u zemlji i stvaranja temelja za modernu, pravnu, uređenu državu. Novonastale okolnosti uslovile su i administrativno-teritorijalne podjele i reorganizaciju državnog aparata, tako da je formiran Državni savjet, Ministarstvo inostranih djela, Ministarstvo unutrašnjih djela, Ministarstvo pravde, Ministarstvo vojno, Ministarstvo prosvjete i crkvenih poslova i Ministarstvo finansija i Veliki sud umjesto nekadašnjeg Senata i okružnih nadležnosti. Crna Gora bila je podijeljena na četiri vojna zapovjedništva, koja su vodila računa o svim stvarima i poslovima, koji se odnose na vojnu državnu snagu. Uvedena je nova administrativno teritorijalna podjela Crne Gore na deset nahija – oblasti, a ove su se dijelile na kapetanije. Odvojena je administrativna i sudska vlast. I pored nastojanja države da se približi savremenijim formama državnog upravljanja, neizdiferenciranost funkcija državnih organa, kao i patrijarhalno-plemenska nerazvijenost i dalje

su se negativno odražavali na razvoj crnogorskog državnog uređenja. Proces savladavanja patrijarhalnosti i zaostalosti tekao je sporo, a kao prepreka savremenih stremljenja javljalo se i viševjekovno konzervativno nasljeđe, ali i činjenica da nosioci novog vremena nijesu bili dovoljno spremni da savladaju sve teškoće. No ipak, mora se primijetiti da su ove reforme i sporo napredovanje za ondašnje prilike i uslove predstavljali i te kako značajan korak.

Proučavanje fenomena modernizacije crnogorskog društva u vremenu kada je u njemu završeno herojsko doba i započela epoha modernizacije i oblikovanja evropskog modela prilično je složeno. Taj proces je tekao u skladu sa političkim, ekonomskim, kulturnim, obrazovnim, prosvjetnim reformama. Istraživanja privredne aktivnosti, socijalne, vjerske i etničke strukture, saobraćaja, administrativne, vojne i kulturno-prosvjetne funkcije krajem XIX vijeka pokazala su da su se u svim tim oblastima dogodile značajne promjene, jer su, uz tradicionalne oblike, pored naslijeđenih društvenih struktura, stvorene nove, domaćeg i stranog porijekla, s drukčijim načinom proizvodnje, mišljenja i života. Iako su modernizacijske promene u crnogorskom društvu imale svoje domete, u pojedinim segmentima prilično visoke (mada ne tako impresivne kao u zapadnoevropskim razvijenim industrijskim zemljama), društvo je imalo čvrsta uporišta i u narodnoj tradiciji. Kao i u drugim balkanskim zemljama, i u Crnoj Gori taj proces nosio je smjenu jedne paradigme koja je dugi niz godina oblikovala živote ljudi na crnogorskom prostoru, njihovu kulturu i način razmišljanja. Taj drugi model ogledao se u sporom, ali nepovratnom procesu preoblikovanja društvenih struktura, kolektivih i ličnih vrijednosti, obrazaca ponašanja i pogleda na život. Takve ideje napretka, karakteristične za kulturu XIX vijeka, počele su, istina, lagano da obuhvataju i osvajaju crnogorsko društvo. Kolektivistička, plemenska Crna Gora bila je okrenuta čuvanju patrijarhalnog, tradicionalnog društva; dok je građanska Crna Gora vjerovala u preobražaj društva, moć obrazovanja, rađanje individue i oblikovanje nacionalne svijeti. Sukob ta dva svijeta čini ovaj dio crnogorske istorije dramatičnijim i neizvjesnijim.

Crnogorsko društvo u drugoj polovini XIX vijeka karakterišu sporiji procesi modernizacije i njihova neravnomjernost. Sagledavanje modernizacije iz različitih vidokruga i aspekata, pokazuje nam njena različita naličja. Potpuna slika crnogorskog društva dobija se kroz istorijski, sociološki, ekonomski, antropološki, pravni, politikološki pristup. Za potpunije razumijevanje modernizacijskih tokova crnogorskog društva bilo je od važnosti nekoliko stvari. Prije svega, to je istorijski proces preoblikovanja patrijarhalne zajednice i početak stvaranja jednog građanskog društva. U skladu sa tim dešava se i proces izgrađivanja crnogorske države i stvaranja institucija,

koji je imao neujednačen razvojni put. I na kraju, za sagledavanje ovih procesa, veoma je bilo bitno i poimanje oblikovanja mentaliteta crnogorskog društva. Kako se Crna Gora vjekovima nalazila na vjetrometini moćnih sila i strujanja, čiji su je procesi i ideje oblikovali, to je i spoznavanje uloge i položaja Crne Gore, bilo veoma važno za razumijevanje modernizacijskih procesa u njoj.

xx

Hronološki okvir istraživanja u disertaciji određen je graničnim godinama – 1879. godinom, prvom godinom tzv. „mirnog doba”, nakon rata sa Osmanskim carstvom, kada počinju veće društvene reforme i 1900. godinom, kao granicom vjekova.

Na početku istraživanja nametnulo se istraživačko pitanje da li se Crna Gora na vododjelnici dva vijeka transformisala iz tradicionalnog društva u moderno, odnosno kakva je relacija između patrijahalne tradicije, duboko ukorijenjene u crnogorskom nasljeđu i modernizacije koje sve više hvata zamajac krajem XIX i početkom XX vijeka. Budući da modernizacija ima svoju političku, društvenu i ekonomsku pojavnost, krenulo se u istraživanje od nekoliko hipoteza. Glavna hipotetička tvrdnja pretpostavlja da su se sticanjem državne nezavisnosti stvorili neophodni uslovi za pokretanje modernizacijskih procesa. Pretpostavka je i da su na taj proces i njegovu dinamiku pozitivno uticala politička dešavanja, kao i specifični elementi patrijarhalnog nasljeđa. Svakako da će detaljnije sagledavanje političkih, ekonomskih, kulturnih dešavanja na prostoru Crne Gore, i shvatanje niza faktora koji su uticali na društvena dešavanja i proces modernizacije, doprinijeti objektivnijem sagledavanju vremena o kome govorimo. Taj proces oblikovan je pod uticajem reformisanih institucija u sadejstvu sa zatečenim tradicionalnim elementima. Istraživanja na svim poljima društva su pokazala da su se u svim njenim segmentima dogodile značajnije promjene, istina u nekim poljima jače, u nekim slabije. U cilju sveobuhvatnije analize bilo je neophodno analizirati položaj Crne Gore na geopolitičkom prostoru Balkana, ali i njene interakcije sa drugim balkanskim zemljama koje su prolazile sličan razvojni put, implementirajući isti zadatak – modernizaciju i evropeizaciju crnogorskog društva, ali čuvajući sopstvenu tradiciju.

xx

Pred Crnom Gorom otvara se jedno novo i drugačije poglavlje započeto međunarodnim priznanjem, koje donosi talas reformi, po uzoru na druge razvijene evropske zemlje, i izgrađivanje građanskog društva u Crnoj Gori. Novi uslovi u kojima se našlo crnogorsko društvo nakon sticanja nezavisnosti zahtijevali su i drugačije pravce razvoja Crne Gore na svim poljima – počev od

državne reforme, industrijalizacije, administracije, reforme u školstvu, otvaranja kulturnih institucija, započinjanja i nastavljanja političkih i zakonodavnih reformi, do promjena u javnom i privatnom životu crnogorskog čovjeka.

U toku XIX vijeka sve balkanske zemlje, pa i Crna Gora, procesom oslobađanja iz Osmanskog carstva, opterećene brojnim problemima, u vidu siromaštva, neindustrijalizacije, nedostatka urbanih sredina, u razvojnem pravcu idu u dobrom smjeru i pokušavaju da se izbore za svoje mjesto u savremenom evropskom svijetu. Modernizacija balkanskih zemalja započela je sa predmodernim konceptima, u agrarno-patrijarhalnim uslovima, pod pritiscima novonastalih shvatanja i vrijednosti. Nepovoljne geopolitičke okolnosti u kojima su zemlje Balkana nalazile, često otežavane unutrašnjim i spoljnim faktorima i političkim sukobima, bez razvijenih gradova, infrastrukture, opterećeni nedostatkom stabilnih ekonomskih sistema, razvijene industrije, sa slabostima obrazovnih i zdravstvenih sistema, manjkom školovanih ljudi, velikim procentom ruralnog stanovništva u velikoj mjeri su uticali da balkanski narodi sporije ostvaruju procese probražaja i modernizacije tradicionalnih društava u moderna. Ono što se da primijetiti da su ti procesi bili evidentni, ali svakako različiti u ovim zemljama u svim pogledima – dinamike napretka i nastajanja novih institucija, efikasnosti njihovog rada i samih modernizacijskih iskoraka.

Krupne političke i društvene promjene u Evropi u drugoj polovini XIX vijeka neizbježno su preslikavale i na crnogorsko društvo, koje se sporijim koracima kretalo put zajednice evropskih naroda. Svakako da su sporiji razvitak proizvodnih snaga i siromaštvo uticali na naslijeđene patrijarhalne obrazaca života i stvaranje progresivnih snaga koje bi bili nosioci savremenog društva i države. Sa druge strane, spoljni činioci, sve jače su uticali na tradicionalne odnose i postajali su zamajac onim političkim i progresivnim snagama da krenu putem stvaranja modernih društva, kakva su bila evropska.

xx

Početak urbanizacije u drugoj polovini XIX vijeka donosi određene promjene i u stanovništvu Crne Gore, koje se ogledaju u postepenom prilivu stanovništva sa sela u gradove, nakon teritorijalnih kompenzacija koje su izvršene poslije Berlinskog kongresa. Broj stanovnika krajem XIX vijeka u Crnoj Gori procjenjivao se oko 200.000. Na demografsku strukturu stanovništva Crne Gore u posljednjim decenijama XIX vijeka uticalo više faktora. Iako je pri Ministarstvu unutrašnjih djela postojao statistički odsjek, koji je preko raznih organa dobijao izvještaje sa podacima i upoznavao javnost o tome preko zvaničnih glasila, do tačnog popisa

stanovništva i domaćinstava, ipak, teško se dolazilo, jer je država te podatke držala u tajnosti iz vojnih i drugih razloga i često prikazivala nerealnim. Pošto je demografski razvoj crnogorskog društva determinisan ekonomskim, socijalnim i kulturnim uslovima, proces demografske tranzicije odvijao se pod drugačijim uslovima u odnosu na zemlje u okruženju i one evropske. Sakupljanje statističkih podataka i značaj statistike stanovništva u cilju produženja životnog vijeka, povećanja broja stanovnika, smanjenja mortaliteta, svakako su bili primarni zadaci crnogorske države krajem XIX i početkom XX vijeka. Uvođenjem standarda, kao što je bio desetogodišnji standard održavanja popisa, poboljšanjem vrsta obrazaca za njihovu realizaciju, crnogorska vlast je nastojala da učini pomake u napretku statističke službe u Crnoj Gori u navedenom periodu. Početak demografske transformacije u društvu podudara se sa početkom modernizacije, što se ogleda u poboljšanju uslova života, zdravstvenih mjera, sanitarnih uslova i dr., kao neophodnih preduslova društvenog napretka, i kreiranja politike upravljanja kojom se utiče na poboljšanje demografskih karakteristika stanovništva Crne Gore.

Problematika razvoja crnogorskih gradova, njihove modernizacije direktno je uslovljena historijskim, društvenim, ekonomskim prilikama. Krajem XIX vijeka razvoj urbaniteta postaje osnova napretka i razvoja crnogorskog društva. Građanski duh, svijest i ideologija počinju polako da ulaze i zahvataju crnogorsko društvo i daju pečat njegovom daljem razvoju. Suočena sa brojnim problemima, nerazvijenim proizvodnim snagama, slabom materijalnom osnovom, Crna Gora nije imala većih gradova.

Ogroman značaj za razvitak crnogorskog društva imalo je uključivanje novih gradova – Podgorice, Nikšića, Kolašina, Bara, Ulcinja, Spuža – u život Crne Gore. Oni su se po brojnim osobenostima, ekonomskim, privrednim, kulturnim, razlikovali od života u varošicama stare Crne Gore – Cetinja, Rijeke Crnojevića, Virpazara. Povezivanje ovih gradova bilo je od presudne važnosti za dalji napredak crnogorskog društva. Ovi gradovi posljednjih decenija XIX vijeka postaju nosioci savremenih društveno-ekonomskih odnosa, koji su donekle razgrađivali zaostale patrijarhalne odnose i plemenske institucije koji su se i dalje zadržavali.

Crna Gora je sve do 1878. godine imala oko 350 seoskih naselja. Krajem XIX vijeka najveća crnogorska varoš bila je Podgorica sa oko 6.000 stanovnika, potom Ulcinj 5.000, Bar 4.000, Nikšić oko 2.000 i prijestolnica Cetinje sa nešto manje od 2.000 stanovnika. Naselja od nekoliko stotina stanovnika bila su: Danilovgrad, Rijeka Crnojevića, Kolašin, Andrijevića i drugi.

Početak urbanizacije u drugoj polovini XIX vijeka kreirao je po prvi put moderno stanovništvo, koje se nije moglo uporediti sa ranijim. Već tada počinje postepeni priliv stanovništva sa sela u gradove, a pojave uređenih kvartova i planiranja nagovještavaju prve znake inovativnosti. Ipak, nedostatak industrijalizacije i velike pismenosti, odgađali su modernizaciju. Crna Gora uz Srbiju, Finsku i Rusiju bila je najmanje urbanizovana zemlja Evrope. U najvećim naseljima Crne Gore krajem XIX vijeka živjelo je oko 15 posto stanovnika, uglavnom visoko društvo, pripadnici vladarske porodice, državni činovnici, trgovci, zanatlije. Život u gradu donosio je drugačije modele ponašanja, koji su davali određeni pravac društvenom životu. Tome je doprinio i dolazak mladih ljudi sa školovanja iz inostranstva. Nove ideje, način ponašanja, znanje iz drugih sredina bili su usmjereni ka kulturnom napretku Crne Gore.

U godinama poslije Berlinskog kongresa Cetinje je postala najmanja, ali veoma važna evropska prijestonica, pa pitanje njegove izgradnje postaje nužna potreba. Modernizacija i razvoj državnog aparata, koje je pratio porast broja stanovnika, podstakli su rekonstrukciju, ali i izgradnju novih objekata – privatnih i državnih, namijenjenih boljem životu prijestonice. Prijestonica Cetinje razvija se od 34 kuće (1860) do 200 (1878). Prvi hotel je izgrađen 1864; vladarski dvor 1867; Djevojački institut 1871; Zetski dom 1888; Prestolonasljednikov Plavi dvorac 1895; Vojni stan 1896, a nakon 1900. podižu se i zgrade poslanstva – ruskog, francuskog, italijanskog, britanskog. Grad dobija vodovod 1891. Cetinje se krajem XIX vijeka dosta izmijenilo, pa već 1886. ima oko 400 kuća i 2.000 stanovnika.

Podgorica je po veličini, komunikacijama i prometu bila prva varoš u Crnoj Gori. Kao takva, trebalo je da prednjači vrijednim i korisnim ustanovama i udruženjima. Crnogorska uprava uspjela je da za relativno kratko vrijeme uvede javnu sigurnost, osposobi poštu, telegraf, podigne škole za pravoslavne i odjeljenje za muslimane, popravi obične i sagradi kolske puteve, sazida preko rijeke mostove. Godine 1886. godine udareni su temelji Mirkovoj Varoši na desnoj obali Ribnice, da bi se napravio moderan grad. Naredbom iz 1887. sva trgovina iz Stare Varoši počela se obavljati u novoj, čime je stara prestala biti trgovačko središte. Posljednja decenija XIX vijeka obilježena je izgradnjom infrastrukturnih objekata, poboljšanjem uslova života, čime se urbani izgled Podgorice u velikoj mjeri mijenja.

Nakon oslobođenja Nikšić postaje otvoren grad za mnoge ljude koji donose kapital i doprinose njegovom razvoju, čime on poprima obrise urbane sredine. Nikšić je počeo sa uređenjem 80-godina XIX vijeka, kada je umjesto stare kasabe izgrađena nova varoš, u kojoj je počela da se

razvija privreda, otvaraju prosvjetne i kulturne institucije i društva, bolnica, pokreće izdavačka djelatnost. Da Nikšić počinje da liči na modernije gradove, postaje jasno kada se počinje raditi prvi urbanistički plan grada, po nalogu knjaza Nikole, a u izvedbi Zadrana Josipa Sladea 1883. godine. Ovaj arhitekta zaslužan je i za tri velelepna objekta kulture: Carev most na Zeti, Sabornu crkvu i Dvorac kralja Nikole. Prodorom trgovine, kulture, pismenosti počinju da se osjećaju urbaniji tokovi i u Nikšiću. Krajem XIX vijeka po perifernim kapetanijama dolazi do formiranja trgovačko-političkih centara – Grahova, Vilusa, Velimlja, Krsca, Crkvica i dr. u kojima se otvaraju trgovačke i zanatlijske radnje, a u pojedinim i stočni pazari.

Za Crnu Goru je izlaz na more predstavljao veoma važan činilac u ekonomskom i društvenom razvoju. Iako je dobijanjem Bara i Ulcinja crnogorska država dobila dva pristaništa na Jadranu, to samo po sebi nije značilo mnogo, ako ne bi došlo do snaženja i razvijanja ovih gradova u smislu trgovačkih i saobraćajnih središta na Sredozemlju. Bar se po oslobođenju počeo postepeno izgrađivati, a trgovina i zanatstvo bivaju glavna djelatnost tog perioda. Ulažu se napor 1893. godine da se izvrši meliorizacija, čime bi se obezbijedili pristanište i pijaca. Ulcinj je bio glavno administrativno-upravno sjedište Primorske nahije, pa su preduzimane mjere za unapređenje pomorstva, poljoprivrede, saobraćaja, ali i školstva (osnovna škola počinje sa radom 1886. godine) i kulture (godine 1884. otvara se čitaonica). Zahvaljujući geografskom položaju Ulcinj dobija sve predispozicije da postane značajno trgovačko i saobraćajno središte na Sredozemlju.

Osnivanje novih varoši u Nikšiću i Podgorici i aktivnosti u njima, razvijanje Bara i Ulcinja, usloveli su osnivanje novih naselja u Kolašinu i Danilovgradu. Danilovgrad se počeo graditi po planu inženjera Dragiše S. Milutinovića, koji je 1869. godine boravio u Crnoj Gori. Poslije rata izgradilo se više kuća. Mjere za uređenje novih varoši i stvaranje povoljnijih uslova za život i trgovačku djelatnost preduzimale su se i u Kolašinu. Živost počinje da se osjeća i u sjevernim krajevima Crne Gore. Deceniju poslije Berlinskog kongresa imamo vijesti u novinama o Šavniku i njegovom položaju, koji govore da je imao četvororazrednu školu, 23 vodenice i valjenice, i da bi se vremenom i mudrom državnom upravom mogle na rijeci u sredini varoši podići i državne fabrike, za domaću industriju kao: kožu, vunu, prah. I ostali gradovi, poput Andrijevice, Žabljaka, Rijeke Crnojevića pokazuju znake modernizacije. Obnova gradskih i trgovačkih centara, izgradnja komunikacija predstavljaju važan dio državnih planova u cilju ubrzanog preobražaja Crne Gore. Uključivanje gradova i njihovo povezivanje imalo je presudni značaj za dalji razvitak crnogorskog

društva. Time je stvoren temelj novim društvenim, ekonomskim, privrednim promjenama u Crnoj Gori.

Drugačiji razvitak urbanih i ruralnih sredina u pojedinim djelovima Crne Gore bio je uslovljen različitim društvenim, ekonomskim, kulturnim, istorijskim prilikama. Društveni fenomeni, sela i grada stalno se prožimaju različitim faktorima, vezama i procesima (migracije na relaciji selo – grad, ruralizacija grada) koji ih uslovljavaju, povezuju (istovremeno razdvajaju) i na kraju definišu. Modernizacija društva, pa i crnogorskog, dešava se u stalnom dijalogu tradicije i modernizacije, na relaciji manje zajednice i većeg društva, sela i grada, poljoprivrede i industrije. Razvoj gradova doprinosa je uspostavljanju i novih odnosa na relaciji grad – selo.

Crnogorsko selo je predstavljalo društvenu i privrednu cjelinu u kojoj su stanovnici imali porodičnu i zajedničku imovinu (komun, pašnjake, šume, utrine). Na oslobođenoj teritoriji 1878. godine poslije naseljavanja i agrarnih odnosa uslijedile su promjene posjedovne strukture – nestali su aginski i beglučki posjedi, određeni dio seljaka dobio je zemlju i naselio se u nove krajeve, u kojima su formirali seoska gazdinstva. Razvijanjem trgovačkog kapitala, seosko stanovništvo biva uvučeno u splet zelenaških dugova i robno-novčanih odnosa brže nego što se moglo očekivati s obzirom na stepen razvoja društva. Zbog brojnih negativnih faktora dolazi do razbijanja seoskih gazdinstava i njihovog siromašenja, gladi, emigracije, pečalbarstva. Kada se pogleda struktura stanovništva na kraju XIX vijeka, onda se uočava da je jedna trećina bez zemlje i kuće. Nepovoljna ekonomska situacija krajem XIX vijeka doprinijela je masovnom iseljavanju stanovništva. Taj broj se kretao od par hiljada pojedinih godina, pa do 11.000 stanovnika tokom 1889. godine, što predstavlja ogroman populacijski gubitak. Agrarna struktura Crne Gore u posmatranom periodu bila je uslovljena posebnim istorijskim uslovima, stepenom ekonomskog razvoja, karakterom društvenih odnosa.

Gradske društvene, privredne funkcije, čiji su nosioci trgovci, zanatlije, mali preduzetnici zahvataju i seljačko društvo. Poslije Berlinskog kongresa osjeća živost u selima uglavnom u svim krajevima Crne Gore. Aktivnosti se sprovode u razvijanju trgovine, i u onim krajevima u kojima je do tada nije bilo. Uprkos činjenici da je bio povećan broj pazara, mnogi krajevi traže da se otvore novi. Zahvaljujući jačanju robno-novčanih odnosa i trgovačkog kapitala, 90-ih godina XIX vijeka u pojedinim selima počinju da se formiraju tržišni centri i da se javljaju začeci novih varoši. Time se dio prometa iz gradova prenosio u sela. Država je u nastojanju da zaštiti gradove, pokušala da spriječi osnivanje novih varoši u Boanu, Vilusima, Velimlju, Obzovici, Crmnici. Razvitak seoskih

dućana nije pogodio gradskim trgovinama, zbog čega je država donijela odluku o njihovoj zabrani. Ovakva državna politika išla je u pravcu zaštite gradova i njihovog razvoja, čime je gradska privreda razvijana na štetu sela, što je uticalo na dalji razvitak crnogorskih sela.

U skladu sa društvenim promjenama nakon Berlinskog kongresa u crnogorskoj porodici dolazi do pomaka i u načinu stanovanja. Počinje da se vodi računa o gradnji kuća, rasporedu prostorija za stanovanje, njihovom opremanju, pokućstvu, načinu života uopšte. Možemo zaključiti da je kraj XIX vijeka donio značajne promjene prvo u strukturi stanovništva, arhitektonskom identitetu naselja, kulturi stanovanja na cjelokupnom području Crne Gore. U gradovima iz perioda turske vladavine bio je dominantan orijentalni način života. Nakon oslobođenja od Turaka, sa razvojem kapitalističkih odnosa, život u gradovima lagano se prilagođava evropskom, gradskom stilu života. Seosko stanovništvo počinje da doseljava postepeno u gradove, čime počinje da se mijenja i prilagođava njihov način života, koji je imao oblike svojstvene ondašnjem vremenu. I pored sačuvanih tradicionalnih i patrijarhalnih pogleda na porodicu, osjeća se pomak u strukturi, obliku i načinu života gradskih i seoskih naselja.

xx

Politika zemlje afirmiše težnju svestranog i dinamičnog razvitka države, ali će tu potrebu ostvarivati postupno, u zavisnosti od sredstava, racionalnim načinom, koji podrazumijeva redoslijed dešavanja. Tržišnu privrednu strukturu su predstavljali: poljoprivreda kao dominantna grana proizvodnje, sitno zanatstvo najčešće u rukama doseljenika, kao i trgovina. Privreda je do Berlinskog kongresa bila uglavnom nerazvijena, dok je stočarstvo predstavljalo glavnu granu proizvodnje. Poslije Kongresa i teritorijalnog proširenja izmijenila se slika zemlje i stanje u privrednim djelatnostima.

Sistem finansija u Crnoj Gori u posmatranom periodu bio je odraz društvenog i ekonomskog stanja u kome se ona nalazila. Promjene nakon Berlinskog kongresa koje su uslijedile u društvenom, ekonomskom životu nužno su zahtijevale i promjene finansijskog sistema. Crnogorske finansije su uglavnom imale prihode od posrednih i neposrednih poreza, čijom naplatom je pogoršavan težak položaj naroda. Država je osim navedenih poreza, imala prohode i iz drugih izvora: od raznih državnih ustanova, kao što su pošta, telegraf, državne štamparije, pomorska luka, vojnotehnički zavod, poljoprivredna stanica, državni rasadnik, banke i dr. Sve nabrojane ustanove donosile su male prihode, a neke je čak država morala da dotira, kao luke. Tim prihodima izdržavan je birokratski sve brojniji aparat. Proširivanje državnog aparata uslovljavalo

je i povećane rashode, koji nijesu mogli biti dovoljni od postojećih prihoda. Zato je trebalo povećati državne prihode i pronaći nove načine finansiranja. Prihodi carina na izvezenu robu nijesu bili veliki za državu i nijesu bili riješeni na adekvatan način krajem XIX vijeka. Carinski prihodi u velikoj mjeri definišu carinski sistem u Crnoj Gori krajem XIX vijeka. Najviše prihoda početkom XX vijeka donosila je carinarnica u Podgorici, gotovo trećinu ukupnih carinskih prihoda u Crnoj Gori. Da bi donekle ublažili tešku finansijsku krizu krajem XIX vijeka, država je pribjegla povećanju carina. Drastično povećanje carine na uvoz u periodu 1899–1905. uslovalo je naglo povećanje cijena, pa je najveći teret trpio crnogorski seljak i potrošač. Carinski odnosi sa velikim brojem stranih država regulisani su tek krajem XIX i početkom XX vijeka. Kada se sagledava carinski sistem u cjelini u Crnoj Gori u posljednjim decenijama XIX vijeka može se zaključiti da on nije ni mogao biti u tolikoj mjeri razvijen s obzirom na ekonomske mogućnosti zemlje, kao i društvene okolnosti u kojima se ona nalazila. Takođe, nije bilo razvijene industrije, da bi se pomoću carine štitio njen razvoj. Povećanje carinskih stopa bilo je u pravcu donošenja finansijskih prihoda, ali ne i u cilju ekonomskog razvitka države i društvenog napretka.

Sistem zakupa bio je odraz društvenih i ekonomskih prilika do 1879. godine i sporog razvitka savremenih odnosa u zemlji. Nakon Berlinskog kongresa, budući da je došlo do uvećanja trgovina, zakup je predstavljao prepreku slobodnom razvitku prometa i formiranju trgovačkog kapitala. Samim ekonomskim razvitkom države početkom XX vijeka, zakup će biti potisnut kao recidiv prošlosti. Kad je riječ o monopolu, crnogorska država nije imala izgrađen sistem, jer je često bilo promjena, osim kod monopola soli. U periodu 1878–1910. u Crnoj Gori postojali su monopoli soli, alkoholnih pića, petroleja, cigar-papira i duvana. Vađevina, kao i drugi oblici kao što su kuluk, prirodni oblik nagrađivanja (zarada na putevima i javnim građevinama) predstavljaju specifičan sistem, koji se u crnogorskom društvu dugo zadržao kao posljedica privredne nerazvijenosti i odraza realnog života toga doba. One su dugo opstajale jer im je to omogućavao društveni, a prije svega ekonomski poredak i sistem u XIX vijeku.

Da bi se ekonomski i privredno razvijala crnogorskoj državi nedostajala su finansijska sredstva. Crna Gora, početkom posmatranog perioda, počinje da uzima kredite u inostranstvu, i to najčešće u Austro-Ugarskoj i Rusiji. Dugovi po osnovu uzimanja kredita su se vremenom povećavali i bili su stalna prijetnja urušavanju finansijskog sistema Crne Gore. Osnivanje banaka u Crnoj Gori kasnilo je za potrebama trgovinskog i zelenaškog kapitala, kao i sve većim zahtjevima države. Uspostavljanje savremenog finansijskog sistema je bilo u zaostajanju u odnosu na susjedne

države, kao i kovanje i štampanje sopstvene valute. Prve banke u Crnoj Gori pojavile su se početkom XX vijeka (1901. godine u Nikšiću, 1904. godine u Podgorici i 1906. godine na Cetinju). Kad je riječ o platnom sistemu, on nije bio regulisan do Berlinskog kongresa. Krajem XIX i početkom XX vijeka donijeto je više zakonskih propisa koji su umnogome regulisali platni sistem. U potpunosti reguliše se tek donošenjem *Zakona o činovnicima građanskog reda* 1902. i njegovim dopunama za 1903. i 1910. godinu.

Ovakvo stanje dokazuje da crnogorska država skoro tri decenije nije uspijevala da riješi probleme finansija i ekonomske održivosti. Crnogorske finansije su bile nešto stabilnije prvih godina poslije Kongresa, da bi kasnije zapadale u određenu krizu.

xx

Vrijeme nakon Berlinskog kongresa donijelo je značajne ekonomske promjene i u trgovačkoj mreži kao sastavnom dijelu ekonomije. Veliki pomak u razvitku trgovine predstavljalo je priključenje gradova Podgorice, Nikšića, Ulcinja, Bara, Kolašina i Spuža, koji su imali veoma razvijenu trgovinu i unosili su nova strujanja u crnogorsku privredu. Trgovački duh počeo je da oživljava i u starom dijelu Crne Gore, zahvaljujući trgovcima koji su se doselili iz turskih sredina, ali i jednom izvjesnom broju Crnogoraca koji otvaraju radnje. Državni organi do 1878. godine nijesu imali evidenciju o trgovačkim radnjama, pa se moralo ozbiljnije prići njihovom evidentiranju. Prema dozvolama iz 1881. i 1882. godine u Crnoj Gori je bilo 705 trgovačkih radnji, i to 526 domaćih i 179 stranih. Najviše radnji bilo je u Podgorici, Nikšiću, Ulcinju, Rijeci Crnojevića. Tada je bilo i 286 zanatskih radnji, od čega 232 domaće i 54 strane. Broj zanatskih radnji se vremenom smanjuje i zbog većeg uvoza industrijske robe, kao i otvaranja određenih industrijskih objekata. U periodu 1881–1891. godine u Crnoj Gori je bilo 2.235 trgovačkih i zanatskih radnji. Od toga 1.106 trgovačkih, 504 zanatske i 625 kafana.

Vjesnici modernog doba bili su pripadnici trgovačkog i administrativnog sloja, budući da predstavljaju posljedicu novih kretanja pokrenutih procesima urbanizacije i industrijalizacije. Trgovačka mreža nakon Berlinskog kongresa počela da ide uzlaznom linijom, osjećao se porast prometa roba, naročito krajem XIX vijeka. Iako je bila pretežno sitnijeg karaktera i trgovačkog kapitala, osim jednog broja većih trgovačkih radnji u gradovima, imala je velikog uticaja na društveni i ekonomski razvoj crnogorskog društva. Veoma je bitno napomenuti da se trgovački kapital nije razvijao samo po gradovima, već je sve više obuhvatao i sela.

Nepovoljna struktura u svim oblastima privrede (niska potrošnja, nedostatak stručnjaka, slaba infrastruktura, izostanak krupnog kapitala, slabe saoraćajne veze u odnosu na potrebe modernog saobraćaja, konkurentnost moćnih i industrijski razvijenih zemalja Austrije, Italije) doveli su do niske konkurentnosti privrede, i bili su glavni uzroci zbog kojih je industrijska proizvodnja bila u zaostajanju i nerazvijenosti. Društveno-ekonomski razvitak nametao je dalje razvijanje industrije, koje će uslijediti početkom XX vijeka ulaskom stranog kapitala na crnogorsko tržište. Prvobitna industrijska preduzeća nastajala su uglavnom iz zanatlijskih radionica, tako da je krajem XIX vijeka u Crnoj Gori podignuto nekoliko industrijskih preduzeća. Sva preduzeća osnovana do kraja XIX vijeka bila su manjeg kapaciteta, osim preduzeća koje je osnovano inostrani kapital. Vidimo da su najbolje opremljene fabrike bile pivara „Trebjesa” u Nikšiću, fabrika sapuna u Baru. Značajnu ulogu u formiranju industrije i industrijskog kapitala odigrao je trgovački kapital u čemu se zapravo ogleda pozitivna strana ovog kapitala u crnogorskom industrijskom razvitku. Pretpostavljamo da je trgovački kapital bio veći, i razvoj industrije bi bio značajniji. Njegov uticaj je svakako ograničen i društveno-ekonomskim prilikama u zemlji, a što je povezano i sa zelenaškim kapitalom, koji je i dalje negativno uticao i determinisao razvoj trgovačkog kapitala. No, bez obzira na karakter i veličinu ovih preduzeća, ona ipak predstavljaju značajan iskorak ka razvitku modernije crnogorske privrede i trgovačkog kapitala. Ukoliko bismo razvitak crnogorske privrede uporedili sa zemljama u okruženju ili zapadnoevropskim državama, on bi bio minoran, ali kad ga posmatramo u sklopu opštih društveno-ekonomskih prilika u zemlji, onda se mora reći da on predstavlja značajan početni korak ka boljem ukupnom razvitku Crne Gore i crnogorskog društva.

Promjene nastale poslije Berlinskog kongresa, uprkos svemu, bile su značajne za dalji razvoj poljoprivrede i života na selu. Činjenica je da se bogatstvo zemlje uvećalo, i da je time stvorena perspektiva za dalji razvoj. Što taj razvoj nije tekao predviđenom dinamikom, pripisuje se drugim društveno-ekonomskim i političkim faktorima u zemlji. Razvoj poljoprivrede u posljednjim decenijama XIX vijeka karakteriše proces transformacije strukture zemljišnog posjeda, koji se ogleda u sprovedenoj agrarnoj reformi, koja pokazuje heterogenost svojinskih formi i pojava oblika. Rješavanje agrarnih odnosa bilo je uslovljeno društveno-ekonomskom nerazvijenošću crnogorskog društva, što je imalo za posljedicu i sporiji razvoj poljoprivrede. Iako se teritorijalnim uvećanjem povećala ekonomska osnova i privredni potencijal, to nije bilo dovoljno da promijeni život crnogorskog seljaka, koji je bio opterećen problemima siromaštva,

zaduženosti, emigracija i pečalbarstva. Sveopšta ekonomska nerazvijenost, sitan posjed, koji karakteriše crnogorsku poljoprivredu krajem XIX vijeka, onemogućavao je jednom gazdinstvu da obezbijedi egzistenciju za porodicu, čime nije moglo biti govora o uvođenju savremenijih poljoprivrednih tehnika. Državna vlast je u cilju reforme i razvoja poljoprivrede preduzimala određene mjere za poboljšanje stočarstva, ratarstva, voćarstva, vinogradarstva. Donošenjem propisa, uredbi, formiranjem poljoprivrednih ustanova, angažovanjem stručnjaka iz inostranstva, odobaranjem kredita za nabavku sjemena i drugim mjerama, vlast je nastojala poboljšati stanje u poljoprivredi. Iako je uvećanje poljoprivrednih površina predstavljalo realan temelj za unapređenje, sama poljoprivreda bez razvijenih grana privrede – trgovine, zanatstva, industrije, nije mogla izmijeniti sliku ekonomskog stanja u zemlji. No, poljoprivreda je i dalje podnosila najveći teret. Naslijeđeni anahroni načini gajenja stoke i zemljoradnje, prezaduženost seljaka, siromaštvo uticali su na stanje poljoprivrede krajem XIX i početkom XX vijeka.

Iako je nakon 1879. godine poljoprivreda bila dominantnija nad stočarstvom, stočarstvo je i dalje činilo jednu od glavnih grana poljoprivredne proizvodnje, mada je ono dugo bilo ekstenzivno. Državna vlast je, u skladu sa ekonomskim mogućnostima, stvarala uslove za poboljšanje stočarstva mnogobrojnim razvojnim mjerama – dovođenjem inostranih stručnjaka, intenziviranjem ratarske proizvodnje, uvećanjem izvoza, ukrštenjem stoke i dr. Poljoprivrednu proizvodnju karakteriše primitivan način obrade zemlje, bez upotrebe savremenih mašina. Mjere za poboljšanje poljoprivrede bile su aktivnije početkom XX vijeka, kad se osnivaju Odjeljenje narodne privrede, zemljoradničke zadruge, opredjeljuju veće sume za poljoprivrednu proizvodnju. Ipak, moramo primijetiti da i pored napora države, zemljoradnja sa sitnom strukturom posjeda, slabim prinosima, sušnim godinama, nije napredovala željenim tokom.

Država je ulagala napore u pravcu unapređenja i drugih grana poljoprivrede, poput voćarstva i vinogradarstva. Tokom XIX vijeka proizvodnja i izvoz vina bili su na izuzetno niskom stepenu, dok je uvoz različitih alkoholnih pića bio u porastu. Smatralo se da ekonomskom prosperitetu crnogorskog društva pored voćarstva, vinogradarstva, maslinarstva, svilarstva, pčelarstva mogu doprinijeti i druge industrijske biljke, kao što su duvan, ruj, buharica. Poslije 1879. godine počinje da se postepeno razvija ribolov, kao i šumarstvo. Državna vlast je radila i na promovisanju šumarstva raznim mjerama, propisima, štednjom i racionalnijim korišćenjem, uspostavljenjem branjevina, kroz školski sistem, uzgajanjem sadnica, otvaranjem rasadnika, stručnim savjetima i drugim mjerama.

xx

Među državama koje su u manjoj mjeri i sa zakašnjenjem prihvatale savremena naučna i tehnička otkrića, bila je i Knjaževina Crna Gora, ali više zbog institucionalne i stručne osposobljenosti da ih prihvate nego zbog nepostojanja namjere ili neuviđanja njihove važnosti. Pravljenje modernizacijskih iskoraka u Crnoj Gori, prvenstveno se odnosilo na usvajanje noviteta koji osavremenjavaju rad državne uprave i pomažu njenom efikasnijem funkcionisanju. Tako je odmah poslije Berlinskog kongresa modernizacija započela u poštansko-telegrafskoj službi. Iako pritisnuta velikim ekonomskim i političkim problemima, država je nastojala da dođe do redovne unutrašnje i međunarodne poštansko-telegrafske i telefonske službe, kao značajnog preduslova za bolje organizovanje državnih institucija, ali i boljeg kulturnog, privrednog razvitka zemlje.

Fenomen električne energije i tehničkih dostignuća iz oblasti elektotehnike bio je veoma prisutan u crnogorskoj javnosti posljednjih decenija XIX vijeka. Elektrifikacija Crne Gore predstavljala je jednu od mjera modernizacije, koja je nastupila tek početkom XX vijeka, tačnije 1910. godine. Crna Gora je sa zakašnjenjem od nekih 10 do 15 godina u odnosu na zemlje okruženja, usvojila ovaj ogromni tehnološki pronalazak, koji zapravo simbolizuje ulazak u novo doba. U skladu sa razvojem crnogorskog društva krajem XIX vijeka, sasvim je razumljivo da tehnološki napredak polako ulazio u sve njegove segmente, iako je još uvijek imao osnovni oblik. Sagledavajući danas značaj elektrifikacije i prve električne centrale u Crnoj Gori početkom XX vijeka, zaključujemo da ona predstavlja početak modernističkih procesa u ovoj privrednoj grani. Ona je i dokaz koliko je u Crnoj Gori bila prisutna svijest o tome. Važnost savremenih tehničkih otkrića, kao što je radio-telegrafski sistem, otkrića Nikole Tesle i mnoga druga, osjetila je i Crna Gora na prelazu dvaju vjekova.

xx

Crna Gora je u posljednim decenijama XIX vijeka i početkom XX pokušavala da napravi veće pomake u drumskom, željezničkom, pomorskom saobraćaju, kako bi ovu privrednu oblast, kao okosnicu ukupnog društvenog razvoja, dovela na veći nivo koji bi omogućio napredak i ekonomski razvitak zemlje. Iako je postojalo dosta zamisli i ideja koje nijesu realizovane u predviđenom periodu, Crna Gora je napravila značajne pomake u tom pravcu. Crnogorska vlast je znala da saobraćaj predstavlja pokretačku nit razvoja privrede, i društva uopšte. Razvoj saobraćaja bio je uslovljen društvenim, političkim, ekonomskim, geološkim faktorima. Crna Gora je bila saobraćajno nerazvijena i veoma loše komunikacijski povezana. U periodu od 1879. Crne Gora je

počela da razmišlja da u kolskom, pomorskom, željezničkom saobraćaju napravi određene pomake, jer je znala da bez razvijenog saobraćaja nema ni ekonomskog napretka u zemlji. Državna vlast je priznavala da nema dovoljno materijalnih sredstava za realizaciju ovako složenih poslova i potpune komunikacijske povezanosti najvažnijih privrednih oblasti. Osim izgradnje saobraćajnica, trebalo je uvesti red i pravila u sistem prevoza roba, putnika, bilo je neophodno edukovati i stvoriti sopstveni kadar, koji će moći doprinijeti na daljem putu izgradnje i održavanja saobraćaja svih vrsta. Svi ti pomaci, koji su vjerovatno tekli nedovoljnom dinamikom razvoja, ipak su predstavljali značajne iskorake i otvarali su vrata savremenog svijeta u koji je i crnogorsko društvo ulazilo sitnim, ali sigurnim koracima.

Do 1910. godine bilo je izgrađeno 464 km puteva. Građeni su putevi od Cetinja do austrijske granice (26 km), Cetinje – Rijeka Crnojevića (16 km), Podgorica–Plavnica (18 km), Podgorica–Danilovgrad (18 km), Danilovgrad–Nikšić (32 km), Bar–Virpazar (38 km), Rijeka Crnojevića – Podgorica (30 km), Čekanje–Danilovgrad; Vjetrnik–Kolašin i Trešnjevo. Sredinom osamdesetih počinje putničko-teretni saobraćaj po Skadarskom jezeru. Izgradnja dobrih puteva omogućavala je uspostavljanje organizovanog saobraćaja u Crnoj Gori. Povezivanjem Cetinja sa drugim gradovima – Kotorom, Rijekom Crnojevića, Podgoricom, Danilovgradom, Nikšićem, Barom, Virpazarom, osnivanjem Uprave pošta i telegrafa, uspostavlja se prevoz putnika i roba, najprije diližansom, a potom i omnibusom i automobilom. Razvoj automobilskog saobraćaja nije zaobišao ni Crnu Goru, koja je među prvim balkanskim zemljama uvela automobilski prevoz pošte i putnika u sopstvenoj organizaciji.

Sa druge strane, kao i veliki dio Balkana i Crna Gora je kasnila u mnogo čemu za Evropom. Tako je Crna Gora na početku posmatranog perioda bila jedina od rijetkih država u Evropi koja nije imala željeznicu. Doba kada je Evropa uveliko imala izgrađen sistem nacionalnih željeznica, za Crnu Goru je to bilo doba izgradnje sopstvene države i njeno međunarodno priznanje. Tako je kraj XIX vijeka, usljed loših političkih, ekonomskih prilika, nepovoljnog geografskog položaja, nepostojanja sopstvenog kapitala, Crna Gora morala sačekati bolja vremena za izgradnju željezničkog saobraćaja i ostvarivanje željezničkih veza sa ostatkom svijeta.

Nakon Berlinskog kongresa Crna Gora je nastojala da uspostavi sopstveni redovni saobraćaj u teritorijanim vodama, pa je ulagala napore da u pomorskom saobraćaju unaprijedi prevoz, osnuje sopstveno društvo radi suzbijanja monopola stranih država, da školuje sopstveni kadar, nabavlja plovila. Sve je to rađeno u skladu sa mogućnostima toga vremena, pa iako svi

pokušaji modernizacije nijesu išli u željenom smjeru, ipak su predstavljali podstrek za dalji napredak i u pomorskom saobraćaju, koji će uslijediti nakon završenih ratova.

xx

Potreba državne vlasti da prati savremene evropske tokove u graditeljskom planiranju i građevinarstvu ispoljavala se u njenim aktivnostima ka urbanom uređenju crnogorskih gradova. U tom cilju angažman stranih graditelja podrazumijevao je i prihvatanje stilskih posebnosti arhitekture zemalja iz kojih su dolazili. Novi stil građevinarstva ima svoje uzore u Evropi. Strani graditelji koji rade poslanstva na Cetinju sa sobom donose i stilske osobenosti arhitekture iz zemalja odakle su. Time se stvara most između tradicionalnih i savremenih stilova, a što je karakteristika evropske arhitekture krajem XIX i početkom XX vijeka. Spoj tradicionalnih i novih stilova postaje osobenost gradnje crnogorskih gradova, koji postepeno ulaze u fazu modernizacije, istina sa zakašnjenjem nekoliko decenija u odnosu na Evropu. Primorski gradovi su imali razvijenu i bogatu naslijeđenu graditeljsku djelatnost, koja je takođe imala uticaja na razvoj crnogorskih gradova. Bogatiji slojevi stanovništva prilagođavaju objekte za stanovanje svojim materijalnim mogućnostima. Grade se kuće sa raskošnijim stilom, koji se bitno razlikuje od tradicionalne arhitekture. Nove karakteristike su prisutne i na drugim reprezentativnim objektima, poput bolnica, pošta, škola, hotela. Stilovi se mijenjaju zahvaljujući i promjeni mjerila nove sredine, dolasku školovanih ljudi sa strane, formiranju jedne intelektualne elite, koja je uticala na mnoge sfere života, pa tako i na arhitektonske stilove.

Društveno-ekonomske, političke promjene, strateški položaj, geografska pozicija uslovljavaju da se crnogorski gradovi u svojoj razvojnoj stukturi odlikuju različitim fazama napretka i stagnacije. Intenzivniji napredak bio je u onim gradovima koji su imali bolje strateške i prirodne uslove, razvijenije saobraćajnice, privrednu strukturu. U crnogorskim gradovima krajem XIX i početkom XX vijeka razvijaju se zone namijenjene javnim službama, stanovanju, trgovini, kulturi, obrazovanju. Državna vlast donosi urbanističke planove, a otvaranje prema razvijenijim sredinama i dolazak inostranih stručnjaka i inženjera vodio je ka unapređivanju uslova i modernijim obrascima života. Poslije oslobođenja 1879. godine crnogorski gradovi doživljavaju društveno-ekonomski preobražaj, čime počinje intenzivniji proces urbanizacije i izgradnje na planskim i savremenim urbanističkim koncepcijama.

xx

U crnogorskoj državi, koja je krenula putem razvoja, modernizacija državne uprave počela sa zakašnjenjem u odnosu na evropske zemlje. Reforme državne uprave postupno će se razvijati i usavršavati, u skladu sa modelima onovremenih evropskih zemlja. Stara državna organizacija morala se prilagođavati zahtjevima vremena, tako da se pristupilo administrativnim reformama i promjenama u državnom sistemu, sudstvu, finansijama, vojsci, obrazovanju, kulturi. Te državne reforme imale su odraza i na formiranje inteligencije i jačanje njene uloge u političkom, kulturnom, prosvjetnom prostoru Crne Gore.

U periodu 1878–1905. godine osim zakonskog regulisanja djelovanja institucija vlasti, crnogorski pravni sisten unaprijeđen je donošenjem niza zakona kojima se reguliše funkcionisanje drugih institucija, imovinsko-pravni odnosi, nasljedno pravo, javne finansije, penzijska i socijalna zaštita, rad prosvjetnih institucija i dr. Doneseno je oko četrdesetak zakona, među njima i *Opšti imovinski zakonik* 1888. Valtazara Bogišića. Crna Gora je krajem XIX vijeka, i pored svih zaostataka ranijih društvenih odnosa, u doba nastanka *Opšteg imovinskog zakonika*, uveliko stupila na put izgradnje modernog, građanskog društva. Prostorno mala (teritorija Crne Gore 1900. godine iznosila je oko 9.475 km²) u kojoj je narod jedva poznao zakonodavstva, zemlja sa neizvjesnim razvojnim potencijalom, u stalnoj ratnoj stiješnjenosti, preuzela je veliki zakonodavni zaokret i stala daleko ispred niza ekonomski, civilizacijski razvijenijih zemalja.

U zemlji koja je do tada slabo poznavala zakonodavstvo, *Zakonik* je trebalo da predstavlja temelj pravnog poretka. Bogišić uočava da se Crna Gora mijenja i da sa promjenom društvenog okvira dobija razvijenije društvo, sa izraženijim društvenim razlikama i odnosima. Za unutrašnji razvoj zemlje značajni su i odnosi sa Turskom i Austrijom, a naročito ekonomski, pravni uticaj ovih zemalja. Proširenjem Crne Gore 1878. godine promijenila se i struktura crnogorskog društva. Muslimansko i katoličko stanovništvo razlikovalo se po mentalitetu u odnosu na stanovništvo iz stare Crne Gore. Migracijama u novodobijene oblasti dolazilo je do izvanplemenskog grupisanja, i stvaranja zajednica u kojima plemenska svijest nije više dominantan faktor integracija.

Crna Gora i crnogorska vlast nakon 1879. godine pored napretka na polju uređenja sistema državne vlasti, ostvarila je institucionalni napredak u oblastima od naročitog državnog značaja – zakonodavnoj, sudskoj, izvršnoj. Posebna pažnja poklanjana je načinima organizacije državne uprave, njenom administrativnom ustrojstvu i kapacitetu. Ustavom i zakonima uobličavala se struktura državne uprave i utvrđivale su se njene nadležnosti. Iako je u crnogorskoj državi modernizacija državne uprave počela sa zakašnjenjem u odnosu na Evropu, te reforme sprovodiće

se postupno i prema modelima razvijenih zemalja. Nekadašnja državna organizacija modifikovala se i transformisala u skladu sa nadolazećim promjenama u svim sferama izvršne, zakonodavne, sudske vlasti, kao i u skladu sa svim promjenama u političkom, prosvjetnom, kulturnom i drugom pogledu. Možemo zaključiti da je vrijeme nakon 1879. godine doprinijelo bržem razvoju svih institucija, ali i usvajanju vrijednosti modernih društava i stvaranja građanskog crnogorskog društva.

xx

Obrazovanje je jedno od osnovnih obilježja razvijenosti određenog društva, ali i istovremeno pokazatelj diferencijacije tradicionalnog i modernog društva. Tumačenje i posmatranje obrazovanja u Crnoj Gori, kao jednog od činilaca modernizacijskih tokova krajem XIX vijeka, moguće je samo ukoliko se ono povezuje sa ukupnim društvenim, političkim, demografskim, ekonomskim prilikama, u većoj ili manjoj mjeri, a što sve ukupno uslovljava i promjene u samom obrazovanju.

Razvoj crnogorskog društva mnogo je dugovao prosvjetnoj i kulturnoj aktivnosti. Godine 1878. donesen je *Zakon o narodnijem školama*; dok je 1882. osnovano Ministarstvo za prosvjetu i crkvene poslove. Školski zakoni su unijeli u crnogorsko školstvo načela obaveznosti i besplatnosti u osnovnoj nastavi. Povećava se broj škola (u toku školske 1880/81. godine u zemlji su radile samo 22 osnovne škole dok, 1897/98. imamo 63 škole), nastavnog kadra, školovanih učenika, kao i materijalne opremljenosti. Krajem 80-ih nastavu su izvodili 12 nastavnika u srednjim i 74 učitelja u osnovnim školama. Stalni porast škola, učitelja i učenika činio je njegov uticaj značajnijim i većim. Do početka XX vijeka broj škola u zemlji je porastao na 104 (134 učitelja i 5.368 muških i 286 ženskih đaka). U obrazovnom procesu važnu ulogu imalo je školstvo nadzorništvo, koje je osnovano 1862. godine, da bi prema zakonu iz 1884. godine imalo široka ovlašćenja. Država je pomagala rad zagraničnih škola i u njima širila svoju ideologiju, zarad sprovođenja nacionalnih interesa. Krajem 60-ih godina otvorene su i dvije srednje škole: „Djevojački institut” (1869–1913) po uzoru na slične institucije u Rusiji, u kojoj se školuju djevojke iz uglednih crnogorskih porodica, ali i iz drugih zemalja iz okruženja i „Bogoslovija”. Poslije 42 godine rada, sa prekidom od 1876. do 1878, Institut je prestao sa radom svršetkom 1912/13. uglavnom zbog političkih motiva, kao i organizacionih, budući da je crnogorska vlada, vođena potrebama svoje zemlje, ali i pritiskom javnog mnjenja, željela da Institutu da drugačiji pravac razvoja i reforme nastave i škole. Od stručnih škola postojale su do rata poljoprivredna, za

stočarstvo i ženska zanatska škola na Cetinju (od 1895). Sredinom sedamdesetih godina u Danilovgradu osnovana je Niža zemljodjelska (poljoprivredna) škola, koja je trajala do 1898. Godine 1880. počela je s radom realna Gimnazija na Cetinju, koja je imala četiri razreda. Za razvoj školstva značajna je i Bogoslovsko-učiteljska škola osnovana 1887. godine, u kojoj se školovalo činovništvo zemlje.

U prosvjetnom sistemu od 1879. do kraja XIX vijeka učinjeni su krupni koraci prije svega na donošenju zakona i pravila za rad osnovnih i srednjih škola, izrađeni su savremeni nastavni planovi i programi radi što boljeg usavršavanja i prilagođavanja potrebama crnogorskih učenika, poklanjana je naročita pažnja školovanju i stručnom usavršavanju učitelja, izdavanju domaćih udžbenika i stručne literature, izgradnji škola, nabavci nastavnog materijala, promjenama u koncepciji škole. Možemo primijetiti da su se u skromnim kadrovskim, materijalnim uslovima postizali značajni rezultati na planu razvoja crnogorskog školstva. Školovanjem omladine u inostranstvu, i dolaskom školovanih ljudi sa strane podizan je kvalitet nastave, i stvarana nacionalna inteligencija koja će početkom XX vijeka biti nosilac novih i revolucionarnih ideja u crnogorskom društvu.

Novim zakonima propisano je obavezno i besplatno školovanje za svu djecu stariju od sedam godina, i priznata ravnopravnost sve tri konfesije u školi. Učenici osnovnih i srednjih škola bili su iz bogatijih društvenih slojeva, iako je zakonska ravnopravnost postojala, ekonomske razlike nijesu dozvoljavale ostvarivanje ovoga prava. Evidentni su i naponi da se nastava savremeno organizuje uvođenjem razredno-časovnog sistema nastave i drugim oblicima osavremenjivanja. Razvoj škole slijedio je i razvoj nauke i kulture, poboljšanje materijalnih prilika. Stvaranjem boljih političkih i materijalnih mogućnosti i uslova u proširenoj državi otvarali su se novi vidici na polju modernizacije prosvjete.

xx

Prva i glavna pretpostavka razvoja kulture u potpunosti je ostvarena dobijanjem međunarodnog priznanja, kada je nastao dinamičniji razvoj države i društva, samim tim došlo je i do ubrzanog približavanja načinu života razvijenih država Evrope. Poslije 1879. godine nastaju bolji uslovi za razvoj i djelovanje kulturnih društava i ustanova. Najznačajniji centri postaju Cetinje, Podgorica, Nikšić u kojima se osnivaju brojna kulturna, pozorišna, književna, muzička i druga amaterska društva, kao i nacionalne institucije kulture (Državna biblioteka, Državni muzej, Državni arhiv) koja će odigrati značajnu ulogu u razvoju kulturnog života u Crnoj Gori.

Periodična izdanja javljaju se kao listovi, časopisi, almanasi, kalendari, godišnjaci. Tu su bila i službena izdanja u vidu zakona, propisa, pravilnika, naredbi, raspisa, i dr. za potrebe Ministarstva unutrašnjih djela. Školski udžbenici, djela iz književnosti, stručne rasprave izdavani su za određene potrebe. Osnivanje većeg broja časopisa iz različitih oblasti nauke i umjetnosti nije bila moguće prije rata usljed nerazvijenih materijalnih, kulturnih i prosvjetnih uslova. Veća potreba za kulturnim uzdizanjem javila se 1879. godine kada je vidimo osnovano nekoliko značajnijih časopisa i listova. Od 1879. u Crnoj Gori izašlo je oko dvadesetak almanaha, kalendara i godišnjaka. Koliko je štampa imala uticaja na način pisanja, uređivanja, izdavanja, koliki su podaci o tiražu i broju pretplatnika na listove i časopise, kako je štampa uticala na svijest crnogorskog čovjeka, ne može se sa sigurnošću ustanoviti, iako bi takvi podaci bili od značaja za utvrđivanje odnosa između štampe i čitalaca u crnogorskoj sredini. U Crnoj Gori bilo je više periodičnih publikacija i nekoliko novina. Na Cetinju su izlazili kalendar „Orlić” (1865–1870), nedeljne novine „Crnogorac” (1871–1873), koji je preimenovan u „Glas Crnogorca” (1873–1915), u Nikšiću nedeljnik „Nevesinje” (1898–1899), „Onogošt” (1889–1900). Književni časopisi: „Crnogorka” (1884–1885), „Zeta” (1885), „Nova Zeta” (1889–1891), „Luča” (1895–1900), stručni časopisi „Prosvjeta” (1889–1901), državni kalendar „Grlica” (1889–1897), doprinijeli su razvoju kulturne i prosvjetne misli, kao i podizanju pismenosti i književne djelatnosti.

Čitaonice su do pred kraj XIX vijeka predstavljale organizovane centre za kreiranje kulturnih, naučnih, umjetničkih, edukativnih programa stanovništva. Oficijelno su organizovane kao privatna društva, na bazi udruživanja zainteresovanih građana, ali i stalno usmjeravane, kontrolisane i podržavane od crnogorskih vlasti. Sagledavanjem perioda rada čitaoničkih društava, uzroke koji su dovodili do diskontinuiteta u njihovom radu, može se zapaziti stvaranje nove društvene svijesti u Crnoj Gori, formirane u izmijenjenim društvenim uslovima života. Najveći doprinos dale su cetinjska, podgorička i nikšićka čitaonica, koje predstavljaju značajne prosvjetno-kulturne centre toga doba, dok je doprinos ostalih, koje su sa zakašnjenjem radile duže ili kraće vrijeme, svakako manji, ali ne i zanemariv. Tokom posljednjih decenija XIX i početkom XX vijeka, pod uticajem čitaoničkih društava, počinju se javljati začeci novih društava – književnih, pjevačkih, radničkih. Organizovanjem kulturnih i zabavnih manifestacija, ova društva nastoje profilisati svoje mjesto i ulogu u društvenom životu Crne Gore. Mogućnosti pred kojima su se nalazila kulturna udruženja u Crnoj Gori u navedenom periodu, nastojanja podizanja nivoa kulture,

kao i opšte edukacije stanovništva, težnje ka usmjeravanju i uobličavanju javnog mjerenja, bili su od velikog značaja za društveni napredak Crne Gore i njenog društva u cjelini.

Institucije kulture: Zetski dom (1884), Narodni muzej (1890), Državna biblioteka (1893), nacionalni arhiv (1895. godine); pjevačka društva „Branko” u Podgorici (1892), „Zahumlje” u Nikšiću (1898) doprinose razvitku i modernizaciji crnogorskog društva. Napori u pravcu poboljšanja uslova rada i angažovanja inteligencije nijesu bili zanemarljivi, već su stvoreni dobri temelji za dalji razvoj ove kulturne djelatnosti u kasnijim izmijenjenim društvenim i političkim uslovima.

Knjižare su svojom aktivnošću odigrale veoma značaju kulturnu misiju krajem XIX i početkom XX vijeka. Aktivnosti na ovom polju dolazile su uglavnom od školovanih intelektualaca koji su nastojali da razviju kulturno-prosvjetnu aktivnost u Crnoj Gori. Iako brojem malobrojne, raznovrsne po organizaciji nabavke knjiga, vremenu trajanja, po uspjehu, doraslosti i spremnosti rada odigrale su značajnu ulogu na putu modernizacije crnogorskog društva koje se, iako usporeno, kretalo naprijed.

Poslije promjena u Crnoj Gori nastalih nakon 1879. godine stvoreni su povoljniji uslovi za razvoj pozorišne, muzičke, likovne umjetnosti u zemlji. Uticaj sve značajnijih aktivnosti na prosvjetnom i književnom planu doprinijeli su i da na Cetinju zažive razni kulturni i umjetnički programi. Značajan period na polju muzičke umjetnosti u Crnoj Gori započinje u drugoj polovini XIX vijeka, koji će dovesti do kulturne emancipacije zemlje. Pored unapređivanja vojne muzike, došlo je i usavršavanja u nastavi muzičkog obrazovanja u Djevojačkom institutu, osnivanja raznih muzičkih društava. Primjećujemo i da su važnu ulogu imali inostrani muzičari i kompozitori, koji su kao pedagozi ili dirigenti radili duže ili kraće vijeme u Crnoj Gori. Tu su svakako i gostovanja inostranih muzičkih ansambala, koji su upotpunjavali sliku crnogorske muzičke scene krajem XIX i početkom XX vijeka. Kad se govori o likovnoj umjetnosti, veliki značaj za Crnu Goru i njeno društvo predstavljao je dolazak stranih umjetnika, poput Vlaha Bukovca, Jaroslava Čermaka, Paje Jovanovića.

U godinama krajem XIX i početkom XX vijeka u Crnoj Gori se uočavaju promjene u organizacionom pogledu kulturnih društava. Dok se čitaonička društva sve više formiraju čak i po manjim mjestima i selima, dotle posustaju u redovnosti samostalnog pripremanja posebno dramskih programa. Sa druge strane, intenzivno se razvijaju pjevačka, zanatlijska i radnička društva. U tom periodu dolazi do osnivanja i jake afirmacije pjevačkih društava „Branko” u

Podgorici, „Zahumlje” u Nikšiću, na Cetinju Društvo „Gorski vijenac”. Kao i u mnogim drugim oblastima društvenoga i javnoga života, i u sferi kulture primjećuje se da u početnim fazama široko postavljeni temeljniji pristup razvoja kulture biva usmjeren ka drugačijim tokovima razvoja. Na formiranje stava prema razvoju pitanja iz oblasti kulture početkom 80-ih godina XIX vijeka uticali su prije svega poslijeratni optimistički ambijent, uslovljeni diplomatskim uspjesima, proširenjem zemlje, te stvaranjem uslova za dugo očekivani napredak u svim oblastima života. No, očekivanje ubrzanog razvoja u državi, već u prvoj poslijeratnoj deceniji uzdrmani su pod snažnim pritiskom načina vladavine, i ekonomskih prilika u zemlji. Ovakvo stanje se svakako moralo odraziti i u polju kulture. No, uprkos složenim političkim i ekonomskim uslovima krajem XIX vijeka, napravljeni su značajni pomaci u kulturnom preporodu crnogorskog društva.

xx

Posmatrana u širem shvatanju, istorija zdravstva tiče se i proučavanja razvoja i primjene saznanja, ali i zabluda i neznanja o medicini i njenoj primjeni. Polazeći od činjenice da je cjelokupan razvoj na crnogorskom prostoru bio determinisan preovlađujućim društvenim, ekonomskim i kulturnim uslovima, realno je pretpostaviti i različito medicinsko nasljeđe u različitim djelovima Crne Gore – Primorju, „Staroj” Crnoj Gori i sjeveru. Djelimično zbog otpora stanovništva prema novinama u medicini, ali i zbog kratkotrajnog boravka ljekara sa strane, pokušaji da se unaprijedi i organizuje zdravstvena služba u Crnoj Gori prije Berlinskog kongresa nije imala većeg uspjeha. Nakon 1878. godine dešavaju se značajne promjene na planu organizacije zdravstvenih institucija, kadrovskog snaženja medicinske struke, regulisanja zakonodavne regulative u ovoj oblasti, i drugim zahvatima koji pokazuju da razvoj zdravstvenog sektora nadizali mogućnosti koje mu je u tom trenutku davala ekonomska baza na kojoj su sve ove inicijative počivale, razvijale se i realizovale. Prva nastojanja države u ovom pravcu ogledala su se u osnivanju bolnica i dovođenju izvjesnog broja ljekara iz drugih država. Početkom XX vijeka u Crnoj Gori bilo je samo 10 ljekara. Prva crnogorska bolnica podignuta je 1873. po nacrtu tadašnjeg knjaževog dvorskog ljekara Francuza dr Gabriela Frileja. Sve do 1887. godine bila je jedina zdravstvena ustanova kod nas. Osnivanjem prve medicinske ustanove stvoreni su povoljniji uslovi za bolju organizaciju zdravstvene zaštite stanovništva, ali i za podizanje svijesti na polju zdravstvene kulture. Druga bolnica je bila Knjeginje Zorke u Nikšiću (1887. godine), zatim se otvara u Podgorici 1888. godine, a povremeno su bile i u Baru i Ulcinju. Ljekari su radili na uređenju zdravstvenih ustanova, mijenjanju loših navika. Materijalne teškoće, nedostatak stručnog

kadra, više medicinskih ustanova bili su samo jedan od zdravstvenih problema. Uprkos razvoju medicine, u stanovništvu su i dalje bili popularni narodni vidari, koji su zbog nedostatka školovanog kadra tražili svoje mjesto.

Dolazak ljekara Jovanovića i Miljanića u Crnu Goru dao je veliki podsticaj da se Crnogorci šalju na medicinske studije, kako bi kasnije organizovali i unaprijedili rad na zaštiti zdravlja i podizanju zdravstvene kulture. Ovi ljekari su radili na uređenju zdravstvenih ustanova, mijenjanju loših navika, poštovanju profesije. Na tom putu su nailazili na brojne probleme, poput materijalnih teškoća, nedostatka stručnog kadra i manjka medicinskih ustanova, predrasuda stanovništva koji su koji su pomoć prije tražili kod nadriljekara. Uprkos razvoju naučne medicine, u narodu su i dalje bili popularni narodni medici, vidari, koji su u nedostatku školovanog kadra tražili svoje mjesto. I to je bila jedna borba, koju su crnogorski doktori vodili u čitavom ovom periodu. Kontinuitet u radu nastavljen je djelovanjem brojnih ljekara, poput Đorđija Perazića, Đorđija Petkovića, Nikole Kovačevića, Stanka Matanovića i dr.

Pristupanje humanitarnoj organizaciji Crvenog krsta i formiranje Društva crnogorskog Crvenog krsta biće značajan faktor u razvoju zdravstvene kulture. Rad na zakonodavnom polju ogleda se u donošenju „Zbornika pravila, propisa i naredaba u sanitetskoj struci Kneževine Crne Gore” 1891, kojim je regulisan veliki broj pitanja u oblastima zdravstvene zaštite stanovništva, preventivnom djelovanju, liječenju. Prikaz stanja zdravstvene organizacije, napora ljekara, postignutih rezultata, imajući u vidu istorijsko razdoblje u kojem se nalazila Crna Gora i uopšte nerazvijenost medicine i naučnih saznanja do Berlinskog kongresa, pokazuju da je Crna Gora i na ovom polju postigla određene rezultate u pravcu modernizacije zdravstvenog sistema.

xx

Sa shvatanjem značaja nacionalne teritorijalne posebnosti, jačala je i svijest o potrebi odbrane Crne Gore, čime se nametala potreba veće i bolje vojne organizacije. Crna Gora je nekada bila skoro isključivo vojnička država. Sveobuhvatne aktivnosti u pravcu razvoja i modernizacije crnogorske vojske započete su prvom poslijeratnom reformom u periodu 1880–1881. godine. U ovom vremenskom periodu dolazi do snažnije pravne, administrativne i institucionalne organizovanosti vojske u cilju njenog što efikasnijeg funkcionisanja, unapređivanja i modernizacije. Počeci modernizacije crnogorske vojske donose novine na planu školovanja starijinskog kadra – na vojnim kursovima do kraja XIX vijeka obrazovao se podoficirski kadar za artiljeriju i pješadiju. Sa osnivanjem Vojničke škole na Cetinju 1895. godine počinje i priprema

oficira pješadije, inženjerije i artiljerije. U ovoj školi obrazovao se veliki broj oficira (preko 300), nižih oficira (vodnika i desetara) i oficira narodne vojske. Značajno mjesto u procesu osavremenjivanja crnogorske vojske ima formiranje stajaće vojske 1896. godine, čime dolazi do modernije organizacije i redovnije obuke. Krajem XIX vijeka, zahvaljujuć pomoći sa strane, radi se na osavremenjavanju vojske, njenoj reorganizaciji i savremenijem naoružanju. Modernizacija neprijateljskog naoružanja, pogotovo artiljerije, primoravala je crnogorsku vlast da reorganizuje vojne snage, nabavi savremenije naoružanje, budući da se od 80-ih godina XIX vijeka morala postepeno orijentisati na ofanzivni način ratovanja. U posmatranom periodu nakon Berlinskog kongresa crnogorska država bila je upoznata sa savremenim modelima i konceptima vojnog naoružanja, pa se može zaključiti da je, uprkos skromnim materijalnim mogućnostima, išla u korak, pa čak i ispred pojedinih balkanskih zemalja.

xx

U Crnoj Gori u posmatranom periodu tekao je, iako sporije, proces harmonizacije međukonfesionalnih odnosa. Može se primijetiti da je crnogorska vlast više pažnje posvećivala pripadnicima muslimanske vjeroispovijesti, nego katolicima. No, te razlike su se smanjivale sa smirivanjem političke situacije izazvane odlukama Berlinskog kongresa. Kako je odlukama Berlinskog kongresa Crna Gora morala da poštuje vjerske slobode, vidimo da se pred njom našao veliki broj pitanja koje je trebalo riješiti – prije svega njihovog statusa, i obaveza prema državi, pitanje ekonomskog i socijalnog položaja, kao i položaja vjerskih institucija. Za crnogorsku vlast uvažavanje i poštovanje prava svih vjeroispovijesti donosilo je koristi i na unutrašnjem i spoljem planu. Uključivanjem u život crnogorskog društva pripadnici svih vjeroispovijesti ulazili su u mirniji period rješavanja problema sa kojima su se susretali, ali su se i više okretali ka boljem životu i razvitku uopšte.

xx

Industrijalizacija i urbanizacija društva uz druge relevantne elemente, uslovljavaju atomizaciju porodične zajednice, koja se počinje sve više otvarati ka široj socijalnoj grupaciji, što je dovodilo do složenih korelacija, iz kojih su nastajala drugačija shvatanja unutarporodičnih odnosa. Mnoge funkcije koje je ranije obavljala porodica sada preuzima društvo, prenoseći ih u kompleksnije institucije, čime se postepeno redukovala zavisnost pojedinca od porodice. U burnoj crnogorskoj istoriji porodica se pod uticajem spoljnih i unutrašnjih faktora transformisala i evoluirala, ali je istovremeno zadržala svoju tradicionalnu nit. Sa nerazvijenim crnogorskim

društvom i porodica je bila manje individualnija, dok je sa razvojem društva postajala samosvojnija. Sistematičnije proučavanje crnogorske tradicionalne porodice vezano je za ime Valtazara Bogišića, kao i za druge istraživače u XIX vijeku. Crnogorska porodica XIX vijeka predstavljala je onu vrijednost bez koje se ne mogu shvatiti i objasniti složeni društveno-istorijski procesi toga doba.

Iako je poslije Berlinskog kongresa došlo do stvaranja institucija, određenog ekonomskog napretka, početka urbanizacije gradova, ipak, nijesu bile ostvarene sve pretpostavke za modernizacijski iskorak iz tradicionalnih društvenih struktura koje su trajale vjekovima. Proces urbanizacije donio je određenu socijalnu raznolikost u društvu, ipak, pokazalo se da se teško iskorjenjuju određeni patrijarhalni vrijedonosni sistemi. Takva podvojenost doprinijela je stvaranju modernizacijskih supstituta u mnogim segmentima društvenog života, a sa druge strane sporost transformacije društva u samom nukleusu – jezgru. Najdominantniji primjer za to može se naći u crnogorskoj porodici. Ako znamo da se model porodice izgrađuje prema sistemu društva u cjelini, onda se i kroz njega može vidjeti koliko je modernizacija zahvatila crnogorsko društvo.

Ženski svijet u Crnoj Gori bio je satkan od saznanja koje je stvorila patrijarhalna kultura. Ispod vela koji su ispleli vjekovi zatvorene tradicije, kojim je bio zaogrnut ženski svijet u Crnoj Gori, isijava žena u mnoštvu različitih uloga – majke, supruge, borca, radnice, ratnice, osvetnice. Ako je jedan od dominantnih zahtjeva društava bila sloboda čovjeka, onda je to podrazumijevalo slobodu i za ženu. Promjena socijalnog položaja žena bila je evidentna u Crnoj Gori u posljednjim decenijama XIX vijeka. Formalno obrazovanje žena, njihovo uključivanje u privredni i društveni život, sticanje veće slobode kretanja u društvu, veća javna pažnja, samo su neki od vidljivih koraka ženske emancipacije krajem XIX vijeka kako u Evropi tako i u Crnoj Gori.

xx

Modernizacija u raznim oblastima privrede, ekonomije, kulture, dovodi i do modernizacije svakodnevnog života, što se ogleda kulturi odijevanja, poboljšanju u prehrani i higijeni i dr. Način odijevanja gradskog stanovništva predstavlja jedan od uočljivijih znakova transformacije, koje je donijela modernizacija. Kroz XIX vijek može se primijetiti razlika u odijevanju između društvenih slojeva. Narodna nošnja Crne Gore bila je odraz različitih kulturnih uticaja, što se ogleda u postojanju nekoliko tipova ženske i muške nošnje, naročito različitih na Primorju, sjeveru i unutrašnjosti Crne Gore. Crnogorske nošnje svjedoče o podneblju, prirodnim uslovima, privrednoj djelatnosti, a sa druge strane slika su etičke, vjerske pripadnosti, socijalnog, ekonomskog statusa.

Crnogorska narodna nošnja na dugom putu kroz vjekove od Crnojevića, Petrovića do današnjih dana, sa manjim ili većim promjenama i uticajima, sačuvala je nit koja prati crnogorsku istoriju kao specifičan simbol trajanja i tradicije koja i danas živi.

Novo vrijeme donosi nove običaje, pa tekstovi u novinama, a posebno oglasi, krajem XIX vijeka, donose priče o novoj modi i stilovima oblačenja. Reklamiranje i oglašavanje u posljednjim decenijama XIX vijeka ukazuje na početak emancipacije crnogorskog društva i u ovom segmentu društvenih procesa. Iako se reklame u XIX vijeku razlikuju od današnjih, svjedok su dešavanja u društvenim, kulturnim prilikama koje su bile aktuelne u tom vremenu. Pojava oglašavanja na crnogorskoj medijskoj sceni u posmatranom periodu, značajan porast ulaganja inostranih i domaćih brendova u ovaj oblik marketinških komunikacija, porast pojavljivanja domaćih potrošača u oglasnim saopštenjima doprinijeli su stvaranju uvjerenja da je oglašavanje u Crnoj Gori novi društveni fenomen, koji je povezan sa modernizacijom crnogorskog društva u posljednjim decenijama XIX vijeka.

Potreba za emancipacijom crnogorskog društva nakon Berlinskog kongresa nametala je potrebu iskorjenjivanja raznih ružnih navika i zastarjelih običaja. Bez obzira na donošenje zakona i usvajanje novih pravila ponašanja, u svijesti Crnogoraca sporo su se mijenjale određene stečene navike i štetni običaji. Interesi opšteg razvitka u tek međunarodno priznatoj Crnoj Gori zahtijevali su od državnih vlasti ulaganje napora u cilju suzbijanja različitih vidova zaostalosti protiv kojih su i ranije preduzimanje izvjesne mjere.

Nezavisno od promjena u ekonomiji, obrazovanju, kulturi, koncept slobodnog vremena postaje važan element reformi, koji dovodi do promjena u organizaciji društvenog života. Stvaranje novih društava za mačevanje, klizanje, gimnastiku, golf, tenis, kasnije i fudbal već su predstavljali pokušaj modernizacije i unosenje zapadnih strujanja i emancipacije u odnosu na karakter crnogorskih običaja i tradicionalnog društva.

xx

Analiza i istraživanje društvenog razvoja 1879–1900. i modernizacijskih procesa u Crnoj Gori otvorili su niz pitanja sa kojima se suočavalo crnogorsko društvo – da li je Crna Gora na razmeđu dva vijeka prerasla iz tradicionalnog u moderno društvo, kakva je relacija između patrijahalne tradicije i modernizacije koje uzima maha krajem XIX i početkom XX vijeka. Rezultati istraživanja potvrdili su tačnost hipoteza da su sa promjenom državnog okvira stvorene

pretpostavke da se u crnogorskom društvu pokrenu modernizacioni procesi. Promjene koje su se desile u svim segmentima društva – administrativnog, političkog, privrednog, ekonomskog, kulturnog, obrazovnog i dr. pokazuju da Crna Gora na razmeđu dvaju vjekova prerasta iz jednog tradicionalnog modela u drugi moderniji. Na proces i dinamiku modernizacije u crnogorskom društvu pozitivno su uticali politički procesi u Crnoj Gori i specifični elementi tradicionalnog nasljeđa. Pokazalo se da se proces društvene modernizacije u Crnoj Gori oblikuje pod uticajem njenih institucija, paralelno sa razvojem ekonomije i u interakciji sa zatečenim tradicionalnim vrijednostima. Svakako da su nove prilike u zemlji, uslovljene sticanjem nezavisnosti i teritorijalnim proširenjem, zahtijevale i promjene u načinu funkcionisanja državnog aparata. Specifičan položaj Crne Gore na geopolitičkom prostoru Balkana, kao i interakcije sa drugim balkanskim zemljama koje su prolazile sličan razvojni put, u kreiranju istog zadatka – osavremenjivanja i evropeizacije društva, ali čuvanja sopstvene tradicije, pokazali su da je istorija crnogorskog društva krajem XIX vijeka u stvari istorija ukrštanja, ali i sučeljavanja tradicionalnog i savremenog.

Na prostoru Crne Gore promjene su se dešavale uzrokovane, prije svega, posljedicama ekonomskog razvoja, a zatim i promjenama na političkom, društvenom i kulturnom planu. Modernizacija se kretala od parcijalne, koja je najprije obuhvatala tek određene dijelove, na primjer industriju, prema globalnoj modernizaciji koja je zahvatala gotovo sve sfere društva. Ako gledamo prema dubini društva, modernizacija je za jedan dio stanovništva, prvenstveno gradskog, bila stvarna i očigledna, dok je za drugi dio većinskog stanovništva bila tek djelimična. Uostalom, modernizacijski procesi uslovljeni su uveliko od strane političkih i društvenih elita, dok se običan čovjek odupirao promjenama. Imajući u vidu sve navedene razloge, u crnogorskom društvu posmatranog perioda uočljiva je isprepletanost modernih i tradicionalnih crta u određenim aspektima društvenog i privatnog života, pa su tradicionalne i moderne karakteristike naporedo egzistirale. Modernizacija crnogorskog društva 1879–1900. predstavlja dobar temelj narednim dešavanjima, a duh tradicije, ma koliko se on pokušao procesom modernizacije preoblikovati, biće prisutan u crnogorskom društvu.

IZVORI I LITERATURA

Neobjavljeni izvori:

1. Arhivsko-bibliotečko odjeljenje Narodnog muzeja Crne Gore, Cetinje

Fondovi:

- Nikola I
- Registrovana dokumenta bez oznake godine
- Prinovljena građa
- Senatski spisi
- Naknadno inventarisani razni spisi

2. Državni arhiv Crne Gore, Cetinje

Fondovi:

Ministarstvo unutrašnjih djela

Ministarstvo inostranih djela

Tajni fond ministarstva inostranih djela

Crnogorski senat

Ministarstvo prosvjete i crkvenih poslova

Ministarstvo vojno

Ministarstvo finansija

Glavno školsko nadzorništvo

Pogranični politički komesarijat

Uprava dvora

Uprava varoši Cetinje

3. Arhivsko odjeljenje Državnog arhiva Crne Gore u Nikšiću

– Arhiva golijskih kapetana Đoka i Jevta Višnjića

– Arhiva Jefta Miletina Nikolića

4. Biblioteka Istorijskog instituta Crne Gore

– Dokumenta iz epohe kralja Nikole

5. Arhivsko odjeljenje Državnog arhiva Crne Gore u Baru

– Fond Manastira Donji Brčeli

Objavljeni izvori:

Moje utamničenje, Iz memoara Maksima Šobajića, Zapisi, knj. XI, sv. 1, 1932, 16.

Stara pisma, Štrosmajer Knjazu Nikoli, Zapisi, knj. XIII, sv. 1, 1935, 28.

Stara pisma, Štrosmajer Knjazu Nikoli, Zapisi, knj. XIII, sv. 6, 1935, 349.

Stara pisma, Štrosmajer Knjazu Nikoli 14. VII 1879, Zapisi, knj. XIII, sv. 3, 1935, 98.

Stara pisma, Štrosmajer Knjazu Nikoli 9. VIII 1883, Zapisi, knj. XIII, sv. 3, 1935, 100.

Stara pisma, Štrosmajer Knjazu Nikoli 2. III 1879, Zapisi, knj. XIII, sv. 2, 1935, 28.

Stara pisma, Štrosmajer Knjazu Nikoli, 14.VII 1879, Zapisi, knj. XIII, sv. 3, 1935, 98.

Stara pisma, Knjaz Nikola i Dragutin Ilić, Zapisi, knj. XV, sv. 1, 1936, 23. *Dragutin Ilić Knjazu Nikoli 19. –X – 1899.*

Knjaz Nikola i Dragutin Ilić, Dragutin J. Ilić Knjazu Nikoli, 19. – I. – 1900. Ulcinj 19. januara. 1900, Zapisi, knjiga XV, sveska 2, 1936, 93.

Stara pisma, Dragutin J. Ilić Knj. Nikoli, 17. – V. – 1900, Zapisi, knjiga XV, sveska 3, 1936, 150.

Knjaz Nikola i Bogišić, Zapisi, knjiga XV, sveska 5, 1936, 293. *Bogišić Knjazu Nikoli, 21. XI – 3 XII 1887.*

Knjaz Nikola i Bogišić, Zapisi, knjiga XVI, sveska 3, 1936, 147. *Bogišić Knjazu Nikoli, 25 – IV / 7 – V – marta 1896.*

Kralj Nikola i Dragutin Ilić, stara pisma, Zapisi, knjiga XV, sveska 2, 1936, 95, *Dragutin J. Ilić Knjazu Nikoli, 2. – V. – 1900.*

Knjaz Nikola i V. Bogišić, stara pisma, Zapisi, knjiga XVI, sveska 3, 1936, 145, *Bogišić Knjazu Nikoli, 12/24 marta 1896.*

Knjaz Nikola i V. Bogišić, stara pisma, Zapisi, knjiga XVI, sveska 3, 1936, 147, Bogišić Knjazu Nikoli, 25 – IV / 7 – V – marta 1896.

Knjaz Nikola i V. Bogišić, stara pisma, Zapisi, knjiga XVI, sveska 5, 1936, 280, Bogišić Knjazu Nikoli, 4/16 juna 1897.

Knjaz Nikola i V. Bogišić, stara pisma, Zapisi, knjiga XVI, sveska 6, 1936, 347, Bogišić Knjazu Nikoli, 5/17 juna 1897.

Knjaz Nikola i V. Bogišić, stara pisma, Zapisi, knjiga XVI, sveska 4, 1936, 217, Bogišić Knjazu Nikoli, 30. I – 11. II 1897.

Stara pisma, Knjaz Nikola i V. Bogišić, Zapisi, knjiga XVI, sveska 6, 1936, 350.

Boška Martinovića oficirima 6/XI 1881.

Stara pisma, Rački Knjazu Nikoli i Sundečiću, Zapisi, knjiga XVII, sveska 2, 1937, 96, Dr Franjo Rački Kn. Nikoli 30. IV 1893.

Krivošijska i hercegovačka buna 1881/2, istorijska građa, Zapisi, knjiga XVII, sveska 1, 1937, 32. Vrbica Bošku, 6. XI 1881.

Krivošijska i hercegovačka buna 1881/2, istorijska građa, Zapisi, knjiga XVII, sveska 1, 1937, 35. Vrbica Bošku, 10. XI 1881.

Krivošijska i hercegovačka buna, 1881/82, (2), Zapisi, knjiga XVII, sveska 2, Cetinje, 1937, 106. Boško Vrbici, 19. XI 1881.

Krivošijska i hercegovačka buna 1881/2, istorijska građa, Vrbica Bošku, 13. XII 1881, Zapisi, knjiga XVII, sveska 4, Cetinje, 1937, 225.

Krivošijska i hercegovačka buna, 1881/82, (12), Vrbica Bošku. Zapisi, knjiga XVIII, sveska 6, 1937, 367.

Krivošijska i hercegovačka buna 1881/2, Zapisi, knjiga XVII, sveska 1, 1937, 32, Raspis Krivošijska i hercegovačka buna 1881/2 (9), Zapisi, knjiga XVIII, sveska 3, 1937, 164. Vrbica Bošku, 15. II 1882.

Krivošijska i hercegovačka buna 1881/2 (2), Zapisi, knjiga XVII, sveska 2, 1937, 108.

Krivošijska i hercegovačka buna 1881/2, Zapisi, knjiga XVIII, sveska 1, Cetinje, 1937, 40, Vrbica Bošku, 4. I 1882.

Stara pisma, Dr. Franjo Rački Knjazu Nikoli, 21. VIII 1892, Zapisi, knjiga XVII, sveska 2, 1937, 93.

Nekoliko „Okružnica” iz osamdesetih godina, Raspis o školskom prirezu, Zapisi, knjiga XVII, sveska 5, Cetinje, 1937, 316.

Stara pisma, Tri pisma biskupa Milinovića Sundečiću, Zapisi, knjiga XVIII, sveska 6, 1937, 344–346.

Stara pisma, Dr Fr. Rački Sundečiću, U Zagrebu 25. X 1892, Zapisi, knjiga XVII, sveska 2, 1937, 95.

Čeda Mijatović Jovanu Sundečiću, 30. XII 1892, Zapisi 1937, 221.

Knjaz Nikola Jovanu Sundečiću, 8. aprila 1880. Zapisi 1937, 290.

Stara pisma, Knjaz Nikola i Zmmaj Jovan Jovanović, Zapisi, knjiga XVII, sveska 1, 1937, 19.

Krivošijska i hercegovačka buna 1881/2 (8), Zapisi, knjiga XVIII, sveska 2, 1937, 108.

Vojvoda Mašo Vrbica popu Mašanu Nikčeviću, 2. VI 1880, 2/6 1880, Istorijски zapisi 1949, 212.

Pop Mašan Nikčević vojvodi M. Vrbici, Izvještaj, 5. III. 1879.

Popis državnog uređenja Crne Gore iz godine 1873, Zapisi, knjiga XXI, sveska 5, 1939, 284.

Stara pisma, Četiri pisma mitropolita raško-prizrenskog Melentija, Zapisi, knjiga XXIII, sveska 1, 1940, 37.

Nekoliko pisama Petra Kostića Aleksi Š. Popoviću, Zapisi, knjiga XXIII, sveska 2, 1940, 104.

Vojvoda Đuro Cerović vojvodi Ivu Radonjiću, 13. XII. 1878, Istorijски zapisi 1948, 340.

Crna Gora i događaji u Bosni, Hercegovini i Sandžaku (1878, 1879 i 1882), Istorijски zapisi, knjiga I, sveska 3–4, 1948, 224.

Kapetan Stevan Zimonjić vojvodi M. Vrbici, 27. II. 1879, Istorijски zapisi 1948, 363.

Crna Gora i događaji u Bosni, Hercegovini i Sandžaku (1878, 1879. i 1882), Istorijски zapisi, knjiga III, sveska 3–4, 1949, 212, Vojvoda Mašo Vrbica popu Mašanu Nikčeviću, 2. VI 1880.

Izvještaj Johna Furleya o bolesnicima i ranjenima u Crnoj Gori; Zadar, 30 avgusta 1877, Istorijски zapisi, 1958, 135.

Iz prepiske Marka Miljanova sa Senatom 1878. godine, Istorijски zapisi, sveska 3–4, 1981.

Pismo vojvode Marka Miljanova vojvodi Lazaru Sočici iz februara 1882. godine, Istorijски zapisi, knjiga XXVII, sveska 1–2, 1970, 164.

Pismo vojvode Marka Miljanova vojvodi Lazaru Sočici iz februara 1882. godine, Istorijски zapisi, knjiga XXVII, sveska 1–2, 1970, 164.

Čeda Mijatović Jovanu Sundečiću, 30. XII 1892, Zapisi 1937, godina X, knjiga XVII, strana 222.

Novine, časopisi, kalendari:

Crnogorac (1871–1872)

Glas Crnogorca, (1873–1915)

Nevesinje (1898–1899)

Onogošt (1899–1900)

Luča (1895–1900)

Nova Zeta (1889–1891)

Prosvjeta (1889–1901)

Grlica (1889-1893, 1897)

Branič (1889)

Narodna misao (1906)

Cetinjske novine (1916)

Nikšićke novine (1990)

Memoari, dnevnici, putopisi:

Angell, Henrik, *Sinovi crnih planina*, Nikšić, 2007.

Bronevski, Vladimir, *Zapisi o Crnoj Gori i Boki*, Podgorica, 1995.

Bulonj, Alfred, *Crna Gora, zemlja i stanovništvo*, Podgorica, 2002.

Delari, Anri, *Crna Gora*, Podgorica, 2003.

Denton, Viljem, *Crna Gora. Njen narod i njegova istorija*, Podgorica, 1996.

Durham, M. Edith, *High Albania*, London, 1909.

Dvorski, Viktor, *Crnogorsko-turska granica od ušća Bojane do Tare*, Podgorica, 2000.

Fortis, Alberto, *Put po Dalmaciji*, Zagreb, 1984.

Frile, Gabrijel; Vlahović, Jovan, *Savremena Crna Gora*, Podgorica, 2001.

Gopčević, Spiridon, *Crnogorsko-turski rat 1876–1878*, Beograd, 1963.

Gopčević, Spiridon, *Crna Gora i Crnogorci*, Podgorica, 2008.

Hajduković, Niko, *Memoari*, Podgorica, 2000.

Hasert, Kurt, *Crna Gora*, tom I, Putopisi, Podgorica-Cetinje, 1995.

- Hasert, Kurt, *Crna Gora*, tom II, Prilozi i rasprave, Podgorica, 1996.
- Holeček, Josip, *Za slobodu – slike i crte iz crnogorskih i hercegovačkih bojeva protiv Turaka*, Novi Sad, 1881.
- Holoček, Jozef, *Crna Gora*, Podgorica, Cetinje, 1995.
- Jovičević, Ivo, *O ljudima i događajima (1892–1936) – sjećanje jednog federaliste*, Cetinje, 1995.
- Kaper, Sigfrid, *O Crnoj Gori*, Podgorica, 1999.
- Karadžić, Vuk, *Crna Gora i Crnogorci*, Lajpcig, 1836.
- Karadžić Stefanović, Vuk *Crna Gora i Crnogorci*, Cetinje, 1975.
- Karadžić Stefanović, Vuk, *Crna Gora i Boka Kotorska*, Beograd, 1953.
- Kol, Johan Georg, *Putovanje u Crnu Goru, Istru i Dalmaciju*, Podgorica, 2005.
- Kovaljevski, Jegor, *Crna Gora i slovenske zemlje*, Podgorica, 1999.
- Kuba, Ludvig, *U Crnoj Gori*, Podgorica, 1996.
- Lenorman, Fransoa, *Turci i Crnogorci*, Podgorica, 2002.
- Marmije, Gzavije, *Pisma o Jadranu i Crnoj Gori*, Podgorica, 1996.
- Markov, Evgenij, *Putovanje po Srbiji i Crnoj Gori – putne bilješke*, Podgorica, 1995.
- Matavulj, Simo, *Bilješke jednog pisca*. Cetinje, 1975.
- Medaković, G. Milorad *Život i običaji Crnogoraca*, Novi Sad, 1860.
- Memoari Vojvode Gavra Vukovića, Germanija i Crna Gora*, Kotor, 1928.
- Miljanov, Marko, *Pleme Kuči u narodnoj priči i pjesmi*, Beograd, 1904.
- Miljanov, Marko, *Život i običaji Arbanasa*, Novi Sad, 1904–1905.
- Pajević, Arsa, *Iz Crne Gore i Hercegovina – uspomene vojevanja za narodno oslobođenje 1876*, Novi Sad, 1891.
- Petković, Konstantin, *Crna Gora i Crnogorci*, Podgorica, 2005.
- Petrović, Nikola Prvi Njegoš, *Autobiografija, memoari, putopisi*, Podgorica, 2007.
- Petrović Njegoš, Nikola I, *Memoari (Autobiografija, putopisi)*, Cetinje – Titograd, 1988.
- Petrović Njegoš, Nikola I, *Politički spisi*, Cetinje, Titograd, 1989.
- Popović, Simo, *Memoari*, Cetinje, Podgorica, 1995.
- Popović, Simo, *Memoari*, Podgorica, 2015.
- Raš, Gustav, *Crna Gora u pričama*, Podgorica, 2001.
- Rovinski, Pavel Apolonovič, *Zapisi o Crnoj Gori*, Podgorica, 2001.

- Somijer, De Viala, *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru*, Podgorica, 1995.
- Stilman, Viliam, *Hercegovački ustanak i crnogorsko-turski rat 1876–1878*, Beograd, 1997.
- Svatek, Jan Jozef, *Crna Gora i Skadar*, Podgorica, 2000.
- Vaclik, Jan, *Suverenitet Crne Gore i savremeno međunarodno pravo u Evropi*, Podgorica, 1996.
- Vrčević, Vuk, *Ogranci za istoriju Crne Gore*, Nikšić, Podgorica, 2002.
- Vuković, Gavro, *Memoari*, knjige 1-3, Cetinje–Titograd, 1985.
- Vuković, Gavro, *Memoari*, Cetinje, Podgorica, 1995.

Posebna izdanja:

- Andrijašević, M. Živko, *Kratka istorija Crne Gore*, Bar (Cetinje), 2000.
- Andrijašević, M. Živko, *Crnogorska crkva 1852–1918*, Nikšić, 2008.
- Andrijašević, Živko, *Knjaz Danilo Petrović Njegoš, Politički spisi*, Podgorica, 2013.
- Andrijašević, Živko, *Dinastija Petrović Njegoš*, Podgorica, 2016.
- Andrijašević, Živko, *Crnogorska ideologija 1860–1918*, Cetinje, 2017.
- Andrijašević, Živko, *Istorija crnogorske državnosti od srednjeg vijeka do 2006. godine*, Podgorica, 2022.
- Andrijašević, Živko; Rastoder, Šerbo, *Crna Gora od najstarijih vremena do 2003*, Podgorica, 2006.
- Andrijašević, Živko; Folić, Zvezdan; Papović, Dragutin; Ivan Tepavčević, *Istorija crnogorske elektroprivrede*, Nikšić, 2020.
- Arijes, Filip; Dibi, Žorž, *Istorija privatnog života 4, od francuske revolucije do prvog svjetskog rata*, Beograd, 2003.
- Backović, Vera, *Grad, arhitektura, društvo*, Beograd, 2020.
- Barjaktarević, Mirko, *Rovca (etnološka studija)*, Podgorica, 1984.
- Balkanski ugovorni odnosi 1878–1996*, I tom (1878–1918), priredio Momir Stojković, Beograd, 1998.
- Bartl, Peter, *Albanci od srednjeg veka do danas*, Beograd, 2001.
- Biblija ili Sveto pismo staroga i novoga zavjeta*, Beograd, 1996.
- Blagojević, Obren, *Piva, priroda, istorija, etnografija i revolucija*, Beograd, 1971.
- Blagojević, Obren, *Ekonomika misao u Crnoj Gori (do Drugog svjetskog rata)*, Beograd, 1988.
- Blek, Džeremi, Mekrejd, Donald, *Izučavanje istorije*, Beograd, 2007.
- Bogićević, Čedomir, *Crnogorsko pravno istorijski rječnik*, Podgorica, 2010.
- Bogišić, Valtazar, *Grada u odgovorima iz različitih krajeva slovenskog juga*, Zagreb, 1874.
- Bogišić, Valtazar, *O značaju pravnih običaja*, Pravni članci i rasprave, Beograd, 1927.
- Bogišić, Valtazar, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, Titograd, 1984.
- Bogišić, Valtazar, *Pravni običaji u Slovena*, Knjiga 1, Beograd – Podgorica, 1999.

Bogišić, Valtazar, *Zbornik pravnih običaja u Južnih Slavena*, Knjiga 2, Beograd – Podgorica, 1999.

Bogišić, Valtazar, *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, Knjiga 4, Beograd – Podgorica, 1999.

Bogišić, Valtazar, *Metod i sistem kodifikacije imovinskog prava u Crnoj Gori*, Knjiga 7, Beograd – Podgorica, 1999.

Bogišić, Valtazar, *Bogišić o sebi i drugi o Bogišiću*, Knjiga 8, Beograd – Podgorica, 1999.

Burzanović, Slavko; Kovačević, Branislav; Marović, Branislav; Milić, Marijan; Rastoder, Šerbo, *Sto godina željeznice Crne Gore*, Cetinje–Podgorica, 2009.

Boehm, Christopher, *Blood Revenge, The Enactment and Management of Conflict in Montenegro and Other Tribal Societies*, Philadelphia, 1984.

Bogdanović, Branko; Raspopović, Radoslav, *Crnogorsko naoružanje (1870–1916)*, Podgorica, 2020.

Bogdanović, Branko; Raspopović, Radoslav, *Crnogorska artiljerija u XIX vijeku*, Podgorica, 2022.

Bojović, Jovan, *Usvajanje teksta Opšteg imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru*, Podgorica, 1992.

Brodel, Fernand, *Cambridge Economic History of Europe*, Cambridge, 1965.

Brodel, Fernan, *Dinamika kapitalizma*, Novi Sad, 1989.

Bulajić, Žarko, *Agrarni odnosi u Crnoj Gori (1878–1912)*, Titograd, 1959.

Burckhardt, Jacob, *Renesančna kultura v Italiji*, Ljubljana, 1956.

Buzan, Barry, *People, State and Fear: An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era*, Harvester Wheatsheaf, London, 1991.

Carroll, Stuart, *Blood and Violence in Early Modern France*, Oxford, 2006.

Cemović, Milovan, *Crna Gora, Montenegro, Černogorija: feniks u očima kolekcionara, 1851–1920*, Zagreb, Rijeka, Cetinje, 2012.

Crnogorski Senat (1857–1879), zbornik dokumenata, priredio Nikola P. Rajković, Podgorica, Cetinje, 1997.

Crnogorska vojna muzika, zbornik dokumenata, priredili Luka I. Milunović, Stevan B. Radunović, Cetinje, Podgorica, 2010.

Crnogorski zakonici, 1796–1916, Pravni akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore. Ur. Branko Pavićević i Radoslav Raspopović, Zbornik dokumenata, Knjiga, I–IV, Podgorica, 1998.

Crveni krst Crne Gore, 1875–1975, zbornik, Titograd, Cetinje, 1980.

Cvijić, Jovan, *Antropogeografski problem Balkanskoga poluostrva*, Rasprave i građa, Knjiga I, Beograd, 1918.

Čalić, Mari Žanin, *Društvena istorija Srbije 1815–1941*, Beograd, 2004.

Čamo, Merima, *Sociologija urbaniteta*, Sarajevo, 2016.

Čeliković, Borisav, *Naselja srpskih zemalja*, Beograd, 2011.

Čelebić, Bosiljka, *Crnogorka kroz vjekove*, Podgorica, 2002.

Čubrilović, Vasa, *Plemenska i seoska samouprava*, Istorija naroda Jugoslavije, II, Beograd, 1960.

Čubrilović, Vasa, *Terminologija plemenskog društva u Crnoj Gori*, Beograd, 1956.

Ćirić – Bogetić, Ljubinka, *Komunice u Crnoj Gori u XIX i početkom XX veka*, Titograd, 1966.

Darovec, Darko, *Vendetta in Koper 1686*, Koper, 2018.

Dašić, Miomir, *Vasojevići od pomena do 1860*, Beograd, 1986.

Dašić, Miomir, *Šekular i Šekularci od pomena do 1941. godine*, 14, Podgorica, 2006.

Dašić, Miomir, *Rovca kod Berana*, Podgorica, 2008.

Dašić, David, *Istorija diplomatije*, Beograd, 2015.

Delibašić, Rade, *Razvoj školstva i pedagoške misli u Crnoj Gori 1830–1918*, Titograd, 1980.

Dinastija Petrović Njegoš II, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2002.

Dobričanin, Sekula, *Donja Morača, život i običaji naroda po tradiciji*, Titograd, 1984.

Državni savjet Knjaževine/ Kraljevine/ Crne Gore 1879–1915, Zbornik dokumenata, priredili Branislav Kovačević i Živko Andrijašević, Cetinje, 2001.

Dučić, Nićifor, *Crna Gora*, Glasnik SUD, XL, Beograd, 1874.

Dučić, Stevan, *Život i običaji plemena Kuča*, Beograd, 1931.

Dučić, Stevan, *Pleme Kuči – život i običaji*, Podgorica, 1998.

Durković–Jakšić, Ljubomir, *Englezi o Njegošu i Crnoj Gori*, Titograd, 1963.

Đorđević, Dragomir, *Pedagoški smisao slobodnog vremena*, Beograd, 2003.

Đorđević, Vladan, *Crna Gora i Austrija 1814–1894*, Beograd, 1924.

Đurišić, Ljiljana; Rajković, Tatjana; Markuš, Blažo, *Narodne nošnje Crne Gore XIX–XX vijek*, Cetinje, 2017.

Đurović, Mirčeta, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, Cetinje, 1958.

Đurović, Mirčeta, *Crnogorske finansije 1860–1915*, Titograd, 1960.

Elster, John; Offe, Claus; Preuss, Ulrich, *Institutional Design in Post-kommunist Societies*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

Erdeljanović, Jovan, *Postanak plemena Pipera*, Beograd, 1911.

Erdeljanović, Jovan, *Stara Crna Gora*, Naselja, Srp. Kralj. Akademija, Beograd, 1926.

Erdeljanović, Jovan, *Kući, Bratonožići, Piperi*, Podgorica, 1997.

Erdeljanović, Jovan, *Stara Crna Gora, Bokelji*, Podgorica, 1997.

Fire, Fransoa, *Radionica istorije*, Sremski Karlovci, Novi Sad, 1994.

Franetović, Bure Dinko, *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918. godine*, Titograd, 1960.

Friganović, Mladen, *Demografija: stanovništvo svijeta*, Zagreb, 1990.

Foretić, Vinko, *Hrvatski biografski leksikon I*, Zagreb, 1984.

Frizot, Michael, *A New History of Photography*, Cologne, Konemann, 1994.

Fuko, Mišel *Bezbednost, teritorija, stanovništvo*, Novi Sad, 2014.

Gidens, Entoni, *Odbegli svet*, Beograd, 2005.

Goričar, Jože, *Sociologija*, Beograd, 1977.

Gravje, Gaston, *Novopazarski Sandžak*, Srpski književni glasnik, knj. XXIX, sv. 12, Beograd, 1912.

Giuseppe, Valentini, *La legge delle montagne albanesi pelle relazioni della missione volante, 1880–1932*, Firenze, 1932.

Gjeçovi, Konstantin Shtjefën, *Kamuni i Lekë Dukagjinit*, Shkëdra, 1933.

Grizold, Anton, *Međunarodna sigurnost – Teorijsko-institucionalni okvir*, Zagreb, 1997.

Grote, Hugo, *Kroz Crnu Goru i Albaniju*, Etnologija, političke prilike i privreda zapadnog Balkanskog poluostrva, Podgorica, 2006.

Hadžibegović, Iljas, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Sarajevo, 2004.

Hantington, Semjuel, *Sukob civilizacija i preoblikovanje novog svetskog poretka*, Podgorica, 2000.

Haralambos, Majkl; Holborn, Martin, *Sociologija: Teme i perspektive*, Zagreb, 2002.

Hasluck, Margaret, *The Unwritten Law in Albania*, Cambridge, 1954.

Herder, Hari, *Evropa u devetnaestom vijeku*, Beograd, 2003.

Heusler, Andreas, *Das Strafrecht der Isländersagas*, Leipzig, 1911.

Hobsbaum, Erik, *O istoriji*, Beograd, 2003.

Hobsbaum, Erik, *Doba carstva 1875–1914*, Beograd, 2019.

Hollingsworth, Thomas. *Historical Demography*, London, 1969.

Huizinga, Jan, *Jesen srednjega veka*, Ljubljana, 2011.

Inglehart, Ronald, *Modernization and Postmodernization*, Princeton, New Jersey, 1997.

Isprave crnogorskih sudova (1879–1899), zbornik dokumenata, Nikola P. Rajković, Podgorica, 1998.

Istorija moderne arhitekture – antologija tekstova, Kristalizacija modernizma, Avangardni pokreti, knjiga 2, urednik Miloš Perović, Beograd, 2005.

Ivanova, V. Julija, *Severna Albanija v XIX – načale XX v. Obščestvenaja žizn*, Moskva, 1973.

Ivanović, Vesna, *Muzički život Podgorice i Crne Gore u doba Nikole I Petrovića Njegoša*, Podgorica, 2012.

Imovina dinastije Petrović Njegoš, zbornik dokumenata (1918–1941), priredio Milić F. Petrović, Podgorica, 2012.

Istorija srpskog naroda, knjiga 6, tom I, (napisali: Čedomir Popov, Dimitrije Đorđević, Novica Rakočević, Đorđe Mikić, Kosta Milutinović, Vasilije Krestić, Andrija Radenić, Milorad Ekmečić), Beograd, 1983.

Janković, Dejan, *Društvene promene i ruralni razvoj*, Novi Sad, 2021.

Jelić, Ilija, *Krvna osveta i umir u Crnoj Gori i sjevernoj Albaniji*, Beograd, doktorska disertacija, 1926.

Jelić, Ilija, *Krvna osveta kod starih kulturnih naroda*, Beograd, 1927.

Jevtić, Stevan, *Osnovi istorije poljoprivrede od praistorije do danas*, Beograd, 1993.

Jovanović, Ivona, *Francuski jezik i kultura u Crnoj Gori (1830–1914)*, Podgorica, 2016.

Jovanović, Jagoš, *Istorija Crne Gore*, Podgorica i Cetinje, 1995.

Jovanović, Jagoš, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2001.

Jovanović, Vladimir, Vuletić, Aleksandra, Samardžić, Momir, *Naličja modernizacije – Srpska država i društvo u vreme sticanja nezavisnosti*, Beograd, 2017.

Jović, Tatjana; Jovićević, Milan, *Crnogorska vojska, organizacija i uniforme, 1830. do 1914*, Cetinje, 2006.

Jović Tatjana, *Diplomatska predstavništva u knjaževini i kraljevini Crnoj Gori*, Cetinje, 2010.

Jović, Tatjana; Berkuljan, Aleksandar, *Cetinje kroz vrijeme početak urbanizacije*, Cetinje, 2015.

Jovićević, Andrija, *Domaće njegovanje i vaspitanje djece*, Cetinje, 1901.

Jovićević, Andrija, *Riječka nahija*, Srpski etnografski zbornik, knjiga XV, Naselja 7, Beograd, 1911.

Jovićević, Andrija, *Lov u Crnoj Gori*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slovena, kn. XXI, sv. 1, Zagreb, 1916.

Jovićević, Andrija, *Plavsko-gusinjska oblast, Polimlje, Velika i Šekular*, Srpski etnografski zbornik, knj. XXI, Beograd, 1921.

Jovićević, Andrija, *Crnogorsko primorje i Krajina*, Srpski etnografski zbornik, knj. XXIII, Beograd, 1922.

Jovićević, Andrija, *Malesija, Naselja i poreklo stanovništva*, Beograd, 1923.

Jovićević, Andrija, *Malesija*, Srpski etnografski zbornik, knj. XXVII, Beograd, 1923.

Jovićević, Andrija, *Zeta i Lješkopolje*, Beograd, Srpski etnografski zbornik, knjiga XXXVIII, Naselja, 23, 1926, 253–594.

Jovićević, Andrija *Riječka nahija u Crnoj Gori*, Podgorica, 1999.

Jovićević, Milan, *Tako je sudio Gospodar – izvod iz „Protokol molbenicah” kralja Nikole*, Nikšić, 1998.

Kanon Leke Dukadina, Beograd, 2014.

Kapetanović, Aleksandra; Gligorić, Biljana; Rajić, Tatjana, *Studija tradicionalne arhitekture na području opština Berane, Petnjica, Andrijevića, Plav i Gusinje*, Polimski muzej i Regionalna razvojna agencija za Bjelasicu, Komove i Prokletije, Berane, 2019.

Karadžić Stefanović, *Vuk, Montenegro und die Montenegriner. Ein Beitrag zur Kenntniss der europäischen Türkei und des serbischen Volkes*, Stuttgart-Tübingen, 1837.

Karan, Milenko, *Krvna osveta*, Beograd, 1985.

Knežević, Vule, *Pleme Šaranci*, Beograd, 1961.

- Konstatinović, Radomir, *Filozofija palanke*, Beograd, 1981.
- Kovačević, Branislav, Marijan Mašo Miljić, *Drobnjačke davije i presude (1872–1902)*, Podgorica, 2005.
- Kovijanić, Risto, *Pomeni crnogorskih plemena u kotorskim spomenicima (XIV–XVI vijek)*, knjiga II, Titograd, 1974.
- Kostić, Cvetko, *Sociologija grada*, Beograd, 1973.
- Kostić, Milan, *Škole u Crnoj Gori*, Podgorica, 1997.
- Kralj Nikola – ličnost, djelo i vrijeme*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 1998.
- Kreager, Philip; Winney, Bruce; Ulijaszek, Stanley; Capelii, Cristian, *Population and the Human Sciences Concepts, Models, Evidence*, Oxford University Press, 2015.
- Krstić, Đurica, *Pravni običaji u Crnoj Gori*, Podgorica, 2010.
- Kujačić, Jovan, *Prilozi istoriji zdravstvene kulture Crne Gore do kraja 1918*, Beograd, 1950.
- Kujović, Dragana, *Kulturno nasljeđe Kolašina*, Podgorica, 2002.
- Kusovac, M. Vasilije, *Zdravstvena zaštita žena u Crnoj Gori*, Beograd, Nikšić, 1994.
- Kustudija, Ivan, *Izvanjci u Crnoj Gori i ona u njima*, Cetinje, Podgorica, 1995.
- Lademann, L.; Jensen, A, *Folketællinger 1787–1950*, Rigsarkivet, Copenhagen, Denmark, 2006.
- Lainović, Andrija, *Kratak pogled na prošlost Titograda*, Cetinje, 1950.
- Lalević, Bogdan; Protić, Ivan, *Vasojevići u crnogorskoj granici*, Srpski etnografski zbornik, V, Beograd, 1903.
- Lampe, John R.; Jackson, Marvin R, *Balkan Economic History, 1550–1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations*, Bloomington, Indiana University Press, 1982.
- Lazić, Mladen, *Razaranje društva*, Beograd, 1994.
- Lekić Savo; Marković, Tomaš, *Poljoprivredne škole u Crnoj Gori 1875–1995*, Bar, 1995.
- Liotar, Žan-Fransoa, *Postmoderno stanje*, Novi Sad, 1988.
- Luković, D. Miloš, *Bogišićev zakonik, priprema i jezičko oblikovanje*, Beograd, 2009.
- Lukić, D. Radomir; Pečujlić, Miroslav, *Sociološki leksikon*, Beograd, 1982.
- Lutovac, Milisav, *Bihor i Korita: antropogeografska ispitivanja*, Beograd, 1967.
- Ljetopisi osnovnih škola u Knjaževini Crnoj Gori (1885–1908) zbornik dokumenata*, Priredio Predrag Vukić, Cetinje, 2003.

Makmaners, Džon, *Oksfordska istorija hrišćanstva, Hrišćanstvo od 1800. godine*, Beograd, 2005.

Mamford, Luis, *Grad u istoriji*, Beograd, 2001.

Marinović, Svetislav, *Državni ritual smrti*, Novi Sad, 1996.

Markoti, Đuzepe, *Crna Gora i njene žene*, Podgorica, 1997.

Marović Branislav, *Stočarstvo Crne Gore 1860–1953*, Podgorica, 1998.

Marović, Branislav, *Ekonomska istorija Crne Gore*, Podgorica, 2018.

Marković, Čedomir; Vujičić, Rajko, *Spomenici kulture Crne Gore*, Novi Sad, Cetinje, 1997.

Martineli, Alberto, *Modernizam*, Podgorica, 2010.

Martinović, Dušan, *Cetinje, Zemlja i ljudi*, Beograd, 1963.

Martinović, Dušan, *Cetinje – postanak, razvoj i turističke mogućnosti*, Cetinje, 1977.

Martinović, Dušan, *Cetinje – spomenici arhitekture*, Cetinje, 1981.

Martinović, Dušan, *Dodatak fototipskom izdanju lista „Crnogorac”*, Cetinje, 1982.

Martinović, Dušan, *Crna Gora u Gutenbergovoj galaksiji*, Podgorica, 1994.

Martinović, Dušan, *Cetinjska Čitaonica Gradska biblioteka Njegoš (1868–1998)*, Cetinje, 1998.

Martinović, Dušan, *Kameni presto slobode. Geografsko-istorijska studija Cetinjskog kraja*, Cetinje, 1999.

Martinović, Dušan, *Pjevačka društva Crne Gore s posebnim osvrtom na KUD Njegoš – Cetinje*, Podgorica, 2006.

Martinović, J. Dušan, *Portreti*, Cetinje, 1983.

Martinović, J. Dušan, *Portreti II*, Cetinje, 1987.

Martinović, J. Dušan, *Portreti III*, Cetinje, 1990.

Martinović, J. Dušan, *Portreti IV*, Cetinje, 1991.

Martinović, J. Dušan, *Portreti V*, Cetinje, 1995.

Martinović, J. Dušan, *Portreti VI*, Cetinje 1997.

Martinović, J. Dušan, *Portreti VII*, Cetinje 2000.

Martinović, J. Dušan, *Portreti VIII*, Cetinje 2003.

Martinović, Dušan, *160 godina državne biblioteke Crne Gore*, Podgorica, 2002.

Martinović, Dušan; Šuković, Radivoje, *Jovan Pavlović, život i djelo*, Novi Sad, 1988.

Martinović, Niko, *Razvitak štampe i štamparstva u Crnoj Gori (1493–1945)*, Beograd, 1965.

Martinović, Niko, *Valtazar Bogišić I, Istorija kodifikacije crnogorskog imovinskog prava*, Cetinje, 1958.

Martinović, Niko, *Valtazar Bogišić. II. Upitnik za opisivanje pravnih običaja Crnogoraca*, Cetinje, 1964.

Martinović, Niko, *Problemi bibliotekarstva u Crnoj Gori*, Cetinje, 1965.

Marković, Nikola, *Brak u Crnoj Gori do 1904. godine*, Cetinje, 1973.

Mejer Iličković, Ženevjev R. Ch, *Crnička kuhinja na francuski način*, Podgorica, 2010.

Mićunović Vlado; Zeković Mitar, *Kud Zahumlje Nikšić 1898–1968*, zbornik, Titograd, 1968.

Mijović, Pavle, *Tragom drevnih kultura Crne Gore*, Titograd, 1970.

Mijović, Pavle; Kovačević, Mirko, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, Beograd, Ulcinj, 1975.

Milić, Anđelika, *Sociologija porodice*, Beograd, 2001.

Milić, Božidar, *Urbano nasljeđe Crne Gore sa posebnim osvrtom na razvoj Cetinja*, Beograd, 2013.

Miller, I. Wiliam *Bloodtaking and Peacemaking. Feud, Law, and Society in Saga Iceland*, Chichago, 1996.

Milošević, Božo, *Umeće rada*, Novi Sad, 1997.

Milović, Jefto, *Petar I Petrović Njegoš*, Pisma i drugi dokumenti, knj. 1, 2, Titograd, 1988.

Milović, Jefto, *Petar II Petrović Njegoš u svom vremenu*, Titograd, 1984.

Milović, Đorđe, *Prilog proučavanju krivičnih sudova dobrih ljudi u komunitadi topaljskoj (mletački period)*, Cetinje, 1959.

Milunović, Luka, *Donatori Zetskoga doma*, Cetinje, 2006.

Milunović, Luka, *Crnogorsko glumište od 19. stoljeća do Prvog svjetskog rata*, Cetinje, Podgorica, 2017.

Milunović, Ljiljana, *Pozorište u periodici Knjaževine Crne Gore 1884–1908*, Podgorica, 2002.

Milutinović, Simeon Sarajlija, *Istorija Crne Gore od iskona do najnovijih vremena*, Beograd, 1835.

Miljanov, Marko, *Sabrana djela*, 3, Titograd, 1967.

Mimica, Aljoša; Bogdanović, Marija, *Sociološki rečnik*, Beograd, 2007.

Minić, Nikola R. *Kratak pregled rada na narodnom prosvjećivanju u Crnoj Gori 1860. do danas*, Cetinje, 1910.

Ministarstvo inostranih djela 1879–1915, zbornik dokumenata, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2007.

Ministarstvo finansija 1879–1915, zbornik dokumenata, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2005.

Ministarstvo vojno 1879–1916, zbornik dokumenata, priredio Slavko Burzanović, Podgorica, 2010.

Mirković, Mijo, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb, 1958.

Modernizacijski procesi u Srbiji 19. i 20. veka, Beograd, 2003.

Moriarty, Sandra; Mitchel, Nancy; Wells, William, *Advertising and IMC*. England: Pearson Education, 2012.

Morgan, H. Luis, *Drevno društvo*, Beograd, 1981.

Moskovljević, Miloš, *Naša otadžbina*, Beograd, 1929.

Morgan, Luis, *Drevno društvo*, Beograd, 1981.

Moric, Ilija; Alković, Ćazim; Radulović, Dubravka; Pekić, Darko; Tinaj, Kristina; Dragić, Milan, *Život među maslinama*, Podgorica, 2017.

Mrvaljević, Zorica, *Crnogorska narodna nošnja*, Podgorica, 2006.

Musić, Dario, Ulčar Miroslav, *Slikom kroz prošlost: Boka Kotorska i Crnogorsko primorje na starim razglednicama 1890–1940*, Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske, Podgorica 2011.

Nejašmić, Ivo, *Demografija: stanovništvo u prostornim odnosima i procesima*, Zagreb, 2005.

Nenadović, Ljubomir, *O Crnogorcima: pisma sa Cetinja 1878*, Novi Sad, 1889.

Nikčević, Tomica; Pavićević, Branko, *Crnogorske isprave XVI–XIX vijeka*, tom II, Cetinje, 1964.

Novaković Dragan, *Školstvo Islamske zajednice i školski sistem Islamske zajednice na jugoslovenskim prostorima od 1878. do 1991. godine*, Niš, 2004.

Odnosi Srbije i Crne Gore u XIX veku, priredio Petar Popović, Beograd, 1987.

Opšti imovinski zakonik za Knjaževinu Crnu Goru, Cetinje, 1888, 1–6.

Pavićević, Branko, *Petar I Petrović Njegoš*, Podgorica, 1997.

Pavićević, Branko, *Istorija Crne Gore*, knjiga IV, tom 1 i 2, Podgorica, 2004.

Pavićević, Branko, *Stvaranje crnogorske države*, Podgorica, 2007.

Pavićević, Branko; Raspopović, Radoslav, *Crnogorski zakonici, 1796–1916, Pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Zbornik dokumenata. Knjiga, I–V. Podgorica, 1998.

Pavićević Mićun, *Crnogorci u pričama i anegdotama*, Beograd, 1928.

Pavlović, Stevan, *Istorija Balkana*, Beograd, 2001.

Pejović, Đoko, *Crna Gora u doba Petra I i Petra II*, Beograd, 1981.

Pejović, Đoko, *Društveno-filozofski pogledi u Crnoj Gori od početka XIX do sredine XX vijeka: prilog izučavanju teorijske misli u Crnoj Gori*, Titograd, 1980.

Pejović, Đoko, *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, Titograd, 1962.

Pejović, Đoko, *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, Podgorica, 2003.

Pejović, D. Đoko, *Naseljavanje Nikšića poslije 1878. godine*, Titograd, 1969.

Pejović, Đoko, *Politika Crne Gore u Zatarju i Gornjem Polimlju 1878–1912*, Titograd, 1973.

Pejović, Đoko, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, Cetinje, 1971.

Pejović, Momčilo D., *Školovanje Crnogoraca u inostranstvu 1848–1918*, Podgorica 2000.

Pejović, Srđan, Kapisoda, Mirjana, *Popis svega stanovništva Crne Gore po okružjima, varošima i selima, 1879*, Zbirka dokumenata, Knjiga I, Cetinje, 2009.

Penda, Ivor Altaras, *Modernizacija i socijalna država*, Zagreb, 2006.

Perazić, Gavro, *Skadarsko jezero i rijeka Bojana u međunarodnom pravu*, Titograd, 1981.

Perazić Gavro, Radoslav Raspopović, *Međunarodni ugovori Crne Gore 1878–1918*, Podgorica, 1992.

Peričić, Šime, *Prilog poznavanju ekonomskih prilika Boke Kotorske u XIX stoljeću*, Boka, 20, Herceg Novi, 1988, 221–236.

Perović Latinka, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Polozaj žene kao merilo modernizacije u Srbiji u 19. i 20. veku*, Beograd, 1998.

Perović, Latinka, *Između anarhije i autokratije. Srpsko društvo na prelazima vekova (XIX–XXI)*, Beograd 2006.

Petkov, Kiril, *The Kiss of Peace. Ritual, Self and Society in the High and Late Medieval West*, Leiden-Boston, Brill, 2003.

Petrović Njegoš I, Petar, *Poslanice Crnogorcima, Brđanima i primorcima*. In: Čedo Vuković, *Freske na kamenu*, Titograd, 1965.

Pižurica, Mato, *Govor okoline Kolašina*, Podgorica, 1981.

Popis svega stanovništva Crne Gore po okružjima, varošima i selima, 1879, knjige I i II, urednici Srđan Pejović, Mirjana Kapisoda, Cetinje, 2009.

Popović, Marko, Timotijević Miroslav, Ristović Milan, *Istorija privatnog života u Srba*, Beograd, 2011.

Popović, Petar, *Odnosi Srbije i Crne Gore u XIX veku*, Beograd, 1987.

Popović, Stevan, Rovca i Rovčani u istoriji i tradiciji, Nikšić, 1997.

Popović, Svetislav, *Danilovgrad. Arhitektonika. Simbolika prostora*, Beograd, 2011.

Pravilnik o hanovima, Cetinje, 1905.

Prva psihijatrijska bolnica u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori 1899-1914, Zbornik dokumenata, priredila Mirjana Kapisoda, Cetinje, 2013.

Pupovci, Syrja, *Građansko-pravni odnosi u Zakoniku Leke Dukađinija*, Knjiga 5, Priština, 1968.

Pupovci, Syrja, *Valtazar Bogišić: život i djelo*, Podgorica, 2004.

Racković, Nikola, *Leksikon crnogorske kulture*, Podgorica, Beograd, 2009.

Radcliffe - Brown, R. Alfred, *Structure and Function in Primitive Society*, Illinois, 1952.

Radojičić, Branko, *Geografija Crne Gore, društvena osnova i regije*, Podgorica, 2003.

Radojičić, Dragana, *Nošnja i barokna odjeća u XVIII vijeku*, Nikšić, 1995.

Radosavović, Ilija, *Međunarodni položaj Crne Gore u XIX vijeku*, Beograd, 1960.

Radović, Goran, *Arhitektura Cetinja od XV vijeka do Drugog svjetskog rata*, Podgorica, 2012.

Radović, Ljubica, *Smrtnost stanovništva Crna Gora 1878–1978*, Cetinje, 1984.

Radusinović, Pavle, *Stanovništvo Crne Gore do 1945. godine*, Beograd, 1978.

Radusinović, Pavle, *Stanovništvo i naselja Zetske ravnice od najstarijeg do novijeg doba*, Titograd, 1991.

Rajković, P. Nikola, *Isprave crnogorskih sudova (1879–1899)*, Podgorica, 1998.

Rakočević, Novica, *Politički odnosi Crne Gore i Srbije 1903–1918*, Cetinje, 1981.

Rakočević, Novica, *Crna Gora i Austro-Ugarska 1903–1914*, Titograd, 1983.

Raspopović, Radoslav, *Diplomatija Crne Gore, 1711–1918*, Podgorica, Beograd, 1996.

Raspopović, Radoslav, *Crna Gora i Rusija*, Beograd – Podgorica, 2005.

Rašović, Marko, *Pleme Kući*, Beograd, 1963.

Rašović, Zoran, *Bogišićeve pravne izreke, Skladnosti između rimskopravnog i crnogorskog narodnog vrela*, Podgorica, 2016.

- Ražnatović, Novak, *Crna Gora i Berlinski kongres*, Cetinje, 1979.
- Roberts, Džon, *Evropa 1880–1945*, Beograd, 2002.
- Rostow, W. W., *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*, Cambridge, 1960.
- Rotković, Radoslav, *Ilustrovana istorija crnogorskog naroda*, Podgorica, 2003.
- Rovinski, Pavel, *Černogorija, I, II, III*, S. Peterburg, 1881–1915.
- Rovinski, Pavle, *Petar II (Rade) Petrović Njegoš – vladika crnogorski*, Cetinje, 1967.
- Rovinski, Pavle, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, tom I–IV, Cetinje, 1993–1994.
- Rovinski, Pavel Apolonovič, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti, Etnografija*, tom 3, Cetinje, 1994.
- Sapir, Edvard, *Ogledi iz kulturne antropologije*, Beograd, 1974.
- Sarić, Milan, *Nikšićka oblast 1878–1918*, Beograd, 1997.
- Savić, Svetozar *Ekološki uslovi i autohtone sorte vinove loze u Crnoj Gori*, Podgorica, 2003.
- Schwarc, Bernhard, *Montenegro, Schilderung einer Reise*, Leipzig, 1887.
- Skender, Rizaj, *Upravna podela Novopazarskog Sandžaka*, „Naša prošlost”, Kraljevo, 1973.
- Slijepčević, Đoko, *Istorija Srpske pravoslavne crkve*, I–III, 1962.
- Smail, Daniel Lord, *The Consumption of Justice : Emotions, Publicity, and Legal Culture in Marseille, 1264–1423*, New York, 2003.
- Spasojević, Vasilije, *Stara crnogorska trpeza*, Cetinje, 2001.
- Sociološki leksikon*, Beograd, 1982.
- Solovjev, Aleksandar, *O životu i radu Valtazara Bogišića*, Šabac, 1935.
- Stogodišnjica opšteg imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru*, Titograd, 1989.
- Stojanović, Gligor, *Crna Gora u doba vladike Danila*, Cetinje, 1955.
- Stanojević, Gligor, *Crna Gora pred stvaranje države*, Beograd, 1962.
- Stojanović, Dubravka, *Modernizacijski procesi u Srbiji 19. i 20. veka*, Uloga elita, Beograd, 2003.
- Stojanović, Dubravka, *Kaldurma i asfalt – Urbanizacija i evropeizacija Beograda 1890–1914*, Beograd, 2009.
- Supek, Rudi, *Grad po mjeri čovjeka: s gledišta kulturne antropologije*, Zagreb, 1987.
- Šabović-Kerović, Igbala, *Graditeljsko nasljeđe Ulcinja*, Podgorica, 2015.
- Šabović-Kerović, Igbala, *Podgorica kroz prostor i vrijeme*, Podgorica, 2020.

- Šakotić, Veljko, *55 godina kulturno-umjetničke djelatnosti „Zahumlja”*, Nikšić, 1954.
- Šakotić, Veljko, *Nikšić u Knjaževini (Kraljevini) Crnoj Gori*, Nikšić 1996.
- Šćepanović, Milovan, *O krvnoj osveti – krivičnopravni prilaz*, Podgorica, 2003.
- Šćepanović, Žarko, *Društveno-političke prilike u Bijelom Polju i okolini početkom XX vijeka*, „Odzivi”, br. 6, Bijelo Polje, 1973.
- Šćepanović, Žarko, *Srednje Polimlje i Potarje*, Beograd, 1979.
- Šematizam pravoslavne eparhije Zaholomske i Rasiske, Cetinje, 1883.
- Šijaković, Ivan; Vilić, Dragana, *Sociologija savremenog društva*, Banja Luka, 2010.
- Škerović, Nikola, *Pregled istorije Crne Gore 1500–1918*, Podgorica, 1931.
- Šmale, Wolfgang, *Istorija evropske ideje*, Beograd, 2003.
- Šobajić, Petar, Bjelopavlići i Pješivci, Srpski etnografski zbornik, knj. XXVII, Beograd, 1923.
- Šobajić, Petar, *Bjelopavlići i Pješivci*, Podgorica, 1996.
- Šobajić, Petar, *Nikšićski muslimani (Cetinje i Crna Gora)*, Beograd, 1927.
- Šobajić, Petar, Nikšić (Onogošt), Beograd, 1938.
- Šobajić Simo, *Crnogorci*, Beograd, 1928.
- Šoć, Filip *Narodna i naučna medicina u Crnoj Gori – Istorijski pregled do 1916*, Podgorica, 2002.
- Šoć, Pero, *Crna Gora. Političko-ekonomska bilješka*, Beograd, 1928.
- Šoć, Pero, *Za istoriju pošta i telegrafa u Crnoj Gori*, Beograd, 1928.
- Šoć, Pero, *Prilozi za kulturnu istoriju Crne Gore*, Beograd, 1939.
- Šoe, Fransoaz, *Urbanizam, utopija i stvarnost*, Beograd, 1978.
- Šoškić, B. Zoran, *Zetski dom – O prvom zdanju kulture u Crnoj Gori*, Novi Sad, 1992.
- Špadijer, Đuro, *Referat o školama u Crnoj Gori*, Cetinje, 1906.
- Špadijer, Marko *Diplomatska poslanstva i misije u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori*, Zagreb, 2002.
- Šuković, Mijat, *Novovjekovna država Crna Gora – stvaranje i razvoj*, Podgorica, 2006.
- Talkot, Parsons, *Moderna društva*, Niš, 1992.
- Tarle, V. Jevgenij, *Istorija novog veka*, Beograd, 2008.
- Tatalović, Siniša, *Nacionalna i međunarodna sigurnost*, Politička kultura, Zagreb, 2006.
- Tejlor, Alan; Persival, Džon, *Borba za prevlast u Evropi 1848–1918*, Sarajevo, 1968.
- Teokarević, Jovan, *Modernizacija i društveni razvoj*, Beograd 1990.

- The population of Yugoslavia*, Demographic research center, Belgrade, 1974.
- Tojnbi, Arnold, *Proučavanje istorije*, Beograd, Podgorica, 2002.
- Tomić, Svetozar, *Drobnjak*, Srpski etnografski zbornik, IV, Beograd, 1902.
- Tomić, Svetozar *Piva i Pivljani*, Srpski etnografski zbornik, LIX, Beograd, 1949.
- Tomić, Svetozar, *Banjani*, Srpski etnografski zbornik, LIX, Beograd, 1949.
- Tomović, Božidar *Komuni u Crnoj Gori*, Pravni zbornik, br. 1–6, Podgorica, 1940.
- Tomović, Nada; Perošević, Nenad, *Kultura modernog doba*, Nikšić, 2011.
- Tomanović, Lazar, *Crnogorski Ministarski Savjet, Pedeset godina na prestolu Crne Gore 1860–1910*, Podgorica, 1998.
- Toš, Džon; Lang, Šo, *U traganju za istorijom*, Beograd, 2008.
- Tredvej, Džon, *Soko i orao – Crna Gora i Austro-Ugarska 1908–1914*, Podgorica 2005.
- Trnavci, G. The Albanian Customary Law and the Canon of Lekë Dukagjini. A Clash of Synergy with Modern Law. Selected Works of Genc H. Trnavci. Espresso, 2008.
- Trojanović, Sima; Gajić, M., *Krv i umir kod Srba i Arnauta*. Beograd, 1901.
- Ugovori o trgovini i plovidbi zaključeni između Crne Gore i inostranih država*, Cetinje, 1912.
- Ustav Cetinjskog klizačkog društva*, Cetinje, 1892.
- Vasović, Milorad; Srejskić, Dragoslav; Ćirković, Sima; Terzić, Slavenko, *Pljevlja*, Pljevlja, 2009.
- Vlahović, Petar; Dančetočić, Vojislav, *Prilog proučavanju žena u krvnoj osveti*, Beograd, 1961.
- Vlahović, Petar *Običaji, verovanja i praznoverice naroda Jugoslavije*, Beograd, 1972.
- Vešović, Jagoš, *Pleme Vasojevići*, Andrijević – Podgorica, 1998.
- Vešović, Radosav, *Pleme Vasojevići*, Sarajevo, 1935.
- Vojinović, Perko, *Crnogorska inteligencija: od polovine XVIII vijeka do 1918*, Nikšić, 1989.
- Vresk, Milan, *Razvoj urbanih sustava u svijetu: geografski pregled*, Zagreb, 1984.
- Vučković, Dušan, *Šumarstvo i lovstvo u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, Titograd, 1972.
- Vučković, Dušan, *Drvena industrija u Crnoj Gori 1873–1941*, Titograd, 1969.
- Vujačić, Velimir, *Crnogorska pošta i poštanske marke*, Cetinje, 2001.
- Vujović, Dimitrije Dimo *Knjeginja Darinka*, Cetinje, 1968.
- Vujović, Dimitrije Dimo, *Crna Gora i Francuska 1860–1914*, Cetinje, 1971.
- Vukić, Jovo, *Plavsko-gusinjska afera i oslobođenje Ulcinja 1880. godine*, Beograd, 1929.

- Vukmanović, Jovan, *Crmnica – antropogeografska i etnološka ispitivanja*, Beograd, 1926.
- Vukmanović, Jovan, *Paštrovići – antropogeografska i etnološka studija*, Cetinje, 1960.
- Vukosavljević, Sreten, *Istorija seljačkog društva I, Organizovanje seljačke zemljišne svojine*, Beograd, 1953.
- Vukosavljević, Sreten, *Istorija seljačkog društva II, Sociologija stanovanja*, Beograd, 1965.
- Vukosavljević, Sreten, *Istorija seljačkog društva III, Sociologija seljačkih radova*, Beograd, 1983.
- Vukosavljević, Sreten, *Istorija seljačkog društva IV, O društvenim zajednicama i o oblicima ponašanja u njima*, Beograd, 2012.
- Vuković, Milan, *Opšta zajednica imanja u Crnoj Gori*, Pravni zbornik, br. 1–2; Podgorica, 1937.
- Vuksan, Dušan, *Škole u Crnoj Gori*, Južnjak, Cetinje, 1926.
- Vuksan, Dušan, *Spomenica Petra II Petrovića Njegoša*, Cetinje, 1926.
- Vuksan, Dušan, *Pregled štampe u Crnoj Gori 1834–1934*, Cetinje, 1934.
- Vuksan, Dušan, *Petar I Petrović Njegoš i njegovo doba*, Cetinje, 1951.
- Vuletić, Aleksandra, *Porodica u Srbiji sredinom 19. veka*, Beograd, 2002.
- Wertheimer-Baletić, Alica, *Stanovništvo i razvoj*, Zagreb, 1999.
- Westermarck, E., *The Origin and Development of the Moral Ideas*. London, Macmillan and Co., 1906.
- Wehler H. U., *Modernisierungstheorie und Geschichte*, Goettingen, Vandenhoeck-Reihe, 1975.
- Wilkinson, Gardner, *Dalmatia and Montenegro*, London, 1848.
- Zakon o ustanovi i službi carinarnica u Knjaževini Crnoj Gori i o opštoj carinskoj naplati*, Cetinje, 1899.
- Zakonik opšti crnogorski i brdski, Zakon Danila I*, (Istorijsko-pravna studija Petra Stojanovića). Cetinje, 1982.
- Zakonik knjaza Danila*, u redakciji Jovana Bojovića, Titograd, 1982.
- Zakonik Petra I vladike crnogorskog (1798–1803)*, Beograd, 1930.
- Zbornik sudskih zakona, naredaba i međunarodnih ugovora po sudskoj struci za Kraljevinu Crnu Goru, knjiga II, Cetinje, 1912.
- Zimmermann, Werner, *Valtazar Bogišić, 1834–1908*, Ein Beitrag zur südslawischen Geistes- und Rechtsgeschichte im 19. Jahrhundert, Wiesbaden, 1962.

Zirojević, Olga, *Ulcinj u prošlosti*, Podgorica, 2009.

Zundhausen, Holm, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, Beograd, 2008.

Živojinović, Dragoljub, *Vatikan, Srbija i stvaranje jugoslovenske države 1914–1920*, Beograd, 1995.

Članci i rasprave:

Adžić, Nikola; Adžić, Bojan; Damjanović, Mirjana; Veljić, Miljan, *Uslovi i razvoj pčelarstva u Crnoj Gori*, Poljopriveda i šumarstvo, Vol. 50, 1–2, Podgorica, 2004, 151–169.

Andrijašević, M. Živko, *O ciljevima državne politike Knjaževine Crne Gore (1852–1878)*, Istorijski zapisi, sveska 3, 1997, 171–183.

Andrijašević, M. Živko, *Politička osnova vladarskog kulta Nikole krajem XIX i početkom XX vijeka*, Istorijski zapisi, knjiga LXXV, sveska 1–2, 2002, 91–112.

Andrijašević, M. Živko, *Neki podaci o zagranichnoj politici Crne Gore (1878–1912)*, Istorijski zapisi, knjiga LXXVI, sveska 1–4, 2003, 7–23.

Andrijašević, M. Živko, *Pravoslavna crkva u Crnoj Gori u vrijeme Nikole I Petrovića Njegoša*, Matica, 32–33, 2008, 133–154.

Andrijašević, M. Živko, *Pregled istorije crnogorskog školstva do 1918. godine*, Bibliografski vjesnik, broj 1–3, Cetinje, 2009, 133–168.

Andrijašević, M. Živko *Crnogorska vlast i ekonomski problemi Crne Gore (1878–1912)*, Glasnik odjeljenja društvenih nauka, 20, Podgorica, 2010, 291–341.

Andrijašević, M. Živko, *Sedam Petrovića*, Matica, jesen/zima, 2012, 215–270.

Andrijašević M. Živko, *Počeci obavještajne službe u Crnoj Gori*, Matica, broj 72, 2017, 253–300.

Babić, Branko, *Štrajk i protesti radnika vojno oružne radionice na Obodu devedesetih godina XIX vijeka*, Istorijski zapisi, knjiga XXV, sveska 2, Titograd, 1968, 277–281.

Babić, Branko, *Kandidatura vojvode Boža Petrovića za guvernera Krita 1897. godine*, Istorijski zapisi, knjiga XXIII, sveska 3, 1966, 439–477.

Babić, Branko, *Ruski poklon berdanki Crnoj Gori*, Glasnik Cetinjskih muzeja, I, Cetinje, 1968, 95–101.

Babić, Branko, *Počeci savremenog naoružavanja crnogorske vojske – kupovina verndlovki*, Glasnik cetinjskih muzeja, II, Cetinje, 1969, 169–181.

Babić, Branko, *Moskovke u naoružanju crnogorske vojske*, Glasnik Cetinjskih muzeja, III, Cetinje, 1970, 211–221.

Babić, Branko, *O jednoj dobrovoljačkoj četi u hercegovačkom ustanku 1882. godine*, Istorijski zapisi, knjiga XXVII, sveska 1–2, Titograd, 1970, 141–146.

Babić, Branko, *Revolveri, sablje i noževi u modernijem naoružanju crnogorske vojske*, Glasnik cetinjskih muzeja, V knjiga, tom V, Cetinje, 1972, 285–300.

Babić, Branko *Crnogorsko topništvo (1876–1903)*, Glasnik Cetinjskih Muzeja, knjiga VII, Cetinje, 1974, 225–238.

Babić, Branko, *Crnogorska vojska – opšte karakteristike, organizacija i modernizacija*, Prošlost Crne Gore kao predmet naučnog istraživanja i obrade, naučni skup CANU, Titograd, 1983, knj. 25, 293–343.

Bakić, Mile, *Arhivska djelatnost u Kraljevini Crnoj Gori za vrijeme kralja Nikole I Petrovića Njegoša*, Istorijski zapisi, godina LXXV, sveska 3–4, Podgorica, 2002, 75–89.

Batovski, Henrik, *Teritorijalni razvoj Crne Gore*, Zapisi, godina X, knjiga XVIII, 1937, 2, 74–78.

Batovski, Henrik, *Prilog istoriji južne granice Crne Gore (1878–1913)*, Istorijski zapisi, XXXI (LI), knjiga XXXVI, sveska 3, 1978, 83–97.

Batrićević, Boban, *Naoružanje crnogorske vojske 1850–1900*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, VIII, 2012, 19–30.

Batrićević, Boban, *O neobjavljenome rukopisu dnevnika dvorske adiutature*, Matica, broj 65, Cetinje, Podgorica, proljeće 2016, 391–410.

Begović, Mehmed, *Sličnosti između Medžele i Opšteg imovinskog zakonika za Crnu Goru*, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, V, 1955, 33–42.

Berishaj, Martin, *Skrita moć bese. Ženske v imaginariju albanskega tradicionalizma*. Dodatak: Skenderbegov Kanon, Ljubljana, ZRC, SAZU, 2004.

Blagojević, Obren, *Značaj Opšteg imovinskog zakonika za ekonomsku nauku*, Stogodišnjica Opšteg imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru, 19, Podgorica, 1989, 45–57.

Bogdanović, Branko, *Artiljerijski materijal u crnogorskoj vojsci od 1800. do 1916*, Istorijski zapisi, godina LXXII, sveska 3–4, Podgorica, 1999, 27–61.

Bogdanović, Branko, *Razvoj policije u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, godina LXXIII, sveska 3–4, Podgorica, 2000, 125–149.

Bogdanović, Branko, *Topovi u Crnoj Gori 1800–1916*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, III, 2007, 5–40.

Bogdanović, Branko, *Uticaj mirovne misije na Kritu na razvoj policijske žandarmerije u Crnoj Gori*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, II, 2005, 2006, 35–52.

Bogdanović, Branko, *Mitraljezi u naoružanju crnogorske vojske*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, I, 2004, 83–102.

Bogetić, Boško, *Izvori energije u opštini Cetinje*, Elektroprivreda, br. 349, Nikšić, april, 2014, 15–16.

Bogišić, Valtazar, *Spomenica o povišenju cijele državne titulature crnogorskih gospodara*, Zapisi, knjiga XIII, sveska 1, 1935, 16–27.

Bojović, R. Jovan, *Rad odbora za usvajanje Opšteg imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru (prvo čitanje)*, Stogodišnjica Opšteg imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru, Podgorica, 19, 1989, 125–147.

Bojović, Jovan, *Pregled ekonomskog razvitka i razvitka socijalističke misli u Crnoj Gori u Crnoj Gori u XIX vijeku*, Istorijski zapisi, godina XXXIX (LIX), sveska. 3, Titograd, 1986, 19–49.

Boljević, Branko, *Početak zakonodavnog regulisanja saniteta u Crnoj Gori, istorijske, privredne i političke prilike u Knjaževini Crnoj Gori*, Zbornik radova iz istorije crnogorskog saniteta, (Naučni skup održan na Cetinju 4. decembra 1998. godine), Cetinje, 1998, 223–247.

Borovski, Stanislav, *Ekonomski odnošaji u Crnoj Gori (Bogišićeve beleške iz godine 1873)*, Zapisi, godina XI, knjiga XX, sveska 5, 1938, 270–278.

Borovski, Stanislav, *Bogišićeva služba u Crnoj Gori*, Zapisi, knjiga XXI, sveska 1, Cetinje, 1939, 52–53.

Borovski, Stanislav, *Popis državnog uređenja Crne Gore iz godine 1873*, Zapisi, knjiga XXI, sveska 1, 1939, 273–286.

Borovski, Stanislav, *Nekoliko presuda Crnogorskog i Brdskog Praviteljstvujušćeg Senata*, Pravni zbornik, 1939, 10–12.

Borovski, Stanislav, *Razredi i slojevi naroda u Crnoj Gori (beleška iz 1873)*, Zapisi, knjiga XXI, 1939, 76–83.

Borozan, Đorđe, *Podgorica i njena okolina u ugovorima o razgraničenju Crne Gore i Turske 1878–1912*, Sto dvadeset godina od oslobođenja Podgorice, Zbornik radova sa naučnog skupa Podgorica, 2–3. XII 1999, 2000, 85–92.

Borozan Đorđe, *Velikoalbansko pitanje 1878–1998*, Glasnik odjeljenja društvenih nauka, CANU, knjiga 14, 2002, 7–64.

Borozan, Đorđije, *Razvoj državne uprave u Crnoj Gori 1879–1920*, Arhivski zapisi, godina, XVI, broj 2, Cetinje, 2010, 7–22.

Božilović Nikola, *Tradicija i modernizacija (Evropske perspektive kulture na Balkanu)*, Sociologija, Vol. 52, broj 2, 113–126.

Bulajić, Žarko, *Još jednom o agrarnim odnosima u Crnoj Gori 1878–1912*, Istorijski zapisi, godina XXXVI (LVI), sveska 1–2, Titograd, 1983, 5–33.

Burzanović, Slavko, *Barsko društvo*, Komunikacija među ljudima i narodima na području Crne Gore, 2001, 123–125.

Crnić-Pejović, Marija, *Svilarstvo u Boki Kotorskoj (XVIII–XX)*, Glasnik Etnografskog instituta SANU, knjiga L–LI, Beograd, 2002, 117–138.

Curtis, B. *Foucault on Governmentality and Population: The Impossible Discovery*, Canadian Journal of Sociology, Vol. 27, No. 4, 2002, 505–533.

Cvjetičanin, Veljko, *Teze o odnosima marksizma, sociologije i politologije*, Revija za sociologiju, 1980, broj 10, 1–2, 63–67.

Cvjetković, Marko, *Telegrafska i telefonska služba u Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, knjiga XII, sveska 1–2, 1956, 165–190.

Cvjetković, Marko, *Poštanska služba u Crnoj Gori (Poštanska služba prije uvođenja redovnog poštanskog saobraćaja)*, Istorijski zapisi, knjiga XVI, sveska 3–4, Titograd, 1959, 59–79.

Cvjetković, Marko, *Kako je došlo do uvođenja telegrafskog saobraćaja u Crnoj Gori (Povodom devedesetogodišnjice)*, Istorijski zapisi, knjiga XVIII, sveska 1, 1961, 136–143.

Cvjetković, Marko, *Crnogorska vozna pošta*, Istorijski zapisi, godina XV, knjiga XIX, sveska 3–4, Titograd, 1962, 562–573.

Cvjetković, Marko, *Prevoz pošte na Skadarskom jezeru*, Istorijski zapisi, knjiga XXI, sveska 1, Titograd, 1964, 152–161.

- Čamo, Merima, *Ruralna i urbana sociologija*, U: Adnan Džafić, Sarina Bakić, Asim Mujkić, *Razumijevanje društva*, Sarajevo, 2021, 117–139.
- Čamo, Merima, *Savremena porodica i tradicija*, U: Adnan Džafić, Sarina Bakić, Asim Mujkić, *Razumijevanje društva*, Sarajevo, 2021, 190–195.
- Čepulo, Dalibor, *West to East – East to West*: Baltazar Bogišić and the English School of Historical and Comparative Jurisprudence (H. S. Maine, F. Pollock, P. Vinogradoff). In: *Rechtswissenschaft in Osteuropa, Studien zu reuropäischen Rechtsgeschichte. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für europäische Rechtsgeschichte. Frankfurt am Main, Band 248*, 2010, 71–116.
- Čikić, Jovana; Bilinović Rajačić, Ana, *Doprinos Sretena Vukosavljevića sociološkom istraživanju porodice u srpskom društvu*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, XLV, 1, 2020, 209–224.
- Čizmović, Milisav, *Istorija i budućnost istraživanja očinstva*, Istorijski zapisi, godina XXXI, knjiga XXXV, 1978, 209–219.
- Čolović, Ivan, *Balkanski diskurs i njegovi kritičari*, Republika, glasilo građanskog samooslobađanja, decembar 2010, broj 490–491, 1–8.
- Čulinović, Ferdo, *Novo djelo o životu i radu Valtazara Bogišića*, Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije, 5, 1963, 457–464.
- Danilović, Jelena, *Život i rad Valtazara Bogišića povodom 150-godišnjice rođenja*, Pravni život, 35, 1985, 71–88.
- Danilović, Jelena, Predgovor: In: *Valtazar Bogišić: Bogišić o sebi i drugi o Bogišiću*, Knjiga 8, Beograd – Podgorica, 1999, 332–359.
- Damjanović, Lazar, *Sa stola*, Zapisi, knjiga IX, sveska 4, Cetinje, 1931, 252.
- Dizdarević, Asim, Mašković, Vuko, *Razvoj pedijatrijske službe u Crnoj Gori*, Zbornik radova iz istorije crnogorskog saniteta, (Naučni skup održan na Cetinju 4. decembra 1998. godine), Cetinje, 1998, 109–128.
- Darovec, Darko, *Cum lampulo manteli. The ritual of notarial investiture. Example from Istria*, Acta Histriae, 22 (3), 2014, 453–519.
- Darovec, Darko, *Turpiter interfectus. The Seigneurs of Momiano and Pietrapelosa in the Customary System of Conflict Resolution in Thirteenth-century Istria*, Acta Histriae, 24 (1), 2016, 1–43.

Darovec, Darko, *Blood Feud as Gift Exchange: The Ritual of Humiliation in the Customary System of Conflict Resolution*, Acta Histriae, 25 (1), 2017, 57–97.

Darovec, Darko; Ergaver, Angelika, & Oman, Žiga, *The Language of Vengeance: A Glossary of Enmity and Peace*, Acta Histriae, 25 (2), 2017, 391–433.

Dašić, Miomir, *Pregled teritorijalnog širenja crnogorske države*, Istorijски zapisi, broj 1, 1987, 115–133.

Dašić, Miomir, *Hajdučija i četovanje na gornjim tokovima Lima i Tare od sredine XIX vijeka do početka velike istočne krize (1875–1878)*, Istorijски zapisi, godina XXXII, knjiga XXXVIII, 1, 1979, 5–73.

Dašić, Miomir, *O nekim opštim pogledima na Crnu Goru epohe kralja Nikole (1860–1918)*, u Kralj Nikola – Ličnost, djelo, vrijeme, Podgorica, 1998, tom I, 27–64.

Delečić, Zdravko, *Ciljevi i zadaci osnovne škole i nastave istorije u Crnoj Gori od 1834. do 1916. godine*, Istorijски zapisi, godina LXVIII, sveska 2, Podgorica, 1995, 90–110.

Delečić, Zdravko, *Bukvari u Crnoj Gori od 1836 do 1916. godine*, Istorijски zapisi, godina LXX, sveska 4, Podgorica, 1997, 167–179.

Denton, Viljem, *Nekoliko dana u Crnoj Gori*, Zapisi, godina X, knjiga XVIII, 1937, 17–24.

Digitalna kolekcija Petar II Petrović Njegoš: <http://www.dlib.me/petarpetrovic/uvod.php>

Doklečić, Lj. *Prilozi iz istorije pomorske prošlosti Boke Kotorske i Crne Gore u časopisu Pomorstvo – Split*, Istorijски zapisi, knjiga XVI, sveska 3–4, Titograd, 1959, 302–306.

Dolenc, Metod, *Spomenica Dra. Valtazara Bogišića. O tridesetogodišnjici njegove smrti*, Slovenski pravnik, 55, 1941, 1–2.

Dragičević, Maja, *Proslava Božića na Cetinju i na dvoru*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, 4, 2008, 61–74.

Dragičević Roganović Maja, *Počeci fotografije u Crnoj Gori kroz zbirku fotografija muzeja kralja Nikole*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, 6, 2010, 213–231.

Dragičević Roganović, Maja, *Smrt i pogreb u staroj Crnoj Gori*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, 7, 2011, 139–152.

Dragičević, Risto, *Mitropolit Petar I i mirenje krvne osvete*, Zapisi, knjiga XIV, 1935, 327–335.

Dragičević, J. Risto, *Sitni prilozi, Gospodinu Ristiću Ministru spoljnih poslova Kneževine Srbije, 10 marta 1879*, Zapisi, knjiga XVI, sveska 5, 1936, 314.

Dragičević, J. Risto, *Knjaz Nikola grofu Andrašiju*, Zapisi, knjiga XVIII, sveska 3, 1937, 186–188.

Dragičević, J. Risto, *Jedna naredba ministra vojnog vojvode Plamenca brigadiru Miru Vlahoviću*, Zapisi, godina XI, knjiga XX, sveska 5, 1938, 314–315.

Dragičević, J. Risto, *Uređenje telegrafskog saobraćaja u Crnoj Gori*, Zapisi, knjiga XXI, sveska 1, 1939, 12–22.

Dragičević, Risto, *Počeci savremenog naoružanja i organizacije crnogorske vojske*, Zapisi, knjiga XXII, sveska 5, 1939, 275–289.

Dragičević, J. Risto, *Ugovor Svete Stolice s Knjaževinom Crnom Gorom 1886. godine*, Zapisi, knj. XXIV, sveska 1, Cetinje, 1940, 13–26.

Dragičević, Risto, *Dokumenta iz epohe kralja Nikole*, Zapisi, knjiga XXIII, sveska 1, 1940, 48–49.

Dragičević, J. Risto, *Nekolika dokumenta o projektu željezničke pruge Cetinje – Vir*, Zapisi, knjiga XXIII, sveska 2, 1940, 114–116.

Dragičević, J. Risto, *Sentencija između Novoseljana, Zagarčana i Bandića*, Zapisi, knjiga XXIII, sveska 6, 1940, 379.

Dragičević, J. Risto, *Prilog istoriji saniteta u Crnoj Gori (2)*, Zapisi, knjiga 25, sveska 3, 1941, 141–154.

Dragičević, J. Risto, *Prilog istoriji saniteta u Crnoj Gori (3)*, Zapisi, knjiga 25, sveska 4, 1941, 213–231.

Dragičević, J. Risto, *Istorijska građa*, Zapisi, 1941, godina XIV, knjiga XXV, 166–185.

Dragičević, J. Risto, *Prilog istoriji saniteta u Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, knjiga I, sveska 1–2, sveska 3–4, sveska 5–6, Titograd, 1948, 54–59, 159–167, 306–319.

Dragičević, J. Risto, *Pripreme za otvaranje prvog državnog pozorišta na Cetinju*, Istorijski zapisi, knjiga II, sveska 5–6, Titograd, 1948, 306–322.

Dragičević, J. Risto, *Djevojački institut na Cetinju*, Istorijski zapisi, knjiga V, sveska 1–6, 1950, 40–62.

Dragičević, J. Risto, *Nekoliko arhivskih podataka o osnovnim školama u Crnoj Gori u osmoj deceniji prošlog vijeka*, Istorijski zapisi, knjiga VIII, sveska 1–3, Titograd, 1952, 19–36.

Dragičević, J. Risto, *Prilozi ekonomskoj istoriji Crne Gore (1861–1870)*, Istorijski zapisi, godina VII, knjiga X, sveska 2, 1954, 413–457.

Dragičević, Risto, *Državni muzej na Cetinju (1896–1956)*, Istorijski zapisi, godina X, knjiga XIII, sveska 1–2, Titograd, 1957, 69–99.

Dragičević, J. Risto, *Teški život crnogorskih krajišnika*, Glasnik etnografskog muzeja na Cetinju, I knjiga, I tom, 1961, 179–191.

Dragičević, Risto, *Nekoliko arhivskih podataka o crnogorskoj narodnoj nošnji i crnogorskom oružju*, Glasnik etnografskog muzeja, II, Cetinje, 1962, 23–56.

Dragičević, Risto, *Prilozi kulturnoj istoriji*, Starine Crne Gore, I, Cetinje, 1963, 141–162.

Dragović, Marko, *Rusija i Crna Gora 1780–1790*, Glasnik Srpskog učenog društva, knjiga 72, 1891, 217–297.

Dugovanje Crne Gore Rusiji, Zapisi, Sitni prilozi, 1938, knjiga XIX, sveska 2, 122–123.

Đaković, Branko, *Hrana i piće u posmrtnim obredima, a posebno kao viaticum*, Etnološka tribina, 8, Zagreb, 1985, 77–84.

Đoković, Dragiša, *Kada su i gdje osnovane prve banke u Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, godina LXX, sveska 3, Titograd, 1997, 1–28.

Đorđević, Jasmina, *Popis Podgorice iz 1588. godine*, u: *Sto dvadeset godina od oslobođenja Podgorice*, Zbornik radova sa naučnog skupa Podgorica, 2–3. XII 1999, Podgorica, 2000, 17–26.

Đorđević, R. Tihomir, *Red pri ženidbi i udaji u našem narodu*, Zapisi, knjiga III, sveska 5, Cetinje, 1928, 264–267.

Đorđević, Tihomir, *Nešto statistike Crne Gore iz početka XIX vijeka*, Zapisi. sveska I, novembar, 1927, 292–298.

Đurašević Miljić, Dragica, *Arhitektura u doba kralja Nikole*, Matica, broj 64, Cetinje, Podgorica, zima 2015, 371–398.

Đurašković, Lucija, *Počeci crnogorskog pomorstva*, Istorijski zapisi, godina LXXV, sveska 1–2, Podgorica, 2002, 149–161.

Đurđev, Branislav, *Dežeri za Crnogorski sandžak iz vremena Skenderbega Crnojevića*, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, 3–4, 1953, 349–401.

Đurđev, Branislav, *Iz istorije Crne Gore, brdskih i malisorskih plemena*, Radovi naučnog društva BiH, II, 1954, 165–220.

Đurđev, Branislav, *Sitni prilozi iz istorije Crne Gore u XVI i XVII vijeku*, Godišnjak istorijskog društva BiH, godina VI, VII, VIII, 1956, 1957, 55–62, 17–36, 69–83.

Đurić, Maja, *Počeci fotografije i turizma u Crnoj Gori*, Matica, 50, ljeto 2012, 365–376.

Đurić Đorđević, Maja, *Ritual smrti na fotografijama*, Matica, zima, 2010, 167–174.

Đuričić, M. *Arbanaška zakletva – besa*, Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena, 1975.

Đurović, Mirčeta, *Pokušaj stvaranja akcionarskih društava u Crnoj Gori do kraja XIX vijeka*, Istorijski zapisi, godina XI, knjiga 14, sveska 1–2, Titograd, 1958, 113–133.

Đurović, Mirčeta, *Dolazak Steva Vrčevića u Crnu Goru i pojava lista „Nevesinje” u Nikšiću (1898)*, Stvaranje, XIV, 1959, broj 11–12, 924–929.

Đurović, Smiljana, *Modernizacija privrednog života u Crnoj Gori za vreme kralja Nikole*, Zbornik radova CANU, Kralj Nikola I – Ličnost, djelo i vrijeme I, Podgorica, 1998, 465–488.

Erdeljanović, Jovan, *Sa stola*, Zapisi, knjiga IX, sveska 5, Cetinje, 1931, 309.

Ergaver, Angelika, *Pomiritev v običaju krvnega maščevanja. Mediacija, arbitraža in obredje »nove zaveze« med strankama v sporu v črnogorskih in albanskih običajih*, Acta Histriae, 24 (1), 2016, 101–130.

Ergaver, Angelika, *»First my Brother, then a Blood-taker, then my Brother Forever« The Efficiency of the Traditional Peace-making Custom in Early Modern Age Montenegro and the role of the Venetian Authorities in the Peace-making Process*, Acta Histriae, 25 (1), 2017, 179–207.

Filipović, S. Milan, *Običaj kolektivnog trajnog žaljenja*, Istorijski zapisi, knjiga IV, sveska 1–3, Titograd, 1949, 77–86.

Filipović, Mileva, *Kralj Nikola i „potištenost” žena: crnogorsko društvo, determinizmi društvenih struktura*, separat, CANU, Titograd, 1998, 25–35.

Filipović, Milenko S., *Žir u ishrani balkanskih naroda*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, knjiga 27, JAZU, Zagreb, 1953, 117–138.

Folić, Zvezdan, *Odnos knjaza/kralja Nikole prema vjerskim zajednicama u Crnoj Gori 1878–1914*, u Dinastija Petrović Njegoš, Podgorica, 2002, tom II, 121–142.

Folić, Zvezdan *Neostvoreni hidroenergetski projekti u Crnoj Gori u XX vijeku*, Matica, proljeće, 2012, 373–400.

Franetović, Dinko, *Istoriski osvrt na poplave i uređenje voda u skadarskoj oblasti*, Istorijski zapisi, godina XIII, knjiga XVII, sveska 3, 1960, 449–481.

Gehrmann, Rolf, *German Census-Taking Before 1871*, Max Planck Institute for Demographic Research, Laboratory of Historical Demography, 2009, 1–24.

Glušćević, Vukajlo, *Sto godina barske narodne čitaonice (1881–1981), priredili: Gojko Vukmanović, Milenko Ratković i Zarija Aleksić*, Istorijski zapisi, godina XXXIV (LIV), sveska 3–4, Titograd, 1981, 190–191.

Glušćević, Vukajlo *Faktori migracionih kretanja stanovništva Crne Gore u XIX vijeku*, Istorijski zapisi, godina LXXVIII, sveska 1–4, 2005, 81–93.

Gredelj, Stjepan, *Modernizacija i modernost*, Filozofija i društvo, 2010, IX/X, 239–252.

Grujić, St., *Statistika Knjaževine Crne Gore*, Ratnik, 1890, knjiga XXIII, 45–46.

Holoček, Jozef, *Cetinje*, u prevodu S. Orovića, Bibliografski vjesnik, 1–2–3, Cetinje, 1963, 166.

Huntington, Samuel P., *The Change to Change: Modernization, Development, and Politics, Comparative Politics*, Volume 3, Issue 3, 1971, 283–322.

Ibraković, Dželal; Džafić, Adnan, *Društvene promjene*, U: Adnan Džafić, Sarina Bakić, Asim Mujkić, *Razumijevanje društva*, Sarajevo, 2021, 198–217.

Ilišin, Vlasta, *Mladi i televizijski mediji*, Napredak, 140, 2, 143–153.

Istorijska građa, Zapisi, godina X, knjiga XVII, 1937, 97–103, nepoznati autor.

Ivanišević, Stojanka, *Rariteti u dvorskoj biblioteci na Cetinju*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, VI, 2010, 233–241.

Ivanović, Milan, *Dr Žarko Bulajić: Agrarni odnosi u Crnoj Gori (1878–1912)*, Titograd, 1959, Istorijski zapisi, godina III, knjiga XVII, sveska 2, 1960, 393–406.

Ivović, Jovan, *Nikšić, mjesto naseljavanja i privrednog boravka (1877–1897)*, Istorijski zapisi, knjiga II, sveska 3–4, 1948, 209–218.

Ivović, Jovan, *Raseljavanje nikšićkih muslimana*, Istorijski zapisi, knjiga I, sveska 5–6, 1948, 363–368.

Ivović Jovan, *Crna Gora i događaji u Bosni, Hercegovini i Sandžaku (1878, 1879. i 1882. godine)*, Istorijski zapisi, Titograd, knjiga III, sveska 3–4, 1949, 201–213.

Jergović, Filip, *Mjere za unapređenje stočarstva*, Izvještaj o radu Zemljodjelske škole u Podgorici za 1894–1896, Cetinje, 1896, 21–30.

Jovanović, M. Jovan, *Na dvoru crnogorskome*, Zapisi, II, 1, 1928, 9–16.

Jovanović, Radoman, *Prepiska Marka Miljanova sa Senatom 1878. godine*, Istorijski zapisi, godina XXXIV (LIV), sveska 3–4, Titograd, 1981, 97–102.

Jović, Tatjana, *Dvorac knjaza Nikole na Cetinju (1863-1916)*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, broj 1, Cetinje, 2004, 103–138.

Jović, Tatjana, *Crnogorska diplomatska i konzularna uniforma*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, broj 2, 2005–2006, 91–94.

Jović, Tatjana, *Dvorski posjedi knjaza – kralja Nikole na Njegušima, Lovćenu, Rijeci Crnojevića i Virpazaru*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, broj 3, Cetinje, 2007, 99–119.

Jović, Tatjana, *Dvorac Prestolonasljednika Danila na Cetinju*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, broj 3, Cetinje, 2007, 121–138.

Jović, Tatjana, *Dvorac „Ratislava” u Ulcinju*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, broj 5, Cetinje, 2009, 57–60.

Jović, Tatjana, *Urbanizacija Cetinja (1878–1918)*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, broj 6, Cetinje, 2010, 21–84.

Jović, Tatjana, *Dvorski kompleks „Kruševac” u Podgorici*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, broj 7, Cetinje, 2011, 69–112.

Jović, Tatjana, *Dvorski kompleks u Nikšiću*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, broj 8, Cetinje, 2012, 41–81.

Jovičević, Milan, *Barjaktari i barjaktarstvo u Crnoj Gori*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, broj 2, Cetinje, 2005–2006, 5–34.

Jovičević, Milan, *Kako su dijeljena crnogorska vojna odlikovanja*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, broj 4, Cetinje, 2008, 17–31.

Jovičević, Slavka, *Prilog proučavanju učešća žena u privrednom životu Crne Gore krajem XIX i početkom XX vijeka*, Arhivski zapisi, godina 17, broj 2, Cetinje, 2010, 39–66.

Jovović, Luka, *Crnogorski prilozi*, Zbornik za narodni život, knjiga 1, Zagreb, 1896, 63–88.

Jovović, Miodrag, *Razvoj oftalmologije u Crnoj Gori*, Zbornik radova iz istorije crnogorskog saniteta, (Naučni skup održan na Cetinju 4. decembra 1998. godine), Cetinje, 1998, 129–136.

Jovović, Ivan, *Šimun Milinović nadbiskup barski (1886–1910)*, Matica, Cetinje, Podgorica, proljeće 2012, 225–284.

Janković, S. Danica, *Narodne igre u Crnoj Gori*, Zapisi, knjiga XVII, sveska 6, 1937, 334–339.

Kadić, Marko, *Kapetan Jevto Miletin Nikolić*, Matica, proljeće, 2011, 503–556.

Kadlec, Karel, *Valtazar Bogišić*, Musea Království Českého (Praha), 53, 1903, 127–145; 291–306.

Kalezić, Rajko, *Kulturno-prosvjetni život i napredak Crne Gore kao plod djelovanja dinastije Petrovića*, „Dinastija Petrović Njegoš”, Zbornik radova, tom II, Podgorica, 2002, 383–407.

Kaluđerović, Ivo, *Ulcinska solana i pješčane teritorije*, Zapisi, knjiga II, sveska 5, Cetinje, 1928, 304–306.

Kaluđerović, Ivo, *Zadrugarstvo u Crnoj Gori, 1882–1914. g.*, Zapisi, Cetinje, knjiga IV, sveska 6, Cetinje, 1929, 377–378.

Kapisoda, Mirjana, *O organizaciji prvog popisa 1879. u suverenoj knjaževini Crnoj Gori*, Arhivski zapisi, godina 16, broj 1, 71–91.

Kasalica, Vladislav, Jović, Tatjana, *Spomenički kompleks dvorskih objekata kralja Nikole u Baru*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, broj 5, Cetinje, 2009, 37–56.

Knežević, Saša, *Privredne i kulturne veze Velike Britanije i Crne Gore 1878–1908*, Istorijski zapisi, sveska 3, 1996, 75–90.

Knežević, Saša, *Britanska politika prema pitanju razgraničenja Crne Gore i Turske 1878–1880*, Istorijski zapisi, knjiga LXX, sveska 1, 1997, 67–93.

Knežević, Saša, *Velika Britanija i Crna Gora na početku XX vijeka*, Istorijski zapisi, godina LXX, sveska 4, 1997, 29–51.

Knežević, Saša, *Kratak putopis britanskog poslanika Kenedija*, Istorijski zapisi, godina LXXI, sveska 1–2, 1998, 245–251.

Knežević, Saša, *Crna Gora i član 29 Berlinskog ugovora*, Istorijski zapisi, godina LXXIX, sveska 1–4, 2006, 147–161.

Knežević, Saša, *Crnogorska diplomatija u izazovima međunarodnih odnosa*, Matica, proljeće, 2013, 219–226.

Knežević, Saša, *Banke i novac u Crnoj Gori*, Matica, broj 62, ljeto 2015, 297–352.

Konstantinović, Mihailo, *Ideje Valtazara Bogišića o narodnom i zakonskom pravu*, Sociološki pregled, 1, 1938, 272–282.

Kovačević, Branislav, *Od viteških igara do modernog sporta u Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, godina LXX, sveska 4, Titograd, 1997, 97–119.

Korać, Milorad, *Sukobi na crnogorsko-turskoj granici u Sandžaku početkom XX vijeka*, Istorijski zapisi, knjiga XXV, sveska 2, 1966, 283–291.

Korkut, D. M. (preveo s francuskog), *Zapisnik o razgraničenju s Turskom 1879 godine*, Zapisi, knjiga XIX, sveska 1, 1938, 48–50.

Kulišić, Špiro, *Etnološka ispitivanja u Boki Kotorskoj*, Spomenik SKA, 103, Beograd, 1953, 195–214.

Kusovac, M. Vasilije, *125 godina bolnice „Danilo I”*, Zbornik radova iz istorije crnogorskog saniteta, (Naučni skup održan na Cetinju 4. decembra 1998. godine), Cetinje, 1998, 11–22.

Kustudija, Ivan, Prepiska *Valtazara Bogišića i Laze Kostića o Opštem imovinskom zakoniku za Knjaževinu Crnu Goru*, Stogodišnjica Opšteg imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru, Podgorica, 19, 1989, 77–85.

Kusovac, M. Vasilije, *Zdravstvene prilike u vrijeme dinastije Petrović Njegoš*, „Dinastija Petrović Njegoš”, Zbornik radova, tom II, Podgorica, 2002, 303–321.

Labović, M. *Kad su Crnogorci prvi put vidjeli skije*, *Pobjeda*, 4. januar 2006.

Labudović, Vasilije, *O apotekama i apotekarima u Crnoj Gori do 1918. godine*, Zbornik radova iz istorije crnogorskog saniteta, (Naučni skup održan na Cetinju 4. decembra 1998. godine), Cetinje, 1998, 179–200.

Lainović, Andrija, *Osvrt na jednu staru knjigu o Crnogorcima*, Istorijski zapisi, sveska 3–4, 1949, 156–182.

Lainović, Andrija, *Jedna stranica iz diplomatske istorije Crne Gore*, Istorijski zapisi, knjiga VII, 1951, 511–528.

Lamb, Charles, *A ramble in Montenegro*, Blackwood's Edinburgh Magazine, London, 57, 1845, 33–51.

Lekić Savo, *Nadzornici o crmničkim školama krajem XIX vijeka*, Matica, godina 7, broj 27–28, 2006, 285–308.

Lerner, Daniel, *The Passing of Traditional Society*, New York, The Free Press, 1964, prema Milan Župančić, *Modernizacija društva i transformacija lokalnih zajednica*, Sociologija i prostor, 31–31, 1971, 48–52.

Leonardos, Aleksandar, *Velika cetinjska svečanost*, Istorijski zapisi, knjiga IV, sveska 1–2, 1958, 372–380.

Lekić, Danilo, *Jedan francuski službeni izvještaj o Crnoj Gori iz 1884. godine*, Istorijski zapisi, knjiga X, sveska 2, Titograd, 1954, 556.

Lekić, Savo, *Dušan Brkanović prvi barski učitelj i socijalist*, Matica, broj 65, Cetinje, Podgorica, proljeće 2016, 485–494.

Lekić, Savo, *Poljoprivredne škole u Crnoj Gori*, Matica, Cetinje, Podgorica, proljeće 2013, 331–354.

Leković, Žarko, *Poštanska služba u Crnoj Gori za vrijeme Petrovića*, Istorijski zapisi, godina LXXVIII, sveska 1–4, Podgorica, 2005, 151–189.

Levi, Leone, *Resume of the Statistical Congress, held at Brussels, September 11th, 1853, for the Purpose of Introducing Unity in the Statistical Documents of all Countries*, Journal of the Statistical Society of London, 1854, Mar., Vol. 17, No. 1, pp. 1–14.

Luketić, Miroslav, *Bibliografija „Crnogorke” – prvog književnog časopisa Crne Gore*, Bibliografski vjesnik, 1961, I, 3–12.

Lukić, Radomir, *Imovinski zakonik i običajno pravo*, Stogodišnjica Opšteg imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru, 19, Podgorica, 1989, 17–23.

Lukić, Vasilije, *O jednom sukobu između radnika vojne radionice na Rijeci Crnojevića i njenog upravnika*, Istorijski zapisi, knjiga VIII, sveska 1–3, 1952, 156–161.

Lukić, Vasilije, *Arhivska dokumentacija o prihodima, rashodima i pretplatnicima prvih crnogorskih listova „Crnogorca” i „Glasa Crnogorca”*, Istorijski zapisi, godina XXVIII (XLVIII), knjiga XXXII, 3–4, Titograd, 1975, 547–550.

Marinović, Svetislav, *Besudno vrijeme u Crnoj Gori*, Pravni zbornik, 1–2, 1998, 215–265.

Marjanović, Vesna, *Komunikacija s tradicijom na primeru pogrebnog rituala u Šajkaškoj, Timočkoj Krajini i Pirotskom regionu*, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, 2007, 71, 63–88.

Marković, Predrag, *Teorija modernizacije i njena kritička primena na međuratnu Jugoslaviju i druge istočnoevropske zemlje*, Godišnjak za društvenu istoriju, 1994, godina I, broj 1, 11–34.

Marković, J. Predrag, *Koncept modernizacije i/ili evropeizacije u novijoj srpskoj istoriji: odbaciti ili preispitati?* Kultura polisa, 1, 2004, 39–58.

Marović, Branislav, *Spoljno tržište i izvoz stoke i stočnih proizvoda Crne Gore u XIX i početkom XX vijeka*, Istorijski zapisi, godina LXIX, sveska 1, Podgorica, 1996, 143–161.

Marović, Branislav, *Nikola I i ekonomski razvoj države – planovi i ostvarenja*, u Kralj Nikola – Ličnost, djelo, vrijeme, Podgorica, 1998, tom I, 557–574.

Martinović, Dušan *Crnogorski udžbenici i priručnici*, Bibliografija, Vaspitanje i obrazovanje, 5–6, Titograd, 1975, 182.

Martinović, Dušan, *Neka pitanja izučavanja ekonomske istorije i njena obrada u „Zapisima”* – „*Istorijskim zapisima*”, Istorijski zapisi, godina XXXIII (LIII), sveska 4, Titograd, 1980, 85–102.

Martinović, Dušan, *Osnivanje čitaonice i razvoj biblioteke u Ulcinju (1884–1984)*, Istorijski zapisi, knjiga XXXVIII (LVIII), sveska 1, 1985, 71–87.

Martinović, J. Dušan, *Upravnici bolnice „Danilo I” do 1944. godine*, Zbornik radova iz istorije crnogorskog saniteta, (Naučni skup održan na Cetinju 4. decembra 1998. god.), Cetinje, 1998, 23–56.

Martinović, J. Dušan, *Bogoslovija (1869–1876) i Bogoslovsko-učiteljska škola (1887–1915) na Cetinju*, Istorijski zapisi, godina LXXIII, sveska 1–2, 2000, 71–114.

Martinović, Dušan, *Kulturno-umjetnička društva Cetinja s kraja 19. do sredine 20. vijeka*, Istorijski zapisi, godina LXXV, sveska 1–4, Podgorica, 2003, 85–128.

Martinović, Dušan, *Prilozi proučavanju crnogorske bibliografije*, Bibliološki glasnik, 2005, III, broj 1–2, 181–186.

Martinović, J. Dušan, *Prilog izučavanju muzičke umjetnosti u Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, godina LXXIX, sveska 1–4, Podgorica, 2006, 107–124.

Martinović, Dušan, *Cetinje – najstariji arhivski pomeni, teritorijalni razvoj i fizionomija*, U: Etnologija grada u Crnoj Gori, CANU, Podgorica, 2009, 107–125.

Martinović, Jovan, *Životni put pisara kralja Nikole*, Matica, ljeto 2013, 613–671.

Martinović, Niko, *Nastavni plan i program cetinjske gimnazije po ocjeni P. A. Rovinskog*, Godišnjak cetinjske gimnazije, 1, Cetinje, 1969, 19–28.

Martinović, Niko, *Kulturno-istorijski spomenici u nikšićkom kraju*, Istorijski zapisi, god. LX, sveska 4, 1987, 183–195.

Martinović, Srđa, *Generali Crnogorske vojske (1881–1921)*, Matica, broj 65, Cetinje, Podgorica, proljeće 2016, 307–358.

Martinović, Srđa, *Crnogorska vojska od knjaza Danila do osnivanja stajaće vojske*, Matica, broj 72, Cetinje, Podgorica, zima, 2017, 319–370.

Martinović Srđa, *Policijska organizacija u Crnoj Gori do nestanka Kraljevine*, Matica, broj 84, Cetinje, Podgorica, 2020, 53–166.

Matanović, Aleksa, *Stogodišnjica Praviteljstvujušćeg senata crnogorskog i brdskog – Velikog suda (1831–1931)*, Zapisi, Cetinje, knjiga VII, sveska 6, 355–363.

Matić, Petar, *Politička modernizacija u eri globalizacije*, Srpska politička misao, broj 1–4, 83–110.

Medenica, Radoslav, *Marko Miljanov i knjaz Nikola (jedno nepoznato pismo)*, Zapisi, knjiga III, sveska 2, 1928, 91 – 93.

Memoari Maksima Šobajića, Zapisi, knjiga XI, sveska 2, Cetinje, 1932, 65–69.

Mijušković, Milorad, *Rad na unapređivanju poljoprivrede i razvoj naučnih ustanova u Crnoj Gori: povodom 60 godina Poljoprivrednog instituta u Podgorici*, 60 godina Poljoprivrednog – Biotehničkog instituta: 1937–1997, Podgorica, Biotehnički isntitut, 1997, 15–28.

Mijušković, Milorad; Ljumović, Mihailo, *Mjere za unapređenje poljoprivrede u Crnoj Gori u vrijeme kralja Nikole*, Zbornik radova CANU, Kralj Nikola I – Ličnost, djelo i vrijeme I, Podgorica, 1998, 453–464.

Mijušković, Slavko *Manufakture u Boki Kotorskoj 1834*, Istorijski zapisi, godina XII, sveska 1–2, Cetinje, 1956, 326–329.

Miklosich, Franz, *Blutrache bei den Slaven*, Wien, Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Classe, 1888, 127–210.

Milosavljević, Ljubinko, *Tradicija i istorijski diskontinuiteti*, Kultura polisa, godina IX, broj 17, 2012, 203–214.

Milović, Jefto, *Skice iz Albanije i Crne Gore Franca Ludviga Veldena*, Glasnik, 4, Titograd, 1982, 45–57.

Milunović, Luka, *Nekoliko dokumenata o prvim akcijama i akcionarima u Crnoj Gori*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, 1, 2004, 139–143.

Milunović, Luka, *Tehnika vladanja kralja Nikole i rezultati*, Akcionar, IV, 1–2, Podgorica, 2006, 63–78.

Milunović, I. Luka, *Crnogorski kinematografi 1908–1914*, Matica, broj 50, ljeto 2012, 293–364.

Milunović, I. Luka *O 1884. kao godini crnogorskog pozorišta*, Matica, broj 58, ljeto, 2013, 471–504.

Milunović, I. Luka *O finansiranju pozorišta u Knjaževini Crnoj Gori*, Matica, broj 59, ljeto, 2014, 427–468.

Milunović, I. Luka *Šah u Crnoj Gori do Prvog svjetskog rata*, Matica, broj 59, jesen, 2014, 225–266.

Milunović, I. Luka *O dramskim poukama u Crnoj Gori od 1884. do 1912. godine*, Matica, broj 60/61, zima 2014/proljeće 2015, 279–314.

Milunović I. Luka, *Gospodar i pozorište*, Matica, broj 80, Cetinje, Podgorica, zima 2019, 221–248.

Milunović I. Luka, *O tri decenije u kulturi Crne Gore (1881-1911)*, Matica, broj 84, Cetinje, Podgorica, 2020, 167–240.

Milunović, I. Luka, *Ugovori o smještaju diplomatskih predstavništava na Cetinju krajem XIX vijeka*, Istorijski zapisi, god. LXXVIII, sv. 1–4, 2005, 227–235.

Milunović, Luka, *Dramski izraz u Crnogoraca i pokladne svečanosti u Knjaževini Crnoj Gori*, Bibliografski vjesnik, broj 1–2–3, 2006, 233–242.

Mrvaljević, Zorica, *Etički identitet Crnogoraca i drugih etničkih zajednica u Crnoj Gori*, u: Etnološke odlike Crne Gore, identitet Crnogoraca i drugih etničkih zajednica u Crnoj Gori, 13–76.

Muhadinović, Jovan, *Crnogorski novac*, Matica, broj 59, ljeto 2014, 209–224.

Mušović, Ejup, *Mušovići*, Istorijski zapisi, godina XXXIV (LIV), sveska 2, 1981, 87–103.

Mušović, Ejup, *Crnogorski muhadžiri i njihova kretanja*, Istorijski zapisi, knjiga XXXIX (LIX), sveska 1–2, 1986, 139–159.

Nedeljković, Branislav, *Kanon Leke Dukadina: Arbanaško običajno pravo, Iz rukopisne zaostavštine Valtazara Bogišića*, Anali Pravnog fakulteta, 4, 1956, 429–462.

Nikčević, Slobodan, *Osvrt na medicinsku istoriografiju Crne Gore*, Zbornik radova iz istorije crnogorskog saniteta, (Naučni skup održan na Cetinju 4. decembra 1998. godine), Cetinje, 1998, 57–61.

Nikčević, Tomica, *Pripreme za kodifikaciju porodičnog prava u Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, knj. XIII, 1960, 705–735.

Nikčević, Tomica, *Još jedan francuski izvještaj o Crnoj Gori sa početka XIX vijeka*, Istoriski zapisi, XXV, 1968, 265–276.

Nikčević, Tomica, Predgovor I izdanju ove knjige. In: Valtazar Bogišić. *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, knjiga 4, 1999, 13–29.

Nikolić, Andrijana *Dr Josip Slade, Hrvat koji je gradio Crnu Goru*, Arhivski zapisi, godina XXVI/2019, broj 1–2, Cetinje, 2020, 97–114.

Obradović, Marija *Teorija modernizacije i modeli razvoja*, u: Srbija u modernizacijskim procesima XX veka, Beograd, 1994, 407–423.

Ognjanov, Galina, *Oglašavanje u Srbiji: Pogled kroz istoriju*, Marketing, 2016, vol. 47, 3, 217–226.

Oštrić, Vlado, *Veze tipografa u Crnoj Gori s hrvatskim tipografima do prvog svjetskog rata*, Istorijski zapisi, knjiga XXIX, sveska 1–2, Titograd, 1972, 177–184.

Patković, Milenko, *Vojne akcije hercegovačkih i bokeljskih ustanika iz 1882. godine u svetlu savremene štampe*, Istorijski zapisi, knjiga XXXV (LV), sveska 3–4, 1982, 5–53.

Pavićević, Branko, *Bogišićeve pripreme za izradu opšteg imovinskog Zakonika za Knjaževinu Crnu Goru*, Istorijski zapisi, godina LXXI, sveska 1–2, 1998, 15–43.

Pavićević, Ljubo, *Prve poljoprivredne škole u Crnoj Gori*, Poljoprivreda i šumarstvo, 3–4, 1964, 57–69.

Pavković, Vladimir; Vlastelica, Tamara, *Evolucija medijskih komunikacija kroz istorijske i civilizacijske epohe*, Marketing, 2016, vol. 47, 1, 42–56.

Pavlović, Cvetko, *Graditelj Josip Šilović Slade*, Matica, Cetinje, Podgorica, proljeće 2013, 435–440.

Pavlović, Srđa, *Zamišljajući Ameriku: crnogorski iseljenici s početka dvadesetog vijeka i dislokacija identiteta*, Istorijski zapisi, godina LXXV, sveska 1–2, 2002, 161–177.

Pejović, D. Momčilo, *O školovanju crnogorskih đaka u Carigradu krajem XIX i početkom XX vijeka*, Istorijski zapisi, godina XXXIX (LIX), sveska 1–2, 1986, 171–183.

Pejović, Đoko, *Rad na istraživanju i eksploataciji ruda u Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, knjiga X, sveska 2, 1954, 382–405.

Pejović, Đoko, *Pokušaj isušivanja ulcinjskog polja*, Istorijski zapisi, knjiga XII, sveska 1–2, 1956, 157–165.

Pejović, Đoko, *Iz prepiske V. Bogišića o pripremi drugog izdanja Opšteg imovinskog Zakonika*, Istorijski zapisi, knjiga XVII, sveska 1, 1960, 147–167.

Pejović, Đoko, *Naseljavanje Gornjeg Kolašina i Polja (1879–1886)*, Istorijski zapisi, knjiga XVIII, sveska 3, 1961, 381–416.

Pejović, Đoko, *Uzroci masovnog iseljavanja stanovništva iz Crne Gore (1878–1916)*, Istorijski zapisi, godina XV, knjiga XIX, sveska 2, Titograd, 1962, 209–255.

Pejović, Đoko, *O ličnosti i djelu P. A. Rovinskog 1831–1916 (povodom pedesetogodišnjice smrti)*, Istorijski zapisi, knjiga XXIV, sveska 1, 1967, 147–171.

Pejović, Đoko, *Naseljavanje okoline Bara i Ulcinja i način regulisanja odnosa na zemlji (poslije 1878. godine)*, Istorijski zapisi, knjiga XXVII, sveska 3–4, 1970, 307–337.

Pejović, Đoko, *O agrarnim odnosima i dažbinama u Zatarju i Gornjem Polimlju 1878–1912*, separat, Ivangrad, 1972.

Pejović, Đoko, *Naseljavanje Zete i neposrednije okoline Podgorice i način regulisanja odnosa na zemlji iseljenika-muhadžira (poslije 1878. godine)*, Istorijski zapisi, knjiga XXX, sveska 1–2, 1973, 73–130.

Pejović, Đoko, *Naseljavanje Spuža i način regulisanja agrarnih odnosa (poslije 1878. godine)*, Istorijski zapisi, knjiga XXX, sveska 3–4, 1973, 341–361.

Pejović, Miloš, *Razvoj turizma na području Bara i Ulcinja u XIX i prvoj polovini XX vijeka*, u: *Razvoj turizma u Crnoj Gori u XIX i prvoj polovini XX vijeka*, radovi sa naučnog skupa, Cetinje, 18–19, oktobar, 1996, 73–91.

Pejović, Srđan, *Kako je sproveden popis stanovništva Crne Gore 1879. godine*, Arhivski zapisi, godina 17, broj I, 2010, 7–19.

Pejović, Srđan, *Kako su organizovani i sprovedeni popisi stanovništva u Knjaževini Crnoj Gori 1877., 1899. i 1909. godine*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, 2020, knjiga 16, 177–219.

Perić, Živojin, *Metod V. Bogišića kod izrade Imovinskog zakonika za Crnu Goru*, Branič, broj 3, 1931, 83–90.

Perišić Miroslav, *Slika društva u Crnoj Gori krajem 19. veka u izveštajima generalnog konzula Kraljevine Srbije u Trstu*, Istorijski zapisi, 83, broj 4, 2010, 109–122.

Perošević, Nenad *Razvoj industrije piva u Nikšiću (1896–1956)*, Istorijski zapisi, godina LXXVIII, sveska 1–4, 2005, 93–109.

Pešić, Branislav, *Zdravstvena služba u Podgorici 1879–1941*, u: *Sto dvadeset godina od oslobođenja Podgorice*, Zbornik radova sa naučnog skupa Podgorica, 2–3. XII 1999, Podgorica, 2000, 447–464.

Petrović, Nikola I, *Berlinski kongres*, Zapisi, knjiga II, sveska 2, 1928, 91–97.

Petrović, Drago, *Podizanje „Danilove bolnice” i prve godine njenog rada*, Medicinski zapisi, 15, Titograd, 1964, 89–101.

Petrović, Nikola I, *Stanje Crne Gore po ratu 1862*, Zapisi, 1931, knjiga VIII, 22–33;

Pešić, Branislav, *Doprinos ljekara cetinjske zdravstvene službe razvoju medicinske struke i nauke*, Zbornik radova iz istorije crnogorskog saniteta, (Naučni skup održan na Cetinju 4. decembra 1998. godine), Cetinje, 1998, 63–70.

Poleksić, Ljubomir, Kratak pregled istorijskog razvoja crnogorske vojske, Ratnik, sveska X, godina XLVII, Beograd, 1931, 80–102.

Popović, I. Petar, *Interes za Crnu Goru u početku XIX vijeka*, Zapisi, sveska I, jul, 1927, 1–12.

Popović, Tihomir A. *O Crnoj Gori*, Srpski književni glasnik, knjiga XXXI, sveska 7, 1913, 525–531.

Porti del Montenegro, *Luke Crne Gore* (arhiv), Roma, Tipografia Barbera, 1881, autor pod pseudonimom E. Tergesti (Evgenije Popović), Matica, ljeto 2018, broj 74, godina XIX, 621–638.

Povolo, Claudio, *Feud and vendetta: customs and trial rites in Medieval and Modern Europe. A legal-anthropological approach*, Acta Histriae, 2015, 22 (2), 195–245.

Povolo, Claudio, *La pietra del bando. Vendetta e banditismo in Europa tra Cinque e Seicento*, Acta Histriae, 2017, 25 (1), 21–57.

Prošić Dvornić, Mirjana, *Pogrebni ritual u svetlu obreda prelaza – na primeru Stonskog primorja*, Etnološki pregled, 18, Beograd, 1982, 41–53.

Pupovci, Syrja, *Krvna osveta u Albanaca i njen razvoj*, Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo, br. 4, 1971.

Pupovici, Syrja, *Valtazar Bogišić u svetlu dokumenata iz ruskih arhiva*, Pravni život, 45, 7–8, 1996, 5–64.

Radosavović, Ilija, *Razvoj uređenja sudova u Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, knjiga X, sveska 2, Titograd, 1954, 498–513.

Radosavović, Ilija, *Jedan izvještaj o privredi iz 1878 i predlozi za poboljšanje poljoprivrede u Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, godina VIII, knjiga 11, sveska 1–2, 1955, 377–385.

Raičević, Svetozar, *Sa stola*, O postanku anegdota, Zapisi, knjiga IX, sveska 5, 1931, 310.

Rakočević, Novica, *Stav Crne Gore prema ujedinjenju Bugarske i srpsko-bugarskom ratu 1885. godine*, Istorijski zapisi, knjiga XVIII, sveska 4, 1961, 623–634.

Rakočević, Novica, *iseljavanje muslimana i razgraničenje Crne Gore i Turske u oblasti Kolašina poslije Berlinskog kongresa*, Istorijski zapisi, god. XV, knjiga XIX, sveska 2, 1962, 255–274.

Rakočević, Novica, *Crnogorsko-albanski odnosi 1878–1914. godine*, Srbija i Albanci u XIX i početkom XX veka, SANU, knjiga 15, 1990, 123–160.

Raspis o sijanju djeteline, Zapisi, knjiga XVII, sveska 6, Cetinje, 1937, 378–379.

Raspopović, Božidar, *Razvoj internističke službe u Crnoj Gori*, Zbornik radova iz istorije crnogorskog saniteta, (Naučni skup održan na Cetinju 4. decembra 1998. godine), Cetinje, 1998, 103–108.

Raspopović, Radoslav, *Diplomatska predstavništva stranih država i njihov značaj za spoljnopoličke odnose Crne Gore*, Istorijski zapisi, godina XLVII, sveska 1–2, 1994, 7–38.

Raspopović, Radoslav, *Diplomatsko predstavništvo Crne Gore u Turskoj (1879–1912)*, Glasnik odjeljenja društvenih nauka, CANU, knjiga 9, Podgorica, 1995, 93–120.

Raspopović, Radoslav, *O diplomatskim odnosima između Crne Gore i Grčke*, Istorijski zapisi, godina LXXII, sveska 1–2, 1999, 67–71.

Rastoder, Šerbo, *O vakufima u Crnoj Gori s kraja XIX i prve polovine XX vijeka*, Istorijski zapisi, sveska 2, 1997, 1–41.

Rastoder, Šerbo, *Vjerska politika kralja Nikole 1878–1912 (odnos prema Muslimanima)*, Kralj Nikola, ličnost, djelo i vrijeme, radovi sa međunarodnog naučnog skupa, Podgorica, 1–3, oktobar, 1997, knjiga 1, Podgorica 2008, 575–596.

Ražnatović, Novak, *Izvršenje odluka Berlinskog kongresa o predaji Podgorice Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, knjiga XX, sveska 1, 1963, 71–89.

Ražnatović, Novak, *Rad vlada Crne Gore i Srbije na postavljanju srpskih mitropolita u Prizrenu i Skoplju 1890–1902. godine*, Istorijski zapisi, knjiga XXII, sveska 2, Titograd, 1965, 217–275.

Ražnatović, Novak, *O radu radikalske opozicije kneza Petra Karađorđevića i knjaza Nikole protiv režima kralja Milana u Srbiji 1883–1889*, Istorijski zapisi, knjiga XXIII, sveska 1, 1966, 57–109.

Ražnatović, Novak, *Trgovinski odnosi između Crne Gore i Srbije 1890–1903*, Istorijski zapisi, knjiga XXIII, sveska 2, 1966, 321–342.

Ražnatović, Novak, *Knjaz Nikola i namjesnički režim u Srbiji 1889–1893*, Istorijski zapisi, god. XXI, knjiga XXV, sveska 4, 1968, 591–604.

Ražnatović, Novak, *Crna Gora i pitanje Jadranske željeznice 1900–1902. godine (iz crnogorsko-srpskih odnosa)*, Istorijski zapisi, knjiga XXV, sveska 1, 1968, 113–127.

Ražnatović, Novak, *Posjeta knjaza Nikole Beogradu 1896. i kralja Aleksandra Cetinju 1897. godine*, Istorijski zapisi, knjiga XXV, sveska 2, 1968, 197–224.

Ražnatović, Novak, *Oko uspostavljanja diplomatskih odnosa Crne Gore i Turske 1879. godine*, Istorijski zapisi, knjiga XXX, sveska 34, 1972, 453–462.

Ražnatović, Novak, *Sprovođenje XXIX člana Berlinskog ugovora o Crnogorskom primorju i ingerenciji Austro-Ugarske u luci Bar*, Istorijski zapisi, knjiga XXX, sveska 3–4, 1972, 383–412.

Ražnatović, Novak, *Oko uspostavljanja diplomatskih odnosa Crne Gore i Turske 1879. godine*, Istorijski zapisi, knjiga XXX, sveska 3–4, 1972, 453–463.

Ražnatović, Novak, *Pokušaj razgraničenja između Crne Gore i Turske 1880. putem kompenzacije za Plav i Gusinje teritorijom albanskih plemena Gruda i Hota*, Istorijski zapisi, sveska 1–2, 1973, 33–71.

Ražnatović, Novak, *Crna Gora i Sanstefanski mir*, Istorijski zapisi, knjiga XXXIII, sveska 3–4, Titograd, 1976, 399–450.

Ražnatović, Novak, *Plavsko-gusinjska afera 1879. i Marko Miljanov*, Istorijski zapisi, knjiga XXXV (LV), sveska 3–4, 1982, 100–113.

Ražnatović, Novak, *O razgraničenju Crne Gore i Turske (1881–1887)*, Istorijski zapisi, knjiga LX, sveska 1, 1987, 105–114.

Ražnatović, Novak, *Pitanje razgraničenja Crne Gore i Turske 1881–1883*, Istorijski zapisi, knjiga LXVIII, sveska 3–4, 1994, 26–45.

Ražnatović, Novak, *Razgraničenje Crne Gore i Turske (1883–1887)*, Istorijski zapisi, knjiga LXVIII, sveska 2, 1995, 1–33.

Resta, Patrizia, *Vendetta. Theory and Praactice of Confl ict Resolution*, EthoAnthropologia, AISEA, Bologna, 3 (1), 2015, 3–23.

Savić, Svetozar, *Autohtone vrste vinove loze u Crnoj Gore*, Matica, jesen, 2010, 453–480.

Savić, Svetozar, *Falsifikovanje vina u Crnoj Gori (1180–1914)*, 2019, Matica, broj 77, proljeće, 315–348.

Savić, Svetozar, *Vinogradarsko obrazovanje u Crnoj Gori (1918–1941)*, Matica, broj 84, zima, 2020, 411–440.

Samardžić, Nikola, *Istorija zdravstvene kulture i obnova časopisa Acta: Nove teorijske i istraživačke perspektive*, Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, medicinae veterinariae, 2013, 32, 9–20.

Sejfulović, Edin, *Uporedno krivično pravo Bliskog istoka. Hamurabijev zakonik, judaizam i šerijat*, Tuzla, 2014, 1–26.

Smelser, Neil, The Modernization of Social Relations, u: Myron Weiner (ed.), *Modernization: The Dynamics of Growth*, Voice of America Forum Lectures, Washington, DC. Smelser, 1966, 119–130.

Solovljević, Aleksandar, *Popis crnogorskih plemena iz godine 1592*, Spomenik LXXXVIII, Beograd, 1935, 9–10.

Stanojević, Gligor, *Prilozi za diplomatsku istoriju Crne Gore od Berlinskog kongresa do kraja XIX vijeka*, Istorijski časopis SANU, broj 11, Beograd 1961, 152.

Stanojević, Gligor, *Sedam ćirilskih pisama iz sredine XVIII vijeka*, Istorijski zapisi, knjiga XXXIV, sveska 2, 1981, 103–108.

Stanojević, Milena, *Institucija kafane u Srbiji i razvoj modernog društva: funkcija kafane*, Teme, 2010, vol 34, br. 3, 821–835.

Starovlah, Miloš, *Unapređivanje rada osnovne škole u Knjaževini (Kraljevini) Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, godina LXIX, sveska 2, 1996, 41–53.

Starovlah, Miloš, *Prosvjetna politika kralja Nikole*, Kralj Nikola – ličnost, djelo i vrijeme II, Podgorica, CANU 1998, 233–252.

Starovlah, Miloš, *Pljevlja na četvoromeđi (1878–1912)*, Glasnik zavičajnog muzeja, knjiga 5, 2006, 81–105.

Stojanović, Petar, *Neki aspekti nasljedno-pravnih odnosa u Crnoj Gori u XIX i na početku XX vijeka*, Istorijski zapisi, knjiga XXVII, sveska 3–4, 1970, 209–251.

Stojanović, Petar, *Međusobni odnosi i međuuticaji zakonskih propisa i običajnog prava u Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, 1972, 5–33.

Stojanović, Petar, *Lični subjektivitet crnogorske žene u XVIII, XIX i u početku XX vijeka*, Istorijski zapisi, 1974, 213–241.

Stojanović, Petar, *Imovinsko-pravni položaj crnogorske žene u braku*, Istorijski zapisi, godina XXVIII, knjiga XXXII, 1975, 107–126.

Stojanović, Petar, *Sezonska kretanja stočara i komunice u običajima i propisima Crne Gore: (osvrt na stanje u XIX i na početku XX vijeka)*, Istorijski zapisi, knjiga XXXIII, sveska 1, 1976, 7–42.

Stojanović, Đ. Petar, *Običaji sječe glave i kidanje nosa u crnogorsko-turskom ratovanju: (osvrta na stanje u XVIII, XIX i XX vijeku)*, Istorijski zapisi, knjiga XXXIX, sveska 2, 1979, 55–94.

Stojanović, Đ. Petar *Pravo preče kupovine kao izraz kolektivne društvene svijesti u Crnoj Gori, sjevernoj Albaniji i Boki*, Istorijski zapisi, godina XXXIV (LIV), sveska 1, 1981, 5–90.

Stojanović, Đ. Petar, *Neki problemi krvne osvete u doba nastanka crnogorske države*, Glasnik, IV, 1983, 187–221.

Stojanović, Đ. Petar, *Izvod iz knjige „Nastajanje savremenog prava u Crnoj Gori od 1850–1900”*: In: Valtazar Bogišić: Bogišić o sebi i drugi o Bogišiću, knjiga 8, 1999, 286–299.

Stojanović, Petar, *Odnos Crnogoraca prema nekim zanatima*, Glasnik Cetinjskih muzeja, knjiga XI, 1978, 49–73.

Strohal, Ivan, *Dr Valtazar Bogišić*, Letopis, JAZU, 23, 1908, 80–140.

Strugar, Pavle, *Stvaranje zanatlijskog kadra u Crnoj Gori krajem XIX i početkom XX vijeka*, Istorijski zapisi, godina XIII, knjiga XVII, sveska 4, 1960, 755–783.

Strugar, Pavle, *Jedno suđenje grupi muslimana u Podgorici 1880. godine*, Istorijski zapisi, knjiga XXV, sveska 3, 1968, 477–481.

Šabović-Kerović, Igbala, *Orijentalno-osmanski model kuće u Crnoj Gori – Uticajni faktori na prostorno-funkcionalnu organizaciju (tip kuće)*, Almanah, 2011, 50, 63–87.

Šabović-Kerović Igbala, *Fortifikacijsko graditeljstvo*, Matica, broj 79, jesen, 2019, 441–462.

Šarkinović, Hamdija, *Organizacija i funkcionisanje vlasti u Crnoj Gori (1912–1914)*, Matica, ljeto, 2013, 433–470.

Šćepanović, Gavriilo, *Ratni sanitet za vrijeme dinastije Petrović*, u: Dinastija Petrović Njegoš, Podgorica, 2002, tom II, 321–342.

Šćepanović, Milovan Mušo, *Naseljavanje i podjela zemlje u kolašinskom kraju 1879–1886 (pravne relacije)*, Istorijski zapisi, godina XXXVIII (LVIII), sveska 2, 1985, 81–129.

Šćepanović, Milovan Mušo, *Bogišićeve etnografske zabilješke o Kolašinu iz 1894. godine*, Istorijski zapisi, godina LX, sveska 4, 1987, 123–129.

Šćepanović, Milovan Mušo, *Uvođenje međunarodnog sistema mjera u Crnoj Gori*, Istorijski zapisi, godina XXXI (LI), knjiga XXXV, sveska 1–2, 1978, 199–209.

Škerović, Nikola, *Iz odnosa Crne Gore i Srbije (Preseljenje Crnogoraca u Srbiji)*, Istorijski zapisi, knjiga XII, sveska 1–2, 1956, 296–303.

Škerović, Nikola, *Crnogorka (Njen položaj u porodici i njeni poslovi)*, Zapisi, knjiga IV, sveska 5, 1929, 256–265.

Šnevajs, Edmund, *Glavni elementi samrtnih običaja kod Srba i Hrvata*, Glasnik skopskog naučnog društva, knj. V, Skoplje, 1929, 263–282.

Šobajić, Maksim, Iz *Memoara*, Zapisi, knjiga X, sveska 2, sveska 4, knjiga XII, sveska 2, 96, 268, 99, 115.

Šobajić, Petar, *Neke znamenite porodice u Srbiji poreklom iz Crne Gore*, Zapisi, knjiga II, sveska 3, 1928, 229–238.

Šoć, Đ. Pero, *Crnogorsko povlašćeno parabrodsko društvo*, Zapisi, knjiga III, sveska 5, 1928, 282–285.

Šoć, Pero, *Plan za podizanje Danilovgrada*, Istoriski zapisi, knjiga XI, 1–2, Cetinje, 1955, 396–405.

Šoć, Pero, *Muzička kultura u Crnoj Gori*, Stvaranje, 1952, broj 11, 757–758.

Šuković, Mijat, *Uvodna i završna riječ*, Stogodišnjica Opšteg imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru, Podgorica, 19, 1989, 9–17.

Šuljagić, Sanja, *Osnove napretka u procesu modernizacije pojedinih država (uporedni istorijski modeli)*, Politička revija, 4, 7/2, 2005, 329–348.

Švarc, Bernhart, *Crna Gora – Cetinjski život*, Zapisi, knjiga XXII, sveska 2, Cetinje, 1939, 101–106.

Švarc, Bernhart, *Crna Gora – Cetinjski život*, Zapisi, knjiga XXII, sveska 3, Cetinje, 1939, 159–163.

Taranovski, Teodor, *Baltazar Bogišić*, Arhiv za pravne i društvene nauke, knjiga XXIX, sveska 6, 1934, 449–455.

Tasić, Đorđe, *Kako je Valtazar Bogišić shvatio običajno parvo*, Pravda, 1934, 30.

Tepavčević Ivan, *Crnogorska slika neprijatelja u listu „Crnogorac” 1871–1872*, Tokovi, Berane, 2010, 223–254.

Tepavčević, Ivan, *Članci i ogledi o Njegošu u crnogorskoj periodici – Istorijski zapisi 1948–1990*, Matica, 72, 2017, 143–152.

Tepavčević, Ivan, *Društvene prilike u Zeti za vrijeme Knjaževine/Kraljevine Crne Gore*, Matica, broj 70, 2017, 307–332.

Tepavčević, Ivan, *Pogledi Valtazara Bogišića na Crnu Goru i crnogorsko društvo (krvna osveta – između tradicije i modernog društva)*, Annales, 28, 2018, 495–523.

Tepavčević, Ivan, *Jedan pogled na položaj žena u Crnoj Gori u XIX i početkom XX vijeka*, Folia Linguistica et Litteraria, 20, Univerzitet Crne Gore, Filološki fakultet, 2018, 2018, 237–247.

Tepavčević, Ivan, *Uticaj religije na formiranje identiteta kroz istoriju Crne Gore*, konferencija Politika i religija – identitetski izazovi, Podgorica, 2020.

Terzić, Predrag; Perić Diligentski, Tijana, *Modernizacija: određenje pojma i pojavnici oblici*, Kultura polisa, godina XXXVII, broj 15, 2018, 417–430.

Terzić, Slavenko, *Austrougarska istraživanja Srednjeg Polimlja i Potarja (1878–1908)*, Glasnik zavičajnog muzeja, knjiga 5, Pljevlja, 2006, 49–58.

Tomić, Jovan N., *Izveštaj kotorskog providura Nikole Erice o mletačkom zauzeću u Mletačkoj Albaniji, Crnoj Gori, Brdima i Hercegovini, sa popisom tamošnjeg ljudstva i stoke iz 1692*, Spomenik, SKA, LII, Beograd, 1914, 69–83.

Tranter, L. Neil, *Population, migration and labour supply*, In: The European Economy 1750–1914, A thematic approach, eds. Derek Howard Aldcroft, Simon P. Ville, Manchester University Press, 1994, 35–71.

Trgovčević, Ljubinka *Obrazovanje kao činilac modernizacije Srbije u XIX veku*, Srbija u modernizacijskim procesima, vol. 19, 1998, 217–232.

Trgovčević, Ljubinka, *Žene kao deo elite u Srbiji u 19 veku, Otvaranje pitanja*, Dijalog povjesničara-istoričara, Herceg Novi, 2001, H.G. Fleck, I. Graovac (ur), Zagreb 2002, 251–268.

Tripković, Milan, *Globalizacija i Srbija*, Sociološki pregled, Vol. 34, 3–4, 61–74.

Urban, Stjepan, *U predvorju Prokletija i na vrhovima Prokletija*, Hrvatski planinar, 1938, 2/3, 55–57.

Vidali, Andrew, *Il patriziato tra vendetta, ritualità processuale e amministrazione della giustizia, Venezia, inizio XVI secolo*, Acta Histriae, 24 (1), 2016, 43–62.

Vidulin-Orbanić, Sabina, *Fenomen slobodnog vremena u postmodernom društvu*, Metodički obzori, 2008, 3, 19–33.

Vlahović, Vl. *Crnogorski seljak o knjizi i školi*, Zapisi, knjiga VII, sveska 3, 1930, 168–174.

Vlahović, Vl. *Čauš u našim svatovima, pokušaj objašnjenja nekih svadbenih običaja*, Zapisi, knjiga IX, sveska 3, 1931, 163–165.

Vlahović, Petar, *Značaj Opšteg imovinskog zakonika za etnologiju*, Stogodišnjica Opšteg imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru, Podgorica, 19, 1989, 181–189.

Vlahović, Petar, *Selo u Crnoj Gori*, u: *Selo u Crnoj Gori*, Zbornik radova, Podgorica, 2004, 13–27.

Vlahović, Petar, *Grad u Crnoj Gori i njegov etnološki značaj*, U: *Etnologija grada u Crnoj Gori*, CANU, Podgorica, 2009, 7–21.

Vrbica, Mašo, *Raspis o sijanju djeteline*, Zapisi, knjiga XVII, sveska 6, 1937, 378.

Vrbica, Mašo, *Raspis o prosjacima*, Zapisi, knjiga XVII, sveska 6, 1937, 380–381.

Vrbica, Mašo, *Raspis o dočeku vladike*, Zapisi, knjiga XVII, sveska 6, 1937, 380.

Vrbica Vukotić, Vasilija, *Povodom napisa „Namjeravano ubistvo vojvode Maša Vrbice”*, Istorijski zapisi, godina XV, knjiga XIX, sveska 3–4, 1962, 591–592.

Vojinović, Perko, *Pogledi Valtazara Bogišića na strukturu crnogorskog društva u drugoj polovini XIX vijeka*, Stogodišnjica Opšteg imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru, Podgorica, 19, 1989, 85–97.

Vojinović, Perko, *Opšti pogled na seljaštvo u Crnoj Gori (1878–1916)*, u: *Dinastija Petrović Njegoš*, tom I, Zbornik radova sa međunarodnog skupa, Podgorica, 2002, 515–530.

Vučković, Dušan, *Prilog proučavanju plemenskih, seoskih i bratstveničkih šuma u Crnoj Gori*, Šumarski list, br. 8 i 9, Zagreb, 1940, 397–415.

Vujačić, Vidak, *Crnogorska tradicionalna porodica i položaj žene u njoj (pitanje konteksta Opšteg i imovinskog zakonika)*, Stogodišnjica Opšteg imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru, Podgorica, 19, 1989, 211–235.

Vujošević, Novica, *Rad dr. Milana Jovanovića-Batuta na proučavanju zdravstvenog stanja naroda u Knjaževini Crnoj Gori (1880–1882)*, Zbornik radova iz istorije crnogorskog saniteta, (Naučni skup održan na Cetinju 4. decembra 1998. godine), Cetinje, 1998, 137–160.

Vujošević, Novo, *Kritičko promišljanje Bogišićevog metoda anketiranja*, Stogodišnjica Opšteg imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru, Podgorica, 19, 1989, 97–117.

Vujošević, M. Ilija, Popović, S. Veselin, *PTT komunikacija u Crnoj Gori 1869–1916*, Matica 68, zima 2016, 145–228.

Vujošević, Nikola, *Vijek crnogorske moderne umjetnosti*, Istorijski zapisi, godina LXXIX, sveska 1–4, Podgorica, 2006, 337–349.

Vujović, Sreten, *Grad u sociologiji Maksa Vebera*, Zbornik za društvene nauke, 1980, 69, 61–74.

Vujović, Sreten, *Fenomen kafane i modernizacija: fragmeniti o evropskom, balkanskom i beogradskom kafanskom životu*, Teme, 2010, vol.34, broj 3, 867–891.

Vujović, Tanja *Kule Crne Gore kao crnogorski tradicionalni simbol*, u: Selo u Crnoj Gori, Zbornik radova, Podgorica, 2004, 559–563.

Vujović, Tanja, *Guvno – crnogorski tradicionalni simbol i znak u prostoru*, Saopštenje na okrugom stolu „Gumna budvanskog kraja – mjesta sastajališta i odluka” JU Narodna biblioteka Budve, 12. 12. 2019.

www.chromeextension://efaidnbmnnnibpccajpcgplefindmkaj/https://digital.nbhd.me/static/dl-unit/mat/guvna-okrugli-sto-budva.pdf

Vujović, Dimo, *Francuski dokumenti o crnogorsko-bugarskim odnosima 1879–1912*, Istorijski zapisi, knj. XXII, sv. 2, 1965, 330–361.

Vujović, Petar Z, *O stanju i poslovima u svim državnim rasadnicima i Stočarskom zavodu*, Poljoprivredni kalendar, 1910.

Vujović, Veselin, *Razvoj hirurške službe u Crnoj Gori*, Zbornik radova iz istorije crnogorskog saniteta, (Naučni skup održan na Cetinju 4. decembra 1998. godine), Cetinje, 1998, 85–92.

Vukčević, S. Ivan, *Muzički život Cetinja druge polovine XIX vijeka*, Matica, godina 11, broj 44, Cetinje, zima 2010, 139–166.

Vukčević, Mladen, Vukčević, Ivan, *Osvrt na pravničku misiju dr Luja Vojnovića u Crnoj Gori*, Matica, broj 63, jesen 2015, 395–408.

Vukčević, Slavko, *Crnogorska vojska u borbi za teritorijalno proširenje i međunarodno priznanje Crne Gore*, Međunarodno priznanje Crne Gore, Zbornik radova sa naučnog skupa Nikšić, 11–12. maj 1998, Podgorica, 1999, 97–104.

Vukčević, Slavko, *Nikola Petrović – komandant crnogorske vojske*, Kralj Nikola – ličnost, djelo i vrijeme I, Podgorica, CANU 1998, 193–204.

Vukić, Jovan, *Crna Gora na Berlinskom kongresu 1878. g*, Zapisi, knjiga II, sveska 5, 1928, 281–288.

Vukić, Jovan, *Oslobodenje Ulcinja*, Zapisi, knjiga IV, sveska 2, 1929, 99–105.

Vukmanović, Jovan, *Među barskim ciganima*, Zapisi, knjiga XI, sveska 4, 1932, 209–211.

Vukmanović, Jovan L., *Vjerski i društveni običaji u Crmnici*, Zapisi, knjiga XIV, sveska 2, Cetinje, 1935, 92–100.

Vukmanović, L. Jovan, *Pravni narodni običaji u Paštrovićima*, Zapisi, knjiga XVI, sveska 5, 1936, 304–378.

Vukmanović, L. Jovan *Pravni narodni običaji u Paštrovićima (Krvna osveta)*, Zapisi, knjiga XVI, sveska 6, 1936, 373–380.

Vukmanović, L. Jovan, *Vjerski i društveni običaji u Paštrovićima, smrt i sahrana*, Zapisi, knjiga XVI, sveska 3, 1936, 177–181.

Vukmanović, Savo, *Jovan Pavlović i Nikola I Petrović Njegoš*, Istorijski zapisi, godina XXXVIII (LVIII), sveska 3–4, 1985, 97–113.

Vuković, Božo, *Medicinsko psihološki pojmovi u djelima kralja Nikole (Knjeginja Milena-prvi bolesnik operisan od žučnih kamenaca)*, Zbornik radova iz istorije crnogorskog saniteta, (Naučni skup održan na Cetinju 4. decembra 1998. godine), Cetinje, 1998, 217–222.

Vuković, Gavro *Germanija i Crna Gora (odlomak iz memoara)*, Zapisi, godina I, sveska 2, 1927, 95–129.

Vuković, Gavro, *Četrdesetogodišnjica Vladavine knjaza Nikole (Primanje titule kraljevskog visočanstva)*, Zapisi, knjiga III, sveska 6, 1928, 360–367.

Vuković, Gavro, *Engleska i Crna Gora (udadba knjeginje Ane)*, Zapisi, knjiga IV, sveska 2, 1929, 105–112.

Vuković, Gavro, *Francuska i Crna Gora (1896)*, Zapisi, knjiga IV, sveska 3, 1929, 169–174.

Vuković, Gavro, *Crna Gora i Austrija (iz memoara)*, Zapisi, knjiga V, sveska 1 i 2, 1929, 67–83.

Vuković, Gavro, *Crna Gora i Turska 1896. godine*, Zapisi, knjiga VI, sveska 1, 1930, 28–36.

Vuksan, Dušan, *Pedesetogodišnjica cetinjske gimnazije*, Zapisi, knjiga X, sveska 5, 1932, 289–292.

Vuksan, Dušan, *Geneza Opšteg imovinskog zakonika*, Zapisi, XII, 2, 1933, 135–145.

Vuksan, Dušan, *Bogišić i Sundečević*, Zetski glasnik, 7, 1935, 9–10.

Vuksan, Dušan, *Crna Gora i pogranični Turci*, Istorijska građa, Zapisi, knjiga XIII, sveska 1–6, 1935, 33, 104, 159, 231, 294, 353.

Vuksan, Dušan, *Knjaz Nikola i V. Bogišić*, Zapisi, 1936, XV, 4, 216–224; XV, 5, 288–293; XV, 6, 346–356; XVI, 1, 25–31; XVI, 2, 91–98.

- Vuksan, Dušan, *Otmica kape*, Zapisi, XVIII, 3, 1937, 184.
- Vuksan, Dušan, *Knjaz Danilo*, Zapisi, godina X, knjiga XVII, 1937, 321–334.
- Vuksan, Dušan, *Stara pisma*, Epoha Mitropolita Petra I, Zapisi, Cetinje, 1938, XIX, 6, VI, 371–372.
- Vuksan, Dušan, *Stara pisma*, Zapisi, 1939, knjiga XXI, sveska 1–6, 99.
- Vuksan, Dušan, *Deset godina iz istorije Crne Gore 1794–1803*. Zapisi, knjiga XIII, sveska V, 1940, 262–263.
- Vuksan, Dušan, *Naplata duga u polovini prošloga vijeka*, Zapisi, knjiga XXV, sveska I, 1941, 34–35.
- Vuksan, Dušan, *Bigamija u Crnoj Gori*, Zapisi, knjiga XVI, sveska 3, 1936, 183–184.
- Vuksan, Dušan, *Gradska policija u Danilovom Gradu nazad 60 godina*, Zapisi, knjiga XVI, sveska 3, 1936, 186–187.
- Vuksan, Dušan, *Genealogija kuće Paskvali*, Zapisi, knjiga XVI, sveska 3, 1936, 189–248.
- Vuksan, D. Dušan, *Jedna rastava braka*, Zapisi, knjiga XVI, sveska 3, 1936, 188–189.
- Vuksan, Dušan, *Crnogorske finansije u XVIII i XIX vijeku 1723–1883*, Zapisi, knjiga XV, sveska 6, 1936, 321–331.
- Vuksan, Dušan, *Crnogorske finansije u XVIII i XIX vijeku 1723–1883*, Zapisi, knjiga XVI, sveska 1, 1936, 10–20.
- Vuksan, Dušan, *Muke vasojevićkih učitelja*, Zapisi, knjiga XVII, sveska 1, 1937, 55–57.
- Vuksan, Dušan, *Prvi popis stanovništva u Crnoj Gori*, Zapisi, knjiga XVII, sveska 3, 1937, 184–186.
- Vuksan, D. Dušan, *Muzej i narodna biblioteka na Cetinju*, Zapisi, knjiga XVIII, sveska 3, 1937, 181–184.
- Vuksan, Dušan, *Crnogorci u pričanju*, Zapisi, knjiga XX, sveska 2, 1938, 122–125.
- Vuksan, Dušan, *Duhovni život u Crnoj Gori poslije rata*, Zapisi, knjiga XX, sveska 3, 1938, 150–155.
- Vuksan, Dušan, *Skadarski Srbi i Dubrovnik*, Zapisi, knjiga XXIII, sveska 1, 1940, 58–60.
- Vuksan, Dušan, *Kako su živjeli Srbi u Skadru nazad šezdeset godina*, Zapisi, knjiga XXIII, sveska 1, 1940, 60–120.
- Vuksan, Dušan, *O sedamdesetogodišnjici cetinjske bogoslovije*, Zapisi, knjiga XXIV, sveska 6, Cetinje, 1940, 337–348.

- Vukićević, Milan, *Crnogorski razgovori*, Zapisi, knjiga X, sveska 3, 1932, 148–157.
- Vuković, Gavro, *Četrdesetogodišnjica Vladavine knjaza Nikole (Primanje titule kraljevskog visočanstva)*, Zapisi, knjiga II, sveska 3, 1928, 164–172.
- Vučinić, Vesna, *Muzički razvoj Nikšića*, Matica, Cetinje, Podgorica, proljeće 2012, 401–416.
- Vušurović Milica, *Biologija u crnogorskim školama 1800-1916*, Matica, broj 87, jesen 2021, 533-568.
- White, D. Stephen, *Feuding and Peace-making in the Touraine around the Year 1100*, *Traditio*, 42, 1986, 195–263.
- Zimmermann, Werner, *Valtazar Bogišić i kodifikacija građanskog prava u Švajcarskoj*, *Stogodišnjica opšteg imovinskog zakonika za Crnu Goru*, 19, 1989, 147–153.
- Zloković, Ignjatije, *Crnogorski parobrod „Jaroslav“*, *Istorijski zapisi*, knjiga V, sveska 1–6, 1950, 245–248.
- Zloković, Ignjatije, *Crnogorski parobrod „Jaroslav“*, *Istorijski zapisi*, godina VI, knjiga IX, sveska 2, 1953, 512–518.
- Zloković, Ignjatije, *Pitanje zaštite crnogorskih podanika u inostranstvu 1879. godine*, *Istorijski zapisi*, knjiga VIII, sveska 1–3, 1952, 124–129.
- Živković, Dragoje, *Pravno uobličavanje u oblasti zdravstva u Knjaževini Crnoj Gori*, *Istorijski zapisi*, godina LX, sveska 4, 1987, 129–162.

Internet

<http://academic.eb.com.libezproxy.open.ac.uk/levels/collegiate/article/22060>

History and Development of the Census in England and Wales.

<https://web.archive.org/web/20170202022221/https://theforgottenfamily.wordpress.com/2017/01/19/history-and-development-of-the-census-in-england-and-wales/>

Izvor: *Historical Estimates of World population*, U.S. Bureau of the Census, <http://www.census.gov/ipc/>; UN Population Division, Department of Economic and Social Information and Policy Analysis.

World Population Chart, prilog knjizi *World Population Estimates and Projections 1950–2025*, UN, New York, 1990.

Jeffrey G. Williamson, *When, Where and Why? Early Industrialization in the Poor Periphery 1870–1940*, NBER Working Paper No. w16344, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1674788>

Izjava o autorstvu

Potpisani Ivan Tepavčević

Broj indeksa/upisa 1/2012

Izjavljujem

da je doktorska disertacija pod naslovom „*Procesi modernizacije crnogorskog društva 1879–1900.*”

- rezultat sopstvenog istraživačkog rada,
- da predložena disertacija ni u cjelini ni u djelovima nije bila predložena za dobijanje bilo koje diplome prema studijskim programima drugih ustanova visokog obrazovanja,
- da su rezultati korektno navedeni, i
- da nijesam povrijedio autorska i druga prava intelektualne svojine koja pripadaju trećim licima.

Potpis doktoranda

U Nikšiću, 23. 04. 2024.

Izjava o istovjetnosti štampane i elektronske verzije doktorskog rada

Ime i prezime autora: Ivan Tepavčević

Broj indeksa/upisa: 1/2012

Studijski program: Istorija

Naslov rada: „Procesi modernizacije crnogorskog društva 1879–1900.”

Mentor: prof. dr Momir Samardžić

Potpisani: Ivan Tepavčević

Izjavljujem da je štampana verzija mog doktorskog rada istovjetna elektronskoj verziji koju sam predao za objavljivanje u Digitalnom arhivu Univerziteta Crne Gore.

Istovremeno izjavljujem da dozvoljavam objavljivanje mojih ličnih podataka u vezi sa dobijanjem akademskog naziva doktora nauka, kao što su ime i prezime, godina i mjesto rođenja, naziv disertacije i datum odbrane rada.

Potpis doktoranda

U Nikšiću, 23. 04. 2024.

IZJAVA O KORIŠĆENJU

Ovlašćujem Univerzitetšku biblioteku da u Digitalni arhiv Univerziteta Crne Gore pohrani moju doktorsku disertaciju pod naslovom: „Procesi modernizacije crnogorskog društva 1879–1900.” koja je moje autorsko djelo.

Disertaciju sa svim prilogima predao sam u elektronskom formatu pogodnom za trajno arhiviranje.

Moju doktorsku disertaciju pohranjenu u Digitalnom arhivu Univerziteta Crne Gore mogu da koriste svi koji poštuju odredbe sadržane u odabranom tipu licence Kreativne zajednice (Creative Commons) za koju sam se odlučio.

1. Autorstvo
2. Autorstvo – nekomercijalno
3. **Autorstvo – nekomercijalno – bez prerade**
4. Autorstvo – nekomercijalno – dijeliti pod istim uslovima
5. Autorstvo – bez prerade
6. Autorstvo – dijeliti pod istim uslovima

(Molimo da zaokružite samo jednu od šest ponuđenih licenci. kratak opis licenci dat je na poledini lista).

Potpis doktoranda

U Nikšiću, 23. 04. 2024.

